Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Гілея
Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 44 (№2)

Київ – 2011

Передплатний індекс: 49387 **ISSN 2076-1554**

Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно

Фахове видання з філософських, політичних та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України № 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації серія КВ № 16332 – 4804 ПР від 24 лютого 2010 р.

Шеф-редактор: АНДРУЩЕНКО В.П.,
доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік АПН України

Головний редактор: ВАШКЕВИЧ В.М.,
доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук

Відповідальний секретар: КРИВОШЕЯ В.В.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

ДРОБОТ І.І., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор, академік Української академії політичних наук

БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, професор

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук

ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Української академії політичних наук

ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор

БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор

БИДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор

ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор

КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

ОНІЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор

РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор

ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея:* науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 44. – 784 с.

Друкується за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 6 від 25 січня 2011 р.);
Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 11-01-25 від 25 січня 2011 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

***Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія.IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2011
© Автори статей, 2011
© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2011
© ВГО Українська академія наук, 2011

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ
Збірника наукових праць «Ґілея: науковий вісник»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Інститут історії, етнології
і права Вінницького державного
педагогічного університету
імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
*керівник **Степанчук Ю.С.**,*
кандидат історичних наук
E-mail: iiep@inbox.ru

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Дніпропетровський національний
університет імені О. Гончара)
*керівник **Вершина В.А.**, кандидат*
філософських наук, доцент
E-mail: vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Донецький національний
університет, м. Донецьк)
*керівник **Андрієнко О.В.**,*
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Запорізький національний
технічний університет, м. Запоріжжя)
*керівник **Ємельяненко Є.О.**, кандидат*
філософських наук, старший викладач
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Прикарпатський національний
університет імені Василя
Стефаника, м. Івано-Франківськ)
*керівник **Дичковська Г.О.**,*
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Східноукраїнський національний
університет імені В. Даля, м. Луганськ)
*керівник **Михайлюк В.П.**,*
доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний університет
«Львівська політехніка», м. Львів)
*керівник **Карівець І.В.**,*
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Маріупольський державний
гуманітарний університет)
*керівник **Дегтеренко А.М.**,*
кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Південнослов'янський інститут Київського
славістичного університету, м. Миколаїв)
*керівник **Хімченко О.Г.**, кандидат*
філософських наук, професор,
член-кореспондент УАН; координатор
***Макарчук С.С.**, кандидат*
історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або
rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Одеський національний
університет імені І.І. Мечникова)
*керівник **Барвінська П.І.**, кандидат історичних*
наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Полтавський факультет Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого)
*керівник **Куцепал С.В.**,*
доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepal@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Севастопольський національний технічний
університет, м. Севастополь)
*керівник **Фіров П.Т.**, кандидат*
історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Кримський економічний
інститут Київського національного
економічного університету імені В. Гетьмана)
*керівник **Попов О.Д.**,*
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, м. Умань)
*керівник **Кривошея І.І.**,*
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків) *керівник **Владленова І.В.**, кандидат*
філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Чернігівський педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка)
*керівник **Горобець С.М.**, викладач*
E-mail: olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: **www.gileya.org.ua**

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:
www.nbuv.gov.ua/portal *Розділ:* ***Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць***

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94 (477)

Гай–Нижник П.П.

Солідаризм як соціально-політична концепція: нарис історії розвитку в Європі та Україні

Аналізуються ключові ідеологічні засади та історичний шлях становлення і розвитку солідаризму як соціально–політичної концепції в Європі та Україні протягом XIX – XX століть.

Ключові слова: *солідаризм, Лер, Данилів, Бугле, Буржуа, де Голь, Липа, Бойдуник, Штрассер, консервативна революція.*

Термін «Солідаризм» походить від французького *solidarisme* (від фр. *Solidaire*) і означає – діючий заодно, спільність інтересів, одностайність. Солідаризм є соціально–політично концепцією, що на противагу тези про класову боротьбу як рушійну силу суспільного розвитку, проголошує первинним та визначальним фактором життя будь–якого суспільства солідарність його членів. Крім того він є своєрідною стратегією мобілізації соціуму в період серйозних криз або загроз й різко підвищує мобілізаційні можливості соціуму та його ефективність за рахунок синергетичного ефекту, який виникає при усвідомленні різними соціальними групами спільності інтересів і здійснення ними погоджених дій.

Солідаризм припускає серйозні обмеження (і самообмеження) преференцій еліті соціуму, при одночасному збільшенні навантаження на неї. До того ж обов'язки еліти вважаються первинними, а права й привілеї надаються їй винятково з метою ефективного виконання відповідних обов'язків перед соціумом. Існує думка також про те, що солідаризм є різновидом ідеології Консервативної Революції, а іноді його розглядають не посто як політичну ідеологію, але як соціальну та економічну доктрину консервативно–революційної ідеології.

Відтак, вважаю, варто пригадати в загальних рисах й ознаки Консервативної революції, що певною мірою є спорідненими й конкурентами у претендентстві на звання так званої ідеології (моделі) «Третього шляху». Отже, *«Консервативна революція»* (нім. *Konservative Revolution*) –

спірне поняття, введене в обіг в 1950 р. швейцарським журналістом і публіцистом Арміном Мьолером (Armin Mohler) для поєднання групи ідеологічних течій, що виникли і розвивалася після закінчення Першої світової війни, в епоху Веймарської республіки. Обєднуючими рисами для різноманітних ідей та їх провідників були – етнічний антилібералізм, антидемократія та заперечення суспільної рівності.

Найбільш відомі представники консервативної ідеології : Едгар Юліус Юнг, Артур Меллер ван ден Брук, Ернст Юнгер, Штефан Георге, Карл Шмітт, Отмар Шпанн, Освальд Шпенглер, Юліус Евола. Ідеї, що сповідалися представниками консервативно–революційного руху, як правило, розглядаються в контексті розвитку т.з. «ідеологій Третього Шляху» (або «Третьої позиції»), що протиставляє себе як марксизму, так і лібералізму. Мислителі, що відносили себе до консервативно–революційного табору, були прихильниками «нового» консерватизму і націоналізму, що має специфічно німецьку, прусську природу. Подібно до інших консервативних рухів того ж періоду, вони шукали спосіб протидії комуністичного руху, який набирав силу при цьому деякі з консервативних революціонерів були прихильниками «консервативного соціалізму». Вихід у 1918 р. праці О.Шпенглера «Сутінки Европи» заклав наріжний камінь формування, узагальнення та поширення нової парадигми критики ліберально–демократичного капіталістичного світоустрою, пізніше означеної терміном «Консервативна революція».

Феномен Консервативної революції, набувши розвитку у філософських колах Німеччини 1920–их рр., став підсумком загальної критики Модерну в його філософських, культурних, релігійних, політичних, соціальних, економічних та ін. аспектах, задекларувавши повернення шляхом всеохопної парадигмальної революції до витоків ідеократичного ієрархічного світу Традиції. До основоположних теоретиків течії Консервативної Революції прямо чи опосередковано відносять широкий спектр авторів: Артура Мьоллера ван ден Брука, Освальда Шпенглера, Ернста Нікіша, Едгара Юнга, Карла Шмітта, Ернста і Фрідріха Юнгерів, Юліуса Еволу, Арміна Мьолера та ін.

Характерною рисою теорії і методології Консервативної революції стає повний перегляд усіх базових категорій Модерну, в т.ч. поняттєво–термінологічного апарату. Філософія руху передбачає концептуальну зміну тлумачення терміну «революція», наголошуючи на його етимологічному походженні від латинського субстантиву «re–volvere» – «повернення до власного витоку, вихідної точки». Міфу раціонального Майбутнього протиставляється міф ідеального Минулого: «...для перемоги над сучасним світом саме з джерел слід брати «революційну» й оновлюючу силу».

Головними тезами Консервативної революції стають антиісторизм, антираціоналізм, антикапіталізм, антиліберальність, на противагу чому як вищі і самодостатні цінності утверджуються принципи ідеалізму, елітаризму, авторитаризму і трансцендентності: «Від «фундаментального консерватизму» «консервативних революціонерів» відрізняла відкритість до динаміки, проекту, спрямованість у майбутнє... Від класичного соціалізму та матеріалізму – акцент, що ставився на духовності, традиції, ієрархії, любов до минулого».

Практично ідеологи Консервативної революції, протиставивши себе як демолібералізму, комунізму, так і «старим» консерваторам, здійснюють основоположну зміну акцентів між категоріями форми та змісту: визнаючи

та інтегруючи окремі форми Модерну, консервативні революціонери маніфестують їхнє підпорядкування та інструментальну роль у відновленні Традиції. Консервативна Революція, за словами Гуго фон Гофманшталя, виступає «консервативною за змістом, революційною по формі», а парадоксальна формула Жака Берж'є і Луї Повеля «Рене Генон плюс танковые дивизии». окреслює нові підходи до реставрації старого світу.

Акцентуючи першочергову значимість внутрішньої сутності, італійський філософ–традиціоналіст Юліус Евола у своїй роботі «Люди і руїни» піддає критиці як підривні сили Сучасного світу, так і штучну консервацію застарілих суспільних форм: «Для истинного революционного консерватора вопрос состоит в сохранении верности принципам, а не тем учреждениям и институтам прошлого, которые являются лишь частными формами выражения этих принципов...». Таким чином у форматі Консервативної революції було обгрунтовано абсолютно нову, препостмодерну модель Сучасності, інтегрованої у парадигмальний вимір Традиції, що набуло синонімічних визначень «Третьої Позиції» та «Третього Шляху».

Обсяг фундаментальних концепцій, переглянутих філософією Консервативної революції, сягає не тільки Просвітництва, але й Ренесансу та Реформації. По своїй суті, Консервативна революція висуває тезу ресакралізації як політики, так і всіх сфер людського буття, повернення сакрального у центр людського мікрокосму, з чим пов'язані теорії Мартіна Гайдеггера та Мірчі Еліаде, яких традиційно розглядають у контексті консервативно–революційної філософії. Водночас діалектичний підхід до визначення суті та цілей Консервативної революції, її зверненість до метафізичних основ, недогматичність та гнучке бачення сучасних форм дають поверховий привід дослідникам з ліберально–демократичного табору ставити під сумнів існування Третьої Позиції як цілісної ідейно–філософської течії: «...аксіоми, що їх розробив Молєр, далекі від такого підходу: вони роблять неможливим розвиток конкретних позицій щодо актуальних політичних, соціяльних і економічних питань, а пропонують лише хисткі образи...».

Після 1945 р. дискурс Консервативної революції розширюється, і пізніше в нього включають теоретичні напрацювання як «нових правих» (національно–культурний аспект), так і «нових лівих» (соціально–економічний аспект). Паралельно з філософією власне Консервативної революції з контекстом її проблематики слід також пов'язати деякі фрагментарні течії критики Сучасного світу: аріософію (Г.Вірт, К.Вілігут), неоязичництво (Г. фон Ліст, Г. фон Лібенфельс), расіалізм (А. де Гобіно, Г.Чемберлен, Г.Гюнтер), евразійство (К.Гаусгофер, Н.Устрялов), аристократичний індивідуалізм Ф.Ніцше.

За визначенням же авторитетного мислителя Гайнріха Пеша, *солідаризм* – це «така соціальна система, яка надає справжнього значення солідарному об'єднанню людей, таких як члени природної спільноти, починаючи від родини і кінчаючи державою». Таким чином, перефразовуючи Г.Пеша, соціалізм нагадує про можливість такої соціальної системи, яка за своєю гармонійністю нагадує живий організм.

З іншого, більш реалістичного боку, солідаризм можна розглядати як як реформістську доктрину, яка впродовж двох десятиліть перед Першою Світовою війною була фактично офіційною ідеологією Третьої Французької республіки. На противагу ліберальним концепціям

«невтручання», концепції марксистського колективізму, католицького корпоративізму та анархо–синдикалізму, ідеологія солідаризму обґрунтовувала необхідність державного регулювання, прийняття соціально зорієнтованих законів, принцип добровільності об'єднань. Ворожа концепціям класового конфлікту та перебудови суспільства, вона йшла в одному руслі із соціалізмом, хоча на практиці повністю його нівелювала.

З ідеєю солідаризму тісно пов'язана доктрина «власність зобов'язує», що зображує приватну власність як служіння суспільству. З посилами на солідаризм обгрунтовують також теорію та походження корпоративізму. До ідеї солідаризму звертається і фашизм. На ідеї солідаризму засновуються концепції «соціальне партнерство», «асоціація праці та капіталу» тощо. Важливе місце солідаризм займає й у політичній доктрині клерикалізму.

За В–Ю.Данилівом солідарність – це усвідомлення спільної мети й спільної відповідальності. Людина – істота колективна, отже, солідарність – це органічна властивість людських істот, що живуть у тій чи іншій соціальній групі. Навпаки, індивід, який не приймає корпоративних правил «випадає» із соціуму – це виглядає швидше як аномалія.

Солідарність еволюціонувала разом із розвитком людства, а її етапи цілком зіставні з марксистською концепцією історії. Якщо першою формацією, в якій опиняється людина, – родина, то відповідно, перший тип солідарності можна визначити як солідарність родинну (сімейну). «Родина – то перше місце, де у своїй соціальній функції виявляється солідарність. Тут зв'язок солідарності найяскравіше засвідчує зв'язок кровний. Зв'язок між чоловіком і жінкою, батьками й дітьми на цій першій, і природній стадії співжиття має величезне значення для будування наступних соціальних структур». Родина – одна з найвищих традиційних цінностей українців.

Наступним етапом стала родова солідарність. У новітньому європейському житті значення роду занепало, проте на інших континентах, особливо в первісних народів, рід досі відіграє велику роль. Саме усвідомлення кровної спорідненості з тією чи іншою особою викликає в людини мимовільне почуття єдності, і солідарності з нею. Попри те, що поняття роду–родини в сучасних умовах втратило первісне значення, в українській культурі, так би мовити, в українському підсвідомому, поняття роду залишається глибоко сакральним.

Поступово, з розвитком людства, кровне споріднення слабшає, залишається лише усвідомлення спільного походження. Племінна солідарність проявляється в тому, що в середині групи індивіди знаходять свою безпеку. Відповідно, дбаючи про безпеку цілого, кожен дбає й про власну безпеку. Тут народжуються перші соціальні зобов'язання й норми.

Передумовою переходу одного, або об'єднанню кількох племен у народ є біологічна, культурна, або політична єдність. «Кров» відступає на задній план, але це жодним чином не загрожує єдності соціального утворення. Спільність мови, території, традицій, звичаїв, побуту забезпечують не лише існування, але й подальший розвиток народу аж до виходу його на рівень нації в модерному розумінні цього поняття. В–Ю.Данилів досить метафорично охарактеризував цей процес: «Спираючись на зусилля й велику солідарну працю, століттями, навіть тисячоліттями, творився великий твір, ім'я якому – нація».

Новітня держава так чи інакше солідаризує людей. Рамки інституту громадянства надають захист, але й наділяють обов'язками. Головним

об'єднуючим фактором тут виступає духовна єдність. «Нарід дає кров, держава – тіло, нація – дух», як влучно зауважив Вільгельм Сауер.

Ідея солідарності не нова, в тій чи іншій формі вона існувала ще в добу античності. У світовій філософській думці провісником солідаризму був ще Мененій Агріппа в стародавньому Римі, висловившись у притчі про частини тіла, яким не слід ворогувати між собою. Уявлення про народ як живий організм знаходимо вже у Платона, який розрізняв «Людину малу» (індивідуум) і «Людину велику» (народ). Проте ще ясніше ідея народу як живого організму виражена у значно давніших індоарійських «Законах Ману», де народ представлений Людиною, а його соціальні верстви (варни) – органами цієї Людини. Так, наприклад, римський імператор Марк Аврелій (роки правління – 161–180 рр. до н.е.) писав: «Те саме відношення єдності, яке мають між собою з'єднані частини тіла, мають між собою і розумні створіння, оскільки вони, хоч і відокремлені один від одного, але створені для того, щоб виконувати спільну працю. У цьому сенсі люди функціонують так, як і частини тіла, хоча й відділені один від одного заради цілого, проте вони служать цілому». Це поняття було добре відоме і римській юриспруденції.

Термін «солідаризм» вперше вжив П'єр Леру в 1840–х роках у Франції. У новітні часи цією проблемою серйозно займались французькі філософи. Франція стала батьківщиною модерного вчення солідарності. Селестін Шарль Альфред Бугле у своїй праці «Le Solidarisme» (1907) заклав основу ідеї солідаризму, яку він вивів з принципу солідарності. Там таки, це вчення розвинули юрист Леон Буржуа, соціолог Еміль Дюркгейм. Увійшли в історію філософсько–політологічної думки як солідаристи також Шарль Жід і Шарль Ріст. Вагомо доклався до розробки теорії й німецький дослідник Генріх Пеш.

Витоки російського солідаризму ведуть до Хом'якова й поняття соборності, укоріненого в православному віровченні. Пьотр Кропоткін і деякі народники також висловлювали ідеї солідаризму. У російську політичну літературу слово солідаризм увів юрист Г.К.Гінс. Він запропонував в 1920–х роках, подібно до француза Бугле, солідаристичну систему права й теорію держави як службового інструменту, подібного до світлофора, що регулює вуличний рух.

Як реформістська доктрина солідаризм, зародившись у Франції, був майже офіційною ідеологією Третьої Республіки протягом двох десятиліть перед Першою світовою війною. Ідеологічно протистояв laissez–faire лібералізму, марксистському колективізму, католицькому корпоративізму та анархо–синдикалізму, захищав державні втручання в економіку, суспільне законодавство та добровільні об'єднання. Будучи проти класового протистояння та соціальної реконструкції, доктрина соідаризму дружньо ставилась до соціалізму, який вона намагалась нейтралізувати на практиці.

Лауреат Нобелівської премії миру, французький державний діяч Леон Буржуа (1851–1925 рр.) розрізняє два види солідарності – природний і фактичний. При цьому природна солідарність немає ніякого відношення до справедливості, адже одні незаслужено користаються перевагами, внаслідок чого інші потерпають.

Ця несправедливість виникає по причині природжених здібностей: спадковість, рівень освіти, професія, соціальний статус тощо. Внаслідок цього кожна людина до певної міри морально зобов'язана тим, що вона має і тим, ким вона є, своїм попередникам і сучасникам. Таким чином,

щойно людина народжується, вона вже має обов'язки перед суспільством. Саме радикально–соціалістична партія Леона Буржуа була у Франції носієм солідаристичних ідеалів. У передмові до праці Фердінанта Едуарда Бюссона «Радикальна політика» Буржуа чітко окреслює програму своєї партії, а саме торування шляху між старою ліберальною і соціалістичною партіями.

Ідея солідаризму, так, як її задекларував Буржуа, намагається врахувати подвійний рух розуму і сумління, що червоною ниткою проходить через події нашого часу. Цей рух з одного боку апелює до звільнення «духа від аргіогі систем», від неперевіреного вчення релігії, через традиційні комбінації передання авторитету і заміни їх такими, які випливають з вільних досліджень і піддані постійній критиці. А з другого боку, цей рух спонукає сумління поза можливими моделями і не вельми обгрунтованими виправданнями якнайретельніше дошукуватись законів управління. Звідси, згідно з Буржуа, солідарність є обов'язком, який випливає з приналежності до суспільства, а саме як квазі–контрактовий обов'язок, який у крайньому разі був би виконаний за допомогою державної сили. Так само трактується господарське питання, яке до певної міри стало б судово позиваючим зобов'язанням, тобто таким, яке можна осягнути судовим процесом і яке випливає із суспільної опіки над знедоленими. Один з теоретиків солідаризму В.Данилів наводить такі думки корифеїв ідеології солідаризму: «...Леон Буржуа ясно накреслює програму своєї партії, а саме – торування шляху між старою ліберальною і соціалістичною партіями».

Господарська програма радикально–соціалістичної партії була побудована так, що вона відкидала принцип неконтрольованої державою економічної діяльності, але також не сприймала соціалізації індивідуальної власності. Колишні права індивіда залишалися недоторканими. Широкі верстви населення сприймали ці ідеї дуже тепло. Солідаризм користувався великою повагою в університетах, гімназіях, народних школах. Його поширенню сприяли демократичні газети й об'єднання. Принцип солідарності, згідно із теорією Л.Буржуа, полягає у тому, щоб змушувати улюбленців долі повертати свій «борг» тим, кого фортуна скривдила. Таке розуміння принципу солідарності сприяє соціальній справедливості – брати в тих, хто користується з надлишку соціальних благ і віддавати тим, хто їх потребує.

Виходячи з цього, Леон Буржуа будує теорію так званого «квазі–контракту», зробивши спробу надати ідеї солідарності юридичної форми. Ця теорія виходить з дуалістичного розуміння солідарності. Крім того, що природна солідарність має тенденцію бути несправедливою, вона виключена з моделі «квазі–контракту», який ґрунтується на принципіфактичної солідарності, тобто на солідарності, яка зустрічається в повсякденному житті соціуму. Л.Буржуа насамперед вказує на принцип добросусідства, при якому здійснюється фактичне єднання, яке природно спонукає до солідарної та спільної діяльності.

Сенс ідеології з іншого боку можна прослідкувати через принцип поділу праці. Один виробляє для багатьох, а з іншого боку, сам пожинає плоди праці інших. Подібні випадки, на думку Леона Буржуа, можна знайти у кожному суспільстві. За певних обставин ця фактична солідарність може бути і вимушеною, як, наприклад, солідарність між сусідами по земельних

ділянках або між квартирантами в одному будинку. Внаслідок цієї ситуації всі вони мають обов'язки і права щодо одне одного.

Суть теорії «квазі–контракту» саме в тому і полягає, що індивід має вступати в юридичні відносини, які випливають із суспільного договору. «Квазі–делікти» (правопорушення), які Л.Буржуа виводить із «квазі–контракту», відомі ще з часів римського права. Квазі–деліктами називаються такі юридичні факти, які хоч і не є фактичними правопорушеннями, проте створюють подібні до деліктів наслідки. Цим терміном Леон Буржуа хотів означити вищезгадані моральні обов'язки сильного перед слабким і багатого перед бідним. Як для державного діяча, ця теорія мала для нього практичне завдання – вона мала обґрунтовувати сучасну соціальну політику і прогресивну податкову систему, що їх Л.Буржуа здійснював і запроваджував на користь малозабезпечених членів суспільства.

Інший француз, соціальний філософ Шарль Жід (1847–1932 рр.) писав про солідарність у просторі та часі так: «Солідарність в просторі – перший рівень солідарності в часі. Оселяючись на одній території, люди вступають у тісний контакт. Однакова місцевість, ідентичний клімат, подібний спосіб виробництва продуктів харчування. Поступово характер усіх життєвих процесів створює солідарну свідомість спільноти.

Рівень солідарності в просторі може бути різним. Спільність мешканців села – перша форма, де принцип солідарності виявляє себе особливо ясно та чітко. З іншого боку, солідарність в часі пов'язує мертвих з живими завдяки спільній Традиції та Культурі. В давнину солідарність реалізувалася в спільних діях, освячених законами, релігією та звичаями.

Наступна функція солідарності полягає в тому, що вона виступає як сила, здатна розбудовувати суспільство. Її завдання – узгоджувати інтереси членів суспільства, які суперечать один одному і гуртувати суспільство для досягнення спільних цілей. В свою чергу, спільними цілями для суспільства є ті, що гарантують його існування та гармонійний розвиток, чого можна досягнути лише шляхом солідарної взаємодії, що ґрунтується на ідеї справедливості».

Шарль Жід дає визначення також й головному *принципу економічної солідарності*: «Поділ праці – це механізм, за допомогою якого спільнота людей має можливість легко і ефективно досягти виробництва та приросту національного продукту. В той час коли звірі задовольняються безпосереднім забезпеченням їх обмежених потреб, наприклад в їжі, людина обмежує себе виробом одного товару, який вона обмінює на той, в якому відчуває потребу. Таким чином, поділ праці, який зумовлює взаємодію всіх з метою задоволення потреб кожного окремого індивіда – справжнє джерело прогресу, добробуту та економічної солідарності».

При цьому доречно буде згадати й про вади класичної економічної теорії, основною з яких є те, що вона недостатньою мірою визнає важливість принципу економічної солідарності. Класична економічна теорія виходить з того, що економічні процеси є повністю відокремленими від суспільства. Проте таке твердження є доволі сумнівним, позаяк економіка завжди була й буде необхідною та досить важливою складовою життя соціуму. Завдання економічної діяльності полягає в тому, щоб постачати суспільству матеріальні блага, задовольняючи таким чином матеріальні потреби та сприяючи загальному добробуту і розвитку суспільства.

Середньовічні гільдії та корпорації дають нам класичний приклад солідарної діяльності ремісників. Хоча у наш час членів гільдій старого

зразка вже немає, проте спільні інтереси й спосіб життя можуть об'єднати все суспільство в нову гармонійну спільність, в якій не буде класової боротьби та конфлікту інтересів. Не дивно, що в Європі відбувається новий виток відродження надзвичайної ролі та збільшення впливу професійних асоціацій (спілок), а самі вони відіграють (і відіграватимуть) з кожним роком все більшу роль не лише в сучасній економіці, але й в соціально–політичному житті держави.

Ця ідея проглядається вже у французьких солідаристів, наприклад, у Еміля Дюркгейма, який в основу своєї системи поклав ідеї корпорації, тобто колективного тіла (від лат. *corpus*, *corporis* – тіло, цілість, корпорація). Реалізація цієї ідеї в експериментальній фазі розвитку проходила під назвою фашизм (від лат. *fascis* – зв'язка, жмуток), тобто маємо ту ж саму ідею єдності.

Думки, подібні до тих, які пропагувала у Франції радикал–соціалістична партія Леона Буржуа, знайшли свій подальший розвиток в партії німецьких державних соціалістів. Вони теж намагалися йти дорогою, середньою між шляхом манчестерського лібералізму і шляхом доктринерського соціалізму.

Так соціолог Пауль Барт (1858–1922 рр.) визначав суть своєї органічної теорії солідарності наступним чином: «Суспільство називається організмом чи органічною системою, на противагу організму індивідуальному, соціальному чи колективному. Таким чином, усі можливі соціальні сфери, елементи та соціальні модуси мають перебувати в стані єдності, цілісності та фундаментальної солідарності. Принципи консенсусу та солідарності, які спостерігаються вже в неорганічному світі, є суттєвими в житті рослин, досконалими – в житті тварин, а в людському соціумі досягають свого найвищого ступеня».

Полемізуючи з французьким мислителем Е.Дюркгеймом, П.Барт зазначає: «Дюркгейм виходить з поняття солідарного цілого, підпорядковуючи йому суспільство. Він знаходить у двох неодночасних, але хронологічно послідовних станах соціуму два види солідарності, які він окреслює як механічну та органічну. Механічна солідарність є притаманною примітивним суспільствам, де панує однаковість світогляду всіх членів, наприклад, на ґрунті спільності етнічного походження.

Проте такий стан не триває вічно. Поступово кількість населення в тому чи іншому примітивному суспільстві збільшується. З цього факту випливає також приріст продуктивних сил та поступове надбання культурних цінностей. Продуктивність праці зростає завдяки поділу праці. Старі спільноти, що ґрунтуються на кревних зв'язках, розпадаються. Постає структура нового суспільства, та відбувається перехід від примітивного соціуму до органічного. Визначальну роль в органічному суспільстві відіграє не однаковість світогляду, а усвідомлення того, що всі індивіди мають допомагати взаємно поповнювати свої життєві засоби».

Головним виразником німецького солідаризму все ж можна вважати Адольфа Ваґнера. Згідно з його вченням, людина не просто «homo oekonomicus» як думали класики. Життя її куди різнобарвніше, наповнене найрізноманітнішими комбінаціями. Тому психологічний аналіз людини Ваґнер прагне перевести в правильне русло, щоб довести, що людина є і залишиться істотою, яка діє однаково; це стосується і його економічних дій. Ваґнер різко розділяє мотиви егоїстичні від неегоїстичних. До неегоїстичних мотивів належить порив до моральних дій, почуття обов'язку,

страх перед докором власного сумління. Ці мотиви, яким підпорядковується і якими керується у своїй діяльності індивід, виявляються також і в економічній сфері. Мета економіки – «справжній і справедливий» інтерес всього державно організованого суспільства.

Ця думка повністю сприймається системою солідаризму німецького економіста і соціального філософа Гайнріах Пеша. Крім того, Г.Пеш вважав, що не лише боротьба (у широкому розумінні) творить соціальні цінності, а й солідарність є початком усього шляхетного та доброго, що підносить людину до Божої подоби: «Не лише bellum omnium contra omnes (війна всіх проти всіх) панує протягом всього історичного розвитку, а також принцип солідарності, який творить цінності та відіграє велику роль у розвитку соціальних інституцій. В природі людей можна знайти шляхетні пориви, які ведуть їх до солідарності, справедливості та об'єднання.

Відповідальність, яка зветься солідарністю, на загал є одним з найвеличніших відкриттів людства. Завдяки солідарності людина перестає бути атомом у просторі і хвилиною в часі, вона підноситься до більшої гідності й вищої сфери. Завдяки солідарності людство буде запевнене в своїй гідності і до певної міри створене. Цим терміном, яке не мало жодного значення в античних суспільствах, солідарність позначає спільність людської природи і тісну спорідненість, яка об'єднує людей між собою».

Гайнріх Пеш розумів поняття солідарності не лише з утилітарного боку, а й з морального та етичного. В цьому сенсі він формулює своє визначення принципу солідарності, який, в його застосуванні до соціальної спільноти, в його подвійній функції як творення та зміцнення єдності, означає упорядковане узагальнення прагнення суспільно пов'язаних сил з огляду на досягнення спільної мети. Якщо йдеться про народне господарство, яке розглядається як складова частина суспільного життя, то в нього є завдання сприяти встановленню загальнодоступних матеріальних благ та достатку в гармонійному зв'язку з загальним добробутом народу.

Подібно до Г.Пеша, А.Ваґнер також схвалює приватну власність, проте із значною мірою запереченням індивідуалізма, як, власне, й крайнього соціалізма. Водночас у А.Вагнера основне питання економічного вчення – це ставлення індивіда до цілого, а Г.Пеш виводить поняття добробуту і розвитку в залежності від «комбінації індивідуального і соціального принципів у суспільному й економічному правопорядку та організації».

Державні соціалісти не бачать суттєвих протиріч між класами та індивідами однієї нації, стверджучи, що натомість їх згуртовує моральна солідарність. Її можна побачити у спільності мови, звичаїв та соціальних інституцій. Державу ж слід розглядати як орган цієї моральної солідарності. Для цієї держави – всі громадяни є рівними й вона повинна дбати про всіх, а передусім про тих, хто відчуває нестатки. Втім, в цілому, держава не повинна переймати функції індивіда, але має дати йому нагоду вільно рости й розвиватися. У взаємозалежності індивіда слід вбачати головний чинник економічного поступу.

Відтак головна вимога державного соціалізму мала моральний і національний характер. Справедливість у розподілі і піднесенні добробуту робітничого класу є умовою збереження національної єдності, формою якої є держава. Значною мірою державно–національний солідаризм був присутній й в ідеології німецького нацизму 1930–х рр., як, власне й в італійському фашизмі та іспанському фалангізмі, а солідаристичні ідеї були притаманними багатьом інтелектуалам XX ст.

Водночас слід зазначити, що не варто розглядати солідаризм однозначно й прямолінійно. В цій ідеології були різні течії, компіляції, акценти. Так, наприклад, Жорж Валуа, французький радикальний політик та журналіст, що досить швидко перетворився із радикального солідариста в не менш радикального фашиста. Ж.Валуа починав з ультралівого радикалізму: ще на початку 1910–х років він створив «Прудонське коло», інспіроване солідаризмом Буржуа та анархо–синдикалізмом Жоржа Сореля. Після Першої світової війни, Ж.Валуа засновує партію «Le Faisceau» – аналог і партнер Муссолінського fascio. 1927 року він написав невеличку книжку «Фашизм», де дав надзвичайно точне визначення своєї ідеології: фашизм – це націоналізм, помножений на соціалізм та солідаризм. У 1930–х роках меценатом «Le Faisceau» Ж.Валуа був, між іншим, «французький Дуче» – Франсуа Коті, багатий парфумер та колишній директор нині відомої правої газети «Фіґаро».

Окрім «Le Faisceau», Ф.Коті займався й іншим неосолідаристичним утворенням: рухом «Французька солідарність», в якому екстраваґантні ідеї ультраправих та ультралівих солідаристів перетворюються на просту, зрозумілу масам радикальну ідеологію. Від колишніх «лівих» не відставали і колишні «праві»: ще перед Першою світовою війною Фірмен Баконьє, партнер і одночасно конкурент ультраправого руху «Action Fran aise», засновує часопис «Соціальна згода», а згодом і рух «Ліга соціальної згоди», який відіграватиме свою роль у становленні французького солідаристичного та корпоративістського фашизму.

Доктрина Ф.Баконьє була сумішшю нового солідаризму зі старим середньовічним ідеалом суспільства як єдиного органічного цілого. Суспільство має бути цільним тілом, яке складається з менших спільнот, зокрема родин та професійних спілок. Кожен індивід є часткою громади (гільдії, професійної спільноти, профспілки, родини); кожна така громада є, своєю чергою, часткою більшої громади, аж до найсвященнішої – нації.

Наприкінці 1920–х рр. харизматичний інтелектуал Отто Штрассер разом із Ґебельсом стає лідером крайньолівого крила НСДАП, організовуючи акти «прямої дії» робочих організацій. Згодом через конфлікт із А.Гітлером О.Штрассер виходить із партії, і після приходу нацистів до влади, емігрує до Відня, де формулює доктрину «національного соціалізму». У воєнні та повоєнні роки О.Штрассер по–новому охрестить своє вчення: відтоді воно називатиметься «солідаризмом» і пропонуватиме третій шлях між капіталізмом та комунізмом.

«Третій шлях» шукали й італійські партнери французьких та німецьких «національних солідаристів». Сам Б.Муссоліні мав, як відомо, ультраліві коріння. Учасник анархо–синдикалістського руху, редактор соціалістичної газети «Avanti!», після Першої світової війни Б.Муссоліні швидко змінив свою анархічну лівість на войновничу праву доктрину. На місце анархії та прямої дії профспілок приходить органічна солідарність всіх елементів суспільства. «Органічна концепція світу» стає головним постулатом знаменитої «Доктрини фашизму», написаної Беніто Муссоліні разом із Джованні Джентіле.

Відтак варто торкнутися й *духовних аспектів солідаризму*. Невід'ємною частиною суспільства є церкви та релігійні організації. Свій особливий підхід до солідарності має також церква. Уже той факт, що вона проповідує спільність походження й рівність усіх людей перед Богом, говорить про подібність ідей солідарності й учення церкви. Показовим зразком

офіційного релігійного солідаризму є Енцикліка Папи Римського Лева XIII «Нові речі» (Rerum Novarum) про капітал, видана ним у Римі при базиліці св.Петра 15 травня 1891 р. у чотирнадцятий рік свого понтифікату та «Quadragesimo anno» від 1931 р. Папи Пія XI про реконструкцію соціального ладу. Ці енцикліки цікаві тим, що вони вказують на розв'язання багатьох проблем соціального життя на основі ідей солідаризму.

Енцикліка «Rerum novarum» Папи Лева ХШ поставила перед собою відповідальне завдання, а саме – дати відповіді на важливі соціальні питання бурхливого XIX століття. Постала вона в той час, коли капіталізм сягнув свого апогею, а становище широких народних мас із дня на день погіршувалось. Малий прошарок суспільства жив у розкоші, а решта народу, робітничі маси, перебували у злиднях та пригнобленому стані.

Пролетаріат, який з кожним роком зміцнювався, вимагав задоволення своїх прав. Протиріччя всередині суспільства дедалі посилювались. Нові рецепти для його зцілення не завжди були найкращими. Завдання енцикліки «Rerum novarum» саме й полягало в тому, щоб зрозуміти корінь зла і відповідно до принципів Католицької церкви вказати на шляхи, які б вели до солідарного порядку і спокою. Індивідуалістичний лібералізм зруйнував колишні природні зв'язки (стани, гільдії) в суспільстві, а нові не встановив, їхнє місце посіли, з одного боку, безмежна свобода, а з іншого – нездоровий державний інтервенціонізм. Дух індивідуалізму зайшов так далеко, висловлюється про це енцикліка, що колись квітуче і добре упорядковане в своїй повноті різноманітно розвинуте суспільне життя було знищене, а опісля вбите, так що нарешті залишились тільки поодинокі особи і держава. Це сталося з не меншою шкодою для держави. Необмежену, вільну конкуренцію як регулятивний принцип економіки енцикліки рішуче відкидають, але залишають обмежене суперництво, що його хоче зберегти і система солідаризму.

Внаслідок вільної конкуренції, згідно з енциклікою «Quadragesimo anno», приходить до «господарської могутності» тобто до величезного скупчення господарської і політичної сили в руках малого прошарку суспільства. Утворюються картелі, концерни і трасти. Послуговуючись банківськими кредитами, капіталісти опановують «кровообіг цілого господарського організму». Утворюються монополії або подібні до монополій формації, які контролюють ціни продуктів, а також розподіл доходів їхньої продукції, що має тенденцію усувати вільну конкуренцію. За цих умов значні прошарки народу стають для цих можновладців об'єктом експлуатації.

Засуджуючи соціальну несправедливість, яку спричинив лібералізм, Папа Пій XI говорить, що «...за природним законом економіки, якому не можна протистояти, лише власник капіталу міг би накопичувати капітал, тоді як той самий закон засуджує робітників вічно бути пролетарями і жити на межі прожиткового мінімуму». Усе це неминуче веде до класової боротьби, з усіма згубними для суспільства наслідками. Лише оновлення соціального життя, каже енцикліка, може запобігти цим руйнівним обставинам. Щодо робітничого питання, якому присвячена енцикліка «Rerum novarum», то воно уважно розглядається згідно з католицьким сприйманням держави і суспільства. Теорію класової боротьби енцикліка відкидає, бо, як кажуть енцикліки, вона не усвідомлює природи суспільства. Але розум повинен усувати або, принаймні, пом'якшувати ці явні протиріччя. Не боротьба, зазначається в енцикліці, а згода є передумовою краси й порядку. Це стосується і співробітництва класів та станів, а також

зв'язку між капіталом і працею. Це співробітництво не можна, проте, переводити на шкоду робітникові. Соціальну справедливість слід розглядати як нормативний принцип.

Згідно з енциклікою «Quadragesimo anno», при розподілі заробітної платні, якщо він має бути справедливим, слід виходити з трьох факторів: 1) життєвих потреб робітника і його родини; 2) економічної спроможності та конкурентоздатності підприємства; 3) загального добробуту. Найвища мета суспільства, за енциклікою, – досягти загального блага, а його можна досягнути лише тоді, коли робітник і його родина будуть забезпечені достатніми коштами, коли дружини і матері дбатимуть лише про сім'ю, а не додатково працюватимуть, щоб утримувати родину, бо платні чоловіка не вистачає. Так само заробітна платня буде несправедливою, коли вимоги високої зарплатні руйнуватимуть підприємства. Наслідком цього був би крах підприємства, що однаково шкодило б і підприємцеві, й робітникові. Лише солідарна співпраця обох факторів (праці й капіталу) може забезпечити нормальний і здоровий розвиток економічного життя. Тільки таким чином, вважає енцикліка, можна досягти загального блага.

Проблеми власності енцикліки розглядають в дусі солідаризму. Енцикліка «Quadragesimo anno» вчить, що це особливе право власности, дане природним правом, більше того – воно дароване самим Богом. Право на власність дає змогу людині дбати про себе та свою родину, забезпечуючи майбутнє. Проте, це дароване Богом право може привести і до найбільшого зла, якщо ним зловживати. Енцикліка розрізняє індивідуальну і соціальну природу власності. Держава мусить поважати право власності, дане людині природою. Католицизм розуміє державу як досконале суспільство, тобто найвищий і найдовершеніший устрій людського життя. Ліберальній правовій державі, завданням якої є захист лише вдасності громадянина, Папа Лев XIII протиставляє вчення про правову і благодійну державу. У цьому сенсі держава має завдання не лише захищати власність, але й дбати про загальне благо, особливо піклуватися про нужденних. Держава як «societas perfecta» представляє собою завершення спільної людської діяльності.

Особливу увагу обидві енцикліки приділяють державній владі. Лев XII говорить не про якусь конкретну форму уряду, а про державну силу (владу) як поняття. Державну владу Лев XIII виводить від природи і від розуму. Вона повинна стояти на службі народу; кожне зловживання є незаконним. Завдання державної влади, як пише Пій XI, полягає в охороні народу і всіх його членів, при цьому особливу турботу слід виявляти до слабких і бідних. Державна влада, коли її так розуміти і застосовувати, виконує своє завдання і є справжнім слугою народу. Вона стає божественним і справедливим авторитетом, який знаходить своє джерело в природному праві та Божій волі.

Солідарність та боротьба за існування діють в суспільстві одночасно. У зовнішніх діях домінує елемент боротьби, у внутрішніх – солідарності. Зовнішня боротьба того чи іншого соціального утворення посилюється завдяки солідарності. Те, що принцип солідарності всередині такого соціального утворення має першість щодо боротьби, засвідчує такий приклад: багато разів в історії спостерігалася ситуація, коли політичне протистояння розколювало ту чи іншу країну, однак у випадку війни переважна більшість суспільства, незважаючи на свою партійну, соціальну та класову приналежність, спільно виступала проти ворога. В цьому контексті варто

згадати слова німецького імператора Вільгельма II, проголошені ним в 1914 році: «Я більше не знаю жодної партії, я знаю тільки Німеччину».

Разом з тим заслуговує на увагу визначення німецького соціолога Фердінанда Тонніса (1855–1936 рр.), який зазначав: «Суспільне життя – це взаємна власність та взаємне задоволення, взаємне володіння та користування спільним майном. Воля до володіння майном і користування ним – це воля до захисту й оборони спільного майна (спільне зло – спільні друзі – спільні вороги). Така солідарність вважається органічною. Вона підтримується не лише завдяки поривам та інстинктам, а й переходить у вищу стадію – духовну.

Розуміння й усвідомлення приналежності індивідів до спільної групи веде їх до формування духовного союзу. Солідарна дія багатьох членів суспільства призводить до серйозних результатів, що мають надзвичайно велике значення в соціальному житті. Вони пробуджують гордість наступних поколінь за своїх предків, що зміцнює солідарність народу, як історичного феномену. Завдяки солідарності були створені великі культурні цінності. З цього принципу виводиться також мораль та етика».

Співвітчизник Ф.Тонніса Леольд фон Візе (1876–1969 рр.), з свого боку додавав, що зерно прогресу закладене саме в солідарності: «Суспільним ідеалом є перетворення окремих людей на сильні індивідуальності і, водночас, впровадження дієвої солідарності між ними».

У другій половині XX ст. солідаризм наголошує на взаємопотребі, солідарності, дружній взаємодії усіх верств населення. При цьому ця концепція допускала боротьбу в майбутньому суспільстві, щоправда, у напівтліючому стані. Якщо комунізм підводив усю сукупність людської життєдіяльності під загальний знаменник класової боротьби і прагнув виграти в ній, то солідаризм пропонував класове примирення і шукав способи його запровадження без зміни самої суті капіталізму – приватної власності і конкуренції. Солідаризм замість швидкого перерозподілу багатств (що проповідував соціал–комунізм) обіцяв лише «стриману експлуатацію» і «розумно–достатній соціальний захист». Подібні речі були менш здатними надихнути маси на боротьбу. Тому не слід дивуватися, що солідаризм тривалий час животів як периферійне вчення, плід теоретизування і предмет розгляду вузького шару високоосвічених (і достатньо багатих) інтелектуалів, зворушених «долею простолюду», натомість серед широкого людського загалу ця теорія була практично невідомою.

Ситуація змінилася після другої світової війни. Практичний досвід уже двох різновидів соціалізму – радянського напівінтернаціоналістичного та німецького націоналістичного – відштовхнув багатьох. І хоча після війни компартії залишалися в Європі досить впливовими (особливо в Італії та Франції), більша частина руху, репрезентована соцпартіями, ініціювала рішучий розрив з комунізмом. Соціалістичні партії і до цього мали розбіжності з комуністичними, але саме у зазначений час вони визнали приватну власність як повноправний елемент суспільства. Держава повинна була брати у багатих і віддавати бідним.

В свою чергу Р.Арон вважав, що веберівське поняття харизми – тобто особливої благодаті, обраності – максимально відповідає характеристиці типу політичного лідерства генерала де Голля – одного з найвидатніших політиків XX століття. Після його тріумфальної перемоги на президентських виборах, його попередник на посту президента Рене Коті сказав про нього: «Перший із французів стає першим у Франції».

За Вебером, тип політичного діяча, до якого належав де Голль, є «ідеальним типом» для створення команди національного порятунку. Де Голля часто називали «людиною кризи», яка діє тим рішучіше і нестандартніше, чим складнішою стає ситуація. Він усвідомлював власну відповідальність під кутом зору історичної місії служіння своїй Батьківщині – Франції. А Шарль де Голль усе життя залишався переконаним прихильником цієї теорії, вважаючи, що в суспільно–економічних процесах національний чинник має пріоритет, а нація є базовою і природною структуроутворюючою спільнотою, яка зберігається у світі (якому, зазначмо, в неозорому майбутньому «не загрожує» геополітична стабільність та безконфліктні міждержавні стосунки). Саме тому де Голль ніколи не мав жодних ілюзій щодо альтруїзму в зовнішній політиці, твердячи, що в ній завжди діє «залізний закон національних інтересів».

У внутрішній політиці де Голль знов–таки беззастережно дотримувався ідеї пріоритету загальнонаціональної спільності над будь–якими класовими і партійними інтересами. Тому цілком логічно, що «Провідник Нації» досить скептично ставився до системи парламентаризму з притаманним їй постійним партійним протистоянням і виявляв упередженість не тільки щодо лівих партій, а й щодо представників переважно спекулятивного бізнесу.

Що ж до комуністичної партії Франції, то де Голль уважав її недостатньо «національною і французькою» партією і називав лівих «сепаратистами», «іноземною партією», «агентами Рад». Шарль де Голль безмежно поважав волю французького народу. Він наголошував: «Влада має силу лише тоді, коли її цілі збігаються з вищими інтересами країни і коли вона має всебічну довіру з боку громадян». Тому і заявив, що піде у дострокову відставку навіть у тому випадку, коли будь–яка його пропозиція отримає на референдумі лише просту арифметичну більшість, а не переважаюче всенародне схвалення. І дотримав свого слова.

Про нетоталітарну спрямованість авторитаризму «першого серед французів» свідчить той факт, що в його «команді», а також серед прихильників і в часи перемог, і в скрутні часи добровільних відставок завжди знаходилися десятки, якщо не сотні, найвидатніших інтелектуалів, котрі уособлюють совість французької нації. Де Голль домігся створення президентської республіки – шляхом, зокрема зміни Конституції Франції, в якій з'явилося положення про всенародне обрання Президента, за своїми офіційними повноваженнями – «гаранта національної незалежності» (як наголошувалося вище, згідно із донині чинною деголлівською Конституцією передбачається лише один випадок, коли Президент підлягає юридичному переслідуванню, – при зраді Батьківщини, звинувачення у якій має право оголосити Вищий суд, який складається з 24–х представників обох палат Парламенту).

Одночасно величезна увага приділялася підвищенню продуктивності праці. Прагнучи максимально зацікавити безпосереднього виробника, де Голль розвивав різноманітні форми економічного корпоратизму та кооператизму (цим же шляхом економічної реформи пішли повоєнні Японія та Німеччина), а також ідею солідаризму. Зокрема, він усіляко заохочував участь представників трудових колективів в управлінні підприємствами та в їхніх прибутках, підтримував інші форми тісного співробітництва між працею і капіталом. Повсякчас удосконалювалася і розвивалася система науки і освіти. Досить зауважити, що за десятиліття правління де Голля

кількість людей у Франції, котрі займалися розумовою працею, зросла утричі і досягла трьох мільйонів чоловік. Чудово усвідомлюючи неминучість наростання процесів економічної глобалізації, де Голль розглядав конкурентоспроможність французьких підприємств на зовнішньому ринку як головний критерій ефективності їхньої діяльності.

Не випадково криза правління Шарля де Голля була пов'язана з реформою вищої освіти, коли генерал був змушений занадто авторитарними методами максимально прагматизувати вищу школу і підпорядкувати її меті економічного і в кінцевому підсумку військового геополітичного змагання у сучасному світі, а французька інтелігенція та творча молодь, котра формувалася на традиціях вищих здобутків гуманітарного знання і мистецтва (в галузі яких у XIX–XX століттях Франції належала провідна роль), фактично повстала проти вузької спеціалізованості не тільки освіти, але й свого особистого життя.

Слід віддати належне де Голлю: врешті–решт він зрозумів, що йдеться не про звичайний соціальний конфлікт з адміністрацією, а про дуже серйозні проблеми фактично стадіального вибору його країни. Він оголосив свою знамениту програму соціального самоврядування – «систему участі» як «Третього шляху», але не як синтезу, а як уникання і класичного лібералізму, і радянського комунізму. Ця теорія корпоративної єдності, солідарності та співпраці класів була дуже близька до ідеї соціальної держави в Німеччині та «конфуціанського капіталізму» в Японії.

Ідея якісно прогресивнішого відносно класичного капіталізму суспільного ладу – «соціальної республіки» – була сформульована на законодавчому рівні ще у Конституції Другої французької республіки. На противагу марксизму її суть полягає у проголошенні пріоритету духовних цінностей над «економічним базисом», розумінні необхідності не просто єдності класів з метою збереження загальнонаціональної злагоди, а творчої співпраці та солідарності між ними на корпоративних та кооперативних засадах. У цілому ж незаперечні видатні досягнення державотворчої місії Шарля де Голя стали можливими завдяки тому, що, він завжди жив і діяв за принципом «політика – справа честі», а інколи – й «мистецтво неможливого».

Ідеї соціально–відповідального ринкового господарства в епоху кризи класичного лібералізму й соціалізму лягли в основу багатьох європейських політичних партій: французьких центристів, австрійської Народної партії, християнських демократів у Німеччині, Італії й Бельгії. На тому ж ґрунті християнського соціального вчення, у його католицькому заломленні, виросла, починаючи з 1977 року, і польська «Солідарність».

На середину 80–х років XX століття соціалістичні партії уже очолювали – постійно або з перервами – мало не всі країни Західної Європи. І хоча частина з них, і навіть правлячі, як і до того, убачали свою мету у знищенні класів та усуспільненні народного господарства (як приклад тут передусім треба згадати французьких соціалістів і лейбористів Великобританії), інша частина почала реалізацію моделі, що визнавала як приватну, так і суспільну власність і прагнула рівноваги між класами. Чи не найліпше така модель була реалізована у Швеції.

Таким чином порятунок для вільного ринку відшукали у тій самій смузі, де натрапили на соціальну справедливість, а солідаризм став свого роду компромісом між капіталізмом і комунізмом, між лібералізмом і консерватизмом, між ультраправицею та ультралівицею тощо.

Співвідношення індивідуального й загального – основна особливість солідаризму, яка відрізняє його від лібералізму й соціалізму. Зважаючи на кризу класичного лібералізму з його егоїзмом і економічною прірвою між власниками корпорацій, і робітниками, та соціалізму, з його продавленням індивідуальності через обмеження базового інстинкту приватної власності, деякі країни Західної Європи почали дрейфувати в бік солідаризму. Це дозволило запровадити рівновагу й злагоду між трьома головними елементами суспільства: корпораціями (працедавцями), народом (працівниками) і державою.

Стосовно відповіді на головне питання про співвідношення «я» і «ми» в солідаризмі, то зобразити його можна приблизно так: кожна людина зобов'язана тим, що вона має, і тим, що собою являє, своїм пращурам, і сучасникам. Внаслідок цього, щойно людина з'являється на світ – вона вже наділена обов'язками перед суспільством. З іншого боку, суспільство не залишає тих, хто «відкинутий на узбіччя життя». Завдання справедливості, згідно з ученням солідариста Л.Буржуа, – брати в тих, хто користується з надлишку гараздів, і віддавати тим, хто їх потребує.

Що стосується індивідуального «я», то солідаризм визнає себе прихильником природного права. Одним з елементів цього права, як каже Г.Пеш, є можливість набувати приватну власність. Не варто забувати, що приватна власність створює незамінні психічні й моральні стимули, які відіграють велику роль в економічному житті.

Щодо визначення ролі держави у вченні солідаризму, то суспільна гармонія забезпечується тут розумним регулюванням правових відносин між окремими індивідами. На сторожі виконання «квазі–контракту» зі справедливого перерозподілу соціальних благ, через установлені норми права, стоїть держава. Держава, згідно із солідаризмом, – це витвір або продукт соціальних інстинктів, вона є необхідною, і найвищою формою людського співжиття, одним із феноменів природного права, який ґрунтується на розумі. Держава має здатність до адаптації в часі й просторі, і неможливо уявити, розвиток й вдосконалення соціально–економічного стану без підвищення почуття обов'язку й робочої дисципліни, що, без сумніву, сприяє реорганізації правових, соціальних та економічних інституцій. Економіка солідаризму не ставить собі за мету збагачення заради збагачення. Її мета – добробут кожного індивіда. Інакше кажучи, у солідаризмі держава не залишає індивіда сам на сам зі світом праці та грошей. Солідаристична держава прагне підтримати тих, хто не може впоротися з економічною боротьбою за виживання, яка характерна для лібералізму. Проте це не стосується тих, хто не хоче працювати. Тут держава виступає стимулятором для паразитуючих членів суспільства з тим, щоб навернути таких на працю для власного й загального блага. Концепція держави в солідаризмі подібна до соціалістичної, але на відміну від соціалізму на вершині, стоїть не загальне, а гармонія між загальним й індивідуальним.

Солідаризм і Україна. Певною мірою ідеї українського національного солідаризм висловлював Тарас Шевченко. У своїх творах він окреслює недоліки розділеного соціуму, духовно збіднілої еліти, класового егоїзму та відсутність відповідальності: «Доборолась Україна до самого краю. Гірше ката свої діти тебе розпинають». Він ставить за приклад ідеалізований устрій Козаччини, змальовуючи втрачений ідеал соціальної гармонії та національної величі: «Було колись в Україні ревіли гармати; було колись запорожці вміли панувати». Шевченко пророкує своїм землякам

світле майбутнє через загальну солідарність. Практично в кожному творі Т.Шевсенко закликає українців бути спільниками – не ділити життя й батьківщину, а разом іти до загального блага. У часи національного поневолення, Т.Шевченко пропонує українцям силовий метод зміни наявного соціального стану – «повставати й рвати кайдани». Як солідаристичний ідеал пропонує «сім'ю вольну, нову», а сім'я, кровна спорідненість – це перший ступінь суспільної солідарності, суспільство–народ він хоче бачити сім'єю.

Надалі різноманітні концепції солідаризму в українській філософській думці ширились й розвивались. Після поняття «народний дух» (Шевченко, Куліш), у XIX ст. ідеї українського солідаризму висловлював Сергій Подолинський, зокрема у книзі «Праця людини та її ставлення до розподілу енергії» (1880 р.). Невдовзі з'явилися «колектократія», «конкордизм» (Винниченко), «класократія» (Липинський), «націократія» (Сціборський), «національний солідаризм» (Боярський). Вони містять фактично критику капіталістичного – класового устрою, і пропонують ідеал національного, і соціального устрою який співзвучний з ідеями західного «класичного» солідаризму.

Український солідаризм міститься в річищі загальноєвропейських духовних засад і пов'язаний із пошуком не тільки національного, але й соціального ідеалу. Ідеї солідаризму присутні у творах В.Вернадського як філософа–космиста і автора вчення про ноосферу (а не як публіциста і члена партії кадетів), певною мірою у працях Д.Донцова, О.Ольжича, О.Телігі, Є.Маланюка, частково В.Липинського, а також теоретика українського імперіалізму Осипа Губчака.

У 1946 р. Осип Бойдуник висловив ідею українського солідаризму у книзі «Національний солідаризм», а до цього у 1938 р. Юрій Липа у статті «Солідаризм раси» писав: «Українська раса – це раса солідаристів, яких суспільний ідеал – група, а не індивідуальність. Найприродніше місце українця – це перебування в групі, а ніколи – поза групою. В групі розвивається він найліпше. Українське суспільство було, є і буде як образ взаємовідносин груп. Тому нема іншої дороги до організації української раси, як тільки укладання взаємовідносин українських груп. Ніяка імпровізація, ніякий експромт–історія, лишень – договір груп як вияв одности характеру раси». Розвиваючи цю думку Ю.Липа додає: «Нема іншої глибшої ідеї тепер, у часах тотальних воєн на знищення, як ідея расової солідарности. Дехто її пробує висміювати, як ліберальну ідею «згоди» XIX віку. Це неправда. Вік XIX не повернеться, його вказівки також. Можна й треба очищати сучасне українство від деяких решток цього віку, але треба дивитися і вперед. Там ждуть українців віки, скоріш подібні до XVII чи навіть VII. Довкола українців є тільки неукраїнці, чужі їм або ворожі. Ніяка з давніх ідей XIX ст. тепер не має сили.

Расова солідарність – це не з'їзд, не зібрання, не арифметична сума груп, це відчуття організму раси. Відчуття неекзальтоване, відчуття не як вибух, а як тривалість. Вибух ентузіязму був на місці 1917 р., тепер нема чого його повторювати. Тепер на першім місці – відчуття расового організму, постійно загроженого ззовні. Як оцінювати доцільність уживання груп і одиниць всередині раси? Тільки з погляду примату зовнішньої політики раси, тільки оцінюючи її здатність до безпеки і пружности в боротьбі».

У 1950 році, в університеті міста Інсбрук (Франція) молодий французький учений, виходець з України Володмир–Юрій Данилів захистив

дисертацію на ступінь доктора державних наук. Роботу можна назвати комплексним узагальненням існуючих теорій солідаризму, у якій автор виокремив основні постулати цього вчення. Одразу після здобуття незалежності, учений, в уже поважному віці включився в наукову дискусію навколо ідеологічного наповнення українського державотворення. У 2000 році його дисертація була видана в Україні у вигляді книги під назвою «Солідарність і солідаризм». Праця цього автора – нині є практично єдиним комплексним дослідженням солідаризму, виданим в Україні. Варто також зазначити, що у 1947–1972 роках націонал–солідаристська ідеологія вважалася офіційною в ОУН (м).

У 1999 році на пройшов установчий з'їзд партії ВО «Батьківщина» (лідер – Юлія Тимошенко), тоді ж була прийнята партійна програма. Вона прописана в дусі солідаризму, однак чіткої самоідентифікації себе як солідаристичної сили там ще не знаходимо. Ситуація змінилась після створення виборчого блоку (Блок Юлії Тимошенко – БЮТ), в який, крім «Батьківщини», увійшла Українська соціал–демократична партія, а перед парламентськими виборами 2007 р., партія «Реформи й порядок». На веб–сайті блоку в розділі «Про блок», першим можна знайти документ під назвою «Маніфест», який так і називається – «Солідаризм». Документ перегукується із програмою партії «Батьківщина». Але тут політичні сили які утворили блок чітко ідентифікують себе із солідаризмом. Що стосується змісту програми, то вона чітко відповідає ідеям класичної солідариської доктрини, які розкриваються через погляди на суспільство, державу, наявні кризи й шляхи подолання.

Разом з тим слід зауважити, що привязка Ю.Тимошенко доктрини партійного солідаризму лише до французької соціології та соціальної філософії першої третини XX ст., свідчить про недостатню освітченність сучасних вітчизняних політиків, які позиціонують себе із солідаризмом, із цією ідеологією. Зазначимо, що саме про французьких мислителів згадала політик на з'їзді блоку свого імені (БЮТ) 7 грудня 2005 р. Але ж французький солідаризм у більшості своїх проявів є лише утилітарним економічним вченням, до того ж ментально й історично не надто відповідним українській нації та сучасному становищу в Україні. Згодом в інтерв'ю кореспондентові «Експерта» 22 квітня Ю.Тимошенко, зокрема, так висловила своє бачення солідаризма: «Краще говорити про світогляд. І, звичайно, він у мене сформований – і не сьогодні, і не вчора, і навіть не коли я стала прем'єр–міністром. Тобто – не позавчора. Є деякі крайнощі, які світ вже пережив. Це крайність, що зветься «соціалізм–комунізм» – там, де взагалі держава домінує. Друга крайність – це ринковий фундаменталізм, котра має на увазі, що головне – капітал, все решта – за остаточним принципом... Всі ці радикалізми були притаманні юні людства. І потрібно виходити на струнку, гармонійну лінію, котра може поєднувати усе найкраще, що є в світі щодо будови суспільства. Отрібно все критично оцінити і подивитися, що може бути робочим варіантом. І тому вже багато років наша політична команда вивчає доктрину, яка, напевно, поки не мала міцного втілення в життя. Це солідаризм, який народився на початку двадцятого століття у Франції. У той час бурхливо розвивався марксизм. І солідаризм як гармонія, як золота середина не знайшов свого втілення, тому що був зачавлений новою ідеологією – ідеологією крайнього марксизму. Але це гарний варіант, він може дати нам сьогодні потрібну відповідь.

Я цим займаюся, і я на цій платформі будую своє життя. Шукаю середню лінію між державним диктатом та вільним ринком».

Певним доповненнням до слів Ю.Тимошенко є вислів її однопартійця А.Шкіля (одного з колишніх лідерів УНА–УНСО), який в інтерв'ю «Столичним новостям» (опубліковано 16.12.2005 р.) сказав, що вважає що ідея солідаризму «може претендувати на те, аби стати універсальною», додаючи, що «такі ідеї, як солідариз і корпоративізм, рідко стають ідеоогією. Претендувати називатися ідеологією солідаризм може в поєднанні із словом національний.

Солідаризм, – зауважив А.Шкіль, – можна порівняти не з програмою партії, а з економічнм обгрунтуванням діяльності підприємства на благо усіх його співробітників. А щоб солідаризм став загальнонаціональним, потрібно змінити усі економічні закони в державі... Солідаризм – це більш висока форма громадянського суспільства. Ми хочемо, щоби ця ідеологія стала загальнодержавною».

В галузі ж філософсько–теоретичній на сучасному етапі аналізом солідаризму з його інтерпретацією до українських реалій займаються О.Шморгун (Інтелектуальні корені українського солідаризму), В.Сікора та Е.Заргава (переважно, критика існуючої економічної моделі, обґрунтування солідаризму як її альтернативи). Проте солідаризм поки що не надто цікавить інтелектуальну частину українського громадянства, а серед широкого загалу населення й зовсім мало відомий.

Список використаних джерел

1. Роциос З.Л., Сикора В.Д. Глобализация технологии и национальные системы инноваций. – К.: Випол, 1995.

2. Каганець І. Психологічні аспекти в менеджменті: типологія Юнга, соціоніка, психоінформатика. – Київ–Тернопіль: Мандрівець, 1997. – 204 с.

3. Stefan Breuer. Die «Konservative Revolution» – Kritik eines Mythos» // Politische Vierteljahresschrift, Jahrgang 31, 1990, Heft 4.

4. Данилів В–Ю. Солідарність і солідаризм. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – 152 с.

5. Кершоу Я. Гітлер. – К.: Мегатайп, 2000. – 240 с.

6. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – М.: Канон, 1996. – 432 с.

7. Шморгун О. Основний зміст поняття «українська національна ідея» // Розбудова держави. – 1997. – №6.

8. Шморгун О. Інтелектуальні корені українського солідаризму // Перехід–IV. – 2000. – Вип.9.

9. Сікора В. Перехід від відсталого несправедливого і застійного капіталізму до успішної європейської ринкової економіки (уроки українського досвіду – перша стадія) // До новітнього українського світогляду і стратегії (нариси). – К: Економіка і право, 2002.

10. Програмні засади партії. Офіційний сайт Блоку Юлії Тимошенко // Електронний ресурс: http://www.byut.com.ua/ua/aboutus/program.php; Маніфест.

11. Воинствующий солидаризм // эксперт – №15 (20) – 25 квітня: http://expert.ua/articles/8/0/272.

12. Солідаризм. Міжнародна інтернет енциклопедія «Вікіпедія» // http://ru.wikipedia.org/.

13. Плешко М. Ідеологія солідаризму в державотворенні України // Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка. – 2009. – Вип.13. – С.52–55.

14. Короленко І. Тимошенко не думала, коли вибирала ідеологію // Українська правда. – 2006. – 2 березня.
15. Енциклопелія політичної думки. – К.: Дух і Література, 2000.
16. Gerstenberger, Heide. Der revolutionäre Konservatismus. – Berlin, 1969.
17. Schwarz, Hans–Peter. Der konservative Anarchist. Politik und ZeitkriÜk Ernst Jüngers. – Freiburg, 1962.
18. H.Pesch. Lehrbuch der Nationalokonomie. – Freiburg im Breisgau, 1924; Spengler, Oswald. Politische Schriften. – München, 1932.
19. Spengler, Oswald. Der Untergang des Abendlandes. – München (zuerst 1918/1972), 1973.
20. Лозко Г. Основоположники консервативної революції // Персонал Плюс. – 2006. – № 5.
21. Семеняка О. Концепт «людини особливого типу» в консервативній революції (на прикладі Анарха Юнґера та правого анархіста Еволи) // Український Традиціоналістичний Клуб. – 2010. – 23 липня.
22. Блюментріт М. «Консервативна революція» – критика одного міту // Ї. – 2004. – №34.
23. Вишинський С. Консервативна революція як акт реставрації традиційного світу // Філософія: нове покоління. – К.: Національний університет «Києво–Могилянська Академія», 2008. – С. 63–65.
24. Липа Ю. Солідаризм раси // Нахтігаль. – 2009. – 19 червня.
25. Proctor R. The Nazi War on Cancer. – Princeton: Princeton University Press, 1999.
26. Pesch H. Lehrbuch der Nationalokonomie. – Freiburg im Breisgau, 1924. – Band I.

Гай–Ныжнык П.П. Солидаризм как социально–политическая концепция: очерк истории развития в Европе и Украине

Анализируются ключевые идеологические постулаты и исторический путь становления и развития солидаризма как социально–политической концепции в Европе и Украине на протяжении XIX – XX веков.

Ключевые слова: *солидаризм, Лер, Данилив, Бугле, Буржуа, де Голь, Лыпа, Бойдунык, Штрассер, консервативная революция.*

Hai–Nyzhnyk, P.P. Solidarizm as socio–political conception: an essay of history of development is in Europe and Ukraine

Key ideological principles and historical way of becoming and development of solidarizmu are analysed as socio–political conception in Europe and Ukraine during XIX – XX ages.

Key words: *solidarizm, Ler, Daniliv, Bugle, Bourgeois, de Gole, Lypa, Boydunik, Shtrasser, conservative revolution..*

УДК [9301. : 316.722 (477)] **Макушина Г.І.**

Європейський компонент політичної та правової культури еліти Гетьманщини XVIII ст.

Досліджується європейський компонент в політичній та правовій культурі еліти Гетьманщини XVIII ст., вплив на неї європейської суспільно–політичної думки. Зроблено джерелознавчий аналіз політико–правової культури української еліти.

Ключові слова: *європейський компонент, політична культура, правова культура, Гетьманщина, політична еліта.*

Для України, яка у 1991 році проголосила свою незалежність і визначила курс на творення демократичної держави та інтеграцію до європейського економічного, політичного та культурного простору, тема відповідності соціокультурному розвитку європейській традиції сьогодні актуальна. Адже вона дозволяє не тільки вияснити відповідність обраного європейського геополітичного вибору національним інтересам, а й розробити конкретні заходи щодо його реалізації. Науковці долучилися до розробки теоретичних аспектів теми, обґрунтування концепцій геополітичного і історичного підґрунтя європейської інтеграції України та подальших перспектив соціально–політичного розвитку українського суспільства з врахуванням його політичної культури та менталітету [1]. Сучасна дослідниця Шевченко Н.В обґрунтовує концепцію існування України у зовнішньополітичному просторі як складової Центрально–Східної Європи, наголошуючи, що поляки, литовці, білоруси та українці в силу історичних обставин мали «спільну соціокультурну і політичну спадщину» [2]. Всі вони проживали на території Речі Посполитої. Визначаючи таке геополітичне становище України як політичного організму і враховуючи інкорпорацію Гетьманщини до складу Російської імперії, Шевченко Н.В. приходить до висновку, що наша держава займає унікальне положення, знаходячись між Заходом і Сходом. Виникає питання, а до якої саме Європи направляло свій шлях українське суспільство: Західної чи Східної? Тим паче, що виходячи з досліджень Ларі Вульфа, у XVIII ст. Західна Європа боролася за тотальне панування над Східною, добивалась створення єдиної Європи [3,с.20–21;7–28]. Тому вважаємо необхідним присвятити окреме дослідження цьому аспекту проблеми.

В сучасних працях зроблено джерелознавчий аналіз політичної та правової культури еліти Гетьманщини [4].

Цікаво дослідити європейський компонент як складову суспільно–політичного життя Гетьманщини, виділивши його вплив на політичну та правову культуру еліти XVIII ст.

Предметом дослідження автора статті є вплив європейської суспільно–політичної думки на політичну та правову культуру еліти Гетьманщини у XVIII ст.

Вагому роль у формуванні європейського компоненту політичної і правової культури відіграло перебування українських земель з XIV ст. під владою Великого князівства Литовського, а з 1569 р. і Речі Посполитої. Погодимося із думкою Шевченко Н.В. про те, що актуальною в середовищі старшини існувала литовська політико–правова традиція [5,с.68]. Литва та Польща були державами, які мали демократичні риси розвитку суспільства. Це проявлялось у виборності короля та сейму, свободі релігії для політичної еліти Речі Посполитої та ін. Така соціально–політична ситуація призвела до пошуку видатним релігійним діячем М.Смотрицьким спільних рис між народами, що входили до складу Речі Посполитої. В таких обставинах народилась його концепція про рівність польського, литовського та руського народів. У кінці XVI – в першій половині XVII ст. старшина «була носієм спільної для шляхетства Речі Посполитої політичної культури, сповідувала традиційні для шляхетського середовища цінності, виявляла станову елітарність і солідарність, патріотизм, любов до «політичної» вітчизни, демонструвала відданість існуючій політичній системі» [6,с.44]. Тобто, у XVI–XVII ст. старшина була носієм класичної європейської політичної культури з демократичними засадами існування суспільства. У XVIII ст. ситуація змінюється у зв'язку з інкорпораційним процесом Гетьманщини до складу Російської імперії. Гетьманщина стає полігоном, на якому борються республіканські засади з монархічними і демократичні з абсолютистськими. Монархізм та підкорення закону власній волі, а не навпаки, як це було в Гетьманщині завдяки політичному курсу російських чиновників, призвели до перемоги над її громадянським суспільством. Проте європейський компонент політичної та правової культури еліти Гетьманщини домінує над російськими політико–правовими традиціями, які протягом століття активно нав'язувалися населенню. В силу історичних обставин еліта замість того, щоб розвивати республіканську, повинна була засвоювати протилежну – монархічну.

Не секретом для представників політичної еліти Гетьманщини була перспектива входження до соціальної структури Російської імперії. Але тут постає наступне запитання: до якого стану віднести політичну еліту Гетьманщини? В Російській імперії стану на зразок старшини не існувало, а чиновники ставилися до неї як до людей другого ґатунку. Тому перспектива опинитися у дворянському стані була хиткою. Усвідомлюючи ці процеси, старшина намагалася на них вплинути так, щоб мати той статус, якого вона набула під час перебування під протекцією польського короля, залишивши свої права і вольності, а саме: приймати участь у виборах короля (гетьмана), генеральної, полкової і сотенної старшини; отримувати за військову та державну службу землі, мати залежних селян. Це відбувалося в той час, коли російська еліта цікавилась військовою службою та власними земельними володіннями. Представників цього стану цікавила військова та адміністративна служба [7,с.12].

Російське дворянство не бажало ускладнювати своє життя навчанням в університетах. Вищі навчальні заклади були переповнені представниками різночинної інтелігенції [7]. Освітня ситуація в середовищі старшини була кардинально протилежною. Традиційно кожна родина, яка належала до політичної еліти Гетьманщини віддавала дітей на навчання. Помітивши таку особливість у розвитку свого стану, старшина почала розуміти, що високий рівень освіти – це один із козирів, який допоможе їй опинитися у складі еліти Російської імперії і зберегти свої права та вольності, якими вона користувалась перебуваючи у складі Речі Посполитої.

Освіта Гетьманщини на початку XVIII ст. кардинально відрізнялась від російської. Їй була притаманна європейська система освіти. Перш за все головний університет Гетьманщини – Києво–Могилянська академія – був навчальним закладом європейського взірця. Навчання проводилось латинською мовою, викладалися сім вільних мистецтв (трівіум і квадріум). На роботу до Києво–Могилянської академії запрошували переважно тих, хто навчався у Західній Європі [8,с.59]. Європейську університетську школу пройшли такі видатні викладачі навчального закладу, як Й. Кроковський, Ф. Прокопович, С. Тодорський [8,с.59]. Повертаючись з–за кордону, вони привозили не тільки нові знання, але й книжки, якими поповнювали особисті бібліотеки і бібліотеки друзів, академічну книгозбірню. В суспільстві Гетьманщини йшов постійний обмін європейською літературою. Яскравим прикладом такого обміну є переписка Ф. Прокоповича та Я. Марковича. В одному з листів знаходимо повідомлення Ф. Прокоповича Я. Марковичу про надсилання йому шести книг: «Апологію англійскаго короля Іакова и объясненіе изъ посланія къ римлянамъ, что современная римская апостольская церков не есть апостольская»..., «Политику о прав± гражданскомъ» Готфрида Гофмана, который учитъ тепер въ Лейпциг±« [9,с.501]. Тому не дивно, що у розробці курсів викладачі Києво–Могилянської академії використовували твори європейських авторів. Більшість курсів розпочиналась з вивчення античної авторів, наприклад Гомера, Езопа, Аристотеля, Цицерона, Цезаря, Сенеки, Горація, Овідія, Юстина, Петрарки [8,с.79]; латинська мова вивчалась за підручником Е.Альвара, який жив у Португалії, а французька – за «Граматикою» Пеплера.

Інші навчальні заклади Гетьманщини – Чернігівський та Переяславський колегіуми – ввібрали в себе європейські освітні тенденції, маючи у штаті викладачів із випускників академії. До того ж в середовищі старшини спостерігається тенденція отримання освіти в університетах Європи. В Німеччині здобули освіту Петро Симоновський та Андрій Гудович [10,с.354], Василь Дмитрашко–Райча – у Сілезії та Празі [10,с.406], Іван Сучченко виховувався в Кенігсберзькій академії [10,с.429]. Тут же навчався Іван Туманський [11,с.223], Іван Полетика навчався в Кільському та Лондонському університетах [12,с.121].

Окремі представники еліти Гетьманщини збирали цілі бібліотеки історичної, політичної та правової літератури, які привозили самі із Західної Європи, або їх діти під час навчання в університетах. Найбільші з них належали М.Ханенку, І.Мазепі, Я.Марковичу, К.Розумовському, І.Скоропадському, а бібліотека Г.Полетики нараховувала більше тисячі томів. Він спілкувався із старшинами, які перебували у Західній Європі, замовляв їм книги. Багато книг привіз йому брат Василь Полетика.

До складу бібліотеки М. Ханенка входили такі польсько–литовські твори правової думки, як «Изъ конституціи сейма вольнаго Варшавскаго», «О правахъ за короля Іоанна Казимира», «Переводъ съ польскаго

Комиссія Гадяцкая 1659 г.», «О книг± конституція Варшавская 1578 г. Кор. Польского и Великого Князя Литовскаго на вольности» [13,с.156]. До того ж М.Ханенко мав у власній бібліотеці текст Конституції П. Орлика від 5 квітня 1710 р.

Отже, силу впливу європейських ідей на політичну і правову культуру української еліти можна вивести із того факту, що вона активно цікавилась особливостями європейської політичної, історичної та правової літератури. Старшина Гетьманщини намагалася надавати більшої значущості європейському компоненту політичної і правової культури та використовувати в політико–правовій практиці нові європейські течії, не дозволяючи монархічним традиціям проникнути до політичної та правової культури Гетьманщини.

Тому в середовищі еліти Гетьманщини активно розповсюджувалися ідеї Просвітництва, яке виникло в Західній Європі. Вони були залучені до процесу правотворчості гетьманом у вигнанні П. Орликом. Ще О.К. Струкевич звернув увагу на те, що Конституція 1710 р. проголосила незалежність кожної з гілок влади.

Важлива роль у використанні в реформуванні органів влади ідеї державницької теорії просвітництва належить останньому гетьману Української козацької держави К.Розумовському. З легкої руки Катерини II політична еліта Гетьманщини мала можливість використовувати просвітницькі ідеї у державотворчому процесі, що й зробив гетьман. К.Розумовський в межах Гетьманщини реалізовував просвітницьку теорію управління державою, яка знайшла свою реалізацію в судовій реформі 1763 р. Взагалі його можна назвати гетьманом, який найповніше порівняно зі своїми попередниками, реалізував державницьку теорію Просвітництва. На думку О.К. Струкевича ця реформа «розпочала процес розподілу виконавчої і судової влади» [14,с.221]. В той же період, на думку історика, «в Гетьманщині почався процес виокремлення законодавчої гілки влади» [14,с.21].

Політична еліта Гетьманщини відрізняється тією особливістю, що її представники входили до складу інтелектуальної, культурної, духовної, світської еліти Російської імперії. Вони тут, або в університетах Гетьманщини чи Західної Європи, отримували освіту а згодом залишалися працювали в навчальних закладах та державних установах Російської імперії. Такі представники еліти, що походили із Гетьманщини активізували свої інтереси навколо ідей Просвітництва, батьківщиною якого була Західна Європа.

Окремо слід виділити діяльність Я.П. Козельського. Він походив із козацької родини, навчався у Києво–Могилянській академії, але доля привела його у 1750 р. до Санкт–Петербургу. Ведучи тут педагогічну діяльність, Я.П. Козельський захоплюється історією і згодом починає переклад відомих європейських історичних творів Л. Гольберга «Датська історія», К.–Ф. Мозера «Государ та міністр», Р.–О. Верто д'Обьофа «Історія про зміни, що відбувались в Швеції у роздумах віри та правління». Я.П. Козельський приймав участь у перекладі «Енциклопедії» Дені Дідро. Цей твір надихнув його на написання двохтомника «Статті з філософії та частей її з Енциклопедії». Переклад Я.П.Козельським статей з «Енциклопедії», присвячених політиці, природному праву, суспільному договору, поставив перед російським суспільством питання форми правління в державі та акцентував увагу на правовому обґрунтуванні

політичної влади. В умовах діяльності Законодавчої Комісії 1767–1768 рр. підтримував ідею громадянського суспільства. Отже, був типовим представником української політичної еліти, яка сформувала громадянську політичну та правову культуру.

Наступним представником різночинної інтелігенції та просвітником був Г.В. Козицький. Він ініціював створення товариства «Собрание, старающееся о переводе иностранных книг» (1768–1774°рр.), яке займалось розповсюдженням просвітницької літератури, приймав участь у перекладі «Енциклопедії».

Слід звернути увагу на діяльність Г. Свинського, який цікавився європейською історією та зробив спробу коротко описати політичне становище кожної європейської країни [15,с.34–35]. Йому імпонувала теорія суспільного договору та вчення про природні права людини, а політичним ідеалом була республіка.

Зацікавленість європейською політичною думкою, історією вплинула на формування політичних ідеалів Г.А. Полетики. Він намагався їх втілити під час роботи в Законодавчій Комісії. Так, у «Мн±ніи на читанный проект правъ благородныхъ» він наполягає на розробці чітких критеріїв, що відрізняють кожний елемент внутрішньої структури категорії «благородні», тобто бояр, графів та дворян. Г.А. Полетика обґрунтовує свою думку тим, що рівність еліти була в Римській республіці, а згодом у Генуезькій та Венеціанській республіках, а при монархічній формі правління цього досягти неможливо [16,с.351]. Політичним ідеалом Г.А. Полетики була автономія Гетьманської шляхетської республіки під протекторатом Російської імперії із збереженими шляхетськими правами і вольностями.

Отже, ідеї Просвітництва глибоко проникли в політичну та правову культуру еліти Гетьманщини. Її представники розповсюджували ці ідеї в Російській імперії. Таким чином наведені факти свідчать про роль, яку відігравала політична та правова спадщина Західної Європи у формуванні політичної та правової культури еліти Гетьманщини.

Історично глибше пов'язана з Гетьманщиною була Східна Європа, внаслідок тривалого перебування земель Гетьманщини у складі Речі Посполитої. Еліта першої успадкувала від неї європейські демократичні засади існування суспільства, для яких були характерними вибори гетьмана та генеральної старшини, відстоювання власних прав і вольностей, існування договірних засад між гетьманом та протектором, політичною елітою, чіткий механізм роботи законодавства у діяльності всіх органів влади. Сучасний дослідник П. Сас приділив значну увагу вивченню політичної культури українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. і прийшов до висновку, що «старшина була носієм спільної для шляхетства Речі Посполитої політичної культури, сповідувала традиційні для шляхетського середовища цінності, виявила станову елітарність і солідарність, патріотизм і любов до «політичної» вітчизни, демонструвала відданість існуючій політичній системі» [6,с.44]. Уже у XVIII ст. політична еліта Гетьманщини використовувала свою належність до шляхетського стану для того, щоб не втратити набуті у минулі часи права та вольності. Це спонукало окремих представників шукати у своєму генеалогічному древі польське походження. Багато родів походили із шляхти. Серед них згадаємо такі, як–то: Ждановичі, потомство Никифора Дворецького [10,с.397], Долинські, Дублянські, Дуніни–Борковські [10,с.452], Заньковські, Значко–Яворські, Іскрицькі, Карпінські, Ковельські, Костенецькі [17],

Полетики. Василь Полетика займався складанням старшинських родоводів, шукаючи підтвердження шляхетського походження старшинських родів. Така акція мала на меті довести російським чиновникам свою належність до еліти Речі Посполитої. Політична еліта Гетьманщини розглядала цей момент як можливість ввійти до російського дворянства, зберігаючи свої права і вольності.

Наступним кроком старшини для збереження свого статусу у суспільстві Російської імперії на рівні того, що існував до 1648 р. і мав демократичні засади, утверджуючи еліту як громадян суспільства, було прагнення зберегти старе законодавство часів перебування Гетьманщини у складі Речі Посполитої. Перш за все це Другий статут Великого князівства Литовського, який був головним зводом законів для Гетьманщини і мав європейське походження. На Статут як головний кодекс Гетьманщини посилались укладачі кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), «Прохання малоросійського шляхетства» (1763 р.)» [18, с. 89, 92] та «Наказів малоросійського шляхетства» (1767–1768 рр.). Автори останніх використовували норми європейського права в якості правового інструментарія для доведення власної належності до шляхетського стану. А шляхетство було рівним дворянству. Тому старшина завдяки посиланням на Другий Статут Великого князівства Литовського сподівалась відстояти свій колишній статус і зрівнятися у правах з дворянством, залишаючи непорушними права і вольності. Зокрема укладач «Наказа переяславського шляхетства» З.Забіла використав посилання на Статут для обґрунтування питання спадкового землеволодіння. Він наполягав на тому, що «утверждая каждому шляхтичу въ в±чности потомственное насл±дственное влад±ніе» [19,с.39], Російська імперія теж повинна зробити такі поступки старшині.

Але на Статуті не закінчується перелік європейських нормативно–правових документів, що регулювали статус еліти Гетьманщини. Сучасні історики намагалися проаналізувати норми магдебурзького права [20]. Укладачі кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» активно використовували норми західноєвропейського права – «Зерцало Саксонське» та «Порядок краткий приказной» Гроїцького, «Право Хелмське», «Артикули права магдебурзького».

Укладачі наказів до Комісії по укладанню Нового Уложення (1767–1768 рр.) були знавцями нормативно–правових документів польсько–литовського походження, які діяли на території Гетьманщини. Зокрема, вони наводять: «Привілей 1569 р. Жыкъгмунта Второго» [21,с.5], Статутъ Великаго Княжества Литовскаго [22,с.11], привілеї «отъ королей Польскихъ и Великихъ Князей Литовскихъ, въ 1433 году отъ Владислава Ягелла, въ 1507 году отъ Сигізмунда Первого» [23,с.25]. Всі вони були розраховані на діяльність в республіканській державі.

Правові традиції Речі Посполитої впливали на розвиток політичної системи суспільства Гетьманщини. Це чітко простежується у «Проханні малоросійського шляхетства» (1763 р.). Укладачі цього документу пропонували підтвердити юридичний статус Ради Старшин, яка за особливістю своєї діяльності нагадувала польський Сейм. Також тут можна зробити висновок про те, що еліта Гетьманщини прагнула до існування поряд з монархом виборчого органу влади на зразок Сейму. На її думку, це призводило до взаємоконтролю між сеймом та королем, а у нашому варіанті між гетьманом і Радою Старшин.

Питому вагу європейського компоненту в правовій культурі Гетьманщини XVIII ст. відіграє термінологія, використана старшиною в процесі правотворчості. На думку історика Д. Міллера, «терминъ шляхетство вновь выползаетъ на св±тъ только в 18 в., когда на сцену выступило уже третье покол±ніе козацкой старшины; внуки т±хъ сотниковъ и полковниковъ, которые когда–то прогнали изъ Украины настоящую гербованную шляхту» [24,с.5]. В «Правах, за якими судиться малоросійський народ», наприклад, еліта позначається не словом «старшина», а словом «шляхта». Політична еліта Гетьманщини, таким чином, прагнула довести російській владі, що належить до еліти Речі Посполитої, яка є рівною російському дворянству. Така ж ситуація спостерігається у «Проханні малоросійського шляхетства». Тут теж йде мова про політичну еліту Гетьманщини як про шляхетство.

Вдало цю тему підняв на засіданнях Законодавчої Комісії 1767–1768 рр. депутат від Лубенського полку Г.А. Полетика. Для обґрунтування питання правомірного входження еліти Гетьманщини до російського дворянства він лобіював ідею належності політичної еліти Гетьманщини до шляхти. Остання належала до еліти європейських держав і була рівною російському дворянству. На його думку, це був єдиний шанс довести необхідність включення цього стану до російського дворянства. В силу того, що еліта Гетьманщини входила до шляхетської еліти в складі Речі Посполитої, Г.А. Полетика наполягав на існуванні в її середовищі шляхетської демократії, тільки підпорядковуватись вона повинна монархові, а не гетьманові, як було насправді. Депутат робив все можливе для того, щоб відстояти статус шляхетства для політичної еліти Гетьманщини. У «Мн±ніи на читанный проект правъ благородныхъ» Г.А.Полетика акцентує увагу на нечіткості формулювання належності політичної еліти Гетьманщини до «правъ благородныхъ». Він був противником такого становища, тому що «права благородныхъ» автоматично припиняли дію «навічно» затверджених малоросійських прав, які планувалося узаконити. В такій ситуації Г.А. Полетика звернувся до європейських політичних та правових поглядів, оскільки малоросійські права були сформульовані на засадах європейського права. Григорій Андрійович добре розумів, що «Проект прав благородних» скасовував автономію Гетьманщини, припиняючи тим самим її існування на європейських політико–правових нормах, що формувались століттями. Тому він йде на одну з останніх спроб врятувати автономію і дає у «Мн±ніи на читанный проект правъ благородныхъ» коротку характеристику прав шляхетства, які мають повну протилежність дворянським: шляхетство має право змінювати закони, контролювати податкову систему Гетьманщини, обирає громадянські та військові чини виключно із малоросійських шляхтичів, судяться за передбаченим законом порядком, судять своїх підданих, користуються власним прибутком, безмитно торгувати власною сільськогосподарською продукцією, забороняв постої російських військ на території шляхетських маєтностей [16,с.355]. Викладені Г. Полетикою права української шляхти є характеристикою прав політичної еліти республіки. Перспектива вступити до дворянського стану автоматично нівелювала ці права української шляхти. Тому Г.А. Полетика виступав проти такої інкорпорації, запевняючи Законодавчу Комісію залишити минулі права, вольності та свободи українського шляхетства.

Аналізуючи «Проект правъ благородныхъ», Григорій Андрійович критично поставився до аналізу цього документу. Вивчаючи твори європейських авторів, Г.А.Полетика порівнював політичну систему Російської імперії та Європи. У «Мн±ніи на читанный проект правъ благородныхъ» він використовує таке порівняння в обговоренні проблеми надання статусу дворянина. Він захищає право старшини отримувати дворянський статус, беручи на озброєння той аргумент, що «т± монархіи сильне± и безопасн±е, которыя по м±р± пространства свого им±ютъ довольное число дворянъ» [16,с.347]. Таким чином він намагається направити учасників Законодавчої комісії до європейської моделі існування еліти, розглядаючи її як передову. До того ж сама ідея створення та роботи Законодавчої Комісії у 1767–1768 рр. була сформульована та втілена в життя на основі передових просвітницьких ідей. І Г.А. Полетика звернувся до європейської моделі еліти як стану, за допомогою якої прагнув довести і належність політичної еліти Гетьманщини до європейської, виводячи її походження із шляхетства.

Більше того, навіть правове обгрунтування служби російському цареві, який уособлював монархічну владу старшина пояснювала європейськими правовими категоріями, які в реальному житті Речі Посполитої регулювали правомірну поведінку республіканської автономії. У юридичному обґрунтуванні та визначенні норм права, за якими старшина повинна була служити російському государеві, кожен пункт Гл. 5 «О служб± государевой военной и о порядк± воинскомъ», арт. 1 має посилання на Литовський Статут [25,с.68–76]. Таким чином, обґрунтування законної діяльності російської влади на території Гетьманщини та виявлення основних правових аспектів поведінки старшини відносно російської політичної еліти відбувалося шляхом застосування деяких європейських республіканських правових норм, які були повною протилежністю монархічного законодавства Російської імперії.

Посилання на європейські джерела права бачимо у військового канцеляриста XVIII ст. С. Величка, який у своєму літописі використовував друковані конституції варшавських сеймів і краківські газети [26,с.179].

В середовищі військових канцеляристів на Гетьманщину дивитись як на європейську державу. Військовий канцелярист С. Дівович розглядав її як східноєвропейське автономне утворення, тому «Разговор Великороссии с Малороссией» вийшов у нього багатий на суперечки між головними діючими особами, політико–правові настрої Гетьманщини у його розумінні мали більший вплив Східної Європи, ніж Російської імперії. З цим і пов'язаний організований останньою процес інкорпорації малоросійських прав, який завершився повною їх заміною імперським законодавством.

Таким чином, європейський компонент займав особливе місце в політичній та правовій культурі еліти Гетьманщини XVIII ст. Політична еліта використовувала його особливості в якості джерела обґрунтування своєї ідентичності та для доведення російському дворянству, що, належачи до шляхетського стану, вона є рівною йому і має право користуватися закріпленими в Речі Посполитій правами і вольностями.

Список використаних джерел

1.Шпорлюк Р. Євразійський дім. Проблеми ідентичності в Росії та Східній Європі. // Сучасність. – 1992. – №5. – С. 69–78; «Круглий стіл»: «Україна в геополітичному інтер'єрі кінця XX ст.» // Політична думка. – 1994. – №2; «Круглий

стіл» : «Україна посткомуністична: у пошуках «третього шляху» // Політична думка. – 1994. – №2; Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України // Укр. іст. журн. – 2001.–№3; Скоблик В.П. Історія Русі – України Х1–ХУШ ст. у контексті міжцивілізаційних відносин //Укр. іст. журн. – 1998– №5; Ємельянова І.А. Сучасна інтерпретація деяких аспектів історії України – Русі в «Осягненні історії» А.Дж. Тойнбі. // Наукові праці МДГУ ім. Петра Могили. Серія історична. – Миколаїв, 2006. – Т.52. – С.110–114; Олена Бетлій. Перевинайдення Східної Європи. // Критика. – 2007. – № 7–8. – С.5–9; Александер Ф'ют. Повернення до Центральної Європи? // Критика. – 2008. –№6. – С.22–26; Шевченко І. Україна на захід від Сходу. // Критика. – 2009. – №1–2. – С.22–24; Ларі Вульф. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К., 2009. – С. 20–21,27–28; Грицак Я. Регіон уявний і наявний: Східна Європа на мапі цивілізації // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні ісеї. – К.: Критика, 2004.; Грицак Я. І ми в Європі? // Критика. – 2003. – №4. – С.5–8; З. Когут. Коріння ідентичності. – К. 2008, Його ж: Російський централізм та українська автономія. Імперське поглинання Гетьманщини (1730– 1830). – К., 1996; В.М. Горобець «Між Варшавою і Москвою. Козацька еліта в пошуках політичної легітимації. – К., 2003.

2.Шевченко Н.В. «Ягелонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій. // Історичний архів. – М.,2008. – Т.1. – С.29– 39; її ж: Сучасний проект історії Центрально–Східної Європи в історіографії: результати та проблеми. // Наукові праці: Науково–методичний журнал. – Т.100. Вип.87. Історичні науки. – Миколаїв: Вид–во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. – С.123–130.

3.Ларі Вульф. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К., 2009.

4.Макушина Г.І. Політична та правова культура населення Гетьманщини XVIII ст. (джерелознавчий аналіз). // Наукові праці: Науково–методичний журнал. – Миколаїв: Вид–во ЧДУ ім. П.Могили, 2009. – Т. 100. – Вип. 87. – С.166–122.

5.Шевченко Н.В. Про еволюцію політичного устрою Гетьманщини у XVIII ст. //Укр. козацька держава. – К., 1994. – С.67–69.

6.Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К.: «Либідь», 1998. – 296 с.

7.Штранге М.М. Демократическая интеллигенция России в XVIII в. – М.: «Наука». – 306 с.

8.Хижняк З.І., Маньківський В.К. Історія Києво–Могилянської академії. – К., 2008. – 203 с.

9.Интимная переписка Ф. Прокоповича съ Я. Марковичемъ. // Киевская старина. –1882. – № 6. – С.498–508.

10.Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1908. –Т. 1. – 519 с.

11.Оглоблін О. Люди старої Малоросії. – Острог–Нью–Йорк, 2000. – 454 с.

12.Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1914. –Т. 4. – 832 с.

13.Дневникъ Николая Ханенко. // К.С. – 1896. – № 7. – С.151–195.

14.Струкевич О.К. Типологія політичної культури. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Т.1./ ред. В.А. Смолій. – К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2006. – С.216–226.

15.Винский Г. Моё время. // Екатерина II: фасад и задворки империи. – С.6–100.

16.Сборникъ Императорскаго русскаго историческаго общества. – СПб., 1882. –Т. 36.

17.Модзалевський В. Малороссийский родословник. – К., 1910. –Т. 2. – 720 с.

18.Прохання малоросійського шляхетства. // Укр. істор. журнал. – 1993. – № 9. – С.87–94.

19.Наказ Переяславскаго шляхетства. // Наказы малороссийскимъ депутатам 1767 г. и акты о выборах депутатов Комиссии сочинения Уложения. – К., 1864. – С 36–46.

20.Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально–політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ (1721–1743). – К., 1998. – С.IX–XLVIII; Бойко І.Й. Правове становище населення Гетьманщини за кодексом 1743 р. – Л., 1997. –29 с.; Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). – К.: В.и. – 1994 – 48 с.; Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. – Львів: НТШ. –1994. –198 с.

21.Наказ Глуховского шляхетства. // Наказы малороссийскимъ депутатамъ 1767 г. и акты о выборах депутатов Комиссии сочинения Уложения. – К., 1864. – С.2–9.

22.Наказ Черниговскаго шляхетства. // Наказы малороссийскимъ депутатамъ 1767 г. и акты о выборах депутатов Комиссии сочинения Уложения. – К., 1864. – С.9–23.

23.Наказ Прилуцкого шляхетства. // Наказы малороссийскимъ депутатамъ 1767 г. и акты о выборах депутатов Комиссии сочинения Уложения. – К., 1864. – С.23–31.

24.Миллеръ Д. Очерки изъ исторіи юридическаго быта Старой Малороссіи. // К.С. – 1897. – № 1. – С.1–31.

25.Права, за якими судиться малоросійський народ. – К., 1998. – 547 с.

26.Апанович О.М. Козацькі літописці. // Неопалима купина. – 1995. – № 5–6. – С.178–182.

Макушина А.И. Европейский компонент политической и правовой культуры элиты Гетманщины XVIII в.

Исследуется европейский компонент в политической и правовой культуре элиты Гетманщины XVIII в., влияние на нее европейской общественно–политической мысли. Сделан источниковедческий анализ политико–правовой культуры украинской элиты.

Ключевые слова: *европейский компонент, политическая культура, правовая культура, Гетманщина, политическая элита.*

Makushina, A.I. European component in the political and legal culture of Hetman State's elite in XVIII century

It is researched the European component in political and legal culture of elite of Hetmanshchini of the 18 th century, the influence of the European social political ideas on it. It is made the source study analysis of political legal culture of the Ukrainian elite.

Key words: *European component, political culture, legal culture, Hetman State, political elite.*

УДК 930.1(477) «17/19»:321.1 **Поліщук Ю.М.**

Боротьба російського царизму з «паразитичною» торгівлею євреїв на Правобережній Україні в кінці XVIII – XIX ст. (політико–правовий аспект)

Досліджується політика російського царизму щодо торгівельної діяльності євреїв Правобережної України в кінці XVIII – XIX ст.

Ключові слова: *політика російського царизму, євреї, торгівля, купці, Правобережна Україна.*

Проблеми історії євреїв України кінця XVIII – XIX століття давно стали об'єктом наукових студій. До них зверталися як дореволюційні дослідники [Див.: 1;2;3;4;5 та інші], так і сучасні [Див.: 6;7;8;9 та інші]. Разом з тим залишаються питання, які ще не повністю висвітлені. Таким, зокрема, є політико–правові аспекти боротьби російського царизму з «паразитичною» торгівлею євреїв на Правобережній Україні. Тому метою даної статті є з'ясування даної проблеми.

Загально відомо, що першочерговою основою існування кожного народу є його економічна діяльність. Не були винятком і євреї Правобережної України. Традиційні напрямки їхнього господарського життя склалися ще задовго до приєднання краю до складу Російської імперії. Вони диктувалися місцем і роллю єврейського населення в житті європейських держав, якою була і Польща, що складалися протягом багатьох століть, особливостями переселення євреїв в Україну, а також умовами їхнього життя на поневолених Польщею землях. Як результат, соціально–економічне життя євреїв в Україні в цілому і на Правобережжі, зокрема, визначалося тим, що основною умовою для поширення єврейських колоній тут, надання їм права внутрішньої автономії, завжди була вимога польських магнатів, щоб євреї ставали знаряддям максимальної експлуатації України та її народу[10,с.52]. Євреї, які не хотіли чи не могли брати активної участі у цьому процесі, підлягали вигнанню, перетворювалися на паріїв. Названі вище фактори, а також наявність польських магнатських фільварків, концентрація євреїв у містечках призвели до того, що вони не мали права володіти землею, займатися землеробством. Значні обмеження існували і щодо їхньої ремісничої діяльності. Адже ремісники входили в особливі цехи, а претендувати на членство в них могли тільки християни. Існували обмеження і щодо проведення євреями прямих комерційних операцій. До того ж, як вказує дослідник Демидов Сан–Донато, «...боязнь за життя і

майно, яка постійно висіла над євреями,... змушувала їх віддавати перевагу рухомому майну...» [3,с.2–3].

Усе це сприяло тому, що євреї Правобережної України, коли вона входила до складу Польщі, в основному займалися орендаторством, посередництвом між виробниками сільськогосподарської продукції та її споживачами, перепродажем промислових, ремісничих товарів, лихварством, шинкарством, ремісництвом.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії створило для самодержавства зовсім нове для нього єврейське питання. Вирішення його воно почало шукати у формуванні «смуги єврейської осілості», що мало безпосередній вплив на господарське життя євреїв. Адже зосередження єврейського населення в західних регіонах імперії, зокрема на Правобережній Україні, запобігання проникненню його у великоросійські губернії обмежували сферу економічної діяльності євреїв. До того ж, більшість державних законів і розпоряджень, що стосувалися їхнього життя у «смузі осілості», спрямовувались на обмеження їхніх економічних, господарський можливостей навіть у цьому регіоні.

Безпосередній вплив на господарську діяльність єврейського населення Правобережної України мала й фіскальна політика С.–Петербургу в основі якої лежало підвищене оподаткування євреїв. Так, указами від 23 червня 1794 р. та 29 грудня 1796 р. було встановлено, що євреї за дозвіл на міщанські та купецькі промисли мають платити подвійний податок порівняно з особами християнського віросповідання [11,№17224;12,№17594]. Положення цих указів підтвердив й Павло І, підкресливши, що всі ті хто порушив їх мусить виїхати з країни [13, № 18015]. Починаючи з 1844 р., було запроваджено «коробочний збір» і податок за запалення свічок при зустрічі суботи. Крім того, бралися додаткові збори на успадковане майно, з промисловості, що належала євреям, з доходів від здачі в оренду лавок, амбарів і домашніх помешкань євреїв, за використання єврейського одягу. Окремий податок збирався з єврейських друкарень [14,с.127]. За підрахунками О. Беренштейна, лише з другої половини 20–х років до середини XIX ст. російське самодержавство затвердило до 100 законодавчих і нормативних актів з питань оподаткування єврейського населення, більше 50 – з питань їхньої господарської діяльності [15,с.64–65].

Як результат, затиснуте кордонами «смуги осілості» й багатьма бюрократичними заборонами, що містили названі вище та інші царські законодавчі акти, єврейське населення протягом XIX – початку XX ст. майже не змінювало форм господарської діяльності, а в ряді випадків вони ще більше звузилися. На це, зокрема, вказував відомий російський письменник М.Лєсков, який писав: «... відмінність прав і підневільна скупченість євреїв, при якій хтось і радий був можливості зайнятися чимось іншим, але немає для цього можливості,... бо це йому заборонено» [16,с.15–16].

Внаслідок наведених вище факторів надзвичайно важливим напрямком господарської діяльності євреїв Правобережної України на початку XIX ст. залишалася торгівля, якою в тій чи іншій формі займалося понад 80 % євреїв [7,с.125]. Домінували євреї в цей час і серед купців. Так, у 1797 р. на території Волинської губернії офіційно було зафіксовано 918 купців. Серед них 192 християна і 726 – іудеїв [17,с.33]. Схожа ситуація була й в інших губерніях Правобережжя. Це дуже турбувало С.–Петербург, який, прагнучи змінити ситуацію, вдався до протекціоністських кроків щодо

залучення на територію краю російських купців і обмеження єврейської торгівлі. Зокрема ще до повного формування «смуги осілості» російське самодержавство затвердило ряд законів спрямованих на обмеження торгівельної діяльності єврейського населення. Так, указом від 23 грудня 1791 р. євреям заборонялося торгувати у внутрішніх містах імперії. У 1797 р. було прийнято рішення про обмеження продажу ліків у єврейських аптеках [18,арк.4].

Потрібно відмітити, що досить значна частина євреїв, хоча й офіційно не заносилася до стану купців, теж жила з торгівлі, оскільки в них практично не було іншої можливості заробити на прожиття. Особливо багато таких було серед міщан, які становили не менше двох третин працюючих євреїв краю. С.–Петербург розумів це і намагався обмежити можливості широких мас євреїв займатися торгівлею. При цьому влада розглядала євреїв через призму «корисності» суспільству і ділила їх за способом занять на «корисних» (купці, ремісники, землероби) і «некорисних» (не мали постійного заняття). На думку влади більшість євреїв–міщан, які займалися торгівлею, не приносили користі суспільству і підпадали під категорію «некорисних». Аналіз законодавчих актів свідчить, що вони підпадали під різні обмеження, зокрема втричі більшому рекрутському набору.

Потрібно відмітити, що таке ставлення до євреїв не було чисто «російським винаходом». Через це в свій час пройшла й Австрія, Німеччина, Франція та інші європейські держави. Ще Вольтер був переконаний, що єврейство не сумісне з сучасною державою і вихід один – асиміляція єврейства [19,с.63]. Німець Я. Фріз на початку XIX ст. звинувачував євреїв у «нечистоплотності, ліні, хворобливій одержимості шахрайською торгівлею» і стверджував, що вони «не бажають працювати» [20,с.26].

Важливим і неоднозначним документом, щодо господарського життя євреїв України, стало «Положення для євреїв 1804 р.». Уже в передмові цього документу вказувалося, що його поява викликана скаргами «...на різні зловживання... на шкоду землеробству та промисловості обивателів тих губерній, де євреї проживають». У такому ж дусі була виписана й основна частина цього документу, яка була спрямована на боротьбу з «паразитичним способом життя євреїв» і наверненням їх до «продуктивної праці». Зокрема, вони позбавлялися права «мати шинки та постоялі двори в селах і біля великих доріг, ні під своїм, ні під чужим іменем, не продавати в них вино і, навіть, проживати в них... хіба, що проїздом», а ті євреї, що мешкали в селах, впродовж 2 – 3 років повинні були покинути насиджені місця й переселитися до міст і містечок «смуги осілості», а також на землі, що їм мала безкоштовно виділити влада в південних регіонах імперії. Положення вводило значні штрафи за порушення викладених вище заборон. Так, єврей вперше затриманий за продаж спиртних напоїв штрафувався на 100 руб., вдруге – на 200 руб., втретє – влада відправляла його на заслання до Сибіру.

Разом з тим, євреї отримали право купувати незаселені землі й обробляти їх, що відкривало їм дорогу до заняття землеробством [21,№ 21547]. Проте останнє мало стосувалося євреїв Правобережжя, а було в основному спрямоване на залучення євреїв до хліборобської праці у новоросійських степах, що не дуже цікавило їх.

Законодавчі акти 1804–1825 рр. обмежували можливість євреїв володіти в містах і селах будинками, крамницями, іншим нерухомим майном, брати участь у проведенні масштабних торговельних операцій [8,с.47].

Аналіз джерел свідчить, що російська влада боролася з «єврейською торгівлею» й іншими методами, зокрема, ще більше обмежуючи територію їхнього проживання. Так, 2 грудня 1827 р., за «височайшим повелінням», євреям було заборонено постійно проживати в Києві. Як результат, перебування євреїв у великому торгово–промисловому центрі Правобережної України ускладнилось. Купці–євреї 1–ї та 2–ї гільдій могли зупинятися в місті лише на шість тижнів, а їхня комерційна діяльність підлягала обов'язковій реєстрації. При цьому оселятися вони могли лише в одному з двох спеціально виділених для них готелів у Либідській і Плоскій частинах міста [14,с.125].

Такі дії влади значно обмежували можливості єврейських купців конкурувати з російськими. Чисельність українських купців як в Києві, так і на Правобережній Україні в цілому була незначною. Проте навіть ці «драконівські заходи» щодо єврейської торгівлі в Києві місцева влада ще більше посилювала. Так, після прийняття в 1835 р. нового «Положення про євреїв», яке повністю вивело місто з «смуги осілості», євреї–купці, за рішенням місцевої влади, втратили можливість приїздити до Києва на ярмарки, так як в документі про це нічого не говорилося. В грудні 1835 р. група житомирських євреїв–купців звернулася до київського генерал–губернатора А.Гур'єва за дозволом на приїзд на Контрактовий ярмарок. Чиновник, посилаючись на «Положення», відмовив їм. У січні 1836 р. з аналогічним проханням до нього звернулися єврейські купці Оршанський та Фіхтенгольц, мотивуючи це тим, що названий вище указ від 2 грудня 1827 р. дозволяв єврейським купцям 1–ї та 2–ї гільдій приїздити в торгових справах до Києва. Проте генерал–губернатор залишився при своїй думці.

Перед самим початком Контрактової ярмарки 1836 р. питання про дозвіл взяти в ній участь єврейським купцям перед губернським правлінням поставив старший поліцмейстер Києва. Розглянувши його, правління не наважилось дати дозвіл і передало це питання на розгляд генерал–губернатора. Граф А.Гур'єв, посилаючись на те, що в «Положенні» 1835 р. серед ярмарків, куди дозволялося приїздити єврейським купцям (Нижньогородська, Ірбітська, Харківська, Сумська) не вказувалося Київської. Граф навіть звернувся до виконуючого обов'язки київського губернатора зі спеціальною вказівкою про нагляд за дотриманням букви закону по даному питанню [9,с.338]. Проте життя змушувало владу змінювати свої підходи і згодом єврейські купці знову ярмаркували в Києві. В 50 – х рр. генерал–губернатор князь Іларіон Васільчіков змушений був дозволити єврейським ремісникам працювати в Києві. Це було зумовлено необхідністю виконати термінові замовлення для російської армії, що вела воєнні дії в Криму [9,с.339]. З 1859 р. право проживання в Києві надавалося євреяв–купцям 1–ї гільдії [22,с.87]. Проте реалізувати це право вдавалося далеко не всім. Зокрема, у 1882 р. з 93 євреїв–купців 1–ї гільдії, зареєстрованих у Києві, лише 49 отримали право на постійне проживання [23].

Справжньою трагедією для євреїв–купців стало виселення з 50–верстової прикордонної зони Волині (входило 4 міста і 43 містечка, де мешкало більше 50 тис. євреїв) та Поділля (2 міста, 23 містечка, мешкало

близько 40 тис. євреїв), яке розпочалося напередодні війни з Наполеоном і тривало всю першу половину XIX ст. На це, зокрема, вказують листи–прохання євреїв–купців до Київського генерал–губернатора А.Гур'єва. Так, купець III гільдії Д.Гортенштейн писав, що він 26 років прожив у Радзівілові (Волинська губернія), займаючись торгівлею, одружився, придбав кам'яний будинок та іншу нерухомість. Прохання закінчувалося словами: «У випадку виселення позбудуся придбаного за багато років майна і буду доведений до повного розорення». В березні 1846 р. на цей крик душі надійшла відповідь: «Прохання задоволене бути не може» [24,арк.6].

Новим етапом на шляху «перекриття євреям шляху до паразитизму і незаконних промислів» стало, підписане Миколою I 13 квітня 1834 р. нове «Положення про євреїв». В його основу була покладена ідея про активне залучення євреїв до продуктивної праці на землі. Для цього євреям–землеробам «дарувалися» значні пільги, влада зобов'язувалася сприяти створенню єврейських хліборобських колоній у Південно–Західному краї. У той же час, обмеження на єврейську торгівлю зберігалися [25,№ 8054].

Паралельно з обмеженням єврейської торгівлі, С.–Петербург активно сприяв утвердженню на території Правобережної України російського купецтва. Зокрема, починаючи з середини 30–х рр. XIX ст., купцям–переселенцям із Великоросії гарантувалися значні пільги. Так, 8 березня 1835 р. світ побачив царський указ «Про пільги купецтву міста Києва», де підкреслювалося, що «для примноження населення (*зрозуміло російського*), активізації промисловості» заохочується переселення до міста купців з великоросійських губерній. При цьому документ дозволяв купцям, які побудують або куплять у Києві будинок, записуватися в одну з гільдій, залежно від вартості придбаної нерухомості, без сплати гільдійського збору протягом трьох років, а в наступні два роки – сплачувати його половину. Ті ж, хто відкривав протягом пільгових років фабрику, звільнялися від гільдійських повинностей на п'ять років із часу її заснування.

Потрібно відмітити, що положення названого вище документу виходили далеко за межі Києва й стосувалися інших українських губерній. Так, із метою підтримки купців третьої гільдії у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській і Херсонській губерніях (окрім записаних у губернських і портових містах) підтверджувалися пільги у сплаті гільдійського збору терміном на десять років – 1,5% замість 2,5% з оголошеного капіталу [25,№ 7931].

Аналіз джерел свідчить, що влада на цьому не зупинилася. У грудні 1841 р. з'явився новий указ, що надавав значні пільги тим комерсантам, які виявляли бажання переселитися на територію Волинської, Київської та Подільської губерній та «записатися» там у «купецький стан». Зокрема, вони на 15 років звільнялися від усіх державних податків і зборів. При цьому купці 3–ї гільдії отримували право користуватися правами купців 2–ї гільдії, а купці 2–ї гільдії відповідно правами купців 1–ї гільдії [26,№ 15145].

Отримавши таку підтримку купці, підприємці, а то й просто аферисти, здебільшого з центральних великоросійських губерній, почали активно освоювати територію Правобережної України, що відчутно посилило присутність росіян насамперед у великих містах. Це яскраво видно на прикладі Києва, який влада прагнула перетворити в «російське поселення». У 30–х роках XIX ст., під впливом обіцяних пільг, до міста з центральноросійських губерній переселяється значна кількість купецьких родин. Серед

них – Дегтерєви, Бухтєєви, Дитятіни, Ходунови, Ф.Д.Попов, Г.С.Чернов, П.П.Єлісєєв та інші, найбільш відомі згодом київські купці – росіяни. Посівши панівне становище серед місцевого купецтва, вони здійснювали великі торгівельні операції з металевими виробами, долучилися до промислового виробництва та прибрали до своїх рук міський магістрат [22,с.87].

Економічний розвиток Правобережної України, налагодження владою кращого контролю за торгівлею сприяли тому, що протягом першої половини XIX століття кількість купців тут значно зросла.

Таблиця 1. Зміна чисельності купців у губерніях Правобережної України (ревізькі душі) [27,с.98–103]

№ з/п	Губернія	1800 р.	1827 р.	1854 р.
1	Волинська	975	910	4103
2	Київська	474	795	7281
3	Подільська	1046	823	6915
	Разом	2495	2528	18299

Паралельно зі зростанням кількості купців збільшувалися й їхні капітали. Так, у Подільській губернії з 1808 по 1825 рр. купецький капітал зріс з 200 тис. рублів до 432 тис. рублів. Схожі процеси відбувалися й в інших губерніях краю [28,с.144].

Проте, не дивлячись на протекціоністську політику С.–Петербургу щодо російського купецтва, на Правобережній Україні в середині XIX ст. продовжувала домінувати єврейська торгівля. Це яскраво видно на прикладі Волинської губернії, де в 1862 р. було 2055 купців–іудеїв і лише 207 купців–християн (відповідно 90,9% і 9,1% від загальної кількості) [29,с.143]. Сучасник тих подій, дослідник єврейського життя на території Російської імперії, Демидов Сан–Донато дав, як на нашу думку, досить вичерпне пояснення цій ситуації. Зокрема він писав, що «...самі царські порядки, як і законодавство, закривали для євреїв багато галузей економічної та громадської діяльності, скупчували їх в одному місці, цим змушували їх міцніше триматися один за одного і за торгівлю. Усе це, разом із тисячолітнім досвідом, набутим євреями у торговельній справі, створювало головну причину переважання їх над російськими торгівцями, які не мали вказаних вище чинників і, перебуваючи у привілейованих умовах, нерідко поступалися першістю євреям»[3,с.74].

Реформа 1861 р. та наступні кроки російського царизму внесли значні зміни в життя й особливо господарську діяльність євреїв. Раніше, як зазначає дослідник І. Оршанський,»... поміщик Південно–Західного краю, гордий, чванливий, лінивий і ні на що не здатний, до глибини душі зневажав єврея–торгаша..., не міг, проте, без нього й кроку зробити у своїх господарських і деяких негосподарських справах. І в економічному плані життя єврея було терпимим». Тепер же ліквідація кріпосного права і втрата постійного джерела дармових прибутків змусили поміщиків селитись у своїх маєтках і вникати в господарські справи. Як результат, вони

почали відмовлятися від послуг купців–посередників, серед яких було дуже багато євреїв, які таким чином втратили значне поле господарської діяльності»[2,с.7].

Великого удару єврейській торгівлі було також завдано тарифами 1857 і 1868 рр., які знизили мито на товари, що ввозилися в імперію, і цим зменшили доходи торгівців, особливо дрібних [18], а також скасування в 1863 р. 3–ї гільдії купецтва [2,с.74].

Новим потрясінням стали реформи 1870–х рр., що супроводжувалися лібералізацією податкового законодавства. Вони відкрили доступ до торгово–промислової діяльності всім категоріям населення. Це завдало остаточного удару по станових принципах організації підприємництва, закріплених реформами єкатерининського періоду. Все це призвело до істотного скорочення кількості купецтва.

Ці зміни, а також втягнення Правобережної України в загальноросійський ринок, розвиток товарно–грошових відносин, спричиняють концентрацію капіталів у руках невеликої кількості людей, розорення значної маси дрібних торгівців. Як результат, відбувається зменшення кількості купців. Це яскраво видно на прикладі Волинської губернії. Так, якщо в 1862 р. на її території офіційно було зареєстровано 2262 купці, то в 1887 р. – лише 1092. Особливо негативні наслідки названі вище зміни мали для єврейської торгівлі. Якщо у 1862 р. в краї було 2055 купців–іудеїв і лише 207 купців–християн, то в 1887 р. відповідно 836 і 256 (76,6% і 23,4%) [29,с.143], Тобто, за 25 років загальна кількість купців на Волині зменшилася більш як у двоє. В той же час представництво серед них купців–неєвреїв збільшилося на 23,7% , а купців–євреїв зменшилося на 59,3 %. Схожі процеси відбувалися й в інших губерніях Правобережної України. Виняток становив лише Київ, що був адміністративним, економічним і культурним центром краю, де ми відбувалося зростання як загальної кількості купців, так і збільшення кількості купців християн (в основному росіян) і купців юдеїв.

Таблиця 2. Зміна чисельності постійних і тимчасових купців у Києві за віросповіданням (1883 – 1893 рр.) [30]

Рік	Кількість купців							
	Постійних				Тимчасових			
	1–ша гільдія		2–га гільдія		1–ша гільдія		2–га гільдія	
	Християни	Юдеї	Християни	Юдеї	Християни	Юдеї	Християни	Юдеї
1883	4	114	235	11	60	15	140	29
1893	90	301	288	39	86	4	561	56

Поряд із загальнодержавною ситуацією, яка дуже впливала на торгівельну і підприємницьку діяльність євреїв Правобережної України, значний вплив на це мала й «єврейська політика» С.–Петербургу. Аналіз джерел свідчить, що в період ліберальних реформ 60 – 70–х рр. XIX ст. вона продовжувала нагадувати «гойдалку», коли розширення прав євреїв на торгівлю, підприємництво змінювалося на обмеження, а той заборону. Так, Олександр II своїми указами від 1863 і 1865 рр. розширив права євреїв на торгівлю спиртними напоями [29,с.173], а в 1874 р. вони знову були

обмежені й євреї могли торгувати ними лише у власних будинках. Це пояснювалося тим, що вони фактично прибрали до своїх рук цю прибуткову сферу. Це ж стосувалося й діяльності єврейських купців. 26 квітня 1862 р. світ побачив указ, що дозволяв євреям володіти землею та маєтками, де вже були припинені обов'язкові стосунки між селянами і поміщиками [31,№ 38214], але, коли вони почали активно скуповувати в губерніях Правобережжя землю не лише в польських (на це влада дивилася скрізь пальці оскільки була зацікавлена в ослаблені польського економічного впливу в краї), а й російських поміщиків, то уряд Олександра II в 1864 р. заборонив їм це робити [32,с.34]. В 1867 р. євреї були позбавлені прав оренди в селах за винятком шинків, млинів, цукрових і скляних заводів, заснування яких вимагало суттєвого первісного капіталу [33,с.70]. Проте це мало, що дало. Орендар–єврей продовжував залишатися досить типовою постаттю українського села, так як в економічне життя краю міцно увійшла практика укладання таємних договорів оренди між поміщиками та багатими євреями–купцями. У 1872 р. на Волині, Київщині, Поділлі останні орендували 516958 десятин землі [33,с.71].

Аналіз джерел свідчить, що за роки правління Олександра II (1855 – 1881 рр.) кардинально не змінилася домінуючу роль єврейського населення в торгівлі Правобережжя. На це, зокрема, вказує відомий дослідник Волині А.Забєлін, який у 80–х рр. XIX ст. писав: «Майже усі торговельні обороти у Волинській губернії перебувають у руках євреїв. Не лише зовнішня торгівля хлібом, лісом, худобою, перепродаж усіх місцевих продуктів і фабричних виробів, а й приватні операції здійснюються тут не інакше, як при активній участі єврея, який завжди є обов'язковим посередником чи прямо покупцем і продавцем. Тому купецький стан складається майже з одних євреїв...» [34,с.308]. Цей висновок підтверджує й статистика. Так, на початку 80–х рр. XIX ст. в губерніях смуги осілості на 1тис. євреїв припадало 387 торгівців, а на таку ж кількість представників інших етносів – лише 38 торгівців. В цілому по країні 18,4 % купців 1–ї та 2–ї гільдій були євреями. В смузі осілості ця цифра була значно більшою: серед купців 1–ї гільдії – 40,3 %, 2–ї – 56,2 %, дрібних торгівців – 49,2 %. Тут їм належало 37,8 % промислових підприємств і 59,1 % торгових точок [35,с.459]. Особливо активною комерційна діяльність євреїв була в сільській місцевості, де фактично вся торгівля була в їхніх руках. На селі «торгівля є монополією євреїв (так як християнських крамниць на селі немає)», – стверджував на початку XX ст. А. П. Ліпранді [36,с.43]. Цю тезу підтверджує прохання селянина Київської губернії Б. Власюка, адресоване в редакцію «Руського знамени», він писав, що «в наший місцевості вся торгівля в руках євреїв, православний навіть і не сміє думати про торгівлю...» [37,с.99].

Аналіз джерел свідчить, що, якщо за правління Олександра II боротьба з «паразитичним» способом життя євреїв велася досить ліберальними методами (приймалися закони, писалися інструкції, що досить часто не виконувалися, потім вони відмінялися і т.д.), то прихід до влади Олександра III (1881 – 1894 рр.) ознаменував початок більш жорсткої політики щодо єврейського населення імперії в цілому й Правобережної України зокрема. Яскравим прикладом реалізації нового підходу до єврейського питання стали єврейські погроми та реакція влади на них. Розпочалися вони в квітні 1881 р. на Півдні України і досить швидко перекинулися на територію Південно–Західного краю, зокрема Київську

та Подільську губернії. 25 квітня погромна хвиля докотилася до Києва. Далі вона поширилася на більшість міст і містечок Київської, частину Подільської та Волинської губерній. Наприкінці березня 1882 р. в місті Балта Подільської губернії відбувся найбільший єврейський погром того часу, де були значні людські жертви [38].

Влада оголосила погроми стихійними, але їх об'єднувала впевненість погромників у тому, що євреї знаходяться по за законом і влада не буде їх захищати. Підстави у них для цього були, адже влада не докладала особливих зусиль не лише для попередження погромів, а, дуже часто і для їхнього припинення. На це, зокрема, вказує формальне виконання своїх обов'язків, щодо припинення єврейських погромів на території Південно–Західного краю, Київського генерал–губернатора О.Дрентельна, який займав відверто антисимітську позицію й неодноразово заявляв, що уряд зобов'язаний урятувати християн від «єврейського племені» [39,с.245–246]. Погроми в імперії тривали до 1884 р. Від рук погромників загинули десятки євреїв, набагато більше було поранено, а сотні єврейських крамниць, будинків – пограбовано і зруйновано. Потрібно відмітити, що влада досить швидко знайшла крайніх. На думку чиновників винними у погромах були самі євреї, а точніше – їхня торгово–промислова діяльність [40,с.253–283]. До цього ж висновку прийшли й створені, за розпорядженням міністра внутрішніх справ графа М. Ігнатьєва, губернські комісії для з'ясування причин погромів і шляхів вирішення «єврейського питання» в Росії. Зокрема, за результатами їхньої роботи в губерніях Південно–Західного краю київський генерал–губернатор О. Ігнатьєв доповідав царю, що «губернські комісії... прийшли до висновку..., що причиною погромів був все більш зростаючий економічний гніт єврейства, яке з шести десятих років, в міру збідніння помісного дворянства й економічної невлаштованості селянського життя, все грунтовніше осідало в селі і під виглядом орендарів, великих і дрібних шинкарів, лихварів висмоктувало соки землі та здобутки народної праці. Вибух народного гніву показав необхідність покласти край єврейському поневоленню села» [41,арк.12]. До подібних висновків прийшли й комісії в інших губерніях «смуги осілості».

Із завершенням їхньої роботи стало зрозуміло, що в імперії час загравання з єврейським населенням закінчився. 3 травня 1882 р. світ побачили «Тимчасові правила», що значно обмежували права єврейського населення держави, в тому числі економічні . Зокрема, йому заборонялося селитися і володіти чи користуватися нерухомим майном поза містами і містечками, тобто в сільській місцевості, а також торгувати в неділю і в християнські свята. Згодом були обмежені можливості єврейської «питної торгівлі» [42,с.40–42]. З метою вигнання євреїв з місць традиційного проживання, деякі містечка переводилися у статус сіл. Відверті антисемітські акції та висловлювання правлячої верхівки Росії розв'язували руки місцевим чиновникам для здирницьких дій стосовно євреїв [33,с.69].

Уже сама назва проаналізованого вище документу – «Тимчасові правила», свідчила, що його положення це тимчасовий захід і потрібно було розробити й прийняти новий закон щодо євреїв. Для його розробки в 1883 р. створили спеціальну Вищу комісію, яку очолив представник древнього аристократичного роду граф К. Пален. Вона протягом майже п'яти років вивчала стан «єврейського питання» в імперії і виклала свої висновки в 1888 р. в «Загальній записці». Офіційному С.–Петербургу вони видалися надто ліберальними і в урядовій «єврейській» політиці посилилися кон-

сервативні підходи, а «Тимчасові правила» набрали чинності постійно діючого закону. [9,с.403].

Потрібно відмітити, що їхні положення сильна вдарили не лише по єврейському населенню, а й по місцевим поміщикам і навіть селянам, які були зацікавлені в орендних стосунках з євреями. В цих умовах євреї знаходили можливості обійти викладені в «Тимчасових правилах» обмеження. Зокрема, після закінчення орендних договорів на землю вони пропонували власникам нові форми «співпраці», а саме – продаж посівів, обробіток поміщицьких земель на капітали євреїв, але з використанням господарського реманенту та ін. Не була викорінена й «питна торгівля» євреїв на селі. Для цього вони використовували підставних осіб або торгували взагалі без патенту. На наявність таких проблем, зокрема, вказував у своєму звіті за 1885 р. Подільський губернатор В. М. Глінка, який писав, що «... обмеження закону 3 травня 1882 р. обмежували тільки юридичне право євреїв у деяких видах діяльності, але далеко не перекривали їм доступ до фактичного володіння землею, «оброчними статтями, питейними орендами» і т.п.» [43,арк.20]. Усе це послужило приводом до створення у 1899 р. нової «єврейської комісії», яку очолив барон Ікскуль–фон–Гільденбрант. Проте й її діяльність закінчилася фактично безрезультатно.

Найбільшого розмаху гоніння єврейського населення в Російській імперії досягли на початку 90–х рр. XIX ст., коли міністерство внутрішніх справ очолив І. Дурново, який був відвертим антисемітом і в цьому користувався підтримкою імператора. Смерть Олександра III дала євреям Російської імперії деяку надію на покращення їхнього становища, але вона швидко згасла. Його син Микола II заявив, що буде продовжувати політику свого батька, а його уряд вимагав від органів місцевої влади суворо дотримуватися обмежувального законодавства стосовно євреїв країни. Особливо відчутного удару їхня торгівельна діяльність зазнала в 1896 – 1898 рр. в результаті активного введення в імперії державної монополії на торгівлю спиртними напоями, в результаті чого більше 100 тис. євреїв втратили «винний промисел» і фактично були позбавлені роботи. Як результат в 1897 р. кількість безробітних євреїв в деяких містах сягала 50 % [9,с.416].

Наведені вище дії С.–Петербургу, економічне піднесення кінця XIX ст. внесло значні корективи як у загальний обсяг торговельного обороту, так і в представництво євреїв серед купецтва Правобережної України, але вони продовжували кількісно домінувати в загальному масиві купецтва. Так, перепис 1897 р. засвідчив, що у Волинській губернії купці–євреї (враховувалися всі члени родин) становили 86,6 % (3883 особи) від усього загалу представників цього стану, у Київській – 70,4 % (8403 особи), у Подільській – 84,7 % (3637 осіб). Найбільше представництво євреїв–купців була в Бердичеві (повітовий центр Київської губернії) – 91,8 % (1328 осіб). [44;45;46] Це було значно вище ніж в цілому по Україні де купці–євреї становили 55,9 % (37863 особи) усього купецького загалу. Значно відставши, за ними розташувалися росіяни – 30 % (19626 осіб), українці – 6,9 % (4672), німці, татари, поляки та ін. [47,с.88,97]. Крім єврейських купців дрібною торгівлею, насамперед сільськогосподарськими продуктами, одягом, взуттям, будівельними матеріалами в Південно–Західному краї займалося 43,14 % працездатного єврейського населення [33,с.73]. На Волині ця цифра була ще більшою. За нашими підрахунками, в кінці XIX

століття торгівлею тут займалося більше 86,5 % працездатних чоловіків і 13,5 % жінок [44,с.168].

Зрозуміло, що така значна кількість євреїв–торгівців вносила своєрідний колорит у сам процес торгівлі. Ось як описує торговельну діяльність євреїв у західних губерніях Російської імперії «Военно–статистический сборник России»: «Усі наші західні губернії кишать незліченною кількістю торгівців–євреїв, які захопили у свої руки всю місцеву торгівлю. Купець–еврей рідко займається якою–небудь спеціальною торгівлею, навпаки, він охоче береться за будь–які торговельні справи; немає товару, який би він не купував, немає оборудок, хоч трохи вигідної, за яку б він не взявся; сьогодні він торгує хлібом, завтра йому випала нагода вигідно закупити сало, він купує й сало, потім з такою ж спритністю переходить до торгівлі лісом чи віддає гроші під хороші відсотки. Євреї є дуже дієвими покупцями на російські мануфактурні товари, які розвозяться по всьому Південно–Західному краю; вони ж активно скуповують різні товари, які користуються попитом за кордоном. Майже вся торгівля, що здійснюється через кордон, проводиться євреями. Євреї проникають на найвіддаленіші російські ярмарки, незважаючи на те, що їм заборонено там торгувати. На тих же ярмарках, де євреї користуються вільним правом купівлі й продажу, вони надають торгівлі якесь гарячкове пожвавлення; вони з'являються на ярмарці у величезній кількості, продають товари з крамниць і шалашів, і оптом, і в роздріб, на столах, і в рознос, і в будинках у мешканців» [48,с.534].

Більшість євреїв були бідними, і їхні торговельні операції мали дрібний характер. Так, з 32081 вибраних у 1883 р. на Волині торговельних документів, що дозволяли займатися торгівлею, лише 926 (2,9% від загальної кількості) належали купцям першої та другої гільдій, які здійснювали значні торговельні операції і мали великі капітали. Решта регламентували дрібну, як стаціонарну, так і розвізну і розносну торгівлю [49,арк.7].

Виникає питання, чому євреї продовжували займати в торгівлі домінуюче становище. І це в той час, коли російський царизм здійснював на них постійний політичний та економічний тиск, спрямований на усунення євреїв від неї. Про закони, які обмежували єврейську торгівлю, уже йшлося вище, а прикладом економічних обмежень може бути кредитна політика губернських установ. Так, у 1887 р. житомирське відділення Державного банку дало кредит 30 особам (в основному купцям) на суму 368,5 тис. руб., у тому числі 16 євреям – 130,5 тис. руб. (35% від загальної суми). Тобто середній розмір кредиту, який надавався єврею–купцю, був 8,1 тис. руб., а не єврею – 17 тис., тобто останньому вдвоє більший [29,с.145–146].

Поряд з об'єктивними причинами єврейської активності в торгівлі, про які говорилося вище, були і суб'єктивні. На них ще в кінці XIX ст. вказував дослідник Демидов Сан–Донато: «Еврей–торгівець вважає себе щасливим, коли йому вдається продати свій товар з баришем в 2–3 коп. на рубель, а часто трапляється, що він продає його без усякого зиску, лише для того, щоб швидше виручити затрачений капітал і знову пустити його в оборот. Російський же купець більш інертний у своїх торгових операціях; бариш в 2–3 коп. на рубель він вважає не вартим уваги і вичікує моменту, коли можна буде зразу ж узяти 20–30% зиску». Підсумовуючи цю думку, Демидов Сан–Донато підкреслює, що «таке суперництво між російськими та єврейськими купцями в інтересах покупців і виграють від цього єврейські купці»[3,с.82].

У той же час середній річний оборот єврейських багатих купців на території Південно–Західного краю був меншим, ніж у купців–неєвреїв. Підтвердженням цього є аналіз капіталів, якими володіли євреї. Так, у XIX столітті багатими вважалися люди, які мали більше 100 тис. руб. статків. У кінці XIX ст. в Житомирі таких було лише чотири єврейські родини. Декілька сот їх мали капітал у кілька десятків тис. руб. і вважалися порівняно забезпеченими. Решта єврейських сімей були бідними і ледве зводили кінці з кінцями[29,с.151]. Ще більш неприваблива картина щодо статків єврейських родин спостерігалася в інших населених пунктах Волинської губернії. Адже губернський центр притягував заможних людей, і їхнє представництво у ньому завжди було значно вищим, ніж на периферії. Схожа ситуація була й в інших губерніях Правобережної України.

Дрібні торгівці–євреї в основному торгували в містах і містечках. Значно складніша ситуація склалась у селах, де, як правило, була відсутня ярмаркова, базарна, крамничкова торгівля. Тут промислові товари розвозили, розносили євреї–торгівці і, через відсутність у селян грошей, обмінювали їх на щетину, прядиво, полотно, інші господарські предмети і продовольство.

Дрібні торгівці–євреї, не маючи своїх вільних капіталів, брали гроші під проценти (20–40% річних) в заможних одновірців і намагалися з допомогою їхнього швидкого обороту, використання власної праці й праці своєї родини заробити необхідні кошти для прожиття. Ці торгівці купували сільськогосподарську продукцію в поміщика, посесора, селян, у ще дрібнішого скупщика–шинкаря, а потім перепродавали її за вищими цінами і т. д. У цих операціях євреї проявляли виняткову енергію, винахідливість і наполегливість. Дослідник Г. Аксаков відмічав, що поки рубель обертався, у російського купця двічі, то у єврея – п'ять разів [50,с.36]. Це дозволяло останнім не лише повернути позичені гроші, а й одержати прибуток, хоча він дуже рідко був значним. Зокрема, в «Огляді Волинської губерній», підготовленому канцелярією Волинського губернатора в 1886 році, зазначалося: «Було б великою помилкою вважати, що вся маса євреїв заможна і розкошує. Навпаки, в її середовищі є бідність вражаюча, яка знаходиться у постійній боротьбі за існування». Далі губернські чиновники вказували одне з джерел виживання євреїв. Воно, на їх думку, полягало «... у невибагливості, бережливості й умінні викручуватися так, що 10 руб. у кишені єврея при безперешкодному їх обороті, при невгамовній діяльності цього єврея частенько є єдиним джерелом існування для цілої родини»[51,арк.11].

Найбільш енергійні, винахідливі євреї–торгівці ухитрялися закуповувати товар узагалі без грошей і перепродавати його іншим купцям за вищими цінами. Ось як описує такі операції І. Оршанський: «Євреї часто відправлялися в Акерман чи на бессарабські соляні озера зовсім без грошей. Тут вони домовлялися з чумаками набрати солі й відвезти її в певне місце. Далі вони поспішали додому й продавали сіль оптом іншим торгівцям ще до привозу туди солі. Якщо продати таким чином сіль не вдавалося, то єврей не повертався до чумаків, які продавали сіль самі» [52,с.104].

Взагалі ж у смузі єврейської осілості в цілому й на Правобережній Україні, зокрема, склалася своєрідна система єврейської оптової торгівлі. Її досить повно описав Г. Аксаков: «Біля кожного єврейського оптового

купця юрбляться сотні дрібних торгівців, які беруть у нього товар і продають його вроздріб, що збільшує масу готівки так, що ярмарки з євреями вважаються грошовими»[50,с.22]. Автори «Военно–статистического сборника России» доповнили цю характеристику: «По всьому Західному краю розсипана незліченна кількість агентів і комісіонерів багатих оптових купців. Таким чином, останні мають найдокладніші відомості про стан усієї Західної Росії... Нижче комісіонерів у єврейській торгівлі стоять маклери... За ними йдуть корчмарі..., контрагенти. Євреї завжди підтримують один одного, мають своїх банкірів, своїх маклерів, своїх підрядників, своїх візників...»[48,с.534].

Наведений вище матеріал свідчить, що з приєднанням Правобережної України до Російської імперії царизм розпочав активну боротьбу з «паразитичним способом життя» євреїв краю. Важливим об'єктом цієї діяльності стало обмеження, а той повна заборона єврейської торгівлі. Для цього як центральні, так і місцеві органи влади видавали численні укази, циркуляри, розпорядження, інструкції, створювали різноманітні комісії з розгляду «єврейського питання», в суспільстві активно культивувалася думка, що торгівельно–посередницька діяльність євреїв є шкідливою, спрямованою проти корінного населення.

Усе це дещо послабило позиції євреїв у торгівлі. Питома вага євреїв, які були задіяні у торгівельно–посередницькій діяльності, зменшилася майже вдвоє, а сама їхня торгівля в кінці XIX ст. була переважно дрібною. Лише 10 % з них забезпечували собі стабільне існування, решта постійно потерпала від банкрутства [14,с.130].

Не витримує критики тиражоване російським царизмом твердження про паразитизм торгівельної діяльності євреїв, її шкідливість. Адже, реалізуючи російські фабричні товари, євреї сприяли розвитку в імперії промислового виробництва. Наявність значної кількості торгівців сприяла активній конкуренції між ними, що об'єктивно вело до активізації торгівлі й зниження цін на товари. До того ж, своєю підприємливістю євреї–торгівці стимулювали розвиток товарного виробництва у сільському господарстві, появі нових галузей народного виробництва (збирання чорниці, грибів і т.д.). Кредитування промисловців створювало сприятливі умови для розвитку місцевої промисловості, появі в краї її нових галузей.

Список використаних джерел

1.Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго–Западном крае // Драгоманов М.П. Политические сочинения / Под ред. И.М. Гревса и Б.А. Кистякивского. – М., 1908. – Т. 1. – Центр и окраины. – С. 217 – 267.

2. Оршанский И.Г. Евреи в России: Очерки экономического и общественного быта руських евреев. – СПб., 1877.

3. Демидов Сан–Донато. Еврейский вопрос в России. – СПб., 1883. – 90 с.

4. Дубнов С.М. Краткая история евреев. – СПб., 1912.

5.Гессен Ю. Евреи в России. Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев. – СПб., 1906. – 471 с.

6. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). – Ч. 1. – К., 1992. – 158 с.

7. Самарцев І. Євреї в Україні (XIX – початок XX ст.: історико–економічний аналіз) // Віче. – 1993. – № 11. – С. 120 – 132.

8. Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 1998. – 192 с.

9. Щербак Надія. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2005. – 616 с.
10. Дашкевич Я. Проблематика вивчення єврейсько – українських відносин (XVI – початок XX ст.) // Сучасність. – 1992. – №8.
11. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ РИ). – Собрание Первое. – Т. XXIII.
12. Там само. – Т. XXIV.
13. Там само. – Т. XXIV.
14. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4. – С. 124 – 132.
15. 9. Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – перший половині XIX ст. (За матеріалами Правобережної України). – Дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 1995.
16. Лесков Н. Евреи в России (Несколько замечаний по еврейскому вопросу). – М., 1990.
17. Драбкина Е. Национальный и колониальный вопрос в царской России. – М., 1930.
18. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1423. – Оп. 1. – Спр. 16.
19. Кармазина Марія, Кальян Сергій. Єврейське тло російської анти– єврейської політики (кінець XVIII – XIX ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16. – Ч. І. – К., 2007. – С. 61 – 74.
20. Фриз Я. Ф. Об опасности, которую представляют евреи для благополучия и характера немцев // Евреи в современном мире. История евреев в новое и новейшее время: антологія документов / Сост. П. Мендес–Флор, Й. Рейнхарц. – Т.II. – Иерусалим, 5766; М., 2006.
21. ПСЗ РИ. – Собрание Первое. – Т. XXVIII.
22. Донік О.М. Чисельність та етнічно–конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2009. – № 5. – С. 71 – 96.
23. Киевлянин. – 1882. – 8 января.
24. ЦДІАК України. – Ф. 1423. – Оп. 1. – Спр. 16.
25. ПСЗ РИ. – Собрание Второе – Т. X.
26. Там само. – Т. XVI.
27. Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958.
28. Гуржій І.Ю. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1861 року). – К., 1962.
29. Субботин А. П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго–Западной России за лето 1887 года. – Вып 2. – СПб., 1890. – 240 с.
30. Двадцатиление Киевской биржи. 1869 – 1897.
31. ПСЗ РИ. – Собрание Второе. – Т. XXXVII.
32. Ольшамовский Б. Г. Права по землевладению в Западном крае. – СПб., 1899.
33. Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005. – 440 с.
34. Забелин А. Военно–статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. 1. – К., 1887. – 365 с.
35. Омельянчук И. В. Черносетенное движение в Российской империи (1901 – 1914). – К., 2007. – 740 с.

36. Липранди А. П. Равноправие и еврейский вопрос // Мирный труд. – 1910. – № 10.
37. Переписка и другие документы правых (1911 – 1913) // Вопросы истории. – 1999. – № 10.
38. Зельцер А. Погром в Балте // Вестник еврейского университета в Москве. – 1996. – № 3. – С 40 – 61.
39. Кудрявцев Лев. История губернаторства в Киеве и Украине. – К., 2003. – 352 с.
40. Кауфман П. М. Записка представленная в 1881 году сенатору Половцеву, ревизовавшему по высочайшему повелению Киевскую губернию // Антисемитизм. – М., 2002. – С. 253 – 283.
41. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 846. – Спр.463.
42. Обзор ныне действующих исключительных законов о евреях, состоящих в подданстве России. – СПб., 1883.
43. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 539. – Спр. 319.
44. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Волынская губерния. – СПб., 1904. – Т. VIII. – 281 с.
45. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Киевская губерния. – СПб., 1904. – Т. XVI.
46. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Подольская губерния. – СПб., 1904. – Т. XXXII.
47. Россия в начале XX века. – М., 2002.
48. Воєнно – статистический сборник России. – СПб., 1871.
49. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 67. – Оп. І–д. – Спр. 308.
50. Аксаков Г. Исследования о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858.
51. ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 1 – д. – Спр. 309.
52. Оршанский И. Евреи в России. Очерки и исследования. – СПб., 1872.

Полищук Ю.Н. Борьба российского царизма с «паразитической» торговлей евреев на Правобережной Украине в конце XVIII–XIX ст. (политико–правовой аспект)

Исследуется политика российского царизма в отношении торговой деятельности евреев Правобережной Украины в конце XVIII–XIX ст.

Ключевые слова: *политика российского царизма, евреи, торговля, купцы, Правобережная Украина.*

Polischuk, Yu.M. Fight of the Russian tsarist regime against «parasitic» Jewish trade in the Right Bank Ukraine in the late 18th – 19th century (political and legal aspects)

Investigated are the policies pursued by the Russian tsarist regime as to commercial activities carried on by the Jews in the Right Bank Ukraine in the late 18th – 19th century.

Key words: *the policy of the Russian tsarist regime, the Jews, trade, merchants, the Right Bank Ukraine.*

УДК 281.93(47)

Савченко С.В.

Православна Церква і сектантство Російської імперії XIX – початкуXX ст. у сучасній баптистській апологетиці

Аналізуються історичні погляди, схеми та концепції, що розробляються в сучасній баптистскій історичній апологетиці. Зокрема, розглядаються уявлення баптистських авторів про історію Церкви та міжконфесійні взаємини другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *баптистська історична апологетика, сектантство, Церква.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Савченко С.В.

Православная Церковь и сектантство Российской империи XIX – начала XX вв. в современной баптистской апологетике

Анализируются исторические взгляды, схемы и концепции, разрабатываемые в современной баптистский исторической апологетике. В частности, рассматриваются представления баптистских авторов об истории Церкви и межконфессиональные отношения второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: баптистская историческая апологетика, сектантство, Церковь.

Украина унаследовала от СССР огромную инфраструктуру идеологического образования, многотысячную армию «светского священства», состоявшую из философов марксизма–ленинизма, историков партии и преподавателей научного атеизма. Если первые, после трансформаций

начала 90–х, нашли себе применение в истории философии, вторые – в истории Украины, то третьи, судя по всему, не имели другого выхода как посвятить остаток своих сил религиоведению и истории Церкви. Проблема состоит даже не в том, что пополнение рядов историков Церкви пошло науке на пользу, а в том, что новое поколение молодых историков чрезвычайно зависимо от методологии, концептуальных построений и стиля научного мышления своих учителей.

Современные украинские историки и философы, пишущие о Церкви, интеллектуально существуют в рамках просветительско–атеистического дискурса, предполагающего ассоциирование атеизма и светскости с научностью, а церковности и религиозности с «мракобесием». В их текстах (сознательно или нет) осталась привычка обвинять Церковь в самых разнообразных грехах и недостатках, самым безобидным из которых является «невежественность» и «жадность попов».

Серьезной альтернативы постсоветской и постатеистической науке пока что не нет. Если в России, по утверждению Михаила Бабкина, на смену марксистско–ленинской методологии «пришла православная интерпретация истории РПЦ», то в Украине православная историография Церкви позднеимперского периода о себе еще всерьез не заявила [1,с.171–180].

В то же время, более заметны в сфере изучения церковной истории баптистские авторы, преследующие конфессиональные цели и пытающиеся доказать три вещи:

а) русский баптизм – не есть нечно внешнее, привнесенное западными проповедниками; это неотъемлимая, органическая часть национальной религиозной традиции, отвечающая упованиям народного богоискательства;

б) с баптизмом связано все самое лучшее, что было в религиозной истории восточных славян. Кроме того, баптизм, как выразился один из известных авторов, научил демократии и духовной свободе европейские страны, не говоря уже о России [2];

в) православие и Православная Церковь – выражение самого худшего, что может быть в истории России, Украины и человечества в целом. Православие прочно ассоциируется у баптистских авторов с обрядоверием, «духовной непробужденностью», невежественностью, самым диким мракобесием, страшными суевериями, репрессиями, идолопоклонством, раболепством перед государством, отсутствием демократии, неуважением к правам человека, нетерпимостью, агрессивностью и другими непривлекательными качествами.

Хотя большинство работ о Церкви и сектантстве, принадлежащих баптистам авторам, явно недотягивают до стандартов научного исследования и могут рассматриваться, в лучшем случае, как историческая апологетика, тем не менее, эти тексты существуют, претендуют на научность, выполняя функцию исторической легитимации «русского баптизма», чего достаточно, чтобы с ними считаться.

Дело в том, что постсоветских баптистских историков трудно разделить на русских и украинских, поскольку для них самих такое разделение не является существенным. Как правило, они являются сторонниками теории «русского протестантизма», используя термин «русско–украинский баптизм» [3]. Больше внимания мы попытаемся уделить именно тем текстам, которые, во–первых, – подают себя как научную историю

украинского сектантства в его взаимоотношениях с православием; во–вторых, – нацелены на острую полемику с православием; и в третьих, – предлагают баптистское видение проблемы в предельно сжатой и концептуально насыщенной форме. Изучение исторической апологетики дать возможность глубже понять специфику взаимоотношений между православием и украинско–российским баптизмом.

Современная баптистская историческая апологетика еще не была предметом комплексного историографического анализа. Как исключение можно назвать статью А. Струковой и С. Филатова в журнале «Неприкосновеннный запас», в которой рассматривается проблема инкультурации современного русского баптизма [4].

Предметом данной статьи является современная баптистская историческая апологетика. Целью статьи является анализ исторических схем и представлений постсоветских баптистских историков, выявление ведущих тенденций в освещении взаимоотношений православия и сектантства в позднеимперский период.

Изучая исторические представления баптистких авторов, нельзя не отметить, что их тексты откровенны в своей апологетической направленности, пафосны, агиографичны, мартирологичны и нетолерантны к православию, хотя ассоциируют баптизм с демократизмом и терпимостью к инакомыслию.

Баптистские историки пытаются провести идею о ментальной и исторической укорененности баптизма среди восточных славян. При этом влияние иностранных проповедников на «евангельское пробуждение» в XIX в. не отрицается, но считается лишь «толчком» к проявлению веками созревавших тенденций.

Возьмем, к примеру, работу Сергея Савинского, известного баптистского историка, автора книги «История русско–украинского баптизма», соавтора коллективной монографии «История евангельских христиан–баптистов СССР» [5].

Генезис украинского баптизма автор выводит со времен Киевской Руси. Именно в то время появились люди, «искавшие живого общения с Богом, которых не удовлетворял внешне пышный, но внутренне омертвелый церковный обряд» [5] По мнению автора, новогородские стригольники по своему мировоззрению были типичными баптистами, опередившими Лютера и Цвингли на целове столетие. К своим историческим единоверцам Савинский относит даже Матвея Башкина и Феодосия Косого, акцентируя на их неприятии церковных обрядов и икон, но игнорируя их общеизвестный антитринитаризм. Кстати, почему–то Башкин и Косой названы в книге «нестяжателями», «которым представлялось слишком страшным идти на полный разрыв с православием» [5].

Основатель молоканства Семен Уклеин стараниями Савинского тоже превратился в истинного христианина, при этом автор даже не пытается раскрыть богословские взгляды своего героя, с которым вряд ли согласится современный баптист. Ценность штундизма состоит в том, что он послужил ступенькой на пути к баптизму, а ценность православия определяется тем, что из него вышли «великие богоискатели» – первые баптисты: Ефим Цимбал, Иван Рябошапка, Михаил Ратушный и др. До их появления Россию окутывала мгла «греховного сна» и «духовного мрака», что и побудило гамбургского проповедника Йоганна Онкена

воскликнуть: «Сжалься, Господи, над этим бедным и несчастным народом. Какое несчастье натворили неверные церкви!» [5].

Квалифицируя штундизм как ступеньку к баптизму, автор их не различает, процесс эволюции штундизма в баптизм не показан. «Изучая Слово Божие, штундисты ощущали недостаток познания ими истины в начатках изучения о спасающей благодати... Их волновали вопросы оправдания верой независимо от дел...» [5]. К сожалению, автор не дает ссылку на источник этого заключения.

На самом деле, штундисты менее всего интересовались теми вопросами, которые стояли в центре внимания западных протестантов. Баптистские историки, выдавая желаемое за действительное, и задним числом обращая штундистов в баптисты, совершенно игнорируют такой важный источник как материалы богословских собеседований последних с православными миссионерами. Его изучение раскрывает яркую картину народного штундистского мировоззрения, подтверждающую верное замечание Льва Митрохина, что «высказывание отдельных «штундистов», даже если они впоследствии обратились в баптистскую веру, специфически баптистскими еще никак не являются» [6]. Не оспаривая, конечно, того общеизвестного факта, что многие штундистские общины принимали баптизм, полагаем, что штундизм гораздо более интересен для исследователя не как ступенька к теологии баптистов, а как самобытное социокультурное и религиозное явление, как форма крестьянской религиозности.

Текст Савинского ярко тенденциозен и телеологичен: его задача состоит лишь в том, чтобы проиллюстрировать два тезиса: 1) До баптистов XIX века на Руси были истинные баптисты, которых можно было опознать не по их богословским воззрениям, а по отношению к иконам и обрядам Церкви. Чем хуже отношение, тем духовнее человек. Поэтому баптизм – истинно русская вера. 2) Именно с баптистов XIX века начинается «евангельское пробуждение» России: «Таким образом, обнаруживается историческая правда о том, что русско–украинский баптизм не является насаждением извне в готовом виде с готовыми доктринами, а является результатом исканий живого общения с Богом» [5]

Впрочем, автор сам не заметил, как поставил под удар собственный вывод, упомянув, что Василий Павлов перевел и отредактировал Гамбургское исповедание веры, написанное лидером немецких баптистов кальвинистского направления Иоанном Онкеном [5]. Это исповедание было пронизано кальвинизмом, к которому ни штундисты, ни молокане, ни другие, более мифические предшественники баптизма (стригольники, Башкин и Косой), не имели никакого отношения. Переводя Онкена, Павлов не посмел изменить предестинационную формулировку: «те лица из погибшего рода человеческого, которым в течение времени действительно должно быть присвоено искупление, избраны Отцем. Этим лицам была определена вечная жизнь во Христе. Такое определение Божие неизменно и уставлено на веки, так, что те, которых оно касается, – избранные, не могут быть вырваны из рук Христовых, но силою Божиею соблюдаются в вере и любви...» [7,с.4]

Искание живого общения с Богом, как видим, не привело отечественных богоискателей к созданию собственного оригинального богословия. Баптистские доктрины не были плодом богословского развития штундизма, а практически целиком усваивались из немецких источников, часто вызывая неприятие со стороны «русских протестантов» (не все понимали,

к примеру, как Бог силой может заставить себя любить). Тем не менее, принятое «Союзом русских баптистов вероисповедание» 1884 г. представляло собой лишь перевод текста упомянутого Онкена. Впоследствии это исповедание было издано Деем Мазаевым в 1906 г. в Ростове–на–Дону под названием «Вероучение русских евангельских христиан–баптистов», а в 1928 г. с незначительными коррективами опубликовано в Москве Николаем Одинцовым [8].

Тезис о том, что в богословском отношении штундизм – первый этап формирования баптизма, выдвигаемый баптистскими историками, является декларативным. Он не подтверждается их же собственными исследованиями. К примеру, в работе Геннадия Гололоба «Богословские традиции евангельских христиан–баптистов» детально обсуждается вопрос о соперничестве кальвинистской и арминианской традиции в богословии русского баптизма, но о вкладе штундизма в это богословие не говорится ни слова [9].

В другой своей работе «Богословие и национальный вопрос» Геннадий Гололоб пытается более основательно выполнить задачу, стоявшую перед Савинским: показать каким образом баптизм укоренен в истории и «духовности» восточных славян [10]. Судя по тексту, Гололоб готов пожертвовать ради этой цели многими научными принципами. Например, он не прочь сделать предшественниками «российских протестантов» хлыстов: «Они отрицали все внешние обряды взамен чего исповедывали веру в мистическое единение верующего с Богом. При этом последнее могло достигнуть такой вершины, когда верующий сливался с Богом или становился «христом». Последнее у хлыстов, тем не менее, понималось не еретически, а как богоуподобление. Таким образом, хлысты призывали к высокой нравственности... Их призыв к достижению поклонения Богу «в духе и истине» был библейским» [10].

Автора нисколько не смущает, что «живым богом», требующим поклонения «в духе и истине», был Данила Филиппович («Саваоф») со своим «христом» Иваном Сусловым. А вот и его первая заповедь: «Аз есм Бог, пророками предказанный, сошел на землю для спасения душ человеческих, нет другого Бога, кроме меня» [11,с.417–418]. Странно, что евангелист Гололоб не вспомнил евангельское предостережение о лжехристах и лжепророках, прельщающих даже избранных (Мф., 24: 24).

О нравственности же хлыстовких радений, конечно, можно судить по–разному, в зависимости от того, какой концепции нравственности придерживается сам автор. Однако по поводу «богоуподобления» сами хлысты думали несколько иначе, чем Гололоб. Они понимали «христовство» своих «христов» вполне конкретно: как переселение духа Иисуса Христа в человека. «Послушайте верные мои! – Был голос из–за облака. – Сойду я к вам Бог с неба на землю; изберу я плоть пречистую и облекуся в нее; буду я по плоти человек. А по духу Бог» [12,с.49]. Хлысты полагали, что «старый», евангельский Христос будто бы предсказал о своих последующих перевоплощениях: «Вселюсь в них и буду ходить в них; и буду их Богом, и они Моим народом» (Ин. 1: 14; 2 Кор. 6: 16, Лев. 26: 12). А знаменитое восклицание «Христос раждается» хлысты воспринимали как доказательство своих представлений о том, что Бог воплощается вновь и вновь [13,с.322–323]

Если такое учение не является еретическим, что же такое ересь для евангелиста Гололоба? Как хлыстовское богословие подготовило почву для баптизма?

В поисках предшественников баптизма Гололоб на хлыстах не останавливается. Его очень заинтересовали Дмитрий Тверитинов (самая подходящая кандидатура), Григорий Сковорода (кем он только ни был!), св. Тихон Задонский и Лев Толстой (и что же у них общего?). В компании псевдопредтеч баптизма оказались даже масоны, по той причине, что они «выступали против формализма церковных учреждений и рационализма догм» [10]. Логики в этом никакой не наблюдается, но, по крайней мере, становится понятным, что понимает автор под словом «ересь». Конечно же, это погрязшее в «догматизме» и «формализме» православие.

Некоторые утверждения Гололоба вообще не выдерживают критики. Например, Сковорода назван почему–то «исихастом», при этом не приведено никаких свидетельств того, что бежавший от мира философ практиковал священное безмолвие.

«Русских протестантов, – пишет баптистский историк, – трудно уличить в раболепстве перед рационализированным богословием и аморфной концепцией «невидимой» церкви» [10]. Однако, опубликованные «Исповедания» Ивана Проханова и Николая Одинцова нисколько не напоминают мистические трактаты. И по форме, и по содержанию – это как раз и есть «рационализированное богословие». Кроме того, в «Изложении веры» Проханова несколько раз прямо говорится о «невидимой церкви» [14], а современное вероучение евангельских христиан–баптистов, принятое ВСЕХБ в 1985 г. буквально утверждает, что «со дня Пятидесятницы существует Вселенская (невидимая) Церковь, созданная Христом, в которую входят местные церкви» [15].

Весь нарратив Гололоба подчинен одной цели: показать, что вершиной духовного развития Руси был баптизм. Однако даже он обратил внимание, что «духовная вершина» в интеллектуально–богословском плане оказалась бесплодной. Автор поспешил объяснить это тем, что «насыщенная миссионерская или пастырская деятельность не позволяла им [баптистским пасторам] писать богословские работы» [10], даже не задумываясь о степени серьезности данного аргумента. В конце концов, отсутствие свободного времени не помешало архимандриту преп. Макарию (Глухареву) создать азбуку для алтайских народов и перевести для них Евангелие. Насыщенное и утомительное миссионерство нисколько не препятствовало появлению трудов Ивана Айвазова, Василия Скворцова, Алексия Дородницина, Арсения Рождественского, Михаила Кальнева, свят. Николая Японского и др.

В книге Юрия Санникова и Сергея Решетникова «Обзор истории евангельско–баптистского братства в Украине» многие наивные и слишком спорные тезисы Савинского и Гололоба сглажены [16]. В целом, авторы более осторожны в выводах. Например, они не считают необходимым автоматически зачислять в баптисты всех борцов с православием до XIX в., вказывая на слабость такого подхода «с научной точки зрения». Они не стесняются того факта, что вероисповедание русских баптистов – это перевод Павловым текста Онкена. Однако, обращая внимание на такой источник как протоколы миссионерских собеседований, авторы полагают, что эти собеседования, вместо того, чтобы показать преимущества и правоту православия, служили доказательством богословской

правоты баптизма. Правда, в работе нет даже попыток проанализировать материалы этих собеседований. Авторы априорно предполагают, что штундисты отстаивали в полемике с православными миссионерами именно баптистские богословские позиции, что не совсем соответствует действительности. Поэтому этот вывод способен убедить только тех, кто никогда не читал упомянутых протоколов.

В целом, предложенная авторами история отношений баптистов с государством и Православной Церковью написана в мартирологическом стиле: закоренелые обрядоверцы, «непробужденные» православные, подстрекаемые сатаной, постоянно преследовали «пробужденных» баптистов, пользуясь государственными репрессивными инструментами. Это иллюстрируется душераздирающими подробностями, как православные убивали баптистов, насиловали баптисток, «били розгами до потери сознания, палили тело, зажав руки и бороды в тисках, до крови давили женские соски», а епископы, возжаждав баптистской крови, призывали к жестокой расправе [16].

В аналогичном стиле написаны работы других историков–баптистов, например, Марины Каретниковой, Владимира Попова и проч. [17;18]. Их видение истории русского баптизма и его отношений с православием не нуждается в подробном освещении. Концептуально оно почти тождественно с позицией рассмотренных авторов. Различия состоят только в мере враждебности к православию и уровне профессиональной компетентности. Чего стоят утверждения одного из старейший баптистских историков Марины Каретниковой, что религиозный опыт последователей «христовщины» – это «опыт монашеского исихазма». Хуления Св. Троицы антитринитарием Феодосием Косым Каретникова называет «проповедью Евангелия». Григория Сковороду именует духоборческим богословом. Но больше всего, как всегда, досталось священникам и епископам: православные «жрецы», «предавшие Христа», как оказалось, «не хотели, чтобы Господь властвовал над Своим народом, но желали сами властвовать над ним» [18].

Странным является даже не то, что подобные перлы исходят из уст баптистского «историка», а то, что некоторыми авторами писания Каретниковой трактуются как проявление интереса «к православному богословию» и «распространение знаний о православии» [4].

Проанализированные работы являются самыми серьезными из тех, которые могут претендовать на научное изложение истории взаимоотношений сектанства, православия и государства в позднеимперский период.

Значение тестов баптистских авторов нивелируется их откровенно апологетическим характером, враждебным стилем описания православия, фактологическими ошибками, игнорированием целых массивов важных источников, декларативностью и необоснованностью основных тезисов, необъективностью и презентизмом в отношении исторических реалий второй половины XIX – начала XX в. По верному замечанию А. Струковой и С. Филатова, «большинство элементов православной культуры и сегодня ассоциируются у баптистов с тьмой, невежеством, предательством Слова Божия» [4].

Богословская неразборчивость баптистских авторов в поисках своих исторических предшественников просто поражает. Они готовы с радостью отождествлять свой духовный опыт с любой ересью, не интересуясь ее догматическим содержанием, лишь бы только эта ересь как–то вредила и

противостояла «непробужденному» и «невежественному» православию. Любого еретика баптистские апологеты готовы посмертно обратить в свою веру, лишь бы только он критиковал иконы и попов, а все остальное не так уж важно.

В современной баптистской апологетике привлекает внимание только один положительный момент: ощущение недостаточности и неубедительности классического аргумента, что только баптисты правильно понимают Писание. Отсюда попытки инкультурации, стремление найти свое место в национальной истории, создать из баптизма привлекательный образ традиционного русско–украинского вероисповедания.

Выводы, полученные в процессе исследования исторических представлений современной баптистской апологетики, можно использовать при комплексном изучении историографии истории Церкви XIX – начала XX в., анализе современных межконфессиональных отношений в Украине.

Список использованных источников

1. Бабкин М. Современная российская историография взаимоотношений Русской Православной Церкви и государства в начале XX века (досоветский период) : Текст / Михаил Бабкин // Отечественная история. – 2006. – №6. – С. 171–180.

2. Попов В. Христиане баптисты в России: история и современность : Текст / Владимир Попов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.baptist.org.ru/go/history. – Название с экрана.

3. Савинский С. «Не знать историю – значит жить слепым» : Текст / Сергей Савинский // Голос истины. 2008 № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.istina.info/article.php?i=111&a=683. – Название с экрана.

4. Струкова А., Филатов С. От протестантизма в России к русскому протестантизму : Текст / А. Струкова, С. Филатов // Неприкосновенный запас. 2003. № 6 (32) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/protestant/Article/Str_PrRoss.ph. – Название с экрана.

5. Савинский С. История русско–украинского баптизма. Одесса, 1995 : Текст / Сергей Савинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.mbchurch.ru/download–files/category/9. – Название с экрана.

6. Митрохин Л. Формирование баптизма в России : Текст / Лев Митрохин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://christian.rchgi.spb.ru/library/detail.php?ID=3974. – Название с экрана.

7. Вероучение русских евангельских христиан–баптистов / [сост. Владимир Павлов]. – Ростов–на–Дону, 1906.

8. Баптистское вероисповедание 1928 г., изданное в Москве баптистским пастором Н. Одинцовым [сост. Николай Одинцов] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.pcseba.org/index.php?env=–in–news/articles/article. – Название с экрана.

9. Гололоб Г. Богословские традиции евангельских христиан–баптистов / Геннадий Гололоб [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://rus–baptist.narod.ru/dop/tradic.htm. – Название с экрана.

10. Гололоб Г. Богословие и национальный вопрос / Геннадий Гололоб [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/bogoslov/Golol/032.php. – Название с экрана.

11. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1911 г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1912. – № 8. – С. 417–418.

12. Эткинд А. Хлыст. Секты, литература и революция : Текст / Александр Эткинд. – М., 1998.
13. Кутепов Н. Разбор хлыстовского учения о воплотившемся Сыне Божием Иисусе Христе : Текст / Н. Кутепов // Миссионерское обозрение. – СПб., 1902. – январь. – С. 322–323.
14. Изложение евангельской веры, или вероучения евангельских христиан, составленное Иваном Прохановым (1910 г.) : Текст / Иван Проханов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : (http://www.pcseba.org/index.php?env=–in–news/articles/article. – Название с экрана.
15. Вероучение евангельских христиан–баптистов : Текст // Братский вестник. – 1992. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.baptist.org.ru/go/verouchenie. – название с экрана.
16. Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско–баптистского братства в Украине : Текст / Ю. Решетников, С. Санников. Одесса, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/history/20/iz_istori/reshetn.html. – Название с экрана.
17. Попов В. Христиане баптисты в России: история и современность : Текст / Владимир Попов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.baptist.org.ru/go/history. – Название с экрана.
18. Каретникова М. Русское богоискательство. Национальные корни евангельско–баптистского движения : Текст / Марина Каретникова // Альманах по истории русского баптизма. СПб., 1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rusbaptist.boom.ru/Karetnik.html. – Название с экрана.

Savchenko, S.V. The Orthodox Church and the sectarianism of the Russian Empire XIXth – the beginning of XXth centuries in the modern Baptist Apologetics

Historical views, schemes and conceptions developing in modern baptists historical apologetics are analysed. In particular the representations of the Baptist authors about history of the Church and the interconfessional relations of the second half of XIXth – the beginning of XXth centuries are examened.

Key words: *Baptist historical apologetics, sectarianism, the Church.*

УДК 94(477.7+470):329 «18/19»

Сарнацький О.П.

Ставлення адміністрації Південно-Західного краю Російської імперії щодо українських політичних партій Наддніпрянщини наприкінці XIX – початку XX ст.

На підставі архівних джерел зроблено спробу висвітлити бачення керівниками адміністрації Південно–Західного краю Російської імперії діяльності політичних сил, що очолювали український національно–визвольний рух у ньому наприкінці XIX – початку XX ст., пропозиції до царя та центральної влади з тим, яким чином припинити її, а також дії у цьому напрямі, що були ними здійснені.

Ключові слова: *губернатор, генерал–губернатор, Південно–Західний край, звіт, пропозиції, циркуляр, українські політичні партії, репресії.*

Питання, пов'язані з національно–визвольним рухом в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст., привертають значну увагу сучасних вітчизняних науковців. Активно, зокрема, досліджуються поява, розвиток та діяльністю українських політичних партій, які виникли в Україні саме в цей період. До сучасних розвідок з цього питання можна віднести публікації в наукових збірниках і журналах, окремі праці таких авторів як, Т.Бевз [1], В.Борисенко [2], О.Голобуцький, В.Кулик [3], В.Головченко [4], С.Донченко [5], Г.Касьянов [6], М.Козицький, О.Поліщук [7], В.Колесник, О.Рафальський, О.Тимошенко [8], І.Курас [9], Ю.Лавров [10], С.Наумов [11], А.Павко [12], В.Стрілець [13], Ф.Турченко [14], П.Шморгун [15], якими висвітлено різноманітні аспекти діяльності українських партій Наддніпрянщини та їх лідерів, починаючи від революційного напряму і закінчуючи ліберально–демократичним. Крім того, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях зазначених авторів обов'язково, хоч і різною мірою, показані утиски, які відчували на собі діячі та прихильники зазначених партій з боку царської влади.

Певне уявлення про ставлення та дії царської адміністрації краю щодо зазначених партій та їх представників в окреслений період можна скласти розглядаючи різноманітну її діяльність відносно них. Вона мала як загальний, так і досить конкретний характер.

Показу в загальному плані політики адміністрації царизму в Україні, яку вона здійснювала відносно українського національно–визвольного руху та діяльності його представників, дало певне висвітлення її в останні роки в працях вітчизняних науковців – А.Чайковського і М. Щербака [16], О.Ярмиша [17], а її співпраця з каральними та цензурними органами у цьому напрямі – у публікаціях О.Овсієнка [18], що сприяло дослідженню цього питання.

Значну увагу питанням різноманітної діяльності генерал–губернаторів в Україні, їх функціям тощо приділила в своїх працях В. Шандра, спираючись при цьому на доволі широку за обсягом історіографічну та джерельну основу [19]. В них дослідниця переконливо доводить, що всі дії, методи та засоби проведення ними відповідної політики у життя об'єднувала одна з головних цілей – зросійщення цих прикордонних територій імперії та приведення їх до російського зразка.

Останнім часом побачили світ науково–публіцистичні статті А. Матвієнка, присвячені висвітленню діяльності генерала М. Драгомирова в Україні, який на межі XIX та XX століть керував Південно–Західним прикордонним краєм Російської імперії та з розумінням ставився до дій відомих на той час представників так званого «українофільства» – В. Антоновича, П. Житецького та інших [20].

Питанням ролі губернаторів у державному механізмі Російської імперії та національної політики царизму, яку вони проводили в Україні, присвячені монографія Н.Щербак, а також окремі дисертації, в яких опосередковано висвітлюється і проблема, що розглядається [21].

Сучасні російські дослідники приділяють увагу діяльності самодержавної адміністрації в Україні в загальному плані у зв'язку з так званим «українським питанням» [22], а також дослідженню звітів губернаторів цареві як джерела по вивченню взаємовідносин центральної та місцевої влади в Росії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Разом з тим, політика царської адміністрації в Україні проти представників та прихильників українських політичних партій Наддніпрянщини та різні її складові й на сьогоднішній день є маловивченими.

Серед обов'язків, які нею виконувалися, можна назвати і такі, що складали так званий «зворотній зв'язок» у її зносинах з вищестоящими інстанціями. До них можна віднести донесення, звернення, доповіді та тому подібні матеріали керівництва місцевої адміністрації до представників урядових кіл у Петербурзі, а також і щорічні «всепідданійші звіти» губернаторів та генерал–губернаторів цареві, які були однією зі складових такого «зв'язку». Їх вивчення дає можливість значно глибше розібратись у діяльності адміністрації саме в цьому напрямі.

Найбільш загальна характеристика та оцінка подій і найважливіших явищ суспільного життя, що надавалася самодержавству, містилася головним чином у щорічних звітах губернаторів. При цьому вищі сановники Міністерства внутрішніх справ «рекомендували» губернаторам, якими мають бути такі звіти, що і як треба писати, коли їх треба подавати цареві і кому ще їх треба надсилати. Так, у циркулярі міністра внутрішніх справ до губернаторів «Про річні всепідданійші звіти губернаторів» від 20 лютого 1901 р. наголошувалося, що при складанні звітів необхідно «керуватися ... програмою складання звітів.., особливо пам'ятаючи при цьому, що всепідданійші звіти Начальників губерній та областей повинні бути стислими і докладними, у всіх частинах відповідні з істиною зображення життя

губернії за звітний рік; і вживати всіх заходів для того, щоб... звіти Ваші були представлені Його Імперській Величності своєчасно.

Але при цьому я не можу... не висловити побажання..., щоб пропозиції Губернаторів...сповіщалось у підлеглі центральні установи» [23,арк.3зв.–4]. Далі в циркулярі вказувалося про заборону публікації в пресі оцінок за звіти, котрі виставляв імператор, без дозволу на те міністра внутрішніх справ [23,арк.4].

Тому звіти губернаторів та генерал–губернаторів цього прикордонного краю Російської імперії цареві є одним із тих головних джерел, на підставі яких можна простежити як ставлення, так і оцінку місцевою владою діяльності українських політичних партій та їх представників, а також ті дії, до яких вона вдавалася, щоб припинити будь який антидержавницький рух, у тому числі й український, у керованих нею губерніях.

Наведемо такі приклади. Якщо у звіті подільського губернатора за 1883 р. про події, що відбувалися у підвладній йому губернії, взагалі відсутні питання громадсько–політичного життя, а головне своє завдання губернська влада при вирішенні нею державних завдань щодо обрусіння місцевого населення вбачала насамперед у проведенні необхідних для цього соціально–економічних заходів [24,арк.6–6зв.], то в звіті його наступника за 1900 р. від 16 лютого 1901 р. знаходимо й дещо інше. «Крім пропаганди католицького духовенства, інших видів пропаганди в губернії не простежувалось, за винятком деякої кількості революційних журналів та відозв, що розкидалися по лініях залізниці в період, коли студентів Київського університету виганяли за безладдя або через від'їзд їх на канікули. У прикордонних пунктах були випадки знайдення та спроби ввезення заборонених видань... політичного...духу пропаганди» [25,арк.9зв.].

Хоч у звіті подільського губернатора за 1900 р. політична пропаганда й відображена, та її обриси досить невиразні. Зате в подібному звіті «начальника» цієї ж губернії «камергера Височайшого двору» О. Ейлера за 1905 р. діяльність українських партій та їх представників простежується більш докладно: «На початку січня серед селян прикордонних повітів з'явилися у великій кількості на місцевому малоросійському наріччі брошурки під назвою «Страйк і бойкот», що були видані в Галичині у Львові, в яких доводилася необхідність мирних страйків у боротьбі за свої права» [26,арк.2зв.]. А далі губернатор вказував на те, що після Маніфесту 17 жовтня знову була посилена агітація по селах, яка збуджувала в селян надію отримати дарову землю. Тим самим подібна агітація повернула селянам мрію про додаткові нарізання їм наділів землі, що серед них давно існувала [26,арк.4зв.–5]. «В цій агітації особливо діяльну участь здійснювали учителі церковно–приходських і міністерських шкіл і декілька лікарів сільських земських лікарень. Вжиті заходи дещо послабили діяльність агітаторів, але тим часом думка про можливість мати дармову землю справила свій вплив і глибоко запала в душу сільського населення. Вирішення аграрного питання є пекучою проблемою» [26,арк.5].

Вказав у своєму звіті подільський губернатор і на наслідки поширення брошур з Галичини та на дії влади для придушення селянських виступів у прикордонних повітах. «16 лютого вперше застрайкували два селища Ушицького повіту, а потім страйк швидко поширився по двох прикордонних повітах – Каменецькому та Проскурівському, що охопив усі селища майже одночасно.

У більшості селищ шляхом переконання вдалося залагодити справу та дійти згоди між селянами та землевласниками, але в інших, де особливо виявлялася стійкість селян, застосувалися арешти за ст. 21 Положення про посилену охорону, потім, в обох випадках, винні в розгоні робітників селяни притягалися до відповідальності за протоколами поліції за 38 та 142 ст. Статуту про покарання. На жаль, покарання за цими двома статтями незначні... При такому масовому русі селян бажано застосувати більш суворі репресії, мною було зроблено подання в Міністерство про необхідність видання в законодавчому порядку нової статті спеціально про сільськогосподарські страйки із застосуванням більш суворих заходів покарання. 15 квітня видано закон за проектом правил проти виникнення страйку серед сільськогосподарських робітників, котрі нині застосовуються у всіх випадках сільськогосподарських страйків» [26,арк.2зв.–3зв.].

Розглядаючи далі як приклад звіт подільського губернатора О. Ейлера за 1906 р., знаходимо в ньому таку інформацію про діяльність партій революційного спрямування та їх представників: «Переконавшись у відданості корінного населення ісконним початкам російської державності, євреї та єврействуючі стали агітувати на ґрунті економічних питань, до яких народ внаслідок спільної своєї злиденності ніяк не міг поставитися байдуже» [27, арк.2зв.]. Вся справа, виявляється, була в тій агітації, котру розгорнули «євреї та єврействуючі». Зауважимо про «оригінальність» характеристики агітаторів. Певно, і О.Ейлер, і ті, хто готував для нього матеріали, мали доволі слабке уявлення про революційні партії та їх програми, оскільки термін «єврействуючі» надто неадекватно відображав справжній національний склад революційного руху [17,с.36].

Губернатор з жалем констатує, що «комуністичні ідеї, подані народові підпільним шляхом у найпривабливішому й спокусливому для нього вигляді, обіцянки дармового роздавання землі, знайшли собі благодатний ґрунт серед темного і недосвідченого населення. Під впливом агітації народ починав вірити, що здійсненню цих теорій протидіє виключно один лише уряд, котрий діє заодно з вищими заможними класами суспільства» [17,с.36]. І далі: «Слухаючи поряд з цим з боку революціонерів постійні підбурювання до найшвидшого вирішення всіх економічних питань власною силою, народ в особі найгірших своїх представників почав здійснювати рекомендовані агітаторами способи економічної боротьби, що перейшли потім у відкрите грабування та розбої» [27,арк.2зв.–3].

Не забув губернатор у своєму всепідданійшому звітові показати «згубну роль», на його думку, більшості членів Державної думи, «таємно і відкрито співчуваючих селянському рухові», а «віра селян у всемогутність Думи до першого її розпуску була непереборною» [17,с.36].

Таким чином, на думку О. Ейлера, головними причинами селянських заворушень були діяльність агітаторів з числа партій революційного спрямування, що поширювали привабливі комуністичні ідеї і тим самим сприяли розгортанню заворушень на економічному підґрунті, а також шкідливий вплив селянських депутатів у Державній думі та поза її межами. При цьому, як бачимо, немає жодного слова, навіть натяку на справжні причини масових соціально–економічних та політичних процесів. І якщо йти за губернаторською логікою, то для того, аби встановити «спокій», достатньо було б переловити агітаторів, покарати різками селянських ватажків і вислати у «віддаленні місцевості» організаторів страйків. Так і діяв подільський губернатор О. Ейлер. Правда, ніби між іншим, він

зазначає у своєму звіті: «У деяких випадках доводилось вдаватися до збройних дій». Губернатор ненавидить непокірну Думу і тому підтримує урядові заходи щодо неї: «Розпуск першої Думи витверезливо подіяв на все населення» [17,с.137].

На відміну від попереднього, «всепідданійший звіт» за 1907 р. подільский губернатор починає бадьоро: «Маю щастя донести, що минулий рік остаточно завершив собою епоху перехідного часу, створеного подіями двох попередніх років, і дав можливість завдяки реакції населення, що настала, почати остаточну ліквідацію всіх пережитих політичних і економічних потрясінь» [17,с.138]. Говорячи про початок звітного року, коли «повного спокою ще не було», О. Ейлер висловлює незадоволення тими політичними діячами, які для досягнення своїх особистих цілей «не зупинялися навіть перед такими засобами, як збудження у населення класової ненависті і заклики до загального невдоволення» [17,с.138] та підтримували «в населенні смуту з метою провести своїх прибічників у Державну Думу і таким шляхом досягти своїх вузьконаціональних бажань» [27,арк.9зв.].

Незадоволення губернатора викликали як демократична і революційна преса, так і ліві депутати II Державної думи. «У союзі з цими всіма особами постійно залишалася ліва преса, яка систематично доводила необхідність проведення в Державну Думу протиурядових опозиційних елементів. Палкі промови, що виголошувалися в Державній Думі другого скликання, не могли не прищеплювати населенню революційної отрути і, у всякому випадку, ніяк не могли сприяти заспокоєнню країни» [27,арк.9зв.].

Із задоволенням сприйняв подільський губернатор розпуск царем II Думи та скликання III Думи на підставі нового виборчого закону. «Після розпуску Думи зацікавленість у діяльності та завданнях Думи спала слідом за цим настільки, що до подальшого обрання III Думи ставилися досить байдуже; лише особи, які брали активну участь у політичних партіях, як у крайньо правих, так і лівих, внесли у виборчу кампанію деяку завзятість» [27,арк.9зв.]. Пзитивну оцінку давав О. Ейлер діям як генерал–губернатора Південно–Західного краю В. Сухомлинова, так і військовій владі. «Начальником краю, зі свого боку, було видано ряд обов'язкових постанов, кінцева мета яких переслідувала поновлення серед розпропагандованого населення поняття про обов'язок та законність. Серед заходів, що значно сприяли припиненню усякого роду терористичних дій, найбільше значення мали правила про друк, що були видані у формі обов'язкової постанови, які категорично забороняли збудження населення проти уряду, а також введення військово–польових судів» [27,арк.10]. Таким чином, подільський губернатор у своїх всепідданійших звітах цареві за 1905, 1906 і 1907 рр. левову частину з них присвячував подіям визвольного руху, а також ходові й підсумкам боротьби з тими політичними силами, які його очолювали. Не виникає сумніву, що серед них були і представники українських політичних партій революційного спрямування.

Цікаво для порівняння розглянути і всепідданійші звіти ще одного губернатора Південно–Західного краю – волинського – за 1906 та 1907 рр.

Ось що писав волинський губернатор у своєму звіті цареві про життя підвладної йому губернії в 1906 р. «Воля слова, що була дарована Маніфестом від 17 жовтня, була використана прибічниками смути серед нижчих прошарків населення, головним чином, серед селянської та робітничої маси. Ідеї соціалізму, що розвивалися в брошурах та

прогресивних газетах..., створювали в середовищі робітників та селян заворушення, які надто шкідливо позначились на громадському спокої. Агітаційна діяльність ворогів порядку та спокою шляхом усного та, головним чином, друкованого слова, досягла в 1906 р. свого апогею. Тенденційна преса користується співчуттям серед населення, і боротьба з нею утруднена» [28,арк.2–3].

Згадує волинський губернатор і про антиурядові виступи депутатів у І Державній думі, що сприяли загостренню громадського життя в губернії. «Виступи в І Думі з промовами, направленими на дискредитацію влади та відкидання права чужої власності, викликали серед селян сильне хвилювання умів та були серйозною причиною багатьох гострих явищ у народному житті Волинської губернії, які знайшли свій прояв у влаштуванні сільськогосподарських та робітничих страйків» [28,арк.3].

Так само бадьоро, як і його сусіда – подільський губернатор, висловлюється у своєму звіті цареві за 1907 р. волинський губернатор. «Звітний рік, в цілому, пройшов спокійно, не спостерігалося ніяких видатних протиурядових проявів...» [28,арк.12]. Стосовно діяльності національних політичних партій губернатор зазначав: «У суспільстві, особливо серед народу, почало розвиватися прагнення до групування в патріотичні та національні партії. «Союз русского народа» своєю діяльністю зумів паралізувати діяльність національних партій» [28,арк.11зв.].

Як бачимо, оцінка подій, що відбувалися в губерніях за часів Першої російської революції, сусідніми губернаторами була майже однакова, але, поряд з цим, волинського губернатора турбували ще й питання відносно виховної роботи серед учнівської молоді. Так, у своєму всепідданійшому звіті цареві за 1907 р. він висловлював власні турботи з цього приводу: «... приватні навчальні заклади, що створюються, ...за відсутністю достатнього нагляду за ними з боку урядового навчального керівництва, що не має достатньої можливості здійснювати нагляд у відповідній мірі, у зв'язку з багаточисельністю своїх обов'язків, – можуть відхилятися у справі виховання в бік, який би не відповідав поглядам уряду та інтересам держави». Тому саме тут, на думку губернатора, молоді й могли пропонуватися антиурядові ідеї [28, арк.16].

У звітах губернаторів цареві за наступні роки про стан у підвладних їм губерніях політичні питання, і це природно, починають займати досить незначну частину і про них згадується лише кількома реченнями. Так, у звіті волинського губернатора за 1908 р. читаємо: «Маю щастя донести Вашій Імператорській Величності, що за звітний рік життя у Волинській губернії проходило відносно спокійно. У народних масах різноманітних громадських прошарків надто помітно проявляється заспокоєння та впевненість, що порушене пережитими зовнішніми та внутрішніми політичними ускладненнями життя нарешті приходить у нормальний звичайний стан» [29,арк.2].

У всепідданійшому звіті губернатора цієї ж губернії за 1911 р. вказувалося, що громадське життя в звітному році відбувалося зовсім мирно. У минулі роки на Волині «також проявлявся так званий визвольний рух, хоч і слабшою мірою, оскільки він був спаралізований «Союзом русского народа...». В прошарках інтелігентного населення звітний рік нічим не виділявся, різкої партійності, окрім національної ворожнечі, не помічено» [30,арк.7,9].

У подібному звіті подільського губернатора за 1912 р. вказувалося майже те саме: «Ні рухів суто політичного характеру, ні аграрних заворушень у звітному році не було. Гласний контроль, що здійснюється в цьому відношенні, Дума, так само як і вся її діяльність з розробки правових норм, вибиває з рук протиурядових партій найбільш потужний та випробуваний засіб агітації, що враховує скептицизм, завжди притаманний людському характеру. Останні вибори в Державну Думу проходили цілком спокійно: ніяких ознак агітації з боку крайньолівих партій зовсім не помічалося» [31,арк.2,15].

Якщо в щорічних всепідданійших звітах губернаторів цареві партії, що були опозиційними владі, мають переважно узагальнювальні назви, а саме: «ліві», «революційні», «національні» – і серед них важко виділити, про які саме партії йдеться, то в звіті генерал–губернатора Ф. Трепова про стан Південно–Західного краю в 1908–1910 рр. уже більш чітко виокремлені деякі з них. Таке структуроване визначення опозиційних до уряду партій можна пояснити декількома факторами. По–перше, до його канцелярії підлеглі йому губернатори надсилали копії своїх звітів цареві, на які він, природно, спирався і використовував для написання і подання цареві своїх власних звітів. По–друге, він мав значно ширше уявлення і можливості для використання матеріалів, що надавались йому каральними органами влади (Південно–Західним районним охоронним відділенням з центром у м. Києві та губернськими жандармами) як начальнику краю. По–третє, він, як керівник цього прикордонного краю Російської імперії, повинен був в очах центральної влади підтримувати і значно більшу власну обізнаність у справах, порівняно зі своїми підлеглими.

На підтвердження висловлених припущень можна навести такий уривок з уже згадуваного звіту: «Звертаючись до діяльності злочинних організацій у Краї, необхідно відзначити, що така проявлялась у 1909 та 1910 роках у межах Подільської та Волинської губернії вкрай рідко і, судячи з листування, яке до мене надходило, що було здійснено в порядку положення про державну охорону, була виявлена, головним чином, з боку таємних еміграційних агентів, які займалися під виглядом промислу таємним переправленням російських емігрантів через кордон» [32,арк.11зв.].

Висвітлюючи настрої населення керованого ним краю, генерал–губернатор вказував: «Порівняно зі смутним періодом 1905–1906 і наступних років, минуле дворіччя 1909–1910 років є благополучним. Хоча політичне життя краю не можна вважати як таке, що увійшло в нормальну колію...» [32,арк.10зв.]. Стосовно політичних партій він посилається на свідчення начальника Київського охоронного відділення і зазначає: «...1910 рік вніс почуття байдужості до революційних партій. Тепер для того, щоб викликати в робітничих та селянських масах занепалу зацікавленість у самій ідеї про безладдя, революційним партіям доводиться вже звертатися не до свідомих елементів, що вийшли з цих мас, а до елементу, який легко захоплюється, – до учнівської молоді, серед якої агентам злочинних політичних партій інколи вдається організувати центральні пропагандистські та агітаційні осередки. Правильність останнього погляду підтверджується...тією обставиною, що майже всі безладдя, що мали місце в місцевих вищих навчальних закладах, мали своїм підґрунтям явища винятково політичного, а не академічного характеру» [32,арк.10зв.–11].

Стосовно агітаційної діяльності українських політичних партій революційного спрямування варто наголосити, що вістря своєї роботи вони

направляли переважно в селянське середовище. І хоч у звіті генерал–губернатора не вказано назви партій, які спрямовували свою діяльність на селянство Київщини, треба розуміти, що мались на увазі саме українські партії. Адже, як загальновідомо, саме вони найбільш активно діяли у сільській місцевості серед селян, учнівської молоді, місцевої інтелігенції. Ось що він писав з цього приводу: «У селянське середовище Київської губернії проникла революційна пропаганда, що заноситься туди учнівською молоддю, службовцями в споживчих лавках, сільськими вчителями, агрономами тощо. Пропаганда ця має тут зручний ґрунт, так як місцеві селяни вже заражені нею в попередні роки. Повіти Уманський та Звенигородський є, порівняно з іншими повітами, найбільш заражені революційною пропагандою» [32,арк.12]. Як бачимо, картина діяльності «злочинних партій», змальована Ф. Треповим у поданні цареві, досить повно відбиває характер подій, що тоді відбувались на Київщині.

Разом з тим, користуючись звітам як одним із джерел для дослідження питання, що розглядається, необхідно враховувати деякі моменти. У звітах губернаторів і генерал–губернаторів до царя інформація, поряд з її узагальнюючим характером, охоплювала значну кількість подій за певний час, як правило за рік, і подавалась більш виважено. Крім того, вона несла в собі й елементи суб'єктивності у погляді на ті чи інші явища, оскільки це залежало від тих, хто і як їх трактував.

Підводячи підсумок, треба зазначити, що керівники губернської адміністрації у Південно–Західному краї та його очільники у своїх діях стосовно представників українських політичних партій Наддніпрянщини та їх прихильників застосовували всі методи, форми і засоби, які вони також використовували й відносно інших політичних партій Російської імперії. Разом з тим, слід засвідчити, що більш активніше вони діяли проти українських партій революційного та націонал–радикального спрямувань, а саме РУП, а потім «Спілки», УСДРП та гуртків українських соціалістів – революціонерів, які на той час ще не були об'єднані в єдину партію, а також УНП. У той же час різноманітна діяльність самодержавної адміністрації в Україні щодо українських політичних партій Наддніпрянщини у кінці XIX – на початку XX ст. і надалі потребує подальшого значно глибшого вивчення та висвітлення.

Список використаних джерел

1. Бевз Т.А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (політична історія УПСР) / Т.А. Бевз. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 587 с.

2. Борисенко В.Й. До питання про Революційну Українську Партію / В.Й.Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії: [зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В.П. та ін.]. – К.: Вид–во Київ. ун–та, 1991. – Вип.169. – С.129–138.

3. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття: Дослідження / О.Голобуцький, В.Кулик. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.

4. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: нариси з історії української соціал–демократії початку XX ст. / В.І. Головченко – Х.: Майдан, 1996. – 190 с.

5. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900 – 1919 рр.) / С.П.Донченко. – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.

6. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально–політичний портрет / Г.К. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 172 с.

7. Козицький М.Ю. Національно–політична думка на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / М.Ю.Козицький, О.В.Поліщук // Наук. праці з питань політичної історії : зб. наук. праць. – К. : Вид–во Київ. ун–та, 1992. – Вип. 172. – С.3–14.

8. Колесник В.Ф. Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900 – 1907 / В.Ф.Колесник, О.О.Рафальский, О.П.Тимошенко. – К.: Стилос, 1998. – 226 с.

9. Курас І.Ф. Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І.Ф.Курас // Історія України. – 2000. – №6. – С.3–14.

10. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій / Ю.П.Лавров // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : у 3 ч. / відп. ред. В.Г. Сарбей. – К.: Ін–т історії України НАН України, 1999. – Ч. 2.– С. 248–444.

11. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90–і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Монографія / С.О.Наумов. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. – 344 с.

12. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А.І. Павко. – К.: Плеяди, 2002. – 552 с.

13. Стрілець В.В. Українська радикально–демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) / В.В. Стрілець. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 361 с.

14. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський : Життя і Слово / Ф.Г. Турченко. – К.: Ґенеза, 2006. – 320 с.

15. Шморгун П.М. Національно–визвольний рух на Україні на початку XX ст. / П.М.Шморгун // Наукові праці з питань політичної історії : зб. наук. праць. – К.: Вид–во Київ. ун–та, 1992. – Вип.173. – С.3–12.

16. Чайковський А.С. За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц.–жандарм. системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А.Чайковський, М.Щербак. – К.: Україна, 1996. – 269 с.

17. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О.Н.Ярмиш. – Х.: Консум, 2001. – 284 с.

18. Овсієнко О.Ф. Антиукраїнська цензурна політика / О.Ф.Овсієнко // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Ін–т історії України НАН України, 1999. – Ч.1. – 1999. – С.172–203.

19. Шандра В.С. Київське генерал–губернаторство (1832 – 1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В.С.Шандра. – К.: Ін–т історії України НАН України, 1999. – 144 с.

20. Матвієнко А. Генерал Михайло Драгомиров / А.Матвієнко // Пам'ять століть. – 1998. – №4. – С.93–105.

21. Сініцький А.Ц. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914 рр.): автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата іст. наук:спец. 07.00.01 «Історія України»/ А.Ц.Сініцький. – К., 1997. – 21 с.

22. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (втор. пол. XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб.: Алтейя, 2000. – 281 с.

23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442. – Оп.631. – Спр.97.

24.Там само. – Оп.537. – Спр.209.

25.Там само. – Оп.631. – Спр.477.

26.Там само. – Оп.637. – Спр.99.
27.Там само. – Оп.638. – Спр.201.
28.Там само. – Оп.637. – Спр.389.
29.Там само. – Оп.639. – Спр.629.
30.Там само. – Оп.642. – Спр.497.
31.Там само. – Оп.649. – Спр.536.
32.Там само. – Оп.641. – Спр.732.

Сарнацкий А.П. Отношение администрации Юго–Западного края Российской империи к украинским политическим партиям Приднепровья в конце XIX – начале XX вв.

На основе архивных источников сделана попытка осветить видение руководителями администрации Юго–Западного края Российской империи деятельности политических сил, которые возглавляли украинское национально–освободительное движение в нём в конце XIX – начале XX ст., предложения к царю и центральной власти с тем, каким образом прекратить её, а также действия в этом направлении, предпринятые ними.

Ключевые слова: *губернатор, генерал–губернатор, Юго–Западный край, отчёт, предложения, циркуляр, украинские политические партии, репресии.*

Sarnatskiy, A.P. Attitude of administration of South–Western region of the Russian empire towards Ukrainian political parties of Naddniprianschina at the end of the XIX – beginning of the XX centuries

On the basis of the archived sources it is done the attempt to light up the vision of the activity of the political forces that headed Ukrainian national liberation movement in it at the end of the XIX – beginning of the XX centuries by the leaders of South–Western region of the Russian empire, their suggestions to tsar and central power on how to halt it and also what actions were undertaken by them in this direction.

Key words: *governor, governor–general, South–Western region, report, sugges–tion, directive, Ukrainian political parties, repressions.*

УДК 262.1(477.46)«18/19» **Семенчук О.О.**

Священицька родина Крижановських серед духовної еліти XIX – початку XX ст.

Дослідження та відтворення біографістики священицької династії Уманщини XIX – початку XX століття, яка своєю сумлінною працею сприяла духовному збагаченню суспільства.

Ключові слова: *православне духовенство, Уманщина, династія, духовна еліта.*

Протягом усієї вітчизняної історії Православна Церква займала одне з важливих місць. Православ'я було потужним унікальним явищем, яке впливало на прогресивні зміни та всебічний розвиток суспільства, зберігаючи зв'язок з національним життям і традицією українського народу. Відомий український історик Д. Дорошенко зазначав, що православне духовенство утворило в Україні з кінця XVIII ст. окремий стан, який близько стояв до народу і був тісно зв'язаний з його долею, з його добробутом [5,с.42]. Проте за часто вживаним загальним терміном «парафіяльне духовенство» губляться імена менш відомих і невідомих священиків, а разом з ними і їх родин, чиї імена зберегли лише архівні джерела. А між тим, вони формували суспільну мораль, були духовниками, вчителями і найпершими порадниками простого люду. Для багатьох вони слугували взірцем добропорядності і моральності, були представниками того світу, до якого прагнула пересічна християнська душа. Їх імена потрібно повертати із забуття, тим більше що багато з них уже стерті з пам'яті вітровіями радянської доби. Але ж вони складали духовну еліту українства і тому для глибшого дослідження та відтворення минулого важливим є винайдення та відтворення біографічних відомостей про окремих представників духовенства та їхніх родин, роль яких у національно–культурному та суспільно–політичному житті населення Уманщини XIX – початку XX століття була досить значною.

Історіографія окресленої проблеми відсутня. Лише у монографії Т.В. Кузнець, яка досліджувала православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття, висвітлені окремі факти життя членів родини Крижановських [8]. І «Киевские Епархиальные Ведомости» містять некролог одного з представників цієї родини – Миколи Крижановського [6]. Операючись на названі публікації та залучивши нові архівні джерела, спробуємо створити узагальнений портрет священицької родини Крижановських.

Метою нашої розвідки є використання новоявлених архівних джерел для найповнішого відтворення біографістики родини Крижановських, які своєю багатогранною неоціненною працею заслуговують на пошану та пам'ять майбутніх поколінь.

У XIX ст. Уманський повіт був одним з найбільших у Київській губернії (третій за площею і другий за кількістю населення), на його території функціонувало найбільше з усіх повітів православних храмів, відповідно, і духовенства в ньому було чимало. У цей період існували своєрідні священицькі династії, які тривалий час служили у одних і тих самих парафіях, а отже утримували у своїх руках окремі населені пункти [9,с.110]. Родина Крижановських не була винятком. Згадки про священика на прізвище Крижанівський подибуємо ще з кінця XVII століття [7,с.134].

Першим представником названої родини постає Сава Крижановський. Дані про священика досить скупі, але навіть коротка інформація дозволяє нам персоніфікувати названу особу. Народився Сава Крижавновський у 1748 році. Навчався в духовній семінарії. 19 квітня 1796 р. був висвячений у сан священика. У клірових відомостях церков Уманського повіту за 1827 рік він записаний при церкві Преображенській с. Мала Маньківка. Був одружений, але залишився вдівцем [13,арк.73]. Про дітей священика інформації ми не маємо, але можна припустити, що Григорій Савович Крижановський, про якого йдеться далі, – його син. Про сумлінну службу о. Крижановського у приході Малої Маньківочки свідчать документи Уманського повітового суду [3,арк.136–138].

Григорій Савович Крижановський, народився 1780 р. чи 1787 р. (за різними джерелами) у сім'ї священика. Навчався в Київській духовній Академії у класах риторики та латинської мови. По закінченню академії, 25 березня 1811 року, Григорій був рукопокладений дияконом церкви Св.–Преображенської с. Малої Маньківочки Уманського повіту [13,арк.73]. Через п'ять років, 12 березня 1816 року, Григорій Савович був висвячений у сан священика тієї ж церкви. Прослужив о. Григорій при церкві 25 років, поки 12 вересня 1841 року село не було розформовано військовим керівництвом. Тоді його за наказом було переведено до Миколаївської церкви с. Багви. Через чотири роки, 29 січня 1845 року, за його ж проханням священика переведено до церкви Миколаївської м. Ольховець Звенигородського повіту. Прослуживши деякий час при церкві, священик передав приход своєму зятю, а сам перевівся до церкви Іоанно–Богословської с. Янківки Уманського повіту. Досягнувши поважного віку, о. Григорій у 1857 році звільнився за штат, а його місце посів син Вукол [12,арк.427–428].

Священик був одружений та мав шестеро дітей. Дружина – Євгенія (ім'я неточне – *Авт.*) (1794 р. н.). Старший син – Полікарп (1823 або 1824 р. н. – за різними джерелами), далі – Семіон (1827 р. н.), Вукол (1829 р. н.), Іван (1833 або 1837 р. н. – за різними джерелами) – закінчив Київську духовну семінарію, Анастасія (1815 р. н.), дівчина, ім'я не розбірливе (1821 р. н.) [15, арк. 663].

Отже, справу о. Григорія продовжили його сини. Про Івана відомостей не маємо. А Вукол у 1855 році, закінчивши Київську духовну семінарію з атестатом 2–го розряду, 22 грудня 1857 року був рукопокладений священиком до Янківської Іоанно–Богословської церкви на місце батька. Священик був одружений з Марією Іванівною (1840 р. н.) і мав троє дітей: Дмитро (1857 р. н.), Марія (1859 р. н.), Єлизавета (1860 р. н.) [12,арк.427–428].

Вукол Крижановський, крім сумлінного виконання своєї священицьких обов'язків, не залишався байдужим до освіти місцевого населення. 8 листопада 1860 року о. Вукол відкрив у селі парафіяльну школу. Викладання

у школі проводив диякон (прізвище нерозбірливе – *Авт.*) під наглядом священика. Навчання проходило в церковному будинку. Дітей навчали грамоті, часослову, Псалтирю та письму [10,арк.21–23]. Незважаючи на матеріальну скруту, яка той час панувала в школі, священику все ж таки вдавалося втримати порядок та благоустрій, за що у 1870 році отримав нагороду – набедреник. Це була остання нагорода о. Вукола: 19 грудня 1873 року він помер [8,с.485].

Наступним представником родини Крижановських був Харалампій Ігнатович Крижановський, священик церкви Покровської села Попівки Уманського повіту. Народився Харалампій Ігнатович 1795 або 1796 року (за різними джерелами). За даними сповідних розписів 1834 року, священик був удівцем. Мав одного сина – Симона (Симеона) (1824 або 1825 р. н. – за різними джерелами). Священик мав молодшого на кілька років брата Федора [14,арк.817;15,арк.820].

Харалампій Крижановський, за ревізіями 1811 р. та 1815 р., записаний у чині духовенства с. Княжики Липовецького повіту. Харалампій навчався в Київській духовній академії, яку закінчив успішно та з гарною поведінкою. На власне прохання 27 липня 1818 року його було рукопокладено дияконом Успенської церкви с. Княжої Криниці Липовецького повіту. 11 серпня 1820 р. Харалампій був переведений на місце диякона до церкви с. Циберманівки, а 8 лютого 1822 року переведений на вакантне місце до Покровської церкви с. Княжики. Тут священик сумлінно виконував свої обов'язки [16,арк.3]. Але через малолюдність приходу та бідність прихожан священик не мав достатнього прибутку для утримання себе та своєї сім'ї. А оскільки в о. Харалампія було два сини (хоча у сповідчих розписах за 1834 р. записаний тільки один син), то він мав подбати про їхню належну освіту. Тому в 1825 році священик звернувся із проханням до Св. Синоду про переведення його на священицьке місце до церкви Покровської с. Попівки Уманського повіту [16,арк.1]. Прихожани села Попівки схвалили кандидатуру Харалампія Крижановського: «...есть человек добрый, в домостроительстве своем не ленив, не клеветник, не сварлив, не любодейца, не пьяница. В воровстве и обманах не изоблаченный, добронравен, поведения чесного и потому мы его, священика Крижановского, желаем иметь при нашем приходе священиком...» [16,арк.2].

Харалампій Крижановський, очевидно, деякий час обіймав посаду депутата, підтвердженням чому є документ Уманського повітового суду за 1830 р., де він записаний на посаді депутата від духовенства [2,арк.4]. Про подальшу службу о. Харалампія, на жаль, інформації не маємо.

Іншим яскравим представником родини є Павло Микитович Крижановський. Народився він у 1853 році в сім'ї священика. У 1873 році закінчив Київську духовну семінарію з атестатом 2–го розряду. У липні того ж року був призначений псаломником до Успенського собору м. Сквири, де суміщав посаду псаломника та вчителя. А 24 липня 1876 року на власне прохання переведений на священицьке місце в с. Бачкурин Липовецького повіту. 5 грудня того ж року – рукопокладений дияконом, а 12 грудня – священиком Параскевської церкви с. Доброводи Уманського повіту. У березні 1891 року за сумлінне виконання пастирських обов'язків священик отримав першу свою нагороду – набедреник. 28 травня 1897 року за участь у народному переписі населення Височайше нагороджений бронзовою медаллю [11,арк.257–258]. Наступною нагородою – скуфією – о. Павла нагороджено 24 січня 1901 року (резолюція Митрополита

за № 267–268). Через рік священик отримав камилавку. Як досвідченого і авторитетного священика, Павла Крижановського у 1904 році призначили членом благочинницької ради 1–го округу Уманського благочиння. 6 травня 1910 року о. Павло отримав чергову нагороду – наперсний Хрест від Св. Синоду, а 26 червня того ж року його призначили помічником благочинного 1–го округу. Самовідданою працею священик заслужив на подяку з видачею похвального листа і благословення Божого (резолюція Митрополита від 30 червня 1913 року). Пізніше, через два роки, 6 травня 1915 року, Павло Крижановський за службу по єпархіальному відомству був нагороджений Орденом Св. Анни 3–го ступеня [8,с.214–215].

Павло Микитович був одружений та мав восьмеро дітей. Старша донька – Вікторія (р. н. не відомий), була дружиною священика (прізвище нам також невідомо), син Микола (1880 р. н.) служив судовим слідчим. Другий син – Олександр (1882 р. н.), у 1900 році навчався разом з Миколою в Київській духовній семінарії. Третій син – Леонід (1884 р. н.), учителював у земській школі. Друга донька – Лариса (1885 р. н.), також була дружиною священика – Костянтина Буйницького. Третя донька – Серафима (1888 р. н.), разом з Ларисою навчалась у Київському училищі на кошти батька. Ще один син – Василь (1891 р. н.), навчався в Комерційному інституті, а наймолодша донька Любов (1897 р. н.) – в Уманській гімназії [11,арк.257–258]. На жаль, інформації про наслідування батьківської справи синами о. Павла не маємо.

Не тільки о. Павло наслідував батьківську справу, а і його молодший брат – Лаврентій Микитович Крижановський. Народився він у 1858 році. 26 червня 1881 року закінчив Київську духовну семінарію з атестатом 1–го розряду зі званням «студент». 29 жовтня того ж року правлінням Богуславського духовного училища із затвердженням єпархіального архієрея обраний на посаду вчителя географії та арифметики цього ж училища. 9 лютого 1887 року наказом урядового сенату «возведен в чин колегенского секретаря со старшинством». 1 листопада того ж року прийняв священицький сан та був рукопокладений священиком до Хрестовоздвиженскої церкви с. Глибочок Уманського повіту. Священослужіння о. Лаврентій поєднав з виконанням адміністративно–організаційних обов'язків: 11 березня 1893 року його призначено на посаду духовного слідчого 3–го благочинницького округу. 28 липня 1898 р. був обраний членом благочинницької ради того ж округу. Сумлінне виконання своїх обов'язків, організаційні здібності були оцінені єпархіальним керівництвом, і 14 травня 1896 року священик був нагороджений набедреником до дня священного коронування Їх Імператорської Величності. 26 травня 1903 року Крижановського призначили благочинним 3–го округу. У травні того ж року його нагородили скуфією. Коли священику виповнилося 47 років, він залишив своє місце у с. Глибочок. Про подальше його служіння відомостей не маємо [8,с.189].

Священик був одружений та мав п'ятеро дітей. Дружина – Олександра Родіонівна (1860 р. н.). Старший син – Євгеній (1884 р. н.), закінчив Київську духовну семінарію. Доньки: Феодора (1885 р. н.) та Зінаїда (1887 р. н.), обидві навчалися в духовному училищі на кошти батька. Другий син – Михайло (1890 р. н.). Наймолодша донька – Ніна (1894 р. н.) [11,арк.252–253].

Удалося знайти відомості про ще одного представника родини Крижановських – Олександра Васильовича. Народився він у 1803 році в

священицькій сім'ї. Закінчив Київську духовну семінарію з атестатом 2–го розряду. 15 квітня 1828 року Олександр Васильович був рукопокладений священиком церкви Хресто–Воздвиженської с. Оксанина Уманського повіту. Як і більшість парафіяльних ієреїв, священик опікувався шкільною справою. За даними на 1 липня 1862 року, в церковнопарафіяльній школі та школі грамоти навчалося 146 учнів. Настоятель сільського храму водночас був і священиком, і викладачем закону Божого, й організатором освіти молоді. Зразкове виконання обов'язків було відзначено єпархіальним начальством. Священик мав бронзовий Хрест та медаль за Кримську війну. 25 квітня 1864 року священик отримав останню нагороду – скуфію [8,с.318–319]. У 1850 році о. Олександру виповнилося 47 років. Він залишився вдівцем з чотирма дітьми: 16–річним Ігнатієм, 11–річним Миколою, 14–річною Анастасією та 9–річною Олександрою. Відомо, що Микола навчався в Київській духовній семінарії. Про навчання інших дітей відомостей не маємо. За ревізією населення 1858 року, священик Олександр Васильович Крижановський знаходився в Оксанинській парафії із сином Миколою та донькою Надією, яка вдовою повернулася до батька з Липовецької Соборної Воскресенської церкви. Її чоловік – Микола Матвійович Солгушкін – помер, залишивши трьох синів: 6–річного старшого (ім'я не вдалося встановити), який у 1861 р. навчався в нижньому відділені Уманського духовного училища, 5–річного Димитрія і 3–річного Антонія. Олександр Крижановський 39 років служив у церкві Хресто–Воздвиженській і своє місце передав своєму сину Миколі [12,арк.232–233].

Про батька Олександра Васильовича Крижановського відомості відсутні. З розпису сіл та церков Уманського повіту за 1868 р. маємо інформацію про те, що з 1776 р. по 1798 р. в Коржкутській каплиці справляв богослужіння уніатський Коржевський священик Василь Крижановський [18,арк.21]. Чи був священик батьком Олександра Васильовича Крижанівського – не відомо.

Син Олександра Васильовича – Микола, 11 листопада 1866 року закінчив курс духовної семінарії і був призначений учителем церковнопарафіяльної школи в с. Оксаниній. Майже через рік, 26 серпня 1867 року, Микола прийняв священицький сан у Хресто–Воздвиженській церкві й замість батька очолив Оксанинську парафію. Перші 10 років його служби були відзначені набедреником, якого він удостоївся 8 листопада 1878 року. 26 березня за зразкове піклування про благоустрій приходського храму священику була висловлена подяка архіпастиря і благословення Боже. Служив о. Микола в Оксанинській церкві майже 18 років, а 2 червня 1884 року на 46 році життя помер. У некролозі повідомлялося, що довгий час після смерті священика церква зберігала прикрасу, чистоту та порядок, заведений ще за його часів [6,с.634–636].

У списку протоієреїв та священиків Київської єпархії за 1890 рік є Крижановський Аполлінарій Єрмолаєвич, священик церкви І.–Богословської села Текуча Уманського повіту [1,с.16]. Аполлінарія Крижановського було переведено із с. Булан Бердичівського повіту 2–го серпня 1877 року. Священик очолював Текучанський клір до 1896 року, передавши своє місце своєму зятю Іоанну Каковському, який також був зі священицької династії [11,арк.84–85;4,арк. 83].

Архівні документи містить інформацію за 1881 рік про священика Бердичівського повіту Ксенофонта Крижановського. Чи походив священик з уманських родин, встановити поки–що не вдалося [17,арк.6].

У списку протоієреїв та священиків Київської єпархії за 1890 рік зафіксоване прізвище ще одного представника родини Крижановських – Євфимія Федоровича Крижановського, священика села Христинівка Уманського повіту [1,с.16]. Відомостей про нього маємо небагато. Євфимій Федорович Крижановський закінчив духовну семінарію. Свою першу нагороду – набедреник – священик отримав у 1871 році за пастирську службу у Христинівському приході. За сумлінну працю 9 (23) березня 1882 року Св. Синод нагородив о. Євфимія скуфією (подання № 428). Через п'ять років, 6 листопада 1887 року, священика було відзначено Архіпастирським благословенням із занесенням до послужного списку за піклування народною освітою та сумлінну службу. За визначенням Св. Синоду за № 520 від 14(28) березня 1889 року Євфимія Крижановського нагородили камилавкою. Це була остання його нагорода на Христинівській парафії [8,с.454]. На жаль, більшої інформацію про Євфимія Федоровича Крижановського не вдалося відшукати. У клірових відомостях Уманського повіту за 1900 рік його прізвище відсутнє. Залишається тільки припустити, що священик перейшов до парафії іншого повіту або ж помер.

Отже, виявлений та систематизований матеріал дає можливість стверджувати про те, що протягом XIX – початку XX століття багатодітні священицькі родини глибоко пускали коріння в землю певного регіону, довгий час проживаючи на одній і тій самій місцевості. На прикладі родини Крижановських можна переконатися, що в таких сім'ях існував культ освіти, практикувалась спадковість батьківської професії, діти виховувались в атмосфері набожності, релігійної моралі. Вони змалечку розуміли, що таке любов до ближнього, співчуття, жертовне служіння високій ідеї тощо. Розгалуджені священицькі родини, маючи тісні родинні зв'язки, створювали своєрідний суспільний прошарок – духовну еліту, яка мала потужний вплив на формування суспільної моралі. Компактно проживаючи, духовенство та світська інтелігенція з таких родин знали чимало сімей своїх парафіян з діда–прадіда, а тому мало ще більший вплив на свою павству. Саме великі священицькі родини були опорою Православної Церкви, як важливої суспільної інституції, що мала найпотужніший вплив на життя народу.

Список використаних джерел

1. Адрес–календар личного состава Київской епархии с алфавитным списком протоиреев и священников за 1890 год. – К., 1890. – С. 3–29.
2. Державний архів Черкаської області. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 857. – 84 арк.
3. Там само. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 64. – 224 арк.
4. Там само. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 960. – 83 арк.
5. Дмитро Дорошенко. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – 70 с.
6. «Киевские Епархиальные Ведомости». – 1884. – № 14. – С. 634–636.
7. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3–х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.

8. Кузнець Т.В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: Монографія. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 607 с.
9. Скус О.В. Релігійна палітра Уманщини 1793–1917 років: Монографія / О.В. Скус. – Умань: Видавець «Сочінський», 2009. – 266 с.
10. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 699. – Спр. 191. – 38 арк.
11. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1009. – Спр. 1057. – 559 арк.
12. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1009. – Спр. 734. – 429 арк.
13. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1010. – Спр. 9. – 186 арк.
14. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 493. – 870 арк.
15. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 508. – 1845 арк.
16. Там само. – Ф. 127. – Оп. 617. – Спр. 16. – 8 арк.
17. Там само. – Ф. 127. – Оп. 685. – Спр. 1416. – 6 арк.
18. Там само. – Ф. 127. – Оп. 699. – Спр. 300. – 25 арк.

Семенчук О.А. Священническая семья Крижановских среди духовной элиты XIX – начала XX века

Исследование и воссоздание биографистики священнической династии Уманщины XIX – начала XX века, которая своим добросовестным трудом способствовала духовному обогащению общества.

Ключевые слова: *православное духовенство, Уманщина, династия, духовная элита.*

Semenchuk, O.O. Kryzhanovskyis' priest family among XIX – the beginning of XX century clerical elite

The article deals with the studying and reproduction of XIX – the beginning of XX century Uman region priest dynasty's biographies. The dutiful work of this family contributes to the cultural enrichment of that time society.

Key words: *orthodox priesthood, Uman region, dynasty, clerical elite.*

УДК 94(477.7):281.93«18»

Діанова Н.М.

Проповідницька діяльність херсонських архієпископів у другій половині XIX ст.

Досліджено основні аспекти проповідницької роботи трьох Херсонських архієпископів. Розглянуто особливості підходів архієреїв до проголошення проповідей. Показано наслідки їх діяльності та її вплив на розвиток православ'я в регіоні, піднесення культури і християнської моралі серед населення.

Ключові слова: *Херсонська єпархія, архієпископ, православна церква, населення, просвітництво, культура, моральність.*

Однією з найбільш важливих складових частин просвітницької діяльності духовенства впродовж досліджуваного періоду була проповідницька робота. Згідно з указом Св. Синоду всі священнослужителі мали читати проповіді, які попередньо проходили досить сувору духовну цензуру. За допомогою проповідей священики намагалися донести до парафіян основні положення Св. Писання та укріпити їх у православній вірі. Це зумовлено поширенням впливу різноманітних протестантських течій на півдні України, представники яких здійснювали активну пропаганду серед православного населення з метою залучення до своїх сект. Наприкінці XIX ст. почалося поширення матеріалістичних поглядів серед певної частини міських жителів. Ці симптоми вказували на кризові явища в православній церкві, що певною мірою підривало її авторитет у суспільстві. Архієреї Херсонської єпархії надавали проповідям провідну роль у процесі зміцнення позицій православ'я, виховання християнської моралі, духовності та культури серед парафіян.

Серед актуальних завдань сучасної історичної науки важливе місце посідає об'єктивне і всебічне дослідження духовної спадщини вищого православного духовенства Південної України. Це зумовлено відсутністю належного висвітлення даної проблеми в історіографії. Впродовж значного періоду часу вона була представлена лише роботами церковних істориків XIX ст., які розглядали життєдіяльність провідних архієпископів південноукраїнських єпархій. В даному контексті варто відзначити праці М. Барсова, Т. Буткевича, С. Петровського, С. Серафимова, П. Знаменського, Ф. Титова та інших. Вони представляють певну цінність для дослідження даної теми. В Україні твори цих авторів не перевидавались, в той час як в Росії останнім часом розпочався процес відтворення духовної спадщини видатних діячів православної церкви, в тому числі й Інокентія (Борисова) [16].

В українській історіографії лише з кінця XX ст. почали з'являтися праці дослідників, присвячені історії церкви в Південній Україні, де розглядаються окремі напрямки просвітницької діяльності православного духовенства. Серед них роботи І. Лимана, О. Тригуба, О. Федорчук,

Г. Степаненко та інших. Окремі статті, присвячені одеським архієпископам, та публікації їх проповідей почали з'являтися на сторінках пастирсько–богословського журналу «Андреевский вестник», який видає Одеська Духовна семінарія. Проте проповідницька діяльність вищого духовенства, яка є важливою частиною його духовної спадщини, не стала предметом спеціального дослідження, що обумовлює актуальність зазначеної теми.

Мета даної роботи полягає в дослідженні проповідницької роботи архієреїв Херсонської єпархії в другій половині XIX ст. Для цього розглядаються особливості діяльності найбільш авторитетних проповідників того часу: Інокентія (Борисова), Димитрія (Муретова) та Никанора (Бровковича) і їх внесок у розвиток православ'я, піднесення духовності та культури населення.

Джерельна база дослідження представлена архівними документами та опублікованими джерелами, які дозволяють розкрити зазначену наукову проблему.

Архієпископ Інокентій – колишній ректор Київської духовної академії, відомий науковець і громадський діяч – очолював Одеську кафедру впродовж 1848–1857 рр. Він по праву вважається одним із найвидатніших проповідників XIX ст. Біограф архієпископа – М. Барсов писав, що Інокентій був не лише церковним учителем, який проповідував принципи вічної істини, але й оратором, який відкривав слухачам усе багатство свого внутрішнього духовного світу, закликаючи їх до духовного вдосконалення. Природжений дар проповідника гармонійно поєднувався в ньому з любов'ю до людей, високим науковим і культурним потенціалом. Це дало можливість Інокентію стати справжнім пастором людських душ і здійснювати позитивний вплив на сферу релігійно–духовного та морального життя православного суспільства [2,с.3–4].

Сучасники Інокентія називали його Російським Златоустом, проповіді якого приваблювали до храму тисячі людей, навіть тих, хто раніше був байдужим до молитви і релігії. Архієпископ гармонійно поєднував у собі талант богослова і мислителя. Його проповіді та бесіди знаходили відгук у серцях як самих високоосвічених слухачів, так і тих, хто не мав належної освіти, а твори читалися представниками різних соціальних верств населення [7,арк.199–204].

Він проповідував любов до Бога, закликав людей дотримуватися святих заповідей, ставати на шлях духовного вдосконалення, допомагати бідним, всіляко боротися зі злом у своїх серцях [19,с.22,45,199].

Під керівництвом Інокентія було завершено будівництво Одеського кафедрального Свято–Преображенського собору і здійснено розбудову значної кількості храмів і каплиць в межах єпархії. Він підняв рівень богослужіння в соборі, що позитивно позначилось на сприйманні проповідей парафіянами. Результатом його архіпастирської діяльності стало проведення особливих молебнів і хресних ходів у день заснування Одеси і в день щорічного перенесення з Херсона до Одеси Касперівської ікони Божої Матері, з якою пов'язувався порятунок міста під час Кримської війни [1,с.23].

Вплив архієпископа на народні маси особливо проявився в роки Кримської війни. Під час обстрілу Одеси в квітні 1854 р. він продовжував безперервні богослужіння в Преображенському соборі, вражаючи парафіян своєю спокійною впевненістю та силою духу і вселяючи відвагу в захисників міста. Восени, коли війська противника зосередилися на Кримському півострові, Інокентій, без супроводу прибув до Сімферополя,

де здійснив молебні, а потім – до Севастополя, де головним об'єктом його уваги були переважно госпіталі, духовенство і сестри милосердя, які там працювали.

До Севастополя Інокентій привіз чудотворну ікону Касперівської Божої Матері, але далі північної сторони міста вона не дійшла, так як командуючий сухопутними і військовими силами в Криму князь Меншиков заявив, що вони й без допомоги Цариці Небесної обійдуться. Архієпископ був переконаний, що причиною поразки в Кримській війні стали не лише слабкість і непідготовленість російської армії, але й бездуховність вищих чиновників.

У проповідях періоду Кримської війни Владика відзначав доблесть, силу і мужність захисників Вітчизни і звертався до християн із словами підтримки і втіхи. В його «Словах і промовах», вимовлених під час богослужінь, звучав істинний патріотизм і віра, які наповнювали душі слухачів особливим світлом і справляли на них чудодійне враження [17,с.34–35].

Архієпископ висловлював промови і напутні молебні на Одеській Соборній площі перед військами, які відправлялися в Крим. Він був твердо переконаний, що вони йдуть воювати за Вітчизну та православну віру [18,с.255,260].

Проповіді архієпископа друкувались в «Отечественных записках», «Журнале министерства народного образования», «Херсонских епархиальных ведомостях» та інших виданнях. У 1870–х рр. вийшло повне зібрання творів Інокентія (Борисова) в 11–ти томах, куди увійшли і його проповіді.

Завдяки перекладу його проповідей Олександром Стурдзою на французьку та грецьку мови, вони набули значної популярності набув за кордоном. У відзивах зазначено, що проповіді Інокентія є надзвичайно важливими для всякого християнина, незалежно від його етнічної та конфесійної належності. Завдяки ним іноземці–католики з більшим розумінням і повагою могли подивитися на православ'я та згадати ідею Всесвітньої церкви, як запоруку вічності християнства [4,арк.17;5,арк.7–8].

Значний внесок у розвиток у розвиток просвітницької справи зробив наступник Інокентія спочатку на чолі Київської духовної академії, а потім і Херсонської єпархії Димитрій (Муретов). Він очолював Одеську кафедру двічі: впродовж 1857–1874 і 1882–1883 рр. і залишив глибокий слід в історії православної церкви на півдні України. Період служіння архієпископа в Херсонській єпархії був досить спокійним і позбавлений жахів війни, а тому й проповіді його відрізнялися від великого попередника. Проповіді архієпископа були результатом глибоких роздумів і справжніх переконань, а тому завжди приваблювали величезну кількість людей. Його пасторська діяльність отримала високу оцінку сучасників. Загальну думку досить влучно озвучив у зверненні до архієпископа протоієрей А. Лебединцев: «Ти не шукав слави проповідника чи похвали від людей, а одного хотів – спасіння душ наших. Проповідь твоя подібно апостольській, полягала не в премудрих словах, а в прояві духу та сили» [14,с.22–23].

Димитрій виражав щире співчуття невіруючим людям, вважаючи, що у них осліплені духовні очі, без чого не можливо зрозуміти істину і побачити небесне світло. Хто не хоче вірити, того нічим не переконаєш і можна лише молити Бога, щоб він силою своєї благодаті дарував такій людині прозріння. Тому він закликав віруючих як зіницю ока, як найбільше благо духовного життя берегти власну віру, без якої людина може легко опуститися до безчестя і назавжди втратити совість і душу [12,с.71–72]. При цьому владика підкреслював, що невір'я не можна вважати логічним

наслідком прогресу людського розуму і пояснити його розвитком науки. Навпаки, віра є не лише початком, джерелом і кінцем всякого знання, але й сама являється його втіленням [10,с.275]. Якими б важливими і корисними не були б придбані людським розумом знання, вони не повні й слабкі, якщо не підтверджуються словом Божим. Без світла Христової віри вони можуть бути навіть шкідливими й, перетворившись на знаряддя людських пристрастей, привести до загибелі [13,с.67]. Тому звертаючись до християн, архієпископ щиро бажав їм щоб Слово Боже було світлом для їх розуму та душ, правилом життя і діяльності [11,с.242].

Сам же владика, як стверджували його сучасники, мав чисту душу й був добрим і милосердним до усіх, незалежно від віросповідання і стану. Одеський міський рабин д–р С. Л. Швабахер називав Димитрія праведником й справжнім пастором, який щедро дарував благословення не лише православним християнам, але й євреям [20,с.12] .

Архієпископ відрізнявся віротерпимістю й закликав віруючих жити в мирі та злагоді з представниками різних етносів і віросповідань. В дні єврейського погрому 1871 р. він виступив із пастирським закликом до православних жителів Одеси, в якому рішуче засудив ініціаторів та учасників ганебного злочину і закликав негайно припинити кровопролиття. Цей розповсюджений містом текст проповіді зіграв вирішальну роль для припинення погрому.

Будучи людиною надзвичайно скромною, Димитрій неохоче давав тексти своїх проповідей до друку й завжди відмовлявся від гонорарів. Вони друкувалися спочатку в «Воскресном чтении», потім в «Херсонских епархиальных ведомостях» і «Православном обозрении», а згодом увійшли до повного зібрання проповідей архієпископа в 5 томах, які видано впродовж 1889–1890 рр.

Никанор (Бровкович), який був архієпископом Херсонським і Одеським впродовж 1883–1890 рр. теж увійшов в історію православної церкви як один із талановитих проповідників свого часу. В фондах Державного архіву Одеської області зберігаються щоденники із записами проповідей, повчань та поминальних слів Херсонського архієпископа Никанора (Бровковича), написані впродовж 70 – 80 рр. XIX ст. [6] . Чисельні правки і помітки, зроблені автором при написанні тексту проповідей, вказують на його сумління і творчий підхід до виконання своєї роботи.

Проповіді свої, надзвичайно цікаві і повчальні, Никанор читав із зошита, тихо і монотонно. На відміну від емоційних проповідей архієпископа Інокентія (Борисова), їх було значно цікавіше прочитати, ніж почути від нього самого.

Впродовж 1884 – 1891 рр. архієпископом видано п'ять томів його «Бесід і повчань» (останній том – посмертно). Вони не були проповідями в класичному розумінні цього слова і призначалися для індивідуального читання, поза богослужебних бесід і виступів на різних зібраннях. Усі вони написані на потребу дня і демонструють позицію автора по відношенню до актуальних проблем церкви і суспільства. Наукові, філософські та проповідницькі праці Никанора знайшли своїх прихильників серед значної частини інтелігенції з вищою світською освітою, яка зачитувалась його творами і знаходила чітку відповідь на незрозумілі для себе питання [8,с. XG – XGI].

В опублікованих проповідницьких творах Никанора простежуються декілька тематичних напрямків. Пріоритетне місце відводилося ролі православної церкви в християнському світі. Значну увагу він приділяв

проблемі боротьби з розповсюдженням штундизму [3,с.242–267]. Щоб підняти релігійний дух народу Никанор вважав за необхідне активізувати просвітницьку діяльність духовенства. Він строго слідкував за тим, щоб причт проводив читання, бесіди і повчання, організовував церковні хори і загальнонародні співи, відкривав школи і будував в селах церкви.

Особливе місце в діяльності Никанора відводилось проблемі християнської моральності та культури народу. Він з прикрістю говорив про низький рівень народної моральності, небажання православних парафіян навчати своїх дітей грамоті та поширення пияцтва [15,с.553–556].

Один із можливих шляхів покращення даної ситуації архієпископ бачив у підвищенні професійного рівня духовенства, яке повинне було зробити богослужіння привабливими для парафіян і звернути увагу на відсутність належних знань православної віри серед населення. Активізація діяльності духовенства, його творчий підхід до просвітницької роботи мали сприяти зміцненню православної церкви і залучення до неї парафіян [9,с.22–23].

Таким чином, проповідницька діяльність архієпископів Херсонської єпархії впродовж другої половини XIX ст. була націлена на піднесення православ'я та розвиток християнської культури і духовності парафіян. Найбільш яскравим проповідником вважається Інокентій (Борисов), який в проповіді вкладав стільки сили своєї душі, віри, таланту та артистизму, що вони були привабливими для тисяч слухачів. Архієпископ піднімав самі різні питання: любов до Бога, до Батьківщини, до людей. Він доклав чимало зусиль для розбудови єпархії, для підвищення освітнього і морального рівня духовенства та парафіян, виховання патріотизму і культури у населення.

Архієпископ Димитрій (Муретов) прославився своєю добротою, любов'ю до людей, скромністю та високою відповідальністю. Він був прекрасним проповідником, який намагався просвітити душі людей, відкрити їх для Бога, добра, любові та християнських цінностей.

Никанор (Бровкович) дотримувався аналогічних принципів під час читання проповідей. Але він, на відміну від своїх попередників, не володів таким ораторським даром. Його проповіді краще сприймалися в письмовому вигляді. Архієпископ більшої уваги надавав питанням просвітництва серед парафіян, залучення їх до церкви не лише шляхом богослужінь, але й церковних та загальнонародних співів. Діяльність Херсонських архієреїв сприяла справі зміцнення православ'я та просвітництва населення.

Список використаних джерел

1. Агатангел (митр.). Святитель Иннокентий Херсонский и общество / Агафангел (митрополит Одесский и Измаильский) //Андреевский вестник. – 2005. – № 11. – С.19–27.

2. Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова. – Вып. 1. / Барсов Н. – СПб.: тип. Ф. Елеонского, 1884. – 150 с.

3. Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиепископ Херсонский и Одесский). – 2–е изд. – Т.3. – СП.б.; Одесса: тип. Штаба Одесского военного округа, 1884–1891.

4. Державний архів Одеської області. – Ф.167.– Оп.1. – Спр.3.

5. Там само. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.4.

6. Там само. – Ф.196. – Оп.1. – Спр.16,46,51,60–63.

7. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. – Ф.313. – Д.30.

8. Миляновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии /Миляновский Ф. – Одесса: тип. Фесенка, 1902. – 278 с.

9. Никанор (Бровкович). О долге духовного пастырства / Никанор (Бровкович), архиепископ Херсонский и Одесский //Андреевский вестник. – 2001. – № 1(2). – С.17–24.

10. Полное собрание проповедей: в 5 т. /Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский. – Т.1. – М: изд–во Карцева, 1889.

11. Полное собрание проповедей: в 5 т. /Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский. – Т.2. – М: изд–во Карцева, 1889.

12. Полное собрание проповедей: в 5 т. /Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский. – Т.3. – М: изд–во Карцева, 1890.

13. Полное собрание проповедей: в 5 т. /Димитрий, архиепископ Херсонский и Одесский. – Т.5. – М: изд–во Карцева, 1890.

14. Последнее слово Высокопреосвященного архиепископа Димитрия к одесской пастве и прощание с ним херсонской паствы в Одессе. – Одесса6 тип. П. Францова, 1874. – 44 с.

15. Поучение преосвященного Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского на молебствии 14 сентября 1889 г., в день празднования столетия завоевания турецкой крепости Хаджибея, переименованного потом в Одессу //Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1889. – № 19. – С.553–556.

16. Русский Златоуст: жизнеописание, слова и проповеди святителя Иннокентия, архиепископа Херсонского. М.: ООО « Ронда», 2007. – 781 с.

17. Серафим (Раковский), архим. Патриотическая деятельность святителя Херсонского и Таврического Иннокентия (Борисова) в годы Крымской войны 1854–1856 гг. /Серафим Раковский, архимандрит //Андреевский вестник. – 2005. – № 11. – С.28–36.

18. Собрание сочинений: в 11 т. /Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. – СПб.: изд–во Вольфа, 1873. – Т. 3. – 303 с.

19. Собрание сочинений: в 11 т. /Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. – СПб.: изд–во Вольфа, 1873. – Т.4. – 314 с.

20. Швабахер С. Л. Памяти Высокопреосвященного Димитрия. /Швабахер С. Л. – Одесса: Исакович, 1884. – 128 с.

Дианова Н.Н. Проповедническая деятельность Херсонских архиепископов во второй половине XIX в.

Исследованы основные аспекты проповеднической работы трех Херсонских архиепископов. Рассмотрены особенности подходов архиереев к чтению проповедей. Рассмотрены результаты их деятельности и ее влияние на развития православия в регионе, подъем культуры и христианской морали среди населения.

Ключевые слова: *Херсонская епархия, архиепископ. Православная церковь, население, просветительство, культура, мораль.*

Dianova, N.M. Sermonlike activity of the Kherson archbishops in the second half of 19 centuries

The basic aspects of sermonlike work of three Kherson archbishops are investigated. Features of approaches of bishops to reading of sermons are considered. Results of their activity and its influence on Orthodoxy developments in region, lifting of culture and Christian morals among the population are considered.

Key words: *Kherson diocese, archbishop, Orthodox church, population, enlightenment, culture, morals.*

УДК 94 (477.46) «18»

Бодров Ю.І.

Повітове місто Умань XIX ст. у вимірах економічної та демографічної статистики

Аналізуються статистичні показники соціально–економічного розвитку одного з найбільших міст Київської губернії, які переконливо свідчать, що Умань упродовж XIX ст. була значним промисловим, торгівельним та культурним центром південної Київщини.

Ключові слова: *Умань, соціально–економічний розвиток, статистика,Київська губернія.*

В новітніх дослідженнях з історії України неодноразово підкреслювалась актуальність локальних історичних зацікавлень. На необхідність та особливе значення наукового осмислення регіонального підходу до вивчення минувшини вказує професор Я.В. Верменич, яка розробила теоретико–методологічні основи регіональної історії [5]. Як з'ясувалося, регіональні аспекти української історії є найменш вивченими, тому науковий інтерес до них є цілком закономірним. Серед регіональних аспектів маловивченою продовжує залишатися урбаністика, що вивчає місто як своєрідне утворення, що поєднує в одне ціле як матеріальну, так і соціальну інфраструктуру, виступає в ролі окремого цивілізованого осередку. Адже місто, як центр певної території акумулює у собі характерні риси певного регіону, його промислову, політичну, фінансову, демографічну, соціальну специфіку; виступає хранителем історичної пам'яті та відповідної соціонормативної культури [4,с.38]. Відтак, актуальними є дослідження історії кожного міста, а уже надто тих, які були центрами адміністративно–територіальних одиниць, які були економічними і культурними центрами певних регіонів. До таких відноситься і місто Умань, що з кінця XVIII – більше ста двадцяти років було адміністративним центром одноіменного повіту Київської губернії і в силу свого географічного розташування та низки інших чинників було і потужним військовим форпостом, і економічним та торгівельним центром, і значним осередком, і місцем українсько–польсько–європейсько–російських культурних взаємовпливів. Тому не втрачає своєї актуальності дослідження історії Умані, особливо з використанням малодосліджених джерел.

Метою даної наукової розвідки є статистичний опис міста Умані XIX ст., що уможливлює увиразнення його місця та ролі в Київській губернії. Статистичні показники та офіційні дані якнайповніше характеризують соціально–економічний стан, демографічні параметри і т.ін. Саме економічна та демографічна статистика здатна якнайповніше підкреслити значення міста як значного економічного, політичного, торгівельного і культурного центру регіону.

Дане дослідження не є першою ластівкою на обрії вивчення минулого Умані. До історії міста неодноразово звертались краєзнавці та історики, свідченням чому є новітні історіографічні дослідження [3]. Вивчаючи історіографію Умані, сучасні історики підкреслюють, що найважливіші події минувшини міста уже більш чи менш детально описані в краєзнавчій і науковій літературі. А тому на черзі – поглиблення аналізу, пошук та залучення нових джерел, комплексне вивчення усієї історії міста, перехід від опису окремих подій до створення суцільного полотна соціально–економічного та культурного розвитку міста. А тому важливого значення набуває залучення даних офіційної статистики, які ніколи не були за сімома замками, але мало використовувалися дослідниками. Виключенням у цьому плані є монографія Т.В.Кузнець, у якій проаналізовано демографічну статистику XIX – початку XX століття [8], та стаття Ю.І.Бодрова [2], присвячена дослідженню важливого джерела з соціально–економічної історії. В цілому ознайомлення з історіографією історії міста Умані дає підстави ствердно заключити, що цілісної роботи з соціально–економічної історії, до створення якої залучались би данні офіційної статистики нема. Цим і зумовлений наш дослідницький інтерес до статистичного описання міста Умані XIX століття.

Джерела нашого дослідження представимо чотирма групами:

1)Матеріали обстежень, здійснюваних статистичними органами Міністерства Внутрішніх Справ Росії; 2) Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані стараннями офіцерів генерального штабу з усіх губерній Росії, до яких увійшли топографічні відомості з воєнно–статистичних оглядів Російської імперії і які видавалися з 1847 до 1857 р.; відомості про число мешканців за віросповіданнями і станами; 3) Статистичні описи Київської губернії, в яких в тому числі є відомості і про повітове місто Умань; 4) Статистичні відомості Київського Губернського Статистичного Комітету.

Використовуючи ці групи джерел, спробуємо охарактеризувати місцерозташування Уманського повіту в Київській губернії і самого повітового центру. Київська губернія обіймала площу 50 998.1 кв. км, що складає 4 665 054 кв. десятин разом з внутрійніми водами. Середня і південна частина Київської губернії є найбільш сприятливою для землеробства. Природна родючість грунту, оптимальне природне зрошення, сприятлива пропорція між рівнинною місцевістю, гірською та низинною, достатня кількість листяних лісів і помірний клімат – усе це разом, навіть при посередній обробці землі, зумовлює багаті урожаї зернових культур, особливо пшениці. Самі плодородні в губернії місця це повіти Уманський, що займає Південно–Західний її край, та Сквирський. На території цих повітів майже рівномірно залягає товстий шар жирного чорнозему [11,с.9].

Уманський повіт простягається в південній частині губернії, межує на півночі – з Липовецьким і Таращанським; на сході – зі Звенигородським повітом і річкою Синюхою відділяється від Херсонської губернії; на півдні і заході – оточений Подільською губернією. Площа повіту 3.304 кв. версти або 344250 десятин. Поверхність повіту рівнинна, пересічена річками, річечками і балками; височини проходять в північній і західній частинах повіту. Озер в повіті немає, тільки річкові ставки. Ріки повіту належать до басейну Бугу. У східній частині протікає Гірський Тікич, який на межі із Звенигородським повітом зливається з Виссю і утворює р.Синюху, що відділяє від Херсонської губернії. Ще є річки Ятрань, Уманка, Конелка та ін.

Грунт повіту чорноземний. Незначна кількість листяних лісів і прекрасні степові луки. Зрозуміло, що такі сприятливі для сільськогосподарського виробництва природні умови визначили напрямок економічного розвитку регіону.

Центром повіту з часу його утворення було місто Умань. Місто розташоване над р.Уманкою, яка нижче міста зливається з р.Кам'янкою, під 40^0 45' п.ш. і 47^0 51' с.д. за 261 версту від Києва [7,36]. Місто розташоване на розлогій рівнині, а тому для безпеки його мешканців зводилася фортеця. У 1864 році населення міста складали 15 729 осіб. На його території діяло 4 православні храми, католицький костел, 2 єврейські синагоги і 10 молитовних будинків. Будівель в місті налічувалося 1 656, але тільки 90 з них були кам'яними, лавок і магазинів функціонувало 387. В плані торгівельної діяльності – Умань являла собою постійну ярмарку. Головними предметами торгівлі були: голландські полотна, парусина, «красні товари» та галантерейні речі. Через Умань пролягав торговий шлях з Київської в Подільську губернію. З міста вивозилось чимало пшениці до Одеси [12,с.13].

В самому місті хлібна торгівля була жвавою здавна. З часу утворення повіту і на початку XIX ст. (1797 – 1801 рр.) ціни на хлібопродукти в Умані були такими:

(Ціна в рублях за 1 четверть).

Роки	Жито			Пшениця			Овес			Ячмінь			Просо			Борошно пшеничне		
	весна	осінь	зима	весна	осінь	зима	весна	осінь	зима	весна	осінь	зима	весна	осінь	зима	весна	осінь	зима
1797	–	1.60	1.60	–	2.60	2.60	60	1.20	1.00	80	1.05	1.0	1.35	1.60	1.60	2.40	3.40	3.40
1798	1.10	1.40	1.90	3.10	3.00	3.40	1.10	1.80	2.00	1.10	1.50	1.90	1.15	1.40	1.80	3.20	–	4.20
1799	2.25	2.60	3.00	3.75	4.50	4.50	2.40	1.20	1.40	1.95	1.60	1.60	2.35	2.00	–	4.30	5.00	5.25
1800	3.25	2.60	3.50	6.00	6.00	6.00	1.15	2.50	2.60	1.80	2.00	2.50	3.0	3.00	3.50	5.80	6.50	6.50
1801	3.50	1.50	1.6	6.50	2.50	3.60	2.60	2.00	1.30	2.60	1.50	1.40	4.0	1.50	1.40	6.75	3.0	4.00

Торгівельний оборот в Умані був доволі значним і важливим для населення усього краю, так як окрім місцевої торгівлі, величезні партії зернових культур відправлялися уманськими купцями до Одеси. В Умані були хлібні склади, де зберігалося скуплене в регіоні збіжжя, яке у будь–який час було готове до вивезення у чорноморські порти.

Щодо купецьких капіталів, то великих купців в Умані не було, за даними 1862 р. офіційно визнаними купцями 1–ї гільдії був 1, 2–ї гільдії – 4, 3–ї гільдії – 170 осіб. З них в самому місті торгувало 130 осіб, а з інших міст торгівлею в Умані займалося 5 осіб.

В місті діяло чимало різноманітних торгових закладів. Серед них: торгівельних лавок – 255, готелей – 2, кондитерських – 2, харчевень – 30, постоялих дворів – 8, за даними 1862 року [7]. Офіційно в Умані було

затверджено дві ярмарки, та окрім них, через кожні два тижні в місті вирували доволі велелюдні базари.

Значна частина міського населення займалася ремеслами. Найпоширенішим були шваць ке і чоботарське. Але асортимент послуг уманських ремісників був набагато ширшим. За даними Губ. Стат. Комітету, у 1861 р. в Умані ремісників значилось за такими спеціальностями:

1)хлібників та булочників – 36
2)кондитерів – 5
3) м'ясників – 17
4) ковбасників – 3
5)рибалок – 2
6)шевців – 94
7)чоботарів–59
8)черевичників–18
9)модисток–12
10)шапкошиїв–25
11)рукавишників–4
12) «шмуклерів»–7
13)пічників–6
14)столярів–17
15)мідників–12
16)зброярів–5
17)ковалів–19
18)ювелірів («золотых и серебряных дел мастеров»)–12
19)каретників–6
20)лудильників–6
21) «сєдельников»–2
22)плотників – 21
23)бондарів – 10
24)шорник – 1
25)склярів – 8
26)фарбувальників–3
27)каменщиків–6
28)колесників–8
29)штукатурів–15
30)слюсар–1
31)токарів–2
32)малярів–3
33)обойщик–1
34)цегляр–1
35)кровельщиків–4
36)іконописець–1
37)решітників–9
38) «кожных дел мастеров»–9
39)коновалів–2
40)годинникарів–13
41)палітурників–6
42)цирульників–10
43)різчик печаток–1

Тобто 43 послуги могли надати уманські ремісники, яких налічувалось 500 осіб [7,с.38]. Відхідними промислами населення міста практично не займалося. У 1865 році паспортів на відлучки було видано всього 487, в т.ч. – 33–м купцям і 455–м міщанам. Переважна більшість населення Умані шукала засоби до існування на місці.

Фабрично–заводська промисловість Умані забезпечувала заробітком не значну кількість населення. За даними 1887 року в місті діяло 14 заводів і фабрик, та вони були не великими і кількість працюючих на них не доходила до сотні [10,с.247].

№ п/п		Кількість фабрик і заводів	Кількість працюючих на них	Сума виробництва
1	Миловарні	2	2	7 800
2	Шкіряні і лайкові	1	8	15 000
3	Млини	3	21	71 422
4	Винокурні	2	23	409 457
5	Пиво– і медоварні	1	2	1 656
6	Оцто–дріжджеві	1	1	2 800
7	Тютюнові	2	16	32 549
8	Цегельні	1	5	3 000
9	Чавуноливарні	1	12	8 000

Не дивлячись на незначну кількість фабрик і заводів та чисельність задіяних у промисловому виробництві, прибутки, як видно з таблиці, вони приносили пристойні. Частина цих коштів потрапляла до міського бюджету.

А загалом, щодо фінансового балансу міста, то упродовж XIX ст. видатки на його життєдіяльність не набагато перевищували доходи, а в окремі роки були меншими за прибутки. Наприклад, у1862 р. прибутку зібрано на суму 14 336 руб., а видатки становлять 18 933 руб. У 1895–1897 рр. (в середньому) видатки становили 71 187 р. 26 коп., а прибуток у 1895 р. склав 76 714 руб. 89 коп., у 1896 р .– 75 983 руб. 75 коп., у 1897 р. – 97 603 руб. 62 коп. [6,с.13,табл.VII]. Тобто це був практично самодостатній суспільний осередок, який казенних дотацій майже не вимагав.

Статистичні відомості про населення міста упродовж XIX ст. природно змінювались. У названій вище праці Т.В.Кузнець здійснено доволі детальний аналіз статистичних показників кінця XIX і початку XX століття, тому читача ми відсилаємо до цієї праці [8]. А зараз наведемо дані Губернського Статистичного Комітету за 1861 рік, які окреслюють чисельні параметри населення повітового міста упродовж першої половини XIX ст. Отож, усього мешканців Умані налічувалось 13 725 осіб (7 383 чол. і 6 342 жін.) За станами і розрядами вони розподілялись так:

47 чол. і 59 жін. – дворяни потомственні;
127 чол. і 129 жін. – дворяни «личные»;
88 чол. і 94 жін. – дворяни 2–го розряду;
28 чол. і 31 жін. – духовенство різних віросповідань;
3 чол. і 3 жін. – почесних громадян потомственных;
12 чол. і 8 жін. – почесних громадян «личных»;
623 чол. і 638 жін.– купців;
4 807 чол. і 4 136 жін. – міщани;
298 чол. і 325 жін. – цехових робітників;
7 чол. і 5 жін. – селян державних;
14 чол. і 6 жін. – тимчасово–зобов'язаних селян;
22 чол. і 17 жін. – бувших дворових людей;
4 чол. і 6 жін. – селян відомства південних поселень;
359 чол. і 397 жін. – громадян з бувшої польської шляхти;
607 чол. – військових членів, що перебували на службі;
116 чол. – безсрочно і тимчасововідпускних;
100 чол. і 453 жін. – відставних нижчих чинів, солдатських жінок і доньок;
66 чол. – солдатських дітей і кантоністів;
22 чол. і 20 жін. – іноземних підданих;
33 чол. і 15 жін. – тих, що не належать до цих розрядів [7].

З усього населення міста тільки 1 172 особи мали власні житлові будинки та інше нерухоме майно. Серед них: 115 дворян, 1– почесний громадянин, 100 – купців, 65 – громадян, 665 – міщан і 226 – відставних нижніх чинів. Що стосується виключно житлового фонду міста Умані, то за даними 1887 року всього налічувалось 1683 будинки, з них 88 були кам'яними і 1595 – дерев'яними [10,с.51].

До 1887 року чисельність мешканців Умані зросла до 23 849 осіб, за даними «Справочной книги Киевской губернии»[1], або до 15 757 осіб, за даними зібраними через поліцію і переданими в місцеві статистичні комітети [10,с.55]. Перше з наведених чисел більше відповідає дійсності

з двох причин: по–перше, це офіційні дані Губернського Статистичного Комітету, а по–друге, за матеріалами Першого Всеросійського перепису населення 1897 року, в м.Умані мешкало 31 013 осіб [8,с.133]. То за десятиліття (з 1887 до 1897 р.) зростання чисельності населення з 23 849 до 31 016 тис. осіб є більш реальним, ніж майже його подвоєння. Та які б там не були розбіжності, повітове місто Умань за чисельністю мешканців упродовж XIX ст. нижче 4–го місця серед 12–ти повітових центрів та Києва не опускалось. Тобто це було багатонаселене місто, як і увесь регіон, центром якого воно було.

Дані демографічної статистики дають уявлення і про етнічний склад населення Умані. За даними Першого Всеросійського перепису населення 1897 року національний склад уманців виглядав так:[8].

Національність	чол.	жін.	всього	у %
Українці	4477	5032	9509	30,6
Росіяни	1470	1234	2704	8,7
Євреї	8455	9254	17709	57,0
Поляки	486	432	918	2,9
Інші			176	0,5
			31016	

Серед 176 осіб «інших» були німці, французи, білоруси, молдавани, татари і т.д. Тобто національний склад населення був доволі строкатим і це було відображення поліетнічності населення усього регіону, що тяжів до Умані і лежав на предковічному кордоні між європейською християнською та азійською мусульманською цивілізаціями. Переважаюча над корінною національністю (українцями) кількість єврейського населення та значна кількість росіян та поляків є яскравим віддзеркаленням національної політики російського самодержавства (євреї за «смугу осілості» в межі Російської імперії не впускалися, польська людність політично знищувалася і активно здійснювалася русифікація) на новоприєднаних територіях.

Підсумовуючи усе вищевикладене, зазначимо, що саме економічна та демографічна статистика XIX ст. уможливлює складання якнайповнішої характеристики міста Умані, як значного торгівельно–промислового центру Київської губернії. Використання статистичних показників аргументує твердження про те, що у XIX ст. місто Умань було великим густонаселеним містом з розвинутою інфраструктурою, з багатонаціональним складом населення, воно було центром одноіменного повіту Київської губернії і найбільшим на півдні Київщини.

Список використаних джерел

1.Адрес–календарь.Справочная книга Киевской губернии на 1888 г.– К., 1888.–110с.

2.Бодров Ю.І. «Памятные книжки Киевской губернии» як джерело дослідження соціально–економічного розвитку міста Умані другої половини XIX – початку XX ст.// Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико–архітектурної спадщини. Зб.наук.праць.–Умань,2007.– С.6–14.

3.Васільєв С.А. Новітня історіографія історії Умані//Гілея: науковий вісник.–Вип.18.– К.,2009. – С.137–143.

4.Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія.–К.,2001.–232 с.

5.Верменич Я. Теоретико–методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні.–К.,2003.–С.35–36.

6.Данилычев П. Доходы и расходы городов Киевской губернии по сметам 1895–1862 годов.–К.,1898.– 75 с.

7.Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг.–СПб., 1863.–Ч.I.–С.35–38.

8.Кузнець Т.В. Населення Уманщини XIX – початку XX ст.: Монографія.–К.,2005.–195с.

9.Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н.А.Тройницкого.– Т.XVI.Киевская губерния.–СПб.,1905.

10.Сборник сведений по Киевской губернии/Состав. В.Г.Мозговой, Секретар Киевского Губернського Статистического Комитета.–К.,1887.–248с.

11.Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным Советником, Сенатором Иваном Фундуклеем. – Ч.II. «Обозрение сельского хазяйства и поземельной собственности».– СПб.,1852.–534с.

12.Столпянский Н. Девять губерний Западно–Русского края в топографическом, географическом, статистическом, экономическом и историческом отношениях.–СПб.,1866.–200с.

Бодров Ю.И. Уездный город Умань XIX ст. в измерениях экономической и демографической статистики

Анализируются статистические показатели социально–экономического развития одного из наибольших городов губернии, которые убедительно свидетельствуют, что Умань в течении XIX века была значительным промышленным, торговым и культурным центром Южной Киевщины.

Ключевые слова: *Умань, социально–экономическое развитие, статистика, Киевская губерния.*

Bodrov, Yu.I. The District town of Uman of 19–th century in the dimentions of economic and demographic statistics

Demographic indices of social and economic development of one of the largest towns of Kyiv province, which prove that Uman used to be a significant industrial, trade and cultural centre of Southern Kyiv Region are analyzed in the article.

Key words: *Uman, social and economic development, statistics, Kyiv Region.*

УДК 94(477):343.979 **Михайлюк О.В.**

Селянське повстанство і «соціальний бандитизм» (1917 – початок 1920-х рр.)

Розглядається селянський рух та повстанство періоду революції та громадянської війни. Аналізується феномен «соціального бандитизму». Досліджуються соціальні, економічні, політичні, психологічні причини цього явища.

Ключові слова: *селянство, революція, «соціальний бандитизм».*

Про селянські бунти, повстання і війни написано багато, у зв'язку з різними країнами й епохами. Народні рухи відрізняються подібністю і повторюваністю [4,с.151]. Історіографія селянського руху в Україні періоду революції та громадянської війни досить широка. Сучасні дослідники переважно розглядають це явище як «політичну опозицію більшовикам в усіх її різновидах» [44,с.180], чи як «особливе соціальне явище з національними особливостями» [14]. Якщо в радянській історіографії повстанський рух змальовувався переважно чорними фарбами – як «куркульська контрреволюція», збіговисько бандитів, декласованих елементів, грабіжників і п'яниць тощо, то в сучасній українській історіографії простежується протилежна тенденція, котра теж доходить до крайнощів – зображати повстанців і отаманів як героїв–захисників несправедливо скривдженого радянською владою селянства, а повстанський рух як прояв національно–визвольної боротьби українського селянства [див. напр. 25]. Лише окремі дослідники звертають увагу на неполітичний аспект селянського руху. В цьому плані серед українських дослідників варто виділити В.В.Верстюка [8;9;10], П.П.Захарченка [18], М.П.Ісакова [22], і, особливо, О.М.Атоян [2;3]. О.М.Атоян звертається до особливостей селянської правосвідомості, соціально–психологічних та ментальних чинників селянського повстанства періоду громадянської війни. В своїх дослідженнях вона спирається на методологічні наробітки таких авторів, як Е.Хобсбаум, Р.Редфільд, Т.Шанін та ін. Слідом за Хобсбаумом вона застосовує термін «соціальний бандитизм». Згідно Хобсбауму соціальний бандитизм є одним з найбільш універсальних соціальних феноменів, відомих історії, і одним з найбільш однорідних [41]. Хобсбауму не раз дорікали в ідеалізації «соціальною» компоненти архаїчного бандитизму. Проте сама ідея «бандитизму» як продукту самодіяльності населення вбачається досить продуктивною. Перефразовуючи М.Фуко, можна говорити про «первісну економіку права». В даному випадку мова йде про те, що порядок виникає з «непорядку», «до–порядку» постійно і всюди, спонтанно [13,с.515–516].

Лише вивчення неполітичного боку свідомості та поведінки «революційних» класів може сьогодні допомогти історичній науці позбутися тиску політичних стереотипів минулого та сучасного, – вважає В.П.Булдаков. Соціальна боротьба селян розвивалася в неполітичному вимірі [6,с.42;7,

с.106]. Та все ж ігнорувати політичний аспект селянського руху було б не правильно. Тим більше, що в цю епоху чітко простежується переплетіння побуту й політики, в результаті чого побутова поведінка стає також частиною поведінки політичної [48,с.510].

Навіть у період найбільшого загострення відносин з «владою земною», головною для селян була все ж, як і в мирні часи, «влада землі». Селянство завжди більш схильне до компромісів з владою, ніж до відкритої конфронтації. Позначалася традиційна політична інертність селянства й загальна втома населення від війни. Власне кажучи, селяни воювати не хотіли. Селяни просто не мали для цього ні часу (в період польових робіт повстанський рух затухав), ні можливості. В цьому плані варто відрізняти власне селянське повстанство від партизанства (різного політичного забарвлення) чи бандитизму, які для декого стали основним заняттям на час війни. Ці явища були взаємопов'язані, накладалися одне на одного, але ніколи повністю не співпадали. Так чи інакше, масовий селянський рух, стихійний і неорганізований, який проявився з перших місяців революції і набув форми «селянського розбою», та повстанство, яке поступово набуває характеру професійного партизанства, мають як спільні корені, так і значні відмінності.

Селянські заворушення, які переростали у збройні конфлікти з владою і військами, проявили себе з весни 1917 р. Аграрні безладдя були в основному стихійним рухом, продовженням селянських виступів попереднього періоду. Селянські погроми поміщицьких маєтків, цукрових заводів та ґуралень, криваві розбірки між самими селянами – між общинниками і хуторянами та відрубниками, між багатими і бідними всередині общинами та між общинами – не припинялися до весни 1918 р., в умовах відсутності твердої влади їх просто нікому було зупиняти. Гострі конфлікти, викликані спробами влади вгамувати стихію, відбуваються весною 1918 р., за часів німецької окупації та відновлення влади Центральної Ради. Це приводило до справжніх воєн між окупаційними і урядовими військами та селянами. Так, 9 березня 1918 р. в с. Синяві на Київщині місцеві селяни, змовившись з двома сусідніми селами, задумали грабувати цукроварню. Число селян становило близько 1500 чол., серед них були жінки та діти. Для попередження погрому туди був направлений збройний загін, який повністю був розбитий. Тоді був направлений загін «вільних козаків» 45 чол. з двома кулеметами – з них лише 12 чол. повернулися назад, решта загинула. Нічого не зміг вдіяти з селянами і німецький загін в 200 чол. Лише коли були задіяні більш значні сили, застосовані гармати і село почало горіти, селян вдалося вгамувати. Як повідомлялося, селяни були з ніг до голови озброєні, мали кулемети. Жінки ж добивали поранених «вільних козаків» вилами [36]. Ситуація загострилася з приходом до влади гетьмана Скоропадського. Повстання на цьому етапі носили локальний характер, виникали стихійно, неорганізовано, без чітко визначеного плану подальших дій і з невеликою кількістю учасників. Повстання не мали зв'язків з партійними структурами, їхній провід був у руках керівників, висунутих зі свого середовища.

У травні 1918 р. селянський рух набуває організаційних форм, притаманних партизанському рухові [18,с.57,70–71]. Селянським невдоволенням скористалися різноманітні політичні сили, які спробували його очолити, намагалися підпорядкувати своїм інтересам. Та все ж не та чи інша політична ідеологія визначала обличчя повстанства. Повстанська ідеологія не являла однорідної, зв'язаної в одне ціле ідейно–політичної програми, а становила певний набір розрізнених гасел, які висовувались

відповідно до ситуації. З поглибленням політичної апатії і розчарування селянства вимоги політичного характеру все більше поступались вимогам соціально–економічного характеру, а елементи ідеологій політичних течій – змішуватись. П.Захарченко так характеризує «ідеологію» повстанського руху літа 1918 р.: «Лютий антисемітизм, катування жертв, особливо службовців гетьманської адміністрації та державної варти, стали характерною рисою повстанської ідеології збуреної людності. Почасти в зверненнях зустрічаємо прямі заклики «вигнати німців, перебить поміщиків, євреїв і чиновників» [18,с.79]. Політична платформа повстанського руху часто набувала спрощеного вигляду: «Геть жидівську комуну та комісарів!», «Бий жидів та кацапів!», «Бей красных, пока не побелеют, бей белах, пока не покраснеют!», «Хай живе повстанство!» тощо [2,с.90;18 с.279–280;22].

В багатьох нерегулярних формуваннях часто переплітались риси політичного та кримінального характеру. В умовах хаосу, відсутності правових структур, закону, війна, особливо партизанська, призводить до грабежів, погромів тощо. Суто карні злочини стали діставати політичне забарвлення, виникали воєнізовані групування, котрі змішували політику і бандитизм, вірніше, прикривали бандитизм політикою. В документах використовується, як на мій погляд, цілком правомірний термін «політичний бандитизм», тобто бандитизм під політичним прикриттям. Таким чином між всіма ідеологічно забарвленими нерегулярними збройними формуваннями та кримінальними досить часто важко провести чітку межу. Часто вони не мали якоїсь певної політичної ідеології і бачили у війні, головним чином, спосіб наживи.

Взагалі, питання впливу ідеологій на «політичну поведінку» селянства, якщо цю поведінку взагалі можна називати політичною, потребує окремого розгляду. Тут виникає ще й проблема взаємодії двох різних рівнів колективних уявлень – ідеологічних лозунгів та настанов і ментальності, котрі в різних ступенях детермінують поведінку мас в революційний період. Згідно визначення Л.Д.Троцького бандитизм з'явився результатом переродження української партизанщини, котра не мала ніякої своєї особливої ідеї, ніякого самостійного прапора і тому групувалася навколо осіб, у фактор реакційного порядку [38,с.178–182]. В 1920 р. Х.Г.Раковський писав, що отаманщина – явище стихійне, визначених політичних цілей вона собі не ставить, хоча й за своїми тенденціями є контрреволюційною. Вона позбавлена організованості, загального політичного плану дій. Вона не підкоряється й не бажає ніякої державної влади [34,с.9]. В цілому стосовно «ідеології» селянського повстанства варто зауважити, що воно становило собою явище доплітичне і не визначалося якоюсь певною ідеологією, хоча й зазнавало різних політико–ідеологічних впливів. Герой–лідер, оточуючі його легенди, його «особиста привабливість» можуть значною мірою замінити ідеологію й організацію як об'єднуючі фактори. Усе це позначається на загальному характері селянських загонів як бойової сили, особливо в умовах громадянської війни [46,с.278]. Найбільш точно, на мій погляд, «ідеологію» селянських повстань визначив Е.Вольф: «селянський анархізм і апокаліптичне бачення світу разом забезпечують ідеологічний заряд для селянських повстань» [11,с.303]. «Програма» ж селянських виступів часто виглядала приблизно так, як у сатиричному переказі І.Еренбурга: «Наші попутники, переважно селяни, у проміжках між боями ділилися з нами своїми поглядами на релігію, дах, культуру і на багато чого іншого... Господа бога, за їхніми словами, не було, і вигаданий він попами для треб, але церкви залишити потрібно, яке це село без храму Божого? Ще краще перерізати жидів. Які проти

більшовиків – князі й пани, їх мало ще різали, знову прийдеться. Але комуністів теж вирізати не завадить. Головне – спалити міста, тому що від них все горе. Але перед цим слід добро відтіля вивезти, пригодиться, дахи, приміром, та й піджаки чи піаніно. Це програма. Що стосується тактики, то досить мати в селі дюжину кулеметів. Сторонніх нікого до себе не пускати, а товарообмін замінити куди більш розумними нападами на поїзди і реквізицією багажу пасажирів» [47,с.239].

Існували надзвичайно сприятливі передумови для виникнення такого явища, як повстанство. Розвитку повстанства сприяли наслідки господарської розрухи, часта зміна політичних режимів, наявність значної кількості чоловічого населення, котре отримало хоч якусь військову підготовку, наявність великих запасів зброї, викликані війною та революцією процеси маргіналізації, дезертирство, демобілізація з армії тощо. Будь–які глибокі економічні, політичні і соціокультурні зрушення змінюють стан і характер злочинності в суспільстві. У переломні епохи ріст мобільності різних шарів населення істотно підсилює і їхню кримінальну активність. Характер еволюції антисоціальних страт і їхніх дій багато в чому визначається цілями, методами і темпами заданих владою перетворень. Маси населення, вибиті зі своєї звичайної соціальної ніші, починають вести боротьбу за виживання будь–якими, далеко не завжди лояльними традиційній моралі і закону способами [19,с.5]. Властива периферійному капіталізму архаїзація значної частини господарського життя в умовах військової розрухи призводить до появи зубожілих, випавших з класово–укладних рамок мас (значною мірою озброєних). Це призводить до розпаду частини суспільства і появи радикальних деідеологізованих сил [24, с.300]. Індивіди, вибиті з життя спільноти, але вкорінені в ній соціально й психологічно, складають основу соціального бандитизму [2,с.123]. Розпад соціальних структур і інститутів, соціальна і політична нестабільність, вакуум влади викликали зростання проявів асоціальної поведінки, сприяли активізації злочинного світу і зростанню злочинності. В.І.Ленін писав тоді, що елементи буржуазного суспільства, що розклалися, не можуть не показати себе «інакше, як збільшенням злочинів, хуліганства, підкупу, спекуляцій, неподобств всякого роду» [29,с.195]. В доповіді секретного відділу ВЧК за листопад 1920 р. такі явища як бандитизм, хуліганство, повстанський рух названі природними і навіть закономірними в умовах соціальної перебудови, коли господарське життя деградує, а голод, продовольчі негаразди, відсутність товарів, близькість фронтів, дезертирство, ворожа діяльність створюють грунт для подібних явищ [16,с.363].

Для селянства ще з дореволюційних часів притаманне своєрідне ставлення до законності та права. В умовах розпаду державності та відсутності загальновизнаних законів традиційний правовий нігілізм селянства призводить до погромів, злочинності, бандитизму. Пробуджене «прагнення до наживи» поряд з дифузією традиційних моральних цінностей та відчуттям безкарності в умовах відсутності твердої влади були важливими криміногенними факторами протягом всього періоду революції та громадянської війни. В умовах, коли селянин втратив стимул до збільшення виробництва і стимул до праці, в ньому все більше проявлялася «паразитична мораль», він більше надіявся на грабунок, нетрудові доходи, мав більше вільного часу, в тому числі й для участі у збройних формуваннях. «Сын–то, – говорит, – с винтовкой, он теперь и добытчик. А мы, старые, дожидаться станем, как он для нас добудет и чего» [40,с.278]. Напівпартизанство, напівбандитизм стали засобом існування для величезних шарів сільського

населення. Такі явища можна розглядати як маргіналізацію чи декласування, тобто «розселянення».

Основою, ядром всіляких збройних формувань, котрим історики приписують селянський характер, були далеко не завжди селяни, можливо, краще сказати, не зовсім селяни, в кращому випадку – колишні селяни, дезертири, всілякі маргіналізовані елементи. В умовах війни в психології її учасників проявляються базисні та формуються нові якості, які не можуть виникнути в мирній обстановці, мова йде про перетворення якостей, одиничних за своїми проявами в умовах мирного життя, у масові. Особливості мілітаризованої свідомості багатомільйонних мас людей, «виплеснутих» після демобілізації назад у цивільне суспільство, впливають на його подальший розвиток. Розвал старої російської армії, яка переповнила села окопниками та зброєю призвів до вибуху регресу, жорстокості та насильства. Багато колишніх солдатів не хотіли більше підкорятися патріархальній владі громади, повертатися до одноманітної селянської праці. Цьому сприяли надлишок робочої сили, аграрне перенаселення, приховані та явні форми безробіття. Для певної категорії населення сільське господарство і землеробство все менше стають джерелом існування – часто вони шукають інших засобів існування чи навіть швидкого збагачення, можливості яких відкривала громадянська війна, беззаконність, відсутність твердої влади тощо. За роки революції, світової та громадянської війни сформувався досить значний прошарок людей і особливий маргіналізований тип особистості, який характеризувався відсутністю настанов і стимулів до виробничої праці, пристосувався до війни, звик жити за рахунок війни. «Цей безпринципний бандитизм знаходив свої кадри в численному декласованому елементі, котрий умів володіти зброєю і був викинутий на історичну арену в результаті багаторічної імперіалістичної війни, а економічною його передумовою був розвиток пауперизму як природний наслідок тієї ж війни», – відзначає М.Є.Какурін [23,с.101]. Так чи інакше, як пише В.Ф.Верстюк, в селах України виявилось достатньо людей, готових на заклик будь–якої політичної сили копати шанці й займати кругову оборону [8].

Більшість учасників повстанського руху всупереч сталим уявленням складали не заможні селяни, а саме біднота, яка часто не мала інших засобів для існування. Це визнавали, хоча й по різному пояснювали та оцінювали, представники різних політичних сил. П.Скоропадський вважав, що населення розділилося на дві частини: всі імущі, хоч і небагато, були спокійні, але сільський пролетаріат тільки й чекав моменту, щоб примкнути до нових грабіжницьких походів [35,с.248]. Є.Чикаленко в січні 1919 р. давав характеристику психології повстанців: голота, розбишаки, яким не землі треба, а грабунку. «Вони в селах верховодять, хоч їх і значна меншість, бо користуються одсутністю влади на місцях та большевицьким курсом уряду, але їм хочеться захопити і города, щоб пограбувати багату городську буржуазію ...» [44,с.206]. Один з ідеологів махновського руху – П.А.Аршинов – заперечував куркульський характер махновщини [1,с.37]. Головний елемент армії Махно складає найбідніша селянська молодь, котрій Радянська влада на Україні нічого не зуміла дати, окрім формального права на землю, зазначалося органами ВЧК Південно–Західного фронту весною 1920 р. [27,с.260]. В.О.Антонов–Овсієнко доповідав влітку 1920 р., що основним організаційним ядром банд являються або встановлені агенти політичних груп, або куркулі. Реальна ж сила банд рекрутується з дезертирів і незаможних селян [21,с.278]. Втім, соціальний характер руху не можна ототожнювати з соціальним складом учасників.

Боротьба народних мас за чужі інтереси – надзвичайно розповсюджене явище в історії, особливо в революційні періоди.

З іншого боку, з початком революції село саме стає об'єктом грабіжництва з боку різних кримінальних і напівкримінальних елементів, деморалізованих армійських підрозділів, дезертирів, ходоків–мішочників тощо. Реагуючи на насилля над ним, неминуче як з боку будь–якого режиму, так і з боку різного роду кримінальних та напівкримінальних елементів, селянство вдавалося до збройного опору. Селянство повністю ігнорувало органи влади й правопорядку та жило не державним, а регіонально–самодостатнім життям. Повсякденне і всеохоплююче насильство стало пронизувати взаємини села з «зовнішнім світом».

В умовах паралічу влади пробуджуються як старі додержавницькі, так і з'являються нові форми самоорганізації селянства. Виникають різного роду загони самооборони. У той же час, залучення в політичну боротьбу, участь у збройних формуваннях часто означало лише іншу форму і забарвлення асоціальних проявів. В.І.Ленін зазначав, що фактично у кожному селі «селяни хапались за зброю, обирали свого отамана або свого «батька», щоб завести, щоб створити владу на місці. На центральну владу вони зовсім не зважали, і кожний батько думав, що він є отаман на місці, уявляв, ніби він сам може вирішувати всі українські питання, не рахуючись ні з чим, що роблять у центрі» [28,с.35]. В березні 1918 р. Німецький публіцист К.Росс, котрий служив в цей час при штабі окупаційного командування, так характеризував внутрішнє становище України: «Внутрішнє становище України найбільше нагадує стан Мексики після падіння Хуерти. У країні немає ніякої центральної влади, яка б охоплювала більш–менш значну територію. Вся країна розділена на цілий ряд окремих областей, котрі обмежуються межами повіту, міста, а іноді навіть окремими селищами і селами. Влада в таких областях належить різним партіям, а також і окремим політичним авантюристам, розбійникам і диктаторам. Можна зустріти села, які оперізувались окопами і вели один з одним війну через поміщицьку землю. Окремі отамани панують в областях, підпорядкування яких вони добиваються за допомогою своїх наближених і найманців. У їхньому розпорядженні знаходяться кулемети, гармати і броньовані автомобілі; як і взагалі багато зброї розтягнуто населенням» [15,с.228]. Навесні 1919 кожне село мало свій загін, котрий обороняв стратегічні підступи до своєї сільської республіки, а часом виступав в похід проти сусіднього містечка. Нерідко можна було знайти цілком організовані волості, які виставляли, у разі потреби, цілі полки з кулеметами і навіть артилерією, свідчить В.П.Затонський [17,с.133]. Таким чином, відбувалося своєрідне відродження раннього феодалізму: групи озброєних людей на чолі з харизматичними ватажками контролюють певну територію, встановлюють на цій території примітивну владу та порядок, збирають данину з населення, взамін захищають його від інших озброєних груп.

Придушення селянських заворушень всіма революційними урядами, починаючи з Тимчасового, проводилося з усією рішучістю, не зупиняючи перед застосуванням військової сили і репресій. Але у відносинах з селянськими «державами в державі» та їх лідерами практично всі політичні режими намагалися знайти компроміс і використати їх у власних інтересах для боротьби з іншими політичними силами. Але такі союзи могли бути лише тимчасовими. Зі зміцненням влади конфлікти з повстанськими формуваннями були неминучими – вони або мали перетворитися на регулярні, або повставати проти цієї влади.

Найбільш це було притаманно Директорії УНР, що вилилося в таке явище, як «отаманщина». Повстання Директорії підтримали численні селянські загони під проводом місцевих отаманів. Масова участь селян в повстанні Директорії пояснюється популярними гаслами (наділенням селян землею та реманентом), а також, можливо, тим, що, як свідчить складений С.Петлюрою 10 грудня 1918 р. і затверджений членами Директорії наказ, отримання земельної ділянки в першу чергу мало стати достойною нагородою за участь у повстанні (хто не воюватиме – землею не наділятиметься). В зв'язку з цим, всі учасники військових угруповань Директорії мали щотижнево підтверджувати в спеціально заведених особистих картках своє перебування в лавах республіканської армії [26,с.123]. П.Скоропадський вважав, що Петлюра не мав успіху серед селянства, але вся голота, полонені, які поверталися з Австрії та весь той розпропагований люд, котрий з розпуском армії не хотів або не міг знайти собі роботи приставав до нього. Особливо привабили масу народу чутки про обіцянку дати Київ на три дні на пограбування [35,с.311–312].

На початку 1919 р. українська армія швидше нагадувала конгломерат розрізнених військових підрозділів, повстанських загонів, ніж єдину збройну силу, зцементовану усвідомленням високої мети [32,с.330]. Реальна влада на місцях належала комендантам і отаманам, що примкнули до Директорії. Вони, у свою чергу, не завжди могли контролювати навіть свої частини і змушені були потакати анархічним і погромним настроям, що проявилися серед повстанців. Найбільш яскраво це проявилося в хвилі єврейських погромів. Є.Чикаленко в цей час писав у щоденнику: «... по селах і городах грабежі, розбої, повна анархія; армія не слухає своїх начальників; та й не диво, бо вона організується сама собі; по селах збираються ватаги головорізів, які єднаються з такими ж з другого села, висовується якийсь отаман, чи полковник, точнісінько так, як за часів Хмельниччини». «В селі тихо, селяни сидять собі смирно, тероризовані місцевими хуліганами, які тепер звуть себе петлюрівцями, а незабаром зватимуться большевиками; інертна селянська маса цілком в руках отсих хуліганів, які самі себе і в конгрес вибирають і взагалі розпоряжаються по селах як хотять» [45,с.202–207].

Вже взимку 1919 р. на бік Радянської влади перейшли ряд отаманів, котрі боролися проти гетьманського режиму – Махно, Зелений, Григор'єв та ін. Став зростати повстанський рух, але вже проти Директорії. Розвал армії УНР, перехід великої кількості повстанців на бік більшовиків зимою 1919 р. в українській історіографії не має задовільного пояснення, зазначає В.Ф.Верстюк. Його можна шукати в різних площинах політичного і соціального життя. Варто погодитись з думкою, що пояснення цієї складної ситуації якимось одним мотивом тільки ідеологічного, соціального чи національного характеру не є можливим [8].

Та весною 1919 р. ті ж повстанські отамани та їх формування переходять до боротьби з Радянською владою. По Україні прокотилася хвиля заворушень. Найбільш значним з них був заколот отамана Н.Григор'єва (травень 1919 р.). На заворушення уряд відповідав репресивними заходами. Антибільшовицькі виступи влітку 1919 р. охопили практично всю формально підконтрольну новому урядові територію України, а його влада далі повітових центрів не поширювалась.

Розмах повстанського руху об'єктивно сприяв перемогам денікінців над Червоною Армією. Частина отаманів – Струк, Суботинський, Закусило–Кожа, Клименко–Глейгель, Рашковський – перейшли на службу до Денікіна [43,арк. 56, 62]. Але скоро на окупованій білогвардій-

цями території знову зростає повстанський рух. Багато загонів очолювали отамани, котрі ще декілька тижнів або місяців тому партизанили в тилу Червоної Армії. Значну роль відігравала «Революційно–Повстанська армія України (махновців)». Повстанці захопили ряд великих міст – Катеринослав, Олександрівськ, Маріуполь, Бердянськ. Вони завдавали значних втрат білогвардійцям і сприяли перемозі Червоної Армії.

Та вже з перших днів відновлення Радянської влади їй довелося вести боротьбу з повстанцями. У 1920 р. повстанський рух кількісно зріс порівняно з попереднім роком і дещо змінив свої форми: стало менше стихійних вибухів, зросла мобільність партизанських загонів, їх боєздатність. Не випадково більшовики у вересні 1920 р. були змушені піти на черговий союз з Махном. Але повстанський рух набрав залишкового характеру, що стало вповні очевидним у 1921 р. [8] Отаманщина по черзі може служити всім наступаючим арміям, з метою використання наступу та відступу з метою грабежу та наживи, – писав Х.Г.Раковський [34,с.9].

Селянські заворушення та повстання були постійним, свого роду «побутовим явищем», загальним фоном епохи. Вони охопили майже всю територію країни у вигляді як окремих виступів і зіткнень із владою, котрі не відрізнялися організованістю і розмахом і були орієнтоване на короткочасність, так і у вигляді досить широких і організованих рухів, як то григор'ївщина чи махновщина. Ці повстання, як і раніш, були приречені на поразку. У документах зазначалася порівняна легкість придушення селянських повстань. Невеликі частини розганяли багато тисяч повстанців. Для цього була потрібно одна головна умова, зазначав голова Одеського губревкому П.А.Бляхін: не приймати бою поблизу повсталої волості, намагатися відступити подалі – і армія повстанців сама почне розкладатися, тому що кожний думає про свою хату, роботу, родину. У цей момент можна сміло наступати на ворога й у сто разів сильнішого, і він безсумнівно побіжить. Тоді як біля свого села або хати селяни звичайно твердо тримаються [42,арк.14]. Заворушення часто носили короткочасний характер і закінчувалися приходом повсталих із повинною. Повторювалася вже знайома картина розрізнених селянських виступів у царський час. Фактично далі традиційного селянського бунту селянин не йшов. Але селянський бунт був вираженням масового невдоволення в умовах зламу старих укладів села. Часто, як і в дореволюційні часи, він був формою апеляції до влади, способом вираження невдоволення політикою влади, прагненням бути почутим владою.

Причини спаду повстанського руху дослідники вбачають в переході до непу, зміні політичної стратегії і тактики щодо селянства, відмові від збройної боротьби з селом, зміцненні економічних основ союзу робітничому класу і селянства, врахування їхніх корінних господарських інтересів [9,с.167–168], в тому, що серед основної маси селян–повстанців перемогла тяга до мирного життя, до землі і господарства [12,с.146], чи в тому що за умов голоду, що наближався, бойова активність селян різко впала, голод виявився фактором, що ефективніше, ніж каральні експедиції втихомирював повстанців, при цьому «терор голодом» використовувався владою для придушення повстанського руху [31,с.245]. Воно все більше перетворювався на професійну діяльність вибитих з колії декласованих елементів міста і села, які були розбещені світовою та громадянською війнами. Повстанський рух поступово перероджувався в суто карний. З осені 1921 р. повстанство зникло як масове явище з теренів України, що символізувало закінчення революційних потрясінь [8].

Селянське повстанство не можна звести ні до політичного руху, ні до суто кримінального бандитизму. Багато сучасників і більш пізні інтерпретатори бачили в революції насамперед бунт, стихію. В революції проявилися й актуалізувались різні глибинні архетипи культури. В селянському русі пробудилася «низова» культура, пригнічувана культурою офіційною. Мотивами участі для багатьох селян у повстаннях та партизанських формуваннях часто були прагнення «погуляти перед смертю», чи то збагатитися за рахунок грабежів та розбою. Самими учасниками таких збройних формувань участь в них часто розглядалася як свого роду форма анти–поведінки (тобто зворотної поведінки, поведінки навпаки, що свідомо порушує прийняті соціальні норми), хоча іноді й вимушеної: «... Я до соседа, у того в хате немец. Сосед на коня, я на кобылу, да так второй год пройдисвитами и летаем», «Теперь вот срам, а в прошлом году и ходов людям других не было, как в бандиты» [40,с.205,210,217].

М.О.Бакунін свого часу писав: «Розбій – одна з найпочесніших форм російського народного життя. ... Розбійник – це герой, захисник, месник народний; непримиренний ворог держави і всього суспільного і громадянського ладу, установленого державою, боєць на життя і на смерть проти всієї чиновно–дворянської і казенно–попівської цивілізації. Хто не розуміє розбою, нічого не зрозуміє в російській народній історії» [37,с.495]. В селянській культурі завжди існував міф про «благородного розбійника» – захисника, месника за народні кривди. Хоча цей міф далекий від реальності, але в ньому переводилися у вербальну сферу і тим самим заміщалися потаємні прагнення селян, сковуванні традицією та соціальним порядком. П.Б.Струве ще стосовно революції 1905 р. відзначав, що відбулося звільнення революційної психіки від усяких моральних стримувань, злиття «революціонера» з «розбійником»; народився «новий тип революціонера» [5,с.157]. За словами Д.З.Мануїльського, «отамани» та «батьки» одночасно поєднували в собі риси самобутнього Томаса Мюнцера та звичайного бандита та грабіжника з великої дороги [30,с.6]. Тут цілком доречний термін «соціальний бандитизм». Е.Хобсбаум характеризує соціальний розбій як явище дополітичне, характерне для традиційних, докапіталістичних спільнот [41,с.228]. Мова йде не про класифікацію руху з погляду численних кримінальних кодексів, зміст впровадження терміну полягає саме в тому, що він не має однозначно позитивної чи однозначно негативної оцінки. Таким чином, соціальний бандитизм – жива єдність полярних характеристик. У жодному повстанському русі, а вони завжди пов'язані з порушенням законності, неможливо видалити соціальний аспект. У роки революції соціальний бандитизм не міг залишитися поза політикою [2,с.396;3,с.291]. Але тут знову ж таки позначається «накладання мов» – селянський соціальний бандитизм зазнав як політизації, так і криміналізації, що стало, з одного боку, результатом впливу міської цивілізації, та, з іншого боку, наслідком розпаду традиційних структур. Так чи інакше, зі зламом традиції, в селянстві пробудилася сковувана традицією архаїка. В цьому плані можна розглядати «варваризацію», схильність до насилля та прояви жорстокості, падіння моралі, поширення пияцтва серед повстанців тощо.

Досить справедливу характеристику повстанству, на мій погляд, дає М.Попович: Коли всі суспільні структури розвалились, набиті зброєю села жили самоврядними острівцями, породжуючи і примітивний порядок, і примітивний хаос. З цієї сільської анархії виростали й ідейно–анархістські армії, переважно на безлісому півдні України, виростали і різні «батьки», які йшли або до червоних, або до Петлюри, а найчастіше гуляли

самі, грабуючи передусім своїх же селян (бо їсти треба щодня) і влаштовуючи собі «свята» в містечках – Ангели, Струки, Соколовські тощо. Ця обтяжлива для села бандитська стихія була усамостійненням і відчуженням безконтрольних сил, що спочатку просто охороняли існування закинутого і забутого в глибинці сільського життєвого вогнища. На долю таких «батьків» випадає, мабуть, найбільший відсоток звірств і смертей [33,с.568–569]. На мій погляд, найбільш влучно охарактеризував селянський рух В.П.Затонський: «У всьому була дивна суміш революційності, авантюризму, безпросвітної темряви, самого дикого мракобісся, беззавітної відваги і боягузливої жадібності... Усі сторони селянської душі, століттями забитої, темної, яка зненацька прокинулася, вічно коливної, і революційної і реакційний у той самий час, страшної у своїй жорстокості і зрештою по–дитячому наївної і по–дитячому нещадної, – відбилися в судорожних корчах мужицької України» [17,с133–134].

Подібні явища постійно супроводжують традиційні суспільства, стають свого роду їх атрибутом, самі переростають в традицію. Вони постають свого роду противагою жорсткій регламентації життя, консерватизму та стабільності традиційного суспільства. Певна «вільність» також традиційна, архетипічна і корениться в першоосновах народного буття. Одночасно ж – як це можливо за ознакою антитезису – вона є самозапереченням традиціоналізму і порушенням усіх його канонів і правил. Та руйнуючи традицію, вони не виходять за її рамки. Будучи свого роду «антикультурою», побудованій на протиставленні домінуючій культурі, вони були тісно з нею пов'язані, знаходилися в межах єдиної ціннісної знакової шкали, єдиного семіотичного простору.

В певні періоди часу анти–поведінка стає найбільш актуальною формою поведінки, сприймається як норма. В світі «навпаки» і поводити себе слід «навпаки». Таким часом, коли світ «перевертається», стає «світом навпаки» і є час революції, коли старі норми не діють, цінності знецінюються, сакральність плюндрується, кумири розвінчуються. Але анти–поведінка не здобуває самостійного ціннісного статусу: анти–поведінка залишається зворотною, переверненою поведінкою, тобто сприймається як порушення прийнятих норм [39,с.131–133].

Селянський досвід породжує протиріччя між уявленням про те, як повинен бути організований світовий порядок, і реальностями світу, що впав у розлад і безладдя. Населення схиляється до підтримки тієї політичної сили, у якій відчуває здатність зупинити розпад. Селянство завжди готове до компромісу і підтримувало не політичні доктрини, а конкретне, задовольняюче їх вирішення насущних проблем. Влада оцінювалася в першу чергу саме з погляду вигідності і поняття селянської доцільності. Селянин поважав силу, прагнув спокою, «твердої революційної влади», яка хоча б частково відповідали його уявленням про справедливість.

Список використаних джерел

1. Аршинов П.А. История махновского движения (1918–1921) /П.А.Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 240 с.

2. Атоян О.Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919 годов / О.Н.Атоян. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – 512 с.

3. Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания: Монография / О.Н.Атоян. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – 530 с.

4. Бродель Ф. Что такое Франция? / Ф.Бродель. – М.: Изд–во им. Сабашниковых, 1997. – Кн. 2 : Люди и вещи. – Ч. 2: «Крестьянская экономика» до начала XX в. – 511 с.

5. Будницкий О. Насколько стихийным было насилие в годы «смуты»? [«Красная смута» на «круглом столе»] / О.Будницкий //Отечественная. история. – 1998. – № 4. – С.139–168.

6. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) / В.П.Булдаков //Отечественная история. – 1997. – № 1. – С.42–59.

7. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В.П.Булдаков. – М.: Роспен, 1997. – 376 с.

8. Верстюк В. Ще раз про селянську тему в Українській революції: Андреа Грациози. Большевики и крестьянство на Украине, 1918–1919 годы: очерк о большевизмах, национал–социализмах и крестьянских восстаниях. – М.: Аиро–XX, 1997. – 199 с. / Верстюк [Електронний ресурс] //Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 1999. – Вип. 2. – Режим доступу : http://tdcse.iatp.org.ua/Verstiuk2.htm

9. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В.Ф.Верстюк //Украина в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сб. науч. тр. – К.: Наукова думка, 1991. – С.102–172.

10. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В.Ф.Верстюк. – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с.

11. Вольф Э. Крестьянские восстания / Э.Вольф //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс–Академия, 1992. – С.294–304.

12. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О.І.Ганжа. – К., 2000. – 208 с.

13. Герасимов И. Еврейская преступность в Одессе начала XX в.: От убивства к краже? Криминальная эволюция, политическая революция и социальная модернизация / И.Герасимов // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала «Ab imperio»). – Казань: «Центр исследований национализма и империй», 2004. – С. 501–563.

14. Грицак Я. Українська революція, 1914 – 1923 рр.: Нові інтерпретації / Я.Грицак //Україна модерна. – 1997–1998. – № 2–3. – Львів, 1999. – С.254–269.

15. Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 г. //Архив русской революции: в 22 т. – М.: «Терра»: Политиздат, 1991. – Т. 1–2. – С.288–294.

16. Доклад секретного отдела ВЧК о повстанческом движении по состоянии на ноябрь 1920 г. 11 декабря 1920 г. //Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918–1922 гг. – С.363–379.

17. Затонский В.П. Украина, 1919 / В.П.Затонский //Сказание о гражданской. Записки участников гражданской войны. – М.: Современник, 1987. – С.131–148.

18. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П.Захарченко. – К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.

19. Зориков А.Н. Криминогенная обстановка как результат и фактор социальной мобильности в России в начале XX в. / А.Н.Зориков //Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. М.: Изд. центр ИРИ, 1997. – С.5–11.

20. Из двухнедельной сводки Екатеринославского Губчека за время с 15 июля по 1 августа 1920 г. //Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918–1922 гг. – С.278–279.

21. Из доклада народного комиссара внутренних дел Антонова в ВЧК о политическом положении в Екатеринославской губернии по его личным наблюдениям. 10 июля 1920 г. //Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД,

1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918–1922 гг. – С.277–278.

22. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.М.Ісаков; НАН України. Ін–т історії України. – К., 2001. – 23 с.

23. Какурин Н.Е. Как сражалась революция / Н.Е.Какурин. – 2–е изд., уточн. – М.: Политиздат, 1990. – Том первый, 1917–1918 гг. – 272 с.

24. Кара–Мурза С.Г. Советская цивилизация / С.Г.Кара–Мурза. – М.: Изд–во ЭКСМО–Пресс, 2002. – Книга первая. От начала до Великой Победы. – 640 с.

25. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р.М.Коваль. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.

26. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.А.Ковальова; Дніпропетровський держ. ун–т. – Д., 1999. – 185 арк.

27. Краткий обзор положения на Украине (по сведениям отдела Юго–Западного фронта на 15–30 апреля). 2 июня 1920 г. //Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1: 1918–1922 гг. – С.259–261.

28. Ленин В.И. О современном положении и ближайших задачах Советской власти. Доклад на соединенном заседании ВЦИК, Московского Совета рабочих и красноармейских депутатов, Всероссийского совета профессиональных союзов и представителей фабрично–заводских комитетов Москвы 4 июля 1919 г. / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 39. – С.30–43.

29. Ленин В.И. Очередные задачи Советской власти / В.И.Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 36. – С. 165–208.

30. Мануильский Д. О нашей политике в деревне / Д.Мануильский // Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1920. – № 2. – 10 июня. – С.5–8.

31. Мовчан О.М. Голод 1921–1923 рр.: «генеральна репетиція» 1933–го / О.М.Мовчан //Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С.220–245.

32. Політична історія України. XX століття: у 6 т. – К.: Генеза, 2003. – Т. 2 : Революція в Україні: політико–державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф.Солдатенко (кер.), В.Ф.Верстюк. – 488 с.

33. Попович М. Нарис історії культури України / М.Попович. – 2–е вид., випр. – К.: «АртЕк», 2001. – 728 с.

34. Раковский Х.Г. Борьба с атаманщиной / Х.Г.Раковский //Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1920. – № 2. – 10 июня. – С.8–9.

35. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П.Скоропадський. – К., Філадельфія, 1995. – 493 с.

36. «Соціалізація землі» //Нова Рада. – 1918. – 13 березня (28 лютого).

37. Стеклов Ю. Михаил Александрович Бакунин. Его жизнь и деятельность / Ю.Стеклов. – М.; Л.: Государственное издательство, 1927. – Т. 3. – 550 с.

38. Троцкий Л.Д. Как вооружалась революция (На военной работе) / Л.Д.Троцкий. – М.: Высший военный революционный совет, 1924. – Т. II. – Кн. 1. – 476 с.

39. Успенский Б.А. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии / Б.А.Успенский // Избр. труды. – М.: Гнозис, 1994. – Т. 2. – С.67–161.

40. Федорченко С. Народ на войне / С.Федорченко . – М.: Сов. писатель, 1990. – 400 с.

41. Хобсбаум Э. Разбой как социальное явление / Э.Хобсбаум //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс–Академия, 1992. – С.288–289.

42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2. – Оп. 1. – Спр. 665.

43. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. Оп.20. – Спр. 39.

44. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20–ті роки / В.В.Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.

45. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919): у 2 т.: документально–художнє видання / Є.Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2. – 464 с.

46. Шанин Т. Крестьянство как политический фактор / Т.Шанин //Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс–Академия, 1992. – С.269–278.

47. Эренбург И. Необычайные приключения Хулио Хуренито. Жизнь и гибель Николая Курбова / И.Эренбург. – М.: Московский рабочий, 1991. – 384 с.

48. Яров С.В. Массовое сознание в 1917–1920 гг.: формы политизации / С.В.Яров //Проблемы социально–экономической и политической истории России XIX – XX века. – Спб.: Алетейя, 1999. – С.510–520.

Михайлюк А.В. Крестьянское повстанчество и «социальный бандитизм» (1917 – начало 1920–х гг.)

Рассматривается крестьянское движение и повстанчество периода революции и гражданской войны. Анализируется феномен «социального бандитизма». Исследуются социальные, экономические, политические, психологические причины этого явления.

Ключевые слова: *крестьянство, революция, «социальный бандитизм».*

Mykhailuk, O.V. Peasant rebellious movements and «social banditry» (1917 – the beginning of 1920th)

Peasant rebellious movements and of period of the revolution and the civil war is examined. The phenomenon of «social banditry» is analysed. Social, economical, political, psychological reasons of this phenomenon are probed

Key words: *peasant rebellious movements, revolution, «social banditry».*

УДК 94(977):811=161.2

Панасюк Р.П.

Український національний союз після перемоги Директорії УНР (1918–1919)

Досліджується дискусія стосовно повноважень Українського національного союзу при владі Директорії УНР. Висвітлюються загострення суперечок в середині Союзу та їх вплив на суспільно–політичну діяльність об'єднання.

Ключові слова: *Український національний союз, політика, філія, Директорія, гетьман, політичні партії.*

На початок осені 1918 року до складу Українського національного союзу (далі УНС) входила більшість лівих та лівоцентриських українських політичних партій. Але будучи легальним опозиційним об'єднанням, Союз ніколи не був монолітним, до нього входили як поміркованi так і більш радикальні сили. Хоча більшість членів УНС не підтримувала ідею збройної боротьби, все ж, групі змовників вдалось організувати повстання та переконати Союз офіційно його підтримати. Обрана на таємному засіданні Українського національного союзу Директорія стала керівним органом повстання, яке призвело до повалення влади гетьмана П.Скоропадського. Після перемоги Директорії розпочалась дискусія стосовно подальших завдань і функцій УНС, неодноразово ставилась під сумнів доцільність його існування. Проте, незважаючи на внутрішні конфлікти, протягом наступних двох місяців засідання оновленої президії Союзу відбувались майже щодня, а в регіонах відкривались нові філії. Недостатній рівень вивчення діяльності Союзу після перемоги антигетьманського повстання та зречення гетьмана П.Скоропадського обумовлює актуальність даної статті.

Метою написання статті є дослідження та аналіз діяльності Українського національного союзу в зазначений період. Джерельну базу дослідження складають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також фонди 4–х регіональних архівів: Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Полтавської області, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Чернігівської області. Цінні фактографічні данні містять публікації в ряді тогочасних газет. Наявні праці з даної проблематики відносяться передусім до сучасної української історіографії. Це насамперед ряд узагальнюючих робіт, зокрема монографії Любовець О., Солдатенко С. та Яневського Д. [2;21]. В останні роки також намітилась тенденція до вивчення історії тогочасних українських партій. В них розглядається діяльність українських партій, що перебували в опозиції до влади гетьмана,

досліджуються проблеми пов'язані із утворенням та суспільно–політичною діяльністю УНС тощо.

Центральний Український національний союз відновив свою діяльність відразу після зречення гетьмана П. Скоропадського. Вже 16 грудня 1918 року відбулось два засідання УНС. Перші збори мали суто організаційний характер, оскільки на той момент більшість членів попереднього складу президії та головної ради із об'єктивних причин були відсутні. З огляду на нові реалії та відсутність кворуму було обрано лише тимчасову президію. Крім того, потрібно було організувати урочисту зустріч Директорії під час тріумфального приїзду у Київ.

На вечірньому засіданні обговорювались перші кроки нової влади в сфері державного будівництва, аграрної реформи та зовнішніх відносин. Оскільки Директорія прийняла постанову про негайне звільнення всіх призначених гетьманом чиновників, відбувалось жваве обговорення можливих кандидатур на вакантні посади. Але головним питанням порядку денного стало формування подальших завдань Національного союзу. Згідно головного програмного документу – «Статуту Українського національного союзу», мета об'єднання полягала в боротьбі за «законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом». На думку частини членів УНС, зважаючи на прихід до влади Директорії та оголошення про скликання Трудового конгресу, Союз досягнув поставленої мети. Ставилось цілком закономірне питання про доцільність існування Союзу як політичного об'єднання, оскільки гетьманат було вже повалено, міністри колишнього уряду заарештовані, а німецькі та австро–угорські війська залишали країну. Таким чином, Союз мав повторити долю Революційного комітету, що з приходом військ повстанців саморозпустився. Натомість, інша частина делегатів розглядала Директорію як лише тимчасовий орган, обраний для координації дій повстанців. Зрештою сама Директорія визначила себе як «тимчасова верховна влада революційного часу» [17,с.1]. За таких обставин Союз міг надати реальну допомогу у відновленні роботи державного механізму. Вони виступали не лише за збереження УНС, а й доводили необхідність розширення сфери його діяльності. Поміркована частина вважала, що до скликання Трудового конгресу Союз, допомагаючи Директорії в управлінні країною, зможе утримувати її від можливих соціалістичних експериментів, до яких вона тяжіла. Зрештою, присутній на засіданні командир осадного корпусу полковник Є.Коновалець до приїзду Директорії у Київ,визначив УНС як «вищий орган політичного представництва населення і орган громадського контроля», при цьому не конкретизувавши його повноваження [9,с.2].

Виконуючи дані обов'язки, центральний осередок розпочав налагоджувати зв'язок із громадськістю. Тимчасова президія відразу організувала прийом громадян в приміщенні Українського клубу. Приймали в тому числі голова Союзу М.Шаповал та секретар П.Дідушок. Схожа ситуація мала місце і в ряді філій, де подібні приймальні працювали вже по кілька місяців [8;15]. Приходили як звичайні громадяни з проханням допомогти вирішити проблеми приватного характеру, наприклад допомогти звільнити із в'язниці конкретну особу, так і офіційні делегації з різноманітними пропозиціями. Загалом мала місце тенденція, коли відвідувачі звертались до Союзу, щоб він від їх імені привітав Директорію з перемогою та висловлювали їй підтримку, як вищій владі в державі,

натомість Союз просили вирішити конкретні справи. Можна припустити, що це пояснюється передусім невизначеністю статусу і повноважень самого Національного союзу. За місяць, протягом якого тривало повстання, Директорія та сили що її підтримували активно займались агітацією серед населення. Прагнучи легімітизувати себе, Директорія запропонувала формулу, згідно якої Український національний союз для повалення гетьмана обрав Директорію, що покликана захищати справжні інтереси всього українського трудового народу. Гіперболізуючи масштаби та вагу Національного союзу, постійно наголошувалось на загальнодержавному характері об'єднання. Обравши Директорію, Союз тим самим делегував повноваження виразника інтересів українського руху. Це призвело до того, що населення сприймало Союз як об'єднання, що здатне безпосередньо впливати на дії Директорії. До того ж есефи переконували, що Союз «і дотепер є осередком політично–національного життя» [27,с.1]. Тому, не маючи змоги звернутись до Директорії, представники різноманітних об'єднань громадян відвідували філії чи президію Союзу.

Відразу по завершенні бойових дій УНС та філії організували урочисті заходи з нагоди перемоги. Як правило відбувались відкриті засідання, часто у формі мітингів. Члени УНС та представники нової адміністрації, що були присутні на засіданнях, виголошували вітальні промови, доповідали про історію Українського національного союзу, організацію антигетьманського повстання та сучасну політичну ситуацію в країні. Для проведення подібних зібрань в Чернігові, на користь філії, місцевою владою було навіть реквізовано будинок дворянських зібрань [26,с.3]. Згодом з подібним розмахом відбувались святкування новорічних свят. У Полтаві за свідченням очевидця на святкуванні були присутні «найвищі урядовці, голови губернської й повітової управи, заступники кооперативів, ріжних товариств і т.д.» [1,с.41]. Також філії виконували важливі інформативні функції. Накази Директорії та заяви УНС друкувались у газетах філій, розклеювались у видних місцях та розповсюджувались за допомогою інформативних бюро, що діяли при філіях. Їх текст не рідко перекладався на іноземні мови. Приміром, харківська філія обговоривши декларацію УНС, вирішила її надрукувати на 5 мовах [19,с.2].

Також Союз займався збором коштів для упорядкування могил загиблих повстанців та надання матеріальної допомоги їх родинам. Заклики робити пожертви були надруковані в ряді як загально українських так і місцевих газет.

На регіональному рівні невизначеність функції Союзу зумовила різноманітні непорозуміння. Якщо у Могилів–Подільському місцева філія Національного Союзу кооптувала своїх 10 представників до складу міської думи, то в Кам'янці–Подільському місцева організація УСДРП, що становила кістяк місцевої філії, розглядали УНС лише як національно–культурний осередок [4;16]. Філії Союзу неодноразово звертались як до центрального Союзу, так і безпосередньо до Директорії з проханням роз'яснити їх повноваження. Проте, як відмітила О. Бойко, сама Директорія перебувала у двоїстому становищі: з одного боку її обрав поміркований, ліберально–демократичний УНС, але реально організували і здійснили повстання радикальні сили, що очікували від влади докорінних соціально–економічних перетворень [3,с.36]. Тому Директорія, реагуючи на прохання філій про встановлення функцій Союзу, постановила: «аби

діяльність Національного союзу обмежувалась контролем над адміністрацією, та організацією широких верств громадянства» [17,с.1].

У збереженні та розширенні впливу УНС були зацікавлені поміркованi сили, передусім УПСФ, які прагнули зберегти вплив на політичне життя країни. Зазначені прагнення виразно проявляються в статті члена ЦК УПСФ Макара Кушніра «Український Національний Союз і Директорія» [11,с2]. Стаття починається з розгорнутого викладу опозиційної діяльності УНС в період гетьманату. Схваливши факт обрання Директорії, автор підкреслив її тимчасовий характер «до скликання принаймі парламента»; визнавши необхідність концентрації влади в руках одного керівного органу в умовах ведення бойових дій, М.Кушнір пише про необхідність передачі виконавчої влади поміркованому уряду – Раді Міністрів. Директорія, залишаючись верховною владою, мала посприяти уряду на законодавчому рівні припинити поширення анархії в країні та попередити можливий максималізм Трудового конгресу. Розпуск Союзу загрожував втратою єдності в середовищі українського руху, що могло призвести до послаблення українських впливів у провінції, втратою стабільності та поширенням анархії. Тому, на думку автора статті, необхідність існування УНС очевидна «поки не запанує на Україні парламентаризм, не буде встановлено демократичного ладу». Отже, М.Кушнір репрезентував позицію поміркованого крила УНС, члени якого намагались не втратити впливу на політичне життя виступали не тільки за продовження існування Союзу, а й розширення його впливу. Союз розглядався як можлива противага всевладдю Директорії.

Фактично, в країні відбувалась боротьба між двома типами організації влади: парламентської республіки та радянської влади за більшовицьким зразком. Перший варіант підтримували поміркованi політичні сили представлені передусім УПСФ, інший – ліворадикальні сили, зокрема УПСР. Для досягнення компромісу у Вінниці 12–14 грудня відбулась Державна нарада за участі широкого кола політичних партій та організацій, зокрема, всіх партій членів УНС. Питання державно–політичного устрою країни стояло в центрі обговорення. УПСФ, УПСС, УХДП та УСДРП висловились за побудову парламентської республіки. На противагу їм УПСР (ц.т.), УКП підтримали радянську модель, виступаючи за встановлення влади Рад робітничих, селянський і солдатських депутатів. Після дводенних переговорів, учасники наради підтримали «трудовий принцип» держаного управляння, згідно якого верховна влада в країні мала належати Конгресу трудового народу, а на місцях губернським та повітовим трудовим Радам, остаточне ж вирішення даного питання відклали до скликання Трудового конгресу [20,с.109]. Жваве обговорення продовжилось вже безпосередньо в середовищі УНС, неодноразово ставилось на порядок денний засідання президії та головної Ради Союзу.

Частина членів об'єднання виступали за продовження існування УНС з поступовим розширенням його функцій. Протягом грудня 1918 року вийшов ряд публікацій, переважно діячів УПСФ, в яких доводилась необхідність продовження діяльності Союзу. Як аргумент використовувалась теза, що Союз сприяє збереженню єдності в середовищі української демократії. Типовим прикладом є стаття М.Шрага «Що таке УНС». Автор, віддаючи належне здобуткам Директорії, все ж підкреслював потребу української демократій в такому загальнонаціональному осеред-

ку [27,с.1]. Есери та есдеки вважали мету, заради якої створювався УНС досягнутою – владу гетьмана повалено. За свідченням М.Шаповала, ці дві партії увійшли до складу Союзу, лише для досягнення зазначеної мети [22,арк.4]. Тому подальша діяльність об'єднання стала безперспективною. УСДРП навіть пропонували Директорії оголосити про розпуск УНС [16,с.2]. Схожі настрої поширились і на місцевому рівні. «По дорученню загальних зборів 30 грудня 1918 року Кам'янецький–Подільський комітет УСДРП доводить до відома Подільського Національного союзу, що загальні збори, обговоривши своє відношення до Національного союзу в зв'язку з інформаціями про постанови Центрального комітету партії постановили надалі вважати Національний союз лише культурно–національним осередком». – вирішили есдеки, що становили кістяк місцевої філії [25,арк.7].

Дискусія стосовного того, бути чи не бути УНС, завершилась 23 грудня 1918 р. Засідання, що було цілком присвячене вирішенню зазначеного питання, постановило продовжити роботу Союзу. Головне завдання полягало у праці спрямованій на консолідацію українського руху. Відповідно до постанови Директорії, функції зводились лише до «контролю за адміністративними інституціями» [17,с.3]. Отже, засідання завершилось прийняттям компромісу: Союз продовжує існувати, але з обмеженим впливом на політичну ситуацію. Можна припустити, що це рішення в більшій мірі задовольняло есерів та есдеків, які цілком обґрунтовано розраховували отримати більшість на Трудовому конгресі. А можливий вплив Союзу на політичні процеси фактично нівелювався.

Проте, протиріччя в середовищі Союзу продовжувались і надалі. Хоча есери та есдеки погодились з необхідністю збереження Союзу, дискусія відновилась з приводу напрямків його подальшої діяльності. Есефи на партійній конференції 27 грудня 1918 року прийняли рішення спрямовувати діяльність Союзу в рамках діючого статуту, тому неодноразово ініціювали розгляд питань державної ваги на засіданні Союзу [24,арк.176]. Натомість есери та есдеки акцентували увагу на необхідності вирішення гуманітарних питань.

Відразу після відновлення роботи головна рада Союзу зосередила зусилля на вирішенні однієї із головних вимог – звільнення політичних в'язнів. Головна рада обрала комісію для розгляду особистих справ заарештованих та їх подальшого звільнення [10,с.2]. На регіональному рівні дії філій в основному зводились до оголошення заяв з вимогою припинення слідства та звільнення політичних в'язнів [6,арк.5;7,арк.279]. Вінницька філія навіть надіслала наказ до прокурора та суддів губернії з вимогою негайного звільнення в'язнів [5,арк.142,396зв,415]. Мали місце активніші дії. За повідомленням «Робітничої газети», завдяки рішучим діям Могилівської філії вдалось домогтись звільнення всіх осіб затриманих за політичними обвинуваченнями. Колишні арештанти за допомогою населення навколишніх сіл роззброїли загін гетьманських військ та примусили старосту передати владу [18,с.3].

Загалом, протягом двох тижнів після зречення гетьмана П.Скоропадського в середовищі центрального осередку Національного Союзу тривав новий організаційний період. Особовий склад осередку значно змінився: частина партій та громадських організацій надіслана нових делегатів, частина учасників попереднього складу Союзу відмовилась

відвідувати засідання, частина не мала змоги за браком часу. Зміна ситуації в країні сама по собі вимагала відповідної реакції. Тому з відновленням роботи центрального УНС відбулась зміна керівництва Союзу. Після відповідних консультацій було вирішено, що головою УНС продовжуватиме залишатись М.Шаповал. Було лише обрано заступників голови – О.Макаренка та Д.Левицького. Секретарем обрано О.Макаренка, скарбником Д.Корчинського, діловодом Г.Чуприну. Також оновився склад головної ради Союзу.

З рештою організаційний період завершився засіданням головної ради Союзу 27 грудня 1918 року. Спершу планувалось провести засідання 26–го числа, але його перенесли на наступний день. Можна припусти, що президія УНС призначила нову дату проведення через оприлюднення Декларації Директорії УНР, в якій окреслила напрямки внутрішньої політики. Засідання розпочалось із голосування стосовно механізму обрання президії УНС. Отримавши 12 голосів «за» і 8 «проти», пройшла пропозиція сформувати президію на персональній основі. Таким чином присутні відійшли від діючого статуту УНС, зокрема §5, який передбачав квотоване обрання членів президії. За результатами голосування більшість отримали представники УПСР, УСДРП та УПСС. Новий склад президії змінив характер діяльності об'єднання. Надалі Союз практично не оприлюднював офіційних заяв з політичних питань.

Інколи Союз займався розглядом державних справ. Приміром, на одному із засідань головної ради було заслухано записку підготовлену українськими організаціями Донщини. У ній доводилась потреба в приєднанні до території України етнічних українських земель Донщини [17,с.3]. Крім того, робились спроби використовувати мережу філій, для впливу на державну політику. В даному контексті можна розглядати телеграму до Директорії Полтавської філії УНС з пропозицією, аби на майбутній Трудовий Конгрес губерніальні філії надіслали по 10 представників. Очолював полтавську філію голова Полтавського осередку УПСФ К.Товкач [14,с.3]. Проте головна увага приділялась вирішенню проблем в гуманітарній сфері. За ініціативи есерів Союз, для підтримки української мови та відродженню культури, сформував видавничу та культурно–просвітню комісії. На їх потреби Союз просив уряд асигнувати 1 млн. карб. Гроші планувалось спрямувати передусім на підтримку діяльності місцевих «Просвіт», що організовували різноманітні українознавчі курси, гуртки та бібліотеки. Крім того, передбачалось видання нової газети [12,с.5].

Після поразки гетьмана характер діяльності філії істотно не змінився. Вони продовжували залишатись місцевими осередками національно–культурного життя, налагодили видавництво ряду газет, надалі сприяли українізації освіти, відродженню культури, проводили різноманітні благодійні акції. Займались розповсюдженням декларацій Союзу та наказів Директорії. На засіданнях філії були присутні представники адміністрації, військові та ін. Однією із останніх акції УНС стало проведення жалобного походу та похорон полеглих в боях з більшовиками українців, що відбулась 19 січня 1919 року [13,с.2].

Швидке наближення фронту та загроза окупації Києва більшовицькими військами змусили головну раду Союзу прийняти рішення про саморозпуск об'єднання. Хоча, навіть у лютому 1919 року мали місце

звернення громадян до колишніх членів УНС з проханням про допомогу у вирішенні окремих питань [23,арк.1зв.].

Отже, після перемоги антигетьманського повстання суперечності в середовищі УНС загострились. Ліворадикальна частина УНС ставила під сумнів необхідність подальшого існування Союзу як політичного об'єднання, відводячи йому роль культурно–просвітнього центру українських партій. На противагу їм, поміркована частина виступала за збереження Союзу з подальшим розширенням його повноважень. Зрештою, більшість виступила за збереження УНС, але як культурно–просвітницького об'єднання. Незважаючи на внутрішні суперечки, засідання Союзу відбувались майже щодня, продовжувала розширюватись мережа філій, налагоджено видання декількох газет та ін. Обговорення політичних проблем поступово відійшло на другий план. Головна увага стала приділятись вирішенню гуманітарних проблем. Зокрема, відродженню української культури та вирішенні проблем освіти, але через швидкий наступ більшовицьких військ більшість із запланованого так і не вдалось здійснити.

Список використаних джерел:

1. Андрієвський В. З минулого. – Т.2: Від гетьмана до Директорії. – Ч. 2. Директорія. – Берлін, 1923. – 308 с.
2. Бевз Т.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К.: ІПіЕНД, 1999. – 272 с.
3. Бойко О.Д. Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р. // Український історичний журнал. – К., 2009. – №6. – С.35–47.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.Д.37. – Оп.1. – Спр.490.
5. Там само. – Ф.Д.172. – Оп.1. –Спр.293.
6. Державний архів Полтавської області. – Ф.4015. – Оп.1. – Спр.1.
7. Державний архів Харківської області. – Ф.373. – Оп.1. – Спр.163.
8. Державний архів Чернігівської області. – Ф.1785. – Оп.1. – Спр. 38.
9. Нова Рада (Київ). – 1918. – №235. – 17 грудня.
10. Нова Рада (Київ). – 1918. – №238. – 21 грудня.
11. Нова Рада (Київ). – 1918. – №239. – 22 грудня.
12. Нова Рада (Київ). – 1919. – №5. – 5 січня.
13. Нова Рада (Київ). – 1919. – №13. – 19 січня.
14. Полтавська громада (Полтава) – 1918. – №19. – 28 грудня.
15. Республіканські вісті (Харків). – 1918. – Ч.9. – 19 грудня.
16. Робітнича газета (Київ). – 1918. – №420. – 25 грудня.
17. Робітнича газета (Київ). – 1918. – №421. – 26 грудня.
18. Робітнича газета (Київ). – 1918. – №423. – 28 грудня.
19. Слово (Харків). – 1918. – Ч.13. – 8 грудня.
20. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1962. – Т.І. – 276 с.
21. Стрілець В.В. Українська радикально–демократична партія: витоки, еволюція, діяльність (кінець XIX – 1939 рік): Монографія. – К, 2002 – 460 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управляння України. – Ф.3563. – Оп.1 – Спр.84.
23. Там само. – Ф.3563. – Оп.1 – Спр.119.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1.
25. Там само. – Ф.266. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.7.

26. Чернігівські губерніальні вісті (Чернігів). – 1918. – №42. – 27 грудня.
27. Чернігівщина (Чернігів). – 1919. – №2. – 2 січня.

Панасюк Р.П. Деятельность Украинского национального союза после победы Директории УНР (1918–1919)

Исследуется дискуссия относительно полномочий Украинского национального союза при власти Директории УНР. Освещается обострение споров в середине Союза и их влияние на общественно–политическую деятельность объединения.

Ключевые слова: *Украинский национальный союз, политика, отделение, Директория, гетман, политические партии.*

Panasuk, R.P. Activity of the Ukrainian national union is after victory of Directory UNR (1918–1919)

Study the debate over the powers of the Ukrainian National Union during government of Directory. The author analyzes the escalation of disputes within the Union and their impact on social and political activities of the association.

Key words: *Ukrainian National Union, policy, branch, Directory, hetman, political parties.*

УДК 355.311.4(477) «1917»

Савченко Г.П.

Продовольче постачання 34-го армійського корпусу в період його українізації (липень – листопад 1917 р.)

Розглядаються питання українізації 34–го корпусу російської армії, поповнення його особового складу, проблеми забезпечення солдатів і офіцерів продуктами харчування.

Ключові слова: *корпус, українці, солдати, офіцери, армія, продовольство, забезпечення, харчування.*

Українізація 34–го армійського корпусу – важлива складова українського військового руху, який розгорнувся в російській армії в 1917 році. Ефективність проведення українізації корпусу, морально–психологічний стан вояків–українців, його боєздатність знаходилися в прямій залежності від продовольчого забезпечення з'єднання. Своєчасне продовольче постачання відігравало важливу роль в організованому несенні служби, навчанні, повсякденному житті особового складу військових частин, які входили в склад корпусу.

На сьогоднішній день заявлена тема залишається поза увагою вітчизняної і зарубіжної історіографії. Продовольче постачання армії у загальноросійському масштабі частково відображене у роботі М.Френкіна [1]. Окремих сюжетів, які стосуються продовольчого потенціалу України і його використання для потреб армії в період 1914–1916 років, торкаються О.Реєнт та О.Сердюк [2].

Між тим, дослідження питань, пов'язаних з продовольчим забезпеченням 34–го армійського корпусу у липні – листопаді 1917 року, дозволяє поглибити знання про складові та особливості проведення українізації в російській армії, з'ясувати один з ключових чинників впливу на перебіг цього процесу, охарактеризувати умови повсякденного життя солдатів і офіцерів з'єднання.

Джерельну основу статті складають архівні документи і матеріали, які в більшості своїй вводяться в науковий обіг вперше, спогади учасників подій.

У роки війни правлячий режим Російської імперії надавав важливого значення забезпеченню військ продовольством. Сучасні дослідники історії Першої світової війни О.Реєнт та О.Сердюк, аналізуючи державні заходи по мобілізації продовольчих ресурсів України на забезпечення армії, вказують, що головне інтендантське управління військового міністерства певною мірою враховувало науково обґрунтовані методики харчування військових. Енергетична цінність солдатського добового харчування при несенні служби в гарнізонах мала складати 3007 калорій,

а при перебуванні на фронті – 3574 калорії, що відповідало забезпеченню продовольством робітника важкої фізичної праці.

На початку війни продовольче постачання одного чоловіка нижчого військового чину нормувалося 1,0 кг печеного хліба, 0,1 кг крупи, 0,4 кг м'яса. У солдатський раціон входили також жири, сало, масло, цукор, чай, сіль і овочі. Норми харчування військ до 1916 року могли коригуватися командуванням фронтів. Так, за розпорядженням головнокомандувача Південно–Західного фронту, що проходив по території України, добова норма м'яса на одну душу була збільшена з 25 серпня 1914 р. до 0,6 кг. Солдатам на фронті, щоб запобігти захворюванням на цингу, видавалась порція лимонної кислоти і 1/8 пляшки червоного виноградного вина. У зв'язку з виснаженням продовольчих ресурсів у прифронтових губерніях і ускладненнями з підвезенням харчів залізницями з віддалених регіонів продовольчі норми зменшувалися. Зокрема, м'яса стали видавати на одного солдата на фронті близько 0,3 кг, а в гарнізонах 0,2 кг на добу. У 1916 р. у військах вводилися дні харчування без м'яса, спочатку в тилових районах, а потім і в діючій армії [2,с.210,211].

Наголосимо, що в умовах війни справа недостатнього постачання російської армії продовольством була характерним явищем. Продовольчі проблеми тяглися болючим шлейфом впродовж тривалого часу і особливо загострилася в 1917 році. Головнокомандувач Південно–Західним фронтом генерал О.Брусилов, згадуючи про стан армії, зазначав: «Харчування також погіршилося: замість 3 фунтів хліба почали давати 2 фунти стройовим, які знаходилися в окопах, і 1,5 в тилу; м'яса замість фунта в день, давали спочатку 0,75, а потім і 0,5 фунта. Потім довелося ввести два пісні дні на тиждень, коли клали в казан замість м'яса рибу, у більшості випадків оселедці; нарешті замість гречаної каші довелося часто давати сочевицю. Все це почало викликати серйозні невдоволення солдатів...» [3,с.201].

Причина невідповідності між потребами фронту і їх задоволенням полягала не тільки в тому, що виснажений тил не мав змоги надати армії те чи інше продовольство, а й у тому, що залізниці були не спроможні виконувати наряди на перевезення. За першу половину 1917 року для нужд фронту на залізних дорогах було недовантажено 70464 вагони різноманітного майна, включаючи й продовольчі запаси [1,с.450].

Не оминули проблеми забезпечення продовольством і 34–армійський корпус. Весною – на початку літа він стояв на бойових позиціях у болотистій місцевості на річці Стохід. Інспектор корпусної артилерії генерал–майор О.Аккерман згадував: «у частинах корпусу вже була цинга і солдати просили клопотання генерала Скоропадського про відвід корпусу в резерв чи переведенні хоча б на інші позиції» [4,с.342].

У журналі бойових дій (1.06. – 1.08. 1917 р.) командування 34–го армійського корпусу зазначало, що 9 червня на засіданні полкового комітету 609–го піхотного Красноуфімського полку 153–ї піхотної дивізії було обговорено звістку про переміщення полку в район Раковиці для участі в наступальній операції в якості корпусного резерву. Члени комітету наголошували, що 153–я дивізія у складі 34–го корпусу 17 місяців знаходилася на позиції. Особовий склад рот зменшився до 40–50 багнетів, був перевтомлений, масово хворів цингою, що засвідчувало про досить складні умови служби, нестачу продуктів харчування, вітамінну убогість солдатського харчового раціону. Полковий комітет настоював на тому, що

полки дивізії втратили боєздатність, зокрема, й через нестачу продуктів харчування. Відповідно, їх участь у бойових операціях могла скластися невдало. Солдати, на думку комітетчиків, були «готові виконати обов'язок після поповнення обмундирування і відпочинку» та належного харчового забезпечення [5,л.47].

Корпус, не зважаючи на рецидиви невдоволення в окремих частинах, брав участь у червневому наступі російської армії, важких оборонних боях липня 1917 року. Наприкінці червня 1917 року Головнокомандуючий арміями Південно–Західного фронту генерал–лейтенант О.Гутор прийняв «принципове рішення» про доцільність українізації частин 34–го армійського корпусу [5, л. 47]. Мова йшла насамперед про 153–ю піхотну дивізію, сформовану в умовах воєнного часу як дивізію «четвертої черги» [6,с.11].

17 липня 1917 року начальник штабу 7–ї армії граф Каменській передав у корпус наказ Верховного головнокомандувача генерала Л.Корнілова про українізацію 153–ї піхотної дивізії і відведення її в Меджибізький табір. У ніч на 19 липня 1917 року полки дивізії вирушили на станцію Ярмолинці для посадки у залізничні вагони [7,л.562].

Через декілька днів (21.07) черговий генерал штабу Південно–Західного фронту повідомив, що за наказом Верховного головнокомандувача українізації підлягали як 153–я, так і 104–а дивізії з усіма іншими частинами 34–го армійського корпусу [8 с.574]. Того ж дня начальник штабу 7–ї армії передав командиру 34–го корпусу наказ Головнокомандувача Південно–Західним фронтом про відведення корпусу у складі двох дивізій для комплектування в район Меджибожа. У свою чергу командуючий 7–ю армією наказав солдатів–неукраїнців корпусу передати в 113–у піхотну дивізію [9,л.335]. Частина особового складу передавалася також у 108–му дивізію, 41–й армійський корпус. У ніч із 24 на 25 липня 1917 року 104–а дивізія була замінена на позиціях частинами 41–го корпусу. 26 липня вона, після виокремлення значної кількості не українців, у похідному порядку виступила в напрямку Меджибожа [7,л.562].

Вище військове командування було зацікавлене у швидкому переформуванні корпусу. За задумом Верховного головнокомандувача генерала Л. Корнилова, з'єднання через місяць у повній бойовій готовності мало відправитися на фронт.

25 липня генерал П.Скоропадський прибув у Меджибіж. Штаб корпусу розташувався в меджибізькому замку. Частини, які прибували поступово, займали табір 12–го корпусу, дивізії якого у довоєнний час дислокувалися на Поділлі [10,с.71;6,с.6,7]. Штаби 104–ї і 153–ї дивізій розмістилися на околицях Меджибожа [11, 16], а полки – у населених пунктах поблизу чи на не значній відстані від нього. Так, полки 104–ї дивізії дислокувалися: 413–й – у селі Шрубків, 414–й – Гречинцях та Западинцях, 415–й – Новокостянтинові, 416–й біля сіл Чаплі та Копитинці. Полки 153–ї дивізії квартирували: 609–й в Яськівцях та Коржевцях, 610–й у Богданівцях, 611–й в селі Гатне й Деражні, 612–й полк у районі села Голосків. Інші частини корпусу перебували: 31–й інженерний полк – в Меджибожі, 110–а кінна сотня – в Требухівцях, 104–а окрема інженерна рота – в селі Головчинці [12,арк.206].

Розпочався складний процес нагромадження українських поповнень та навчання особового складу корпусу. 25 липня Верховний головнокомандувач російської армії зробив запит у штаб Південно–Західного

фронту (телеграма № 5442) про кількість особового складу 34–го корпусу [9,л.380].

У Ставку було відправлено донесення начальника штабу фронту генерала М.Духоніна, який повідомляв, що 104–а дивізія корпусу нараховує 6500 багнетів, а 153–я – 4000. Достатньо важливим було його запевнення про поповнення, прибуття яких очікувалися найближчим часом. У корпус мали прибути 54–и маршові роти та окремо 158–й запасний полк, у складі якого було 4300 солдатів [9,л.383].

Загалом же, як доповідав черговому генералу штабу 7–ї армії начальник штабу 34–го корпусу полковник Сафонов, у липні на поповнення з'єднання прибула 21 маршова рота у складі 5346 солдатів і 51 офіцера [7,л.652 а]. За інформацією чергового генерала штабу Південно–Західного фронту Волкова на 28 липня 1917 року в 34–му корпусі некомплект особового складу складав 15700 солдатів (13500 солдатів–стройовиків та 2200 нестройовиків) [7,л.423]. Для досягнення бойового розрахунку дивізій їх чисельність по рядовому складу потрібно було довести до 17804 чоловік [7,л.221].

Поповнення в корпус інтенсивно надходили з 9 по 15 серпня. Відповідно наказу Головнокомандувача Південно–Західним фронтом за рахунок інших частин у корпус було направлено майже 10 тисяч солдатів. На 28 серпня ця кількість збільшилася ще на 1,5 тисячі осіб [7,л.423]. Комкор доповідав, що 28 серпня 1917 року в корпусі несли службу 21592 українці і 4057 не українців [13,л.80].

Поповнення 34–го корпусу особовим складом проходило в складних умовах. Частини перманентно відчували відсутність українських офіцерських кадрів, нестачу матеріального та продовольчого забезпечення.

Продовольча проблема була помітна вже на перших порах українізації корпусу. 12 серпня 1917 року до командира корпусу надійшов запит генерал–квартирмейстера штабу Верховного головнокомандувача щодо надання телеграфної інформації в Ставку про час закінчення українізації корпусу [7,л.430].

Генерал Скоропадський звернувся з проханням до начальника штабу Південно–Західного фронту звернути увагу на корпус. Він підкреслював, що корпус, навіть за некомплекту в 11 тисяч особового складу, не був достатнім чином забезпечений продовольством [7,л.425].

Корпусний інтендант пов'язував це з тим, що після відведення з'єднання в район Меджибожа, корпус опинився в армійському районі постачання продовольством і не мав, зокрема, права самостійно закупляти продукти харчування. Частини знаходилися в тилу «на иждивении армии», а, отже, сподіватися на достатнє надходження продовольства за його перебоїв у військах бойової лінії сподіватися було досить важко [12,арк.40].

Згідно наказу Верховного головнокомандувача 34–й армійський корпус, діставши 10 тисяч поповнення за рахунок інших частин, передавався на Румунський фронт і не пізніше 20 серпня мав відбути похідним порядком в район Ларга–Ліпкани [9,л.407]. П.Скоропадський підкреслював, що, зважаючи на стан частин, передислокувати корпус було не можливо. Комкор виїхав у штаб Південно–Західного фронту (Бердичів) для вирішення низки проблем, пов'язаних як з комплектуванням, так із постачанням корпусу [10,с.71].

18 серпня 1917 року начальник штабу Південно–Західного фронту переслав у Ставку інформацію для Верховного головнокомандуючого, яка надійшла від генерала Скоропадського, про те, що корпус майже не навчений, «в найближчий час зовсім не здатний до активних дій» і не може 19 серпня розпочати перебазування в район Румунського фронту [13,л.24].

Причин цьому було багато. На боєздатність корпусу впливали: неякісне і до того ж мало чисельне поповнення; загострення стосунків між офіцерами росіянами та офіцерами і солдатами українцями на грунті українізації. Не додавало бойового настрою особовому складу корпусу і мізерне продовольче постачання.

В окремих випадках українцям корпусу допомагало місцеве українське населення. У другій половині серпня налагодилися відносини командування корпусу, його українських організацій із формуваннями вільного козацтва. Так, кошовий отаман Звенигородського коша вільного козацтва Семен Гризло сповіщав 23 серпня 1917 року «братів вояків 34 корпусу» про те, що вільні козаки Звенигорородщини (12 тисяч душ) надіслали у корпус транспорт з хлібом. Вони зобов'язувалися допомагати корпусу продуктами харчування і в майбутньому [12,арк.54,54 зв.].

Інтендант 34–го армійського корпусу доповідав наприкінці серпня 1917 року про стан справ із продовольчим забезпеченням частин, які входили в його склад. Виявлялося, що значна частина вирішення продовольчих проблем була перекладена на сам корпус. Насамперед це стосувалося забезпечення солдатів і офіцерів хлібом. Корпус, щоб забезпечити себе борошном місцевого помелу, в районі своєї дислокації стежив за ходом жнив, обмолотом хліба. Постачання крупою здійснювали тилові служби 7–ї армії, а тому їх було в запасі лише на два дні. Забезпечення м'ясом відбувалося також за рахунок армійських резервів (після 1 вересня в корпус мало постачатися лише морожене м'ясо). Проблеми виникли й з овочевим раціоном. Корпус не міг вирішити це питання безпосередньо на місцях розміщення полків. Картоплю і капусту потрібно було замовляти армійському інтендантству і проводити заготівлю з дозволу армійського продовольчого комітету та губернської продовольчої комісії не менше як за 25 верст від місць базування частин. Погано виглядали справи із надходженням жирів. Вони були в незначній кількості, але лише рослинного походження. Корпусні організації планували направити делегацію в Центральну Раду з проханням посприяти тому, щоб налагодити постачання корпусу необхідним продовольством [12,арк.40].

Генерал Скоропадський з гіркотою згадував, що постачання здійснювалося не в такій кількості, як цього було потрібно. Проте, він хотів якомога швидше вивести корпус у бойову лінію, щоб убезпечити його від дій агітаторів, які нівелювали досягнуту, нехай не повну, але все–таки боєздатність частин [10,с.73,74].

Командир корпусу спробував вирішити питання забезпечення корпусу, прискорення його українізації безпосередньо з генералом Корніловим. Проте, приїзд комкора в Ставку співпав з корніловським заколотом і зустрітися з Верховним головнокомандуючим він не зміг. Нічим йому не зарадив і начальник штабу Верховного генерал Лукомський. Між тим, генерал–квартирмейстер і черговий генерал штабу Верховного головнокомандуючого пообіцяли надати все, що П.Скоропадський просив для корпусу. Комкор згадував: «Я був надзвичайно задоволеним і думав, що через які–небудь два–три тижні мій корпус буде заново упорядкованим

і в стані виступити на позицію» [10,с.76]. Одначе, після придушення корніловського заколоту, як констатував генерал П.Скоропадський, «усі ті хороші результати, яких я досяг у Корнілова у ставці, були зведені до нуля і все було забуто» [10,с.79].

Особовий склад корпусу вимагав належного продовольчого постачання. Сподівання були на армійське інтендантство. У середині вересня в продовольчий комітет 7–ї армії була направлена делегація від корпусного комітету, яка мала добитися збільшення продовольчих надходжень в 34–й корпус [12,арк.107].

Зазначимо, що сподівання українців 34–го корпусу на армійські продовольчі резерви були примарними. Комісар 7–ї армії Сургучов доповідав (14.09. 1917 р.) Тимчасовому уряду, що «Питання продовольства і обмундирування, створюючи тривожний настрій в частинах армії і військових організаціях, потребують владного термінового вирішення зусиллями фронту і тилу. Останній місяць армія жила виключно за рахунок місцевих засобів, повне виснаження яких, при відсутності запасів, буде згубним у випадку раптової перерви транспорту» [14,с.120,121].

Командування корпусу, його тилові служби намагалися упередити загрозу виникнення продовольчих проблем. Постачання корпусу здійснювалося через залізничну станцію Деражня, де працював армійський комітет, який регулював надходження продуктів харчування в армію. Корпус не відчував нестачі в цукрі і солі. Більш–менш задовільно одержували борошно для випічки хліба оскільки продовжували контролювати обмолот і заготівлю зерна нового урожаю. Проте, під постійною загрозою і далі було постачання крупами. Армійське командування обіцяло полагодити справу через два тижні. Поки ж запаси обмежувалися двома днями. Не витримувався затверджений командуванням раціон харчування і через відсутність риби. Господарники корпусу змушені були у таких випадках використовувати м'ясо, що ставило під загрозу його закладання в казани навіть у м'ясні дні. Нерідкими були випадки, коли худоба, призначена для забою на м'ясо, використовувалася для перевезення вантажів та виконання різних робіт. Погано складалися справи з постачанням сала. Існувала проблема постачання неякісних продуктів. Особливо це стосувалося яєць.

Корпус серйозно відчував нестачу овочів. Сподівання були на виділення вагонів для перевезення засолених овочів, які були зроблені ще в період перебування корпусу на позиціях в районі Ковно. Командування корпусу домовилося з губернським продовольчим управлінням про доставку через його посередництво овочів у корпус.

Не давали бажаних результатів і проведення реквізицій. Як зазначали представники інтендантської службу корпусу при проведенні одної із реквізицій продовольства було здобуто лиш на один харчовий день. За таких обставини у корпусі сподівалися на підтримку Центральної Ради, щоб одержувати із Києва щоденно один вагон продовольства [12,арк.91,91зв.].

Командир корпусу вважав, що потрібно як найшвидше закінчити його українізацію. Із цією метою генерал–лейтенант П.Скоропадський прибув у штаб Південно–Західного фронту. Одним із результатів поїздки була обіцянка Головнокомандуючого арміями Південно–Західного фронту (з 9 вересня по 24 листопада Головнокомандуючим був генерал–лейтенант М.Володченко) покращити постачання корпусу [15,л.10].

Ставка продовжувала цікавитися станом справ у 34–му корпусі. Командування бентежило, що з'єднання більше двох місяців знаходилося

в резерві. Начальник штабу Верховного Головнокомандуючого генерал Духонін звернувся (11. 10. 1917 р.) до начальника штабу Південно–Західного фронту за інформацією про перебіг комплектування та забезпечення 34–го армійського корпусу [5,л.103].

20 жовтня начальник штабу Південно–Західного фронту генерал–лейтенант Стогов рапортував помічнику начальника штабу Верховного головнокомандувача В.Вирубову про настрій в частинах фронту 8–16 жовтня 1917 року. Він звернув увагу і на забезпечення частин 34–го корпусу продовольством. У рапорті, зокрема. зазначалося, що «у 414–му та 416–му полках невихід на заняття пояснюється нестачею харчів. Ставлення до війни незадовільне. У 416–му полку ведеться пораженська пропаганда. Загальний настрій розрізнений. До наказів Тимчасового уряду не всі ставляться з довірою, обґрунтовуючи бідуванням домашніх. У 416–му полку спостерігається контрреволюційна агітація; заходи вжиті. У 414–му полку агітація погромного характеру, при чому прослідкувати взаємодію солдатів і місцевого селянства не вдається; серед офіцерів полку апатія і пригніченість» [16,с.510].

Звісно, що визначальну роль у формуванні негативних настроїв військових відігравало слабке постачання продовольством. Воно було характерне в цілому для Південно–Західного фронту. За даними польового інтендантства потреби фронту в борошні, крупі, хлібному зерні за період з 1–го по 25 жовтня 1917 року були задоволені лише на 57 відсотків [14,с.119].

Відсутність, нестача продовольства породжували невдоволення, дестабілізували стан в районі дислокації військових частин. Реквізиції продовольства для війська, які носили узаконений характер, переростали нерідко у відверте пограбування маєтків, які проводили місцеві селяни разом з солдатами. Не став виключенням у цьому і 34–й корпус. Окремі представники його частин здійснювали «акції експропріації».

Документи, які засвідчують участь у грабунках військових, нагадують зведення із району бойових дій. 21 вересня солдати 609–го Красноуфімського піхотного полку разом із місцевими селянами здійснили напад на маєток Монастирин Летичівського повіту [14, с. 146]. 8 жовтня 1917 року продовольча комісія Старої Синяви повідомляла начальника штабу 7–ї армії про загрозливе становище в районі, яке склалося внаслідок вчинених українськими козаками безпорядків. Головнокомандуючий Південно–Західним фронтом наказав командарму вжити заходів і звернути увагу українських рад на явище, «яке явно протирічить заявам про те, що українські частини рідної землі не руйнують і що українізація несе з собою порядок» [17,л.10].

Про вилучення хліба і фуражу, які були вже реквізовані для армії, за участі солдатів 34–го корпусу повідомляли командування фронту, 7–ї і 11–ї армій, корпусу, військове міністерство та міністерство внутрішніх справ Тимчасового уряду, Центральну Раду десять власників маєтків із Старосинявщини. Вони вимагали надіслати на охорону господарств повністю 2–й Верхньодудинський козацький полк (замість трьох козацьких сотень) та вивести із району частини 104–ї та 153–ї дивізій [18,арк.243,243зв.].

У ніч з 16 на 17 жовтня солдати 609–го полку пограбували 4 економії (Михалполе, Лука, Михалківці, Михалківська Слобода). Власники з околиць Михалполя повідомляли, що 200–300 чоловік солдатів підходять

до маєтку і після кулеметного обстрілу забирають продовольство, нищать майно [18,арк.244,256зв.].

Влада Подільської губернії, не зважаючи на участь у розгромах маєтків окремих частин 34–го корпусу, сподівалася, що його українізовані полки будуть у змозі навести лад в районах свого перебування. Комісар Тимчасового уряду в Подільській губернії прохав головнокомандуючого Південно–Західним фронтом виділити на втихомирення селянських виступів українізовані частини. У відповіді головнокомандуючий підкреслив, що надсилати переважно українізовані підрозділи корпусу немає підстав, оскільки вони самі активно підтримують селянські антипоміщицькі випади. Штаб фронту вважав за можливе використовувати українізовані частини для придушення аграрних безпорядків у складі змішаних ударних, штурмових і пластунських загонів [14,с.148,149].

Ускладнення з постачанням корпусу не стали на заваді нарощування його українського особового складу. На 28 жовтня чисельно дивізії корпусу дещо наблизилися до штатного розпису. У 104–й дивізії нараховувалося 12237 солдатів та 300 офіцерів–українців (не українців – 23 офіцери і 716 солдатів), а в 153–й дивізії – 11836 солдатів та 222 офіцери–українці (не українці – офіцерів 8, солдатів 130) [19,л.236].

Дещо активізувалося і постачання корпусу продовольством. П.Скоропадський із задоволенням зазначав: «Володченко дотримав свого слова: постачання, дякуючи його тиску на інтендантів, почало з'являтися. З цієї сторони справи в корпусі начебто пішли на краще» [10, с. 85].

Звичайно, це не могло не відбитися на атмосфері корпусного життя, проведення навчання прибулих поповнень. Начальник штабу Південно–Західного фронту генерал Стогов, на підставі інформації комкора Скоропадського, з впевненістю сповіщав (28. 10. 1917 р.) Верховного головнокомандувача, що 34–й корпус «не гірший будь–якого іншого» [5,л.113].

Проте, стверджувати, що після втручання головнокомандувача фронтом постачання 34–го корпусу налагодилося у відповідності до його потреб не доводиться. 1 листопада була призначена комісія Південно–Західного фронту для обстеження з'єднання щодо недоліків постачання, зокрема продовольством. У неї ввійшли 4 особи: 2 члени української ради Південно–Західного фронту, член фронтового виконавчого комітету та представник начальника постачання фронту [5,л.121].

Очевидно, що в корпусі відчувалась й нестача українських інтендантських кадрів. Так, 7 листопада 1917 р. корпусна рада звернулась до полкової ради 18–го піхотного запасного полку з проханням надіслати українців–чиновників («Позаяк корпус наш український»), які могли б керувати в інтендантському відомстві корпусу продовольчими справами [20,арк.43].

У частинах корпусу існувала настороженість щодо можливого припинення постачання борошна на хлібопекарні. Так, збори солдатів частин, які перебували в Ямполі, вирішили забрати й терміново використати запас не розподіленого борошна («щоб воно не злежалось»). Солдатським представникам було доручено одержати борошно в інтендантів і пропорційно розподілити його в усі полки і частини корпусу [12,арк.91зв.].

Перебування у війську рідних, тривога за них впливала на селянство і викликала в нього бажання взяти участь у забезпеченні військ харчами. Посилювалися ці прагнення й тим, що корпус для багатьох із них

вважався рідним, українським. Так, Ісайківська волосна продовольча управа Канівського повіту на початку листопаду надіслала в корпус 105 мішків продовольчих подарунків. 21 листопаду, як повідомляли корпусні тилові служби, із польової пересувної хлібопекарні в частини корпусу було відправлено 715 пудів «дарчого хліба», випеченого із борошна, яке було надіслане, зокрема, селянами Уманського повіту Київської губернії [18,арк.67,98,118].

Про певну стабілізацію з продовольчим забезпеченням корпусу може свідчити повідомленням 12 листопада чергового генерала штабу 7–ї армії про те, що в частинах 1–го Українського корпусу не було солдатів, затриманих в тилу і переданих до суду за бродяжництво у пошуках харчів [21,л.21].

Таким чином, українізація 34–го армійського корпусу проходила в складних умовах забезпечення особового складу з'єднання необхідним продовольством. Можна стверджувати, що надходження харчових продуктів у корпус були недостатніми і не покривали його потреби. У той же час, зважаючи на умови, які склалися із продовольчим забезпеченням російської армії, постачання харчів було суттєвим і позитивно вплинуло на морально–психологічний стан, ведення навчання особового складу 1–го Українського корпусу. У другій половині листопаду 1917 року корпус активно вступив у боротьбу зі збільшовиченими частинами, які рухалися із фронту і прифронтової смуги на Київ.

Список використаних джерел

1.Френкин М. Русская армия и революция. 1917–1918. – Мюнхен: Logos, 1978. – 749 с.

2.Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – 473 с.

3.Брусилов А. Мои воспоминания. – М.: РОССПЭН, 2001. – 464 с.

4.Аккерман А.Ф. Украинизация 34–го армейского корпуса // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция. От новых источников к новому осмыслению. – М., 1997. – С. 339–343.

5.Российский государственный военно–исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2986.

6.Звегинцов В. Русская армия 1914 г. Подробная дислокація. Формированія 1914 – 1917. Регаліи и отличія. – Париж, 1959. – 132 с.

7.РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442

8.Український національно–визвольний рух (березень – листопад 1917 року). Документи і матеріали. – К.: Видавництво Олени Теліги, 2003. – 1023 с.

9.РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803.

10.Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – 1918. – Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.

11.Середа М. Сторінка з історії визвольної боротьби (Пам'яті генералів Гандзюка і Сафонiва) // Літопис червоної калини. – 1931. – ч. 11. – С. 15 – 17.

12.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4081. – Оп. 1. – Спр. 1.

13.РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 1039.

14.Голуб П. Солдатские массы Юго–Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года – февраль 1918 года). – К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1958. – 253 с.

15.РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 343.

16.Революционное движение в русской армии. 27 февраля – 24 октября 1917 года. Сборник документов. – М.: Наука, 1968. – 621 с.

17.РГВИА. – Ф. 2083. – Оп. 1. – Д. 6.

18.ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2.

19.РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 443.

20.ЦДАВО України. – Ф. 4104. – Оп. 1. – Спр. 2.

21.РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 444.

Савченко Г.П. Продовольственное обеспечение 34–го армейского корпуса в период его украинизации (июль – ноябрь 1917 г.)

Рассматриваются вопросы украинизации 34–го корпуса русской армии, пополнение его личным составом, проблемы обеспечение солдатов и офицеров продуктами питания.

Ключевые слова: *корпус, украинцы, солдаты, офицеры, армия, продовольствие, обеспечение, питание.*

Savchenko, G.P. Provisioning of the 34th corps during its Ukrainization (July – November 1917)

The article deals with the problems of Ukrainization of the 34th corps of the Russian army, its accession, provisioning of soldiers and officers.

Key words: *corps, Ukrainians, soldiers, officers, front, provision, provisioning, food.*

УДК 94(477)

Лаврут О.О.

Стажування студентів вищих навчальних закладів в УСРР періоду 20-х років XX ст.

Висвітлюється організація та проходження стажування студентів УСРР в 20–ті рр. XX ст.,яке мало на меті підняти загальноосвітній та фаховий рівень молоді, наблизивши його до виробничих процесів економічного життя республіки. Стажування залишалось однією із складових навчально–виховного процесу. У кінці періоду його довелось змінити на неперервну практику студентів.

Ключові слова: *студенти, молодь, УСРР, вищі навчальні заклади, стажування, фах.*

Підготовка сучасних фахівців відбувається за складних соціокультурних та економічних умов. Допомогти вирішити проблему може стати досвід минулого століття, зокрема – періоду 20–х років. Тоді після закінчення вищого навчального закладу, випускники направлялись на стажування терміном на декілька років і отримували досвід роботи за майбутнім фахом. Можливо слід врахувати надбання минулого століття під час вирішення питань сучасної молоді.

Проблеми стажування у працях істориках висвітлені досить поверхово. Вони звертали увагу на потреби економічного характеру [1], а не власне проведення і організацію стажування, наголошуючи на матеріальних проблемах країни, боротьбі зі «шкідництвом» [2], практичній підготовці фахівців для різних галузей господарського життя [3].

Тому, питання стажування студентів вищих навчальних закладів (далі – в.н.з.) періоду 20–х років минулого століття вивчене досить поверхово. Подолати ці прогалини – мета нашого дослідження. Задля її досягнення необхідно вирішити наступні завдання: вивчити джерельну базу дослідження; нормативно–правове забезпечення організації і проходження стажування молоді в.н.з.; взаємодію державних, господарських і місцевих органів влади щодо вирішення цього питання; особливості стажування студентів в.н.з. різних профілів (медичного, сільськогосподарського, індустріально–технічного, педагогічного, художнього, соціально–економічного); з'ясувати причини та шляхи подолання проблем, які виникали перед студентами; окреслити перспективи нашого подальшого дослідження.

Джерелами до написання статті стали опубліковані збірки матеріалів з проблем культурного будівництва в СРСР та УСРР, які дозволили охарактеризувати мету, напрямки організації стажування, відповідальність різних органів та відомств за це, процес контролю за діяльністю студентів

[4]; документи центральних та обласних архівів, котрі допомогли з'ясувати діяльність студентських організацій щодо надання допомоги молоді в.н.з., проходження стажування студентів закладів різних профілів [5]; роботи державних діячів, зокрема – Я.П.Ряппо, у яких містяться статистичні матеріали з обраної проблеми: кількість тих, хто пройшов стажування в різні навчальні роки [6]; періодичні видання, на шпальтах яких висвітлювались діяльність Центрального Бюро Пролетарського Студентства, листи до редакції, де молодь ділилась враженнями щодо цього питання [7].

Стажування як одна із форм виробничого навчання давала можливість радянській державі та вищим навчальним закладам спостерігати за своєю «продукцією», згладжувало недоліки, що мали місце у навчальній роботі в.н.з. З іншого боку, воно стало знаряддям впливу господарських органів на вищу школу та протиставило іспитам практичну підготовку. Освітню підготовку студентів після закінчення в.н.з. завершувало практичне стажування. Воно переслідував на меті з'ясування вміння випускника використати отриману ним теоретичну підготовку у реальних умовах виробництва. Стажування для студентів інститутів мало виявити зв'язок технічного боку обраного фаху з економічною політикою республіки. Стажування для студентів технікумів мало поглибити практичні навички студента в техніці виробництва. Основою запровадження цього інституту став декрет від 4 травня 1923 р. «Про проведення практичного стажу для тих, хто закінчив вузи УСРР», та відповідна інструкція, затверджена Центральною комісією зі стажу та практики від 18 серпня 1923 р. Згідно з цими документами стажування дозволялося лише після складання всіх іспитів та виконання практичних робіт [8,с.34].

Розподіл випускників здійснювався через відповідні господарські народні комісаріати за участю профспілок, Наркомату праці, Наркомату освіти на основі загального плану, що виробив Наркомат праці. Ті, хто закінчував вищий технічний заклад мав обов'язково відпрацювати 3 роки на виробництві за вказівкою господарського органу [9,с.481–486]. Привілеями користувались випускники–партійці, особливо – комуністичних в.н.з. Постанова ЦК ВЛКСМ «Про порядок розподілу членів ВЛКСМ, які закінчили вузи» від 12 липня 1926 р. наголосила на розподілі їх органами Наркомату праці. Організаційний відділ при ЦК зв'язувався з Наркоматом праці і брав участь у плануванні розподілу осіб, котрі закінчили комуністичні в.н.з. відповідно до запитів місцевих організацій [10,с.41–42].

Центральна стипендіальна комісія займалась розподілом студентів–комуністів. Її завдання полягали у направленні на стажування, розподілі членів КП(б)У, котрі закінчували в.н.з. на Україні і знаходились на стипендіальному забезпеченні господарських органів республіки, розгляді питань про порядок використання членів КП(б)У, котрі закінчили в.н.з. і не отримували стипендію господарських органів з метою погодження їх кандидатур з ЦК РКП(б). До складу комісії входили завідуючий навчально–розподільним відділом ЦК і представники Агітпропу ЦК, Головного відділу професійної освіти, ЦРНГ, бюро профспілок України, господарських органів, які забезпечували студентів стипендіями. Контингент студентів, котрі були відправлені на стажування після закінчення в.н.з., встановлювала ЦК зі стажування після затвердження його у комісії з розподілу студентів, яка діяла при ЦК КП(б)У; комісії при Народних комісаріатах виділяли місця для студентів–комуністів за вказівками

Комісії при ЦК КП(б)У. Їх розподіл також здійснювався за участю факультетських комісій зі стажування. Копія доповіді зі стажування передавалась в Комісію при ЦК КП(б)У. Відрядження здійснювали Наркомати і їх відомства з обов'язковою вказівкою характеру діяльності стажанта [11,арк.3зв].

До губкомів, Народних комісаріатів і відомств можна було звертатись із клопотанням про зміни місця проходження стажування. Вимоги господарських органів про роботу їх установ відповідно договорів про стипендії, вирішували у загальному порядку комісією при ЦК КП(б)У. Українська Рада Народного Господарства (УРНГ) секретарям комісії з питань стажування надсилала спеціальну форму, згідно з якою заповнювались дані про стажантів. Тут зазначались спеціальність (фах), термін закінчення в.н.з., тема головного проекту, бажане місце проходження стажування. У свою чергу установи, підприємства, організації також повинні були доповісти НКО у письмовій формі – у корінцях прибуття про це, і вказати на яку посаду його призначили [12,арк.4зв].

Стажування запровадили з 1923/24 навчального року (далі – н.р.). Першого року на стажування відправили близько 15 % випускників, наступного – 30 %, у 1926/27 н.р. – близько 80 %. Серед методів роботи зі студентами переважали колективні і групові [13,**с.**68–69].

У навчальних закладах різних профілів стажування проходило наступним чином. Медики стажувалися у лікарнях, санаторіях, закладах охорони материнства та санаторно–гігієнічних. Термін його проходження, згідно з положенням колегії Головпрофосу УСРР «Про стажування лікарів» від 21 листопада 1922 р., складав 3 роки. Діяльність майбутніх лікарів мала декілька складових: 6 місяців відводилося на терапевтичну частину, по 2 місяці – акушерсько–гінекологічну, хірургічну, по 1 місяцю – на венерологію та офтальмологію. Під час першого періоду, стажанти спостерігали за 8 – 10 хворими, ведучи історію їхній хвороб, щоденно звітуючи лікарю про стан хворих та повідомляючи результати зроблених ними хімічних аналізів. Вони допомагали черговому лікарю, брали участь у прийомі хворих. У хірургічному, венерологічному та офтальмологічному відділеннях за час стажування студенти приймали участь у операціях, перев'язували хворих, прослуховували курси з рентгенології, соціальної медицини, швидкої допомоги. У тому випадку, коли студентів цікавили якісь питання, вони мали право прохати лікарів провести для них окремі лекції. Під час другого періоду стажування студенти відвідували операції у пологово–гінекологічному відділенні й діагностували пацієнтів. Програмою передбачалося прийняти 10 пологів. Заборонялося стажантам займатися приватною практикою та виписувати рецепти хворим [14,с.35].

Студенти сільськогосподарських закладів отримали «Інструкцію стажорам агрономічного факультету», котра регламентувала їх участь у різних видах роботи:

– рільничих, які рекомендували проходити на дослідних станціях, Цукротресті, кооперативних господарствах.

– садівничих, городничих, з боротьби зі шкідниками рослин;

– агрономічних, котрі мали проходити у колгоспах, органах статистики, земельних ресурсів, науково–дослідних установах та організаціях. Обов'язковим елементом стала робота з сільськогосподарською технікою.

План стажування передбачав проходження всього вище зазначеного комплексу робіт терміном 2 роки. Випускники в.н.з. мали записувати у

хронологічній послідовності всі дані про проходження стажування, що завіряв керівник підприємства. Пізніше вони надавались у інститут чи технікум, на основі чого колишньому студенту видавалось свідоцтво про залік йому теоретичного та практичного курсів. Комісія вищого навчального закладу в залежності від об'єму виконаної роботи стажантом, могла йому зарахувати, зарахувати частково проходження стажування, або не зарахувати з відповідним обґрунтуванням такого висновку [15,арк.158зв].

У 1923/24 н.р. стажування пройшли 1488 осіб, з них 217 – стипендіатів, у наступному – 1924/25 н.р. – 1500 та 600 відповідно. Органи освіти цілеспрямовано порушували клопотання перед державними та господарськими органами щодо матеріального забезпечення студентів, особливо – збільшення кількості стипендіатів, котрих мали повністю або частково забезпечити ці органи. Проте вони погоджувалися на ту кількість стипендіатів, яка була їм необхідна, або, котрих могли забезпечити. Все ж, становище стипендіатів було кращим у порівнянні з іншими, але на допомогу державних та господарських органів не варто було повністю розраховувати, бо й тих коштів, які виділялися, було обмаль [16,арк.21зв].

Згідно звіту комісії зі стажування та практики при Народному комісаріаті земельних справ від 15 вересня 1924 р. у 1923/24 навчальному році його пройшли лише 293 студентів сільськогосподарських вищих навчальних закладів. У 1924/25 та 1926/27 навчальних роках ці показники склали: 2317 та 1275 відповідно. Особливо гостро стояло питання у забезпеченні студентів меліоративних, землеустрійних, лісових та ветеринарних в.н.з. У 1927/28 навчальному році необхідно було виділити 1033 місць, але у цьому ж році 1021 особа закінчили заклади, тобто дещо менше необхідної кількості. Так, з одного боку не виконувалися встановлені норми випуску, а з іншого – не виділялися для стажантів необхідної кількості місць. Це пояснювалося неузгодженістю дій державних та господарських органів, незадовільним матеріальним забезпеченням [17,арк.169зв].

Так, випускник Харківського медичного інституту отримував 23 крб. щомісяця (у 1927 р.). Нестача коштів змусила юнака продати літнє пальто і купити необхідні для його фахової діяльності прилади: стетоскоп, молоточок, термометр, шприць. Пізніше через голодування, пов'язане з невиплатою зарплатні або її затримкою, він змушений продати за 1 крб. термометр. Звітуючись перед стаж комісією, він звинувачував її у непродуманості кроків. Вона – Народний комісаріат охорони здоров'я, остання – Народний комісаріат освіти [18,с.77].

Стажанти–педагоги були чи не найбільше перевантажені громадською роботою, особливо ті, хто перебував у сільській місцевості. Вона забирала в них багато часу, відволікала від написання дипломної роботи, що в свою чергу призводило до невиконання основного завдання – закінчення вищого навчального закладу та отримання власного фаху [19,арк.123зв].

Підтвердженням цього став «Звіт про стажування–педагогічну роботу студента Бердянського педагогічного технікуму М.І.Шахова, який пройшов з 25 серпня 1928 р. по 15 червня 1929 р.». Випускник був відряджений до Сталінської окружної інспектури. Звідти – до школи в Старобешівському районі. Викладання мало вестись українською мовою, але йому заборонили це робити з погрозами не прийняти вчителювати. У школі нараховувалось більше 200 дітей, переважали безпритульні. Це впливало на поведінку, засвоєння матеріалу. Навантаження було значним: працював у дві зміни. Вцілому зі своїми обов'язками справлявся, що пояс-

нювалось однорідністю викладання матеріалу, необхідний для засвоєння учнями. М.І.Шахов за час свого перебування у школі приймав участь у шкільних нарадах, розробці планів навчально–виховної роботи закладу.

Через деякий час його направили до школи у Бердянську, де викладав суспільствознавчі дисципліни та українську мову. У роботі з дітьми використовував переважно колективні та групові форми і методи роботи. Крім класної роботи, брав участь у позакласній: учнів водив на екскурсії, організував гурток «Молодих безвірників», який відвідували 100 осіб. У цьому закладі було велике навантаження, що пояснювалось не лише кількістю дисциплін, але й кількістю дітей у групах: від 38 до 45 осіб. Тому, М.І.Шахов неодноразово звертався до окружної інспектури з проханням зменшити кількість годин, але йому відмовляли. Не дивлячись на ці негаразди, випускник намагався «йти в ногу» з часом: ознайомлювався з періодичною фаховою літературою: газетою «Народный учитель», журналами – «Народна освіта», «Шлях освіти»; методичною літературою [20,арк.58–63зв].

Незадовільно стояло питання про проходження стажування студентів художніх навчальних закладів, оскільки фінансування їх базувалося на залишковому принципі і лише у тій мірі, в якій вимагала держава, оскільки виховання почуття прекрасного вважалося прийнятним до тієї міри, поки знання студентів можна було застосувати з метою пропаганди та суто економічних міркувань. Тому значний відсоток молоді позбавлявся можливості збагачувати досвід зі свого обраного фаху [21,арк.82зв].

У кращому становищі, в тому числі й матеріальному, перебували стажанти індустріально–технічних навчальних закладів. Згідно із протоколами комісії зі стажу Харківського технологічного інституту та листуванням про надання місць на підприємствах для стажування (березень 1923 р.), студенти проходили його на заводах (металургійних, гідрогенних жирів, гліцеринових, сульфатних, миловарних, винокурних, цукрових, з обробки деревини, біологічній очистці води), на теплоелектростанціях, залізничних станціях міст Харкова, Херсону тощо [22,арк.4зв].

Стажанти соціально–економічних вузів отримали місця на торгових, промислових підприємствах, органах юстиції від Української Ради Народного Господарства (УРНГ), Народних комісаріатів юстиції, торгівлі, управління шляхів та їх органів. У 1926/27 н. р. вони надали 1733 місць [23,арк.206зв].

Складність проходження практичного стажу полягало не лише у відсутності достатнього фінансування цих заходів, але й у недбайливому ставленні до випускників державних, господарських органів, які не могли своєчасно задовольнити необхідну кількість місць. Підтвердженням цього є наступна таблиця.

Таблиця 1. Забезпеченість місцями для проходження стажування у 1927 р. [24,с.21]

Фах	Кількість студентів, які закінчили вузи	Кількість місць, виділених для них	Відсоток задоволених
Гірники	216	1537	710,0
Металісти	196	62	36,0
Хіміки	475	315	70,0

Механіки	973	624	62,0
Електрики	468	185	30,0
Будівельники	636	115	18,0
Шляхівники	391	–	–
Кораблебудівельники	144	3	2,1
Агрономи	871	86	9,0
Лісоводи	114	96	84,0
Меліоратори	92	–	–
Ветеринари	128	62	48,0
Зоотехніки	153	–	–
Геодезисти	296	–	–
Економісти	1077	225	22,0
Юристи	265	27	11,0
Фінансисти	108	98	20,0
Кооператори	418	37	9,0
Страховики	34	17	50,0
Лікарі	1958	1470	67,0
Одонтологи	132	–	–
Фармацевти	283	113	40,0
Педагоги	3619	3619	100,0
Разом	13047	3732	28,6

Таблиця показує, що у 1927р. загальна кількість випускників склала 13047 осіб, проте лише 3732 з них були забезпечені стаж–місцями, що склало 28,6% запланованого. Найбільші можливості в цьому відношенні мали випускники педагогічних та індустріально–технічних навчальних закладів, особливо гірники, хіміки, та механіки; сільськогосподарських – лісоводи, у гіршому становищі перебували випускники медичних, а особливо – соціально–економічних закладів. Закінчивши в.н.з., вони не забезпечувалися місцями проходження стажування, не могли знайти роботи і, як правило, поповнювали соціально незахищені верстви населення.

Протоколи засідань президії Центрального Бюро Пролетарського Студентства підтверджують невідповідність запитів і потреб економіки у фахівцях. У протоколі № 6/14 від 23 – 25 лютого 1927 р. «Про місця для практики і стажу» зазначалося, що у 1926 р. було виділено 5 тис. місць, проте реальна потреба у фахівцях складала 12 тис., або у 2,5 рази більше. Зокрема, у 1924/25 навчальному році випускників–юристів було 394 осіб, наступного – 226, у 1926/27 н.р. – 348 відповідно. Повністю їх не задовольнили необхідною кількістю місць. У 1928/29 н.р. юристам надали 33 місця, а треба – більше 250. Тому, Постанова колегії НКО на доповідь

управління професійної освіти «Про стажування юристів» від 24 серпня 1928 р. наголошувала дозволити студентам, котрі закінчили юридичні факультети і не отримали стаж–місця, захищати кваліфікаційні роботи на початку 1928/29 н.р. без проходження стажування. Внаслідок цього з 1928/29 навчального року стажування у вищих навчальних закладах було замінено безперервною виробничою практикою [25,арк.14зв].

Ці проблеми у загальносоюзному та республіканському масштабах намагались вирішити різні органи: ЦК ВКП(б), ВЛКСМ, студентські організації. Пленум ЦК ВКП(б) у своїй Резолюції від 12 липня 1928 р. «Про поліпшення підготовки нових спеціалістів» наголосив на тяжкому становищі радянської промисловості. Серед причин, які зазначались вказувались наступні: низький відсоток інженерів і техніків; високий – «практиків»; малий приплив нових кадрів молодих фахівців, недостатній рівень їх науково–технічної підготовки; недостатня кількість інженерів–виробників нового типу, які б спромоглися забезпечити проведення соціалістичної раціоналізації економіки СРСР; система підготовки не пов'язана з промисловістю і не пристосована до вимог і темпу її розвитку; майбутні фахівці не засвоювали новітні досягнення вітчизняної і зарубіжної науки і техніки; великою хибою стало надмірне перебування у закладі (6 – 8 років) студентів і нечисленні їх випуски; відсутня підготовка студентів з економіки відповідних інженерно–технічних галузей. III Всеукраїнський з'їзд пролетарського студентства, що відбувся 18 березня 1919 р. також розглянув питання підготовки молодих фахівців [26,с.73].

Тут пропонували довести термін навчання у закладах до 3 – 4 років, особливо щодо навчання на «дефіцитних спеціальностей» (будівельників тощо); поліпшити підготовку науково–підготовлених технічних сил серед тих, хто займав інженерні посади; забезпечити розширення перепідготовки практиків, особливо серед робітників (з метою заощадження державних коштів на підготовку фахівців–практиків, яких почали готувати на початку 1920–х років). З метою посилення органічного і постійного зв'язку навчальної роботи закладів з виробництвом – прикріпити до головних управлінь, директоратів, трестів і найбільших підприємств відповідні вищі навчальні заклади (або їх факультети, відділи) з метою вирішального впливу госпорганів і профспілок на навчально–виробничу сферу в.н.з. Систему стажування планувалось замінити обов'язковим для господарських органів постійною роботою випускників на підприємствах, установах; створити сприятливі умови на виробництві, особливо – у віддалених районах. Увагу звернули й на використання науково–дослідного потенціалу республіки з метою вирішення виробничо–навчальних завдань, збільшення число відряджених фахівців за кордон (але не більше 250). Поліпшення потребували і навчальні плани та програми, але обов'язково – за участю відповідних господарських органів і профспілок; розширення професорсько–викладацького штату, котрий без сумісництва був би зайнятий науковою і викладацькою діяльністю і систематично підвищував власну наукову кваліфікацію, випускали б власні досягнення і робили б їх доступними для широкого загалу. Пропонувалось залучити іноземних фахівців до викладання у вітчизняній вищій школі і систематично перекладати їх навчальні, методичні посібники з різних галузей знань; оновити і збільшити кількість устаткування, здешевити навчально–методичне забезпечення навчально–виховного процесу у вищій школі, систематично обновлювати бібліотеки новими фондами [27,с.396].

Підсумком навчальної діяльності студентів стало присвоєння певного фаху після захисту дипломної роботи чи проекту. Теми дипломів в.н.з. надсилали на затвердження до Головпрофосу, після чого студенти починали над ними працювати. Головними показниками під час написання роботи стали її актуальність, практичність, новизна. Структурними елементами дипломної роботи були: актуальність, періодизація вивчення обраної тематики, мета, джерельна база дослідження, виклад основного матеріалу та висновки [28,арк.1–9зв].

Таким чином, від дипломної роботи студента вимагали самостійності, вияву дослідницького характеру, аналітики та ініціативності. Під час її написання студенти працювали у бібліотеках вищих навчальних закладів, майстернях, лабораторіях. Спрямовували їх діяльність наукові керівники – професори кафедр, даючи практичні поради та методичні вказівки. Після завершення підготовки дипломну роботу рецензували. У тому випадку, коли вона задовольняла встановлені вимоги, її рекомендували і представляли до захисту [29,арк.158зв]

Наприклад, у дипломній роботі студентів сільськогосподарського відділу Запорізького індустріального технікуму треба було проаналізувати стан селянських господарств конкретного району, проблеми їх розвитку і забезпечення технікою; вивчити шляхи здійснення механізації сільських господарств, внесок місцевих та державних органів влади у цей процес; через власну практичну діяльність перевірити (випробувати) роботу машин; вивчити вплив якості роботи механізмів на родючість ґрунтів; охарактеризувати організацію ремонтних робіт сільськогосподарських знарядь та машин; надати власні практичні рекомендації щодо раціоналізації виробництва [30, арк. 20зв] .

Написання та захист дипломних робіт були спрямовані на з'ясування теоретичних знань та практичних навичок, отриманих студентами під час перебування у стінах вищого навчального закладу та здійснення практичних заходів на підприємстві чи установі з метою виявлення реальних можливостей молодого фахівця. Згідно протоколу № 23 засідання кваліфікаційної комісії Запорізького індустріального технікуму із захисту проектів та стажування від 25 травня 1928 р. стажування студенти проходили на Торецькому, Краматорському заводах, заводі «Комунар» за фахом загального машинобудування, написали дипломні роботи, склали звіт про проходження стажування і отримали відповідну кваліфікацію – інженерів–механіків загального машинобудування. Також – на заводі у Токмаці за фахом сільськогосподарського машинобудування і отримали кваліфікацію інженерів–техніків сільськогосподарського машинобудування [31,арк.14зв].

Таким чином, стажування стало однією із складових навчально–виховної діяльності студентів вищих навчальних закладів у 1920–х роках. Покликане було вирішити прогалини у академічній підготовці шляхом практичного та виховного характеру, воно зіштовхнулось з різними проблемами: формальними, матеріальними, навчальними, господарськими. Проте, не слід відмічати лише темні сторони цього питання. Випускники дійсно стали активними учасниками економічного і суспільного життя, набуваючи власного досвіду, а до проблеми працевлаштування залучались різні органи місцевого і державного рівня, що допомагало у вирішенні питання кадрового забезпечення.

Перспективою нашого дослідження є вивчення питання успішності студентів вищих навчальних закладів зазначеного періоду з метою окреслення спільних для нашого часу і того – проблем і шляхів їх вирішення.

Список використаних джерел

1,Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У в галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917 – 1937 рр.). – Харків: Вища школа, 1974. – 132 с.; Вища школа Української РСР. В 2–х частинах. – Част.1 (1917 – 1945 рр.). – К.: Вид–во Київського університету, 1959. – 341 с.; Лікарчук І.Л. Професійно–технічна освіта України: історичний шлях і перспективи. – К.: Педагогіка, 1999. – 287 с.

2.Демченко В.М. Культурне будівництво на Україні за роки радянської влади (1917 – 1990 рр.). – К.: Вид–во Київсько ун–ту, 1992. – 92 с.; Дізель С., Баумштейн В. Боротьба за вищу школу. Реконструкція вищої школи і комсомолу. – Харків – Київ: Молодий більшовик, 1931. – 78 с.

3. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. – Харків: Статистично–інформаційне відомство НКО, 1927. – 401 с.; Иоффе Г.В. Производственная практика и производственный стаж как важнейшие факторы связи школ с производством. – М., Л.: ВСНХ, Центр печати СССР, 1926. – 94 с.; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20–ті роки. – Донецьк: Рекламно–видавнича агенція при ДонДТУ, 2000. – 248 с.

4. Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций Центрального Комитета ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918 – 1968 гг.). – М.: Высшая школа, 1968. – 271с.; Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішенні комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 – 1959. Збірник документів 2–х томах. – Т.1 (1917 – червень 1941рр.). – К.: Держполітвидав, 1959. – 883 с.; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1970. За заг. ред. П.М.Фєдосєєва і К.У.Черненка. – К.: Політвидав України, 1979. – Т.2. – 1917 – 1924 рр.– 521 с.

5. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф.Р 166; Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р 3674;Ф. Р 929; Державний архів м.Кам'янець–Подільський. – Ф. Р 302.

6.Ряппо Я. Практика і стаж у системі вищої освіти України // Студент революції. – 1926. – №3.

7. Студент революции. – Ежемесячный, общеполитический, научно–методический, литературный журнал пролетарского студенчества УССР. – 1922 – 1933; Просвещение Донбасса. Орган губкома КП(б)У, губОНО и губотдела союза работпрос. – Артемовск. – 1922 – 1930.

8. Стаж и практика в системе профобра. Вып.I. – Харьков: Путь просвещения при НКО УССР, 1924.

9. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1970. За заг. ред. П.М.Фєдосєєва і К.У.Черненка. – К.: Політвидав України, 1979. – Т.2. – 1917 – 1924 рр.

10. Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций Центрального Комитета ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918 – 1968 гг.). – М.: Высшая школа, 1968.

11. ЦДАВОВ України. – Ф.Р 166. – Оп.3. – Спр.804.

12. Там само. – Ф. Р 166. – Оп.7. –Спр.526.

13. Ряппо Я. Практика і стаж у системі вищої освіти України // Студент революції. – 1926. – №3.

14.Стаж и практика в системе профобра. Вып.I. – Харьков: Путь просвещения при НКО УССР, 1924.

15. ЦДАВОВ України. – Ф.Р 166. – Оп.8. – Спр.376.

16. Там само. – Ф. Р 166. – Оп.4. – Спр.526; там само. – Спр.656.

17. Там само. – Оп.8. – Спр.376.

18. Борис Бездомний. Записки стажівника // Студент революції. – 1927. – №2 – 3.

19.ЦДАВОВ України – Ф. Р 166. – Оп.8. – Спр.405.

20. ДАЗО. – Ф. Р 3674. – Оп.1. – Спр.77.

21. Там само. – Оп.4. – Спр.586.

22,Там само. – Оп.3. –Спр.804.

23. Там само. – Оп.8. – Спр.376.

24. Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України. – Харків: Укр. роб., 1926.

25. ЦДАВОВ України. – Ф.Р 166. – Оп.6. – Спр.1430.

26. Хроніка // Студент революції. – 1929. – №1 – 2.

27.Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішенні комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 – 1959. Збірник документів 2–х томах. – Т.1 (1917 – червень 1941рр.). – К.: Держполітвидав, 1959.

28.Державний архів м.Кам'янець–Подільський – Ф. Р 302. – Оп.1. – Спр. 447.

29.ЦДАВОВ України – Ф. Р 166. – Оп.4. – Спр.111.

30. ДАЗО. – Ф. Р 929. – Оп.1. – Спр.106.

31. Там само. – Ф. Р 3. – Оп.1. – Спр.86.

Лаврут О.А. Стажировка студентов высших учебных заведений в УССР периода 20–х годов XX в.

Освещается организация и прохождение стажировки студентов УССР в 20–е гг. XX в., которое преследовало цель поднятия общеобразовательного и профессионального уровня молодежи, приблизив его к производственным процессам экономической жизни республики. В конце периода его пришлось сменить на непрерывную практику студентов.

Ключевые слова: *студенты, молодежь, УССР, высшие учебные заведения, стажировка, специальность.*

Lavrut, O.A. Length of service on the plant of students in 20 years XX cent

Author, on the base learning wide circle sources, was characterized the organization and length of service on the plant of the students USSR in 20 years XX cent. It with the purpose of promotes universal and professional level young, approached it to production processes of economical life of republic. In the end of period it drives to replace to continual practical of the students.

Key words: *students, young, USSR, universities, length of service on the plant, specialty.*

УДК 334. 735.94 (477) «19»

Оніпко Т.В.

Вплив держави на хлібозаготівельну діяльність вітчизняної споживчої кооперації в 1928 р.

Проаналізовано заходи держави щодо залучення хлібозаготівельної галузі споживчої кооперації з метою підтримки продовольчого забезпечення міського населення й експорту України у 1928 р. Зроблено висновок про те, що в період ускладнень на хлібному ринку більшовикам удалося директивним шляхом використати потенціал споживчої кооперації для організації планових хлібозаготівель і тим самим продовжити індустріалізацію країни.

Ключові слова: *неп, споживча кооперація, хлібозаготівлі, неврожай, індустріалізація, заготівельні ціни.*

Необхідність оптимізації аграрного сектора виробництва нині не викликає заперечення. Проте з огляду на проблеми світового ринку та труднощі вітчизняної економіки вирішення вказаної проблеми без державної підтримки навряд чи можливе. Тож влада не може ігнорувати інтереси селянина–виробника, зокрема щодо збуту продукції. Відтак звернення до історичного досвіду залучення споживчої кооперації УСРР до хлібозаготівель у 1920–ті рр. цілком виправдане, оскільки спроможне виявити як внесок системи у подолання продовольчих труднощів, так і ті негативні наслідки політики радянської влади, які призвели до перетворення кооперативних організацій у безвідмовних виконавців більшовицьких проектів.

Перші розвідки щодо висвітлення досвіду хлібозаготівельної діяльності споживчої кооперації України в останні роки непу з'явилися ще в 1920–ті рр. Однак праці Є. Грінберга [1], О. Генкіна [2], М. Філіповича [3], Л. Пивоварова [4] та інших, хоча й містили обсяжний цифровий матеріал про участь споживчих товариств та їх спілок у державних хлібозаготівлях, були позбавлені неупередженого підходу, а отже, й об'єктивних висновків. Автори вважали доречним тогочасне посилення державного тиску на кооперативні хлібозаготівлі з огляду на необхідність фінансової підтримки індустріалізації країни. У подальші роки дослідження досвіду залучення більшовиками потенціалу споживчої кооперації для проведення хлібозаготівель практично не здійснювалися. Винятком вважаємо працю Я.А. Кістанова з історії споживчої кооперації СРСР, де автор, хоча й з марксистських позицій, зробив спробу розкрити роль споживчих товариств та їх спілок у хлібозаготівельних кампаніях 1920–х рр. [5].

Серед сучасних дослідників, які розглядали історичний досвід державних заготівельних структур та споживчої кооперації щодо участі у хлібозаготівлях в останні роки непу, варто згадати статтю Н.І. Земзюліної і В.С. Корновенка [6], де акцентовано на посиленні планових засад та централізації з боку існуючої влади. Проте в зазначеній розвідці автори не ставили мету виявити відмінності хлібозаготівельної роботи державних структур та споживчої кооперації.

Помітний внесок у висвітлення досвіду споживчої кооперації Поділля у хлібозаготівельних кампаніях кінця 1920–початку 1930–х рр. зробили В.В. Подолян та В.П. Рекрут [7]. Скориставшись великим масивом архівних документів, автори дійшли висновку, що більшовики свідомо залучали кооперативні установи «до виконання антигуманних планів хлібозаготівель». Цілком погоджуємося з тезою, що споживча кооперація стала заручницею тодішньої хлібозаготівельної політики, яка призвела до примусового втягування її у «трагічний для українського селянства апокаліпсис 1929–1933 рр.» [7,с.45].

Однак дотепер, на нашу думку, відносини держави і споживчої кооперації у заготівлях зернохліба, який на той час був важливим стратегічним товаром на світовому ринку, потребують подальшого дослідження. Спираючись на здобутки сучасної історіографії, зробимо спробу проаналізувати суть державної політики щодо хлібозаготівельної діяльності споживчої кооперації України у 1928 р.

Початок індустріалізації посилив увагу правлячої партії до хлібозаготівель. Як зазначає С.В. Кульчицький, держава була покликана «забезпечувати продовольством виплачувану робітникам новобудов зарплату, а також заробляти валюту продажем зерна за кордон, щоб розплатитися за імпортне устаткування» [8,с.44]. Відтак роль споживчої кооперації в заготівлях з огляду на розгортання індустріалізації країни помітно зросла, бо на неї покладалося важливе державне завдання сприяти оперативному збуту вирощеного селянами зернохліба на внутрішньому ринку і за кордоном.

Однак хлібозаготівельна кампанія 1928 р. мала свої особливості, оскільки тоді посилилося державне втручання у господарську діяльність споживчої кооперації. Через низький урожай та для послаблення конкуренції між державними та кооперативними заготівельниками регулюючі органи робили спробу встановити державну монополію на хлібозаготівельному ринку, потіснивши з нього кооперацію. Парадоксально, що більшовики, істотно збільшуючи хлібозаготівельні плани споживчій кооперації, водночас прагнули скоротити її заготівельну мережу. Так, Конвенційне бюро хлібозаготівельників при Вінницькому окружному торговельному відділі Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР (НКВТ) 14 жовтня 1928 р. визначило, що проводити централізовані планові хлібозаготівлі мають право 123 споживчі кооперативи, а децентралізовані, тобто для потреб пайовиків, – 201 [9,арк.15].

Проте у 1928 р., коли питання виконання державних планів з огляду на неврожай різко загострилося, радянській владі довелося рахуватися з тим, що кооперативні заготівельники мають тісні контакти із селянами. Відтак кооператорам удалося зберегти широку хлібозаготівельну мережу. На кінець року хлібозаготівлею в Україні займалися до 8 тис. споживчих кооперативів [10,с.44]. На XIV сесії Вукопспілки (центральна спілка споживчих товариств України, ВУКС) у лютому 1929 р. ішлося про те,

що «...усупереч невдалим заходам регулювальних органів, скерованих на скорочення заготівельної мережі споживкооперації й очевидно розрахованих на зменшення її ролі, вона зберегла цілком свої міцні позиції на хлібозаготівельному ринку» [11,с.12].

Посилилася централізація хлібозаготівель у системі споживчої кооперації. Основна частина хлібозаготівель припадала на сільські товариства. Якщо в 1925–1926 рр. вона становила 79 %, то в 1927–1928 рр. зросла до 96,4%. У 1927–1928 рр. споживча кооперація всього заготувала 1688,4 тис. тонн зернохліба, з них 1627,1 тис. тонн припадало на сільські товариства [3,с.50]. Таким чином, процес концентрації хлібозаготівель у сільській ланці відбувався у контексті посилення централізації економіки загалом по країні, а отже, він мав сприяти виконанню державних хлібозаготівельних завдань.

Керівництво ВУКС широко використовувало методи матеріальної зацікавленості селян до здачі зернохліба споживчим кооперативам, до чого зобов'язували рішення Х Всеукраїнського з'їзду Рад (квітень 1927 р.) [12,с.321]. Зокрема, впродовж 1928 р. мануфактура залишалася дієвим стимулом для хлібозаготівель, бо її не вистачало на селі. Лише 7 грудня 1928 р. правління ВУКС замовило у НКВТ УСРР 83 вагони цього ходового товару [13,арк.114]. Загалом держава прагнула урегулювати надходження дефіцитних промислових товарів під хлібозаготівлі, не допускаючи їх розпорошення на місцях. Згідно з директивою НКВТ СРСР та РПО СРСР від 30 грудня 1927 р., надісланою місцевим виконкомам, відділам внутрішньої торгівлі та кооперативним організаціям, усі непорозуміння щодо надходження дефіцитних товарів мали вирішуватися НКВТ СРСР та УСРР упродовж 24 годин [14,арк.4].

У 1928 р., коли державні хлібозаготівлі через низькі заготівельні ціни здійснювалися в умовах загострення класової боротьби на селі, влада прагнула задовольняти мануфактурою передусім сільську бідноту та сільських активістів. Наприклад, Лубенський окрвиконком у таємному обіжнику до райспілок від 28 жовтня 1928 р. установив, що сільській бідноті призначалося 30% мануфактури. Інші верстви селян лише за умови здачі кооперативу не менше 1 пуда зерна могли отримати мануфактури не більше як на 70 коп. Крім цього для стимулювання селян до здачі хліба кооператори Полтавщини використовували й інші гостродефіцитні товари, у тому числі сукно [15,арк.155],

Водночас практикувалося оперативне перекидання на село промислових товарів, які були у розпорядженні робітничої кооперації. Так, 25 червня 1928 р. загально–оперативні збори Дніпропетровського ЦРК (Центрального робітничого кооперативу) з огляду на повільне надходження зернохліба визнали доцільним перекидання ходових товарів у хлібозаготівельні райони «навіть в ущерб забезпечення міського робітничого населення» [16,арк.51]. Відтак на середину 1928 р. частка промислових товарів для села зросла до 65% від усіх товарів, які отримала тоді споживча кооперація [17,с.9].

Утім у ряді споживчих товариств простежувалося порушення порядку стимулювання членів кооперації за зданий зернохліб. Це, наприклад, підтверджує стенограма наради уповноважених ЦК ЦК(б)У по хлібозаготівлях від 1 листопада 1928 р. Мовилося про те, що на місцях непоодинокими були випадки, коли приватники, закупляючи збіжжя у селян за вищою, ніж у споживчій кооперації ціною, потім здавали його

до сільського кооперативу і в результаті забирали весь дефіцитний товар, зокрема, мануфактуру [18,арк.44].

Іншим видом матеріального стимулювання селян була додаткова виплата за зданий хліб. Так, правління ВУКС 21 грудня 1927 р. визнало за потрібне видавати доплату пайовикам у розмірі до 5 коп. за кожний пуд зданого зерна. При встановленні додаткової оплати за хліб, враховуючи директиви регулюючих органів, кооператори мали дотримуватися класового підходу. Наголошувалось на тому, що незаможники й середняки у своїй більшості здавали до кооперації збіжжя у першій половині хлібозаготівельної кампанії, а заможні верстви села з метою спекуляції затримували реалізацію зернохліба до післявесняного періоду. Відтак було запропоновано видавати селянам доплату лише за хліб, зданий до кооперації не пізніше 1 квітня 1928 р. [19,арк.32].

Цікавою виявилася тодішня практика грошового преміювання Могилів–Подільською райспілкою кооператорів, задіяних на хлібозаготівлях. Зокрема, 20 січня 1928 р. райспілка ухвалила рішення про їх стимулювання. Тож за січень на премію міг розраховувати член правління того сільського товариства, для якого місячний план здачі зернопродуктів становив не менше 1 тис. пудів. У такому разі винагорода складала 10 крб. За перевиконання товариством місячного плану на 25% його керівники отримували 25 крб., а за перевиконання місячного плану на 50% – відповідно 50 крб. Перевиконання місячного плану кооперативом понад 50%, крім вище зазначеної винагороди, передбачало по 1 крб. за кожний відсоток [20,арк.26].

Загалом матеріальне заохочення за здане збіжжя отримували лише ті кооперативи та райспілки, а також їх керівники, які своєчасно виконали чи перевиконали встановлені державою плани. Так, згідно з таємною телеграмою НКВТ УСРР від 17 січня 1928 р. до уповноважених цього наркомату на місцях, хлібозаготівельників і окрвиконкомів дізнаємося, що лише в ті райони, де хлібозаготівлі зросли, посилено надсилалися дефіцитні товари для заохочення селян. Водночас місцеві регулюючі органи зобов'язували скоротити постачання дефіцитними товарами тих споживчих кооперативів, у районах яких хлібозаготівлі відставали від необхідних державних планів [21,арк.12–12зв.].

Споживчій кооперації було заборонено з метою стимулювання селян вдаватися до підвищення закупівельних цін. Зручною формою державного регулювання заготівельних цін на зернопродукти виявилися конвенційні бюро, які з середини 1920–х рр. діяли при окружних відділах НКВТ УСРР. Відповідно всі заготівельні організації даного регіону укладали між собою угоду про встановлення та дотримання заготівельних цін як на зернохліб, так і на інші сільськогосподарські продукти. У разі переплати за зернохліб споживчі товариства притягалися до судової відповідальності [22,арк.378].

Від початку 1928 р. регулюючі органи систематично збільшували хлібозаготівельні плани споживчої кооперації. Так, 3 січня 1928 р. Українська економічна рада ухвалила план державних хлібозаготівель для ряду організацій. Із загального обсягу 265 млн. пудів збіжжя на «Сільський Господар» припадало 91 млн., відповідно на ВУКС – 80 млн., державні структури «Укрхліб» – 55 млн. і «Хлібопродукт» – 35 млн. пудів. Згідно з розпорядженнями НКВТ Вукопспілка протягом січня 1928 р. мала заготувати 5 млн. пудів зерна. Ця директива була визнана керівництвом ВУКС завищеною, тому воно звернулося до вказаного наркомату із письмовим

клопотанням про зменшення хлібозаготівельного плану на січень до 4 млн. пудів, бо «виконання вставленого плану хлібозаготівель призведе до недовантаження млинів ВУКС і зриву через це плану внутрішнього постачання». Однак прохання керівництва ВУКС не було задоволене [23,арк.13].

Невиконання встановлених центром планів державними та кооперативними організаціями загрожувало їх усуненням від цієї справи. Без сумніву, це вплинуло на загострення конкурентної боротьби між ними. Під тиском розпоряджень планових органів, а також для збереження своїх позицій на хлібному ринку у січні 1928 р. ВУКС спромоглася виконати місячний план на 131%, «Сільський Господар» – на 116%, тоді як державні заготівельні організації «Укрхліб» на 82 % і «Хлібопродукт» на 56%. Відставання державних хлібозаготівельників спонукало керівництво УСРР внести корективи в плани хлібозаготівель. 11 лютого 1928 р. хлібозаготівельна комісія ЦКК КП(б)У вимагала від ЦК збільшення планів для споживчої кооперації. У лютому місячний план для ВУКС підвищили до 11 млн. пудів за рахунок перекидання частини плану «Хлібопродукту» [24,арк.3].

Керівництво ВУКС тоді не зуміло протистояти державному тиску, а відтак було змушене виконувати завищені хлібозаготівельні директиви. 18 лютого 1928 р. на засіданні правління ВУКС після обговорення результатів хлібозаготівель констатували «надзвичайно незадовільне виконання лютневого плану» (на 30%). Загроза зриву державних завдань спонукала правління розіслати на місця розпорядження – за 5 днів домогтися «різкого перелому в ході хлібозаготівель для беззастережного виконання лютневого плану» [13,арк.61].

Відповідно до резолюції «Про хлібозаготівлю поточного року і про організацію хлібозаготівельної кампанії на 1928–29 рік», ухваленої об'єднаним пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1928 р., увесь хліб, заготовлений споживчою кооперацією за загальносоюзним планом (за винятком місцевих позапланових заготівель), вона мала здавати на заготівельні пункти державної хлібозаготівельної структури «Союзхліб» [25,с.321–323]. Однак хлібозаготівельна практика першої половини 1928 р. переконувала, що більшість організацій споживчої кооперації із завищеними державними планами не впорується. Зокрема, влітку 1928 р. споживча кооперація Чернігівської округи заготувала зернопродуктів лише 51,1% від плану [26,с.4].

Запровадження першого п'ятирічного плану з 1 жовтня 1928 р. означало, що віднині господарська діяльність споживчої кооперації буде відбуватися в суворо узгоджених рамках державного планування. Хоча обсяги заготівель хліба споживчою кооперацією в 1927–1928 рр. зросли порівняно з попереднім на 71,8%, пленум ЦК КП(б)У (листопад 1928 р.) різко критикував її роботу за недостатню увагу до цієї державної справи. Споживчу кооперацію звинувачували у недовиконані планових завдань за перший квартал 1928–1929 господарського року не лише в неврожайних округах, але й у регіонах із хорошим урожаєм [27,с.575].

Оскільки ситуація на хлібному ринку залишалася вкрай напруженою, все частіше правління ВУКС збиралося на засідання, щоб проаналізувати виконання державних планів та виробити заходи щодо активізації хлібозаготівель. Так, 12 грудня 1928 р., підбиваючи підсумки хлібозаготівельної кампанії за листопад, правління ВУКС визнало, що виконання

плану складає лише 55%. З огляду на це було вирішено терміново направити на місця додаткову партію гостродефіцитних товарів. Райспілки з найгіршими показниками (Житомирська, Зінов'євська, Конотопська, Мелітопольська, Прилуцька та Роменська) були зобов'язані впродовж грудня домогтися не тільки виконання плану, але й компенсації за листопад. 20 грудня 1928 р. відбулося наступне засідання правління ВУКС, на якому суворо були попереджені райспілки за недовиконання державного плану: Полтавська – 43,5%, Харківська – 48,2% і Прилуцька – 60,6%. Утім виконання споживчою кооперацією хлібозаготівельного плану у кінці 1928 р. продовжувало залишатися нереальною справою, а отже, за грудень воно становило 51,3% [14,арк.76–77].

У пошуках винуватців зриву державних хлібозаготівельних завдань керівництво республіки постійно посилювало перевірки кооператорів, задіяних на хлібозаготівельній роботі. Поштовхом до посилення «чистки» кооператорів стала секретна директива Політбюро ЦК ВКП(б) до партійних організацій за підписом Й.В. Сталіна від 13 лютого 1928 р. «Про підсумки заготівельної кампанії» [28,арк.1–3 зв]. Споживчі товариства та райспілки, зазначалося у директиві, «виявилися не на висоті свого покликання», оскільки «замість того, щоб приборкати спекуляцію, ...підривали єдиний фронт заготівельників, піднімали ціни на хліб і тим самим допомагали спекулянтам і куркулям зривати радянську політику цін, погіршували ринок, заважали заготівлі». Таким чином акцентувалося на необхідності очищення кооперації від «ворожих елементів».

Ряд секретних розпоряджень щодо притягнення до судової відповідальності за зрив хлібозаготівельних планів на Україні видав НКВТ УСРР. Так, 7 січня 1928 р. цей регулюючий орган надіслав розпорядження окружним прокурорам, за яким їм надавалося право притягати до кримінальної відповідальності керівників та членів правлінь кооперативних організацій, які використовували промислові товари під хлібозаготівлі не за призначенням [23,арк.24]. Згідно з розпорядженням НКВТ УСРР від 16 січня кооперативним центрам належало усувати з роботи тих членів правлінь споживчим товариств, які не забезпечували виконання державних планів хлібозаготівель [15,арк.11].

Систематично у місцеві партійні осередки від райспілок надходила інформація про кооператорів, на які покладалися обов'язки забезпечення виконання планів хлабозаготівель. Наприклад, 20 серпня 1928 р. до Дніпропетровського окружкому КП(б)У надійшли детальні характеристики на 26 кооператорів, які відповідали за своєчасні хлібозаготівлі в Петриківському, Петропавлівському, Перещепинському, Юріївському, Солоняському, Васильківському, Криничанському та Дніпровському районах Дніпропетровської округи [28,арк.41].

Якщо на місцях перевіркою кооператорів–заготівельників займалися окружні партійні осередки, то стосовно хлібного та збутового відділів ВУКС цю роботу здійснював ЦК КП(б)У. Так, 26 жовтня 1928 р. вийшла директива Оргбюро ЦК КП(б)У про заміну безпартійних членів підрозділів ВУКС, відповідальних за хлібозаготівлі, кооператорами–комуністами з числа членів правління [24,арк.59]. Водночас НКВТ у директиві від 11 серпня звинуватив споживчу кооперацію у бездіяльності, яка призвела до «загрози зриву хлібозаготівельної кампанії». Щоб домогтися «різкого перелому в розвитку хлібозаготівель», зобов'язали направити на село

кооператорів–комуністів або перевірених на хлібозаготівельній роботі безпартійних [29,арк.36].

Керівництво ВУКС тоді не знайшло в собі сили протидіяти розгортанню «чистки» кооперативних кадрів з боку влади. Натомість очільники кооперативних організацій теж почали вдаватися до усунення від хлібозаготівель тих, хто не відповідав «сучасним вимогам роботи». Загалом у 1928 р. було знято з роботи кілька тисяч, за визначенням керівників ВУКС, «непридатних робітників, які або дійсно були непридатні, або злякалися труднощів, що повстали перед кооперацією в час боротьби за хліб» [29,с.38].

Відмінною рисою хлібозаготівельної кампанії 1928 р. стало те, що об'єктом критики за уповільнення її темпів стали не лише кооператори–заготівельники, але й безпосередньо самі пайовики. Тоді один з партійних керманичів України, на той час – нарком земельних справ О.Г. Шліхтер закликав споживчу кооперацію перебудувати роботу «в напрямі поглиблення класового підходу до окремих соціальних груп села» і «стати на шлях припинення будь–якої господарської допомоги куркульським елементам» [30,с.383]. Кооперативні організації, виконуючи державні директиви, посилили боротьбу проти тих пайовиків, які притримували збіжжя або продавали його приватному посередникові. У червні 1928 р. журнал «Кооперативне будівництво» закликав занести на «чорну дошку всіх пайовиків, які обходять свій кооператив, коли реалізують хлібопродукти, позбавляти їх права одержувати з кооперативу постачання і навіть виключати з числа пайовиків спекулянтів та тих, хто приховує хліб, створюючи навколо них атмосферу загального презирства та бойкоту як до ворогів кооперації» [17,с.11].

Отже, протягом 1928 р. хлібозаготівельна робота в країні мала ряд особливостей. Вона виконувалася на фоні швидкого розгортання індустріалізації, збільшення планових завдань та загострення боротьби за хліб. З 19% у хлібозаготівельну кампанію 1926–1927 рр. питома вага ВУКС як планового заготівельника в Україні зросла до 36,2% у хлібозаготівельну кампанію 1927–1928 рр. [31,арк.36–37]. Загалом, збільшивши обсяги заготівель зернохліба, споживча кооперація України зробили значний внесок у розв'язання продовольчої проблеми в республіці, водночас сприяючи продовольчому забезпеченню промислових центрів СРСР. Проте досягнуті результати хлібозаготівельної діяльності були тісно пов'язані з одержавленням споживчої кооперації, ослабленням господарської ініціативи кооператорів, «чистками» кооперативних кадрів. В останні роки непу кооперація стала слухняним виконавцем більшовицьких хлібозаготівельних планів і тим самим була причетна до загострення економічної і політичної ситуації на селі.

З огляду на доцільність підтримки сучасного села є сенс і надалі продовжити дослідження історичного досвіду співпраці держави і споживчої кооперації щодо стимулювання сільськогосподарського виробництва та налагодження процесу збуту вирощеної селянами продукції через споживчу кооперацію, яка традиційно мала на селі розгалужену заготівельну мережу.

Список використаних джерел

1. Грінберг Э. Хлебозаготовки потребкооперации / Э. Гринберг // Бюллетень Вукопспилки. – 1924.– № 19. – С.17–21.

2. Генкин А. Б. Перед новой хлебозаготовительной кампанией / А. Б. Генкин // Кооперативный бюллетень. – 1926. – №17. – С.3–9.

3. Філіпович М. Споживкооперація України у хлібозаготівля за час із 23–24 по 29–30рр. / М. Філіпович // Кооперативне будівництво. – 1930.– № 11–12. – С.47–52.

4. Пивоваров Л. Принципы построения хлебной работы в потребительских обществах / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. –1926. – № 18–19. – С.25–30.

5. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР. Исторический очерк / Я.А. Кистанов. – М. : Издание Центросоюза, 1951. – 418 с.

6. Земзюліна Н.І. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/27–1928/29 господарських років / Н.І. Земзюліна, С.В. Корновенко // Український історичний журнал. – 2002.– № 6. – С.114–116.

7. Подолян В.В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30–х років XX століття // В.В. Подолян, В.П. Рекрут. – Вінниця : ПП Балюк, 2008. – 420 с.

8. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому» / С.В. Кульчицький. – К. : Вид–во Україна», 1991.

9. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р–122. – Оп.1. – Спр.158.

10. Кооперативна хроніка. Про хід хлібозаготівлі в Україні // Кооперативне будівництво. – 1929. – №7–8.

11. Венгер А. XIV Сесія Вукопспілки про хлібозаготовчу роботу споживкооперації / А. Венгер // Кооперативне будівництво. – 1929. – № 4. – С. 12.

12. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо–селянського уряду України (далі –ЗУ України), – 1927. – № 20. – Ст. 97.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) . – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2797.

14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі –ЦДАВО України) . – Ф.296. – Оп.3. – Спр.656.

15. Державний архів Полтавської області, . – Ф.Р–2178. – Оп.1. – Спр.4.

16. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.П–7. – Оп.1. – Спр.991.

17. Роль й завдання кооперації в хлібозаготівлях. Тези Вукопспілки для доповідачів на сільському кооперативному активі і на зборах пайовиків // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 21.

18. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.308.

19. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р–122. – Оп.1. – Спр.122.

20. Там само. – Ф.Р–3540. – Оп.1. – Спр.5.

21. ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.20. – Спр.2777.

22. Державний архів Полтавської області, . – Ф.Р–2178. – Оп.1. – Спр.1.

23. ЦДАВО України, ф.296. оп.3, спр. 1563.

24. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2793.

25. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюцяих и решениях сьездов, конференций и пленумов ЦК (далі – КПСС в резолюциях...). (1898–1986). – Т. 4. – 1926–1929. – 9–е изд., доп. и испр. – М. : Политиздат, 1984.

26. Хлібозаготівлі за останню п'ятиденку // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 7 липня.

27. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях сьездов, конференций и пленумов ЦК (далі – Компартия Украины в резолюциях...) : В 2–х томах. – Т.1. – 1918– 1941. – К. : Политиздат Украины, 1976.

28.Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.П–7. – Оп.1. – Спр.871.

29. Попов М. Вукопспілка в житті української споживкооперації / М. Попов // Кооперативне будівництво. – 1930. – №11–12.
30. Шліхтер О.Г. XV з'їзд ВКП(б) та робота на селі // Вибрані твори/ О.Г. Шліхтер. – К. : АН УРСР, 1959. – 383 с.
31. ЦДАВО України. – Ф.Р–296. – Оп.3. – Спр.1433.

Онипко Т.В. Влияние государства на хлебозаготовительную деятельность отечественной потребительской кооперации в 1928 г.
Проанализированы мероприятия государства относительно привлечения хлебозаготовительной отрасли потребительской кооперации с целью поддержки продовольственного обеспечения городского населения и экспорта Украины в 1928 г. Сделан вывод о том, что в период осложнений на хлебном рынке большевикам удалось директивным путем использовать потенциал потребительской кооперации для организации плановых хлебозаготовок и тем самым продолжить индустриализацию страны.
Ключевые слова: *нэп, потребительская кооперация, хлебозаготовки, неурожай, индустриализация, заготовительные цены.*

Onipko, T.V. The state influence on the grain procurement activity of domestic consumer cooperatives in 1928
Actions of the state concerning attraction of grain procurement branch of consumer cooperatives for the purpose of support of food maintenance of urban population and ukrainian export in 1928 are opened. The conclusion is drawn that in a period of complications in the grain market bolsheviks were successful to use potential of consumer cooperatives by a directive way for the organization of planned grain–collections and by that to continue country industrialization.
Key words: *New Economic Policy, consumer cooperatives, grain–collections, poor harvest, industrialization, procuring price*

УДК 334.735: 94(477) «19» **Рекрут В. П.**

Поширення зловживань в системі споживчої кооперації УСРР на початку 30-х років XX ст.: причини і наслідки

Аналізуються причини і наслідки поширення зловживань в системі споживчої кооперації УСРР щодо торговельного обслуговуванння та розподілу продовольчих ресурсів на початку 30–х років XX століття.

Ключові слова: *споживча кооперація, «дефіцит», закриті кооперативи, розтрати і крадіжки, партійно–радянська номенклатура.*

Зі здобуттям незалежності України у вітчизняній науці відбулися значні зрушення в дослідженні трагічних подій історії українського народу. Доступ до колись надійно утаємлених документів і матеріалів дозволив сучасним науковцям винести на суд світової громадськості жахливі злочини проти людства впродовж панування ідеї більшовизму. Вітчизняним та зарубіжним науковцям, зокрема С. Кульчицькому [1], В. Марочку [2], О. Веселовій, В. Марочку, О. Мовчану [3], В. Сергійчуку [4], Д. Мейсу [5], Р. Конквесту [6] та ін. вдалося на підставі дослідження автентичної джерельної бази визначити, хто і як здійснював злочин проти українського народу, вирахувати його кількісні втрати й довести, що на початку 30–х років більшовицький режим не залишив надії на життя сельчанам, переважна більшість яких була приречена на загибель мученицькою голодною смертю.

На жаль, нині ще маловивченими залишаються підходи тогочасної влади до організації торговельного обслуговування та розподілу продуктів харчування, здійснення контролю за дотриманням так званої «соціалістичної законності» при «отоварюванні» поділених на «касти» громадян країни. Однак, найбільш закритим питанням залишається інформація про тих, хто на тлі суцільного голодомору здійснював «жировисько під час чуми» – розкрадав останні крихти, влаштовував безбідне життя собі і певному оточенню.

У статті, торкаючись лише частини цієї проблематики, аналізуються причини і наслідки поширення зловживань, висвітлюються маловідомі факти злочинної діяльності партійно–радянського апарату і працівників споживчої кооперації УСРР під час забезпечення населення товарами і продуктами харчування на початку 30–х років XX століття.

Слід відмітити, що у кінці 20–х років в Україні зі згортанням нової економічної політики й ліквідації ринкових відносин відбувалися незворотні процеси знищення приватного підприємництва та утвердження

монополії державної й кооперативної форм торгівлі. Водночас, під безпосереднім керівництвом більшовицької партії споживча кооперація набула статусу провідної галузі кооперативного руху, отримала монопольне право на обслуговування населення, стала основним агентом держави в запровадженні політики заготівельно–торговельних цін, спрямованих на максимальне накопичення продовольчих та експортних ресурсів країни. Внаслідок «турботи» з боку ВКП(б) основні принципи кооперації, зокрема, добровільність і відкрите членство, демократичний членський контроль перетворилися в пусту формальність, а втрата економічної зацікавленості викликала байдуже ставлення членів товариств до результатів діяльності товариств та їх спілок.

Зазначимо, що на початку 30–х років глобальні перетворення в економіці країни, пов'язані з індустріалізацією промисловості та суцільною колективізацією сільського господарства, винесли на поверхню величезний комплекс соціально–економічних протиріч, обумовлених порушенням балансу попиту і пропозицій, у першу чергу, в системі забезпечення населення продуктами харчування і товарами повсякденного попиту. Під тиском наростаючих продовольчих проблем влада відновила систему нормування основних товарних ресурсів та запровадила отоварювання населення за спеціальними списками. У той же час зародилося і утвердилося особливе поняття – «дефіцит», яке на довгі роки стало специфічною економічною категорією радянського суспільства й, власне, спричинило розквіт системи зловживань і правопорушень у сфері задоволення споживчих потреб населення. Водночас, виникла й зросла певна група громадян, яка, в силу своєї професійної належності, отримала право на формування, розподіл і реалізацію цих товарів між споживачами. Зрозуміло, що в сприятливих умовах для привласнення ресурсів виникала спокуса «відкусити» так званий «дефіцит» від загального пирога і певну дещицю використати для особистих потреб або, як показала практика, для власного збагачення.

Відтак, у 1931–1932 рр. з поглибленням проблеми дефіциту продовольчих товарів, а з тим, поширення масового голоду серед сільського населення і частини міських мешканців, значно зросли випадки порушення законів з метою самозабезпечення. Такі тенденції набули поширення й серед кооперативних працівників. Дійсно, в 1932 р. у системі споживчої кооперації УСРР було зареєстровано 17 тисяч розтрат і крадіжок на величезну суму в 15 млн. крб. [7,с.16]. Без сумніву, масовий характер розкрадання колгоспного і кооперативного майна спонукав владу до прийняття Постанови ЦВК і РНК СРСР від 07.08.1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності» [8], згідно якої за крадіжки громадяни каралися 10–ти літнім терміном ув'язнення або розстрілом. Більш детальне роз'яснення для каральних органів щодо застосування цього «Закону» проти торговельних працівників було направлено на місця в таємній «Інструкції». Зокрема, в тексті зазначалося: «Стосовно куркулів, колишніх торговців, ...що проникли в органи постачання, торгівлі і кооперації, а також посадових осіб товаропровідної мережі, викритих у крадіжках товарів або продажу їх на приватний ринок і розтратах значних коштів, – застосовувати вищу міру покарання» [9,арк.124]. Безпрецедентним за своїм змістом став розділ 4 зазначеної інструкції, що дозволяв застосовувати норми репресії згідно «Закону» від 7 серпня 1932

р. у злочинах, які були здійснені до його оголошення. Це означало, що за бажанням можна було підводити під «розстріл» фігурантів кримінальних справ попереднього періоду [9,арк.125].

Однак, названий селянством горезвісний «закон про п'ять колосків» (за іншою версією «закон сім–вісім») не зупинив ріст злочинності серед населення та кооперації зокрема. Так, за даними прокуратури Київської області, яка проводила перевірку виконання згаданої «Постанови» в системі облспоживспілки, слідує, що кількість карних справ щодо зловживань кооператорів невпинно зростала. Статистика свідчить, що в серпні 1932 р. було порушено 219 справ, у вересні їх відкрито 738, в жовтні – 850. Лише у листопаді намітився певний спад (532 справи), який, за висновком прокуратури, був обумовлений недостатньою роботою слідчих органів. Загалом, станом на початок 1933 р. покарання понесли 512 кооператорів, в тому числі 5 осіб розстріляно, а інші отримали незначні терміни ув'язнення, які, за визначенням прокурорської комісії, заслуговували на застосування «більш суворих репресій» [10,арк.4].

Вражаючі дані про ріст злочинності у сфері розкрадання матеріальних ресурсів протягом 1932 р. – другого кварталу 1933 р. знаходимо у звіті прокурора Вінницької області. Так, якщо у І–му кварталі 1932 р. відбулося 62 випадки конокрадства, то в ІІ–му кв. наступного року їх сталося 1245. Крадіжки худоби зросли з 258 до 1146 випадків, а зловживання в майновій сфері в аналогічному періоді збільшилися з 1994 до 4310 справ [11, арк. 180].

Отже, аналіз наведених вище даних свідчить, що ріст злочинності щодо розкрадання продовольчих ресурсів та зловживань у сфері торгівлі безпосередньо пов'язаний з посиленням голодомору в УСРР. Масове вилучення в сільського населення залишків продуктів харчування та застосування так званих «чорних дошок», які запровадила більшовицька влада в листопаді–грудні 1932 – початку 1933 рр., спричинили крадіжки як суспільного, так і особистого майна громадян. Водночас, рядові працівники кооперації, які були включені до списку № 3 і мали право придбати певний перерелік продуктів харчування, майже нічого не отримували. Суттєво поглибив катастрофічний стан сільських кооператорів низький рівень заробітної платні, яка була майже вдвічі нижчою від міських колег [12,арк.15] та в умовах економічної блокади сільської торгівлі виплачувалася не своєчасно. Тому значна частина продавців і матеріально відповідальних працівників намагалася компенсувати нагальні потреби за рахунок використання доступних їм товарних ресурсів.

Слід визнати, що серед зловживань кооператорів були факти наживи на дефіциті харчових продуктів, мали місце сплановані акції привласнення виручки. Можна знайти приклади завищення цін та інших форм злочинної діяльності, які, як відомо, обов'язково виникають у процесі торгівлі в екстремальних умовах. Разом з тим, за даними Вукоопспілки, лише 40 % виявлених справ розтратників були передані до суду, тобто ті, які перевищували суму 100 крб. [7,с.17]. На нашу думку, всі інші 60 % «розтрат» носили вимушений характер і зводилися до дрібного вилучення продуктів харчування. Безперечно, такі протиправні дії заслуговують на засудження, але, на наше переконання, до цього їх штовхнула не жадоба наживи, а природне прагнення зберегти своє життя, яке звірячими методами намагалася відібрати більшовицька влада. Саме безвихідь примусила кооперативних працівників стати на шлях порушення законів.

Зазначимо, що масштаби розповсюдження цих явищ привернули увагу генсека ВКП(б) Й. Сталіна. Він розглядав звичайні крадіжки не інакше як підрив соціалістичного ладу в контексті загострення класової боротьби. Так, у звітній доповіді «Підсумки першої пятирічки» 7 січня 1933 р. Й. Сталін наголосив про необхідність посилити боротьбу з рештками ворожих класів, що «розповзлися ...по наших установах і торговельних організаціях, ...організовують масове злодійство і розкрадання державного.., кооперативного майна, колгоспної власності» [13,с. 333–334]. Реагуючи на промову вождя, вже 16 лютого 1933 р. Раднарком СРСР ухвалив постанову «Про заходи для посилення боротьби з розкраданнями й розтратами в державних і кооперативних торговельних підприємствах» та зобов'язував всі відповідні органи запровадити рішучу боротьбу з розтратниками, вимагав від керівних органів невідкладних дій щодо налагодження обліку і контролю в системі споживчої кооперації [14]. Однак, ухвалені Раднаркомом заходи вже не могли зупинити подальше збільшення збитків споживчої кооперації, отриманих від розтрат та крадіжок кооперативного майна. Тому наступним кроком влади став безпрецедентний у світовій кооперативній практиці закон «Про надання торговельним інструкторам та інспекторам споживчої кооперації прав органів дізнання». Тобто, кожен працівник апарату управління споживчої кооперації отримав право «...провадити розслід у формі допитів свідків та підозрюваних» [15,с.25].

З юридичної точки зору у такий спосіб у системі споживчої кооперації країни був утворений додатковий інститут органів юстиції, котрий, через посадових осіб апарату управління міг чинити слідчі дії: визначати предмет злочину, окреслювати коло підозрюваних та проводити функції дізнання. Більше того, їм надавалося право «...негайно накладати арешт на майно підозрюваного або винуватого, незалежно від подання цивільного позову», оформляти виконавчі листи, а судовим органам передбачалося виділити спеціальних судових виконавців і «забезпечити позачергове стягнення» [15].

Необхідно зазначити, що невтішні підсумки економічної діяльності кооперативних організацій за 1932–1933 рр., стрімке поширення недостач і зловживань примусило владу посилити контроль за кадровим потенціалом кооперації. Як завжди ініціатором таких починань ставало Політбюро ЦК КП(б)У, яке відповідною постановою від 28.10. 1933 р. оголосило чергову чистку кооперативного апарату. На цей раз кожному обкому були доведені точні цифри (ймовірно, на підставі довідок місцевих органів ДПУ) щодо кількості знятих і замінених кооперативних управлінців, починаючи від споживчих товариств і закінчуючи обласповживспілками. Так, в Одеській споживспілці серед керівного складу распоживспілок потрібно було «вичистити» 357 осіб. Фактично, одесити виконали завдання лише на 84 %, тобто позбавилися 299 працівників [16,арк.2]. Більшого масштабу набула операція щодо чистки управлінського апарату у Вінницькій облспоживспілці. За контрольними цифрами ЦК КП(б)У вінничани повинні були позбутися у всій системі 1460 працівників. Однак, вдалося зняти з роботи тільки 951 особу (65 % до плану), в тому числі 77 колишніх петлюрівців і білогвардійців, 101 куркуля, 123 торговців–спекулянтів, 550 працівників за крадіжки і зловживання та 108 «непридатних до роботи – ледарів» [16,арк.24]. Загалом, внаслідок чистки 1933 р. апарат споживчої

кооперації УСРР втратив більш 6 тис. осіб, яких зарахували до класово чужих і ворожих елементів [17,с.243].

Проте, наслідки чистки не задовольнили керівництво КП(б)У й тому контроль за виконанням вищезгаданої постанови ЦК ВКП(б) поклали на спеціальну комісію при РНК УСРР. Цей орган контролю за виконанням волі вищих партійно–радянських органів на Україні очолив В. Чубар Так, в ухвалі комісії «Про боротьбу з розтратами та крадіжками в системі споживчої кооперації» від 23 жовтня 1933 р. констатувалося, що система споживчої кооперації не виконала згаданої постанови РНК СРСР від 16 лютого 1933 р. й тому кооперативні органи повинні негайно запровадити додаткові заходи. Зокрема, атестаційним комісіям потрібно було «...переглянути склад торговельних працівників кооперації та простежити за звільненням тих із них, непридатних для роботи в споживчій кооперації, які вже були під судом за крадіжки й розтрати. НК РСІ УСРР через свої місцеві органи забезпечити керування роботою контрольно–ревізійних комісій кооперації... Взяти до відому.., що НКЮ УСРР організує у всіх великих містах у цьому кварталі спеціальні камери для розгляду справ про крадіжки та розтрати в кооперативних органах» [14,с.22].

Черговим витком у системі «закручування гайок» щодо споживчої кооперації стала «драконівська» постанова ВЦВК і РНК УСРР «Про доповнення Кримінального Кодексу УСРР ст. 135^4 про відповідальність за обкрадання споживача й обдурювання радянської держави» від 23 серпня 1934 року [18]. Звісно, таким змінам у Кодексі передувала відповідна постанова ЦК ВКП(б) від 26.07. 1934 р., яка вимагала провести рішучу боротьбу з обважуванням, обмірюванням споживачів та порушенням роздрібних цін у торгівлі [19, арк.76]. Тому в доповненні зазначалося, що за обважування й обмірювання покупців, користування в торгівлі неправильними терезами, гирями, метрами та іншим вимірювальними приладами, продаж нижчого сорту за ціною вищого, а також порушення встановлених роздрібних цін запроваджувалося покарання «...позбавленням волі на строк до 10 років» [18,с.15].

Реагуючи на вимогу вищих партійно–радянських органів, правління Вукопспілки провело суцільну перевірку відповідних засобів вимірювання та дотримування роздрібних цін у системі споживчої кооперації УСРР, результати якої вразили навіть досвідчених управлінців. Так, внаслідок рейдів були вилучені як непридатні 14349 вагів (39,6 % до числа перевірених), 58006 гир (41,2 %), 5364 «метрів» (50,3 %), 7880 «літрів» (57, 5 %). В ході перевірки бригади виявили 877 випадків обважування й обмірювання та 772 порушення роздрібних цін. Як наслідок 744 справи було передано до судово–слідчих органів. У постанові президії Вукоопспілки від 02.10. 1934 р. правління змушене було визнати про «наявність в споживсистемі України фактів масового обмірювання й обвішування споживача і порушення радянської політики цін» [19,арк.76]. Враховуючи той факт, що тодішні суди були однозначно налаштовані на «рішучу боротьбу з класовим ворогом» і, як правило, присуджували максимальний термін покарання, то можна зрозуміти, скільки простих працівників прилавка за дрібні помилки та порушення правил радянської торгівлі опинились у численних концтаборах СРСР.

Не поліпшила справи постанова Центроспілки щодо створення додаткових органів контролю. До речі, рішення центру від 10.07.1934 р. передбачало «для підсилення боротьби з розтратами й крадіжками, а також

керівництва роботою ревізійних комісій в ССТ, ЗРК, МРК» утворити при облспоживспілках інститут районних ревізорів [19,арк.32]. Це означало, що в структуру облспоживспілок вводилося контрольно–ревізійне управління, керівник якого входив до номенклатури обкому і, як правило, тісно співпрацював з органами НКВС. Загалом, Москва дозволила утримувати в системі Укоопспілки 80 штатних ревізорів, зокрема, Київській ОСС – 16, Харківській – 15, Дніпропетровській – 11, Одеській – 12, Донецькій – 8, Вінницькій – 11, Чернігівській – 5 та 2 в АМССР [19,арк.32]. Безперечно, ця постанова, руйнуючи демократичні засади утворення та діяльності ревізійних комісій, перетворювала їх у виконавчий апарат правлінь товариств та їх спілок, остаточно підпорядкувала їхню роботу під вплив і контроль партійно–радянських органів.

Необхідно зазначити, що посилення законодавчої бази щодо боротьби з розтратами, крадіжками та марнотратством у споживчій кооперації не вирішило цих проблем. Аналіз діяльності Вукоопспілки за 1932–1934 рр. показує, що у товариствах і спілках відбувалося постійне зростання кількості порушень, збільшувалися їх фінансові розміри тощо. Так, у 1934 р. розтрати і крадіжки порівняно з 1932 р. виросли майже у 2,6 рази і становили значну суму понад 39,3 млн. крб. [20,арк.171]. Принагідно зазначимо, що ця сума перевищувала 3–х річний фонд (12,2 млн. крб.) оплати праці всіх працівників споживчої кооперації УСРР! [21,с.70]. Не викликає сумніву, що ріст розтрат безпосередньо був пов'язаний з голодом, який лютував на Україні у 1932–1933 роках і продовжувався наступного 1934 року. Тому, на наш погляд, негативні тенденції до росту кількості дрібних розтрат у споживчій кооперації стали результатом злочинної політики більшовицької влади щодо українського селянства. В умовах голодомору частина кооператорів вимушено стала на шлях порушення закону, намагаючись якось зберегти власне життя.

Було б невірним вважати, що лише ці причини стали основними для виникнення масштабних крадіжок і розтрат. На наше переконання, переважна більшість кооперативних коштів була викрадена саме з метою особистого збагачення незначної частини кооператорів, які за функціональними обов'язками мали доступ до товарних ресурсів. При цьому, географія злочинності не обов'язково торкалася тих регіонів, які найбільше постраждали від голодомору. Так, значні кошти розікрали у Київській міськспоживспілці, особливо «відзначилися» донецькі кооператори, де лише в 1934 р. до кооперативних кас не потрапило 5,4 млн. крб. [22,с.13].

Красномовним прикладом може слугувати стан збереження кооперативної власності у Вінницькій облспоживспілці. За даними на середину 1935 р. в системі облспоживспілки рахувалося 1517 осіб, які вкрали і розтратили кооперативного майна на загальну суму понад 2 млн. крб. Аналіз архівних документів свідчить, що серед порушників законодавства знаходилася значна частина звичайних продавців і рядових працівників, які допустили зловживання в межах недостач у розмірі 50–500 крб. Однак, були й такі, які свідомо стали на шлях особистого збагачення і переслідували корисні мотиви. Так, завідуючий магазином Ярмолинецької райспоживспілки (РСС) А. Петровський вкрав товарів на 31,1 тис. крб. [23,арк.19]. Викликає сумнів, що продавець с. Гулівці Калинівської РСС В. Чуйко розтратив 25,8 тис. крб. для задоволення своїх потреб у солі, гасу, мила і т. п. [23,арк.24]. На наше переконання, кримінальні злочини здійснили продавці Чемирівської РСС Т. Гладкий

(17,8 тис. крб.) [23,арк.8] і Дацьков Меджибіжської РСС (13,4 тис. крб.) [23,арк.10], завмаг Вінницького міського кооперативу В. Чеський (15 тис. крб.) [23,арк.24], експедитор Солобківецької РСС Галабурда (10,5 тис. крб.) [23,арк.8] та інші.

Значні зловживання відбувалися і серед керівництва районних спілок та їх організацій. Так, голова правління Немирівської РСС А. Грінштейн разом з членами правління Й. Гейнісом і К. Руцьким та ще з 6–ма особами з керівного складу у 1933–1934 рр. займалися систематичним розкраданням кооперативних коштів [24]. Зокрема, голова правління, отримуючи під звіт великі суми, не надавав відповідних документів про їх використання, завжди наперед отримував власну заробітну плату, незаконно використовував кошти на перевезення сім'ї, займався самозабезпеченням і т. ін. [24,арк.81]. Не відставали від голови інші члени правління, зокрема, завторг Й. Гейніс систематично брав у магазинах різні товари й за них не розраховувся [24,арк.82]. Директор заготконтори К. Руцький «розбазарив» значну кількість цукру, незаконно списав 3,3 т картоплі, допустив на підсобному господарстві падіж свиней (73 шт.), кролів і овець [24,арк.83]. Завідувач їдальні для керівного складу (партійно–радянської номенклатури) К. Кісилевський, він же – завідувач закритого розподільника, закупляв продукти харчування на місцевих ринках і відпускав їх керівному складу («п'ятірці») за цінами у 6 разів дешевше від собівартості. Внаслідок такої діяльності спілка отримала прямі збитки в розмірі 36 тис. крб. [24,арк.84]. Прикметно, що діяльність закритого розподільника знаходилася під особистим контролем А. Грінштейна, і за його вказівками товари направлялася на задоволення споживацьких потреб керівництва району. Безперечно, не без участі високих посадових осіб розподільник отримав (без належних документів) з місцевих підприємств 8 ц цукру, 50 л спирту і 100 кг меду, які згодом таємно розподілили між окремими керівними особами. За вказівками голови правління нормовані товари слугували засобом оплати за товари і послуги. Так, за валянки і костюм для секретаря райпарткому тов. Соколова розподільник виділив шевцеві 1 пуд борошна. Не забував А. Грінштейн і про свою родину, набираючи товари і продукти харчування в борг, регулярно направляв їх до Вінниці [24,арк.84].

Важливим моментом у підсумку цієї кримінальної справи став вирок суду, за яким трьох головних осіб злочинного угрупування позбавили «волі в загальних місцях ув'язнення на два з половиною роки» [24,арк.85]. Впадає у вічі, що при діючому жорстокому законодавстві, зокрема, згідно закону «сім–вісім», трьох фігурантів цієї справи мали б засудити до розстрілу, а інших до позбавлення волі не менше 10 років. Проте, маніпуляціями місцевого прокурора тов. Друта, який, до речі, в 1935 році був звинувачений у зловживаннях службовим становищем і приховуванні значних розтрат в кооперації [25, арк.285], слідство підігнало під чинність іншого артикулу Кримінального кодексу, що й врятувало цю злочинну групу від справедливого покарання.

Отже, наведені вище приклади свідчать, що відверте зловживання службовим становищем з боку керівництва райспоживспілки відбувалося під прикриттям вищих посадових осіб району, які створювали сприятливі умови для поліпшення особистого товарного забезпечення і покривали грубі економічні й морально–етичні порушення тамтешніх кооперативних горе–діячів.

Варто зазначити, що аналіз опрацьованих документів і матеріалів архівних фондів показує, що у багатьох випадках ініціаторами та учасниками порушень соціалістичної законності й грубих викривлень соціальної справедливості у сфері діяльності споживчої кооперації виступали партійно–радянські керівники і високопосадовці органів місцевої влади. Так, у Вінницькій області, за повідомленням обласного прокурора, при розгляді судової справи щодо зловживань у Волочинській РСС та у матеріалах слідства виявились факти безпосередньої участі першого секретаря райкому М. Постолова та голови райвиконкому Д. Третяка, котрі разом з головою правління місцевої спілки здійснювали грубі порушення щодо розподілу дефіцитних товарів [26,арк.19]. Назване вище районне керівництво примушувало голову правління райспоживспілки С. Шендельмана проводити незаконні фінансово–господарські операції, зокрема відпускати товари відповідальним працівникам району за демпінговими цінами.

Скандального розголосу в партійних колах України набула справа про сало, яке сільські виконавці конфіскували у хліборобів Ладижинського району і передали кооператорам для реалізації. За свідченням інструктора ЦК КП(б)У В. Шварнера, саме в розпалі продовольчих труднощів (кінець 1932 р.) на очах у скривджених селян це сало розподілили по 2 –3 кг серед працівників районних партійних і радянських органів, про що у доповідній записці в ЦК читаємо: «Це сало отримали починаючи від кол. секретаря РПК, голови КК закінчуючи всіма відповідальними працівниками» [27,арк.2].

Проте, вищенаведені факти свідчать про рівень зловживань на районному рівні і лише частково розкривають всю глибину системних порушень законності, які відбувалися в обласних відомчих установах і організаціях, котрі були причетні до забезпечення населення продуктами харчування. Про це йшлося в «Закритому листі партколегії КПК по Вінницькій області», який було направлено під грифом «цілком таємно» у вересні 1934 р. всім міським і районним парткомам, політвідділам МТС і радгоспів [28]. У зверненні секретар партколегії КПК при ЦК ВКП(б) у Вінницькій області тов. Янсон констатував, що в партійних організаціях області мають місце «значні злочини, які тягнуть за собою серйозні наслідки, ...наносять державі і партії величезну шкоду» [28, арк. 7]. Серед таких організацій називалося обласне управління «Облвінторг», у системі якого було виявлено значні зловживання і крадіжки з боку працівників апарату і периферії. За підсумками діяльності в 1933 р. управління отримало 1,1 млн. крб. збитків, розтрати і крадіжки сягнули 220 тис. крб. Директор «Облвінторгу» тов. Розенберг опустився до аморальних вчинків, займався розбазарюванням фондів, привласнив 5,5 тис. крб. [28,арк.7].

У 1932–1934 рр. відбувалися масові порушення при використанні фондової продукції для забезпечення продовольчих потреб населення, яке здійснювалося через мережу так званих закритих робітничих кооперативів. Так, керівництво Облцукросекції на чолі з Л. Талесніком, незважаючи на виключно цільове призначення продуктів, виділених для забезпечення робітників цукрових заводів, відпустило з цих фондів різним особам й організаціям 30 т житнього борошна, 20,5 т цукру, 12,2 т риби та значну кількість інших гостродефіцитних продовольчих товарів [28,арк.65]. При цьому, основними споживачами цих ресурсів ставали представники контролюючих органів, зокрема, прокуратури, працівники ОДПУ та ін. Крім цього, в низовій мережі цукроробкоопів процвітали розтрати і крадіжки,

яких протягом 1933 р. і першого кварталу 1934 р. сталося 569 випадків із втратами на загальну суму 448 тис. крб. [28, арк.66].

Слід відмітити, що серед міст, в яких відбувалися системні порушення соціалістичної законності, особливий статус займало м. Бердичів. Місцеве партійно–радянське й торгово–промислове керівництво протягом жахливих подій 1932–1934 рр. свідомо стало на шлях самозабезпечення, допускало нецільове використання продовольчих фондів тощо. Зловживання в системі промислової кооперації, міськоопторгу, на комбінаті забезпечення райактиву і фінвідділі – це далеко неповний перелік усіх структур господарського комплексу району, де здійснювалися грубі порушення при розподілі ресурсів та відверто розкрадалися харчові продукти. Так, керівники Бердичівської промспілки тов. Берештейн, Бугай, Гольдман, Резнік протягом 2–х років «розбазарили» 4,8 тис. м мануфактури, 29 тис. дцм високоякісної шкіри, різних хутряних виробів (1029 шт.), 12,7 т зерна і величезну кількість оселедців, мила, цукру, консервів, круп та інших продуктів [28,арк.66]. Прикметно, що зловживання прикривав слідчий прокуратури тов. Блехман, який особисто «отоварювався» на підприємстві і «допомагав» своїм колегам по службі.

Таким чином, в УСРР в роки Голодомору 1932–1934 рр. у сфері торгівлі та громадського харчування дрібні крадіжки і розтрати кооперативного майна набули загрозливих масштабів. Причиною дрібних порушень із числа рядових кооператорів став вкрай важкий матеріальний стан, що й спонукало їх переступити чинне законодавство. Водночас, з боку керівництва товариств та їх спілок мали місце значні зловживання службовим становищем, які, у більшості, переслідували корисні мотиви й здійнювали ці злочини за участі або під прикриттям місцевої влади. Однак, значні порушення законності і зловживання в особливо великих розмірах здійснювалися серед керівництва обласних установ й організацій, котрі володіли продовольчими ресурсами і були наділені правом ними розпоряджатися. При цьому, здійснюючи розподіл вкрай важливих для життя продуктів харчування, партійно–радянські та постачальницькі органи намагалися задовольняти потреби лише незначної частини громадян, в тому числі, не забуваючи про себе. Не викликає сумніву, що при умові дотримання принципів високої моралі з боку тих, кому було доручено управляти і розподіляти, та при встановленні справедливого підходу до розподілу наявних ресурсів можна було б значно зменшити кількість громадян, які в першій половині 30–х років XX ст. загинули від більшовицької політики голодомору. На жаль, гуманізм, справедливість та інші християнські чесноти не стали й не могли стати для тогочасної влади істиною в першій інстанції й тому ще довгі роки залишалися поза лаштунками ідеологічної доктрини більшовизму.

Наслідками поширення зловживань у споживчої кооперації УСРР став катастрофічний економічний стан, в якому опинилася система за підсумками господарювання в 1934 році. Це, в певній мірі, спонукало вище партійно–радянське керівництво до проведення масштабної реорганізації структури споживчої кооперації, яка відбулася протягом 1932–1935 рр. і призвела до вилучення з власності кооперації значної кількості кооперативного майна та обмежила її діяльність лише сільською місцевістю країни. Враховуючи заяви більшовицьких ідеологів про те, що впродовж 1932–1934 рр. у системі торгівлі повністю оновлено кадровий потенціал, то можна лише уявити, якої шкоди для формування світогляду

і професійних навиків нового покоління кооператорів завдали в процесі торговельного обслуговування населення існуючі в зазначеному періоді системні порушення і зловживання [29,с.16].

У наступних дослідженнях бачиться доцільним розглянути структурну перебудову споживчої кооперації УСРР, зокрема в окремих галузях її діяльності, та визначити матеріальні втрати від проведення таких заходів.

Список використаних джерел

1. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
2. Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. / В. Марочко – Київ, 2007. – 64 с.
3. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2–е вид., доп. – К. Нью–Йорк: Вид–во М.П. Коць, 2000. – 274 с.
4. Володимир Сергійчук. Як нас морили голодом. Вид. 3–е, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – 392 с.; Український хліб на експорт: 1932 – 1933. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – 432 с.
5. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. – К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008.
6. Конквест Р. Жнива Скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.
7. Кооперативне будівництво, 1933. – № 3–4. – С.16–17.
8. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності» // Комуніст, 1932. – 9 серпня.
9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П–136. – Оп.3. – Спр.2.
10. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені академіка В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.–290. – Спр.2335.
11 ДАВО. – Ф.П–136. – Оп.3. – Спр.1.
12. ІР НБУВ. – Ф.–290. – Спр.818.
13. Сталін Й. Питання ленінізму / Йосип, Сталін. – Київ, 1947. – 516 с.
14. Збірник законів і розпоряджень Робітничо–селянського уряду України, 1933. – № 50. – С. 21–22.
15. Збір. зак. і розпор. Роб.–сел. уряду України, 1933. – № 32. – С. 25.
16. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф.296. – Оп.4. – Спр.5354.
17. Історія споживчої кооперації України / [Аліман М.В., Бабенко С.Г, Гелей С.Д. та ін.]. – Л.: Інститут українознавства НАН України, 1996. – С. 243.
18. Збір. зак. і розпор. Роб.–сел. уряду України, 1934. – № 25. – С. 15–16.
19. ЦДАВО України. – Ф.296. – Оп.4. – Спр.4591.
20. ДАВО. – Ф.П–136. – Оп.1. – Спр.110.
21. Пархомовский Я. Торговые кадры УССР/ Я. Пархомовский //Советская торговля, 1936. – № 7–8, с. 70.
22. Г. Ч. У боротьбі з розтратами – більшовицьку непримиренність/Г. Ч.// Кооперативне будівництво, 1935. – № 5, с. 13.
23. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р–321. – Оп.1. – Спр.65.
24. ДАВО. – Ф.П–139. – Оп.8. – Спр.5.
25. Там само. – Ф.П–63. – Оп.1. – Спр.171.
26. Там само. – Ф.П–136. – Оп.3. – Спр.71.
27. Там само. – Ф.П–136. – Оп.4. – Спр.118.

28. Там само. – Ф.П–139. – Оп.8. – Спр.1.
29. Левитин А. Подготовка торговых кадров / А. Левитин // Советская торговля, 1935. – П. № 9, с. 16–21.

Рекрут В.Ф. Распространение злоупотреблений в системе потребительской кооперации УССР в начале 30–х годов XX ст.: причины и последствия

Анализируются причины и последствия распространения злоупотреблений в системе потребительской кооперации УССР в процесе торгового обслуживания и распределения продовольственных ресурсов в начале 30–х годов XX столетия.

Ключевые слова: *потребительская кооперация, «дефицит», растраты и воровство, закрытые кооперативы, партийно–советская номенклатура*

Rekrut, V.P. Spreading of abuse in the system of consumers' cooperatives of the Ukrainian SSR in the early of 30's of the XX century: causes and effects

Causes and effects of spreading of abuse in the system of consumers' cooperatives of the Ukrainian SSR concerning trading services and distribution of food resources in the early 30's of the XX century are analyzed.

Key words: *consumers' cooperatives, «shortage», closed cooperative, embezzlement and theft, party–soviet nomenclatura.*

УДК 94(477):791.4 «193» Кузюк О.М.

Кінофікація УРСР в 1930-ті роки

Висвітлюються процес будівництва кінотеатрів та особливості кінофікації УРСР в 1930–х роках. Зроблено висновок, що кінематографія 1930–х рр. мала величезне значення для зміцнення тоталітарного режиму та формування сталінізму, як психологічно – ментального феномену. Всеосяжність кіномережі дозволила за короткий період перетворити кіно на найбільш дієвий та ефективний засіб агітаційно – пропагандистської роботи.

Ключові слова: *кінофікація, кінотеатр, кіноустановка, кінопропаганда.*

У 1930–ті роки радянське кіномистецтво стало знаряддям масової агітації та пропаганди. Саме в цей час кіно перетворилося на мистецтво мільйонів. Цьому безпосередньо сприяв процес кінофікації, який набрав значних масштабів в СРСР. Історія кінофікації УРСР в 1930–ті роки – це приклад втілення в життя ідей і прагнень влади попри всі перепони. Динаміка у збільшенні кіномережі за десятиліття – приклад реалізації партійних завдань в межах форсованої індустріалізації держави.

Актуальність вивчення даної проблеми полягає у з'ясуванні масштабів поширення кіномережі та ролі, яку це зіграло у перетворенні кіно на найбільш впливовий засіб радянської пропаганди, що повністю відповідало цілям і завданням комуністичної влади.

Кінофікація – це система заходів, спрямованих на будівництво кінотеатрів та створення пересувних кіноустановок, безперервне удосконалення кіноапаратури, покращення умов і якості демонстрування[14]. Урядом УРСР проводилась широка програма з втілення заходів щодо поліпшення кінообслуговування населення країни.

Проблема кінофікації практично не розроблялася дослідниками кіно. В їх доробках лише згадується про розвиток кінофікації та збільшення кількості кіноустановок[1;8;9]. Основними джерелами до вивчення питання є матеріали архівів[2–7;15–17].

Кіно, як жодна інша галузь культури, потребує величезного фінансування. Перетворення у кінопромисловості, кінофікація країни проводились на основі державного плану. Цими питаннями займалась комісія ЦК ВКП(б) під керівництвом С.В. Косіора[1,с.54]. До неї було залучено працівників ЦК ВКП(б), керівників «Совкіно», Наркомпросу, профсоюзу «Робмис», ВРНГ, Держплану, асоціації робітників кінематографії.

В період з 1928 р. по 1933 р. у капітальне будівництво кіногалузі СРСР треба було вкласти не менше 75 мільйонів руб. Це забезпечило б спорудження близько 2500 нових кінотеатрів[2, л.217]. Згідно плану

«Союзкіно», на кінець п'ятирічки в СРСР їх кількість мала бути 30 тис. Держава не мала потрібних коштів, тому комісією пропонувалося приділити увагу пошуку та накопиченню коштів від кіно та їх перерозподілу.

РНК РСФСР 12 червня 1928 р., на основі рекомендацій комісії ЦК ВКП(б) про п'ятирічний план розвитку радянської кінематографії, прийняла спеціальну постанову «Об основных директивах по составлению пятилетнего плана развития кинодела в РСФСР». Аналогічні постанови були прийняті раднаркомами союзних республік[1, с.56].

ВУФКУ склав та направив до «Союзкіно» план, згідно якого за п'ять років планувалося збудувати 25 нових кінотеатрів. П'ять з них – на 1800 місць, а 20 – на 700. Згідно кошторису будівництво великого кінотеатру мало коштувати 600 тис., а меншого – 200 тис.; спорудження 650 сільбудів–кінотеатрів коштувало б 11.000 тис. руб[15, л.8,об.].Таким чином програма кінофікації передбачала значне розширення кіномережі та спорудження нових кінотеатрів, але ці заходи потребували значного фінансування.

На початку 1930–х років в кіно приходить звук, і поряд із завданням розширення мережі кіноустановок потрібно було створити базу звукового кінопрокату. Вже у 1931р. «Союзкіно» починає звукофікацію 66 кінотеатрів [8,с. 21]. Станом на початок 1935 р. в Україні працювало 35 звукових кінотеатрів[10, с.203].

Кіномережа УРСР кількісно зростала протягом 1930–х років. Це стосується як стаціонарних кінотеатрів, так і кіноустановок у містах та селах. Зазначимо, що поширення кіномережі виявлялося не лише у кількісних, але й у якісних показниках: число звукових кіноустановок за десятиліття зросло з 39, станом на 1933 р., до 3210 у 1939 р. Це становило близько половини всіх кіноустановок в УРСР, а всього їх у 1939 р. нараховувалось 6050[12, с.67].

Одним із основних завдань було донести кіно до сільського населення.26 серпня 1933 р. було прийнято постанову ВУЦВК і РНК УСРР «Про будівництво по великих селах УСРР кінотеатрів», в якій зазначалося, що до кінця 1934 р. у великих селах треба побудувати 150–200 кінотеатрів. Кошти для будівництва мали бути мобілізовані серед самих колгоспних мас[11, с.620].

Виконання постанови проводилось на місцях. Наприклад, протоколом №75 Одеського обласного комітету КП(б)У від 23 листопада 1933 року «Об организации общественного комитета по строительству в больших селах области кинотеатров» затверджено склад такого комітету: Соколов – голова, представники облоно, комсомолу, кінофабрикаи, всього 18 осіб. Комітет у триденний термін мав визначити місця будівництва, питання фінансування і розробити план масової роботи[3, арк.5].

Складно визначити наскільки типовою, але досить показовою у цьому відношенні, є ситуація з спорудженням кінотеатру в с. Біляївці. У протоколі засідання Одеської міськради від 22 серпня 1934 р. першим питанням було винесено «Про стан будівництва кінотеатру в Біляївці». Оскільки доповідачі, начальник будівництва – Грінберг та співдоповідач–Атран, повідомили про невиконання намічених планів, то постановою було більш ніж детально розписано особливості будівництва цього кінотеатру.

Зазначалося, що з метою забезпечення виконання плану будівництва президія міської ради ухвалила : 1) підтвердити термін закінчення будівництва 1 листопада 1934 р., щоб 7 листопада ввести в експлуатацію кінотеатр; 2) запропонувати Атрану і Грінбергу 23 серпня виїхати на місце

для визначення видів робіт та кількісті людей, потрібних для закінчення будівництва; складання графіку; 3) зобов`язати Біляївську сільраду забезпечити будівництво кваліфікованою робочою силою та необхідним транспортом; 4) доручити голові Іллічівської міськради допомагати будівництву автотранспортом; 5) негайно приступити до «тинкарних» робіт в місцях, де це можливо, зокрема, по глухих стінах; 6) зобов`язати Атрана негайно видати алюбастер з фондів міськради для будівництва з тим, щоб останній після одержання алюбастру від Укрснабу покрив взяту кількість; 7) просити директора Укрснабу Ценного виділити негайно один вагон алюбастеру для кінотеатру; 8) запропонувати директору ВКТ Квицінському в 6–ти денний термін відвести магістраль, що проходить під будівлею кінотеатру; 9) дозволити Біляївській сільраді зняти дах зі старого сараю та віддати залізо будівництву кінотеатру, а старий сарай перекрити очеретом; 10) взяти довідому заяву начальника будівництва Грінберга, що 24 серпня на будівництво виїжджає бригада для обеззараження лісу зараженого хатнім грибком; 11) зобов'язати будуправління, під особисту відповідальність Атрана, в дводенний термін остаточно встановити з управою кінобудівництва фінансування та постачання матеріялами будівництва кінотеатру; 12) зобов'язати керівника Одесбуду Мера та начальника будуправління Атрана в триденний термін підписати договір на будівництво кінотеатру[7, арк.10–11].

Кінотеатр, збудований в такий авральний спосіб, мав незадовільний стан. Дуже скоро почались нарікання на його роботу та непридатність будівлі. Якість споруди була настільки поганою, що навіть кіноапаратура там псувалась через величезну вологість, а дах протікав. Отже, прагнення завершити будівництво до чергової річниці революції призвело до профанації головних завдань кінофікації в УРСР.

Проблеми, що існували з впровадженням в життя планів кінофікації та кінопрокату, розглядалися на засіданнях ЦК КП(б) У щорічно, про що свідчать протоколи засідань. Постановою оргбюро по доповіді «Українфільму» партійним керівництвом зверталася увага на наступні аспекти: забезпечення звукового кіновиробництва технічною базою, збільшення виробництва кіномеханічного устаткування та плівки; незадовільний стан кінопрокату, особливо в селах, та пропонувалось «Українфільму» збільшити кількість копій фільмів та прискорити їх обіг по кіноустановкам; в поширенні кіномережі звернути особливу увагу на збільшення «стаціонарок», в першу чергу в робітничих районах Донбасу, а також передбачити в плані капітального будівництва побудову в кожному районі до кінця п'ятирічки устаткованого кінотеатру. Відзначалось, що міські та сільські ради не приділили кінофікації,– «могутньому чинникові культурного піднесення мас»,– належної уваги; колгоспи в селах «повинні стати опорними точками в справі кінофікації». Також відзначалось, що споживча кооперація; колгоспи та ради не провели належної роботи щодо мобілізації коштів на створення кіномережі. На підставі всіх зазначених питань ЦК доручило РНК розробити потрібні плани щодо забезпечення капітального будівництва кінотеатрів[16, арк.4].

Таким чином було проаналізовано особливості проведення процесу кінофікації та намічено плани розвитку кінопрокату. Але, на жаль, недостатність фінансування не давала можливості цілком реалізовувати всі ініціативи в питаннях будівництва кінотеатрів.

Попри всі намагання з розширення і покращення кінообслуговування ситуація залишала бажати кращого. Зокрема, на селі постійно не вистачало кіномеханіків, що були б здатні забезпечити функціонування уже наявної кіномережі. Ця проблема була характерною для республіки вцілому, її вирішення відбувалося на місцевому рівні.

2 грудня 1933 р. бюро Одеського обкому КП(б)У прийнято постанову «Об организации полуторамесячных курсов подготовки киномехаников для киносети села». В ній затверджувалась пропозиція про півторамісячні курси з підготовки 75 кіномеханіків для забезпечення «полного пуска бездействующей аппаратуры и расширения киносети на селе в зимний период». Відділ «Українфільму» мав відповідати за повне матеріальне забезпечення курсів[4, арк.73]. У серпні 1934 р. було ухвалено рішення про організацію двомісячних курсів механіків–пересувників у м. Зінов`ївському на 40 осіб[5, арк. 181].

Отже, проводилась робота з підготовки кіномеханіків безпосередньо на місцях з тим, щоб забезпечити функціонування наявної кіноапаратури, можливість кінопоказів у всіх населенних пунктах.

Кіно, попри всі негаразди з фінансуванням, залишалося одним із пріоритетних напрямків розвитку. Його забезпечення було важливим. Постановою Одеського обкому КП(б) У від 14 серпня 1934 р. «Про забезпечення працюючих продовольством на кінобудівництві» затверджувалось: «выдать для питания рабочих, занятых на строительстве кинотеатров на селе, в количестве 1301 чел. на сентябрь: муки – 20 816 кг, крупы – 1 301кг, сахара – 520 кг, мыла – 520»[6, арк.178].

Цікавим буде порівняти стан кіномережі в УРСР в 1930 –ті рр. з іншиим республіками, наприклад з Кримом, що входив тоді до складу РСФРР. Кримська АРСР порівнянно з іншими республіками РСФСР відставала у розвитку кіномережі, особливо сільської. На початку 1930–х рр. влада активно береться за розвиток кіномережі. В плані на 1933 р. передбачалось спорудження кінотеатрів у Керчі та Камиш–Буруні. Також передбачалося з'ясувати становище Ялтинської кінофабрики, розробити плани її реконструкції та реорганізації всієї системи кінороботи в Криму. Заходи виявилися ефективними: у 1934 р. нараховувалося 315 кіноустановок, а у 1940 р. – 637, у тому числі 333 на селі. 89% усіх кіноустановок були звуковими[9, с.106].Отож у Кримській АРСР тільки в 1930–х рр. кількість кіноустановок стала достатньою для того, щоб кінопокази стали можливими у найвіддаленіших куточках Криму.

Значне кількісне зростання кіномережі в 1930– ті роки було безумовним плюсом, але багато питань залишалися гострими та потребували вирішення. Зокрема, це стосувалось підтримання належного стану кінотеатрів.

Так, голова облміськкомітету ЦВК УРСР по Житомирській області Файбішев у зверненні до Раднаркому від 5 січня 1938 р. так характеризує стан будівель культурного значення: «К моменту организации Житомирская область получила здания театров, кинотеатров и других учреждений искусств в очень плохом состоянии. Минимальный план предусматривает вложение на капитальные ремонты в 1938 р. – 5037 тыс. руб.»[17, арк.8]. Автор листа зазначає те, що в Житомирі є два кінотеатри, розташованих на другому поверсі, що знаходяться в центрі міста, але перебувають у жахливому стані: з пічним отопленням і абсолютно відсутньою системою протипожежної безпеки. Для проведення мінімального ремонту

в 1938 р. потрібно вкласти 600 тис.руб[16, арк.9]. Але відповідних коштів бюджетом не було передбачено, про що доповідав заступник голови держплану Е.Дудчик у відповідь раднаркому у справі плану капіталовкладень по мистецтву в Житомирській області.

Голова Ніжинської міської ради просить сприяння у депутата ВР СРСР, заступника голови раднаркому УРСР, Я.Тягнибіди «вплинути» на «Українфільм», щоб у Ніжині побудували кінотеатр не менше ніж на 800 місць[17, арк. 47]. В місті вже був кінотеатр на 400 місць, але його стан був поганим. Питання з виділенням асигнувань мало «бути розв'язано при затвердженні плану капіталовкладень на 1938 р.»[17, арк.49]. Фінансування будівництва переадресовувалися з одного відомства в інше, але в решті– решт коштів на спорудження нового, або навіть реконструкцію вже існуючого кінотеатру не знайшли[17, арк.157]. Отже, забезпечення, передбачене бюджетним фінансуванням, не задовольняло існуючих потреб.

Підтримання розвитку кіномережі відбувалося і за рахунок поширених в той час соцзмагань та заходів щодо підвищення вмотивованості роботи. В результаті підготовки до ІІ кінофестивалю колгоспної молоді в Україні було відремонтовано 1137 кіноапаратів, звукофіковано 450 екранів у всіх районах, видрукувано 1057 нових копій фільмів[13, с.27–28]. Таким чином, проведення кінофестиваль сприяло покращенню кіномережі всієї України та завданню донесення до села, де мешкала більшість українського населення , «величних» радянських ідей.

В результаті перерозподілу управлінських функцій, згідно постанови РНК УРСР від 16 квітня 1938 р. було утворено управління кінофікації при Раді народних комісарів УРСР. Його завданнями було: керівництво справою кінофікації, розвиток і розширення кіно сітки в місті і селі, якісне покращення,зокрема через озвучення[11,с.738]. Власне лише ця функція до кінця 1930–х рр. залишилась за республіканським керівництвом.

Кінематографія 1930–х рр. мала величезне значення для зміцнення тоталітарного режиму та формування сталінізму, як психологічно – ментального феномену. Кінофікація, як елемент кіно та кінопрокату, займала важливе місце. Зміст кінопрокату УРСР було викривлено. Зміни знищили ринкові елементів, та призвели до ситуації, коли в прокат потрапляло все, що відповідало партійним вимогам. Відсутність конкуренції, зацікавленості у покращенні роботи кінотеатрів призвела до погіршення якості донесення кіно до глядача. Та попри це, неможливо заперечити значне розширення кіномережі, збільшення кількості звукових кіноустановок. Всеохопність кіномережі дозволила за короткий період перетворити кіно на найбільш дієвий та ефективний засіб агітаційно – пропагандистської роботи.

Список використаних джерел

1. Горячев Ю.И. История строительства советской кинематографии(1926 – 1932гг.)/ Ю. И.Горячев.– М.:ВГИК,1981.– 68с.

2. Государственный архив Российской Федерации.– Ф.А–2313.– Оп.6.–Д. 324. – Арк.217.

3. Державний архів Одеської області (далі ДАОО).– Ф. П–11.– Оп.1.– Спр.190.– 153 арк.

4. Там само. – Спр. 223.– 164 арк.

5. Там само. – Спр. 295. – 199 арк.

6. Там само. – Спр. 297. – 220 арк.

7. ДАОО. – Ф.1234.– Оп.1.– Спр.1942.– 38 арк.

8. Джулай Л.Н. Документальный иллюзион: Отечественный кинодокументализм – опыты социального творчества./Л.Н.Джулай. – М.: Материк, 2005. – 240 с.

9. Змерзлий Б.В. Розвиток національного кіномистецтва та кінофікації кримських татар у 1920 –1930–х рр./Б.В. Змерзлий// Культура народов Причерноморья.– 2006.– №85. – С.105–108.

10. Культурне будівництво в УРСР 1928–червень 1941.Збірник документів і матеріалів./ уп. В.М. Даниленко – К.: Наукова думка,1986. – 414 с.

11. Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917–59. Збірник док.: У 2–х т. – Т.1.(1917– червень 1941 рр.)/ ред. О.І. Євсєєв. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. – 884 с.

12. Культурне будівництво в УРСР (статистичний довідник). – К.:Радянська школа,1940.– 203 с.

13. Мордерер Я., Шкневський Д. Підсумки ІІ кінофестивалю колгоспної молоді./Я. Мордерер, Д. Шкневський//Радянське кіно.– 1937.– № 4.–С.27–31.

14. Новый словарь иностранных слов.– by EdwART, 2009.– Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/45417/

15. Российский государственный архив литературы и искусств.–Ф.2496.– Оп.1.–Ед.хр.34.–.99 л.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (далі ЦДАВО)– Ф.1.– Оп.9.– Спр.223.– 111 арк.

17. ЦДАВО України .– Ф.Р–2.– Оп.7.т.1.– Спр. 73.– 180 арк.

Кузюк О.Н. Кинофикация УССР в 1930 –е годы

Освещается процесс строительства кинотеатров и особенности кинофикации в 1930–х годах. Сделан вывод о том, что кинематография 1930–х годов имела огромное значение для укрепления тоталітарного режима и формирования сталинизма как психологически–ментального феномена. Всеохватываемость киносети позволила за короткий период превратить кино в наиболее действенное и эффективное средство агитационно–пропагандистской работы.

Ключевые слова: *кинофикация, кинотеатр, кинопередвижка, кинопропагнда.*

Kuzuk, O.M. Cinemafication of the USSR in the 1930s

Illuminated is the process of cinema theatres' construction and peculiar features of the cinemafication of the USSR in the 1930s. It is inferred that the cinematography of the 1930s was crucial for consolidation of the totalitarian regime and formation of Stalinism as a psychological and mental phenomenon. The universal nature of the cinema circuit allowed for turning the cinema into the most effective and efficient means of communications work within a short period of time.

Key words: *cinemafication, a cinema theatre, a cinema unit, cinema-propaganda.*

УДК 070:355(091)(477)

Сегеда С.П.

Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни

Розглядається розвиток системи радянської військової преси як складника інформаційно–пропагандистського забезпечення військ, що перебували на території України у 1941–1944 роках та напрями подальшої трансформації преси в Україні в повоєнний період.

Ключові слова: *радянська військова преса, фронтова преса, ідейно–політична робота, тематичні напрями.*

Преса, в тому числі й військова, завжди відігравала одну з найважливіших ролей в агітаційно–пропагандистській роботі як українських збройних формувань, так і радянських військ. Однак з початком Великої Вітчизняної війни у системі радянських засобів масової інформації(ЗМІ) відбулися суттєві зміни. Якими були найважливіші віхи трансформації системи радянських військових ЗМІ на теренах України, як змінювалася структура військової преси залежно від ситуації на фронтах – окреслити ці аспекти має на меті стаття.

Аналіз історіографічної літератури з проблеми еволюції радянської друкованої пропаганди показує, що вона постійно перебувала в полі зору вітчизняних дослідників з моменту її возведення в ранг державної політики, тобто з другої половини 20–х років. Об'єктом дослідження багатьох науковців радянського періоду була саме військова преса СРСР часів Великої Вітчизняної війни. Ґрунтовні праці запропонували А.С.Альохіна[1], Е.Борисов [2], С.І.Жуков.[4], Н.М.Кононіхін[8], М.С.Кореневський[9], В.Н.Лунєв[10], А.Мішуріс[11], Р.П.Овсепян[12], Н.Попов та Н. Горохов[17], Т.Срібна[19] та інші. Особливістю досліджень радянських часів є обов'язкова характеристика військової преси як невід'ємної складової системи партійної і радянської преси, підкреслення керівної ролі комуністичної партії. Оскільки Україна розглядалася як складова частина Радянського Союзу, то окремо пресу України часів війни не вивчали, були тільки окремі спроби дати характеристику діяльності ЗМІ на теренах України. Це, зокрема, дослідження М.В.Цуманенка[24], де висвітлюється ідейно–політична робота в завершальній період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах 1–4 Українських фронтів), в якій автор згадує про місце преси в цій роботі. Слід визнати, що досягнення у вивченні деяких аспектів даної теми істотні, але вони досліджувалися розрізнено, що не дозволяло зробити взаємопов'язаних висновків.

Поза межами вивчення радянські вчені залишили розвинуту на землях України систему преси ОУН, УПА. Цей пласт друкованих видань радянські науковці у своїх дослідженнях навмисне ігнорували, обмежуючись вкрай негативними емоційно забарвленими характеристиками, що співпадало з тогочасною державною політикою. Лише після розпаду Радянського Союзу розпочалося вивчення преси українських національних збройних формувань часів Другої світової війни, однак багато хто з науковців досі не може зламати радянські стереотипи власного мислення.

Розглянути систему становлення радянської військової преси необхідно ще з однієї важливої причини. Сучасна військова преса Збройних Сил України (ЗСУ) формувалася на основі військових видань підрозділів Радянської Армії, що дислокувалися на 1991 рік на території України, використовуючи їхню матеріальну базу, редакційний та авторський склад, який пройшов навчання за радянських часів і справляв неминучий вплив на формування проблемно–тематичних напрямів тогочасної преси. Таким чином, можна виводити два корені становлення сучасних військових ЗМІ: перший – радянські військові видання, що виходили в Україні, які надали, так би мовити, «тіло» для створення системи засобів масової комунікації ЗСУ; другий – преса українських збройних формувань, закордонних українських військових організацій XX століття, які передали сучасним ЗМК «дух» ідейно–тематичного спрямування. Діяльність радянської військової преси в часи війни на території України є важливим фактором формування сучасної військової преси України.

Спираючись на більш широку джерельна базу, варто зробити об'єктивні висновки, показати з різних точок зору позитивні та негативні тенденції у розвитку радянської військової преси, виділити ті з них, які цілком прийнятні в нинішніх умовах і необхідні сучасній системі ЗМК України. Необхідно надавати належну увагу пропагандистському протиборству, що не втратило актуальності, переможець у якому збільшує свої шанси на успіх. З урахуванням викладеного, важливим є не тільки вивчення історії військової преси, але і об'єктивне дослідження еволюції її структур, правової бази, механізмів їх функціонування, видів діяльності.

З початком військових дій у 1941р. і по 1944р. Україна була основним плацдармом протистояння живої сили і техніки. Тут же розгорталася і боротьба за ідеологічне панування в умах і серцях людей. Створення 24 червня 1941 року Радінформбюро (у подальшому – організація філій Всесоюзного радіокомітету в Куйбишеві, Свердловську і Комсомольску–на–Амурі) відігравало важливу роль у формуванні та підтримці системи військової преси СРСР в роки війни[15]. Готувалися радіопередачі, спрямовані на конкретну аудиторію – фронтовиків, партизанів, цивільне населення, зарубіжні країни(в 1941–1945рр. такі передачі велися 28–30 мовами)[12,с203]. Матеріали радіопередач слугували основою для газетних виступів, листівок. 2 листопада 1941р. з Москви започаткувалося радіомовлення українською мовою. Передачі готувала спеціальна редакція, яка проіснувала три роки. Її матеріали ішли в ефір через радіостанцію «Радянська Україна». Одночасно з Саратова передачі українською мовою вела короткохвильова радіостанція ім. Т.Шевченка. З 1942р. її постійним співробітником (радіокоментатором) став український публіцист Ярослав Галан[19,с.138].

За часів війни відбулася неминуча кардинальна перебудова структури військової преси, було створено нові центральні військові газети, фронтові, армійські, дивізійні видання. Вся ця система мала працювати не тільки на підняття бойового духу воїнів, а, насамперед, на ідеологічну обробку у комуністичному дусі багатонаціонального складу Червоної Армії, протистоянню інформації антирадянських видань, до яких були зараховані всі

національно–патріотичні видання українських збройних формувань. На фронті в якості військових кореспондентів служили письменники і провідні журналісти.

Серед документів, які сприяли швидким темпам становлення фронтової преси, були директиви державних та військово–політичних органів: «Про роботу військових кореспондентів на фронті»[13,с.214–216], «Про організацію партійно–політичної роботи в умовах війни»[16,с.382], «Про роботу на фронті спеціальних кореспондентів»[14,с.42] та інші. Вивільнені матеріальні кошти, кадри, поліграфічна база направлялися на розвиток військової преси, яка в перші ж тижні війни сформувалася в єдину добре структуровану систему. До неї увійшли газети: фронтові, армійські, дивізійні, бригадні, стрілецьких, танкових, механізованих корпусів, загальновійськових та спеціальних армій, військ протиповітряної оборони. До кінця 1942 р. було створено понад 600 дивізійних і бригадних, 93 корпусні та армійські газети [11]. Всього в роки Великої Вітчизняної війни в Червоній Армії і на флоті виходило 5 центральних газет. Вони були розраховані на середній і старший офіцерський склад. Провідним друкованим органом в радянській військовій пресі продовжувала залишатися «Красная звезда».

В роки Великої Вітчизняної війни в армії і на флоті виходило 20 журналів. Головне Політичне управління Радянської Армії видавало журнали: «Агитатор и пропагандист Красной Армии», «Блокнот агитатора», літературно–художні журнали «Красноармеец», «Фронтовая иллюстрация». Виходили журнали в кожному роді військ: «Артиллерийский журнал» «Журнал автобронетанковых войск», «Военно–инженерный журнал», «Связь Красной Армии» та інші. Всього в 1943р. для особового складу збройних сил видавалося 128 щоденних газет і 600 газет, що виходили з рази на тиждень.

До фронтової преси тісно примикає партизанська преса, що виникла на території, окупованій ворогом. У деяких радянських партизанських загонах видавалася власна преса, на теренах України протягом війни виходило понад 30 багатотиражних партизанських видань. Наприклад, у з'єднанні О.М.Сабурова виходила газета «Партизан Украины», у С.А.Ковпака – «Красный партизан», у Чернігівсько–Волинського з'єднання партизанських загонів – «Комунист». З'єднання О.Ф.Федорова випускало газету «Радянська Україна», були свої органи й у окремих загонів цього з'єднання – у загоні ім. Щорса – газета–журнал «Щорсівець», у загоні ім. Хрущова – «За Родину» та інші. Згодом у з'єднанні Федорова виходив щомісячний літературно–художній та військово–політичний журнал «Народний мститель»(редактор – політкомісар загону Л.Є.Кизя). Спочатку через брак устаткування, паперу, інші об'єктивні причини видання виходили не періодично. Інформацію для газет отримували з повідомлень радіо, з центральної преси, яку скидали з літаків чи доставляли в з'єднання: «За час війни видано і скинуто з літаків у тилу ворога і поширено через партизанські загони близько 400 мільйонів листівок, газет і брошур»[20,с.127]. Серед цих газет були як військові центральні видання, так і партійні, які за проблемно–тематичними напрямами у воєнний час мало відрізнялися від військових.

Кращий стан справ у газетах радянських партизанських загонів з кадрами та матеріальним забезпеченням став завдяки постійній підтримці з боку Москви. За час війни партизанам передано 84 переносні друкарні, скеровано 15 редакторів і 70 кваліфікованих складачів–верстальників[3,с.226],

було налагоджено постачання паперу і фарби. Це свідчить про велике значення, якого надавалося військовій пресі в справі інформаційно–пропагандистського забезпечення самих партизанів та агітації серед цивільного населення. Газети виходили в основному російською мовою, але були також українською та польською мовами. Преса партизанських формувань в сукупності з пресою підпільних обкомів комуністичної партії (понад 60 газет і журналів на теренах України) добре виконувала покладену на неї роль колективного агітатора, піднімала бойовий дух партизанів, слугувала важливим фактором мобілізації на боротьбу. Так, якщо взимку 1941–1942рр. типографським способом видавалося трохи більше, як 20 газет, то в 1943–1944рр. кількість їх зросла до 270.

Зі створенням 20 жовтня 1943 року на основі наказу Ставки ВГК от 16 жовтня 1943 року Українських фронтів (1–й Український фронт створено шляхом перейменування Воронізького фронту, розформовано 10 червня 1945року, управління фронту реорганізоване в управління Центральної групи військ; 2–й Український фронт створено шляхом перейменування Степового фронту, розформовано 10 червня 1945року, управління фронту виведене в резерв Ставки ВГК и на його базі сформоване управління Одеського військового округу; 3–й Український фронт створено шляхом перейменування Південно–Західного фронту. Розформований 15 червня 1945 року, управління фронту реорганизоване в управління Південної групи військ; 4–й Український фронт створено шляхом перейменування Південного фронту. Розформований 31 мая 1944 года, польове управління, частини обслуговування і тилові установи виведені в резерв Ставки ВГК) та зі вступом на українські землі керівництво Червоної Армії змінило тактику ведення пропагандистської роботи у військах. Це було пов'язано насамперед з масовим приходом до війська чоловіків призовного віку, які до цього перебували на окупованих землях.

Виникла низка газет, які поряд із центральними, зокрема, газетою «Красная звезда», застосовувалися для агітаційно–пропагандистської роботи серед особового складу. Це, зокрема, такі газети, як «В атаку» – червоноармійська газета 2–ої гвардійської армії, «За честь Родины» – червоноармійська газета 1 гвардійської армії, «За нашу Победу» червоноармійська газета 3–го Українського фронту, «Советский воин» червоноармійська газета 4–го Українського фронту, «Сталинградец» – червоноармійська газета 4–го гвардійського механізованого корпусу, «Сталинское знамя» – видання 4–го Українського фронту, «Сталинский удар» – видання 91–ої стрілецької дивізії, «Звезда Советов» – видання 6–ї гвардійської стрілецької дивізії, «Сталинец» – газета 25 танкового корпусу[24,с.13]. З метою інформаційно–пропагандистського забезпечення військ широко використовувалася і партійна преса. Газети «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Комсомольская правда», журнали «Большевик», «Пропагандист», «Спутник агитатора» й інші були безпосередніми організаторами і провідниками агітаційно–пропагандистської роботи в армії. Подальшому покращенню матеріалів фронтових, армійських і дивізійних газет сприяло зміцнення редакцій кваліфікованими працівниками, розширення мережі громадських кореспондентів. Тематичні напрями тогочасних військових видань були широкого спектру: інформація про бойові подвиги воїнів, успіхи працівників тилу, зростання визвольного руху в країнах Європи, становище в гітлерівській Німеччині. Важливим напрямом була організація заочного навчання для офіцерів та воїнів на сторінках військових газет. Зокрема, так було організовано

заочний семінар для парторгів і комсоргів, агітаторів і пропагандистів, де давались рекомендації щодо підготовки і проведення партійної роботи і комсомольських зборів, оформлення наочної агітації; порушувалися питання виховання та навчання офіцерського складу, пропагувався передовий досвід виховної роботи.

Поряд з періодикою поширювалися листки–одноднівки «Передай по ланцюжку», «Окопная молния», бюлетені і листівки з гаслом «Смерть німецьким окупантам». У військових газетах пропагувалася така форма агітації як «листи–літучки» – записки особисто бійцю з підбадьорливим змістом. Наприклад: «До твого дому залишилося 40 км. Піднатужимося – і будемо у тебе дома. Запрошуй в гості. Дай відповідь». На що боєць відписав: «Ти – лікар. Я був затужив, а ти вилікував. Ворога розіб'ємо – ти будеш найдорожчим гостем» [23,арк.37].

Преса відігравала роль активного агітатора і пропагандиста. Виховний вплив на воїнів досягався за рахунок чіткої організації роботи червоноармійських газет, забезпечення частин і підрозділів червоноармійською пресою. Тільки для 1–го Українського фронту щоденно доставлялося 22 тис примірників «Правди», 19,5 тис. примірників «Красной звезды», 5,4 тис. примірників «Известий», 3 тис. примірників «Комсомольской правды». Крім вищеназваного, управління фронту щоденно видавало газету «За честь Родины»(російською, українською, узбецькою, казахською і татарською мовами), щоденно виходили армійські і, як правило, через день дивізійні газети[21,арк.12;80]. Тематика газетних публікацій зводилася до таких тем: бойовий досвід і героїзм фронтовиків, славні бойові традицій та успіхи Червоної Армії, бойові дії партизанів в тилу, звірства гітлерівців.

Військові газети виходили російською мовою, що була мовою Червоної Армії. Для бійців інших національностей з їхніх рідних місць привозили газети рідною мовою або такі видавалися в їхніх військових з'єднаннях. Це було вимушеною мірою, так як багато хто з мобілізованих із середньоазіатських республік слабо володіли, або й зовсім не володіли російською мовою. З українцями була інша справа, причиною видання газет українською мовою не було слабке володіння російською мовою, а було своєрідною грою на національних почуттях, продиктованою практичною необхідністю для донесення комуністичної ідеології. До середини травня 1944р. Українські фронти поповнилися на понад 2 млн. осіб в основному з західних районів, звільнених від німецької окупації[7,с.514]. Директива Головного політичного управління від 22 березня 1944 року «Про виховну роботу з призваними з визволених районів західних областей УРСР» вимагала розглядати цю роботу «як найважливіше завдання, що має першочергове значення»[5,с.644]. Серед заходів, скерованих на реалізацію директиви, була активізація роботи військової преси, ефективніше поєднання усної пропаганди з друкованою. Наприклад, влітку 1944р. в 40–й армії 2–го Українського фронту кожна дивізія отримувала 2112 примірники центральних та військових видань, полк – 547 примірників, батарея – 143 примірники, рота – 28 примірників.[24,с.49]. Зважаючи на контингент мобілізованих воїнів, окремі армійські видання виходили українською мовою, серед особового складу поширювалися партійні україномовні газети. Так, полковий відділ 38–ї армії наприкінці серпня 1944р. визначив максимально можливу кількість газет для 8 армійського піхотного полку: «Правда» – 70 примірників, «Радянська

Україна» – 39 примірників, «За честь Родины» – 200 примірників, «За честь Батьківщини» – 1059 примірників[22,арк.316].

У повоєнний період в армії СРСР закріпилася російська мова як єдина мова спілкування, мова військової преси і радіомовлення. На травень 1945 року структура радянського друку являла собою ретельно розроблену систему військової і тилової преси, розрахованої на умови воєнного часу.

Після закінчення війни відбувся зворотний процес демілітаризації преси, завдяки якому і кадрами, і матеріально було зміцнено місцеву партійну і державну пресу. Однак залишилася могутня структура центральних, армійських, корпусних і дивізійних видань, які, ставши цілком російськомовними, виконували свою роль інформаційно–пропагандистського забезпечення в руслі, необхідному для тоталітарного режиму

Таким чином, радянська військова преса періоду Великої Вітчизняної війни успішно виконала поставлені перед нею завдання нести комуністичну ідеологію в солдатські та офіцерські ряди завдяки: усвідомленню сили друкованого слова та підтримці з боку радянської держави, командування; ретельної роботи з кадрами та мобілізації цивільних журналістів у військові ЗМІ; регулярності виходу та масовості тиражів; роботи з пресою у підрозділах – колективному читанню, обговоренню; організації роботи редакцій, оновлення проблемно–тематичних напрямів; керівництву військовою пресою з боку політвідділів. У повоєнний час військова преса, що виходила російською мовою, як і армія, стала засобом для русифікації народів СРСР, закріплення комуністичної ідеології в свідомості мас. Сучасна військова преса України потребує всебічної державної підтримки, яка витікає з розуміння високого потенціалу друкованого слова у вихованні особового складу ЗСУ.

Список використаних джерел

1. Алехина А.С. Советская публицистика периода Великой Отечественной войны. – Москва, 1988. – 362 с.
2. Борисов Е. Печатная пропаганда на фронте//Война и революция. 1929.–№ 12. – С.45–56.
3. Горєвалов С.І. Військова журналістика України: історія та сучасність. – Львів: Видавництво Військового інституту при ДУ «Львівська політехніка», 1998. – 388 с.
4. Жуков СИ. Фронтовая печать в годы Великой Отечественной войны. – Москва: Изд–во МГУ, 1968. – 388 с.
5. История Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945). В 6–ти томах. – М.: Воениздат, 1960–1965.
6. История Второй мировой войны (1935–1945). В 12ти т. – М.: Воениздат, 1979 – 1982.
7. История Коммунистической партии Советского Союза. В 6–ти т. – М.: Политиздат, 1970. – т.5, кн, 1. – 723 с.
8. Кононыхин Н.М. Партийная и советская печать в период Великой Отечественной войны. – М., 1960. – 436 с.
9. Кореневский М.С. Советская военная публицистика: основные этапы становления и развития. – М., 1986. – 548 с.
10. Лунев В.Н. Деятельность Коммунистической партии по организации и ведению контрпропаганды в Красной Армии в годы Великой годах//Вопросы Отечественной войны (1941–1945)//Сборник научных статей. № 31 – М., МГУ,1986. – С.56–64.

11. Мишурис А.Л, Советская публицистика в годы Великой Отечественной войны. – М., 1980. – 642 с.
12. Овсепян Р.П. История новейшей отечественной журналистики (февраль 1917 – 90–е гг.): Учебное пособие / Под ред. Я.П. Засурского. – М., 1999. – 416 с.
13. О работе военных корреспондентов на фронте (Из положения, утвержденного Управлением пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) и Главным политическим управлением Красной Армии) // КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. – М, 1987. – С.214–216.
14. О работе на фронте специальных корреспондентов. Постановление ЦК ВКП(б) 9 августа, 1941 г. // КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. – М, 1987. – С.34–36.
15. О создании и задачах Советского Информационного бюро. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР. 24 июня 1941 г. //КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. – М., 1987.
16. Партийно–политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) Краткий исторический обзор. 2–е издание, переработанное и дополненное. – М.: Воениздат, 1968. – 583 с.
17. Попов Н., Горохов Н. Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны. 1941– 1945. – М., 1981. – 386 с.
18. Сделать фронтовую печать важнейшим центром политической работы// Красная звезда. 1943. 30 мая.
19. Срибная Татьяна Александровна. Военно–патриотическая печатная пропаганда в предвоенные годы и во время Великой Отечественной войны : диссертация... кандидата исторических наук : 07.00.02. – Пятигорск, 2005. – 191 с. 20. Хрущов М.С. Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI зїздові КП(б)У. – К.,1949.
21. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации. – Ф.32. – Оп.11302. – Спр.193.
22. Там само. – Ф. 236. – Оп.2675. – Спр.51.
23. Там само. – Ф.417, Оп.29973. – Спр.2.
24. Цуманенко М.В. Идейно–политическая работа в заключительной период Великой Отечественной войны (на материалах 1–4 Украинских фронтов). Харьков. Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1985. – 378с.

Сегеда С.П. Советская военная пресса на территории Украины в годы Второй мировой войны

Рассматривается развитие системы советской военной прессы как составной информационно–пропагандистского обеспечения войск, находившихся на территории Украины в 1941–1944 годах и направления дальнейшей трансформации прессы в Украине в послевоенный период.

Ключевые слова: *советская военная пресса, фронтовая пресса, идейно–политическая работа, тематические направления.*

Segeda, S.P. Soviet military press on the territory of Ukraine during the Second World War

Discusses the evolution of Soviet military press as an outreach to ensure troops stationed on the territory of Ukraine in 1941–1944 and future directions of transformation of the press in Ukraine in the postwar period.

Key words: *the Soviet military press, press to fronts , ideological and political work, the thematic direction.*

УДК 94(477.75)«1920/1944»:792.5 **Шендрикова С.П.**

Кримськотатарський державний драматичний театр у місті Сімферополі в 20–40-і роки XX ст.

Аналізуються процеси становлення й розвитку кримськотатарського театрального мистецтва в Криму в період 20–40–х років XX століття.

Ключові слова: *національний театр, кримськотатарська драматургія, класика, жанри.*

Зважаючи на трагічні обставини, пов'язані з депортацією, кримськотатарська культура, і перш за все література, театральне мистецтво, довгий час залишалися, так би мовити, «у тіні», а значить не могли бути предметами вивчення, знаходилися без уваги фахівців: дослідників та учених, літераторів та критиків. Ряд статей, які з'явилися вже після повернення кримських татар до Криму в кінці 80–х – початку 90–х років носят епізодичний, обмежений у деякому розумінні характер. Вони відображають окремі, приватні аспекти даної проблематики.

Даною науковою тематикою в різні часи займалися такі учені, як доктор філологічних наук, професор Петро Максимович Кирічок (досліджував упровадження української театральної культури в кримське суспільство), доктор філологічних наук, професор Віктор Іванович Гуменюк (присвятив свої наукові шукання театральній журналістиці в Криму), кандидат мистецтвознавчих наук, доцент Світлана Керімова (аналізувала кримськотатарську довоєнну драматургію й сценічне мистецтво). Проте разом із цими науковими працями в недостатній мірі висвітлений історичний аспект становлення театрального мистецтва на кримських підмостках.

Тому дослідження становлення й розвитку кримськотатарського сценічного мистецтва й драматургії довоєнного періоду вимагає ретельного, глибокого й всебічного вивчення [1,с.3].

Метою даної наукової публікації є аналіз процесів становлення й розвитку кримськотатарського театрального мистецтва в Криму в період 20–40–х років XX століття.

Сценічне мистецтво кримських татар має багатовікову історію. Також як і в багатьох інших народів, воно зародилося в надрах древніх ритуалів і старовинних обрядів, пов'язаних із початком різних трудових циклів, землеробської й скотарської форм господарювання людини, підготовкою до військових походів [2,с.45;3,с.61].

Об'єднання й трансформація сценічної кримськотатарської культури всіх регіонів Криму відбувається в період Кримського ханства. Воно харак-

теризується цікавим і самобутнім розвитком національного театру, коли культурні зв'язки Сходу й Заходу перейшли на вищий рівень. Костюми кримськотатарської трупи, декорації, мотиви постановок із заплутаними пригодами мали яскраво виражений східний колорит. Але тепер окрім культури Сходу свій відбиток на національний театр накладає й сценічна культура Заходу [4,с.14;5,с.54].

Дипломатичне листування, свідоцтва мандрівників XV–XVIII ст. показує, що при Ханському палаці в Бахчисараї, окрім кримськотатарських театральних труп, грали французькі й інші західні актори. Окрім усього, потрібно відзначити, що придворна трупа Кримського Хана досить часто у свій репертуар включала п'єси європейських класиків таких, як, наприклад, Мольєр. Нотатки про виступ на сцені Бахчисараю регулярно з'являлися і в товстому журналі «Європейський театр», заснованому німецьким просвітителем Бюшингом [6,с.74]. Ще на початку XIV–XV ст. у палацах кримськотатарських правителів у тодішній столиці Кримського ханства – Солхате улюбленою розвагою ханської знаті були театральні інсценування.

Черговим рівнем розвитку кримськотатарського театру стала остання чверть XIX століття. У цей час багато фактів театрального життя кримського населення почало освітлювати у відомій газеті «Терджіман» («Перекладач»), яку видавав І.Гаспрінський із 1883р. Ці матеріали свідчать про дуже інтенсивний розвиток сценічного мистецтва в сучасному його розумінні. А в багаточисельних статтях, матеріалах і рецензіях на виступи послідовно викладені й теоретичні основи розвитку національного театру в Криму [7,с.14].

За даними монографічного дослідження С.Керімової, у 1882 році окремою книгою на кримськотатарській мові вийшла в пресі лірична драма «Бахтіяр», яка започаткувала видання цілої серії п'єс, у тому числі й перекладів класиків світової драматургії: Мольєра, Пушкіна, Наміка, Кемаля, Гоголя, Горького.

Найбільш рання постановка на кримськотатарській мові зафіксована газетою «Таджеман» й відноситься до 1886 року. У газеті відмічено, що вистава, зіграна в Бахчисараї, привернула до себе велику увагу [8,с.20–23].

Але все таки, не дивлячись на стрімкий розвиток кримськотатарського театру, акторський склад трупи гостро потребував стаціонарного приміщення. Ця проблема зусиллями культурної еліти кримських татар була надалі вирішена, але для цього був потрібний час, засоби й енергія.

Стрімкий розвиток національної культури, у тому числі й театрального мистецтва, у Криму спостерігався після лютневої революції 1917 року. Один за одним створюються національні театральні трупи у всіх містах Криму. Була навіть створена окрема жіноча музично–драматична трупа. Головними темами постановок були боротьба за освіту народу, емансипація мусульманської жінки, критика застарілих традицій й історичне минуле Криму.

На початку 1920–х років, коли відразу чотири кримськотатарські трупи (Бахчисарай, Євпаторійська, Ялтинська й Сімферопольська) перейшли під патронат держави, у багато разів виросли їх творчі можливості й збагатився репертуар. Створений у 1923 році в Сімферополі Кримськотатарський державний драматичний театр поступово зібрав кращих у Криму національних акторів, режисерів і драматургів, серед яких були Джелял Мєїнов, Помер Іпчи, Айше Тайганська, Еміне Челебієва,

Хайрі Емир–заде, Ава Кличова, Емірамет Перук, Халіт Гурджу, Ібадулла Грабів, Еміне Фейзуллаєва. З Казані спеціально були запрошені актори Джелял Байки, Помер Девієв, самобутня актриса Сарі Байкіна. Для роботи в Кримськотатарському державному драматичному театрі прибув учений, добре знайомий із кримськотатарським побутом і культурою професор Строганов. Очолював театр Джелял Мєїнов, музичним редактором став композитор А.Каврі, художником У.Боданінський. У театрі з'явився талановитий драматург Помер Іпчи, завдяки якому на сцені кримськотатарського театру були зіграні п'єси «Фаїше», «Алім», «Нєїкеджан Ханум», «Шагин Гирай», «Азат халкъ». Усього до свого арешту в 1937 році він устиг написати більше 20 п'єс і перекласти більше 30 драматичних творів. Основу трупи «епохи кримськотатарського Ренесансу» склали блискучі актори Айше Тайганська, А.Кличева, Е.Челебієва, А.Пармаксизова, З.Байкіна, Ф.Ширінська, Е.Файзуллаєва, А.Теміндар, Ібадулла Грабів, Білял і Емір–Амет Парікови, Магинюр Ішніязова, Сервер Джетере, Х.Гургджі, Хайрі Емір–заде, Усєїн Баккал, Джелял Мєїнов. В афішах театру були п'єси Шекспіра й Мольєра, Іпчи й Лятиф–заде, Гольдоні й Бомарше, Абдуллаєва й Болата, Толстого й Тренєва [9,27 грудня 2000].

Після створення в 1923 році в Сімферополі Кримськотатарського державного театру на кримськотатарській мові впродовж 20–30–х років були поставлені сотні п'єс як національної, так і світової класики. Кримськотатарський театр наполегливо шукав сучасне звучання класичного репертуару, сміливо використовував досвід російської і світової сцени.

Після того, як театр став державним колективом, виросли його творчі можливості. Для репетицій і постановок було виділено спеціальний час у приміщенні найбільшого театру в Криму (нині Будинок російського драматичного театру ім. М.Горького). Були виділені кошти для оформлення сцени, шиття костюмів, придбання бутафорії, декорацій й іншого майна, необхідного для постановок. Також були знайдені можливості для відкриття національної театральної студії при театрі.

Восени 1923р. Кримськотатарським державним музично – драматичним театром були поставлені комедії «Життя не гра» Д. Мєїнова, «Аршин малий алан» («Покупець тканин») азербайджанського композитора Узеїра Гаджібекова. У цьому ж сезоні були переконливо зіграні драми за національними класичними сюжетами «Таїр і Зере», «Чорабатир», «Арзи–къиз» [10,с.122;11,с.87].

Одним із найбільш яскравих і художньо досконалих творів кримськотатарської драматургії першої половини 1920–х років стала драма Умера Іпчи «Розпусник». Вона сотні разів ставилася на сцені держдрамтеатру в довоєнний період. Це єдина п'єса на той час, яка була видана двічі: у 1926 та 1935 роках. Талановита гра акторів, висока художність і майстерність авторського тексту, талановиті режисери зробили «Розпусника» популярним спектаклем упродовж десятиліть. Динаміка розвитку подій, логічно пов'язані між собою колоритні епізоди розкривали гострий конфлікт. Діалоги Іпчи відрізнялися стислістю й афористичністю [12,с.77].

Режисерський талант і творчі пошуки Д.Мєїнова, У.Іпчи, Е.Парікова, Х.Гурджу спричинили корінні зміни не лише художніх, але і технологічних процесів постановок. Уже в середині 1920–х років починають використовувати технологію сцени, що обертається, коли декілька декорацій можна було встановити заздалегідь і після коротких пауз показувати нові дії й

акти. У результаті пошуків нових виразних матеріалів, муляжів, нових сценічних рішень на сцені почали з'являтися всілякі механізми, машини й інше технічне обладнання [13,с.79].

Кримськотатарська трупа проводила загальні творчі вечори з іншими національними театрами такими, як український, російський, бурятський, монгольський, узбецький. З Українським державним театром імені Т.Г.Шевченка колектив об'єднувала дружба, разом із ним обговорювали нові постановки й різні творчі проблеми.

Кримський національний театр у 1920–ті роки істотно вплинув на культурний розвиток тисячі глядачів, на їх розуміння мистецтва, на їх естетичні погляди й світосприймання. І навіть рядовий глядач після перегляду спектаклю міг часто досить компетентно висловитися з приводу побаченого, позначити позитивні й негативні сторони постановки, а також підкреслити важливість сценічного мистецтва в житті народу, про значення його в розвитку художньої культури нації.

Якщо проаналізувати матеріали періодики й архівні документи 1920–х років, можна зробити висновок, що адміністрацією театру поступово приймалися заходи з метою наближення діяльності театру до широкого глядача [14,с.138].

Уся багатогранна й динамічна робота Кримськотатарського державного театру в кінці 1920–х років проходила успішно й користувалася великою увагою й любов'ю глядачів. Але колесо сталінських репресій уже було запущене й із кожним днем набирало силу. Уже восени 1928р. працівниками ГПУ були затримані й арештовані провідні артисти національного театру, серед яких були Джелял Мєїнов, Якуб Керімов, Асан Нагаєв. Тому театр почав відчувати дефіцит акторів, а відсутність школи з підготовки молодих кадрів привела до великих труднощів при постановці нових спектаклів. Таке положення змусило нове керівництво театру клопотати про створення театральної студії, яка відкрилася 1 листопада 1928 року [15,с.30].

Пізніше, у 1933 році, студія була перетворена в Кримський технікум театру, балету й музики, куди приймали більше 100 студентів, в основному дівчат. Окрім навчання акторській майстерності, вони отримували теоретичні й практичні знання, необхідні для роботи в національних театрах республіки, музично–драматичних за своєю природою.

Останнім новим спектаклем, який зібрав переповнений глядацький зал, стала співзвучна трагічним подіям сучасності історична драма «Шагин Гирей». На підготовку цього пронизаного пафосом боротьби з тоталітарним режимом актуального спектаклю були витрачені величезні кошти. Спектакль відбувся 21 листопада 1929 року. Зал на 1100 місць був заповнений глядачами, які з'їхалися зі всіх куточків Криму. Аналіз багаточисельних рецензій на спектакль показує, що направлений проти тиранії трагічний сюжет драми, зіткнення сильних характерів викликали великий інтерес у глядачів і перелякали ідеологічних наглядачів, які керували мистецтвом [16,с.39].

Про високопрофесійний рівень державної трупи свідчили спектаклі, поставлені в 1924–1928 роках. Завдяки блискучим драматичним творам («Сльози еміграції», «Неїкеджан Ханума», «Розпусниця», «Алім», «Бахчисарайський фонтан сліз», «Шагин Гирею», «Арзи», «Таїр і Зере», «Чорабатір») і великій плеяді дивних акторів таких, як Емірамет Перук, Хайрі Емір–Заде, Айше Тайганська, Сарі Байкіна, Халіт Гурджу, Еміне

Челебієва, Ава Клічова, Ібадулла Грабів, Еміне Фейзуллаєва, Усєін Баккал, Сервер Джетере, Асан Нагаєв, Абдураман Ібраїмов, Лютфіє Чалбаш, Якуб Керімов, таланту режисерів Джеляла Мєїнова, Умера Іпчи, Умера Девішева. Кримськотатарський театр набув популярності й визнання не лише в Криму, але й далеко за його межами [17,с.30;18,с.108].

1930–ті роки стали переламними в історії кримськотатарського театру. Епоха національної театральної класики була штучно зруйнована. Сміливого творчого пошуку були позбавлені актори, режисери, мистецтвознавці й інші працівники духовної сфери. Найбільш талановиті театральні діячі впали під кулями «розстрільних команд» або без вісти пропали у в'язницях. Ті, що залишилися в живих, були «роздавлені» ідеологічною машиною.

У період окупації Криму німецькими військами частина відомих акторів національного театру, які були випущені з в'язниць НКВД, і ті, які уникнули більшовицької розправи, не дивлячись на жорстокий натиск окупаційної влади, знову продовжували творчу діяльність. Зусиллями актора Ібадулли Грабова на початку 1942 року театр був узятий під опіку Кримського Центрального Мусульманського Комітету. Невеликий колектив, який складався в основному з актрис, продовжував репетиції й постановки. При колективі починає працювати театральна студія, в якій поступово збираються юні дарування півострова. За даними газети «Азат Къирим» (1942–1944) 14 лютого 1942 року в Сімферополі пройшов спектакль «Къырымтатар тою» («Кримськотатарське весілля»), 10 квітня 1943 року в Бахчисараї була поставлена комедія У.Гаджібекова «Аршин малий алан», 19 жовтня 1943 року в Сімферополі разом з учнями студії було представлено інсценування казки «Хумаюн къуш ве ольмез джады» («Пташка Хумаюн і Кащей безсмертний») [19,с.82].

Під тиском фашистських окупантів пізньої осені 1943 року Національна трупа разом із невеликою частиною інтелігенції насильно перевозиться до Румунії. У той час трупою керував Муртаза Веліджанов. Розмістившись у селі Добруджі у своїх співвітчизників, які емігрували в ці краї в XIX столітті, актори, не дивлячись ні на що, продовжували репетиції й встигли поставити два спектаклі. Після входження радянських військ до Румунії артисти трупи були схоплені солдатами НКВД і відправлені до міста Ленінабад. Велика частина акторів попала у в'язниці. Одному з них, Сейдалі Мустафаєву, удалося сховатися від переслідувань і залишитися в Румунії.

Після депортації кримських татар у 1944 році театр припинив своє існування.

Отже, підводячи підсумки даної наукової статті, необхідно сказати, що дослідження цієї теми є одним із найважливіших кроків, які допоможуть відкрити завісу часу на історичні аспекти становлення й розвитку кримськотатарського сценічного мистецтва. Адже драматургія, література в цілому й театр завжди відігравали домінантну роль у розвитку національної культури Криму.

Список використаних джерел

1. С. Керимова. Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии. – Симферополь: Доля, 2002. – 190 с.

2. Заатов И. История формирования и развития крымскотатарского сценического и театрального искусства. – Уфа: Туганлыкъ. – 2001.– 245 с.

3. Заатов И. Кримськотатарське образотворче декаративно–прикладне мистецтво ХХ ст. (генезис, еволюція, сучасний ста). Симферополь. – 2002. – 80 с.
4. Крым многонациональный/ Сост.Н.Г.Степанова. – Симферополь: Доля. – 1988. – 98 с.
5. Заатов И. Кримськотатарське образотворче декаративно–прикладне мистецтво ХХ ст. (генезис, еволюція, сучасний ста). Симферополь. – 2002. – 80 с.
6. Дюличев В.П. Рассказы по истории Крыма. – Симферополь: Бизнес–информ, 1997. – 286.
7. Керимова С. Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драмотургии. – Симферополь: Доля, 2002. – 192 с.
8. Керимова С. Становление и развитие крымскотатарского театра в конце XIX и начале XX века: Дис. Канд. Искусствовед: 17.00.02/ НАН Украины: институт искусствоведения, фольклористики и этнологии им.М.Г.Рыльского. – К., 2004.
9. Аирчинская Р. Бахшиш И. Моя автобиография // Голос Крыма. – 2000, 27 декабря.
10. Керімова С, Заатов І, Веліев А. Крімськотатарський національний театр (Сторінки історії). – Сімферополь: Кримське навчально–педагогічне державне видавництво. – 2003 – 263 с.
11. Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944) // Библиог. Словарь [Гл.ред и сост. Д.П.Урсу] – 2 – е изд.– Симферополь: Доля, 1999. –238 с.
12. Крымскотатарска литература: сборник произведений фольклора и литературы VIII–XX в./ Сост.П.С.Юнусова. – Симферополь: Доля, 2002. –342 с.
13. Къырым татар цырлары / Терткин эткен ве ред. Ю.Болот, И.Бахшиш. – Симферополь: девлет Нешрияты, 1999. – 148 с.
14. Заатов И. История формирования и развития крымскотатарского сценического и театрального искусства. – Уфа: Туганлыкъ. –2001.– 245 с.
15. Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944) // Библиог. Словарь [Гл.ред и сост. Д.П.Урсу] – 2 – е изд.– Симферополь: Доля, 1999. – 238 с.
16. Керімова С, Заатов І, Веліев А. Крімськотатарський національний театр (Сторінки історії). – Сімферополь: Кримське навчально–педагогічне державне видавництво. – 2003 – 263 с.
17. Керімова С, Заатов І, Веліев А. Крімськотатарський національний театр (Сторінки історії). – Сімферополь: Кримське навчально–педагогічне державне видавництво. – 2003 – 263 с.
18. Муратов Г. Театр санъатымызнынь саифелеринден. – Ташкент: Издательство им.Г.Гулама. – 1990. – 152 с.
19. Заатов И. История формирования и развития крымскотатарского сценического и театрального искусства. – Уфа: Туганлыкъ. – 2001.– 245 с.

Шендрикова С.П. Крымскотатарский государственный драматический театр в городе Симферополе в 20–40–е годы ХХ ст.

Анализируются процессы становления и развития крымскотатарского театрального искусства в Крыму в период 20–40–х годов ХХ столетия.

Ключевые слова: *национальный театр, крымскотатарская драматургия, классика, жанры.*

Shendrikova, S.P. Crimean tatars` state drama theatre in Simferopol in the 20–40th years of XX th century

The establishment and evolvement of theatric arts of the Crimean tatars' in the 20–40's of the XXth century is analyzed by author.

Key words: *the national theatre, Crimean tatars' dramatic art, the classics, genres.*

УДК 355.45(477) «1944–1946» **Стародубець Г.М.**

Специфіка підбору та підготовки партійних кадрів у західних областях України в 1944–1945 рр.

Виокремлено основні чинники, які визначали специфіку підбору партійних кадрів в західному регіоні України в 1944–1945 роках. Звертається увага на виразно ідеологічне підгрунття відбору управлінського персоналу в даний регіон. Аналізуються причини низького рівня професіоналізму партноменклатурників.

Ключові слова: *партноменклатура, партійні кадри, західні області, кадрова робота.*

Специфіка підбору та підготовки управлінських партійних кадрів у західних областях України в 1944–1945 рр. визначалася низкою чинників. Частину з них, як от: скорочення кількості населення, в тому числі й керівників різного управлінського рівня, внаслідок війни; зменшення до мінімуму з тієї ж причини освічених професіоналів можна вважати універсальними, оскільки у визначений нами відрізок часу їх наявність була характерною для всієї республіканської системи управління. Однак, у західних областях ситуація ускладнювалася існуванням тут, з одного боку, потужного антибільшовицького руху Опору, а з іншого – фактичною відсутністю тяглості радянських традицій у сфері партійно–державного управління.

Ті заледве два роки, що передували початку німецько–радянської війни, були занадто малим відрізком часу для того, аби, по–перше, закласти достатньо міцний фундамент радянської політичної системи, вибудувати стійку структуру влади, несучі конструкції якої трималися б на місцевому ґрунті, насамперед – кадрах; по–друге, сформувати в свідомості західноукраїнського населення новий тип політичної культури («радянської»). Та й репресивна політика нової влади не сприяла появі палких симпатій до неї з боку місцевого населення. Це стало причиною того, що в період війни тільки–но змонтована більшовиками конструкція радянської влади в регіоні так швидко розвалилася і з приходом Червоної Армії в 1944 році її прийшлося вибудовувати знову. Для наочної ілюстрації сказаного наведемо такі офіційні цифри: «станом на 1 січня 1946 року в західних областях нараховувалося 36969 чоловік, або 84,1% до складу парторганізацій в 1941 році»[1,арк.3]. З усіх західноукраїнських областей тільки Львівській та Рівненській впродовж 1945–1946 років вдалося досягти майже довоєнного рівня за кількістю комуністів і то, головним чином, завдяки відрядженим зі східних регіонів України та СРСР.

Оскільки предметом нашого дослідження виступає партійна номенклатура, то на початку дослідження з'ясуємо змістовне наповнення цього терміну. Номенклатура – це перелік найбільш важливих посад в радянському державному апараті та громадських організаціях, кандидатури на які розглядалися та затверджувалися партійними комітетами – від райкомів ВКП(б) до ЦК ВКП(б). Звільнення з роботи осіб, які входили до номенклатури відповідного партійного комітету, відбувалося теж за його згодою. До когорти номенклатурних працівників входили ті, хто обіймав ключові посади. В сучасній науковій літературі існують різні підходи щодо класифікації номенклатури радянського періоду вітчизняної історії[2]. Проте у дослідників даної проблеми не виникає сумнівів щодо виділення у ній двох видів – партійної та державного управління, або радянської. У загальному переліку посадовців партійної номенклатури окремим рядком стоять працівники місцевого (обласного, міського та районного) рівня – обкомів та райкомів КП(б)У. Власне про цю категорію службовців західних областей УРСР йтиметься у статті, *мета якої* – визначити критерії підбору кадрів на партійно – номенклатурні посади в означуваний нами період та їх якісний склад. Поза рамками цього дослідження ми свідомо залишаємо такий аспект проблеми, як підбір та підготовка партійних кадрів з числа місцевого населення, оскільки, на нашу думку, дане питання потребує ширшого висвітлення в окремій публікації.

У зазначений час левову частку партійних керівників західноукраїнських областей вищого та середнього рівня складали представники зі східних регіонів України, Росії та інших національних республік. Питання про відправлення у західні області УРСР працівників, котрі працювали там до 1941 р., керівництвом республіки було поставлене на порядок денний ще восени 1943 року. Так, 13 жовтня ЦК КП(б)У зобов'язав обкоми партії східних областей та наркомати УРСР відряджати цих людей у розпорядження відділу кадрів ЦК КП(б)У з метою включення їх до так званого кадрового резерву[3,с.93]. З них були сформовані склади партійних і радянських апаратів, які разом з частинами Червоної Армії вступали на територію області чи району. Таким чином було затверджено склад комітетів КП(б)У а також їх перші секретарі: Волинської (І.Профатілов), Дрогобицької (С.Олексенко), Львівської (І.Грушецький), Ровенської (В.Бегма), Станіславської (М.Слонь), Тернопільської (І.Компанець) областей. Використання кадрового резерву з колишніх партійно–радянських працівників, дало можливість більшовицькій владі спрямувати процес вирішення кадрової проблеми в русло позитивної динаміки. Наприклад, «при комплектуванні регіонального партапарату, відділ кадрів Львівського обкому КП(б)У найбільш здібних працівників, із числа тих, що до евакуації працював в області, висунув на більш відповідальну роботу. Загалом відразу після звільнення області від німецьких окупантів на партійну роботу було висунуто 91 чол. (рівень міському та райкомів)»[4,арк.7].

Таким мобільним групам партійних працівників практично «на марші» доводилося організовувати роботу із забезпечення всіх сфер життєдіяльності регіону. Так, у довідці про наявність та розстановку керівних партійних, радянських і господарських кадрів Львівської області станом на 15.04.1944р. вказується, що «по мірі звільнення від окупантів західних областей працівники Львівської області включалися у роботу з проведення і вирішення першочергових завдань, які обумовлювалися обстановкою

на той час: а) відновлення радянської влади; б) мобілізація населення на активну допомогу наступаючій Червоній Армії; б) проведення польових робіт; в) мобілізація до лав Червоної Армії; г) відселення населення з 25–км прифронтової зони та ряд інших питань»[4,арк.8].

Якісний рівень кваліфікації керівників обкомів, міськкомів та райкомів КП(б)У безпосередньо відображався на процесі відновлення радянської влади в західноукраїнському регіоні, причому в його найширшому сенсі. Тому питання підбору партійних кадрів регіонального масштабу перебувало на постійному контролі вищого партійного керівництва держави, документальне підтвердження чого знаходимо в офіційних документах більшовицької партії цих років.

Впродовж 1944 року ЦК КП(б)У ініціював прийняття кількох рішень, що стосувалися підбору працівників для роботи в сільських, районних та обласних партійних і радянських організацій західних областей України. Практично у кожному з них йшлося про відрядження в цей регіон комуністів зі Східної, Центральної та Південної України. Виконуючи вказівку найвищого партійного керівництва держави, тільки за один 1945 рік у західноукраїнський регіон було направлено більше 35 тис. чоловік, або майже половину із загальної кількості (80 тис.) відряджених сюди службовців упродовж усього відбудовчого періоду (1944 – 1949 рр.). З них частка партійних працівників склала близько 4% (1337 осіб).

Методи відбору кадрів для роботи у західні області УРСР не вирізнялися оригінальністю. Здебільшого діяли за принципом – «наказ Партії – закон для комуніста». Саме «добровільно–примусовий» спосіб відрядження партійних службовців у збурений збройно–політичною боротьбою регіон, був найбільш поширеним у той час. Більшість відряджуваних їхала за наказом партійного керівництва, але були й такі, котрі добровільно зголошувалися на роботу в західні області України. Однак серед добровольців партійних функціонерів було менше, ніж працівників господарської, освітньої тощо сфер діяльності.

Із загального переліку номенклатурних партійних посадовців, потреба в яких відчувалася особливо гостро, слід виділити інструкторів комітетів КП(б)У різних рівнів. Як засвідчує статистика, більшість відряджуваних були кандидатами саме на інструкторські посади. Звідси можна зробити висновок про те, що більшовики традиційно велику увагу приділяли агітаційно–пропагандистській роботі. Лекції на міжнародні теми, про роль СРСР в боротьбі проти фашизму, про «антинародну суть українсько – німецького буржуазного націоналізму», про «епохальну роль батька всіх народів СРСР Й.Сталіна в організації розгрому гітлерівської Німеччини» і т.п. з чітко визначеною періодичністю читалися в місцевих школах, клубах, підприємствах. Місцева громада в обов'язковому порядку повинна була відвідувати такого роду заходи. Практика показала, що в поєднанні з іншими методами впливу на свідомість мешканців краю, як от: радіо та преса, вони давали певний результат.

На виконання рішення Центрального комітету республіканської більшовицької організації від 24 грудня 1944 р. кожна з областей УРСР повинна була відправити на постійну роботу в західноукраїнський регіон певну кількість службовців. Для прикладу, на 1 лютого 1945 року Житомирська область з цією метою делегувала 24 особи, трьох з яких – на посади інструкторів обкомів КП(б)У, 7 – завідуючих парткабінетами, 1 – голови райвиконкому, а решту – інструкторами та помічниками секретарів

райкомів КП(б)У[5,арк.8–9]. Середній вік відряджуваних – 30 років. Наймолодшому з них було 22 роки, а найстаршому – 35. Вищу освіту мав тільки Грищенко Аврам Петрович, 1915 року народження, котрого рекомендували на посаду голови райвиконкому. Решта – здебільшого отримала або початкову («нижчу») освіту, або середню, чи незакінчену середню. Більшість відряджуваних були українцями за походженням, і тільки двоє з 24 позиціонувалися як росіяни.

В середині лютого цього ж року обласна партійна організація Житомирщини звітувала про відправлення в західні області України 34 партійних та 14 радянських кадрів із загальної кількості 275 осіб партійних, радянських та господарських працівників. Всього ж упродовж 1945 року тільки Житомирська організація КП(б)У на партійну роботу в західноукраїнські області відправила «41 людину, з яких – трьох на посаду завідуючими організаційно–інструкторськими відділами райкомів КП(б)У; 7 – завідуючими воєнними відділами; 8 – завідуючими парткабінетами, 23 – інструкторами пропаганди»[5,арк.36]. Загалом кадрове наповнення партійних, радянських і господарських органів влади в західних областях в березні 1945 року було далеко не завершеним, про що свідчать офіційні дані, подані у таблиці 1[6,арк.2].

Таблиця 1.
Довідка про кількість працівників, направлених в західні області УРСР станом на 7 березня 1945 року за рішенням ЦК КП(б)У від 25.10. і 27.12. 1944р. «Про відбір партійних, радянських і господарських працівників для західних областей УРСР»

Назва області	на 3.03.1945 р.		на 7.03.1945 р.	
	необхідно	направлено	необхідно	направлено
Волинська	117	62	117	62
Дрогобицька	101	81	101	81
Львівська	122	71	122	71
Ровенська	111	73	111	73
Станіславська	120	85	120	85
Тернопільська	134	80	134	80

Згідно з підрахунками, номенклатурні штати були заповнені на 64% і то, в основному, за рахунок направлених зі східних та центральних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу. Однак за підсумками 1945 року керівництво КП(б)У мало підстави зробити висновок про те, що «в результаті проведеної роботи у напрямку забезпечення кадрами західних областей України, стан справ з підбору партійних кадрів впродовж 1945 року значно покращився. Якщо станом на 1 січня 1945р. апарат партійних органів влади було укомплектовано на 63,8% (2595 чол.), то через рік, 1 січня 1946 року цей показник досяг 80,7% (3682 особи)»[1,арк.82].

Проте формальне вирішення проблеми зовсім не означало її розв'язання. Значна кількість так званих «відряджених» (мовою оригіналу –»командировочних». – Автор) в кращому випадку – слабо, а в гіршому – зовсім не орієнтувалися в специфічних особливостях регіону. Йдеться не лише про мовно–культурний бар'єр, але й про господарську спеціалізацію

краю, що визначала виробничу культуру, специфіку роботи з кадрами, взаємостосунків у колективі тощо. Західноукраїнський регіон традиційно сільськогосподарський що, відповідно, знайшло своє відображення на рівні ментальності місцевого населення, способі його світосприйняття та формах господарського укладу. Приїжджі спеціалісти здебільшого не розуміли (або ж не хотіли розуміти) всієї масштабності проблеми, тому підходили до її вирішення одномірно, не враховуючи специфіки роботи з мешканцями краю. Звиклі працювати в умовах колективної взаємовідповідальності та чіткої управлінської вертикалі, що мала місце на промислових підприємствах, вони не могли виробити та засвоїти алгоритму управлінської поведінки в умовах сільської реальності, де кожен селянин – сам собі господар і з великим небажанням йшов на контакт із владою.

Ця проблема стала предметом обговорення під час наради секретарів райкомів КП(б)У, що відбулася 2–3 червня 1944 року в Ровенському обкомі КП(б)У. Під час обговорення основної доповіді завсектором обліку партійних кадрів обкому КП(б)У Кривошея звернув увагу присутніх, що «недоліками відділів кадрів райкомів КП(б)У є те, що люди, які приїхали у Ровенську область зі Сходу, привезли певні форми і методи хорошої роботи в умовах шахт, заводів, але коли приходить селянин, він проводить бесіду тими ж формами і методами без врахування рівня знань людей. В результаті у нього складається гостро протилежна думка і під час бесід товариші часто не розуміють один одного. Бесіди завжди мали негативну ефективність»[7,арк.18]. Призначені «зверху» керівники, як правило, не користувалися авторитетом серед місцевого населення, і хоча такий критерій не був визначальним в оцінці ефективності роботи партійно – радянського чи господарського посадовця, вище керівництво намагалося, принаймні, на рівні зауважень чи вказівок, реагувати на відверто незавуальовані прояви конфліктів між місцевою владою та мешканцями краю.

Непоодинокими були випадки, коли поведінка новоприбулих керівників була настільки кричущо аморальною, що навіть в умовах кадрового голоду їх змушені були звільняти із займаних посад. Так, «рішенням бюро Ровенського обкому КП(б)У від 30 листопада 1944 року перший секретар Березнівського райкому т. Гайдар звільнений з роботи з накладенням стягнення за порушення державного закону, виявленого в незаконному вилученні і присвоєнні майна, використанні службового становища і примушенні до співжиття дівчат у м. Березне»[8,арк.1]. Немалою була частка тих, хто під усілякими приводами намагався покинути місце своєї нової роботи. Масштабність такого явища була настільки загрозливою, що, наприклад, перший секретар Тернопільського обкому партії Компанець в листопаді 1944 року змушений був з цього приводу звернутися до М.Хрущова із службовою запискою, в якій зазначав: «За останній місяць почастішали випадки дезертирства відповідальних партійних і радянських працівників, надісланих ЦК КП(б)У для роботи в область. Так, з числа відряджених з парткурсів Запорізької та Вінницької областей відразу дезертирувало 10 людей. Окремі комуністи, що прибули в область, під час направлення їх на роботу в райони поводяться зухвало і досить часто від'їжджають назад до Києва, чи в області звідки приїхали. Направлений на роботу голови райвиконкому т. Олейник К.А., отримавши призначення головою Шумского РВК в район не виїхав, а поїхав назад. Товариш Дячук Ф.Р., направлений на роботу головою райвиконкому, прибувши в обком, на другий день заявив, що йому не подобається область і він не бажає пра-

цювати головою райвиконкому й на другий день виїхав у ЦК»[9,арк.148]. Причин такого стану речей було декілька. Насамперед, формальний підхід до підбору партійних кадрів з боку відповідальних за це осіб. Адже більшість відряджуваних відбирали не стільки за діловими якостями, скільки за анкетними даними. По–друге, значна кількість приїжджих була не тільки не професіоналами, але й людьми з вкрай низьким рівнем загальноморальних принципів. Адже не таємниця, що парторганізації, виконуючи «кадрову рознарядку зверху», намагалися заразом позбутися ледарів, п'яниць, гультяїв і тому подібних «спеціалістів». Не можна ігнорувати й такий аспект проблеми, як неготовність окремих людей жити й працювати в умовах перманентного збройно–політичного конфлікту, що мав місце в західноукраїнському регіоні впродовж 40–х років (постійна загроза життю, побутова необлаштованість, мовний бар'єр тощо).

Автор однієї з офіційних довідок, аналізуючи кадрову роботу Станіславського обкому КП(б)У в період з 1944 – 1945рр., змушений був визнати, що «в перший період після визволення області від німецьких загарбників обком допустив помилку в тому, що ряд працівників призначалися на керівні пости наспіх, без достатнього вивчення їх ділових і політичних якостей, в результаті чого в радянські, партійні та інші органи проникли кадри непідготовлені і часто такі, які не відповідали своєму призначенню. Ще однією причиною цього було те, що ми не вивчали працівників, які присилалися за результатами їх діяльності, а задовольнялися тим, що нам пропонували і були занадто впевнені в їх ділових і політичних якостях. Не завжди й вчасно висовували працівників, які виросли. Тим, кого висунули з нижчої на вищу посаду, приділяли менше уваги. Усе це зумовило високий процент змінності кадрів»[10,арк.150–151].

Однак було б невірним вважати, що більшовицька влада не дбала про те, щоб партійні та радянські лідери усіх керівних ланок відповідали певному морально–етичному еталону і не намагалася тримати під контролем їх поведінку. Адже коло завдань, які на них покладалися, було надзвичайно широким – від здійснення виконавчих функцій до кураторства над каральними органами влади – й їх виконання вимагало неабияких менеджерських здібностей та працьовитості. Доказом цього є багато архівних документів, в яких наводяться факти покарань окремих посадовців, в тому числі й партійних, за їх, здебільшого, кримінальні злочини.

Секретар ЦК КП(б)У з кадрів Кириченко в 1945 році так окреслив перелік основних тогочасних завдань парторганізацій України: «Якнайшвидше відновлення зруйнованого окупантами народного господарства, підбір і висунення нових кадрів для роботи в радянських, партійних і господарських організаціях, укріплення органів радянської влади і розгром банд і підпілля українсько–німецьких націоналістів в західних областях УРСР»[1,арк.1]. З огляду на визначення пріоритетів процесу відновлення радянської влади в західноукраїнському регіоні, спробуємо проаналізувати рекомендації щодо характеристики ключової посади районного рівня – першого секретаря райкому КП(б)У, визначені згадуваним нам Кириченком. У блоці *перших питань*, які висвітлювалися в особовій справі кандидата на цю посаду, окрім традиційних біографічних даних про рік та місце народження і т.п., обов'язково зазначалася національність та рік вступу у партію. *Другий блок* умовно можна назвати «господарським», оскільки в ньому, серед інших, подавалась характеристика стану господарських справ у підпорядкованому йому районі та участь

у них посадовця (посівна, прополка, збір врожаю), хлібопоставки, лісозагоовки, як організовуються і працюють колгоспи тощо. *Третій комплекс* питань стосувався «партійно – політичної і політмасової» роботи, рівня партійної дисципліни в районі. Серед *останніх пунктів*, які належало висвітлити в такій характеристиці значилися «освіта та рівень розвитку секретаря»[11,арк.134]. Отже даний документ чудово ілюструє бачення владою образу умовно–ідеального лідера районного масштабу, на плечі якого лягала відповідальність переведення життя регіону на мирні рейки. Що в його обов'язках є пріоритетним – забезпечення господарської стабільності заради благополуччя «людини» чи утвердження більшовицької влади? Безумовно, що друге, адже критерієм професійної придатності найвищого посадовця будь–якого регіонального рівня виступав не його освітній рівень, а наявність партійного квитка. Саме партійно–більшовицькою риторикою аж до нудоти густо розводили всі успіхи процесу відновлення та розбудови зруйнованого війною господарства західних областей України.

Для підготовки партійних кадрів було організовано дві республіканські партійні школи з різним терміном навчання (республіканська партійна школа і школа пропагандистів). «При партійній школі було створено відділ обласних працівників. В 15 областях при обласних комітетах КП(б)У організовано 6–місячні партійні курси, в тому числі в чотирьох містах (Ворошиловграді, Миколаєві, Полтаві, Чернівцях) – міжобласні парткурси. Перший випуск 1342 слухачів курсів відбувся в липні 1945 р. При Закарпатському обкомі були організовані трьохмісячні партійні курси, на яких було підготовлено 320 чоловік.

З метою якнайшвидшого забезпечення пропагандистськими кадрами в областях додатково було проведено 2–х місячні курси, випускниками яких стали 740 пропагандистів. Крім того, до організації річних республіканських партійних шкіл існували 6–місячні республіканські парткурси, які в 1945 р. закінчило 808 слухачів, в тому числі – 292 пропагандисти»[1,арк.21–22]. Як видно зі звіту, основне завдання партнавчання полягало у підготовці насамперед політичного діяча, пропагандиста ідей більшовицької партії. Ідеологічна заангажованість партноменклатурника повинна була стати основою його діяльності у якості державного службовця.

Аналіз відповідних документів того часу дає підстави для висновку про те, критерії підбору кадрів на партійно номенклатурні посади у західних областях України в означуваний нами період визначалися базовими засадами функціонування ВКП(б) як політичного інституту. Основним чинником призначення на посаду виступав не стільки рівень професіоналізму претендента, скільки його політико–ідеологічна благонадійність. Зовнішнім виявом цього можна вважати те, що впродовж 1944–1945 рр. партноменклатура західноукраїнських областей була майже повність сформована з представників немісцевого населення і тільки від середини 1945 року питання ширшого залучення мешканців краю до партійно–управлінської роботи було поставлене на порядок денний керівництвом країни та республіки.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.45. – Спр.572.

2. М.Вослевский. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / Вослевский М. – М.: Советская Россия, 1991. – 624 с.; Т.Першина. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1948 рр.: регіональні особливості // Сторінки воєнної історії України. Збірник наук. Статей / НАН України. Ін–т історії України. – К., 2009. – Випуск 12. – С.299–312; Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940–х – середина 1950–х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. – [Кн. 2], ч. 1–2. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 139–141;

3. Ф. Петляк. Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – К.,1986. – 181с.;

4. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.963.

5. Державний архів в Житомирській області. – Ф.П–76. – Оп.2. – Спр.234.

6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.85.

7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.961.

8.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.210.

9. Державний архів в Тернопільській області. – Ф.П–1. – Оп.1. – Спр.101.

10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.46. – Спр.1611.

11. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.45. – Спр.137.

Стародубец Г.Н. Специфика подбора и подготовки партийных кадров в западных областях Украины в 1944–1945 гг.

Выделены основные факторы, которые определяли специфику подбора партийных кадров в западном регионе Украины в 1944–1945 годах. Обращается внимание на ярко выраженную идеологическою подоплеку отбора управленческого персонала в данном регионе. Анализируются причины низкого уровня профессионализма партноменклатурщиков.

Ключевые слова: *партноменклатура, партийные кадры, западные области, кадровая робота.*

Starodubets, G.M. The specific of selection and training of party personnel on the territory of western regions of Ukraine in 1944 – 1945 years

The main factors which determined the peculiarity of selection of party personnel on the territory of western regions of Ukraine in 1944 – 1945 years are defined. Attention is paid to significant ideological base of selection of administrative personnel to this region. Causes of low level of professionalism of party appointees are analyzed.

Key words: *party appointee, party personnel, western regions, personnel administration.*

УДК 477

Мірошник Р.В.

Веб–портал Українського інституту національної пам'яті як інтернет–ресурс історії України

Аналізується інформаційне наповнення та проблематика матеріалів, розміщених на веб–порталі Українського інституту національної пам'яті. Визначається значення порталу як інтернет–ресурсу історії України.

Ключові слова: *Український інститут національної пам'яті, веб–портал, тематичний розділ, тематична рубрика.*

Важливим для сучасної історичної науки є науковий аналіз інтернет–ресурсів історії України, адже ця проблематика ще не виступала предметом окремого дослідження. Серед тематичних груп вітчизняних веб–сайтів, на яких представлені матеріали української історії, важливе значення мають офіційні сайти органів державної влади України. Адже вони значною мірою виражають офіційний державний погляд на історичний процес. Чільне місце поміж інтернет–сайтів органів державної влади займає веб–портал центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом Українського інституту національної пам'яті (УІНП).

Метою статті є аналіз веб–порталу Українського інституту національної пам'яті, інформаційного наповнення та проблематики його матеріалів.

Веб–портал Українського інституту національної пам'яті [1] був утворений 2009 р. Він відображає наукові досягнення Інституту у реалізації його головних завдань:

– посилення уваги суспільства до власної історії, поширення об'єктивної інформації про неї в Україні та світі;

– реалізація державної політики і координація діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу;

– забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у XX ст., історичного минулого українського народу, в тому числі усіх форм репресій;

– здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, учасників національно–визвольної боротьби [2].

На головній сторінці офіційного інтернет–представництва УІНП розміщено рубрику новин та представлено надзвичайно широкий спектр тематичних розділів. У розділі «Про УІНП» міститься загальна інформація про основні напрямки діяльності Інституту: «Керівництво», «Контакти», «Прес–служба» тощо. Досить об'ємною є рубрика «Нормативно–правова база» (Закони України, укази та розпорядження Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови

Кабінету Міністрів України), у якій відображено як саме створення та основні принципи роботи Інституту (Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» № 764 від 31 травня 2006 р.; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті» № 927 від 5 липня 2006 р.), так і нормативно–правові документи, що стосуються різних суспільно–політичних заходів у контексті завдань УІНП (Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» № 376–V від 28 листопада 2006 р.; Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» № 1584–III від 23 березня 2000 р.; Указ Президента України «Про відзначення 20–ї річниці створення Народного Руху України за перебудову» № 155/2009 від 13 березня 2009 р.; Указ Президента України «Про відзначення 64–ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» № 242/2009 від 15 квітня 2009 р.; Указ Президента України «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» № 75/2010 від 28 лютого 2010 р.; Постанова Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» № 3812–XII від 24 грудня 1993 р.; Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2009 році» № 825–VI від 25 грудня 2008 р. та інші) [3].

Проблематика питань голодоморів в Україні у XX ст., у першу чергу Голодомору 1932–1933 рр., представлена в тематичному розділі «Голодомор 1932–1933 років в Україні». Значним є його інформаційне наповнення. Так, в окремій рубриці представлена повнотекстова електронна версія одного із найбільш амбіційних проектів УІНП – Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Тут у форматі «pdf» у вільному доступі розміщені загальнонаціональний зведений том «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» та 18 регіональних томів: «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Полтавська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні.

Чернігівська область», «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ» [4].

Електронним інформаційним проектом розділу є «Геоінформаційна система: «Голодомор 1932–1933 років в Україні», яка дає можливість за спеціальною програмою здійснити пошук людей (головні параметри заданого пошуку: прізвище, ім'я; область; район; населений пункт), померлих від голоду. Система дозволяє також ефективно віднайти список померлих осіб у певних населених пунктах. У межах геоінформаційної системи розміщені 2 карти: «Області – 1933, кордон – 2008» та «Області – 2008, кордон – 1933» [5]. «Геоінформаційна система: «Голодомор 1932–1933 років в Україні» представлена й окремим розділом на правому боковому меню навігації веб–ресурсу. На сайті у електронному текстовому форматі «doc» розміщена також довідкова інформація про населені пункти, які були занесені до так званих «чорних дощок» [6].

Книги, брошури (повнотекстові електронні версії книг і брошур, присвячених питанням голодомору, частина із яких має багатомовний варіант), електронні версії буклетів виставок та статей (повнотекстові електронні версії статей, узятих як з опублікованих видань, так і з тих, які вперше у текстовому вигляді представлені на сайті) розміщуються у рубриці «Видання» [7]. Окрім того, в окремій рубриці («Бібліографія») здійснений реєстр видань з теми Голодомору, виданих протягом 2007–2008 рр. в Україні та за кордоном (Словаччина, Хорватія, Польща, Німеччина) – загалом 269 позицій [8]. Окремо представлені інтернет–ресурси (гіперпосилання) на спеціалізовані розділи офіційних веб–сайтів інститутів державної влади України, інші веб–сайти, у тому числі закордонні.

У межах розділу «Голодомор 1932–1933 років в Україні» важливе місце займає тематична рубрика «Інформація щодо осіб, причетних до організації голодоморів в Україні», де, зокрема, подається список осіб вищої керівної ланки комуністичної партії СРСР та УСРР, які були причетні до організації голодоморів в Україні на початку XX ст. [9].

У розділі важливе місце займає інформація щодо вшанування жертв Голодомору, зокрема про Всеукраїнську акцію «Людяність у нелюдяний час». Акція була зініційована УІНП і тривала з квітня по листопад 2009 р. Її метою було виявлення та вшанування пам'яті про осіб, що допомагали виживати постраждалим у роки Голодомору та чинили опір політиці геноциду. В організації та проведенні акції взяли участь обласні державні адміністрації, наукові та архівні установи, вищі навчальні заклади, школи, а також місцеві краєзнавчі осередки. Тут також представлено Положення про Всеукраїнську акцію «Людяність у нелюдяний час» та інформацію про її головні результати [10]. На стадії розробки знаходиться рубрика «Вшанування пам'яті жертв геноциду: світлини пам'ятників і пам'ятних знаків». У ній планується розміщення світлин пам'ятників і пам'ятних знаків, які встановлені в різних регіонах України в пам'ять про жертв Голодомору 1932–1933 рр. [11].

В окремому розділі представлена проблематика питань Другої світової війни. У рубриці «Конференції, круглі столи» на сьогодні подана інформація про проведені останніми роками понад 10 круглих столів на базі Українського інституту національної пам'яті, які присвячені практично усім аспектам участі України у війні («Актуальність дослідження історії Другої світової війни в контексті досягнення консолідації українського

народу» (6 лютого 2009 р.), «Україна у Другій світовій війні: формування національної пам'яті Українського народу» (25 червня 2009 р.), «Звільнення України від нацистських загарбників (до 65–ї річниці)» (29 жовтня 2009 р.), «Формування ялтинсько–потсдамської системи міжнародних відносин і доля України» (9 грудня 2009 р.) та інші). Інформація про самі круглі столи доповнена повними тезами виступів та фотоілюстративними матеріалами [12]. Інформаційно доповнює тези виступів круглих столів рубрика «Наукові праці та статті», де представлені електронні версії досліджень відповідної проблематики, взятих з інших, переважно, українських веб–ресурсів [13]. Крім того, у довідкових рубриках «Бібліографія» та «Інтернет–ресурси» розміщуються відповідно бібліографічний каталог основних опублікованих робіт, присвячених Другій світовій війні (українська бібліографія, бібліографія української діаспори, зарубіжна бібліографія та матеріали конференцій), та гіперпосилання на інші веб–ресурси, присвячені проблематиці світової війни.

Значним як за інформаційним наповненням, так і за проблематикою є розділ «Національно–визвольний рух XX ст.», де представлені тематичні рубрики, на яких висвітлюються основні етапи українського національно–визвольного руху XX ст.: «Українська революція 1917–1921 років», «Карпатська Україна», «ОУН і УПА», «Рух шістдесятників», «УГС», «НРУ за перебудову» [14]. Рубрики, у свою чергу, поділяються на ряд підрубрик. В основному, в підрубриках, за певними винятками, представлена наступна інформація: історична довідка про той або інший етап української визвольної боротьби; інформація про заходи УІНП з відзначення ювілейних та пам'ятних дат відповідних подій; конференції, круглі столи, проведені УІНП (у тому числі електронні повнотекстові версії доповідей); видання (брошури, статті, книги), які є або електронною версією опублікованих, або взятих з інших сайтів робіт, або представлені тут вперше; в окремих випадках документи. Окремо необхідно виділити «Всеукраїнський конкурс мультимедійних проектів, присвячених 90–річчю подій Української революції 1917–1921 років», який був проведений УІНП (рубрика «Українська революція 1917–1921 років»). Окрім інформації про сам конкурс та його переможців, на сайті розміщені кращі мультимедійні проекти, які були представлені на конкурс [15]. Більшість рубрик має гіперпосилання на головні вітчизняні тематичні інтернет–ресурси.

У тематичному розділі «Концепція історичної освіти в Україні» у ряді рубрик представлена інформація щодо моніторингу шкільних підручників з історії України та розробки концепції історичної освіти Робочою групою істориків (голова д.і.н., проф. Н. Яковенко), яка була створена при УІНП. За результатами І та ІІ Робочих нарад (19–21 жовтня 2007 р.), проведених з ініціативи Інституту, було видано книгу «Шкільна історія очима істориків–науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України». Поряд з опублікованими тут текстами дискусій, які були висловлені 19–21 жовтня 2007 р., у книзі наявний текст кількох статей щодо розвитку різних точок зору з приводу висловлених дискусій [16]. Відгуки та дискусії щодо книги були результатом ІІІ Робочої наради 18 жовтня 2008 р. «Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: матеріали ІІІ Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України» [17].

У червні 2009 р. відбулося засідання IV та V Робочих нарад, на яких обговорювалися головні питання дидактичної складової концепції історичної освіти та робочі матеріали щодо проекту концепції історичної освіти в Україні. Їх результатом став проект «Концепції та програми викладання історії України в школі» [18].

Інші, менш масштабні напрямки діяльності Інституту, представлені в окремому розділі тематичними рубриками «Козацька доба», «Вшанування пам'яті жертв політичних репресій» та «Видатні постаті України». У рубриці «Козацька доба» подана інформація про участь УІНП у тематичних загальнодержавних заходах (Всеукраїнське свято козацької звитяги «Слава золота» у с. Виграїв Корсунь–Шевченківського району Черкаської області (24 травня 2008 р.)); про 4 наукові конференції (зокрема Міжнародну наукову конференцію «Іван Мазепа та його доба» (Київ – Полтава, 15–16 жовтня 2008 р.) та інші). Тут також розміщуються повнотекстові електронні версії кількох брошур та статей, взятих або з інших веб–сайтів (В. Горобець «Конотопська битва 1659 року», www.day.kiev.ua), або написаних для цього веб–ресурсу (В. Верстюк «Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України»), та текст конституції П. Орлика 1710 р. [19].

У рубриці «Вшанування пам'яті жертв політичних репресій» міститься інформація про заходи за участі представників УІНП щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій (зокрема «Відзначення Дня пам'яті жертв політичних репресій в Україні. 17 травня 2009 року», «Соловецька площа – 2009» та інші); розміщено 10 електронних повнотекстових статей, які представлені з інших сайтів (І. Сюндюков «Дух розриває кайдани», «www.day.kiev.ua»), або опубліковані тут вперше (В. Овсієнко «Пам'яті соловецького етапу»); міжнародні документи (Резолюція Європейського Парламенту від 2 квітня 2009 р. щодо європейської свідомості та тоталітаризму; Резолюція ПА ОБСЄ «Возз'єднання розділеної Європи») [20].

Рубрика «Видатні постаті України» включає коротку довідкову інформацію про 3 державно–політичних діячів (Бандера С. А., Березняк С. І., Мазепа І. С.), 1 військовика (Гандзюк Я. Г.), 5 діячів науки, культури і мистецтв (Гоголь М. В., Івасюк В. М., Параджанов С. Й., Ревуцький Л. М., Чубинський П. П.) [21].

Веб–портал УІНП містить значний масив ілюстративного фото та відеоматеріалу, який представлений відповідно у фото– та відеогалереях. У фотогалереї в 15 тематичних рубриках (зокрема «Відзначення Дня пам'яті жертв політичних репресій в Україні. 17 травня 2009 року», «IV Робоча нарада з моніторингу шкільних підручників історії України. 12–14 червня 2009 року», «Соловецька площа. 2–10 серпня 2009 року», «Перепоховання 10 останків вояків Карпатської України на Верецькому перевалі. 14 вересня 2009 року» та інших) здебільшого розміщені фотографії подій, акцій, наукових заходів, які відбувалися з ініціативи УІНП [22]. Відеогалерея – це 3 короткометражні фільми 2009 р. із циклу «Це – наша країна»: «Гетьман Іван Мазепа», «Митрополит Андрей Шептицький» та «Родина Терещенків». Над зйомками фільмів на замовлення УІНП працювала знімальна група кіностудії «Контракт» Національної спілки кінематографістів України на чолі з режисерами О. Фроловим та В. Хмельницьким. Фільми мають спільну композиційну структуру, яка складається з двох частин. Перша частина – вступ, який є своєрідною панорамою різних регіонів України; друга частина (основна) – докумен-

тальний матеріал про конкретну історичну постать, рід. Зазначені фільми можна переглянути або зберегти у DVD–якості у відеогалереї [23].

Окрім ілюстрацій у формі фото та відеофільмів, на веб–сайті представлений розділ «Радіопрограма «Відлуння пам'яті». Це щотижнева авторська радіопрограма заступника Голови УІНП В. Верстюка в ефірі Першого каналу Національного радіо. На сайті розміщено текстові варіанти близько 40 програм, які присвячені актуальним проблемам національної пам'яті (світові реакції на тему Голодомору 1932–1933 рр. в Україні (програма № 7); 90–та річниця створення Національної академії наук України (програма № 8); програми, присвячені Дню соборності України (програма № 11); М. Грушевському (програма № 25); Другій світовій війні (програма № 28) тощо [24].

УІНП бере активну участь у створенні й інших тематичних інтернет–проектів. Так, за електронною адресою «www.reabit.org.ua« розміщується спільний мережевий проект УІНП та Головної редакційної колегії науково–документальної серії книг «Реабілітовані історією» «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні» [25]. На веб–сайті представлений електронний «Національний банк репресованих», який за різними пошуковими параметрами (вибірка за алфавітом, вибірка за місцем народження, вибірка за місцем проживання, повнотекстовий пошук, розширений пошук) дозволяє віднайти інформацію про осіб, репресованих з політичних мотивів на території України у часи радянської влади. Загалом у базі даних національного банку репресованих станом на середину 2010 р. було представлено 41112 записів [26]. Також на сайті міститься електронна версія науково–документальної 27–томної серії книг «Реабілітовані історією» (Автономна республіка Крим, Вінницька область, Дніпропетровська область, Донецька область, Житомирська область, Київська область, Львівська область, Миколаївська область, Рівненська область, Тернопільська область, Харківська область, Херсонська область, Хмельницька область, Чернівецька область, Чернігівська область) [27] та електронний архів журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» за 1994–2009 рр.

Отже, веб–портал Українського інституту національної пам'яті є важливим інтернет–ресурсом історії України. Його інформаційне наповнення представлене як літературною, так і джерельною базою у формі текстових, аудіовізуальні матеріалів та окремих електронних проектів. Проблематика ж мережевого представництва УІНП стосується переважно історії української державності XX ст. та різних форм репресій, зокрема Голодомору 1932–1933 рр. Матеріали, представлені на веб–порталі, мають значне наукове, навчальне та методичне значення.

Список використаних джерел

1.Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua.

2.Про Український інститут національної пам'яті // Інтернет–проект «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні». – Режим доступу : http://www.reabit.org.ua/aboutus/about_memory.

3.Про УІНП // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/254.htm.

4.Національна книга пам'яті // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/263.htm.

5.Геоінформаційна система : Голодомор 1932–1933 років в Україні // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://194.44.219.55:8099/m?ls=Ground,Regions,Lakes,RegBounds–33,CouBounds–33,Roads2,Roads1,Cities,Points&fl=2&dl=12&x=0&y=0&w=759&h=513&z=7&s=56.

6.«Чорні дошки» // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/283.htm.

7.Видання // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/330.htm.

8.Бібліографія : реєстр видань з теми Голодомору, здійснених у 2007–2008 роках в Україні та поза її межами // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/267.htm.

9.Інформація щодо осіб, причетних до організації голодоморів в Україні // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/449.htm.

10.Всеукраїнська акція «Людяність у нелюдяний час» // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/420.htm.

11.Вшанування пам'яті жертв геноциду : світлини пам'ятників і пам'ятних знаків // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/427.htm.

12.Конференції, круглі столи // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/406.htm.

13.Наукові праці та статті // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/300.htm.

14.Національно–визвольний рух XX ст. // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/366.htm.

15.Всеукраїнський конкурс мультимедійних проектів, присвячених 90–річчю подій Української революції 1917–1921 років // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/460.htm.

16.Шкільна історія очима істориків–науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1147.htm.

17.Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні : матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (К., 18 жовт. 2008 р.) // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/1148/102.pdf.

18.Концепції та програми викладання історії України в школі : проект : матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/1357/1234321.doc.

19.Козацька доба // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/271.htm.

20.Вшанування пам'яті жертв політичних репресій // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/276.htm.

21.Видатні постаті України // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/274.htm.
22.Фотогалерея // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/279.htm.
23.Відеогалерея // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/459.htm.
24.Радіопрограма «Відлуння пам'яті» // Український інститут національної пам'яті : офіційний веб–сайт. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/ua/325.htm.
25.Інтернет–проект «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні». – Режим доступу : http://www.reabit.org.ua.
26.Національний банк репресованих // Інтернет–проект «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні». – Режим доступу : http://www.reabit.org.ua/nbr.
27.Реабілітовані історією // Інтернет–проект «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні». – Режим доступу : http://www.reabit.org.ua/books.

Мирошник Р.В. Веб–портал Украинского института национальной памяти как интернет–ресурс истории Украины

Анализируется информационное наполнение и проблематика материалов, размещенных на веб–портале Украинского института национальной памяти. Определяется значение портала как интернет–ресурса истории Украины.

Ключевые слова: *Украинский институт национальной памяти, веб–портал, тематический раздел, тематическая рубрика.*

Miroshnyk, R.V. Web–portal of Ukrainian Institute of National Memory as Internet–recourse of history of Ukraine

In the research is aimed to analyze the information content and problems of materials which are placed on the web–portal of Ukrainian Institute of National Memory. The important value of web–portal as Internet–recourse of history of Ukrainian is determined.

Key words: *Ukrainian Institute of National Memory, web–portal, thematic section, thematic topic.*

УДК 94 (477):281.9 «1991/1996» **Цендра Н.М.**

Роль релігійно–церковного чинника в політичній діяльності вищих органів влади (1991–1996 рр.)

Висвітлюються проблеми державно–церковних відносин в Україні в 1991–1996 рр. З'ясовано місце і роль релігійно–церковного чинника у політичній діяльності Президента України. Досліджено взаємодію церкви з вищими органами державної влади. Проаналізовано участь Ради у справах релігії при Кабінеті Міністрів України у реєстрації статутів і знятті з реєстрації релігійних громад.

Ключові слова: *державно–церковні відносини, держава, Президент України, Рада у справах релігій, реєстрація релігійних організацій, свобода віросповідання*

На початку 1990–х років Українська держава формувала власні стратегічні інтереси в релігійній сфері, намагалась вибудувати такі стосунки з церквою, які б відповідали тій ситуації, що складалась у конфесійному середовищі.

Президенти України підтримували та поширювали ідею зміцнення контактів з світовим православ'ям, створення єдиної помісної православної церкви. Серед стратегічних пріоритетів держави виявились і такі, як забезпечення міжконфесійної злагоди та налагодження міжцерковного співробітництва.

В передвиборній кампанії Л. Кравчука була культивована ідея «національної церкви», суть якої полягала в абсолютизації ролі церкви в становленні української нації і державності. Наповнення таким змістом ролі церкви в житті українського суспільства привело до того, що відбувся розділ релігійних організацій на «національні» і «антинаціональні». Таким чином, проблема міжцерковних відносин із площини церковно–релігійних питань переносилась в площину політичну, яка охоплювала міжнаціональні відносини, проблеми відносин різних соціальних груп до української державності.

На перших президентських виборах саме сподівання на якнайшвидше розв'язання існуючих протиріч у релігійно–церковній сфері та динамічний розвиток церкви і суспільства, стали найближчими причинами практично одностайної підтримки суб'єктами релігійного життя кандидатури Л.М. Кравчука на найвищу у державі посаду.

Тодішнє політичне керівництво України вбачало головне завдання органів державної влади в царині державно–церковних стосунків у тому, щоб забезпечити беззастережну реалізації повної свободи совісті – сво-

боди вибору релігії, світогляду, переконань, свободи бути віруючим чи атеїстом, а також в убезпеченні українського суспільства від незаконних обмежень у діяльності релігійних організацій, порушень прав і свобод віруючих. [1,с.249].

Виступаючи 19 листопада 1991 р. на Всеукраїнському релігійному форумі, Л. Кравчук сказав наступне: «Відносини між церквою, релігійними організаціями в цілому і державою у нас в далекому і недалекому минулому були надзвичайно складними, бо не базувались на законі».

«... Я від імені держави, оскільки на Голову Верховної Ради покладено обов'язки уособлювати державну владу, хочу сказати, що беремо на себе вину за ті незаконні дії, які мали місце щодо релігійних організацій, релігійних діячів, віруючи і маємо виправити це своїми праведними діями, своєю новою політикою щодо церкви». Нова позиція тут однозначна і сконцентрована в політичній формулі: «Вільна церква – у вільній державі» [2,арк.12].

В 1991 р. Л. Кравчук звернувся до Патріарха Олексія II з листом, у якому ішлося про наступне: «В зв'язку з проголошенням незалежної держави України ми вважаємо, що наступив час дарування повної незалежності Українській Православній Церкві, дарування автокефалії. Ми розраховуємо на Ваше розуміння історичної закономірності і нагальності позитивного вирішення цього питання» [3,с.66].

Президент України Л. Кравчук сприяв суспільній реабілітації УГКЦ. Він неодноразово висловлював тезу про готовність держави визнати незаконні репресивні акції щодо релігійних організацій, до яких вдавався комуністичний режим. Восени 1992 р. під час зустрічі глави держави з Верховним архієпископом Мирославом–Іваном кардиналом Любачівським ішлося саме про розбудову Греко–католицької церкви [4,арк.75].

Глава держави неодноразово вважав, що утвердження помісної церкви є важливим механізмом становлення і консолідації української нації.

До найбільших політичних прорахунків центральної влади у її церковній політиці у період президентства Л.М. Кравчука можна віднести відсутність бачення реальних шляхів виходу із внутрішньо–православного конфлікту, намагання насильницького приєднання УАПЦ до УПЦ Київського патріархату, що лише поглибило протиріччя в українському православ'ї та призвело до посилення опозиційних настроїв щодо влади всередині цієї церкви.

В період жорсткого протистояння УПЦ і УПЦ Київського патріархату Президент Л. Кравчук діяв у традиційній манері: «між крапельками», декларував намір політичної підтримки усіх конфесій з метою досягнення миру і злагоди. Відкрито підтримуючи Предстоятеля УПЦ КП Філарета, глава держави закликав шанувати вибір усіх віруючих. Красномовним свідченням подвійних політичних стандартів влади стала резолюція Л. Кравчука на Зверненні Митрополита Володимира: «Православна Українська Церква повинна мати рівні права і можливості з другими Церквами. Які–небудь «випади» проти цієї Церкви є політично шкідливі, тому що направлені проти мільйонів віруючих. Я категорично виступаю проти дискримінації цієї Церкви. З моєю думкою прошу ознайомити Предстоятеля УПЦ Володимира» [3,с.177].

Напередодні виборів 1994 р. Л. Кравчук дещо пом'якшив своє ставлення до УПЦ. У боротьбі за голоси вірних УПЦ Л. Кравчук зустрівся спочатку з її предстоятелем митрополитом Володимиром. Наступним кроком стала зустріч із церковними ієрархами в Зеленому залі Маріїнського палацу. Л. Кравчук виявився добре ознайомленим із проблемами церковного життя. Тому зустріч у підкреслено урочистій атмосфері була потрібна для того, щоб спробувати переконати глав Церков у тому, що Л. Кравчук є для них насамперед найприйнятнішою кандидатурою на посаду Президента; по–друге, зафіксуватися у свідомості вірних в оточенні їхніх владик за два тижні до виборів і нарешті оголосити про свій намір надати релігійним організаціям певне фінансове полегшення.

Президент України певним чином дотримав слова, видавши кілька розпоряджень. Перше з них – Указ, який установлював для церкви плату за електроенергію на рівні тарифів для міського населення, а також звільняв від ввізного мита товари, що надходили із–за кордону як гуманітарна та матеріально–технічна допомога. Другий документ – розпорядження, згідно з яким органи державної влади повинні були до 1 грудня 1997 року забезпечити повернення релігійним організаціям у власність або в безплатне користування культових будівель і майна, що дотепер утримуються державою (перший такий документ з'явився 1992 року). Третім розпорядженням створювалася комісія, яка мала розробити пропозиції щодо повернення православним церквам Софії Київської та Києво–Печерської лаври.

Загалом Л. Кравчуку вдалося відпрацювати «церковну» частину своєї передвиборної програми зовсім непогано. Напередодні президентських виборів він вдавався до політичного маневру, аби заручитись широкоформатною підтримкою усіх Церков. Він розумів програмність ситуації за однобічної підтримки УПЦ КП. На початку квітня 1994 р. прес–служба Президента України та Кабінету Міністрів оприлюднила повідомлення, у якому підкреслювалося, що до Президента України надходять звернення віруючих різних конфесій, у яких зазначається, що останнім часом, особливо в період проведення виборів до Верховної Ради, різні політичні сили намагаються використати авторитет церкви у своїх цілях. А це неминуче призводить до загострення й так непростої релігійної ситуації [5,с.536].

Після перемоги Л. Кучми «особливі відносини» українського Президента з УПЦ не приховувалися, хоча не були настільки демонстративними, як між УПЦ КП і Л. Кравчуком під час президентства останнього. У липні 1994 р. він заявив про необхідність відмови «нарощувати посередницькі функції держави, робити її своєрідним арбітром між церквами і конфесіями» [6,с.6].

Критично оцінюючи політизацію церковних ієрархів, нове керівництво Парламенту України намагалось не втручатись у релігійні справи. Спроба предстоятеля УПЦ МП митрополита Володимира (Сабодана) домогтися офіційного скасування Постанови Верховної Ради України, яка не визнала Харківський Архієрейський Собор УПЦ МП, виявилася невдалою. О. Мороз визнав це рішення некоректним, але пославшись на те, що воно не мало юридичних наслідків, відмовився втручатись у церковні справи. Проте для УПЦ МП таке скасування мало б не юридичні, а морально–політичні наслідки, і давало можливість (як і в Росії) зайняти пріоритетні позиції щодо інших церков.

Адміністрація Президента, зберігаючи симпатії до УПЦ МП, намагалась їх явно не афішувати. Водночас нова команда демонструвала холодну стриманість до УПЦ КП. Патріарх Володимир (Романюк) жодного разу не був прийнятий Президентом Л. Кучмою попри численні прохання. Міжправославні відносини залишалися напруженими, хоча в державно–

церковних стосунках після зняття адміністративного тиску на користь Київського Патріархату настало незначне потепління [7,с.236].

Президент України Л. Кучма у своєму зверненні до Верховної Ради від 4 квітня 1995 р. відзначив, що Україна переживає своєрідний релігійний ренесанс, але разом з тим релігія далеко не завжди стає консолідуючим суспільним чинником. У конфесійні конфлікти втягнуті мільйони віруючих, на цьому ґрунті виникло понад 600 великих і малих так званих «гарячих точок». Серед причин Президент називав некоректне ставлення до релігійних організацій у недалекому минулому з боку органів влади, а також грубе втручання в майнові справи та міжконфесійні суперечки не тільки окремих партій і політиків, а й деяких народних депутатів та місцевих керівників. З метою наведення порядку Президент обіцяв посилити контроль за дотриманням чинного законодавства про свободу совісті і попередив, що до відповідальності притягатимуться всі порушники законодавства незалежно ні від їхніх посад, ні від того, до яких громадсько–політичних об'єднань вони належать [8,с.3].

Л. Кучма, як Президент, почав проводити більш збалансовану релігійну політику, ніж його попередник, не надаючи видимої підтримки жодній з православних юрисдикцій. Л. Кучма попри імідж прагматика і навіть технократа, добре усвідомлював важливість церковного питання [3,с.192].

Адміністрація Президента України Л. Кучми, задекларувавши сильну правову церковну політику, насправді зайняла очікувально–нейтральну позицію. Був взятий курс на самоурегульованість міжконфесійного конфлікту.

Події 18 липня 1995 р. на Софіївському майдані у Києві, пов'язані з похороном Патріарха УПЦ Київського Патріархату Володимира (Романюка) та застосуванням владою сили до учасників цієї події, загострили ситуацію в Українському православ'ї, спричинивши до пошуку владою такої моделі взаємовідносин з Церквою, яка б враховувала реальний та все більш зростаючий вплив УПЦ в центрі, на сході чи півдні країни, з одного боку, і посприяли б налагодженню її співпраці з релігійними організаціями з яскравою національною орієнтацією, – з другого.

У цій ситуації найбільш дієвою позицією влади у справах врегулювання міжцерковних протиріч та сприяння подальшому розвитку релігійного середовища, стала її безстороння позиція, що базувалася виключно на чинному законодавстві і не передбачала найменшого сприяння жодній із церков. Президент Л. Кучма у спеціальному зверненні з приводу подій на Софіївському майдані підкреслив, що держава не буде повертатися до тих часів, за яких владні інституції підтримували ті чи інші, більш близькі до них церковні організації, сприяти перерозподілу їх впливу, закривши очі навіть на використання ними сили [1,с.254].

Л. Кучму всерйоз непокоїв конфлікт у церковному середовищі, і тому логічними були заяви про притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні чинного законодавства про свободу совісті, незалежно ні від їхніх посад, ні від того, до яких громадсько–політичних об'єднань вони належать. Ішла робота над удосконаленням законодавства.

В 1996 р. значно активізувалася діяльність Президента України Л. Кучми з релігійного питання, яка мала зменшити напругу в міжцерковних стосунках. 15 березня він удруге за час свого президентства зустрівся з лідерами найбільших релігійних організацій. У промові глава держави знову наголосив, що не має наміру вивищувати якусь одну з церков коштом інших, що обстоює принципи відокремлення церкви від держави

й рівність усіх релігійних організацій перед законом, високо поціновує доброчинну, культурницьку, просвітницьку діяльність церков і сподівається на її подальше зміцнення та урізноманітнення. Водночас Президент висловив занепокоєння станом міжцерковних взаємин, підкресливши, що напруга в церковному середовищі перевищує рівень напруженості в суспільстві в цілому.

Активну церковну політику проводила Рада у справах релігій при Раді Міністрів України (Кабінеті міністрів України). Вона виконувала функції центрального органу державного управління, мала належну організаційну будову, нормативно регламентовані напрямки роботи.

Рада організовувала свою роботу за напрямками: реєструвала та проводила юридичну і релігієзнавчу експертизу статутів; розглядала скарги віруючих та керівництва релігійних організацій, в тому числі з виїздом на місце; вела прийом громадян, депутатів; проводила методичні навчання з відділами у справах релігій обласних адміністрацій; вела підготовку річного статистичного та інформаційного звіту; забезпечувала життєдіяльність Ради [9,арк.40].

Особливість реєстраційної процедури в Україні початку 1990–х років полягала в тому, що релігійна громада, як місцева організація віруючих одного культу, віросповідання з метою спільного задоволення релігійних потреб, могла створюватись без повідомлення про це державних органів і без реєстрації статуту. В Україні було чимало релігійних громад саме з таким статусом. До державних органів звертались лише ті організації, які хотіли набути статусу юридичної особи, для заснування підприємства, відкриття благодійної установи.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачав реєстрацію не самих релігійних організацій, а їх цивільно–правових статутів. Це дозволяло враховувати специфіку релігійних організацій, бачити їх відмінності від громадських організацій, сприяти вдосконаленню державно–церковних відносин.

Реєстрацію статутів центрів, управлінь, монастирів, братств, місій, духовних навчальних закладів здійснював Державний комітет релігії. Інші релігійні організації здійснювали обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, а в АР Крим – Рада міністрів. Така диференціація об'єктів реєстрації пов'язувалася як з різними масштабами діяльності релігійних організацій та і з потребою більш кваліфікованої юридичної, релігієзнавчої експертизи часто оригінальних, нетипових статутів.

Реєстрація статутів церковних організацій проводилась за досить спрощеною процедурою, що передбачала подання мінімуму необхідних документів. Заява розглядалась у місячний термін. Реєстрація статутів здійснювалась безкоштовно, чого не можна сказати про громадські організації.

Законодавство передбачало відмову від реєстрації, але для цього потрібна була наявність чітко визначених причин. Зокрема, це відбувалось у випадках, коли статут суперечив чинному законодавству, а релігійна організація, посилаючись на свої внутрішні настанови, не хотіла привести його у відповідність із законом, або якщо діяльність релігійної організації суперечила чинному законодавству.

Процедура реєстрації базувалася на принципі однакового неупередженого ставлення держави до всіх релігійних конфесій. Про це свідчила наявність в Україні величезного спектра найрізноманітніших релігійних

напрямків. Державними органами була розроблена певна методика реєстрації статутів релігійних організацій (зокрема нетрадиційних): експертна оцінка, аналіз віровчення, культової практики, становища віруючої особистості в контексті релігійних вимог, набуття об'єктивної інформації щодо діяльності подібних неорелігійних культів за кордоном тощо. Ця методика була достатньо продуктивною та відповідала міжнародним нормам. Відмова в реєстрації передбачалася, якщо статут або діяльність релігійної організації суперечили чинному законодавству. Саме тому в Києві, Донецьку й інших містах України було відмовлено в реєстрації громадам Церкви Останнього заповіту (Віссаріона), Великого Білого Братства, АУМ Сінрікьо [10,с.63].

Рада відмовляла у реєстрації Статутів тим громадам, віровчення яких суперечило гуманізму, толерантності, громадському спокою. В 1992 р. на основі експертних висновків спеціалістів, статут громади Євангельської церкви «Роза світу», не був зареєстрований. Дане утворення робило спробу побудови нетрадиційного віровчення (інтеррелігію), в основі якого б знаходились ідеї Д. Андреєва, суть яких в синтезі всіх світових релігій [11,арк.125]. В 1993 р. було відмовлено у реєстрації асоціації «Духовний собор», в основі віровчення якої пропонувались невірно потрактовані основи Біблії, Корану, вчення Будди [12,арк.18–20]. Підставою для таких дій влади були обставини відсутності зв'язків громади, що реєструвалось в Україні з її закордонним центром.

На початку 1990–х років мали місце випадки, коли релігійні громади з різних мотивів зволікали з легалізацією свого статусу. Серед них були мотиви і політичного характеру. В 1992 р. у Вінницькій області 34 громади УПЦ МП відмовились реєструвати статути через боязнь попасти під юрисдикцію Київського патріархату, а 26 громад ХЄВ не вірили у безповоротність змін в Україні [13,арк.1].

Лише протягом 1991 – 1992 рр. кількість релігійних громад зросла на 3 тис. і досягла 13,8 тис. Діяло 82 монастирі, 27 духовних академій, семінарій, училищ, 2,5 тис. недільних шкіл і пунктів катехізації, 39 місій милосердя та доброчинності. Будувалося 1586 нових храмів, синагог, мечетей [14,арк.128].

Загальна динаміка чисельних змін відображена в нижченаведених таблицях.

Зміна чисельності релігійних громад в областях України [15,с.6,39,97,107]

Область	Роки		Абсолютне зменшення, %	Абсолютне збільшення, %
	1992	1995		
Автономна Республіка Крим	159	320	161	101
Вінницька	739	948	209	28
Волинська	628	788	160	25
Дніпропетровська	189	278	89	47
Донецька	327	451	124	38
Житомирська	438	603	165	38
Закарпатська	1109	1368	258	23
Запорізька	143	253	110	77
Івано–Франківська	1078	1174	96	9

Київська	375	641	266	71
м. Київ	89	226	137	154
Кіровоградська	153	229	76	50
Луганська	166	240	74	45
Львівська	2206	2386	180	8
Миколаївська	133	219	86	65
Одеська	382	540	158	41
Полтавська	151	235	84	56
Рівненська	734	862	128	17
Сумська	214	287	73	34
м. Севастополь	–	30	30	100
Тернопільська	1428	1468	40	3
Харківська	174	265	91	52
Херсонська	139	217	78	56
Хмельницька	699	863	164	23
Черкаська	288	404	116	40
Чернігівська	279	404	125	45
Чернівецька	599	761	162	27
Всього	**13019**	**16460**	**3441**	**23**

Зміна чисельності громад приналежних окремим Церквам

Назва конфесії	1991	1992	1993	1994	1995	в т.ч. в Зах. Укр.
УПЦ МП	5031	5473	5590	5998	6132	1917
УПЦ КП	–	1490	1763	1932	1753	1348
УАПЦ	939	–	–	289	616	552
УГКЦ	2001	2644	2807	2932	3032	2983
РКЦ	315	452	517	588	651	326

Як видно з даних, темпи зростання чисельності релігійних громад лишались дуже високими. У 1992–1996 рр. вони складали понад 1150 громад щорічно.

Справжній бум у зростанні чисельності релігійних громад припав на 1988–1990 роки, коли щорічно зростання становило в середньому 32%. В 1991 р. це збільшення склало 30%, надалі цей показник зменшувався: 1992 –8%; 1993 – 6,5%; 1994 – 5,5%. В 1995 р. в Україні діяло 16,5 тис. громад [8,с.2]. Інтенсивний ріст чисельності громад значно випереджав можливості їх матеріального та майнового забезпечення.

На початку 1990–х років релігійне середовище розвивалось екстенсивним шляхом. В подальшому по мірі набуття її оптимальності, ці темпи стрімко зменшувалися. В Західному регіоні інтенсивність розбудови релігійної мережі відбувалась швидшими темпами, ніж на Сході України.

В 1996 р. з 9 тисяч православних громад України 72% належало УПЦ Московського патріархату. Їй належало 75% священників, 70% – слухачів

духовних навчальних закладів, 97% – православних ченців і черниць. Три чверті всіх православних храмів належало їй [16,с.3].

Іноді Раду у справах релігій не безпідставно звинувачували у намаганні загострити протистояння, нагнітанні у суспільстві конфліктних настроїв. Дехто з аналітиків, громадських діячів, науковців бачив у діях цього органу однобокість, намагання іти у фарватері настанов та ідеологічних уподобань окремих політиків і політичних сил, небажання дотримуватись принципу плюральності церковно–релігійного життя. Саме таким оцінкам було піддано інформацію Голови Ради А. Зінченка, у якій ішлося про наступне: «Однією з центральних проблем, якою доводилось займатись Раді – це проблема помісної православної церкви в Україні. Рада виходить з того, що держава має бути зацікавлена в реалізації права українського народу на незалежну Православну Церкву. Цей процес історично обумовлений. Тому всілякі спроби протидіяти йому, окрім шкоди не принесуть нічого. Цей процес зачіпає цілий ряд проблем, серед яких не останню роль відіграють і інтереси Московської Патріархії та відданого їй єпископату в Україні. Намагаючись втримати свої позиції, Московський патріархат діє за надійним принципом – «поділяй і володарюй»« [4,арк.5].

Часто допускали зловживання і Ради, які проявлялись у:

– зволіканні з реєстрацією;

– незаконним розривом договорів про передачу в користування культових споруд;

– ухвалювали рішення з вимогою виселяти за межі району священиків, що захищали законні права громадян.

Одним із перших указів другого Президента України Л.Кучми від 25 липня 1994 року було ліквідовано Раду в справах релігій, яка мала одіозне реноме. З нею пов'язувалася тенденційність державної політики щодо церкви. Оскільки існування Ради захищалося ст. 30 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», то її приєднали до Міністерства у справах національностей та міграції.

Восени 1995 р. була проведена друга реорганізація державного органу в справах релігій. Ще влітку 1994 року стало очевидним, що ліквідація тодішньої ради у справах релігії була викликана передусім політичними причинами. Президент України Л. Кучма продемонстрував рішучість віддистанціюватися від церковної політики свого попередника. Але реорганізацію провели не зовсім удало. Міністерство у справах національностей, міграції та культів об'єднувало надто відмінні напрямки роботи. До того ж, згадка про «культи» виявилася образливою для багатьох церков. У жовтні 1995 року було утворено Державний комітет у справах релігій.

З метою досягнення порозуміння і підтримання міжцерковного діалогу у грудні 1996 р. з ініціативи Президента України Л. Кучми при Раді у справах релігії був створений представницький міжконфесійний консультативно–дорадчий орган з метою об'єднання зусиль релігійних та відповідних громадських організацій з національно–духовного відродження України; координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами; участі в розробці поточних та довгострокових прогнозів з питань державно–церковних відносин та проектів нормативних актів з цих питань; здійснення колективних заходів добродійного характеру. До її складу увійшло 15 керівників найпоширеніших в Україні церков і релігійних організацій, що представляли майже 93% загальної релігійної мережі.

По суті цей орган наділявся повноваженнями координаційного центру під керівництвом УПЦ МП. Адміністрація Президента намагалася досягти

за аналогією з політичним «українського церковного компромісу». За цим проектом певні привілеї могли бути надані УПЦ МП (зокрема, координації міжцерковних стосунків) при умові її самостійності і підтримки державності України. Але проблема полягала в тому, що на відміну від політиків, які без змагань здобули повновладдя в 1991 році, для ієрархів Московського патріархату існувала конкуренція з боку УПЦ КП. І по праву «первородства» вони боялись їй програти і втратити все [7,с.248].

Згідно Положення діяльності Всеукраїнської Ради Церков (ВРЦ) було об'єднання зусиль релігійних організацій з духовного відродження України.

Основними завданнями було: обговорення актуальних питань релігійного життя та підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства щодо свободи совісті та релігійних організацій в Україні; об'єднання зусиль релігійних організацій у добродійній діяльності; сприяння міжконфесійному взаємопорозумінню; активізація участі релігійних організацій у духовному відродженні України; організація та проведення конференцій, нарад тощо з питань духовності, застосування законодавства про свободу совісті та релігійні організації; сприяння об'єктивному висвітленню релігійного життя в Україні засобами масової інформації.

Отже, Раді у справах релігій протягом досліджуваних років вдалося чимало зробити у справі утвердження в Україні поліконфесійного середовища, налагодити взаємозв'язки держави і церкви. Водночас їй не вдалося уникнути політизації власної діяльності, що багато в чому негативно відобразилося на релігійному благополуччі віруючих, провокувало міжконфесійне протистояння тощо.

Список використаних джерел

1. Андрусишин Б.І. Державно–церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навч. посібник [для студентів вищих навчальних закладів] /Б.І.Андрусишин, В.Д.Бондаренко. – К.: Вид–во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. – 282 с.

2. Центральний державний архів виконавчих органів влади та управління України(далі – ЦДАВОВУ). – Ф.4648. Рада у справах релігій при Раді Міністрів (Держкомрелігій України). – Оп.7. – Спр.644. Документи по виконанню доручень депутатів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України (доповідні записки, інформації, довідки в 1992 р.).

3. Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории) /А. Драбинко. – К.: Издание Свято–Успенской Киево–Печерской Лавры, 2002. – 288 с.

4. ЦДАВОУ. – Ф.4648. Рада у справах релігій при Раді Міністрів (Держкомрелігій України). – Оп.7. – Спр.689. Документи по виконанню доручень Кабінету Міністрів, Верховної Ради України (інформації, довідки, доповідні записки) у 1993 р.

5. Пащенко В.О. Греко–католики в Україні: від 40–х років XX століття до наших днів /В.О.Пащенко. – Полтава, 2002. – 615 с.

6. Кудлай О. Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін /О. Кудлай //Людина і світ. – 1998. – №5/6. – С.2–8.

7. Здіорук С.І. Суспільно–релігійні відносини: виклики України XXI століття: [моногр.] /С.І.Здіорук; Націон. ін–т стратегічних досліджень. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.

8. Єленський В. Огляд подій 1995 року. Держава і Церква /В.Єленський // Людина і світ – 1996. – №1/2. – С.3.

9. ЦДАВОУ. – Ф.4648. Рада у справах релігій при Раді Міністрів (Держкомрелігій України). – Оп.7. – Спр.691. Інформації Міністерства закордонних справ, огляди преси з релігійних питань, Ради у справах релігій про свою роботу у 1993 р.

10. Бабій М. Експертний аналіз статутів окремих релігійних організацій, які діють в Україні /М.Бабій //Українське релігієзнавство. – 1996. – №2. – С.62–64.

11. ЦДАВОУ. – Ф.4648. Рада у справах релігій при Раді Міністрів (Держкомрелігій України). – Оп.7. – Спр.668. Документи про реєстрацію статутів релігійних центрів та управлінь, експертні заключення статутів релігійних громад, листування з цих питань у 1992 р.

12. Там само. – Ф.4648. Рада у справах релігій при Раді Міністрів (Держкомрелігій України). – Оп.7. – Спр.680. Протокол №6 засідання Колегії Ради за 1993 рік.

13. Там само. – Ф.4648. Рада у справах релігій при Раді Міністрів (Держкомрелігій України). – Оп.7. – Спр.670. Статистичні звіти по Вінницькій, Кримській областях та м.Києву: відомості про кількість релігійних організацій, культових будівель, кількість служителів культу, кількість порушень законодавства на релігійному ґрунті в 1992 р.

14. Там само. – Ф.4648. Рада у справах релігій при Раді Міністрів (Держкомрелігій України). – Оп.7. – Спр.644. Документи по виконанню доручень депутатів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України (доповідні записки, інформації, довідки в 1992 р.).

15. Церкви і релігійні організації в 2001 році: довідник Державного комітету України у справах релігій / [голов. ред. В.Д.Бондаренко]. – К.: VIP, 2002. – 185 с.

16. Єленський В. Скільки релігій в Україні? /В.Єленський //Людина і світ. – 1996. – №6. – С.2–5.

Цендра, Н.М. Роль религиозно–церковного фактора в политической деятельности высших органов власти (1991–1996 гг.)

Освещаются проблемы государственно–церковных отношений в Украине в 1991–1996 гг. Установлено значение религиозно–церковного фактора в политической деятельности Президента Украины. Исследованы взаимоотношения церкви с высшими органами государственной власти. Проанализировано участие Совета по вопросам религий при Кабинете Министров Украины в регистрации уставов и снятия с регистрации религиозных организаций.

Ключевые слова: *государственно–церковные отношения, государство, Президент Украины, Совет по вопросам религий, регистрация религиозных организаций.*

Tsendra, N.M. The role of religious factor in political activity of the executive powers (1991–1996)

The article is devoted to the problems of relations between the state and church in Ukraine in 1991–1996. The role of religious factor in political activity of the President of Ukraine was found out. Interaction between Church and Superior Public Authority was considered. Participation of Ukraine's National Committee on Religious Matters in the articles registration and in taking societies out of registration was analyzed.

Key words: *state–church relations, state, the President of Ukraine, National Committee on Religious Matters, freedom of religion.*

УДК 655 (477) 1990/2010 **Шпак В.І.**

Функціонування громадських організацій у видавничій сфері (1990–2010 рр.)

Висвітлено історію становлення, роль і місце громадських організацій у видавничій сфері України в умовах переходу від директивного до ринкового господарювання, проаналізовано основні напрямки їх діяльності, показано основні важелі впливу на розв'язання проблем галузі.

Ключові слова: *видавнича справа, громадська організація, засоби масової інформації, благодійні фонди.*

Політику держави у сфері видавничої справи, правові, економічні та соціальні гарантії її реалізації, систему соціального захисту її працівників визначає Верховна Рада України. Державний комітет телебачення і радіомовлення є центральним органом державної виконавчої влади, підвідомчим Кабінету Міністрів України. Органи виконавчої влади забезпечують реалізацію політики у видавничій справі. В епоху громадянського суспільства в демократичних країнах реальним стимулялятром, подразнювачем і народним контролером виступають обєднання громадян у формі громадских організації, творчих союзів, професійних спілок тощо. Саме за їх участі здійснюється розроблення як фундаментальних так і тактичних державних програм розвитку, визначається система їх фінансування та контролю виконання.

Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. № 2460–XII із змінами та доповненнями до нього визначає, що «громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно–культурних, спортивних та інших спільних інтересів». «Для здійснення цілей і завдань, визначених у статутних документах, зареєстровані об'єднання громадян користуються правом: виступати учасником цивільно–правових відносин, набувати майнові і немайнові права; представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників) у державних та громадських органах; брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо); ідейно, організаційно та матеріально підтримувати інші об'єднання громадян, надавати допомогу в їх створенні; створювати установи та організації; одержувати від органів державної влади і управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань; вносити пропозиції до органів влади і управління; брати участь у здійсненні державної регуляторної політики;

розповсюджувати інформацію і пропагувати свої ідеї та цілі; засновувати засоби масової інформації; засновувати підприємства, необхідні для виконання статутних цілей тощо.

Об'єднання громадян набуває право власності на кошти та інше майно, передане йому засновниками, членами (учасниками) або державою, набуте від вступних та членських внесків, пожертвуване громадянами, підприємствами, установами та організаціями, а також на майно, придбане за рахунок власних коштів чи на інших підставах, не заборонених законом» [1].

Виходячи зі специфіки видавничої справи громадські об'єднання цього напрямку нерідко поділяють на творчі та підприємницькі. Цей поділ достатньо умовний оскільки кінцеві цілі і завдання зрештою однакові. Об'єднуючись учасники–однодумці реалізують стару істину, що гуртом набагато простіше розв'язувати нагальні проблеми, сприяти розвитку та удосконаленню власної справи, в т. ч. бізнесу, захищати спільні інтереси, як майнові так і немайнові права своїх членів (і навіть не завжди тільки власні, а і певних груп у цілому).

Важливо зазначити, що громадські видавничі об'єднання є складовою частиною представників малого та середнього бізнесу у відстоюванні не тільки галузевих, а й загальних інтересів підприємців. Консолідуючись громадські організації, мають можливість впливати на політику, маючи представництво у владі, цивілізовано лобіювати інтереси свого бізнесу в органах влади. Крім того, беручи участь у складі громадських комітетів, комісій, рад, які створені при інститутах виконавчої влади різного рівня об'єднання намагаються брати участь у підготовці законодавчих та галузевих документів, впливати на актуальні рішення, які стосуються як видавничої справи так і підприємництва загалом.

Відповідно до інформації Міністерства юстиції України в країні на 01 грудня 2010 р. зареєстровано 3213 громадських організацій, з яких, принаймні, 32 задекларували себе представниками видавничо–поліграфічної галузі. Першою з таких організацій була внесена до реєстру під номером 10 від 21 січня 1993 р. «Міжнародна Асоціація Українських дитячих письменників, видавців, діячів культури» [2].

Найчастіше підприємці об'єднуються між собою за: професійними ознаками (Українська асоціація парламентських журналістів, Асоціація спортивних журналістів України, Українська гільдія журналістів–аграрників, Всеукраїнська еко–журналістська асоціація (ВЕЖА), Всеукраїнська громадська організація «Журналісти – медицині», Всеукраїнська громадська організація «Клуб автомобільних журналістів України» тощо); за інтересами (Всеукраїнська громадська організація «Всеукраїнська спілка письменників–мариністів», Громадська організація «Всеукраїнський Автомобільний клуб журналістів», Українська Асоціація письменників художньо–соціальної літератури» тощо); формою проведення роботи (Український пресовий клуб, Всеукраїнська громадська організація « Прес – клуб України « тощо); спрямуванням діяльності: Асоціація Світової Української Преси (АСУП), Міжнародна громадська організація «Інститут регіональної преси та інформації» тощо); залежністю від держави (Фонд незалежної преси України, Асоціація співробітників незалежних журналів тощо).

Цю достатньо умовну класифікацію можна було б продовжити, але проведений аналіз показує, що всі вони, безумовно маючи певні специфічні інтереси, різняться реальним наявним потенціалом та ступенем

реальної роботи. Окремі організації лише числяться на папері. Наприклад, Фонд незалежної преси України створений у 1993 році для розв'язання певних проблем окремої групи газет, в т. ч. у взаємодії з державою, залишився, хіба що, тільки в реєстрі.

Серед 22 загальнонаціональних творчих спілок – чотири (Національна Спілка журналістів України, Національна спілка письменників України, Асоціація українських письменників, Всеукраїнська творча спілка «Конгрес літераторів України») обстоюють інтереси галузі. Перші дві спілки стали нащадками журналістської і письменницької організацій УРСР. Спочатку вони були зареєстровані, як громадські організації (09.06.92 р. № 53/20.01.93 – журналісти, і 18.04.91 р. № 90/23.04.93 – письменники), а згодом були перереєстровані у творчі спілки (22.01.99р. № 3 і 03.02.99 р. № 5 відповідно) [3].

Громадські об'єднання у вигляді благодійних фондів нараховують 1094 організації, в т. ч., принаймні, 9 опікуються видавничою сферою, зокрема, Українська асоціація видавців та книгорозповсюджувачів, Всеукраїнський благодійний фонд «Центр сприяння видавцям української книжки», Всеукраїнський благодійний фонд «Книги України», Міжнародний благодійний фонд « Академія української преси», Всеукраїнський благодійний фонд «Журналістська ініціатива» тощо. Першим серед них 12 січня 1999 р. під № 146 було внесено до реєстру Міжнародний благодійний фонд солідарності журналістів «Україна–партнерство» [4].

Не всі громадські об'єднання видавців, створені в Україні, працюють активно, реалізуючи свої статутні завдання. Але є організації, які стали авторитетними всеукраїнськими громадськими об'єднаннями, своєю діяльністю завоювали довіру і повагу як колег по бізнесу так і інших підприємців, творчих працівників, звичайних співгромадян. Це змушує владу рахуватися з ними, дає змогу реально впливати на розвиток галузі, розвиток цивілізованих соціально–економічних відносин, дотримання прав і свобод в Україні. Для них характерними є участь у громадських слуханнях із питань, що стосуються видавничої справи, підприємницької діяльності, підготовка і оприлюднення аналітичних матеріалів про стан галузі, напрацювання пропозицій щодо законотворчих чи інших нормативних актів, комплексна юридична підтримка членів організацій, лобіювання і відстоювання їх інтересів тощо. Вони беруть участь в засіданнях державних колегіальних управлінських органів, дорадчих комітетів та комісій. Зокрема, до складу колегії Державного комітету телебачення та радіомовлення України, що є постійним консультативно–дорадчим органом і утворений для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції Держкомтелерадіо України, та для колективного обговорення найважливіших напрямів його діяльності входять представники громадських об'єднань: Афонін Олександр Васильович (Українська асоціація видавців та книгорозповсюджувачів), Лубченко Ігор Федорович (Національна спілка журналістів України), Яворівський Володимир Олександрович (Національна спілка письменників України) [5].

У складі громадської ради при Державному комітеті телебачення та радіомовлення України представлені: Українська асоціація видавців та книгорозповсюджувачів, Академія української преси, Національна спілка журналістів України, ГО «Телекритика», Незалежна асоціація мовників, Українська асоціація видавців періодичної преси, Асоціація «Незалежні регіональні видавці України», ВБФ «Журналістська ініціатива» [6].

Найбільш впливові громадські об'єднання підприємців постійно піклуються про професійну підготовку своїх учасників, особливо молоді, яким крім фахової підготовки надаються знання щодо роботи в малому і середньому бізнесі, основам підприємництва. Регулярно проводяться міжрегіональні та регіональні семінари, наукові конференції, засідання «круглих столів» з найбільш актуальних питань. Проводиться обмін досвідом роботи. А, наприклад, при Київській спілці журналістів створено на громадських засадах Інститут журналістської майстерності для молодих журналістів.

Національна спілка журналістів України є чи не найактивнішим громадським об'єднанням. Створена 1959 р., 1998 р. постановою Кабінету Міністрів України їй було надано статус Національної. Це всеукраїнська творча спілка, що об'єднує професійних творчих працівників – журналістів та інших працівників засобів масової інформації, які професійно займаються журналістикою, публіцистичною діяльністю. НСЖУ має регіональні організації в усіх областях України та в Автономній Республіці Крим. Нині Спілка нараховує понад 16 500 членів [7].

Основна мета – сприяння розвиткові журналістики в Україні та захист соціальних, економічних, творчих інтересів журналістів. Серед значущих заходів: журналістські акції «Хвиля свободи» та «Похід свободи», чисельні міжнародні семінари організовані разом з Радою Європи, МФЖ та ЮНЕСКО. НСЖУ неодноразово виступала ініціатором парламентських слухань з питань свободи слова, бере активну участь у підготовці змін до законодавства у галузі засобів масової інформації, проекту Інформаційного Кодексу України, проводить «круглі столи» з податківцями, суддями та іншими представниками владних структур, заснувала «гарячу лінію» щодо утисків ЗМІ та прав журналістів, виступає співорганізатором різноманітних акцій (Національний фестиваль політичної реклами), щорічно проводить у всеукраїнському масштабі зустріч регіональної преси «Азовське літо» (у Бердянську Запорізької обл.). Спілка є засновником премій та творчих конкурсів: Всеукраїнської премії імені Івана Франка, «Золоте перо», «Журналіст року», «Фотожурналіст року», «Кращий футбольний оглядач» (ім. П.Римаренка), «Краща районна (міськрайонна) газета», «Краща первинна журналістська організація», за кращу студентську наукову роботу з проблем масової інформації (ім. А.Москаленка), за краще висвітлення питань педагогіки (ім. П.Ігнатенка) та інших. НСЖУ спільно з провідними вищими навчальними закладами, що готують журналістські кадри, проводить для абітурієнтів конкурс «Шанс» [7].

На межі 1980–х і 1990–х років центром національно–визвольної боротьби була Спілка письменників України. У середовищі українського письменства започатковувалися Народний Рух України, «Просвіта» та «Меморіал».

Створена у 1934 р. Національна спілка письменників України (надалі – НСПУ) – Національна Всеукраїнська творча спілка, як суб'єкт творчої діяльності, що об'єднує за професійними інтересами українських письменників. Постановою Кабінету Міністрів від 8–го жовтня 1998 року Спілці письменників був наданий статус Національної. Нині Національна спілка письменників налічує понад тисячу вісімсот членів [8].

Основною метою діяльності НСПУ є сприяння професійній діяльності письменників України, захист їхніх авторських та громадянських прав; відстоювання честі, гідності, доброго імені літератора, охорона

його творчих і соціальних інтересів, його творчої спадщини у державних органах, громадських організаціях, а також у судах; боротьба з утисками творчої свободи письменників, проти переслідування їх за політичні, національні, релігійні переконання, за дотримання тих чи інших творчих, естетичних принципів. НСПУ піклується про освоєння, збереження і поширення надбань української літератури і мистецтва, а також набутків літератури і мистецтва інших етносів України, сприяє перекладові творів української літератури іншими мовами і перекладові творів літератури інших народів українською мовою. НСПУ сприяє розвиткові й захистові української мови, збереженню духовної спадщини минулого, бере участь у громадсько–політичному житті України, відстоює принципи демократії, свободи слова, совісті, політичних поглядів і творчих методів, видає газети, журнали, інформаційні матеріали, здійснює видавничу діяльність через власні видавництва, пропагує у різних формах творчі надбання української літератури, співпрацює із засобами масової інформації, проводить творчі семінари, конференції, симпозіуми, різні літературні свята, фестивалі, ювілейні, громадсько–політичні заходи, міжнародні зустрічі письменників з метою розвитку культурного співробітництва, духовного взаємозбагачення народів, оголошує творчі конкурси, запроваджує, присуджує літературні премії, висуває своїх кандидатів до урядових нагород та почесних звань, на здобуття премій в установленому порядку [8].

НСПУ входить з пропозиціями до органів державної влади і управління України з питань своєї діяльності, бере участь у виробленні рішень органів державної влади та управління.

В усіх двадцяти п'яти областях України діють обласні письменницькі організації. При НСПУ функціонують видавництва «Дніпро», «Український письменник», «Донбас»; періодичні видання «Літературна Україна», «Вітчизна», «Всесвіт», «Київ», «Донбас», «Дзвін», «Березіль» та ін.

На жаль, у листопаді 1996 р. на II (XI) з'їзді група письменників (Юрій Покальчук, Юрій Андрухович, Микола Рябчук, Ігор Римарук та інші) вийшли з СПУ і 1997 р. утворили альтернативну Асоціацію українських письменників [8].

Заслуженим авторитетом у працівників галузі користується Українська асоціація видавців та книгорозповсюджувачів. Саме вона є однією з найбільш впливових громадських організацій України, що представляє інтереси суб'єктів видавничої галузі в центральних органах законодавчої та виконавчої влади та на місцевому рівні у більшості областей України. Зареєстрована 17 червня 1994 року як Українська асоціація недержавних видавництв, перереєстрована у 1996 р. як Українська асоціація видавців, а у 2000 р. вона отримала сучасну назву.

На сьогодні до її складу входять майже 130 найбільших видавництв та книгорозповсюджувальних підприємств усіх форм власності, які поставили за мету створення для суб'єктів видавничої справи України сприятливих умов для їхньої ефективної діяльності по забезпеченню населення вітчизняним духовно–матеріальним продуктом, зростання ролі української книги у формуванні самосвідомості української нації.

З ініціативи та при активному лобіюванні УАВК були внесені зміни в закони України: »Про видавничу справу», «Про податок на додану вартість», «Про оподаткування прибутку підприємств». За ініціативою та прямої участі УАВК було підготовлено повноформатний Закон України «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні». Крім того,

УАВК є автором та ініціатором прийняття трьох Указів Президента (1998, 2000 та 2006), більшості законодавчо–нормативних актів, які регламентують діяльність суб'єктів видавничої справи й спрямовані на поліпшення стану національної книговидавничої галузі.

Саме Асоціація стала розробником у 2006 році «Карти проблем книговидання та бібліотечної справи в Україні», який ліг в основу проекту «Заходів по сприянню розвитку вітчизняного видання та книгорозповсюдження», підготовленого Міжвідомчою комісією при Кабінеті міністрів України.

Асоціація виступає активним захисником своїх членів при виникненні колізій між ними та органами влади, у центрі й на місцях, у питаннях, пов'язаних із орендними відносинами, неправомірними діями податкових адміністрацій, іншими подіями, які заважають їх ефективній роботі. Захищено і зупинено виселення десятків книжкових магазинів за участю судових інстанцій, вирішені питання про зняття необґрунтованих претензій та фінансових санкцій з боку податкових служб до конкретних суб'єктів видавничої справи.

Сприяння в проведенні книжково–виставкових заходів завжди було й залишається одним із пріоритетних напрямків діяльності УАВК. За її участю були організовані національні книжкові форуми: Львівський форум видавців, Харківський фестиваль «Світ книги», Міжнародна книжкова виставка «Книжковий світ», форум «Дні української книги на Одещині». Представники Асоціації брали участь більш ніж у 20 міжнародних конференціях, пов'язаних з питаннями європейського та світового книжкового законодавства, ролі книги в суспільстві, проблемами діяльності суб'єктів видавничої справи. Зокрема, представники Асоціації були співрозробниками підсумкових документів Варшавської (1996) конференції Ради Європи «Законодавство у світі книги».

Асоціацією було організовано й проведено в Україні Міжнародну конференцію «Законодавство у світі книги: реалізація в Україні рекомендацій Варшавської конференції Ради Європи» (1997) [9].

98 видавничих компаній, які видають понад 350 видань, об'єднані Українською асоціацією видавців періодичної преси (УАВПП) для того, щоб сприяти створенню цивілізованого ринку преси, збільшенню його рекламної ємності, спрощенню правил та регулювань, покращенню умов для ведення бізнесу, підвищенню його інвестиційної привабливості. З моменту створення (у 2001 році) УАВПП послідовно докладає зусиль як до покращення законодавства та норм, які регламентують ведення бізнесу, так і передає видавцям знання та технології, необхідні для розвитку видавничих компаній.

УАВПП є спів–ініціатором та співорганізатором Європейської Конференції Видавців та Розповсюджувачів Преси, співзасновником та співорганізатором «Газетного Клубу», засновником та організатором «Юридичного Медіа Клубу» спів–ініціатором та співорганізатором Конкурсу професійної журналістики «Честь Професії», ініціатором розробником Класифікатора друкованих ЗМІ. З листопада 2001 року УАВПП представляє Україну у Всесвітній Газетній Асоціації (WAN), а з 2003 року – членом Міжнародної Федерації Періодичної Преси (FIPP).

УАВПП докладає постійних зусиль до покращення рівня професійної освіти працівників галузі, підвищення стандартів професійної журналістики, створення рівних та сприятливих умов для ведення видавничого бізнесу в Україні. УАВПП виконує проекти за підтримки

організації «Міжнародна підтримка ЗМІ», Фонду розвитку українських ЗМІ Посольства США в Україні, Міжнародного фонду «Відродження», проекту «У–Медіа», постійно організовує та проводить тренінги для працівників видавництв.

УАВПП послідовно збирає, відстежує та аналізує дані про галузь друкованих ЗМІ в Україні, готує щорічні статистичні та аналітичні довідки та звіти [10].

Захистом професійних інтересів розповсюджувачів та видавців преси в Україні, формуванням в країні цивілізованого ринку преси, системи розповсюдження періодики, а також захистом прав та інтересів своїх членів опікується Всеукраїнська асоціація видавців та розповсюджувачів преси (ВАВРП), яка була заснована в 1996 році. З лютого 2010 – ВАВРП є офіційним представником в Україні Асоціації європейських журналістів – як Українська секція АЕЈ [11].

На цьому ж ринку достатньо активно працюють: Співдружність працівників інформаційних видань України (заснована у 2003 році), Асоціація «Незалежні регіональні видавці України» (2005 р.), Українська гільдія головних редакторів (керівників) засобів масової інформації (1995 р.), Незалежна медіа–профспілка України (що є повноправним членом Міжнародної федерації журналістів , 2005 р.) тощо.

На досягнення західних медіа–стандартів якісного журналізму та сприяння розвитку незалежних медіа в Україні спрямована діяльність Академії Української Преси (АУП), заснованої у 2001 році. Вона пропонує тренінги та інші заходи з підвищення кваліфікації журналістів, видавців, зокрема, з таких тем: «базові журналістські навички», «медіа та право», «медіа та економіка». З 2001 року, Академія Української Преси провела близько 100 тренінгів та семінарів, які тривали від одного дня до одного тижня. З 2002 року, Академія Української Преси виконує медіа моніторинг у співробітництві з Інститутом соціології Національної академії наук України та його провідними експертами [12].

Слід також зауважити, що на території України працюють та підтримують діяльність громадських організацій деякі благодійні організації та фонди інших держав: Міжнародний Фонд «Відродження», Альянс Партнерства Каунтерпарт, Дім свободи в Україні тощо.

Разом з тим, вплив громадських об'єднань підприємців на розвиток галузі ще не є достатньо потужним. Необхідно підвищувати їх організуючу роль для вирішення видавничих проблем. На думку автора, для значного підвищення ефективності дій необхідна концентрація зусиль усіх громадських об'єднань на найбільш проблемних ділянках, постійна злагодженість і координація їх дій. Маючи спільну мету, потрібно рішуче позбавлятися усього, що заважає цьому, особливо власних амбіцій очільників організацій. Потрібно активніше формувати громадську думку, використовуючи , в першу чергу, сучасні інформаційні технології. Варто глибше вивчити і активніше запозичувати світовий досвід з питань співпраці між державою та громадськими об'єднаннями.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 № 2460–XII // Голос України від 18.07.1992.

2. Реєстр громадських організацій // Міністерство юстиції України [Електронний ресурс]. – 10.01.2011 р. – Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/0/18501.

3. Реєстр творчих спілок // Міністерство юстиції України [Електронний ресурс]. – 10.01.2011 р. – Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/0/18503.

4. Реєстр благодійних організацій // Міністерство юстиції України [Електронний ресурс]. – 10.01.2011 р. – Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua/0/18502.

5. Персональний склад колегії Держкомтелерадіо // Державний комітет телебачення і радіомовлення України [Електронний ресурс]. – 18.01.2011 р. – Режим доступу : http://comin.kmu.gov.ua/control/publish/article/main?art_id=79766&cat_id=62233.

6. Склад громадської ради при Державному комітеті телебачення і радіомовлення України // Державний комітет телебачення і радіомовлення України [Електронний ресурс]. – 18.01.2011 р. – Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=79583&cat_id=72570.

7. Національна спілка журналістів України // [Електронний ресурс]. – 11.01.2011 р. – Режим доступу: http://nsju.org/tabmenu/splka.

8. Національна спілка письменників України // [Електронний ресурс]. – 11.01.2011 р. – Режим доступу: http://nspu.at.ua/index/0–2.

9. Українська асоціація видавців та книгорозповсюджувачів // [Електронний ресурс]. – 11.01.2011 р. – Режим доступу: http://uabooks.info/ua/ukrainian_association_publishers/?pid=1492.

10. Українська асоціація видавців періодичної преси // // [Електронний ресурс]. – 11.01.2011 р. – Режим доступу: http://www.uapp.org/directors.htm.

11. Всеукраїнська асоціація видавців та розповсюджувачів преси // [Електронний ресурс]. – 11.01.2011 р. – Режим доступу: http://www.uappd.com.ua.

12. Академія української преси // // [Електронний ресурс]. – 11.01.2011 р. – Режим доступу: http://www.aup.com.ua/?cat=academy&subcat=activity&menu=projects.

Шпак В.І. Функціонування громадських організацій у видавничій сфері (1990–2010 рр.)

Висвітлено історію становлення, роль і місце громадських організацій у видавничій сфері України в умовах переходу від директивного до ринкового господарювання, проаналізовано основні напрямки їх діяльності, показано основні важелі впливу на розв'язання проблем галузі.

Ключові слова: *видавнича справа, громадська організація, засоби масової інформації, благодійні фонди.*

Shpak, V.I. Functioning of public organizations in the sphere of publish (1990–2010)

Describes history of the formation, role and place of public organizations in the Ukrainian publishing sector, in the transition from directive to the market economy, main features of their activity and main leverages in field of resolving problems.

Key words: *publishing, public organization, media, charitable foundations.*

УДК 930.1:94(477.7–22=14) (045) **Романцова Н.І.**

Історія грецьких сіл Приазов'я у дослідженнях сучасних українських учених

Досліджується сучасний стан наукової розробки проблеми з історії грецьких сіл Приазов'я. Аналізуються праці сучасних науковців М.А.Араджіоні, К.В.Балабанова, Н.І.Бацак, А.В.Гедьо, С.В.Новікової, Н.О.Терентьєвої, Л.Д.Якубової та інших. Історіографічний огляд дає можливість з'ясувати ступінь вивчення та перспективи подальших досліджень означеної теми.

Ключові слова: *грецька спільнота, елліністичні дослідження, національна самоідентифікація, українсько–грецькі відносини, національне відродження*

Грецькі села Приазов'я становлять цікавий, своєрідний етнічний феномен сучасної України, обумовлений компактним проживанням грецької спільноти на території Донецького краю. Греки Приазов'я як самобутня етнокультурна спільнота з'явилися в результаті здійснення імперської політики цариці Катерини II внаслідок нелегкої епопеї переселення християн з Криму у 1778–1780 рр. Зараз вони становлять найбільш чисельну, консолідовану грецьку громаду України, зберігаючи свої національні, культурні традиції.

Історія грецьких сіл Приазов'я від часу їх виникнення викликала значний науковий інтерес українських вчених, краєзнавців. Серед провідних осередків наукових досліджень грецької проблематики виділяється Інститут історії України НАН України.

Розглядаючи сучасні елліністичні дослідження в Інституті історії України НАН України, необхідно відзначити діяльність Центру українсько–грецьких відносин (створений у 1993 р. як Кабінет українсько–грецьких відносин НАН України), який діяв до 2009 р. Одним з завдань Центру було дослідження історії та діяльності грецьких громад в Україні. Цей підрозділ Інституту історії України здійснював дослідження наукової теми «Грецька спільнота в Україні: інтеграційні процеси та моделі національної самоідентифікації». До літа 2009 р. Центром та науковим проектом керувала провідний науковий співробітник, канд. іст. наук Н.О.Терентьєва.

У своїх монографіях – «Еллінізм в Україні» (видано в Афінах новогрецькою мовою в 1995р.) [1], «Греки в Украине: экономическая и культурно–просветительская деятельность (XVII – XX вв.)». – Київ,

1999), у статті в «Енциклопедії історії України» [2]. Н.О.Терентьєва, розглядаючи загальні тенденції історії грецької громади України, певною мірою торкнулася також деяких аспектів минулого греків Приазов'я. У різний час питання історії грецьких сіл Приазов'я так чи інакше висвітлювали у своїх працях наукові співробітники Центру українсько–грецьких відносин кандидати історичних наук М.А.Араджионі, Л.Д.Якубова, Н.І.Бацак. М.А.Араджионі досліджувала різні аспекти історіографії та джерелознавства щодо історії грецької спільноти Приазов'я [3], проблеми переселення греків на береги Азовського моря [4]. Н.І. Бацак у своїй кандидатській дисертації та монографіях розглядає питання культурно–освітнього розвитку греків Приазов'я наприкінці XVIII – у XIX ст. [5], а також аналізує архівні джерела щодо історії північно–приазовської грецької спільноти [6].

Л.Д.Якубова у центрі своїх досліджень поставила проблеми національного відродження греків Приазов'я у середині 20–х – 30–і роки XX ст. [7]. При цьому певною мірою розглядаються питання розвитку культури грецьких сіл. Для дослідження історії грецьких сіл Приазов'я становлять певний науковий інтерес джерелознавчі праці Л.Д. Якубової [8]. Як провідний фахівець з історії національних меншин України 20–х рр. XX ст. дослідниця у чисельних ґрунтовних роботах аналізувала питання національного відродження, використовуючи відомості з історії грецьких сіл Приазов'я [9].

Вагомим внеском у справу дослідження історії грецьких сіл Приазов'я є публікація колективної монографії «Греки на українських теренах» [10]. У книзі нарисів узагальнені відомості з зазначеної теми, а також опубліковано великий масив документів, які дозволяють глибше проаналізувати різні її аспекти.

У вересні 1993 р. та у лютому 1995 р. кабінет українсько–грецьких відносин Інституту історії України НАН України провів у м. Києві дві міжнародні наукові конференції на тему «Україна – Греція: історія та сучасність». У листопаді 1998 р. була проведена міжнародна науково–практична конференція «Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України». На цих наукових форумах серед інших актуальних проблем були розглянуті різні питання історії грецьких сіл Приазов'я. Дискутувалися питання щодо переселення маріупольських греків та заснування грецьких населених пунктів, демографічних процесів, які відбувалися у грецькій громаді протягом XIX – XX ст., соціально–культурні аспекти її розвитку. джерелознавчі та історіографічні проблеми [11].

У дослідженні питань, пов'язаних з історією грецьких сіл Приазов'я, Інститут історії України НАН України активно співпрацює з науковцями ДонНУ та МДУ. Науковими співробітниками Центру українсько–грецьких відносин є д.і.н., професор ДонНУ А.В. Гедьо, к.і.н., доцент МДУ С.П.Пахоменко, які у своїх чисельних працях значну увагу приділили зазначеним проблемам [12]. Вагомим внеском у вивчення питань історії греків Приазов'я є навчальний посібник «Греки в Україні: історія та сучасність» Н.О.Терентьєвої та ректора МДГУ, професора К.В.Балабанова [13]. У спеціалізованій вченій раді Інституту історії України НАН України успішно захистили свої дисертації молоді викладачі історичного факультету МДУ, які досліджують минуле грецької спільноти Приазов'я

(кандидати історичних наук, доценти Новікова С.В., Пахоменко С.П., Подгайко М.К.).

Великий внесок у наукову розробку зазначеної теми зробили вчені з Маріупольського державного університету К.В.Балабанов, А.В.Гедьо, І.С.Пономарьова, С.В.Новікова, С.П.Пахоменко [14] та ін. У їх працях міститься цікавий різноманітний матеріал до теми дослідження. Питання історії грецьких сіл Приазов'я певною мірою знайшли відображення у дисертаційних дослідженнях викладачів історичного факультету МДГУ С.В.Новікової та М.К.Подгайко [15]. Певною мірою витання історії грецьких сіл Приазов'я розглядалися у доповідях учасників Міжнародних науково–практичних конференцій, які проводилися у МДГУ у 1993, 1996, 1999 та 2007 рр. [16]. Ці наукові проблеми знайшли відображення у дипломних та магістерських роботах Балабан Е.М.(1997 р.), Волошина Ю.О. (1999 р.), Арабаджи С.С. та Івацького В.І. (2007 р.).

«Історія грецьких сіл Приазов'я» активно розробляється кафедрою історичних дисциплін МДУ. До дослідження історії грецьких сіл Приазов'я долучені провідні викладачі кафедри історичних дисциплін: д.і.н., проф. В.М.Романцов, к.і.н., доценти С.В.Новікова, Н.І.Романцова, В.С.Волониць, А.В.Папазова, аспірант С.С.Арабаджи, студенти спеціальності «Історія» МДГУ. Дослідницька діяльність з названої теми здійснюється у співпраці з Федерацією грецьких товариств України, Інститутом історії України НАНУ. За результатами дослідження теми проведено два тематичні круглі столи. Координатором цих наукових досліджень є Інститут українсько–грецької дружби та елліністичних досліджень, який діє в МДУ.

Можна зробити висновок, що серед осередків дослідження історії грецьких сіл Приазов'я важливе місце посідають Інститут історії України НАН України, Маріупольський державний університет та ДонНУ, які є потужними центрами елліністичних студій в Україні. Наукові праці їх вчених склали вагомий внесок у вивчення різних аспектів зазначеної проблеми.

Дослідження теми «Історія грецьких сіл Приазов'я» актуальне з наукової, пізнавальної та громадсько–політичної точки зору. Воно отримало підтримку у наукових та громадських установах України і має перспективи успішної подальшої розробки. Дослідження історії грецьких сіл Приазов'я потребує роботи з архівними фондами Центрального державного історичного архіву у м. Києві, Державних архівів Донецької, Запорізької та Одеської областей, Російського державного історичного архіву у С.Петербурзі, Ростовського та Таганрозького архівів, використання матеріалів періодики. Є потреба у здійсненні польових досліджень грецьких селах.

Список використаних джерел

1.Терентьєва Н.О., Балабанов К.В. Греки в Україні: історія та сучасність: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Ч. 2. – К.: Аквілон – плюс, 2008.

2.Терентьєва Н.О. Греки в Украине: экономическая и культурно–просветительская деятельность (XVII – XX вв.). – Київ, 1999; її ж. Греки в Україні // Енциклопедія історії України. – Т 2. – К.Наукова думка, 2005. – С. 192 – 193.

3.Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80–е г.XVIII в. – 90–е гг. XX в.) / М.А. Араджиони. – Симферополь: Амена, 1999; її ж. Історіографія етнічної історії та культури греків Північного Приазов'я (80–рр. XVIII ст. – 90 рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / М.А. Араджионі. – К., 1995; її ж. Источники об изменении численности мариупольских греков в конце XVIII – начале XIX вв. // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. – Маріуполь: Маріупольськький гуманітарний інститут Донецького державного університету, 1999. – Т.1. – С. 267 – 271; її ж. К истории изучения этнической истории и культуры греков Северного Приазовья в 1925 – 1930 гг. // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Тезисы международной научно–практической конференции (г. Мариуполь, 26–27 мая 1993 г.) / Отв. ред. Н.И. Зайцев. – Мариуполь, 1993. – С. 137–140.

4.Араджиони М.А. К вопросу о переселении приазовских греков в Крым // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Тезисы международной научно–практической конференции (г. Мариуполь, 26–27 мая 1993 г.) / Отв. ред. Н.И. Зайцев. – Мариуполь, 1993. – С. 115–117; її ж. Эмиграция греков в Украину в XVI – первой половине XIX вв. // Греки и славяне: 1000 лет. – 1997. – № 1. – С. 77–83; її ж. Эмиграция греков в Украину в XVI – первой половине XIX вв. // Греко–славянское духовное единство / Под ред. И.А. Яли. – Донецк, 1993. – С. 61–74.

5.Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я: культурно–просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Н.І. Бацак. – К., 1999; її ж. Культурно–освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVII – XIX ст.) / Н.І. Бацак. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998; її ж. Культурно–просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я / Н.І. Бацак. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999.

6.Бацак Н.І. Джерела з історії північно–приазовської грецької громади кін. XVIII – поч. XX ст. в архівах та архівних бібліотеках Києва і півдня України // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Тези доповідей міжнародної науково–практичної конференції (м. Київ, 27–29 листопада 1998 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 26 – 36.

7.Якубова Л.Д. Грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства: з досвіду краєзнавчої роботи в середовищі етнічних меншин. 1920–1930–1 рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Випуск 33. – К., 2006. – С. 54 –75; її ж. Еллінізація приазовських греків (середина 20–х – 30–і роки) – мовно–культурний аспект // Записки історико–філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1998.– Випуск II.– С. 87–99; її ж. Етнічні меншини УСРР на етапі етнокультурної модернізації // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 11.– К.: Інститут історії України НАН України, 2006.– С.3–19; її ж. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30–х років XX ст. / Л.Д. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999; її ж. Проблеми національно–культурного життя греків Приазов'я в середині 20–х – на початку 30–х рр. XX ст. // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи

співробітництва. – Маріуполь: Маріупольський гуманітарний інститут Донецького державного університету, 1999. – Т.1. – С. 276 – 279.

8.Якубова Л.Д. Елліністичні розвідки в архівах ВУАН // Записки історико–філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2006 Випуск 4.– Кн.2. – С. 12–20; її ж. Матеріали Київських та Донецького Державних архівів про історію греків України за часів політики коренізації (1924 – 1933 рр.) // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Тези доповідей міжнародної науково–практичної конференції (м. Київ, 27–29 листопада 1998 р.).– К.: Інститут історії України НАН України, 1998.– С.155 – 163.

9.Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно–політичному та культурному житті УСРР / Л.Д. Якубова.– К.: Інститут історії України НАН України, 2006; її ж Етнічні меншості УСРР у першій половині 20–х рр. XX ст. / Л,Д, Якубова.– К.: Інститут історії України НАН України, 2002; її ж. Національно–культурне життя етнічних меншостей України (20– 39 – ті роки): коренізація і денаціоналізація // УІЖ.– 1998.– № 4.– С. 22– 36; 1999. – № 1. – С. 41– 55; її ж. Соціально–економічне становище етнічних меншин в УСРР (20–і – початок 30–х років XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004.

10.Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії, документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлєва, О. Ясь. – К.: Либідь, 2000.

11.Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29–30 вересня 1993 р.) / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993; Україна–Греція: Історія та сучасність. – Тези II міжнародної наукової конференції 22–24 лютого 1995 р. – К., 1995; Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Тези доповідей міжнародної науково–практичної конференції (м. Київ, 27–29 листопада 1998 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998.

12.Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я в історіографії XIX – початку XX ст. // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 4. – Луганськ, 2005. – С. 29 – 36; її ж. Греки Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект // Вісник Донецького університету. – Донецьк – 2001. – № 2. – С. 153–160; її ж. Греки Північного Приазов'я (1778 – 1785 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / А.В. Гедьо. – Донецьк, 1997; її ж. Земская политика в области народного образования на Мариупольщине (конца XIX – начала XX вв.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 7. – К.: Рідний край, 1999. – С. 73–77; Гедьо А.В. Культурно–освітній розвиток греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – XIX ст.) // Вісник Донецького університету. – Донецьк. – 2001. – № 1. – С. 150–158; її ж. Мариупольский греческий суд в системе самоуправления России // Україна – Греція: Досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнародної наукової конференції (м. Маріуполь, 24–26 травня 1996 р.) / Відп. ред. К.В. Балабанов. – Маріуполь. – С. 58–60. її ж. Митрополит Ігнатій // Подвижники і меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. Історико–біографічні нариси. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 93–105; її ж. Переселение греков из Крыма в Приазовье : (Вымыслы и реальность) // Новые страницы в истории Донбасса:

Сб. ст. – Донецк: Донбас, 1995. – Кн. 4. – С. 8–17; Гедьо А.В. Політика Росії щодо Маріупольської грецької громади на підставі законодавчих актів // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – № 4(8). – С. 29–35; її ж. Розміщення кримських греків у Приазов'ї (1778–1780 рр.) // Південна Україна XVIII –XIX століть. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1999. – Випуск 4 (5). – С. 152–159; її ж. Церковна організація грецького населення Маріупольщини (кінець XVIII –XIX ст.) // Новые страницы истории Донбасса. – Донецк: Донбас. – Кн. 6. – 1998. – С. 15–26; Гедьо Г.В. Умови життя та господарська діяльність греків у Приазов'ї (1778–1820 рр.) // Південна Україна XVIII –XIX століття: Записки наук.–дослід. лабораторії Південної України Запоріз. держ. ун–ту. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1996. – С. 106–109; її ж. Самоврядування греків Північного Приазов'я // Матеріали вуз. наук. конференції професорсько–викладацького складу за підсумками науково–дослідної роботи: Іст. науки, політологія. – Донецьк, 1997. – Кн. 1. – С. 69–72; Пахоменко С.П. Етнічна самоорганізація грецької меншини України в контексті демократизації державної національної політики // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24–26 травня 2002 р.) / Укладач Л. Марголіна. – К.: Ай Бі, 2003. – С. 182–189; його ж. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX ст.: Автореферат дис. ... канд.. іст. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України. – К.,2003; його ж. Організаційне становлення грецьких громад України наприкінці 1980 – на початку 1990–х рр. / Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Випуск XLIX (49). – С. 268–276; його ж. Проблеми збереження історико–культурної спадщини греків Приазов'я в середині 1950–х – першій половині 1980–х рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 16.: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2007. – С. 62–68.

13.Терентьєва Н.О., Балабанов К.В. Греки в Україні: історія та сучасність: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. У двох частинах. – К.: Аквілон – плюс, 2008.

14.Балабанов К.В. Украина – Греция: с любовью в серце. Выступления, статьи, интервью, размышления. – Донецк: Национальный Союз писателей Украины, журнал «Донбасс», 2004; Балабанов К.В., Пахоменко С.П. Національно–культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття. – Маріуполь: МДГУ, 2006; Терентьєва Н.О., Балабанов К.В. Греки в Україні: історія та сучасність. Навчальний посібник для студентів вищих навчальни закладів. – У 2–х частинах. – К.: «Аквілон – Плюс», 2008; Гедьо А.В. Соціально–економічний розвиток грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк: ДонНУ, 2006; Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико–етнографічне дослідження. – К.: Реферат, 2006.

15.Новікова С.В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (середина XIX – початок XX ст.). – Дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.02 – всесвітня сторія. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005; Подгайко М.К. Самоврядування

грецьких громад в Україні (середина XVII – 70 ті рр. XIX ст.). / Дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.01 – історія України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005.

16.Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития: Тезисы докладов Международной научно–практической конференции. г. Мариуполь, 26–27мая 1993 г. – Мариуполь: МДГУ, 1993; Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнародної науково–практичної конференції. (М. Маріуполь, 24–26 травня 1996 р.). – Маріуполь: МДГУ, 1996; Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.). Збірник наукових праць Міжнародної науково–практичної конференції. – Т.1. – Частина I. – Маріуполь: МДГУ, 1999; Розвиток еллінізму в Україні у XVIII – XXI ст.: Збірник матеріалів Міжнародної науково–практичної конференції (21–23 травня 2007 р.). – Маріуполь: МДГУ, 2007.

Романцова Н.И. История греческих сел Приазовья в исследованиях современных украинских учених

Исследуется современный уровень научной разработки проблем истории греческих сел Приазовья. Анализируются работы современных ученых М.А.Араджиони, Н.И.Бацак, А.В.Геде, Н.А.Терентьевой, ,Л.Д.Якубовой и других. Историографический обзор дает возможность выяснить степень изученности и перспективы дальнейших исследований данной темы.

Ключевые слова: *греческая общность, эллинистические исследования, национальная самоидентификация, украинско–гречекие отношения, национальное возрождение*

Romantsova, N.I. History of the Azov Greek villages, in the research carried, out by contemporary Ukrainian scientists

The article is a presentation of the research of today`s scientific approach to the history of the Azov Greek villages. The author presents analysis of the works by contemporary scientists, such as M. Aradzhioni, N. Batsak, A. Gedyo, N. Terentyeva, L. Yakubova and others. The historiographical overview makes it possible to determine the stage of the research and the prospect of further studies of the problem.

Key words: *Greek community, Hellenistic research, national self–identity, Ukraine–Greece relations, national revival.*

УДК 930.1(477) «19»

Березовський О.М.

Українська соціал-демократична робітнича партія у працях дослідників 1917–1920-х років

Проаналізовано стан вивчення історії становлення та діяльності Української соціал–демократичної робітничої партії у працях дослідників 1917–1920–х років. Окреслено процеси, що впливали на стан наукової розробки теми.

Ключові слова: *Українська соціал–демократична робітнича партія, історіографія, український рух.*

В умовах державної незалежності України та переходу історичної науки з ідеологічного обслуговування політики до суто наукового пізнання, перед вітчизняними дослідниками існує потреба в переосмисленні історичного минулого і створенні нових праць, в яких на основі глибокого неупередженого аналізу, з використанням нових документальних матеріалів, обґрунтовувалися б виважені оцінки подій та явищ партійно–політичної історії України. Виникнення українських політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. було історично зумовлене і підготовлене всім попереднім розвитком українського національного відродження. Першими сформувалися українські політичні партії соціал–демократичного та національно–демократичного спрямування. Однією з найвпливовіших партій в українському національному русі початку ХХ ст. була Українська соціал–демократична робітнича партія (УСДРП). Історія становлення та діяльності УСДРП викликала великий інтерес у дослідників. Значний масив літератури про діяльність українських політичних партій на початку ХХ ст. потребує комплексного й ґрунтовного історіографічного аналізу. Глибоке, наукове, об'єктивне відтворення історичного досвіду партійно–політичних процесів у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. може стати методологічним ключем для розуміння політичних проблем сучасності, корисним надбанням новітніх українських партій і організацій.

Метою пропонованої статті є комплексний аналіз праць дослідників, котрі розглядали у 1917–1920–х роках історію та діяльність УСДРП в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. Це зумовлює наступні дослідницькі завдання: здійснити історіографічний огляд праць дослідників та розкрити їхнє значення для переосмислення і доповнення проблеми; визначити особливості стану дослідження проблеми в історіографії.

Історіографія українських політичних партій в Російській імперії на межі ХІХ–ХХ ст. залишається актуальною і маловивченою темою. Серед сучасних праць істориків, в яких фрагментарно висвітлювались окремі

аспекти історії УСДРП слід відзначити роботи історіографічного характеру[11;21;25]. Спеціальні огляди історіографії діяльності українських соціал–демократичних партій здебільшого є публікацією дисертаційних досліджень чи їх фрагментів. Особливу увагу заслуговують дослідження Ю. Висоцького[2;3], В. Головченка[6;7], А. Голуба [8], В. Колесника[19], в яких розкрито окремі аспекти досліджуваної проблеми. Головним чином більшість студій мають уточнюючий чи фрагментарний характер стосовно обраного нами напрямку вивчення. У цілому історіографічний дискурс проблеми знаходиться у площині відсутності спеціального дослідження.

Відновлення української державності у 1917 р. призвело до змін у політичному, соціально–економічному та національно–культурному житті України. Українська революція справила глибинний вплив на розвиток історичної науки, висвітила актуальні та недосліджені проблеми, започаткувала державну підтримку історичних досліджень[16,с.253]. Наукове вивчення минулого України, зокрема, партійно–політичної історії стало нагальною потребою нації. Однак в складних умовах становлення української держави у 1917–1920 рр. дослідження з української партійно–політичної історії не могли проводитися повноцінно та об'єктивно.

Дослідження з історії УСДРП, що з'явились у 1917–1920 рр., були підготовлені активними діячами національного руху. Це в основному невеликі брошури, наукові розвідки, нариси та статті з історії УСДРП. Значна частина цих праць була видана за межами підросійської України. Це пов'язано, в першу чергу, зі складними суспільно–політичними процесами, що відбувалися в Наддніпрянській Україні у 1917–1920 рр. Чимало українських істориків було змушено емігрувати, оскільки, під чужою владою, були позбавлені можливості вільно займатися науковими дослідженнями[24,с.20]. В основному ці праці носили інформативно–описовий, узагальнюючий характер, а їх автори ставили за мету ознайомити громадськість з основними етапами становлення українських політичних партій на початку ХХ ст., їх програмними вимогами. Серед цих розвідок можна відзначити праці П. Гайдалемівського[4], М. Грушевського[9;10], В. Дорошенка[13], М. Залізняка[15], М. Ковалевського[17], П. Стебницького[31–33], О. Лоли і Я. Довбищенка[34] та ін.[1] Всі ці дослідники, повідомляючи про існування УСДРП, не вдавалися до детального аналізу її діяльності, хоча і проливали певне світло на питання ідейної еволюції та організаційного становлення української політичної партії на початку ХХ ст. У цілому їхні праці є досить поверховими дослідженнями з історії УСДРП, але при цьому містять чимало цікавих фактів і висновків. Зокрема, в брошурі О. Лоли (під псевдонімом – В. Степанюк) та Я. Довбищенка «З історії українського соціал–демократичного руху (1900–1918)»[34], автори простежили основні віхи становлення української соціал–демократії в Наддніпрянській Україні. Висвітлюючи нелегкі часи реакції, дослідники відзначали, що «українська інтелігенція, яка служила раніше марксизму, масово тікала від нього й віддавала свої сили буржуазній національно–просвітній діяльності. Національне відродження, завдяки якому пробудились широкі маси українського сільського пролетаріату до громадського життя вносило в лави української марксистської інтелігенції хаос ідейного розброду» [34,с.13]. У цілому дослідники в загальних рисах розглянули структурну організацію РУП–УСДРП, висвітлили агітаційно–пропагандистську діяльність партії, охарактеризували основні партійні видання.

У 1920–ті рр., незважаючи на важкі умови і відносну політичну свободу, вітчизняні історики в радянській Україні продовжували плідно працювати. Цей період характеризується відносною розкутістю історичної думки та наукового пошуку. У другій половині 1920–х років зміни соціального замовлення в гуманітарній сфері привели до заборони дослідження ряду питань з історії національно–визвольного руху в Україні, і зокрема, української партійно–політичної історії. Негативною тенденцією стало кваліфікування українських політичних партій як «буржуазно–націоналістичних». Окремі праці радянських дослідників позначені рисами антиісторизму, необ'єктивності, комуністичної тенденційності, кон'юнктурщини. Якщо у 1921–1925 рр. існував ще певний плюралізм у науковому і суспільному житті, а також збереженню національних традицій сприяла політика українізації, то з 1926–1930 рр. посилення командно–адміністративного та ідеологічного наступу на українську історичну науку поступово почало переводити її на рейки марксистської методології. На перше місце в історичній науці висувалися історико–партійні дослідження марксистського спрямування, тотально запроваджувалася методологія партійно–класового трактування історичного процесу[20,с.182]. Тому в 1920–х рр. з історії українських політичних партій початку ХХ ст. було створено незначну кількість праць.

У цілому слід відзначити, що історія української соціал–демократії, порівняно з іншими українськими політичними партіями, викликала у радянських дослідників найбільшу зацікавленість. Це пояснюється в першу чергу дослідженням досить актуальних для радянських дослідників питань, що стосувались ідейних витоків більшовизму. Тому варто відзначити, що при дослідженні історії зародження та становлення РУП–УСДРП, відразу виникли дискусійні питання, суперечливі твердження, неоднозначні висновки. В контексті вищесказаного, досить цікавими є перші офіційні радянські дослідження з історії зародження та становлення КП(б)У, в яких висвітлювалась позиція більшовицької партії до інших українських політичних партій[22;23;26;35;39–43]. Так, у 1923 р. в Харкові вийшла з друку робота колишнього бундівця М. Равича–Черкаського «Історія КП(б)У», в якій обґрунтовувалась ідея рівноцінного впливу трьох соціал–демократичних організацій в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. – РУП–УСДРП, РСДРП і Бунду. Як писав історик «...вся масова соціал–демократична робота проводилась трьома паралельно існуючими партійними організаціями, різних за своєю національною фізіономією»[26,с.10]. Однак всі три організації за словами дослідника були хворі спадщиною царського режиму: нездоровим націоналізмом. Однак надалі автор робить досить суперечливі висновки. Дослідник вказав про велике значення Бунду в історії революційного руху на Україні, однак відразу ж визнав, що самостійної ролі Бунд не мав. Тому всю увагу М. Равич–Черкаський сконцентрував на дослідженні діяльності двох основних соціал–демократичних організацій – РСДРП і РУП–УСДРП. Автор обґрунтовував та пропагував теорію «двокорінності» КП(б)У, згідно з якою ідейними попередниками КП(б)У в рівній мірі визнавались російські більшовики та ліві українські соціал–демократи. Як відзначив сучасний історик В. Головченко, це досить зручна в політичному відношенні для вихідців із РУП, УСДРП, Бунду думка про їх рівні з російськими комуністами права на керівництво радянською Україною[7,с.23]. Висвітлюючи історію УСДРП, М. Равич–Черкаський особливу увагу

звернув на агітаційно–пропагандистську і видавничу діяльність УСДРП, а також на внутрішньопартійні розбіжності в партії. Так, зокрема, дослідник відзначив, що у важкі часи царської реакції, полеміка відносно подальшої легальної чи підпільної діяльності ледве не привела до розколу партії. УСДРП в цей період пережила «епідемію втечі та ренегатства інтелігенції», як і в РСДРП[26,с.34;27]. Вихід «Спілки» з РУП–УСДРП історик оцінив як один із перших розколів в українській соціал–демократії, що знаходилась в полоні українського шовінізму. У цілому історія українського марксизму, як вказував М. Равич–Черкаський, це історія розколів в УСДРП, звільнення марксистів із шовіністичного полону і вихід на широку дорогу міжнародного соціалізму[26,с.40].

Першими узагальненими дослідженнями з історії України, створеними на методологічних засадах марксизму є роботи історика, завідувача історичним відділом, а згодом керівника Українського інституту марксизму М. Яворського[39–43]. Це один із перших українських істориків, що спробував укладати історію України за «марксистсько–матеріалістичним законом». Без відповідної фахової практики й достатньої документації його праці нерідко були позначені ідеологічними маніпуляціями історичних фактів. Роботи М. Яворського були гостро критиковані в тогочасній українській національній історіографії за тенденційність і нефаховість, а з 1929 р. також радянською історіографією, яка «яворщиною» прозвала «націоналістичний ухил» в історії.

М. Яворський значну увагу приділив зародженню та діяльності перших соціал–демократичних організацій в 1890–х роках, причому не тільки в Наддніпрянській Україні, а й у Галичині. Дослідник здійснив спробу створити цілісну картину процесу становлення політичних партій в Україні на початку ХХ ст., зокрема, й української соціал–демократії. Історик висловлював думку про певну спорідненість у програмних засадах, тактичних настановах РУП, УСДРП і РСДРП. Однак РУП і УСДРП не вистачило зробити останній крок, щоб стати під прапор революційного марксизму. Тому РУП, УСДРП і Спілка, залишилися між революційним марксизмом та націонал–соціалізмом, опортунізмом[40,с.247–248]. Як писав історик, УСДРП «хворіла на націоналізм і не могла погодитися з тим, що пролетаріат потрібно організовувати не за національним, а за територіальним принципом»[40,с.295–297]. У цілому історик робить висновок, що УСДРП своїм «меншовицько–націоналістичним дурманом» створювала тільки перепони на шляху поширення революційного марксизму. Роботи М. Яворського можуть слугувати яскравим прикладом ідеологічного наступу на українську історичну науку, поступового переходу її на рейки марксистської методології.

Особливе місце в радянській історіографії посідає фундаментальна монографія О. Гермайзе «Нариси з історії революційного руху на Україні», яка вийшла друком у 1926 р. Вивчаючи історію становлення РУП, О. Гермайзе проаналізував, в яких соціально–економічних та суспільно–політичних умовах відбувався процес зародження, формування і розвитку перших українських соціал–демократичних організацій в 1890–х роках, появу і поширення марксистських ідей серед української інтелігенції. Діяльність РУП О. Гермайзе розглядав як «передісторію» революційного марксизму на українському ґрунті, «...РУП ніби проторує шлях для з'явлення нової ідеології революційного марксизму серед української радикальної молоді й разом з тим шукає стежок до з'єднання

з пролетаріатом, до підпорядкування своєї лінії його інтересам та його прагненням»[5,с.3]. На думку історика ідейний та організаційний розкол РУП «в період ідеологічних шукань», що привів до появи УСДРП, був явищем цілком закономірним і ознаменував собою факт появи нового соціального класу – українського пролетаріату[5,с.250,290]. На переконання О. Гермайзе розкол був викликаний позицією буржуазно–радикальної більшості партії, яка вимагала виконання двох основних вимог. Якщо перша вимога зводилась до проголошення національно–територіальної автономії України, то друга – визнання повної самостійності організаційного існування РУП, як української соціал–демократичної партії[5,с.251].

Своє бачення історії становлення УСДРП висловив учасник революційного руху, колишній член Головного комітету «Спілки» Арнольд Ріш[28;29]. Незважаючи на те, що його праці в основному присвячені дослідженню історії «Спілки», А. Ріш намагався з'ясувати природу, організацію, ідеологію української соціал–демократії, причини розколу РУП та створення «Спілки». На думку А. Ріша, нелюбов, яку «Спілка» заслужила з боку РУП–УСДРП, свідчить про їх власну дрібнобуржуазну обмеженість, про нерозуміння, яким шляхом може бути створена пролетарська партія на Україні при такому строкатому складі робітників не тільки в українському місті, а й місцями у селі. По суті, домагання українських соціал–демократів були спробою української революційної інтелігенції встановити зв'язок з селом через міський пролетаріат, використовуючи останніх як засіб для досягнення своїх цілей[29,с.107–109]. На думку А. Ріша, дискусії навколо питань щодо політичної автономії України та умов входження українських соціал–демократів до РСДРП і привели в 1904 р. до розколу РУП[28,с.133]. На думку дослідника, злиття УСДРП і РСДРП не відбулося не тільки через вимоги політичної автономії України та федеративного устрою Росії, а й тому, що українські соціал–демократи на той час користувалися малим політичним впливом і ще не набрали політичної ваги.

У 1920–ті роки спостерігалося піднесення у розробці питань української партійно–політичної історії, що велася за кордоном, в еміграції. З–під пера колишніх активних учасників національно–визвольних змагань початку XX ст. виходили мемуарні, документальні, наукові та публіцистичні праці. У цей період істотно зростає загальний науковий рівень робіт з означеної проблематики. Серед таких праць, в першу чергу, слід згадати брошуру В. Дорошенка «Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.): нарис з історії української соціал–демократичної партії»[12] та його статтю «РУП і УСДРП»[13]. Перша з вищеназваних робіт вийшла друком у 1921 р. у Львові і була присвячена двадцятиріччю з часу заснування РУП. Автор на основі власних спогадів та свідчень безпосередніх учасників партійно–політичного руху підготував нариси з історії становлення української соціал–демократії. Дослідник проаналізував основні етапи становлення РУП від її зародження до установчого з'їзду УСДРП. Основну увагу В. Дорошенко приділив процесу еволюції РУП в бік соціал–демократії. В. Дорошенко, щоб зрозуміти саму природу зародження та становлення української соціал–демократії, звернувся до її витоків і приділив цьому значну увагу. Розглядаючи український студентський громадівський рух 1897–1899 рр., дослідник виділив українську студентську громаду на чолі з І. Стешенком, яка, за словами В. Дорошенка, «...виступала проти виключно культурництва, аполітичності

українського руху і солідаризувалася з драгоманівським радикалізмом. Гурток цей швидко еволюціонував від Драгоманова до Маркса, гублячи по дорозі частину членів...»[12,с.3–6]. Однак створена в Києві самостійна українська соціал–демократична група не змогла трансформуватися в партію. Дослідник також згадав про діяльність «Групи сільських робітників соціал–демократів Київської губернії». У цілому В. Дорошенко один із небагатьох дослідників цього періоду, котрий розглядав діяльність первинних українських соціал–демократичних організацій в Російській імперії. Однією із центральних проблем, яку намагався розглянути В. Дорошенко, було розв'язання українського питання. Національне питання стояло наріжним каменем у програмах українських політичних партій. На думку дослідника, саме через протиріччя у розв'язанні українського питання у РУП відбувся розкол, що призвело до утворення УСДРП. Незважаючи на дещо узагальнюючий характер праці, декілька суб'єктивних тверджень, низку дрібних фактичних неточностей, розвідка В. Дорошенка містить систематизовані дані та цікаву інформацію щодо еволюції РУП–УСДРП. На відміну від праць дослідників дореволюційного періоду, розвідка В. Дорошенка містить багато фактичного матеріалу, в ній присутні конкретні імена, посилання тощо.

Серед праць українських емігрантів слід також відзначити статтю В. Садовського. Автор був одним із перших дослідників, котрий зробив важливий висновок про те, що створення РУП–УСДРП ознаменувало початок вищої політичної стадії розвитку українського національного руху в Російській імперії на початку XX ст. На переконання В. Садовського РУП і УСДРП у своїх програмах вимогу автономії України прийняла тимчасово з тактичних міркувань, головною ж метою було досягнення самостійності[30,с.250–256].

Допомагають відчути характер епохи, атмосферу партійно–політичного життя мемуарні праці активних учасників національного руху, колишніх партійних діячів. Згадки про діяльність УСДРП знаходимо у працях А. Жука[14], Ю. Колларада[18], Є. Чикаленка[37], С. Шемета[38] та інших. Недоліками творів, особливо авторів, що були активними учасниками партійно–політичних угрупувань, залишаються категоричність, суб'єктивність, полемічна загостреність оцінок політичних подій, явищ, процесів тогочасної дійсності.

Отже, досліджуваний історіографічний період, що був започаткований Українською революцією 1917–1920 рр. і тривав до кінця 1920–х років, можна охарактеризувати відносною розкутістю історичної думки та наукового пошуку. Зі встановленням радянської влади на Україні на перше місце в історичній науці висувалися історико–партійні дослідження марксистського спрямування, тотально запроваджувалася методологія партійно–класового трактування історичного процесу, що призвело до певного ігнорування дослідження історії української соціал–демократії. Більшість дослідників намагалось об'єктивно та неупереджено висвітлити діяльність УСДРП у Наддніпрянській Україні на початку XX ст. Вивченням історії партії почали займатися фахівці–історики, а їхні праці стали повноцінними науковими дослідженнями. Дослідники проаналізували витоки УСДРП, ідеологічно–організаційну еволюцію партії, основні напрями практичної діяльності, оцінили вагомий внесок партії у розвиток українського національного руху. На відміну від праць дорадянських авторів, дослідження істориків цього періоду містять багато фактичного

матеріалу, в них присутні конкретні імена, розширилась джерельна база, присутні посилання на літературу тощо.

Аналіз визначеної проблеми свідчить, що окремі її сторони ще мало досліджені, особливо це стосується історіографічних аспектів. Предметом подальших розвідок з порушеного питання може стати дослідження історії УСДРП в працях радянських, зарубіжних, сучасних дослідників.

Список використаних джерел

1.Антонович Д. Із студентських років Івана Стешенка / Д. Антонович // Робітнича партія. – 1918. – 4 серпня.

2.Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні) / Олександр Юрійович Висоцький. – Д., 2001. – 160 с.

3.Висоцький О. Ю. Українські соціал–демократи та есери: досвід перемог і поразок / Олександр Юрійович Висоцький. – К. : Основні цінності, 2004. – 272 с.

4.Гайдалемівський П. Українські політичні партії, їх розвиток і програми / Петро Гайдалемівський. – Зальцведель: Заходом «Просвітнього Відділу Української Військової Місії», 1919. – 43 с.

5.Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1: Революційна Українська Партія (РУП) / Осип Гермайзе. – Б.м.: Книгоспілка, б.р., 1926. – 388 с.

6.Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал–демократії початку ХХ ст. / Володимир Іванович Головченко. – Х. : Майдан, 1996. – 190 с.

7.Головченко В. І. Ідейне становлення української соціал– демократії та еволюція її поглядів на шляхи і перспективи визвольної боротьби (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис... д–ра політ. наук: 23.00.01 / Володимир Іванович Головченко. – К., 1997. – С. 23. 383 с.

8.Голуб А. І. Європейські обрії української соціал–демократії (кін. ХІХ – перша половина ХХ ст.) / Анатолій Іванович Голуб. – Дніпропетровськ : Вид–во ДДУ 1998. – 155 с.

9.Грушевський М. Історія України, прилагоджена до програми вищих початкових шкіл і низших класів середніх шкіл / Михайло Сергійович Грушевський. – К., Відень, 1920. – 216 с.

10.Грушевський М. Історія України: Прилагоджена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / Михайло Сергійович Грушевський. – Кам'янець на Поділлю, 1919. – 272 с.

11.Демуз І. О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інна Олександрівна Демуз. – Черкаси, 2008. – 235 с.

12.Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.): нарис з історії української соціал–демократичної партії / Володимир Дорошенко. – Львів–К., 1921. – 38 с.

13.Дорошенко В. РУП і УСДРП / В. Дорошенко // Календар «Вперед». – Львів, 1920. – С. 225–236.

14.Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною / Андрій Жук // Визволення. – 1923. – №2. – С. 30–43.

15.Залізняк М. Нариси про національне питання / М. Залізняк. – К.: Серп і молот, 1918. – 144 с.

16.Калакура Ярослав Степанович. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с. С. 253.

17.Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) // Літературно–науковий вісник. – 1919. – Річник ХХ. – Т. 73. – Кн. 1. – С. 92–107; Кн. 2. – С. 213–225.

18.Коллард Ю. Спогади юнацьких років / Юрій Коллард // Літературно–Науковий Вістник. – 1928. – Т. 102. – С. 226–233, 425–433, 727–729, 1061–1067.

19.Колесник В. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К. : Стилос, 1998. – 226 с.

20.Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Київ – Черкаси, 2001. – С.182.

21.Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми) / Володимир Григорович Меша. – К., 2004. – 157 с.

22.Михайлов В. История Коммунистической партии Украины: в самом сжатом очерке. Составлено по истории КП(б)У М. Равича–Черкасского / В. Михайлов. – Х.: Пролетарий, 1925. – 93 с.

23.Мороховец Е. Крестьянское движение и социал–демократия в эпоху русской революции. – М. – Л., 1926. – 240 с.

24.Оглоблин О. П. Українська історіографія 1917–1956 / Олександр Петрович Оглоблин. – К., 2003. – 252 с.

25.Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень / Анатолій Іванович Павко. – К.: Т–во «Знання» України, 2001. – 112 с.

26.Равич–Черкасский М. История Коммунистической партии (б–ов) Украины. – К.: Государственное издательство Украины, 1923. –248 с.

27.Равич–Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе / М. Равич–Черкасский // Летопись революции. – 1925. – № 5–6. – С. 313–321.

28.Риш А. Очерки по истории «Спилки» / А. Риш // Летопись революции. – 1925. – № 2. – С. 125–173.

29.Риш А. Очерки по истории украинской социал–демократической «Спілки» / А. Риш. – Х.: Пролетарий, 1926. – 141 с.

30.Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25–ліття заснування РУП) / В. Садовський // Літературно–Науковий Вістник. – 1925. – Т. 86. – С. 250–256.

31.Стебницький П. (Смуток П.) Українська справа / Петро Стебницький. – Пг.: Друкарь, 1917. – 48 с.

32.Стебницький П. Поміж двох революцій: нариси політичного життя за рр. 1907–1918 / Петро Стебницький. – К.: Друк. т–ва «Час», 1918. – 288 с.

33.Стебницький П. Украина и украинцы / Петро Стебницький. – Пг., 1917. – 48 с.

34.Степанюк В. З історії українського соціяль–демократичного руху (1900–1918) / В. Степанюк, Я. Довбищенко. – Х.: Вид–во Харківського комітету УСДРП, 1918. – 32 с.

35.Фрід Д. До питання про коріння КПУ / Д. Фрід // Більшовик України. – 1927. – №10. – С. 40–49. – №14. – С. 27–38.

36.Христюк П. 1905 рік на Україні / П. Христюк. – Х.: Державне видавництво України, 1925. – 240 с.

37.Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Ч. ІІІ. / Євген Чикаленко. – Львів: Діло, 1926. – 131 с.

38.Шемет С. Микола Міхновський / С. Шемет // Хліборобська Україна. – 1924–1925. – Кн. 5. – С. 3–30.

39.Яворський М. Історія України в стислому нарисі / Матвій Іванович Яворський. – Х., 1929. – 345 с.
40.Яворський М. Історія України в стислому нарисі: Посібник для профшкіл та робфаків / Матвій Іванович Яворський. – Х.: ДВУ, 1928. – 339 с.
41.Яворський М. Коротка історія України / Матвій Іванович Яворський. – Х.: Держ. вид–во України, 1926. – 114 с.
42.Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні / Матвій Іванович Яворський. – Х.: Держ. вид–во України, 1927. – 415 с.
43.Яворський М. Революція на Вкраїні / Матвій Іванович Яворський. – Ч. 1. 1917–1919 рр. – Х., 1929. – 40 с.

Березовский О.Н. Украинская социал–демократическая рабочая партия в работах исследователей 1917–1920–х годов
Проанализировано состояние изучения истории и деятельности Украинской социал–демократической рабочей партии в работах исследователей 1917–1920–х годов. Очерчены процессы, которые влияли на состояние научной разработки темы.
Ключевые слова: *Украинская социал–демократическая рабочая партия, историография, украинское движение.*

Berezovsky, O.M. The Ukrainian Social Democratic working–class party in works of researchers of 1917–1920th years
The progress of researches of Ukrainian Social Democratic working–class party in works of researchers of 1917–1920th years was analyses. The processes are determined which had an influence on the scientific work condition of the theme.
Key words: *Ukrainian Social Democratic working–class party, historiography, Ukrainian movement.*

УДК 930.1 (477) «1920/1939» **Сіроченко Г.В.**

Історіографія політичних репресій 20–30-х років XX ст. на території України крізь призму історичних праць радянського періоду (1920–1991 рр.)

Проаналізовано історіографію масових політичних репресій на Україні, наголошує на тому, що за часів панування цензури та певного диктату в історичній науці з боку партійної верхівки було вкрай важко правдиво відтворювати історичні події.

Ключові слова: *масові політичні репресії, диктат, історіографія, державний терор,історичні дослідження.*

Впродовж майже півстоліття тема репресій привертала увагу вітчизняної та світової громадськості, починаючи ще з історичної доповіді М. Хрущова на XX з`їзді КПРС про культ особи Й. Сталіна. Навіть в умовах «хрущовської відлиги» належне висвітлення зазначеної проблеми було неможливим. Щоправда почалась реабілітація незаконно репресованих громадян, але саму проблему Великого терору замовчували, історики та дослідники відчували тягар ідеологізації суспільного життя. Як підкреслив М. С. Горбачов, «вина Сталіна і його найближчого оточення перед партією і народом за допущені масові репресії і беззаконня величезна і непрощенна. Це урок для всіх поколінь» [1,с.293]. Але втягування історії в політичну боротьбу неодмінно відбивається на її об'єктивності. Політизація історичних досліджень загрожує перетворенню науки в служницю ідеології [2,с.148]. В епоху сталінізму «Короткий курс історії ВКП(б)» оголошений «могутньою ідейною зброєю більшовизму, справжньою енциклопедією марксизму–ленінізму» і надовго визначив напрямок розвитку радянської історичної науки та української в радянський період.

Метою даної статті є спроба з'ясування закономірностей зародження, становлення та основних напрямів дослідження в радянський період історії масових політичних репресій в Україні.

Історична наука, в тому числі історіографія, в УРСР в радянський період, на думку істориків того періоду, пройшла в своєму розвитку три етапи, що відповідають трьом періодам в житті суспільства. Перший – охоплює період з жовтня 1917 р. до середини 30–х років. Цей етап її становлення, що проходив в «боротьбі з буржуазними уявленнями і рецидивами аж до їх повного викорінення». Другий етап – період завершення «побудови соціалізму» (середина 30–х – кінець 50–х років), і третій – це етап «вдосконалення соціалізму». До середини 50–х років в дослідженнях

виявився вплив культу особи з його догматизмом, деякими відступами від історичної правди. Важливу роль в усуненні цих недоліків мали рішення ХХ з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» тощо. Поряд з загальносоюзними журналами «Вопросы истории», «Вопросы истории КПСС», «История СССР» в 1957 р. засновано «Український історичний журнал». Синтезованим підсумком роботи істориків УРСР в другій половині 50–х років стала двотомна «Історія Української РСР» (К., 1955–1956) [3,с.3–5]. Не дивлячись на це, пріоритет в дослідженні масових політичних репресій проти населення України належав зарубіжним історикам. За тодішнього режиму протягом десятиріч масовий терор був темою глибоко табуйованою. Адже, публікації, що з'являлись за таких умов, могли бути тільки санкціоновані владою.

Перші публікації, які розкривали тему більшовицького терору, з'явилися в українській пресі та виданнях 1919–1930 років. Звертають на себе увагу в цьому контексті окремі видання [4;5;6;7;8] і чисельні газетні публікації [9;10;11;12;13;14;15;16;17]. Вони повідомляли про діяльність одеської, київської та харківської надзвичайок. Вперше в літературі використано слідчі справи з архівів ГПУ–НКВД у псевдонаукових працях номенклатурних авторів початку 1930–х років. Так, після арештів у справі УВО В. Затонському у його настановних письмових зверненнях наводились уривки з протоколів допитів Михайла Козоріса, академіка Степана Рудницького й керівника наукового сектору Держплану Климентія Коника [18]. У цих ситуаціях використання слідчих справ мало не академічний характер, а було продовженням оперативних заходів яґодинських структур. Наприклад, В. Затонський завершив свій виступ такими словами: «Треба остаточно викорінити все негативне, все вороже революції, що досі було в стінах Академії. Це тепер і провадиться...» [18,с.53]. На думку багатьох істориків, центральне місце в офіційній радянській історіографії займає короткий курс історії ВКП(б) [19], що задавав тон усій історіографії СРСР. Ідеї цієї книжки протягом довгих років розповсюджувались серед численних брошур. Наступною віхою історіографії стала доповідь Хрущова 25 лютого 1956 року [20]. Історики сходяться на думці, що особи, що готували для Хрущова текст, використовували старе чекістське діловодство. Інша особливість цієї доповіді полягає в тому, що для населення СРСР вона лишилась таємна. Її оголошували усно, причому тільки для членів партії.

В радянський період працювали над різними проблемами, зокрема терором більшовицької влади на Україні, й українські історики. В 20–ті роки куркульський бандитизм вивчався переважно активними учасниками боротьби з ним. В 30–х роках це вивчення було продовжено [21;22;23;24]. Автори праць висвітили класову природу, соціально–економічні й ідеологічні коріння бандитизму, визначаючи його як «антирадянський рух, який очолювало куркульство»[3,с.321]. В 1939–му – першій половині 1960–х років, на думку українських істориків радянського періоду, історія західноукраїнських земель 20–30–х рр. фальсифікувалась зарубіжною історіографією: «буржуазно–шовіністичні історики намагались обґрунтувати реакційні концепції насильницької асиміляції українського населення. ...В цілому українська буржуазно–націоналістична, як і шовіністична, історіографія ігнорувала закономірність возз'єднання українських земель в єдиній Радянській державі» [3,с.333–334]. Одними з перших досліджень даного питання стали монографії М. М. Петровського

[25], і С. М. Білоусова [26]. Про терор більшовицької влади ані пари з вуст [27].

В 1960–х – 1970–х рр. в працях П. Софінова, В. Голіченко, Л. Маймескулова на широкому історичному фоні показана «видатна роль чекістів в розгромі внутрішньої контрреволюції в республіці»[28,с.228–232;29,с.137–161;30, с.182–225]. Значний інтерес істориків викликає розгром махновщини. Дане питання висвітлює Т. Незнамова [31]. Найбільш фундаментальною узагальнюючою монографією по даній темі є праця О. О. Кучера, в якій на широкому соціально–економічному фоні показаний розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. [32]. Атмосфера, яка склалася в республіці після ХХ з'їзду КПРС, сприятливо позначилася на розвитку історичної науки, зокрема на вивченні історії України 20–30–х рр. ХХ ст. Корінним чином було перероблено другий том «Історії Української РСР» [33]. Хоча в цілому вивчення міжвоєнного періоду історії України і продовжувало характеризуватися значною заідеологізованістю й останній подавався майже виключно у позитивному дусі, в період «відлиги» було зроблено значний крок у вивченні вітчизняної історії 20–30–х рр. ХХ ст.

Значні зміни, що відбулися в суспільно–політичному житті країни у другій половині 1980–х рр., потребували нових підходів до вивчення історії радянської України 20–30–х рр. З'явилася можливість досліджувати заборонені раніше теми, використовувати недоступні архівні й друковані джерела. С. Кульчицький взяв участь в написанні колективної монографії щодо історіографії історії України. Так, в 1987 р. виходить колективна монографія під керівництвом І. Хмеля «Історіографія історії Української РСР» [3] (К., 1987). Монографія являла найбільш повне історіографічне узагальнення досліджень з історії України і публікувалась як додатковий том до багатотомної «Історії Української РСР». Цінним для висвітлення досліджуваної проблематики є розділ VII «Історіографія побудови і укріплення в Українській РСР соціалістичного суспільства (1921–1941)», що міститься в монографії, та особливо підпункт 6 «Критика сучасної буржуазної історіографії історії соціалістичного будівництва в УРСР (1921–1941)». Авторами даного розділу стали відомі історики та дослідники: С. В. Кульчицький; А. В. Санцевич, Ю. Ю. Слівка, М. М. Варварцев. Даний розділ присвячений радянській історіографії періоду 20–30–х рр. ХХ ст. [3,с.301]. В 1989 р. виходить, на нашу думку, принципово важлива та актуальна колективна монографія радянських істориків «Історики сперечаються: Тринадцять бесід» (М., 1989) [34]. До неї увійшов ряд статей, в яких простежується спільна думка авторів щодо стану історіографії масових політичних репресій: в країні взято курс на перебудову, йде перегляд застарілих концепцій і точок зору, ломка стереотипів, які сформувались в періоди культу особи і застою. Відстоюється думка про те, що на початку 30–х років, в процесі колективізації, практично сформувався потужний, суворо централізований адміністративно–політичний апарат примусу, який й був використаний Сталіним як зброя боротьби за встановлення і зміцнення режиму його особистої необмеженої влади [34,с.271–273]. Вчений на основі дослідженого матеріалу робить висновок щодо етапів розмаху та згасання репресій в союзних республіках. Сигналом до нової хвилі репресій стало вбивство С. М. Кірова 1 грудня 1934 р. [34,с.285–287]. Вчений відстоює думку, що одразу ж після Пленуму ЦК ВКП(б) почалось в широкому масштабі знищення керівних партійних, радянських, госпо-

дарських і військових кадрів; саме Сталін був ініціатором репресій, вони проводились за його наказом [34,с.293]. В 1989 р. виходять ряд наукових розвідок, які стосуються різноманітних аспектів досліджуваної проблематики [35]. Важливою в даному розумінні є стаття В. Парсаданової, яка присвячена питанню депортації населення Західної України та Західної Білорусії в 1939–1941 рр. [36].

На противагу працям радянських істориків, а подекуди й в спільному «ключі» створена книга українських істориків «Маршрутами історії» (К., 1990) [37] присвячена актуальним історико–політичним проблемам. Автори зауважують, що протягом 1989 р. прийнято важливі постанови ЦК КПРС і ЦК Компартії України, які стимулювали роботу по відновленню справедливості щодо жертв репресій 30–40–х та початку 50–х рр. [37,с.14]. Український вчений В. Верстюк на сторінках праці, присвяченої «Воєнному комунізму» на Україні зауважує, що більшість селянських повстань спрямовувалась не стільки проти Радянської влади, скільки проти «воєнного комунізму», тобто примусових заходів у галузі економіки й політики. Вчений по–своєму тлумачить причини зародження терору в Україні [38,с.119–120]. В. Верстюк робить висновок, що не зважаючи на те, що радянська пропаганда продовжувала твердити про антикуркульське спрямування продовольчої політики, остання зачіпала значну частину сільського населення, живила на селі антирадянські настрої, сприяла зростанню кількості банд, затягувала громадянську війну [38,с.128–129]. Ю. Шаповал [39] на сторінках книги «Маршрутами історії» робить загальний аналіз проблеми сталінізму й репресій на Україні, відстоює думку про те, що вже з кінця 20–х розпочалась підготовка провокаційної справи «Спілки визволення (СВУ)». Ю. Шаповал дослідив ступінь висвітлення питання і прийшов до висновку, що у 1989 р. з'явилось чимало публікацій, присвячених «СВУ». Однак поза увагою авторів публікацій, на думку вченого, залишився дуже важливий факт: ніхто інший, як сам Сталін спрямовував підготовки «справи» [39,с.306].

Отже, історіографія масових політичних репресій в радянський період пройшла складний шлях. Перебуваючи під тиском системи та ідеології, історики могли лише в загальних рисах окреслювати обриси проблемної теми. І то, це більше стосується періоду, пов'язаного з початком процесу реабілітації жертв масових політичних репресій за М. Хрущова. Якісно новий етап в історіографії радянсього періоду настав лише в «перебудові» часи.

Список використаних джерел

1.Историки спорят: Тринадцать бесед / Под общ. ред. В. С. Лельчука. – М.: Политиздат, 1989. – 510 с.

2.Методологические проблемы истории: Учеб. пособие для вузов / Под ред. Владимира Никифоровича Сидорцова. – Минск: Тетра Системс, 2006. – 352 с.

3.Историография истории Украинской ССР: Монография / АН Укр. ССР, Ин–т истории: Ред. кол.: И. С. Хмель и др. – К.: Наук. думка, 1987. – 555 с.

4.Алинин К. «Чека»: Личные воспоминания об Одесской чрезвычайке: С портретом жертв ЧК. Одесса, 1919. – 91 с.

5.Кошмарные тайны киевской чрезвычайки: Рассказ «Смертника». – К., 1919. – 8 с.

6.Ужасы чрезвычаек: Большевистский застенок в Харькове и Царицыне. Ростов на Дону: Осваг, 1919. – 32 с.

7.Авербух (Авенариус) Н.И. Одесская «чрезвычайка» – большевистский застенок: Факты и наблюдения. Ч. 1. Кишинев: Импримерия Статулуй, 1920. – 37 с.

8.Есив М. В подземията на Одеската Чрезвичайка. София, 1931. – 168 с.

9.Следствие об ужасах чрезвычайки // Русь. К., 1919. – 22 августа / 4 сентября. – № 10. – С. 2.

10.Ир.[тенев] Вл. Раскопки «чрезвычайки» // Вечерние огни. – 1919. – 24 августа / 6 сентября. – № 7. – С. 3; Його ж. Концентрационный лагерь // Вечерние огни. – 1919. – 24 сентября / 7 октября. – № 31. – С. 4; Його ж. Кровавое прошлое // Вечерние огни. – 1919. – 30 сентября / 13 октября. – № 36. – С. 3; 18 октября / 1 ноября. – № 52. – С. 3.

11.Предварительное следствие о «Чрезвычайке» // Вечерние огни. – 1919. – 24 августа / 6 сентября. – № 12. – С. 4.

12.Борисов Марк. Из документов Ч.К. // Вечерние огни. – 1919. – 26 августа / 8 сентября. – № 8. – С. 4.

13.Две ночи в Ч.К. // Вечерние огни. – 1919. – 26 августа / 8 сентября. – № 8. – С. 4.

14.Расстрел монахов в Лубнах // Киевская жизнь. – 1919. – 27 августа / 9 сентября. – № 2. – С. 3.

15.Борисов Марк. Разложение «Красной армии»: По документам недавнего прошлого // Вечерние огни. – 1919. – 28 августа / 10 сентября. – № 10. – С. 3.

16.Раскопки на Лукьяновском кладбище // Вечерние огни. – 1919. – 2/15 сентября. – № 13. – С. 2.

17.В концентрационном лагере // Объединение. – К., 1919. – 5/18 сентября, № 8. – С. 1.

18.Затонський В.П. Національно–культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН. – К.: ВУАН, 1934. – С. 25–27.

19.История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. – [М.:] ОГИЗ, 1946.

20.Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях: Доклад [...] XX съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1956 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3 (290). – С. 128–170.

21.Лебедь Д. Итоги и уроки трёх лет анархомахновщины / Д. Лебедь. – Харьков, 1921.

22.Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции / Я. Яковлев. – Харьков, 1921.

23.Руднєв В. Махновщина / В. Руднєв. – Х., 1928.

24.Козельський В. Шляхом зрадництва й авантюр / В. Козельський. – Х., 1927.

25.Петровський М. Західна Україна (історична довідка) / М. Петровський. – К., 1945; Його ж. Воссоединение украинского народа в едином Советском государстве / Н. Петровский. – М., 1946.

26.Бєлоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській державі / С. М. Бєлоусов. – К., 1951.

27.Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР, 1917–1939: Зб. документів і матеріалів. – К., 1979.

28.Софинов П. Г. Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии (1917–1922 гг.) / П. Г. Софинов. – М., 1960.

29.Голіченко В. Д. Вартові революції / В. Д. Голіченко. – К., 1966; Його ж. Партійне керівництво органами державної безпеки / В. Д. Голіченко. – К., 1968.

30.Маймескулов Л. Н. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия (1918–1922 гг.) / Л. Н. Маймескулов, В. В. Сташик, А. И. Рогожин. – Харьков, 1971.

31.Незнамова Т. М. КП(б) Украины – организатор трудящихся масс на разгром махновщины (конец 1920–1921 гг.) / Т. М. Незнамова. – К., 1971.

32.Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. / О. О. Кучер. – Х., 1971; Його ж. Боротьба зі збройною внутрішньою контрреволюцією на Україні в 1921–1923 рр. в радянській історіографії / О. О. Кучер. – Укр. іст. журн. – № 2. – 1971. – С. 126–132.

33.Історія Української РСР. – Т. 2. – К., 1956.

34.Историки спорят: Тринадцать бесед / Под общ. ред. В. С. Лельчука. – М.: Политиздат, 1989. – 510 с.

35.Зотов В. Национальный вопрос: деформации прошлого / В. Зотов / В кн.:Суровая драма народа: Учёные и публицисты о природе сталинизма / [Сост. Сенокосов Ю. П.]. – М.: Политиздат, 1989. – С. 258–270.

36.Парсаданова В. С. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. / В. С. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2.

37.Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал; Ред. кол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. / Інститут історії партії при ЦК Компартії України. – Філ. ін–т марксизму–ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1990. – 655 с.

38.Верстюк В. Ф. «Воєнний комунізм» на Україні / В. Ф. Верстюк / В кн.: Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал; Ред. кол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. / Інститут історії партії при ЦК Компартії України. – Філ. ін–т марксизму–ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 97–134.

39.Шаповал Ю. І. Сталін, сталінізм і Україна. / Ю. І. Шаповал / В кн.: Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 288–317.

Сироченко А.В. Историография политических репрессий 20–30–х годов XX столетия на территории Украины через призму исторических трудов советского периода (1991–2009 гг.)

Проанализирована историография массовых политических репрессий на Украине, сделан акцент на том, что за времена главенствования цензуры и полного диктата в исторической науке со стороны партийной верхушки было крайне трудно правдиво освещать исторические события.

Ключевые слова: *массовые политические репрессии, диктат, историография, государственный террор, исторические исследования.*

Sirochenko, G.V. Historiography of political repressions in the 20–30–th XX century in Ukraine through prism of historical works in soviet period (1991–2009years)

Analysed is the historiography of mass political repressions in Ukraine, accented, that time domination of censorship and total dictate in historical science from side supreme power were is very hard for truth description of historical events.

Key words: *mass political repressions, dictate, historiography, state terror, historical studies.*

УДК 94(477) С. Ковпак

Дахненко М.В.

Історіографія створення та бойової діяльності партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (1941 –1943 рр.)

Зроблено спробу проаналізувати внесок сучасних українських та радянських істориків у вивчення основних аспектів діяльності партизанського з'єднання під командуванням Ковпака.

Ключові слова: *Друга Світова війна, Велика Вітчизняна війна, партизани, бойові рейди, Ковпак С.*

В українській історіографії Другої світової війни займає чільне місце історія народної боротьби на тимчасово окупованій території України. Ці питання висвітлюються як у багатомних фундаментальних виданнях, колективних та індивідуальних монографіях, так і в численних статтях. Значну увагу дослідники приділяють історії формування та бойової діяльності партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака. Головною метою даної роботи є аналіз стану дослідження ролі й місця Сумського з'єднання партизанських загонів в боротьбі проти німецько–фашистських загарбників на окупованій території Уккраїни через призму бачення цієї проблеми радянськими та українськими істориками. Автор ставить перед собою завдання виявити найбільш досліджені аспекти проблеми, визначити питання, які потребують подальшої розробки.

В радянській літературі військових років в силу суворої конспірації партизанського руху, а також із–за відсутності в той час даних про боротьбу і результати дій партизанських загонів у всіх районах України в основному відображалась бойова діяльність партизан північних областей республіки. Саме так, на фоні партизанської боротьби намагався узагальнити дії радянських партизан в перший період Великої Вітчизняної війни Б. А. Волін [1]. Він навів перші дані про дії партизан Сумської області, не вказавши з міркувань конспірації прізвища командирів загонів. Більш детальні дані про діяльність сумських партизан були приведені в брошурах, що вийшли пізніше начальника ЦШПР П. К. Пономаренка [2] і начальника штабу УШПР Т. А. Строкача. [3] Це були свідчення про бої партизанського загону С. А. Ковпака і С. В. Руднєва в Спадщанському лісі. В наведених публікаціях, періодичній пресі військових років загальні дані про кількість партизан Путивльського об'єднаного партизанського загону ще не відображали справжній розмах боротьби.

Перші спроби наукового дослідження історії бойової діяльності партизанського з'єднання С. А. Ковпака охоплюють перше післявоєнне

десятиліття. Відзначімо, насамперед праці, автором яких виступає сам уславлений партизанський командир. Праця «Сталінський рейд», яка з'явилася в 1947 р., записана зі слів самого Сидора Артемовича Ковпака. В ній висвітлюються бойові операції з жовтня 1941 року по червень 1943 року. Як показано в книзі, сталінський рейд став однією із найважливіших операцій партизан України в роки Великої Вітчизняної війни. Сіючи паніку в тилу ворога, об'єднаний загін а потім з'єднання, відтягувало на себе значні сили ворога, знищувало залізничні шляхи і затримувало перекидання фашистських військ на фронт. Досить грунтовно в книзі висвітлюється вплив рейду на розвиток партизанської боротьби в західних областях України [4,с.24].

Книга Ковпака «Від Путивля до Карпат», вперше опублікована в 1948 р., присвячена бойовим операціям Сумського партизанського з'єднання. В 1942 році з'єднання здійснило похід із Брянських лісів на Правобережну Україну, а в 1943 році легендарний Карпатський рейд. Автор висвітлює бойові операції партизан по багатьох областях України, Росії, Білорусі. В ній більш повно в порівнянні з першою працею розкриваються питання, пов'язані з підготовкою бойових операцій, особливості формування з'єднання [5,с.151].

Однією з найперших наукових праць, в якій висвітлено бойові рейди партизанського з'єднання під командуванням С. Ковпака є книга М. І. Супруненка «Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза», опублікована в 1956 році. Як відзначає автор, в 1943 році великого розмаху набирає партизанський рух, в умовах якого перед партизанами постали відповідальні завдання, заплановані на весняно–літній період. Вони вимагали посилення партійно–політичного і військово–політичного керівництва бойовою діяльністю з'єднання, покращення постановки політико–масової роботи серед партизан і населення. Автор вперше пише про нараду в с. Червона Слобода 26 березня 1942 р., на якій було прийнято рішення про створення об'єднаного штабу партизан Брянських лісів. Після цього всі партизанські загони, що діяли від Новгород–Сіверська до Суземки, почали активні операції проти німців. Водночас автор зауважує, що серйозним недоліком в розвитку партизанського руху було те, що основна маса загонів зосереджувалась на північно–східній Україні, тоді як на Правобережжі, де проходили найважливіші комунікації гітлерівців, партизанський рух був розвинутий слабко і противник без особливих труднощів користувався залізницею для своїх власних потреб [6,с.111,201].

На рік пізніше вийшла колективна праця «Народна війна на Україні в роки Великої Вітчизняної війни», написана відомими радянським вченими В. Клоковим, І. Куликом, І. Слиньком. Автори вперше висвітлюють нараду 31 серпня 1942 року в Москві, де були присутні керівники двох найбільших партизанських з'єднань України Ковпак і Сабуров. На цій нараді Сталін зауважив, що партизанський рух ще не став всенародним, хоча для цього є всі умови. Було прийнято рішення про підготовку рейду на Правобережну Україну з'єднань Ковпака і Сабурова, який розпочався 26 жовтня 1942 року. Висвітлюється проблема радіозв'язку між радянським тилом і партизанським загоном Ковпака та виготовлення на одному із заводів спеціальних радіостанцій [7,с.46,87,100].

Цінність статті І. І. Слинька «Бойовий партизанський рейд під Київ» полягає у висвітленні створення обласних штабів партизанського руху

для посилення керівництва діями партизанських загонів на місцях. Особливе місце в статті займає питання підготовки з'єднання до рейду, а саме забезпечення боєприпасами, зброєю, медикаментами, агітаційно–пропагандистськими матеріалами. Автор робить висновки що рейд з'єднання під Київ, на початку 1943 року яскраво засвідчив про новий етап в розвитку партизанського руху і його могутнє зростання, про посилення організованості і централізації керівництва діями партизанських загонів в тилу ворога. Але в той же час залишається незрозумілим чому автор пише про рейд під Київ, якщо у всій науковій літературі цей рейд згадується як сталінський рейд [8,с.54].

Другий етап в розробці проблеми охоплює 60–і – 80–ті роки минулого століття. В ці роки радянські історики, в тому числі і українські, зосередили свою увагу на більш грунтовному дослідженні окремих питань, пов'язаних зі створенням та бойовою діяльністю з'єднання.

В 60–і роки виходить шеститомна праця «История Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.)», яка було кроком уперед порівняно зі сталінською інтерпритацією історії війни. В 3–у томі наводяться дані про перехід до такої форми бойової діяльності як рейди крупних партизанських з'єднань. Досить детально розповідається про завдання, які ставились перед Путивльським об'єднаним загоном, а саме вийти рейдом на територію Чернівецької області для здійснення там диверсій на нафтопроводах і комунікаціях противника, посилення партизанського руху в регіоні, а також вивчення можливостей ведення партизанської боротьби на землях Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Румунії. В книзі вперше говориться про помилки воєнно–політичного керівництва країни в передвоєнні і воєнні роки. Варто зазначити, що шеститомник має суттєві недоліки, до яких слід віднести обмежену джерельну базу, не показані грубі хиби і помилки в організації партизанського руху, а саме несвоєчасність створення органів керівництва партизанським рухом [9,с.154,265,287].

Вагомий внесок в дослідження історії створення партизанського з'єднання під командуванням Ковпака зробив М. В. Старожилов в книзі «Партизанське з'єднання С. А. Ковпака (з історії створення)». Узагальнивши багатий фактичний матеріал, автор досить детально висвітлює процес об'єднання Путивльського загону із загонами інших районів Сумщини в Сумське партизанське з'єднання під командуванням Ковпака, наводить дані про перебіг подій під час бойових рейдів. Крім того, на основі архівних матеріалів автор грунтовно аналізує внутрішній устрій з'єднання, форми зв'язку із УШПР і іншими партизанськими загонами тимчасово окупованої України [10,с.24,31,45].

Цікавою є тритомна праця «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1944 рр.», в другому томі якої говориться про направлення Сумського партизанського з'єднання у західні і південно–західні райони України для активізації там партизанського руху. Аналізується нарада членів нелегального ЦК КП(б)У і командно–політичного складу дев'яти найбільших партизанських з'єднань, яка відбулась в с. Картеничі. Сам факт проведення такої наради на окупованій нацистами радянській землі свідчив про розмах партизанського руху. В тритомнику висвітлюється створення в грудні 1942 р. за рішенням нелегального ЦК КП(б)У штабу партизанського руху по Київській області, який очолив

Сидір Ковпак. До недоліків тритомника слід віднести те, що автори, аналізуючи бойову діяльність з'єднання, приділяють увагу, фактично лише, Карпатському рейду, не враховуючи інших досягнень з'єднання під командуванням Ковпака. Також викликають сумнів наведені цифри стосовно кількості бійців, знищених німців та захоплених трофеїв [11,с.186,199,252].

Праця «Фронт без флангів» кореспондента газети «Правда» Л. Коробова, безпосереднього учасника подій, висвітлює бойові операції з'єднання Ковпака. Особливу увагу він приділяє Карпатському рейду, а саме ударам по нафтовим вишкам, бензосховищам і нафтоперегінним заводам, що мало для німців негативне значення. Саме після цього, як наголошує автор, Гітлер поставив перед Гіммлером мету – знищити з'єднання Ковпака. Особисті враження, спостереження під час бойових рейдів, щоденники тих часів дали можливість автору не тільки показати самого Сидора Артемовича, але і бійців та командирів, які воювали поруч з ним. Автор наводить дані по кількості знищених фашистських солдатів і офіцерів, знищеної та захопленої техніки, але ці цифри автор не підтверджує документально [12,с.45].

Значний науковий доробок становить праця Клокова В. І. «Действия партизан на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск 1941–1944 гг.». В монографії автор на основі широкого кола джерел висвітлює партійне керівництво діями партизан по зриву залізничних перевезень в тилу фашистських військ, розкриває героїзм та самовіданність учасників партизанського з'єднання Сидора Ковпака в ході диверсійних дій на залізницях та допомогу їм з боку радянського тилу. Цілком слушно автор відзначає неправомірність виразу «пущено під укіс ... ешелонів», що зустрічається досить часто в літературі. Автор пояснює, що лише в деяких випадках ешелони дійсно йшли під укіс, тому більше підходить термін «підірвано ешелонів». В більшості випадків страждали лише паровоз і декілька вагонів. Але шкода, що наносилась підривом ешелонів, в загальному була досить значною. Це зіграло значну роль в наданні практичної допомоги Червоній армії, чим всі інші дії партизан разом взяті [13,с.25].

Стаття В. І. Кучера «Роль партизанських країв та зон в розвитку боротьби на Україні» висвітлює малодосліджене питання створення партизанських зон внаслідок активних бойових дій партизанського з'єднання під командування Ковпака. Автор наводить дані про відкриття в місці розташування з'єднання спеціальних шкіл і курсів, слухачі яких набували навичок мінерів, радистів, зв'язківців, кулеметників, мінометників [14,с.19].

В книзі «Народная война в тылу фашистских оккупантов» написаній колективом відомих українських істориків, куди входять І. Кулик, В. Клоков, І. Слинько, більш повно у порівнянні з попередніми виданнями висвітлюється процес становлення і розвитку партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни, підкреслюється роль суттєвої допомоги партизанів частинам Червоної Армії в ході військової боротьби в тилу противника. Аналізується процес створення і укріплення партизанського руху, форми і методи підпільної діяльності диверсійних груп. Автори наводять дані знищених німецьких офіцерів, штабів, гарнізонів, комендатур і поліцейських постів. Також автори аналізують взаємовідносини сумських партизан з партизанами Росії і Білорусі та допомогу з боку місцевого населення та керівництва країни [15,с.213].

Вагомий внесок в дослідження проблеми становить спільна праця І. Ф. Кураса і А. В. Кентія «Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны)». Спираючись на архівні джерела, автори проаналізували оперативну діяльність Українського штабу партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни, його роль в керівництві партизанським рухом та розширенні масштабів бойових операцій восени 1942 – навесні 1943 рр. Значна увага приділяється в книзі питанням диверсійних операцій партизанського з'єднання під командуванням Ковпака на ворожих комунікаціях, а саме створення відділу УШПР і спецслужб у з'єднанні, розробці питань тактики і техніки диверсій. Також автори більш повно в порівнянні з іншими дослідниками розкривають головні аспекти керівництва партизанською розвідкою, зокрема створення розвідувальної служби, матеріально–технічне забезпечення, фінансування партизанського з'єднання під командуванням Ковпака та підготовку партизанських кадрів [16,с.66].

В багатьох історичнних дослідженнях і мемуарних творах цього періоду спостерігається переоцінка партизанських рейдів. Ряд авторів вважає рейди однією з форм партизанської боротьби, не враховуючи ту обставину, що будь–яка форма боротьби повинна наносити безпосередню шкоду противнику. Рейди ж були лише тактичним прийомом партизан з метою або ж виходу із оточення переважаючими силами противника або ж передислокації в нові райони бойових дій.

Із набуттям Україною незалежності почався новий етап в дослідженні історії партизанського руху, в тому числі і діяльності з'єднання під командуванням Ковпака. Зокрема, монографія «Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941–1944рр. Мовою документів очима історика» А. С. Чайковського, що вийшла в 1994 році, являє собою новий погляд на перебіг війни. Автор розкриває на основі широкої джерельної бази та нововіднайдених архівних матеріалів умови підготовки і проведення бойових рейдів, наводить реальну чисельність партизан, яка раніше в літературі свідомо завищувалась. Наводяться цікаві цифри стосовно соціального походження, віку, рівня освіти учасників партизанського руху. Автором розкривається малодосліджене питання про недоліки у справі нагородження партизан орденами та медалями [17,с.185].

Цікавою є монографія Клокова В. І. «О стратегии и тактике партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944 гг.)». Автор приділяє увагу питанням стратегії і тактики партизанських дій в тилу фашистських окупантів, а саме змінам у тактиці партизанського з'єднання з переважно оборонного характеру до наступального. Це сприяло розширенню визволених від окупантів партизанських країв і розповсюдженню зон їх бойової і диверсійної діяльності на нові райони. Як наголошується в книзі, що окрім ударів по комунікаціям противника важливе значення мала безпосередня взаємодія з регулярними військами [18,с.14].

Колективна монографія «Україна партизанська 1941–1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними» на основі найновіших архівних матеріалів оцінює проблему розвитку партизанського руху. В книзі показано, що перед виходом в рейд на Правобережжя Сумського

партизанського з'єданння в його бойовому складі налічувалось 5 партизанських загонів, реорганізованих потім у батальйони, а саме з'єднання стало називатись «військова частина 00105». Рейд у Карпати, який тривав майже 100 днів, був розцінений ЦК КП(б)У і Українським штабом партизанського руху «найблискучішим рейдом із всіх рейдів, які здійснювалися партизанами України». Видання складається в тому числі з історичних довідок про партизанське з'єднання під командуванням Ковпака, де на підставі архівних документів розкриваються питання організації та основні напрямки їхньої діяльності. Більш повно висвітлюється історія створення цього формування, його бойовий шлях, наводяться прізвища командирів, комісарів та начальників штабу, відомості про чисельний та національний склад, їх озброєння, бойову та диверсійну діяльність, масово–політичну роботу на окупованій території, нагородження партизанів [19,с.50].

Праця «Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт в тилу вермахту в Україні (1941–1944 рр.)» А. В. Кентія та В. С. Лозицького, що вийшла в 2005 році, на основі використання широкої джерельної бази розповідає про успіхи і невдачі партизанського з'єднання Ковпака в 1942 – 1943 рр. Аналізуються особливості нацистського окупаційного режиму і його заходи у боротьбі з партизанами. Автори приділяють увагу Карпатському рейду, і роблять висновки про його успішність. Разом з тим автори звертають увагу і на недоліки, зазначивши, що план його проведення був украй ризикованим, ініціатори проведення рейду не врахували чимало важливих обставин ведення бойових партизанських операцій у Карпатах [20,с.12,44,162].

Праця «Від Полісся до Карпат», авторами якої є А. В. Кентій та В. С. Лозицький, вийшла в 2005 році і написана на базі архівних документів, переважна більшість з яких друкується вперше. В ній автори розкривають складний і небезпечний шлях до Карпат, який пройшли з боями в тилу ворога партизани Сумського з'єднання під командуванням Ковпака. Автори досить детально вссвітлюють проблеми підготовки та проведення знаменитого рейду. В світлі нововіднайдених архівних матеріалів автори характеризують особливості взаємовідносин командиира Ковпака та комісара Руднєва. Не можуть залишитися поза увагою висновки авторів щодо суперечностей між командуванням з'єднання і УШПР. В порівнянні з іншими науковими працями автори не оминають факт мародерства і грабунків населення з боку особового складу з'єднання. До недоліків згаданої праці слід віднести те, що хоча вся книга і присвячена Карпатському рейду, не в повній мірі охарактеризовано складнощі стосунків міз партизанами і збройними формуваннями УПА та специфіку відносин з населенням Західної України [21,с.14].

Стаття Д. А. Самосвата висвітлює питання підготовки та проведення партизанських рейдів, а також містить дані про знищену ворожу техніку, боєприпаси, важливі стратегічні об'єкти. Автор відзначає талановитість та дальновидність Сидора Ковпака, який з перших днів війни виявив себе хорошим організатором народних мас, а також вплив прикладу партизанського загону на розвиток народної боротьби в тилу ворога в цілому [22,с.26].

Отже, виходячи з наведеного аналізу історіографії створення та діяльності партизанського з'єднання під командуванням Сидора Ковпака, можна зазначити, що історикам вдалося накопичити значний фактологічний матеріал та зробити певні узагальнення. Проте не дивлячись на це історіографія створення та бойової діяльності Сумського партизанського з'єднання ще не стала предметом спеціального дослідження, вивчалися лише окремі її аспекти, коло питань стосовно означеної теми потребує подальшого вивчення. Маловивченими залишаються питання пов'язані із організацією зв'язку, медичного, продовольчого забезпечення, культурно–агітаційної роботи та інші.

Список використаних джерел

1. Волин Б. А. Всенародная партизанская война. – М.: Госполитиздат, 1942. – 69 с.
2. Пономаренко П. К. Партизанское движение в годы в годы Великой Отечественной войны. – М.: Госполитиздат, 1942. – 59 с.
3. Строкач Т. А. Партизаны Украины. – М.: Госполитиздат, 1942. – 71 с.
4. Ковпак С. А. Сталінський рейд. Лит. запись Е. Герасимова. – М.: Воениздат, 1947. – 76 с.
5. Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат. – К.: Політвидав, 1949. – 287 с.
6. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). – К.: Госполитиздат, 1956. – 471 с.
7. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: вид–во Академії наук Української РСР, 1957. – 217 с.
8. Слинько І. І. Бойовий партизанський рейд під Київ (1943 р.) // Український історичний журнал. – 1958. – №4. – С. 52–63
9. История Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). –Т. 3. – К.: Воениздат, 1968. – 653 с.
10. Старожилов М. В. Партизанське з'єднання С.А. Ковпака (з історії створення). – Львів: вид–во Львівського ун–ту, 1966. – 94 с.
11. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – Т. 2. – К.: Політвидав України , 1968. – 517 с.
12. Коробов Л. Фронт без флангов. М.: Политиздат, 1972. – 127 с.
13. Клоков В. И. Действия партизан на железнодорожных коммуникацыях в тылу фашистских войск 1941–1944 гг. – К.: Наукова думка, 1984. – 168 с.
14. Кучер В. І. Партизанські краї та зони України в захисті населення в роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. – 1972. – №3. – С. 16–21
15. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944 гг. –Т. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – 431 с.
16. Курас И. Ф., Кентий А. В. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанського движения в годы Великой Отечественной войны). – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.
17.Чайковський А. С. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941–1944рр. Мовою документів очима історика) – К.: Україна, 1994. – 256 с.
18. Клоков В. И. О стратегии и тактике партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944 гг.). – К.: Наукова думка, 1994. – 74 с.
19. Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К.: Парламенське вид–во, 2001. – 320 с.
20. Кентій А. В., Лозицький В. С. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт в тилу вермахту в Україні (1941–1944 рр.). – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
21. Кентій А. В., Лозицький В. С. Від Полісся до Карпат. – К.: Парламенське вид–во, 2005. – 296 с.

22. Самосват Д. А. «Партизанский генерал» // Военно–исторический журнал. – 2007. –№7. – С. 24–27

Дахненко М.В. Освещение в научной литературе боевых рейдов партизанского соединения под командованием Сидора Ковпака (1941–1943 рр.)

Сделана попытка проанализировать вклад современных украинских и советских ученых в изучение главных аспектов деятельности партизанского соединения под командованием Сидора Ковпака

Ключевые слова: *Вторая Мировая война, Великая Отечественная война партизаны, боевые рейды, Ковпак С.*

Dakhnenko, M.V. Interpretation of partisan band under command of Sydor Kovpak in the scientific literature of battle raids (1941–1943)

In the article was made an attempt to analyze the contribution of modern Ukrainian and Soviet historian to the investigation of main aspects of partisan band's inspection activity under command of Kovpak.

Key words: *World War II, the Patriotic War, partisans, battle raids, Kovpak S.*

УДК 930 (477+438) «1944 / 1947»

Малка А.В.

Українсько-польське переселення: джерела

Аналізується джерельна база українсько–польського переселення періоду Другої світової війни та повоєнних років. Приділяється увага недостатньо з'ясованим аспектам проблеми, накреслюються напрямки подальшого дослідницького пошуку.

Ключові слова: *архівні документи, українсько–польське переселення, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, польське підпілля, репатріація, депортація, операція «Вісла».*

Серед згаданих джерел, які використовують історики для дослідження українсько–польських стосунків у період Другої світової війни та повоєнних років, зокрема й репатріаційно–депортаційних акцій українського і польського населення 40–х – поч. 50–х рр. XX ст, найціннішими з наукового погляду залишаються документи, що зберігаються у фондах Центрального архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Архіву Міністерства закордонних справ України, Центрального архіву Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща, Центрального військового архіву Міністерства національної оборони Республіки Польща, Архіву нових актів та Архіву Міністерства закордонних справ Республіки Польща.

Головні матеріали, які висвітлюють питання організації переселення українців з Польщі в УРСР в 1944 – 1946 роках, зосереджені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України та Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Відповідні документи з цієї проблеми зберігаються також в обласних державних і відомчих архівах, але здебільшого це копії інструкцій від центральних органів влади та їх інформування про розселення переселенців у регіонах.

Документи, які зберігаються у фондах ЦДАГОУ підтверджують, що протягом всієї переселенської акції керівництво СРСР і Польщі не мало вірогідної інформації про кількість переселенців. Офіційні дані щораз змінювались [3,арк.232;11, арк.23–28;12,арк.312;14,арк.213–214; 15,арк.83]. Незнання дійсної кількості переселенців створювало проблеми з розселенням новоприбулих. Ще більш критичним був процес переселення поляків, які не бажали виїжджати на захід. Архівні документи свідчать, що партійні органи звертали особливу увагу на настрої польського населення щодо виїзду на територію корінної Польщі та проводили підготовку до

переселення поляків ще до підписання офіційних документів про репатріацію [6,арк.57–58].

У фондах зберігаються документи про посилення активності польського та українського підпілля, спрямованої на зрив переселення, восени 1944 року. Окрім ведення пропагандистської роботи, мали місце напади на осіб, які висловили бажання переселитися. У деяких випадках у нападах були помічені працівники польської міліції, яких радянські органи звинувачували у співпраці з АК [3,арк.148].

У ЦДАГОУ збереглась інформація про відновлення антиукраїнських акцій з боку польського підпілля та польської поліції проти українського населення навесні 1945 року[7;8;10]. Згадані події співпадають з різким спадом подачі заяв переселенцями і відповідно дають підстави розглядати їх як спробу провокацій з боку радянських каральних органів з метою примусити українців виїхати в УРСР.

З документів видно, що значна частина населення вдавалась до різноманітних спроб уникнути переселення. Як один з методів українці використовували зміну національності та віросповідання [16,арк.9].

Проблеми з переселенням виникали не тільки внаслідок небажання українців виїжджати в УРСР, але й через слабку організацію самого переселення. Зокрема це підтверджують документи про недоліки в постачанні переселенців підводами та вагонами [9;10;12].

Документи підтверджують, що одним зі складних завдань для органів влади стало забезпечення переселенцям, які прибули на нові місця проживання, мінімальних побутових умов. Неодноразово РНК УРСР звертався до РНК СРСР з проханням про виділення кредитів на закупівлю худоби, зняття чи обмеження податків для переселенців тощо [4;5;13]. Але згадані документи мали здебільшого декларативний характер, оскільки центральні органи влади практично не звертали увагу на існуючі проблеми.

Інформації, які надходили від партійних органів, засвідчували факти масового повернення українців зі східних областей. Причиною цього стали важкі матеріально–побутові умови, у яких опинилися переселенці [2,арк.51]. Декотрим переселенцям вдавалося повернутися до Польщі і розповісти односельцям про важку радянську дійсність.

В Архіві Міністерства закордонних справ України збереглися поодинокі документи, що передували операції «Вісла» та мали опосередкований вплив на депортацію українського населення. Йдеться про намагання західних держав поставити під сумнів доцільність передачі Польщі значних територій Східної Прусії та Верхньої Сілезії [1,арк.10].

Вагома частка документальних матеріалів зберігається в Центральному архіві Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща, Центральному військовому архіві Міністерства національної оборони Республіки Польща та Архіві Міністерства закордонних справ Республіки Польща. У них зберігаються документи, які безпосередньо пов'язані з діяльністю цих відомств у репатріаційно–депортаційних акціях.

Для вивчення діяльності ОУН – УПА на території «Закерзонського краю», яка була спрямована на зрив переселення українців, найбільш цікавими є документи, що зберігаються в Центральному архіві Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща. За видовою ознакою у фонді, присвяченому діяльності ОУН (1944 – 1962), зосереджені матеріали, підготовлені українськими підпільниками, про суспільно–політичну ситуацію на території південно–східних воєводств Польщі,

розвідувальні донесення, аналітичні довідки про українсько–польські та українсько–радянські стосунки, повідомлення про діяльність українських військових підрозділів УПА–»Сян», І військового округу, надрайонів: Бескид, Верховина; ІІІ округу, надрайону Грубешівщина [17,bp.].

Значний пласт документів про діяльність ОУН – УПА, у тому числі й під час операції «Вісла», можна знайти також у фондах «Армії крайової», «Комітету у справах громадської безпеки», «Міністерства громадської адміністрації», «Міністерства громадської безпеки», «Міністерства внутрішніх справ» тощо. Зокрема, у фонді «Армія крайова» зберігаються інформації Армії крайової, з яких можна ознайомитися з оцінкою діяльності українського визвольного руху польським підпіллям. Порівняльний аналіз різнобічних поглядів особливо цінний, оскільки дозволяє зрозуміти причини, які призвели до українсько–польського протистояння в цей період [17,bp.].

Достатньо широка документальна база з цієї проблеми знаходиться у фонді «Польського комітету національного визволення». Документи свідчать про розгубленість польської комуністичної влади у перші місяці після створення ПКНВ. В окремих регіонах ситуація виходила з–під контролю місцевих органів влади. Так, 12 грудня 1944 року польська громадська міліція в Белзі повідомляла ПКНВ, що українське населення зовсім не хоче визнавати польської влади. Відзначалось, що в околицях міста переховувались великі групи бандерівців, які прибули сюди з Холма, Волині і навіть з околиць Коломиї. В загальноосвітніх школах і гімназіях навчання надалі проводилось українською мовою, а в гміні адміністративною мовою була українська. Наголошувалося, що без термінової військової та продовольчої допомоги громадська міліція буде змушена ліквідувати своє представництво [18,k.55].

Значна кількість матеріалів, присвячених переселенню українського населення до УРСР та розселенню депортованих українців у рамках операції «Вісла», зберігається в Архіві нових актів. Документи про проходження репатріації українського та польського населення, згідно з Люблінською угодою 1944 року, містяться у фондах «Головного представника уряду з питань евакуації у Варшаві та Любліні»; «Районних представників уряду з питань евакуації в Любачуві, Ліску, Ярославі, Горлицях, Новому Сончу». У фондах «Міністерства громадської адміністрації» та «Міністерства Повернених Земель» зберігаються матеріали, які стосуються розселення українців по території північно–західних воєводств Польщі внаслідок операції «Вісла». Переважають циркуляри міністрів, доповідні воєвод, довідки про загальну суспільно–політичну ситуацію в північно–західних воєводствах та оцінки настроїв українського населення.

Аналіз джерельної бази свідчить про існування низки проблем, які потребують детального дослідження. Це, передусім, питання ролі радянських та польських комуністичних спецслужб у розпалюванні українсько–польського конфлікту, розкриття політики СРСР та ПНР, спрямованої на денаціоналізацію української та польської національних меншин.

Список використаних джерел

1.Архів Міністерства закордонних справ України. Основний фонд. Оп.1. – Спр.21.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Державний комітет УРСР з праці і соціальних питань. 1943–1989 рр. – Ф.4626. – Оп.1. – Спр.24.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.790.
4.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.792.
5.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.793.
6.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.892.
7.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.915.
8.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.929.
9.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1464.
10.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1465.
11.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1467.
12.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1468.
13.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1469.
14.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1470.
15.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1471.
16.Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1475.
17.Centralny Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji Rzeczypospolitej Polskiej (далі – CA MSWiA RP). Armia Krajowa. Komenda Główna. Oddział II informacyjno–wywiadowczy. Wydział bezpieczeństwa i kontrwywiadu (AK). – AK, sygn.649.
18.Komitet d/s Bezpieczeństwa Publicznego (1954–1956). Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego. Resort Administracji Publicznej (PKWN RAP). – PKWN RAP/6.
19.Centralne Archiwum Wojskowe RP w Rembertowie (CAW RP). Gabinet Ministra Obrony Narodowej 1945–1949 (GMON). – IV.500.1/A.131.

Малка А.В.Украинско–польское переселение: документы
Анализируется документальная база украинско–польского переселения периода Второй мировой войны и послевоенных годов. Уделяется внимание недостаточно освещенным аспектам проблемы, разрабатываются направления дальнейшего исследовательского поиска.
Ключевые слова: *архивные документы, украинско–польское переселение, Организация украинских националистов, Украинская повстанческая армия, польское подполье, репатриация, депортация, операция «Висла».*

Malka, A.V. Ukrainian–Polish resettlement: original sourcer
The author mares the surver of source basis of Ukrainian–Polish resettlement during the World War II and the postwar period. Much attention is paid to little investiqated aspects of the problem, and the directions of the possibly further search are qiven.
Key words: *archieves documents, Ukrainian–Polish resettlement, Orqanization of Ukrainian nationalists, Ukrainian Rebel Army, the Polish underqround orqanization, repatriation, deportation, the «Vistula» operation.*

УДК 904 **Іванова О.С.**

Амфори IV – VII ст. з комплексів некрополя в балці Алмалик–дере (Мангуп)

Описуються амфори з комплексів некрополя в балці Алмалик–дере (друга половина IV – VI ст.): їх походження, хронологія, поширення. Виявленні основні напрями торгових зв'язків населення варварської периферії з центрами Північного Причорномор'я і Візантійської імперії в раннє середньовічний період.

Ключові слова: *амфора, тип, дата, комплекс, тісто, форма, виріб.*

Вираз вдячності
Благодарю руководителя Мангупской археологической экспедиции, доцента А.Г. Герцена за возможность опубликовать материал.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мангупское городище представляет собой многослойный археологический памятник III – XVIII вв., расположенный на вершине одноименного плато в Юго–Западном Крыму. В результате его исследований можно выделить основные этапы истории поселения: позднеримско – ранневизантийский (III – конец VIII вв.), хазарский (конец VIII – середина IX вв.), фемный (середина IX – середина XI вв.), феодоритский (XIV – третья четверть XV вв.) и турецкий (1475 г. – конец XVIII в.) [5,с.85–88;6,с.233].

С ранним периодом истории поселения связан могильник в балке Алмалык–дере, расположенный на юго–восточной периферии Мангупского плато, раскопки которого велись в 1995–2008 гг. [28,р.522–544;9,с.26–88]. Здесь была выявлена серия наиболее ранних, на сегодняшний день, погребальных комплексов второй половины/конца IV – V вв., хотя некоторые захоронения совершались в течение VI в. [9,с.26].

В ходе раскопок на могильнике была получена значительная коллекция керамических материалов, представленная целыми формами или фрагментами тарных, кухонных и столовых (краснолаковых) сосудов. Наибольшую ценность для датировки комплексов представляют амфоры и краснолаковая посуда. Последняя была подробно описана нами в специальной работе [9,с.26–88].

Целью данной статьи является описание амфор из закрытых комплексов могильника в балке Алмалык–дере: их происхождения,

морфологии, датировки, распространения и роли в торговых контактах населения варварской периферии с центрами Северного Причерноморья и Византийской империи в раннесредневековый период.

В ходе раскопок закрытых комплексов могильника удалось выделить 8 типов раннесредневековых амфор.

1. Узкогорлые светлоглиняные амфоры типа F по Д.Б. Шелову, 1978 [22,с.19,рис.10] (рис.1,1–5).

Это амфоры с венчиком в виде полувалика, коническим желобчатым туловом, круглой сложно профилированной ручкой, узкой расширяющейся к низу ножкой на кольцевом поддоне. Сформованы из светло–желтого либо светло–розового плотного теста с примесью известняка, пироксена, песка, шамота. Нередко украшены дипинти.

Хронологию амфор типа F определяли по–разному в рамках III – середины V вв. [22,с.19,рис.10;8,с.122;12,с.129–130;16,с.16–19,рис.1–4]. Однако отметим отсутствие твердо датированных комплексов III в., где бы встречались описываемые амфоры. В связи с этим согласимся с аргументами И.Н. Храпунова в пользу того, что началом производства сосудов следует считать рубеж III – IV вв. [21,с.39,рис.70,11–12,194,2,204,2]. Комплексом, определяющим верхнюю границу бытования амфор типа F, является заполнение цистерны в «алтаре» в квартале II северо–восточного района Херсонесского городища последней четверти V в. [17,рис.8]. Необходимо, однако, учитывать, что грунт для заполнения был привнесен извне, и материал из засыпи мог относиться к более раннему периоду. Таким образом, наиболее вероятные хронологические рамки бытования амфор типа F рубеж III/IV – середина V в. На могильнике в балке Алмалык–дере сосуды встречаются в комплексах, суммарно датирующихся серединой IV – серединой V вв.: склепе №2 (рис.1,1), подбойной могиле №7 (рис.1,2), склепе №90 (рис.1,3), склепе №197 (рис.1,4,5).

2. Амфоры типа 72 по И. Б. Зеест, 1960 или «мирмекийской» [8,с.111–112,табл. XXX,72] (рис.1,6).

Сосуды с валикообразным венчиком, широкими овальными в сечении желобчатыми ручками, желобчатым туловом и сужающимся к низу дном с массивным округлым выступом. Сформованы, как правило, из оранжево–красного плотного теста с примесью известняка, шамота, железистых частиц. Снаружи покрыты светлым ангобом.

Хронологические рамки бытования описываемых сосудов вызывают наибольшие дискуссии. Их датируют по–разному в пределах II – V вв. [8,с.111–112;11,с.97;1,с.47;17,с.238;18,с.32;10,с.21;33,р.27–28;19,с.239]. Однако на данный момент нет закрытых комплексов II – начала III в., где встречаются мирмекийские амфоры. Эта дата выстроена на основе присутствия амфор в слоях с довольно широкой хронологией. Наиболее активно амфоры использовались в III – середине IV вв. [4,с.67,рис.32,1;10,с.19–21,84–85,рис.3,4,11–18;19,с.239,250,рис.2,2–3;26,s.44,95–96,taf.21,5,7–9]. Дата конец V в. выглядит малоубедительной, так как ее критерием является присутствие форм в заполнении Херсонесской «цистерны в алтаре» [17,с.249;7,с.106–107;18,с.30]. В данном комплексе мирмекийские амфоры, так же как и амфоры типа F могут быть расценены, как примесь снизу. Во второй половине IV в. амфоры, вероятно, продолжают использоваться и

постепенно трансформируются в круглодонные желобчатые амфоры типа V или Беттгер III.1 [3,с.85,рис.6;26,s.59,70–71].

Вопрос о месте изготовления мирмекийских амфор, следует оставить открытым. Версия об их производстве в Пантикапее не находит подтверждения в виде открытых гончарных мастерских [8,с.111;11,с.97;10,с.21].

На могильнике в балке Алмалык–дере фрагмент венчика описываемых сосудов обнаружен в «тризне» склепа №119, не имеющем узкой датировки.

3. Тонкостенные амфоры типа 95 по И. Б. Зеест, 1960 [8,с.118–119, XXXVIII,95] **и LRA–10 по Д. Райли, 1979** [36,р.229–230] (рис.1,10,21–26).

Амфоры с подтреугольным венчиком, петельчатыми плоскими ручками, желобчатыми тонкими стенками и узкой полой ножкой. Сформованы, из коричневого плотного теста с большим содержанием слюды.

Нередко амфоры типа 95 по И.Б. Зеест, 1960 относят к типу LRA–10 по Д. Райли, 1979 [36,р.229–230]. Однако следует отметить, что Д.Райли рассматривает эволюцию амфор с большим содержанием слюды. Более ранние варианты отличаются наличием подтреугольного венчика, длинного горла, одной плоской в сечении ручки, и острой полой ножки. Эти формы Д. Райли относит к типу MRA–3 [36,р.183–186,fig.83]. Вариант LRA–10 отличается более коротким горлом, двумя петельчатыми плоскими в сечении ручками и острой выпуклой ножкой [36,р.183–186,fig.83]. Хронологические рамки бытования MRA–3 и LRA–10 по Д. Райли – конец I – IV вв., IV – середина VI вв. соответственно [36,р.183,229–230]. Форма амфор типа 95 по И. Б. Зеест в целом соответствует LRA–10, однако в своей основной массе в Северном Причерноморье встречаются сосуды с одной – двумя петельчатыми ручками и полой острой ножкой. По всей вероятности, эволюция формы, предложенная Д. Райли, не является хронологическим показателем. Появившись в середине III в., амфоры получили наиболее широкое распространение в IV – VI вв. [1,с.50;22,с.119;14,с.44;15,с.45,47,рис.2,*8*;20,с.194;25,р.111–112,fig.8,56–59;24,р.47–48;32,р.287,289;13,с.14;34,р.189;37,р.79,pl.17,L50,р.119,pl.34,41, M373;36,р.229–230;38,р.272]. Верхней границей использования амфор является начало – первая половина VII в. [33,р.208,pl.9,1–6;14,с.44;39,р.136–137,279,281,pl.XLII,*344345*; 30,р.63,104,fig.22,*9*,48,178–180].

Описываемые сосуды считаются продукцией малоазийских центров [34,р.188;30,р.63;41,с.44].

На могильнике в балке Алмалык–дере амфоры встречаются в комплексах середины IV – третьей четверти V вв.: склепах №65 (рис.1,21), №118 (рис.1,22), №185 (рис.1,23), подбойной могиле №16 (рис.1,24,25), конском захоронении №2 (рис.1,26).

Дно амфоры с вытянутой острой ножкой из склепа №190 (рис.1,*10*) стабильно принадлежат к типу LRA–10 по Д. Райли [36,р.229–230]. Подобные сосуды встречались в слоях Афинской агоры конца VI в. [37,р.119,pl.41,M373]. Границы бытования формы вряд ли отличаются от вышеописанных амфор и определяются в рамках IV – начала VII вв.

4. Светлоглиняные амфоры с рифлением типа «набегающая волна» или типа LRA–1 по Д. Райли, 1979 [36,р.212–216,fig.91,337–338,346–347] (рис.1,7).

Амфоры с чуть отогнутым округлым венчиком, крученными сложно профилированными ручками, овалоидным туловом с рифлением типа

«набегающая волна» и округлым дном. Сформованы из светло–желтого – светло–розового плотного, либо рыхлого теста с примесью известняка, песка, шамота. Снаружи нередко покрыты ангобом.

Специалисты датируют сосуды по–разному в пределах IV – третьей четверти VII в. [14,с.29;58,с.13;24,р.73;13,с.18;27,р.236;36,р.212;38,р.278; 34,р.187;32,р.278;30,р.64,type5,р.69,type21;33,р.207,pl.7;3,с.86–87;20,с.198;15, с.44]. Появившись в V в., амфоры активно используются в VI – VII вв. В этом плане показательными являются комплексы Херсонеса второй половины VII в. [14,с.14;7,с.117–121,рис.71,1,3,4,79,4].

На Алмалыкском могильнике фрагмент крученой ручки обнаружен в подбойной могиле №40 с фрагментами венчика и дна блюда формы LRC form 2 [9,с.55], бытовавшими в пределах последней четверти IV – середины V вв. [29,р.327–329].

Некоторое время местом изготовления амфор считался истро–понтийский регион [38,р.278;35,р.109;13,с.18], однако находки мастерских и керамического брака позволяют считать центрами производства район Антиохии и Кипр [27,р.236–237,241–242;31,р.145;34,р.186;36,р.212].

5. Амфоры с воронковидным горлом типа LRA–2 по Д. Райли, 1979 [36,р.217–219,fig.91,348,92,349–350] (рис.1,8).

Амфоры с отогнутым округлым венчиком, воронковидным горлом, гребенчатым рифлением в верхней части корпуса, овальными в сечении ручками, округлым дном с выступом. Сформованы из красного или светло–коричневого плотного теста с примесью известняка, песка. Снаружи нередко покрыты светлым ангобом.

Описываемый тип амфор датируется в пределах IV – VII вв., хотя наиболее активно они использовались в VI – VII вв. [3,с.88;34,р.183–184;38,р.274;32,р.354,357;13,с.9–11,табл.1–3,А1–26;36,р.217,219;23,с.14,16;14,с.38;15,с.43;26,р.33,38–42,taf.17,220–221,18;30,р.66,95–100,103,fig.22,8,10–11]. Это подтверждают находки сосудов в комплексах Херсонеса [14,с.13–14,38;7,с.117–121]. На Алмалыкском могильнике фрагмент округлого дна обнаружен в склепе №119, не имеющем узкой датировки.

Местом производства амфор является Южная Греция [34,р.182;33,р.11].

6. Амфоры типа «Газа» или LRA–3 по Д. Райли, 1979 [36,р.219–223,fig.92,351–356] (рис.1,9).

Амфоры с коротким округлым или подпрямоугольным венчиком, цилиндрическим корпусом и сужающимся к низу дном. Иногда имеют зоны гребенчатого рифления на плечах. Сформованы из коричневого рыхлого теста с примесью песка, шамота, нередко известняка.

Амфоры суммарно датируются IV – VII вв. [3,с.84;36,р.220–222;34,р.199;14,с.21;32,р.281;20,с.195–196;13,с.12;38,р.280;26,р.33,140;25,р.112,fig.9,60–65;30,р.65,93–99;39,р.138;24,р.49]. В Херсонесе они присутствуют в комплексах второй половины VII в. [14,с.13–14;7,с.117–120]. На могильнике в балке Алмалык–дере фрагмент конической нижней части тулова с вогнутым дном и участком с мелким зональным рифлением, который использовался в качестве светильника, был обнаружен в склепе №58, не имеющем узкой датировки

Сосуды являются продукцией мастерских района Газы в Палестине [36,р. 222;34,р.198].

7. Круглодонные желобчатые амфоры типа V по ХК–1971 [3,с.85,рис.6] (рис.1,11–15).

Сосуды с венчиком в виде валика или полувалика, цилиндрическим горлом, желобчатым туловом, ручками овальными в сечении с одним или двумя ребрами, округлым дном, нередко с выступом [4,с.85,рис.6]. В основной массе сформованы из красного плотного теста с примесью шамота, известняка, железистых частиц, песка. Снаружи покрыты светлым ангобом.

В рамках традиционной формы амфор исследователи попытались выделить варианты, основанные на морфологических отличиях и разнице в тесте. Однако это в целом не влияет на датировку сосудов, которые относят к V – VII вв. [3,с.85;14,с.24,класс 6,с.25–26,класс 8;15,с.45]. На могильнике в балке Алмалык–дере встречаются в комплексах без узкой датировки: склепах №119 (рис.1,11,12), №195 (рис.1,14), могиле с заплечиками №3 (рис.1,15); в подбойной могиле №40 (рис.1,13) они обнаружены вместе с краснолаковыми сосудами формы LRC–2 последней четверти IV – середины V вв. Центром производства амфор считается район Черного моря [24,р.80].

8. Амфоры «с перехватом» класса 1 по ХК–1995 [14,с.16–19,табл.2–3] (рис.1,16–20).

Сосуды с подтреугольным венчиком, прямоугольной в сечении ручкой, вытянутым с сужением корпусом, узким заостренным дном с выступом. Сформованы из коричневого плотного теста с примесью шамота, известняка, кварцевого песка, пироксена.

Амфоры являются массовым материалом для культурных горизонтов конца IV/первой половины V – конца VII вв. для Северного Причерноморья и Подунавья [3,с.82–83;8,с.121,табл.XL,103;13,с.16;20,с.197;23,с.12;14,с.16; 38,р.281;15,с.51].

Верхняя хронологическая граница типа обозначена находками фрагментов амфор в херсонесских комплексах третьей четверти – конца VII в. и боспорском слое пожара 659 – 686/687 гг., выявленном при раскопках в Кооперативном переулке Керчи [14,с.14;7,с.117–119;2,с.185,рис.55,41]. Комплексы Алмалыкского могильника также не дают узкую хронологию амфор с перехватом: они встречаются в склепах №86 (рис.1,19), №90 (рис.1,16), №4 (рис.1,20); в «тризне» у «пятки» дромоса склепа №191 (рис.1,17,18) сосуды обнаружены с фрагментами профиля краснолакового блюда второй половины IV – V вв. [9,с.32,форма1] и венчика миски LRC form 3F [9,с.57], датированной Дж. Хейсом первой половиной VI в. [29,р.331].

Центром производства сосудов является Колхида [14,с.16].

Амфорный материал из раскопок могильника в балке Алмалык–дере показал, что основой тарной керамики являются сосуды IV – VII вв. Амфоры конца VIII – X вв. составляют незначительный процент материала, кроме того они были обнаружены в заполнениях дромосов, а соответственно могли попасть туда после совершения захоронения. Таким образом, находки раннесредневековых амфор подтверждают датировку могильника в рамках середины IV – VI вв., сделанную на основе металлических и стеклянных изделий, а также краснолаковой посуды.

Находки вышеперечисленных типов амфор свидетельствуют о налаженных торговых связях населения варварской периферии, в частности Мангупского городища и его окрестностей, с городами Боспора, поставлявшими рыбу и вино, а также Синопой, Хиосом, Колхидой и Гераклеей Понтийской, ввозившими вино и оливковое масло. Торговые контакты могли осуществляться напрямую, либо через Херсонес, который был центром торговли Северного Причерноморья.

Додаток

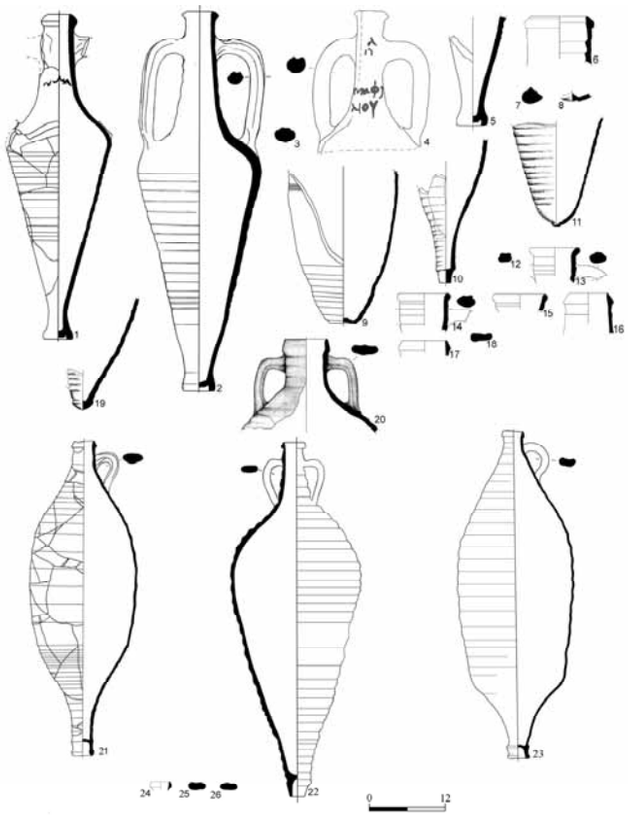

Рис. 1. Амфоры IV-VII вв. из раскопок могильника в балке Алмалык-дере (Мангуп).

Список использованных источников

1. Абрамов А.П. Античные амфоры. Периодизация и хронология / А.П. Абрамов // Боспорский сборник. – М., 1993. – Вып. 3. – С.47–50.
2. Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. / А.И. Айбабин. – Симферополь: Дар, 1999. – 352 с.
3. Антонова И.А. Средневековые амфоры Херсонеса / И.А. Антонова, В.Н. Даниленко, Л.П. Ивашута, В.И. Кадеев, А.И. Романчук // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1971. – Вып.7. – С.81–107.
4. Арсеньева Т.М. Раскопки Танаиса в центре восточной части городища Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко // Древности Боспора. – М.: 2001. – Т. 4. – С.56–124.
5. Герцен А.Г. К проблеме типологии средневековых городищ Юго–Западной Таврики / А.Г. Герцен // Античная древность и средние века. Византия и средневековый Крым. – Симферополь, 1995. – Вып. 27. – С.85–90.
6. Герцен А.Г. Археологические исследования в районе церкви св. Константина (Мангуп): I горизонт застройки (XVI – XVIII вв.) / А.Г. Герцен, О.С. Иванова, В.Е. Науменко, А.В. Смокотина // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2007. – Вып. XIII. – С.233–298.
7. Голофаст Л.А. Стекло ранневизантийского Херсонеса / Л.А. Голофаст // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии. – Симферополь, – 2001. – Вып. VIII . – С.97–260.
8. Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора / И.Б. Зеест. – М.: Издательство академии наук СССР, 1960. – 130с. – (Материалы и исследования по археологии СССР; №83).
9. Иванова О.С. Краснолаковая керамика из раскопок могильника в балке Алмалык–дере (Мангуп) / О.С. Иванова // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии. – Симферополь, 2009. – Вып. XV. – С.26–88.
10. Кленина Е.Ю. Керамические сосуды II – III вв. н.э. из усадьбы «Близнецы» (хора Херсонеса Таврического) / Е.Ю. Кленина; Instytut Historii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. – Poznań, 2004. – 113 с.
11. Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I – IV вв. н.э. / В.В. Крапивина. – Киев, 1993. – 184 с.
12. Кропотов В. В. Світлоглиняні вузькогорлі амфори «інкерманського» типу / В.В. Кропотов // Археологія. – К., 1998. – №4. – С.128–134.
13. Кузманов Г. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII век). / Г. Кузманов. – София, 1985. – 101 с. – (Разкопки и проучвания; книга XIII).
14. Романчук А. И. Амфоры из комплексов византийского Херсона / А.И. Романчук, А.В. Сазанов, Л.В. Седикова. – Екатеринбург, 1995. – 110 с.
15. Сазанов А. В. О хронологии Боспора ранневизантийского времени / А.В. Сазанов // Советская археология. – 1989. – №4. – С.41–60.
16. Сазанов А. В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор / А.В. Сазанов // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии. – Симферополь: Таврия, 1993. – Вып. III. – С.16–21.
17. Сазанов А.В. Керамические комплексы Северного Причерноморья второй половины IV – V вв. / А.В. Сазанов // Проблемы истории, филологии, культуры / Рос. Академия Наук Институт Археологии, Магнитогорский государственный педагогический институт. – М.–Магнитогорск: Издательство Магнитогорского педагогического института, 1999. – Вып. VII. – С.224–293.
18. Сазанов А.В. О хронологии амфор IV – V вв. из Северного Причерноморья / А.В. Сазанов // Археологія. – К., 2002. – №4. – С.29–49.

19. Созник В.В. Круглая башня на усадьбе «Близнецы» на хоре Херсонеса Таврического / В.В. Созник // Боспорские исследования / Ред.–сост. Д.В. Журавлев. – Симферополь–Керчь, 2005. – Вып.VIII. – С.238–262.

20. Хотелашвили М. К. Византийский храм в с. Дранда (Абхазия) / М.К. Хотелашвили, А.Л. Якобсон // Византийский временник. – 1984. – Т. 45. – С.192–206.

21. Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III – IV вв. н.э.) / И.Н. Храпунов. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie– Sklodowskiej, 2002. – 314 с. – (Monumenta Studia Gothica pod redakcja A. Kokowskiego; II; Katedra archeologii Uniwersytetu Marii Curie–Sklodowskiej w Lublinie).

22. Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология / Д.Б. Шелов // КСИА. – 1978. – №156. – С.16–21.

23. Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики / А.Л. Якобсон. – Л., 1979. – 164 с.

24. Bjelajac L. Amfore gornjo mezijskog Podunavlja / L. Bjelajac / Arheološki Institut Beograd. – Beograd, 1996. – 129 s.

25. Bonifay M. Amphores du Ve au VIIe s. à Marseille: nouvelles données sur la typologie et le contenu / M. Bonifay, D. Pieri // Journal of Roman Archaeology. – 1995. – Vol. 8. – P.94–120.

26. Böttger B. Die Gefässkeramik aus dem Kastel Jatrus / B. Böttger // Jatrus–Krivina. – Berlin, 1982. – Bd.2. – P.33–148.

27. Empereur J.–Y. Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranee orientale / J.–Y. Empereur, M. Picon // Anfore romane e storia economica: un decennio di ricerche. – Roma, 1989. – P.223–248.

28. Gercen A. Ein Frühvölkerwanderungszeitliches Kammergrab aus dem Gräberfeld Almalyk–dere bei Mangup aus der Krim / A. Gercen, M. Maczyska // Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel– und Osteuropa / Institut Archeologii Uniwersitetu Łodziego; herausgeber M. Mączyńska, T. Grabarczyk. – Łodź, 2000. – P.522–544.

29. Hayes J.W. Late Roman Pottery / J.W. Hayes. – London, 1972. – 477 p.

30. Hayes J. W. The Pottery. / J. W. Hayes. – Princeton: Princeton University Press, Dumbarton Oak Research Library and Collection, 1992. – 509 p. – (Excavations at Saraçhane in Istanbul; vol 2).

31. Jacobsen K.W. Regional Distribution of Transport Amphorae in Cyprus in the Late Roman Period / K.W. Jacobsen // Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. – 2002. – Vol. 5. – P.143–148.

32. Keay S.J. Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence / S.J. Keay – Oxford, 1984. – 738 p. – (BAR; International Series 196, part i, ii).

33. Opaiţ A. Local and imported ceramics in Roman province of Scythia (4–th – 6–th centuries AD) Aspects of economic life in the Province of Scythia / A. Opaiţ. – Oxford: Basingstoke Press, 2004. – 180 p. – (BAR; International Series 1274).

34. Peacock D.P.S. Amphorae and Roman economy / D.P.S. Peacock, D.F. Williams. – London–New–York: LONGMAN, 1986. – 239 p.

35. Rădulescu A. Amfore romane şi romano–bizantine din Scythia Minor / A. Rădulescu // Pontica. Acta Musei Tomitani / Muzeul de Arheologie Constanţa; redactor responsabil A.V. Rădulescu. – 1976. – Vol. IX. – P. 99–114, with 12 pls.

36. Riley J.A. The Coarse Pottery from Berenice / J.A. Riley // Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). – Tripoli, 1979. – Vol. II. – P.91–466.

37. Robinson H.S. Pottery of the Roman period / H.S. Robinson / The American school of classical studies at Athens, Princeton, New–Jersey – Princeton–New–Jersey, 1959. –149 p. – (The Athenian Agora; vol. V.).

38. Scorpan C. Contribution à la connaissance de certains types céramiques romana–byzantins (IV–VII siècles) dans l'espace Istro–Pontique / C. Scorpan // Dacia. – Bucarest, 1977. – T. 21. – P.97–269.

39. Topoleanu F. Ceramica romană şi romano–bizantină de la Halmyris (sec. I – VII d.Ch.) / F. Topoleanu. – Tulcea, 2000. – 364 p.

Иванова О.С. Амфоры IV – VII вв. из комплексов некрополя в балке Алмалык–дере (Мангуп)

Описываются амфоры из комплексов некрополя в балке Алмалык–дере (вторая половина IV – VI вв.): их происхождение, хронология, распространение. Выявлены основные направления торговых связей населения варварской периферии с центрами Северного Причерноморья и Византийской империи в раннесредневековый период.

Ключевые слова: *амфора, тип, дата, комплекс, тесто, венчик, форма, изделие.*

Ivanova, O.S. Amphorae of the IV – VII centuries from complexes of necropolis in a beam Almalyk–dere (Mangup)

Descript the amphora from complexes of necropolis in the Almalyk–dere beam (second half IV – VI centuries): their origin, chronology, distribution. The basic directions of commercial relations of the population of barbarous periphery with the centers of Northern Black Sea Coast and the Byzantine Empire in early Middle Ages are defined.

Key words: *an amphora, type, date, a complex, the dough, a rim, the form, a product.*

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 1 (303.052: 167.7)

Бойченко М.І.

Системне конструювання соціальної реальності як умова можливості майбутнього

Проаналізовано значення дослідження Нікласом Луманом соціального часу для визначення меж і можливостей виявлення умов конструювання соціальної реальності.

Ключові слова: *майбутнє, соціальні системи, конструювання соціальної реальності, умови можливості.*

Передбачати майбутнє можна у різний спосіб, але найбільш близький до науки спосіб – це створювати майбутнє, нехай навіть частково. Тією мірою, якою ми контролюємо свої вчинки, ми збільшуємо свої шанси впливати на розвиток подій – звісно, своєю чергою, якщо наслідки цих подій нам відомі і свої вчинки ми здійснюємо в розрахунку на ці наслідки. Наскільки майбутнє відкривається для нас через наші вчинки? Це питання цікавило мислителів від самих витоків філософії у античності (ще мудреці різних культур надавали поради, як досягнути щастя і успіху в майбутньому завдяки вчинкам у теперішньому – від Парменіда, Геракліта і Сократа [9] і до Конфуція [2] і Лао–цзи [3]) до класичної європейської філософії (моральної та політичної філософії І.Канта чи філософії Абсолютного духу Г.Гегеля [1]) і до сьогодення (від соціально–економічної прогностики Е.Тофлера [8] до культурно–політичної критики С.Гантінгтона [11] і Ф.Фукуями [10]).

Втім, кожен зі згаданих і більшість з не зазначених вище мислителів не здійснювали спроби систематизувати шляхи визначення майбутнього. Адже тривалий час людство було переконано у фатальності майбутнього – передусім його визначеності минулим. Лише з часів Просвітництва людство починає все більше впевнюватися у власних силах змінювати майбутнє – і нині вже більшою потребою є стримувати людство від надто фантастичних прожектів зміни майбутнього. У кожному разі допомогу

може надати не суб'єктивні страх перед майбутнім чи самовпевненість щодо нього, але об'єктивні знання про межі людських можливостей творити майбутнє. Спробуємо проаналізувати, наскільки систематизація наших вчинків сприяє не лише зростанню суб'єктивної впевненості у майбутньому, але й встановленню об'єктивних закономірностей формування майбутнього.

Наприклад, якщо людина сумлінно працює, вона може розраховувати на гідну винагороду у майбутньому. Однак, ситуація може вийти з–під контролю, якщо виявляються обставини, на які ми не розраховували – наприклад, світова фінансова криза. До таких обставин може належати і природний катаклізм, і банкрутство, і пограбування, і хвороба. Звісно, більшість цих обставин світова юридична практика враховує під рубрикою «форс–мажор», тобто обставини, які перевершують наші здатності їх опанувати, однак всі такі обставини вичерпати неможливо. Крім того, є речі, які все ж залежать від самої людини, які не підлягають страхуванню, але які людина не може передбачити. Це може бути і депресія, і навпаки – емоційне піднесення, наприклад шалене кохання. Все це може перешкодити отримати винагороду, але зовсім з іншого боку – не тому, що її не надають, а тому, що людина її не потребує або навіть не помічає. В кожному разі діють різні причини, з різних рівнів детермінації, але наслідок один – не справджується конкретне очікування, хоча людина здійснювала вчинки, які мали би гарантувати настання конкретної події в минулому.

Бувають, втім, і приємні несподіванки. Наприклад, складаючи тест, можна випадково, без належних знань, зробити правильні відповіді (розставити «галочки» у правильних клітинках. Така імовірність, звісно, дуже незначна, однак, вона завжди є. Тому, крім страху перед майбутнім і впевненістю у майбутньому можлива також надія на майбутнє. Оскільки знати майбутнє, як вже очевидно, можна лише обмежено, а точніше гіпотетично, з часткою імовірності, тому надія завжди доречна, коли йдеться про майбутні події.

Втім, надія може бути не обов'язково пов'язана з особистими досягненнями або втратами. Наприклад, людина може отримати значні вигоди внаслідок своєї належності до певної соціальної групи. Про це писав вже П.Сорокін у своєму аналізі соціальної динаміки [8]. Перемога політичної партії, вигідне замовлення для фірми – все це винагороджує людину попри наявність чи відсутність її особистих здобутків. Втім, тут також не може бути 100–відсоткової впевненості.

Як бачимо, передбачати майбутнє хоча й можливо, однак завжди лише відносно, з певною долею імовірності, тобто у певній модальності, що для людини означає певні можливості. Які з цих можливостей є зовнішніми, незалежними від людини, а які можливостями, які залежать від її власних вчинків? І якою мірою ці два типи можливостей пов'язані між собою?

Надзвичайно корисним, на нашу думку, буде звернення до досвіду пошуку відповідей на ці та інші питання, які стосуються можливості майбутнього, який напрацьовано у теорії соціальних систем Нікласа Лумана [5]. Відповіді ці, як видається, дещо коливалися протягом розробки ним власної соціальної теорії, однак ніколи не виходили за межі певного концептуального діапазону, своєрідного горизонту осмислення соціального майбутнього. Цей дослідник залишається провідним фахівцем у галузі сучасної соціальної теорії, попри те, що понад 10 календарних років пройшло з того часу, як його не стало внаслідок захворювання на

рак. Цей парадоксальний у його стислому викладі факт якнайкраще ілюструє ту оригінальну концепцію часу, яку створив і розвивав усе життя цей видатний мислитель сучасності. З іншого боку, без аналізу концепції часу у Лумана (хоча б у загальних рисах), важко адекватно оцінити його погляди на можливість впливу на майбутнє.

Справа полягає в тому, що майбутні впливи теоретичної діяльності Лумана були ним свідомо запрограмовані як один із закономірних результатів функціонування системи науки як невід'ємної складової ансамблю соціальних систем. І збереження цих впливів після смерті Лумана наочно демонструє автопоетичність, тобто особливо стійку форму саморозвитку соціальних систем, які еволюціонують відносно незалежно від еволюції фізичного світу, світу організмів і світу психічних систем (особистостей як носіїв психіки).

«Відносно» означає, що фізичні, органічні та психічні системи, діючи кожна за власною програмою самовідтворення, створюють лише своєрідні рамкові умови функціонування соціальних систем, не втручаючись у внутрішню детермінацію (програмування) соціальних процесів. Поки ці рамкові умови формуються, можна говорити про певну залежність соціальних систем від вищезгаданих інших, але лише у тому сенсі, як залежні програми, які визначають функціонування комп'ютера (software), від того технічного обладнання, яке забезпечує їх виконання (hardware). Звісно, без «заліза» ніяка програма не запрацює, навіть якщо це залізо от–от вже перестане бути власне залізом і стане нейронами (як у майбутніх поколіннях електронно–обчислювальних машин (ЕОМ)). Але ніяке «залізо» не може визначити змісту того, чиїм носієм воно є. Більше того, на відміну від ЕОМ соціальні системи базуються також на селективних процесах, які передбачають опертя на цілі і цінності, які недоступні для сучасних ЕОМ.

Втім, для Лумана достатнім було виявити сутнісну відмінність принципу дії соціальних систем від систем технічного характеру (від найпростіших, до найскладніших, включаючи суперкомп'ютери та інформаційні мережі) [13]. Технічне ніколи не визначатиме суті соціального, як і усе інше «залізо», воно лише може уточнювати рамкові умови реалізації соціальних процесів. Відмінності здійснення соціального програмування пов'язані зі специфічними селективними процесами, які лежать в основі функціонування соціальних систем. І час є одним із таких соціальних селективних механізмів – звісно, йдеться передусім про соціальний час, хоча за згаданих вище умов свої часткові впливи мають і астрономічний, і біологічний, і психічний часи.

Чітко відмежувавши соціальний час від інших різновидів часу, можна оцінити належним чином його власну внутрішню диференціацію, яка власне і уможливлює його селективність. Йдеться про те, що Луман розглядає соціальний час як принципово плюральний, тобто співіснує велика кількість різновидів соціального часу – з різною швидкістю та розмірністю перебігу, з різною інтенсивністю, обсягом охоплення соціальних груп. Можна говорити про світовий час, маючи на увазі час глобалізованого людства, а можна говорити про системні історії різних соціальних груп, із взаємоузгодження і селективності яких і народжується цей світовий час [12].

Нарешті, не можна не згадати теми рефлексивності соціального часу у Лумана. Дійсно, соціальний час в усіх його різновидах функціонує «об'єктивно», тобто незалежно від свідомості індивіда як складової психічної системи – тобто це соціальна об'єктивність. Однак, ця соціальна об'єктивність передбачає опертя на свідомість у іншій якості, а саме у якості складової комунікативного механізму опрацювання системних завдань. Саме у комунікації рефлексія набуває тих рис, які у новітній філософії досліджують феноменологія та аналітична філософія – ці риси можна об'єднати тією можливістю, яку отримує рефлексія, а саме конструювати реальності, в тому числі реальність соціальну.

Але, як можна прочитати між рядками, Луман вважає, що рефлексивна комунікативність залишається незадовільно опрацьованою (недоведеною до логічного завершення) у кожній з наявних філософських традицій, тому він, звертаючись до обох з вищезгаданих (передусім до Е.Гуссерля у феноменології та Т.Парсонса у аналітичному реалізмі соціальної теорії), намагається запропонувати своє розв'язання завдання теоретичного осмислення суті комунікації [4]. Таке сутнісне і послідовне осмислення можливе лише на системних засадах. Створюючи свою теорію соціальних систем, Луман укорінює феноменологічну, аналітичну, семантичну тощо концепції комунікації у системну раціональність. Тому соціальний час у версії Нікласа Лумана – це водночас те ж саме і дещо більше, аніж внутрішня свідомість часу феноменологів, чи час як характеристика станів свідомості або особлива функція мовлення у аналітичній традиції або навіть специфічний мовно–смисловий кущ, особливий спосіб організації значень у семантиці.

Час у Лумана є специфічно соціально програмованим [12]. Це означає, що певною мірою ми маємо справу з часом як заданою нам програмою, яка потребує виконання – більш або менш безумовного, але завжди за допомогою соціальних засобів, але певною мірою також час також може бути запрограмованим нами самими – як для нас самих, так і для інших людей. Цією мірою минуле, сучасне і майбутнє перестають бути сталими і незмінними (як це було для традиційних суспільств), але набувають певної варіативності і регістру модальності (від необхідності до імовірності). Це потребує радикального переосмислення не лише всієї соціальної реальності як системно організованої, але і переосмислення власної поведінки і власного бачення цієї соціальної реальності, яке може цю поведінку корегувати. Таке персональне завдання постає не лише перед кожним серйозним дослідником суспільства, але й перед кожною людиною, яка хоче бути успішною у своїй діяльності як участі у комунікаційних процесах за умов сучасного високо диференційованого інформаційного суспільства.

Таким чином, можна зробити певні висновки щодо умов можливості майбутнього з урахуванням напрацювань теорії соціальних систем Лумана щодо часу.

До будь–яких конкретних визначень варто зауважити, що умови можливості майбутнього у Лумана визначаються можливостями системного конструювання соціальної реальності. Таке конструювання слід розуміти не як повну свободу соціальної творчості, своєрідну соціальну сваволю. Людина не є богом–творцем соціального світу, хоча кожна людина долучається до такої соціальної творчості.

Якщо прийняти слідом за Дж.Г.Мідом, що будь–яка визначена соціальна діяльність складається з елементарних частин, які вперше були колись запропоновані конкретними людьми [6], тоді в кінцевому рахунку, на наш погляд, можна припустити, що й соціальні системи не є чимось абсолютно над–індивідуальним, а виникли в результаті тривалої

(дуже тривалої) еволюції в результаті поєднання особистих досягнень мільйонів і мільярдів індивідів, які не лише створювали окремі складові соціальних систем, але й багаторазово і у різних контекстах перевіряли їх на функціональну придатність. І якщо соціальні системи не можна переробити докорінно, це не означає, що вони трансцендентні щодо людського суспільства, але означає лише, що така радикальна трансформація може відбуватися із соціальними системами лише дуже повільно (за принципом «вода камінь точить») і зусилля окремих індивідів мають свої наслідки, лише якщо вони помножуються за рахунок дій у одному напрямі протягом багатьох поколінь.

У такому разі об'єктивна реальність у соціальному світі – це значною мірою систематизована у значних масштабах і протягом дуже тривалого періоду сукупність суб'єктивних реальностей. Звісно – у рамках тієї об'єктивності, яку задають фізична, біологічна, психічна тощо детермінації. Не можна не згадати також того, що сучасні технології зазіхають на можливість соціального втручання у ці детермінації, однак наскільки успішним буде таке втручання можуть показати лише майбутні тисячоліття, а можливо й більш тривалий період часу, сумірний з тривалістю природної еволюції (правда, можливий і більш швидкий однозначний вплив – знищення соціальними силами свого фізичного, біологічного, психічного тощо оточення). На сьогодні найбільш раціональною позицією залишається дотримуватися концепції рамковості впливів на соціальні системи зовнішніх чинників.

Отже, щодо значущості розробки теорії часових характеристик соціальної реальності у Лумана для аналізу соціального майбутнього. По–перше, слід розрізняти власне соціальні умови можливості соціального майбутнього як умови внутрішні і рамкові умови можливості соціального майбутнього – від фізичних і біологічних до психічних систем. Звісно, як уже згадувалося, природні катаклізми чи інші подібні зовнішні втручання можуть внести значні корективи у функціонування соціальних систем, однак вони не можуть створити нові смисли, нові соціальні коди – в кращому раз вони можуть слугувати тригерним механізмом їх появи. За штатних же умов рамкового типу – наше соціальне майбутнє більшою мірою знаходиться у наших же руках.

Не потрібно змінювати астрономічний, біологічний чи психічний час – вони мають власну детермінацію, з якою соціальні зміни цілком узгоджуються щонайменше за принципом співіснування монад, а якщо повернутися до мови науки, то така «наперед встановлена гармонія» базується на багатьох сотнях тисяч років, протягом яких людська соціальність (в тому числі і в часовому її вимірі) поступово налаштовувалась на використання тих можливостей, які надають природні, біологічні, психологічні ритми. В результаті в готовому вигляді маємо таку узгодженість, яка для індивідуального досвіду виглядає фантастичною у своїй недосяжності. Саме для індивідуальної свідомості такі види часу, як астрономічний, біологічний, психічний можуть на певному етапі її соціального становлення видаватися чимось зовнішнім, чужим і таким, що можна «виносити за дужки» (як це пропонує феноменологія). Соціальна ж точка зору включає ці види часу як свої власні точки опертя, а не як неминучу перешкоду чи навіть непотрібний анахронізм.

По–друге, враховуючи внутрішню диференціацію соціального часу, слід говорити також і про множинність соціального майбутнього. Дійсно,

кожна соціальна група чи соціальна організація працює на реалізацію тієї моделі соціального майбутнього, яка ближча її цінностям і картині реальності. Використовуючи термінологію Лумана, кожна така соціальна група претендує на створення власної системної історії, у якій є свої версії минулого, сучасного і майбутнього. Чи працює хтось на певну конкретну модель майбутнього у масштабах світового часу як творення світової історії? Звісно, такі претенденти завжди є, навіть слід говорити про конкуруючі моделі світового часу, а відповідно і конкуруючі моделі соціального майбутнього в структурі відповідних їм моделей світової історії. У кожної з таких історій свій ритм, своя швидкість розвитку і свої часові пріоритети: одні спрямовані у майбутнє (час тут є передусім очікуванням і приготуванням передумов), інші у минуле (час є спогадом і реконструкцією–реставрацією), ще інші сконцентровані на сучасності (час стає вкрай чутливим до контекстів і тому мінливим і оманливим).

Відповідно і майбутнє постає як щось переважно нове і раніше невідоме, як щось, навпаки, добре відоме і традиційне, або взагалі малоцікавим порівняно з багатством вже наявного і того, що збереглося. Такі історії, співіснуючи у одному суспільстві, перетворюють його на «мультиверсум», єдність якого має постійно відновлюватись і ніколи не є автоматично і безумовно гарантованою, але завжди гарантованою за умови активних дій членів цього суспільства. Причому жодна з історій, а відповідно – і жодна з версій майбутнього, не можуть перемогти остаточно, щоб, наприклад, визначати генеральний напрям історії. Йдеться завжди про певну множину трендів соціального розвитку в межах єдиної еволюції суспільства як водночас ансамблю соціальних систем і ансамблю спільнот, кожен з яких має свою «партитуру», хоча у якості інструментів використовують тих же людей як осіб–носіїв свідомості і самосвідомості.

Спільноти є лише на перший погляд уречевленим втіленням системних історій – насправді кожна спільнота може підтримувати декілька системних історій, хоча поява спільноти завжди пов'язана лише з однією з них. Щоб відрізняти людські спільноти від інших біологічних, варто йти саме від системних історій до спільнот, а не навпаки – адже тоді домінуватиме прагнення «зациклити» спільноту на одній із таких історій – на історії походження, історії успіху, історії поразки тощо.

По–третє, рефлексивність соціального часу, яка зумовлена його комунікативною природою, створює свої умови конструювання майбутнього. У соціальному часі рефлексія неможлива поза комунікацією, а комунікація – поза рефлексії. Для визначення майбутнього це означає соціальну його неможливість без рефлексивно–комунікативного створення відповідного горизонту майбутнього. Такий горизонт – не просто як абстрактне уявлення, а як конкретизований повсякденними поведінковими структурами смисл – має отримувати постійне комунікативне підтвердження. Майбутнє не настає «раптом», абсолютно несподівано: суспільство створює для нього своєрідний коридор можливостей, який завжди йде від наявної комунікативної визначеності і, можливо, спирається на досвід минулого. Тут варто зауважити, що мова йде не лише про власне соціальне майбутнє, але й про його рамкові умови, пов'язані з фізичним, біологічним, психічним тощо часами: соціальне майбутнє враховує майбутні стани всіх цих часів, ніби екстраполюючи на них смисл, їм самим не властивий (щось на зразок релігійного «освячення»). Це відбувається не просто як окремий випадок загальної екстраполяції смислів

соціального світу на природний всесвіт, але як найбільш успішний приклад такої екстраполяції, який внаслідок своєї успішності надає своєрідної легітимності такої ектарполяції у сучасному і минулому.

Важливим наслідком надання рефлексивності не просто комунікативного характеру, а системно–комунікативного характеру є подолання штучного розриву між рефлексією і природним світом – розриву, який неминучий при автономізації психічних систем від інших природних систем. Дійсно якщо для особистості як психічної системи критично важливо забезпечити само–детермінацію своїх психічних процесів, то для особистості як соціальної особи, учасника системних комунікацій критично важливо для збереження рефлексії зберегти свій режим активної взаємодії з іншими учасниками системної комунікації – інакше під питанням виявиться сама системність комунікацій, а отже і їх рефлексивність. Адже рефлексія у соціальному сенсі – це завжди підтвердження своєї соціальної ідентичності, тобто належності до певної спільноти, а у випадку теорії соціальних систем – завжди спільноти комунікативної.

Нарешті слід згадати і щодо програмовості майбутнього. Якщо уся соціальна реальність у її актуальному стані є програмною, тоді і майбутнє цієї реальності має бути програмним, або в усякому разі програмовим, тобто таким, що піддається програмуванню. Якщо сучасність є програмною у двох режимах – запрограмованої комунікації і програмуючої комунікації, то це стосується всього соціального часу, але у минулому починає переважати частка запрограмованості, а у майбутньому – програмування, тобто майбутнє найбільш відкрите для нових, у тому числі й ще не створених соціальних програм.

Саме у цьому сенсі програмування і слід розуміти системне конструювання соціальної реальності як основну соціальну умову можливості майбутнього – соціального, а через нього і будь–якого іншого. Таке програмування завжди є багатоваріантним і альтернативним. Воно завжди має спиратися на задані параметри – як природні поза–соціальні (фізичні, біологічні, психічні), так і соціальні як такі що набувають природності, здійснюючи все більш масштабні і глибокі впливи на рамкові умови самовідтворення фізичних, біологічних, психічних тощо систем.

Список використаних джерел

1. Гегель Г.В.Ф. Система наук. Ч. 1. Феноменология духа / Гегель Г.В.Ф.; [перевод с немецкого Г.Г.Шпета] // Сочинения: В XIV тт. – Т. IV – М.: Соцэкгиз, 1959. – 440с.

2. Конфуций. Беседы и суждения / Перевод с китайского. – СПб.: ООО Издательство «Кристалл», 1999. – 1120с.

3. Лао–цзы. Дао–Дэ цзин / [Перевод Е.А. Торчинова] // Торчинов Е.А. Даосизм. «Дао–Дэ цзин». – СПб.: Петербургское востоковедение, 1999. – С. 226–285.

4. Луман Н. Самоописания / Н.Луман; [пер. с немецкого О.Никифорова и А.Антоновского]. – М.: Логос, 2009. – 320 с.

5. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н.Луман; [пер. с нем. И.Д.Газиева; под ред. Н.А.Головина]. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.

6. Мід Дж.Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж.Г.Мід; [пер. з англ.]. – К.: Український центр духовної культури, 2000. – 374 с.

7. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, этики, права и общественных отношений / П.Сорокин; [пер. с англ.]. – СПб.: РХГИ, 2000. – 1056 с.

8. Тоффлер Э. Шок будущего / Элвин Тоффлер. – Москва: АСТ, 2002. – 557с.

9. Фрагменты ранних греческих философов // Ч. 1. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики; [издание подгот. А.В.Лебедев; отв. ред и авт. вступ. ст. И.Д. Рожанский]. – М.: Наука, 1989. – 576с.

10. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее. Последствия биотехнологической революции / Ф.Фукуяма. – М.: АСТ, Люкс, 2004. – 352 с.

11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

12. Luhmann N. Weltzeit und Systemgeschichte. Über Beziehungen zwischen Zeithorisonten und sozialen Strukturen gesellschaftlicher Systeme / N.Luhmann // Kölner Zeitschrift für. Soziologie und Sozialpsychologie: Sonderheft 16. – Opladen, 1972. – S.81–115.

13. Luhmann N. Zweckbegriff und Systemrationalität. Über die Funktion von Zwecken in sozialen Systemen / N.Luhmann. – Tübingen: Mohr Verlag, 1968. – 269 s.

Бойченко М.И. Системное конструирование социальной реальности как условие возможности будущого

Проанализировано значение исследования Никласом Луманом социального времени для определения границ и возможностей выявления условий конструирования социальной реальности.

Ключевые слова: *будущее, социальные системы, конструирование социальной реальности, условия возможности.*

Boychenko, M.I. System constructing of social reality as condition of possibility of the future

In the article the value of Niklas Luman's research of social time for determination of scopes and possibilities of exposure of terms of constructing of social reality is analyzed.

Key words: *future, social systems, constructing of social reality, terms of possibility.*

УДК 300.3+301+930.1

Добролюбська Ю.А.

Типологія філософії історії в світлі системного підходу

Надається спроба системної типології філософії історії, в системі якої виділяються онтологічна, епістемологічна та аксіологічна підсистеми. Запропонована характеристика вказаних підсистем, в межах кожної виділені варіативні субсистеми.

Ключові слова: *домінанта дослідження, системність, підсистема, субсистема, типологія, типологізація.*

Однією з найбільш послідовних, цікавих і вдалих спроб загальної типології філософії історії була робота Хоне Раппопорта, що вийшла у 1898 році [13]. Раппопорт пішов наступним шляхом: 1) виділив два значення філософії історії – теоретичне (наукове) і практичне (прикладне); 2) вичленував три напрями філософії історії – провіденціальний (Августин), метафізичний (Гегель), науковий (Віко – позитивісти – Маркс); 3) науковий напрям розділив на фізико–кліматичний, фізіолого–психологічний і культурно–історичний [13,с.11]. У межах науки того часу це була типологізація, яка до певної міри упорядковувала філософсько–історичні дослідження, і саме тому вона, з необхідними трансформаціями, протрималася майже до першої третини XX століття.

У сучасній філософській літературі виділяють матеріалістичний, субстанціальний, суб'єктивістський типи філософії історії (І.Кон, Ю.Кімелєв, Б.Губман). Підстави такого поділу неясні. І.Кон розмежовує суб'єктивістський і об'єктивний типи філософії історії за гносеологічним принципом. Проте отримане в результаті ділення занадто широке і не цілком адекватне завданню точного визначення і типології філософії історії. Так само недостатнім є розподіл на лінеарні та нелінеарні філософсько–історичні концепції зважаючи на надзвичайну варіативність об'єкту філософії історії, який явно не вміщується в межі тільки просторового ділення і виключно онтологічного розгляду.

Цікавим є підхід Л.Голдстейна до означеного питання. У роботі «Історичне знання» [15] він запропонував виділяти в теорії філософії історії її інфраструктуру, як найбільш важливу частину, в якій досліджується техніка і методологія історії як наукової дисципліни, і суперструктуру, тобто власне історичну продукцію. А.Ракітов запропонував розділити історіографію, історіософію і історичну епістемологію так, щоб перша належала до історичної науки, остання – до філософії історії, а історіософія – їм обом. Він розрізнив виділені області знання по об'єкту, предмету і типу знання, об'єкту і методології дослідження [12,с.125–154]. Такий підхід, безумовно, плідний, оскільки чітко розмежовує сфери діяльності наук про історію, але в той же час він і «затушовує» своєрідність філософсько–історичного аналізу історії, що не вичерпується тільки логіко–методологічним аналізом історичного, але включає і художньо–емоційне пізнання історії. Крім того, термін «історіософія» взагалі чітко не визначений і часто розуміється як абсолютний синонім поняття філософії історії. А.Лубський пропонує поділ на класичну, некласичну, постмодерністську та неокласичну моделі філософсько–історичного пізнання [11].

І.Бойченко виділяє класичну, некласичну та постнекласичну парадигми філософії історії. В рамках останньої виокремлюються дві основні версії: тоталогічна, засновником якої є В.Кизима та монадологічна, започаткована у працях І.Бойченка [2;7]. Постмодерністське розуміння філософії історії виражено в ідеї Ф. Анкерсміта, відповідно до якої філософія історії розділяється на три великі області: історіографію, що описує історію написання історії; критичну філософію історії, що є філософською рефлексією з приводу того, як взагалі можливі історичні висновки; спекулятивну філософію історії, що досліджує ритм історії [1].

Метою цієї роботи є спроба визначення і типології філософії історії системним методом як найбільш строгим з наявних в сьогоднішній гуманітарній науці. Ми використовуємо трактування системного підходу у версії, запропонованій А.Уйомовим, яка надалі розробляється І.Дмітрєвською [5;14]. Відштовхуючись від системного визначення філософії взагалі (концепт – отримання знання про способи і логіку буття світу і про методи пізнання способів і логіки буття світу; структура – певний тип філософської рефлексії як специфічного способу роздуму, вираженого в дискретних поняттях і знаннях; субстрат – загальне), задамо систему філософії історії і системи її різних типів. У нашій роботі ми застосовуємо вказаний системний метод для ефективної і теоретично обґрунтованої типології філософсько–історичного знання. Ми хочемо показати, як виникає і чи виникає взагалі цілісність у філософсько–історичних конструкціях.

М.Кукарцева виділяє онтологічну, епістемологічну та аксіологічну підсистеми сучасної філософії історії США [9]. І.Гобозов також пропонує розглядати історичні факти з точки зору їх онтологічного, гносеологічного та аксіологічного поділу. На наш погляд, продуктивна ідея Гобозова не містить в собі чіткого обґрунтування основ такої типології. Крім того треба зазначити, що у цьому випадку ми маємо справу з фактом паралелізму концептуальних побудов на одну тему двох незалежних один від одного дослідників [3].

Можливо задати онтологічну, епістемологічну та аксіологічну підсистеми філософії історії. Ці підсистеми виконують в системі філософії історії наступні функції: адаптації системи до нового знання, поглинання знову виниклого знання, розвитку, стабілізації.

Онтологічна підсистема філософії історії має своїм концептом встановлення суті, сенсу і логіки буття історії як фрагмента об'єктивної (суб'єктивної) реальності, тобто створення загальної теорії історії на основі єдиного пояснювального принципу; структурою – онтологічне відношення; субстратом – загальний план і процесуальну форму тотальності історичного. Варіативність концепту онтологічної підсистеми філософії історії провокує у свою чергу існування її різних субсистем: телеологічної (Вольтер, Віко, Гегель), антропологічної (Ранке, Маркс, Карсавін, Ігнатов), есхатологічної (Шопенгауер), теологічної (де Шарден, Бердяєв),

ноематичної (Ортега–і–Гассет), світ–системної (Франк, Валлерстейн), психосоціальної («Аннали»), глобалістської (Робинсон), енваеронментальної (Вернадський, російський космізм), цивілізаційної (Тойнбі, Хантінгтон, Ясперс, Дюмон, Айзенштадт, Уілкінсон), психо–соціально–економічної (Дьяконов), культурологічної (Шпенглер, Шубарт, Сорокін), синергетичної (Капіца, Курдюмов, Малінецький, Бранський, Назаретян, Кульпин, Ткачук).

Епістемологічна підсистема філософії історії має своїм концептом пізнання законів і тенденцій минулого, сьогодення і майбутнього історичного; пізнання можливих евристичних принципів історичного дослідження; структурою – гносеологічне відношення; субстратом – пізнавальну «якісність» тотальності історичного. Варіативність концепту і частково структури епістемологічної підсистеми філософії історії провокує існування її різних субсистем: позитивістської (Конт, Гардінер), феноменологічної (Гуссерль, Шюц), аналітичної (Данто, Гемпель, Поппер, Врігт), спекулятивної (Маркс, Гегель), нормативної (Туккер), метафізичної (Мак–Таггарт), біологічної (Херлих), дівінаторної (Дільтей, Джентіле, Коллінгвуд, Зіммель, Арон), деконструктивистської (Дерріда, Фуко, Келлнер), постструктуралістської (Уайт, Ла Капра).

Аксіологічна підсистема філософії історії має своїм концептом встановлення цінності історії і в історії; структурою – оцінне відношення, субстратом – ідеал і належне тотальності історичного. Варіативність субстрату цієї підсистеми філософії історії дозволяє виділити такі її субсистеми: етико–теологічную (Трельч), етико–телеологічную (Кант), реконструктивну (Ріккерт), етико–політичную (Роулс, Кроче).

Очевидно, що кожна задана підсистема філософії історії містить в собі аспекти інших типів філософії історії. Наприклад, онтологічна підсистема включає ряд аспектів епістемологічної підсистеми, епістемологічна – низку запитань аксіологічної і навпаки. Подібний стан речей – результат специфіки філософського знання, в якому онтологічний, гносеологічний і інші аспекти аналізу загального не можуть мати один з одним непроникних меж і співпадають частиною своїх об'ємів. Підкреслимо, крім того, що кожна з виділених підсистем філософії історії, зберігаючи сутнісну приналежність до своєї системи, реалізує передусім власну домінанту дослідження історії.

Кожна підсистема і субсистема реалізує себе в особливих філософсько–історичних категоріях, адекватних вибраному філософському методу. Наприклад, філософія історії Гегеля реалізується через категорії діалектики, через які розуміються категорії духу, розуму, свободи, а філософія історії Х. Уайта – через категорії тропів, поезії, дискурсу, наративу. «Якість» створюваних філософсько–історичних концепцій і отриманих результатів аналізу залежить не лише від типу, але і від рівня філософської рефлексії, доступної дослідникові.

З метою конкретизації і ілюстрації виділених підсистем філософії історії розглянемо їх на декількох конкретних прикладах. Обрані нами концепції являються одночасно одними з найбільш значущих, ілюстративних і в найменшій мірі досліджених у вітчизняній історико–філософській літературі варіантів відповідно онтологічної, епістемологічної та аксіологічної підсистем філософії історії.

Одна з найбільш популярних сьогодні онтологічних підсистем філософії історії – психосоціальна або «ментальна» філософія історії, що

розробляється школою «Анналів». Головна мета філософсько–історичних досліджень «Анналів» – створення картини «тотальної» історії. Ця картина передбачає максимально широке охоплення усіх аспектів людського життя – від матеріально–економічних до культурних, політичних, антропологічних. При цьому тотальність історії для «Анналів» – не еклектичний опис усіх можливих аспектів громадського життя, але «нове дослідження взаємин між різними сторонами історичної дійсності і особливо співвідношення матеріальної і ідеальної сторін життя» [4,с.22].

На думку анналістів, в сучасній історії і філософії історії важливий контекст, в якому досліджується сюжет історії. Визначальним контекстом при рішенні завдань філософсько–історичного аналізу виступає свідомість і самосвідомість людини. Вона інтерпретується як ментальність і задається як головний засіб вивчення і реконструкції історичної картини світу і динаміки громадських структур. Марк Блок і Люсьєн Февр розуміли менталітет як своєрідний аналог тієї частини колективного несвідомого, яка в глибинній психології Юнга відноситься до принципово неусвідомлюваного. Сьогодні поняття «менталітет» тлумачиться Ж.Ревелем, Ж.Ле Гоффом, А.Бюргьєром і іншими анналістами як деяка структурна єдність образів і уявлень людей, яка визначає їх поведінковий механізм і пізнавальні орієнтири в різні історичні епохи. Менталітет розцінюється ними як опосередковуюча ланка, медіум між минулим і сьогоденням. М.Вовель протиставив поняття менталітету і ідеології, трактованій в марксистській парадигмі. На думку Вовеля ідеологія безумовно пояснює думки і почуття людей минулого, а також значення цих думок і почуттів в історії. Але очевидно, що серед них є і такі, які не можна пояснити ідеологією і саме вони конституюють область історичної ментальності. Вовель вважає, що концепція історичної ментальності в її опозиції марксистській концепції ідеології поміняла місцями традиційну сферу «значення» історії на сферу «зображення» в історії. У ментальності історії ми зустрічаємося з найнесподіванішими і незвичайними способами репрезентації минулого, і саме ця обставина, на думку Вовеля, робить школу «Анналів» дуже популярною серед не–істориків [17]. Самі анналісти, зокрема Ж.Ревель, стверджують, що, використовуючи метод історичної ментальності, історику вдається піднятися у своїх дослідженнях від рівня опису повсякденних ментальностей: стереотипів поведінки, мови, жестів, звичок, розумових кліше – до рівня конструювання через ментальності логіки історичного процесу і способів осягнення історичного.

У цьому плані ментальність в історії альтернативно виступає або як суб'єктивний контекст соціокультурної єдності, або як ядро, квінтесенція цієї єдності. Дослідженнями особливостей формування послідовності зміни менталітету, які визначаються ландшафтно–географічними, біологічними, психологічними і культурними обставинами існування етносу, послідовники школи «Анналів» створюють онтологічний варіант філософсько–історичної картини світу в його психосоціальній субсистемі, концептом якої є виявлення суті тотальності історичного на основі застосування принципу історичної ментальності. Структурний компонент цієї субсистеми амбівалентний: відношення може бути задане як рух від об'єкту до суб'єкта і від суб'єкта до об'єкту. Ця обставина вказує на необхідний перетин онтологічної і епістемологічної підсистем філософії історії частиною своїх об'ємів.

Іншим прикладом подібного перетину є дівінаторна субсистема епістемологічної підсистеми філософії історії. Основоположник дівінаторної теорії філософії історії В.Дільтей, відповідаючи на кантіанське поставлене питання «як можливе само історичне знання», визначив як аксіому: тільки в потоці психічних феноменів, телеологічне пов'язаних переживань відкривається загальна відповідність, характерна для цієї історичної епохи. Історія лежить в межах «внутрішнього переживання», принципово відмінного від «зовнішнього» світу природи. Завдання історичного дослідження в тому, щоб із загального потоку переживань, дівінацій, відчувань, емпатій вичленувати цілі і цінності як основні категорії історії. В середині XX століття дівінаторна філософія історії отримує і іншу назву – психоісторія.

«Об'єктивоване самочуття», «єдине чуття», «відчування» дійсно до певної міри забезпечує дівінаторній парадигмі філософії історії необхідну евристичність, оскільки коливається між психологічною і метафізичною областями. З одного боку, відчування має універсальний характер, оскільки складає необхідний коефіцієнт будь–якого чуттєвого образу, проникає в багато психічних стосунків, через які люди відчувають одна одну і об'єднуються в деякі соціальні групи. З іншого боку, відчування провокує деяку метафізичну єдність духу суб'єкта з шуканим об'єктом дослідження. Суб'єкт як би відчуває себе всередині об'єкту, який існує з цієї миті у цілковитій згоді з «Я» суб'єкта. Для отримання об'єктивної інформації психоісторик не може прийняти об'єкт дослідження реально існуючий зараз, злитися з ним абсолютно. Переживаючи, психоісторик бачить грань, що відділяє його самого від об'єкту переживання–дослідження. Переживання приходить і йде, а установка, яка його супроводжує, залишається. Ця установка в психоаналітичній школі називається «комплексом», і саме вона чинить важливий вплив на протікання процесу відчування, вибудовування необхідних асоціативних рядів. Але, безумовно, такі «комплекси», незважаючи на їх безпосередню включеність у свідому організацію психоаналітичної діяльності, можуть бути і несвідомими, і тоді вони починають «нав'язувати» свою структуру тому об'єкту або його фрагменту, який є предметом аналізу і відносно якого вони актуалізувалися. Тоді ці «комплекси» виступають як свого роду шаблони, що спотворюють реальний стан речей. Часто конкретні емоції і настрої відповідають певним матеріальним структурам. Як ковдра, перекинута через стілець, може бути скрученою і виглядати сумною і втомленою, так і історичні події і їх персонажі, психоаналітично інтерпретовані, можуть набути інший сенс і якість, чим були насправді. Тому часто результат відчування в психоісторії ненавмисно для неї самої вже заздалегідь виступає як заданий. Подібні спотворення диктуються і особливостями індивідуального досвіду психоісторика. Навіть при високій мірі професіоналізму дослідникові може не вистачити власного внутрішнього досвіду, який допоміг би одушевити і адекватно зрозуміти вчинки історичних осіб минулого або сенс історичних подій минулого, як, наприклад, деякі люди не розуміють характери і вчинки героїв Шекспіра. Неусвідомлюваною перешкодою в психоаналітичній інтерпретації історії можуть стати потенційно збережені в диспозиційних блоках пам'яті історика–психоаналітика стимуляційні образи і стереотипові системи відповідних реакцій. Тоді дослідник буде несвідомо пристосовувати отриманий в результаті аналізу матеріал до «знайомого» еталону, іноді створеного тільки його уявою.

Форми історичних пояснень і методологічні прийоми психоісторії досить спірні. Г.Хіммелфарб справедливо вважає, що психоісторики витягають факти не з історії, а з психоаналізу неясних з точки зору історії об'єктів, тому психоісторія, на його думку, заперечує основний критерій історичного доказу – очевидність, тобто логічну незаперечність і прийняття її усіма істориками, а також найпростішу і основну тезу історичного методу: враховувати у своєму аналізі всі, у тому числі і негативні, приклади. Психоісторики абсолютизують свій метод «глибинної психології» як найбільш адекватний історичному поясненню, але він придатний, на думку Хіммелфарб [16,с.165–168], тільки для аналізу одного зрізу реального історичного існування людини – несвідомих внутрішньопсихічних конфліктів. Це приводить філософію історії до механістичного підходу до історії взагалі, перетворює історію на епіфеномен.

Зазначимо, що традиційна історія теж використовує моменти окремих психологічних досліджень, вплітаючи їх в тканину нарратива. Але в психоісторії нарратива немає. Тому, дівінаторний момент цілком може бути селективно використаний у філософії історії для характеристики якоїсь однієї частині історичної реальності, для її репрезентації або референції. Психоісторія може органічно увійти до традиційної історії як частини більшої історичної інтерпретації. Частково саме це мав на увазі і Л.Карсавін, коли писав, що «предмет історії може бути найближчим чином визначений як соціально–психічний розвиток єдиного людства» [6,с.98]. Дівінаторна або психоаналітична історія є субсистемою епістемологічної підсистеми філософії історії, оскільки має своїм концептом пізнання історичного особливим способом психоаналітичного дослідження.

Постулати аксіологічної підсистеми філософії історії були сформульовані К.Бернгеймом, В. Віндельбандом, І.Кантом, А.Шопенгауером. Сутність цих постулатів в наступному: історія може бути досліджена і систематизована тільки через співвідношення її з якою–небудь релевантною цінністю. Г.Ріккерт розумів цінності як по перевазі трансцендентальні, об'єктивовані в культурних благах. Подібного роду установку розділяв і М.Вебер. Е.Кассірер вважав, що зрозуміти сенс історії можна тільки навчившись читати символи Всесвіту як вищі цінності людства взагалі. Для В.Віндельбанда цінності є передусім цінності моралі. Практично єдину роботу, яка упорядковує релевантні погляди, написав у 1912 році професор Ясського університету А.Ксенополь (Xenopol). Проаналізувавши різні точки зору на позначену проблему, він дійшов висновку, що категорія цінностей в історії і у філософії історії є надуманість. Цінність треба і можна, на його думку, розглядати тільки як інтерес до буття взагалі. Ксенополь висунув п'ять аргументів проти застосування цінності до історії: 1) загроза суб'єктивізму в дослідженні історії; 2) цінність не може творити науку і бути умовою істини. Це може зробити тільки логіка. Історикові дозволено, зрозуміло, мати свій масштаб цінностей, але не можна нав'язувати його іншим, бо це перевищує його місію і компетентність; 3) всяка цінність, навіть моральна, відносна, а відносність ніколи не може служити науковою базою, аксіоми завжди мають абсолютне значення; 4) цінність часто виявляється «несвідомим» потягом, а не розумом, що, поза сумнівом, знищує її методологічну значущість; 5) цінності, як правило, належать індивідуальній людині. Вони не можуть бути прикладені до еволюції людського роду взагалі. Цінності можуть викладати тільки історію людського духу

[8,с.21–23]. У подібному ключі міркує Е.Лооне і вважає, що вирішення аксіологічної проблеми лежить за межами історії [10,с.95].

Підводячи підсумки зазначимо, що філософія історії реалізується в трьох підсистемах – онтологічній, епістемологічній, аксіологічній, в яких варіативність концепту, структури і субстрату провокує існування безлічі їх субсистем. При цьому кожна задана підсистема і субсистема філософії історії реалізує передусім власну домінанту дослідження історії, але містить в собі аспекти інших систем філософії історії. Кожна підсистема і субсистема реалізує себе в особливих філософсько–історичних категоріях, «якість» створюваних філософсько–історичних концепцій і отриманих результатів аналізу залежить не лише від типу, але і від рівня філософської рефлексії, доступної дослідникові.

Список використаних джерел

1. Анкерсмит Ф. Р. Возвышенный исторический опыт / Франклин Рудольф Анкерсмит; [Пер. с англ. А. А. Олейников, И. В. Борисова, Е. Э. Лямина и др.] – М.: Европа, 2007. – 612 с.

2. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник / Іван Васильович Бойченко. – К.: Товариство «Знання», КОО, 2000. – 723 с. – (Вища освіта XXI століття).

3. Гобозов И. А. Философия истории: проблемы и перспективы / И.А.Гобозов // Философия и общество. – 1997. – № 2. – С.162–192

4. Гуревич А. Я. От истории ментальностей к историческому синтезу / А.Я.Гуревич // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской Школы «Анналов»; [отв. ред. Ю. Л. Бессмертный]. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 1993. – С.16–29

5. Дмитревская И. В. Специфика философии как системы знания / И.В.Дмитревская // Диалектика как методология научного познания. – Иваново: издательство Ивановского государственного университета, 1988. – С. 20–31

6. Карсавин Л. П. Философия истории / Лев Платонович Карсавин. – СПб.: АО Комплект, 1993. – 351 с.

7. Кизима В. В. Человекомирная тотальность. Постнеклассический манифест / В.В.Кизима // Totallogy. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 1995. – С. 311–340

8. Ксенополь А. Д. Понятие «ценности» в истории / Александр Дмитриевич Ксенополь. – Киев: Типография Т. Г. Мейнандера, 1912. – 52 с.

9. Кукарцева М. А. Современная философия истории США / Марина Алексеевна Кукарцева. – Иваново: Ивановский государственный университет, 1998. – 215 с.

10. Лооне Э. Н. Современная философия истории / Ээро Николаевич Лооне. – Таллин: Ээсти раамат, 1980. – 293 с.

11. Лубский А. В. Альтернативные модели исторического исследования / Анатолий Владимирович Лубский / [Отв. ред. Ю. Г. Волков]. – М.: Изд–во «Социально–гуманитарные знания», 2004. – 352 с.

12. Ракитов А. И. Историческое познание: (Системно–гносеологический подход) / Анатолий Ильич Ракитов. – М.: Политиздат, 1982. – 303 с.

13. Раппопорт Х. Философия истории в ее главнейших течениях / Хоне Раппопорт. – СПб.: Павленков, 1898. – 180 с.

14. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / Авенир Иванович Уемов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.

15. Goldstein L. Historical Knowing / Leon Goldstein. – Austin: University of Texas Press, 1976. – 242 p.

16. Himmelfarb G. The New History and the Old / Gertrude Himmelfarb. – London: Belknap Harvard University Press, 1987. – P. 165–168.

17. Vovelle M. Idéologie et Mentalités / Michèle Vovelle. – Paris: Francois Maspero, 1982. – 128 p.

Добролюбская Ю.А. Типология философии истории в свете системного подхода

Предлагается попытка системной типологии философии истории, в системе которой выделяются онтологическая, эпистемологическая и аксиологическая подсистемы. Дается характеристика указанных подсистем, в рамках каждой выделяются вариативные субсистемы.

Ключевые слова: *доминанта исследования, системность, подсистема, субсистема, типология, типологизация.*

Dobrolyubska, J.A. The typology of philosophy of history in the light of system approach

It is offered the attempt of the system typology of philosophy of history, in which is distinguished the ontological, epistemological and axiological subsystems. Also it is descript the indicated subsystems. Each subsystem can be distinguished on the variant subsystems.

Key words: *research dominant, system, subsystem, subsystem, typology, typologisation.*

УДК 1 : (17 + 321.7)

Бойчук М.А.

Співвідношення свободи і рівності як проблема демократії (філософський аспект)

Співвідношення свободи й рівності розглядається як одна із засадничих проблем розвитку демократії з давніх часів і дотепер.

Ключові слова: *демократія, народовладдя, свобода, рівність.*

Як одна з основних філософських проблем співвідношення свободи і рівності в демократії постає ще з часів античності, але залишається актуальною дотепер. Головний принцип давньогрецької демократії - принцип ісономії (політичної рівності), як виявилось, не перекреслює усі інші розбіжності між людьми, які роблять їх досить нерівними (за походженням, освітою, багатством, здібностями, родом занять). Тому центральною темою роздумів античних філософів стає проблема сполучення інтересів різних соціальних груп, запобігання потенційної можливості розпаду полісу на ворожі частини, стабільного відтворення полісної структури як єдиного цілого [8,с.14].

Своєрідний баланс між свободою і рівністю здійснювали спроби винайти вже згадувані вище класики античності. Платон здебільшого розмірковував з приводу політичної реалізації принципу ісономії: чи він виступає простою арифметичною (кількісною) рівністю, де голос філософа рівний голосу селянина, чи це геометрична (якісна) рівність, що пропорційно враховує ступень людських чеснот. Підсумок його міркувань з цього приводу – теорія ідеальної держави, в якій, за висловленням О.Фісуна, міститься найбільш послідовна і закінчена концептуалізація принципу геометричної рівності. «Ідеальна держава», зазначає він, є такою моделлю «геометричної демократії», в якій принцип якісної рівності доведений до свого логічного завершення; це також свого роду влада більшості, але не кількісної, а якісної. Процес прийняття рішень здійснюється тут не усіма у однаковій мірі, а лише тими, в кого є відповідний рівень розуму («мудрість») й волі («мужність»). Нижчий «жаданий» розум й воля тієї частини публіки, що не здатна піднятися над своїми приватними та окремими інтересами не здатна нанести шкідливий вплив, адже її політичний голос до розрахунку не приймається. Отже, платонівська справедливість у тому, щоб ті, хто має компетентне уявлення про ціле висловилися, а ті, хто не має – «промовчали» [8,с.17–18].

Теорія «змішаного державного устрою» Аристотеля, що представлена у відомій праці «Політика», також у багатьох моментах пов'язана з інтерпретацією феномена політичної рівності. «Демократичний устрій, зазначає Аристотель, виник на основі такої думки, що рівність у якому–небудь відношенні, призводить до рівності загалом: з того положення, що усі в однаковій мірі люди вільно народжені, роблять висновок про рівність

людей загалом. Олігархічний устрій виник на основі того передбачення, що нерівність в одному відношенні породжує нерівність загалом» [1,с.526]. На думку Аристотеля ані відносна рівність, а не відносна нерівність не дає достатніх підстав для надання комусь усієї повноти влади на основі лише арифметичного чи геометричного критеріїв. Фундаментальною основою правильної демократії, за Аристотелем, може слугувати середній елемент, що сполучує в собі переваги кількісні з перевагами якісними [4,с.51].

В умовах представницької демократії проблема співвідношення свободи і рівності набуває іншого змісту. Починаючи з Нового часу вона сприймається в контексті взаємовідносин особистості, суспільства і держави. Якщо філософів античності в цьому зв'язку більше хвилювала проблема рівності, то мислителі Нового часу здебільшого переймаються проблемою свободи. Вони задаються питанням про роль і місце індивіда у суспільстві, простір і межі його громадянської свободи.

Загальною концептуальною основою у вирішенні вище означених завдань, постають теоретичні конструкції «природних прав» людини та «суспільного договору». Відповідно до цих побудов, людська особистість від народження володіє певними невідчужуваними «природними правами», які, згідно концепції Дж.Локка породжують політичні права, що покликані обмежувати повноваження держави та виступати перешкодою для будь–якого замаху з її боку на економічну свободу і власність приватних осіб. Водночас для створення гарантій дотримання й ефективної реалізації цих прав людська спільнота зазвичай складає вільну угоду – «суспільний договір» про утворення держави [8,с.40–43]. Ж.–Ж.Руссо у праці «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» зазначає, «замість окремої особистості кожного учасника договору, цей акт асоціації негайно утворює моральне та колективне ціле, що складається зі стількох членів, скільки збори мають голосів, ціле, яке утворює шляхом цього самого акту свою єдність, своє спільне «я», «життя і волю» [6,с.13].

З тих часів починається тривала полеміка про те як можливо сумістити рівність з свободою, єдність з плюралізмом, або права більшості з правами меншості. Ліберали починають з того, що інституціоналізують в правовому відношенні рівні свободи для всіх і розуміють ці свободи як суб'єктивні права. Для них права людини володіють нормативним пріоритетом перед демократією. Конституція ж, яка розділяє законодавчу і виконавчу владу, володіє в їх очах перевагою перед волею демократичного законодавця. З іншого боку, адвокати егалітарізма розуміють колективну практику вільних і рівних людей як формування суверенної волі. Для них права людини виникають з суверенної волі народу, а конституція, яка розділяє різні форми влади, зобов'язана своїм походженням освіченій волі демократичного законодавця [10].

І.Кант прагнучи винайти співвідношення свободи і рівності поєднує практичний розум і суверенну волю Ж.–Ж.Руссо, права людини і демократію Дж.Локка. Оскільки, за Кантом, зазначає Ю.Хабермас, сукупна воля громадян держави може виявитися лише у формі загальних і абстрактних законів, то ця волю повинна виключити будь–які інтереси, які неможливо узагальнити, і допускати тільки такі встановлення, які гарантуватимуть усім рівні свободи. Відповідно до цієї концепції практика народного суверенітету одночасно забезпечує й права людини [10].

Завдяки якобінцям, учням Ж.–Ж.Руссо, ця думка набула практичний резонанс, але і породила опір ліберальних супротивників. Критики

висунули наступний довід: фікція єдиної народної волі може бути здійснена лише ціною того, що окрема приватна воля в їх гетерогенності замовчується або пригнічується. І дійсно, вже Ж.–Ж.Руссо уявляв собі конституювання народу–суверена як якийсь екзистенціальний акт соціалізації, за допомогою якого всі відособлені індивіди перетворюються на громадян держави, що орієнтуються на загальне благо [10].

Прикладом вирішення питання свободи і рівності з точки зору класичного лібералізму можна вважати позицію А.де Токвіля, яку представлено у праці «Про демократію в Америці». Як зазначив Р.Арон, ключову проблему, що цікавила Токвіля можна сформулювати так: яким чином суспільство, у якому має місце «тенденція до різноманітності доль індивідів, може не погрузитись у деспотизм?». Або, іншими словами, як поєднати рівність і свободу?» [2,с.230–231].

Політична рівність, згідно вченому, втілюється у тому, що кожна людина бере участь у керівництві державою, значить припускається, що «кожна людина є настільки освіченою, наскільки ж чеснотливою і такою самою сильною, як і інші їй подібні» [7,с.67]. При цьому французький мислитель визнавав, що «демократичні інститути розбуджують пристрасне бажання рівності, потурають цьому бажанню, ніколи не маючи змоги його цілком удовольнити», в результаті чого «демократії завжди бракує здатності обирати гідних людей» [7,с.169], а «на державних постах часто–густо сидять люди пересічні, просто обивателі» [7,с.174]. Як зазначає Ю.Хабермас, А.де Токвіль розуміє суверенітет народу як такий принцип рівності, який потребує обмеження. У цьому варіанті відбивається страх буржуа перед «громадянином» (*citoyen*) – як би той не узяв над ним верх: якщо в конституції правової держави не обмежувати демократію народу, то дополітичні свободи окремої людини опиняються в небезпеці [10].

Отже, зазначає А.Фісун, вищою цінністю для Токвіля є політична свобода, якій він віддає перевагу у порівнянні з політичною рівністю: остання на його думку, зі своєю абсолютною реалізацією постійно загрожує свободі [8,с.49]. Свобода, за А.де Токвілем, полягає у всьому тому, що стосується людини самої. У цьому людина «вільна й зобов'язана звітувати у своїх діях тільки перед Господом». Проте «в усьому тому, що стосується взаємних зобов'язань громадян один щодо одного, людина опиняється в становищі підлеглої». Звідси, зазначає мислитель, випливає правило: «кожна людина є найбільшим і єдиним суддею в тому, що стосується її власних інтересів, і що суспільство тільки тоді має право спрямовувати її дії, коли цими своїми діями вона може завдати суспільству збитку або ж у тому випадку, коли суспільство змушене вдатися по допомогу цієї людини» [7,с.67]. Отже, свобода, за А.де Токвілем, це передусім відсутність свавілля. Як зазначає Р.Арон, найважливіше положення Токвіля таке: свобода не може ґрунтуватися на нерівності, вона винна базуватися демократичній реальності з її рівністю умов і бути захищена інститутами, зразок яких (вважав він) представлений в Америці [2,с.230].

Питання співвідношення свободи і рівності досить ґрунтовно досліджував у своїх працях видатний вчений XX століття Ф.фон Хайек. Зокрема, у своїй останній праці «Пагубна самонадійність» корені даної проблеми вчений знаходить у праці Д.Юма «Дослідження про принципи моралі». Він вважає, що саме Д.Юм одним з перших збагнув наскільки максимум свободи для усіх вимагає рівних обмежень свободи кожного. Притому, зазначає Ф.Хайек, Д.Юм не помилився й не перемішав два

різних значення поняття свободи – перше, курйозне, яке передбачає, що індивід, що живе один здатний бути вільним, й друге, яке передбачає, що вільними можуть бути лише люди, що живуть разом та співпрацюють один з одним. З точки зору більш розвинутих форм подібної співпраці, зазначає вчений, лише абстрактні правила власності, тобто правила, що мають силу закону, гарантують свободу [11,с.62].

Ф.Хайек, досліджуючи дане питання також посилається на німецького лінгвіста та правознавця Ф.К.фон Савіньї, який вважає, що досягти того, щоб, вступаючи у відносини, вільні агенти продовжували жити у злагоді, разом підтримували один одного й не втручались у чужі справи, можливо лише за умови визнання невидимих кордонів, усередині яких забезпечується певний вільний простір для життя і діяльності кожного індивіда. Правила, які визначають ці кордони, а через них і межі свободи кожного, утворюють систему права [11,с.63].

Сам Ф.Хайек також переконаний, що «свобода ухвалювати індивідуальні рішення стає можливою завдяки визначенню чітких меж прав індивіда (наприклад, прав власності) і розмежування сфер, в межах яких кожен може розпоряджатися доступними йому засобами в своїх власних цілях, іншими словами, кожній людині встановлюється узаконена сфера свободи». Разом з тим Хайек визнає, що, загальна свобода як «відсутність перешкод для здійснення наших бажань» (Б.Рассел) неможлива, «оскільки свобода кожного порушуватиме необмежену свободу (тобто відсутність обмежень) для всіх інших». Отже питання, зазначає Ф.Хайек, «полягає в тому, як забезпечити найбільшу можливість свободи для всіх. Цього можна досягти, однаково обмеживши свободу всіх за допомогою єдиних абстрактних правил, що запобігають свавіллю, дискримінації або насильству з боку одних людей по відношенню до інших, що перешкоджають вторгненню кого б то не було в сферу особистої свободи кожної людини. Коротше, сумісні конкретні цілі замінюються єдиними абстрактними правилами. Уряд необхідний лише для того, щоб примушувати до виконання цих абстрактних правил і тим самим захищати індивіда від насильства або втручання в сферу його особистої свободи з боку інших» [11,с.110–111].

Теорія справедливості американського філософа Д.Ролза є також своєрідною відповіддю на питання про співвідношення свободи і рівності. Д.Ролз переглядає відому теорію суспільного договору, вважаючи, що «ми не повинні думати про початковий контракт як про договір в якомусь конкретному суспільстві, що складений для встановлення якоїсь конкретної форми правління». Основна ідея теорії справедливості Д.Ролза у тому, що «принципи справедливості для базисної структури суспільства є об'єктами початкової угоди. Це такі принципи, які вільні і раціональні індивіди, переслідуючи свої інтереси, в початковому положенні рівності приймуть як такі, що визначать фундаментальні угоди з приводу свого об'єднання. Ці принципи повинні регулювати решту всіх угод; вони специфікують види соціальної кооперації, які можуть виникнути, і форми правління, які можуть бути встановлені» [5,с.26]. Такий спосіб розгляду принципів справедливості Д.Ролз називає справедливість як чесність. Згідно з Д.Ролзом, «суспільство, що відповідає принципам справедливості як чесності, наближається до ідеалу суспільства, заснованого на добровільній схемі настільки, наскільки це взагалі можливо, тому що воно засноване на принципах, які вільні і рівні особи повинні прийняти за справедливих обставин. У цьому сенсі його члени автономні,

і усвідомлювані ними зобов'язання накладаються добровільно» [5,с.27]. У межах теорії справедливості Д.Ролза висуваються та аргументуються два принципи справедливості: 1) «кожна людина повинна мати рівні права відносно найбільш обширної схеми рівних основних свобод, сумісних з подібними схемами свобод для інших»; 2) «соціальні і економічні нерівності повинні бути влаштовані так, щоб: (а) від них можна було б розумно чекати переваг для всіх, і (б) доступ до положень (positions) і посад був би відкритий усім» [5,с.66].

Ці принципи застосовуються, згідно Д.Ролзу, до базисної структури суспільства і управляють приписуванням прав та обов'язків, а також регулюють розподіл соціальних і економічних переваг. При цьому відзначає Д.Ролз, основні свободи задаються переліком таких свобод як «політична свобода (право голосувати на виборах і посідати офіційну посаду), свобода слова і зборів; свобода совісті і свобода думки; свобода особи, що включає свободу від психологічного тиску, фізичної загрози і розчленовування (цілісність людини); право мати особисту власність і свободу від довільного арешту і затримання, як те визначене правлінням закону. Ці свободи повинні бути рівними, згідно першому принципу». Другий принцип за Ролзом застосовується до розподілу доходів і багатства, який не обов'язково повинен бути рівним. Він має повинне бути спрямований на отримання переваг всіма, так саме як владні відповідальні посади повинні бути доступні всім [5,с.67].

Німецький філософ Ю.Хабермас в своїх працях полемізує з Д.Ролзом з багатьох питань, у тому числі з питань співвідношення свободи і рівності. У своїй праці «Залучення іншого. Нариси політичної теорії» Ю.Хабермас зазначає, «чесна цінність рівних свобод залежить від рівності шансів на здійснення відповідних прав; й таким чином можуть характеризуватись лише права. Лише по відношенню до прав ми можемо розрізняти рівність повноважень від рівності фактичних життєвих обставин. Лише між правомочністю, з одного боку, й наявними шансами на використання прав – з іншого, може виникнути сумнівний з точки зору рівності перепад, тоді як між фактичним володінням благами й фактичним споживанням благ такого перепаду немає. Було б зайвим й навіть безглуздим вести мову про «чесну цінність» рівномірно розподілених благ. Розрізнення між правовою і фактичною рівністю не може буди застосовано по відношенню до благ...» [9,с.130–131].

Питання співвідношення свободи і рівності досі залишається відкритим, хоча філософська думка дуже далеко просунулась у його вирішенні з часів виникнення прямої демократії до сучасних форм поліархії. Своєрідно вирішення даної дилеми пропонує Б.Капустін, який вважає справедливість сумірністю та відповідністю рівності й свободи [3,с.88]. Під цим оглядом справедливість є там і остільки, де й оскільки люди рівні такою самою мірою, якою вони є вільними. Рівність передбачає володіння тим, що, з одного боку, дозволяє бути вільним, а з другого - може бути порівнянним з тим, що має хтось інший.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Политика // Собрание соч. В 4 тт. Т 4 . – М.: Мысль, 1984. – С.375–644.

2. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Раймон Арон; [общ. ред. и предисл. П.С. Гуревича]. – М.: Прогресс, 1992. – 608 с.

3. Капустин Б.Г. Демократия и справедливость. Размышление об опыте моральной политической философии / Б.Г.Капустин // ПОЛИС. – 1992. - № 1–2. – С.86–95.

4. Політологія: Навч. посібник для вузів / [Упоряд. та ред. М.Сазонова]. – Харків: Фоліо, 1998. – 735 с.

5. Ролз Дж. Теория справедливости / Джон Ролз. – Новосибирск : Изд–во Новосибирского университета, 1995. – 535 с.

6. Руссо Ж.–Ж. Об общественном договоре / Жан–Жак Руссо. – М.: Гос. социально–экономическое изд–во, 1938. - 123 с.

7. Токвіль А. Про демократію в Америці. У двох томах / Алексіс де Токвіль [Переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка. Передмова Андре Жардена]. – К.: Всесвіт, 1999. – 590 с.

8. Фисун А.А. Демократия, неопаримонализм и глобальные трансформации: Монография/ А.А.Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.

9. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории/ Ю.Хабермас [пер. с нем. Медведева Ю.С. под ред. Скляднева Д.А.]. – СПб.: Наука, 2001. – 417 с.

10. Хабермас Ю. Философский спор вокруг идеи демократии [Електронний ресурс] / Ю.Хабермас // (Лекция вторая) Москва, Институт философии, апрель 1989 г. – Режим доступу: http://kant.narod.ru/habermas.htm (2.07.2008).

11. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Фридрих Август фон Хайек [Пер. с англ. Е. Осиновой, под редакцией Е. Гордеевой]. – М.: Изд–во «Новости» при участии изд–ва «Catallaxy», 1992. – 304 с.

Бойчук Н.А. Соотношение свободы и равенства как проблема демократии (философский аспект)

Соотношение свободы и равенства рассматривается как одна из основных проблем развития демократии с давних времен и до сегодня.

Ключевые слова: *демократия, народовластье, свобода, равенство.*

Boychuk, M.A. Freedom and equality correlation as the problem of democracy (philosophic aspect)

Correlation of freedom and equality is reviewed as one of the fundamental problems for development of democracy from the earliest times until the present.

Key words: *democracy, a people power, freedom, equality.*

УДК 141.5 : 130.31

Ємельяненко Є.О.

Антропологічний вимір феномену мислення в історії філософської думки

З історико–філософської позиції розглядаються концептуальні підходи до розуміння здатності до мислення як специфічної людської властивості.

Ключові слова: *мислення, свідомість, буття, матерія, людина.*

Особлива ідеальна діяльність, яка виникає, формується, розвивається в суспільстві, певному соціокультурному середовищі, детермінована включенням особистості в багатогранні відносини з природнім та соціальним оточуючим світом – це людське мислення – процес опосередкованого і узагальненого відображення у мозку людини предметів об'єктивної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках та відношеннях. В розвитку філософської думки даний концепт постає одним з найбільш суперечливих понять поряд з поняттями «буття», «матерія», «свідомість», «людина», «пізнання», «ідея» тощо.

Мислення постає одним з найфундаментальніших понять у концептуальних системах філософів: конкретизація та осмислення даного феномену *привертає увагу науковців від стародавньосхідного та античного світу до XXI століття*.

Традиційно в різноманітних філософських системах мислення розглядається в двох основних розрізах: *логічному та антропологічному*. Перший напрям – формальна логіка – вивчає мислення в контексті трьох його основних форм: поняття, судження, умовивід. Другий напрям досліджує та виокремлює сутнісні характеристики мислення як фундаментальної людської риси.

Зведення та узагальнення філософських поглядів на мислення як виключно людську властивість є *актуальним* завданням, оскільки має створити підґрунтя для подальших концептуальних розвідок особливостей розгортання даного феномену, які є запорукою аналізу пізнавальних здібностей людини та результатів пізнавальної діяльності.

Тож, *метою* даної статті є узагальнене розкриття основних філософських підходів до визначення сутності мислення як специфічної людської риси.

Для цього необхідним постає виявити сутність феномена мислення та дати його конкретизоване визначення. Це *завдання* містить певні труднощі, через плюралістичність поглядів на даний концепт як у галузі філософських наук, так і інших напрямків. Для його виконання варто розглянути позиції авторів, що демонструють різні підходи до визначення даного поняття, спробувати виявити в них спільне і відмінне.

На сучасному етапі мислення людини є об'єктом дослідження багатьох наук: філософії, психології, логіки, кібернетики, теорії штучного інтелекту тощо. Воно є фундаментальним у концептуальних системах знання філософів минулого та сучасності, оскільки філософія історично перша звернулась до аналізу поняття мислення, науковий доробок з цього приводу в даній галузі є найбільш розгалуженим та ґрунтовним. Також можна зазначити, що філософський підхід до поняття «мислення» виступає основою для формування інших підходів, зокрема психологічного. Підхід логіки до визначення поняття мислення невіддільний від філософського підходу та складає його органічну частину.

Не дивлячись на те, як вирішували науковці питання про субстанційність як свідомості, так і мислення, стосовно протікання мислення як процесу, вони завжди були єдині – *це активна здатність мозку сприймати та відображати об'єктивний світ, інтерпретувати відображене, узагальнювати, з формуванням подальших теоретичних уявлень, абстрактних понять, категорій тощо*.

Так, звернемось до словників та енциклопедичної літератури. Філософія розглядає мислення як активний процес відображення об'єктивного світу в поняттях, судженнях, теоріях тощо, пов'язаних з вирішенням тих чи інших задач, з узагальненням і способами опосередкованого пізнання дійсності. Мислення є вищим продуктом розвитку особливим чином організованої матерії – людського мозку. Біологічним субстратом мислення визнається високий рівень розвитку головного мозку, але, як відомо, мислення не може бути пояснене виключно функціонуванням фізіологічного апарату.

Мислення опосередковано процесами відчуття та сприйняття, минулим досвідом, пізнанням та аналізом сприйнятого з подальшим формуванням причинно–наслідкових зв'язків та інших уявлень, що не дані людині для сприйняття при безпосередньому досвіді.

Звернемось до *історичної ґенези сучасних поглядів на мислення* як людську властивість. Філософський підхід до аналізу поняття «мислення» бере свій початок з античних часів, власне з досократичної філософії. *Поняття мислення (гр. νους (nous) – розум) і взаємопов'язані з ним поняття* – «відображення», «образ», «відчуття», «поняття», «знання», «мислення», «планування», «освоєння дійсності» – *розроблялись античними філософами починаючи з досократиків та закінчуючи періодом еллінізму* (Геракліт, Анаксагор, Демокрит, Епікур, Сократ, Платон, Аристотель, Плотін та ін.) в якості категорії «нус», яка при сучасному трактуванні античних наукових джерел перекладається і як мислення, і як розум. Варто зазначити, розглядаючи категорію в контексті самих досліджень, що античні науковці частіше за все говорили про розум, як певне абсолютне вселенське начало. Очевидно, що дані концепції мало спільного мають з розглядом понять мислення та розуму на суб'єктивно–особистісному рівні, як атрибуту власне людської істоти.

Так, до категорії *«нус»* античні філософи звертались дуже часто, але всі ці звернення, так чи інакше, були проникнуті ідеалістично–об'єктивним трактуванням даного поняття. *«Нус»* завжди виступав або об'єктивним впорядковуючим та керуючим космогонічним началом, або атрибутом Бога, космосу, першоматерії, абсолюту. Суб'єктивне ідеальне начало в людині уявлялось душею, поняття якої заміщувало поняття свідомості за

теперішніми його трактуваннями, а *«розумне» виступало певною складовою душі, на рівні з бажаннями, почуттями* тощо [17,с.40–41].

Наприклад, за Арістотелем, мислення є частиною душі, іншою її частиною є відчуття. Як частина душі, мислення є специфічною здатністю розмірковувати, осягати думкою світ і самого себе. Ці ідеї, власне, лежать в основі теперішніх психологічних концепцій, в яких психіка (гр. *ψυχή* (psyche) – душа) є відображуючою властивістю матерії (мозку людини), свідомість – атрибутивна властивість психіки, що виражається у відображенні об'єктивної дійсності, а мислення – один з механізмів функціонування свідомості.

Мислення є діяльністю, яка спрямована на пізнання, осягання родів сущого. Досліджуючи мислення, Арістотель створив логіку – науку про мислення, сформулював закони та форми мислення. Тут можна зазначити, що *філософська думка поділилась на два способи розгляду феномену «мислення», одним напрямом дослідження мислення стало теоретичне «думання», його формально–логічні аспекти та загальні закони* та принципи пізнання (виділилась логіка як наукова галузь); *інший напрям продовжив досліджувати мислення як атрибутивну властивість матеріального начала (мозку) або ідеального (душі)* – цей напрям розгортався в рамках філософської антропології з якої пізніше виокремилась психологія. Можна зазначити, що перший напрям пропонує розглядати мислення як процес, а другий – як субстанцію [17,с.42].

Тож, Арістотель першим сформулював уявлення про мислення не як про субстанцію, а як про процес. Він зробив спробу формалізації мислення засобами логіки, завдяки чому з'явилась можливість вести мову про вірне і невірне в самому *процесі мислення*, а не з огляду на вірність чи невірність висновку та результату. Внаслідок цього в античній математиці було прийнято методологічний принцип доведення, а самі праці Арістотеля було покладено в основу нормативної формальної логіки [19].

Значно пізніше такий підхід до мислення як категорії, що означає процесуальність функціонування свідомості, знайшов своє оформлення та конкретне вираження у концептуальних системах філософів Нового часу (Ф.Бекон, Дж.Берклі, К.А.Гельвецій, Р.Декарт, Дж.Локк, Д.Юм), які відійшли від трактування розуму як об'єктивного атрибуту Всесвіту, а надали йому суб'єктного походження.

Ґрунтуючись на здобутках епохи Ренесансу, яка привернула посилену увагу до людини, її внутрішнього світу та заперечила трактування розумових здібностей та мисленнєвих процесів як суто проявів безсмертної душі людини (що домінувало в середні віки), мислення було виражене як діяльність людської особистості, яка спрямована на пізнання та практичні дії, і залежить від людини, яка в філософії цього часу набула самостійності, титанічної активності; *розумові здібності людини в уявленні філософів епохи Відродження мали необмежені можливості*. Філософія здобула небаченого до цих часів гуманістичного спрямування, але людське мислення як феномен в цей період не здобуває самостійного детального осмислення.

В Новий час феномен мислення привертає увагу через розробку методу (засобу), прийомів пізнання та практичних дій. Філософи вирізняють прояви мислення – відчуття, споглядання, уява, рефлексія; рівні мислення – розсудок, розум; прояви діяльності мислення – сумнів, віра, задум, прийняття рішень, розуміння, уявні операції. *В епоху Нового часу та Просвітництва (німецької класичної філософії) процесуальне мислення*

як особлива діяльність, яка підлягає нормуванню та організації та вимагає до себе технічного ставлення, постає об'єктом формалізації, проектування чи моделювання стає центром філософської думки. За великим рахунком, все, що лягло потім в основу філософських трактувань категорії мислення, було розроблене науковцями цих періодів. Тож, на цих віхах дослідження мислення зупинимось детальніше.

Р.Декарт, основоположник раціоналізму – концепції абстрактно–теоретичного мислення, висунув розум та мислення на перше місце. Розум здатний пізнати світ, але потребує правильного застосування – методу, оскільки «недостатньо просто мати добрий розум (*esprit*), але головне – це добре його застосовувати» [7]. Р.Декарт досліджує, яким чином точне і надійне пізнання є можливим, і чи є якась хиба в сприйнятті оточуючого світу органами чуття. Сумнів у Р.Декарта виступає методологічним підходом.

Для Р.Декарта дух, душа, розум та розсудок є однаковими речами – «мислячої (свідомої) істоти» (лат. «*res cogitans*»), яка сумнівається, розуміє, підтверджує, заперечує, бажає, фантазує тощо [7].

Б. Спіноза визнає мислення невід'ємним атрибутом субстанції. Субстанція має внутрішню властивість – необхідність свого існування. Виявлення цієї властивості відбувається через мислення (атрибут субстанції). Мислення Спіноза розглядає як властивість тіла мати непросторові атрибути. Мислення саме по собі є атрибутом субстанції, який виявляє себе не в кожному тілі. Людина саме та просторова організація субстанції, модус, яка здатна мати і непросторовий атрибут – мислення. Акт мислення є таким же вольовим актом, як і будь–який людський вчинок [16,с.70].

Г.Лейбніц розробляв поняття мислення, ґрунтуючись на власній субстанційній концепції «монад». Монади мають три головні різновиди за ступенем свого розвитку. Нижча форма характеризується «перцепцією» (духовно пасивною здатністю сприйняття). Вищі монади здатні мати чуття та чіткі уявлення. Їх Г.Лейбніц називає «монадами–душами». Монади найвищого ступеня здатні до «аперцепції» (свідомості) і їх називають «монадами–духами». Монади не мають просторових (фізичних) властивостей, тому вони чуттєво не дані. Їх дано лише розумові. Людина уособлює собою таку сукупність монад, у якій провідну роль відіграють монади, що здатні усвідомлювати. Процес пізнання Г.Лейбніц розглядає як розвиток здатності до створення та усвідомлення ідей. Він заперечує існування вроджених ідей, а чуттєве пізнання ним розглядається як нижча ступінь раціонального пізнання. Відомий вираз «Немає нічого в розумі, що не пройшло раніше через чуття» Г.Лейбніц доповнює положенням – «крім витворів самого розуму». *За Г.Лейбніцем, розум відкриває суттєве, необхідне, а чуття – випадкове, емпіричне*. Тому і істини бувають різними: емпіричні – істини факту; розумові – істини теорії [16,с.98].

Емпірична ж філософія в особі *Ф.Бекона, Т.Гоббса, Дж.Локка* та інших, з точки зору гносеології вважає, що людина здійснює пізнання головним чином завдяки чуттєвому сприйняттю [15–16]. Тут, чуттєве сприйняття – це отримання органами чуття сигналів з оточуючого світу та їх наступна трансформація

На відміну від раціоналістів, емпіристи вважають чуттєве джерелом знання, але це гносеологічне питання не надто впливає на трактування ними самого поняття мислення та розуму як явища. Так, емпірист Дж.Локк згоден з Р.Декартом та раціоналістами, що мислення починається

від суб'єкту, але не вірить у вродженні знання. При цьому виходить із припущення, що вроджені ідеї повинні бути усвідомлюваними всіма людьми в будь–який час. Він вважає, що людина народжується як «*tabula rasa*» (лат. чиста дошка). В розумі не знаходиться нічого, що не було б сприйнято органами чуття. Ідеєю є в найзагальнішому сенсі будь–яка уява, елемент свідомості як понятійно–раціонального, так і чуттєвого типу. Основною властивістю розуму він вважає можливість перевіряти ідеї на якість. За Дж.Локком між знаннями та вірою, розумом та провидінням не може існувати протилежностей [16,с.125].

Як зазначає Дж.Берклі, «Для кожного, хто споглядає об'єкти людського пізнання, очевидно, що вони представляють собою або ідеї, що дійсно сприймаються почуттями, або ідеї, які ми отримуємо, спостерігаючи емоції або дії розуму, або ідеї, що утворюються за допомогою пам'яті або уяви, і нарешті, ідеї, що виникають через поєднання того, що було першопочатково сприйняте одним з вище означених способів... Але поряд з цим безкінечним розмаїттям ідей або предметів знання існує рівним чином дещо, що пізнає і сприймає їх, і здійснює різноманітні дії: як то хотіння, уявлення, спогади. Це здатна до пізнання, діяльна істота є те, що я називаю розумом, духом, душею або мною самим. Цими словами я означаю, не одну з власних ідей, але річ істотно від них відмінну, в якій вони існують, або, що те саме, якою вони сприймаються, так як існування ідей полягає в тому, що вони сприймаються. Всі погодяться з тим, що ані наші думки, ані пристрасті, ані ідеї, що створені уявою, не існують поза нашею душею» [2,с.152–154]. Очевидно, що тут Дж.Берклі дає характеристику власним уявлення про такі феномени як свідомість, мислення здатність до сприйняття та узагальнення оточуючого.

Причинно–наслідкові зв'язки та логічне мислення стають головним об'єктом атаки у роботах Д.Юма, зокрема в його есе «Дослідження стосовно людського пізнання». *Згідно з версією Д.Юма, раціональність, а також причина, наслідок, а головне – розум – це всього–навсього химера створена рядом постійних співпадінь у морі світового хаосу.* Звичайно ці співпадіння дуже стійкі і деякі з них повторюються вже не одну тисячу років, що дає нам всі підстави вважати, що за однією дією слідуватиме інша та використовувати це для свого блага, проте крім цієї нестовідсоткової вірогідності співпадінь, немає нічого, що дозволяло б нам стверджувати, що між двома подіями у всесвіті існує будь–яка раціональна каузальність та необхідність. Але не дивлячись на те, що його гносеологічна концепція багато в чому формувалась в опозиції до концепцій раціоналістів, і, навіть, до концепцій Дж.Берклі, своє розуміння мислення він виражає подібно до них. Д.Юм зазначав: «Наша думка служить вірним дзеркалом, що вірно відображає свої об'єкти, але застосовані нею фарби слабкі та тьмяні в порівнянні з тими, якими характеризувалися первинні сприйняття... ми можемо розділити всі сприйняття розуму на два класи за ступенем сили та живості. Менш сильні та живі звичайно називаються думками або ідеями...», а також: «...ніщо не здається більш вільним від обмежень, ніж людська думка, яка не тільки не підкорюється владі чи авторитету людей, але навіть не може бути утримана в межах природи та дійсності... при більш близькому розгляді ми бачимо, що вона в дійсності обмежена дуже тісними межами і що вся творча силу розуму зводиться лише до здатності поєднувати, збільшувати чи зменшувати матеріал, що надається

почуттями і досвідом. ... всі наші ідеї, тобто більш слабкі сприйняття, суть копії наших вражень, тобто більш живих сприйнять» [18].

Велику увагу людині, її мисленню, здатності до пізнання приділили філософи Просвітництва. Матеріалістичний напрямок філософії Просвітництва представлений насамперед французьким матеріалізмом XVIII ст. (*Ж.О. де Ламетрі, Вольтер, Д.Дідро, Ж.–Ж.Руссо, К. Гельвецій*) розглядає людську душу як здатність мислити та відчувати в прямій залежності від тілесної організації, діяльності органів чуття, нервів та мозку. Так, матеріальною основою душі людини Ж.О. де Ламетрі вважає мозок, проте підкреслює, що мозок – необхідна, але не достатня передумова людської свідомості. *Людина, за Ж.О. де Ламетрі, – це, особлива машина, яка здатна відчувати, мислити, розрізняти добро і зло* [12,с.104–115].

На відміну від матеріалістів, ідеї яких яскраво виражені в думках Ж.О.де Ламетрі, представник деїзму Ж.–Ж.Руссо розуміє людину як природну істоту, всі здібності та здатності якої обумовлені природою. Перевагу серед них він віддає почуттям, а не розуму, підкреслюючи, що міркування не звеличує душу, а лише втомлює. Людину звеличує моральна гідність, яка походить не від розуму, а від серця.

Багато уваги питанням людської свідомості та розуму приділяв філософ–матеріаліст К.Гельвецій. Людину К.Гельвецій, як і інші філософи–просвітителі, розглядає як частину природи, проте враховує, що суттєві її характеристики неможливо пояснити лише природною організацією. Так, розглядаючи проблему походження свідомості, він наголошує на зв'язку розвитку свідомості не просто з суспільним життям, а насамперед з трудовою діяльністю, з виготовленням та застосуванням знарядь праці. *К.Гельвецій підкреслював, що розум розвивався із чуттєвості тому, що завдяки наявності рук, пальці яких можуть маніпулювати різними предметами, люди виробляли різні знаряддя та засоби добування. Він наголошує, що розум не дається людині від народження. Від природи людина має лише здатність відчувати, з якої потім уже розвивається розум, здатність усвідомлення та мислення.* На думку К.Гельвеція світ матеріальний, безкінечний в часі та просторі, при чому матерія знаходиться в постійному русі. Мислення та відчуття при цьому є властивостями матерії, її найбільш складними утвореннями.

Треба зазначити, що французькі просвітники, хоч і проголошували провідну роль розуму та знань в суспільному прогресі, більшу увагу приділяли розробці суспільно–політичних вчень, а досліджуючи процес пізнання намагались поєднувати положення як емпіризму, так і раціоналізму.

У концептуальних системах представників *німецької класичної філософії* (І.Кант, Й.Г.Фіхте, Ф.В.Шеллінг, Г.В.Ф.Геґель) *мислення розглядається як акт самодіяльності суб'єкта, що породжує різні інтелектуальні, уявні феномени – поняття, принципи, закони, ідеї, ідеали – тобто знання* [6].

І.Кант відзначав спонтанність актів мислення, апріорний характер його діяльності, спрямованість на пізнання за допомогою понять, вирізнив рівні мислення – інтуїція, розсудок, розум; типи і види мислення – формально–логічне (розсудливе) і діалектичне (розумне), конкретне і абстрактне, практичне і теоретичне. І.Кант визначив односторонність, обмеженість розсудку і антиномічність розуму, встановив зв'язки «чистого» мислення з чуттєвістю, з зовнішнім світом. Проблема людини, критичний розгляд

передумов її пізнавальної, моральної, естетичної діяльності; перенесення людини з периферії у центр філософії становить суть здійсненого І.Кантом «коперніківського перевороту», завдяки якому філософія звернулась не просто до обґрунтування людської здатності до пізнання, але до здатності моделювати перспективну ситуацію в умоглядному світі практично–моральної діяльності – тобто *свободи* [3,с.375].

Питання, що таке мислення, постає перед Й.Фіхте з усією гостротою. *Для Й.Фіхте мислення – це діяльність, що творить весь світ уявлень, весь світ духовної культури. Ця діяльність, за Й.Фіхте, не носить ані природного, ані божественного походження, адже є суто людською діяльністю, яка і стає в його філософії вихідною фундаментальною категорією.* Пізніше, слідом за Й.Фіхте, Ф.В.Шеллінг створює філософію тотожності мислення і буття [3].

Г.В.Ф.Гегель визначає мислення як діяльність суб'єкта, яка спрямована на пізнання світу в формі понять (категорій). Вищою формою пізнання є наука (філософія), яка пізнає Абсолютний дух. *Мислення є пізнанням в поняттях (категоріях) Абсолютного духу, внаслідок чого формується всезагальне знання.*

Суто формальну логіку, з одного боку, та невтримну уяву, з іншого, Г.В.Ф.Гегель намагається зрозуміти як два відображення того ж самого предмету, що взаємодоповнюють одне одного – мислення в повному та точному сенсі цього поняття [10].

Першою формою мислення Г.В.Ф.Гегель – як і вся філософія до нього – вважає *«Слово», «Мову». «Слово»* (в широкому сенсі) і виявляється у нього першим *«знаряддям»*, що створюється *«силою думки»*.

«Схема співвідношення мислення і діяльності у Г.В.Ф.Гегеля виглядає як «мислення – практика – знову мислення» (навчене гіркими уроками свого «втілення»). *Марксистська ж філософія*, що приходять на зміну німецькій класичній філософії, *критикує цю позицію і перед нами постає вже зовсім інший ланцюг «практика – мислення – знову практика»* (але вже збагачена актом осмислення, осяяна світлом теоретичної думки)» [10].

Неважко помітити, як зазначає Е.Ільєнков, що в обох концепціях стосовно співвідношення мислення і практики сформовано певні цикли, і рух кожного разу повертається до свого початку, але збагачений результатами свого «відчуження», «зняття», перетворення у щось інше. У Г.В.Ф.Гегеля – це «чисте мислення», збагачене уроками свого просторово–часового «втілення», свого «гріхопадіння». У К.Маркса ж – результати практичної діяльності, збагачені уроками теоретичного осмислення, аналізу успіхів та невдач [10].

І в першому, і в другому випадку, ми отримуємо цикли, і рух кожного разу повертається до свого початку, але збагачений результатами свого перетворення «у власне інше». Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики – таким за Г.В.Ф.Гегелем є діалектичний шлях пізнання об'єктивної реальності. У К.Маркса ж – це реальна влада людини над природою, збагачена уроками свого теоретичного осмислення, аналізу своїх успіхів та невдач [10]. У руслі марксистської теорії відображення розвивалась концепція вторинної, похідної природи продуктів інтелектуальної діяльності.

Так, XIX століття принесло на зміну класичній німецькій філософії філософію марксизму з відповідним відмінностями тлумачення категорії мислення. XX століття породило безліч новітніх філософських течій, які,

в свою чергу, також мають специфічне бачення цього питання. Велику увагу категорії мислення приділяли новітні філософські напрямки, такі як екзистенціалізм, феноменологія, герменевтика, позитивізм, аналітична філософія тощо.

Екзистенціалізм, з огляду на свою специфіку, розглядає мислення в контексті людського буття, існування. В такому сенсі, відповідно, мислення є іманентною рисою екзистенції і розглядається з позицій трансцендентального суб'єктивізму.

Трансцендентальна феноменологія Е.Гуссерля та М.Хайдеггера концентрувала свою увагу коло такого явища як людська свідомість. Як відомо, у феноменології *«феномени»* – це змістові утворення свідомості, що лежать в основі побудови всіх інших знань. «Феномен», на відміну від «явища» в кантівському розумінні, не вказує на дещо, сховане за ним. Феноменологія описує феномени не якогось трансцендентного буття, а самої свідомості, основною рисою якої в феноменологічному контексті є інтенційність. На хвилі цих наукових течій М.Хайдегером розробляється концепція Dasein–мислення, тобто мислення «сьогодні і зараз» [3].

В цьому контексті гереневтико–екзистенційна модель мислення як процесу, що не може протікати відірвано від контексту існування людини, протистоїть рефлексивній моделі, яка пропонує відсторонене усвідомлення людиною цього процесу [3,с.12]. На нашу думку, об'єктивно дослідити предмет дослідження нам дозволить тільки синтез цих двох підходів, адже: *практично неможливим є «виривання» мислення з контексту життя, подій що відбуваються навколо і, в той же час, завжди має місце певне відсторонене рефлексивне споглядання внутрішнього світу.*

Відправним пунктом філософської герменевтики Г.Гадамера стає критична оцінка європейського раціоналізму в його спробі розвинути далі основи грецької думки, що були виражені поняттями *«логос»* та *«нус»*. При цьому під егідою *«логосу»* ніби єднаються ті форми мислення, які з одного боку, мають на увазі дослідження чисел, пропорцій, співвідношень, а з іншого боку, приписують певні властивості логосу самому світу та його динамічному началу, маючи на увазі те, завдяки чому все відбувається. Поняття *«нус»* означає багатовікову череду роздумів про співвідношення буття та мислення. *Г. Гадамер вважає, що мислення – це певна грецька раціональність, яка передала сучасній науці логіку та діалектику, і, в певному сенсі, підготувала її початок. Це було вхоплення раціональності буття та прийняття його як божественного дару* [4].

Позитивістський підхід до проблеми мислення, виражений в ідеях неопозитивізму та аналітичної філософії, висуває на перший план формально–логічні аспекти мислення, ігноруючи дослідження змістовних моментів теоретичної діяльності. Позитивістському підходу, в цьому сенсі, протистоять феноменологічні та екзистенціалістські концепції мислення [3].

Ретельну увагу проблематиці мислення приділяє синергетична парадигма, що як теорія складних систем не зводиться до звичних у філософії односторонніх матеріалістичних, ідеалістичних чи дуалістичних позицій. Такий підхід є міждисциплінарною методологією дослідження нелінійних складних систем, якою і визнається людський мозок. Як зазначає К.Мейнцер, виникнення ментальних станів (наприклад, образи, почуття, думки) пояснюється еволюцією параметрів порядку в клітинних ансамблях, що викликана нелінійними взаємодіями нервових клітин. Клітинні

ансамблі з ментальними станами інтерпретуються як атрактори відповідних динамічних систем, що описують головний мозок. Якщо розглядати мозок як складну систему нервових клітин, то його динаміка описується нелінійною математикою нейронних мереж. На традиційній мові філософії можна сказати, що люди здатні рефлексувати, осмислювати себе (саморефлексія), і співвідносити зовнішні ситуації у світі з їх власним внутрішнім станом, почуттями та намірами (інтенційність) [14].

Таким чином, синергетика та підхід, оснований на складних системах приводить, на думку К.Мейнцера, до вирішення проблеми «розум–тіло», що знаходить поза традиційними філософськими відповідями, представленими в концепціях матеріалізму, ідеалізму, дуалізму тощо [14,с.33–34].

Окрім вирішення традиційної онтологічно–субстанційної проблеми духовного та тілесного, синергетичний підхід до проблем мислення обґрунтовує перспективність формування складного мислення як нелінійного світобачення. Як зазначає Л.Горбунова, «ми завжди мислимо певним чином, за певними правилами, що можуть нами і не усвідомлюватись, але при цьому визначатимуть наш світогляд і наше місце у суспільстві. За цими правилами ми створюємо контекст як ціле, у просторі якого будь–який факт набуває сенсу і значення, задаються ціннісні орієнтири, формуються мотиви й цілі діяльності» [5,с.43]. В умовах сучасного світу, лінійне мислення, що й дотепер домінує в окремих галузях, стає недостатнім та, навіть, небезпечним [5,с.53].

Класична соціальна філософія в своєму розумінні мислення стоїть на позиціях діалектичного історичного матеріалізму, і стверджує, що мислення виникло в процесі колективної трудової діяльності та має суспільну природу за особливостями свого виникнення і функціонування.

Як зауважує В.Андрущенко, людська духовність (і мислення безумовно є «серцем» цього феномену) сформувалась у процесі антропосоціогенезу на основі суспільної праці й спілкування індивідів. «Дослідники доводять нерозривний зв'язок духовності із матеріальним носієм, трактують дух як функцію вищої нервової діяльності, головного мозку людини. Досягнення науки, експериментальне вивчення психічних явищ та діяльності людини виявили нерозривний зв'язок людської психіки і довколишнього середовища, зумовленість її трудовою діяльністю. І, хоч переконливого заперечення божественної суті людської духовності та свідомості (як стверджує релігійна філософія) наука не дає, але все ж вона дозволяє підійти до пізнання духовного (свідомості і мислення в тому числі) як до пояснюваного, а не містичного. Взаємозв'язок духовного і навколишнього середовища здійснюється завдяки діяльності. Оскільки вона має історичний характер, історизм органічно входить у духовність: свідомість суспільної людини відтворює основні перипетії історії багатогранних людських стосунків» [1,с.502].

Тож, мислення як складова духовності у ході історичного розвитку духовність за змістом стає більш соціальним. Соціальне підпорядковує всі, навіть найвіддаленіші і найнепомітніші зв'язки людського духу з аналогічними властивостями матерії. Постає очевидним, що, не дивлячись н матеріальне походження мислення, люди сприймають світ інакше, аніж весь тваринний світ. Але людська духовність певним чином переломлює єдині закономірності, притаманні всій живій матерії як цілісності.

У якості *висновку* з аналізу історико–філософської ґенези феномену «мислення» можна констатувати парадоксальний факт того, що мислення людини виступає як соціальне явище і, водночас, як своєрідне продовження еволюції живого до рівня людського. Діалектика цих двох основоположних детермінант і постає *перспективним напрямком філософських розвідок* проблематики мислення.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В.П.Андрущенко, Л.В.Губерський, М.І.Михальченко. – К.: Генеза, 2006. – 648 с.
2. Беркли Дж. Сочинения. Трактат о принципах человеческого знания / Дж.Беркли. – М.: Наука, 1978. – С. 152–247.
3. Вступ до філософії. Історико–філософська пропедевтика / [Ред. Г.І.Волинка]. – К: Вища школа, 1999. – 623 с.
4. Гадамер Х.–Г. Истина и метод [Електронний ресурс] / Х.–Г.Гадамер; [Общ. ред. Б.Н.Бессонов]. – Режим доступу: http://elenakosilova.narod.ru/studia2/gadamer2.htm.
5. Горбунова Л.С. Складне мислення як відповідь на виклик епохи / Л.С.Горбунова // Філософія освіти: Наук. часопис. – 2007. – №1(6) / Ін–т вищої освіти АПН України, Нац. пед. ун–т ім. М. П. Драгоманова, Укр.академія політ. наук. – К.: Майстер–клас, 2007. – С. 40–56.
6. Гулига А.В. Немецкая классическая философия [Електронний ресурс] / А.В.Гулига. – М., 1986. – Режим доступу: http://polbu.ru/gulyga_germanphilo/
7. Декарт Р. Рассужение о методе [Електронний ресурс] / Рене Декарт. – Режим доступу: http://psylib.org.ua/books/dekar01/txt01.htm.
8. Добронравова І.С. Нелінійне мислення / І.С.Добронровова // Філософська і соціологічна думка. – К., 1991. – №6. – С. 47–60.
9. Ивин А.А. Словарь по логике / А.А.Ивин, А.Л.Никифоров. – М.: ВЛАДОС, 1997. – 384 с.
10. Ильенков Э.В. К вопросу о природе мышления (на материалах немецкой классической диалектики): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. филос. наук: [Електронний ресурс] / Э.В.Ильенков. – Режим доступу: http://www.psylib.org.ua/books/_ilyen01.htm#top.
11. Кочубей Н.В. Синергетические концепты и нелинейные контексты: монография / Н. В. Кочубей. – Сумы: Университетская книга, 2009. – 236 с.
12. Ламетри Ж.О. Человек – машина // Сочинения [Текст]: нелитературный текст / Ж.О.Ламетри ; ред. В.М.Богуславский ; пер. с фр. Э.А.Гроссмана, В.Левицкого. – 2–е изд. – М.: Мысль, 1983. – 509 с.
13. Марков Б.В. От опыта познания к опыту бытия [Електронний ресурс] // Герменевтика и деконструкция [Под ред. В.Штегмайера, Х.Франка, Б.Маркова] / Б.В.Марков. – СПб., 1999. – С.10–33. – Режим доступу: http://www.catholic.uz/tl_files/reading_room/markov_ot_opita/content.htm.
14. Мейнцер К. Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез / Клаус Мейнцер; [Под ред. и с предисл. Г.Г.Малинецкого]. – М.: Книжный дом «Либроком», 2009. – 464 с.
15. Нарский И.С. Западноевропейская философия XVII века / И.С.Нарский. – М.:Высшая школа, 1974. – 380 с.
16. Нарский И.С. Западноевропейская философия XVIII века / И.С.Нарский. – М.:Высшая школа, 1973. – 302 с.
17. Робинсон Т. Сократ, Анаксагор, нус и ноезис [Електронний ресурс] / Т.Робинсон. – Режим доступу: http://www.plato.spbu.ru/AKADEMIA/akademia5/03.pdf.

18. Юм Д. Исследование о человеческом разумении [Електронний ресурс] / Д.Юм; [Перевод С.И.Церители]. – М.: Прогресс, 1995. – Режим доступу: http://psylib.org.ua/books/yumde01/index.htm.

19. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX века [Електронний ресурс] / М.Г.Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – Режим доступу: http://psylib.org.ua/books/yaros01/txt02.htm.

Емельяненко Е.О. Антропологическое измерение феномена мышления в истории философской мысли

С историко–философской позиции рассматриваются подходы к пониманию мышления как специфической человеческой способности.

Ключевые слова: *мышление, сознание, бытие, материя, человек.*

Yemelyanenko, E.O. The anthropological measuring of the phenomenon of thought in history of philosophical idea

From historical and philosophical position understanding of thought as specific human ability is examined.

Key words: *thought, consciousness, life, matter, human.*

УДК 141.7:13

Кивлюк О.П.

Інформатизація та інформаційна цивілізація: соціально-філософський аспект

Висвітлюється інформатизація як глобальний процес активного формування та широкомасштабного використання інформаційних ресурсів. Інформатизація розглядається як перехід сучасного світу у своєму розвитку від простої інформатизації до інформаційної цивілізації, як загальний і неминучий період розвитку людської цивілізації, як період освоєння інформаційної картини світу, усвідомлення єдності законів функціонування інформації в природі і суспільстві, практичного їхнього застосування, створення індустрії виробництва і обробки інформації.

Ключові слова: *інформатизація, інформаційна цивілізація, інформаційні технології, глобалізація.*

Масова комп'ютеризація, мобільний зв'язок, впровадження і розвиток новітніх інформаційних технологій привели до вражаючого ривка вперед у сферах освіти, бізнесу, промислового виробництва, наукових досліджень і соціального життя. Інформація перетворилася в глобальний, у принципі, невичерпний ресурс людства, що вступило в нову епоху розвитку цивілізації – епоху інтенсивного освоєння цього інформаційного ресурсу і «нечуваних можливостей» феномена управління.

В умовах глобальної інформатизації сучасного суспільства різко підвищилися вимоги до якості інформації, зокрема – до її вірогідності. Поліпшуючи якість інформації, можна підвищити її вірогідність. Поліпшуючи і, тим більше, спотворюючи передану інформацію, можна свідомо знизити не тільки її вірогідність, але й навмисно дезінформувати споживачів інформації. Втручаючись в регулювання інформаційних потоків, у процес їхньої обробки і управління, можна впливати на ті або інші події.

Дослідники виділяють критерії, що характеризують інформатизацію: економічний, технологічний, політичний, соціальний, культурний.

На основі проведених досліджень визначено, що:

– сучасний світ у своєму розвитку проходить шлях від простої інформатизації до інформаційної цивілізації;

– інформаційна цивілізація, будучи динамічним глобальним процесом, будується експоненціально;

– наукове знання й інформація відіграють роль найважливішого фактора виробництва; біля третини ВНП постіндустріальних країн ство-

рюється в галузях, що безпосередньо виробляють інформаційні блага і послуги, а також устаткування для передавання й обробки інформації;

–темпи зростання інформаційного сектора економіки перевищують темпи зростання економіки в цілому; інформаційний сектор забезпечує від 50 до 100 відсотків чистого приросту зайнятості;

– розвиток інформаційного сектора спирається на стійкий зростаючий споживчий попит, зумовлений високим освітнім і культурним рівнем кола споживачів інформації;

– у структурі споживання значної частини соціально активного населення нові знання й інформація відіграють не меншу роль, ніж традиційні споживчі товари;

– відбувається перерозподіл суспільного багатства на користь працівників інформаційного сектора, що призводить до підвищення економічної і статусної цінності освіти.

З кінця XX ст. стає очевидним, що інформатизація – загальний і неминучий період розвитку людської цивілізації, період освоєння інформаційної картини світу, усвідомлення єдності законів функціонування інформації в природі і суспільстві, практичного їхнього застосування, створення індустрії виробництва і обробки інформації.

Інформатизація – це глобальний процес активного формування та широкомасштабного використання інформаційних ресурсів. В процесі інформатизації відбувається перетворення традиційного технологічного способу виробництва і способу життя в новий, постіндустріальний на основі використання кібернетичних методів і засобів. Інформатизація в індустріально розвинених країнах стає центральною ланкою, об'єднуючою всі сторони якісних перетворень в суспільстві.

В результаті інформатизації на новий рівень піднімаються наукові дослідження і розробки, виробництво, управління, всі сфери соціального життя суспільства, якісно змінюються параметри економічного зростання.

Головними напрямками розвитку інформатизації стають:

– створення найбільш прогресивних і найбільш гнучких засобів обробки інформації,

– зниження вартості обробки інформації, покращення технічних характеристик устаткування,

– розширення масштабів стандартизації пристроїв сполучення,

– якісне покращення підготовки кадрів;

– розробка захисних заходів проти несанкціонованого доступу до інформації.

Процес інформатизації, в результаті якого створюється інформаційне середовище, відбувається не завжди усвідомлено, хоча його окремі компоненти формуються людьми осмислено, цілеспрямовано (напр.. бібліотеки, банки даних, статистичні дані, телефон, комп'ютер і т.д.). Існуюче середовище не завжди відповідає потребам людини, воно суперечливе, агресивне [1].

Людина повинна бути ознайомлена з інформаційною інфраструктурою, як з сучасною транспортною у вигляді комплексу автомобілів, поїздів, літаків, швидкісних доріг індустріального періоду. Вироблення навичок, вміння користуватися системами передачі інформації, в тому числі комп'ютером, і сучасними високорозвиненими телекомунікаційними системами, Інтернетом, повинно стати для кожної людини звичайною

справою, тобто таким же вільним і простим, як використання транспортних засобів.

Для України інформатизація – шлях не лише до європейської інтеграції, але й до економічного добробуту. Українська стратегія інформатизації нині розробляється за участі вітчизняних економістів, правників, урядовців, наукових робітників інформаційно–телекомунікаційної галузі, а також підприємців, журналістів, фахівців з інформаційних технологій (ІТ) , активістів громадських організацій найрізноманітнішого спрямування, робітників освітянської сфери і просто небайдужих користувачів Мережі.

Інформатизація як спосіб існування інформації являє собою суперечливу єдність аспектів сталості (послідовним відтворенням процесів творення, зберігання, переробки, обміну, поширення інформації), та мінливості (оперуванням інформацією, яке складає зміст цих процесів). Принципову важливість для дослідження інформатизації має розуміння системного характеру інформації, яка наявна лише за умови існування інформаційної системи, відповідності організації джерела інформації й адресата. Епістемологічна система понять «джерело інформації» – «шум» –»адресат–приймач інформації» – «потенційна інформація» – «актуальна інформація» уточнює розуміння системності інформації [2,с.7].

Термін «інформація» у повсякденній мові визначається як повідомлення, знання, дані про щось. Із розвитком кібернетики та теорії інформації він набув розгалуженішого значення. Інформація тлумачиться як зміст повідомлення, міра організації. Важливо підкреслити, що, на думку багатьох дослідників (М.Ф.Тарасенко, Н. Винер, О. М. Рякін, Б. В. Бірюков), необхідно відрізняти поняття інформації від її матеріального носія. Інформація, вважають вони, не існує сама по собі, вона необхідно міститься в своєму матеріальному носії. Проте одна і та ж інформація може втілюватися у різні матеріальні носії і, навпаки, один і той же матеріальний носій здатний втілювати різноманітну за своїми семантичними та прагматичними характеристиками інформацію [3].

Інформатизація – відносно новий термін, який все частіше починає використовуватися в тих же контекстах, в яких раніше використовувались слова «автоматизація», «комп'ютеризація», «електронізація». Але інформатизація – не тільки новий спосіб позначити відому проблему, використання цього терміну стало свого роду віхою, що відзначає новий рівень розуміння самої проблеми. Йдеться, насамперед, про різке збільшення продуктивності праці на основі нових інформаційних технологій.

Інформатизація суспільства – це організований соціально–економічний і науково–технічний процес створення оптимальних умов для задоволення інформаційних потреб і реалізації прав громадян, органів державної влади, організацій, суспільних об'єднань на основі формування і використання інформаційних ресурсів.

Вона повинна збігатися з процесами соціальної інтелектуалізації, що істотно підвищує творчий потенціал особи і її інформаційного середовища.

Учені виділяють *два основні теоретико–методологічні підходи до інформатизації суспільства:*

– *технократичний* – коли інформаційні технології вважаються засобом підвищення продуктивності праці і їх використання обмежується, в основному, сферами виробництва чи управління;

–*гуманітарний* – при якому інформаційна технологія розглядається як важлива частина людського життя, що має значення не тільки для виробництва, але й для соціальної сфери.

Концепція інформатизації включає, перш за все, створення уніфікованих в широкому спектрі додатків і повністю структурованої інформаційної технології, що охоплює процеси збору, накопичення, зберігання, пошуку, переробки і видачі всій інформації, необхідної для інформаційного забезпечення діяльності. Завдяки інформатизації суспільства забезпечується вільний доступ кожного члена суспільства до будь–яких джерел інформації. Інформатизація означає широке використання Інформаційних Технологій у всіх сферах людської діяльності. З'явилася індустрія інформаційних послуг як для виробничої, так і для побутової діяльності.

Дослідники визначають інформатизацію суспільства як організований соціально–економічний і науково–технічний процес створення оптимальних умов для задоволення інформаційних потреб і реалізації прав громадян, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, організацій, суспільних об'єднань на основі формування і використання інформаційних ресурсів [2,с.5–6].

Інформатизація суспільства є однією із закономірностей сучасного соціального прогресу. Цей термін все наполегливіше витісняє широко використовуваний до недавнього часу термін «комп'ютеризація суспільства». При зовнішній схожості цих понять вони мають істотну відмінність

При комп'ютеризації суспільства основна увага приділяється розвитку і впровадженню технічної бази комп'ютерів, що забезпечують оперативне отримання результатів переробки інформації і її накопичення.

При інформатизації суспільства основна увага приділяється комплексу заходів, спрямованих на забезпечення повного використання достовірного, вичерпного і своєчасного знання у всіх видах людської діяльності

Таким чином «інформатизація суспільства» є ширшим поняттям, ніж «комп'ютеризація суспільства», і спрямована на швидке оволодіння інформацією для задоволення своїх потреб. У понятті «інформатизація суспільства» акцент треба робити не стільки на технічних засобах, скільки на суті і меті соціально–технічного прогресу. Комп'ютери є базовою технічною складовою процесу інформатизації суспільства.

Бурхливий розвиток комп'ютерної техніки та інформаційних технологій послужив поштовхом до розвитку суспільства, побудованого на використанні різноманітної інформації яке отримало назву інформаційне суспільство.

В інформаційному суспільстві процес комп'ютеризації дасть людям доступ до надійних джерел інформації, позбавить їх від рутинної роботи, забезпечить високий рівень автоматизації обробки інформації у виробничій і соціальній сферах. Рушійною силою розвитку суспільства стає виробництво формаційного, а не матеріального продукту.

Одним з основних механізмів формування інформаційного суспільства є інформатизація, це науково–технічний, організаційний і соціально–економічний процес створення оптимальних умов для задоволення інформаційних потреб і реалізації прав громадян, органів державної влади, організацій, суспільних об'єднань на основі формування й використання інформаційних ресурсів із застосуванням сучасних інформаційних технологій.

Головною метою інформатизації є застосування інформаційних технологій у різноманітних сферах соціальної практики. Інформаційні технології, базуючись на сучасних телекомунікаційних системах, створюють принципово нові моделі діяльності в науці, управлінні, проектній справі, медицині, грошово–касових операціях, стають вирішальним фактором економії часу, відбувається різке зростання частки корисної, творчої роботи в життєдіяльності членів суспільства.

Виділяють п`ять етапів інформатизації суспільства:

– модернізація управлінських структур;
– формування й розвиток індустрії інформатики;
– комплексування інформаційних зв'язків;
– перебудова соціальних структур;
– формування людського потенціалу.

Досягнення цих цілей інформатизація здійснює трьома підсистемами:

– соціально–економічне забезпечення;
– теоретичне забезпечення;
– технічне забезпечення інформатизації.

Перехід від традиційних методів зберігання, пошуку й поширення інформації (бібліотек, ручних методів пошуку й аналізу, пошти, телеграфу) до нових без паперових (базам даних, інформаційно–пошуковим системам, комп'ютерним мережам, супутниковому зв'язку, оптико–волоконним кабелям, системам обробки текстів, локальним обчислювальним мережам, автоматизованим робочим місцям) призведе до кращої орієнтації в міжнародних подіях, явищах, економічних процесах, торговельних операціях, нових технічних рішеннях.

Паралельно з розвитком інформаційної індустрії почали розвиватися інформаційна економіка, пов'язана із продажем інформації, програмного забезпечення, надання обчислювальних послуг і передачі інформації. При розгляді інформації як ресурсу, виникла проблема економічної оцінки інформації, визначення способів його використання й обміну. З'являється служба управління інформаційними ресурсами.

Інформатизація містить у собі не тільки комп'ютеризацію, але й моделювання інформаційних процесів, перебудову організаційних структур, документопотоків, юридичних норм, а також відповідну підготовку й перепідготовку кадрів. Це – запрограмована перебудова соціального інформаційного середовища, створення принципово нових автоматизованих способів й умов вироблення, поповнення, обробки, передачі й використання знань, ефективний метод інтелектуальної діяльності. Вона означає радикальний крок людства в рішенні колосальної за своїм значенням проблеми ефективного використання можливостей людського розуму й електронно–обчислювальної техніки.

Зміст інформатизації полягає у забезпеченні соціальних, економічних, правових, культурних і технологічних умов збереження й активізації нових ідей, створення можливостей кожній людині зафіксувати свої ідеї, зробивши їх доступними широким масам, а також створення умов для їхнього використання.

Інформатизація, як процес необоротна і неминуча, породжує для держави обов'язок забезпечити стан захищеності інтересів громадян, суспільства й держави, а також створити умови для якісного й ефективного забезпечення громадян, органів державної влади й органів місцевого самоврядування організацій, суспільних об'єднань, розвивати регіональні

інформаційні системи й мережі, забезпечувати їх сумісність і взаємодію в єдиному інформаційному просторі.

Але поряд з позитивними моментами процесу інформатизації створюється й реальна загроза використання досягнень в інформаційній сфері з метою, несумісною із завданнями підтримки світової стабільності й безпеки, дотримання принципів суверенної рівності держав, мирного врегулювання конфліктів, незастосування сили, невтручання у внутрішні справи, поваги прав і свобод людини. З огляду на швидкість розвитку даної області варто визнати, що в правовому, організаційному й технологічному відношенні інформаційна сфера є найменш захищеним елементом державного механізму. Недостатня увага до проблем інформатизації може поставити одні країни у залежне становище від тих країн, які мають переваги в інформаційній сфері.

Вибір стратегії інформатизації нашого суспільства повинен мати своєю передумовою принцип соціокультурної пріоритетності, де всі проблеми, що постають при цьому, слід вирішувати із вираховуванням мети, потреб і можливостей людини. Необхідні найширші багатогранні людські контакти, які надавали б інформатизації нашого суспільства гуманістичного змісту, підтримували б пріоритетний напрямок інформатизації на задоволення потреб людей. Розуміння необхідності розробки державної політики інформатизації в умовах національного становлення нині вже утвердилася як на державному, так і на суспільних рівнях.

Проаналізувавши позитивну і негативну дієвість чинників інформатизації суспільства, головні риси цього процесу можна окреслити так [4]:

– електронізація суспільства, яка містить такі складові інженерно–технічний процес, проектування, виробництво, поширення електронних технологій, які застосовуються у виробництві, наукових дослідженнях, побутових приладах, транспорті, засобах зв'язку тощо;

– комп'ютеризація суспільства – як процес, що відбувається на ґрунті електронізації і створює різноманітні елементи та компоненти сучасних комп'ютерів, за допомогою яких відбуваються зміни у виробничій і соціальній сферах життєдіяльності людини;

– медіатизація суспільства – це процес, який передбачає створення і поширення найновіших систем колективного зв'язку і комунікації.

Отже, інформатизація суспільства характеризується як процес, що складається із соціальних, технічних, економічних, культурних, комунікаційних та Інших механізмів, які перетинаються і поєднуються в одне ціле, створюючи нові інформаційні технології для виробництва, переробки, збереження, поширення інформації.

Глобальною метою інформатизації є забезпечення необхідного рівня інформованості населення, обумовленого цілями соціальне економічного розвитку країни. Завдання інформатизації будуть виконані і витрати на її проведення виправдаються тільки в тому випадку, якщо вона буде проводиться з єдиних позицій, базуватися на єдиних принципах.

Список використаних джерел

1. Еляков А.Д. Информационное бытие современного человека // Социально – гуманитарные знания. – 2008. – №3. – С.250–251.

2. Онопрієнко М.В. Інформатизація в контексті філософсько–методологічного дослідження інформатики. Автореферат дис. ... канд.. філос. наук. – К., 2006.

3. Мелюхин И.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. – М.: МГУ, 1999.

4. Джинчарадзе Н. Інформаційна культура . – К.,1999.

Кивлюк О.П. Информатизация и информационная цивилизация: социально–философский аспект

Освещается информатизация как глобальный процесс активного формирования и широкомасштабного использования информационных ресурсов. Информатизация рассматривается как переход современного мира в своем развитии от простой информатизации к информационной цивилизации, как всеобщий и неотвратимый период развития человеческой цивилизации, как период освоения информационной картины мира, осознания единства законов функционирования информации в природе и обществе, практического их применения, создания индустрии производства и обработки информации.

Ключевые слова: *информатизация, информационная цивилизация, информационные технологии, глобализация.*

Kyvluk, O.P. Informatisation and an informative civilisation: social and philosophic aspect

Informatisation is illuminated as a global process of an active formation and wide-scaled use of information resources. Informatisation is reviewed as a transfer of a modern world in the process of development from a simple informatisation to an informative civilisation as an overall and inevitable stage in the development of a human civilisation, as a period of assimilation of an informative worldview, realisation of the unity of the laws of information functioning in the environment and society, their practical usage, and creation of the information production and processing industry.

Key words: *informatisation, an informative civilisation, information technologies, globalisation.*

УДК 130.1

Полуянов В.П.

Розумна творча діяльність і вдосконалення людини

Робота присвячена проблемі розумної творчої діяльності та вдосконаленню людини. У ній розглядається розумна творча і предметно–творча діяльність сучасної людини.

Ключові слова: *творчість, розум, діяльність, людина, удосконалення.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Полуянов В.П.

Разумная творческая деятельность и совершенствование человека

Исследуется проблема разумной творческой деятельности и совершенствованию человека. Рассматривается разумная творческая и предметно–созидающая деятельность современного человека.

Ключевые слова: *творчество, разум, деятельность, человек, совершенствование.*

Исследование разумной творческой деятельности и совершенствования человека, его предметно–созидающей деятельности *актуализируется* необходимостью дальнейшей диалектической разработки и конкретизации таких ключевых категорий как культура, творчество и деятельность.

Данный вопросы давно привлекают внимание ученых как философов, так и представителей других направлений, но обширность и масштаб поднимаемых проблем, а также современная динамика общества не позволяют остановиться на сколько–нибудь завершенных дефинициях и взглядах.

Таким образом, *целью работы* является выявить и раскрыть особенности понятий творчество, культура и деятельность мыслящего человека.

Категория «деятельности» – это исторически развивающаяся, организованная деятельность людей по производству «вещей», «необходимых для человеческой жизни».

Исторически и логически всеобщей формой производственной деятельности людей является общественно–материальное производство. Люди создают в качестве продуктов своей деятельности «вещи, которые природа сама по себе создавать не может».

Взятая в целом человеческая деятельность выступает в качестве движения, развития сил и способностей.

Общественно–материальный труд есть форма деятельности человека. В качестве средства его жизненного процесса необходимо произвести или создать то, чего в окружающей природной среде нет. Раньше развитие человеческого производства носило характер воспроизводства продуктов, производимых самой природой. Однако по мере развития его жизни и общественно–производственной деятельности перед человеком вновь встает задача произвести или создать то, чего в окружающей природной среде нет и никогда не было. Поэтому перед человеком встает задача развития способа своей предметно–созидающей деятельности. Он должен произвести то, чего сам никогда не производил и не может, так как не обладает соответствующими средствами и формами деятельности. Но произвести ему это необходимо для развития его собственной жизни. В связи с этим ему приходится работать с формой своей деятельности. Решением данной задачи и является конструктивным средством развития предметно–созидающей деятельности.

Условием и предпосылкой решения этой задачи является способность человека превращать форму своей деятельности в особый предмет деятельности с целью решения задач, связанных с ее совершенствованием и развитием. Для этого он должен уметь отделять способ своей деятельности в реальном мире от себя самого, как действующего субъекта, и вместе с тем от ее непосредственно–реальной, материальной формы воплощения. Только при этом условии он может работать с формой своей деятельности.

Форма деятельности животного «никогда не отделяется от тела животного иначе, как в виде ее непосредственно реального продукта» [5] . В отличие от этого человек «выносит форму своей деятельности вовне и действуя с ней как с отличным от себя предметом», формирует, строит заново форму своей реально–предметной деятельности [1]. Человек – единственное живое существо в мире, которое в силу специфики своего образа жизни и сущности не срастается органически, намертво с определенным способом своей деятельности, а относиться к нему критически.

Если животное наследует формы своей жизнедеятельности генетически, то все способности животного обеспечивают материально–телесную организацию органическими средствами его деятельности в мире, а человек становится субъектом своих специфических деятельных сил и способностей. Он не наследует их от рождения, а формирует прижизненно. Средства и формы человеческой деятельности объективно представлены в самих реальных и материальных «вещах», созданных людьми для своей жизни, которыми они опосредствуют свой жизненный общественно–исторический процесс.

Развивая определения труда, К.Маркс пишет о том, что «даже самый плохой архитектор отличается от самой лучшей пчелы тем, что, прежде

чем строить свою ячейку из воска, он уже построил ее в своей голове. В конце процесса труда получается результат, который уже в начале этого процесса имелся в представлении человека, т.е. идеально» [3].

Отличие «архитектора» от «пчелы» состоит в том, что человек, прежде, чем строить свою вещь в реальном пространстве, строит ее «в своей голове» и только после этого создаст свою «вещь» реально. Пчела реализует внешне–предметной производительной деятельностью свои соты.

Особенность человека состоит в том, что его реально–производственная деятельность предшествует ей, в качестве предметной, задавая ей форму собственного движения. Сегодня человек строит дом для жизни людей, соответственно с их жизненными потребностями. Завтра он будет строить храм, а послезавтра что–то еще, пока ему самому не известно. В отличие от этого труженица–пчела сегодня, завтра, послезавтра и всегда будет строить свои «соты», форма которых остается одной и той же. Пчела реализует в своей деятельности программу, заложенную в ее теле природой, и ничего другого, кроме своих сот, она строить не в состоянии по природным и материальным причинам. Следовательно, у нее нет никакой потребности в особой форме своей производственной деятельности. Человек создает и развивает средства своей собственной деятельности в мире. Он не привязан своей материально–телесной организацией к определенно–содержательному и жестко заданному ему способу деятельности. Принципом его жизнедеятельности является способность производить, создавать и творить то, что диктуется ему объективными обстоятельствами его жизни.

Человек в общественно–производственной деятельности, преобразует предметы природы и создает другие вещи. В общественно–исторической жизни производства предназначены для определенных целей и способны служить средствами реализации их жизненного процесса. Вещи создаются человеком из природного материала. Природная составляющая несет специфическое содержание отблеска самого человека, жизненные потребности и собственное бытие в мире.

Э.Ильенков определяет вещи не просто как природные, но и «надприродные», человеческие или культурно–исторические. Вещи, которые создаются человеком безотносительно к его бытию в мире появиться не могут. Дом не может появиться как вещь определенного рода. Он появится тогда, когда человек нуждается в конкретно–определенном жилье.

В своем производстве, пишет К.Маркс, «человек не только изменяет форму того, что дано природой; в том, что дано природой, он осуществляет вместе с тем и свою сознательную цель, которая как закон определяет способ и характер его действий и которой он должен подчинить свою волю» [4].

У человека есть сознательная цель в потребности создания предмета, нужного ему для жизни, который не встречается в природе. «Природа, – читаем мы у К.Маркса, – не строит ни машин, ни локомотивов, ни железных дорог, ни электрического телеграфа и т.д. Все это – продукты человеческого труда, природный материал, превращенный в органы человеческой воли, властвующей над природой или человеческой деятельности в природе...» [3].

В природе этих вещей не существует и их нельзя найти ни в внешнем, ни во внутреннем мира человека. Они являются формами вещей культуры, социально–историческими и можно их только построить.

Вещи создаются человеком по законам общественно–исторической жизни людей и культуры.

Человек, делающий план будущей постройки, может использовать другой опыт, предшествующей его деятельности. Он не просто повторяет в своей деятельности форму здания, возводившего до него, а строит новую вещь, отвечающую новым запросам людей, которым предстоит ими пользоваться. Ему необходимо достигать своих целей.

«Спиноза, – отмечает Э.Ильенков, – имеет в виду только движение мыслящего тела по готовым контурам природных тел и упускает из виду тот момент, который против Спинозы выставил Фихте. А именно тот факт, что человек движется не по готовым, природой заданным формам и контурам вещей, а активно творит новые формы, самой природе не свойственные, и движется вдоль них, преодолевая «сопротивление» внешнего мира» [1].

Задача создания нового, ранее никогда не существовавшего предмета, строится в соответствии с объективным смыслом и содержательной определенностью самой потребности, которая встает перед человеком в его жизненном процессе.

Разработка нужной человеку вещи оказывается зажатой между двумя противоположными полюсами, с которыми она должна быть согласована. Во–первых, она должна отражать конкретно–содержательную суть предметной потребности, а во–вторых, выражать объективную логику возникновения и производства вещи в формах человеческой деятельности в качестве ее продукта.

В решении этой диалектической проблемы состоит содержательный смысл и суть человеческой деятельности. Предмет, созданный человеком является синтезом противоположных определений. Достигается этот синтез в процессе разрешения задач и противоречий, которые связаны с конкретными условиями проблемы [6]. Форма вещи определяется в виде предметного образа человеческой деятельности и его способности.

Определяя условия, средства и формы, можно получить нужную вещь с соответствующей функцией, которая должна выполняться согласно потребности. Деятельность, выражающая объективный процесс и отвечающая цели человека, осуществляется в качестве реального и необходимого предмета. Человек получает в итоге то, что он хотел. Предмет, которого в природе нет, он получает не путем нарушения или игнорирования «законов природы», а наоборот, на основе знания и реализации. В этом и является хитрость человеческой деятельности. Он представляет разум (мышление) и логику в конкретно–содержательной форме. Следовательно, форма субъективной деятельности человека, имеет объективный смысл и значение.

Разработка формы предмета является первой задачей человеческой деятельности. Второй – является разработка по производству данного предмета. Она представляет собой построение реальной, живой и логической деятельности людей отвечающей их потребности. Форма создаваемого предмета и деятельность людей по производству необходимой вещи в каждой точке своего движения в одно и то же время должна

быть субъективной, и объективной одновременно. Процесс созидания нужной людям вещи должен выражаться в согласии с объективными законами ее возникновения.

Появившийся продукт в результате деятельности человека оказывается способным служить средством удовлетворения его потребности.

Мало разработать «форму» предстоящей деятельности, нужно, чтобы сам субъект по своим силам и способностям соответствовал объективным требованиям. Необходимо выделить круг вопросов, решаемых человеческой деятельностью в ее собственном развитии и его работы над самим собой. Субъект задает форму предстоящей деятельности, где он должен быть адекватен.

Созданный человеком предмет по своему содержанию оказывается тем же самым, но форма его бытия уже другая. Свершилось таинство рождения необходимого человеку предмета, которого еще никогда не было в окружающем его мире. Социально–человеческое предназначение, ради которого создавалась данная вещь, никуда не исчезло. Каждая вещь, имеет свое предназначение и цель.

Осваивая мир вещей, созданный поколениями людей в качестве средств своей собственной и общественно развиваемой жизни, человек превращает их в средства и формы своей субъективной деятельности. При появлении в сфере общественно–человеческой жизни нового предмета, у него, образуется соответствующая форма личностно–индивидуальной деятельности.

Объективные формы, заложенные человеком в созданной вещи, в соответствии с предназначением, целью и устройством должны строить свою деятельность, приобретая субъективную форму движения и ею управляя. Субъективная форма деятельности человека оказывается особой формой движения объективных смыслов и значений, представленных в самой созданной вещи, так как является объективно–материальным воплощением его замысла. Связь внутреннего мира человека с внешним, есть мир идей и вещей.

В основе содержательной работы сознания находятся общественно выработанные, признанные и принятые определенные формы культуры [8].

Человек вне культуры – животное, или живое существо, переставшее быть человеком. Живущий в мире природы и в согласии с ее собственными законами, он не перестает быть естественно–природным существом. Различие между человеком и животным состоит именно в форме организации предметной, реально–объективной деятельности в окружающей среде и с материалом природы. Животное действует с помощью средств, данных ему природной организацией, а человек – при помощи средств, созданных им в социально–историческом и культурном развитии. Познает мир животное в меру возможностей средств, отпущенных ему природой. Человек активно формирует средства своей деятельности сообразно природе вещей, подлежащих познанию. Следовательно, он познает мир такой, какой он есть сам по себе. Разрабатывая средства, человек получает возможность раскрывать объективную природу предмета и постигает его истину. У животного объективность носит узкий, жестко ограниченный врожденными средствами его деятельности характер. Так как животное

не обладает способностью к познанию, то оно остается в этом отношении субъективным и ограниченным.

Культура выявляет свою относительность и ограниченность, превращаясь в препятствие дальнейшего развития человека и его жизнедеятельности.

Созданная в материальном производстве вещь поступает в сферу потребления и выясняется вполне объективно, насколько эта вещь действительно соответствует своему назначению и человеческой востребованности.

Вещь, созданная человеком, является отражением его деятельности. Человеческая цивилизация является зеркалом, отражающим своего творца [7].

Если созданная вещь используется в соответствии с ее собственной целью, значит она оправдывает свое предназначение и успешно выполняет специфическую функцию в общественно–человеческой жизни. Поэтому человек является знающим, разумным, умелым субъектом не только по своему самосознанию, но и объективно, на деле.

Бывают случаи, когда созданная вещь имеет недостатки и не оправдывает возлагаемые на нее надежды, то возникает противоречие между созданной человеком вещью и его действительной потребностью. Таким образом, есть основания задуматься и проанализировать, в чем тут дело. Производственной деятельности нужно исправить или заменить, чтобы данная вещь соответствовала потребностям.

На основе выявленного противоречия, объективно рождается потребность в возрождении нового цикла, которые связанны с перестройкой и развитием реально–производственной деятельности. В содержательном плане деятельность является детерминированной реальной проблемой, в связи с которой она возникла.

Человеческая деятельность носит не формальный, а глубоко содержательный и продуктивный характер. Решая проблемы, связанные с организацией и развитием творчества в мире, прорывается сложившийся круг бытия человека, который открывает перед ним новые перспективы. Он поднимается над самим собой, становится более совершенным, универсальным и свободным в своей деятельности. Творчество развивает способность человека и его самого как субъекта. Совершенству человека нет конца.

Список использованных источников

1. Ильенков Э.В. Диалектическая логика / Э.В.Ильенков. – М.: Политиздат, 1974..

2. Идеальное: Ильенков и Лифшиц // Ред. Г.В.Лобастов. – М.: РГГУ, 2004.

3. Маркс К. Сочинения / К.Маркс, Ф.Энгельс. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т.23.

4. Маркс К. Сочинения./ К.Маркс, Ф.Энгельс. – М.: Госполитиздат, 1969. – Т. 46. – Ч. 2.

5. Философская энциклопедия. В пяти томах. – М.: Сов. Энцикл., 1962. – Т. 2.

6. Полуянов В.П. Творческая жизнедеятельность человека и духовность / В.П.Полуянов // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Х.: ХАІ. 2010. – № 2. – С. 59–65.

7. Сорокин П.А. Человек, цивилизация, общество / П.А.Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

8. Умов Н.А. Роль человека в познаваемом им мире / Н.А.Умов // Русский космизм: Антология философской мысли; сост. С.Г.Семенова, А.Г.Гатчева. – М.: Педагогика–Пресс, 1993б. – С.114–128.

Poluyanov, V.P. Intelligent creative activity and improvement of human

The work deals with the problem reasonably creative activities and improvement of man. It is considered reasonable creative and detail–creative activity of modern man.

Key words: *creativity, intelligence, operations, people, perfection.*

УДК 141.7:316.3

Шерепо Н.Ю.

Феномен мережевого простору: філософське визначення (частина друга)

Осмислюються проблеми дослідження мереж, що має важливе значення перш за все для вивчення форм соціальної дезорганізації, трансформації і аномії, коли регулятивна функція інститутів замінюється мережевою регуляцією і утворюються нові реалії просторових характеристик. Дослідження є узагальненням досвіду теоретичних і прикладних досліджень в області аналізу мережевого простору. Представлена побудова концептуальних схем мережі як інваріанту соціального факту.

Ключові слова: *простір, мережа, суспільство, мережевий простір.*

Сьогодні мережеві структури створюють нову соціально–філософську морфологію – мережева логіка пронизує усе виробництво, створює нові його форми, культуру, фінанси, інститути влади, тим самим всебічно та кардинально втручається в повсякденне життя людини. Створюється всесвітній інформаційно–фінансовий, ринково–інформаційний простори, міждержавні відносини власності маскуються під мережевою структурою.

Актуальність даного дослідження підкреслюють і зміни ціннісної класифікації соціального простору, де втрачається значення локальності місцевості, з'являються нові механізми транснаціональної соціальної інтеракції, які діють за мережевим принципом. Тим самим змінюється і класичне розуміння значення простору, оскільки тепер він долається миттєво, що надає простору нової мережевої особливості.

Взагалі, унікальний феномен мережевого простору не залишився без уваги багатьох вчених, таких як Дж.Арквіллі, М.Кастельса, Е.Масуди, Е.Тоффлера та ін. Вони розглянули даний феномен з різних позицій, обумовлених у більшій мірі специфікою якоїсь однієї галузі (біологія, генна інженерія, географія, соціологія, інформатика тощо), та поза їх увагою, нажаль, залишилася цілісна картина мережевого простору, як феномена в більшій мірі філософського значення. У своїй роботі ми зосередимо свою увагу саме на філософському визначенні феномена мережевого простору.

Першим, що слід сказати з даного приводу, це те, що сам феномен мережевого простору досить складне та багатогранне явище. Складність цього поняття зумовлена, насамперед, тим фактом, що утворене воно із двох досить різних та не менш складних за своєю природою понять: «простір» та «мережа».

Що стосується категорії простору, зауважимо, що визначення даного поняття також специфічно залежить від галузі, в якій його розглядати. Визначення поняття простору подається в оригінальному трактуванні різних філософів, починаючи від епохи античності, середньовіччя і особливо ґрунтовно досліджується філософами Нового часу та сучасною філософією.

Як філософська категорія простір в більшій мірі є іманентною формою матерії, що рухається, а також він являється формою координації співіснуючих матеріальних об'єктів. Він являється формою буття матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів в усіх матеріальних системах. Простір як такий є фундаментальним матеріальним виміром всього людського життя.

Що стосується поняття «мережа», то на сьогоднішній день не можна говорити про єдине і загальноприйняте його значення, так як кожна сфера її застосування надає терміну специфічного значення та виміру.

Прикладами мереж можуть бути і мережі підприємств, і різноманітні соціальні мережі, і мережі телезв'язку, і мережі річок континенту, і мережі нейронів організму, і мережі понять, і найвидатніша на сьогоднішній день глобальна мережа Інтернет тощо. І тут слід зауважити, що мережа – це не тільки технічний феномен, як, нажаль, розглядає її більшість вчених. Дане поняття охоплює колосальну велику кількість класів предметів.

Все ж таки, окрім своєї будови, мережі мають ще одну спільну характеристику. А саме, всі вони охоплюють певний простір, який може різнитися своїм масштабом, виміром та формою. Крім того, окрім фізичного, чи то краще логістичного визначення мережі, вона є і поняттям логічним.

Отож, спробуємо розглянути визначення мережі з різних точок зору в залежності від сфери її застосування. В даному випадку доречно буде розмежувати дані погляди на кілька підходів.

Приклади мереж за ***соціальним*** *підходом:* соціальні мережі.

Згідно даному підходу визначається наступне: усі види людських об'єднань, які мають справу з масовістю і регулярністю – спираються на мережевий принцип. Адже мережі несуть в собі специфічну форму соціальності – розвиток так званих мережевих суспільств іде з мережі в соціальну реальність, що створює можливість трансляції мережевих соціальних практик.

Динамічна мережа з її вражаючою складністю, стає матрицею наукової парадигми XXI ст. Це відбувається саме тому, що «мережевий рій весь складається з країв, і тому є відкритим з будь–якого шляху, яким ви до нього прямуєте» [8,с.25]. Відтак, мережа тут розглядається як «найменш структурована організація, про яку можна лише сказати, що вона і є структурою взагалі» [8,с.27].

Теорія мережі дозволяє соціальному дослідженню по–новому подивитися на суспільство. Мережа виступає образом найбільш гнучкої серед структурно впорядкованих, динамічних і принципово відкритих до трансформацій множин, а мережева логіка завдяки новим інформаційним технологіям може ефективно втілюватися в усіх видах людської діяльності та організацій. Крім того, мережа функціонує у певному історично обумовленому соціокультурному середовищі, яке в сучасному світі має різнорівневий характер, як наприклад, планетарний рівень, цивілізаційний та субцивілізаційний, регіональний чи державний.

У загальному розумінні мережа визначається як особливий тип зв'язків між позиціями індивідів, об'єктів або подій, які взаємодіють залежно від цілей побудови мережі. Також спрощено мережу можна розуміти як набір пов'язаних між собою вузлів. Цими вузлами можуть бути окремі особи та групи людей, якщо між ними існують суттєві зв'язки.

Прихильником даного соціального підходу являється А.Назарчук, котрий розуміє мережу наступним чином: «Мережа – полімагістральна структура, в якій дві точки завжди зв'язуються багатьма магістралями, а кожна магістраль складається із багатьох відрізків і шляхів» [5,с.63]. У цьому визначенні, нажаль, незрозумілим залишається чому саме мова йде про дві точки, коли в мережі їх кількість може досягати майже нескінченності.

Дещо інакше до розуміння мережі підходить К.Майнцер. На його думку: «Мережа – збірка зв'язаних елементів, що виступають в ролі агентів, і її можна наглядно зобразити мережею вузлів і мережею ребер, які пов'язують пари вузлів. Кожний елемент характеризується одним виходом і декількома входам від інших елементів ланцюга» [3,с.137].

Російський соціолог Г.Градосельська відзначає, що на даний момент спостерігається предметно–економічний підхід у визначенні соціальних мереж. За даним підходом мережа визначається як противага офіційним взаємодіям будь–якого рівня. Прикладом є низка прикладних досліджень мереж неформальної підтримки, які останніми роками були проведені західними та російськими соціологами [1,с.79].

Як бачимо, наукове визначення мережі в соціальному контексті являється досить неоднозначним, адже це гранично широке поняття. Мережа завжди приймає такі конфігурації, які найбільш адаптовані до специфіки соціального середовища. Серед найголовніших характеристик такої мережі можна виділити наступні: самореферентність, неієрархічність, складність, віртуальність, багатоваріантність, атрактивність, трансгресивність.

Отже, мережа, згідно соціальному підходу, – це угруповання вільних комунікаційних агентів, дещо, що постійно змінюється, скоріше процес, ніж результат. Вона несе в собі виклик всім структурам соціальності і порядку. Мережеві угруповання, в такому випадку, являються одним із основоположних соціальних механізмів сучасного суспільства, які створюють, в свою чергу, простір дискурсів.

Приклади мереж за ***технологічним*** *підходом:* мережі доріг, мережі мобільного зв'язку, телекомунікаційна мережа, водопровідна мережа.

Новітні технології, у тому числі і комунікаційні, сьогодні значно полегшили стрімке розширення вже існуючих мереж і створення нових. Сьогодні здійсненню будь–якого контакту передує вибір мережі, в якій він буде відбуватися. Якщо попередні мережеві взаємодії складались із спонтанних людських контактів і тому не сприймались як мережеві, то сьогодні комунікація методично будується за моделями, що задають технології системної інтеграції процесів обробки і передачі інформації. В свою чергу, ці технології адаптують стандарти інтерактивної взаємодії людини з машиною.

Згідно даного підходу, мережа визначається як простір реалізації «хакерської культури», яка сприяє перетворенню самої мережі в особливе соціальне середовище, в котрій люди могли б вільно виражати свої думки.

Комп'ютерні технології надають нові нариси поняттю мережі: мережа – це не тільки спосіб транспортування інформації, а й можливість її опрацювання. Інтегральні мережі комунікаційних взаємодій створили особливу форму розподіленої комунікації, яку стало можливим спроектувати на соціальну комунікацію. Цікавим є визначення мережі за В.Аршиновим

[2,с.64], який розуміє її як синергетичний зв'язок комунікацій, дотичний до актів пізнання і створення механізмів когерентності особистості систем.

Водночас технологічний прогрес призводить до значного зростання об'єму інформації, що особливо помітно з часів створення комп'ютерів. Це дозволило реалізувати зберігання та обмін великої кількості даних, та в результаті швидкого прогресу призвело до створення найбільшої в історії глобальної інформаційної мережі Інтернет. Вершиною розвитку інформаційних систем на сьогодні є створення геоінформаціної мережі, яка відіграє ключову роль у розвитку людства.

Приклади мереж за ***географічним*** *підходом:* гідрографічна мережа, мережі річкових водойм тощо.

Існування людини в усі часи міцно перепліталося з двома першоджерелами задоволення її життєвих благ – техніки та природи. Мережевий принцип докорінно пронизує не тільки вже зазначену нами вище техносферу, а і не менш масштабнішу екосферу, яка представляє собою мережу взаємопов'язаних між собою кругообігу речовини, енергії та інформації.

Найяскравішим, на наш погляд, прикладом такої позиції є гідрографічна мережа, що представляє собою сукупність водотоків і водойм суші в межах певної території. Чи, наприклад, градусна мережа Землі, тобто система меридіан і паралелей на географічних картах і глобусах, яка слугує для відліку географічних координат точок земної поверхні – довготи і широти або нанесення на карту об'єктів за їх координатами.

Природні та антропогенні мережі поєднуються в кожному місці з мінімумом перетинань. Координатні ж мережі є не самостійними утвореннями, а мають у своїй основі поля випромінювань від підземних водних потоків та геологічних розломів.

Решіткові мережі Землі різноманітних порядків представляють собою польові утворення певної структури у вигляді силових ліній, полос, площин та енергетичних вузлів. В їх утворенні окрім складної взаємодії численних геофізичних факторів, також бере участь космічне випромінювання.

Модель географічної мережі складається з двох взаємозалежних блоків – геометричної мережі і логічної мережі. Геометрична мережа є набором просторових об'єктів, що моделюють ребра мережі і її з'єднання. Ребро завжди сполучене з двома з'єднаннями; з'єднання може бути сполучене з будь–якою кількістю ребер. Просторові об'єкти, що виконують роль ребер (лінія, полілінія, крива), можуть перетинатися у двовимірному просторі без утворення з'єднання. Ребра і з'єднання можуть бути простими і складними. Мережеві об'єкти мають спеціалізоване поводження, яке підтримує зв'язаність геометричної мережі й автоматично обновляє елементи логічної мережі. Логічна ж мережа являє собою набір таблиць, у яких зберігається інформація про зв'язаність мережі, а так само про атрибути її ребер і з'єднань. Слід зазначити, що геометрична мережа завжди сполучена з логічною.

Такі мережі, як, наприклад, геодезичні, в цілях прискорення темпів науково–технічного прогресу, призначені для рішення таких наукових і інженерно–технічних задач, як закріплення єдиної геоцентричної системи геодезичних координат, вивчення фігури та зовнішнього гравітаційного поля Землі, визначення руху полюсів нерівномірності обертання Землі на кожну епоху, геодезичне забезпечення картографування великих територій суші, континентального шельфу, акваторій морів і Світового океану, освоєння космічного простору, наземних, повітряних і космічних

методів визначенням координат і вивчення природи, інженерно–технічних робіт тощо.

Ще однією важливою особливістю даного підходу до вивчення мережі є той факт, що тут мережа розглядається як природне утворення, а не як результат людської діяльності.

Приклади мереж за ***біологічним*** *підходом:* капілярна мережа, мережа нейронів, мережа кровоносних судин, генна мережа, ендоплазматична мережа.

По мірі того, як поняття мережі набуло все більшу популярність в біології, зросла і кількість вчених, які стали використовувати мережеві моделі на всіх системних рівнях, розглядаючи живі організми як мережі клітин, органів і систем органів, подібно тому, як екосистеми сприймаються у вигляді мереж індивідуальних організмів, а потоки матерії та енергії крізь екосистеми трактуються як продовження внутрішніх метаболічних траєкторій організму (Д.Хебб, М.Верніг, Л.Кісельов та ін.).

Уявлення живого світу у вигляді мережі взаємовідносин означає, перш за все, що мислення категоріями мереж стало ще однією ключовою характеристикою системного мислення. «Мережеве мислення» змінило не тільки погляд на природу, проте і спосіб опису самого наукового знання. А опис складної мережі метаболічної активності та її гальмування постає суттєвим кроком в розумінні функціональної логіки біологічних систем.

Притаманний мережевому суспільству тотальний розрив між соціальним станом та біологічною фазою, що лежить у підґрунті життєвого циклу, визначає «знищення біологічної й соціальної ритмічності, пов'язаної з поняттям життєвого циклу» [4,с.414].

Термін «мережа» використовується в біології, наприклад, також для генів, які координують експресію у часових інтервалах. Мережеві імпульси з'являються в живому організмі вже на перших стадіях його розвитку. Фактично генні мережі – це підпрограми всієї програми організму, які забезпечують виконання тих чи інших функцій. В клітинах, тканинах, органах і організмі одночасно протікає мільярди молекулярно–генетичних, біохімічних та фізіологічних процесів. І всі ці процеси контролюються і здійснюються в рамках величезної кількості генних мереж.

З біологічної точки зору генна мережа являється молекулярно–клітинним пристроєм, що забезпечує виконання певної функції або досягнення певного результату. З точки зору інформаційної біології генна мережа – це програма, яка складається з процедур, що, в свою чергу, відповідають генам.

В біології також неабияке значення має поняття «харчової мережі», де під ним розуміється вся різноманітність харчових взаємовідносин між організмами в біогеоценозі або в екосистемі. І такий погляд на живі системи як на мережі допомагає по–новому поглянути на так звані ієрархії природи.

Отже, оскільки живі системи на всіх рівнях представляють собою мережі, ми повинні розглядати павутиння життя як живі мережі, які взаємодіють за мережевим принципом з іншими мережами. Іншими словами, павутиння життя складається із мереж всередині мереж, що автоматично визначає його біологічним мережевим простором. На кожному рівні, після достатнього збільшення, вузли мережі виявляються більш дрібними мережами. Вони будуються за ієрархічним принципом у вигляді піраміди і розміщуються в наступному порядку: великі мережі стоять над меншими.

Однак, це тільки людська проекція. В природі не існує такого принципу ієрархії, існують виключно мережі, які вкладені в інші мережі.

Останнім часом мережевий підхід набуває все більшу значимість в біологічних науках. І, як ми бачимо, мабуть не даремно парадигма сучасності робить визначальною концепцію мережі у розвитку наукового розуміння самої природи життя.

Приклади мереж за ***математичним*** *підходом:* соціограми, графи, матриці.

Математичні методи вивчення мереж – це формалізовані уявлення мереж у вигляді матриць і графіків. Математичний вираз їхньої щільності, перехідності (транзитивності), центральності і централізованості.

Взагалі, надзвичайно складно надати математичну характеристику мережі. Найбільш близьке до неї поняття – матриця, а саме – сукупність об'єктів, з якими стають можливими ідентичні математичні операції. Мережі можуть виконувати функцію графічного зображення матриць. І слід зауважити, що там вони і застосовуються найбільш часто.

Особливе значення для теорії мереж має можливість використання математичного апарату теорії графів, розширеної і адаптованої для рішення широкого кола соціологічних задач. Графи – найбільш зручна форма презентації «структури».

Можливість встановити якісні співвідношення між мережевими об'єктами за рахунок даного підходу відкриває новий простір для досліджень в соціології, економіці, політології та інших сферах людської життєдіяльності.

Зазначимо, що математичні дослідження зазвичай розвиваються в двох напрямках:

- матричний напрямок, який оперує поняттям мережа з метою вивчення групових взаємовідносин;
- геометричний напрямок, що вивчає ефект соціальних комунікацій крізь призму просторових контактів.

Параметризація соціальних контактів у вигляді матриць з метою здійснення математичних перетворень сходить здебільшого до представників американської «школи влади» стратегічного менеджменту – Г.Мінцбергу, Б.Альстренду, Дж.Лемпелу. Їх дослідження зосереджені на матриці впливу, тобто контактів, які з'являються у зовнішньому середовищі і обумовлені як даністю інституціональної природи, так і унікальним для організацій сусідством з іншими гравцями на певному сегменті економічного простору.

Російські вчені, в свою чергу, такі як І.Котелкін, М.Мусін намагаються вивести з цього підходу прикладну методологію вивчення «матриць впливу». Вони намагаються надати чітку вимірювану форму змісту тих структур відносин, в які включений кожен індивідуум економічного простору.

Представником даного підходу геометричної спрямованості до вивчення мережевих структур також є Р. Берн, який використовує аналіз мікроструктури соціальних контактів, опираючись на поняття «соціограм», тобто механізмів, які відображають рух інформаційних потоків всередині організації та поза нею.

Таким чином, мова йде про вивчення математичних формул мереж, в які включені індивіди та інститути.

Слід зазначити, що в початковий період розробки концепції мережевого аналізу уявлення про мережі мали переважно метафоричний та

інтуїтивний характер, проте з часом вони були розглянуті в новому світлі термінів лінійної алгебри, теорії графів і теорії ймовірності. Математичні підходи значно збагатили структуралістську методологію і мова опису структурних феноменів стала більш точною й інваріантною, що полегшило включення соціологічних понять в спільне концептуальне ядро точних дисциплін, з'явилась можливість широкого застосування математичних і комп'ютерних алгоритмів. В той же час за межами розгляду нерідко залишається змістовна соціологічна експлікація мережевих взаємодій.

З точки зору соціального підходу, де роль вузла в мережі виконує не людина чи група людей, а продукти людської діяльності виступає галузевий підхід до вивченні мережі.

Приклади мереж за ***галузевим*** *підходом:* торговельна мережа, мережі підприємств, мережі магазинів.

«Хоча мережева форма соціальної організації існувала і в інший час, і в інших місцях, проте парадигма нової інформаційної технології забезпечує матеріальну основу для всебічного проникнення даної мережевості і в структуру суспільства» [2,с.17]. Соціальна структура, яка побудована за мережевим принципом більш відкрита для інновацій, і тут слід сказати, що мережі виконують роль інститутів, що сприяють розвитку цілої низки галузей: економіки, сфери праці, політики, культури, соціології тощо.

Взагалі, ступінь наукової розробки проблеми дослідження мереж, нажаль, у галузях різних характерів (як наприклад, мережевих відносин у господарчій діяльності підприємств, економічній сфері, політичній та ін.), є недостатньою саме у теоретико–методологічному й емпіричному аспектах.

Аналізуючи різні напрямки досліджень саме організацій, проведених у рамках мережного підходу, слід звернути увагу на дві найпоширеніші тенденції щодо інтерпретації змісту поняття «мережа» за даним підходом. У рамках першої, мережі використовують як засіб опису соціальних відносин – це можуть бути відносини усередині підприємства, міжорганізаційні зв'язки між підприємствами, а також зовнішнє середовище підприємств. А що стосується другої, то вона розглядає мережі як спосіб управління відносинами між господарюючими суб'єктами [1,с.2].

У новій інституціональній теорії мережі розглядаються як особлива, «горизонтальна» організація структури, що являється альтернативою ринкам і ієрархіям [4,с.7]. Цей підхід характерний для західних досліджень організаційних структур.

Ще однією перевагою мережі на фірмі є те, що вони допомагають одержувати доступ до ресурсів партнера й досягати максимального ефекту від їхнього використання. У результаті мережі дозволяють більш ефективно використовувати спільні ресурси, створювати більше якісну споживчу цінність, а також перерозподіляти зростаючі в умовах невизначеності або ризику [7,с.3]. Мережі дозволяють спільно розглядати соціальні й економічні зв'язки та їхній взаємний вплив на розвиток організацій.

У науковій літературі (Й.Гете, М.Пруст та ін.) також виділяють такі основні цілі створення мереж у господарчій діяльності, як формування загальної ресурсної бази для зниження витрат її експлуатації й відтворення, максимізація сукупних доходів за рахунок виникнення мережевого синергетичного ефекту та розподіл ризиків між партнерами.

Сучасні західні дослідження економічно успішних акторів показують, що ієрархія все більше програє мережевій організації [4,с.3].

Дане підтвердження ми можемо знайти в роботах таких вчених, як М.Мізракі, У.Пауелла, Л.Сміт–Дора, З.Шрадера. Серед закордонних учених варто відмітити праці Р.Берта, У.Бейкера, М.Грановеттера, Г.Градосельської, В.Радаєвого, А.Олійника.

Мережевий підхід також можна застосовувати як при вивченні внутрішньофірмових взаємодій, так і зовнішніх взаємодій організації. Мережі, в даному випадку, розглядаються тут як управлінські структури.

Отже, в наш час конкурентною перевагою підприємства, поряд з його іміджем, діловою репутацією, якістю продукції, що випускається, стає професіоналізм його співробітників, здатність швидко й ефективно вирішувати виникаючі проблеми, що дозволяють здійснювати саме мережеві взаємодії. Крім того, мережеву конфігурацію фірми можна розглядати як частину соціальної, професійної, ділової або віртуальної мережі.

Розмите визначення мереж, а також необхідність запропонувати практичні інструменти управління мережею породили безліч поглядів до їх вивчення в межах галузевого підходу. Основна увага тут зосередилась на багатосторонні альянси між великими підприємствами [7,с.4] або пірамідами постачальників автомобілебудівних концернів [8,с.174].

Як бачимо, незважаючи на виявлене різноманіття підходів у вивченні мереж та мережевого простору, їм все ж таки не вдалося кристалізуватися в самостійну дисципліну, яка б мала свій власний предмет – мережу. Існуючи на міждисциплінарній основі, дані дослідження не створили достатнього емпіричного матеріалу, без якого неможливі обумовлені соціологічні та філософські узагальнення.

Отже, виходячи з вищезазначених підходів до вивчення феномену мереженого простору, слід зазначити, що кожен з дослідників, вивчаючих дане поняття, як і самі підходи спрямовані лише на невеликий сегмент загального розуміння мереженого простору і охоплюють лише частково його феномен. Адже, і соціальні мережі, і комп'ютерні мережі, і мережі комунікацій – все це лише компоненти загального мереженого простору.

За таких умов, виникає необхідність узагальнити дані погляди на вивчення понять «мережі» та «простору» та надати авторське визначення мережевого простору як такого.

Отже, ***мережевий простір*** – це складне нелінійне самоорганізуюче середовище, фізична протяжність, яка складається із «вузлів» (елементи мережі) та їх зв'язків і вузлами якої виступають самостійно діючі мережі (мережа).

Говорячи про мережевий простір, ми маємо на увазі простір, в якому існують мережева взаємодія, при якому враховуються такі умови, як інформаційно–комунікаційне середовище, створення певної інфраструктури, організація форм спільної діяльності. Кожен її елемент самостійний і цінний чимось своїм, знаходиться в постійному розвитку. Повтори, копіювання при мережевій організації роботи знецінюються, а оригінальність, уява, здатність до творчості зростають. Змінюється зміст діяльності – змінюється і взаємодія.

Отже, в даному середовищі взаємодія його елементів відбувається за рахунок використання інформаційних, інноваційних, методичних, кадрових чи будь–яких інших ресурсів. Ці ресурси можуть змінюватись в ході взаємодії. Мережева взаємодія, на якій будується сам мережевий простір, можлива при певних умовах: спільна діяльність учасників мережі; спільний інформаційний простір; механізми, які створюють умови для мережевої взаємодії.

На сьогоднішній день і простір, і мережа трансформуються під спільним впливом інформаційно–технологічної парадигми і соціальних форм і процесів, викликаних, перш за все, плинним процесом історичних змін. Об'єктивний погляд на дане питання говорить нам про те, що вивчення мережевого простору ще тільки–но починається. Та в подальшому, не виключено, що він здійснить певну експансію на весь навколишній світ.

Список використаних джерел

1. Градосельская Г.В. Сетевые измерения в социологии: Учебное пособие / Г.В.Градосельская. – М.: Новый учебник, 2004. – 240 с.

2. Коноплицький С. М. Соціальні аспекти комунікації в мережі Інтернет: феноменологічний аналіз: дис... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Коноплицький Сергій Михайлович. – К., 2006. – 154 с.

3. Майнцер К. Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез / Клаус Майнцер. – М.: ЛИБРОКОМ, 2009. – 464 с.

4. Радаев В.В. Основные направления развития современной экономической социологии / В.В.Радаев // Экономическая социология: новые подходы к институциональному и сетевому анализу / сост. и науч. ред. В.В. Радаев, пер. М.С. Добряковой и др. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 3–18.

5. Назарчук А.В. Сетевое общество и его философское осмысление / А.В.Назарчук // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 61–75.

6. Новейший философский словарь: 3–е изд., исправл.; Сост. и гл. науч. ред. А.А.Грицанов. – Мн.: Книжный Дом. 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).

7. Намазбеков М. Кластерное развитие в условиях глобализации: опит зарубежных стран / М.Назамбеков // Analytic. – 2005. – №3. – С. 4–12.

8. Kelly K. Out of Control: The Rise of Neo–biological Civilization / K. Kelly. – Menlo Park, CA: Addison – Wesley, 1995. – P. 25–27.

Шерепо Н.Ю. Феномен сетевого пространства: философское определение (часть вторая)

Рассматриваются проблемы исследования сетей, что имеет важное значение, прежде всего для изучения форм социальной дезорганизации, трансформации и аномии, когда регулятивная функция институтов заменяется сетевой регуляцией и создаются новые реалии пространственных характеристик. Исследование является обобщением опыта теоретических и прикладных исследований в области анализа сетевого пространства. Представлено строение схем сетей как инварианта социального факта.

Ключевые слова: *пространство, сеть, общество, сетевое пространство.*

Sherepo, N.Y. The network space phenomenon: the philosophical definition (part two)

The problems of research of the networks are understanding. It is important for the research of forms of social disarrangement, transformation, and anomie, when regulatory function is replaced by a network regulation and creating new realities of the spatial characteristics. The research is a generalization of the experience of theoretical and applied analysis of network space. The conceptual scheme of network is presented as an invariant social fact.

Key words: *space, network, community, network space.*

УДК 1: 304

Муха–Шаєк Є.

Розуміння суспільства як цілісної системи з точки зору соціальної філософії

В сучасній філософсько–соціальней літературі поняття «соціальне» використовується у вузькому і широкому сенсі. Соціальна філософія розглядає і пояснює різноманітні суспільні явища та процеси на макрорівні та взаємодію між собою різноманітних суспільств. Одна з фундаментальних проблем розвитку сучасного суспільства полягає в тому, як сформувати, зберегти та збагатити духовний світ людей, призвичаїти їх до справжніх духовних цінностей та відвернути від помилкових, руйнуючих людську душу та суспільство.

Ключові слова: *суспільство, соціальна філософія, поняття «соціальне», соціальна група, соціальний організм, свідомість, духовна потреба, духовні цінності.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Муха–Шаек Е.

Понимание общества как целостной системы с точки зрения социальной философии

В современной философско–социологической литературе понятие «социальное» употребляется в узком и широком смыслах. Социальная философия рассматривает и объясняет различные общественные явления и процессы на макроуровне и взаимодействие между собой различных обществ. Одна из фундаментальных проблем развития современного общества заключается в том, как сформировать, сохранить и обогатить духовный мир людей, приобщить их к подлинным духовным ценностям и отвратить от ложных, разрушающих человеческую душу и общество.

Ключевые слова: *общество, социальная философия, понятие «социальное», социальная группа, социальный организм, сознание, духовные потребности, духовные ценности.*

Общество – совокупность людей, объединенных исторически обусловленными социальными формами совместной жизни и деятельности. Для того, чтобы представить общество во всем многообразии

его явлений и процессов, а также уяснить различные подходы к его изучению, необходимо познакомиться с рядом основных положений и понятий, с помощью которых могут быть объяснены структура общества, т.е. характер взаимосвязей и взаимозависимостей его сторон, а также механизмы его функционирования и развития. На пути осмысления данных вопросов предстоит познакомиться с содержанием концепций наиболее влиятельных течений и школ социальной философии, внесших заметный вклад в понимание проблем развития общества. Все это поможет представить общество как целостную социальную систему.

Прежде чем преступить к рассмотрению общества как целостной социальной системы, укажем на основные значения понятия «социальное». В современной философско–социологической литературе данное понятие употребляется в узком и широком смыслах.

В узком смысле «социальное» обозначает существование особой области общественных явлений, составляющих содержание так называемой социальной сферы жизни общества, в которой решается свой круг проблем, затрагивающий соответствующие интересы людей. Эти проблемы касаются социального положения людей, их места в системе общественного разделения труда, условий их трудовой деятельности, перемещений из одних социальных групп в другие, их жизненного уровня, образования, охраны здоровья, социального обеспечения и т.д. Все эти проблемы внутри социальной сферы решаются на почве складывающихся здесь специфических социальных отношений, понимаемых также в узком смысле. Их специфическое содержание определяется содержанием указанных проблем, по поводу которых они возникают. Этим они отличаются, скажем, от экономических, политических, нравственных, правовых и других общественных отношений.

В широком смысле понятие «социальное» употребляется в значении «общественное», как синоним данного понятия, совпадая с ним по объему и содержанию. В этом случае понятие «социальное» («общественное») обозначает все происходящее в обществе в отличие от происходящего в природе.

Предметом социальной философии является общество, взятое во взаимодействии всех его сторон, т.е. как целостная социальная система, а также законы функционирования и развития общества. Это значит, что социальная философия рассматривает и объясняет различные общественные явления и процессы на макроуровне, т.е. на уровне общества как саморазвивающейся и самовоспроизводящейся социальной системы. Социальная философия рассматривает также взаимодействие между собой различных обществ. В поле ее зрения находятся и те явления и процессы общественной жизни, которые характеризуют развитие всего человечества. В этом случае предметом социальной философии выступает исторический процесс в его целом взаимодействие его объективных и субъективных сторон, закономерности его развития.

Представители разных направлений социальной философии исходят из понимания общества как определенной социальной системы («социального организма»). Рассматривая общество как систему взаимодействий людей, они расходятся в понимании основ. Одни принимают за основу духовные начала деятельности и поведения людей (сознание, духовные потребности, духовные ценности и т.д.), другие видят основу в материальных потребностях и материальных условиях общественной жиз-

ни. Однако общество – это, прежде всего, совместная жизнь многих людей, активно взаимодействующих между собой. В результате между ними складываются определенные отношения, касающиеся средств и способов удовлетворения их потребностей, исходя из существующих условий жизни. Со временем данные отношения приобретают устойчивый характер, и само общество предстает как совокупность общественных отношений. В процессе своей практической деятельности – производственно–экономической, нравственной, духовной, социально–политической, научной – люди производят необходимые для своего существования материальные и духовные блага, преобразуют природу, создают необходимую для себя духовную атмосферу и социокультурную среду.

В литературе понятие «общественных отношений» встречается в двух смыслах: в широком, когда имеются в виду все, любые отношения между людьми, поскольку они складываются и реализуются в обществе (в том числе и межличностные, даже интимные отношения), и в узком, когда под ними понимаются только отношения между большими социальными группами, имеющие непосредственный характер.

Общественные отношения носят во многом объективный характер, поскольку возникают на основе объективных потребностей людей и объективных условиях их существования. Они развиваются вместе с развитием условий их жизни и деятельности. Разумеется, система общественных отношений не обязательно жестко однозначно определяет каждый шаг поведения человека. Однако в конечном счете она прямо или косвенно обуславливает основное содержание и направленность его деятельности и поведения. Даже самая выдающаяся, творчески активная личность действует под влиянием сложившихся общественных отношений, семейно–бытовых и других. Таким образом, в качестве системообразующих факторов существования и развития общества выступают деятельность людей (социальных групп и отдельных личностей) и их общественные отношения.

Вопрос о соотношении общественного бытия людей как реального процесса их общественной жизни и их общественного сознания – один из основополагающих методологических вопросов социальной философии. Ответ на него предполагает, в частности, выяснение того, насколько полно и глубоко общественное сознание людей отражает их общественное бытие. В этом обнаруживается степень понимания людьми происходящих в обществе явлений и тем самым возможности их приспособительной и творчески–преобразующей деятельности в собственных интересах.

Без развития материального производства общество существовать не может: оно погибнет, если не будут удовлетворяться жизненно необходимые потребности людей в пище, одежде, жилище, средствах передвижения и т.д. Поэтому любое современное общество придает развитию материального производства первостепенное значение. Именно на этой основе решаются проблемы повышения уровня жизни людей, что означает не только достаточное удовлетворение вышеуказанных потребностей, но также решение проблем здравоохранения, образования, быта и отдыха, социального обеспечения и развития духовной культуры. Материальное производство создает необходимые условия материального обеспечения функционирования социальной и духовной сфер жизни общества.

Таким образом, благодаря материальному производству развивается материальная база существования общества, решения его многочисленных проблем. Уже одно это указывает на его фундаментальную роль в общественном развитии, историческом процессе.

Единство исторического процесса выражено прежде всего в последовательной смене общественно–экономических формаций друг другом. Это единство проявляется также и в том, что все социальные организмы, имеющие своей основой данный способ производства, с объективной необходимостью воспроизводят и все другие типичные черты соответствующей общественно–экономической формации. Но поскольку между логическим, теоретическим, идеальным, с одной стороны, и конкретно–историческим, с другой, всегда неизбежно расхождение, то развитие отдельных стран и народов отличается также и значительным многообразием.

В 20 веке получила распространение теория локальных цивилизаций. Эта теория восходит к учению итальянского философа Джамбаттиста Вико (1668–1744), который считал, что каждая нация в своем развитии проходит три сменяющие друг друга эпохи: божественную, героическую, человеческую, в течение которых происходит рождение, расцвет и упадок наций и их культур. Эту теорию развил в новых исторических условиях немецкий философ О.Шпенглер (1880–1936) и английский историк и социолог А.Тойнби (1889–1975).

О.Шпенглер исходил из того, что развитие того или иного народа есть развитие его культуры. Каждый народ представляет собой самостоятельный «культурно–исторический тип»,непохожий на культурно–исторические типы других народов. Типы их культур абсолютно разнородны и нередко чужды друг другу. Отсюда вытекает, что не существует ничего общечеловеского, равно как и единого исторического процесса. Культура своеобразна, уникальна, неповторима и, по сути, замкнута в себе. Надо сказать, что в теории культурно–исторических типов Шпенглер развивает идеи своего учителя – русского философа Н.Я.Данилевского. О.Шпенглер довольно ярко рисует образы восьми, по его мнению, существующих на земле культур. Теория Шпенглера с момента ее обнародования и по сей день неоднозначно воспринимается философами и учеными. Эта теория получила много критики, но она имеет своих сторонников и последователей. Наиболее видный из них А.Тойнби.

В своем фундаментальном труде «Постижение истории» он дает характеристику двадцати одной цивилизации, которые «ничего не объединяет». Тойнби говорит о ложности концепции единства истории, основанной на идее похожести в современных развитых странах экономических и политических систем. Он отмечает, что экономические и политические системы схожи далеко не во всех странах, к тому же неодинакова степень их схожести. Однако концепция единства истории имеет еще одну ложную посылку – представление о прямолинейности развития. Тойнби показывает прерывный характер развития разных обществ. Он пишет о «потоке человеческой жизни», который прерывается от одной замкнутой цивилизации к другой. Одной из центральных проблем развития Тойнби считал проблему взаимодействия личности и общества.

При рассмотрении различных подходов к анализу исторического процесса нельзя не добавить немного слов о цивилизационном подходе. Цивилизационный подход позволяет понять генезис, характерные черты

и тенденции развития различных социально–этнических общностей, которые не связаны напрямую с формационным членением общества. При цивилизационном подходе обогащаются наши представления о социально–психологическом облике данного конкретного общества, его менталитете. Цивилизационный подход вполне согласуется с современными представлениями о культуре как внебиологическом, чисто социальном способе деятельности человека и общества. С цивилизационным подходом к изучению общества может сочетаться формационный подход. Сочетание формационного и цивилизационного подходов позволяет выработать более конкретные представления о нем, как о весьма сложном, противоречивом и многоплановом процессе. Сложный характер развития общества определяется его весьма сложной структурой, действием в нем многих неоднородных факторов. В нем осуществляются разнообразные по своему характеру и содержанию виды общественной деятельности. В результате складываются различные сферы жизни общества. Основные из них – экономическая, социальная, политическая, духовная.

Экономическая сфера включает в себя производство, распределение, обмен и потребление материальных благ. Эта сфера выступает как экономическое пространство, в котором организуется хозяйственная жизнь страны, осуществляется взаимодействие всех отраслей экономики, а также международное экономическое сотрудничество. Здесь непосредственно воплощается в жизнь экономическое сознание людей, их материальная заинтересованность в результатах своей производственной деятельности, а также их творческие способности. В экономической сфере осуществляется взаимодействие всех объективных и субъективных факторов развития. Значение данной сферы для развития общества является основополагающим.

Социальная сфера – это взаимоотношения имеющихся в обществе социальных групп, классов, профессиональных и социально–демографических слоев населения, а также национальных общностей. Функционирование социальной сферы связано с удовлетворением особого круга социальных потребностей. Степень удовлетворения указанных портебностей определяет уровень и качество жизни того или иного человека, семьи, социальной группы и т.д. Это – обобщающие показания достигнутого уровня благосостояния людей и функционирования его социальной сферы. На это должна быть направленв социальная политика гоударства.

Политическая сфера есть пространство политической деятельности классов, социальных групп, политических партий и движений, общественных организаций. Их деятельность происходит на почве сложившихся политических отношений и направлена на реализацию их политических интересов. Эти интересы касаются, прежде всего политической власти, а также борьбы за политические права и свободу.

Духовная сфера включает в себя отношений людей в области создания, распространения и использования духовных ценностей всеми слоями общества. Духовная сфера складывается исторически. Она воплощает в себе географические, национальные и другие особенности развития общества, все то, что отложило отпечаток в душе народа, его национальном характере.

Одна из фундаментальных проблем развития современного общества заключается в том, как сформировать, сохранить и обогатить духовный

мир людей, приобщить их к подлинным духовным ценностям и отвратить от ложных, разрушающих человеческую душу и общество. Все говорит о том, что значение духовной сферы в развитии современного общества для его настоящего и будущего трудно переоценить. В содержании духовной жизни общества проявляется его подлинно человеческая сущность. Ведь духовное (или духовность) присуще только человеку, оно выделяет и возвышает его над остальным миром. Центральным моментом духовной жизни общества выступает общественное сознание. Общественное сознание представляет собой совокупность чувств, настроений, художественных и религиозных образов, разнообразных взглядов, идей и теорий, отражающих те или иные стороны общественной жизни. Общественное сознание имеет социальную природу. Оно возникает из общественной практики людей как результат их производственной, семейно–бытовой и иной деятельности. Именно в ходе совместной практической деятельности люди осмысливают окружающий их мир на предмет его использования в своих интересах. Различные общественные явления и их отражения в образах и понятиях, идеях и теориях – это две стороны практической деятельности людей. Содержание общественной практики, всей социальной действительности, осмысленное людьми, становится содержанием их общественного сознания. Таким образом, общественное сознание можно истолковать как результат совместного осмысления социальной действительности практически взаимодействующими между собой людьми. В этом заключается социальная природа общественного сознания и его основная особенность.

Общество находится в постоянном развитии. В этом нетрудно убедиться, если сравнить современное общество с теми его состояниями, которые имели место, скажем, сто, двести и более лет назад. Из данного сравнения видно, насколько ушли вперед в своем развитии материальное производство, в том числе техника, технология, организация производства и экономические отношения людей, а также социальная структура и политическая система общества, равно как и его духовная культура. Видно какие качественные изменения произошли в обществе, в каком направлении оно развивалось и продолжает развиваться.

С некоторых пор все страны мира развиваются в тесном взаимодействии друг с другом, которое проявляется в форме их экономических, политических и других отношений во всех сферах общественной жизни. Из данного взаимодействия складывается исторический процесс развития человечества, который выражается в последовательной смене способов производства, обновлении социальных структур, политических систем и духовной жизни. Исторический процесс сам весьма сложен и представляет собой взаимодействие многих объективных и субъективных факторов. К объективным факторам относятся природные условия жизни общества, объективные потребности людей в обеспечении необходимых условий их жизни, а также состояние материального производства, существующая социальная структура общества, его государственный строй. Субъективные факторы исторического процесса – это разного рода способности людей своими действиями вносить изменения в те или иные стороны общественной жизни. Важнейшими составляющими субъективного фактора выступают сознание и в целом духовный мир людей, их имение и навыки к производственной деятельности, социальный опыт, уровень культуры, а также их волевые качества.

Объективные и субъективные факторы исторического процесса диалектически взаимодействуют между собой. Объективные факторы заставляют действовать в определенном направлении, исходя при этом из сложившихся объективных условиях, природных и социальных. С того момента, когда люди осознают объективные обстоятельства своей жизни, свои потребности и оптимальные способы их удовлетворения, они действуют уже не стихийно, а сознательно. Речь идет о сознательности этих явлений в масштабе не только личной жизни отдельных индивидов, а всего общества.

Но осознать все условия общественной жизни, равно, как и все ближайшие и отдаленные последствия действий людей, очень сложно и, по сути, невозможно. Поэтому в общественном развитии всегда есть элементы стихийности. Их становится меньше по мере того, как с развитием науки и социального опыта общество получает возможность шире и глубже осмысливать происходящие процессы в области экономической, социальной, политический и духовной жизни. Но полностью избавиться от элементов стихийности нельзя.

Таким образом, речь идет о соотношении стихийности и сознательности в обществе на каждом этапе его развития. Необходимо предельно сузить область стихийного и расширить область проявления сознательного начала в жизни и деятельности людей и в развитии общества. К этому стремятся все цивилизованные общества, используя новейшие достижения науки и техники, в том числе компьютеры. Успехи в этом деле некоторые мыслители трактуют как достижение современной «компьютерной революции».

Существенную роль в историческом процессе разных эпох играли те или иные классы, нации и целые народы, скажем, народы Франции, Германии, Англии, США, Китая, России, других стран. Деятельность народов этих стран выразилась прежде всего в развитии их материальной и духовной культуры, оказавшей большое влияние на развитие современной цивилизации. Важную роль играет социально значимая деятельность отдельных людей, ориентированная на широкие общественные интересы. Это касается выдающихся ученых, политиков, представителей духовной культуры, оказавших существенное воздействие на развитие тех или иных сторон исторического процесса.

Не случайно ряд авторитетных мыслителей считают главной движущей силой исторического процесса деятельность выдающихся личностей и элитарных групп. На их роль развития общества указывалось в трудах О.Шпенглера, А.Тойнби, М.Вебера и других представителей социальной философии. Народные массы характеризуются как проводники идей творческих личностей, воплощающих в жизнь их открытия и изобретения, цели и идеалы в области политики и духовной жизни.

В последнее время в науке и политике все чаще говорят о человечестве как о самостоятельном субъекте исторического процесса. Для этого имеются веские основания. В современных условиях человечество все более выступает как единое целое в силу расширения и упрочнения экономических, политических и культурных связей народов всех стран, усилия их взаимозависимости. Именно в рамках человечества как единого целого должны ныне решаться проблемы обеспечения всеобщего мира, сохранения и развития природной среды, а также создания условий для развития сотрудничества и взаимопомощи всех народов и государств

нашей планеты. С этим связано решение проблемы выживания и дальнейшего развития всего человеческого рода.

Список использованных источников

1. Вебер М. Избранные произведения / М.Вебер; [сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдов; преисл. П.П.Гайденко]. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.

2. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Данилевский Н.Я. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – 816 с.

3. Джамбаттиста В. Основания новой науки об общей природе наций / В.Джамбаттиста. – Л.: ГИХЛ, 1940. – 656 с.

4. Тойнби А.Дж. Исследование истории. Цивилизации во времени и пространстве. – М.: АСТ, 2009г. – 863 с.

5. Тойнби А.Дж. Постижение истории / А.Дж.Тойнби; [сост. А.П.Огурцов]. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.

6. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О.Шпенглер; [пер, с нем. и примеч. И.И.Маханькова]. – М.: Мысль, 1998. – 606 с.

Mucha–Szajek, E. Understanding of society as a whole system from the point of view of the social philosophy

In the modern philosophical and sociological literature, the concept of «social» is used in the narrow and broad sense. The social philosophy examines and explains the various social facts and processes at the macro level and the interaction of different societies. One of the basic problems of development of the modern society is how to build, maintain and enrich the spiritual world of people, append them to authentic spiritual values and avert from the false, damaging the human soul and society.

Key words: *society, social philosophy, concept «social», task force, social organism, consciousness, spiritual necessities, spiritual values.*

УДК 007

Чайка І.Ю.

Проблема інформації в кібернетичній парадигмі: соціально-філософський аналіз

Аналізуються особливості дискурсу проблеми інформації в рамках кібернетичної парадигми, здійснюється спроба виділити сутнісні ознаки феномену інформації.

Ключові слова: *інформація, відображення, атрибутивна та функціональна концепції інформації.*

Провідною тенденцією другої половини XX – початку XXI століття стало формування передумов, становлення та розвиток нового принципу організації сучасного соціуму, що визначає його як інформаційне суспільство. Поступове зростання ролі інформаційної взаємодії, збільшення ваги інформаційних процесів у всіх без винятку суспільних сферах, утвердження виробництва знання як одного із провідних напрямів суспільного виробництва – це далеко не всі ознаки суспільства інформаційної епохи.

Очевидним є велике значення інформації як ключового феномену, що лежить в основі сучасних перетворень. Проте філософське та наукове його осмислення досі не завершилося формуванням єдиного загальноприйнятого поняття та є полем для різноманітних дискусій, «інформація» не набула статусу філософської категорії. Найбільш важливе значення поняття інформації має для кібернетичної наукової парадигми, методологічний апарат якої широко використовується для аналізу систем різного рівня організації: від біологічних до соціальних. В рамках кібернетики виокремлюються напрямки, які пов'язані саме із різними підходами до пояснення феномену інформації. Саме тому актуальним видається проаналізувати особливості його рефлексії та спробувати виокремити сутнісні ознаки.

Аналіз кібернетичних концепцій інформації здійснювався у роботах Л.Грехем та А.Соколова [8;4], проте автори акцентували увагу переважно на протиріччях у трактовці інформації представниками різних напрямів кібернетики. На нашу думку, можливим є розгляд цих концепцій як таких, що доповнюють одна одну і сприяють формуванню цілісного уявлення про феномен інформації.

Отже, метою статті є аналіз особливостей дискурсу проблеми інформації в рамках кібернетичної парадигми.

Вперше поняття інформації у кібернетиці було запропоноване К.Шенноном. Інформацію він визначав як властивість приймача, що знімає невизначеність пошуку вихідного об'єкту серед заданого числа тих можливих, що залишилися. Якщо невизначеності немає, то приймач має повну визначеність щодо шуканого об'єкту, і інформація у переданому повідомленні відсутня. В іншому випадку її необхідно передати приймачу

у тій кількості, що дозоляє йому однозначно ідентифікувати шуканий об'єкт, який є джерелом інформації.

Будь–яка інформація, що поступила в приймач про шуканий об'єкт, зменшує величину його невизначеності. Тому різниця ступеня невизначеності приймача до отримання інформації і після є величиною одержаної приймачем інформації. Істотним є те, що Шеннону вперше вдалося поставити поняття інформації на кількісну основу, виразивши його через ентропію і логарифмічну міру інформації, яка спочатку була запропонована американським ученим Р.Хартлі в 1928 році для рівноімовірних повідомлень [13].

Основоположник кібернетики Н.Вінер зазначав, що «інформація є інформацією, а не матерією і не енергією» [2,с.208].

У.Ешбі також застерігав проти спроб розглядати інформацію як матеріальну або індивідуальну «річ»: «Будь–яка спроба трактувати інформацію як річ, яка може міститися в іншій речі, звичайно веде до важких «проблем», які ніколи не повинні були б виникати» [14,с.216].

Прихильники суб'єктивного підходу (Л.Бріллюен і У.Ешбі, зокрема) вказували на те, що навряд чи можна твердо говорити в абсолютних термінах про кількість інформації в будь–якому повідомленні, оскільки окреме повідомлення нестиме набагато більше інформації для одного спостерігача, чим для іншого, залежно від початкового знання спостерігача. Слідуючи цьому підходу, деякі західні автори закликали приєднувати якісні коефіцієнти до обчислень кількості інформації, ґрунтуючись на цінності інформації, мірі достовірності і значущості.

Таким чином, класична кібернетика визначила такі сутнісні ознаки інформації: інформація є змістом особливого роду взаємодії, що відрізняється від матеріальної чи процесу енергетичного обміну, вона може бути кількісно виміряна, сприйняття інформації залежить від попереднього досвіду суб'єкту (приймача) у відношенні до об'єкту, тому інформація про об'єкт у різних ситуаціях буде відрізнятися кількісно і якісно.

Кібернетична концепція інформації плідно розроблялася в рамках діалектичного матеріалізму. Загальні теоретичні положення, сформульовані Н.Вінером, К.Шенноном та іншими були застосовані до аналізу місця інформації у функціонуванні систем різних рівнів складності. Було сформовані дві провідні концепції: атрибутивна та функціональна.

Обидві концепції стверджують, що інформація існує в об'єктивній дійсності, але розходяться з приводу наявності її в неживій природі. Перша розглядає інформацію як атрибут, властивий всім рівням матерії, а друга – як функціональна якість самокерованих і самоорганізованих (кібернетичних) систем.

Додаткова проблема інтерпретації теорій інформації в термінах діалектичного матеріалізму була пов'язана з передбачуваною «суб'єктивною» природою кількості інформації. Якщо інформація (різноманітність) повинна кількісно вимірюватися, наполягали радянські філософи, то вона повинна бути частиною об'єктивної реальності і не повинна обумовлюватися суб'єктивними міркуваннями. Відповідним було зауваження А.Урсула із цього приводу: «Перш за все відзначимо, що для кінцевого об'єкту (системи) кількість різноманітності, внутрішньо йому властиве, не залежить від спостерігача і завжди обмежено...» [10,с.134].

І.Новік активно намагався визначити інформацію в термінах діалектичного матеріалізму [6].

Вчений доводив, що кібернетична інформація є властивістю матерії, властивістю, що прямо пов'язана з ленінською версією теорії пізнання. Він стверджував, що «кількість інформації» є міра порядку відображення матерії. І.Новік закликав до створення науки «фізики відображення» і для прискорення розвитку цієї нової дисципліни запропонував закон збереження інформації, ґрунтуючись на законі збереження енергії, оскільки інформація «невіддільно пов'язана» з матерією [6,с.58].

А.Урсул в роботі «Природа інформації» (1968) проводив думку про те, що інформація є загальною властивістю матерії, від простих неорганічних форм до людського суспільства [11].

А.Урсул вважав, що ті автори, які відмовляються визнати застосування теорії інформації до неорганічних систем, виходячи з того, що ці неорганічні системи не «використовують» інформацію, ігнорують незвичайно плідний підхід до природи. Інформація може бути «використаною» або «невикористаною» у функціональному сенсі, але, згідно А.Урсулу, вона все одно існує. Він також переконував в необхідності доповнення теорії інформації розумінням діалектичних рівнів природи. Інформація не однакова, вона володіє якісними характеристиками, і два різних типу інформації не можуть порівнюватися [11,с.150].

Пізніше у спільній з В.Пушкіним роботі «Інформатика, кібернетика, інтелект. Філософські нариси», він стверджував: «На наш погляд, інформація виступає як деякий інваріант відображення, саме те, що може об'єктивуватися при трансформації і передачі перетворень відображення. Тут можна провести аналогію між формою і змістом. Відображення не зводиться до інформації, подібно тому, як зміст не зводиться до форми. В процесі передачі відображення втрачається ряд його різних особливостей, втрачається частина його змісту, залишається лише те, що можна об'єктивувати, передавати і в тому або в іншому вигляді формалізувати. Перехід від суб'єктивної форми існування відображення до наочності пов'язаний з виділенням з відображення тієї його важливої сторони, характеристики, яку ми називаємо інформацією. Саме вона, а не відображення у всьому своєму багатстві може передаватися від одного об'єкту (скажімо, кібернетичної системи) до іншого.

Потрібно підкреслити, що образ, який формується у однієї людини в результаті передачі інформації від іншої людини, ніколи не співпадає з образом, що склався у передавача інформації. У кожного з них є свої особливості, індивідуальні відмінності, пов'язані із структурою (змістом) і історією відповідного матеріального носія інформації. Загальне між цими образами полягає лише в переданій і сприйнятій інформації.

При передачі інформації від людини до людини відбувається її опредметнення – кодування, внаслідок чого відображення спрощується, обідняється. Відображення є тут основою переданої інформації, воно багатше за ту свою частину (сторону), яка передається. Одержана іншою людиною інформація служить основою формування образу вже у одержувача. І новий образ виявляється знову–таки багатшим, ніж сама одержана інформація, бо виступає результатом не просто пасивного відтворення одержаної інформації в суб'єкті, а взаємодії цієї інформації і одержувача» [7,с.19–20].

Таким чином, можна припустити, що інформація має об'єктивний характер, фактично виступаючи як нематеріальна «копія» явища, процесу чи самого суб'єкту – учасника взаємодії. А сам процес взаємодії, перебігаючи на матеріальному рівні, одночасно супроводжується інформаційним процесом. Наслідком цього є сприйняття суб'єктами взаємодії деяких аспектів інформаційних образів і їхня інтеріоризація, з наступним перетворенням у відповідності до наявних стереотипів, що можуть розглядатися як деякі інформаційні шаблони. Отже, виникає інформаційна копія, що не є адекватною своєму вихідному носієві.

Проблема співвідношення інформації та відображення розробляв в своїх роботах В.Цонєв, який вважав, що: «Інформація, сама по собі не є відображенням. Вона є основою, яка дозволяє суб'єкту відображати об'єкт, тобто формувати його образ. З свого боку, відображення не є інформацією, не дивлячись на те, що його існування без інформації неможливе. Відображення – комплексний процес, при якому інформація передається суб'єкту, приймається ним і відтворює в ньому образ об'єкту. Іншими словами, інформація є необхідна передумова відображення, а відображення виступає як механізм фіксації і накопичення інформації поза її джерелом» [12,с.109]. У цьому випадку, на нашу думку, інформація постає і як змістовна частина процесу відображення, і разом з тим існує незалежно від нього.

Різні позиції по відношенню до природи інформації були пов'язані з відмінностями по відношенню до відображення. Природно, той, хто ототожнював інформацію з відображенням і був упевнений, що відображення є характерним для всієї матерії, логічно приходив до висновку, що і інформація – властивість всієї матерії, включаючи неживу. Деякі філософи спробували, проте, уникнути цього висновку, розділяючи інформацію і відображення. Зокрема, Б.Українцев прямо стверджував, що інформація виникає лише у високоорганізованій матерії і пов'язана з процесом управління. Він писав, що «без процесів управління... не може бути інформації»[9,с.36]. Тому неорганічна матерія не володіє інформацією.

Інші погляди висувалися групою філософів, більшість яких складали фахівці з теорії інформації. Вони безпосередньо спиралися на математичний підхід до інформації, прагнучи створити універсальну теорію інформації, потенційно застосовну до всіх аспектів Всесвіту і до всіх рівнів матерії; включаючи соціально організовану матерію, тобто саме суспільство. До числа провідних виразників цих поглядів входили А.Берг і В.Глушков [1;3].

Проблематику інформації в органічних та неорганічних системах розробляв Н.Жуков. «Структура не всякої цілісної системи є інформацією. Молекула, наприклад, є, поза всяким сумнівом, інтегративна, цілісна система, властивості якої не зводяться до властивостей складових її елементів. Проте представляється достатньо очевидним, що структуру молекули не можна ще вважати інформацією (на відміну від знання про неї). Необхідно, щоб об'єкт належав організованій природі. Яка ж у такому разі найбільш істотна ознака, що характеризує інформацію? Такою ознакою є доцільність. Саме вона дозволяє відрізняти системи організованої природи від систем і об'єктів неживої природи. Вільна і зв'язана інформація – це не структура взагалі, а доцільно впорядкована структура. Актуальна інформація органічна єдність зв'язаної і вільної

інформації, що може відокремлюватися лише подумки, – схожа, але не тотожна свідомості функціональна властивість, внутрішній стан кібернетичної системи, доцільно впорядковане відображення» [5,с.216]. Подібний підхід містить певне протиріччя, оскільки принципи, на яких ґрунтується відображення як процес, очевидно, мають бути спільними для всіх об'єктів, що відображаються – належать вони до живої природи чи ні.

Таким чином, розгляд проблеми інформації в рамках кібернетичної парадигми сприяв оформленню «інформації» як наукової категорії. У класичній кібернетиці інформацію було визначено як зміст особливого роду взаємодії, що відрізняється від матеріальної чи процесу енергетичного обміну, Було доведено, що інформація може бути кількісно виміряна, сприйняття інформації залежить від попереднього досвіду суб'єкту (приймача) у відношенні до об'єкту, тому інформація про об'єкт у різних ситуаціях буде відрізнятися кількісно і якісно. Подальші дослідження феномену інформації плідно здійснювалися у роботах вчених, що поєднували кібернетичний підхід із діалектико–матеріалістичною методологією. Зокрема, до здобутків цього філософського напряму належить обґрунтування ролі інформації у процесі відображення. Загалом, аналіз кібернетичних концепцій інформації дозволяє дійти висновків про те, що інформація має об'єктивний характер, фактично виступаючи як нематеріальна «копія» явища, процесу чи самого суб'єкту – учасника взаємодії. А сам процес взаємодії, перебігаючи на матеріальному рівні, одночасно супроводжується інформаційним процесом.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у аналізі розгляду проблеми інформації в руслі синергетичної парадигми.

Список використаних джерел

1. Берг А.И. Информация и управление / А.И.Берг, Ю.И.Черняк. – М.: Экономика, 1966. – 64 с.

2. Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине / Н.Винер; [пер. с англ. И. В. Соловьева, Г. Н. Пивоварова]. – М.: Наука, 1983. – 344 с.

3. Глушков В.М. Мышление и кибернетика / В.М.Глушков // Вопросы философии. – 1963. – № 1. – С. 10–24.

4. Грэхэм Л.Р. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе / Л.Р.Грэхэм; пер. с англ. – М.: Политиздат, 1991. – 480 с.

5. Жуков Н.И. Информация (философский анализ центрального понятия кибернетики) / Н.И.Жуков. – Мн.: «Наука и техника», 1971. – 280 с.

6. Новик И.Б. Кибернетика: философские и социологические проблемы / И.Б.Новик. – М.: Полиитиздат, 1963. – 208 с.

7. Пушкин В.Г. Информатика, кибернетика, интеллект. Философские очерки / В.Г.Пушкин, А.Д.Урсул. – Кишенев: Штиинца, 1989. – 312 с.

8. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие / А.В.Соколов. – СПб. : Изд–во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.

9. Украинцев Б.С. Информация и отражение / Б.С.Украинцев // Вопросы философии. – 1963. – № 2. – С. 26–38.

10. Урсул А.Д. О природе информации / А.Д.Урсул // Вопросы философии. – 1965. – № 3. – С. 134–142.

11. Урсул А.Д. Природа информации: философский очерк / А.Д.Урсул. – М.: Политиздат, 1968. – 288 с.

12. Цонев В. Информация и отражение / В.Цонев. – София, 1977. – 129 с.

13. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике / К.Шеннон ; [пер. с англ.]. – М.: Изд. иностр. лит–ры, 1963. – 829 с.

14. Эшби У.Р. Введение в кибернетику / У.Р.Эшби; [пер. с англ.]. – М.: Изд–во иностранной литературы, 1959. – 432 с.

Чайка И.Ю. Проблема информации в кибернетической парадигме: социально–философский анализ

Анализируются особенности дискурса проблемы информации в рамках кибернетической парадигмы, осуществляется попытка выделить сущностные признаки феномена информации.

Ключевые слова: *информация, отражение, атрибутивная и функциональная концепции информации.*

Chayka, I.Yu. Problem of information in a cybernetic paradigm: socially–philosophical analysis

The features of cybernetic paradigm's discurs of information problem are analysed, an attempt to select essences signs to the phenomenon of information is carried out.

Key words: *information, reflection, attributive and functional conceptions of information.*

УДК (304.2 + 3) : 130.31

Богданова Н.Г.

Поняття культури життєтворчості особистості

Культура життєтворчості особистості розглядається як особистісно орієнтована практика розвитку і корекції стосунків людини зі світом.

Ключові слова: *особистість, культура, творчість, життєтворчість особистості, культура життєтворчості особистості.*

Як будь який складний соціальний прояв життєтворчість проявляється в різних площинах. Це дозволяє розглядати її і як соціальний феномен, і як процес, і як цінність, і як спосіб життя. Зокрема, розгляд життєтворчості як соціального феномену полягає насамперед у його визначенні. Власне поняття феномену як прояву речей, які з'являються в людині, за визначенням І. Канта, апостеріорне. Індивід, приходячи у світ, стикається із розмаїттям досвіду, який опановує через практику. Конструкти, що містяться у навколишньому світі, об'єктивні стосовно індивіда, котрий є суб'єктом пізнання цих феноменів.

Суб'єкт, що пізнає, з погляду І.Канта, - це не конкретний індивід, а деяке абстрактне уявлення, що концентрує в собі лише пізнавальні здібності людини і джерела її знання. Сукупність зазначених здібностей, які існують в свідомості суб'єкта, допомагають йому упорядковувати навколишній світ за допомогою апріорних форм чуттєвості й розуму. Це не означає, що людина не має індивідуальних, особистісних характеристик, але вони не повинні грати провідну роль в процесі пізнання [1,с.133].

Суб'єкт чуттєвим чином сприймає дію на нього деякої речі, предмету або явища. Це породжує різноманіття відчуттів, які упорядковуються за допомогою апріорних форм споглядання. Але на цьому етапі знання залишається суб'єктивним. Далі в справу вступає розум, який облаштовує наявні знання у форму понять, тобто виявляє в них щось загальне. Тому врешті решт, лише суб'єкт, що пізнає, об'єднуючий сприйняття і розум, створює єдність, яку можна вважати знанням. Суб'єкт життєтворчості, за допомогою апріорних форм споглядання та апостеріорних форм життєвого досвіду формує уявлення про феномени життєтворчості.

Розуміння життєтворчості як процесу повинно формуватися з боку системного підходу, де життєтворчість розглядається як головна керуюча система, а життєвий шлях та спосіб життя – керована частина системи. Обидві частини системи перебувають також у взаємозв'язку і єдності із природно–соціокультурним середовищем. Середовище ж задає, формує й затверджує критерії оптимального керування й корекції системи (критерії ефективності її життєдіяльності) [4,с.133]. Процес життєтворчості це складна послідовність дій, що може носити лінійний або циклічний

характер, залежати від вікових, соціальних або психічних якостей особистості (в залежності від того, в межах якої науки відбувається визначення цього процесу), та розподілятися на певні етапи.

Як цінність, поняття життєтворчості розглядається як гуманістичне надбання. Визначення цінності людського життя як найвищої спрямувало увагу до самого процесу життя, життєвого шляху. В аксіологічному сенсі розглядається і поняття культури життєтворчості.

Отже, людський індивід у своєму прижиттєвому розвитку відтворює досягнення історії людської культури та цивілізації. І процес цей є якісно і культурно своєрідним, він суттєво відрізняється від онтогенезу тварин: властивості, що склалися в результаті еволюції тварин, визначаються морфологічними особливостями організму, які в змінах спадково фіксуються; досягнення ж в розвитку людини фіксуються в результатах їхньої діяльності, в створених ними знаряддях виробництва, в мові, традиціях, звичаях, в творах науки, літератури, мистецтва тощо. Від моменту народження людина знаходиться в світі собі подібних, в соціально–економічних, соціально–психологічних, етнопсихологічних, соціокультурних умовах, серед предметів, наповнених людським змістом, що мають соціальні функції, забарвлені національною специфікою [7,с.5]. Отже, культура життєтворчості залежить від соціуму тією ж мірою, як і від особистості.

Життєтворчість, як будь яка діяльність людини має декілька рівнів. Найпершій включає в себе самовідчуття людини на фізичному, психологічному та соціальному рівні. Ці три складові взаємопов'язані та створюють для людини життєтворче середовище субстанціонального характеру: людина створює свій життєвий шлях, спираючись на фізичне, психологічне та соціальне здоров'я, а його стан залежить від рівня задоволення людини всіма зазначеними показниками здоров'я. Таким чином, у соціально–онтологічному плані здоров'я і благополуччя практично тотожні – це процес нормальної життєдіяльності, задоволення потреб, що відповідають інтересам, цілям, прагненням, людини, спрямованим на добро, красу, істину, на благо собі й людям [4,с.139].

Життєтворчість як феномен особистості зумовлений двома групами чинників: суб'єктивними, що виходять із психофізіологічних та духовних якостей самої особистості, та об'єктивних, зовнішніх, які особистість отримує із суспільства. До зовнішніх, об'єктивних чинників відносяться насамперед культура, освіта, відповідний тип організації суспільного буття (політична, економічна, етнонаціональна організація тощо).

Культура постає одним з зовнішніх чинників життєтворчості. Традиції й звичаї є основою життєвої соціально–психологічної компетентності особистості, вони сприяють формуванню побутових картин світу, етнічних стереотипів, художніх образів, забарвлених національною специфікою, народного досвіду, знань в тій чи тій соціокультурній царині, створюють підґрунтя для народної мудрості, яка отримала своє вираження в міфології, фольклорі, висловах, оповідках. Наше суспільство, як і кожне інше, має цілу систему традицій, спрямованих на зміцнення його стабільності [7,с.6]. Традиції, під якими розуміють елементи соціальної і культурної спадщини (досвіду, поглядів, цінностей, ідей, звичаїв, норм поведінки та ін.), що передаються із покоління в покоління і зберігаються в певних суспільствах та різних соціальних групах протягом тривалого часу, класифікують за різними ознаками та постають базовим підґрунтям життєтворчості.

Загальне визначення культури (лат. *cultura* – оброблення) – це соціально–прогресивна творча діяльність людства у всіх сферах людського

буття й свідомості. Культурна діяльність, процеси і явища в суспільстві надзвичайно складні через багатофакторність навіть основних своїх складових. Прийнято говорити про матеріальну (техніка, виробничий досвід, матеріальні цінності й ін.), духовну (філософія, наука, мистецтво, література, мораль, освіта й ін.) і політичну (цілі, засоби, соціально–політичні групи, рухи, відносини тощо) культури. Культура – це поняття, що позначає сучасний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, та представлене типами й формами організації життя й діяльності людей. Це сукупність досягнень людства, все багатство матеріальних і духовних цінностей, які ним створюються; це інтегральний образ, що поєднує науку, освіту, літературу, мистецтво, мораль, уклад життя при визначальній ролі світогляду [4,с.140].

Це вказує на керуючу (визначальну) роль культури в життєдіяльності людини. А життя, життєдіяльність, життєтворчість, життєвий шлях є відкритою системою кожного індивіда, що самоорганізується, у якій керуюча частина є саме культура індивіда (що включає його світогляд) у широкому значенні слова. Розглядаючи людське життя як цілісність, неможливо оминути питання про його значення з точки зору існування і розвитку культури і цивілізації в цілому. Такий підхід до життя як культурного феномену доповнює традиційні дослідження культури окремих сфер і форм життєдіяльності: культури праці, побуту, дозвілля, політичної діяльності, моральних відносин тощо [6,с.154]. У працях цілого ряду авторів можна знайти твердження про те, що існування особистості за самою своєю сутністю збігається з культурою, бо оволодіння матеріальним і духовним світом є перетворення його у світ людського буття. Водночас у процесі такого перетворення змінюється й сам суб'єкт перетворень, відбувається його розвиток.

Наприклад, О.Газман виділяє такі пріоритетні аспекти базової культури особистості як орієнтира виховання: культура життєвого самовизначення, художньо–естетична, моральна і екологічна, демократична і правова, інтелектуальна, фізична, культура спілкування та сімейних відносин, політична, економічна і культура праці [2,с.9]. Отже, культурна особистість у цьому випадку характеризується через єдність і не протиріччя свідомості, відношення, дії та потреби в різнобічних її аспектах.

Ще одним зовнішнім чинником постає освіта, яка у загальному сенсі є ретранслятором культурних цінностей та форм, а також формує та виховує своєрідні технології культури життєтворчості. Український дослідник Л.Іванцев прийшов до висновку, що процес побудови, вибору та усвідомлення особистістю технології життєтворчості відбувається у такій послідовності етапів або стадій:

1. Умов існування – усталених та ситуативних, реальних та віртуальних, тобто усвідомлення свого актуального життєвого середовища.

2. Ціннісної системи: власних мрій, надій, міфів та кумирів, які діють на підсвідомому рівні; життєвих пріоритетів, цілей, цінностей та ідеалів, які діють на свідомому рівні; процесу формування загального ціннісно–світоглядного аспекту, який базується на ціннісній системі, тобто формування особистісної картини світу.

3. Свого життєвого призначення та тієї чи іншої мети життя, власних прагнень до самореалізації, того, що ж насправді бажано отримати від життя, тобто життєвої орієнтації.

4. Системи конкретних особистісних мотивів, потреб і інтересів, які стосуються інших людей і визначаються конкретними

ситуаціями, суб'єктивних очікувань і претензій, тобто безпосередніх стимулів діяльності.

5. Процесу зіткнення домагань та очікувань, мрій та надій із реальними можливостями, із вольовими та іншими психологічними характеристиками особистості.

6. Життєвої перспективи, побудови на її основі життєвих планів і намірів, проектування власної життєвої програми та життєвого сценарію, вибір життєвих стратегій і формування більш адекватних і більш активних альтернативних моделей поведінки у напрямку далекосяжних стратегій, що сприяють виходу за межі повсякденного існування і кращому вибору життєвих варіантів, тобто конкретизації життєвих планів.

7. Нарешті, модель передбачає вибір методів реалізації побудованих планів і намірів, що припускає наявність у особистості здатності адекватно реагувати на життєві ситуації і проблеми, вміння правильно оцінювати і коригувати їх відповідно до змін умов існування і системи цінностей [3,с.12–13].

До суб'єктивних, внутрішніх чинників треба віднести тип організації психіки суб'єкта, його психологічні якості, здатність до саморозвитку, самоактуалізації тощо. Найбільш адекватною підставою для вивчення психологічних механізмів життєтворчості є динаміка внутрішньої сфери особистості. Проведений науковцями розгляд співвідношення типів активності особистості як підґрунтя аналізу процесів і механізмів життєтворчості засвідчив домінування внутрішньої активності суб'єкта в напрямі створення образів себе й світу, відносно яких і визначається провідний тип її зовнішньої ситуативної й загальної активності [8,с.15].

Життєтворчість працює не з переживанням, не з формами репрезентації якихось явищ світу, а з самим світом, тобто вона направляє фокус уваги людини не в себе, а назовні. В.Франкл наводив чудову метафору бумеранга в контексті критики ідеї самоактуалізації, пояснюючи, що самоактуалізація неможлива, якщо її ставити як деяку кінцеву мету. Бумеранг – це інструмент, зовсім не призначений для того, щоб він повертався, коли його кидаєш. Це зброя для полювання, призначена для того, щоб уражати ціль, потрапляти в тварину. Повертається той бумеранг, який не попав в мету. Так само, - вважає Франкл, - наша заклопотаність самим собою, наш погляд всередину і наша фіксованість на самоактуалізації є наслідком того, що ми промахнулися повз нашу мету в світі, повз той сенс, на який наша діяльність має бути спрямована. Ми промахнулися і повернулися назад, як бумеранг. Якщо людина хоче прийти до себе, говорить Франкл, її дорога йде через світ. Це і є дорога життєтворчості [5,с.103].

Тому життєтворчість можна визначити як особистісно орієнтовану практику розвитку і корекції стосунків зі світом. Притому, якщо ми відмовляємося від завдання формування нової людини за заздалегідь відомою міркою, встає завдання визначити, в якому напрямі і як її розвивати. Єдиний позитивний критерій життєтворчого ефекту - критерій розширення життєвого світу. Людина сама вибере, як їй краще, якщо вона матиме можливість вибирати, якщо у неї буде досить широка можливість вибору, якщо у неї буде досить широка свідомість, якщо у неї буде досить повна і багатовимірна картина світу і досить повна і багатовимірна картина своїх стосунків зі світом.

Отже, в сучасному складному світі, що постійно змінюється, людина має бути активним творцем власного життя, повинна володіти ефективними технологіями життєтворчості, а також опанувати можливості

передбачення нових тенденцій у розвитку суспільства загалом та конкретної особистості зокрема.

Список використаних джерел

1. Алексеев П.В. Философия: [учебник] / П.В.Алексеев, А.В.Панин. – М.: Велби, Проспект, 2004. – 608 с.

2. Газман О.С. Педагогика свободы: путь в гуманистическую цивилизацию XXI века: идея свободы ребенка в образовании как пед. цель / О.С. Газман // Класс.рук. – 2000. – № 3. – С.6–33.

3. Іванцев Л.І. Становлення особистості майбутнього вчителя як суб'єкта життєтворчості: автореф. дис. на здобуття наукового ступееня канд. психол. Наук: спец.: 19.00.07 «Педагогічна психологія» / Л.І.Іванцев – Ін–т психології ім. Г.С.Костюка АПН України, Київ, 2003.

4. Культура здоров'я старшокласника (ліцеїста–медика) [Електронний ресурс] / [Т.Латишева, Г.Манжелєєв, М.Тарапата, Б.Попов та ін.] // Донецький вісник Наук. тов–ва ім. Т.Шевченка. – Т. 20. – Донецьк: Донецьке відділення НТШ. – 2008. – Режим доступу: http // ukrlif.org/main/cxid/liceist2.doc.

5. Леонтьев Д.А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Д.А.Леонтьев // 1–я Всерос. Науч.–перакт. конф. по экзистенциальной психологии: матер. сообщ.: [Под ред. Д.А.Леонтьева, Е.С.Мазур, А.И.Сосланда]. – М.: Смысл, 2001. – С.100–109.

6. Москальова А.С. Психологічна культура – як необхідний фактор формування особистості [Електронний ресурс] / А.С. Москальова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія. Зб. статей: Вип. 4. –К.: Пед. преса, 2002. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum /pspo/2002_4_1/doc_pdf/moskaliova.pdf

7. Орбан–Лембрик Л.Е. Етнопсихологічні особливості соціально–психологічної компетентності особистості /Л.Е.Орбан–Лембрик // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано–Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. ІІ. – 568 с.

8. Ямницький В.М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора психол. наук: спец.: 19.00.07 «Педагогічна психологія» / В.М.Ямницький. – К., 2005. – 20 с.

Богданова Н.Г. Понятие культуры жизнетворчества личности

Культура жизнетворчества личности рассматривается как личностно ориентированная практика развития и коррекции отношений человека с миром.

Ключевые слова: *личность, культура, жизнетворчество личности, культура жизнетворчества личности.*

Bogdanova, N.G. The notion of culture in the creative life of a person

The culture of the creative life of a person is reviewed as individually oriented practices of development, and correction of relations between a person and the world.

Key words: *a personality, culture, creative work, personal life creation, the culture of the creative life of a person.*

УДК 316.42:364–783.4 **Буяшенко В. В.**

Соціальне піклування: тенденції розвитку та особливості функціонування

Оцінюється стан соціального піклування в сучасному українському суспільстві на основі його цілісної теоретичної моделі.

Ключові слова: *соціальне піклування, постмодерна культура, конструктивістська парадигма, соціокультурний простір, індивідуалізм фрагментаризм, плюралізм.*

На сьогоднішній день відсутня будь–яка цілісна теоретична пояснювальна модель соціальної підтримки в суспільній життєдіяльності. Вітчизняна соціальна філософія демонструє байдужість до цієї проблематики або невпевнені кроки, вважаючи її сферою інтересів конкретних соціальних наук. У більшості випадків вона досліджується цими галузями знання виключно лише в інституційних формах, здійснюваних державою у грошовій, натуральній формах, а також у формі соціального обслуговування, у випадках, які передбачені законодавством України. У західній та вітчизняній науковій літературі цілісної концептуальної моделі соціальної підтримки не представлено, причому не лише в соціальній філософії, але і на рівні теоретичної соціології. Переважна більшість дослідників осмислює якісь окремі аспекти соціальної підтримки: благодійність (Т.М. Курінна, А.В. Нарадько, Н.О. Саранська, Л.Ю. Хобта, В.О. Чепурнов та ін.) [11;15;19;28;29], соціальну допомогу (Є.Г. Гриневич, Л. В. Стрепко, Л. Н. Хандріх та ін.) [7;24;26], соціальну роботу (О.В. Горпинич, Г.М. Лактіонова, М.В. Савчин, Т. І. Сила, Л.Т. Тюптя та ін.) [6;12;20;22;25], соціальний захист (Н.Б. Болотіна, О.І. Олефір, Є.М. Хапланова, Ю.О.Шклярський та ін.) [1;16;27;30], соціальну політику (Т.М. Ганслі, О.Д. Доронін, У.Я. Садова, О.О. Яременко та ін.) [5;8;21;31].

Для цілісного осмислення цієї проблеми ми пропонуємо ввести в систему філософського аналізу поняття «соціальне піклування», намагаючись охопити ним усі існуючі форми соціальної підтримки. У цьому контексті концепт соціального піклування – теоретична пояснювальна модель підтримки, яку суспільство реалізує в конкретний історичний період відповідно до особливостей національно–культурного та соціального розвитку для стабілізації та гармонізації основ життєдіяльності. Коли ми пропонуємо введення у філософський аналіз поняття «соціального піклування», то ми маємо на увазі, цілісну його реконструкцію від зародження ідеї такого типу соціальної взаємодії у культурі суспільства до її конституювання в інституалізованих формах та правових або загальнолюдських нормах культури, і формування практик соціального піклування. У такому контексті поняття соціального піклування може розглядатися як теоретико–методологічний засіб для концептуального

визначення змісту і функцій сучасної моделі соціальної підтримки та механізмів її реалізації.

Метою нашого дослідження є визначення тенденцій розвитку та особливостей функціонування соціального піклування на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Створення умов і можливостей для повноцінного соціального функціонування людини як особистості – головна задача соціального піклування. Розвиток постмодерної культури створив підстави для переосмислення смислових акцентів практик соціального піклування. Вона відкрила можливості усунення смислової дихотомії індивідуалізм – комуналізм у практиці соціального піклування, і створила підґрунтя для концентрації уваги на людській індивідуальності у всій її багатогранності та неоднорідності.

Пояснення цієї семантичної трансформації практики соціального піклування можливе з позиції конструктивістської парадигми. В межах цієї парадигми суспільство розглядається як конструкт соціальних акторів та публічних дискурсів в багатоманітних умовах глобалізації. У соціальному пізнанні конструктивістська парадигма задає реляційну концепцію соціальних акторів та структур, а також акцентує увагу на динаміці процесів змін. З цієї позиції соціальна реальність розглядається, по–перше, як результат процесу становлення (в тому числі – під впливом людської діяльності), по–друге, як відкритість для нових проектів соціальних змін. Конструктивізм орієнтується на те, що соціальний світ може бути сформованим через узгодження проектів окремих людей та їх спільнот, а це передбачає, зокрема, дискурсивний вимір конструктивного процесу та означає, що соціальні реальності формуються в умовах протистояння та переговорів, тобто дискурсивно. З позиції конструктивістської парадигми соціальне піклування є механізмом досягнення компромісу між різними соціальними акторами суспільної життєдіяльності, з метою усунення соціальної напруги або вирішення соціальної проблеми, яка виникла в процесі їхньої взаємодії.

Осмислення саме сутнісної «переорієнтації» соціального піклування здійснюється нами з позиції концепцій «конструктивістського структуралізму» П. Бурдьє [2], «структурації» Е. Гіденса [4] та «комунікативної дії» Ю. Габермаса [3], які підкреслють активність агентів у конструюванні та відтворенні соціальних структур. Так, Е. Гіденс акцентує увагу на діях соціальних агентів; П. Бурдьє – на обумовленості цих дій їх «габітусом»; Ю. Габермас – на важливості конструктивної здатності соціальних суб'єктів в дискурсивному творенні нормативних соціальних структур. З цієї позиції витоки смислової трансформації практик соціального піклування в постмодерній культурі варто шукати на рівні структур повсякденності, де соціальні актори є найбільш активними.

Зустріч соціального піклування і людини, розвиток їх партнерських відносин у соціокультурному просторі постмодерної культури може відбутися у декількох проекціях: 1) людина (соціальна група, спільнота) сама декларує необхідність суспільної підтримки і йде на зустріч з соціальним піклуванням, 2) соціальне піклування визначає, що індивід (соціальна група, спільнота) знаходиться у «зоні ризику» й намагається його підтримати; 3) «зона ризику» тематизаціюомуься і намагається пригорнути до себе увагу як соціальних акторів так і соціального піклування. Моделі компромісних рішень соціальним піклуванням будуть також розроблятися в площині саме цих проекцій «зустрічі». Якщо у першій проекції людина

сама знаходиться в активному пошуку соціальної підтримки і соціальне піклування пропонує їй підтримку, нарративи людини побудовані таким чином, що вона готова прийняти підтримку, але право приймати рішення щодо її змісту та форм залишає за собою. У другому варіанті партнери (соціальне піклування та людина) присутні і явно можуть самостійно визначити свій статус. Процес визначення статусних відносин буде мати інтерактивний характер і презентуватиме комплексний пошук взаєморозуміння людини і соціального піклування, спільний підхід до вирішення проблем. Тут нарративи людини налаштовані таким чином, що визначають соціальне піклування як певний соціальний інститут, що має можливості надати підтримку. У третьому «зустріч» партнерів ще не відбулася, оскільки сама проблема ще не визначилася, вона тільки натякає на потенційно можливі ускладнення в суспільній життєдіяльності. Тут нарративи людини мають скоріше екзестенційну природу, коли статус відносин між партнерами невизначений.

Аннель Форсберг, досліджуючи сучасний стан соціального піклування зауважує, що результати «зустрічі» останнього з людиною (соціальною групою, спільнотою тощо), в будь–якій із зазначених вище проекцій, не є однозначними, вони презентують широкий спектр різноманітних, як очікуваних, так і важко прогнозованих, дій. Іноді від соціального піклування необхідна лише вербалізація проблеми для людини (соціальної групи, спільноти тощо), і реакція на неї, у процесі окреслення, може поставити її в більш вигідну позицію, коли учасники проблеми набувають здібностей керування її рішенням. Непередбачуваність результатів «зустрічі» соціального піклування та людини, обумовлена творчим потенціалом людини та мірою його використання у процесі суспільної взаємодії, наскільки вимоги цього соціального актора суспільної життєдіяльності є актуальними і гострими для сьогодення, перш за все на рівні структур повсякденності.

Тенденції розвитку соціального піклування у соціокультурному просторі постмодерної культури є різноплановими і неоднозначними. Одна з актуалізація самодіяльності індивіда та потреби ствердження людської індивідності за будь–яких обставин (навіть тоді, коли індивід знаходиться в скрутних життєвих умовах, наприклад, через фізичні вади тощо) в постмодерній культурі спонукають соціальне піклування змінити акцент виконання своїх функцій в суспільстві у бік створення таких умов, при яких максимально розвивається самостійність та ініціативність самих споживачів послуг соціального піклування. Ставлення до цієї тенденції не є однозначним, у професійному середовищ ми зустрінемо як щирих його прихильників (Л. В. Константинова, В. В. Москаленко, І. Е. Пєтрова тощо) [10;14;17], так і відвертих критиків (Ф. Парслоу, Г. Хатчинсон, О. Ярская–Смирнова тощо) [18;13;23]. Останні вважають, що індивідуалізація соціального піклування витісняє на задній план соціальні проблеми окремих соціальних груп, область проблеми, на їх погляд, обмежується, зводиться до окремо взятої особи. За таких обставин соціальне піклування обмежується окремими індивідами та родинами. Але, на наш погляд, такий спосіб втручання соціального піклування дає можливість відокремити соціальні проблеми від суспільних відносин та політики. Незважаючи на критику, саме індивідуалізація визначає головну тенденцію сучасного стану соціального піклування. У центрі уваги цієї тенденції знаходиться індивід, здатний протидіяти тиску соціальної реальності та процесам, які відбуваються «всередині» нього.

Соціальне піклування під впливом сучасних тенденцій, переважно економічного характеру, стає усе більш фрагментарним. Фрагментаризм – друга тенденція сучасного соціального піклування. Зміни, які відбулися у суспільствах постмодерної культури, з одного боку, перемістили центр дії соціального піклування від допомоги по усуненню конкретної проблеми, до організації/менеджменту щодо її усунення. З іншого боку, світоглядні зміни у ставленні до споживачів послуг соціального піклування відкривають нові можливості для нових форм суспільної взаємодії. За таких обставин інтегруючий ефект впливу держави на соціальне піклування почав знижуватися, за рахунок втручання у цю сферу економічних розрахунків, бюджетних обмежень, менталітету споживача. В силу певних обставин (переважно економічного характеру), державні інституції не в змозі самостійно вирішити увесь спектр проблем, які виникають у суспільній взаємодії, тому вони вимушені змиритися з діяльністю інших суспільних інституцій (переважно недержавних – громадських). Хоча варто зазначити, що держава намагається за будь–яких обставин залишити за собою право на контроль за їх діяльністю. Фрагментаризм соціального піклування, на наш погляд, не є свідченням розінтегрованості соціального піклування, він скоріше свідчить про його специфічну форму його інтеграції.

Плюральність, як одна з визначальних рис постмодерної культури, вносить зміни у сутнісний зміст соціального піклування: воно відмовляється від однозначно заформалізованих форм соціальної підтримки (переважно «компенсаційно–грошових») і усе більше приділяє увагу суспільним рухам, громадським ініціативам «знизу», які здебільшого реалізуються через діяльність різноманітних фондів. Уважний аналіз діяльності таких фондів свідчить, що відбувається переорієнтація вектору їхньої дії від ситуативної разової підтримки (не важливо в якій саме формі: консультація, матеріальна підтримка тощо) до створення умов і формування навичок взаємодії з різними соціальними структурами щодо усунення соціальних проблем та перетворення обставин, зміни ставлення до них. Тобто соціальне піклування змінює свою допоміжну сутнісну характеристику на перетворюючу, а ще точніше – творчу.

Така переорієнтація соціального піклування вимагала від нього різнопланового знання, яке формувало б необхідні компетенції, та оволодіння різними навичками і вміннями. Постає питання про необхідність професіоналізації у цій сфері суспільної взаємодії, створення професійних асоціацій та етичних стандартів діяльності. На рівні держави цей процес знаходить своє інституційне оформлення у професійній підготовці соціальних працівників та розвитку соціальної роботи як інструменту реалізації соціальної політики держави. Вона постає як узгоджена система практики, теорії та цінностей. Практика соціальної роботи завжди пов'язана з державою та державною соціальною політикою, яка має різні традиції у різних країнах. На відміну від соціальної роботи соціальне піклування виражає не тільки панівну ідеологію соціальної політики, а й неофіційні ідеології, які завжди мають місце в глибоко диференційованому суспільстві. Завдяки цьому формується відносна самостійність соціального піклування, яке за своїм сутнісним смислом передбачає підтримку людей всупереч офіційно існуючій системі, і діє, враховуючи інтереси цих конкретних людей. Практики соціального піклування дозволяють звільнити людину від умовностей повсякденного життя та отримати уявлення про іншу поведінку, спосіб життя, досвід. За рахунок цього створюється

новий своєрідний простір для людини, в якому вона може формувати нові навички, які раніше були їй невідомі в реальному житті. Маневрування між потребами споживачів послуг соціального піклування й вимогами державних структур, – у цьому полягає істотна різниця в діях державних служб сфери соціального забезпечення та соціального піклування. Підгрунття цієї різниці утворюють принципово різні ціннісні настанови, які визначають ставлення до людини, що опинилася у скрутних життєвих обставинах і потребує підтримки, особливий погляд на людину, необхідність захисту її прав, гідності і соціальної справедливості. З точки зору постмодерної культури, соціальні зв'язки, які утворюють основу сучасного суспільства, засновані на прагненні до культурної єдності та однорідності. Тому пошук соціальним піклуванням компромісних моделей суспільної взаємодії повинен бути спрямований на стабілізацію відносин на рівні суспільства.

Якщо раніше соціальне піклування ставило питання лише про необхідність соціальної підтримки, то в контексті постмодерної культури воно вперше піднімає питання про формування міжнародних стандартів надання соціальних послуг. Вперше ставиться питання не про факт підтримки зі сторони суспільства людей, які опинилися у скрутних життєвих обставинах, а про якість цієї підтримки. В контексті цього риторика соціального піклування набуває зовсім іншого звучання і нових напрямів дій: адаптація випускників закладів для дітей–сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; психологічна підтримка дітей, які зазнали насильства в сім'ї; правовий та психологічний супровід сімей, які опинились у складних життєвих обставинах; функціонування прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу; інклюзивне навчання дітей з особливими потребами; паліативний догляд та догляд у хоспісах; догляд бездомних; осіб, які повернулися з місць позбавлення волі; робота з іммігрантами та біженцями тощо. Виникає необхідність відтворення різноманітних аспектів практики соціального піклування в стандартах соціальних послуг, які б враховували досвід діяльності усіх соціальних інститутів. Про це свідчить світова практика розробки стандартів соціальних послуг, які надаються як державними так і недержавними організаціями та установами. Ці стандарти передбачають процес розробки за принципом «знизу – до верху», врахування кращого практичного досвіду, а також орієнтації на результат, на послугу, опис її якісних характеристик, змісту та процесу її надання, що забезпечує досягнення результату щодо покращення якості життя людини, яка отримує послуги. Розроблені стандарти універсальні для соціальних послуг, незалежно від місця надання та форми власності структури, яка надає послуги. Окрім того, розроблені методики оцінювання індивідуальних потреб та визначення критеріїв адресності соціальних послуг, інструментарій для оцінювання потреб та складання індивідуальних планів для представників окремих цільових груп (дорослих осіб з психічними розладами та інтелектуальною недостатністю, бездомних дорослих, дітей–інвалідів, дітей–сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки у т.ч. безпритульних дітей). Вперше розроблені та апробовані комп'ютеризовані системи управління випадком (case management). Система дозволяє не лише вести базу клієнтів, а й самого індивідуального випадку (унікального і неповторного) кожного клієнта, що важливо як для моніторингу ситуації кожного клієнта – дозволяє відстежувати результати діяльності по кожному клієнту, так і для моніторингу діяльності організації, що також спрощує підготовку звітів.

Соціальне піклування в кожній з європейських країн має свої особливості, зумовлені специфікою соціокультурного простору. Так, скандинавські країни, які характеризуються високою мірою майнової однорідності громадян, надають великого значення праву будь–якого громадянина мати соціальну підтримку, значну роль у цьому процесі відграють державні інституції. Німеччина, Нідерланди, Австрія вважають, що соціальне піклування – це справа переважно громадянського суспільства. У цих країнах держава культивує ідею соціальної відповідальності крупного капіталу і вважає, що соціальне піклування повинно в першу чергу сприяти розвитку самодопомоги. За таких обставин соціальне піклування опиняється далеко від переднього плану соціальної диференціації і конфлікту між приватною і суспільними сферами, тоді як в скандинавських країнах межа між цими сферами розмита і багатошарова. Держава у цих країнах використовує соціальне піклування як захист супротив дестабілізуючих впливів поляризації праці та капіталу. Соціальне піклування тут розривається між тими, хто вимушений покладатися на державну соціальну підтримку, і тими, хто має кошти, щоб потурбуватися про себе самостійно. Зв'язок соціального піклування з національним соціокультурним простором є досить таки міцним, хоча останнім часом він починає ігноруватися разом з генедерними проблемами і проблемами рівності та солідарності, що приводить до етичних і культурних протиріч. Особливо гостро це відчувалось у тих напрямах соціального піклування, які передбачають рішення проблем іммігрантів, біженців, антирасистські виступи. Як бачимо, незважаючи на багато спільних ознак в розвитку соціального піклування в європейських країнах, різниця в механізмах його втілення є очевидною.

В процесі функціонування соціального піклування у просторі постмодерної культури, колишня занепокоєність підтримкою соціальної солідарності поступово відтісняється новими аспектами занепокоєності суспільств постмодерної культури: фрагментацією суспільної життєдіяльності та розмиванням національних ідентичностей соціальних проблем. З метою більш чіткого окреслення для індивіда його сподівань щодо гарантованих форм і способів соціальної підтримки, та якості її надання, у європейських країнах розпочинається процес інституалізації соціального піклування. Для інституалізованих форм соціального піклування характерно організоване надання соціальної підтримки. Як правило, вони знаходять своє відображення у соціальній політиці держави, і є своєрідним компромісом між державою та її громадянами.

Зазначені вище підходи акцентують увагу на поясненні соціальної реальності як інтерсуб'єктивно структурованого середовища, де соціальні актори взаємодіють один з одним на фоні спільних розумінь, норм, колективної та індивідуальної інтенціональності та перманентного процесу соціалізації. Вони дозволяють глибше аналізувати процеси соціального конструювання певного смислового поля; фокусують увагу на комунікативних практиках і роблять можливим глибше дослідити те, як актори розуміють смисл спільної життєдіяльності в умовах нового соціокультурного дискурсу. Життєдіяльність сучасного суспільства бере свою силу та міць у соціокультурному розмаїтті. За таких обставин стрижневими цінностями соціального піклування є партнерство і наділення людей великими повноваженнями.

Особливості функціонування соціального піклування обумовлені соціокультурним простором постмодерної культури. Як самостійне соціальне явище воно еволюціонує разом із суспільством і людиною. Кожна епоха породжує властивий саме їй тип особистості, актуалізує значення і зміст соціально–історичного контексту в оцінюванні та рішенні соціальним піклуванням конкретних проблем суспільної взаємодії. По мірі розвитку соціокультурного простору соціальне піклування набувало багатомірності та еластичності у відношенні до реальності. До найбільш важливих особливостей соціального піклування, які визначаються соціокультурним простором, можна віднести: 1) тематизацію напрямів діяльності соціального піклування; 2) визначення інструментарію соціального піклування; 3) збільшення ресурсних можливостей (освіта, медицина, доступ до засобів інформації тощо) соціального піклування; 4) визнання соціального піклування на рівні соціальних інституцій.

Основна тенденція розвитку соціального піклування в сучасних умовах спрямована на гармонізацію суспільних відносин шляхом розробки і реалізації організаційно–економічних, науково–технічних, морально–правових аспектів їх регулювання. Універсальним елементом соціальної підтримки виступає людина, навколо якої інтегруються усі структурні елементи соціального піклування: правозахисний, самодіяльний, виховний, інноваційний, координуючий. Об'єднання структурних елементів соціального піклування не є простою сумою. Ця єдність досягається за рахунок мети функціонування, дії, яка завершується їх синтезом і народженням нової якості або характеристики (наприклад, поява нового смислу діяльності або існування) суспільної взаємодії.

Список використаних джерел

1. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н. Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – 381 с. – ISBN 966–346–033–4.

2. Бурдье П. Социология социального пространства / Пьер Бурдье: пер. с фр. под ред. Н.А.Шматко. – М. : Институ эксперементальной социологии; СПб: Алетейя, 2007. – 288с. – (Серия «Gallienium»). – ISBN 978–5–903354–054.

3. Габерсмас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас ; [Текст]: пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів: Літопис, 2000. – 318с.

4. Гидденс Э. Устроение общества. Очерк теории структурации : [Текст] / Энтони Гидденс. – [2–е изд.] – М. : Академический проект, 2005. – 528с.– 528с.

5. Ганслі Терренс. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки [Текст] / Т. М. Ганслі ; пер. з англ. О. Перепадя. – К. : Основи, 1996.– 237 с. – ISBN 996–500–070–5.

6. Горпинич О. В. Соціальна робота як фактор формування громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та історія філософії» / Горпинич Ольга Валеріївна; Київ. ін–т вищ. освіти АПН України. – К., 2005. – 18с., включ. обкл. – Бібліогр.: с.18.

7. Гриневич Є. Г. Комплексна соціально–психологічна та психотерапевтична допомога постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій, техногенних аварій та катастроф (загальні принципи, структура, мета й задачі, методичні підходи та заходи) : [Електронний ресурс] / Є. Г. Гриневич. – Новини української психіатрії. – Київ–Харків, 2007. – Режим доступу: http://www.psychiatry.ua /articles/ paper237.htm.

8. Доронін О. Д. Соціальна політика як засіб системного забезпечення демократичних реформ: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Доронін Олександр Дмитрович ;

Південноукраїнський держ. педагогічний ун–т ім. К.Д.Ушинського (м. Одеса). – О., 2004. – 173арк. – Бібліогр.: арк. 164–173.

9. Злупко С. М. Система соціального захисту населення в Ізраїлі / С. М. Злупко, Т. Б. Токарський // Соціально–економічні дослідження в перехідний період. Основи формування регіональної соціально–економічної політики: Випуск VIII / НАН України. Інститут регіональних досліджень; Редкол.: відповідальний редактор М. І. Долішній. – Львів, 1999. – С. 115–125.

10. Константинова Л. В. Трансформация социальной политики: проблемы соотвествия инситуциональных, практических и дискурсивных параметров / Л. В. Константинова // Вестник государственного университета. – 2009. – №2(6). – С.49–60.

11. Курінна Т. М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Курінна Тетяна Миколаївна ; НАН України ; Інститут історії України. – К., 2004. – 167арк. – Бібліогр.: арк. 154–167.

12. Лактіонова Г. М. Соціальна робота з жіночою молоддю: досвід сьогодення, пріоритети майбутнього / Г. М. Лактіонова // Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: Матеріали доп. та повідомл. міжнар. наук.–практ. конф. (21–22 жовт. 1999 р., м. Ужгород). – Ужгород, 1999. – Ч. 2. – С. 5–8.

13. Модели в социальной работе: из разных истоков – к одному полю деятельности / Гюнн Странд Хатчинсон, Сив Олтедал / Под ред. Р. И. Даниловой. – Архангельск : Изд–во Архангельской гос. мед. акад., 1999. – 256с.

14. Москаленко В. В. Моделі ідеології соціального захисту: погляди західних політологів / В. В. Москаленко // Політичні науки. – Вип.9 – 2008. – С.82–89.

15. Нарадько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Нарадько Андрій Васильович ; Полтавський держ. педагогічний ун–т ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2002. – 222арк. – Бібліогр.: арк. 186–209.

16. Олефір О. І. Соціальний захист населення: необхідність перегляду сутності / О. І. Олефір // Теорії мікро–макроекономіки / За ред. Ю. В. Ніколенка. – К., 2001. – Вип. № 7. – С. 45–52.

17. Петрова И. Э. Конструктивисткий подход в социальной работе / И. Э. Петрова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2007. – № 1 (6). – С. 81–87.

18. Принцип активизации в социальной работы / Под ред. Ф. Парслоу. Пер. с англ. под ред. Шапиро Б. Ю. – М. : Аспект–Пресс, 1997. – 233с. – (Социальная работа в меняющемся мире).

19. Саранська Н. О. Етико–філософський аналіз благодійності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.07 «Етика» / Савранська Наталія Олександрівна ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2008. – 15с.

20. Савчин М. В. Змістові аспекти професійної підготовки до соціальної роботи з феноменом безвідповідальної поведінки дітей / М. В. Савчин // Кам'янець–Подільський держ. пед. ун–т Збірник наук. праць. Серія соціально–педагогічна. – Кам'янець–Подільський, 1999. – Вип. 1: Змістові засади професійної підготовки соціально–педагогічних працівників. – С. 160–165.

21. Садова У. Я. Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження і перспективи розвитку / У. Я. Садова ; Нац. акад. наук України, Ін–т регіон. дослідж. – Львів: ІРД, 2005. – 407 с. – ISBN 966–02–4201–8.

22. Сила Т. І. Соціально–психологічні особливості професійної інтеракції у соціальній роботі: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи»/ Сила Тетяна Іванівна ;

Київський інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – 268арк.: табл. – Бібліогр.: арк. 194–212.

23. Социальная политика и социальная работа в изменяющейся России / Под ред. Е. Ярской–Смирновой, П. Романова. – М.: ИНИОН РАН, 2002. – 147с.

24. Стрепко В. Л. Правові засади регулювання соціальних допомог в Україні: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Стрепко Володимир Любомирович ; Львівський національний ун–т ім. Івана Франка. – Л., 2006. – 171арк. – Бібліогр.: арк. 153–171.

25. Тюптя Л. Т. Концепція наскрізної підготовки фахівців із соціальної роботи / Л. Т. Тюптя // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наукових праць / Відкритий Міжнародний Університет «Україна». Інститут вищої освіти АПН України ; П. М. Таланчук (ред.) – К. : Університет «Україна», 2004. – 580 с. – С.122–129.

26. Хандріх Л. Принципи і способи функціонування адресної допомоги: рекомендації для України / Л. Хандріх, О. Бетлій; Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – Київ/Берлін, 2008. – 22с.

27. Хапланова Є. М. До визначення поняття «соціальний захист осіб похилого віку» / Є. М. Хапланова // Форум права. – 2008. – № 1. – С. 434–438.

28. Хобта, Л. Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів російської імперії / Л. Ю. Хобта // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2006. – Вип. XI. – С. 288 – 297.

29 Чепурнов В. О. Правовий статус благодійних організацій в англосаксонський правовій системі / В. О. Чепурнов // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка ІМВ, 2001. – Вип. 30. – Ч. 1. – С.168–171.

30. Шклярський Ю. О. Удосконалення управління соціальним захистом населення в регіоні (на матеріалах Миколаївської області): дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Шкляровський Юрій Олександрович ; Київський НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 1999. – 192 с.

31. Яременко О. О. Соціальна політика: теоретико–методологічні основи дослідження процесів формування та ефективності реалізації: Монографія. Статті. Виступи. Інтерв'ю / О. О. Яременко ; Ін–т економіки та прогнозування НАН України, Укр. ін–т соц. дослідж. ім. О. Яременка. – К. : Ін–т економіки та прогнозування, 2006. – 480 с. – ISBN 966 – 96666–0.

Буяшенко В.В. Социальная забота: тенденции развития и особенности функционирования

Оценивается состояние социальной заботы в современном украинском обществе на основе её целостной теоретической модели.

Ключевые слова: *социальная забота, постмодерная культура, конструктивистсткая парадигма, социкультурное пространство, индивидуализм, фрагментаризм, плюрализм.*

Buyashenko, V.V. Social Care: Trends and features of the functioning

Assessed the state of social care in modern Ukrainian society on the basis of its integrated theoretical model.

Key words: *social care, postmodern culture, konstruktiviststkaya paradigm sotsikulturnoe space, individualism, fragmentarizm, pluralism.*

УДК 130.2:133

Гриньова Н.В.

Мистецтво і таємнознавство: точки дотику

Аналізуються взаємозв'язки таємнознавства з мистецтвом на підставі дослідження ролі невербальних актів. Проаналізовано два види невербального вираження у таємнознавстві й мистецтві: явне (жести, міміка, «мова тіла», символічна мова), що трансформується у так зване «відоме знання», і наочно невиражене (мовчання, внутрішня мова, латентна мова), що трансформується у феномен «невідомого знання» і пов'язане із глибинними структурами висловлювань. Розкрито особливе значення музики в збагненні непізнаваного, у вираженні інтуїтивного як у мистецтві, так і таємнознавстві: завдяки музиці можна висловити Таємниці Буття, які не можна висловити словами.

Ключові слова: *таємнознавство, мистецтво, взаємозв'язок, «відоме знання», «невідоме знання», феномен.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Гринева Н.В.

Искусство и тайнознание: точки соприкосновения

Анализируются взаимосвязи тайнознания и искусства на основании исследования роли невербальных актов. Проанализировано два вида невербального выражения в тайнознании и искусстве: явное (жесты, мимика, «язык тела», символический язык), которое трансформируется в так называемое «ведомое знание» и явно невыраженное (молчание, внутренняя речь, латентный язык), которое трансформируется в феномен «неведомого знания» и связано с глубинными структурами сознания. Показано особое значение музыки в постижении непознанного, в выражении интуитивного как в искусстве, так и тайнознании: благодаря музыке можно выразить Тайны Бытия, которые нельзя выразить словами.

Ключевые слова: *тайнознание, искусство, взаимосвязь, «ведомое знание», «неведомое знание», феномен.*

Между тайнознанием и искусством существует неразрывная взаимосвязь, обусловленная как генетической общностью их культурных корней, так и обращенностью к извечным Тайнам человека и мира. И

тайнознание, – а это всё то, что связано с познанием и распространением всего Тайного, сверхъестественного (более подробно см.ст. [4]), и искусство берут свое начало в мистическом мировосприятии и магических практиках. Выступая двумя разными формами духовного освоения мира, тайнознание и искусство, в то же время, взаимопроникали и взаимодополняли друг друга в рамках синкретического мировоззрения древности. Тайнознание древности в своих различных формах модификаций активно использовало возможности различных видов искусства – музыкального, танцевального, изобразительного – для выражения невыразимого, для аккумуляции и сохранения информации в символических формах, для более мощного эмоционального воздействия на человека. Искусство также долгое время сохраняло в себе определенную составляющую тайного знания и стремилось к целостному, глубинному постижению таинств человеческой души и таинственных гармоний мира. Особенно наглядно это проявляется на современном этапе развития человечества, когда создана виртуальная Интернет–реальность.

Важным является то, что тайнознание и искусство, являясь своеобразными формами познания мира, содержат в себе рациональную составляющую. В то же время, способами постижения глубинных, сокрытых, тайных смыслов, выражением рационально невыразимого, они неизбежно содержат в себе иррациональную составляющую. Кроме того познавательная функция в искусстве не имеет определяющего значения, в отличии от тайнознания. Существенно отличаются цели и задачи тайнознания и искусства. Однако, несмотря на эти различия, и искусство, и тайнознание, будучи многофункциональными, имеют схожие культурные функции (более подробно на них остановимся в следующих статьях) – стремятся выразить невыразимое, сокрытое, сокровенное, хотя и разными средствами. Интересным является и то, что взаимосвязь тайнознания и искусства порождает определенный парадокс – искусство входит в рациональную составляющую тайнознания, а отражает иррациональную.

Все вышеизложенное указывает на *актуальность* философского анализа взаимосвязи тайнознания и искусства роли и значения иррациональных и рациональных составляющих.

Самое главное, что будет интересовать нас во взаимосвязи тайнознания и искусства, – это то, как с помощью искусства можно передать то, что связано с таинством души человека, его мистическим настроением и связь с трансцендентным, божественным. Как постичь Высшие Смыслы? Ведь здесь вербальный язык нам не поможет! Но кроме вербального языка существует другой язык – невербальный язык, основанный на жестах, символах, молчании, внутренней речи, «телесном знании» и т.д. Чувства опредмечиваются жестом, действием, цветом лица и т.д. Однако герменевтический аспект присутствует как в вербальном, так и в невербальном языке. Невербальный язык является наиболее сложным, так как затрагивает более глубинные пласты сознания.

Цель же настоящей статьи будет состоять в том, чтобы показать какую роль играют невербальные акты во взаимосвязи искусства и тайнознания.

Для достижения поставленной цели необходимо подробно проанализировать те формы в искусстве и тайнознании, в которых невербальные акты протекают.

Научная новизна работы обусловлена уже новизной постановки проблемы исследования, которая рассматривается с плюралистических

позиций современного гуманитарного знания, что связано со спецификой самого тайнознания.

Следует отметить, что специальные исследовательские работы по указанной проблеме не проводились. Косвенно к этой проблеме обращались как украинские, так и зарубежные авторы и то с целью выявления сверхъестественного в искусстве. Поэтому, учитывая объем статьи, перечислять дважды одних и тех авторов нет смысла. А будут упомянуты лишь те авторы, к которым мы обращаемся исключительно в контексте тех соображений, которые послужили причиной написания данной статьи.

Для начала более подробно проанализируем те формы в искусстве и тайнознании, в которых невербальные акты протекают.

Основные формы невербальных актов следующие: «язык тела» – жест, поза, мимика; символические языки, к которым относятся наглядные образы, схемы, рисунки и др. И одной из наиболее интересных категорий является молчание, внутренняя речь, латентный язык и т.д., которые имплицитно входят во все предыдущие, т.е. могут существовать как часть и как целое, что свидетельствует о их более древнем происхождении по сравнению с другими видами невербальных актов, а тем более вербальных. Т.к. мы рассматриваем действие невербальных актов в сфере действия тайнознания и искусства, то все эти действия можно называть магическими. Роль внешних, вынуждающих приемов до осознания и овладения словом выполняли невербальные средства, и, в частности, ритмичные телодвижения. Религии как устоявшейся системы знаний, верований и практик в эпоху магии не было, но религиозное сознание проявлялось в форме чувствования и образного переживания Живой Реальности.

Взаимосвязь и взаимодействие психологического и логического является очень важным фактором в понимании. Особенно это присуще невербальным видам сознания, хотя основой вербальных проявлений являются также невербальные акты. Психологическое проявление связано с выделением сначала образа, а затем и слова–имени, что способствует порождению магического миропредставления и уверенности в возможности воздействовать на объект через манипуляции его психофизическим образом. Используя «язык тела», отправитель сигнала рассчитывает на то, что адресат правильно поймет посылаемый сигнал. Знаки, употребляемые для этих целей, как правило, конкретны по своему содержанию. Особенно это относится к жестам и мимике, имеющим эмоциональную природу. Т.е. познавание проходит через осознание внутренних ассоциаций ощущений, которые могли вызываться как внешними стимулами, так и внутренними произвольными механизмами, когда ритм внутренне осязаемого объекта «проходит через телесного человека». Ассоциации могут быть двигательными, эмоциональными, ментальными. Можно сказать, что с посылкой сигнала одновременно происходит закладка на уровне подсознания переданного сигнала и таким образом осуществляется процесс понимания самого себя в соответствии с произвольными действиями.

Любые внешние телодвижения таят в себе определенные смыслы, которые закодированы в движениях тела, особенно это относится к танцам шаманов, заклинателей, прорицателей и т.д. В свою очередь движения тела имеют не хаотический характер, а упорядоченный, связанный с ритмами природы, что особенно хорошо наблюдать на примере сохранившихся первобытных племен в Африке, Бразилии к т.д. [8;11,с.145]. Современные исследования, проведенные новосибирским ученым Б.Роммом, связанные

с реконструкцией палеолитических рисунков [74,с.51], показали, что движения танцоров (изображенных в пещерах Трех Братьев – Арьеж, Франция) представляли собой ритмичные движения.

Теория магической интерпретации первобытного искусства получила развитие с работы С.Рейнака (1903). Мир воспринимался первобытным человеком как единое целое, как живой организм, и все развивалось в едином ритмодвижении. Из этого можно предположить, что первобытный человек обладал тонкой психофизической чувствительностью, особой способностью к непосредственному проникновенному пониманию событий своей жизни, к пониманию «всеобщего порядка вещей» (космогонических представлений). В.Ромм считает, что у предшественников homo sapiens были и протоастрологические танцы. «Овладевая силами суровой природы, – пишет И.Герасимова, – равно как и своими собственными необузданными страстями, он (человек), видимо, рано осознал творческую силу ритма» [3,с.52]. Ритм не только является основой телодвижений в танце, он является также неотъемлемой частью интуиции. Замечено, что математики чаще всего имеют идеальный музыкальный слух.

Н.Герасимова более детально исследовала взаимосвязь телодвижения с ритмом. Она указывает на то, что в освоении человечеством различных граней сознания этапу мысли–формы, по–видимому, предшествовал этап мысли–энергии в виде «невербального осязающего ритмомышления», в котором особая чувствительность к ощущениям внутренних ритмов объектов играла первостепенную роль [3].

Мы подошли к тому моменту, когда необходимо признать факт существования двух видов невербального выражения тайнознания в культуре: явно выраженное (это жесты, мимика, «язык тела» и т.п.), которое трансформируется в так называемое «ведомое знание», и, во–вторых, явно невыраженное (молчание, внутренняя речь и т.п.), которое трансформируется в феномен «неведомого знания» и связано с глубинными структурами сознания.

Однако чтобы невербальный жест стал общепризнанным, необходим какой–то общий признак, придающий универсально–обезличенный характер таким жестам. Заслуживают внимания исследования Н.Т. Абрамовой, которая выявила модели такого способа генерализации [1,с.107]. Первая – модель обобщения, которая была признана еще в античности и сводится к тому, что все сущее возникает из общих семя–начал, основываясь на идее единого.

Вторая модель, на которую указывает Н.Абрамова, основывается фактически на отрицании идеи порождения из общих семя–начал. Эта модель также была известна еще во времена античности как модель–альтернатива и связана с именем Сократа. Ценность сократовской модели–альтернативы заключается в том, что обобщение совершается в процессе единения с образцом, но без потери индивидуальности, т.е. могло избежать единообразия, т.к. продвижение к эйдосу может происходить, во–первых, разными путями, и, во–вторых, указывает Абрамова, к каждому, ставшему на этот путь, эйдос повернут какой–то своей посланной стороной.

Можно согласиться с точкой зрения данного автора относительно того, что при продвижении к эйдосу важны не только возможности субъекта, но и наличие внутренних истоков, которые разнообразны и идут от самого эйдоса–Идеала, т.е. эйдос–Идеал относится к открытой нелинейной

системе, что присуще тайнознанию и искусству, и создает огромное многообразие жестов, мимики, телодвижений и т.п. В этом контексте уместно отметить язык жестов – мудры, а также многочисленные специальные канонические движения глаз, шеи, головы и других частей тела.

Проявление идеала можно обнаружить в способности наделять предметы смыслом и значением, а «укоренение» его сводится редукцией к одному смыслу и к потере других степеней свободы, превращаясь в конкретную инструкцию, регламентирующую, что и как надо делать, т.е. теряются ценности трансвременной связи. Так, национальный классический танец в Индии имеет алфавит – 108 поз Шивы, названных каранами, которые запечатлены мастерами в изобразительном искусстве, и которые имеют свои зафиксированные в трактатах законы сочетания. Или другие догматы (христианские), которые превращаются в жесткие правила и трансформируются в мировоззрение или идеологию (коммунистическую).

Здесь прослеживается неразрывная связь идеального и традиционного, построенная на органичном синтезе искусства и метафизики. Существование идеальных представлений в измеримой форме не только является главной причиной их «укоренения», превращения в универсально–анонимные, а затем в официально–легитимные правила, но и способствует их доступности, заключающейся в простоте воспроизводимости. Между идеальными представлениями и традицией можно отметить отсутствие жестких детерминированных связей, обуславливающих переход одного в другое. Например, если действие «посвящения» в древние времена являлось жестко регламентированным, то затем это действие в ряде европейских стран перешло в обрядовость, в ритуал, в традицию, доступную для многих (это и посвящение в студенты, в целители, в доктора и т.д.). В странах же Востока посвящение возведено в культ, – это уже закон, здесь традиция превращается в жестко регламентированное действие. И понятия «желаемое» и «необходимое» в любой момент времени могут способствовать превращению кабального и традиционного в жесткую идеологию с необходимостью выполнять все ее требования.

Ярким примером такой идеологии является коммунистическая или фашистская. Но есть и смешанная форма существования традиций, когда добровольно принимают традиции как идеологию, но все–таки это больше традиции, а не идеология. Это относится к всевозможным ашрамам и школам Индии и Китая, когда специальные духовные, физические и другие практики развивали в целях наивысших достижений в созерцании, медитации и т.д., но эти познания, выполняемые в духе традиций, за рамки указанных учреждений не выходили.

Но лишь те традиции, которые остаются приемлемыми, а не «принудительно–обязательными», имеют жизненную силу и силу магнетизма, основанную на невербальных структурах сознания. Сюда относится и текстовая символика, которая наряду с символикой цвета, геометрической формой и т.д., имеет сакральное предназначение в церковных ритуалах и широко используется в светских ритуалах (помолвка и т.п.). Постепенно знания и умения превращаются в инструкции и, как правило, угасают в навыках [14,с.71].

На основании вышеизложенного можно выделить третью модель, придающую невербальному жесту универсально–обезличенный характер, базирующийся на общепризнанности. Таким признаком можно считать трансцендентность, а модель, исходящую из трансцендентного бытия – экзистенцией. Неиссякаемость трансцендентного и составляет неиссякаемость и жизненность невербального. Человек же стремится выйти за свои границы, в этом и помогает неиссякаемость тайного, трансцендентного.

Рассмотрим один вид невербального выражения тайнознания, которое трансформируется в так называемое «ведомое знание», но которое не способствует завершенному представлению о несловесных мыслительных актах, играющих первостепенную роль при понимании и интерпретации тайнознания и трансформирующихся в «неведомое знание». Это именно то знание, которое У. Джеймс относит к разряду «психологического мистицизма» [5], т.к. оно пытается проникнуть в «тайны души», те «подсознательные глубины» невербального сознания, которые либо трудно идентифицировать, либо оно вовсе не поддается операциям эксплицикации. К этому разряду выражения знания относится и интуиция.

Научные нейрофизиологические исследования мозга показали, что глубинные структуры высказываний, формирующиеся в правом полушарии мозга, не имеют языкового оформления. Гипотеза С.В. Чеснокова и Б.С. Ротенберга заключается в том, что нерасчлененная мысль не скрыта от системы, организующей образный контекст, ибо им и порождена, но она скрыта от эксплицирующей системы и от субъекта в той степени, в какой субъект определяется самосознанием [13]. Здесь невольно напрашивается сравнение микроструктуры – человек (микрокосмос) и макроструктуры – Космос (как глубинные структуры Бытия), остающиеся неведомым миром для человека. Может быть эти «глубинные структуры Бытия» и есть тот трансцендентный, сверхразум, Божественный Абсолют, а точнее его часть и целое одновременно, который и управляет человеком и человечеством.

Итак, мы подошли к тому, что анализ эпистемологического содержания невербального выражения в искусстве и тайнознании может быть полным только при рассмотрении двух видов его проявления: явно выраженного и явно невыраженного. Выше было рассмотрено явно выраженное проявление, являющее представление о знании–сообщении и базирующееся на способности адресата не только уловить передаваемое сообщение, но и воспроизвести его («ведомое», знаковое знание). Что касается второго, вида невербального выражения в тайнознании, то субъект не только не обладает ясностью и определенностью в воспроизведении, а также не способен к его четкой артикуляции ни самому себе, ни другому (это есть «неведомое знание»).

Как было отмечено выше, «неведомое знание» недоступно прямому наблюдению. «Неведомое знание» не обладает четко выраженной «практической валентностью». Оно в отличие от «несомненного знания» не имплицитно, а прямо связано с мышлением (сознанием), что относится к невербальным актам, проявляющимся в молчании, внутренней речи и т.д.

Важную роль в процессе передачи интуитивного в искусстве и тайнознании играет музыка, в т.ч. музыкальное творчество, исполнительное искусство. Раскрывая, сущность музыки как «чистой иррациональности и несказанности», А.Лосев отмечает, что музыка должна быть соотнесена с глубинами внутри божественной жизни, соединена с Абсолютом: музыка есть «субъективно–божественное самоощущение, образ того, как Абсолют ощущает сам себя» [9,с.148]. Способность понять ценности мира, продолжает Л.Ф. Лосев, возникла у западноевропейского человека после того, как он стал мыслить себя соизмеримым с божеством. Познание

божественных глубин явилось толчком к поискам способов передачи их, сохранения и понимания [9].

Очень точно выразился И.Бунин: чтобы понять Высшие Смыслы, нужно иметь особый дар – «тайнослух» и «тайнозрение» [2,с.347]. Большинство деятелей искусства, по словам писателя Михаила Осоргина, обладают этим даром [10,с.519]. Но наличие особых, провиденциальных способностей таких людей – это лишь одна сторона, т.к. необходимо признать, что само описание «тайны» нуждается совсем в другом языке, в другой семантике. Как говорится «кесарево кесарю, а Божие Богу [22,с.21]», и постижение Высших Смыслов протекает при посредстве языков, имеющих трансцендентальную природу. В том числе с помощью языка поэзии, музыки, живописи, скульптуры и т.д. Но искусство вообще, и музыка в частности, это не только не рациональная форма постижения тайного, не рациональная – именно не словесно–логическая – форма выражения результатов такого постижения, т.е. не является дискурсивным процессом – цепочкой следующих друг из друг и друг за другом суждений и умозаключений. Но, с другой стороны, искусство (а музыка в особенности) являются и рациональными одновременно. Но откуда эта рациональность (на которою указывают многие философы, в том числе и А.Лосев)? С рациональностью связано выражение результатов в искусстве. Ведь именно в момент рождения какого–либо музыкального произведения срабатывает интуитивное мышление, и музыкальная мелодия звучит пока только в нашем сознании. Но затем приходит время рациональности, когда это произведение ложится на ноты, которые, предоставляя собой глубочайшие математически строгие законы симметрии и гармонии, обоснованные и созданные еще Пифагором, переводят первоначальные музыкальные интуиции в рационально постигаемые и воспроизводимые формы. Также и другие результаты в искусстве связаны с канонизированностью, базирующиеся на простых и обобщенных пропорциях золотого сечения, простых и обобщенных числах ряда Фибоначчи, Евклидовой, конформной, проективной, качественной симметрии и т.д.

Но может возникнуть вопрос: а не является ли музыкальное творчество как исполнение и восприятие специфической чувственной формой познания, так и специфическим чувственным выражением результатов такого познания (тайнопознания)?

Ю.Урманцев, в результате проведенной в этом направлении исследовательской работы, пришел к выводам, что «роль ощущений, восприятий, представлений и эмоций (субъективных, чувственных реакций человека) в музыке, несомненно, чрезвычайно важна. Достаточно в этой связи указать на такой фундаментальный факт, что музыкальный образ – это слуховое и слухо–зрительное представление формы и содержания постигнутого [12,с.90]» и с этим можно согласиться. Однако далее Ю.Урманцев продолжает, что музыка как вид искусства тем не менее не сводится целиком к чувственно–эмоциональным формам постижения трансцендентного: во–первых, из–за наличия в ней и рациональных сторон; во–вторых, и это, быть может, самое главное, из–за наличия в ней и не рациональных и в то же время не чувственно–эмоциональных сторон, хотя и выражаемых чувственно–эмоционально. Такие стороны Ю.Урманцев условно называет медитативными [12].

Мы согласны с Ю.Урманцевым в том, что рост и развитие любого вида искусства связаны с интуицией, длительным вдохновенным

озарением, экстазом, как и связанными с ними конкретными чувственно–рациональными формами выражения постигнутого. Именно с яснослышанием и ясновидением, но в гораздо меньшей степени с видами «ясно», связанными с другими органами чувств, которые в дальнейшем органически синтезируются в ясновосприятие и яснопредставление.

На примере музыки Ю.Урманцев показывает, что взаимодействие вышеупомянутых форм постижения непознаного в искусстве должно осуществляться не по стандартным законам «слитно взятое», в первую очередь, слухо–зрительное чувственное, слухо–зрительное рациональное, слухо–зрительное медитативное виды постижения. В результате чего Ю.Урманцев выделяет пять основных факторов, которые способствуют тому, чтобы воспринимали Музыку с большой буквы. Эти факторы следующие: с одной стороны, создаются разномасштабные музыкально–художественные обобщенные образы (в виде пьес, симфоний, сонат, опер, балета и т.д.), с другой, – возникает особый музыкальный «язык» (герменевтический аспект присутствует во всех методах передачи тайнознания), основу которого составляет нотная запись (явное рациональное обоснование), с третьей, – способствует созданию особых музыкально–инструментальных средств, с четвертой, – особое искусство музыкантов–исполнителей, наконец, с пятой, – передача информации о музыке («опусе») посредством же музыки (звуковой и звуко–зрительной «копии» звукового и звуко–зрительного подлинника).

Заслуживает внимания вывод Ю.Урманцева о том, что для адекватного выражения природы и функционирования музыки достаточно 3–х, а в общем случае множества ($n>3$) форм постижения бытия и множества, связанных с ним сигнальных систем, функционирующих не только посредством органов чувств, человеческого мозга, сердца и т.д. [12,с.91].

Исследования Ю.Урманцева сыграли огромную роль в понимании того, как осуществляется познание и передача тайного в искусстве, что является важным и для понимания соответствующих возможностей тайнознания. Можно с уверенностью сказать, что понимание трансцендентного достигается в том случае, когда происходит гармоничное взаимодействие трех основных форм познания: рациональной, иррациональной и медитативной (в частности, включение сердечного центра). Ретранслятор должен не только пережить умом передаваемое, но и прочувствовать каждой своей клеточкой и, главное, пропустить через сердце, как это делали шаманы. Гармоничное соединение трех видов постижения способствует бессмертности произведения (это и гениальные творения Андрея Рублева, и шедевры зодчества, и т.д.).

Особую роль играет канал познания – сердце. Согласно традиции кордоцентризма, именно в сердце и через сердце человеку открываются глубины Божественного, трансцендентного, Тайного. Недаром сердце, например в христианстве, это орган единения с божественным, именно глубины сердца в христианской мистике рассматриваются как одно из мест пребывания Бога. Отсюда и проистекает признаваемая в мистике возможность непосредственного общения человека с Богом. Очень глубоко значимость сердца выражает икона «Усекновение главы». Она символизирует отказ от разума во имя сердца.

Многие философы, ученые, писатели, оккультисты выдвигают тезис о невозможности выразить в словах Тайны бытия. Невозможны никакие рассуждения о Вездесущем, Вечном, Беспредельном и Непреложном

принципе, т.к. данный Принцип «превышает мощь человеческого понимания и может быть лишь умален человеческими выражениями» и уподоблениями. Он вне уровня и достижения мысли согласно, словам Mandukya, – «Немыслим и Несказуем» [7,с.48].

Смыслы человеческого существования также трудно артикулируемы, многие не могут объяснить не только «глобальные» вопросы, но и жизненно–практические. Тогда на помощь приходят медитативные формы постижения и, в первую очередь, понимание сердцем. Например, трудно описать и передать словами чувство страха. Собственное объяснение сложности передачи и понимания таких реакций стремится дать и тайнознание. Здесь господствует представление о том, что человек, в конце концов, должен научиться находить нужные способы объяснения в нужную минуту и помочь ему в этом могут различного рода медитативные и оккультные практики. А для этого необходимы: во–первых, огромная работа над собой; а во–вторых, наличие Духовного водительства, что в совокупности позволит открыть себя вхождению божественной энергии, т.к. только открытая система может достичь совершенства.

Элементы знания и познания, в том числе и эзотерического, также наполняют содержание и форму искусства. Без них невозможно было бы ни создание произведений искусства, ни их жизнь в культуре. Но все же главной функцией искусства по сравнению с тайнознанием, которая не может быть, ни вытеснена, ни подменена познавательными функциями, – служить пониманию. Явление искусства – это также целостность, как верно указывает В.Порус [6,с.266], составленная из трех обязательных компонентов: авторский замысел, его реализация (произведение), восприятие произведения сознанием реципиента. Смысл, которым наделяется произведение искусства, – результат совместной смыслопорождающей активности автора и реципиента. Хотя эта совместная духовная работа не всегда и необязательно приводит к совпадению замысла и интерпретации, замысел инициирует явление искусства, но его дальнейшая жизнь – это непрерывный процесс смыслотворения. Своим произведением художник только открывает бесконечную перспективу творческих актов смысловоссоздания.

Таким образом, тайнознание неразрывно связано с искусством. Они взаимодополняют друг друга. В этом большую роль играет невербальное выражение: явное (жесты, мимика, «язык тела», и т.д.), которое трансформируется в так называемое «ведомое знание», и явно невыраженное (молчание, внутренняя речь, латентный язык), которое трансформируется в феномен «неведомого знания» и связано с глубинными структурами сознания. Можно передавать то, что относится к таинствам души, его связь с трансцендентным божественным. Особенно значимую роль в постижении непознаваемого играет музыка, благодаря которой можно выразить то, что нельзя выразить словами. Но искусство также содержит элементы знания и познания, без которых невозможно было бы создать произведение искусства. Самым парадоксальным является то, что искусство входит в рациональную (действенную) составляющую тайнознания, выражает иррациональную.

Список использованных источников

1. Абрамова Н.Т. Невербальные мыслительные акты в «зеркале» рационального сознания – Н.Т.Абрамова // Вопросы философии. – 1997. – №7. – С. 99–113.

2. Бунин И.А. Петлистые уши и другие рассказы / И.А.Бунин. – Нью–Йорк, 1994. – 267 с.

3. Герасимова И.А. Философское понимание танца / И.А.Герасимова // Вопросы философии. – 1998. – № 4. – С.50–63.

4. Гриньова Н.В. Таємнознавство як предмет філософської рефлексії: доцільність легітимації і можливості концептуації / Н.В.Гриньова // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2008. – Вип. 73. – С.150–158

5. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта / У.Джеймс – М.: Наука, 1993. – 391 с.

6. Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания / отв. ред. и сост. И.Касавин. – М.: Политиздат, 1990. – 464 с.

7. История современной зарубежной философии: компаративистский подход / [А.С.Колесников, М.Я.Корнеев, Б.В.Малков и др]. – СПб.: Лань, 1997. – 480 с.

8. Лауэнштайн Д. Элевсинские мистерии / Д.Лауэнштайн. – М.: Энигма 1996. – 368 с.

9. Лосев А.Ф. Трио Чайковского / А.Ф.Лосев // Звезда. – 1991. – № 11. – С.148–159.

10. Осоргин М.А. Времена / Михаил Осоргин. – Екатеринбург: Сред.– Урал. кн. изд–во, 1992. – 606 с.

11. Ромм В.В. К методике палеохореографического анализа / В.В.Ромм. – Новосибирск: Кн. изд–во, 1994. – 217 с.

12. Соловьёв Вл. Вера, разум, опыт / Вл.Соловьев // Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С.111–128.

13. Чесноков С.В. Два способа организации контекста и проблема взаимопонимания / С.В.Чесноков, В.С.Ротенберг // Психологические проблемы познания действительности. Труды по искусственному интеллекту: уч. зап Тартус. ун–та. – Тарту, 1988. – Вып. 793. – С.30–45.

14. Чешев В.В. Техническое знание как объект методологического анализа / В.В.Чешев. – Томск : Изд–во Том. ун–та, 1981. – 194 с.

Grinjova, N.V. Art and cryptoknowledge: the touch point

The article deals with the analysis of the relationship of cryptoknowledge and art on the basic of non–verbal acts investigation. Two types of non–verbal expression in cryptoknowledge and are analyzed, in particular, obvious (gestures, mimicry, body language, language of symbols) which are transformed into «known knowledge» and vague (silence, inner speech, latent language) which is transformed into the phenomenon «unknown knowledge» and connected with deep mental structures. A special importance of music in understanding of unknown phenomena, in expression of intuition both in cryptoknowledge and art is demonstrated, namely, music can help to express the Mystery of Being which can not be expressed by words.

Key words: *cryptoknowledge, art, relationship, «known knowledge», «unknown knowledge», phenomenon.*

УДК 130.122

Шаповалова І.В.

Роль гуманітарної політики держави в процесах новітнього морального творення суспільства

Аналізується вплив гуманітарної політики на розвиток новітнього морального творення суспільства; особлива увага приділяється гуманітарно–творчому та духовному потенціалу сучасної освіти в контексті державотворення.

Ключові слова: *гуманітарна політика, мораль, сучасна освіта, соціалізація людини .*

Сучасний розвиток новітнього морального творення слід пов'язувати зі зміцненням гуманітарної сфери суспільства, яка містить у собі три взаємопов'язаних компоненти – культурний, освітянській, релігійний. Адже кожен з них націлений на забезпечення духовного вдосконалення людини, а опанування ними в їхній органічній єдності виступає запорукою становлення морально зрілої, всебічно розвинутої особистості [1,с.373], інакше кажучи є показником духовності особистості. При цьому духовність не характеризується рівням загальних та професійних знань особистості, її начитаністю. Найважливішим показником, основою духовності, зазначають автори монографії «Духовне оновлення суспільства», є ступінь засвоєння особистістю етичних і естетичних цінностей. Духовність – синтетичне поняття, зазначають вчені, що включає до себе високі моральні принципи, справжню інтелігентність, душевну щирість, готовність до співчуття, добрість, чуйне сприйняття краси [2,с.27]. Духовність породжує шляхетність, допомагає кожній людині стати людиною, а нації – нацією.

При цьому об'єктивні підвалини цього новітнього морального творення визначає передусім гуманітарна політика держава як сукупність заходів, спрямованих на підтримку і інтенсифікацію гуманітарного розвитку суспільства згідно з визначеними пріоритетами та загальнонаціональними інтересами, суб'єктивні визначаються самою людиною, її внутрішнім світом. Адже дотримання норм моралі залежить, передусім, від внутрішнього переконання людини в моральності чи аморальності своєї поведінки, свого вчинку. Провести межу між індивідуальним і соціальним характером моральних вимог неможливо, оскільки в них органічно переплітаються елементи того й іншого. І тут першорядну роль відіграють такі індивідуалізовані моральні категорії, як совість, обов'язок, що спрямовують поведінку людини в моральне русло, формують моральну зрілість, соціальну орієнтованість особистісних цінностей [3].

Хоча перелічені вище якості – продукти внутрішнього, духовного світу людини, не викликає сумнів, що їхнє формування та розвиток відбувається під впливом навколишньої дійсності, включаючи й інструменти гуманітарної політики. Саме тому гуманітарна політика держави має бути націлена на максимальне пом'якшення негативних наслідків трансформаційних процесів для населення і створення передумов для формування у громадян активно–оптимістичної життєвої позиції за допомогою створення ефективного законодавства, дієвої економічної та соціальної політики, еволюційне введення гуманітарних сфер у нові економічні умови функціонування. Оскільки впевненість у правильному шляху, яким іде країна, створює додаткові умови для позитивного світосприйняття та надає можливість людині більш активно шукати шляхи для поліпшення власної долі [1,с.373].

Саме тому першочерговим завданням гуманітарної політики є підвищення життєвого рівня суспільства, створення відповідних умов і законодавства для підвищення якості життя народу. Поза відповідним рівнем масового добробуту населення про реалізацію гуманістичних пріоритетів говорити не варто. Гуманізм починається з добробуту, однак ним (добробутом) ніяк не закінчується. Тому, піднімаючи добробут вадливо пам'ятати і про душу. Тому сприяння всебічному духовному та інтелектуальному розвитку особистості має бути у центрі всієї політики держави. Центральною ланкою цього процесу є формування національного світогляду, державницької ідеології, які б сприяли консолідації суспільства, поваги до представників інших культур [4,с.490].

Сім'я – є важливішим об'єктом гуманітарної політики держави, оскільки саме в сім'ї відбувається первинна соціалізація індивіда, закладаються основи його формування як особистості. Сім'я, як правило, формує власну соціально–ціннісну спрямованість, яку й передає дітям. Соціалізацію в сім'ї, зазначає Т.Кравченко, можна розглядати у дворівневому вимірі: як результат цілеспрямованого процесу виховання і результат соціального научіння. У свою чергу, соціальне научіння також здійснюється за двома основними напрямами. З одного боку, соціальний досвід набувається в процесі безпосередньої взаємодії дитини з батьками, братами і сестрами, а з іншого – за рахунок спостереження за особливостями соціальної взаємодії інших членів сім'ї. Будь–яка деформація сім'ї призводить до негативних наслідків у розвитку особистості дитини [5,с.183].

Механізми державної гуманітарної та соціальної політики можуть лише у непрямий спосіб впливати на якість сімейного виховання, безпосередній вплив мають система міжособистісних відносин в сім'ї, неприйняття родиною системи негативних цінностей, асоціальних настановлень. Дуже важливо, щоб сімейні зразки поведінки і суспільні нормативи не суперечили одне одному, а навпаки несли суспільно–прогресивну спрямованість.

У розвитку об'єктивних і суб'єктивних підвалин новітнього морального творення на перший план виходить гуманістично–творча місія освіти. Оскільки головною метою останньої є всебічний розвиток людини як особистості, як найвищої цінності, її розумових і фізичних здібностей, моральних якостей. Освіта має відігравати важливу роль у формуванні громадян, здатних до збагачення інтелектуальної та матеріальної скарбниці народу, ефективної розбудови держави, забезпечення достойного місця кожного в нашому суспільстві. Передусім на заклади освіти за сучасних

умов покладається завдання виховання у молоді патріотизму, високих гуманістичних якостей, людяності, норм цивілізованого співжиття і злагоди [4,с.492–493].

Й це цілком виправдано, оскільки саме школа відіграє значну роль у процесі становлення та соціалізації людини. Саме в школі відбувається формування самостійних моделей бачення світу. Тут, на відміну від сім'ї, активно розвивається когнітивна складова світобачення, усвідомлюється низка соціальних вимог, впроваджуються прийнятні для суспільства стереотипи та еталони оцінювання різних соціальних явищ. І вже на цьому етапі можуть виникати суперечності між уявленнями, сформованими, наприклад, сімейним оточенням, і тими, які пропонує школа. В результаті виникає потреба у зіставленні, коригуванні, власному виборі [6,с.124].

Враховуючи потребу духовного відродження України та зміцнення моральності у суспільстві, навчальні заклади усіх рівнів покликані забезпечити наповнення всіх ланок навчально–виховного процесу змістом, який би допомагав педагогам виховувати найкращі духовні якості, чесні і сильні характери, формувати сумління і громадянські чесноти: працьовитість, самопожертву, пошану до старших – і спонукав би учнів і студентів бути нині і в подальшому корисними своєму народові. Як усі життєві дороги мають вести до Храму, так і всі освітні напрями мають готувати людину до виконання нею свого вищого призначення [7,с.141], зазначає О.Ткаченко.

Ідею про гуманітарно–творчу та духовну місії сучасної освіти в контексті українського державотворення послідовно розвиває Президент АПН України В.Кремень в контексті людиноцентризму [8; 9]. На перше місце висуваються не знання та освіта як такі – вони розглядаються лише як шлях до розвитку людяності і духовності, а вчитель – як єдине джерело розвитку духовних засад дитини.

Звичайно, ідея виховання моральності та людяності як важливих передумов націотворення не нова. Ще відомий український мислитель І.Франко, тільки у вигартуванні морально безкомпромісних людей вбачав запоруку піднесення та визволення нації. «Моральне переродження, яке вповні доконається, не швидко, аж наслідком праці поколінь, та до якого імпульс кожний із нас повинен дати сам собі, власною постановою...», зазначає І.Франко. Щоб у «серці кожного... знайшлася би моральна сила, щоб сказати собі і покласти Ганнібалову присягу: віднині доложу всякого зусилля, щоб увільнитися від тих хиб, поводитися краще, працювати пильніше над собою» [10,с.408], продовжує свою думку мислитель.

Основою формування моральності та людяності підростаючого покоління є передусім виховна робота у навчальних закладів усіх рівнів, включаючи ВНЗ. В умовах конкуренції на освітньому ринку, у вузах питання виховання як правило відсунуті на периферію освітньої діяльності, про що свідчить скорочення часу на вивчення загальноосвітніх навчальних курсів (етики, естетики, філософії тощо), а також порідкі розрізнені виховні заходи, які в основному пов'язані з майбутньою професійною діяльністю, частково художньо–естетичним, ще менше з громадянським вихованням. Проте загальні підходи до питання виховної роботи зрозумілі та прописані у відповідній літературі. Серед основних її елементів можна виділити наступні ідеї та принципи: ідея гуманізації та гуманітаризації; створення умов для розкриття творчих здібностей, соціалізація особистості як громадянина своєї країни; формування соціальної активності; розвиток потреби і досвіду самовиховання; відродження інтелектуального, духовного та творчого потенціалу, виховання толерантності та поваги до інших людей, народів і країн [11,с.50]. Залишається наповнити ці ідеї та принципи конкретним змістом й втілювати в життя.

Список використаних джерел

1. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 // За ред. О.С.Власюка. – К.: Знання України, 2005. – 608 с.
2. Духовне оновлення суспільства / В.Андрущенко, Є.Бабосов, Л.Губерський та ін. – К.: «Либідь», 1990. – 200 с.
3. Шайгородський Ю. Суспільна мораль як система цінностей [Електронний ресурс] / Ю.Ж. Шайгородський, К.П. Меркотан // Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: збірник нормативних актів України. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2007. – 440 с. – Режим доступу: http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=20&c=405.
4. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого–світоглядний аналіз / Л.Губерський, В.Андрущенко, М.Михальченко. – К.: Знання України, 2002 – 580 с.
5. Кравченко Т. Вплив сім'ї на соціалізацію підлітків / Т.Кравченко // Соціальна психологія. – 2007. – Спецвипуск. – С.181–189.
6. Овдієнко Л. Мораль і право у системі соціальних уявлень / Л.Овдієнко // Соціальна психологія. – 2007. – Спецвипуск. – С.121–129.
7. Ткаченко О. Духовне відродження освіти і вище призначення людини / О.Ткаченко // Соціальна психологія. – 2008. – №2 (28). – С.141–149.
8. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В.Кремень. – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
9. Кремень В.Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації / В.Кремень // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2. – 2006. – С.17–31.
10. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодежі / І.Франко // Зібр. творів: У 50 т. – К.: Наук. думка. – Т. 45. – С.401–409
11. Гаврилюк В.В. Гражданственность, патриотизм и воспитание молодежи / В.Гаврилюк, В.Маленков // СОЦИС. – 2007. – № 4 (276). – С.44–49.

Шаповалова И.В. Роль гуманитарной политики государства в процессах новейшего морального созидания общества

Анализируется влияние гуманитарной политики на развитие новейшего морального созидания общества; особое внимание уделяется гуманитарно–творческому и духовному потенциалу современного образования в контексте создания государства.

Ключевые слова: *гуманитарная политика, мораль, современное образование, социализация человека.*

Shapovalova, I.V. The role of humanitarian politics of the state in the processes of modern moral of the society

The influence of humanitarian politics on the development of creation of modern moral society is analyzed. The special attention is given to humanitarian, creative and spiritual potential of modern education in the context of creation society.

Key words: *humanitarian politics, morals, modern education, socialization of human.*

УДК 316.33 – 026.15

Ніколенко К.В.

Соціокультурне перетворення сучасного суспільства в контексті креативності

Окреслено основні креативні зміни соціального буття в наш час. Креативність розглядається як поняття, виділяються її сутнісні характеристики, основні особливості формування та існування як на особистісному рівні, так і в суспільстві.

Ключові слова: *креативність, креативні процеси, креативне суспільство, креативна діяльність.*

Соцієтальні зміни, на сьогоднішній день мають багаторівневий характер, поєднуючи в собі інтерпретації сучасного українського суспільства з категорій статичності на категорії динамічності, багатогранності соціуму. Причиною таких змін виступають трансформації глобальних рівнів соціуму – перехід до суттєво нового типу реальності – інформаційному суспільству. Тому є актуальним філософський пошук методологічних засад потенціалу креативності як основної характеристики сучасного суспільства.

Вище зазначену проблему вивчали: західні вчені А.Бергсон, Р.Барт, П.Бергер, М.Буббер, Ю.Кристев, Т.Лукман, К.Поппер, Ю.Хабермас, М.Хайдеггер; українські та російські дослідники: Н.Бердяєв, Ю.Дьоміна, В.Бодак, Ю.Бродецька, С.Рубейнштейн, Г.Сковорода, Н.Тверезовська, В.Цапок, В.Яковлев та ін. І хоча дуже велика кількість дослідників займалась питаннями креативності, поза їх увагою залишилися питання креативності як соціального феномену, як фундаменту новітніх змін в суспільстві, як значущої цінності.

Мета статті розкрити сутність креативності як суспільного явища, що обумовлює розвиток та виступає необхідним фактором соціального буття.

За останні десятиліття зміст поняття креативність спирається на здатності та можливості суб'єкта. Філософський енциклопедичний словник визначає креативність як здатність творити, здатність до творчих актів, що ведуть до нового незвичайного бачення проблеми чи ситуації. Через це творчі здібності можуть проявлятися в мисленні індивідів, в їх трудовій діяльності, в створенні ними витворів мистецтва та інший продуктах матеріальної та духовної культури [1,с.401].

Поняття креативність фіксує сукупність тих особливостей психіки, які забезпечують продуктивні перетворення в діяльності особистості, розвиваючись, з'єднуючись з її провідними мотивами і виявляючись як здатність до продуктивних змін.

Далі креативність розглядається як основа для самоактуалізації та творчої діяльності особистості в різних видах життєдіяльності.

Креативність це ядро, що зумовлює творчу активність людини, спонукаючи її на нові досягнення та пошуки. Отже, як фактор самовираження та самоствердження креативність виступає компонентом будь–якої творчої діяльності, це здатність реалізувати свій творчий потенціал, спроможність використати необхідні засоби.

Проте, ми акцентуємо увагу на тому факті, що креативність не є досягненням виключно людського роду. Так «інтелектуальні» тварини, що мають розвинуте перцептивне мислення, створюють багатозначний образний контекст, отримуючи з перцептивних образів необхідну для виживання інформацію. Але тільки людина здатна творити об'єкти матеріальної та духовної культури.

Природа наділила людину як живу істоту здатністю мислити, розмірковувати, практично діяти, творити, пізнавати об'єктивний світ і саму себе. Усе це можна реалізувати лише в суспільстві, коли людина вступає в різноманітні взаємини з іншими людьми. Завдяки цим здатностям, людина набула рис творчої активності, відкрила в собі свою Самість, відокремила свою родову сутність від усього іншого природного, що її оточує, від інших живих істот [2,с.227].

Формування здатності творити стає нормативним чинником продуктивної діяльності в добу глобалізації. Оскільки саме в даний період проблема сучасного суспільства полягає в людях, які мають якості, що притаманні цілісній, креативній особистості (ентузіазм, ініціативність, самостійність мислення та дій, сприйнятливість до нового, розвинену волю, цілеспрямованість, прагнення до творчої самореалізації, відповідні творчі нахили та здібності).

Людина створює штучне шляхом конструювання, виробництва. Як продукт, штучне має чуттєво–наочні форми знарядь праці, споруд, техніки, приладів, машин, механізмів, їжі, одягу, творів мистецтва, знаково–символічних систем, моделей, тощо. Створеного історично штучним шляхом досить багато, так виникає штучний світ «друга природа», що оточує людину, з яким вона постійно взаємодіє: техносфера, ноосфера, техногенне середовище, технічні засоби спілкування, світ знання.

До креативної особистості сучасне суспільство висуває наступні вимоги: яскрава саморегуляція сприйняття, спрямованість на розв'язання будь–якої проблеми чи завдання, високий рівень зосередженості, її тривалість та стійкість, висока чутливість до подразників, здатність приймати неточності (відхилення), незвичайність та унікальність властивостей об'єкта, помічати зв'язки між ознаками, яких формально не існує, вміння сприймати комплексно, помічати головне, істотне, уміння звільнятися від фіксованих установок, сприймати самостійно і неупереджено. Головним чином, це спроможність утворювати цілісну картину побаченого, вбираючи наявне і латентне.

Принципова риса креативності полягає у визнанні онтологічного статусу креативних процесів, їх первинності. Акцентуємо увагу на цілестворювальну діяльність суб'єкта, що розглядається як ланка глобальних процесів універсуму [3,с.98]. З метафізичного боку, креативність особистості виступає як фундаментальний процес спонтанного трансцендування потенцій та віртуальностей, перманентного розширення поля універсуму. Всі структури (матеріальні, семіотичні, ідеальні), що існують, виступають як певні продукти (події) креативних процесів. Їх минуле, теперішнє та

майбутнє буття залежить від різноманітної спрямованості і форм реалізації потенціалів креативності.

Розгляд основних моментів креативності окремої особистості є необхідним для більш повного осягнення проблеми креативного суспільства, через те, що суспільство складається з таких особистостей. Сучасне суспільство виступає таким ступенем розвитку техногенної цивілізації, на якій знання у вигляді інформації стають важливим соціальним фактором, докорінним чином перетворючи всі сфери життєдіяльності – виробництво та споживання, фінансову діяльність і торгівлю, соціальну структуру суспільства та політичне життя, сферу послуг та духовну культуру. Цей багатоплановий процес охоплює все суспільство в цілому, і розгортається в трьох основних рівнях: техніко–технологічному, соціальному та культурному. Інформатизацію суспільства можна представити як техніко–соціокультурний феномен. Потенціал суспільства полягає не стільки в технологічній сфері соціуму, скільки в соціокультурній. Креативне суспільство – це сукупність особистісних та соціальних ресурсів, спроможних існувати в добу інформації та високих технологій. Креативне суспільство спроможне призвести до значних якісних змін в області подальшого розвитку суспільства – демократизація методів державної діяльності, розширення потенціалу культури.

Креативність епохи сучасного суспільства сфокусована, поперед за все, на формуванні в економіці, політиці, культурі, сфері міжособистісних відносин адаптивного потенціалу, завдяки чому і стає фактором соціального порядку. Реалізація подібного типу креативного суспільства передбачає ситуацію взаємопроникнення та взаємо доповнення різних типів культури.

Дослідники П.Бергер та Т.Лукман розглядають філософську концепцію дотеоретичного знання, що постає для людей як реальність, інтерпретована ними і має для них суб'єктивну значущість [4,с.41]. Одним з факторів соціального буття виступає мова, що об'єктивізує життя індивіда, виявляється конструйованим порядком об'єктів. Засадничою, стосовно конструювання соціальної реальності інтерсубєктивною свідомістю, є креативність як суспільне явище , яке включає в себе процес інституціаналізації, здійснюваний за допомогою засобів габітуалізації (поведінка, образ дії), позитивна дія якої виявляється в тому, що для активного перебігу людської діяльності з мінімальними витратами вивільняється енергія для прийняття рішень. Іншими словами, фоновий план узвичаєної діяльності надає можливості для міркувань та інновацій на передньому плані.

Це витупає однією з соціальних засад креативності, оскільки конструювання плану рутинних дій може виступати гальмуючим фактором для процесу здобуття нового. Існування креативності регулюється самим суспільством, його устрій як такий призводить до формування креативних феноменів.

Якісно новим є розуміння креативності як суспільного явища філософом К.Поппером. Його теорія ґрунтується суто на розв'язанні проблем, використовуючи розум, виразне мислення та досвід, ніж емоції та вподобання. Дану позицію можна охарактеризувати як «я можу помилятися, й ти можеш помилятися, але спільними зусиллями ми можемо поступово наближатися до істини» [5,с.260].

Виникає необхідність в існуванні принципу раціонального критицизму при створенні різноманітного нового в соціальному бутті. Принцип креативності має сам по собі цінність, але може балансувати на межі хворої свідомості та абсурдних досягненнях, лише прив'язуючи його до загальних здобутків історії, людської значущості, піддаючи його суспільному аналізу, можна казати про креативність як певну цінність для суспільства. Саме суспільство, в свою чергу, таким чином здійснює діяльність, що вивільняється місце для креативного осягнення буття.

На даний час спостерігається, по суті, зміна соціокультурних установок, інтересів та потреб індивідів, яка, з одного боку призводить до культурного розмиття певних меж (наприклад норм елітарної та традиційної культури), а з іншого – до трансформації норм та цінностей, а також появі універсального каналу трансляції – засобів масової інформації. Як результат цих процесів – певні зміни в продукуванні культурних смислів, актуалізація масової культури і, в свою чергу, – формування якісно нового типу раціональності.

Трансформація природи багатьох соціокультурних явищ в контексті інформаційного суспільства розширює свій креативний потенціал завдяки перегляду, поперед за все, самих принципів розуміння соціуму не як статичного об'єкта адміністративного впливу, нормативного регулювання функціональної координації, але як динамічного поля самовільних і слабо скоординованих процесів. Ментальність, яка таким чином змінюється, дає можливість індивідам вийти за межі впливу соціальних структур. А це, в свою чергу, дозволяє краще реалізувати свій інтелектуальний потенціал незалежно від соціального положення [6,с.98].

Значущість креативних процесів призводить до їх виділення структурно формальних та мотиваційно–цільових аспектів. Серед усіх сфер креативної діяльності, на сьогодні, отримала найбільший розвиток технічна творчість. Хоч воно не можливе без наукової основи, та все ж таки розвиток техніки набув відносно самостійного, автономного характеру, що в свою чергу, зумовлює «соціальне замовлення» на проведення фундаментальних досліджень. Тому, не випадково сучасний етап розвитку земної цивілізації частіше за все називають техногенним, технотронним і т.п. Домінування техніки починає змістовно впливати на всі сфери креативної діяльності.

Виникає необхідність свідомого управління креативними процесами в різноманітних галузях діяльності з метою підтримки всієї системи креативності в динамічному врівноваженні. В такому випадку вбачається лише заборона масштабних (розкішних) технічних проектів, для запобігання підкорення людини технікою.

За для того, що визначити стандарти «розумності» креативної діяльності людства, необхідно мати на увазі, що будь–який творчий акт є перехідним від індивідуальних новацій до інтерсуб'єктивних новацій, певних семантичних структур, які можуть бути реалізованими в реальній практичній діяльності. Новації які апробовано історичним процесом трансформуються в традиції і регулюють поведінку людини у всіх сферах діяльності [7,с.51].

Необхідно визнати, що універсальний потенціал креативності можу бути реалізованим як на шляхах створення, так і шляхом руйнування. Серед сучасних технічних засобів, практично не має таких, які не могли

б використовуватися для заподіяння шкоди людини, хоча розроблялись вони, як правило, спрямовано на покращення життя. Але головну проблему ми вбачаємо не в появі великої кількості технічних засобів, а в їх основному призначенні для руйнування та знищення. Виникають умови для креативного процесу, без огляду на особисті інтереси (як «творця», так і інших індивідів), часто не враховуються моральний та етичний компоненти. Постає проблема недостатньої сформованості гуманістичної традиції креативності. Це відбувається через підлеглий стан мотиваційно–цільового боку креативних процесів ідеалам споживацького суспільства, що врешті решт, призводе до катастрофічного зростання протиріч цивілізаційного розвитку.

Окрім цього, особливої актуальності набуває значення для креативного суспільства тенденція розширення потенціалу впливу засобів мас–медіа, комп'ютерних програм, ігор та мережі Інтернет. Остання, задовольняючи основну потребу сучасного суспільства в масовізації культури, призводить до розповсюдження віртуальних, стимуляційних практик, які в свідомості індивіда проецюються як реальні. В результаті цього складається ситуація з затвердженням и розповсюджень симуляцій «реального світу». Світу, який складно описати за допомогою традиційного, раціонально–наукового інструментарію і який стає результатом ліквідації двухполюсності та передбачуваності.

Популярність даних практик охоплює всю багатомірність сучасної соціокультурної сфери, поступово зливаючись і майстерно доповнюючи традиційні практики. При цьому відбувається оманлива натуралізація ідеологічних значень, перетворення реальної природи, історії, професійної сфери, політики і т.п. в умовний знак природності, історичності, професійності.

Отже, різноманітні досягнення сучасності призводять до своєрідного розуміння та ідентифікації креативності як такої. Креативність виступає основним елементом аксіологічних практик, основним ціннісним елементом людського ресурсу в суспільстві. За допомогою нього стає можливим висвітлення різноманітних питань, що викликають певні складності, а також можна виділити критерії для розрізнення різних типів реальності, породжених сучасними досягненнями науки.

Список використаних джерел

1. Философия: энциклопедический словарь / [Под ред. А.А.Ивина]. – М.: Гардарики, 2006. – 1072с.

2. Бродецька Ю.С. К вопросу о потенциале креативности социокультурных преобразований современного общества / Ю.С.Борецька // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, 2007. – 603 с.

3. Яковлев В.А. Философские принципы креативности / В.А.Яковлев // Вестник Московского ун–ту. – Сер.7. – Философия. – 1999. – №5. – 120с.

4. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.

5. Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2–х т. / К.Поппер. – М., 1992. – Т.2. – 320с.

6. Мацеевич И. Креативное общество: в поисках релевантной социальной теории / Ирина Мацеевич // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – №2. – С.127

7. Яковлев В.А. Метафизика креативности / В.А.Яковлев // Вопросы философии, 2010. – №6. – С. 44–54.

Николенко К.В. Социокультурное преобразование современного общества в контексте креативности

Очерчены основные креативные изменения социального бытия в наше время. Креативность рассматривается как понятие, выделяются ее сущностные характеристики, основные особенности формирования и существования как на личностном уровне, так и в обществе.

Ключевые слова: *креативность, креативные процессы, креативное общество, креативная деятельность.*

Nikolenko, K.V. The social–cultural transformation modern society at the context of creativity

The were outlined the creative change of social being in our time. In this article is devoted the creativity as the influence, is analyzed essence characteristics, basic principles of found and existence in an individual level and in a society.

Key words: *creativity, creatively processes, creatively society, creatively activity.*

УДК 316.343.654

Александрова О.С.

Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні

Оскільки основною функцією середнього класу є забезпечення економічної, соціальної і політичної стабільності в країні, тому його становлення в сучасній Україні можна розглядати як важливий критерій ефективності реформ, що характеризує міцність всієї системи економічних, соціальних і політичних інститутів. Для продовження процесу формування середнього класу необхідно подолати ряд проблем у соціально–економічній, соціально–політичний і соціокультурній площинах. У результаті чого позицію середнього класу по ряду питань політики держави можна буде розглядати як найбільш компромісну, що може бути сприйняте суспільством як підґрунтя вирішення суспільних протиріч і забезпечення соціального консенсусу.

Ключові слова: *середній клас, суспільство перехідного періоду, соціальні трансформації, соціальний консенсус.*

Актуальність теми дослідження обумовлена потребою подолання кризових процесів в сучасному українському суспільстві. Перехідний період, в якому перебуває українське суспільство, і проміжне становище особистості в ньому приводить до пошуку нових підвалин, цінностей і пріоритетів розвитку, які гарантували б забезпечення його стабільності. Одним з таких факторів, який сприяє стійкому розвитку суспільства, є середній клас. Досліджувана тема актуальна і в практичному плані, оскільки саме середній клас може стати основою для громадянської злагоди як базису нової ідеології українського суспільства перехідного періоду. Теоретичною потребою в сучасній науці є пошук певного способу розуміння сутності і специфіки проявів феномена середнього класу в перехідному суспільстві, що також актуалізує заявлену проблему дослідження [див.: 5;6].

Ступінь наукової розробленості проблеми. Становлення середнього класу є складовою частиною проблеми дослідження специфіки і тенденцій розвитку суспільства перехідного типу. Загальні питання трансформації українського суспільства на сучасному етапі вивчають В.Геєць, Є.Головаха, П.Крайнєв, П.Макаренко, О.Резнік, В.Тарасевич, А.Чухно та ін.

Безпосередньо проблемами соціальної стратифікації і становищем соціальних класів в Україні займаються І.Бондар, Н.Коваліско, О.Куценко, Е.Лібанова, В.Мандибура, Т.Кір'ян, М.Шаповал, С.Макеєв,

Н.Навроцька, С.Оксамитна, Н.Харченко, В.Хмелько, Т.Чернецька, М.Шульга, О.Яременко та ін.

Серед російських учених слід вказати на напрацювання О.Авраамової, Л.Беляєвої, М.Горшкова, З.Голенкової, Т.Заславської, Н.Тихонової та ін., які аналізують специфіку становлення середнього класу в перехідному суспільстві.

Аналіз ступеня розробленості проблеми середнього класу дозволяє зробити висновок, що уявлення дослідників відносно його специфіки і потенціалу як фактора забезпечення стабільності українського суспільства носять фрагментарний характер, що і визначило мету цього дослідження.

Мета дослідження – аналіз феномена середнього класу як фактора забезпечення стабільності в сучасній Україні. Мета дослідження обумовлює необхідність послідовно вирішити наступні завдання:

- визначити основні підходи до розуміння сутності середнього класу в перехідному суспільстві;
- обґрунтувати позитивну роль середнього класу в розвитку суспільства через аналіз його провідних функцій;
- у загальних рисах проаналізувати специфіку процесу становлення середнього класу в перехідному суспільстві і його роль як фактора забезпечення соціально–економічної і політичної стабільності, гаранта стійкого розвитку суспільства;
- з'ясувати чинники, що перешкоджають становленню середнього класу в сучасній Україні.

На пострадянському просторі серед дослідників існує два основні підходи до проблематики середнього класу.

Представники першого підходу заперечують існування середнього класу в суспільстві перехідного періоду, часто указується на умовність категорії «середній клас». Це ідеологічний конструкт і навіть міф (В.Радаєв [17]), аналітична категорія (Г.Дилигенський [13]), поняття, яке «можна розглядати і як соціальний факт, і як соціальний конструкт, і як плід соціологічної уяви, і як суворий термін, і як епістемологічну метафору» (А.Согомонов [18]).

Представники другого підходу визнають існування середнього класу, однак відзначають початковий етап його становлення або незавершеність формування. Маючи на увазі аморфну і нестійку спільність, уживається замість поняття «середній клас» – поняття «середня верства». Середня верства – всі ті різнорідні групи, які заповнюють соціальний простір в межах між елітою, «багатими», з одного боку, і бідними, андекласом, «соціальним дном» – з іншого. Всі дослідники, хто визнає існування середнього класу в перехідному суспільстві, стверджують, що в країнах посттоталітарного транзиту, в тому числі і в Україні, існує своя модель середнього класу, відмінна від західної (Т.Заславська [15], З.Голенкова, Є.Ігітханян [9], Л.Беляєва [7], О.Авраамова та Л.Овчарова [2]).

Становлення середнього класу відноситься до числа фундаментальних соціальних процесів в трансформаційних суспільствах. Це – одне з головних завдань переходу від планової економіки до ринкової. Часто стверджується, що розвиток громадянського суспільства і формування середнього класу – майже синоніми [12,с.45].

Середній клас в нормальній ринковій економіці – основний платник податків. Саме від його економічного стану залежать інвестиційна активність населення, стан державного бюджету, реалізація державних соціальних програм та інші найважливіші соціально–економічні процеси. У ринковій економічній системі середній клас є оплотом соціальної

стабільності. Гарантом соціального порядку середній клас робить його проміжне становище усередині матеріально–майнової шкали, яке свідчить про певні успіхи і досягнення людей, що належать до нього. Представники середнього класу зацікавлені в стабільності і як мінімум у збереженні своїх соціальних і матеріальних позицій. Середній клас найбільш консервативний. Прагнення закріпити досягнуте об'єктивно пов'язано з небажанням змінювати «правила гри», оволодіння якими дозволило йому зайняти стійке становище в суспільстві. Слід зазначити і провідну роль середнього класу в процесі вертикальної мобільності.

Середній клас у розвинених країнах у змозі усвідомити свої завдання і артикулювати їх на політичній мові. Він значною мірою формує моральні стандарти суспільства (його ідеологію), оскільки завдяки своїй чисельності домінує в судовій системі, релігійних і політичних організаціях. І, нарешті, не менш важлива обставина – він у цілому розглядається як гарант політичної свободи [12,с.45–46].

Обґрунтовуючи позитивну роль середнього класу як фактору забезпечення стабільності в суспільстві, слід виділити такі його провідні функції:

- середній клас – це сукупність соціальних груп, виступаючих посередником між «верхами» і «низами» суспільства і виконуючих функцію соціального медіатора [16,с.6];
- середній клас виконує функцію основного податкового донора [3];
- він є внутрішнім інвестором економіки [3];
- виконує провідну роль в процесі вертикальної мобільності. Саме вільні канали висхідної вертикальної мобільності, ясні перспективи соціального зростання, базою якого виступають освіта і рівень кваліфікації, повинні забезпечувати високий рівень добробуту представників середнього класу [1,с.79];
- середній клас забезпечує високу продуктивність праці [12,с.46];
- виробництво і розповсюдження знань, інформації; визначення характеру і структури споживацького ринку також є функцією середнього класу [12,с.46];
- середній клас виконує функцію соціального стабілізатора (по–перше, розділяє два протилежні полюси, бідних і багатих, і не дає їм зіткнутися [14], по–друге, функцію соціального стабілізатора додає середньому класу те, що він – це достатньо забезпечена частина суспільства, яка має особисту економічну незалежність, з високою якістю життя і упевненістю в майбутньому), зокрема, середній клас виступає стабілізатором політичного життя;
- він виконує не тільки роль стабілізатора, але і функцію зміцнення в суспільстві інтеграційних процесів і провідного актора у справі становлення і розвитку соціального партнерства [20,с.44];
- середній клас приймає і задає зразки (моделі) споживацької поведінки;
- реалізує в суспільстві функції соціального контролю за владними структурами і представниками великого бізнесу, що впливає на співвідношення приватних соціальних витрат і вигод;
- середній клас є соціальним інститутом, який впливає на ефективний розподіл, ієрархію і рівновагу економічної влади в суспільстві, що визначає доступ до ресурсів і структуру розподілу доходів, що також є специфічною функцією середнього класу;
- середній клас забезпечує ефективність економічної влади (її розподіл в суспільстві, ієрархію і рівновагу);
- він є джерелом відтворення кваліфікованої робочої сили [10,с.4];

- служить соціальною опорою і головною рушійною силою реформ;
- середній клас забезпечує стійкий технологічний і економічний прогрес, оскільки це елемент соціальної структури, який включає осіб, що відрізняються високим професіоналізмом і громадянською активністю;
- середній клас створює, освоює і поширює зразки соціокультурних і інноваційних поведінкових практик;
- є носієм базових компонентів національної культури [11,с.58], виразником суспільних інтересів і тому виконує функції культурного інтегратора суспільства [16,с.6].
- функцією середнього класу є також інтелектуальне забезпечення оптимального розвитку суспільства [4,с.20].

У цілому, основною функцією середнього класу є забезпечення економічної, соціальної і політичної стабільності в країні. Саме тому формування середнього класу в трансформаційному суспільстві можна розглядати як важливий критерій ефективності реформ, що характеризує міцність всієї системи економічних, соціальних і політичних інститутів [3;5;6].

Проблема формування середнього класу в перехідному суспільстві пов'язана з питанням про підсумки реформ – середній клас, що сформувався/несформувався, можна розглядати як один з найважливіших механізмів ефективності/неефективності переходу країни до ринкової економіки [11,с.58].

У цілому, щодо традицій визначення середнього класу на Заході і застосування даних критеріїв до перехідного суспільства в Україні можна відзначити наступне. На Заході розуміння середнього класу ґрунтується на схожості у володінні матеріальними ресурсами і ступені контролю над ними. На цій основі вибудовуються критерії віднесення до середнього класу на Заході: 1) певний рівень доходу і наявність власності. По даному критерію наше суспільство розділене на невелику кількість багатих і масу бідних верств населення; 2) достатньо висока освіта, що дає можливість отримання престижної професії і роботи, кар'єри, тобто достатньо високий статус в суспільстві. У суспільстві соціальних трансформацій, через обмежену соціальну мобільність, часто не високий освітній рівень індивіда є фактором просування по службових сходах і отримання високого статусу в соціальній ієрархії, а приналежність до певного клану, наявність відповідних зв'язків, гроші; 3) часто підкреслюється, що представники середнього класу є носіями особливого соціального світогляду [19,с.206–207]. Цінності середнього класу в перехідному суспільстві находяться у стадії формування і часто відрізняються від цінностей інших верств суспільства; 4) соціальний склад середнього класу в західному суспільстві різноманітний. Але в його структурі можна виділити наступні категорії: старий середній клас, об'єднуючий представників малого і середнього бізнесу, вищий середній клас, об'єднуючий професіоналів високого рівня, нижчий середній клас – службовці, дрібні чиновники та ін. [8,с.208–210]. Реалії сьогоднішнього дня в Україні такі, що більшість представників даних категорій населення відноситься до бідних верств, мабуть, за винятком середнього бізнесу.

Слід виділити такі особливості соціальної структури в сучасному українському суспільстві. Можна говорити про вищу верству, якій властиві всі основні риси сформованої соціальної групи: норми й санкції, що підтримують її стійкість, культурні символи та взаємодії, практично завершений процес оформлення групової ідентичності й пов'язаний з останньою спосіб життя. Про середню верству нічого подібного стверджувати не можна,

оскільки її становлення характеризується деякою двоякістю. З одного боку, ринок визначає відповідне конкурентне поводження. З іншого, – у структурі світогляду представників середнього класу зберігаються традиційні цінності антиринкової спрямованості. Масове збідніння населення (бідними можна вважати 70 % українських громадян) призводить до його тотальної маргіналізації, до відчуження низькодоходних груп населення від суспільства і до появи андеркласу (under–class), головна роль якого – заперечення основ соціального порядку.

Становленню середнього класу в сучасній Україні перешкоджає ряд факторів, що діють у соціально–економічній, соціально–політичній і соціокультурній площинах. 1. Соціально–економічні чинники: дія великого іноземного капіталу; концентрація власного (усередині країни) великого фінансового капіталу, генетично пов'язаного із владою; збереження значного (хоча при цьому не обмежений великий капітал) державного регулювання в економіці; збільшення частки соціальних витрат держави на підтримку кількісно зростаючих нижніх верств при відсутності спрямованої економічної політики на формування й підтримку середніх верств населення; міграційні процеси (українців за кордон); низька трудова (і в цілому соціальна) мобільність на ринку праці; особливості реформування земельних відносин; зменшення працездатного сільського населення; широкомасштабне розповсюдження бідності населення; неформальна економіка і неформальні відносини. *2. Соціально–політичні чинники*: панування бюрократії як контрагента суспільства; соціальна безвідповідальність правлячої еліти; відсутність соціальної структури, що формує цілісність суспільства; орієнтація влади на інтереси переважно верхньої верстви суспільства й підприємництва; вкрай низький рівень затребуваності легальних і легітимних каналів відстоювання власних інтересів; специфіка громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві; обмежені можливості вертикальної мобільності; особливість соціального капіталу як умови формування середнього класу; відсутність консенсусу всередині правлячої еліти й серед більшості населення щодо національних інтересів країни. *3. Соціокультурні чинники:* немає явних ознак формування в середньому класі групової ідентичності та певних цінностей цієї групи; взаємна неадекватність очікувань у поведінці підприємців і найманих робітників; відсутність культури конкуренції й партнерства в перехідному суспільстві; моральна аномія частини владних структур, представників бізнесу [5,с.134–202;6,с.129–212].

Оскільки економічний розвиток в українському суспільстві здійснюється на основі реалізації переваг індустріального суспільства, а соціальне розшарування – тільки за матеріальними ознаками, то становлення середнього класу має відбуватися за класичними критеріями, ознаками й принципами. Водночас необхідно враховувати й особливості прояву сутності та ознак середнього класу в умовах його зародження, а також перспективні функції й завдання, що випливають зі стратегічних цілей трансформації.

Для того щоб середній клас перетворився в потужний фактор забезпечення стабільності в українському суспільстві, необхідно з'ясувати умови, джерела, шляхи поповнення й чинників його формування.

Основу формування середнього класу в перехідному суспільстві можна описати у вигляді тріади, що складається з ресурсної, мотиваційної та ідеологічної передумов. Ресурсна передумова містить у собі потенційні джерела рекрутування в середній клас і складається з: наявних у соціальній структурі радянського суспільства масових соціальних верств,

які володіли рядом значимих, професійно–кваліфікаційних і ціннісних ознак середнього класу; масових соціальних верств, що виникли в процесі реформ і можуть бути віднесені до середнього класу за деякими властивостями, пов'язаними з родом занять. Мотиваційну передумову становлять: соціальні групи, які мають претензії на відповідний соціально–економічний статус і мотивацію на його досягнення; соціальні групи, у яких, незважаючи на наявність ряду ресурсів, у певний момент відповідна мотивація відсутня. Ідеологічна передумова охоплює ряд соціокультурних факторів, що утворюють інтегруючу ідеологічну рамку.

Джерелом формування середнього класу можуть бути такі верстви перехідного суспільства: адміністративний і адміністративно–ринковий клас; частина суб'єктів тіньової економіки; середній бізнес; інтелігенція; робітничий клас.

Поповнення середнього класу в українському перехідному суспільстві в умовах трансформаційної кризи може відбуватися декількома шляхами: 1) на базі підвищення доходів, відкладання й легалізації активів; 2) для освічених і висококваліфікованих груп – можливість пристосуватися до нових ринкових умов з найменшими втратами; 3) еміграція; 4) виведення частини суб'єктів «тіньової» економіки, як потенційної основи середнього класу, з «тіні».

Серед факторів, що сприяють становленню середнього класу в перехідному суспільстві, особливу значимість набуває економічна й соціальна політика держави. В основі політики держави має бути покладено вирішення таких проблем: 1) податкова реформа й легалізація малого бізнесу, прихована зарплата і витрати виробництва; 2) відставання споживчого ринку й ринку послуг від потреб і можливостей середнього класу; 3) характер і механізми соціальних і економічних трансфертів від середнього класу до протосередніх верств і бідних соціальних груп; 4) проблема заощаджень й інвестицій; 5) боротьба з бідністю в цілому.

У соціально–політичній площині необхідно виділити такі умови формування середнього класу: 1) зростання в межах соціально–професійних груп і верств, що входять у середній клас, частки економічно й соціально активних громадян; 2) розвиток групової ідентичності; 3) підвищення в суспільній думці статусу освіти, науки й культури, престижу творчої висококваліфікованої праці; 4) розвиток горизонтальних зв'язків, системи представництва інтересів; 5) посилення суспільного впливу через формування власних соціальних інститутів і мобілізацію на підтримку тих політичних сил, які орієнтовані більше на ідею «загального блага», а не лише на реалізацію вузькогрупових і кланово–корпоративних інтересів.

Серед соціокультурних чинників становлення середнього класу в українському суспільстві перехідного періоду важливе місце займає усвідомлення цінності діалогу, компромісу, толерантності, громадянської згоди в подоланні соціальних суперечностей і конфліктів.

Отже, проаналізувавши середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні можна зробити такі ***висновки***:

1. Серед дослідників існує два основні підходи до проблематики середнього класу: 1) заперечення його існування в суспільстві перехідного періоду, в тому числі й в українському суспільстві, часто указується на умовність категорії «середній клас»; 2) визнання існування середнього класу на початковому етапі його становлення.

2. Середньому класу властиві такі провідні функції: соціального медіатора, основного податкового донора, внутрішнього інвестора економіки, соціального стабілізатора, соціального контролю, середній клас виконує

провідну роль в процесі вертикальної мобільності, забезпечує високу продуктивність праці, виробляє і поширює знання і інформацію, визначає характер і структуру споживацького ринку, забезпечує ефективність економічної влади, виступає носієм базових компонентів культури.

3. Оскільки основною функцією середнього класу є забезпечення економічної, соціальної і політичної стабільності в країні, тому його становлення в сучасній Україні можна розглядати як важливий критерій ефективності реформ, що характеризує міцність всієї системи економічних, соціальних і політичних інститутів.

4. Процес становлення середнього класу як відносно цілісної соціальної спільності в сучасному українському суспільстві далекий від завершення. Для продовження процесу його формування необхідно подолати ряд проблем у соціально–економічній, соціально–політичний і соціокультурній площинах. В результаті чого позицію середнього класу по ряду питань соціально–економічного розвитку і політики держави можна буде розглядати як найбільш компромісну, що може бути сприйняте суспільством як підґрунтя вирішення суспільних протиріч і забезпечення соціального консенсусу.

За *перспективу подальших наукових досліджень цієї проблеми* можна визначити аналіз шляхів і можливостей модернізації соціальної політики як чинника формування середнього класу в України.

Список використаних джерел

1. Авраамова Е. К проблеме формирования среднего класса в России / Е.Авраамова // Вопросы экономики. – 1998. – № 7. – С.78–87

2. Авраамова Е. Количественные оценки российского среднего класса методом концентрации признаков / Е.Авраамова, Л.Овчарова // Вопросы экономики. – 2001. – № 1. – С.62–73

3. Авраамова Е.М. Российский средний класс: год после августа / Е.М.Авраамова, Л.Н.Овчарова // Общественные науки и современность. – 2000. – № 1. – С.15–22

4. Александрова О.А. Идейный фон становления российского среднего класса / О.А.Александрова // Общественные науки и современность. – 1999. – № 1. – С.18–28

5. Александрова О.С. Специфіка становлення середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства [Текст] : монографія / О.С.Александрова. – Суми : Університетська книга, 2008. – 364 с.

6. Александрова О.С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз: монографія / О.С.Александрова. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2009. – 252 с.

7. Беляева Л.А. «Новые» средние в России / Л.А.Беляева // Свободная мысль. – 1998. – № 7. – С.30–31

8. Гидденс Э. Социология / Э.Гидденс. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.

9. Голенкова З.Т. Средние слои в современной России (опыт социологического исследования) / З.Т.Голенкова, Е.Д.Игитханян // Социологические исследования. – 1998. – № 7. – С.62–74

10. Горшков М. К. Некоторые методологические аспекты анализа среднего класса в России / М. К. Горшков // Социологические исследования. – 2000. – №.3. – С.4–13

11. Горюновас.В. Средние слои и «средний класс» в современном российском обществе /с.В. Горюнова // Общественные науки и современность. – 2006. – № 4. – С.58–67

12. Григорьев Л. Средний класс в России на рубеже этапов трансформации / Л. Григорьев, Т. Малева // Вопросы экономики. – 2001. – № 1. – С.45–61

13. Дилигенский Г.Г. Люди среднего класса [Электронный ресурс] / Г.Г.Дилигенский. – М., 2002. – Цит. по тексту, размещенному на сайте фонда «Общественное мнение» www.fom.ru.

14. Добреньков В.И. Социология. В 3 т. / В.И.Добреньков, А.И.Кравченко – М.: ИНФРА–М, 2000. – Т. 2: Социальная структура и стратификация. – С.163

15. Заславская Т.И. Стратификация современного российского общества / Т.И.Заславская // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1996. – № 1. – С.7–15

16. Заславская Т.И. К вопросу о «среднем классе» российского общества / Т.И.Заславская, Р.Г.Громова // Мир России. – 1998. – № 4 – С.6

17. Радаев В. Средний класс в России или к появлению нового мифа / В.Радаев // Знание – сила. – 1998. – № 7. – С.74–78

18. Согомонов А. «Средний класс» и образование: QUID PRO QUO? (конфликт толкований и концептуальная повестка на XXI век) / А.Согомонов // Отечественные записки. – 2002. – № 2. – С.38–46

19. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний / Л.Туроу // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia. – С.206–207

20. Шкаратан О.И. Социальная политика. Ориентир – новый средний класс / О.И.Шкаратан // Общественные науки и современность. – 2006. – № 4. – С.39–53.

Александрова Е.С. Средний класс как фактор обеспечения стабильности в современной Украине

Поскольку основной функцией среднего класса является обеспечение экономической, социальной и политической стабильности в стране, поэтому его становление в современной Украине можно рассматривать как важный критерий эффективности реформ, который характеризует прочность всей системы экономических, социальных и политических институтов. Для продолжения процесса формирования среднего класса необходимо преодолеть ряд проблем в социально–экономической, социально–политический и социокультурной плоскостях. В результате чего позицию среднего класса по ряду вопросов политики государства можно будет рассматривать как наиболее компромиссную, что может быть воспринято обществом как определенное основание решения общественных противоречий и обеспечения социального консенсуса.

Ключевые слова: *средний класс, общество переходного периода, социальные трансформации, социальный консенсус.*

Aleksandrova, O.S. Middle class as the factor of ensuring the stability in modern Ukraine

As the basic function of middle class is to ensure economic, social and political stability in the country, therefore its formation in modern Ukraine can be considered as significant criterion of efficiency of reforms which characterizes durability of system of economic, social and political institutions. It is necessary to overcome a number of problems in social and economic, sociopolitical and cultural planes in order to ensure the continuation of the process of formation of middle class in Ukraine. Therefore the stance of middle class on some points of policy of the state can be considered as the most compromising and can be grasped by society as the certain basis for the solution of social contradictions and securing of social consensus.

Key words: *the middle class, society of transitional period, social transformations, social consensus.*

УДК 1:316.3+340.12

Калиновський Ю.Ю.

Національна ідея як віддзеркалення розвитку правосвідомості українського суспільства

Аналізується вплив правосвідомості українського суспільства на формування національної ідеї. Доведено, що особливості суспільної правосвідомості обумовлюють характер національної ідеї у контексті інтерпретації державотворчих процесів, співвідношення індивідуальних та колективних прав.

Ключові слова: *правосвідомість, національна ідея, державотворення, культура.*

Вочевидь, що розвиток української держави потребує світоглядно–ідеологічного проекту, який є підґрунтям вироблення стратегії національного державотворення. Таким проектом є національна ідея про сутність якої у вітчизняній науковій думці є різноманітні точки зору. На нашу думку, уявлення щодо національної ідеї є лакмусовим папірцем розвитку, перш за все, інституційної форми правосвідомості, оскільки вона містить обґрунтування права українського народу на самовизначення, державність, культурну самобутність. Світоглядні орієнтири, що закладені у національній ідеї формувалися під впливом уявлень українського народу про право, свободу, рівність, справедливість тощо. На сьогоднішній день, основною проблемою для вітчизняної наукової спільноти та українського політикуму є не тільки формулювання змісту національної ідеї, а й її втілення в процесі державотворення. Відсутність стратегії розвитку України, політичного компромісу щодо засадничих питань національного розвою негативно впливає на реалізацію права українського народу на самовизначення.

Виходячи з вищенаведеного метою статті є дослідження особливостей української національної ідеї як індикатора становлення суспільної правосвідомості.

Досліджуючи дану проблематику ми, перш за все, спиралися на ідейний потенціал та науковий доробок таких вчених як О.Антонюк, І.Варзар, Ю.Вільчинський, О.Власюк, В.Горбатенко, Д.Донцов, О.Донченко, П.Кравченко, В.Крисаченко, Ю.Липа, В.Липинський, М.Міхновський, Л.Нагорна, Ю.Римаренко, М.Степико, Д.Чижевський та ін.

Необхідно зазначити, що характер національної ідеї безпосередньо пов'язаний з ґенезою національної самосвідомості та правосвідомості зокрема. Як підкреслює український дослідник П.Кравченко, нація стверджує своє право на існування як етнічна спільнота тоді, коли досягає належного рівня самосвідомості. Національна самосвідомість, базуючись на традиціях, мистецтві, моралі, звичаях, релігії, розширюється до політико–державного самовизначення, яке ґрунтується на теорії нації й національної держави. Чим ширше коло індивідів, що володіє високою культурою найкращих зразків національної самосвідомості, тим природніша реалізація загальних моральних принципів[1,с.260–261]. У свою чергу, суспільна правосвідомість стає більш стійкою щодо негативних впливів і поступово трансформується на якісно новий рівень, який передбачає глибоке усвідомлення як національних прав та свобод, так й індивідуальних життєвих пріоритетів. Фактично суспільна правосвідомість є однією з форм національної самосвідомості і становить підґрунтя розвитку національної ідеї як політико–правового проекту певної нації.

На думку вищеозначеного дослідника, у сфері національної самосвідомості доводиться спостерігати специфічні парадокси самоототожнення й саморозрізнювання соціальних суб'єктів, на ґрунті яких формуються ілюзії, що виконують певну соціальну роль. Протилежні за своєю екзистенційною сутністю індивіди можуть духовно ототожнитись. У національній самосвідомості протилежне може бути тотожним і ця тотожність стверджується за допомогою відповідних філософських міркувань, які покликані визначити самооцінку людьми сутності свого буття. Якщо таке самоототожнення не відповідає реальним можливостям індивіда у розв'язанні загального позитивного історичного завдання, то воно виявляється хибним, якими б ідеологічними міркуваннями воно не виправдовувалось. І навпаки, здатність індивідів піднятися над своїми відмінностями та протиріччями задля розв'язання загальнонаціональних завдань – це вираження їх моральної шляхетності та мудрості. Організація практичного життя індивідів на основі загальнонаціональних принципів є маніфестацією певної культури їхньої самосвідомості (правосвідомості зокрема). Але ця культура може перетворюватися у власну протилежність, якщо вона ґрунтується на догмах, що суперечать вимогам суспільного духовного прогресу. Дійсна культура національної самосвідомості спирається не на догматичні установки, а на істину загальнонаціональних міжособистісних і соціальних зв'язків індивідів та на їхнє реальне життя [1,с.262].

На нашу думку, норми культури за своєю суттю є тим значеннєвим полем у межах якого відбувається становлення та розвиток певного типу суспільної правосвідомості, яка впливає на існуючи уявлення про українську національну ідею. Зазначимо, що кожна культура – це певна система норм, що становлять аксіологічну матрицю щодо розвитку певної нації, української зокрема. Нормативність – це імперативність, обов'язковість щодо життєвих орієнтацій окремої людини. Культура зумовлює стиль поведінки, підґрунтя оцінок, правила спілкування з іншими людьми тощо. Імперативність вимог культури досить очевидна, вона виявляється у суспільній (правовій) психології через оціночні судження щодо певних подій та явищ. Вона існує у формі громадського схвалення чи несхвалення вчинків та висловлювань, у пануючих естетичних смаках, у правовій чи політичній системах, у релігії, тобто у всій сукупності ментальних особливостей національної самосвідомості народу [268,с.62].

Людина не може нехтувати цими вимогами так само, як вона не обирає собі час та умови свого життя, тобто контекст, у якому вона існує. Певні умови і спосіб життя людина «знаходить» як даність. Вона повинна узгоджувати свої дії з уже існуючими у культурі традиціями. Відмовитись від

цього (особливо у традиційних суспільствах) можна було тільки ціною надзвичайних втрат і вольових зусиль. Національна самосвідомість та національна ідея є верхнім рубежем формування етносу, відіграючи активну роль у згуртуванні українського народу, мобілізуючи його на захист своїх політичних та економічних інтересів, й спрямована на відродження національної культури. Водночас національна ідея є визначальною у взаємодії українців з іншими народами, бо в ній органічно пов'язані розуміння своєї національної приналежності, прав та свобод нашого народу його уявлень про інші етноси.

Національна самосвідомість та національна ідея українців містить у собі достатньо високий рівень толерантності, що виявляється у прагматичних комунікативних взаємодіях з представниками інших націй та культур. Це пов'язано з тим, що у правосвідомості українського народу протягом історичного розвитку сформувалася повага до прав та культурної самобутності інших народів. В той же час, необхідно зазначити, що наскільки очевидна імперативність культурних цінностей, настільки ж реальна їх необов'язковість. Значущість будь–якої моральної, правової, естетичної чи політичної ідеї, ще не робить її неминучою для конкретної людини. Антиномізм культури виявляється в тому, що вона є нормативною формою існування людини і декларативною нормою, необхідність якої ще повинна бути доведена історичними потребами людського життя. У цьому плані національна ідея втілює в собі, безумовно, ціннісний зміст, надаючи стилю життя обрисів, впорядковуючи їх і роблячи свідомою метою таке впорядкування (те, що ми називаємо національною самоідентифікацією). В той же час національна самосвідомість також антиномічна і може бути знецінена, коли вона намагається ствердити свої права й виняткову важливість. Цінність самосвідомості не робить її органічною потребою людини. Тільки життя, яким рухає бажання людини існувати, створює іманентну необхідність та моральну обов'язковість реалізації змісту самосвідомості. Саме тут, у точці перетину «прав життя» і потенційних «прав самосвідомості», можливі конструктивні рішення антиномій національної ідентифікації. Особливістю української національної культури та правосвідомості є її неоднорідність й поліцивілізаційність джерел, що пов'язано з історичним розвитком різних регіонів нашої держави. Вочевидь, що регіональні, культурні, мовні та історичні особливості українського народу визначають певні відмінності у правосвідомості та світосприйнятті громадян України.

Можна констатувати, що розуміння сутності національної ідеї та національних пріоритетів має свої культурні особливості в українському соціуму, що обумовлено відмінностями у самосвідомості та правосвідомості представників різних регіонів України. Порівнюючи особливості правосвідомості мешканців заходу і сходу України, підкреслимо, що наддніпрянці – це в основному люди східноєвропейської культури й свідомості. Вони хоча і відрізняються від росіян, проте з останніми їх єднає дуже багато: спільність історичної долі, війни, трагедії, перемоги, релігія і культура, оскільки 10–12 й 7–8 поколінь українців відповідно на Лівобережній та Правобережній Україні формувалися разом з росіянами у складі Російської держави. Сучасне покоління зрілих галичан, життя дідів і навіть юність батьків яких проходила у Польській та Австро–Угорській державах, хоча проживали вони у СРСР, проте їх світогляд генетично формувався і рівнявся на західноєвропейську (австро–німецьку та польську)

культуру, правові звичаї та традиції. Галичани пройшли багатовікову асиміляцію і виробили навіть типово західноєвропейські, щоправда з українською специфікою, культурно–релігійні, правові й побутові традиції.

Правосвідомість українців зазнавала і зазнає впливу релігійних традицій (на Заході України більш суттєво), а також класової моралі, яка впроваджувалась в Радянському Союзі і мала більш значний вплив на Східній Україні. Водночас загальнолюдська мораль на всій території України збереглася завдяки глибоко вкоріненим народним традиціям, які є основою природно–правового мислення на побутовому рівні.

Виокремлюючи етноментальноправові характеристики населення Західної та Східної України, слід відзначити індивідуалізм галичан, на противагу колективізму наддніпрянців, які формувались відповідно у польському та радянському політико–правовому полі при домінуванні відповідно сільського або ж міського способу життя у цих регіонах. Досить цікаво пояснює цей індивідуалізм О.Донченко, який вважає, що лісовий характер Західної України істотно вплинув і на її внутрішню історію, оскільки ліс ускладнював контакти, роздрібнював населення на групи, а в цілому такі умови сприяли політико–правовому та економічному партикуляризму [2].

Натомість, у населення наддніпрянської України й передусім української інтелігенції, яка в переважній більшості була селянською за походженням і тому віддавала перевагу соціальному визволенню над національним, історично виробилися анархізм, радикалізм і народництво, віра в «доброго розумного господаря», який наведе порядок і звільнить народ.

На особливу увагу заслуговує правосвідомість української еліти як в історичній ретроспективі, так і на сучасному етапі. Звичайно, необхідно розглядати декілька рівнів правосвідомості: індивідуальний (думки та вчинки керівників України в різні часи), груповий (рівень правосвідомості окремих елітарних груп) та загально елітарний як характерні риси правосвідомості всієї еліти в окремий період розвитку української держави. Узагальнюючи доробки різноманітних фахівців, зазначимо, що слабкою стороною української еліти була відсутність тривалого досвіду державного будівництва, недостатня послідовність у відстоюванні національних інтересів, неспроможність сформулювати національну ідею та стратегію державотворення. Елітарні групи в Україні дуже часто не могли виробити консенсусного рішення, оскільки особисті інтереси і потреби певних лідерів, на жаль, ставали первинними щодо інтересів нації. Рівень правосвідомості й патріотизму елітарних груп залишався зазвичай нижчим, ніж у пересічних громадян (наприклад, укладення Люблінської унії з Польщею). Тобто, на деяких історичних етапах розвитку України інтереси еліти та народу не співпадали. Еліта не завжди політично виправдано підписувала від імені всієї України важливі правові документи, які приводили до зменшення (або знищення) суверенітету України. При цьому, у правосвідомості української еліти ніколи не зникала думка про незалежну державу, про право українського народу на самовизначення.

На сьогоднішній день в Україні відбувається становлення політичної нації, що потребує нових світоглядних орієнтирів, чіткого визначення національної ідеї та її популяризації, побудови правової держави й громадянського суспільства, що сприятимемо якісним змінам у суспільній правосвідомості [3,с.19–21].

Отже, виходячи з вищенаведеного й відповідно до сучасних реалій державницького розвитку України, в основу становлення політичної нації, розвитку демократичної правосвідомості та формування національної ідеї повинні бути покладені наступні ціннісні орієнтири.

По–перше, необхідно змістити акценти з боротьби «проти» і «за» на творення «в ім'я» – держави, нації, людини на основі злагоди, толерантності, захисту національних інтересів.

По–друге, в основі націотворення повинна лежати ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на основі загальноприйнятної мети – духовного піднесення і матеріального добробуту людини в економічно й соціально міцній, духовно багатій, правовій державі.

По–третє, держава у даній системі цінностей тепер мислиться не як самомета, а як інструмент, що забезпечує досягнення мети, як засіб самоутвердження нації.

По–четверте, Україна повинна бути найвищою цінністю для всіх її громадян як їхня спільна Батьківщина в існуючих кордонах.

По–п'яте, повинна забезпечуватись правова рівність громадян України, їхня духовна та культурна цілісність і самобутність, що є важливим чинником консолідації нації.

По–шосте, повинна культивуватись як національна самоповага, патріотично орієнтована діяльність як спосіб самовираження особи, так і культурна й психологічна сприйнятливість до прогресивних надбань інших націй.

По–сьоме, громадяни України повинні усвідомлювати свій майбутній розвиток як результат співпраці у громадянському демократичному суспільстві.

По–восьме, національну ідею слід позбавити ідеологічної забарвленості.

По–дев'яте, громадянські і соціальні цінності повинні бути піднесені до рівня загальнонаціональних [4,с.254–255].

Таким чином, національна ідея буде збагачуватися у своєму втіленні, якщо суспільна правосвідомість розвиватиметься демократичним шляхом і в Україні будуть реально забезпечені права людини.

Безумовно, що саме національна ідея повинна стати ціннісним стрижнем об'єднання українського народу як світоглядна квінтесенція державницьких та духовних орієнтирів. Так, Ю.Вільчинський трактує національну ідею як політичну і культурну програму, під якою слід розуміти не лише всебічне усвідомлення власної національної своєрідності, а й свідоме намагання у всіх ділянках життя – політиці, господарстві, науці, філософії, мистецтві – виявити, організувати і розвинути свої власні сили [5,с.63–66]. Він вважає, що національна ідея яскраво репрезентована у творчості Д.Донцова, Ю.Липи, В.Липинського, М.Міхновського, Л.Українки, І.Франка, Т.Шевченка, та ін.

Своє бачення змісту поняття «українська національна ідея» пропонують представники школи етнодержавознавства (О.Антонюк, І.Варзар, В.Горбатенко, Ю.Римаренко, та ін.), для яких національна ідея (ідеологія) – це сукупність ідей, система поглядів на об'єднання нації навколо спільної мети, спрямованої на здобуття державності та подальший її розвій [6,с.166]. Вочевидь, що реалізація національної ідеї потребує відповідного рівня інституційної та неінституційної правосвідомості, коли і еліта, і народ вважають за необхідне захищати своє право на національне самовизначення й розвиток.

З нашої точки зору, можна погодитись з позицією вітчизняного дослідника О.Ляшенко, який вважає, що українська національна ідея повинна стати політичним проектом майбутньої нації, смисложиттєвим чинником національного розвитку. Відтак національну ідею слід вважати ідеєю нації як спільноти з наступними характеристиками:

1) поліетнічної, консолідованої інститутом громадянства, приналежністю до України як спільної Батьківщини;

2) свідомої своєї політичної мети – побудови незалежної, економічно міцної та соціальної, демократичної, правової держави;

3) об'єднаної спільністю історичної долі, мовою, культурними традиціями, толерантністю корінного, українського етносу щодо численних етнічних груп [4,с.253].

Разом з тим, слушною є думка української дослідниці Л.Нагорної, яка зазначає, що втомлений, дезорієнтований, поляризований український соціум демонструє байдужість до національних цінностей. Мало не все українське вважається непрестижним, а поняття «патріотизм» практично зникло з політичного дискурсу [7,с.44].

Вочевидь, що правосвідомість народу України як суспільного феномену повинна мати чітку аксіологічну основу у вигляді наступних базових констант: патріотизм; почуття національної гідності; відповідальність за долю Батьківщини; усвідомлення того факту, що повноцінна реалізація індивідуальних прав та свобод можлива лише у національному середовищі; повага до прав та свобод інших народів; визнання самоцінності української культури та мови.

В той же час зазначимо, що національна ідея, з одного боку, віддзеркалює право нації на самовизначення, а з іншого – визначає місце нації у загальнолюдській спільноті, зміцнює зв'язки нації з цивілізацією, передбачає утвердження у суспільстві загальнолюдських цінностей. Таке визначення національної ідеї має демократичний характер і застосовується як правило у розвинутих країнах, які пройшли стадію встановлення державності. Національна ідея, що формулюється теоретиками повинна враховувати й ментальні характеристики та особливості народу України. Фахівці зазначають, що в українців сформувався адаптивний тип жителів помірної смуги, і тому певні фізіологічні негаразди (дискомфорт, а з часом – незворотні зміни в метаболізмі) можуть мати (і мають) місце лише при переселенні і постійному проживанні в інших кліматичних зонах на Півночі, в тропічних краях тощо. В межах України подібних коливань довкілля немає; певний виняток можуть становити лише питомі популяції гірських країв, насамперед Карпат. Дещо інша справа з вродженими особливостями мислення, поведінки і діяльності, тобто своєрідними спадковими архетипами етносу або етнічною ментальністю. Всьому українському народу дійсно притаманна певна сукупність ментальних етнічних рис: романтизм, мрійливість, самозаглиблення, прагнення до свободи, відданість сім'ї тощо. Однак у різних антропологічних (етнічних) груп їхній прояв та співвідношення може не збігатися. Скажімо, західна (волинська) спільнота характеризується домінуванням таких рис, як терпеливість, толерантність, мрійливість та ін., тимчасом як південно–західній людності (Галичини) більш притаманні яскравий індивідуалізм, наполегливість, тенденція до лідерства. Так само можна порівнювати повну відмінність ментальності гуцулів та дніпровсько–таврійських степовиків: у перших типова для гірських мешканців відкритість і, водночас, самозаглибленість,

звичка покладатися на власні сили, у других – упертість й наполегливість, гуртовність, бажання здійснити задумане [4,с.91]. Вищеозначені характеристики знаходять свій відбиток у регіональних особливостях правосвідомості українського соціуму, а як наслідок – у відмінностях інтерпретації національної ідеї.

Таким чином, національна ідея не може бути суто науковим утворенням вона вбирає в себе історичні, ментальні та соціально–економічні особливості розвитку українського народу. Фактично національна ідея є віддзеркаленням розвитку інституційної форми правосвідомості та квінтесенцією поглядів української еліти на напрямки й сутність державотворення.

Список використаних джерел

1. Кравченко П.А. Вітчизняний культурно–історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально–філософські аспекти) / П.А.Кравченко. – К.: ГЕНЕЗА, 2001. – 332 с.

2. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика: (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): моногр. / О.Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.

3. Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення / М.Степико // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С.19–29.

4. Українська політична нація: ґенеза, стан, перспективи / В.Крисаченко, М.Степико, О.Власюк та ін.; [за ред. В.Крисаченка]. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.

5. Вільчинський Ю. Поняття і генеза української національної ідеї / Ю.Вільчинський // Сучасне суспільство. – 1993. – № 2. – С. 58–68.

6. Основи етнодержавознавства: підруч. / за ред. Ю.І.Римаренко. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.

7. Нагорна Л.П. Українська етнонація: криза ідентичності / Л.П.Нагорна // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років: зб. / Ін–т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса. – К., 2002. – С. 45–61.

Калиновский Ю.Ю. Национальная идея как отображение развития правосознания украинского общества

Анализируется влияние правосознания украинского общества на формирование национальной идеи. Доказано, что особенности общественного правосознания обуславливают характер национальной идеи в контексте интерпретации процессов государственного строительства, соотношения индивидуальных и коллективных прав.

Ключевые слова: *правосознание, национальная идея, государственное строительство, культура.*

Kalinovski, J.J. National idea as reflection of development of legal consciencess of Ukrainian society

Analysed influence legal consciencess of Ukrainian society on forming of national idea. It is proved that the features of public legal consciences stipulate character of national idea in the context of interpretation of processes of state building, correlations of individual and collective rights.

Key words: *legal consciences, national idea, state building, culture.*

УДК 124. 5 (477)

Максимович О.В.

Ідейно-теоретичні передумови конституювання парадигми українського модернізму

Розглянуто інтелектуальні пошуки періоду національно-культурного відродження в Україні в сенсі ідейно-теоретичної передумови конституювання парадигми українського модернізму.

Ключові слова: *модернізм, традиціоналізм, парадигма, національно–культурне відродження, соціокультурний дискурс, ціннісні орієнтації*

Український модернізм – поліфонія течій, напрямів, стилів у сфері архітектури, музики, живопису, літератури ... Яскраве та колоритне явище вітчизняного соціокультурного простору, переважно, першої половини XX століття, переконливе свідчення співмірності українського та європейського соціокультурних контекстів. Поряд з тим, в умовах сьогодення особливої актуальності набуває питання вихідних основ даного соціокультурного феномену, розвязання котрого передбачає не лише науковий інтерес але й прагматичну потребу, продиктовану необхідністю з'ясування суті та змісту пріоритетів національного характеру в площині бінарної опозиції «традиціоналізм–новаторство».

Відомо, що характер і специфіка вітчизняної парадигми модернізму значною мірою зумовлена особливостями її становлення з одного боку, та супровідними факторами соціокультурного дискурсу – з іншого. Ключові ідейно–теоретичні передумови її формування – це, по–перше, психоаналітичні студії; по–друге, рефлексії «філософії життя»; по–третє, інтелектуальні пошуки діячів епохи національно–культурного Відродження, котрі і становлять безпосередній дослідницький інтерес в межах даної публікації. Також, процес формування вітчизняної парадигми модернізму зумовлений впливом природничо–наукових відкриттів, соціологічними концепціями, на формування яких суттєво вплинули ідеї Ч.Дарвіна та Е.Геккеля, філософськими пошуками в просторі діалектичного матеріалізму.

Зміст ключових завдань даної публікації розкриває наступний перелік тверджень: проаналізувати характер соціокультурних процесів епохи національно–культурного Відродження; з'ясувати ключові рефлексії даного періоду, котрі суттєво вплинули на становлення парадигми українського модернізму; виявити супровідні чинники конституювання новаторської світоглядної моделі.

Суспільно–політичні та ідейно–теоретичні детермінанти вітчизняного варіанту модернізму охоплюють чималий часовий проміжок. Згідно з періодизацією відомого українського дослідника І. Лисяка–Рудницького, епоха модернізму в Україні є третім, завершальним етапом вітчизняного національно–культурного відродження, котре охоплює кінець XVIII – початок XX ст., і складається з трьох послідовних етапів: шляхетська доба (до 1840–х років); народницька доба (1840–1880) і модерністична доба (від 1890–х років до Першої світової війни) [12,с.172–191]. Слушність подібної логіки викладу проблеми засвідчує те, що в ідейній структурі вітчизняної новаторської парадигми дійсно простежуються явища зумовлені світоглядними орієнтирами, котрі становили предмет рефлексій діячів українського Просвітництва та романтизму.

Аналізуючи тогочасні бібліографічні свідчення переконуємося, що на становлення гносеологічного аспекту парадигми модернізму вплинули відкриття атомістичної структури матерії, розвиток квантової механіки і теорія відносності А. Ейнштейна. Зокрема, глибиною осмислення наукових досягнень природничих наук вирізняються праці доктора філософії Г. Костельника опубліковані в 20–30–х роках [10;11], що є свідченням того, що тогочасна інтелігенція була добре обізнана із новітніми тенеденціями в царині природничих знань. Також, низка вітчизняних періодичних видань друкували науково–популярні статті, присвячені розвитку природничих знань («Червоний шлях» [3] (Харків, 1925–1927); «Літературно–науковий Вісник» [16;14] (Львів–Київ, 1998–1931); «Сьвіт» [1] (Львів, 1881–1882) та ін). Наприклад, грунтовне філософське осмислення новітніх досягнень у сфері фізичного знання подане у маловивченій публікації науковця та громадського діяча В.Панейка « З проблемів теорії пізнання і метафізики»: «Найновіша фаза наукової думки, – зазначає автор, – приносить нам розумінє світових прояв не як тривких субстанцій, а як рухів; квалітативні (якістні) ріжниці в речах зводять ся до ріжниць квантітативних (скількісних), себто, висловлюються в релятивних взаїмно–означеннях; закидуєть ся науку про абсолютну постійність органічних, фізичних, етичних формацій, а приймаєть ся безупинну еволюцію, в котрій кожний складник має обмежене місце, ... ; позірний спокій земної кулї не тільки пояснюєть ся незвичайно складний рух, а також як результат змінливого відношення всїх иньших мас матерії» [14,с.496]. Дане твердження, яке з'явилося на сторінках «Літературно–наукового Вісника» 1908 р., а також матеріали інших вітчизняних часописів рубежу XIX–XX ст., засвідчують, що зарубіжний науковий дискурс природничого знання актуалізувався на теренах України у формі оцінок і спроб інтерпретації, чому сприяла добре налагоджена інтелектуальна комунікація між галицькою інтелігенцією й інтелектуальними колами Австрії, Польщі, Франції, Німеччини.

Науково–популярний резонанс в Україні отримала теорія еволюційного розвитку Ч. Дарвіна а також схожі ідеї Е.Геккеля загалом, та, зокрема, соціологічні течії (як от соціальний дарвінізм, расово–антропологічна школа), представники яких намагалися трактувати соціальні явища з погляду закономірностей біологічного розвитку живих організмів. Наприклад, часопис «Українська хата» публікував розвідки, присвячені Ч.Дарвіну [4], Е.Геккелю [2], рецензував переклад книги економіста Т.Мальтуса, котрий розглядав суспільство як живий організм із «критичною масою», необхідними умовами виживання якого є боротьба за існування та природний відбір [9,с.575]. Отож, з поглядів Т. Мальтуса

випливало, що соціальна протидія природнім регуляторам розвитку суспільства неминуче призведе до масштабної катастрофи.

Філософські пошуки в семантичному просторі діалектичного матеріалізму становили на певному етапі досліджуваного періоду магістральний напрям здійснення філософського дискурсу. Після подій 1917 р., матеріалістичні філософські студії трансформувалися в окремий різновид філософських пошуків – «марксизм». Хоча тематичний спектр проблем, які піднімалися марксистською філософією обмежувався, все–таки у 20–х роках XX ст. це була найбільш системна й академічно організована форма здійснення наукового пошуку в площині соціогуманітарних знань. Цікаві відомості про діяльність та організацію марксистського вектора філософії в Україні містяться у стенограмі Всесоюзної конференції в Москві, опублікуваній харківським часописом «Прапор марксизму» (1927–1932). Згідно із доповіддю М. Скрипника та Р.Левіка осередками вітчизняної марксистської філолософії були Український інститут марксизму (заснований 1923 р. [7,с.216]) та Київська марксистсько–ленінська кафедра (заснована 1926 р. [6,с.224]). Зокрема, із стенограми доповіді довідуємося про тематичний спектр досліджень Українського інституту марксизму: «1) Категорія випадковості в філософії й науці – С. Ю. Семковський; 2) Категорія випадковості – П. І. Демчук; 3) Поняття закономірності у Маркса – С. Ю. Семковський; 4) Причиновість та взаємодія у Гегеля і Маркса – С.Ю.Семковський; 5) Проблема причиновости – П. І. Демчук; ... 8) Судження, свідомість і дійсність – А. П. Філіпов; 9) Про природу логічного – Нестеренко; 10) Пограничні об'єкти біологічних і соціологічних наук – П. І. Перлін; 11) Наука про природу й наука про суспільство – тов. Бойко; ...» [7,с.221]. Перелік тем означений доповідачем, розкриває широкий спектр тематики філософських досліджень, хоча й ідеологічно заангажований. У руслі сказаного додамо, що, до прикладу в дослідженнях парадигми модернізму американського суспільствознавця Е. Сміта філософія марксизму розглядається як її базова ідейно–теоретична передумова.

Світоглядні візії діячів вітчизняного Просвітництва реконструйовано на основі матеріалів «Украинского Вестника» (Харків, 1816–1819), – часопису філософських, мистецьких, культурологічних, релігійних, історичних, економічних, літературознавчих питань, заснованого при Харківському університеті І.Срезневським. Інтелектуальна група видання (І.Срезневський, Р.Гонорський, Г.Квітка–Основяненко, П.Гулак–Артемовський, І. Воронов, П. Лодій, В. Каразін та ін.) актуалізувала світоглядні перспективи Модерну в українському контексті. Зокрема на сторінках видання розкривалися теми інтелектуалізму, соціальної рівності, ідентичності (в тому числі й національної) та ін.

З–поміж соціально–філософських вимірів Модерну в межах вітчизняного Просвітництва простежуються ідеї: легітимізації природного права як елемента організації соціальної системи; закону як методологічного гаранту рівноправності антагоністичних суб'єктів рефлексії та дії; аксіологічної децентрованості суспільства; контекстуальної природи мислення і соціальної дії; нівелювання імперативно–догматизуючого статусу традиційних елементів соціокультурного дискурсу; лінійно–поступового розвитку суспільства; об'єктивної історичної свідомості. Отже, констатуємо, що дефініція Модерну як «дискурсу влади та легітимізації» (Ж.Ф.Ліотар) виявляється слушною й при окресленні українського контексту становлення парадигми модернізму. На загал, внесок діячів українського

Просвітництва в процесі конституювання парадигми модернізму полягає у розташуванні на позитивному оцінковому полюсі соціокультурного дискурсу ідейних вимірів Модерну.

Діячі другого періоду українського національно–культурного відродження, який згідно з періодизацією І.Лисяка–Рудницького, охоплює 1840–1880 рр., сформулювали і теоретично обґрунтовали традиційно–народницьку світоглядну модель з елементами романтизму. Відомий культуролог М.Семчишин так характеризує період: «В основному цей дуже важливий період для дальшого національно–культурного зростання України можна поділити на два етапи: романтичний – це покоління кирило–мефодіївців у 50–х роках, позитивістичний – це покоління так званої Старої Громади (60–80 роки)... І треба признати, що саме народництво відкрило мовну та етнічну єдність усіх земель, а це було передумовою культурної, а згодом і політичної свідомості модерного українства» [17,с.255]. В руслі сказаного пригадаємо, що, наприклад, відомий фахівець з історії західноєвропейської філософії Б. Рассел трактує становлення романтизму за принципом «відштовхування», тобто, як наслідок «зворотної» інтелектуальної та суспільно–політичної реакції на системні, раціоналістично орієнтовані ідейні перспективи Просвітництва. Вітчизняний дослідник М.Паласюк обстоює аналогічну позицію, розглядаючи явища українського романтизму в контексті кризи світоглядних перспектив просвітницького раціоналізму: «Поява романтичного світогляду зумовлена крахом світоглядних цінностей просвітницького раціоналізму, концентрованим виразом яких стала філософська система Гегеля ...» [13, с. 44]. І далі: « Для Гегеля, чия філософська система є вершиною європейської теоретичної думки, людська суб'єктивність, індивідуальність є лише випадковою, тому несуттєвою» [13,с.44].

Проблема співмірності світоглядних пріоритетів романтизму та модернізму стала предметом аналізу в творчості В. Петрова. Один із найяскравіших представників українського модернізму, аналізуючи епістолярну спадщину учасника Кирило–Мефодіївського братства П. Куліша, констатує: «Дискусія минулого року про взаємини європейської й української культури зачепила низку питань, що їх був висунув свого часу ще Куліш. Тема міста й села, Європи й хуторянства, цивілізації й природи – це типова Кулішева тема» [15,с.71]. В.Петров проаналізував листи П.Куліша, написані впродовж мандрівки Європою 1858 р., результати дослідження опублікувавши на сторінках часопису «Життя й революція» за 1925 р., у статті «Хуторянство і Європа»[15]. Висновки В.Петрова – об'єктивне зіставлення романтичного та модерністичного світоглядів. Так, автор, означивши тематичну близькість зацікавлень діяча Кирило–Мефодіївського братства та прихильників новаторської парадигми, все–таки проводить лінію розрізнення між світоглядними моделями романтизму та модернізму: «Куліш приїхав на Захід не як естет, що шукає нових фарб і ароматів, музейних раритетів і антикварних bibelots ... Куліш приїхав на Захід як людина певних соціальних інтересів. Кав'ярня, бульвар і музей не були тими місцями, що вабили його. ... Його мандрівка по Європі року 1858–го – мандрівка «соціальних тем» [15,с.73]. В.Петров артикулював відмінність між обома світоглядними парадигмами: романтизм на його думку – екстравертно орієнтована світоглядна модель (хоча із ознаками акцентуації суб'єктивного чинника); натомість модерністична модель постає як сукупність світоглядних пріоритетів індивідуалістичного порядку.

Геополітична обставина вітчизняної соціокультурної історії детермінувала дихотомічний характер її інтелектуального дискурсу. На території України, підпорядкованій Російській імперії, становлення романтизму як мистецько–філософського феномену відбулося в Харківському університеті. Прогресивними студентами цього навчального закладу (А. Метлинський, Л. Боровиковський, О. Корсун) було ініційоване створення гуртка «Харківських романтиків». Інтенсивність українського національно–культурного відродження посилювали також здобутки історичної науки, з–поміж яких – чотиритомна праця з історії України Дмитра Бантиш–Каменського (1822), п'ятитомна історія України Миколи Маркевича (1842–1843). В даному часовому проміжку набули популярності філософські концепції таких філософів, як І.Кант, Лессінг, Й.Г.Фіхте, Ф.Феллінг, Г.Гегель [13,с.54–79]. Кульмінацією вітчизняного національно–культурного відродження стало створення весною 1846 р., на основі таємного студентського гуртка Кирило–Мефодіївського братства. Напрацювання кирило–мефодіївців, отримали продовження в діяльності «громадівців», які гарантували інтелектуальну тривалість, діалогічність українського інтелектуального процесу XIX ст. На території ж України, підпорядкованій Австо–Угорській імперії, найповніше народницьку парадигму з романтичною ідеологією втілили діячі культурного осередку під символічною назвою «Руська трійця». Осмислення творчих здобутків цього осередку натрапляємо у спогадах Я.Гловацького: «Слухач другого року філософії ... Маркіян Шашкевич, який, ...займався руською мовою та історією Русі, ... зблизився зі мною, щиро відкрив свої думки, сказав, що він русин, і рішуче заявив, що нам, молодим русинам, необхідно об'єднатися у гурток, вивчати слов'янську і руську мови, поширювати у руських колах розмовну руську мову, підняти народний дух, просвітити народ і, борячися з полонізацією воскресити руську писемність у Галичині...»[20,с.154]. І далі: «Було вирішено, що треба іти в народ, досліджувати на місцях, збирати з його власних уст пісні, яких народ зберігає у пам'яті тисячі, записувати його прислів'я і приказки, його повісті й перекази, – словом, нам, філософам треба іти до народу і вчитися у нього мудрості» [20,с.162].

Цікаві міркування з приводу інтелектуальної інтеграції основних ідей романтичного світогляду в українському контексті опубліковані редактором християнського часопису «Дзвони» (Львів, 1931–1939) Павлом Ісаївим, – «Духовні течії в Європі за М. Шашкевича »[8]. На думку автора, ідейні джерела романтизму як світоглядного феномену слід шукати у раціоналістичних філософських концепціях Дж.Лока, В.Вольтера, Ж.Ж.Руссо, Ш.Л.Монтеск'є та Д.Дідро [8,с.253]. Ці мислителі теоретично обґрунтували ідеї рівності, народовладдя, емпіричним виразом яких постали революційні події у Франції й інших країнах, котрі в свою чергу, детермінували розгалуження соціального складника раціоналістичної парадигми на три течії: лібералізм, соціалізм і націоналізм. Романтизм як специфічну світоглядну модель, на думку П. Ісаїва, варто розглядати як один із різновидів націоналізму, становлення котрого значною мірою зумовлене студіями представників німецької класичної філософії.

Критичне сприйняття в українському інтелектуальному просторі новаторської парадигми зумовлене тривалим негативним державницьким досвідом. Я. Поліщук означує цей феномен, як «комплекс ксенофобії» і, напевне, має рацію. Аналогічний погляд на проблему знаходимо у роботах Е.Сміта, котрий інтерпретує соціокультурні конфлікти на кшталт суперечки між українськими народниками та модерністами, як «кризу

ідентичності» [18]. І. Лисяк–Рудницький розглядає соціокультурне протистояння кінця XIX – першої половини XX ст. як спробу самоізоляції під впливом імперської фобії. Вельми влучно проблему, пов'язану із специфічно–вітчизняним контекстом становлення новаторської парадигми, означив М.Сріблянський: «Перед нами яскраво стоїть глибока проблема культури: чи йти старим шляхом українофільщини, чи залишити традиції хуторянського світогляду і варварства та шукати культурного самоозначення? Так, шукати культурного самоозначення, бо це значить визволятись від залежності од чужої культури, маючи підставу і поживу у власній сфері мислення і світовідчування» [19,с.104].

Підсумовуючи, акцентуємо, що модернізм як соціокультурне явище являє собою суттєву складову тривалого національно–культурного відродження кінця XVIII–початку XX ст. З концептуальної точки зору, діячі вітчизняного Просвітництва актуалізували в українському контексті соціально орієнтовані світоглядні перспективи Модерну, які лягли в основу становлення вітчизняної парадигми модернізму. Явища співмірностей, аналогій, причинно–наслідкових зв'язків між українським Просвітництвом, романтизмом і модернізмом дозволяють стверджувати, що парадигма українського модернізму в своїй основі опиралася не лише на здобутки зарубіжних дослідників. Особливості становлення українського модернізму розкривають його як соціально орієнтовану парадигму вітчизняного соціокультурного дискурсу становлення котрої відбулося в контексті загального процесу вітчизняного національно–культурного відродження.

Список використаних джерел

1. В. К. Чарльз Дарвін /В. К. // Світ: ілюстр. літературно–політично–наук. часопись. – Львів: Перша зв'язкова печатня ві Львові, 1882. – № 16–17 – С. 302–303.

2. Геккель Е. Світові загадки. Загальна картина культури XIX ст. Боротьба за світогляди. Монізм і дуалізм / Е. Геккель; [перекл. з нім. М. Лукич //Українська хата: літературно–науково–громадськ. і економічн. ілюстр. місячник. – К.: Друкарня П.Барського, 1909. – № 3–4. – С. 153–156.

3. Герасимович Б. Еволюція світів в світлі сучасної науки /Б.Герасимович // Червоний шлях: громадсько–політичн. і літературно–наук. місячник. – Х.: Вид–во держ. обєднання «Харків–Друк», 1923. – № 1. – С. 133–145.

4. Горіїв В. Чарльз Дарвін /В. Гор–іїв // Українська хата: літературно–науково–громадськ. і економічн. ілюстр. місячник. – К.: Друкарня «П. Барського», 1909. – № 3–4. – С.105–108.

5. Демчук П. Проблема випадковости /П. Демчук // Прапор марксизму: орган укр. ін–ту марксизму. – Х.: Перша друкарня держ. вид–ва України ім. Г. І. Петровського, 1928. – №1. – С. 23–60.

6. Доповідь Левіка про роботу Київської марксистсько–ленінської катедри; [стенограма доповіді. тов. Левіка] // Прапор марксизму: орган укр. ін–ту марксизму. – Х.: Перша друкарня держ. вид–ва України ім. Г. І. Петровського, 1928. – № 2. – С. 224–229.

7. Із стенограми І Всесоюзної конференції науково–дослідних установ у Москві. Про роботу Українського Інституту Марксизму; [стенограма доповіді. тов. Скрипника] // Прапор марксизму: орган укр. ін–ту марксизму. – Х.: Перша друкарня держ. вид–ва України ім. Г. І. Петровського, 1928. – № 2. – С. 216–224.

8. Ісаїв П. Духовні течії в Європі за М. Шашкевича/ П. Ісаїв // Дзвони. – Львів, 1937. – Ч. 7–8. – С. 253 – 259.

9. Козловський В. Ново–мальтузіанська теорія про величину суспільності і її регулювання / В. Козловський; перекл. Осип Назарук // Українська хата: літературно–науково–громадськ. і економічн. ілюстр. місячник. – К.: Друкарня «П. Барського», 1910. – №9. – С.575–576.

10. Костельник Г. Поняття матерії в старих атомістів та нинішній фізиці./Г. Костельник; [Відчит на наукових зборах богословського товариства у Львові 30 листопада 1932 року]. – Львів: Відбитка з «Богословія», 1932. – Т. X. – Кн. 4. – 14 с.

11. Костельник Г. Три розправи про пізнання: Свідоме й несвідоме в пізнанні. Джерела суб'єктивних поглядів пізнання зовнішнього світу /Г. Костельник – Львів: Накладом т–ва св. апостола Павла, 1925. – 199 с.

12. Лисяк–Рудницький І. Історичні ессе: в 2 т. /І. Лисяк–Рудницький; [перекл. з англ. БадікМ., Гаврилів У., Грицак Я. та ін.]. – К: Основи, 1994.– Т. 1. – 554с.

13. Паласюк М. Ідеї німецького романтизму в українській духовній культурі: дис. канд. філос. наук: 09. 00. 05/ М. Паласюк. – Львів, 2000. – 151 с.

14. Панейко В. З проблемів теорії пізнання і метафізики /В. Панейко // Літературно–науковий Вісник. –Львів: Видає Наук. т–во ім. Шевченка, 1908. – Т. 43. – Кн.. 9. – С. 489–500.

15. Петров В. Хуторянство і Європа / В. Петров // Життя й революція: щомісячн. журн. громадськ. життя, л–ри і науки. – К: Держ. вид–во України, Держтрест «Київ–Друк», 1925. – №7. – С. 71–79.

16. Раковський І. Ювілей ідеї розвою /Раковський І. // Літературно–науковий Вісник. –Львів: Видає Наук. т–во ім. Шевченка, 1909. – Т. 46. – Кн.. 4. – С. 140–154.

17. Семчишин М. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу) /М. Семчишин. – Нью–Йорк; Париж; Сидней; Торонто: вид–во НТШ, 1985. – Б–ка українознавства: Т. 52. – 550 с.

18. Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт; [Пер с англ.] – К.: «КІС», 2004. – 170 с.

19. Сріблянський М. Боротьба за індивідуальність /М. Сріблянський // Українська хата: літературно–науково–громадськ. і економічн. ілюстр. місячник. – К.: Друкарня «П. Барського», 1912. – № 2. – С. 96–108; №3–4. – С. 170–185.

20. Тисяча років української суспільно–політичної думки: [у 9 т.] – К.: Дніпро, 2001. – Т. 5. – Кн. 1. – (XIX ст.). – 512 с. ; – Кн. 2 . – (Кінець XIX – початок XX ст.) – 550 с. ; Т. 6. – 520 с.

Максимович О.В. Идейно–теоретические предпосылки конституирования парадигмы украинского модернизма

Рассмотрены интеллектуальные поиски периода национально–культурного возрождения в Украине в смысле идейно–теоретической предпосылки конституирования парадигмы украинского модернизма.

Ключевые слова: *модернизм, традиционализм, парадигма, национально–культурное возрождение, социокультурный дискурс, ценностные ориентации.*

Maksymovych, O.V. The ideological and theoretical premises of constituting of Ukrainian modernism paradigm

The intellectual searches of the national and cultural revival period in Ukraine have been analyzed in sense of ideological and theoretical preconditions of constituting of Ukrainian modernism paradigm.

Key words: *modernism, traditionalism, paradigm, national and cultural revival, socio–cultural discourse, value orientations.*

УДК 321.01 : 316.334.5

Акопян В.Г.

Сучасні соціально-філософські та політичні концепції екобезпечного розвитку

Розглядаються основні філософські доктрини екобезпечного розвитку від Нового часу до кінця XX століття.

Ключові слова: *людина, природа, географічний детермінізм, екологія, екологічна безпека.*

Хоч філософи–просвітники і піднесли розум, поставивши його на визначальне місце в тому числі і в екологічній проблематиці, тим не менш, важко не побачити в їх поглядах постійне протистояння розуму і почуттів, співвідношення між якими кожен із них вирішував по–своєму. Це протистояння було властиве всій філософії Нового часу, отримавши відповідно назву раціоналізму та емпіризму (сенсуалізму).

Тим не менш, боротьба між цими напрямами розгорталась на тлі головної визначальної риси філософії цього періоду – якою стала опора на науку. У практичному плані вона означала орієнтацію на справжнє пізнання світу, зокрема природи, на пізнання, що передбачало б емпіричний досвід, а не лише вивчення Біблії. При цьому розвиток наукового, зокрема природничонаукового пізнання, спирався на девіз не «наука для науки», а наука задля збільшення влади людини над природою, зростання сили людини [1,с.153]. Засновник емпіризму Френсіс Бекон виділяє нову характеристику знання: знання є сила, і «ми стільки можемо, скільки знаємо» [2,с.86]. Проте розвиток науки як цілого логічно забезпечувався обома напрямами: і емпіричним, і раціональним пізнанням.

Представники емпіризму визнавали чуттєвий досвід єдиним джерелом знань і стверджували, що все знання опосередковується в досвіді і за посередництвом досвіду. Так, Ф.Бекон, проголошуючи знання силою, все ж визнавав, що дійсною силою воно може стати лише якщо воно істинне, тобто ґрунтується на виявленні справжніх причин природних явищ. Тому він розрізняв «плодоносні» і «світлоносні» досліди, перші з яких приносять безпосередню користь, не даючи широких обріїв знання, а другі дарують істинне знання, яке не завжди веде до безпосередньої користі, проте дає пізнання законів природи. Саме «світлоносні» досліди, на думку Ф.Бекона, характеризують міць людського інтелекту.

Шукаючи шляхи вдосконалення наукового пізнання, Ф.Бекон також обґрунтовує метод індукції (відкриттів було б набагато більше, якби дослідники були озброєні правильним методом) і виокремлює низку заблуджень, позбавлення від яких здатне забезпечити істинність результатів наукового пізнання (ці заблудження відомі під метафоричними назвами ідолів печери, театру, ринку, роду). Піднесення науки спостерігається і в соціально–політичних поглядах Бекона – адже в запропонованій утопічній моделі «Нової Атлантиди» головною установою є своєрідний науково–технічний центр, що має вирішальне слово в справах організації діяльності населення.

Емпіричним є і гносеологізм Т.Гоббса – він стояв на позиції, що знання добувається з відчуттів, за посередництвом порівняння, сполучення і розділення (така увага до відчуттів як джерела знання означає сенсуалізм його концепції). Щодо устрою оточуючої нас природи, то він вважав, що світ являє собою сукупність тіл, що підпорядковуються законам механічного руху, і заперечував існування душ як особливих субстанцій (єдино можливими є матеріальні тіла).

Більш відомими і значущими для історії філософії стали соціально–політичні погляди Т.Гоббса, які ґрунтувались на уявленні, що природним станом людей є війна всіх проти всіх – і для виходу з цієї війни утворюється суспільство на засадах узгодження інтересів та держава як продукт суспільного договору. При цьому держава, неминуче подавляючи кожну особистість (яка є лише гвинтиком у ньому), виступає чудовиськом – «Левіафаном» (Левіафан – біблійне чудовисько, зображене як сила природи, що принижує людину; Гоббс використовує цей образ для опису могутньої держави – «смертного Бога»). В цю концепцію укладається і позиція Гоббса щодо егоїстичної природи людини – в основі її поведінки лежить стремління до самозбереження, власна користь і любов до себе [3,с.138]: «природа людей є сукупністю потреб, пристрастей, здібностей і сил» [4,с.442].

Безпосередньо емпіричну теорію пізнання розробив Дж. Локк, поділивши пізнання на інтуїтивне, демонстративне і сенситивне і обґрунтувавши принцип матеріалістичного сенсуалізму (походження всіх знань з чуттєвого сприйняття зовнішнього світу). Цю теорію, послідовно викладену в праці «Досвід про людське розуміння» [5] характеризують такі основні тези:

– в розумі людини немає жодних вроджених ідей;

– є лише два досвідних джерела ідей: відчуття і рефлексія (перші виникають від впливу об'єктів реальності на органи чуттів, другі – коли наш розум розглядає діяльність нашої душі);

– реальна сутність речей лишається незмінною і розум людини має справу тільки з «номінальними сутностями».

Соціально–політичні погляди Дж.Локка теж ґрунтуються на концепції природного права, а держава, на його думку, виникає тоді, коли люди відмовляються від права на природний самозахист і передають його державному апарату. Сюди ж вписуються і його педагогічні погляди: якщо суспільний лад такий, що особистість не може отримувати від суспільства необхідні для виховання ідеї, то його слід змінити [6,с.177–178].

Якщо вчення філософів–емпіристів більшою мірою включили ідеї про методи наукового пізнання та про соціально–політичні процеси, то в раціоналізмі ми знаходимо більше вказівок безпосередньо на філософію природи.

Так, вчення Р.Декарта про природу ґрунтується на таких положеннях:

– в усьому світі тільки одна матерія, яку він ототожнює з протяжністю;

– матерія розвивається за власними законами, всі явища природи причинно обумовлені – але Бог створює матерію і придає їй рух;

– є два незалежних начала: матеріальна і духовна субстанція

– матерія складається з елементарних часток, локальна механічна взаємодія яких і утворює всі природні явища;

– серед цих частинок є частинки трьох родів: вогонь, повітря, земля – вони відрізняються розмірами й формою, здатні рухатись, перетворюватись одна на одну [7,с.144–145].

Спираючись на дуалізм душі й тіла, у своїй космології Р.Декарт все ж лишається матеріалістом: він висуває гіпотезу про природний розвиток планетної системи і навіть про розвиток життя на Землі згідно законів природи. Також він розглядає тіла тварин і людини як складні машини, що підкоряються законам механічного руху – таким чином, людина є «реальний зв'язок бездушного і безжиттєвого тілесного механізму з розумною душею, яка володіє волею й мисленням» [6,с.159–161]. Але цей зв'язок дійсно є нерозривним, і він може бути основою нового, практичного знання: «дух так сильно залежить від стану і від розташування органів тіла, що якщо можна знайти який–небудь засіб зробити людей мудрішими або спритнішими, ніж вони були до цих пір, то, я думаю, його треба шукати в медицині» [8].

Б.Спіноза, так само, як і Р.Декарт, продовжував лінію раціоналізму і намагався побудувати свою концепцію на основі безумовно достовірних вихідних положень, а основною метою філософії вважав завоювання панування над зовнішньою природою і вдосконалення природи людської [6,с.168–169]. Його вчення про природу [9] може бути викладене такими тезами:

– існує лише одна субстанція – природа, ототожнена з Богом. Вона є причиною самої себе, існує незалежно від розуму і може осягатись ним лише як протяжність або як мислення;

– конкретні речі є одиничними проявами субстанції (модусами), їх нескінченна множина;

– рух не вважається обов'язковим атрибутом субстанції;

– людина як предмет пізнання не є певним винятком у світоустрої – він у будь–якому випадку є частина природи [6,с.170;12,с.146–147].

Г.Лейбніц, так само, як і його попередники–раціоналісти, розвиває вчення про буття у формі вчення про субстанцію. Однак у своїй концепції він намагався поєднати вчення Аристотеля про внутрішню доцільність природних явищ із ідеями Спінози про механізму причинність. Його концепція [10] ґрунтується на ідеї про монади – неподільні, духовні субстанції:

– число монад нескінченно, кожна з них володіє сприйняттям і стремлінням, чим забезпечується рухливість і активність субстанції;

– кожна монада є єдністю матерії і форми, душі й тіла – в сукупності вони утворюють світ, що осягається розумом (а похідним від нього є матеріальний світ);

– монади фізичним чином не взаємодіють одна з одною, але разом із тим утворюють єдиний світ, який регулюється наперед встановленою гармонією, що залежить від Вищої монади (Бога) [6,с.186–187;12,с.148–149];

– відповідно, людина є монадою, яка знаходиться на відносно високому рівні розвитку, її головний атрибут – активність, здатність до дії, сила [10,с.404].

У цілому, філософія Нового часу визначила межі екологічної парадигми і вирішення проблеми взаємовідносин людини й природи межами розуму, науки і досвіду – відкривши подальші горизонти варіативності в їх тлумаченні.

Специфічні погляди на екологію сформувались в рамках так званого географічного детермінізму – це напрям, згідно якого природні умови, клімат тощо визначають специфіку політичного і соціально–економічного життя країн, впливаючи зокрема на національний характер спільнот, що їх населяють. Причому йдеться не просто про наявність впливу географічного чинника (адже цей вплив визнається усіма концепціями), а про його визначальність на тлі інших факторів [11].

Хоча формування зародків географічного напряму в суспільствознавстві відносять ще до часів античності, періодом його найбільшого розквіту вважається друга половина XVIII–XIX століття. Тож, спираючись на погляди Г.Т.Бокля, Й.Г.Гердера, Л.Мечникова, Ш.–Л.Монтеск'є, Ф.Ратцеля, Е.Реклю, К.Ріттера в працях яких концепція географічного детермінізму викладена найбільш послідовно, можна виокремити такі концептуальні настанови цього напряму [дет. див.:2;12;13;14;15]:

– національний характер залежить від кліматичних умов проживання народів (так, північні народи більш моральнісні за південні, натомість мешканці півдня більш творчі) (Ш.–Л.Монтеск'є);

– клімат і природа впливають і на фізіологічний стан населення (північні народи фізично сильніші і витриваліші за мешканців півдня);

– кліматичні відмінності також обумовлюють і різницю між європейським і азійським характерами (на це вказував ще Аристотель [1,с.601]);

– історія будь–якого народу відповідає його природним умовам проживання (Г.Т.Бокль);

– ключовими природними факторами, що визначають національний характер і політичну долю народу, є клімат, рельєф місцини і характер ґрунту (Ш.–Л.Монтеск'є [14,с.366,391–392]), Ж.–Б.Дюбо вказував і на вплив якості повітря [16,с.391];

– клімат впливає на людину, але і людина впливає на клімат, перетворюючи його, і дія клімату одразу ж нерозривно з'єднується зі своєрідною внутрішньою протидією даної живої істоти (Й.Г.Гердер);

– існує тісний зв'язок і між географією та політикою («зростаючий народ потребує збільшення земель» (Ф.Ратцель).

Наукові доробки сучасних представників географічного детермінізму – це роботи Е.Гірусова, І.Ширкової, І.Забєліна, І.Крутя, Н.Мукітанова, Н.Сухової та ін. У них в цілому простежується вплив названих ідей, хоча сьогодні географічний детермінізм поступово вилився в інший, ширший, напрям суспільствознавства – геополітику (яка передбачає географічний, історичний і соціологічний аналіз питань, пов'язаних з політикою і просторовими структурами на різних рівнях (від державного до міжнародного).

Оцінюючи географічну гілку в суспільствознавстві, Л.Гумільов [17,с.431] вважав, що географічний детермінізм є «недостатнім» підходом, оскільки абсолютизує пасивну дію природи на людські суспільства і ігнорує їх активну роль у визначенні власної долі в ході господарсько–економічної діяльності, науково–технічної творчості і соціально–політичного розвитку: «ступінь розвитку цивілізації визначається зрушенням від парадигми «природа – людина», коли географічний детермінізм істотно має рацію, до парадигми «людина – природа», коли цей детермінізм не має істотної рацію і явно недостатній. На ранніх етапах розвитку суспільства роль природно–географічного чинника (первинних ресурсів) велика і навіть визначальна, на пізніших – вона значно менша (але зростає роль вторинних ресурсів як умови подальшого якісного прогресу суспільства)» [18,с.138].

Загалом, історичні і сучасні теорії, що відносяться до цього напряму, можна оцінювати по–різному: вони привернули увагу до впливу природного середовища на розвиток суспільств, хоча, можливо, дещо його і абсолютизували. Проте, на відміну від усіх попередніх, вони більш конкретно зосередили наукову увагу саме на екологічній проблематиці, на світоглядному осмисленню питань клімату, природи, їх впливу на етнонаціональні і соціально–економічні особливості спільнот.

Концепції географічного детермінізму побудовані на *вузькому* тлумаченні екології, яке є традиційним і загальновідомим. Згідно вузького тлумачення, під екологією розуміється сфера діяльності і наука, що вивчає проблеми коеволюції природи і людства, проблеми збереження природного різноманіття на планеті та інші аспекти охорони живої природи. Усі традиційно екологічні проблеми, які аналізуються сучасними науковцями, – це проблеми взаємин людини і природи, охорони довкілля, етичного ставлення до нього.

Проте поняття «екологія» має ще й широке тлумачення – яке особливо важливо підіймати саме для філософського дослідження, і відповідно цю двоїстість необхідно перекладати і на екологічну свідомість, і на екологічну культуру суспільства, і на екологічне виховання [19]. Якщо вузьке тлумачення екології вказує лише на взаємодію людини з першою природою, то широке підкреслює: людина входить і взаємодіє також і з другою, створеною нею ж самою «природою» – соціальним світом.

Оскільки людина включена, з одного боку, в природне, а з іншого, – в соціальне середовище, ми не маємо право обмежити її екологічну свідомість і культуру тільки взаєминами з першою, органічною, природою. Тому широке значення поняття «екологія» має включати взаємини як із біологічним, так і з соціальним оточенням людини і слід говорити про «екологію людського розуму, екологію пізнання й творчості, екологію думки і слова, екологію людської дії та керуючого впливу на складні системи» [20,с.148].

Зрештою, найзмістовніші філософські доробки дійсно не обмежуються вузьким тлумаченням екологічної проблеми. Прикладом екологічної парадигми, яка враховує інтеграцію людини і в природне, і в соціально–економічне середовище, є концепція К.Маркса, викладена в «Економічно–філософських рукописах 1844 року».

Зокрема, у цій праці підкреслюється, що людина завжди має справу з предметом і з предметним освоєнням навколишнього світу. Для Карла Маркса людина – це істота, яка «покладає ... свої дійсні, предметні сутнісні сили як чужі предмети» [21,с.148]. В іншому місці твору К.Маркс підкреслював: «Практичне творення *предметного світу*, *переробка* неорганічної природи є самоутвердження людини» [21,с.88].

К.Маркс вказував на предметно–чуттєве перетворення природи і суспільства як найважливіший аспект життя особистості. Фактично, порушення цього аспекту виливається в різноманітних формах відчуження особистості, серед аспектів якого Маркс виділяв:

1) відчуження людини від продукту своєї праці;

2) відчуження людини від процесу праці (внаслідок примусу і самопримусу);

3) відчуження людини від своєї сутності як духовної життєдіяльності, оскільки людина перетворює її на спосіб підтримки свого існування;

4) відчуження людини від природи;

5) відчуження людини від роду (від суспільства і від родової сутності);

6) відчуження людини від людини [21,с.81–93].

Своєрідне резюме своєму розумінню взаємин людини і природи мислитель подає при розкритті сутності комунізму. Він пише: «*комунізм* є *позитивне* вираження скасування приватної власності; на перших порах він виступає як *загальна* приватна власність». Беручи відношення приватної власності в його *всезагальності*, комунізм:

1) в його першій формі є лише *узагальненням* і *завершенням* цього відношення;

2) і у формі політичній, і вже при усуненні держави – постає як реінтеграція, або повернення людини самої до себе, як ліквідація людського само відчуження;

3) як *позитивне* скасування *приватної власності* – цього *самовідчуження людини* – постає через це як «справжнє *привласнення людської* сутності людиною і для людини; а тому як повне, таке, що відбувається свідомим чином і зі збереженням всього багатства попереднього розвитку, повернення людини до самої себе як людини *суспільної*, тобто людяної. Такий комунізм, як завершений натуралізм = гуманізму, а як завершений гуманізм = натуралізму; він є *дійсне* розв'язання суперечності між людиною і природою, людиною і людиною» [21].

Зважаючи на таке комплексне, всеохопне вирішення питання, запропоновану К.Марксом формулу «комунізм як ...» можна вважати «ідеальною екологічною парадигмою». (Хоча – пам'ятаємо – ідеальне далеко не завжди має шанси на реалізацією, і часто лишається лише утопією на папері або у свідомості автора чи його послідовників.)

Більш сучасні концепції екології життєтворчості представлені в рамках діяльності «Римського клубу» – це міжнародна неурядова організація, яка діє з 1968 р., об'єднує представників світової політичної, фінансової, культурної і наукової еліти і має на меті дослідження і пошуки вирішення глобальних проблем, що постали у наш час перед людством. Завдяки цим своїм дослідженням представники «Римського клубу» зробили значний внесок до вивчення перспектив розвитку біосфери і пропаганди ідеї гармонізації відносин людини і природи. Також їх внесок до вирішення екологічних проблем у першу чергу визначається тим, що вони привертають своїми доповідями до них увагу громадськості.

У загальному розумінні, до проблематики, що розкривається в працях представників Римського клубу відносяться: Б.Гаврилишина, Е.Ласло, Д.Медоуза, Е.Пестеля, А.Печчеї, Дж.Форрестера (осмислення екологічної проблеми як глобальної, прогнозування поведінки екологічних систем, глобальної моделі розвитку людства і природи в їх єдності); Б.Коммонера (екологічні закони взаємодії суспільства і природних систем); Ю.Одум (суттєві ознаки сучасної екологічної ситуації та її кризового стану); Р.Уіттекера (закономірності існування екосистем); М.Харруела (екологічні наслідки ядерної війни); А.Гора, Г.Коля, Ф.Міттерана (політичні аспекти розв'язання екологічних проблем); Р.Фоулі (екологічні аспекти еволюції людини); Л.Моргана, Г.Спенсера, Е.Тейлора, А.Тойнбі, О.Шпенглера (антропологічна концепція дослідження різноманітних культур, традицій, цінностей людських спільнот).

У знаменитій першій доповіді Римського клубу (1972 р.) «Межі зростання» [22], підготовленій під керівництвом Денніса Медоуза доводилося, що якщо сучасні тенденції зростання чисельності населення, індустріалізації, забруднення природного середовища, виробництва продовольства і витрати ресурсів будуть тривати, то протягом наступного

сторіччя людство прийде до катастрофи, до похмурого напівзлиденного існування. Все це породило настрої, відомі по назвою алармізма (від англ. «alarm» – тривога).

З іншого боку, разом із другою доповіддю «Людство на перепутті» (роботу над яким очолили М.Месарович і Е.Пестель) викладені в них моделі заклали основу ідеї обмеження споживання ресурсів за рахунок так званих промислово слаборозвинених країн. У цій доповіді запропоновано концепцію «органічного зростання», згідно якої кожен регіон світу повинен виконувати свою особливу функцію, подібно до клітини живого організму. Концепція «органічного зростання» була цілком прийнята Римським клубом і по сьогоднішній день залишається одній з основних ідей, що відстоюються ним. Ця ідея продовжена і в праці Я.Тінбергена «Перегляд міжнародного ладу» [23] – але вона вирізняється з–поміж попередніх доповідей своєю практичною спрямованістю, конкретними рекомендаціями щодо напрямів політики, створення або реорганізації існуючих інститутів, необхідних для сталого розвитку світової системи.

Загалом, і в інших доповідях цієї громадської організації представлені ідеї з приводу економії природних ресурсів Землі. А поставлені ще в першій доповіді запитання отримують найбільш повну відповідь у доповіді 1997 р. «Фактор чотири: затрат – половина, віддача – подвійна». Її основна ідея – в тому, що сучасна цивілізація досягла рівня розвитку, на якому зростання виробництва фактично в усіх галузях господарства може здійснюватись в умовах прогресу економіки без залучення додаткових ресурсів і енергії. Людство «може жити вдвічі багатше, витрачаючи лише половину ресурсів» [24,с.18].

Якщо початковий етап (1968–друга половина 1970–х років) діяльності «Римського клубу» пройшов під знаком кількісного аналізу глобальних проблем, то наступний відмічений переходом до якісного аналізу людського буття, системи цілей і цінностей. На перший план вийшла концепція «нового гуманізму», ідея про першорядне значення особистих властивостей, які забезпечать «людську революцію», «революцію свідомості» і перетворення суспільства. Всі ці поняття з'явилися в опублікованій в 1977 р. доповіді під назвою «Цілі для людства» (під керівництвом Е.Ласло). Одночасно з доповіддю групи Ласло в 1976–78 рр. розроблявся проект під назвою «За століттям марнотратства», що детальніше розглядає проблему природних ресурсів, окреслення якої започатковане в «Межах зростання».

Загалом, девізом доповідей «Римського клубу» кінця 1970–х – 1980–х років стало наступне твердження: «людина повинна брати участь в суспільному житті так, щоб було забезпечено органічне поєднання прав особи і її відповідальності за долю людства, вільний розвиток кожного і інтеграція всіх людей в єдине співтовариство в умовах глобальної співпраці, заснованої на гуманістичних цінностях». Так, президент Клубу А.Печчеї у роботі «Людські якості» (1980 р.) пропонує шість «стартових» цілей, які пов'язані з «зовнішніми межами» планети; «внутрішніми межами» самої людини; культурною спадщиною народів; формуванням світової спільноти; охороною навколишнього середовища і реорганізацією виробничої системи. Людина в своїй діяльності повинна виходити з можливостей природи, що оточує його, не доводячи їх до крайніх меж. Центральна ідея цієї доповіді полягає в «внутрішніх межах», тобто у вдосконаленні людини, розкритті її нових потенційних можливостей. Як пише автор: «Треба було зробити так, щоб якомога більше людей змогли зробити цей різкий стрибок в своєму розумінні дійсності» [25,с.128–129].

У цілому ж, розвідки і доповіді представників «Римського клубу» спрямовані на вирішення екологічних проблем не в абстрактному вимірі, а в конкретних взаємодіях між собою країн, об'єднаних у глобальний організм. Причому якщо спочатку окреслення проблем обмежувалось констатацією загострених суперечностей людського розвитку, то з часом автори доповідей все більше виходять на розуміння необхідності світоглядних і ціннісних змін – без яких не врятувати глобальний світ від екологічної катастрофи.

На початку XXI сторіччя такі міжнародні проблеми, як посилення глобальної нерівності, наслідки зміни клімату і зловживання природних ресурсів довели, що фундаментальність поглядів «Римського клубу» абсолютно правильна: необмежене споживання і зростання на планеті з обмеженими ресурсами дійсно небезпечні. Останніми роками представниками «Римського клубу» зроблено цілий ряд нових дій, модернізовано його організацію і його місію. Зокрема, розмір і число Національних Асоціацій продовжують зростати: наразі їх більше 30 у всьому світі з членством понад 1,500 осіб на п'яти континентах. Міжнародний секретаріат Клубу на початку 2008 р. переміщено з Гамбурга, Німеччина, до Вінтертуру, Швейцарія. Це супроводжувалось встановленням нової команди і налагодженням тісної кооперації з низкою приватних і освітніх установ. Знаходяться і нові шляхи залучення широкої громадськості.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения: в 4–х т. – Т.4. – М.: Мысль, 1983. – С.376–644.

2. Бокль Г.Т. История цивилизаций / Г.Т.Бокль; [пер. с англ.]. – Т. 2: История цивилизации в Англии. – М. : Мысль, 2002 – 512 с.

3. Бэкон Ф. Новая Атлантида [Электронный ресурс] / Ф.Бекон. – Режим доступа: http://www.ashtray.ru/main/lib/newatlant.htm.

4. Гоббс Т. Избранные произведения: В 2–х томах / Т.Гоббс; [пер. с лат. и англ., вступ. статья В. В. Соколова]. – М.: Мысль, 1964. – Т.1. – 583 с.

5. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении /Дж.Локк; [ред. и автор вступ. статьи И.С.Нарский] // Сочинения: в 3–х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1985. – 621 с.

6. Краткий очерк истории философии / [Под ред. М.Т.Иовчука, Т.Й.Ойзермана, И.Я.Щипанова]. – М.: Мысль, 1969. – 790 с.

7. История философии: конспект лекций [учебное пособие] / [Под ред. В.И.Воловика]. – Запорожье: Запорожский государственный университет, 1994. – 320 с.

8. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках [Електронный ресурс] / Р.Декарт. – Режим доступа: http://psylib.org.ua/books/dekar01/txt06.htm.

9. Спиноза Б. Богословско–политический трактат / Б.Спиноза; [пер. с латинского М.Лопаткина] // Избранные произведения: в 2–х т. – М.: Гос. изд–во полит. лит–ры, 1957. – Т.1. – С.5–284.

10. Лейбниц Г.В. Монадология / Г.В.Лейбниц; [ред. и сост., авт. вступит, статьи и примеч. В.В.Соколов; перевод Я. М. Боровского и др.] // Сочинения в четырех томах. – Т. 1. – М.: Мысль, 1982. – 636 с.

11. Семенов Ю. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) [Электронный ресурс] / Ю.Семенов. – Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_1297.html#a15.

12. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / И.Г.Гердер. – М.: Наука, 1977. – 705 с.

13. Мечников Л. Цивилизация и великие исторические реки / Л.Мечников. – М.: Пангея, 1995. – 461 с.
14. Монтескье Ш.–Л. О духе законов / Ш–.Л.Монтескье; [сост., пер. и коммент. А.В.Матешук]. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
15. Риттер К. Землеведение Азии / К.Риттер. – Т.1 – Б.м., 1856. – 736 с.
16. Дюбо Ж.–Б. Критические размышления о поэзии и живописи / Ж.–Б. Дюбо. – М.: Искусство, 1976. – 766 с.
17. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли/ Л.Н.Гумилев. – М.: Ди Дик, 1994. – 638 с.
18. Самарова Л.Р. Географический детерминизм в современных религиоведческих исследованиях / Л.Р. Самарова // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – С.134–138.
19. Нестеренко Є.А. Екологічна складова сучасної організаційної культури / Є.А.Нестеренко // Творча спадщина В.І.Вернадського та проблеми формування сучасної екологічної свідомості (Вернадські читання): доп. і повідомл. V Міжнар. наук. конференції, 26–27 квітня 2007 р., м. Донецьк / Під ред. Р.О.Додонова. – Донецьк: ДонНТУ, 2007. – С.200–202.
20. Курдюмов С.П. Коэволюция сложных социальных структур: баланс доли самоорганизации и доли управления / С.П.Курдюмов, Е.Н.Князева // Стратегии динамического развития России: единство самоорганизации и управления. Материалы Первой международной научно–практической конференции; [под ред. д.соц.н., проф. В.Л.Романова]. – Том 1. – М.: Изд–во «Проспект», 2004. – С.122–150.
21. Маркс К. Економічно–філософські рукописи 1844 года // К.Маркс, Ф.Енгельс // Твори; [переклад з другого рос. видання]. – К.: Політвидав України, 1980. – Т.42. – С.39–159.
22. Пределы роста / Д.Медоуз и др.; [под ред. Д.М.Гвишиани] // Римский клуб. История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы. – М.: Академкнига, 2007. – 342 с.
23. RIO: Reshaping the International Order. A Report to the Club of Rome / Tinbergen, Dolman van Ettinger (eds.). – New–York: E. P. Dutton. 1976. – P.88–97
24. Вайцзеккер Э. Фактор четыре. Затрат – половина, отдача – двойная / Э.Вайцзеккер, Э.Ловинс, Л.Ловинс – М.: Academia, 2000. – 238 с.
25. Печчеи А. Человеческие качества / А.Печчеи. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.

Акопян В.Г. Современные социально–философские и политические концепции экобезопасного развития

Рассматриваются основные философские доктрины екобезопасного развития от Нового времени до конца XX столетия.

Ключевые слова: *человек, природа, географический детерминизм, экология, экологическая безопасность.*

Akopyan, V.G. Contemporary social philosophic and political concepts of the environmentally safe development

Review of the principal philosophic doctrines of the eco-safe development from the modern age through the end of the 20th century.

Key words: *a man, the nature, geographical determinism, ecology, environmental safety.*

УДК 130.122

Бойченко О.І.

Всезагальна любов (цзяньай) як основоположний принцип державотворення в філософії моїзму

Розглядаються філософські позиції Мо–цзи і його послідовників щодо розбудови та функціонування держави як такі, що засновані на принципах усезагальної любові та користі. Аналізується принцип усезагальної любові у порівнянні з конфуціанським принципом гуманності (жень).

Ключові слова: *усезагальна любов, усезагальна користь, суспільний договір, Небо, гуманність, моїзм, конфуціанство.*

Філософський спадок давньокитайської школи моїстів (мо–цзя) неодноразово досліджувався в російській та західній синології. Зокрема, слід згадати роботи А.Грехема, Р.Дьоміна, Дж.Нідема, М.Титаренка та інших. Ними були розглянуті певні аспекти у вченні моїстів. Це, наприклад, теорія пізнання, логіка, соціально–філософська проблематика. Але, безумовно, вчення моїстів ще довго буде викликати зацікавлення фахівців, бо майже всі попередні роботи мали більш описовий, а не аналітичний характер. Це пов'язано (не в останню чергу) з тим, що дослідники здебільшого недооцінюють значення й вплив моїзму щодо давньокитайського суспільства. Фінальна перемога конфуціанства в ідеологічній сфері й певна заідеалізованість самого вчення моїстів призводять до мимовільної легковажності навіть серйозних дослідників. Але завжди слід пам'ятати, що моїстська школа проіснувала в досить централізованому вигляді понад два сторіччя, при цьому до ідей їхнього вчення дослуховувались правителі тогочасних царств Китаю. Більш того, моїсти неодноразово прямо втручалися в зовнішньополітичні стосунки кількох царств і мали успіх. Усе це свідчить про те, що спадок давньокитайської школи моїстів мабуть іще потребує нових ретельних досліджень.

Про місце й час народження Мо–цзи (Мо Ді) не можна сказати нічого певного. Чи не кожен з дослідників мав щодо цього свою власну думку. Можна лише констатувати, що жив він в V столітті до н.е. (приблизні роки життя 479–400 до н.е.), а народився, найімовірніше, в царстві Лу. Мо–цзи, судячи з усього, досить непогано знав вчення Конфуція, тож не виключено (як про це свідчать деякі з переказів), що за часів молодості він навчався в конфуціанців.

Мо–цзи хоч і не прославився значними кар'єрними успіхами, проте зумів зібрати навколо себе учнів і закласти основи власної філософської школи, яка й проіснувала понад два сторіччя.

Слід зазначити, що перед Мо Ді постали фактично ті ж проблеми, що були актуальними для Конфуція і його учнів. Це, по–перше, проблема абсолютної концентрації адміністративної влади в руках кількох аристократичних родів. По–друге, нагальна потреба обґрунтування загального державотворчого принципу в умовах занепаду Чжоуської імператорської династії Китаю. Отже, якщо вірити, що Мо–цзи навчався у одного з учнів самого Конфуція, то можна зазначити, що на цей час успіхи конфуціанства у трансформації китайського соціуму були неоднозначними. З одного боку, як ми бачимо, перед Мо Ді фактично стояли ті ж завдання, які свого часу поставали перед Конфуцієм, з іншого боку – засновник моїзму постійно критикує конфуціанців не тільки за елементи їхнього вчення, але й за безпосередній вплив на життя соціуму. Зокрема – у застосуванні ритуалів.

Намагаючись обґрунтувати власний фундаментальний принцип державотворення, Мо Ді також іде відмінним від конфуціанців шляхом. Конфуцій зробив ставку на освіту й виховання, говорив про вирішальне значення моралі, й зокрема людяності (жень), заклав основи вчення про Волю Неба й Небесний мандат. Цілком логічно, що тим, з чого потрібно розпочинати всі розбудови у державі, він вважав сім'ю і чітку градацію усіх внутрішніх відносин у сім'ї. Мо–цзи ж убачав фундамент розбудови справедливого соціуму зовсім в іншому. Він узяв дві основи – принцип усезагальної любові й принцип користі. Саме вони, на його думку, мали привести до розбудови міцної держави, де усі люди будуть щасливими.

Заради обґрунтування цих принципів Мо–цзи, мабуть першим у світі, створює фактично концепцію суспільного договору. Вона й справді може мати саме таку назву, бо відповідні просвітницькі концепції майже повністю співпадають з давньокитайською версією.

«Учитель Мо сказав: «У давнину, коли з'явилися люди, а ще не було ні законів, ні адміністрації, у кожного був свій погляд на належне. В однієї людини – один, у двох – два, у десяти десять; скільки людей, стільки суджень. Кожен дотримувався свого і відкидав судження інших, так що усі були проти усіх. Батько і син, молодші і старші брати – ненавиділи один одного. Не маючи можливості жити в згоді, сім'ї розпадалися. У Піднебесній люди удавалися до води, вогню і отрути, щоб зашкодити один одному. Сильні відмовлялися допомогти оточуючим, багаті були готові згноїти надлишки, але не поділитися з оточуючими, а розумні тримали свої знання при собі і відмовлялися поділитися ними. У Піднебесній існував такий же хаос, як у світі звірів і птахів.

Ті, хто намагався зрозуміти причину цього безладу в Піднебесній, усвідомили, що він – через відсутність керівництва. Тому вибрали найбільш здатного і гідного в Піднебесній і поставили його Сином Неба. Після того, як поставили Сина Неба, виявилось, що його сил бракує на усе. Тоді вибрали в Піднебесній ще мудрих і здатних і поставили їх в якості трьох гунів. Після того, як були засновані пости Сина Неба і трьох гунів, виявилось, що Піднебесна занадто велика, і вони не в змозі справедливо розсудити, що вірно і невірно, корисно або шкідливо для людей, що живуть у віддалених місцях. Тому вирішили розділити Піднебесну на безліч держав і поставити правителів для управління ними. Коли правителі були поставлені, виявилось, що й їхньої сили недостатньо. Тоді в різних країнах вибрали мудрих і здатних і зробили їх чиновниками» [1,с.191–192].

Отже, там, де Конфуцій бере за основу реальну найдрібнішу ланку соціуму – сім'ю, Мо Ді (так само як зробили потім мислителі французького

Просвітництва) пропонує повірити в досить міфічну ситуацію суспільного договору. Це дозволило йому вирішити відразу кілька завдань.

Мо Ді, як і Конфуцій, не був представником знатного аристократичного роду. Тому ніяких видатних кар'єрних перспектив у нього й не було. Зате у нього була чудова перспектива життя тогочасного китайського соціуму перед очима: розкол і децентралізація імперії, постійна ворожнеча, сутички й війни між дрібними царствами Китаю, на які тоді була поділена країна. До того ж – голод та страждання простого народу і необмежене свавілля аристократичних родів у кожному з царств. Безлад пронизував на той час усі прошарки китайського суспільства. Мабуть невипадково усі давньокитайські філософські школи, що опікувались життям соціуму наголошують на цьому. Конфуцій узагалі говорить про необхідність «виправлення імен». Батько повинен бути батьком, син – сином, правитель – правителем, а підданий – підданим. Згадки про це ми можемо знайти також в текстах моїстів та легістів. Стара система державного управління, за якої всі більш–менш значні посади посідали виключно представники аристократичних родів, уже ніяк не могла упоратись з соціальними проблемами, що постали перед тогочасним Китаєм. Конфуцій запропонував і запровадив грандіозну освітянську й виховну реформу, зазначивши, що розпочинати потрібно з найдрібнішої ланки соціуму – сім'ї, і при цьому слід притримуватись чітко заданих етичних норм. Легісти почали впроваджувати жорсткі системи адміністрування у суспільство на основі чітких законів, наголошуючи при цьому на неспростовному значенні одного державця.

Мо–цзи і його послідовники підтримали, звісно, загальну тенденцію подолання засилля аристократичних родів в управлінні, але пішли своїм шляхом. У якості двох визначальних, фактично державотворчих, принципів вони висунули всезагальну любов і користь. Основою, яка мала б слугувати зразком і виправданням цим принципам, виступило Небо, розуміння якого дещо відрізняється від конфуціанського. А міфічна історія про суспільний договір дала формальну змогу моїстам вимагати соціальних перетворень у бажаному для них розумінні. Центрального значення при цьому у вченні Мо Ді набуває, звісно, розуміння категорії всезагальної любові.

Якщо у Конфуція, як бачимо, центральною етичною категорією постає «гуманність» («жень»), виходячи з якої він і зводить своє вчення про політичне й соціальне буття людини, то у Мо Ді такою категорією виступає «всезагальна любов» («цзяньай»). Більше того. Ця всезагальна любов у тлумаченні Мо Ді фактично відіграє роль опозиційної щодо категорії гуманності Конфуція, оскільки вона, по суті, заперечує основні принципи, пропаговані останнім (наприклад, синівську поштивість). Це, в свою чергу, призвело до жорсткої критики вчення Мо Ді послідовниками Конфуція. Доходило навіть до того, що його звинувачували у «безбатьківщині». Але, слід зазначити, що всезагальна любов, окрім цього опозиційного навантаження, має своє особливе, стрижневе значення саме для філософії Мо–Цзи, оскільки вона дала йому змогу обґрунтувати своє вчення. Тому, розглянувши перший, поверхневий, опозиційний (з погляду конфуціанців) зміст, потрібно буде зрозуміти, що ж саме було вкладене Мо–цзи в цю категорію, тобто осягнути сенс її центруючого існування саме в моїзмі.

Слід зауважити, що сам Мо–цзи конфуціанську гуманність називав «однобокою любов'ю», оскільки в її основі вбачав передусім принцип

синівської поштивості та любові до кревних родичів. Адже й справді – і сам Конфуцій, і його послідовники вважали, що загальне благо в суспільстві можливе лише тоді, коли в усіх його зрізах, розпочинаючи саме з сімейного, панує лад. Людина поштива до своїх батьків, старших братів, просто старших за себе, не може, на думку Конфуція, бути непоштивою до свого правителя, отже, не буде порушувати загального ладу. Але ця поштивість, ця любов у конфуціанстві має свій чітко виражений ієрархізований порядок. Останній і дав, цілком правильно, Мо–цзи підстави стверджувати, що гуманність у конфуціанстві – це, передусім, «любов до своїх». Для конфуціанців було цілком природним те, що найбільшою любов має бути саме до найближчих родичів, потім до «братів», себто свого роду, й насамкінець до чужих, але жителів Піднебесної (адже й досі в Китаї існує приказка «Усі ми китайці»). Але Мо–цзи вважав, що саме ця ієрархізованість конфуціанської гуманності, така природна для них, і є тим чинником, що призводить до дисонансу суспільного ладу. Тому він, виступаючи проти неї загалом, фактично виступає й проти синівської поштивості зокрема. І це стало чи не основною причиною того, що мудрець, звісно не вдаючись в детальний розгляд категорії «загальна любов» Мо–цзи і не цікавлячись чинниками, що спонукали його до цього, звинувачує останнього в «безбатьківщині». Тобто – у відмові від батьків, неповазі до них (що було чи не найганебнішим для Китаю) і вважає його одним із таких мислителів, що найбільше підірвали сучасну йому мораль у Піднебесній: «Однак досконаломудрі правителі–вани не з'являються, тому й вельможні князі–чжухоу віддалися розпусті, а ті, що мають бути служилими людьми «чу–ши», займаються пересудами. Всю Піднебесну заполонили промови Ян Чжу та Мо Ді.

Нині всі, хто промовляють у Піднебесній, якщо не схиляються до вчення Ян Чжу, то схиляються до вчення Мо Ді.

Заклик «Усе задля мене» в ученні пана Ян Чжу означає, що для нього немає государя–правителя, а заклик «Розподіляй любов до всіх» означає, що для нього немає рідного батька. Не мати рідного батька, не мати володаря – це означає бути хижим звіром або птахом» [2,с.98–99].

На цей закид слід зазначити, що, по–перше, категорія загальної любові Мо–цзи мала глибший зміст, ніж просте заперечення конфуціанського жень, а, по–друге, безпосередньою відповіддю може бути хоч би й такий вислів Мо–цзи: «Чи може людина, що любить людей як саму себе, бути непоштивою до своїх батьків?» [3,с.143] Водночас підкреслимо, що цей закид, окрім іншого, говорить і про те, що вчення Мо–цзи на той час було надзвичайно поширене, адже навіть Мен–цзи, його непримиренний опонент, скаржиться на це.

З'ясовуючи причини безладу в Піднебесній, Мо–цзи основною з них вважає те, що люди не люблять один одного. «Нині ж правителі царств знають любов лише до свого царства та не люблять інші царства і тому намагаються всіма силами своєї держави завдати шкоди іншій державі. Нині ж батьки родів знають любов лише до своїх і не люблять інші роди, а тому вони усіма силами свого роду намагаються пограбувати інший рід... Якщо відсутня взаємна любов проміж людьми, то між ними неодмінно з'являється взаємна ненависть...» [1,с.192].

Отже, саме ця окрема, приватна любов, за Мо–цзи, і є причиною того, що в Піднебесній немає ладу, а єдиним виходом є саме любов загальна, та, що розподіляється на всіх без винятку людей Піднебесної. Така любов, яка

для Мо Ді є панацеєю для всіх суспільних хвороб, фактично й виступає основоположною ідеєю всього його вчення. Але як же Мо–цзи обґрунтовує її? Адже так, як нині, в сучасному нам світі, так, мабуть, було й тоді, а можливо буде й завжди, тільки любов приватна, своєкорисна не вимагатиме обґрунтування в усіх людей. Любов до себе, до «своїх», певний егоїзм – чи не є він найорганічнішою рисою для всіх людей? Давня східна мудрість так і наголошує: «У кожного пальці пригнуті до себе». Отже, виправдовувати «цю» любов потреби немає. Вона є фактично виявом чи не найдавнішого надбання людини – інстинкту самозахисту і самозбереження. Тому стоїть вона завжди на першому місці: сам і свої.

Але є у людини й інший інстинкт – захисту й збереження людства як роду. Моїсти апелювали саме до нього, наводячи приклад про абсолютно чужу дитину, що от–от має впасти в криницю. Будь–яка людина кинеться рятувати її як свою власну, не намагаючись з'ясувати, чия ця дитина. З цією тезою погодиться, мабуть, кожен (за тими винятками, коли люди звіріють і втрачають свою подобу). Погодилися з нею і конфуціанці. Але сама ця теза мало що доводить: так, люди мають інстинкт самозбереження щодо людства, але він, звісно, стоїть зазвичай на другому місці. Він немов приспаний. Тому значення всезагальної любові в моїзмі полягає не в тому, що вона утверджує інстинкт загальнолюдського самозбереження. Значення її полягає, передусім, у тому, що саме цей, зазвичай «другорядний», інстинкт вона намагається вивести на перше місце. І тим самим моїзм наближається до тих унікальних світових учень, які своєю появою завжди сколихували людство, наприклад, – до християнства. Але, як бачимо, довести первинність інстинкту збереження людства як роду було і є дуже непростою справою: адже цього не має в природі єства сучасників того, хто доводить. Мабуть, тому вони завжди й звертались до сфер, що лежали за межами людського, а також традиційно й безумовно були неспростовним авторитетом для тогочасного суспільства. Так, в християнстві цією сферою є Бог, а в моїзмі – Небо. Мо–цзи, наприклад, твердить, що моральним зразком для людини не можуть бути ні батьки, ні вчителі, ні правителі, оскільки серед них трапляються й хороші, й погані. Єдино можливим зразком він вважає саме Небо.

«Немає нічого кращого, ніж прийняти за зразок Небо. Дії його неосяжні й безкорисливі. Воно щире й не похваляється своїми здобутками, його сяйво тривале й не слабне. Саме тому досконаломудрим ванам, які готуються до дій, треба співвіднести свої задуми з бажаннями Неба. Те, що Небо бажає, – роби, інше заборони робити. Однак, що ж Небо бажає, а чого не бажає? Небо, безперечно, бажає, щоб люди любили один одного й приносили один одному користь, але ж Небу неприємно, коли люди роблять один одному шкоду, обдурюють один одного. То звідки ж відомо, що Небо бажає, щоб люди взаємно любили один одного, приносили один одному користь, але не бажає, щоб вони шкодили один одному, обдурювали один одного? Це видно з того, що Небо саме дотримується всезагальної любові й приносить усім користь.

Як же дізналися, що Небо дотримується всезагальної любові й приносить усім користь? Це видно з усезагальності Неба, з того, що воно всіх годує. Нині Небо не розрізняє великих і малих царств, вони всі є лише ключами Неба. Небо не розрізняє малих і великих, вельможних і ницих; усі люди – слуги Неба, й немає нікого, кому б воно не вирощувало буйволів та кіз, не відгодовувало свиней, диких кабанів, не поїло вином, не

давало щедро зерна, щоб люди поштиво слугували Небу. Хіба ж це не є вираженням усезагальності, котру має небо? Хіба ж воно не годує усіх? Якщо ж Небо має всезагальність, пестує всезагальну любов і годує усіх, то хіба ж можна казати, що воно не бажає, щоб люди взаємно любили один одного, приносили один одному користь. Тому стверджую: того, хто пестує до людей усезагальну любов, хто приносить їм користь, Небо, безперечно, зробить щасливим. А того, хто робить людям зло, обдурює їх, Небо безперечно покарає» [3,с.179–180].

Найпершим виявом загальної любові є, за Мо–цзи, загальна користь (цзяо сян лі). Адже, на відміну від приватної користі, котра характерна для окремої любові, загальна любов передбачає також і загальну користь.

Щоб зрозуміти, що таке загальна користь для Мо–цзи, потрібно зробити короткий розгляд розуміння ним людської природи. На його думку, природа людей великою мірою, а то й повністю, залежить саме від матеріального добробуту суспільства. Так, у розділі «Сім лих» мислитель так і заявляє: «Причина в тому, який рік. Якщо рік врожайний, то люди стають гуманним та добрими. Якщо ж рік неврожайний, то люди стають негуманними та лихими» [3,с.181]. Як бачимо, загальна користь є для моїстів не просто абстрактною категорією, а чимось таким, від чого, по–перше, залежить моральний добробут суспільства, а, по–друге, вона зумовила ті практичні вимоги, які моїсти ставили до свого життя та життя суспільства.

Загальна користь, в свою чергу, зумовила цілий позиційний ряд у філософії моїстів. По–перше, вони утворили щось на зразок релігійно–філософської організації, в котрій усі члени були практично рівними між собою. На чолі неї стояв сам учитель. Дисципліна і самовідданість були на такому високому рівні, що дали змогу деяким дослідникам (Фен Ю Лань) навіть стверджувати, що моїсти були майже військовою організацією, котра втручалася в різні військові конфлікти між царствами й сприяла миру у царстві, показуючи свою військову перевагу. Але це, звичайно, є великим перебільшенням, адже по суті своїй вони не могли бути військовою організацією. Справді, джерела свідчать, що сам Мо–цзи разом зі своїми учнями захищав слабше царство перед сильнішим, але яким саме побитом йому вдалась ця складна справа, джерела точно не вказують. Проте це доводить, що сам Мо–цзи й намагався додержувати принцип усезагальної любові, більше того, він виявляв таку самовідданість, що навіть його непримиренний опонент Мен–цзи зазначив: «Мо–цзи навчає провадити любов до всіх: до рідних і чужих. Заради блага Піднебесної він піде навіть на те, що віддасть себе цілком з голови до п'ят» [2,с.193]. Отже, всезагальна любов виявлялась у моїстів щодо різних царств Піднебесної. Щодо окремих людей вона виявилася в низці різних заборон, які стають зрозумілими з позиції всезагальної користі. А саме: заклик до спрощення певних ритуалів (наприклад, похоронного), заборона «девіантної» музики, заборона трирічного трауру. Ці заходи, на думку Мо–цзи, мали сприяти припиненню розпорошення людських коштів, які, відповідно, могли бути спрямовані на користь усіх людей. «Учитель Мо напучує: «Простий люд має три біди. Голодні не мають їжі, ті, що замерзають, не мають одягу, зморені не мають спочинку. Від цих трьох лих народ страшенно страждає. Але ж якщо в цей самий час вани, гуни та інші вельможі розважаються дзвонами та барабанним боєм, грають на лютнях, цинах, сопілках та шенах, а також влаштовують бойові вправи задля показу зброї, то звідки

ж звичайний люд візьме харч та одяг? Тому я вважаю, що так не повинно бути. Мій задум полягає в тому, щоб знищити це...» [1,с.197].

До того ж Мо–цзи був чи не першим мислителем Китаю, котрий стверджував рівність усіх людей. Адже без цього принцип всезагальної любові взагалі не міг би втілитися в життя. Як уже згадувалося раніше, рівність, за Мо–цзи, найперше властива Небові, яке однаково ставиться до всіх людей, однаково любить і годує. Подібна констатація рівності дозволила Мо–цзи, по–перше, обґрунтувати принцип усезагальної користі, а, по–друге, дала йому змогу виокремити тезу про підвищення мудрих людей, навіть якщо вони й не належать до панівних родів. Тільки за цих умов, вважав Мо–цзи, правитель зможе зберегти своє володіння.

Отже, саме така позиція у розумінні пріоритетів соціального життя і визнанні загальної любові і користі в якості основоположних державотворчих принципів впевнено дали можливість зайняти моїзму одне з визначних місць серед філософських шкіл давнього Китаю. Слід зазначити, що вчення моїстів виявилось вельми привабливим для європейців з позиції порівняння його принципів з основами християнського вчення, подібності з поглядами просвітників та багатьох філософських напрямів XX сторіччя. Можливо так трапилось тому, що з трьох суспільно–орієнтованих вчень давнього Китаю (конфуціанства, легізму, моїзму), саме моїзм був найбільш умоглядним вченням.

Список використаних джерел

1. Мо–цзы / [перевод М.Л. Титаренко] // Древнекитайская философия. Собрание текстов: В 2 т. – Т.1. – М.: Мысль, 1972. – 363 с.

2. Мэн цзы / [перевод Л.И. Думана] // Древнекитайская философия. Собрание текстов: В 2 т. – Т.1. – М.: Мысль, 1972.. – 363 с.

3. Ян Юн–Го. История древнекитайской идеологии / Ян Юн–Го. – М.: Изд–во иностранной литературы, 1957. – 422 с.

Бойченко А.И. Всеобщая любовь (цзяньай) как основополагающий принцип создания государства в философии моизма

Рассматриваются философские позиции Мо–цзи и его последователей относительно перестройки и функционирования государства как основанные на принципах всеобщей любви и пользы. Анализируется принцип всеобщей любви в сравнении с конфуцианским принципом гуманности (жень).

Ключевые слова: *всеобщая любовь, всеобщая польза, общественный договор, Небо, гуманность, моизм, конфуцианство.*

Boychenko, O.I. Overlapping love (tszyan'ay) as fundamental principle of creation of the state in philosophy of moism

Philosophical positions of Mo–tszi and his followers are examined in relation to alteration and functioning of the state as based on principles of overlapping love and benefit. Principle of overlapping love is analysed in comparing to Confucianism principle of humanity (zhen').

Key words: *overlapping love, overlapping benefit, public agreement, Sky, humanity, moism, Confucianism.*

УДК 321.07 + 100 + 100.7

Окорокова В.В.

Своєрідність античної утопії та її місце в ґенезі утопічної думки західноєвропейського суспільства

Розглядається антична утопія як цілком самодостатнє явище в історії утопічної думки, що має свої особливості та рівні вираження в суспільстві. Особливе значення посідає аналіз таких двох її різновидів як народна та раціоналістична. На прикладі кількох античних утопій («Жінки на народному зібранні» Аристофана та «Держава» Платона) було відмічено риси цих двох видів утопії. Розкриваються джерела формування утопії в середовищі античних полісів, її своєрідність та значення для подальших утопічних проектів.

Ключові слова: *утопія, народна утопія, раціоналістична утопія, «пульсація» утопічної думки.*

Як відомо епоха античності залишила по собі величезний масив культурної спадщини, окремі елементи якої проявляються в суспільному житті й понині. Поряд з розквітом філософської думки та взагалі матеріально–духовної культури можна виокремити й становлення в суспільній думці такого явища як утопія. Причому остання отримала на території грецьких полісів той образ, до якого будуть постійно звертатися утопісти подальших епох як до взірця утопічної думки. Вказана обставина цілком обґрунтовує актуальність даної роботи, оскільки в самому процесі розвитку утопічної думки епоха античності виступає періодом формування фундаментальних основ, що стануть визначальними для подальших утопічних проектів, підґрунтям для їх класифікації у більш пізніші часи.

Значної актуалізації дослідження саме античної утопії сприяє ще і той фактор, що античність містить не малу кількість утопій різного характеру спрямування свого досконалого образу. Й хоча не всі тексти античних утопій збереглися до нашого часу, проте завдяки творам Аристотеля та Діодора Сицилійського ми можемо говорити про наступні утопії: «Політія» Фалея Халкедонського (за свідченням Аристотеля виступає одним з перших державних романів), всім відомі «Держава» та «Закони» Платона, деякі елементи утопії містить «Політика» Аристотеля, «Кіропедія» Ксенофонта, «Меропія» або «Країна за океаном» Феопомпа Хіосского (учень Ісократа), «Кіммерійське місто» Гекатея Теосского, «Священна хроніка» Євгемера та «Сонячна держава» або «Острів Велетнів» Ямбула (відомі в наш час по уривкам з зібрання творів Діодора Сицилійського). Спираючись на відомі тексти утопічних творів та величезний масив філософської

літератури, що відображає специфіку суспільного світогляду тогочасного суспільства, такі вчені як В.Віндельбанд, В.Гуторов, Р.Пьольман, Є.Трубецькой, О.Черткова, О.Фойгт, О.Фрейденберг виокремлюють «унікальний» процес виникнення утопії поряд з формуванням філософії, художньої літератури, політичної теорії в епоху культурного перевороту, що розпочався у VIII ст. до н.е. [3;5;6;9;13;10;11]. В нашому випадку особливого значення набуває дослідження не просто генези античної утопії, а виокремлення тих рис, які надають їй певну своєрідність на противагу класичним утопіям Нового часу.

Насамперед на початку нашого дослідження слід відмітити, що вказані вище утопії представляють собою два різновиди античної утопічної думки – соціально–політичні або державні утопічні проекти та романи – подорожування (особливо утопії Євгемера та Ямбула). Їх можна віднести до вершини утопічної думки в Давній Греції, особливо починаючи з часів Платона. Проте, досліджуючи ґенезу утопічної думки не можна не відмітити характерної для неї ознаки – «народний характер». Вивчаючи дане явище радянський дослідник В. О. Гуторов відмічає, що саме в Давній Греції можна прослідкувати унікальний процес виникнення теоретичної утопії з народної, що характерно для VIII ст. до н.е. [5,с.16]. Мова йде про те, що на відміну від відомих нам утопій Нового та Новітнього часів, в античній утопії був дуже великим вплив народної творчості на формування раціоналістичної утопії. Тому при розгляді античної утопії необхідно в першу чергу сприймати до уваги тісний зв'язок цих двох видів утопії. Суттєва відмінність такого сплаву від інших культур, яка в більшості своїй і виправдовує її специфічність, полягає в тому, що в жодній з відомих нам цивілізацій такий «народний характер» не пронизував так глибоко навіть ті теоретичні проекти, які не отримали змоги реалізуватися в суспільстві.

Еволюція утопічної думки від народної до раціоналістичної крім характерних ознак античної утопії розкриває й іншу важливу для нашого дослідження проблему, адже розглядаючи процес її розвитку ми тим самим неминуче виходимо на ті джерела, які сприяють її постійному функціонуванню в суспільстві. В цьому плані дуже добре виявляє свою ефективність запропонована Е.Баталовим ідея «пульсації» утопічної думки. Застосовуючи розроблену схему нерівномірного розвитку утопії в суспільстві в залежності від певних об'єктивних та суб'єктивних епохальних обставин дуже добре вимальовується картина формування утопічних рис в суспільній свідомості тодішнього соціуму, характер її спрямованості, критичне підґрунтя. Виходить, що в часи відносно спокійного соціально–політичного та міжнародного життя грецьких полісів утопія в основному проявлялася у поширеному на той час не лише на території Аттики, а й Близького Сходу міфу про золотий вік. Але, поступово з наростанням соціальних протиріч грецьких полісів утопія переходить на вищу сходинку своєї дії в суспільстві. А саме, як відомо на рубежі V–IV ст. до н.е. світ аттичних полісів опинився у вихорі всеохоплюючої кризи, яка охопила всі сфери соціального життя. Як відмічає радянський історик Е.Фролов, таке становище полісів було викликано передусім внутрішніми причинами (міжусобна війна) та Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н.е.) лише прискорили те, що було підготовлено природнім ходом розвитку [12,с.47]. Й хоча криза IV ст. до н.е. не була рівнозначна занепаду античної цивілізації, проте сучасниками вона була сприйнята як тяжке випробування, що випало на долю еллінів. Таке сприйняття самим сус-

пільством сучасного їм життя вже наводить на думку про те, що кризовий рубіж V – IV ст. до н.е. одностайно можна віднести до перехідного часу. В ході поширення незадоволення мас простого люду існуючим положенням саме почуття кризи поступово підходило до свого вибуху. Це знайшло своє вираження у зростаючій тязі до іншого, більш справедливого ладу, у захопленні смутними згадками про щасливе життя людей в далекому минулому. Подібні настрої ніби підживлювали утопічні ідеї в соціумі, висуваючи їх на передній план. Тому, стає зрозумілим той факт, чому саме з цього часу можна виокремити два рівні утопічної думки – народну та соціально–теоретичну. Причому в першу чергу особливої активізації отримала народна утопія, як наслідок кризового відчуття народних низів. Вказана обставина дозволяє цілком достатньо розглянути особливості античної утопії починаючи з народної як того її різновиду, що передує виникненню державного утопічного роману.

Основними проявами народної утопії в Давній Греції, як ми вище відмітили, стали активізація поширеного на той час міфу про «золотий вік» та аттична комедія. Одне з ранніх та докладних описів цього міфу про «золотий вік» міститься у праці «Труди і дні» відомого давньогрецького філософа Гесіода [4]. Проте, як зазначають дослідники, на початковому етапі розвитку мова йшла не про «золотий вік» а про особливий «золотий рід», що давно пішов з землі та перетворився у «непорочних демонів». Тому Гесіод оповідає не про зміну віків, а про зміну п'яти різних не пов'язаних між собою родів, які постійно перероджуються. Так, щасливі та сильні люди першого «золотого роду» відрізнялися по своїм антропологічним та моральним якостям від представників всіх інших у подальшому створених богами родів: вони не були знайомі не тільки з старістю, а й навіть з розділенням статі, оскільки до створення Афіною та Гефестом першої жінки на землі – Пандори, люди самовільно народжувалися з землі як безплідні андрогіни. Вслід за зникненням «золотого роду» боги кожний раз заново створювали ні в чому не схожий на попередній новий рід: спочатку жили інфантильні люди «срібного роду», за ними прийшли, змінюючи один одного войовничий «мідний рід», напівбожественний «рід героїв» та нині живучий на землі самий понівечений та нещасливий «залізний рід», якому передречено неминуче знищення. Здавалося б, що така концепція регресу Гесіода не викликає жодних надій на покращення світу людей, проте вона мала одне важливе значення, яке й виражає дію утопічної свідомості в суспільстві. Відомо, що згодом після свого виникнення поняття «золотий вік» становиться символом щастя та процвітання яке стане однією з пануючих добрих мрій, які створять базовий матеріал для подальших утопій. Подібно яркому світочу серед густої темряви ночі, ця ідея показувала людям, що стояли ще на низькій сходинці культури такий моральний ідеал, який хоча й відносився до давно минулого часу, однак не міг мати ніякого впливу на їх життя у теперішньому часі. Реальне життя настільки не відповідало змальованим уявленням ідеальної картини далекого минулого, що для доповнення теперішнього та минулого часів необхідно було включити у кругозір ще й третій, майбутній час та шукати шляхи здійснення свого ідеалу, «золотого віку» в цьому майбутньому [2,с.19]. Основна ідея Гесіода показала, що уявлення про «золотий вік» в далекому минулому можуть під впливом тих чи інших причин отримувати ритми справжнього, у вигляді проекції на якийсь «чудесний простір», переміщуватися в майбутнє у формі есхатологічних очікувань на вста-

новлення ідеального ладу або знову відходити у минуле, зіштовхуючись з нездійсненністю утопічних надій.

Що ж стосується комедії, то тут вершиною цього жанру виступає творчість відомого давньогрецького сатирика Аристофана. В нашому випадку нас цікавить такий його утопічний твір, п'єса – «Жінки на народному зібранні» («Законодавиці») (392 р. до н.е.) [1]. Як відмічає С.І.Радциг, життя Аристофана припало як раз на часи глибокої соціальної кризи [8,с.9]. Він був свідком розорення міст, занепаду культурних устоїв та моралі. Все це в основному і визначило характер його творчості, зробило з нього полум'яного поборника миру та противника усіляких підбурювачів війни. Тому його комедії пронизані критичним відношенням до існуючого становища сучасного йому суспільства. Особливо примітною в цьому плані виступає його твір «Жінки у народному зборищі», в якій автор в сатиричному жанрі змальовує передачу державної влади жінкам. В результаті афінське жіноцтво на чолі з своєю предводителькою Праксагорою знищують будь–яку ознаку нерівності або соціальної несправедливості, встановлюючи тим самим суспільний лад, який по всім його ознакам можна з впевненістю назвати утопічним. Утопічність твору підсилює подальше змалювання нововведень. Головна увага жінок була зосереджена на ліквідації індивідуальних або приватних господарств, браку та сім'ї. Все в суспільстві повинне було стати спільним, навіть жіноча половина. В результаті місто перетворилося в один великий дім, всі замки якого повинні були бути знищені, для того, щоб кожний у будь–який час мав вільний доступ до кожного або кожної.

Таким чином при розгляді даної народної утопії вже виявляється одна з головних її рис – можливість здійснити неможливе. Причому коріння для конструювання своїх ідей утопісти беруть з реального оточуючого середовища. Фантастичні засоби, до яких звертаються герої комедій Аристофана для досягнення своєї мети (будь–то казкова країна птахів або виведення на поверхню суспільства нового соціального ідеалу селянина – землероба богом богатства Плутосом) виростають з конкретних історично обумовлених протиріч сучасної йому дійсності. На думку російського дослідника В.Н.Ярхо, своєрідність світу, створеного в його комедіях, являється не у відриві від земних конфліктів, а в ефемерності рішення, що пропонується [14,с.23]. Звідси й бере свій початок утопія, яка розкривається при досягненні героями позитивного ідеалу та його подальше торжество. Особливий інтерес з цього приводу викликає висловлення одного з відомих дослідників першої чверті XX століття Р.Пьольмана, який говорив про те, що в цей час « найсміливіші мрії, що породжені невгамовною фантазією, вдягались плоттю [6,с.293]».

Поряд з підйомом народної утопії в цей час відбувається значна активізація суспільної думки в середовищі полісної еліти. Її невдоволеність існуючим порядком та мрії про перебудову суспільних відносин з самого початку знаходили опору в галузі філософії. Й цей напрямок звернувся до активного розроблення програм суспільно–політичного реформування соціуму. В цьому середовищі можна виділити діяльність Сократа (його ідею про моральне вдосконалення людини) та Платона і Аристотеля – їх проекти державного устрою. Саме творчість цих філософів, особливо другої плеяди, започаткувала жанр державного роману, який за своїм характером відноситься до соціально–теоретичної або раціоналістичної утопії. Яскравим прикладом цього різновиду утопічної думки виступають

такі найвідоміші діалоги Платона як «Держава» («Політія») та «Закони», які й понині представляють собою об'єкт наукових досліджень багатьох вчених.

Слід відмітити, що саме «Держава» Платона являє собою найяскравіший приклад раціоналістичної утопії не в залежності від часу. В «Державі» у формі діалогу, де головну роль виконує Сократ, який поступово розкриває ідеальний устрій суспільства, філософ демонструє ознаки та якості справжньої утопії. Як відмічала відомий класик античної філології О.Фрейденберг, Платон змальовує державу не в релігійному плані, як Августин, а в етичному: це царство справедливості, яке дає своїм підлеглим справжнє і високе щастя та існує тільки в ім'я цієї благородної мети [11,с.149]. Дійсно, крізь весь діалог мов червоною ниттю проходить думка про торжество правди – справедливості в душі окремої людини та країні. Так, вже в першій книзі «Держави», що присвячена розгляду проблеми справедливості, Платон доходить до думки, що «чеснота душі – це справедливість, а недолік – несправедливість» [7,с.114]. В цій державі не існує приватного володіння, майнової нерівності та інших негативних проявів сучасного Платону суспільного життя. Громадяни насолоджуються достатком, відсутністю поряд з майновою нерівністю й моральних принижень, спільністю знарядь та людських прав. Гармонія душі і тіла – ось той фундамент, на якому тримається весь ідеальний устрій суспільства.

Керує державою колегія мудріших та справедливих старців – філософів. Причому Платон неодноразово в «Державі» наголошує на тому, що надання влади в країні саме наймудрішим забезпечить постійне впровадження та поширення моралі в суспільні відносини. Тільки філософи, на його думку, повинні бути правителями і тільки за їх правління держава не буде знати негараздів. «Допоки в державах, – говорить Платон, – не будуть царювати філософи або так звані сучасні царі та владики не стануть благородно та ґрунтовно філософствувати і це не тільки зіллється в одне – державна влада і філософія, і допоки не будуть в обов'язковому порядку відсторонені ті люди – а їх багато, – котрі нині прагнуть поодинці або до влади, або до філософії, до тих пір...державам не позбавитись від зла... і не побачити сонячного світла тому державному устрою, яке ми ... описали словесно» [7,с.252].

Реалізацію ідей цієї колегії здійснюють стражі порядку в державі. З їх числа потрібно відбирати таких людей, які метою всього свого життя поставили «саме ревниве» служіння державній лагоді і ні в якому разі не погодилися б діяти наперекір їй. Задля забезпечення такого відношення до державних норм і порядків Платон велике значення надає вихованню з дитинства всіх тих моральних якостей, на яких буде триматися майбутнє суспільство. В цьому випадку велику роль відіграють міфи та легенди, які володіють величезною силою впливу на душу дитини. Й виходячи з таких позицій, філософ поділяє міфи на ті, які формують в дитині фальшиве усвідомлення навколишнього середовища, та ті, які призвані виховувати доблесні якості. Такий відбір міфів необхідний, щоб діти не слухали міфи «вигадані ким завгодно», а потрібно висувати «признані міфи». До першого типу міфів він відносить героїчний епос Гомера та оповідання Гесіода, категорично їх відкидаючи з процесу виховання. В якості прикладу другого типу Платон наприкінці X книги наводить оповідання про загробні мандрівки «однієї відважної людини» – Ера. Бачення Ера заключає в собі квінтесенцію утопії: той град, який він бачить у «пеклі» і на «небі» і є та

ідеальна країна, про яку йде мова на протязі десятьох книг «Держави». Розповідаючи своїм сородичам все що він бачив «там», ту міру покарання, яка надходила за ті чи інші злочини, він тим самим сприяв зміцненню серед своїх слухачів думки про те, що в житті –, як по можливості в теперішній, так і у всій послідуючій, потрібно вміти вибирати середній шлях, обминаючи крайнощі – в цьому вище щастя людини [7,с.418].

Проводячи аналіз раціоналістичної утопії Платона, можна з впевненістю стверджувати, що в образі ідеальної країни він сформулював ті принципи, на яких в подальшому будуть базуватися майбутні утопічні проекти. Так, сучасний дослідник проблем утопічної думки О.Черткова виділяє такі важливі ідеї філософа, які сприяли формуванню головних ознак будь–якої утопії:

- виходячи з дуалізму «дійсного і недійсного світу», філософ показав велику дистанцію, яка відділяє світ яким він є від того світу, яким він повинен бути за істиною;
- ввів розуміння ідеї як ідеалу в значенні «найкращого з існуючих» та одночасно «розуміючого», що належить до світу ідей, що осягається розумом;
- обґрунтував рішуче значення розуму та раціональних принципів у справі будови досконалої країни;
- утвердив високу місію науки як теоретичного знання в житті суспільства, принцип єдності знання та діяльності, теорії та практики: істину потрібно знати для того, щоб її здійснити;
- сформулював і основну проблему утопії: якою потрібна бути держава, щоб вона відповідала своєму поняттю або Істині [13,с.50].

В запропонованих ознаках утопічної думки Платона виявляється філософська природа утопії як соціокультурного явища, яка робить її відмінною від різних релігійно–містичних пророцтв або чисто літературних утопічних оповідань, які слугують передусім естетичним завданням. Розділивши світ на реально існуючий та імматеріальний, філософ тим самим вперше сформулював одну з фундаментальних функцій утопії – заспокійлива роль утопії, яка породжує надію, збагачуючи загублений сенс існування новим смислом. Утопія не ставить перед собою в якості головної мети передбачення майбутнього, а пропонує своє радикальне рішення існуючих проблем. Передусім мова йде про викорінення соціального зла, як такого, у всьому його об'ємі та загальності.

На протязі аналізу утопії Платона, привертають також увагу ті частини твору, в яких автор веде розмову про можливість реалізації такого ладу. Ймовірно, що Платон відчував всю «утопічність» надій на правління філософів, «ведучих істиною» та їх можливість створити державний ідеал. На думку Є. Трубецького, парадокс його утопії є в тому, що він мріяв здійснити свій задум серед суспільства по суті ворожого до мудрості, де філософ безпорадний [9,с.38]. Йому було зрозуміло, що при реалізації своєї ідеї перегородою буде слугувати не відсутність бажання, а недостача «сил». Багато в чому це пояснюється тим, що очевидне та зрозуміле для нас, в часи античності виступило воістину революційним заходом, який хоча й виражав мрії народних мас про краще щасливе життя, проте собою представляв кардинально інший не схожий на звичний для еллінів лад.

Вищеозначені риси утопії Платона наводять на думку про те, що його вчення є підтвердженням того, що в епоху кризи раціональних ідей пошуку мети та завдань державної організації, утопія могла стати своє-

рідною формою самовизначення політичної теорії, її переходу на якісно нову сходинку. Використані нами два різновиди утопічної думки свідчать про певний характер її пульсації в античному соціумі. Той факт, що в епоху кризи середини IV ст. до н.е., по суті перехідного часу, відбувається значний підйом сатиричних комедій з однієї сторони та активізація соціально–теоретичних проектів перебудови суспільства з іншої, вже говорять про високий зміст утопії в суспільній думці.

Проведений аналіз античної утопії продемонстрував еволюцію утопічної думки на початковому етапі її розвитку за двома рівнями: від народної, виступаючої в цьому процесі перехідною ланкою між міфами, легендами, мріяннями, що містять окремі елементи або риси утопії та певним взірцем–ідеалом, який складає епіцентр соціальної утопії й теоретичною, що являє собою вже детально продуманий та змальований ідеальний лад державного устрою. Відмічена картина розвитку утопії виявляється особливо важливою, оскільки розуміння схеми формування утопії від простіших форм до «класичних», дозволяє на достатньому науковому рівні підійти до дослідження взагалі явища утопії. Крім того, використані нами приклади народної та раціоналістичної утопій (комедія Аристофана та «Держава» Платона) в свою чергу показують перехід суспільної думки людства на якісно новий етап, що виражається в першій спробі теоретичного осмислення природи соціально–політичних процесів, прагненні побороти негативні наслідки розвитку цивілізації, спираючись не на допомогу надприродних сил, а на людський розум. В цьому і полягає своєрідність саме античної утопії, яка на відміну від подальших утопічних проектів або регіонально інших утопій виражає стан суспільно–політичної думки античного суспільства, перебуваючи під сильним впливом з боку народної та державно–правової думки та з іншого боку – філософії.

Список використаних джерел

1. Аристофан. Женщины в народном собрании: Комедии. В 2–х т. / Аристофан; [пер. с древнегреч. В. Ярхо]. – М.: Искусство, 1983. – (Античная драматургия). – Т. 2. – 1983. – 520 с.

2. Базинер О. О. Идея о прошедшем и будущем золотом веке человечества / О.О.Базинер // Русская мысль. – 1902. – № 11. – С. 1–34.

3. Виндельбанд В. Платон / Вильгельм Виндельбанд. – К.: Зовнішторгвидав України, 1993. – 176 с.

4. Гесиод. Труды и дни / Гесиод; [пер. с древнегреч. В. В. Вересаева]. // Хрестоматия по античной литературе: для высших учебных заведений в 2–х т. – М.: Государственное учебно–педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР. – 1947. – Т. 1. – 1947. – 631 с.

5. Гуторов В.А. Античная социальная утопия: Вопросы истории и теории / Владимир Александрович Гуторов. – Л.: Изд–во Ленинградского ун–та, 1989. – 288 с.

6. Пёльман Р. История античного коммунизма и социализма / Роберт фон Пёльман // Общая история европейской культуры. – СПб.: Издание Брокгауз–Ефрон, 1910. – Т. 3. – 1910. – 520 с.

7. Платон. Государство: Собрание сочинений в 4 т. / Платон; [пер. с древнегреч. Аверинцев С.С.]; общ. Ред. Лосев А. Ф. и др.; АНСССР, Ин–т философии. – М.: Мысль, 1990–1994. – (Философское наследие). – Т. 3. – 1994. – 654 с.

8. Радциг С.И. Аристофан и его время / С.И.Радциг // Аристофан: Сборник статей: (К 2400 – летию со дня рождения) / ред. Н. Ф. Дератани. – М.: Изд–во Московского ун–та, 1956. – С. 7–40.

9. Трубецкой Е. Социальная утопия Платона / Е.Трубецкой. – М.: Типо–литогр. т–ва И.Н. Кушнерев и К°., 1908. – 111 с.

10. Фойгт А. Социальные утопии / Александр Фойгт. – СПб.: Типография акц. общ. Брокгауз–Ефрон, 1906. – 108 с.

11. Фрейденберг О.М. Утопия / О.М.Фрейденберг. // Вопросы философии. – 1990. – № 5. – С.148–167.

12. Фролов Э.Д. Огни Диоскуров: Античные теории переустройства общества и государства (О Сократе, Ксенофонте, Исократе) / Эдуард Давидович Фролов. – Л.: Изд–во ЛГУ, 1984. – 192 с.

13. Черткова Е.Л. Утопия как тип сознания / Е.Л.Черткова // Общественные науки и современность. – 1993. – № 3. – С. 71–93.

14. Ярхо В.Н. Древнегреческая литература: Собрание трудов в 6 т. / Виктор Ноевич Ярхо – М.: Лабиринт, 2002. – Т. 3: Греческая и греко–римская комедия. – 2002. – 256 с.

Окорокова В.В. Своеобразие античной утопии и её место в генезисе утопической мысли западноевропейского общества

Рассматривается античная утопия как совершенно самодостаточное явление в истории утопической мысли, которая имеет свои особенности и уровни выражения в обществе. Особое место занимает анализ таких двух её разновидностей как народная и рационалистическая. На примере нескольких античных утопий («Женщины в народном собрании» Аристофана и «Государство» Платона) были отмечены черты этих двух видов утопии. Кроме того, раскрываются источники формирования утопии в среде античных полисов, её своеобразие и значение для последующих утопических проектов.

Ключевые слова: *утопия, народная утопия, рационалистическая утопия, «пульсация» утопической мысли.*

Okorokova,V.V. Originality of an antique utopia and its place in genesis of utopian thought of the West European society

Article is devoted consideration of an antique utopia as absolutely self–sufficient phenomenon in the history of utopian thought which has the features and expression levels in a society. The special place in article occupies the analysis of such its two versions as national and rationalistic. On an example of several antique utopias («Women in national meeting» Aristofana and Platon's «State») have been noted lines of these two kinds of a utopia. Besides, in article sources of formation of a utopia in the environment of antique policies, its originality and value for the subsequent utopian projects reveal.

Key words: *utopia, national utopia, rationalistic utopia, «pulsation» of utopian thought.*

УДК 130.32

Павлова Т.С.

Логіка права у філософії Гегеля

Розглядаються питання логічного у праві, проводиться аналогія між філософією права Гегеля і його логікою. Право підлягає комплексному науковому аналізу виходячи з загальних підстав гегелівської філософії.

Ключові слова: *логіка, право, розвиток, дійсність.*

Розуміючи складність і в одно час важливість правових питань, Гегель виводить вчення про право зі своїх загально–філософських принципів. Логіка права будується у нього у відповідності до загальних логічних принципів, що викладені ним у його роботі «Наука логіки». Щоб зрозуміти гегелівське вчення про право необхідно віднайти, простежити логіку права, його істину.

Питаннями права взагалі у гегелівській філософії цікавилися багато фахівців, серед яких можна відзначити таких як А.Александров, Л.Базарова, В.Байєр, Є.Борзова, Ж.Іпполіт, С.Труфанов. Їх науковий інтерес поширювався на гегелівське право як розвиток об'єктивного духу, але не проводилися дослідження щодо логіки права у філософії Гегеля. Зокрема не проводилися ґрунтовні дослідження аналогій між його роботами «Філософія права» та «Наука логіки». Саме аналізу гегелівської логіки стосовно його вчення про право і присвячена дана стаття.

Рух об'єктивного духу відображає логічний процес розвитку права. Недарма мислитель на початку своєї «Філософії права» робить посилання на «Науку логіки». Він зазначає, що природа спекулятивного знання детально розроблена у «Науці логіки», а у цій роботі де не де добавлені пояснюючі зауваження щодо процесу і методу [6,с.44]. Якщо розвиток об'єктивного духу показаний через абстрактне право, мораль і моральність, то логічний розвиток права можна простежити через буття, сутність, поняття права. Виклад розвитку об'єктивного духу і логіки права складають єдиний діалектичний процес, якій є і процесом пізнання і процесом, що відбувається об'єктивно у світі.

Особливою, характерною рисою гегелівської філософії, як вже зазначалося, є тотожність суб'єкта і об'єкта мислення, метафізики і онтології. Але це складна тотожність, у ній суб'єкт не втрачається в об'єкті, а об'єкт у суб'єкті, вони зберігаються і створюють дещо нове. Шлях пізнання проходить у взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта пізнання, у їх спорідненості. Шлях об'єктивного духу – це шлях від індивідуального, особливого, суб'єктивного до загального, універсального, об'єктивного. Цей шлях відбувається як шлях духу, так і шлях свідомості. Поступ духу призводить не тільки до зміни навколишнього світу, але і до змін у свідомості. Шлях об'єктивного духу – це ще й шлях в усвідомленні права, свободи.

Суб'єкт у гегелівській філософії у процесі пізнання розчиняється в об'єкті, свідомість суб'єкта повинна бути відкритою для осягнення розуму, що міститься у світі, а для цього вона повинна бути вільною від суб'єктивної упередженості. У такому акті суб'єктивне, особливе не втрачається, воно зберігається і збагачується, стає розумним і усвідомлює власну розумність і розумність світу, єдність із загальним, зі світом. Свідомість у результаті відповідає об'єктивності. Поступ від суб'єктивного до об'єктивного є необхідним розумним поступом. Коли суб'єктивна, обмежена певним емпіричним досвідом свідомість наближається, поєднується з загальністю, об'єктивністю, вона безумовно збагачується. Свідомість стає такою, що розкриває себе об'єкту, людський розум може безперешкодно осягати розум, що розлитий в усьому світі, об'єкт може безперешкодно розкритися у такій свідомості у всій своїй істині.

Свідомість і предмет, суб'єкт і об'єкт виступають як тотожні, така тотожність заснована на розумності. Про об'єктивність свідомості говорить саме її предметність, а завдяки свідомості, предмет набуває свого значення для людини. Тому у гегелівській філософії можна говорити про те, що його логіка співпадає з його онтологією, а мислення, думка має статус буття.

Логіка розвитку права побудована на цілковитій раціональності. Її шлях проходить від буття права через сутність права до поняття права. Це є шлях від більш простого до більш складного і розумного, шлях не тільки думки, а й світу. Поняття права є вираженням загальної волі, реалізованою свободою, раціональністю, що відповідає собі, таким же чином, як і моральність.

Аналіз «Науки логіки» Гегеля дозволяє відстежити логіку поняття. Відповідно розглянувши цю роботу можна побачити і логіку права, оскільки загальна логічна гегелівська схема може бути застосованою до всякого поняття і до поняття права зокрема. Можна погодитися з Ж. Іпполітом, що гегелівська логіка – це абсолютний генезис значення, яке саме є своїм власним значенням, яке не протистоїть буттю, значенням якого воно є, але яке є і буття, і значення одночасно. Ціле завжди внутрішньо властиве будь–якому етапу росту, початок передбачає кінець, але тільки кінець дозволяє ретроспективно зрозуміти початок. Іншого способу зрозуміти гегелівську логіку не існує [7,с.260–261].

Буття права. Буття не можна звести до чистого мислення, буття є скоріше відношенням абсолютного до самого себе. Мислення має потребу у бутті, тому відбувається процес протиставлення буття і ніщо. Буття тут виступає лише як буття – у – собі, а не буття – для – себе. До буття Гегель у «Науці логіки» відносить якість, кількість і міру. При чому, він надає двояке визначення буття, згідно першого визначення, воно відокремлює себе від сутності, показуючи у подальшому своєму розвитку свою тотальність лише як одну сферу поняття і протиставляючи її як момент деякій іншій сфері. Згідно другого визначення, воно є сферою, до якої входять визначення і увесь рух його рефлексії. У ній буття вважає себе у трьох наступних визначеннях: 1. Як визначеність, як така: якість; 2. Як знята визначеність: величина, кількість; 3. Як якісно визначена кількість: міра [5,с.66]. Згідно першого визначення, буття предмету спочатку відокремлює себе від загалу інших предметів, як дещо таке, що відрізняється від них, має свої специфічні якості, а потім показує свою тотожність з буттям, але вже у якості чогось окремого, певного визначеного предмету, що є

частиною загальної субстанції. Таким чином предмет визначає себе як буття на відміну від небуття. Згідно другого визначення, право вже є визначене буття, яке переходить у свою невизначеність, тобто зіставляє себе з власним небуттям, синтез його буття (якості) і небуття (кількості) становить дещо нове, їх синтез – міру. Для того, щоб віднайти своє буття предмету доводиться поринути у небуття і віднайти себе у ньому як буття. Право постає як нове знання про себе у якому є визначеним його буття, яке є протилежністю його небуття, але може бути усвідомлене як буття лише у співставленні з небуттям. Це нове буття, що пройшло шлях свого співставлення з небуттям є справжнім усвідомленим буттям. Буття може визначити себе лише завдяки ніщо, яке виступає як інше по–відношенню до нього.

Так право, визначає своє буття коли співвідносить себе з небуттям, визначаючи себе при цьому як окремий предмет, елемент буття, як певна визначеність. Право є елементом буття, воно відрізняється від всіх інших елементів своїми специфічними, властивими тільки йому якостями. Коли мова йде про буття права, то необхідно визначити факт його існування, як елементу наявного буття світу, і у пізнавальному процесі, спочатку воно виступає як чисте буття, тобто не має ніяких визначень, і знання про нього являє нам його фактично як ніщо, оскільки про нього як об'єкт дослідження свідомості ще нічого не відомо, окрім того, що воно є. Іншими словами, знання буття права ще не дає нам знання про його суть, але воно є певним чином визначене і стає визначеним буттям – єдністю буття і небуття.

Первинно буття права є лише чисте, пусте споглядання, мислення, фактично воно є ніщо. Первинне буття права виступає як чисте буття, а значить і чисте ніщо, і те і інше є чистою абстракцією. Різниця між буттям і небуттям може лише передбачатися. Гегель зазначає, що немає нічого ні на небі, ні на землі, що не містило б у собі і буття, і ніщо [5,с.71].

Буття і ніщо права існують у чомусь третьому, що є відмінним від них, і цим третім виступає становлення. У становленні і буття, і небуття є у наявності одночасно, можуть переходити одне в інше, вони існують не самі по собі, а у середині цього третього. Буття і небуття поняття права суперечать одне одному у середині становлення, при цьому вони руйнують саме становлення. Взаємні переходи буття права у його небуття і навпаки називаються становленням. Право тут виступає як окремий предмет, як дещо, що є відокремленим серед інших предметів, сукупність яких виступає як інше. Воно зникає, але не як небуття і не залишається як чисте буття, а є результатом їх взаємної діяльності і являє собою наявне буття, суще.

Дослідження наявного буття у логіці Гегеля розпадається на А) наявне буття як таке, В) дещо і інше, конечність, С) якісну нескінченність [5,с.93]. Наявне буття права є проста єдність буття і ніщо, воно є визначене, якісне буття і на цій основі мислитель будує всі подальші визначення. Визначеністю наявного буття є його якість. У якості є різниця реальності і заперечення, але вони є знятими. Це зняття різниці є визначеністю наявного буття, є всередині – себе – буття, суще, дещо.

Дещо і інше є наявне суще, ніщо, у той же час кожне з них є також і інше, фактично вони є одне і те ж. Кінцеве ж є дещо, що має деяку якість не тільки визначену, а й обмежену, що взяте разом із своєю іманентною межею, що покладається як протиріччя собі самому, завдяки чому йде далі і є кінцевим.

Право виступає як окремий елемент, але існує він у загальному бутті і є його частиною. Саме тут право розглядається як таке, що має свої специфічні, приналежні лише йому якості, які відрізняють його від інших предметів, його специфічні характеристики. Тому Гегель розглядає право поруч із мораллю у контексті моральності, оскільки право є предмет серед інших предметів, що належить до цілого, яке виступає як інше щодо нього. На цьому етапі право існує як для–себе–буття, що означає його пізнання як самостійної сутності безвідносно і без урахування іншого, але ця процедура відокремлення предмету із загального контексту світу відбувається лише у свідомості, а не у емпіричному світі, тобто це такий пізнавальний етап, у якому свідомість фіксує свою увагу на одному предметі – праві і розглядає його поза загальним контекстом світу. Право тут виступає як єдине ціле, як дещо серед інших дещо. Воно відрізняється від усього іншого за своїми зовнішніми ознаками. Саме тому право, хоча і розглядається поруч із мораллю у контексті моральності являє собою окремий предмет дослідження, оскільки воно не ототожнюється з цілим взагалі і з його частинами зокрема.

Перехід кінцевого у нескінченне розуміється Гегелем як тотожність із собою, заперечення заперечення, інше кінцевого, що і є нескінченне. Якісне буття закінчується у для–себе–бутті і є нескінченним буттям. Для–себе–буття є по–перше, безпосередньо для – себе – суще, «одне». По–друге, «одне» переходить у множину «одних» – у відштовхуванні, коли інобуття «одного» знімається у його ідеальності; це – тяжіння. По–третє, воно є взаємне визначення відштовхування і тяжіння, в якому вони погружаються у рівновагу і якість, що довела себе у для – себе – буття до кульмінаційної точки, переходить у кількість [5,с.137–138].

Гегель відрізняє чисту кількість від визначеної кількості. Чиста кількість не має ще у собі справжньої визначеності, є лише зовнішня визначеність. Але чиста кількість стає визначеною кількістю і відновлює якість. Визначена кількість у своїй якісній формі є кількісним відношенням. Одна визначена кількість змінюється і стає іншою визначеною кількістю і так відбувається до нескінченності.

Якість складає єдине ціле з буттям, у той час, як кількість показує повернення до первинної невизначеності. Величина, що виражена у числі, несе у собі єдність і дискретність права одночасно. З одного боку воно є дещо ціле, а з іншого складається із його складових частин. Ці елементи всередині права є впорядкованими, величини мають не тільки числовий показник, а і свою власну якісну визначеність. Тут право має вже і якісну і кількісну визначеність, що визначається у категорії міри і зветься завершене буття права. Зміни у кількості предмету призводять до змін його якості. Визначаючи міру права можна отримати загальне, універсальне його визначення. Право виступає не як якийсь його вид, чи якась інша окрема його характеристика, а є визначенням права взагалі, як елементу буття.

Міра поєднує у собі абстрактно виражені якість і кількість і є переходом від буття до сутності. Гегель зазначає, що міра є перш за все безпосередня єдність кількісного і якісного, таким чином, що по – перше, є визначена кількість, що має якісне значення і існує як міра... по – друге, відношенням специфічних визначених кількостей як самостійних мір... по – третє, покладена нерозрізненість визначень міри і, як реальна, міра з такою, що міститься у цій нерозрізненості негативністю покладена як зво-

ротне відношення мір, які як самостійні якості по своїй суті ґрунтуються на своїй кількості і на своєму негативному співвідношенні одне з іншим, і тим самим виявляється, що вони лише моменти їх істинно самостійної єдності, яка є їх рефлексія – у – себе і покладення останньої – сутність [5,с.299].

Таким чином, пройшовши зазначені етапи, виявляється буття права і міра його буття. Визначається тільки буття права, але не має знання те чим воно є.

Сутність права. Як зазначає Ж. Іпполіт, безпосереднє буття, що заперечується у своїй тотальності, становлячись своїм власним ніщо, – це сутність, це розумність буття, його в – себе для – себе, але ще в стихії в – себе [7,с.280]. Сутність виступає як істина буття, вона є одночасно і явищем. Сутність, по – перше, спочатку має видимість у собі самій, інакше кажучи, є рефлексія; по – друге, вона являє себе; по – третє, вона виявляє себе. У своєму русі вона покладає себе у наступних визначеннях: 1. Як просту, у собі сущу сутність у своїх визначеннях у середині себе; 2. Як така, що переходить у наявне буття, інакше говорячи, відповідно зі своїми існуванням і явищем; 3. Як сутність, яка єдина з усіма явищами, як дійсність [5,с.353]. Таким чином, сутність є рухом буття у своє ніщо і виникнення підстави у явищі. Цей рух складають рефлексія, феномен, дійсність.

Сутність є відсутністю визначень, оскільки вона є чиста тотожність, просте співвідношення з собою. Визначення ж виступає як різниця взагалі, як протилежність, як протиріччя, що рефлектується у себе і повертається до своєї основи. Сутність визначає саму себе як підставу. Сутність права полягає у вивченні його елементів, їх внутрішніх і зовнішніх зв'язків. На етапі, що зветься сутністю, відбувається осягнення, розкриття предметами один одного у середині цілого, при чому буття залишається, воно всередині себе є сутністю. Спочатку право розглядається як окремий предмет, досліджуються частини і елементи, що його складають, потім право вивчається у контексті інших предметів, з якими у права є зв'язок і які є зовнішніми по відношенню до нього, і, нарешті, знання про право отримані на першому етапі дослідження і на другому можна поєднати, і отримати нове знання про право. Сутністю права є протилежність елементів, що його складають, завдяки цій їх протилежності право є дещо єдине.

Сутність права виступає основою існування права і всіх його складових частин і елементів. Одна річ, що є складовою права, обумовлює своє існування через іншу річ і так далі. Справжнього існування право набуває тоді, коли воно є розвинутим, коли воно відповідає своїй власній основі.

Коли рефлексія сутності визначає, що вона відноситься до сутності як до позбавленого форми невизначеного, сутність стає матерією. Форма передбачає матерію і передбачається матерією. Форма має матеріалізуватися, а матерія набути форми, тому вони взаємно визначаються, передбачають одна іншу. Форма є протиріччя, що саме себе знімає, вона перетворює себе на дещо позитивне – матерію, знімаючи свою самостійність, а також вона знімає свою визначеність по відношенню до матерії і стає стійкою. Вона зливається з матерією і зі своєю власною тотожністю. Завдяки руху матерії і форми, їх первинна єдність з одного боку відновлена, з іншого ж є покладена єдність. Право має свої специфічні якості. Воно є єдністю протиріч форми і матерії, таким чином право, виступає як єдність протиріч його форми і матерії, при чому, за своєю формою воно від-

різняється від інших речей, а за матерією належить до матерії як загальної субстанції. Ця протилежність між формою і матерією знімається у явищі.

Буття є сутність, а сутність є буття. Сутність як буття є вихід із внутрішнього і таким чином вона себе являє. Рефлексія є безпосередньо тотожна з собою сутність, оскільки сутність є і підставою, вона визначає себе через рефлексію, що повертається до себе. У результаті чого, визначення у рефлексії такої підстави стає існуванням. Видимість визначень форми удосконалюється і переходить у явище.

Явище права проявляється у тому, що право має і свій зміст, властивий лише йому, і у той же час воно є змістом і деяких процесів загальної системи, елементом якого воно є. У формі права ця суперечність знімається, оскільки форма і зміст є єдиними. Між правом і його частинами існують суттєві зв'язки, це відносини між цілим і його частинами (правом і його складовими), прояв права як цілого, загального по відношенню до його складових, прояв внутрішньої суті права у зовні. Право з одного боку містить у собі складові, що є його частинами, а з іншого боку, воно саме є складовою частиною системи до якої належить. Складові права мають свою реалізацію у межах права як цілого. Свою суть право може показати лише у своїх зовнішніх проявах. Тут, у вченні про сутність, показаний внутрішній зміст права.

Сутність, що досягла безпосередності є, по – перше, існування, а як нерозрізнена єдність сутності з усією безпосередністю – існуюче або річ. Річ є по – перше, явище. Явище – це те, що річ є у собі, або її істина. Існування є, по – третє, істотне відношення, що віднаходить істотне, і істотне має буття у своєму явищі. Відношення – це ще неповне з'єднання рефлексії в інобутті і рефлексії у себе; повне взаємне проникнення обох є дійсність [5,с.435–436].

Дійсністю є єдність сутності і існування. Єдність внутрішнього і зовнішнього є абсолютною дійсністю. Формальними моментами абсолютного, або його рефлексією є дійсність, можливість і необхідність. Єдність абсолютного і його рефлексії є абсолютне відношення тобто субстанція. Дійсність являє собою єдність сутності і явища. Тут вже є уявлення про те, що у праві є суттєвим і яким чином воно може бути осягнуте. Дійсність права є його наявність і наявність умов, необхідних для його реалізації. Нею є свобода робити те, що відповідає умовам дійсності, що є необхідним, розумним. Дійсність права тут протиставляється свавіллю. Право взаємодіє з іншими елементами дійсності, у результаті такої взаємодії з'являється дещо третє – поняття.

Поняття права. Воно розглядається Гегелем через суб'єктивність, об'єктивність і ідею. Поняття є цариною свободи [5,с.524]. Воно являє собою єдність буття і сутності, є відновлене буття, що є внутрішнім запереченням. У понятті, буття і сутність досягають одне через інше своєї самостійності і свого визначення. Гегель зазначає, що відмінності в силу того, що вони є безпосередньо у–собі і для–себе–буття, самі суть всі поняття; вони загальні у своїй визначеності і тотожні зі своїм запереченням. Це і є саме поняття поняття. Реальністю поняття може бути його вільне визначення – наявне буття, у якому поняття тотожне з собою і моменти якого суть поняття і покладені самим поняттям [5,с.546–547]. Поняття є істинна у собі та суща у собі і для себе суть. Воно має три особливих визначення – загальне, особливе і одиничне [5,с.568].

Суб'єктивність поняття є у тому, що воно є опосередкованим для крайніх членів і тому є відмінним від них, хоча і складає їх єдність. Різниця того, що є опосередкованим і того, що опосередковує відпадає у висновку. Таким чином знімається формалізм акту висновку і суб'єктивність поняття. Середній член у висновку виступає як єдність визначення крайніх членів. При знятті форми висновку, тобто відмінності середнього від крайніх членів поняття реалізується.

Висновок являє собою опосередкування, тобто повне поняття у своїй покладеності і рух поняття є зняття цієї опосередкованості, у якій кожне дане лише через інше, а не у собі чи для себе. У результаті зняття опосередкування виникає безпосередність, буття, що є поняттям і є об'єктивністю.

В об'єктивності знову з'являється негативність для–себе–буття поняття; поняття визначило себе в об'єктивності таким чином, що його особливість є зовнішньою об'єктивністю, інакше кажучи воно визначило себе як проста конкретна єдність, зовнішність якого є його самовизначення. Рух цілі досяг тепер того, що момент зовнішності не тільки покладений у понятті і поняття є не тільки те, що повинне бути і прагнення, але як конкретна тотальність тотожне з безпосередньою об'єктивністю. Ця тотожність є, з одного боку, просте поняття і таким же чином безпосередня об'єктивність, але, з іншого боку – воно настільки ж суттєво є опосередкування, і лише через нього як таке, що саме себе знімає опосередкування воно є ця проста безпосередність [5,с.690]. Поняття є у тому, щоб мати зовнішність, зовнішню тотальність яка є її самовизначальною тотожністю, через те, щоб для–себе–суща тотожність була відмінною від своєї у–собі–сущої об'єктивності.

Дещо може бути істинним лише оскільки воно є ідея, тому ідея є простою істиною, яка є тотожністю поняття і об'єктивності як загального. Крім того, вона є співвідношення для – себе – сущої об'єктивності простого поняття і його відрізненої від неї об'єктивності.

Ідея є життя, поняття, що являє собою реалізовану, тотожну з собою мету, а також пізнання і воля. Дух пізнає ідею як свою абсолютну істину, як істину сущу у собі і для себе, – нескінченну ідею, у якій процес пізнання і дієвість зрівнялися одне з іншим і яка є абсолютне знання себе самої [5,с.696].

Поняття права містить у собі його буття і сутність, і являє собою синтез його зовнішніх і внутрішніх якостей. Воно не є дещо зовнішнє по відношенню до права, воно міститься у самому праві, право і є його поняття. У понятті ні буття, ні сутність права не зникають безслідно, вони разом становлять дещо спільне, синтез. Гегель зазначає, що поняття є єдністю буття і сутності [5,с.30]. Поняття права міститься у самому праві, а не привносяться у нього ззовні. Осягнути що є право, означає осягнути його поняття. У понятті права поєднуються визначення і його буття, і його сутності, а це означає, що його поняття необхідно розглядати у цілісності, яка складається із частин. Таким чином загальне визначення права містить у собі всі його особливості. У процесі мислення частина і загальне мисляться у контексті одне одного, вони розглядаються з одного боку як окремі, а з іншого як тісно взаємопов'язані. Поняття, судження і висновки з'являються у наслідок того, що ці складові елементи послідовно між собою пов'язуються.

Завершуючи свою «Науку логіки» Гегель зазначає, що таким чином логіка повернулася до абсолютної ідеї до тієї простої єдності, яка є її

початком; чиста безпосередність буття, у якому всяке визначення представляється спочатку стертим або опущеним шляхом абстракції, є ідеєю, що повернулася шляхом опосередкування, а саме шляхом зняття опосередкування, до своєї відповідної рівності з собою. Метод є чисте поняття, що відноситься лише до самого себе; тому він є просте співвідношення з собою, яке є буттям. Але тепер це є наповнене буття, поняття, що себе осягає, буття як конкретна і рівним чином зовсім інтенсивна тотальність. Про цю ідею слід на закінчення сказати лише те, що в ній, по – перше, наука логіки осягла своє власне поняття... по – друге, ця ідея є ще логічна ідея, вона заключена у чисте мислення, є ще наука лише божественного поняття [5,с.770–771].

Подібно до того, як у «Філософі права» показаний рух об'єктивного духу, де абстрактне право виступає як об'єктивована у власності воля, мораль як опосередкована суб'єктивністю, особливістю об'єктивована воля, а моральність як їх синтез у якому залишається і перше, і друге, але в іншому, більш досконалому і розумному вигляді, у «Науці логіки» можна за аналогією до конкретного об'єкту дослідження – права, простежити рух категорій, що описують право як дещо зовнішнє, яке розкривається у вченні про буття, потім як дещо внутрішнє, яке розкривається у вченні про сутність та їх синтез, що створює поняття, яке розглядається у вченні про поняття.

Список використаних джерел

1. Александров А.А. Проблемы сознания и мышления в гегелевской философии / А.А.Александров. – Екатеринбург: Изд–во Урал. ун–та, 2002. – 70 с.
2. Базарова Л.В. Философия права Гегеля: современный взгляд на проблему / Л.В.Базарова // «Новые» и «вечные» проблемы философии. – Новосибирск, 2000. – С. 96–104.
3. Байер В.Р. О философии права Гегеля / В.Р.Байер // Вопросы философии. – 1968. – № – 2. – С.65–71.
4. Борзова Е.П. Проблемы всеобщего в философии Гегеля / Е.П.Борзова. – СПб.: Изд–во Санкт–Петербург. ун–та экономики и финансов, 1992. – 142 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Наука логики / Г.В.Ф.Гегель. – СПб.: Наука, 1997. – 800 с.
6. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф.Гегель — М.: Мысль, 1990. – 526 с.
7. Ипполит Ж. Логика и существование : очерк логики Гегеля / Ж.Ипполит. – Санкт – Петербург: Владимир Даль, 2006. – 321 с.
8. Труфанов С.Н. Грамматика разума или система Гегеля в доступном изложении / С.Н.Труфанов. – Самара: Гегель–фонд, ГУП ИПК Ульян, 2003. – 621 с.

Павлова Т.С. Логика права в философии Гегеля

Рассматриваются вопросы логического в праве, проводится аналогия между философией права Гегеля и его логикой. Право подлежит комплексному правовому анализу исходя из общих оснований гегелевской философии.

Ключевые слова: *логика, право, развитие, действительность.*

Pavlova, T.S. Logic of right is in philosophy of Hegel

Annotation: questions are examined logical in a right, drawn analogy between philosophy of right for Hegel and his logic. A right is subject to the complex legal analysis coming from the general grounds of Hegel philosophy.

Key words: *logic, right, development, reality.*

УДК 141.131

Завідняк Б.Т.

Трансцендентна реальність і концепція «меторіос» у Філона Олександрійського

Концепція трансцендентності у семантичній сфері Філона Олександрійського окреслена як відношення між трансцендентною сферою Бога і духовним світом людини. Трансцендентність розуміється як онто–етична категорія і розглядається в комплексі з ключовими темами християнської філософії, такими як час і вічність, особа і історія, творення і Бог та ін.

Ключові слова: *трансцендентний, контемпляція, міграція, семантика, Олександрійська школа.*

У західноєвропейських та російських студіях накопичений певний досвід осягнення трансцендентної сфери у творчості Філона Олександрійського, що пов'язується з духовним виміром людини. Чимало уваги в них приділяється алегоричному тлумаченню духовного досвіду людини на основі екзегетичного розуміння Біблії. Досвід Філона Олександрійського розглядається у зв'язку з досвідом олександрійської школи та її представників, а також у зв'язку з діяльністю апостола Павла та Євангелиста Йоанна Богослова [9,с.13].

Проблема трансцендентної реальності досліджується філософією, релігієзнавством, теологією, біблістикою, культурологією, але найбільш цінним є осягнення феномену трансцендетного представниками філософсько–онтологічної та філософсько–антропологічної думки. Концепцію трансцендентного у Філона досліджували Е.Брейє, Г.Вольфсон, Ж.Даніелу, Ф.Кляйн, Г.Кремер, І.Крістіанзен, А.Маддалена, Б.Макк, Б.Мондін, Й.Пашер, Д.Реале, Р.Радіче, Ґ.Фарандос, Ф.Фьолькер, У.Фрюхтель, К.Шенк, Е.Штайн, А.Лосєв, М.Мурєтов, С.Трубєцкой; серед вітчизняних вчених цьому питанню приділили увагу М.Конрад, В.Кондзьолка та ін. Слід зазначити, що дана проблематика вкрай рідко бралася до розгляду вітчизняними дослідниками. На Заході категорія трансцендентного займає своє місце у теологічних словниках, розглядається у зв'язку з християнською філософською думкою, співставляється з думкою отців Церкви та біблійною екзегетичною думкою тощо. Засади дослідження концепції трансцендентного заклали Г.Вольфсон, Ж.Даніелу, Д.Реале, Д.Рунія. Серед представників російської філософської думки значну увагу приділили трансцендентному виміру у своїх працях В.Бичков, Н.Глубоковский, В.Іваницький, А.Лосєв, А.Мень, М.Мурєтов, С.Трубєцкой. У сучасних дослідженнях переважає міждисциплінарний підхід (П.Борґен, Р.Гансон, Д.Діллон, В.Саврей, К.Шенк).

Враховуючи ступінь наукової розробленості теми й ґрунтуючись на сучасних методах філософського аналізу, *метою дослідження* визначено розкриття

онтологічного виміру трансцендентного в семантичному просторі Філона Олександрійського. Також метою є показати, наскільки різнобічною є дискусія між філонознавцями і головні її теми. Стаття покликана звернути увагу як на метафізичний вимір трансцендентного Бога у природній теології Філона, так і на онто–етичний вимір «трансцендентного» у його антропологічних підходах. У цьому контексті важливим є осмислення співвідношення філософської і богословської складової, герменевтики і семантики у метафізичному амбієнті Філона Олександрійського.

З огляду на важливість філонівського методу, доцільно було провести реконструкцію його поглядів, проаналізувати взаємозв'язок складових трансцендентного космосу Філона і етичного виміру споглядального життя «переселенця», обравши для інтерпретації ділянку трансцендентного у семантичній сфері філософсько–богословської творчості Філона юдея. Враховуючи потребу залучити бібліографічні західні джерела щодо філонівської проблематики, оскільки зростає інтерес до західного християнства на пострадянському просторі, постає потреба висвітлити важливу концепцію трансцендентного, бо саме від метафізики Філона залежатиме побудова філософсько–богословського синтезу майбутніх схоластів. Філософія, психологія, міфологія, герменевтика, філософія релігії належать до найбільш обговорюваних концепцій у науковій літературі останніх десятиліть.

Об'єкт дослідження – ейдологічна сфера Божества, Його трансцендентний вимір. *Предмет* дослідження – трансцендентність як філософсько–онтологічний концепт в семантичному амбієнті Філона Олександрійського.

При вирішенні проблем трансцендентності та ейдологічного космосу у семантиці Філона Олександрійського використаний герменевтичний, апофатичний метод, засади якого розроблені в творах Ареопагітика, Максима Ісповідника, Ніколая Кузанського, в працях Г.Вольфсона, Ж.Даніелу, Е.Кассірера, Р.Радіче та ін.

У процесі дослідження ейдологічного космосу у семантиці Філона Олександрійського застосовані історичний та компаративістський методи; при аналізі тексту коментаря на П'ятикнижжя, а також його співвідношення з біблійними джерелами міфологічного, гностичного та філософського походження методи деконструкції, герменевтики, лінгвістичного, етимологічного аналізу та літературознавчої інтерпретації.

На підставі розкриття філософсько–онтологічного вимірів трансцендентного ейдосу виявлені гармонійне поєднання в семантиці Філона, насамперед між онтологізацією цього ейдосу і розумінням фігури «переселенця», як суб'єкта трансцендентного осягнення Божества. Запропонована нова інтерпретація ейдосу трансцендентного, як зв'язкового між онтичним і етичним вимірами у семантиці Філона Олександрійського.

Результати дослідження мають практичне значення для подальших філософсько–онтологічних досліджень у даній площині, метафізичних та богословських інтерпретацій семантичної сфери Філона Олександрійського, вивченню спадщини Філона – провідної фігури у народженні і формуванні критеріїв християнської філософії.

Тут цитати з Філона у перекладі автора подаються за оксфордським критичним виданням під керівництвом Ф.Колсона у десятитомному зібранні творів великого Олександрійця [1]. Використано фрагменти докторської тези автора, що була захищена в 2001 р. в Папському університеті Урбаніана в Римі [11].

1.

Філона Олександрійського не слід вважати виключно філософом, хоч він є автором теоретичних праць, бо відштовхується від Святого Письма, до якого повертається у довгому ряді міркувань. Цей процес нагадує колове обертання, оскільки тільки в замкнутому колі можна коректно тлумачити кожен з елементів. Згідно Д.Реале–Р. Радіче, це «комплексна семантична єдність», простір в середині якого кожний алегоричний термін знаходить відповідне визначення, і, перш за все, – коло, в якому спрямована ідея знаходить повне визнання [7,с.132]. На це неодноразово звертали увагу дослідники. Численні алегоризми (біблійні фігури, поняття і об'єкти навантажені все посереднім алегоричним значенням), «імена, дати, числа, історичні події, приписані норми людської поведінки підпорядковані алегоричному тлумаченню», – зауважував Г. Вольфсон [10,с.116]. Італійська дослідниця С. Краус–Реджяні підкреслила: «Фундаментальним постулатом філонівської думки є те, що все те, про що говориться в Біблії є правдивим, але більше того, те, що є правдиве знаходиться саме в Біблії» [8,с.8]. Але й сам Філон підтверджує думку про те, що Святе Письмо дане віруючій людині у поміч: «Душі, які підпорядковані Біблії і йдуть за нею спасаються, і коли хоч раз прибігнуть до неї, то не відірвуться більше» (*QG*. IV, 44). Справді, у Писанні немає нічого випадкового, а все – тайна і премудрість. Тож алегоричний метод Філона є зворотньою стороною його віри у магічне натхнення букви Святого Письма.

На думку Філона Олександрійського, біблійний Мойсей усвідомлював, що «у порядку всесвіту існує активна і пасивна причини, де під активною розуміється універсальний розум, цілковито чистий і відсторонений, який перевищує могутність, знання, думку, а навіть Благо і Красу» (*Opif*. 8). Це справді позиція Мойсея. Але Філон є оригінальний олександрійський мислитель, адже не потребує відштовхуватися у міркуванні про онтологічно автономний *nous* від космічної душі («душі світу»). Тож, прибігаючи до концепції космічного Нусу, який трансцендентний стосовно до світу і до людини, Філон ототожнює активну, абсолютно трансцендентну причину з Логосом (*Opif*., 24).

На нашу думку, слід відштовхуватись від двох об'єктивних реалій, представлених особою переселенця (мудреця, філософа, посередника між людиною і Богом, аскета) – з одного боку, і Божим ликом Велемудрого та Всеблагого Бога, який, покликаючи людину під різними іменами, виявляє свою трансцендентність у семантиці Філона за посередництвом щаблів сходження до Нього. Трансцендентність заторкує обидві реалії, які перетинаються на сторінках П'ятикнижжя, автентичного письма юдеїв, а необхідним його елементом є віра в єдиного Бога, який веде месіанський народ.

Мотив переселення у Філона тісно переплітається з перевищенням (трансцендентним «переступом») Бога. Це винятково оригінальна точка зору Філона, адже вона передумовлює перехід від чуттєвого світу до надчуттєвого, від світу віри Святого Письма до екзегетичного його пояснення на інтелективному рівні [8,с.31].

Але, що розуміє Філон під переселенням? Що означає в його мисленні сам термін «трансцендувати»?

Пояснення намагаємося знайти у книзі «Про переселення»: «Переселення провіщає безсмертя, а не смерть» (*Migrat*. 189).

Перевищення об'єкту відбувається вже в тій миті, коли він стає відомий. А це викликає необхідність здійматися на вищий щабель, що постає як онтологічне, аксіологічне і етичне начало цього нижчого рівня. Тож, для Філона

«переступати» означає пізнавати оточуючу дійсність, долати обмеження і вертатися до правитоку – Бога.

Таким чином, Філон послуговується цим принципом на антропологічному, етичному, космологічному, теологічному та метафізичному рівнях. Метафізичний щабель Філона, новизна по–відношенню до платонівсько–аристотелівської думки, знайде своє продовження у Плотина, отців Церкви, особливо в св. Августина *(Абсолютна Любов* і *Третя навігація*), св. Бонавентури (*Itinerarium mentis in Deum*) та св. Григорія Ніського (*Життя Мойсея*).

На думку Філона, «той, хто підноситься вгору від землі до неба, кому відкриті надземні простори і небесні явища, хто не задумується над тим, наскільки є великим сонце, якими є його обертання, як вони впливають на пори року...» (*Mutat*. 67), є автентичним переселенцем. Оскільки астрономія виводить людину від чуттєвого виміру на надчуттєвий, то їй під силу виразити справжню форму переселення.

Так, «юдей, по–суті, означає переселенець», адже таким є розуміння цього слова у Святому Письмі, стосовно до юдейського народу (*Migrat*. 20). Найкращі представники цього народу дарували світові зразки міграції до Бога. Напр., переселення Аврама послужило прототипом морального зростання. Можна привести різні типи етапів такого переселення, що основане на духовних щаблях. У книзі Буття зустрічаємо епізод, в якому Бог промовляє у видінні до Аврама: «І вивів він його надвір і мовив: – Глянь же на небо і злічи зорі, коли можеш їх злічити» (*Бут*. 15, 5). Але що має на увазі Філон під різними семантичними поняттями, що допомагають йому зобразити етапи переселення Аврама? Під Халдеєю він розуміє відношення до астрономії, під Ханааном або «дім Божий», або весь космос, Логос, Мудрість. Завжди зауважується перехід від чуттєвого щабля до надчуттєвого, від сотвореного світу до Творчої і Думаючої Причини (*Her*. 289).

Халдеї мали певний тип ментальності і таке філософське вчення, яке заперечувало існування трансцендентного Бога. Тож, на думку Філона, необхідно було перевищити халдейство і переселитися за межі їхнього краю. Це саме стосується земель Харану – наступного етапу переселення, що символізує тіло як «тілесний дім мислення» і чуттєвий світ.

Наше тіло, зауважує Філон, є витвором Іншого Сущого – невидимого Царя, і тут він зображує перехід від антропологічної концепції до космо–теологічної (*Abr*. 74).

Останнім етапом виступає земля Сіхем, – пустеля, або стан самоти, тому що ті, що шукають Бога і прагнуть його знайти віддають перевагу самотності, в надії прихилити до себе Божу любов. Таким є Божий наказ: «Знай певно, що твої потомки будуть чужинцями в землі не своїй» (Бут. 15, 13), який виразно вказує на підлеглість людської душі божественному Буттю.

Для Філона, поняття «переступлення» завжди наділене особливим значенням, онтологічною трансмутацією людини, коли він говорить про вихід за межі себе самого, або про самоперевищення ума. Цікаво, що така трансформація не носить загального характеру і не стосується до онтологічної прикмети, не торкається кожної душі, а тільки тих душ, які здійнялись на вищий щабель духовного очищення.

Цінуючи скарб філософії, Філон неодноразово відзначає увагу з боку божественних сил щодо неї, підкреслюючи її важливу місію в житті людини. «Звідси виник рід філософії, завдяки якій людина, оскільки є смертною, набуває безсмертя» (*Opif*. 77).

Дослідник Г. Фарандос [3,с.253] так пояснює розуміння Філоном філософії: вона ґрунтується на надхненні до споглядання буття, яке сповнюється в довгій процесії *metanastasis*, тобто трансміграції від чуттєвого світу до *ноетичної сфери* Ума і самого Бога. Завдання філософії полягає в тому, щоб пізнавати буття, яке, по своїй суті співпадає з Богом. Але *metanastasi* духа передбачає і уможливлює, як проміжний щабель, пізнання світу, сутністю якого є поставання. Так, Фарандос вважає, що розвиток світу відповідає переходу від небуття до буття, а тому – сотворенню з нічого, яке не виключає певну паралель із деміургізмом Бога платонівського зразка. Походження світу відповідає виникненню часу; створення світу передбачає ідеальний проект космосу, яким є світ ідей у Логосі. Сотворений світ поділяється на *Kosmos noetos* і *aisthetos*. На його думку, «моральний світ базується на понятійному знанні, і тісно пов'язаний з процесом, що отримав назву *metanastásis*, оскільки залежить від цього переходу (тобто від духовного переселення, яке, у розумінні Філона, полягає в синтезі найдавніших філософем, їхній критиці і впливу власних думок на підставу його діалектичної концепції метанастазису)» [3,с.253].

Поняття «переселення» можна порівняти з поняттям *diabatérion*, під яким розуміється «перехід» (адже в гебрейській мові це слово пов'язується з коренем *passàh* – «проходити, проминати») від пристрасного світу до ведення чеснотливого життя, від спокус матеріального життя до споглядання Бога, що, на наш погляд, у творі «Про зібрання заради виховання» (106) Філон пов'язує із священним значенням «Пасхи душі», коли заходить і повертається прохід Сонця (того Сонця, яким є Бог. *Somn*., I 72), але вже іншим шляхом. Саме такий висновок, на думку Філона, випливає з алегоричного тлумачення Пасхи.

Яким же чином Аврам зумів стати на шлях вдосконалення себе самого і досягти вищого знання? Тільки пізнавши себе аж до дна душі, зрікшись себе самого можна отримати точне знання Сущого, Котрий справді є. Той, хто проникнеться природним порядком речей, зречеться себе, до глибин пізнає себе самого, набуде інтуїтивне знання про свою підлеглість і ницість по–відношенню до всього сотвореного. Тільки той, хто відмовиться від себе може починати усвідомлювати Того, Хто є. (Див.: *Fug*., 46, *Congr*., 107 і *Mutat*., 54).

Це шлях глибокого споглядального життя.

Так, згаданий вище Радіче зауважив: «Для Платона мета філософії, про яку він говорить у *Тімеї*, полягала в тому, щоб впорядковувати власні думки, згідно зразка з руху небес, у досконалій аналогії з дією Деміурґа, який у своїй творительній дії привів матерію від хаосу до порядку» [5,с.168]. Тобто, людина має наслідувати Бога, а коли намагається робити добрі вчинки, то так само має вносити лад і гармонію. Натомість для Філона, існує ще вищий щабель, на якому людина досягає не так пізнання Бога (адже для Олександрійця це неможливо), як духовну налаштованість на отримання Божих ласк, а між ними, головним чином, ласку проводити споглядальне життя, з яким приходить найдосконаліше щастя.

Філон усвідомлює, що Істина прихована під символами. Так, ще Орфей промовляв через символи. Але Філон веде мову про біблійні феномени, як «видимі символи невидимих речей», «сприйнятливі символи речей, які не піддаються сприйняттю» (*Spec*. III, 178 (1, 8).

Для Платона, властиво філософський момент підлягав розумовій діяльності. Але те, що для Платона було чистим надхненням, для Філона є реальністю. Він пояснює відношення між філософією і Об'явленням, підпорядковуючи першу останньому. Філософія так само прислужується мудрості, як біблійному Об'явленню Мойсея. В основі мудрості лежить віра, оскільки мудрість протиставиться неправильним міркуванням людини: «Якщо довіримось нашим власним розмислам, то станемо засновувати і будувати таке місто духа, яке зруйнує істину» (*LA*. III 228). Згідно Філона, мудрість є практичним моментом знання, яке є здійманням людини до Бога, такої людини, яка є правдивим служителем, якого любить Бог. Саме з цього приводу Бог кличе Мойсея і веде з ним розмову. Сам Бог відкривається людині. У грецькому мисленні не існувало навіть ідеї про Божу ласку дару, який Бог дарує людям через любов до них. Але й відповідь з боку людини на цей дар пролягає в цій самій площині. Людина, яка дарує себе Богові на служіння, віддається абсолютній трансцендентності, творить феномен дару, який співпадає з містичним і екстатичним єднанням з Богом. Сам духовний екстаз («теорія» або споглядання Бога Об'явленого) є кульмінативною точкою сходження до Бога. «Екстаз» не є витвором нашого розуму, а є даром, ласкою Святого Духа. На противагу, розум атеїста, який залюблений в себе, прирівнює себе до Бога. Тож, думаючи, що чинить добре, знаходиться на невірній дорозі, а, оскільки Бог сіє і зрощує в душі праведника добрі плоди, той розум, який вважає, що «я зрощую» поводить себе як безбожник. Точка зору про вищість Бога дуже близька Філону, і він неодноразово наголошує на ініціативі з боку Бога завжди виступати першим провідником і вчителем людини: «не насаджувати, коли насаджує Бог» (*LA*. I 48–49). Згідно Філона, все є даром, навіть сама віра.

У творі «Про переселення Авраама» трояка форма переселення – від тіла, чуттєвого світу і від словесної мови має на меті чистоту душі людини, адже, з Божого веління точкою виходу, щоб стати на шлях спасіння служить втеча від цих трьох форм панування над душею (*Migrat*. 2) [4,с.110]. Така форма переселення властива тому, хто покидає «батьківський дім», власну землю, яка виступає символом тіла, оскільки плоть взята із землі і в неї повертається. Батьківський дім служить символом слова, бо це місце, де Бог себе об'явив, або по–царськи там перебуває. Тож, земля, яку Бог показує є Спасінням, а на шляху до нього душі слід пройти очищення і зречення плоті. Натомість переселення «від слова» означає, що й воно є наче тінь, або бліда подоба тієї реальности, яка знаходить своє вираження у слові (*Migrat*. 12). Тож вихід від себе назустріч трансцендентному Богу дає змогу покинути саму розумову здатність творити понятійні форми, на взір Абсолютного Ума: «Той, хто вийде до Тебе, той і вважатиметься твоїм спадкоємцем» (*Her*. 68–74). Проте, пояснення наведених вище трьох форм переселення, у Філона стосується багатої семантичної відповідності Божому Слову. Тож, на прикладі дарування Богом трьох основних дарів: ягнички, кози і барана, – щоб могти складати жертвоприношення Богові, – Філон розкриває символічний зміст цих трьох тварин. Під ягничкою він розуміє *душу*, бараном – *мову*, а під козою – *чуттєвий світ*. Те, чим ми володіємо, не походить від світу, а від самого Бога. А те, що приймаємо, не приймаємо просто для себе, а, з метою мати змогу Йому віддаровувати (*Her*. 104). А коли так, то жертвоприношення Ісака приймає зовсім інший, не такий драматичний відтінок. Коли людина смертна тілом, то нічого їй по–праву й не належить (вона сама «ніщо»). Людську «ніщоту» мудра людина вміє очистити і здійняти до найвищого Буття, Бога.

Не дивно, що саме Філон знаходить конкретний прототип для раціональної філософії як «слугині», якій відводить функцію помічниці у природній теології. Нею виявляється Агар перед Сарою (*Congr*. 79.). Таким чином, перед тим, хто вміє визнати свою «ніщоту», може містично об'явитися Бог. Але насправді людина є «ніщо» перед Богом, і зухвалою є та думка, згідно якої людина є чимось більшим, ніж ніщо. Людина, хоч має розум і серцем, завжди є ніщо,

бо вона смертна. У творі «Про жертви Авеля і Каїна» Філон покликається на книгу Второзаконня: «Не кажи: «Моя сила і влада моїх рук надали мені потугу: пригадай Твого Господа Бога; це Він надав тобі силу, чому й ти потужний» – говорить Святе Письмо» (*Sacrif*. 52–57). Це факт, що людина є смертна. Проте для Філона цього замало, адже він намагається знайти визнання Найвищого буття: «Ви святі, тому що Ягве, Бог Ваш, є святий» (Лев. 19,2). Тож людина є ніщо інше, як образ Божого Образу. Її життя задля Бога більше, ніж для себе, дарує змогу отримати щасливе і блаженне життя.

Таким чином, для Філона філософія – це Богопізнання, до якого приходиться як через слідування мойсеєвому закону, так і через споглядання природи, яка сприймається як місце в якому знаходять своє вираження такі символи божества, яким Філон дає алегоричне пояснення. Трансценденція у Філона лежить у цілісній семантичній площині на яку накладаються біблійна та філософська тематики.

2.

Олександрійський мисленик користувався метафоричною технікою, запозиченою від філософів Давньої Греції, поглиблюючи і збагачуючи поняття *methòrios*, яке набуло у нього виняткового семантичного змісту. «Метоpіос» прирівнюється до «посередника», займаючи пригграничну позицію, або на межі двох крайніх точок: добра і зла, чуттєвого і надчуттєвого, смертного і безсмертного. Так, «людина стоїть на межі (*methòrios*) між смертною і безсмертною природами, оскільки необхідним чином бере участь як в одній, так і в другій, будучи сотвореною як смертне суще і водночас, як безсмертне: смертне в тілі, безсмертне в розумі» (*Opif*. 135). У творі «Про сни» Філон відстоює цю саму тезу, згідно якої «людина за своєю цінністю займає посередню позицію (*methòrios*), оскільки, властиво кажучи, вона не є ні Богом, ні людиною, а є таким сущим, яке пов'язане з цими двома крайніми; отримує безсмертя за умови проведення чеснотливого життя» (*Somn*. II, 229–30). Будучи наділеною тілом і душею, людина знаходиться між матерією і духом, та в ній переважає один з цих компонентів: матеріальне або духовне начало. Так, мудра і розважна людина є тією, в якій духовне життя знаходить перевагу над матеріальним.

Царська дорога до Бога починається у творі Філона «Про переселення Авраама» та завершується у трактаті «Про сни». Самого олександрійського філософа можна розглядати як «посередника», завдяки позиції, яку він займає в історії античної думки, а саме – перебуває на межі двох культур: грецької та юдейської. Будучи посередником між однією і другою, його спосіб думання абсолютно відмінний від ментальності цих культур, оскільки в ньому переважає мойсеєве мислення та біблійна екзеґеза. Так, маючи на увазі себе самого, Філон твердить, що «пошук нового виду знання звернений до сяйва світла на просвіту античних філософів (поган)» (*Somn*. I 11). Немає сумніву, що він говорить про себе. На це звернув увагу Ж. Даньєлу: «Поняття *methòrios* близьке Філону. Він використовує його під час опису подій, пов'язаних із проявом свободи людини, що пролягає на межі між добром і злом у творі *Про нагороди* (62–63)» [2,с.338].

Таким чином, вперше у вітчизняній філософії здійснена філософсько–богословська концептуалізація трансцендентності у семантичному просторі Філона юдея. Він пояснює відношення між філософією і Об'явленням, підпорядковуючи першу останньому. Філософія так само прислужується «мудрості», як біблійному Об'явленню Мойсея. В основі мудрості лежить віра, оскільки мудрість протиставиться неправильним міркуванням людини. З'ясовано, шо згідно Філона, мудрість є практичним моментом знання, яке є здійманням

праведної людини до Бога. Саме з цього приводу Бог кличе Мойсея, веде з ним розмову і відкривається людині. Підкреслено, що точка зору про вищість Бога дуже близька Філону, і він неодноразово наголошує на ініціативі з боку Бога завжди виступати першим провідником і вчителем людини. Звернена увага на феномен «переселення» у творі «Про переселення Авраама», де описується трояка форма переселення – від тіла, чуттєвого світу і від словесної мови, що має на меті чистоту душі людини. З Божого веління точкою виходу, щоб стати на шлях спасіння, служить втеча від цих трьох форм панування над душею. Проте, пояснення наведених вище трьох форм переселення, у Філона стосується багатої семантичної відповідності Божому Слову. Показується, що саме Філон знаходить конкретний прототип для раціональної філософії як «слугині», якій відводить функцію помічниці у природній теології. Нею виявляється Агар перед Сарою (*Congr*. 79). Таким чином, перед тим, хто вміє визнати свою «ніщоту», може містично об'явитися Бог. Виявлено джерела мислення Філона про трансцендентний вимір Бога, з–поміж яких виділяється Біблія. Простежена історична еволюція наукових точок зору у філоніані щодо даної тематики, систематизовані концепти духовного «переселення», «екстазу», «споглядання» Бога на матеріалі коментаря на П'ятикнижжя Філона, які тісно пов'язані з трансцендентним виміром Бога.

Таким чином, аналіз окреслених у статті концептів трансцендентного і «метоpіос» у Філона дозволяє зробити висновок, що вони піддаються концептуальному обґрунтуванню, є теологічно виправдані, адже виражають діалогічне відношення між людиною і Богом, поглиблюють знання про світ і трансцендентну реальність.

Список використаних джерел

1. Philo on ten volumes (and two supplementary volumes, 1953) / [with an english Translation by F. H. Colson and G. H. Whitaker, Loeb Classical Library]. – London–Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1929–1962.
2. J. Daniélou. Philon et Grégoire de Nysse / J.Daniélou // Philon d'Alexandrie. Colloques Nationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1967. – P. 335–345.
3. Farandos G.D. Kosmos und Logos nach Philon von Alexandria / Farandos G.D. («Elementa. Schriften zur Philosophie und ihrer Problemgeschichte» IV). – Rodopi, 1976. – S. 150–306.
4. Mondin B. Filone e Clemente, Saggio sulle origini della filosofia medievale / Mondin B. –Roma: PUU, 1984. – 223 p.
5. Radice R. Platonismo e creazionismo in Filone di Alessandria / Radice R. – Milano, 1989. – 445 p.
6. Radice R. Il concetto di migrazione in Filone di Alessandria (saggio introduttivo) / Radice R. // Filone di Alessandria. La migrazione verso l'eterno, Milano 1988, c. 29–92.
7. Reale G. La genesi e la natura della filosofia mosaica, Monografia introduttiva ai diciannove trattati del «Commentario allegorico alla Bibbia» / Reale G., Radice R. – Milano, 1994. – P. XVII–CLIII.
8. Kraus Reggiani C. L'incontro con Dio nella ricerca di Filone, Introduzione a Filone di Alessandria / Kraus Reggiani C. // L'uomo e Dio, Milano 1986, p. 19–64.
9. Runia D. T. Filone di Alessandria nella prima letteratura cristiana, a cura di Roberto Radice, Milano: Vita e Pensiero, 1999. – 508 p.
10. Wolfson H. Philo. Foundations of religious philosophy in Judaism / Wolfson H. // Christianity and Islam. – vol 1,2. – Cambridge (Mass.), I947. – 990 p.

11. Zavidniak B. Il concetto della trascendenza nel'ambito semantico di Filone d'Alessandria, tesi di dottorato / Zavidniak B. – Roma: Pontificia Università Urbaniana, 2001. – 226 p.

Завидняк Б.Т. Трансцендентная реальность и концепция «меториос» у Филона Александрийского

Разрабатывается концепция трансцендентности в семантическом круге Филона Александрийского через выяснение характера отношений между трансцендентной сферой Бога и духовным миром человека. Трансцендентность понимается как онто–этическая категория и рассматривается в комплексе с ключевыми темами христианской философии, такими как время и вечность, персона и история, творение и Бог и др.

Ключевые слова: *трансцендентный, контемпляция, миграция, семантика, Александрийская школа.*

Zavidniak, B.T. Notion of transcendental and conception of «methorios» in Philo of Alexandria

The conception of transcendental in semantic circle of Philo of Alexandria through finding the character of relations between the transcendent sphere of God and spiritual world of human being is developed. The transcendent is understood as a ontology–ethics category and examined in a complex with the key themes of Christian philosophy, such as time and eternity, person and history, creation and God etc.

Key words: *transcendental, contemplation, migration, semantics, Alexandrine School.*

УДК 141.311

Панич О.О.

Джон Стюарт Мілл про денотативну функцію мови

Теорія денотації в філософії Мілла природно випливає з філософських настанов чільних представників британського модерного емпіризму (Гоббс, Локк, Барклі, Х'юм). Загалом, Мілл розглядає феномен денотації з позицій феноменалізму та номіналізму. У деяких важливих вимірах погляди Мілла на денотацію випереджають настанови філософії мови в ранній аналітичній філософії 20 століття (Расселл, Вайтхед, Віттгенштайн).

Ключові слова: *денотація, конотація, предикація, номіналізм, філософія мови.*

Денотативна функція мови детально аналізується в філософії Джона Стюарта Мілла, в контексті філософії його британських попередників (Гоббс, Локк, Барклі, Х'юм) та наступників (Расселл). «Якими є особливості тлумачення денотативної функції мови у Мілла на тлі успадкованої ним традиції модерного британського емпіризму?» – такою є постановка проблеми даної статті в загальному вигляді. Вирішення цієї проблеми дозволить краще уявити собі розвиток британської філософії мови від часів класичного емпіризму до двадцятого століття включно – таким є зв'язок вказаної проблематики з актуальним науковим завданням у вітчизняній історії філософії взагалі та історії епістемології зокрема. Розв'язання даної проблеми у вітчизняних дослідженнях та публікаціях започатковано не було, оскільки вітчизняними авторами особливості Міллової філософії мови жодного разу не піддавалися спеціальному аналізу. Щодо зарубіжних досліджень, то нечисленні англомовні досліди філософії Мілла також не розглядають його філософію мови в широкому британському історико–філософському контексті – як це зроблено у даній розвідці. Відтак, мета даної статті – системно висвітлити Міллом денотативної (а також конотативної) функції мови і визначити внесок Мілла у розвиток цього аспекту англомовної філософії мови.

Аналіз епістемологічних засад Міллової логіки призводить до висновку, що Мілл, паралельно із Джорджем Булем та Августом де Морганом, відчутно сприяв переходу від класичної «логіки понять» до панівної у двадцятому столітті, і надто у англомовному науковому середовищі, «логіки тверджень» (propositional logic). Аби побачити цей зв'язок у випадку Мілла, достатньо згадати хрестоматійну статтю Расселла «On Denoting» (1905), де на самому початку, неначе у розвиток щойно цитованих міркувань Мілла, замість «поняття людини» одразу вводиться «клас людей

як клас об'єктів, що мають предикат людськості» («the class of men as the class of objects having the predicate human») [1,с.105]. З іншого боку, термін «concept» у цьому Расселловому тексті не зустрічається жодного разу, що цілком відповідає остаточним висновкам з цього приводу в Мілловій «Логіці»:

«Підбиваючи підсумки: якщо доктрина, що ми мислимо поняттями, означає, що поняття – це окрема річ, що постає розуму разом із індивідуальними об'єктами, які (...) ми мислимо у цьому понятті, це неправда; адже в нас завжди присутня конкретна ідея чи образ, частина атрибутів яких охоплюється поняттям, і не може мислитися інакше ніж власне частина. З іншого боку, якщо ця доктрина означає, що поняття, хоча й є лише представленою розуму частиною, є тією частиною, яка є дієвою в акті думки [is operative in the act of thought], це також неправда: адже у значній більшості випадків дієвим є щось значно менше, ніж ціле поняття, себто лише частина того, на що ми звикли звертати окрему увагу. Відтак, у жодному з цих смислів ми не мислимо поняттями; правдою тут є лише те, що, коли ми відносимо будь–який об'єкт чи набір об'єктів до [логічного] класу, в розумі присутні принаймні деякі з атрибутів, що входять в поняття, оскільки через їхню асоціацію з іменем класу вони випливають у свідомості й стають предметом особливої уваги» [2,с.321].

Наша згадка про «On Denoting» Расселла є не випадковою ще й тому, що Мілл у своїй «Логіці» також приділяє окрему увагу феномену денотації, чітко усвідомлюючи, що адекватне розуміння останньої є невід'ємною складовою обраного ним способу сполучення «ідей чи образів» конкретних об'єктів з «іменами [логічних] класів». Щоправда, Мілл не робить денотацію, як пізніше Расселл, предметом спеціального розгляду; але Міллова критика Гоббса з приводу аналізу останнім будови та смислу тверджень показує, що логічна ясність була тут для Мілла не лише бажаною, а й цілком досяжною:

«Значенням кожного твердження, каже він [Гоббс], є *belief* мовця, що предикат є ім'ям тієї самої речі, ім'ям якої є суб'єкт; і якщо це справді так, твердження є істинним». Втім, «те, що він подає як значення твердження», є лише «частиною значення усіх тверджень і цілим значенням деяких з них». Гоббсового опису, на думку Мілла, цілком достатньо тільки для «того обмеженого й незначного класу, в якому і предикат і суб'єкт є власними іменами. Адже, як вже було зазначено, власні імена, строго кажучи, не мають жодного значення: вони є просто позначками індивідуальних об'єктів; тож, коли власне ім'я предикується іншому власному імені, усе значення зводиться до того, що обидва імені є позначками того самого об'єкту. Але саме це Гоббс і подає як загальну теорію предикації. Його доктрина повністю пояснює такі предикації як: «Гайд був Кларендоном»,[1] або «Туллій є Цицероном». Вона вичерпує значення таких тверджень. Але вона є прикро неадекватною стосовно інших. Те, що Гоббс взагалі міг дійти подібної думки, пояснюється лише тим, що він, як і інші номіналісти, майже чи зовсім не приділяв уваги *конотації* слів, шукаючи їхнього значення виключно в тому, що вони денотують: як ніби усі імена були позначками індивідуальних речей (якими насправді є лише власні імена), і як ніби між

1 Радше за все, Мілл мав на увазі сучасника Гоббса, видатного англійського історика Едварда Гайда, першого графа Кларендона (1609–1674), хоча англійській історії були відомі й інші Гайди Кларендони (наприклад, Едвард Гайд, третій граф Кларендон /1661–1723/, який був на початку вісімнадцятого століття губернатором Нью–Йорка та Нью–Джерсі й здобув там сумну славу збоченця та розпусника).

власним та загальним іменем не було жодної різниці, крім того, що одне денотує лише щось одне, а друге – велику кількість [подібного]» [3,с.91].

Варто підкреслити, що ціною питання тут насправді є не що інше як об'єктивність пізнання людиною навколишнього світу (або, висловлюючись більш феноменалістично, «того, що люди зазвичай вважають навколишнім світом»). Адже «Гоббсова теорія предикації, відповідно до відомого зауваження Ляйбніца, робить істину та хибу цілком довільними, без жодного стандарту крім волі людини – що також визнавав і сам Гоббс» [3,с.95–96]. Тим більше важливо для Мілла зазначити, що деінде Гоббс все ж таки виклав основи цілком правильного вчення, «в якому непрямо міститься й істинна теорія предикації. Він чітко каже, що загальні імена надаються речам зважаючи на їхні атрибути, і що абстрактні імена є іменами цих атрибутів» [3,с.96]. Це і є жаданий Міллом шлях до об'єктивності: якщо денотацією слова є «конкретна група речей, яку воно призначене позначати», а конотацією – «передбачені цим словом атрибути» [4,с.705], то саме точність конотації, що має відбивати вже знайомі нам «сталі можливості відчуттів», постає єдиною гарантією того, що денотація вживаних нами слів не буде цілком довільною. На цьому шляху, власне, Мілл і доходить необхідності далекосяжної за наслідками логічної реформи, коли місце обсягу та змісту поняття повністю заступають денотація та конотація імені: «*Біле* денотує крейду та інші білі субстанції, і конотує спільних для них особливий колір. *Птах* денотує орлів, горобців, ворон, гусей тощо, і конотує життя, наявність крил, та інші властивості, якими ми керуємося, застосовуючи це ім'я» [2,с.318].

Інколи, втім, поквапна конотація грає з денотацією злий жарт, коли люди, виходячи з «поверхової подібності, надають кожному новому об'єкту ім'я того знайомого об'єкту, ідею якого цей викликає найшвидше, чи який, після побіжного огляду, він, здається, найбільше нагадує (...). У такий спосіб імена плазують від одного предмету до іншого, доки інколи не зникають усі сліди спільного значення, тож слово починає денотувати чимало речей не лише незалежно від будь–якого спільного атрибуту, але й таких, що взагалі не мають жодного спільного атрибуту (...). Якою мірою цей надто вільний спосіб класифікації й деномінації об'єктів зробив словник моральної філософії та філософії свідомості непридатним для точного мислення, добре відомо кожному, хто замислювався над сучасним станом цих галузей знання. Втім, оскільки введення нової технічної мови як засобу розміркувань над предметами повсякденного обговорення є надзвичайно важким для здійснення, і не було б вільним від незручностей навіть у разі його здійснення, проблемою для філософа – причому однією з найскладніших, які він тільки має розв'язати – є те, як, дотримуючись наявної фразеології, найкраще зарадити її недосконалості» [3,с.38–39].

Важливість теми, піднятої в цьому міркуванні Мілла, насправді важко переоцінити, причому з огляду не стільки на минуле, скільки на майбутній, після Мілла, розвиток британської філософії. Адже попереду в неї була ще довга історія рефлексій на тему доречності «нової технічної мови», яка б за однозначністю денотацій незрівнянно перевершувала природну й наближалася, у цьому вимірі, до ідеально точної мови математики. Як ми зараз побачимо, позиція Мілла в цьому плані є надзвичайно виваженою і у багатьох відношеннях сприймається як завбачливе застереження, до якого далеко не завжди дослухалися його наступники.

Як вважає Мілл, основа математичної мови – «ім'я числа» – теж має не лише денотацію, але й конотацію (адже ці імена, безперечно, не відносяться до класу власних). Конотацією «імені числа» виявляється «певна властивість, що належить скупченню речей, які ми називаємо цим ім'ям; цією властивістю є характерний спосіб, у який це скупчення утворене з його частин й може бути розділеним на ці частини» [3,с.611]. Найкраще, з точки зору Мілла, пояснити цю тезу конкретним прикладом. «Отже, коли ми говоримо, що кубом 12 є 1728, ми насправді стверджуємо наступне: якщо, маючи достатню кількість гальки чи будь–яких інших об'єктів, ми складемо їх разом у специфічні групки чи скупчення, що звуться дюжинами, і також складемо ці дюжини разом у подібні скупчення, і, нарешті, зберемо дванадцять таких більших скупчень, то сформоване так підсумкове скупчення буде таким, яке ми називаємо 1728; а саме, таким, що може бути зроблено (взявши найбільш знайомий з усіх можливих способів) шляхом з'єднання групки, що називається тисячею гальок, групки, що називається сімсот гальок, групки, що називається двадцять гальок, і групки, що називається вісім гальок» [3,с.611–612].

При всій позірній наївності такого опису, він не лише послідовно відбиває феноменалістичні вподобання Мілла у галузі філософії математики, але й надає підстави для вельми тверезої оцінки можливостей математичної мови як чинника наукового прогресу та ідеалу наукового опису тих чи інших конкретних об'єктів:

«Ці захоплюючі властивості символічної мови математики настільки вразили багатьох мислителів, що призвели їх до розгляду подібної символічної мови як ідеального типу філософської мови загалом; призвели до думки, що імена загалом, або (як їх ніжно називають) знаки, придатні для мислення тією мірою, якою вони можуть бути наближені до компактності, суцільної безпредметності [unmeaningness] й здатності використовуватися як лічильники, без жодної згадки про те, що вони репрезентують – на манер алгебраїчних *a* та *b*, або *x* та *y*. Це уявлення призвело до оптимістичних поглядів на пришвидшення наукового прогресу тими засобами, які, я вважаю, не можуть привести до цієї мети (...).

По–перше, набір знаків, за допомогою яких ми розмірковуємо без усвідомлення їхнього предметного значення [their meaning], здебільшого може бути корисним лише у наших дедуктивних операціях. У наших прямих індукціях ми не можемо ані на мить відволіктися від конкретного ментального образу того чи іншого феномена, оскільки вся ця операція залежить від сприйняття тих деталей, у яких ці феномени збігаються чи розходяться. Але, більше того, це міркування лічильниками доречне лише у дуже обмеженій частині навіть і наших дедуктивних процесів» [4,с.708–709] – а саме, стосується без обмежень лише алгебри, але не визначає повністю хід міркування навіть вже й у геометрії.

Наступне зауваження Мілла видається адресованим принаймні на сімдесят років наперед,[2] і не лише Расселлу та Вайтхеду як авторам «Принципів математики» [5], але й Віттгенштайну як автору «Логіко–філософського трактату», а ще більше – багатьом пізнішим послідовникам останнього:

«Алгебраїчні нотації, розглянуті як філософська мова, досконало придатні до предметів, до яких вони зазвичай і застосовуються: а саме, до тих,

2 Рахуючи від першого видання «Системи логіки» 1843 р.

дослід яких вже звів їх до встановлення стосунків між числами. Але ці властивості, гідні подиву у межах свого власного призначення, настільки далекі від ідеальної моделі філософської мови загалом, що мова кожної окремої галузі науки саме у міру наближення до них стає дедалі менш придатною виконувати свої власні функції. Стосовно усіх інших предметів міркування [крім чисел], замість вигадувати способи не відволікатися на розмисли щодо конкретного значення [meaning] вживаних нами знаків, ми мали б прагнути винайдення способів унеможливити наше бодай миттєве відволікання від цього конкретного значення» [4,с.710].

Як бачимо, Мілл, з гідною подиву стійкістю, утримується на самісінькій грані *емпіричного досвіду*, однаково рішуче відкидаючи і зазіхання на вихід у позадосвідний світ «справжніх об'єктів», і також спокусу обмежитися суто внутрішніми для свідомості критеріями й способами встановлення істини. В термінах сучасної англомовної філософії, ми, напевне, могли б сказати, що Мілл, як феноменаліст, не належить до таборів ані «інтерналістів», ані «екстерналістів» – попри те, що їхнє протистояння зазвичай подається філософами сьогодення як таке, що повністю вичерпує, у цьому вимірі, спектр можливих пізнавальних позицій.[3] Ця послідовна прив'язка до досвіду допомагає Міллу і у розв'язанні проблеми того, «як, дотримуючись наявної фразеології, найкраще зарадити її недосконалості». За влучною метафорою Мілла, значення слів природної мови поступово «зношується» так само, як зношується напис на монетах в процесі їхнього обігу; «і єдиний спосіб його оновлення полягає в тому, аби карбувати його наново, перебуваючи у звичному спостереженні самих явищ, і не покладаючись на нашу обізнаність у словах, які їх виражають. (...) Коротко кажучи, в усіх нематематичних галузях так само необхідно розглядати речі конкретно, як «вбрані в обставини» [clothed in circumstances], як в алгебрі необхідно старанно тримати поза увагою усі індивідуальні властивості» [4,с.711].

Як справедливо вказує Мілл, різні мови здатні підтримувати цей зв'язок мови із досвідом у свідомості мовця не однаковою мірою; найкраще ж це вдається тим, в яких зберігаються прозорі й зрозумілі для мовців джерела словотвору. У цьому відношенні, зауважує Мілл (цього разу відчутно передбачаючи Гайдеґера!), «безмірну перевагу мають ті мови, які формують свої складені й похідні слова з власних коренів, як німецька, а не з коренів іноземної чи мертвої мови, як це настільки часто трапляється з англійською, французькою та італійською; найкращими ж є ті, що формують їх відповідно до сталих аналогій, відповідно до стосунків між ідеями, які треба висловити. Серед модерних європейських мов це більш–менш роблять усі, і надто німецька; але й вона є нижчою за греку, в якій стосунки між значенням похідного слова та його непохідного джерела загалом чітко позначені способом словотвору» [4,с.710–711].

Послідовний феноменалізм витримується Міллом і у питанні того, якими є сутність та призначення визначення – що також, для Мілла, є складовою не стільки власне логіки, скільки філософії мови. Адже те, що зазвичай вважається «визначеннями речей», насправді «є визначеннями

3 Наприклад: «Екстерналізм (...) – це заперечення традиційного картезіанського погляду, згідно з яким зміст наших думок полягає в тому, чим вони є незалежно від навколишнього світу» [6, 1]. Приклад Мілла яскраво показує, що, попри логіку цього визначення, існує принаймні більше ніж один спосіб заперечувати згадану в ньому істотно інтерналістську настанову – яку, до речі, зовсім не безпроблемно приписувати саме картезіанству.

імен, із мовчазним припущенням існування речей, що відповідають цим визначенням0 [3,с.142]. Наголошуючи на цьому, Мілл, як він вважає, протистоїть античній за походженням доктрині, яка розділяла «визначення імен» і «визначення речей», і яку у подальшому визнавали усі, «крім номіналістів; але, позаяк дух модерної метафізики, до нещодавнього періоду, був загалом номіналістським [sic! – О.П.], ідея визначень речей до певної міри перебувала у тимчасовій бездіяльності, хоча й продовжувала вносити плутанину в логіку, радше не сама по собі, але своїми наслідками» [3,с.142]. Щоправда, між «визначеннями імен» і «тим, що хибно називається визначеннями речей», дійсно є певна різниця; але вона полягає у тому, що «останнє, разом зі значенням імені, приховано стверджує фактичний стан справ [a matter of fact]», хоча останнє є вже «не визначенням, а постулатом. Визначення ж є суто тотожним твердженням, яке дає інформацію виключно про застосування мови, і з якого неможливо вивести жодних висновків стосовно фактичного стану справ» [3,с.144]. Оскільки ж «наші міркування засновуються на фактичних станах справ, постульованих у визначеннях, а не на самих цих визначеннях» [3,с.150], безпосередня пізнавальна вага самих по собі визначень є практично нульовою.

Найбільш цікавим у цьому ланцюжку міркувань Мілла є те, що він, наскільки може, утримується тут від вживання терміну «річ», віддаючи перевагу більш нейтральному вислову «matter of fact» (який ми тут перекладаємо словосполученням «фактичний стан справ»). І то не дивно, бо, якби якийсь в'їдливий читач захотів «дотиснути» це питання до його справжнього феноменалістичного підґрунтя, Міллу довелося б щиро зізнатися, що для нього «речі» – це лише зручне «загальне ім'я» для комплексів «повторюваних відчуттів», «регулярна можливість» яких сприймається нами як «закон одноманітності природи». Втім, міркувати зовсім без згадки про «речі» Міллу було б також небезпечно, бо тоді він (висловлюючись вже згаданою нами сучасною термінологією), хоча й відкинув би «екстерналістську» крайність, але опинився б небезпечно близько до крайності «інтерналістської». Саме тому «речі» знов виринають у його коментарях до визначення в той момент, коли Мілл, вже затвердившись у тезі «усі визначення є лише визначеннями імен», застерігає читачів, що «звідси не випливає, що визначення є довільними. Те, як визначити ім'я, може бути не лише вельми складним і заплутаним дослідом, але й може включати міркування, які йдуть глибоко у природу речей [sic!], що вони денотуються цим ім'ям. Такими, приміром, є досліди, що складають тему найбільш важливих діалогів Платона, як–от «Що таке риторика?» є темою «Горгія», або «Що таке правосуддя?» є темою «Республіки».[4] Таким же є глузливо поставлене Пілатом питання «Що таке істина?» і засадниче питання для умоглядних моралістів усіх часів «Що таке доброчесність?» [3,с.150].

«Було б помилкою представляти ці складні й шляхетні досліди як такі, що не зазіхають на більше ніж затвердження загальноприйнятого значення імені», – резонно застерігає Мілл у наступному абзаці. – «Вони

4 Мається на увазі твір Платона «Політея» (Πολιτεία), назва якого в англомовній перекладацькій традиції неточно передається як «Republic», а в російськомовній традиції, також неточно, як «Держава» (що в обох випадках насправді більше характеризує місцеві політичні традиції, ніж власне текст Платона). Складність полягає в тому, що смисл вжитого Платоном грецького слова не передається адекватно жодним сучасним терміном; описово його можна було б представити у першому наближенні як ««державний устрій» + «державні справи» + «громадянство/громадянськість»

є дослідами не стільки того, яким є, скільки того, яким має бути значення імені; що, як і інші практичні питання термінології, потребує для свого розв'язання, аби ми занурилися, іноді дуже глибоко, у властивості не лише імен, а й поіменованих речей» [3,с.150]. Саме тому, – переможно завершує Мілл, – «деякі з найбільш глибоких та цінних розвідок, які надає нам філософія, були представлені й подавали себе під виглядом дослідів щодо визначення імені» [3,с.154].

Те, з якими обмеженнями нам насправді слід розуміти це занурення «у властивості поіменованих речей», добре показує інше зауваження Мілла, зроблене ним в контексті обговорення сутності й призначення класифікації тих–то «поіменованих речей» на роди, види, різновиди тощо. Одиничні речі (Individuals), каже Мілл, взагалі–то «не мають сутностей [have no essences]» – попри думку «реалістично» налаштованих схоластів, які «вважали сутністю одиничної речі усе, що було сутністю виду [species], до якого вони зазвичай відносили цю окрему річ; *себто*, класу, до якого вона найбільш звично відсилала, і до якого, відтак, вони вважали її належною за її природою» [3,с.114]. Можна погодитися, що з феноменалістичної точки зору така позиція виглядає єдино послідовною: адже, як тільки ми припустимо, що одинична річ (що б там не розумілося під останньою) має власну «сутність», ми негайно відновимо у філософських правах або Кантові «речі в собі», або Платонові «ейдоси» (залежно від того, чи ми будемо мислити цю індивідуальну сутність розташованою у самій речі, або ж десь в ідеальному світі за її межами). Але з цього випливає, що «властивостям поіменованих речей» відтак потрібно дати інше позитивне тлумачення, яке б ставило на достатньо твердий ґрунт усі їхні можливі досліди.

Оскільки основою такого тлумачення за визначенням не можуть бути як завгодно зрозумілі «одиничні речі», залишається звернутися до їхніх угруповань, але взятих саме так, як, на переконання Мілла, це слід робити скрізь за межами математики: себто, з урахуванням усіх наявних для спостереження конкретних властивостей. У такий спосіб, на підставі досвідних даних, можна шляхом різноманітних предикацій поступово формувати загальні імена [логічних] класів, які формуються нами у п'яти можливих вимірах: рід (genus; гр. γένος), вид (species; гр. εἶδος), відмінність (differentia; гр. διαφορά), власне (proprium; гр. ἴδιον), акцидентальне (accidens; гр. συμβεβηκός) [3,с.119]. Всі вони позначають різного роду узагальнення щодо спільності й розбіжностей між окремими речами (читай: сталими комплексами чуттєвих вражень), так що – і це, власне, є головною тезою Мілла стосовно класифікації – не узагальнення випливають з класів, а, навпаки, класи – з узагальнень:

«Коли я кажу, що сніг білий, я можу й мушу думати про сніг як про клас, оскільки я висловлюю це твердження як вірне стосовно всякого снігу [NB: Мілл тут свідомо відволікається від питання, на підставі яких ознак він сформував для себе такий логічний клас як «сніг»]; але я безумовно не думаю про білі об'єкти як клас; я не думаю про жоден інший білий об'єкт, крім снігу, і також про відчуття білого, яке він надає мені [«the sensation of white which it gives me» – варто звернути увагу на суцільну метафоричність, як для Мілла, самого цього вислову, за буквою якого «сніг» виступає активним агентом, здатним «надавати відчуття» суб'єкту]. Коли я виношу судження, або погоджуюсь із твердженням, що сніг білий, і деякі інші речі також білі, я, справді, поступово починаю думати про білі

об'єкти як про клас, що включає сніг і ці інші речі. Але це концепція, що йде за подібними судженнями, а не передує їм...» [3,с.94].

Мілл дотепно підмічає, що протилежний погляд на будову класифікації передбачав би спроможність людства «взяти до уваги усі одиничні об'єкти у всесвіті, розділити їх на групи чи переліки, й дати об'єктам кожного переліку окреме ім'я», так що у кожній проблемній ситуації віднесення об'єкту до певного класу потрібно було б лише «переглянути записи раніше вже прийнятого рішення» [3,с.94]. Певна річ, багато опонентів Мілла замість «людства» послались би у приблизно такому самому міркуванні на Бога, котрий визначив класи речей в самий момент їхнього створення; але цей християнський (чи навіть платонічний, якщо згадати «Тимея») крок, звісно ж, є неприпустимим для Мілла за визначенням. Він, як і Локк, свідомо залишає людину сам–на–сам із навколишнім світом, виносячи питання про Бога майже скрізь «за дужки» своєї епістемології, і при цьому є ще жорсткішим за Локка у визначенні меж досяжності людської пізнавальної спроможності, виводячи за її межі навіть і визнання самого факту існування навколишніх «речей» з начебто об'єктивно притаманними їм «первинними якостями». Втім окремі обмовки Мілла все ж таки показують, що повністю без згадок про об'єктивну впорядкованість зовнішнього світу не може обійтися навіть і він. Саме тут стає добре помітним, наскільки глибоко Мілл засвоїв уроки не лише Локка і Барклі, але й їхнього звичного наступника Х'юма. Адже ним обом, Міллу і Х'юму, притаманне усвідомлення, що і Бог, з одного боку, і «матеріальні речі», з іншого, є рівно не виправданими, а лише гаданими екстраполяціями на зовнішній світ нашого чуттєвого досвіду; і водночас, коли їм доводиться посилатися на безумовну впорядкованість зовнішнього світу, якою лише й можна пояснити очевидну для нас впорядкованість цього самого чуттєвого досвіду, на допомогу обом приходить всюдисуща й нейтральна «природа»:[5] «Коли певна видима відмінність [difference] між речами (хоча, можливо, сама по собі й малозначуща) відповідає невідомо якій кількості інших відмінностей, охоплюючи собою не лише їхні відомі властивості, але й властивості ще невідомі, не просто можливо, а й необхідно [it is not optional but imperative] визнавати цю відмінність підґрунтям проведеного [класифікацією] розрізнення [distinction]; коли ж, навпаки, відмінності є лише обмеженими й визначеними, як, приміром, такі, що позначаються словами «білий», «чорний» або «червоний», ними можна знехтувати, якщо мета створення класифікації не вимагає уваги саме до цих конкретних властивостей. Втім, відмінності в обох випадках створені природою [are made by nature], тоді як взяти ці відмінності за основу класифікації та іменування є, також в обох випадках, дією людини; але у першому разі, якщо цими відмінностями зневажати, призначення мови та класифікації буде спотворено, а в другому разі необхідність зважати на відмінності залежить від того, чи важать для нас ті конкретні якості, у яких випало міститися цій відмінності» [3,с.123].

Таким чином, «природа» постачає нашому досвідові лише набір відмінностей, причому, судячи з останньої обмовки Мілла, ці відмінності вже впорядковані таким чином, що деякі з них об'єктивно є більш істотними за інші. Але Мілл, у важкій боротьбі за жадану ним феноменалістичну рівно-

5 Про ставлення Х'юма до природи, і, у цьому зв'язку, також до проблеми впорядкованості зовнішнього світу, див. [7, 234–248].

вагу, негайно додає до цього, що усі розрізнення між речами, проведені людьми у п'яти вищезазначених вимірах (рід, вид, відмінність, власне, акцидентальне), робляться нами без жодного об'єктивного підґрунтя, а виключно на свій власний страх та ризик. Найбільше це очевидно у випадках роду та виду, адже одне й те саме може вважатися родом для одного й видом для іншого, «як його часто називають, вищого роду» [3,с.120]; але й «розрізнення відмінного, власного та акцидентального [distinction (...) between Differentia, Proprium, and Accidens] ґрунтується не у природі речей, а у конотації імен»: приміром, «розрізнення – це те, що мусить буди доданим до конотації роду, аби завершити конотацію виду» [3,с.127].

Цікаво, що на практиці Мілл, на додачу до цих п'ятьох вимірів класифікації, вводить ще й шостий, який він називає «kinds», і який українською ми умовно передаватимемо словом «тип» (зважаючи на те, що у Мілла вже є інші відповідники і для «класу» /class/, і для «роду» /genus/, і для «виду» /species/). «Типи – це класи, між якими існує непрохідний бар'єр» [4,с.720]; при цьому ці типи є «природними групами», члени яких мають між собою багато спільних атрибутів та властивостей, знання яких для нас ніколи не буде повним [4,с.718–719]. Здавалося б, ось стрілка наших феноменалістичних терезів відчутно схилилася убік екстерналізму; але ні: критерій виділення типів, як виявляється, є для Мілла радше інтерналістським, бо подається Міллом як (неодноразово підтверджена попереднім досвідом) відмінність наших досвідних очікувань:

«Коли розрізнення двох класів речей не є розрізненням типу, ми очікуємо знайти їхні властивості подібними, хіба що є певна причина для їхньої відмінності. І навпаки, коли розрізнення стосується типу, ми очікуємо знайти їхні властивості відмінними, хіба що є певна причина, аби вони були однаковими» [4,с.719].

Отже, у строгому філософському сенсі, йдеться не про класифікацію чи опис реальних тварин чи коней (яким би високо ймовірним не було підказане досвідом припущення про їхнє незалежне існування як «матеріальних об'єктів»), а про те, наскільки сталими є одні «можливості відчуттів» порівняно з іншими, з якими ці перші поєднуються або регулярно, або, навпаки, лише випадково. Це варто мати на увазі, читаючи численні пасажі Мілла, які на позір можуть легко видатися суто «екстерналістськими», як–от:

«Слід пам'ятати, що типом ми називаємо один з тих класів, які відрізняються від усіх інших не однією чи небагатьма визначеними властивостями, але їхньою невідомо великою кількістю; тоді сполучення властивостей, на якому ґрунтується клас, є лише покажчиком невизначено великої кількості інших відмінних атрибутів. Клас коней – це тип, оскільки речі, що сходяться між собою у наявності ознак, за якими ми розпізнаємо коня, сходяться й у великій кількості інших властивостей, які ми знаємо, й, поза сумнівом, у ще багатьох, які нам невідомі. Тварина – це також тип, оскільки жодне визначення, яке можна надати імені «тварина», не може ані вичерпати усіх властивостей, спільних для всіх тварин, ані надати засновки, з яких можна вивести всю решту цих властивостей. Але сполучення властивостей, яке не свідчить про існування будь–яких інших незалежних властивостей, не створює типу. Відтак, білий кінь – це не тип; адже коні, що сходяться у білому кольорі, не сходяться в будь–чому іншому, крім якостей, що є спільними для всіх коней, і також у тому, що може бути причинами чи наслідками цього конкретного кольору» [4,с.704].

Цілком прагматичним – а отже, знов–таки, радше інтерналістським – є й запропонований Міллом загальний критерій успішності класифікації, яка має групувати об'єкти у такий спосіб, аби щодо них можна було сформулювати «більшу кількість загальних тверджень», і так, щоби твердження, які стосуються сформованої нами групи, були «більш важливими», ніж стосовно будь–яких груп, які можна сформувати з того самого набору об'єктів [4,с.714]. Зрештою, всі класифікації, навіть взаємно несумісні одна з одною, є добрими для Мілла, доки вони вправно служать тим чи іншим прагматичним цілям; але, коли ми вивчаємо об'єкти не задля певної практичної мети, а задля «розширення нашого знання про ціле їхніх властивостей та стосунків, ми мусимо розглядати як найбільш важливі ті атрибути, які найбільше долучаються, самі або через свої наслідки, до того, аби зробити ці речі подібними одна до одної й відмінними від будь–яких інших речей; які надають найбільш помітну індивідуальність тому класу, котрий з них складається; які займають, сказати б, найбільше місце у існуванні цих речей, і найбільше привернули б увагу спостерігача, який знав би усі властивості цих речей, але не був особливо зацікавленим у жодній. Класи, сформовані за цим принципом, можуть бути більш рішуче, ніж будь–які інші, названі природними групами»[4,с.716].

Ця несподівана згадка про умовного всевідаючого спостерігача, позбавленого всякого прагматичного інтересу, зайвий раз показує, що в логіці культурної свідомості Просвітництва, яку Мілл успадковує щонайменше настільки, наскільки він успадковує філософські традиції Х'юма, «святе місце не буває порожнім» – хоча б у тому сенсі, що ми, рішуче усунувши зі своїх міркувань божественний розподіл речей на роди й види, змушені врешті решт повертатися до цієї самої, тепер вже суто умовної, «божественної точки зору», коли нам треба наголосити на тому, що одні відмінності між речами, як не крути, є все ж таки «більш природними» за інші. Таким чином, у загальній номіналістичній позиції Мілла все ж таки мимоволі проступають і певні моменти теоретично відкинутої ним «реалістичної» світоглядної настанови.

Внаслідок проведеного аналізу можна зробити **висновок**, що Мілл у своїй філософії мови послідовно дотримується феноменалістичних позицій, відкидаючи і зазіхання свідомості на вихід у позадосвідний світ «справжніх об'єктів», і також спокусу обмежитися суто внутрішніми для свідомості критеріями й способами встановлення істини. Відповідно, денотація для Мілла визначається як зв'язок слів з об'єктами досвіду, які жодним чином не слід плутати зі «справжніми» позадосвідними об'єктами («речами–в–собі» Локка/Канта). В тому ж ключі Міллом осмислюється й призначення визначення: останнє, попри «реалістичну» ілюзію свідомості, визначає насправді не «речі», а «імена», яким, як припускається нами виходячи з досвіду, відповідають певні існуючі «речі». Але, попри всі намагання Мілла, йому все ж таки не вдається дотриматися у своїй філософії мови послідовного філософського номіналізму.

Список використаних джерел

1. Russell B. On Denoting / Bertrand Russell // Essays in Analysis. – New York: George Braziller, 1973. – P.103–119.

2. Mill J.S. An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy and of The Principal Philosophical Questions Discussed in His Writings / J.S.Mill // Collected

works of John Stuart Mill. – Vol. IX. – Toronto: University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1979. – CVIII. – 625 p.

3. Collected works of John Stuart Mill. – Vol. VII (A System of Logic Ratiocinative and Inductive Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation. – Books I–III.). – Toronto: University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1974. – CXVII. – 638 p.

4. Collected works of John Stuart Mill. – Vol. VIII (A System of Logic Ratiocinative and Inductive Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation. – Books IV–VI and Appendices). – University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1974. – P. 639–1251.

5. Whitehead A.N. Russell, Bertrand. Principia mathematica / A.N.Whitehead, B.Russell. – Vol. 1. – Cambridge University Press, 1910. – 666 p.

6. Externalism and Self–Knowledge / Ed. by Peter Ludlow & Norab Martin. – Stanford: Leland Stanford Junior University, 1998. – 382 p.

7. Панич О.О. Розвідки з історії скептицизму в британо–американській епістемології: Частина перша: британська модерна філософія (Гоббс, Локк, Барклі, Х'юм, Рід) / О.О.Панич – Донецьк: Донецький національний університет, 2007. – 524 с.

Панич А.О. Джон Стюарт Милль о денотативной функции языка

Теория денотации в философии Милля естественно вытекает из философских установок ведущих представителей британского эмпиризма Нового времени (Гоббс, Локк, Беркли, Юм). В целом Милль рассматривает феномен денотации с позиций феноменализма и номинализма. В некоторых важных аспектах взгляды Милля на денотацию предвосхищают принципы философии языка в ранней аналитической философии 20 века (Рассел, Уайтхед, Витгенштейн).

Ключевые слова: *денотация, коннотация, предикация, номинализм, философия языка.*

Panych, O.O. John Stuart Mill on denotative function of language

Theory of denotation in Mill's philosophy naturally follows from the philosophical principles of the leading figures of British Modern Empiricism (Hobbes, Locke, Berkeley, Hume). Generally Mill regards the phenomenon of denotation from the position of phenomenalism and nominalism. In certain important respects Mill's views on denotation anticipate the basics of the philosophy of language in the early 20th century analytic philosophy (Russell, Whitehead, Wittgenstein).

Key words: *denotation, connotation, predication, nominalism, philosophy of language.*

УДК 101.9: 177

Литвин І.П.

Формування концепції «соціального характеру» у філософії Еріха Фромма

Висвітлюється концепція «соціального характеру» Еріха Фромма, розкривається зв'язок між типом структури суспільства та «соціальним характером» на основі аналізу створеної мислителем типології суспільств.

Ключові слова: *суспільство, людина, «соціальний характер», ринковий тип орієнтації характеру людини.*

Багато дослідників вивчають суспільство, осмислюють його суть, визначають найсуттєвіші особливості та типи. В процесі історичного розвитку суспільство на різних етапах набувало різних форм, які дають можливість класифікувати його на певні типи. Суттєвою рисою, яка допомагає визначити тип суспільства та постає його особливістю є «соціальний характер» – вважав видатний філософ першої половини XX століття Еріх Фромм. Мислитель визначає «соціальний характер» як феномен, згусток психічної енергії, що формується в процесі взаємодії людей і впливає на поведінку кожного окремого індивіда у суспільному середовищі. Е.Фромм, на відміну від попередників, які у своїх наукових працях однобоко розглядали суспільство, розробив концепцію «соціального характеру», одночасно проаналізувавши різні типи суспільств, і на цій основі подав власну оригінальну їх типологію.

Зарубіжні та вітчизняні дослідники (Д.Барстон, П.Гуревич, Д.Кельнер, В.Лейбін, Г.Титаренко, Г.Уелльс, Р.Функ та ін.) ґрунтовно вивчають наукові праці Е.Фромма у руслі своєї галузі, проте недостатньо уваги приділено саме розробленій мислителем концепції «соціального характеру». Тому метою роботи є висвітлення концепції «соціального характеру» Е.Фромма та його видів, виокремлених мислителем. Вчений розглядав людину як унікальну біологічну істоту, від природи наділену розумом та свідомістю, однак ці якості, як і особистість людини, повноцінно формуються і розвиваються тільки у суспільному середовищі. Поєднавши деякі положення теорії психоаналізу та філософської антропології із соціально–філософськими ідеями К.Маркса, Е.Фромм вказав, що, окрім біологічних чинників, на процес формування людської особистості суттєво впливають і соціальних факторів.

Як вважають окремі вчені, вагомим внеском у розробку і вирішення проблем соціального життя людини, є виявлення Е.Фроммом особливості зв'язку та взаємодії психічного стану людини та якісної характеристики суспільства в різні історичні періоди. Мислитель вивчав фактори, що впливають на формування людини для того, щоб знайти вихід із кризового положення індустріального суспільства. Під час аналізу якості станів

суспільного життя Е.Фромм виявив взаємозв'язок між станом соціуму і поведінкою людини. Для того, щоб зрозуміти динаміку процесів, які відбуваються в суспільстві, необхідно зрозуміти суть внутрішніх механізмів, які керують окремим індивідом. «Людська природа» не є сталою, незмінною. Е.Фромм стверджував, що в ході еволюції людина набуває нових якостей, які зумовлені соціальним середовищем. Мислитель вважав, що «найпрекрасніші, як і найпотворніші, схильності людини не витікають із фіксованої, біологічно зумовленої людської природи, а виникають в результаті соціального процесу формування особи» [1,с.26]. Підтримуючи діалектичне уявлення про людину, філософ писав, що «людську природу не можна розглядати ні як біологічно зумовлену внутрішню сукупність бажань, ні як мляву тінь культури, до якої вона (людина) змушена пристосовуватися» [1,с.28]. На думку Е.Фромма, справжня сутність людини – це людська природа, яка постає як сукупність біологічних та соціальних факторів. Внаслідок пристосування людини до конкретного типу суспільства, у неї розвиваються певні риси характеру, які притаманні всім його членам, тому «результат взаємодії індивідуальної психіки і соціально–економічної формації» [2,с.204] визначається мислителем як «соціальний характер», що є активним психологічним фактором соціального процесу, який сприяє ефективному пристосуванню людини до вимог суспільства. Е.Фромм стверджував, що ««соціальний характер» містить лише вибіркові риси, суттєве ядро структури характеру більшості членів групи, яке утворилося в результаті основного досвіду і способу життя, спільного для даної групи» [3,с.48], і, як зазначає Ласло Єреш: «соціальний характер являє собою узагальнення всіх параметрів, які формують особистість – типів мислення, почуттів і поведінки, що є специфічним породженням даного суспільства та його культури і які спрямовують дії та вчинки людей у їхньому соціальному бутті за допомогою механізму, якого вони не усвідомлюють» [4,с.89–90]. Так, на думку Е.Фромма, проявляється репресивність суспільства, що полягає у маніпуляції свідомістю і у витісненні в сферу несвідомого як негативних, так і позитивних прагнень людини, які є небажаними та зайвими для соціуму. Тому філософ говорив про «соціальне несвідоме». Неусвідомленими являються ті дії та бажання, які неприпустимі з точки зору соціального механізму, і Е.Фромм вважав, що «свідоме і несвідоме соціально обумовлені. Я усвідомлюю мої почуття і думки, яким дозволено пройти через потрійний фільтр (соціально обумовлених) мови, логіки і табу. Переживання, що не можуть пройти крізь фільтр, залишаються неусвідомленими» [5,с.155]. Однак, можна виокремити і деякі позитиви наявності у суспільстві конкретного «соціального характеру», адже саме завдяки підкоренню йому людина почуває себе певною мірою в безпеці, захищеною. Також «соціальний характер» виконує роль стабілізатора суспільства: з того моменту, як він нав'язаний індивідам, вони стають в принципі безпечними для тієї соціальної системи, в якій живуть. На «соціальний характер» впливають система освіти, релігія, схвалені інститути культури. Його формування починається у сім'ї, де виховання дитини здійснюється тими методами, які санкціоновані та схвалені існуючої культурою, і вважаються звичайними, нормальними, природними. Тому «соціальний характер», на думку Е.Фромма є результатом адаптації людини до культури та типу суспільства, в якому вона живе. Таким чином можна стверджувати, що тип «соціального характеру» залежить від типу соціальної структури.

Проаналізувавши різні типи суспільних формацій, Е.Фромм виділив продуктивні (позитивні) та непродуктивні (негативні) типи «соціального характеру». До непродуктивних належать ті, «що не передбачають можливості вирватися за рамки системи, не дають людині можливості стати вільною, тобто стати собою, реалізувати себе як особистість» [6]. Проте саме вони є продуктивними для самої системи. Продуктивним ж для особистості є такий тип «соціального характеру», при якому людина може повністю використовувати свої сили і реалізувати свій внутрішній потенціал, що передбачає прагнення до творчості та розвиток і розкриття повною мірою здатності любити. На основі власних досліджень різних соціальних структур, мислитель зробив висновок, що більшості суспільств притаманні непродуктивні види «соціального характеру»: рецептивний (пасивне одержання благ зовнішнього світу), експлуататорський (агресивно–пануючий), накопичувальний (користолюбний) та ринковий (орієнтується на цінності обміну).

Першим розглянемо рецептивний тип непродуктивного «соціального характеру». Е.Фромм вважав, що людина, якій притаманна рецептивна орієнтація характеру, джерело всіх благ шукає у навколишньому середовищі, у зовнішньому світі, і для неї єдиним способом одержати бажане (неважливо, чи щось матеріальне чи почуття) є пасивне очікування ззовні. Наступним типом є експлуататорська орієнтація, основою якої також є ідея про те, що джерело всіх благ знаходиться ззовні. Відповідно, все, що людина хоче отримати, вона буде шукати у зовнішньому світі, а не створювати власними силами. На відміну від рецептивного типу, експлуататорський тип відбирає бажане силою чи обманом,а не пасивно чекає, і це проявляється у всіх сферах людського життя.

Третім видом непродуктивного «соціального характеру» є накопичувальна орієнтація. Якщо два перші типи орієнтацій спрямовані на зовнішнє джерело отримання благ, то «накопичувальний тип характеризується недовірою до всього нового, що приходить ззовні. Безпека для таких людей ґрунтується на накопиченні та збереженні вже надбаного... вони наче убезпечують себе від зовнішнього світу («мій будинок – моя фортеця»), і головна їхня мета – нагромадити якомога більше всередині цієї «фортеці» і якомога менше з неї віддати» [6]. Така скупість поширюється на все: гроші, почуття, думки. При накопичувальному типі «соціального характеру» любов ототожнюється із оволодінням; людина не віддає свої почуття, а прагне володіти «бажаним об'єктом».

Е.Фромм найбільш детально вивчав та критикував четвертий тип – ринкову орієнтацію «соціального характеру», оскільки, на думку мислителя, вона панує в капіталістичному суспільстві. Такий «соціальний характер» грунтується на тому, що індивід перетворюється на товар. Відповідно, людей тут сприймають і оцінюють саме як річ, товар, що продається і купується. «Принцип оцінювання однаковий як для ринку товарів, так і для ринку особистостей: на одному продають товари, на іншому – особистості, і більше жодної різниці, з точки зору представників даної орієнтації, немає» [6]. Таким чином відбувається повна відмова людини від своєї внутрішньої суті, вона формує в собі ті якості, які користуються попитом серед інших членів суспільства і прагне вигідно себе продати. Очевидно, що ставлення такої людини до інших людей та їх сприйняття буде аналогічним.

Класифікуючи непродуктивні типи «соціального характеру», мислитель вказав, що в основі кожного з них лежить специфічний психологічний механізм, за допомогою якого індивіди вирішують проблему власного буття: мазохізм, садизм, деструктивізм та конформізм. Вони постають як своєрідні захисні реакції людини на негативну ситуацію, яка виникає, коли в неї немає можливості повноцінно реалізувати себе у соціальній структурі. «При мазохізмі та садизмі людина одержує ілюзію власної ідентичності, коли добровільно підкоряється чи, навпаки, панує над чим–небудь або ким–небудь. Почуття невпевненості, безсилля і безпорадності перед обличчям екзистенціальної проблеми людина може компенсувати деструктивізмом, прагненням знищувати, руйнувати все, як зовнішню причину свого тривожного стану, об'єктом деструктивних тенденцій може стати навіть сама людина; конформізм – це відмова людини від власного «я» за допомогою розчинення в загальній масі, в натовпі» [7,с.118–119]. Як вважав Е.Фромм, запропоновані варіанти людської поведінки є універсальними, однак саме від типу суспільства залежить вибір того чи іншого варіанту поведінки людей.

У ринковому «соціальному характері», який переважає у капіталістичному суспільстві, панує модус «володіння», і це негативно впливає на процес формування особистості, її характеру, перешкоджає реалізації справжніх потреб людської природи і утвердженню продуктивної орієнтації «бути», яка передбачає спосіб життя, коли «людина нічим не володіє і не прагне володіти, проте вона щаслива, що продуктивно використовує свої можливості і живе в єдності зі всім світом» [2,с.35]. Суспільство, в якому панує непродуктивний ринковий тип «соціального характеру», як вважав Е.Фромм, є патологічним і хворим. Таке соціальне середовище згубно впливає на особистість, внаслідок чого у неї виникає відчуття відчуженості від інших членів суспільства та від власної суті. Допомогти подолати дану кризову ситуацію може тільки внутрішня зміна людини – перехід до установки на «буття», при якій особистість зможе проявляти всі свої здібності та таланти; долати вузькі рамки власного «я», відчувати єдність з іншими людьми, активізувати в собі творчі внутрішні процеси, найважливішим із яких є «любов – основна специфічна потреба, яка визначає людське буття; дорога до істинного пізнання людини, вершина будь–якого виду активності, переживання, яке нічим неможливо замінити, що об'єднує людей одне з одним, що руйнує самотність» [4,с.93].

Таким чином, у своїх наукових працях Е.Фромм розробляє та обґрунтовує концепцію «соціального характеру» та його взаємозв'язок із структурою суспільства. Вчений стверджував, що властивості характеру людини формуються залежно від якості суспільного середовища, «найважливішими факторами розвитку людини є структура і цінності того суспільства, в якому вона народилася» [8]. Мислитель виокремлює продуктивні та непродуктивні типи «соціальних характерів», підкреслюючи, що недосконалість соціуму відбивається на людині, оскільки вона змушена пристосовуватися до певних його стереотипів. Майбутнє кожного суспільства залежить від того, чи зможе воно зробити людину своєю метою, а не засобом.

Список використаних джерел

1. Фромм Э. Бегство от свободы: пер. с англ. / Эрих Фромм. – М.: Прогресс, 1990. – 270с.

2. Фромм Э. «Иметь» или «быть»: / Эрих Фромм; пер. с нем. Э.Телятникова. – М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 314, [6] с. – (Философия. Психология).

3.Фромм Э. Характер и социальный процесс / Эрих Фромм // Психология личности. Тексты. – М., 1982. С. 48–54.

4. Эрёш Ласло. Очерк концепции Э.Фромма / Ласло Эрёш // Вопросы философии. – 1970. – № 6. – С.86–95.

5. Фромм Э. Дзен–буддизм и психоанализ / Фромм Э., Судзуки Д., де Мартино Р.; пер. с англ. А.М. Руткевич. – М.: Издательство «Весь Мир», 1997. – 184с.

6. Тарасов А. Наследие Эриха Фромма для радикала конца XX –начала XXI века [Электронный ресурс] / Александр Тарасов. – Режим доступу: Інтернет http://radical–xxi.narod.ru/fromm.htm

7.Неофройдистські концепції самореалізації особистості (історико–філософський аналіз): дис. канд. філ. наук: 09.00.05 / А.М.Фоменко / Ін–т Філософії ім. Г.Сковороди НАН Укр. – К., 2001. – 193л. – укр.

8. Фромм Э. Кредо [Електронний ресурс] / Эрих Фромм. – Режим доступу: http://www.sunhome.ru/books/b.kredo

Литвин И.П. Формирование концепции «социального характера» в философии Эриха Фромма

Освещается концепция «социального характера» Эриха Фромма, раскрывается связь между типом структуры общества и «социальным характером» на основе анализа созданной мыслителем типологии обществ.

Ключевые слова: *общество, человек, «социальный характер», рыночный тип ориентации характера человека*

Lytvyn, I.P. The formation of the concept of «social character» in philosophy of Erich Fromm

In the article is highlighted the concept of «social character» of Erich Fromm, is exposed the connection between the type of structure of society and «social character» based on the analysis of typology of societies, created by the thinker.

Key words: *society, man, «social character», the market type of human's character orientation.*

УДК 18+111.852+130.122

Свінціцька О.І.

Експресивно-комунікативні особливості сучасного мас-медійного дискурсу у контексті естетики Б.Кроче

Проаналізовано експресивні характеристики мас–медійних текстів на основі естетичної спадщини Б.Кроче. Увагу зосереджено на «експресивах» Дж.Серля, «різних емоційних оцінках», «інваріантах ставлень» у мові М.Поповича як яскравому прикладі розвитку ідей італійського мислителя. Зроблено висновок, що експресиви мас–медійних текстів є результатом індивідуального «поетичного мислення» (інтуїції).

Ключові слова: *інтуїтивне пізнання, естетична інформація, експресиви, експресія, слово як естетичний феномен, «геній» мови.*

Стійкий інтерес фахівців з лінгвофілософії, теорії засобів масової комунікації, філософії, естетики, етики, соціології, лінґвістики, психолінґвістики та представників інших наук до функціонування мас–медійних текстів у ході комунікації зумовлений соціальною значущістю даної проблематики. Преса та періодика виступає вагомим елементом впливу на ціннісні орієнтації, ідеали, переконання, знання тощо широкого загалу. Мас–медійний текст наразі виступає своєрідним інструментом не тільки маніпуляції громадською думкою, а й її формування, а також засобом кореляції інформаційної та ціннісної складових світогляду пересічної людини у розвинутих країнах світу та Україні зокрема.

До того ж, XXI століття поставило суспільство перед незаперечним фактом – найадекватніше осягнення дійсності «відкрите» не природничим та точним наукам чи традиційній філософії, а інтуїтивному «поетичному мисленню» з його асоціативною образністю, метафоричністю та миттєвим прозрінням – інсайту. Саме названі риси характерні для багатьох сучасних журналістських текстів.

Звідси актуальності набуває дослідження особливостей лінгвістично–комунікативної специфіки українського мас–медійного дискурсу у контексті естетичних напрацювань італійського мислителя Бенедетто Кроче, адже особливістю останніх є опертя на ідею «мови–мистецтва експресії», у якій провідна роль належить саме «поетичному мисленню», або ж інтуїтивному пізнанню.

Одним із перших, хто звернув увагу на потрактування проблеми природи творчості, творчої діяльності в системі поглядів Б. Кроче, була О.Топурідзе. Нею у праці «Естетика Бенедетто Кроче» відзначено, що

крочеанська теорія художньої творчості найтісніше пов'язана з лінгвістичною концепцією і філософією мови [21].

Згодом Є.Басін, вивчаючи теоретичні проблеми мистецтва, звернувся до теорії тотожності мистецтва та мови (творчих процесів у мистецтві і мові) італійського мислителя. Дослідник витлумачив крочеанську ідею цінності інтуїтивного акту у комунікації як тотожності інтуїції з діяльністю вираження внутрішнього стану митця. Також Є.Басін відзначає, що у концепції мови Кроче відсутня «ідея лінгвістичної структури», яка характерна для В.фон Гумбольдта, та звертає увагу на обмеженість, на його погляд, крочеанського підходу до тотожності мови і мистецтва, яка виявляється в ототожненні актів творчості в процесах продукування мовленнєвих і художніх творів та в процесах їх сприйняття і розуміння [1]. Автор зауважує, що мова та мистецтво ототожнювались у філософії Кроче, власне, з «виражальною діяльністю». Остання ж зводилась до творчого акту естетичного характеру. Таким чином, на думку Є.Басіна, аналіз природи творчості був пов'язаний виключно з розглядом естетичної функції мови та мистецтва.

Як бачимо, названі розвідки не розглядають наразі особливостей «єдиної лінгвістичної реальності – речення», за Б.Кроче, яку варто звести до естетичного аналізу. Крім того, слід підкреслити, що у вітчизняній філософії та естетиці дослідження творчої спадщини італійського мислителя мають дещо маргінальний характер. Деякі її аспекти розглянуто зокрема Л.Левчук при аналізі елітарного та масового мистецтва [11]; В.Москалюк при аналізі філософсько–естетичних аспектів мови як явища буття [12]; Ю.Сабадаш при аналізі гуманізму в Італії кінця XIX – початку XX століття та відзначено вплив естетичної концепції Б.Кроче на розвиток гуманістичної, мистецтвознавчої, та критичної думки Італії всієї першої половини XX століття [16].

Метою даного дослідження є виявлення та вивчення, на основі напрацювань естетичної теорії Б. Кроче, експресивних характеристик мас–медійних текстів на прикладі одного з різновидів інформаційного жанру журналістики – замітки.

У Б.Кроче естетика постає наріжною для його концепції «мови–мистецтва». Це пояснюється тим, що з її допомогою можна виявити вплив індивідуальної творчості особистості на розвиток мови як «вмістилище смислів» (М.Гайдеггер), представити процес розвитку мови як індивідуальний творчий акт і, зрештою, звести лінґвістично–філософські питання до компетенції естетики, або ж до естетичних аспектів мови і комунікації.

Як зазначалося, у італійського мислителя єдиною мовною реальністю виступає речення. Під ним Б. Кроче розумів «неподільне, індивідуальне ціле, щоразу новий і безперервно змінний виразний організм завершеного смислу» [9,с.164]. Загальновідомо, що речення виступає структурною одиницею тексту, зокрема й журналістського. Останній є одним із різновидів «мистецтва вираження», оскільки він створений «генієм» мови – журналістом, та є результатом індивідуальної творчості, відтак, й інтуїтивного пізнання дійсності. Та й при створенні певного тексту журналіст, крім фактичних даних, у своїй творчості для кращого сприйняття реципієнтом повідомлюваної інформації як матеріал використовує наявні у його досвіді враження. Останні відносяться до сфери мови, що завжди репрезентує внутрішній досвід людини [9,с.57]. Звідси, цілком доречним, на наш погляд, є аналіз мас–медійного тексту саме на основі естетичних напрацювань

Б.Кроче, здійснених ще на початку XX століття. Зокрема застосування методологічного підходу про необхідність розгляду будь–якого тексту у комунікативному акті з лінгвістично–естетичних позицій, напрацьованого італійським мислителем. Наразі ним виголошувалось, що кожний текст має одночасно вербально–комунікативну інформаційну складову та експресивно–комунікативну складову, при чому остання залежить від естетичного досвіду як комунікатора, так і реципієнта. Тому й має незгасаючу цінність його концепція «лінгвістики як естетики» або, точніше, «естетики як загальної лінгвістики та мистецтва експресії». Відтак потребує осмислення і розвитку його ідея ототожнення слова та інтуїції, аналіз слова як естетичного феномену, оскільки, за Кроче, слово є фактом естетичної природи і предметом естетики або загальної лінгвістики.

Зважаючи на вище сказане, будь–який журналістський текст, який складається з окремих слів, а, отже, утворює певне експресивно–комунікативне полотно (у даному разі журналістський текст), можна розглядати як естетичний твір, який містить неактуалізовану інформацію – естетичного плану. Остання у застосуванні до одного із журналістських інформаційних жанрів – замітки – за своїми характеристиками та специфікою є невимовною, персоніфікованою, не експлікованою, неартикульованою вербально або ж фоновою і надає комунікативному процесові певні експресивні характеристики. Вони завжди несуть додаткову інформацію як про саму подію, яка лежить в основі повідомлення, так і про особистість журналіста як творця чи «генія» мови цього повідомлення. Подібна додаткова інформація, на думку О.Поліщук, синкретично поєднана з вербальним субстратом повідомлення: постійно його супроводить, але виступає, переважно, неочевидною для учасників комунікативної взаємодії та властива для будь–яких видів діяльності [13,с.138].

У цьому контексті доцільно пригадати гіпотезу Дж. Серля щодо «асертивів»: він припускав можливість існування у процесі комунікації декількох ракурсів її змістового вияву, а, отже, наявність у учасників комунікативної взаємодії оцінок чи констатацій стану перебігу справ. Також безпосередній вербально–мовний акт, на думку філософа, є поштовхом до діяльності об'єкта висловлювання або впливу на нього суб'єкта висловлювання, тобто «директивів»; усвідомлених характеристик мовного статусу суб'єкта висловлювання або «комісивів»; актів, що породжують нову реальність – «декларативів» та виразів конкретного ставлення суб'єкта мовленнєвого акту до чогось – «експресивів» [17]. Найважливішими для нашого дослідження є саме останні, оскільки йдеться про цінність експресивного аспекту комунікації, який притаманний конкретному комунікативному акту.

Вкажемо, що у вітчизняній філософії цю думку розвиває М. Попович. Щоправда він виокремлює не п'ять, а три групи елементів мовних актів – «вимірів комунікації» – констативи, сугестиви та експресиви. Останні, за українським філософом, залежать від ціннісної сфери життя людини і впливають на прийняття нею системи цінностей чи її коригування. Звідси, «метою експресивної комунікації є вираження ставлення суб'єкта до теми. В найпростішому випадку ставлення суб'єкта може бути виражене окремими словечками і вигуками, навіть виразом обличчя чи інтонацією; можлива й цілком безстороння промова в контексті дискурсу, яка по формі буде аргументом, а насправді лише виразом ставлення суб'єкта до події »[14,с.75]. Далі М. Попович підкреслює: «В експресивному вимірі

ототожнення здійснюється за мірками, протилежними практичним міркам сугестивного виміру. «Ти» ототожнюється не в залежності від того, як служить задоволенню певних цілей чи пристрастей, а не залежно від цього: чи приносиш «ти» нещастя, чи радості, «ти» є інваріантом різних емоційних оцінок. Бо в цьому вимірі йдеться про ставлення і відповідно – про інваріанти ставлень [14,с.76].

Видається, що у «експресивах» Дж.Серля, «різних емоційних оцінках», «інваріантах ставлень» у мові М.Поповича простежується відчутний вплив саме крочевських ідей про естетику як загальну лінгвістику та, водночас, естетику як мистецтво експресії, а також цінності інтуїції для мовного акту, оскільки названі явища є проявами індивідуального. (Однак, жоден з названих філософів не згадує цей момент у своїй творчості). Звідси набуває доцільності, на наш погляд, аналіз на основі крочеанського естетичного спадку так званих «експресивів» у мові ЗМІ: способи створення такої експресивності на основі інтуїтивного пізнання дійсності у замітці – найоперативнішому та найлаконічнішому інформаційному жанрі журналістики.

Вкажемо, що стосовно сучасного українського мас–медійного дискурсу останнім часом точиться досить жвава дискусія між лінгвістами про ознаки і жанрову диференціацію у засобах масової інформації (ЗМІ). Аналізуючи жанрове розмежування матеріалів періодики, варто зазначити, що дослідники виділяють різну кількість жанрів, по–різному називаючи їх. При виявленні газетних жанрів існують і об'єктивні труднощі, зокрема в журналістській практиці спостерігається постійна видозміна, взаємодія жанрів один з одним: на межах традиційних жанрів створюються нові типи мас–медійних текстів. Тому в класифікаціях й з'являються «жанри–гібриди» типу «інформаційне інтерв'ю», «кореспонденція–роздум» і т.п. Так, Б.Стрельцов, В.Різун, М.Вуароль виділяють новий інформаційний газетний жанр «замальовку», виділяючи її підвиди – портретну, подієву, замальовку природи і навіть інтерв'ю–замальовку [5;15]. Останнім часом тенденція до розмивання жанрових меж у журналістиці помітно посилилася. На наш погляд, саме тому й набуває актуальності теза італійського мислителя про абсурдність виділення літературних стилів, оскільки кожна людина створює свій власний стиль [9,с.39].

Однак, серед відомих у журналістиці класифікацій газетних текстів, заслуговує передусім на увагу та, де береться, як підстава для класифікації, тип комунікативного наміру і цільової установки (настанови) тексту, оскільки окреслення мети (точніше ієрархії комунікативних цілей) завжди передує вибиранню оптимальних засобів і самому здійсненню комунікативного акту. Оскільки мета вислову чи повідомлення визначається комунікативним наміром адресанта, то тип комунікативного наміру повинен визначити й вибір функціональних форм, мовних засобів тощо, визначити смислову завершеність, композицію тексту.

На нашу думку, систему журналістських газетно–журнальних жанрів можна представити таким чином, як це пропонує М. Василенко. Він виділяє інформаційні жанри (замітка, репортаж, інтерв'ю, звіт), аналітичні (кореспонденція, стаття, коментар, рецензія, огляд), художньо–публіцистичні жанри (нарис, фейлетон, памфлет, етюд, есе) [2]. М.Василенко зазначає, що за сучасних умов в Україні інтенсивно розвиваються саме інформаційні жанри. Їх популярність має глибинні причини – розвиток технологічної цивілізації і фізичне зменшення особистого часу конкретного індивіда у цивілізованому суспільстві. Його номінують по–різному: ера Третьої хвилі, епоха «зруйнованої сім'ї» (Е.Тоффлер), епоха «завершення людського прометеїзму» (Ф.Фукуяма), «суспільство шостої раси» (О.Стишов).

Спільним у всіх наведених визначеннях є те, що визначальним фактором розвитку суспільства є інформація. Наразі варто вказати, що ще А.Швейцер свого часу зафіксував тенденцію до напруженого робочого часу і «спустошеного вільного часу», українські ж учені нині фіксують незаперечну тенденцію – факт скорочення вільного часу у своїх співвітчизників, щоб зупинитися, проаналізувати подію, тому надзвичайна зайнятість сучасного українця в усіх верствах суспільства призводить до домінування у системі ЗМІ лаконічних коротких і простих інформаційних жанрів [2].

Зважаючи на вище сказане, робимо висновок, що серед інформаційних жанрів журналістських текстів осібно і виразно виділяється замітка – найоперативніший і найлаконічніший жанр, з допомогою якого повідомляється про об'єктивно існуючі факти, події, явища соціального розвитку суспільства для пізнавального, політико–виховного впливу на аудиторію. У замітці більш–менш детально висловлюється факт і найбільш важливі його складові (місце дії, особи, що беруть участь).

Зміст замітки організовується шляхом контамінації стилів – в основному аналітичного й репродуктивного, або описового. Журналістикознавець В.Різун звертає увагу на можливе їх поєднання з експресивним стилем [15,с.127]. Тобто, у замітці можуть уживатися засоби для вираження певного ставлення автора до фактів, що повідомляються. Навіть сам повідомлюваний факт може викликати певні емоції, згідно з соціальним емоційним досвідом, закріпленим за цим фактом. Замітка як оперативно–новинний різновид інформаційного повідомлення має свою структуру та є «чистим» видом інформування. Серцевиною замітки, її основою є подія, факт.

В.Здоровега поділяє замітки на такі різновиди: хронікальна замітка, або просто хроніка, відповідає на запитання «Що відбулося?», «Де?», «Коли?». У ній немає жодних подробиць, подія не деталізується. Хронікальні повідомлення друкуються у газетах, зазвичай, без заголовків, під певними рубриками, в інформаційних повідомленнях радіо, телебачення вони теж не виділяються, можуть бути частиною тематичних добірок [6,с.166]. Сьогодні, на думку дослідника, найтиповішими є розширені замітки: вони структуровані, складаються переважно з трьох частин – ліду, субліду, додаткової інформації. Виділяє вчений і коментоване повідомлення – це повідомлення, яке супроводжується роз'ясненням і коментарем. У коментованому повідомленні подають думки учасників події, короткі пояснення фахівця тощо [6,с.166]. У критичній і полемічній замітці наявний уже елемент оцінки, навіть заперечення або викриття саме у експресивному прояві. Отже, наразі набувають ваги елементи публіцистики, або, точніше, публіцистичності стиля. А це вже вихід за межі «чистоти жанру». У західній журналістиці з цього приводу навіть існує такий термін, як замітка–»суміш» (М.Вуароль). Усі перераховані види заміток можуть формувати тематичні і політематичні хронікальні підбірки, які диференціюються за проблемно–тематичною ознакою: економічні, політичні, культурні, екологічні, спортивні, соціально–побутові, естетичні, кримінальні і т.д.

Відтак, незважаючи на відсутність повної класифікації журналістських жанрів, орієнтуватимемося на систему жанрів, яку запропонував В. Шкляр: інформаційні жанри (замітка, репортаж, інтерв'ю, звіт), аналітичні (кореспонденція, стаття, коментар, рецензія, огляд), художньо–публіцистичні жанри (нарис, фейлетон, памфлет, етюд, есе).

Варто вказати, що свого часу В.Костомаров звернув увагу саме на те, що у різних жанрах публіцистичного стилю логічні та емоційно–експресивні елементи мають неоднакове співвідношення, але коли говорити про публіцистичний стиль в цілому, то треба підкреслити, наголошував дослідник, що в ньому логіка викладу та емоційно–експресивне забарвлення повинні бути взаємно зрівноваженими. Вадою газети є не стандарт, а «погана» експресія [8,с.166]. (Тобто, експресія як результат інтуїтивного пізнання, набуває відтінку непрямого інформування: іронія, двозначність, недомовленість, натяк і т.д.).

Г.Солганик, досліджуючи суть поняття «мова газети», зазначав, що газета гостро потребує експресивних засобів, але ця експресія має соціальний характер, вона цілеспрямована, оцінна [18,с.21]. Враховуючи сказане, можемо констатувати, що сучасний газетний словотвір взяв багато від словотвору насамперед розмовного мовлення, тому в газетному тексті, особливо в заголовках, широко використовуються такі граматичні системи, побудовані на основі «вільного» словотворення, властивого цій формі мовлення – інверсія, неповні речення, парцеляція, обірвані синтаксичні конструкції. Знову ж таки бачимо підтвердження думки Б. Кроче, що людина звертається до мови з тим, щоб дати конкретне вираження своїй інтуїції, або ж інтуїтивному пізнанню фактів, явищ, речей і т.д. реальної дійсності. З метою підтвердження думок Б. Кроче, розглянемо, відтак, особливості зазначених вище синтаксичних конструкцій у текстах заміток на прикладах із видань сучасних українських ЗМІ.

«Інверсія – це порушення чи зміна звичного, прямого порядку слів для посилення виразності» [7,с.190], – стверджує І.Чередниченко. Крім того, автор порушуючи (свідомо чи несвідомо) об'єктивно–комунікативний (звичайний, природний) порядок слів у реченні, міняючи місцями тему і рему, групу детермінанта і предикативну групу, групу підмета і присудка, «суб'єктивно переінакшує стилістично нейтральний ритміко–інтонаційний малюнок фрази, надає певним синтаксичним одиницям емфатичного забарвлення, збільшує їх смислове навантаження, і таким чином досягає бажаного емоційно–експресивного ефекту» [23,с.177]. Наприклад, *«Загалом потерпіли 19 осіб»; «Заарештувати його прибуло близько 100 поліцейських»*. На думку ж С.Я. Єрмоленко, інверсія виконує передусім афективну функцію, тобто спричиняє емоційний вплив [22,с.541–542].

Вкажемо, що існує, на наш погляд, декілька прийомів посилення експресивних характеристик тексту, наприклад, зі стилістичних потреб виділення й увиразнення присудка чи головного члена, вираженого присудком, журналісти переміщують його на початок речення для певного змістового акценту: *«Жертвою двох шахрайок стала дев'ятирічна мешканка Тернопілля»; «Обпалило юному експериментатору і слизову оболонку ока»*. Як бачимо, така позиція присудка виражає логічну підкресленість і впливає на виникнення в реченні різних відтінків – емоційного акценту і змісту висловлювання. Слід зазначити, що структурні компоненти інверсованих головних членів можуть знаходитись у дистантній позиції. Найбільше це стосується речень, у яких присудок виражено допоміжним

дієсловом та інфінітивом або сталим словосполученням: *«Згоду на розроблення документації із землеустрою надав особисто мер Києва 11 квітня 2007 року»; «Реалізувати його мають до Євро–2012»*. Проведений аналіз засвідчив, другорядні члени речення у досліджуваних конструкціях також можуть інверсуватися. Так, у розглянутих побудовах завдяки інверсії прямий додаток переноситься на початок речення, щоб сильно наголосити його значення: *«Голодування припинено»; «Співачці (Брітні Спірз – О.С.) також запропонували скористатися з послуг фахівця з догляду дітей»*. Інверсія узгоджених означень створює піднесено–урочистий стиль висловлення (варто зауважити, що такі конструкції позначені більшою маркованістю у називних реченнях–заголовках): *«Краса вогню»; «Ціна реклами»*, а неузгоджених – привертає більше уваги до суті означення: *«Бандерівці на мотоциклах»; «Супутник проти хабарів»*. Змінений порядок слів властивий також обставинам. Найчастіше газетні повідомлення починаються з обставин місця або часу, які стосуються також змісту всього речення, будучи в прямій залежності від дієслова: *«З українського музею викрали статуетку вартістю 1 мільйон гривень»; «Від початку року на Вінниччині даїшники зупинили вісім тисяч нетверезих водіїв»*.

Крім того, з відомих видів (контекстно–, ситуативно–неповні, еліптичні неповні, видільні неповні, обірвані неповні) у досліджуваних матеріалах представлені еліптичні неповні речення – такі побудови, в яких звично пропускається дієслівний присудок або головний член одночленного речення, бо їх значення цілком зрозуміле завдяки іншим членам цього самого речення. Зміст пропущеного члена сприймається пересічною людиною без допомоги аналізу тексту й обставин мовлення, причому зміст ширший, ніж значення одного дієслова, наразі зміст – з відтінками кількох дієслів. Це й надає образності й наснаги реченнєвим конструкціям, як–то: *«До Борисполя – поїздом»*. Пропуск дієслова (на місці пропуску стоїть тире) «дозволяє виразити найважливіше, нове в поданій інформації, причину дій, спосіб дії» [22,с.207]. Ці синтаксичні конструкції містять необхідний структурний мінімум, підпорядкований компонент (компоненти) дієслів, що виражають просторові, об'єктні і об'єктно–цільові відношення. Варто зауважити, що залежні від відсутнього дієслова форми, «відірвані» від підмета розділовим знаком (тире), виконують функцію реми (нового) у повідомленні. Як бачимо з наведених прикладів, перша частина заголовка є темою повідомлення, а друга частина (після тире) повідомляє дещо нове про неї. Побудову, структуру таких речень (заголовка) можна зрозуміти наразі, тільки прочитавши замітку. Звідси можна зробити висновок, що такі речення у замітках виконують не стільки номінативно–інформативну, а рекламно–експресивну функції.

Серед експресивних засобів, уживаних у тексті заміток, значне місце посідає парцеляція – «спосіб мовленнєвого оформлення єдиної синтаксичної одиниці – речення кількома комунікативними одиницями – фразами» [22,с.426]. Щодо функціональних особливостях цього явища акцентується, що воно дає змогу, виділяючи певну частину речення у відносно самостійну комунікативну одиницю, підкреслювати її змістову значущість, активізувати й посилювати її інформативну місткість, експресивну виразність, а також розвантажувати смислову і граматичну структуру вихідного речення. Серед досліджуваних нами реченнєвих конструкцій заміток виявлено одиничний випадок парцелювання другорядних поширювачів обставинного типу (часу): *«Кличко вибув. І надовго...»*. Як бачимо,

парцельована (актуалізована) частина конструкції зберігає своєрідний певний натяк на зв'язок з основною частиною повідомлення. У ролі показника фразового членування, сигналу парцеляції є сполучник **і**. На початку конструкції він означає, що заголовок, незважаючи на відносну граматичну незалежність, є ланкою загальної стрічки повідомлення. Він є додатковим судженням, уточнює певний факт, явище, яке ще невідоме адресату.

Тобто, парцеляція виконує кілька функцій: описову, при якій здійснюється художньо–образна конкретизація зображуваного; емотивну, в її емоційно–оцінному варіанті, при якому парцелят акцентує увагу на негативній оцінці повідомлення; і функцію повідомлення (смислоутворюючу), яка виражена шляхом поділу висловлення на змістові частини для актуалізації окремих смислових центрів: основну думку, денотативне значення, виражає базове речення, а вторинне, сигніфікативне значення доповнення (у наведеному прикладі – на часі вибуття зі спортивного життя) виражає парцелят.

Частотніше у досліджуваному матеріалі репрезентовані приєднувальні конструкції, які реалізують один із типів логіко–граматичних, смислових відношень: додавання, уточнення, характеризації попереднього компонента: *«Першим з 26 травня перестав приймати породіль Центр матері і дитини. Його закриють на місяць. Стільки ж часу почергово не працюватимуть усі пологові будинки міста»; «Через зниження курсу долара ціни на житло в Україні можуть підвищитися на 15–20%. Такий прогноз експертів ринку нерухомості»*. Ці конструкції позбавлені структурної залежності від семантично головного базового речення і відзначаються почасовістю, тобто виникають пізніше, як додаткова інформація до уже повідомленого: *«У Києві відкрили дорогу під Повітрянофлотським мостом. Тож відтепер водії зможуть одразу виїхати з центру міста на Борщагівку»; «У Чернівцях зареєстровано байкерський клуб «Banderas». Його створення приурочено до проголошеного Року Степана Бандери»*. Варто відзначити, що приєднання збільшує емфазу викладу, підсилює інформаційний та емоційний план оповіді: *«Станцію київського метро Червоний Хутір залило водою на другий день після відкриття. За день до того вона була готова відсотків на 85»; «У Вінниці в салоні помер 67–річний чоловік. Він їхав із роботи додому. Через цей випадок рух громадського транспорту в місті зупинили майже на годину»*.

Особливу роль у створенні експресивного акценту в замітці відіграє заголовок. Якщо газетний текст розглядати як структуру, що відповідає відомій загальній формулі «увага–інтерес–бажання–дія», то з першим елементом формули збігається заголовок. Він перебуває поза текстом і є засобом передачі інформації. Проте часто заголовок не просто привертає увагу, а й викликає інтерес, реалізуючи два, а подекуди й три елементи згаданої формули. У зв'язку з цим саме заголовок, виступаючи ядром повідомлення, безпосередньо чи опосередковано передає зміст ширшої інформації. Як влучно зауважує Г.Васильєва, щоб читач перейшов з сфери непоінформованості, у сферу поінформованості, його треба зацікавити [3,с.22]. Ця функція і покладається на заголовок.

Зазвичай, винесене в заголовок слово «пронизує» весь текст. Саме слово обов'язково семантично змінюється, утворюється індивідуально–художнє значення. Усвідомлення цього значення читачем проходить ретроспективно, коли читач повертається до заголовку після закінчення

ознайомлення з текстом: заголовок ніби вимагає повернення, адже він ще раз пов'язує початок і кінець інформаційного повідомлення. Аналізуючи досліджуваний матеріал, визначимо газетний заголовок як особливий вид медіатексту, який характеризується, з одного боку, певним ступенем самостійності, з іншого, синсемантичності, що виявляється в здатності функціонувати як рівноправний компонент матеріалу, призначення якої реалізується в комплексі шести основних функцій: номінативної (має безпосередній стосунок до тексту публікації), референційної (відбиває зв'язок тексту з реальною дійсністю), а також прагматичної, орієнтаційної та інформативної (вони звернені до читача) [10,с.298]. Тобто, формально заголовок може бути представлений будь–якими мовними одиницями, в тому числі реченням, словосполученням і навіть словом; заголовок при цьому не втрачає статусу особливого номінативно–комунікативного блоку тексту.

Дібраний ілюстративний матеріал засвідчив, що заголовки можуть бути побудовані: за зразком простого непоширеного двоскладного речення: *«Пірати розбушувалися»; «Вік – не перешкода»*; за зразком простого непоширеного односкладного речення: *«Авіакатастрофа»; «Піратство»*; за зразком поширеного двоскладного речення: *«Лабрадори розпізнають хворобу»*; за зразком простого поширеного односкладного номінативного речення (продуктивність таких заголовків пояснюється їх потенційною можливістю бути емоційно–виразними й оцінними засобами; варто зауважити, що в таких реченнях оцінка дається як через означення до іменника, основного слова конструкції, так і через семантику самого іменника; поширювачами виступають узгоджені та неузгоджені означення, виражені відповідно числівниками, прикметниками та іменниками у родовому відмінку): *«Крадіжка на мільйон»; «Скромний ліцеїст»; «Смерть за квартиру»; «Символи Євро–2012»*; за зразком поширеного односкладного безособового речення: *«Квоти на експорт зерна відмінено; «Конституцією затверджено»*; за зразком неповного двоскладного речення: *«Улюблену справу не покине»; «Загинув під потягом»*; за зразком односкладного поширеного неозначено–особового речення: *«У Пугачової вкрали машину», «Обікрали рабина»*; за зразком спонукального окличного / неокличного речення: *«Подайте кредит»; «Зустрічайте сніг!»*; за зразком односкладного поширеного інфінітивного речення (в окличних конструкціях цього виду спонукання інтенсивніше, категоричніше, більш безапеляційне): *«Очистити все!»; «А візи скасувати!»*; за зразком двоскладного поширеного питального речення: *«Європа нам допоможе?»; «А чим дівчата гірші?»*; за зразком двоскладного поширеного питального контекстуально–неповного стверджувального речення: *«Радар таки встановлять?»;* за зразком питання–відповіді: *«Куриш? Краще вколися!»*.

Як бачимо, у принципах побудови заголовків з метою посилення їх емотивно–сугестивного впливу простежується тенденція до економії мовних засобів і збільшення експресивності, що зумовлено необхідністю виразити максимум змісту, затративши мінімум мовного матеріалу. А звідси – точність, влучність і лаконізм газетних назв. Можемо зробити висновок, що невичерпним джерелом заголовків є передусім усно–розмовне мовлення, з його рухливими композиціями, різними інтонаціями, багатою і мінливою експресією та ін. (Так ми знову приходимо до цінності у словотворенні індивідуальної інтуїції, перевагу якій надавав Б.Кроче).

У досліджуваних реченнєвих конструкціях зустрічаються заголовки, представлені конструкцією прийменника з іменником. Такі заголовки сприймаються як експресивно–закличні, експресія в них виникає як наслідок ефекту «розкутого» усномовного синтаксису (це стосується насамперед окличних конструкцій): *«До суду!»; «На звіра!»*. Як бачимо, ці побудови – змістовні, вони конкретизують інформаційно насичене тло й видозмінюють структуризацію тексту, посилюючи його окремі частини, логічно виділяють обставини, за яких відбувається дія.

Надзвичайно увиразнює мову газетного тексту використання конструкцій з розривом на початку, у середині чи в кінці речення. Ці структури сприймаються як актуалізатори уваги чи айстопери, оскільки трикрапка виконує в них, з одного боку, функцію інтонаційну, а з другого – смислову: фіксує увагу на певних аспектах теми: *«Хтось задушив бідолашну...»; «Йшов солдат вулицею...»*; *«Як карта ляже...»; «Поки бабця спала ...»; «Пливла собі контрабанда...»; «А покрівлі течуть...»*.

Експресивність таких побудов може увиразнюватися підсилювальною часткою *і: «І знову міліціонер...»; «І лісгоспи грабують...»*; *«І нехай вона крутиться...»* або перенесенням трьох крапок на початок речення. Цим створюється враження інформації, суть якої відома лише автору повідомлення, а реципієту запропоновано продовження: *«...І в школу не підемо»; «...І тітка з Канади»*. Звичайно такі речення найбільш функціонально доцільні у заголовках заміток.

Значну кількість таких структур становлять розірвані посередині речення. У них фраза ніби ламається посередині, що зумовлює збій між темою і ремою, дає змогу виділити рему: *«Продаються... недоїдки»; «До храму... за плящиною»*. Як бачимо, поява розриву зумовлена обуренням автора певними реаліями життя. Трапляються речення, які передають схвильованість автора через незвичайність подій: *«Україна з...писанок!»; «Вкрали... сад!»*. Наразі такі речення виділяються ще й окличною інтонацією.

Розглянуті структури роблять текст замітки динамічним. Поява трикрапки пояснюється уникненням автора прямого висловлювання з приводу певних явищ. Своєрідна інтонація недомовленості сприяє активізації уваги: *«Україна... ріпакова»; «На півночі країни злодій змусив касирів віддати йому гроші з допомогою...погляду»*.

Стилістичне забарвлення досліджуваних словотвірних конструкцій інформаційного жанру зумовлюють і такі нетипові форми вираження головних і другорядних членів речення як власні та загальні назви – варваризми, а також абревіатури. Варваризми – іншомовні або створені за іншомовним зразком слова чи звороти, що зберігають структурні ознаки чужих мов, по–різному пристосовуючись до фонетики, морфології української мови. Залежно від того, якого походження слово (зворот), розрізняють *латинізми* (з лат.), *галліцизми* (з франц.), *германізми* (з нім.), *грецизми* (з грец.), *полонізми* (з польськ.) та ін. Варваризм уживається переважно в описах життя і побуту інших народів для відтворення місцевого колориту, назв чужих реалій, звичаїв, запозичених понять (мадам, шериф, консьєрж, імпічмент, салом, харакірі); використовуються також при передачі мовлення персонажа–іноземця; часто служать засобом створення комічного ефекту, висміювання зловживань іншомовними словами. Іноді, як зазначає К.Ленець, варваризмом називають лише ті слова, що трапляються у писемному мовленні в чужомовній графічній передачі і як вкраплення в їхні

тексти [22,с.62]. Серед варваризмів – слів англійського походження – у простих неускладнених реченнєвих конструкціях, незалежно від їх місця у тексті замітки, у ролі головних (підмет) і другорядних членів (обставина, додаток) синтаксичного ряду часто вжито лексичні одиниці як у чужомовному, так і в кириличному графічному оформленні: *«У столиці з 6 по 8 червня триватиме II фестиваль вогню «Kiev FIRE Festival»; «За кілька днів до чемпіонату Європи на провідних телеканалах континенту з'явиться кліп на пісню Енріке Іглесіаса»; «У «Форді» було восьмеро пасажирів»*. Як бачимо, запозичення виступають допоміжним засобом приваблення уваги читачів, а їх неперекладність (наразі знову набуває актуальності думка Кроче про «неможливість дійсного перекладу одного слова за допомогою іншого, – перекладу з так званого діалекту на так звану літературну мову або з так званої рідної мови на так звану чужу» [9, с. 165]) створює додаткове поле для асоціацій.

Іншим видом нетипового вираження одиниць синтаксичного ряду у замітках є ініціальні абревіатури – лексеми, що постали на основі початкових звуків чи літер слів складної номінації. Серед них в українській мові виділяють такі різновиди, як літерні, звукові, літерно–звукові, літерні та звукові з числовим складником [19,с.37]. У досліджуваних текстах найширше представлені літерні абревіатури, що виникли за назвами букв. Ці лексичні скорочення використовуються у функції підмета як у реченнях–заголовках (зазвичай це односкладні номінативні поширені речення), так і в реченнях основного тексту (двоскладні поширені конструкції): *«Штучна ДНК»; «ДАІ впроваджує нову систему відеоспостереження «Дрозд»*. Варто зазначити, що значну стилістичну маркованість мають речення–заголовки з двома абревіатурами та опущеним присудком; основне їх призначення – привернути увагу читача: *«СБУ про УПА»*.

Філософсько–естетична спадщина італійського мислителя – філософа, естетика, лінгвіста – Б.Кроче є унікальною. Вона започаткувала розгляд «лінгвістики як естетики» або ж «естетики як загальної лінгвістики та мистецтва експресії», заклала методологічний підхід у лінгвістиці та літературознавстві про необхідність розгляду будь–якого тексту у комунікативному акті з лінгвістично–естетичних позицій. І мала значний вплив на розвиток як філософії мови, так і лінгвістики. Однак, у естетичній царині його ідеї ще потребують поглибленого аналізу та розвитку.

На наш погляд, «експресиви» Дж.Серля, «різні емоційні оцінки», «інваріанти ставлень» М.Поповича – яскравий розвиток ідеї Кроче щодо ототожнення слова та інтуїції, аналізу слова як естетичного феномена, оскільки, за Кроче, слово є фактом естетичної природи і предметом естетики або загальної лінгвістики.

Важливим, наразі, для вітчизняної естетики та філософії є аналіз так званих «експресивів» у мові ЗМІ, способи створення такої експресивності на основі інтуїтивного пізнання дійсності у замітці на основі використання естетичних ідей Б.Кроче. Нагальність такого аналізу посилюється й тенденцією до розмивання жанрових меж у журналістиці, що зумовлена проявами індивідуально–інтуїтивного начала у текстах; домінування у системі ЗМІ лаконічних коротких і простих інформаційних жанрів, які дедалі частіше відзначаються помітною експресивністю. Замітка як різновид «мистецтва вираження», створений «генієм» мови, відображає особливості індивідуального інтуїтивного пізнання дійсності особистістю. Виражаючи засобами мови певні думки, вона завжди несе певну

експресію. Остання залежить від того, яким матеріалом (синтаксичними конструкціями) користується «геній» мови – журналіст як творець тексту. Так, експресивність заміток сучасного українського мас–медійного дискурсу забезпечується використанням в заголовках граматичних систем, побудованих на основі «вільного» синтаксису – інверсія, неповні речення, парцеляція тощо. Такі граматичні системи або експресиви є результатом індивідуальної творчості або індивідуального «поетичного мислення» (інтуїції).

Список використаних джерел

1. Басин Е.Я. Теоретические проблемы искусства: Логика, психология, эстетика, социология / Басин Евгений Яковлевич. – М. : КоиКнига, 2010. – 328 с.
2. Василенко М.К. Функціонування групи інформаційних жанрів пресової журналістики в сучасних соціально–економічних умовах [Електронний ресурс] / М.К.Василенко. – Режим доступу: http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1038
3. Васильева А.Н. Газетно–публицистический стиль речи / А.И.Васильева. – М.: Русский язык, 1982. – 198 с.
4. Ворошилов В.В. Журналистика. Базовый курс : учебник. [5–е издание] / В.В.Ворошилов. – СПб.: Изд–во Михайлова В.А., 2004. – 704 с.
5.Вуароль М. Гід газетяра / Мішель Вуароль ; [пер. з франц.]. – К., 2003. – 64 с.
6. Здоровега В.Й. Теорія і методика журналістської творчості: підручник. [2–ге вид., перероб. і допов.] / В.Й.Здоровега– Львів: ПАІС, 2004. – 268 с.
7. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови / А. П. Коваль. – К. : Вища школа, 1987. – 350 с.
8. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе / В.Г.Костомаров. – М.: Изд–во Моск. ун–та, 1971. – 268 с.
9. Кроче Б. Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика / Бенедетто Кроче. – М. : Издательство Сабашниковых, 1920. – Ч. 1. – 170 с.
10. Кульбабська О. Стилістичні характеристики заголовка як прагматичного знака журналістського тексту / Кульбабська О., Остафійчук І. // Актуальні проблеми синтаксису: Матеріали міжнародної наукової конференції / [Укл. : Ніна Гуйванюк (наук.ред) та ін.]. – Чернівці : Рута, 2006. – С. 298–303.
11. Левчук Л.Т. Мистецтво в боротьбі ідеологій / Л.Т.Левчук. – К. : Політвидав України, 1985. – 149 с.
12. Москалюк В.М. Мова як естетичний простір української культури : [монографія] / Москалюк Валентина Михайлівна. – Луганськ : вид–во СНУ ім. В. Даля, 2008. – 260 с.
13. Поліщук О.П. Інтуїція. Природа, сутність, евристичний потенціал : [монографія] / Олена Поліщук. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2010. – 228 с.
14. Попович М.. Раціональність і виміри людського буття / М.В.Попович. – К.: Сфера, 1997. – 290 с.
15. Різун В.В. Літературне редагування: [підручник] / В.В.Різун. – К.: Либідь, 1996. – 240 с.
16. Сабадаш Ю.С. Гуманізм та антигуманізм в Італії кінця XIX–початку XX століття / Сабадаш Ю.С. // Гуманітарний часопис : [збірник наукових праць]. – Харків: ХАІ. – 2007. – №1. – С. 25–32.
17. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.17. – М., 1986. – С. 151–169.
18. Солганик Г. Я. Що таке «мова газети»? / Г. Я. Солганик // Особливості мови і стилю засобів масової інформації. – К. : Вища школа, 1983. – С. 18–23.

19. Стишов О. А. Нові абревіатури в мові мас–медіа кінця XX століття / О. А. Стишов // Мовознавство. – 2001. – №1. – С. 33–40.
20. Титаренко М. Світоглядна публіцистика: спроба полемічного дискурсу / М.Титаренко // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2006. – Вип. 28. – С. 118–134.
21. Топуридзе Е. И. Эстетика Бенедетто Кроче / Е.И.Топуридзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1967. – 210 с.
22. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія імені М.П.Бажана, 2000. – 752 с.
23. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики української мови. – К.: Радянська школа, 1962. – 496 с.

Свинцицкая Е.И. Экспрессивно–коммуникативные особенности современного масс–медийного дискурса в контексте эстетики Б. Кроче

Проанализированы экспрессивные характеристики масс–медийных текстов на основе эстетического наследия Б. Кроче. Внимание сосредоточено на «экспрессивах» Дж. Серля, «различных эмоциональных оценках», «инвариантах отношений» в речи М. Поповича как ярком примере развития идей итальянского мыслителя. Сделан вывод, что экспрессивы масс–медийных текстов являются результатом индивидуального «поэтического мышления» (интуиции).

Ключевые слова: *интуитивное познание, эстетическая информация, экспрессивы, экспрессия, слово как эстетический феномен, «гений» языка.*

Svintsitska, H.I. Expressive and communicative features of modern mass–media discourse in the context of the B. Croce aesthetics

The article is devoted to analyses of the expressive characteristics of mass media texts on the basis B. Croce's aesthetic heritage. The attention is focused on the «expressives» J. Serl's, «different emotional evaluations», «invariants of attitudes» in the language of M. Popovic's as a shining example of the Croce's ideas. The conclusion is that mass media expressives texts are the result of individual «poetic thinking» (intuition).

Key words: *intuitive knowledge, aesthetic information expressives, expression, word as an aesthetic phenomenon, «genius» of language.*

УДК 1 (378: 25)

Панасенко О.В.

Релігійна освіта у секуляризованому суспільстві (на прикладі православ'я в Україні)

Проаналізовано досвід організації релігійної освіти в Україні – як конфесійної, так і неконфесійної.

Ключові слова: *релігійна освіта, секуляризація, легітимація, релігійна освіта.*

Секуляризація, тобто зменшення релігійності населення, що знайшло свій прояв у зменшенні кількості активних вірян, зниженні інтенсивності релігійного життя та відвідуваності культових закладів, стало ознакою індустріальних суспільств у XX столітті. Криза європейської культури, що позначилася двома світовими війнами, мала також наслідком і прискорення секуляризаційних процесів в сучасному світі, особливо в освітній галузі.

Секуляризація індустріальних суспільств проявилась також як *перехід від релігійної легітимації соціальних та державних інститутів до їх раціоналістичного обґрунтування*. Це стало можливим завдяки зміцненню громадянського суспільства на Заході, в якому церква втратила підтримку держави і стала інститутом громадянського суспільства, рівноправним з іншими – сім'єю, освітою тощо [1]. При цьому деяке зростання індивідуальної релігійності наприкінці XX століття не суперечить загальносвітовій тенденції секуляризації більшості сфер суспільного життя – за умови наявності вільного вибору особистістю релігії (чи нерелігійності) та обґрунтування державно–політичного життя не релігійними нормами, а формально–раціональними.

В СРСР секуляризація набула ознак не просто відділення релігійної та державної сфер, а спочатку спроби більшовицької влади *знищити релігію* взагалі, пізніше – поставити її на службу комуністичному режиму. Це було зумовлено ідеологічним характером легітимації «влади робітників та селян», які нібито позбавились соціального гніту «поміщиків, капіталістів та священників» заради комуністичного майбутнього. Оскільки СРСР взяв курс на інтенсивну модернізацію соціально–економічного та політико–правового життя, релігійність населення поставала серйозною перешкодою до творення «нової людини» комуністичного зразка. Саме тому релігійний компонент було вилучено з офіційного життя: з політичного, соціального та інтелектуального. Релігійна освіта зазнала при цьому нищівного удару.

Релігійна освіта в секуляризованих суспільствах всупереч сподіванням прихильників атеїзму не зникає, натомість набуває нових соціальних,

політико–правових та світоглядних характеристик, які достатньо успішно дозволяють їй існувати в секуляризованому суспільстві.

Секуляризацією в широкому сенсі називають «процес, за якого піддаються сумніву вірування в надприроднє та пов'язані з ним ритуали, а інститут релігії втрачає свій соціальний вплив» [6]. Соціальна теорія називає наступні підстави для поширення цього процесу.

По–перше, новоєвропейська наука з часів Галілея починає вивільнятись від світоглядних пут релігії і навіть протистояти їй в суспільній думці. Беззаперечний технологічний прогрес, пов'язаний з розвитком науки, домінує у сучасних розвинутих країнах і витісняє релігійний світогляд. Тисячі наукових відкриттів та технічних винаходів суттєво змінили умови життя людей, тому вони вже не бажають сприймати на віру бездоказові релігійні ідеї. Сучасним людям вже не потрібно постійно «молити небеса» про «хліб насущний», оскільки ступінь контролю над продуктивними силами зріс настільки, що наразі актуальні питання про зменшення втручання людини в природні процеси.

По–друге, демократизація суспільного життя призвела до встановлення нового типу держави, в якому легітимність досягається широким залученням громадян до спільних справ та поширенням демократичних процедур. Релігійна легітимність держави сприймається в сучасному суспільстві як анахронізм, і навіть у країнах де сильні впливи релігії (Ірландія, Італія та інші) держава відділена від церкви.

По–третє, розвиток капіталізму (як ринкового господарства) підриває вплив церкви в сучасному суспільстві, оскільки робить людину чутливою до матеріальних благ, досягнення яких стало значно легшим, ніж будь–коли раніше в людській історії. Прагнення до накопичення багатства, до покращення якості життя в західному світі відволікає маси людей від релігійних детермінант – навіть визначні релігійні свята (Різдво чи Великдень) перетворюються на «дні відпочинку» і супроводжуються сплеском споживацької активності більше, ніж релігійними ритуалами [6].

По–четверте, секуляризації сприяє зростання мобільності населення (переїзди на нову роботу, навчання тощо), яка призводить до втрати відчуття спільної долі з громадою. Тому релігійні зв'язки слабнуть і відіграють меншу роль в структурі дозвілля та соціальних зв'язків людини.

По–п'яте, зростання рівня освіти населення, зумовлене орієнтацією на раціональні закони ринкової економіки, сприяло вилученню з неї релігійних елементів. Наукова картина світу є визначальною для сучасної середньої та вищої школи, тому в більшості західних країн в школах релігійні матеріали не включаються до шкільних програм.

В другій половині XIX – початку XX ст. секуляризація в європейських країнах набувала виразу насамперед в таких аспектах:

1. розвитку науки як альтернативної стосовно релігії картини світу, що витісняла уявлення про надприродне із масової свідомості (цей процес Макс Вебер назвав «розчаклуванням світу»);

2. популяризації світського гуманізму засобами філософської есеїстки, художньої літератури та мистецтва в цілому;

3. перехід багатьох соціальних функцій церкви до інших соціальних інститутів, особливо в сфері соціальних програм;

4. зміцненні світської демократичної держави, яка на відміну від традиційних монархій не потребувала «сакральної» легітимації, а навпаки, ґрунтувалась на принципі свободи громадян (і включно *свободі совісті*);

5. трансформації релігійних інститутів та їх ролі в сучасному суспільстві: модернізація релігій спростила культ і зосередила увагу церкви на принципі «релігія – це особиста справа людини».

Розпад інститутів традиційного суспільства та патріархальної системи цінностей за період існування СРСР призвів до втрати церквами значної частини пастви. Це мало наслідком нестачу матеріальних та організаційних ресурсів для посилення, впливу церкви на суспільство з одного боку, а з іншого – спонукало частину церковних та деяких політичних діячів звертатися до держави за допомогою задля «морально–релігійного виховання населення». Саме в такому сенсі потрібно розглядати процеси в сучасній Росії та Україні, де наростає активність релігійних спроб ввести компоненти релігійного виховання в державних освітніх закладах. Найбільш показові приклади – ініціатива Президента України в 2005 році ввести новий навчальний предмет «Етика віри» в школах та ініціатива Московського патріархату щодо створення в Російській федерації системи «безперервної духовної освіти від дитячого садочка до пенсії», висловлена головою синодального відділу по взаємодії церкви та суспільства протоієреєм Всеволодом Чапліним.

Чи варто державі іти на такі «новаторства» у впровадженні релігійної освіти в державних навчальних закладах? Адже «релігійна освіта – це навчальний процес, зорієнтований на передачу реципієнту певного обсягу релігійної інформації з метою підвищення рівня його релігійної освіченості, формування навиків усвідомленого сприйняття змісту певного релігійного віровчення» [3, с.98]. Конфесійно орієнтоване релігієзнавство спрямоване на підвищення релігійної освіти, його основні завдання й мета визначаються церквою або релігійною організацією. В основному воно спрямоване на підживлення віри й відтворення релігійності. Чи потрібно державі в XXI столітті займатись тим, що потрібно окремим релігійним конфесіям і може поставити під загрозу свободу совісті в Україні?

Для цього потрібно дати короткий історичний екскурс щодо традиції взаємодії церкви і держави до 1919 року. Принципово важливим моментом для вітчизняної культури є прийняття в 988 році християнства православного (візантійського) обряду під тиском тогочасної держави в особі князя Володимира. Як відомо, візантійство відзначалось «симфонією царської та релігійної влади», яка реально виражалась в патронаті держави над церковними справами. Ця зверхність влади державної простежується протягом всієї історії православної церкви. Скасування московським царем, а згодом імператором Російським Петром І–м самої посади патріарха і заснування «Священного синоду» ознаменувало повну політико–правову підконтрольність православної церкви самодержавству.

В межах Речі Посполитої в XVI столітті білоруси та українці мали незалежні від Москви православні церкви, це дало змогу організували у Львові, Києві, Могилеві, Вільнюсі, Полоцьку та інших містах братські школи, які стали центрами освіти, тісно пов'язаними з національно–визвольними змаганнями. В цих школах викладали Стефан і Лаврентій Зизанії, Мелетій Смотрицький, Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький та інші славетні педагоги. В 1632 школа Києво–Богоявленського братства та школа Києво–Печерської лаври були об'єднані в Києво–Могилянську колегію, яка з 1701 року стала академією. Із посиленням контролю самодержавства над українськими землями братські школи стали занепадати. Натомість поступово поширювались *церковно–приходські школи* – навчальні заклади, які керувались залежним від Російської імперії духовенством. Перші школи такого типу були відкриті в Росії на початку XVIII століття. Відповідно до затвердженим в 1721 році при Петрі І «Духовному регламенті» було наказано запроваджувати школи при архієрейських домах (архієрейські школи) та монастирях. З 1864 року церковно–приходські школи передані під контроль Синоду і відкривались при церковних приходах з терміном навчання 3–5 років (переважно в селах).

При царі Миколі І освіта набула замкнутого станового характеру: приходські школи призначались для селян; повітові училища для дітей купців, ремісників та міщан; гімназії для дітей дворян та чиновників. В 1827 році було видано указ і спеціальний циркуляр, що забороняв приймати кріпаків до гімназій та університетів – основою народної освіти став принцип становості, бюрократичної централізації та духовно–церковного гніту.

В 1802 році було засновано Міністерство народної освіти, при якому було утворено Головне управління училищ. Згідно уставу 1804 року система народної освіти включала *приходські училища*, *повітові* («уездные») *училища*, *губернські гімназії* та *університети*. В 1828 році було прийнято шкільний устав, згідно якому начальна і середня освіта ділилась на 3–и категорії:

1. для дітей нижчих станів – однокласні приходські училища (вивчались 4–и правила арифметики, читання, письмо і «закон Божий»);
2. для середніх станів, тобто міщан і купців – трьохкласні училища (вивчалась також геометрія, географія, історія);
3. для дітей дворян і чиновників – семикласні гімназії (там готували до вступу в університет).

Під тиском суспільних змін в 60–х роках XIX століття почались реформи в галузі освіти: були утворені 2 типа середніх шкіл – *класична* та *реальна гімназія*; збільшилась кількість жіночих гімназій; земствам було надано право відкривати початкові школи в сільській місцевості (в 1864–74 роках було відкрито понад 10 тисяч *земських шкіл*). У всіх вищезгаданих типах навчальних закладів вивчався «Закон Божий», тобто основи православного віровчення (як його розуміли ієрархи російської православної церкви). Політична реакція 70–80–х років дуже вплинула на народну освіту – замість земських шкіл імперський уряд впроваджував церковно–приходські, що посилило вплив на школу духовенства.

В 1872 замість реальних гімназій запровадили *реальні училища*, які були нерівноправними стосовно гімназій як середніх навчальних закладів. Російське православне духовенство не проявило жодного протесту проти такого стану речей, оскільки малограмотний народ значно сильніше підпадає в релігійну залежність. В 70–х роках XIX століття стали відкриватись 2–класні начальні училища з 5–річним терміном навчання (перші 3 роки називались 1–м класом а 4–й та 5–й рік – 2–м класом), а також міські училища з 6–річним терміном навчання (в 1912 реорганізовані у *вищі начальні училища*). Такою система шкільної освіти збереглась майже без змін до встановлення більшовицького режиму у 1917 році. Освіта в Російській імперії носила яскраво виразний класово–становий характер. Управління народною освітою здійснювалось під керівництвом Міністерства народної освіти, *Відомства православного сповідання* та Відомства установ імператриці Марії.

Звичайно, що навіть мови не заходило про допуск до освітньої сфери інших релігій чи конфесій, окрім московського православ'я. Стосовно до чисельних народів неросійської національності царизм проводив жорстку реакційну, русифікаторську політику, всіляко заважаючи розвитку націо-

нальних культур: заборонялось викладання в школах рідною мовою учнів, обмежувався прийом дітей неросійських національностей до навчальних закладів. Така освітня політика самодержавства та православної церкви в Росії призвела до того, що згідно перепису 1897 року, грамотні віком 9–49 років складали лише 28,4% населення. Власне релігійна освіта, спрямована на підготовку священнослужителів в Російській імперії проводилась в духовних семінаріях – православних навчальних закладах, та в духовних академіях, найстарша з яких була Московська духовна академія, заснована в 1685 році (до 1814 року називалась «Слов'яно–греко–латинська академія») і проіснувавши до 1919 року.

В радянський період релігійна освіта була повністю згорнута: школа була офіційно відокремлена від церкви, а церква від держави. Зникли не тільки компоненти релігійної освіти з навчальних курсів, були закриті і спеціальні навчальні заклади релігійного характеру (семінарії та академії). Радянською владою було проведено не певну часткову секуляризацію, а здійснено спробу повністю знищити релігію як форму суспільної свідомості. Історія православної церкви з 1919 по 1943 рік – це історія руйнування храмів, винищення та репресій проти священнослужителів, майже тотальне вилучення церковного майна та інші злочини комуністів проти людяності [4;8]. Повному нищенню релігії в СРСР завадила 2 світова війна, оскільки радянське керівництво потребувало посилення ідейного впливу на віруючих (спочатку виключно у військово–патріотичній сфері). Знову влада дозволила існування духовних семінарій та академій, на звільнених від нацистів територіях не закривались церкви та храми (які відновили своє функціонування під час окупації), відновлювали своє існування релігійні громади. Звичайно, радянська влада не відмовилась від атеїстичної риторики і проголошувала релігію «пережитком минулого», однак релігійну віру та організації остаточно знищувати вже не наважувалась.

Середня і вища освіта в СРСР були повністю світськими, жоден предмет релігійної освіти їй не був притаманний. Однак ідеологічна боротьба стимулювала антирелігійну пропаганду, тому релігієзнавство атеїстичного ґатунку як предмет вивчення у вищих навчальних закладах отримала значного розвитку. По мірі пом'якшення політичного режиму і розпаду СРСР, релігія стала відігравати в суспільному житті більш активну роль. Наприкінці 80–х в Україні почалось відродження публічного релігійного життя, з'явились раніше заборонені конфесії і різноманітні місії зарубіжних релігійних організацій. З огляду на це, українське, як і пострадянське релігієзнавство офіційно зреклось атеїстичного забарвлення і стало позиціонувати себе «академічним», тобто ціннісно нейтральним стосовно всього багатоманіття релігійних явищ та процесів.

«Академічне релігієзнавство, – пише один із найбільш впливових його представників, – покликане з наукових позицій аналізувати релігію в контексті культури народу, розкривати її сутність, місце й роль у суспільстві» [3,с.43]. М.Закович, А.Колодний та більшість українських релігієзнавців вважають його основним призначенням і змістом підвищення загальноосвітнього і культурного рівня особистості. «Такий підхід забезпечує виховання людей у дусі толерантності щодо різних віросповідань, відповідає вимогам Конституції України, відокремленню церкви від держави і школи від церкви, сприяє соціальній злагоді в суспільстві» [3,с.43]. Конфесійно ж орієнтоване релігієзнавство вважається спрямованим на підвищення релігійної освіти, оскільки його основні завдання й мета

визначаються окремою церквою, конфесією чи релігійною організацією, тому воно більше зацікавлене у вихованні вірян на основі власної віри, але аж ніяк на основі науки. В основному релігійна освіта спрямована на підживлення власної віри й відтворення релігійності населення, інші релігійні течії зазвичай апріорно вважаються «невірними, неправедними, неугодними Богу» тощо.

Однак релігійна освіта всупереч широким процесам секуляризації в сучасних суспільствах не зникає. В країнах сучасної Європи існують різноманітні підходи до викладання основ релігії, згідно цьому їх можна вирізнити в три основні групи. До першої групи належать країни, в яких відсутня релігійна освіта в школах (Франція, Угорщина). В другій групі країн релігійна освіта є неконфесійною і контролюється державою (Великобританія, країни північної Європи, де переважає протестантизм). Експерти відзначають, що така ситуація стала наслідком протестантського вчення про те, що катехізація є обов'язком держави і є обов'язковою. Проте внаслідок загальноєвропейської тенденції до секуляризації цей вид релігійної освіти став не конфесійним. Наприклад, назва курсу релігійної дисципліни в Швеції: «Християнське вчення» (1919) було змінно на «Наука про релігію» (1969), а пізніше на «Вчення про життя та існування» (1980). Третя група країн визнає законодавчо співпрацю церкви і держави в царині релігійної (конфесійної) освіти (Греція, Кіпр, Італія, Бельгія, Іспанія, Німеччина, Литва, Австрія, Чехія, Словакія, Португалія) [7].

З метою духовного росту населення британський парламент ввів в 1944 році обов'язкове релігійне навчання школярів – через 70 років після утворення державної системи освіти. Відповідно до закону про освіту 1944 року навчальний день у всіх державних школах Великобританії починається спільною молитвою. Крім того, учням викладається «закон Божий», але на так званих позасповідних началах, затверджених ще в 1870р. при утворенні державних шкіл. В умовах рівноправності різних конфесій британські законодавці 1870–х років не включали в шкільну програму релігійний компонент. Однак не існувало і перешкод для релігійної освіти, заборонялось лише навчання в державних школах катехізису та догматам конкретних конфесій. В релігійній освіті школи були зобов'язані практикувати «несектантське вивчення» Біблії, що означало лише щоденне читання. Це читання та спільна молитва тривала близько 30 хвилин, проводилась обов'язково перед початком класних занять, для того, щоб окремі школярі – по бажанню батьків – могли б не брати участь в богослужінні.

З переходом до обов'язкової релігійної освіти ця практика в основному була збережена. Зміни полягають в тому, що були впроваджені спеціальні уроки релігії, які проводяться не звичайним учителем, а викладачем, що отримав спеціальну підготовку. Крім того, програми релігійного навчання стали вдосконалюватись в результаті регулярних зустрічей представників всіх християнських конфесій, які наявні в певному навчальному окрузі. Програму ґрунтують на Новому заповіті, апостольскому символі віри, молитві «Отче наш» та 10 заповідях. По бажанню батьків діти, як і раніше, мають право не брати участі в релігійній практиці, так само як і невіруючі вчителі.

Подібна практика розповсюджена і в більшості недержавних шкіл, хоча більшість з них є церковними, переважним чином Англіканської та католицької церков. Оскільки довгий час в деяких місцевостях церковні школи лишались єдиними в окрузі і тому в них навчались всі діти, неза-

лежно від своїх релігійних (чи атеїстичних) переконань, закон 1944 року передбачав: у випадку отримання матеріальної підтримки держави ці школи повинні були обмежуватись тільки «позаконфесійним викладанням». Конфесійна ж освіта в дусі певної конфесії додатково проводилась двічі на тиждень і виключно із *згоди батьків*.

Отже, приклад Великобританії показує можливість певної гармонії між принципами свободи совісті, свободи релігії та прав і свобод громадян. Наскільки така гармонія можлива в пострадянській Україні, в якій все ще наявні сліди тоталітарного мислення, традиція правового нігілізму та неповага держави до законів і громадян, потрібно окремо розглянути в аспекті стосунків церкви та держави.

Список використаних джерел

1. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники: пер. с англ. /Элвин Геллнер – М.: Моск. школа полит. иссл–й., 2004. – 280с.

2. Закович М. Про духовність і освіту / Микола Закович // Людина і світ. – 2001. – №9. – С.42–44.

3. Закович М. Освіта в контексті свободи совісті / М.Закович, А.Колодний // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст). Наук. щорічник; [за заг. ред. проф. А.Колодного]. – Київ,2000. – С.97–100.

4. Левитина–Краснова А. Очерки по истории русской церковной смуты / Левитина–Краснова А., Шаврова В. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – Т.3. – 330с.

5. Сартр Ж.–П. Экзистенциализм – это гуманизм / Жан–Поль Сартр // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 319–344.

6. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер; [пер.с англ]. – М.: Феникс, 1998. – 688с.

7. Хэдли С. Религиозное образование в европейских государственных школах [Електронний ресурс] / Протоиерей Стефан Хэдли. – Режим доступа: http://www.pravoslavie.ru/jurnal/070208191052.htm

8. Цыпин В. История Русской Православной Церкви. 1917–1990 / Учебник для православных духовных семинарий / Протоиерей Владислав Цыпин – М.: Узд–во Спасо–Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 831 с.

Панасенко А.В. Религиозное образование в секуляризованном обществе (на примере православия в Украине)

Проанализирован опыт организации религиозного образования в Украине – как конфессионального, так и не конфессионального.

Ключевые слова: *религиозное образование, секуляризация, легитимация, религиозное образование.*

Panasenko, O.V. Religious education in the secularized society (the case of Orthodox in Ukraine)

Experience of organization of religious education in Ukraine is analyzed – both confessional and non–confessional.

Key words: *religious education, secularization, legitimacy, religious education.*

УДК 001:37.013

Марченко О.В.

Трансформація освітнього простору в історико-ілософській ретроспективі

На основі аналізу соціокультурних умов та світоглядних засад становлення освітнього простору, з часів його зародження у давньогрецькому полісі до кардинальних перетворень із поширенням християнства, виявлено повторювані цикли у розвитку освіти та обґрунтовано їх визначальні структурні та змістові особливості.

Ключові слова: *освітній простір, грецький поліс, педагогічний і філософський ідеал, індивідуальність, текст*.

Проблема осмислення просторових вимірів буття освітнього феномену завжди буде актуальною і затребуваною, адже саме освіта є унікальною проекцією людського погляду в світовий простір, вектором його розуміння, моральною фабулою трактування, духовним аспектом відчуття і бачення. Визначальними орієнтирами для освітньої діяльності у ході історичного розвитку стали різноманітні світоглядні конструкції та онтологеми, які відображали результати пошуку людиною свого місця в універсумі, сенсу буття та закономірностей його структурування у часі і просторі.

Саме тому дослідження освіти як соціокультурної сутності, що має виражені просторові характеристики, є домінуючим у проблемному полі освітньо–філософського знання. Така методологія дає можливість вирішити цілий ряд важливих для сучасного суспільства проблем. По–перше, це проблема трансляції загальноцивілізаційного досвіду на рівні окремого суб'єкта освітньої діяльності. Як вказує відомий вітчизняний філософ В. Андрущенко,»з точки зору філософії, освіта (і виховання) є трансформацією «духу епохи» в структуру свідомості, світогляд, духовний світ, культуру і загальне єство особистості» [1,с.19].

По–друге, внутрішні та зовнішні чинники у процесі інтеркультурної комунікації і взаємообміну актуалізують принципово нові моделі освітньої діяльності, які б враховували реалії сучасного глобалізованого суспільства. Адже конституювання нової соціальної реальності відбувається, насамперед, через простір, горизонти якого максимально розсуваються. Цей простір саме завдяки процесу глобалізації стає світовим (планетарним) і усвідомлюється як такий [2,с.14].

Створення таких моделей має починатись із ретельного вивчення змісту та структурних особливостей освітньої діяльності на різних етапах суспільного розвитку. Це дозволить виявити першопричини глибинних трансформацій в освітньому просторі, що мають повторюваний характер, а також встановити закономірності його розвитку в просторово–часових

координатах, виходячи з історичних та загальнофілософських передумов осмислення педагогічного синтезу буття і культури.

До історико–філософського аналізу проблеми конституювання освіти за моделлю освітнього простору у різні часи зверталися Г.Ґадамер, Ю.Громико С.Голіков, В.фон Гумбольдт, М.Зубрицька, І.Карпенко, М.Квек, Д.Ньюмен, М.Ткачук та інші. Різноманітні аспекти становлення освітнього простору у контексті сучасної філософсько–освітньої парадигми розглянуті у роботах Б.Гершунського, В.Гончарової, Є.Добрянської, С.Клепка, В.Кременя, В.Кузя, М.Култаєвої, В.Кумаріна, В.Лутая, І.Радіонової, В.Розіна, Ю.Тупталова, В.Шадрікова, П.Щедровицького та інших філософів.

В цілому, характеризуючи стан справ щодо філософського аналізу проблеми конституювання освітнього простору, можна зробити такі висновки.

У галузі філософії освіти дослідження просторової проблематики набуло постійного характеру, сформувалися певні напрями наукових пошуків. В рамках цих досліджень здійснено фрагментарний аналіз тих чи інших аспектів просторової методології освіти, визначені найбільш загальні параметри відповідної понятійної бази. Разом з тим, існує цілий ряд невирішених проблем, без дослідження яких неможлива філософська розробка освітніх моделей, що відповідають вимогам інформаційного суспільства, концептуальне оформлення філософської методології освітньої діяльності в сучасних умовах й імплементація останньої як теоретико–методологічної основи вітчизняної освітньої практики. Зокрема, не одержали повного розгляду питання конституювання освітнього простору в умовах кардинальних суспільних трансформацій, недостатньо дослідженим залишається глибинний генетичний зв'язок освітнього простору із свідомістю, культурою та культурно–історичною діяльністю українського народу. Потребує розробки і проблема внутрішнього структурування освітнього простору у контексті суспільно–історичного розвитку.

Мета дослідження: у ході аналізу соціокультурних умов та світоглядних засад становлення освітнього простору виявити повторювані цикли у розвитку освіти та обґрунтовати їх визначальні структурні та змістові особливості.

У своєму найпершому визначенні, яке охоплювало переважно зовнішні ознаки, освітній простір являє собою мережу різноманітних освітніх закладів, які узгоджено функціонують на певній території. Прикладом моделі такого освітнього простору може слугувати грецький поліс середини V століття до н.е., до складу якого входили мусична і гімназична школи, гімнасіум, ефебія, школа софістів. Культурно–історичним чинником трансформації цих освітніх закладів у цілісний освітній простір стає полісний уклад життя давніх греків і відповідне йому осмислення світу як тілесного космосу, а також антропоморфний характер релігійної культури. Полісна свідомість формує уявлення і про культурно–виховний ідеал – всебічний, гармонійний розвиток людини. Досягти цієї мети у межах одного навчального закладу було неможливо. А тому кожна із інституцій освітнього простору виконувала своє завдання: розвиток інтелектуальних і художніх здібностей здійснювала мусична школа, формування культури тіла – гімназична школа, соціалізацією юнаків опікувався є гімнасіум, громадянсько–патріотичним вихованням – ефебія, забезпечити професійну підготовку до подальшої суспільно важливої діяльності було покликане софістичне навчання.

Полісний спосіб життя формує просторове бачення світу і буття людини. А сам простір, зокрема його освітній інваріант, поступово набуває ознак тілесності. Унікальність давньогрецької цивілізації – у єдності світу і людини, в олюдненні зовнішнього простору і перенесенні законів організації простору на людину та її суспільне життя.

Серед особливостей античного світогляду слід відзначити світоглядні орієнтири, що стали вирішальними у становленні освітнього простору, а саме: розуміння зовнішнього світу як неорганічного тіла людини; інтерес до внутрішнього світу людини і пов'язане із ним прагнення упорядкувати, логічно структурувати відповідний особистісний простір, використовуючи при цьому закони структурування полісу; розуміння місця людини як простору її всебічного і гармонійного розвитку.

На відміну від єгиптян, які у цей час активно розвивали астрономію, геометрію, географію і були більше орієнтовані на зовнішній по відношенню до людини простір, давні греки надавали перевагу гуманітарним наукам (філософії, історії) і мистецтву – тій царині людської думки, що була звернена на внутрішній світ людини. У ранній період античності, коли людина осмислювалася невіддільно від суспільства, індивідуальність і неповторність особистості ще не стали предметом глибокого вивчення. Проте, із плином часу Антична культура приходила до усвідомлення багатогранності, складності і суперечливості індивідуальних людських характерів. Відповідним чином зростала і цінність людини. Власне кажучи, розвиток освітніх систем у напрямі пізнання внутрішнього світу особистості і став поштовхом до формування освітнього простору у його першому, фундаментальному, антропологічному вимірі.

Таким чином, освітній простір не міг сформуватися у Єгипті, де освіта була вузько профільною, спеціалізованою, а проблема повноцінного і всебічного розвитку особистості не була актуальною, адже давньоєгипетські школи повинні були формувати дисциплінованих, вольових виконавців, надійну опору деспотичної держави.

Несприятливими для оформлення освітнього простору були умови й у Спарті, де людина розглядалася як частина єдиного цілого, в якому їй доведеться відігравати жорстко регламентовану, вибрану раз і назавжди суспільну роль. Гіпертрофія військового виховання, вузьке розуміння освітніх завдань, несвобода особистості у виборі життєвого шляху, жорстка євгенічна політика – усі ці особливості спартанської освіти й призвели до кризи цього міста–держави, у якому було втрачено сенс освітньої діяльності із досягненням повної військової гегемонії.

На перетині космологічної й антропологічної філософської думки перебувають твори Геракліта, який одним із перших прийшов до висновку, що не можливо проникнути у таємниці природи, не розкривши таємниць людської душі. У філософі софістів і Сократа космоцентрична картина світу вже остаточно змінюється на антропоцентричну, а людина осмислюється не лише як частина Всесвіту, а як альфа і омега усього сущого.

Інститут давньогрецького полісу має наступні, важливі для формування освітнього простору, ознаки: самодостатність, що дозволяла йому мати відносно автономну позицію щодо зовнішніх суспільних структур; цілісність, коли реальна множинність осмислювалася одночасно і як єдність; демократизм, що надавав громадянам рівні права у політичному житті і відповідальності перед законом.

Грецька демократія забезпечувала людині широкі можливості для самореалізації, а освітній простір ставав тим осередком, де людина навчалася ці можливості використовувати. Соціальний простір розглядався як відображення внутрішнього простору людини, а отже, освітній простір не обмежувався мережею навчальних закладів: джерелом освіти і роз-

витку афінянина ставали найрізноманітніші галузі суспільного життя. Афінська демократія була справжньою школою політичного виховання, яка орієнтувалася на розвиток індивідуальних якостей громадянина та використання цих якостей на благо суспільства. На це були спрямовані демократичні інституції, які забезпечували відкрите і систематичне обговорення політичних питань, плюралізм думок, культуру усного мовлення, сформованість уміння поєднувати суспільні та особисті інтереси.

Із соціалізацією особистості пов'язана така важлива особливість грецької культури як її агоністичний, суперницький характер. Феномен слави, можливість здобути у суспільній ієрархії більш високий статус вимагали актуалізації особистісного потенціалу, активності в освоєнні різних галузей знань.

Уявлення про людину як складний і неповторний світ, «олюднення» простору створили умови не лише для формування освітнього простору, а й для теоретичного осмислення законів його розвитку, яке було вкрай неоднозначним.

Так, педагогічні погляди софістів ґрунтувалися на ідеї автономності особистості і всесильності витонченого розуму. Освітні цілі мали прагматичний та утилітарний характер і були спрямовані на виховання державного діяча, який досягає особистого успіху за будь–яку ціну. У центрі педагогічної діяльності – навчання красномовству.

Сократ та його послідовники звертають увагу, перш за все, на внутрішній світ людини, її ставлення до самої себе. Педагогічний і філософський ідеал Сократа зосереджується переважно у царині самопізнання і самовдосконалення. Будучи раціоналістом, він був переконаний, що поведінка людини обумовлена, в першу чергу, інтелектом. Відповідно, істинне знання підвладне людині за умови розвитку навичок самостійної мисленнєвої діяльності. Запропонований Сократом метод філософської бесіди є принципово антидогматичним і передбачає критичне ставлення учнів до слів учителя.

Важливу роль у формуванні античного освітнього простору відіграв і Платон, який стверджував необхідність гармонійного розвитку душі і тіла, надаючи перевагу удосконаленню духу. Ідеальне суспільство, на думку Платона, має бути педагогізованим, сприяти неперервній освіті людини, а істинне виховання можливе лише тоді, коли охоплює все життя людини і організоване як цілісний освітній простір. Поклавши в основу своєї педагогічної системи ідеали класичної грецької освіти, Платон поділяє процес навчання на окремі, пов'язані між собою цикли і доводить, що для повноцінного виховання людини потрібно п'ятдесят років. Таким чином, саме людське життя стає освітнім простором, що побудований за законами наступності і неперервності.

Значний внесок у розвиток грецької педагогічної традиції було зроблено Аристотелем. Його ідеал «загальної освіти», спрямований на виховання в людині не лише якостей громадянина держави, а й здатності сприймати і належним чином оцінювати культурні цінності, сповна користуватися дозвіллям і щастям. Аристотель обстоював думку, що людина має рослинну душу (фізіологічні потреби), тваринну (почуття й емоції) та душу розумну, яка є універсальною і безсмертною. А тому в освітній діяльності необхідно плекати усі три душі, починаючи із турботи про тіло, й поступово переходити до галузі духовної. Педагогічні погляди Аристотеля відображають ідею освітнього простору і багатоступеневого розвитку людини.

Ідеальним героєм пізнього еллінізму стає мудрець, який досяг гармонії із природою та внутрішньої незалежності. Так, Зенон розглядав виховання як спосіб позбавитися, очиститися від пристрастей, які заважають діяльності розуму. Тільки розум дає істинне знання, що дозволяє пізнати сенс існування всього сущого і жити у гармонії із світом і собою. Така зосередженість на одному з аспектів особистісного розвитку поступово видозмінює і освітній простір. Все ще залишаючись багатоступеневим і різнобічним, він набуває направленого характеру: удосконалення розуму превалює над фізичним та емоційним розвитком. У гімназіях все менше уваги приділяється фізичному вихованню, водночас збільшується об'єм теоретичної освіти. Відповідні тенденції спостерігаються і в ефебіях, що досі мали чітко виражену військово–гімнастичну специфіку. Вершиною освіти стають філософські школи, що засвідчує становлення інтелектуальної, філософської моделі освіти.

Узагальнення законів гармонійного розвитку особистості у філософських текстах видатних мислителів Античності стає можливим на етапі становлення давньогрецького освітнього простору, що досі мав яскраво виражений суб'єктний характер, в його новому знаково–символічному вимірі. Це підтверджує й еволюція текстових описів – від міфології до вершин філософської думки.

Таким чином, тексти починають відігравати головну роль у структурній композиції давньогрецького освітнього простору, визначаючи напрямок культурно–історичного розвитку. У відповідності із провідними філософськими школами у цьому текстовому просторі утворюються своєрідні «ядра» – метатексти найвищого рівня філософських узагальнень, як–от трактат Аристотеля «Політика» або «Діалоги» Платона.

Коли на зміну елліністичній цивілізації приходить давньоримська імперія, руйнується полісна організація життя і культури, а освітній простір набуває відкритого характеру, він розширюється і активно інтегрується в об'єктивний географічний простір. Історія Римської імперії – це, в першу чергу, історія об'єднання шляхом завоювання різних як за соціальною структурою, так і етнічною приналежністю народностей і держав–полісів.

Із завоюванням Римом нових земель відбувається трансформація освітнього простору – перехід його із текстового у територіально–предметний вимір. Простір освіти значно розширює свої кордони, охоплюючи все нові і нові території, відповідно, збільшується і кількість навчальних закладів, урізноманітнюється їх структура та змістове наповнення навчального процесу.

Давньоримська система освіти, яка багато в чому є наступницею давньогрецької, зберігає закладені у ній визначальні принципи організації навчання, проте змінює його цільове спрямування. Так, якщо греки мали на меті виховання гармонійної, цілісної людини, то для римлян першочергового значення набуває формування практично–діяльнісних якостей, що у більшій мірі могли забезпечити успіх у житті. Адже діяльність римлян зосереджувалася навколо суто практичних державних завдань, розв'язання яких потребувало політичної обізнаності, правової волі і практичного складу розуму.

Професійна спрямованість давньоримської освіти поєднувалась із яскраво вираженим інтелектуалізмом, що є свідченням провідної ролі знаннєвого компонента у структурі і характері освітньої діяльності. Римлянам вдалося поєднати інтелектуально–логічну форму освіти із необхідною практичною підготовкою. Так, саме у римській системі освіти було запо-

чатковано інститут «практичного стажування», коли молода людина прикріплювалася до спеціаліста із метою набуття практичних навичок.

Таке спрямування освітньої діяльності пояснюється кардинальними змінами у світоглядних орієнтирах тогочасного суспільства. Людина перестає бути моделлю Всесвіту, її життя і внутрішній світ стають лише однією із ланок складної і чітко структурованої реальності. Якщо давні греки розуміли освіту як шлях універсального розвитку людини, то для римлян вона виступає вже засобом утвердження непорушності державності, владарювання над світом. Цілі римської освіти мали суто практичний характер, і на відміну від грецької із її циклічним характером, були чітко направленими. Вони уособлювали прагнення суспільства не стільки до гармонійного ідеалу людини, як до виховання високопрофесійних ораторів–політиків, які водночас повинні мати знання із різних галузей. Саме тому культура Риму не відзначається багатством філософської думки при активному розвитку таких галузей, як юриспруденція, медицина, будівництво і військова справа.

Територіальна експансія Риму потребувала такої організаційної структури, яка б забезпечувала, з одного боку, автономію суб'єктного простору кожного члена соціуму, а з іншого, регулювала б відносини між цими індивідуальними «просторами» у відкритому, неоднорідному світі, що прийшов на зміну самодостатньому і закритому полісу. Системою, яка дозволила Римській освітній системі зберегти свою цілісність, при цьому розповсюдивши свою владу на значні території і підкоривши незчисленну кількість народів, стало римське право. Згідно із ним, соціальний простір поділявся на особистостей, відносини і речі, а для кожної із цих категорій були визначені чіткі закони. Це був механізм, який дозволяв римлянам утримати владу над підкореними народами. Римські юристи навіть варварів–германців привчали вирішувати майнові суперечки за допомогою слова, а не меча. Щодо освіти римське право виступає як необхідний формальний метатекст, як зовнішній фактор, що створює необхідні умови для узгодженого функціонування навчальних закладів різного типу на величезних територіях.

Із зростанням могутності Римської імперії невпинно зростає і роль слова у конституюванні освітнього простору. Для античних мислителів воно виступає найбільш досконалим і значущим результатом діяльності людини, засобом утвердження людини в освіті, культурі, державі. Таке шанобливе ставлення до слова пояснює значущість риторики у римській системі освіти.

До проблеми виховання оратора одним із перших звертається Цицерон. Його освітній ідеал – художник слова і політичний діяч. Досягти цього ідеалу можливо лише за умови систематичної, неперервної освіти і самоосвіти. А визначальну роль у формуванні духовно багатої особистості покликана відіграти філософія, адже саме філософське знання є основою «культури душі», воно «викорінює пороки, готує душу до посіву і виокремлює тільки те насіння, яке дозрівши дасть багатий врожай» [2,с.30].

Таким чином, володіння словом, уміння поцінувати його красу і вплив на людей, здатність розрізняти текст і підтекст були вкрай важливими для античного світу, особливо для римської культури. Завдяки пріоритетній ролі слова, освітній простір знову набуває знакового, символічного характеру, що стало поштовхом до формування специфічних елементів середньовічного культурно–освітнього простору, які пронизані символізмом.

Трансформація римської освітньої системи, що була пов'язана із поступовим згортанням територіально–предметного освітнього простору у його знаково–символічний, текстовий варіант втілення, зумовили необхідність переосмислення освітнього ідеалу.

Так, у працях Сенеки, якому довелося пережити гірке розчарування від власного невдалого педагогічного експерименту (його учень Нерон став одним із найбільш деспотичних правителів в історії Давнього світу), представлено вже новий погляд на цілі виховання. У ході розмірковувань Сенека приходить до висновку, що головний обов'язок людини – гідне життя, яке узгоджується із імперативами моралі. Він переконаний, що «лише одне може зробити душу досконалою – невмируще знання добра і зла. Вихователь повинен завжди мати на меті рух до такого знання (ідеальної моральної «норми») за допомогою настановних бесід із наочними прикладами з життя та історії» [3,с.119]. Підносячи інтереси держави, що є втіленням тиранії, вище за власні інтереси, людина позбавляє своє життя сенсу індивідуального існування.

Культурна, освічена людина – це, перш за все, людина моральна. У роздумах Сенеки з'являється поняття совісті, під якою він розуміє усвідомлену розумом і пережиту через почуття моральну норму. Саме вона дозволить уникнути спокуси владою, багатством, чуттєвими насолодами. Отже, лише моральність перетворює культуру на цінність і надає сенсу освітній діяльності. Сенеку по праву вважають апологетом стоїцизму, проте його праці становлять інтерес і як цінне джерело педагогічних ідей. Зокрема, щодо відсутності обмежень у розвитку здібностей людини, у накопиченні знань, у самовдосконаленні. Неперервна самоосвіта осмислюється філософом як провідний засіб «плекання» людської душі, а людина виступає і як суб'єкт, і як об'єкт освітньої діяльності. Такий підхід свідчить про наявність в окремих філософських текстах своєрідних точок «возз'єднання» територіально–предметного освітнього простору й індивідуального простору людини.

Таким чином, вже напередодні краху Римської імперії з'являються передумови для оформлення текстових описів нового типу: у працях філософів–стоїків провідною стає ідея морального удосконалення особистості, все більш актуальним стає звернення до внутрішнього світу людини. Філософська спадщина Сенеки, Аврелія, Епіктета, Плотіна та інших стоїків відображає кризу античної культури. Ідеї морального удосконалення, духовного становлення людини, звернення її до свого внутрішнього єства, які простежуються у творах цих філософів, стали підґрунтям для формування цінностей епохи Середньовіччя, заклали основу нового метатексту – християнства.

Саме християнство стає тією духовною силою, що відкриває перед Європою перспективи культурного розвитку. Воно єдине являло собою цілісний інститут, що сприяв подоланню моральної смути і вказував необхідні світоглядні орієнтири. Біблія та інші канонізовані церковні книги утворюють знаково–символічний простір середньовічної культури і освіти. Тоді як церква та відповідні соціальні осередки – монастирі, рицарство, папство – структурують світ, забезпечують цілісність культурно–освітнього простору. Християнські тексти вже в основі своїй мають педагогічне наповнення, адже визначають освітні ідеали і цінності, встановлюють правила організації освітнього процесу, відображають зв'язок освіти із життям, Богом.

Отже, на основі проведеного аналізу культурно–історичних передумов та визначальних чинників становлення та розвитку освітнього простору,

з часів його зародження у грецькому полісі до кардинальних перетворень із розповсюдженням християнства, можна зробити висновок про наявність певних закономірностей у процесах розгортання і структурування освітньої діяльності у просторово–часових координатах.

Так, точкою відліку для освітнього простору в його первісному вигляді слід вважати сформованість у суспільстві таких світоглядних засад і орієнтирів, що утверджують цінність людини, неповторність її особистісного розвитку, пріоритетність духовних надбань, порівняно із матеріальними благами. Спрямування освітньої діяльності на пізнання внутрішнього світу особистості і стало поштовхом до формування освітнього простору в його першому, суб'єктному вимірі.

На етапі своєї передісторії освітній простір формується у межах грецького полісу, де являє собою множинність територіально, адміністративно, культурно і концептуально пов'язаних між собою освітніх осередків різного типу. У цей час географічний вимір полісу співпадає із особистісним простором людини, що свідчить про антропологічний характер античного освітнього простору. Він має складну структуру, утворюється із навчальних закладів різного типу, і водночас звернений до людини, сприяє її універсальному розвитку, оформлюється як «суб'єктний простір людини» у культурному космосі.

Саме в умовах давньогрецького полісу освіта вперше набуває тілесно–антропологічного характеру. Сприйняття полісу як неорганічного тіла людини дає можливість застосовувати територіальне та предметне структурування до самої людини та її життя. Територіально–предметне осмислення простору особистості є підтвердженням неоднорідності і складності внутрішнього світу людини, а також необхідності пошуку варіативних підходів до організації місця людини у культурно–освітньому і соціальному просторі.

Погляд на освіту як засіб всебічного, гармонійного розвитку людини знайшов своє вираженні у педагогічному ідеалі «калокагатії», що об'єднав у собі естетичні, фізичні і духовно–моральні якості особистості. Відмінність афінської освіти від давньоєгипетської і спартанської полягала у свободі, яка надавалася громадянам у виборі індивідуального шляху розвитку своїх здібностей і талантів.

Поступова трансформація суб'єктного простору у територіально–предметний була пов'язана із утвердженням гегемонії Риму, поширенням його влади на значні території. Визначальною особливістю давньоримського освітнього простору є відокремлення індивідуального простору людини від територіально–предметної складової простору освіти. Вже на стадії оформлення він значною мірою розширює свої географічні кордони, що відбувається внаслідок освоєння нових територій, пізнання нових релігій, культур, способів державної влади. Освітній простір імперії не розпався на окремі «підпростори» лише завдяки унікальній системі римського права, яка не мала безпосереднього відношення до освіти.

Територіально–предметний простір, що мав виражене географічне наповнення, під дією різноманітних соціокультурних чинників трансформується у знаково–символічний, текстовий простір із окремими центрами – метатекстами, і нарешті – знову поступове «згортання» до індивідуального, внутрішнього простору людини.

В епоху Середньовіччя змінюються світоглядні пріоритети – культ тіла змінюється схилянням перед внутрішньою духовою гармонією, яку людина знаходить лише у єднанні з Богом. Конкретно–предметне сприйняття світу трансформується у знаково–символічне. Символізм

і універсалізм середньовічного світогляду забезпечують збереження структурної єдності світу, який уявляється як значний за розмірами, але все таки замкнений простір, як розгорнута книга, залишена великим Учителем. Відповідно, освіта осмислюється як неперервний процес освоєння цієї книги.

Таким чином, результати проведеного аналізу соціокультурних умов та світоглядних засад становлення та розвитку освітнього простору дають підстави для наступних узагальнень.

Освітній простір на формальному рівні може розглядатися у таких вимірах: територіально–предметний, що формується із множинності освітніх систем різного рівня організації; суб'єктний – охоплює знання, поняття, особистісні смисли, горизонти життя і культури, відкриті і освоєні самою людиною; знаково–символічний, як комплекс описових схем різного рівня, що регламентують норми і правила взаємодії соціальних суб'єктів у просторі освіти. Метатекст є своєрідним «ядром» для інших, розташованих у знаково–символічному просторі, текстів.

Системний конфлікт між предметною, символічною та особистісною складовими освітнього простору на різних етапах історичного розвитку й детермінує еволюційні процеси в освіті.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Філософія як теорія і методологія розвитку освіти / В.П.Андрущенко // Філософія освіти XXI століття. Проблеми. Перспективи. Збірник наукових праць. Випуск 3. – Київ : Знання України. – 2000. – С. 17 23.

2. Соціологія глобалізації. Навчальний посібник / [Култаєва М.Д., Прокопенко І.Ф., Радіонова І.О., Троцко Г.В.] – Харків: ХНПУ ім. Г.С.Сковороди, 2007. – 267с.

3. Шендрик А.И. Теория культуры: Учебное пособие для вузов / А.И.Шендрик. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, Единство, 2002. – 519 с.

4. Сенека Л. Нравственные письма к Луцилию / Л.Сенека; [Пер., ст. и прим. С.А.Ошерова; отв. ред. М.Л.Гаспаров]. – М. : Наука, 1977. – 384 с.

Марченко Е.В. Трансформация образовательного пространства в историко–философской ретроспективе

На основании анализа социокультурных условий и мировоззренческих оснований становления образовательного пространства, со времен его зарождения в древнегреческом полисе до кардинальных преобразований с распространением христианства, выявлены повторяемые циклы в развитии образования и обоснованы их определяющие структурные и содержательные особенности.

Ключевые слова: *образовательное пространство, греческий полис, педагогический и философский идеал, индивидуальность, текст.*

Marchenko, O.V. Transformation of the educational space in the historical–philosophical retrospect

Based on the analysis of socio–cultural conditions and philosophical basis of formation of educational space, since its inception in the ancient Greek polis to fundamental changes in the spread of Christianity, discovered repeated cycles in the development of education and justified their defining structural and content features.

Key words: *educational space, the Greek polis, the pedagogical and philosophical ideal, individuality, the text.*

УДК 37 : 141.132

Жадько В.О.

Освітянські аспекти філософії серця в педагогічній діяльності Василя Сухомлинського

Освітянський аспект філософії серця розглядається як основний в педагогічній діяльності і творчості Василя Олександровича Сухомлинського, як умова виховання та формування особистості.

Ключові слова: *філософія освіти, філософія серця, віра, розум, виховання та формування особистості.*

Навряд чи можна говорити про Василя Сухомлинського як про філософа, але філософські грані процесу навчання й виховання в педагогічній спадщині вчителя сьогодні стають об'єктом цілих наукових досліджень. Слід зазначити, що Василь Олександрович розвив «філософію» своїх попередників, вчених філософів-педагогів, і, перш за все – Памфіла Юркевича і Григорія Сковороду.

Ми сходимося на думці, що, скажімо, ідеї Григорія Сковороди стали осердям педагогічного вчення Василя Олександровича. Візьмімо для прикладу думку Григорія Савовича, що людина – не тілесний вигляд, але «серце як невичерпний скарб мислення таїн» [1,с.348]. На філософських творах Сковороди, насичених діалогічністю, проникливим відображенням боротьби добра і зла, радості й смутку, краси та потворності й формувалися філософські погляди павлиського мислителя. Серце – в старослов'янській мові вживалося у значенні центр, осередок чогось, наприклад життя. В святому Писанні – осередок духовного життя, розташований у людському серці згідно уявлень стародавніх людей, те, що в наш час більше пов'язується з мозком. Поняття «філософії серця» використовувалось в староруській православній філософії з часів Київської Русі, філософія серця займає важливе місце й у працях сучасних українських педагогів, таких як Василь Олександрович Сухомлинський (1918-1970). Неспроста одна з найвідоміших і найпопулярніший на сьогоднішній день є книжка «Серце віддаю дітям», де зустрічаємо такі філософсько-гуманістичні рядки: «Я зрозумів: щоб стати справжнім вихователем дітей, треба віддати їм своє серце» [2,с.7].

Філософія серця – поняття в філософії, започатковане українським філософом із Кіровоградщини Дмитром Івановичем Чижевським (1894–1977). Аналізуючи творчу спадщину Григорія Сковороди як типового представника національної традиції, Д.Чижевський сформулював поняття «філософія серця», яка є «характеристична для української думки»: «Г.Сковорода протиставляє серце «нове» і «старе», «зогріте» і «старе», «чисте» і «попільне», «чисте, світле і божественне», «царське», «мирне»

і «зруйноване» та «вбите», «нечисте», «плотське, скитське та звірине» [3,с.67]. Чисте серце скріпляється в людині не без боротьби. Ця боротьба і є завданням етичного чину людини, щоб «блаженний ранок у серці світити почав». «Труп наш сидить та спить, а серце наше тече. Переходить від трупа до Бога, від шаленого до премудрого. Злітає, як голубиця Ноєва, над потопними водами усіх стихій: най почіє на холмах Вічності». «Серце, яке очищується від підлих світських гадок, що занепокоюють душу, починає бачити захований в ньому скарб свого щастя, почуває, наче після хвороби, бажання своєї їжі. І очищене «чисте» серце «не боїться ані блискавки, ані грому. Воно є Боже, а Бог є йому свій. Воно йому, а Він йому є приятель». Воно Богу «жертвою, а він йому». «Є двоє і є єдино». «О, серце чисте! Ти новий вік, вічна весна, благовидне небо, обітованна земля, рай умний, радість, тиша, спокій Божий, субота та великий день Великодня» [4,с.69].

Питання «філософії серця», підняті Г.Сковородою, справили значний вплив на розвиток суспільно-політичної та філософської думки України, виражають духовну сутність народу та співзвучні національному духові. В.Сухомлинський був першим серед освітян нашої держави, хто ввів у науково-педагогічний обіг поняття «душа», «краса», любов» і розвив поняття «філософія серце» своїх попередників, реалізуючи ідею в педагогічній практиці своєї школи. Він повністю поділяв переконання Г.Сковороди: для того, щоб серце в процесі виховання зберегло «здоров'я і світло», той, хто вчить і виховує, повинен бути не стільки вчителем, скільки моральною особистістю. В.Сухомлинський зазначав: «...дбаючи про досконалість кожної грані, сторони, риси людини, вихователь одночасно не випускає з поля зору ту обставину, що гармонія всіх людських граней, сторін, рис визначається чимось провідним, основним... Провідним, визначальним компонентом цієї гармонії є моральність» [5,с.72]. У своїх всесвітньо відомих педагогічних працях Василь Олександрович поглиблює і розширює проблему духовного та морального виховання молоді, зокрема, у книжках «Серце віддаю дітям» (1968), «Народження громадянина» (1970), «Методика виховання колективу» (1971), «Розмова з молодим директором школи» (1973), «Сто порад учителеві» (1984) та інших.

Отже, на думку педагога Сухомлинського, серце є стержнем душевного і духовного життя і діяльності вчителя. Так, саме у серці вчителя зачинається, зароджується й формується рішучість до позитивних вчинків, у ньому виникають різноманітні наміри та бажання(звичайно – позитивні!), серце є джерело волі та жадань освітянина по вихованню підростаючого покоління.

В.Сухомлинський вчив своїх колег звертати увагу учнів на внутрішній стан душі людей, підтримувати їх у важку хвилину. А ще – завжди чинив по-людськи, йому був неприємний крайній індивідуалізм, коли особисті інтереси забезпечуються за рахунок обмеження інтересів інших людей. Спонукальними механізмами такого розуміння учнів, які серцем відчувають професіональний рівень, внутрішній моральних та духовний світ вчителя, його налаштованість передати школярам свої знання, на думку Володимира Олександровича є: особистість педагога, який не тільки навчає доброму, розумному та вічному, а й утверджує його в світогляді учнів своїми власними вчинками; піклування про високі стандарти людської гідності школярів, усвідомлення ними важливості свого «я» у цьому світі, суспільному житті держави; діяльнісна спрямованість здобутих знань за час навчально-виховного процесу в конструктивне русло.

Ці вчинки та ідеї В.Сухомлинського особливо враховуються сьогодні в дошкільній і початковій освіті, зокрема, при розробці уроків етики

для школярів. Адже наші діти вже самі вибирають цінності, а їхній вибір залежить від того, що ми заклали в них у дитинстві. І, навіть, якщо вони помиляються, ми повинні пам'ятати, що виховувати можна лише через любов – така позиція педагога-гуманіста В.Сухомлинського. «Від того, стверджував Василь Олександрович, – наскільки забарвлені емоційно пізнавані в роки отроцтва ідеї,принципи,наскільки широке коло фактів охоплює людина своїм мисленим поглядом, наскільки органічно зливаються, поєднуються емоційна і моральна оцінки навколишнього світу... залежить...сердечність особистого ставлення до людини й колективу, до болей і радощей інших людей» [6,с.501].

Серце вчителя, на думку В.Сухомлинського, це сердешне джерело доброчинної енергії, яка розділяється на тисячі напрямків, форм і методів, коли він заходить до школи, проводить урок, захід чи дитячу гру. Педагог вважав, що виявом прекрасного в людині було і залишається добро. Бо краса й добро властиві кожній людині від природи. Вони найдоступніші, як вода й повітря. Для мислячого вчителя учень – мікрокосмос. Пізнаючи учня, вчитель пізнає себе, розкриває сутність, внутрішній світ особистості, пропускаючи через серце його дії та розмірковування. Не страх і почуття вини, а любов і ствердження власних сил, моральність вчинків, сердешна відповідальність мають лежати в основі педагогічного процесу, вважав Василь Сухомлинський: «...жодній людині не закрита дорога до вершин, тут справжня і безмежна рівність, тут кожен може бути великим і неповторним» [7,с.73]. Якщо вчитель ставиться до учня з розумінням і любов'ю, то учень прагне заслужити любов і повагу. Такий підхід до учня сприяв утвердженню віри дитини у власні сили.

Отже, квінтесенцією педагогічного успіху В.Сухомлинського є «філософія серця» – оригінальна філософська система, яка ґрунтується на вченні про «серце» як символ внутрішнього світу людських переживань. У праці «Серце віддаю дітям» педагог стверджує, що мислення не вичерпує всієї повноти духовного життя. Людина пізнає навколишній світ за допомогою розуму, а пізнати красу й таємничість світу можна тільки серцем як центром усіх «пізнавальних дій». Педагогіка В.Сухомлинського – це педагогіка серця, дитиноцентризму і толерантності, в основі якої – необхідність удосконалити філософію освіти, навчання всебічного виховання школяра. Тому у своїх педагогічних міркуваннях Василь Олександрович значну увагу приділяє гуманній взаємодії вчителя та учнів як найважливішій складовій педагогічній майстерності і творчості: «...пізнання дитиною світу починається з пізнання людини, а людина відкривається перед дитиною в образі матері, батька і вчителя», – зазначає В.Сухомлинський у книзі «Як виховати справжню людину» [8,с.147].

Моє глибоке переконання: духовність у школі чітко відбивається через духовність учителя. Для того, щоб діти духовно розвивались, у школі має бути відповідне середовище. А воно створюється кожну хвилину всіма вчителями, на кожному уроці. По-перше, через те, що кожний педагог може дати кожній дитині духовне задоволення своїм предметом. І мудрі вчителі чудово вміють відчувати, на якому рівні опанування предмета кожна дитина відчує це задоволення, тож індивідуально підходять до дітей. На жаль, система освіти вимагає однакового рівня для всіх. А система підготовки вчителів не орієнтує їх на індивідуальну роботу, на творчу самореалізацію в кожній дитині одноосібно.

Якщо вчитель ставиться до учня з розумінням і любов'ю, то учень прагне заслужити любов і повагу. Такий підхід до учня сприяв утвердженню віри дитини у власні сили. «З дітьми треба бути від ранку до

ночі, – писав В.Сухомлинський до письменника Григорія Мединського. – і в неділю треба бути з ними. Але для мене це не тягар. Ви знаєте, ось зараз вечір, а мені хочеться, щоб швидше прийшов ранок і щоб задзвеніли знову їхні голоси» Тому й зустрічав їх на ґанку школи» [9,с.148]. З цього приводу Василь Олександрович писав, що діти – це наймудріші філософи і найчутливіші психологи. Виховання, стверджує В.Сухомлинський, реалізовує однобічний підхід, коли не розрізняє вчинку і його моральну цінність. Моральність – це закон, заповідь, серцевина життєвого успіху особистості, але при умові, що вона – не байдужа й здатна до позитивного вчинку. Про це Василь Олександрович наставляє й сина: «Одержав твого листа з колгоспу, куди тебе відправили з студентами. Не спав усю ніч. Добре, що тебе тривожать факти безгосподарності. «В колгоспі хороший сад, але вже десять тонн яблук з'їли свині, гектарів три помідорів, пишеш ти, лишилися незібраними, і голова колгоспу наказав трактористам переорати весь лан, щоб і слідів не лишилося». Ти пишеш: «Коли я вранці побачив велику ділянку переораною, у мене ледь серце не вирвалося з грудей». А потім що? Що, врешті, відбулося з твоїм серцем? Воно заспокоїлося і тепер б'ється рівненько? І ні в кого із твоїх товаришів-студентів теж серце не вирвалося з грудей? Погано. Дуже погано. Ви подавили в собі голос совісті, найблагородніші порухи душі – дуже небезпечна справа. Треба ж діяти! Людина без переконань – ганчірка» [10,с.6]. Згідно з педагогічним і громадянським трактуванням В.Сухомлинського реакції свого сина на безгосподарський вчинок голови колгоспу, то, як бачимо з тексту листа, в основі морального сумління є серце, воно – осердя всього духовного, душевного і, можна сказати, й патріотичного та морального життя особистості, витоки всього доброго і злого. Педагог справедливо зазначає взаємозв'язок дії та баченого із станом серця, його реакцією на погані вчинки, від яких, на його думку, в духовно багатої особистості, образно кажучи, «серце мало вирватися з грудей».

В.Сухомлинський свідомо вбачав безсумнівний зв'язок оточуючого середовища особистості з її головним мозком, із душевним станом людини, биттям серця, її реакцією на вчинок, почування та його здатність до рішучих дій, або спокійне сприйняття баченого. Таким чином, байдуже споглядання сина і його товаришів на негативний вчинок керівника господарства викликало в педагога взривну реакцію та нерозуміння їх громадянської позиції, так важливої для морально-здорового серця як енергії ритмічного биття. Бо, на думку Василя Олександровича , довколишній світ, природа, як система життєвих, сповнених краси явищ, існує і відкривається для особистості передусім для доброчинного серця, а звідси вже до розуміючого мислення. У небайдужому серці формується джерело позитивних дій особистості, але які залежать від зовнішніх вражень, тому ми маємо й розрізняти їх дві сторони – глибоке знання зовнішній предметів і явищ та душевний стан особистості, обумовлений цими знаннями.

Безперечно, серце передує щодо самого розуму в пізнанні істини, і ми нерідко переживаємо це, особливо у хвилини великих труднощів та потрясінь, коли немає часу на силогізми, а треба віддатися безпосередньому потягу серця, як певному морально-духовному наставникові й здійснити вчинок. Лише коли істина вціляє, тобто – потрапляє на серце як благодатне зерно на врожайний ґрунт, ця істина стає нашим надбанням і переконанням, нашим внутрішнім скарбом і сигналом до дії. Лише за нього, а не за абстрактну істину стає особистість на боротьбу з негараздами та поганими вчинками, тому що лише для небайдужого серця можливі подвиг і благочестивий вчинок. «Кожен день, кожну годину, – писав у

своїх роздумах В.Сухомлинський, – я пробуджую в дітях людяність – найтоншу здатність відчувати поруч із собою складні порухи чужого серця, чужої душі... І ніхто не примусить мене відмовитись від істини: головним предметом у школі має бути людинознавство» [11,с.11].

Поважати, та більше того, любити інших можна лише тоді, коли любиш себе. Істина, яка існує й діє, незалежно від того приймаємо її ми чи ні. Тому маємо говорити, маємо більше слухати знаючих людей, щоб виносити кожному для себе особисто найголовніші знання щодо принципів людського співіснування. Так, нації (тут маю на увазі українську, бо найбільша любов моя і найгостріший біль, за Василем Олександровичем Сухомлинським: біль болю, – це та сукупність людей, та духовна єдність, до якої належу волею Творця. І це усвідомлення того, що маю досить вагому частку відповідальності за все, що відбувається в моєму краї. Дуже пафосно може звучати, але на практиці – це просто щоденний труд освітян і щоденна молитва за те, щоб «мали життя і мали з по достатком»(Євангеліє від Івана) треба знайти правду у своєму минулому, розібратися у своїх поразках та перемогах і вийти з минулого з піднятою головою – у нас є гідність, ми уже маємо справжню гідність. Є лише одна проблема – навчитися поважати себе, а станеться – переконаний – це тоді, коли щодня бажатимемо ставати мудрішими.

У педагогічній спадщині В.Сухомлинського високий статус займає сила духу – велика національна й загальнолюдська цінність, яка в останні століття в багатьох українців була послаблена. Виховуючи у дітей цю шляхетну якість, він підкреслював, що сила духу як моральна доблесть починається з віри в моральні святощі рідного народу.

Досягнення єдності почування й мислення – це постійна турбота В.Сухомлинського. Безперечно, жоден з педагогів сучасності не приділяв стільки уваги формуванню найтоншої сфери особистості, тобто почуттів. Виховання великого, доброго серця, стверджував Василь Олександрович, це, образно кажучи, турбота про ту гілку, на котрій зеленіють пишні паростки людяності, гуманності. В.Сухомлинський мав чітке переконання, що без емоційної вихованості марними будуть всі слова про формування й утвердження високих почуттів громадянина, про естетику життя, про етичні основи спілкування. Казав про це чітко й переконливо, що емоційна культура – це, образно кажучи, правильно налаштована скрипка. Тільки тоді, коли скрипка настроєна, на ній можна грати. Тільки тоді, коли людина осягнула азбуку емоційної культури, її можна виховувати.

Переконання Василя Олександровича, що школа повинна стати не лише місцем передачі досвіду поколінь, а й «майстернею гуманності», підтверджувалося впевненістю, що без виховання широкого й повного діапазону почуттів не може бути повноцінної людини. В книзі «Народження громадянина» читаємо: «Турбота про гармонійний розвиток моралі, розуму, почуття, про виховання благородного серця, чистоту всіх духовних поривань і прагнень є сутністю виховання нової людини» [12,с.504].

Василь Олександрович вважав, що естетичне виховання не означає зміни раціонального типу мислення, виробленого шкільними дисциплінами природничого циклу. Швидше воно передбачає появу у свідомості дітей ще й іншого способу пізнання світу. Це шлях живого спостереження та емоційного бачення природи, щоб від вражень аж серце розхвилювалося й додавало особистості сил та енергії. Отже, В.Сухомлинський передбачав контакт із довкіллям, спостереження, слухання, переживання й осмислення побаченого й почутого в суспільному житті держави як сходинки до внутрішньої естетичної досконалості, еліксиру здоров'я для серце

школяра. Василь Олександрович писав: «Народ – живе, вічне джерело педагогічної мудрості. Якби в нас не було цього постійного духовного спілкування з людьми, ми не могли б успішно вчити і виховувати молоде покоління» [13,с.239].

З погляду В.Сухомлинського, для практичного педагога виховання дітей має бути виразом неегоїстичної любові до них, оскільки діти – майбутнє людства. Мета виховання і ролі педагога в ньому полягає в тому, щоб пробуджувати у серці дитини любов до щирого та ідеального, до правди, добра і краси. Знання істини залежить від досконалості волі й чистоти серця вчителя. Педагог вважав, що перед кожною дитиною, навіть найпосереднішою і найважчою, вчитель повинен відкрити ті сфери, де вона зможе досягти своєї вершини, сформувати свою людську гідність, свою душу, розумові здібності школяра. Тому й створив «Азбуку моралі», котра вчила осягати суть добра і зла, честі й безчестя, справедливості й облуди. Ця азбука стала засобом подолання емоційної нерозвиненості. В дитині необхідно відкривати здатність відчувати стан інших, вміння ставити себе на місце іншої людини. Розвитку розуму дитини В.Сухомлинський надавав особливого, ми б сказали – первинного значення, адже, на його думку, від цього залежить як близько до серця сприйматимуться учнем проблеми суспільного буття, життя і доля близьких:» Розумове виховання, писав Василь Олександрович, – потрібне людині не тільки для того, щоб вона застосовувала знання в праці, а й для повноти духовного життя, для того. Щоб уміти цінувати багатства культури і мистецтва. Людині треба дати щастя насолоджуватися культурними й естетичними цінностями» [14,с.31]. Для нас немає сумніву, що В.Сухомлинський, встановлюючи різницю між духовним і тваринним началами особистості, ґрунтується на тому достеменно людському розумінні свободи, серцеві імпульси якої, що походять з метафізичного центру, людина зберігає у духовній цноті, підпорядковуючи їм механізми своєї фізіології і психіки.

Ідеал освіти, дорогий серцю В.Сухомлинського, пов'язаний з певними вимогами до вчителя. Як кожен митець, педагог має своїм серцем любити роботу, дітей і добротворіння. Саме через рідну мову, на думку педагога, й пролягає шлях до серця учня і тільки тоді камертон ритму двох сердець дадуть відчутні результати у вихованні. «Рідна мова, – стверджував Василь Олександрович,- то безцінне духовне багатство, в якому народ живе, передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції. У рідному слові народ усвідомлює себе як творчу силу...Рідне слово – то невичерпне, животворне джерело, з якого дитина черпає уявлення про навколишній світ, про свою родину, про весь свій край» [15,с.45].

Спадщина В.Сухомлинського з кожним роком і в різні періоди державотворення відкривається новими гранями, а константи будуть сприйматися глибше й виразніше, якщо педагоги розглянуть її з позицій «філософії серця». Тут відкриється широкий простір співдружності педагогіки та філософії, а наукове засвоєння цього простору є перспективною педагогічною справою.

Список використаних джерел

1. Сковорода Г. Тв. у двох томах / Г.Сковорода. – Т.2. – К.:АТ «Обереги», 1994. – С.348

2. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О.Сухомлинський // Вибр. твори: у 5 т. – К.: Рад.школа, 1977. – Т.3. – С.7.

3. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д.Чижевський. – К., 1992. – С. 67.

4. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д.Чижевський. – К., 1992. – С. 69.
5.Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В.О.Сухомлинський // Вибр.твори: У 5т. – Т.1. – К.:Рад.школа, 1976. – С.72.
6. Сухомлинський В.О. Народження громадянина / В.О.Сухомлинський // Вибр.твори: У 5т. – Т.3. – К.:Рад.школа, 1977. – С.501.
7. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В.О.Сухомлинський // Вибр.твори: У 5т. – Т.1. – К.:Рад.школа, 1976. – С.73.
8. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О.Сухомлинський // Вибр.твори: у 5т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.2. – С.147.
9. Мединський Г.О. Безстрашність душі / Г.О.Мединський // Спогади про Сухомлинського. – К., 1990. – С.148.
10. Мостова Т. Виховуй у собі людську душу і сердечні стосунки з людьми. Листи до сина / Т.Мостова //Освіта України. – 2004. – 19 березня. – С.6.
11. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям / В.Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1974. – С.11.
12. Сухомлинський В.О. Народження громадянина / В.О.Сухомлинський // Вибр.твори: У 5т. – Т.3. – К.: Рад.школа, 1977. – С.504.
13. Сухомлинський В.О. Народний учитель / В.О.Сухомлинський // Вибр. твори: В 5 т. – Т.5. – К.: Рад.школа, 1977. – С.239.
14. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа / В.О.Сухомлинський // Вибр. твори: В 5т. – Т.4. – К.: Рад.школа, 1977. – С.31.
15. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови / В.О.Сухомлинський //Укр. мова і література в школі. – 1965. – №5. – С.45.

Жадько В.А. Образовательные аспекты философии сердца в педагогической деятельности Василия Сухомлинского

Образовательные аспекты философии сердца рассматриваются как главные в педагогической деятельности и творчестве Василия Александровича Сухомлинского, как условие воспитания и формирования личности.

Ключевые слова: *философия образования, философия сердца, вера, разум, воспитание и формирование личности.*

Zhadko, V.I. Educational aspects of the heart philosophy in the pedagogical activity of Vasyl Sukhomlynsky

Educational aspect of the heart philosophy is shown as the main one in the pedagogical activity and creative work of Vasyl Sukhomlynsky, as a condition of the personality formation.

Key words: *the philosophy of education, the heart philosophy, faith, trust, intelligence, education and formation of personality .*

УДК 371 : 323

Дзвінчук Д.І., Мазак А.В.,Стасюк Г.Є.

Освітня складова соціогуманітарної політики держави

Розглядаються проблеми ролі освіти як чинника соціогуманітарної політики сучасної держави. Проаналізовано потреби змін освітньої діяльності у відповідності з викликами глобалізації, доведено необхідність реформи системи державного управління освітою з урахуванням європейських вимог.

Ключові слова: *освіта, освітня політика, реформа освіти, соціогуманітарна політика, стандарти європейського освітнього простору.*

Складні завдання стоять сьогодні перед системою освіти України як з точки зору підвищення її якості, забезпечення творчого входження в європейський та світовий освітній простір, так і з точки зору демократизації в усіх її вимірах. За своєю формою і за змістом українська освіта не відповідає вимогам сьогоднішнього дня. Вона не виконує призначену їй функцію підготовки фахівців, здатних у своїй масі, а не в поодиноких випадках, до діяльності в глобалізованому світі, і виховання громадян, здатних до активного життя у демократичній державі. Вирішення цих завдань залежить від створення механізмів вироблення і втілення в життя науково обґрунтованої програми розвитку та реформування освіти, яка б спиралась на інтереси певних суспільних груп.

Аналіз норм міжнародного законодавства у сфері освіти свідчить, що освіту сьогодні визнано фундаментом трансформаційної динаміки суспільних систем, необхідною умовою духовного й політичного оновлення суспільства. Тому активними суб'єктами освітньої політики повинні стати всі громадяни України, інститути державної влади різного рівня, органи місцевого самоврядування, суспільні інститути [1].

Слід зазначити, що освітня політика не може видати миттєвий результат. Проте вона, як і будь–яка діяльність, що забезпечує кінцевий продукт, може й повинна піддаватися моніторингу.

Складність оцінки системи освіти, як і освітньої політики в цілому, полягає в тому, що їх соціальні наслідки виявляються як соціальні внески через 15–20 років.

За Конституцією України визначення засад державної освітньої політики в Україні, затвердження загальнодержавних програм розвитку освіти належить до компетенції Верховної Ради (ч. 5, 6 ст. 85), а забезпечення проведення політики у сфері освіти покладено на Кабінет Міністрів України (ч. 3 ст. 116). У низці офіційних документів задекларовано узгодженість цілей та завдань державної освітньої політики України та демократичних країн світу, зокрема європейських. Проблемою

однак є вироблення ефективних рішень у галузі освітньої політики, які відповідали б задекларованим цілям і умовам країни, та їх повноцінне впровадження в життя. Сформульовані в рамках аналізу політики вимоги до розроблення концептуальних документів, які забезпечували б якісну державну політику в будь–якій сфері, на жаль, не враховуються під час підготовки нормативних актів у галузі реформування освіти. До таких вимог належать: аналіз стану та причин невиконання попередніх рішень; визначення проблем і цілей змін; аналіз можливих альтернатив розвитку, наслідків ухвалення рішень з урахуванням інтересів та реакції всіх суспільних груп, потрібних ресурсів, труднощів та механізмів упровадження.

У сучасному світі держава поступово відмовляється від функції надання освіти і передає контроль за змістом, затвердженням стандартів і програм освітянським і академічним асоціаціям. Функції, що раніше здійснювали державні органи управління освітою, у розвинутих країнах світу також передаються на рівень місцевих органів влади, громадським організаціям і приватному сектору. Державні закупівлі в освіті поширюються не лише на продукти харчування й обладнання для шкіл. Розвинутою у європейських країнах стає практика, коли приватні компанії виграють тендери на надання управлінських послуг, підготовку вчителів, організацію освітнього процесу [2,с.110].

У зв'язку з переліченими вище тенденціями акценти в освітній політиці урядів переважної більшості розвинутих країн світу змінюються. Держава все менше займається наданням освіти, оскільки вважається, що професіонали, які довгий час працюють на ринку освітніх послуг, зможуть зробити це набагато ефективніше. її (держави) роль все більше зосереджується на загальному регулюванні, забезпеченні правового поля й законодавчих гарантій для дотримання умов контрактів між учасниками освітнього процесу [3,с.65–69].

Визначальним у реформуванні управління освітою має стати досягнення тісного співробітництва органів державного управління освітою всіх рівнів, навчально–виховних закладів, громадського самоврядування та піднесення їх відповідальності у межах повноважень; створення цілісної системи управління освітою, якій були б властиві гнучкість, демократизм, динамізм, мобільність, здатність до самоорганізації.

Наявність у системі управління великої кількості міністерств, відомств, яким підпорядковані заклади освіти, і які беруть участь у здійсненні державної політики у галузі освіти, суперечить світовим тенденціям в управлінні галуззю. Одночасно місцеві органи управління освітою підпорядковані щонайменше трьом інстанціям: місцевим органам державної виконавчої влади, органам місцевого самоврядування та центральним органам управління освітою. Таке багатовекторне підпорядкування не сприяє підвищенню ефективності управління на місцевому рівні [4,с.105].

З цього приводу В.Кремень зауважує, що радикальна зміна системи державного управління в галузі освіти має на меті перетворити існуючу адміністративну систему з гальма економічних і соціальних процесів в один із визначальних чинників її прискорення [5].

Державне втручання, або більш активна роль органів управління в наданні освіти залишається лише по відношенню до тих категорій населення, які мають ризик з різних причин бути неохопленими освітніми послугами –неповносправних, знедолених. А також у тих випадках, коли самі діти, або батьки не усвідомлюють необхідності навчання, та коли сім'ї з різних причин не можуть платити за освіту своїх дітей [6,с.15].

Розподіл повноважень різних рівнів публічної влади в державі визначається так званим принципом субсидіарності, викладеним у Європейській хартії місцевого самоврядування (стаття 4.3): «Публічні функції здійснюються переважно тими властями, які є найближчими до громадянина» [7].

Принцип субсидіарності формує достатньо чітку схему розподілу функцій за такими рівнями [8,с.97–100]:

1. Потреби, які громадянин може задовольнити самостійно або у результаті договірних відносин з іншими громадянами чи приватними компаніями. На цьому рівні забезпечується конкурентність, а відтак і право вибору громадянина, можливість одержати найякісніші послуги за найменшу ціну. Утручання держави на цьому рівні – має бути мінімальним і полягати у створенні певних стандартів якості та безпеки, запобіганні монополізації ринку послуг тощо.

2. Послуги, які не можуть бути ефективно надані на першому рівні, але можуть бути організовані найнижчими органами самоврядування.

3. Певні послуги не можуть бути ефективно організовані на місцевому рівні і переносяться на регіональний рівень. Село чи невелике місто не може забезпечити повний спектр освітніх послуг – наприклад, позашкільну, професійно–технічну освіту чи освіту для дітей з вадами розвитку.

4. І, нарешті, функції, що можуть виконуватись тільки в загальнонаціональному масштабі.

Отже, з одного боку, для забезпечення якісної освіти вона повинна бути максимально централізованою, щоб не залежати від фінансового, матеріально–технічного і, що може виявитись критичним, кадрового потенціалу громади. З іншого боку, організація й управління освітою мають бути максимально наближені до громадян для забезпечення прав батьків, урахування місцевих культурних традицій тощо.

Разом з тим, можемо констатувати, що потенціал демократизації та децентралізації в галузі освіти на сьогоднішній день не тільки не реалізований, але й у ряді випадків обернувся негативом. Поділ управлінської вертикалі на три автономні ланки (державний, регіональний, муніципальний) призводить до рецидивів регіонально–місницької політики при відсутності політично і соціально консолідуючого освітнього ідеалу, і врешті загрожує паралічем саме державної освітньої політики [1].

Отож, з метою наближення до стандартів європейського освітнього простору розробники освітньої політики зобов'язані визначити параметри децентралізації та демократизації освіти. Мова йде про своєрідні кордони ефективності, в межах яких різні керівні та управлінські ланки здатні ефективно здійснювати свої функції, а повноваження, передані їм центральною владою, будуть легітимними. Сьогодні у сфері освітньої політики спостерігається повне домінування одного політичного суб'єкта – держави, низький рівень активності інших її учасників, зокрема недержавних громадських організацій.

Освіта – це складова культури суспільства. Тому її реформування можливе у контексті державної соціогуманітарної політики в цілому. Остання підбиває соціальне замовлення на освічену людину. Соціальне замовлення – це потреба в інтелектуалах, яка виявляється у реальному ставленні суспільства до освічених людей [9]. І коли говорять сьогодні, що падає престиж освіти, то це проблеми не стільки освіти, скільки суспільства, яке не спроможне реалізувати потенціал освіченої людини не тільки на рівні «морального», а й «матеріального» стимулювання.

Освіта має стати основним генератором соціальних цінностей і орієнтацій діяльності для кожної окремої людини та для суспільства в цілому, що здійснює випереджувальне проектування соціальних реальностей на багато років наперед. Іншими словами, потенціальні можливості розвитку людства, перш ніж актуалізуватися у реальних соціальних структурах, мають бути спроектовані в рамках системи освіти та реалізовані в ціннісних орієнтаціях, когнітивних здатностях і мотивах поведінки людей, що створюватимуть ці соціальні реалії.

Список використаних джерел

1. Клепко С.Ф. Освітня політика в Україні: від латентності до прозорості [Електронний ресурс] / С.Ф. Клепко // http://nusphere_for_C/apache/HTDOCS^dp/publications/collections/onference2006/section_l 9/Klepko. doc.

2. Величко В. Орієнтація на споживача – реалізація принципу підвищення якості освітянських послуг / В.Величко, В.Вікторов // Вісник Укр. акад. держ. упр. – 2003. – № 1. – С. 108–118.

3. Davies A. The Human Element / A.Davies. – Harmondsworth, UK, Penguin, 1992. – 78 p.

4. Дзвінчук Д. Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавство / Д. Дзвінчук. – К.: Нічлава, 2003. – 240 с.

5. Кремень В.Г. Без реформи освіти не розбудуємо державу / В.Г. Кремень // Педагогічна газета. – 1999. – № 10.

6. McLaughlin M. Employability Skills Profile: What are Employers Looking For? – The Conference Board of Canada, Ottawa, Canada, 1992. – 98 p.

7. Європейська хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //www.rada.gov.ua.

8. Hallinger P. Conceptualizing school restructuring / Hallinger P., Murphy J., Hausman C. – Chicago, 1991. – 303 p.

9. Сучасні системи вищої освіти: порівняння для України / [За заг. ред. В. Зубка]. – К.: КМ Academia, 1997. – 285 с.

Дзвинчук Д.И., Мазак А.В., Стасюк Г.Е. Образовательная составляющая социогуманитарной политики государства

Рассмотрены проблемы роли образования как составляющей социогуманитарной политики современного государства. Проанализировано необходимость изменений образовательной деятельности в соответствии с вызовами глобализации, доказана необходимость реформы системы государственного управления просвещением с учетом европейских требований.

Ключевые слова: *просвещение, образовательная политика, образовательная реформа, социогуманитарная политика, стандарты европейского образовательного пространства.*

Dzvinchuk, D.I., Mazak A.V., Stasjuk, G.Y. Educational constituent of sociogumanitarnoy policy of the state

The problems of the role of education as an integral part of social and humanitarian policy of a contemporary state are studying. Analyzed are the necessities of changes in educational activity due to the challenges of globalization; proved is the necessity of reforms in state educational administration system with a glance to European requirements.

Key words: *education, educational policy, educational reform, social and humanitarian policy, European educational space.*

УДК 1 : 37

Дольська О.О.

Соціокультурний потенціал трансформацій раціональності в освіті

Аналізується проблема раціональності в освіті. Автор розглядає її в культурно-історичному розвитку і наголошує на її трансформаційному характері. Відхилення від розумової норми, заданої правилами, стають джерелом розвитку мислення в цілому. При переході від однієї парадигми освіти до іншої саме мислення особи, яка включає усвідомлення нових способів життя, практики, сприяє створенню умов для формування нового мислення інших осіб.

Ключові слова: *трансформація, освіта, раціональність, розум, мислення, інтелектуальна революція.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Дольская О.А.

Социокультурный потенциал трансформаций рациональности в образовании

Анализируется проблема рациональности в образовании. Автор рассматривает ее в культурно–историческом развитии и отмечает ее трансформационный характер. Отклонения от мыслительной нормы, заданной правилами, становятся источником развития мышления в целом. При переходе от одной парадигмы образования к другой именно мышление личности, которое включает осознание новых способов жизни, практики, способствует созданию условий для формирования нового мышления других личностей.

Ключевые слова: *трансформация, образование, рациональность, разум, мышление, интеллектуальная революция.*

Многие современные педагоги–мыслители задаются вопросом о том, на какой разум ориентируется современная педагогическая мысль, каким должен быть сегодня педагогический разум. Эти вопросы возникают не

случайно. Своим «рождением» они обязаны тем сдвигам, которые происходят в образовании, прежде всего, с переходом от знаниевой парадигмы образования к компетентностной. Одним из элементов новой парадигмы является новое мышление, формирование которого становится задачей современного образования. В рассуждениях о рациональности, мы подчеркиваем, что в роли обучаемого всегда находится отдельная личность, которую обучают мыслить и выражать свои мысли с помощью суждений. В то же время мышление – это общественный феномен, т. к. он основан на законах социальной коммуникации, которые присущи тому или иному социальному сообществу. Оно вмещает в себе систему правил, понятий и т.п., которые и создают инвариантый порядок мышления. Проблема рациональности в образовании стала предметом исследования В. Андрущенка, А.Н. Ермоленка, М. Култаевой, И. Зязюна, Н. Лумана и др. Однако остается открытым вопрос о теоретическом обосновании моделей рациональности в образовании.

Целью статьи является показать, что образование необходимо рассматривать как сферу институциональной организации духовно–культурной жизни человека, которая структурируется под влиянием разных типов рациональности. Задачей – проанализировать модели рациональности в образовании и показать их трансформационную динамику.

Тема рациональности была всегда прямо или косвенно представлена в философии разных периодов ее становления как одна из основных. Особенно актуальной она оказалась в философии XX – XXI века: рационализация практически всех сфер человеческого существования свидетельствует о злободневности и необходимости более детального изучения этого феномена. Если обратиться к словарям, то в широком смысле под рациональностью понимают доминирующую линию философского развития, идущую от Платона с установкой на разумность и естественную упорядоченность мира, наличия в нем внутренней логики и гармонии. В узком смысле рациональность – это концепция, противостоящая эмпиризму и сенсуализму. С этих позиций предлагается разум рассматривать в качестве главной формы и источника познания.

Мышление человека является различным не только в разные исторические эпохи, но и в разных областях его приложения, поэтому необходимо различать универсальную рациональность и локальную, которая характеризует особенности мышления в отдельных областях теоретизирования, например, в научной рациональности, рациональности в образовании. Универсальная рациональность предполагает соответствие требованиям господствующего стиля мышления определенной эпохи. Социально–историческая обусловленность стилей рациональности опосредуется стилем мышления эпохи, представляющим собой систему глобальных, по преимуществу имплицитных предпосылок мышления. Каждой эпохе присущ свой собственный стиль мышления, который складывается стихийно–исторически, он укоренен в ее культуре.

С мышлением связывал рациональность и С.Аверинцев. Анализируя исторические условия интеллектуальных революций европейской культуры, первостепенное значение он отводил способам мышления. Он выдвинул следующее положение: «Интеллектуальная революция становится из возможности фактом не тогда, когда открыт новый способ мыслить, а тогда, когда этот способ мысли доведен до сведения всех носителей данной культуры» [1,с.4]. Первую революцию С.Аверинцев

связывал с движением софистов и деятельностью Сократа, Платона, Аристотеля.

Если идеалом воспитания гомеровской эпохи было арете в рамках социального целого, то со времен софистов ставился вопрос о том, какой путь образования ведет к идеальному арете. Греческое общество переживало новый этап своего развития и требовало новых форм воспитания и образования, отличных от форм гомеровского периода. Один из главных вопросов того времени – идеальное формирование духа и тела, что получило название калокагатии. Профессиональная подготовка, которая чаще всего замыкалась по линии «боги – последователи богов, отец – сын» не могла отвечать цельному телесно–духовному формированию грека. Свободному гражданину необходимо было включаться в дело управления общиной, в дело служения его благу. Процесс утверждения педагогической рациональности набирал все более масштабные размеры. Особенно эта ситуация обострилась при решении вопроса о том, каким должен быть гражданин полиса и тот, кто будет управлять полисом. Путь, ведущий к поставленной цели, связан с идеей образования грека – сознательного формирования ума будущего гражданина. Греческое государство V в. до н. э. предстает мощной машиной становления образования как культурного феномена, в основе которого лежала воспитательная идея, признающая за знанием огромную духовную силу. Воспитание вождя, мудрого человека, способного повести за собой граждан, который обязан уметь управлять государством через законы, – вот задача образования. Сама арете приобретает политическую окраску, а в воспитание проникает и уже никогда не покидает его интеллектуальный момент, то, от чего в дальнейшем отталкивалась образовательная система европейского социума.

Первый просветительский проект осуществили софисты. По профессии софисты были учителями и воспитателями. Они действовали уже со времен Солона в Атенах, но определенную роль стали играть только в V в., когда в воспитании произошло смещение акцентов на образование, а не на физическую и духовную составляющую, как это было раньше. Софисты учили и молодежь, и взрослых. Интеллектуальную составляющую человека софисты рассматривали с разных позиций. Во–первых, – это инструмент для понимания мира: так как человек воспринимает мир умом, то последний софисты рассматривали как предметно ориентированный. Во–вторых, даже если ум отвлекался от предметного мира вещей, перед учеником разворачивалась возможность знакомиться с собственной интеллектуальной структурой. В данном случае ум рассматривался как формальный принцип получения знания. Оформляются два направления–принципа, которые необходимо использовать для образования: кумулятивность знания в виде накопительства, т.е. формирование «энциклопедичности», и выдерживание принципа формальности в процессе воспитания ума. Протагор становится «открывателем» третьего принципа. Он начинает воспринимать человека как составляющий живой элемент общества, как совокупность всех своих духовных сил. Таким образом, складываются следующие принципы понимания ума: ум как интеллектуально–формально, как интеллектуально–предметно и, наконец, как интеллектуально–социально обусловленный.

Наиболее мощное значение для педагогического процесса в этот период имеет поэзия (Симонид, Феогнид, Пиндар). Обратив внимание на удивительные возможности поэзии для формирования нужного

воспитательного эффекта, софисты предпринимают следующий шаг. Они переносят жанры поэзии в художественную прозу, и прозаические тексты различных жанров начинают выполнять совершенно неожиданную роль – роль и значение первой учебной литературы, которую необходимо не только выучить, но и умело воспроизвести в нужных ситуациях. Это становится знаковым событием для будущей европейской системы образования: происходит окончательная рационализация воспитательного процесса. Педагогика из Гомеровского эпоса как простая передача опыта с опорой на продолжателя дела какого–либо из богов, либо на родовую принадлежность переносится в языковую и интеллектуальную почву. Понятие «образование» становится теоретически осознанным.

Однако практически ориентированная софистика и формализация образовательного процесса, лишенная добродетельного компонента как онтологического принципа разума, с необходимостью должна была вступить в борьбу с представителями философской мысли. И она не заставила себя долго ждать. Борьба развернулась на основе решения проблемы универсальности и значения истины и лжи. Проблема истины и лжи поднимается Платоном в связи с выработкой особого рода критерия, с помощью которого возможно было бы мыслить прерывные образы или понятия. Таким критерием должны выступать категории истины и лжи в их универсальном значении. Для софиста Протагора проблемы лжи не существует вообще, т. к. существует только истина, в этом утверждении он стремился доказать универсальность и истинность любой лжи. Но для Платона такой поворот превращается в проблему псевдоуниверсального значения лжи и истины. Платону необходимо было доказать, что в любом рассуждении может присутствовать как истинное знание, так и ложное.

Софисты, со своей стороны, утверждали, что все, что говорится и мыслится о существующем, является истинным. Платон же настаивал на возможности присутствия в речевом высказывании лжи, следовательно, речь можно приравнивать к мнению, которое не обладает истинным знанием. Сократ и затем Платон обратили внимание на употребление языка, но уже в другом контексте. Платон предложил рассматривать язык как игру по правилам. В центре такой игры стояла проблема использования понятий. В спорах о понятиях идет обращение к языковой работе нового типа – к работе с понятиями. Формируется культура дефиниции, и первая интеллектуальная революция знаменует собой становление культуры дефиниций и культуры мышления с использованием последней. Культура выведения дефиниций характерна и для Средневековья. И хотя проблематика этого периода характеризовалась обращением к христологическому ориентированию мышления, рационализм в целом «остался по своим наиболее общим основаниям таким, каким его создала античность» [1,с.9].

Наличие рефлексии, обращенной на мысль и на инобытие мысли в слове, стало началом открытия гносеологической проблемы и кодифицирования правил логики. А рефлексия, обращенная на слово, открыла проблему «критики языка» и кодификацию правил риторики и поэтики. В центре такой рациональности находится техника силлогизма – дедукция, предполагающая иерархическое движение сверху вниз, при котором общее мыслится первичным по отношению к частному.

Несмотря на критику и неприятие действий софистов, их огромный вклад в формирование европейской системы образования не вызывает сомнения. Софисты попытались синтезировать два существовавших

подхода, две точки зрения на образование. Первая подчеркивала необходимость образования для аристократической молодежи, где акцент ставился именно на благородном воспитании. Но софисты предложили отказаться от аристократических элементов в образовании и практиковали обучение всех слоев свободных граждан. В этом процессе они выступили оптимистически настроенными педагогами. Совершенно противоположную позицию заняли аристократы, в числе которых находился и Платон. Они не питали иллюзий относительно интеллектуального обогащения просветительными процессами демоса, но одновременно они же и мечтали об этом. Столкновение двух непримиримых лагерей было неизбежно. Автор греческой комедии «Облака» Аристофан воспроизвел в иронической форме спор о понятиях. Этот факт заставляет нас обратить внимание на ситуацию непонимания ни со стороны «настроенного по старинке» Аристофана, ни со стороны смеющихся афинян над содержанием комедии того, что перед ними разворачивается огромное по значимости событие, подготовившее первую интеллектуальную европейскую революцию. Софисты осознали идею воспитания и образования как исторически необходимый процесс, но ее предстояло еще обосновать с философских позиций. Философские обоснования образования появляются в работах Платона, а вслед за ним и Аристотеля. Если раньше вопрос стоял о воспитании как подражании, то теперь остро встал вопрос об образовании духовного мира грека как формировании его второй природы.

Платон в диалоге «Протагор» описал то настроение, которое дает нам возможность проанализировать требования к образованию со стороны софистов и аристократов. Протагор – постоянный собеседник и спорщик Платона – один из первых провозглашает педагогическую концепцию древних греков. В культуре мифа он различает два этапа ее становления. Первый представлен технической цивилизацией, которая вырастала из дара Прометея и была рассчитанная на тех, кто владеет определенным ремеслом. Второй этап связан со становлением цивилизации права и закона, которая дает равные возможности всем свободным гражданам. Идея «высшего», идущего от богов образования, тесно переплетается с идеей становления государства и общества. До софистов воспитание незнакомо с разделением религии и культуры, родо–семейных и полисных связей. Но со времен софистической культуры возникает сознательная идея воспитания, которая требует наличия исходных норм, определенной заданности, регламента. В мифе нормы имели мощную силу, теперь они исчезли, но воспитанию необходимо опираться на что–то, что имеет значимый компонент для грека, имеет несомненную силу авторитета. Им оказались норма человека и общий закон, представляющий общепризнанную силу в жизнедеятельности греческого полиса. Нормы и законы удавалось фиксировать с помощью дефиниций. Если мифологическому мышлению понятие было чуждо как не прошедшему через некоторую специфическую выучку, то уже в творчестве Платона понятие стало важнейшим инструментом его рационализма. Аристотель в дальнейшем разработал логику как технику, прежде всего, силлогизма, дедукции. Зарождалась дедуктивная, логико–риторическая рациональность [1,с.10–11].

Платоном впервые был использован теоретический тип онтологии для формирования понятий. Опираясь на методы пифагорейцев, элеатов и Сократа, он сконцентрировал свое внимание на четкости, недвусмысленности и однозначной фиксации содержания языковой

формы. Ему необходимо было выйти на однозначность смысла, и он вводит особый язык. Если естественный язык отсылает через значение к реальности, совершенно независимую от субъекта как замкнутому на себе образованию, то в этом случае выйти на теоретически оформленное содержания языковой формы невозможно. Это также невозможно в силу отсутствия в естественном языке теоретической строгости. Платон осуществил поиск тех познавательных актов, которые характеризуются строгой и ясной определенностью и на основе которых человек может получать истинное знание. Поиски он концентрирует в сфере восприятия человека и одновременно налагает запрет на любые его активные действия. При этом субъект может иметь дело только с содержанием, которое схватывается в однократных актах восприятия. Результаты таких актов будут восприниматься как что–то абсолютно неизменное, так как они оказались изъятыми из активной деятельности субъекта. Затем эти формы можно использовать в виде категориальных структур, с помощью которых возможно структурировать, членить и упорядочивать мир. Это был первый шаг на пути оформления категорий. Отличие этой системы от системы, возникшей в Новое время в том, что «акт восприятия играл роль призмы, через которую рассматривался весь мир, а характеристиками акта были неизменность, абсолютное единство и обособленность от всего остального» [2,с.135].

Формально–типологические характеристики фиксировались в слове. Роль слова, выдержанного в формально–типологической характеристике, отличалась от его роли в естественном языке. В естественном языке фиксировалась неконтролируемая деятельность человека, а слово теоретической онтологии обязывало способ действия субъекта расценивать как акт чистого созерцания. «Оно предписывало субъекту воздерживаться от любых проявлений активности, обязывало к вступлению на путь чистого созерцания, тем самым оно определяло типологические черты любой реальности, на которую указывало, независимо от того, каково было конкретное содержание этой реальности» [2,с.135]. Обращение к понятиям дало возможность Платону, а за ним и Аристотелю опираться в образовании на определенную мыслительную технику, предполагающую работу мышления именно с понятиями. В просвете общественного и личностного возникает новый способ построения знаний на основе других знаний, полученных выводным образом из суждений. Оформляется рациональный дискурс.

Софистическая практика постоянно создавала своего рода угрозу для рационального дискурса. Она заключалась в автономности смыслового характера, что приводило к разрушению единого смыслового порядка понятий. Аристотель, закрепляя дискурсивное мышление в границах определенного порядка, предложил подчинить суждения нормам, законам и установить контроль за процедурой построения мысли с помощью этих же норм. Введя категории «род», «вид», «начало», «причина», «количество» и др., он очертил рамки, в которых создается возможность мыслить о предмете, не отступая от правил [3]. Для уяснения действительности была создана конструкция размышления по правилам и заложены основы особенностей мышления как нового социального института. Впервые происходит процесс рационального осмысления чувственной реальности с фиксированными конечными результатами, представленными в виде

обоснования понятий, выводного знания, теорией слова, кодификацией правил риторики.

Платон предлагает свое видение образования, в основе которого лежит идея «разума» как высшего вида познавательных способностей человека. Платоновский Демиург стал неким началом, уподобляющимся аксиоме, из которой выводилась цель образования. С.Аверинцев замечает, что классические образцы дедуктивного рационализма выводятся из неких аксиоматических начал [1,с.11]. Таким началом в области геометрии стала аксиома Евклида, а в образовании – аксиома разума.

Теория воспитания Платона направлена против влияния софистов только потому, что их просветительская деятельность не отталкивается от принципа разума. «Каждое из этих частных лиц, взимающих плату (большинство называет их софистами и считает, будто их искусство направлено против него) преподает не что иное, как те же самые взгляды большинства и мнения, выражаемые на собраниях, и называют это мудростью» [4,с.272].

Классическое теоретическое обоснование аксиомы разума было дано Аристотелем. Для классической греческой традиции философствования было характерным различие между «теоретической» и «практической» философией. Теоретические рассуждения опирались на чисто созерцательные способы умозаключений (theoria), они и обеспечивали выход к априорным знаниям вечной и неизменной истины (episteme). Если мудрость у Платона еще носит мифологическую образность, то у Аристотеля теоретическое обоснование необходимости руководства «практической философией» принципом разума превращается в науку.

По Аристотелю, образование имеет задачу воспитания человека сообразно природе и добродетели, которые он различал следующим образом: «Одни добродетели мы называем мыслительными, а другие – нравственными; мудрость, сообразительность и рассудительность – эти мыслительные добродетели, а щедрость и благоразумие – нравственные...» [5,с.77].

В основу теоретического мышления Платоном и Аристотелем был положен опыт этической и интеллектуальной индивидуации. Такой опыт необходимо воспитывать, следовательно, образование должно базироваться на требованиях не только интеллектуального, но и этического характера. По сути, Сократ, Платон и Аристотель пытались обосновать абстрактный идеал образования, ориентированный на воспитание добродетельного человека. С одной стороны, воспитание предполагало ориентировку на закон, номос. С другой, – идеал обосновывался с опорой на метафизическую рациональность и рассуждения о душе (интеллект). Нравственность и знание не отождествлялись, но одно питало другое: нравственность зависит от доброй воли человека, от его желаний и, наконец, поступков. Умение отличать хорошее от плохого, следование этому знанию на практике может свидетельствовать о правильном воспитании и нужном образовании, так как «[рассудительность сама] есть некая добродетель» [6,с.178].

Закат греческой классики и начало эллинистического мира внес тему скептического отношения к такому идеалу образования. Это сказывалось и в практической жизни грека, и в позиции получения истинных знаний, что нашло отражение не только в философских рефлексиях, но также и в поэзии. Еврипид, Аристофан в своих произведениях показали два типа человека – делового и теоретика – и не оставили эту тему без комического

комментария. Аристофан выводит образ, похожий на Сократа: действующее лицо его комедии «Облака» играет именно под этим именем. Более того, Аристофан показывает борьбу старого и нового видов образования, представленную аллегорическими фигурами Правды и Кривды (комедия «Облака»), и впервые осуждает новое образование как опасность, которую необходимо предотвратить. Аристофан высмеивает новую генерацию интеллектуалов. Приверженец и представитель старого стиля мышления, Аристофан не осознал того радикального сдвига, того «интеллектуального переворота», который осуществили Сократ, Платон и Аристотель. И его позиция получила поддержку в полисе со стороны большинства греческих граждан, что свидетельствует об их приверженности к старому типу образования. С.Аверинцев не случайно обратил внимание на общую ситуацию недоумения, ошеломленности со стороны широкого круга афинских граждан. Массы демоса не приняли того революционного поворота в мышлении, который оформляется, благодаря деятельности Сократа, Платона, Аристотеля. Ситуация непонимания усугублялась потому, что и Сократ, и Платон были представителями софистической культуры. Но культура мышления Сократа, Платона, Аристотеля предполагала дискуссии, которые разворачивались в век софистов как некая культурная данность и одновременно как точка отсчета формирования особого способа освоения мира, нового способа – рационально–умозрительного и точка отсчета первой интеллектуальной революции. Трансформация мышления было неизбежным процессом, несмотря на негативную позицию и неодобрение со стороны демоса, которое наблюдается в древнегреческом обществе классического периода.

Образование поздней классики испытало на себе большое влияние со стороны скептиков. Применение педагогических технологий оказалось тесно связанным с попытками выявления достоверного знания на пути обобщения эмпирического опыта. Выказывалось скептическое отношение к рациональному, отдавалось предпочтение опытному, чувственному знанию. К тому же с большей активностью стали влиять на развитие этой установки субъективные интересы. Если во времена Платона и Аристотеля говорили о действенной роли закона, о значимости его изучения для жизни, а благополучие целого и его частей соизмерялось с объективной нормой, то в поздней античности наблюдалось ослабление роли безличностных законов организации Космоса и античного полиса, как и образовательной пайдейи. Скептицизм стал оказывать влияние на образовательные идеи. Ряд представителей скептицизма (Секст Эмпирик, Аркесилай, Корнеад, Пиррон и Тимон) в противоположность педагогической традиции Академии Платона стали предлагать новый образовательный идеал «атараксию» – спокойствие, невозмутимость, воздержания от суждений. Они приходят к выводу, что невозможно давать однозначную характеристику образованности человека, т. к. невозможно дифференцировать такую характеристику с точки зрения истинности и лжи. Такая ситуация резко вступала в противоречие с теорией Платона, который выдвигал идею реального существования абсолютно вечной истинности идеи «человеческого» как высшей цели пайдейи. По Платону, образование строится исключительно с опорой на разум, а рациональность представляется как единственно возможная мировоззренческая позиция, т. к. логико–дискурсивная обоснованность и бытийно–онтологическая адекватность тождественны.

Вторая интеллектуальная революция напрямую связана с формированием европейской науки XVII – XVIII вв. Новая рациональность, с точки зрения прежней, была нарушителем всех правил, всех устоявшихся норм, ведь у нее было существенное преимущество: в отличие от зарождавшейся науки, старая рациональность давала совершенно непротиворечивый образ мира. Он был логичен и давал заряд для воображения. Утверждается власть научной рациональности и складывается классический идеал служения знанию ради самого знания. Чтобы описать мир, создать его мысленный образ, стали использовать образы механизма и биологического организма. Если Платон разум и разумное понимал с позиции гармонического соединения в нем добра, истины и красоты, то в эпоху Просвещения устанавливается так называемый «законодательный» разум и формируется модель «воинствующей рациональности» как единственной и обязательной для всех. Рациональность стали понимать как требование соответствия научной рациональности.

В событиях XVII в., которые происходили в области естественных наук можно проследить те существенные элементы, которые послужили основанием для формирования парадигмы образования Нового времени и основой для формирования европейской системы образования в целом. По свидетельству Ч. Уэбстера, английская ветвь кальвинизма в лице пуритан вносила идею избранности англичан и самой Англии, где следовало ожидать основание обещанного нового Иерусалима. Идея, выработанная средневековой схоластикой о «Книге природы», осознается исключительно в духе этих пророчеств. Ф. Бэкон в подтверждении пуританских ценностей писал: «И для того, чтобы мы не впадали в заблуждение, он дал нам две книги: книгу Писания, в которой раскрывается воля Божья, а затем – книгу природы, раскрывающую его могущество. Из этих двух книг вторая является как бы ключом к первой, не только подготовляя наш разум к восприятию на основе общих законов мышления и речи истинного смысла Писания, но главным образом развивая дальше нашу веру, заставляя нас обратиться к серьезному размышлению о божественном всемогуществе, знаки которого четко запечатлены на камне его творений» [7,с.128].

Ч. Уэбстер подчеркивал огромное влияние Ф. Бэкона на реформационное движение пуритан, обращая внимание на его огромный авторитет даже среди современнх ему теологов: «...теологи вроде Стоутона, Хейквилла и Твисса принимали тексты Бекона почти канонически. Влияние работ Бэкона росло, пока он не стал наиболее важным философским и научным авторитетом пуританской революции» [8,с.25]. Общий контекст той эпохи, которым завершилась революция 1640 – 1660–х гг., характеризовался наличием движения за теологические санкции и социальное признание науки. Ч.Уэбстер сравнивал положение пуритан с положением гуманистов эпохи Возрождения. Отличие он видел в том, что гуманисты оглядывались на древних греков в поисках представлений о «золотом веке», а пуритан воодушевляла связь с отцами церкви. Я.Коменский выступал как последователь идей Ф.Бэкона, а его планы по универсальному колледжу, школе, универсальному языку рассматривались им как знаки приближения царства Христа.

Недовольство образовательной политикой было связано с критическим отношением к традиционному тривию. Это недовольство основывалось на нескольких положениях. Во–первых, греческое идо-

лопоклонство перед языковыми предметами не вызывало одобрения со стороны христиански ориентированных педагогов. Во–вторых, истинными источниками знаний они считали более полезные науки. Не надо забывать, что в это время, например, в Англии развивались такие науки, как агротехника, технология, медицина, а интересы отдельных представителей зарождающего научного движения концентрировались вокруг таких вопросов, как материализм, естественный закон, роль Бога во вселенной. Пересмотр образования стал необходим. Нужен был новый учитель, воспитывающий детей на новых основаниях, и осознающий цель образования – воспитание членов будущего Нового Иерусалима. Необходим был баланс, объединяющий размышление и действие. Первая ступень – начальный этап образования – рассматривался как подготовительный период к вхождению в сложную и ответственную жизнь христианина. Поэтому сложилась ситуация критического отношения к наследию античности как языческому наследию и, естественно, к традиционному тривию. Ф.Бэкон предлагал изучать природу, которая является богатейшей сокровищницей славы Творца и средств улучшения положения человека. Я.Коменский считал, что обучение не станет увлекательным наслаждением до тех пор, пока будет засилье грамматики. Необходима была радикальная переориентация, которая неизбежно бы углубила разрыв между новой педагогикой и гуманизмом, разрыв между которыми был уже подготовлен развитием науки.

Дж.Локк к вопросу о методике обучения подошел как идеолог XVII в. Его рассуждения перекликались и с воззрениями М.Монтеня, и Ф.Бэкона. Он много говорил о вреде вербализма, направляя свою критику против схоластических приемов обучения. Вместе с М.Монтенем он высмеивал бессмысленные запоминания и высказывался скептически относительно внешней учености. Предметы необходимо изучать так, как они даны самой природой: «Думать о каждой вещи именно так, как она есть сама по себе, – в этом настоящее назначение разума» [9,с.246], – считал он. Обучение должно совершаться с опорой на чувственные восприятия: кто желает подвинуться в знании, должен поставить себе основным правилом не принимать слова за вещи, а создавать ясные и отчетливые идеи о самих вещах. Разрушается тем самым схоластическая техника мышления, происходит выхолащивание логико–понятийного подхода к анализу явления, процесса. «Те, которые желают продвинуться в знании и не обманывать себя, не желают надуваться каким–то количеством артикулированного воздуха, должны поставить себе основным правилом не принимать слова за вещи и, пока они не составят себе ясных и отчетливых идей о реальных вещах природы, не думать, что названиям, употребляемым в книгах, соответствуют именно эти реальные вещи. Быть может, со мной не согласятся, если я отнесу «субстанциальные формы» и «целесообразные виды» к числу таких терминов, которые можно по справедливости заподозрить именно в подобной бессодержательности. Но я уверен, что для того, кто не в состоянии составить себе определенные идеи о предметах, замещаемых этими словами, они решительно ничего не выражают» [9,с.282]. Дж.Локк критиковал терминологию схоластов, основанную на аристотелевском учении о различных видах метафизической реальности и о целевой причине. Однако он и сам не прочь использовать аналогичный прием, что и делал в «Опыте о человеческом разуме», в частности, глава четвертая

третьей книги посвящена целиком разбору названий и определений, что свидетельствует о «живучести» схоластической традиции [10].

Феномен Дж.Локка состоял в том, что он публично приглашал вступить с ним в общение, в обсуждение проблем как эпистемологического, так и философско–политического характера. Всеми своими размышлениями, действиями он заложил фундамент нового, до того времени неиспользуемого подхода в науке. Это было не то, что необычно, это было для того времени просто прогрессивно. Вероятно, благодаря такому новому взгляду на мир с разнообразных позиций, где были затронуты проблемы не только познания, но и проблемы формирования общества, способствовали созданию условий для оформления наиболее авторитетной позиции этого мыслителя в рамках европейской культуры.

И такая ситуация не могла остаться без внимания со стороны представителей педагогической мысли. Работа Я.Коменского «Мир чувственных вещей в картинках» представляла собой в методологическом плане продолжение эмпирико–сенсуалистического направления, но уже в сфере образования. Идея Дж.Локка о признании органов чувств доминирующими источниками познания подводит Я.Коменского к принципу наглядности преподавания. В предисловии к вышеназванной работе он прямо указывает на это: «Ведь, в самом деле, мы не можем ни действовать, ни говорить разумно, если предварительно не поймем правильно ни того, что нужно делать, ни того, о чем нужно говорить. В нашем же разуме нет ничего такого, чего раньше не было бы в чувствах. Таким образом, старательно упражняя чувства в области правильного восприятия различий, существующих между предметами, мы положим основание и для всей мудрости, и для всего мудрого красноречия, и для всех разумных жизненных действий» [11,с.25]. Это послужило основой для формирования дидактического правила о переходе от конкретного к абстрактному, стало методологическим принципом в школьных программах и ведущей стратегией всей европейской системы образования. Я.Коменский отрицательно относился к схоластической школе. Он был недоволен, что схоласты учат «словам раньше вещей». Естественным было желание предложить некий альтернативный вариант. Эмпирико–сенсуалистический метод Дж.Локка оказался как нельзя более своевременным и к тому же актуальным для того времени. Идеи протестантского ученого Дж.Локка об эмпирико–сенсуалистическом понимании человеческого познания нашли свое отражение и выражение в педагогическом методе Я.Коменского, который стал основополагающим для всей европейской системы образования в целом. Он создал педагогику, которая предопределила на долгие годы магистраль развития европейского образования. В «Великой дидактике» был утвержден свод педагогических положений, основанных на христианских догматах, указан будущим поколениям чистый идеал воспитания умеренного, смиренного, терпеливого и серьезного человека, основная цель которого связывается с благополучием человеческого рода. Оформляется система образования, получившая название «классической». В ней доминирующая роль переходит от искусств, что было характерным для Возрождения и частично для Средневековья, к дисциплинам и рождается новый тип образования, в центре которого рассудочно–эмпирическая рациональность.

Эстафету у чешского педагога принял швейцарский педагог И.Песталоцци, который также исходным пунктом познания считал чув-

ственное, сенсорное восприятие предметов и явлений реального мира. Он настаивал на том, что внешнее созерцания дает толчок и приводит в движение внутренние силы нашего сознания, а в процессе их развития и происходит формирование представлений и понятий. Ориентирование представителей педагогики на учение Дж. Локка находит свое объяснение в следующем. По нашему мнению, и Я.Коменский, и И.Песталоцци были представителями протестантизма, а именно последний показал всему миру новые критерии образованности – ориентир на зарождающуюся науку. Культура протестантизма предложила новые методы познания мира с единственной целью – раскрыть славу и силу Творца. Дж.Локк, И.Ньютон, Т.Гоббс были убежденными христианами. Им необходимы были открытия, и они их творили. Да к тому же, как это было с открытиями И.Ньютона, ими можно было не только изучать, но и объяснять мир. Эта позиция перерастает в XVIII в. в феномен популяризации науки. Миссия протестанта–педагога – применение натурфилософских открытий на практике, что уже вовлекает в орбиту внимания мир техники и промышленности. Земное применение законов Божьих с необходимостью должно было отразиться и на системе образования. Поэтому все ведущие педагогические силы того времени в эмпирическом понимании мира увидели прогрессивное значение и продуктивное решение тех задач, которые должны были вот–вот возникнуть перед человеком Нового времени – временем Модерна.

И.Песталоцци прямо заявляет о необходимости элементарного образования, готовящего человека к индустрии, и подчеркивает его прогрессивное значение как наиболее современного. Свою знаменитую «Лебединую песню» он начинает именно с изложения идеи элементарного образования [12,с.210].

Идеи Р.Декарта и Дж.Локка оказали влияние на Ж.–О.Ламетри. Произведения Р.Декарта изучались в медицинской школе в Лейдене, и именно здесь получил медицинское образование Ж.–О.Ламетри. В работе «Человек – машина» он высказал мысль о механической основе поведения животных, а чуть позже с опорой на Р.Декарта высказал предположение, что и человек как наделенный высшими интеллектуальными функциями не в меньшей степени является машиной. По сути, поведение и действия человека приравнивались к автоматизму. Следовательно, у представителей педагогики могла не без оснований появиться идея об усиленном натаскивании учеников с целью прививки хороших манер, определенных знаний, в основе таких действий лежал чисто механический подход к процессу воспитания. Это был односторонний рационализм, ведущий к механицизму.

Идея о воспитания разума попадает в область внимания и общественных деятелей. Недаром механистические воззрения переносили и на общество, и, как следствие, на образование. В рассуждениях о воспитании происходит своеобразное наслоение опытно–научного подхода Ф.Бэкона, ограниченного рационализма, идущего от Р.Декарта, и материалистических разработок, в частности, работ Ж.–О.Ламетри. Такой синтез нашел свое яркое воплощение в концепции воспитания Ж.–Ж.Руссо, которая формируется на основе атомистическо–механистической рациональности.

При решении вопроса воспитания и образования Ж.–Ж.Руссо дополнял атомистическо–механистическую рациональности чувственно–

практической, особенно тогда, когда рассматривал проблемы обнаружения разумности в самих ощущениях. Ж.–Ж.Руссо настаивал на том, что учитель, наставник должен искать в человеке естественное, природное, поэтому он помещал своего «воображаемого ученика» в изолированные от общества условия. Он выступал от лица своего времени, поэтому его рациональность строится в направлении от природы к разуму, который человек получает именно от природы. Человек познает природу благодаря своим органам чувств, а объективным фактором приобщения человека к общему опыту выступает образование. Это означает, что на основе просвещения формируется уверенность человека в его собственном разуме. При этом просвещение рассматривается не как способ формирования сознания или манипуляции сознанием, а как способ для его прояснения и тем самым освобождение от чужого руководства.

Однако Ж.–Ж.Руссо, выдвигая требования свободы, находится во власти доставшегося ему от XVII в. мировоззрения и мышления. Его тип рациональности напоминает стиль мышления ситуации научного эксперимента Галилео Галилея. Эмиль помещается в особые условия, а сам воспитатель подглядывает за своим подопечным с целью обнаружения того естественного, что поможет определить его дальнейшее развитие. Если эксперимент давал ученому возможность посмотреть, как будет себя вести объект исследования в особых, искусственно созданных условиях, то, помещая Эмиля по аналогии в особые жизненные ситуации, Ж.–Ж. Руссо, по сути, стремится достигнуть тех же результатов, что и Галилей при проведении опытных экспериментов. Механизм общественного взаимодействия выступает здесь как регулятор частных отношений между учеником и учителем.

Ж.–Ж.Руссо продолжал курс образования как строгой науки, идущей от Ф.Бэкона, и впервые предпринял попытку осмысления образования как системного манипулирования человеком. Однако для Ж.–Ж.Руссо не характерен термин «манипуляция», скорее всего, в его работах происходит синтез двух типов мышления. С одной стороны, идеалы общества требовали включения в систему образования рациональных подходов для формирования грамотного и достойного члена общества. Он выдвигал требования воспитания человека для общества. Но вся его система воспитания, выписанная, в частности, в «Эмиле» предстает как воспитание одного человека вне общества. И воспитатель один, и воспитываемый один. Такая ситуация осложняет тот конечный результат, к которому призывает автор общественной концепции воспитания.

С другой стороны, он продолжает линию, начатую в образовании Дж.Локком: опора на чувственность остается обязательной основой физической, умственной и нравственной жизни. Т. к. чувства являются основой человека, а совесть отождествляется им с природой, то в воспитании есть единственное средство, которое может привести к успеху, – это хорошо направленная свобода. Ученик объявлялся свободным, способным самостоятельно выбирать и строить свой жизненный план. В этом Ж.–Ж. Руссо видит педагогическую целесообразность. Можно ограничивать или двигать ребенка вперед, но нельзя возбуждать в нем противодействия с помощью необходимости. Человеческую природу он предлагает рассматривать сквозь призму совести и свободы. С одной стороны, – чувства, страсти и разум, которые подвержены ошибкам, и вся сфера опыта. С другой, – совесть, судья добра и зла [13,с.103–133]. Слово «природа»,

примененное им к совести, освобождается от всякой связи с понятием «чувствительность». В его понимании «природа» остается многозначным понятием. По отношению к опыту «природа» означает то, что еще не подвергалось со стороны цивилизации никаким изменениям. А «природа совести» – это уже в какой–то степени предвосхищение кантовского размышления о различении частного разума (опытно–умозрительного) и практического разума. Следование нравственному закону должно быть доступно для всех, в этом он также предвосхищает кантовские рассуждения о свободе. Учитель должен скрывать свою роль «ведущего» в образовательном процессе, а весь нужный для жизни опыт ученик должен получать самостоятельно, из своего жизненного пространства. Поиск истины также осуществляется самостоятельно, а педагог только указывает направление ее поиска. И хотя Ж.–Ж.Руссо и продолжал подходы в образовании, начатые его предшественниками, он в то же время отразил в своих идеях зарождение мышления нового индустриального, индивидуализированного общества: обращение к монологическому разуму в образовательном методе Ж.–Ж.Руссо очевидно. Более того, принцип монологического разума также найдет свое завершающее воплощение в «законодательном» разуме у И.Канта, а затем у Г.В.Ф.Гегеля.

От Дж.Локка линию образования и воспитания ведет и И.Кант, однако он руководствуется тем, что только «законодательная» рациональность является средством формирования образованного человека. «Законодательный» тип рациональности, центрированный на принципе монологического разума, становится доминирующим элементом всей классической системы образования. Необходимо отметить, что в истории философии познающий разум постепенно монополизировал право говорить от имени морали. В результате, этика постепенно и неизбежно стала «выполнять» роль падчерицы гносеологии. Декартовское cogito предстало как фундамент человеческого существования, оно стало действовать как установка, которой определяются возрастающие претензии разума.

К концу XIX в., началу XX в. окончательно сформированное индустриальное общество стало выдвигать свои требования к образованию: совершенно меняется взгляд на технические науки и их оценку. Сила человека, который использует в своей деятельности машины, возрастает в несколько раз. Он уже не зависит от природы, а преобразует ее так, как он этого хочет. Машинное производство развивается на научной основе и детерминируется не только социально–экономическими законами, но и естественнонаучными. Естественнонаучное знание становится предпосылкой существования и развития машинного производства. Наука приобретает характеристики самостоятельного социального института, а ее целевая основа полностью меняется. Из описательной она становится экспериментальной, теперь она ставит акценты не на объяснении явлений и процессов, а на условиях их воспроизводства, внедрения в производство, применения на практике. Созерцательно–интерпретационный характер науки меняется на практически–технологический. Это способствует формированию соответствующих приоритетов в значимости для научно–технического прогресса определенных дисциплин. Ведущую роль получают дисциплины естественнонаучного характера – математика, физика, химия.

Мышление человека индустриального периода также меняется достаточно быстро. Логика утилитарного развития науки вырастает

на основе господства естественно–научного разума просветительского характера. Образование достаточно активно «сработало» на курс развития индустриального общества. В образовании нарастает использование научного знания и применение научных достижений в образовании, а наука полностью начинает определять содержательную компоненту и среднего, и высшего образования. Научность становится центральным принципом классической системы образования.

Новое понимание рациональности стало формироваться не только под влиянием развития науки. Наступление индустриализации и новых отношений в обществе стали теми предпосылками, на основе которых начинает меняться мышление человека, что было подмечено М. Вебером. Изменения в понимании рациональности приобрели динамический характер с середины XX в., когда ее стали обосновывать, опираясь на язык и коммуникацию. Например, о трансформациях понимания научной рациональности свидетельствует позиция К.Хюбнера, который подчеркивает ее интерсубъективный характер, что дает нам возможность выйти на новый уровень осмысления рациональности. К.Хюбнер предлагает пять форм рациональности, концентрирующие в себе многообразие общезначимости, которая обеспечивает продуктивную интеллектуальную коммуникацию. Первые три ее определения даются через понятие «интерсубъективность», где подчеркивается общезначимость употребляемых понятий. Остальные два связаны с особенными характеристиками человеческой деятельности, прежде всего производственной, где вырабатывается своего рода «руководство к действию» [14,с.220].

Такая позиция в определении рациональности, как «руководство к действию» присутсвует в размышлениях современных исследователей. В подтверждении этого мы опираемся на программу французского философа и методолога Г.Башляра. Он предложил программу защиты и обновления рационалистических позиций, получившую наименование «новый рационализм», который, по его мнению, вырастает на основе структуры и эволюции духа. Позиция Г.Башляра состоит в изменении вектора движения понимания рациональности, а именно – от эпистемологической позиции рационализма к опыту, что получает у него название «прикладной» рационализм [15,с.163]. Г.Башляр настаивает на том, что любое упорядоченное явление теоретического характера более богато, чем природный феномен и применение его на практике рационально оправдано.

Представители постмодернизма стали понимать рациональность в новом контексте. Они обращаются к лингвистической модели мира, по которой мир стал рассматриваться как текст, мультиверсум дискурсов. Рациональность стали понимать в контексте «пространства текстов», «логического пространства». Эти термин ввел английский философ XX в. Л.Витгенштейн, предложив концепцию пространства знаков, по которой логические исчисления и онтология опытного мира сливаются в неразделимое целое [16,с.121]. Он устанавливает связь между понятием «рациональность» и понятием «логическое пространство», «пространство знаков». Понятие «пространство» тесно переплетается с понятием «открытость», которое понимается как одновременное присутствие его, пребывание в нем и преодоление его абсолютизации. Английский философ говорит о логическом пространстве как пространстве знаков, в котором

возможные мир и мышление совпадают, а само логическое пространство выступает открытым к грядущим трансформациям.

Такое утверждение, в свою очередь, имеет непосредственное отношение к проблеме понимания рациональности, отличной для Нового времени. Пространство знаков Модерна предполагает, что логика взаимодействия знаков во всех таких пространствах одна. А представители Постмодерна стоят на других позициях в определении рациональности как логического пространства. У каждого пространства текстов есть свой способ организации, который «задается не классической логикой, а логикой разногласий, диссенсуса, распри. Собственно поэтому тексты, сосуществующие в едином постмодернистском лингвистическом пространстве, могут противоборствовать друг с другом» [17,с.17].

Представители Постмодерна не отвергают формальной логики, они руководствуются ее построениями, ее закономерностями. Но считают, что каждому новому пространству соответствует свой тип рациональности, который характеризуется доминирующей в нем логикой взаимосвязи знаков и знаковых образований. Воинственную практику рациональности Модерна они стремятся ослабить, смягчить, либерализировать, благодаря обращению к эмоциональным составляющим, к развитию плюрального подхода, который не вписывается в практику законодательно–административной рациональности. Причем, их критика распространяется не на саму рациональность и на ее новое понимание, а на то общество, которое приходит на смену общества Модерн. Как Сократ и Платон были недовольны софистами, которые не принимали их требования о необходимости нового мышления, основанного на понятиях, как Ф.Бэкон, Дж.Локк не принимали схоластического умозрительного мышления, отдавая предпочтения опытной науке, так Ж.Бодрияр, П.Бурдье, Ж.Деррида, Ж.–Ф.Лиотар, Р.Рорти и др. говорят о новом мышлении, отличном от сегодняшнего, однако не с восторгом, а скорее с недовольством.

В результате такого многообразия определений рациональности, целесообразно рассматривать рациональность в образовании неоднозначно. В информационном обществе повседневный опыт, ориентированный на стандарты деятельности, изменяется. Автоматизмы человеческого бытия уступают определяющую роль всевозрастающей совокупности оригинальных ориентиров, вырабатываемых человеком в процессах постановки проблем и решения конкретных жизненных задач. К тому же в таких случаях человек сталкивается с необходимостью использовать различного рода знания, да еще и в разных позициях. На такую комбинаторику знания и направлена человеческая мысль, предполагая множественность ответов и решений как реализацию момента мыслительной ситуации «здесь и сейчас». Идея гетерогенности разума способствует работе по схеме «использование разного знания». В рассуждениях мы ориентируемся на проект Н.Лумана педагогического автопоэзиса как самопродуцирования системы образования и воспитания. Такая направленность системы по своему содержанию совпадает с понятием «творческого разума» немецкой классической педагогики. Н.Луман переносит разум в плоскость внутренней эпистемологической ситуации педагогической рефлексии. В новой педагогической теории он ставит акценты не на формировании стабильных умений, не на жизненной компетентности в общем, а на динамической адаптации индивида относительно изменяющихся условий своего бытия.

По мнению Н.Лумана, разум современного образования представлен как гетерогенный разум, трансверсальный [18,с.198]. Гетерогенный разум предполагает использование различных видов знаний, соединение в виде синтезов разных типов и разновидностей рациональности. По его мнению, деонтологизация педагогики должна способствовать усилению в ней интегративных процессов, чтобы конституировать сферу интердисциплинарного знания, чему способствует ее автопоэзис. В системной теории под принятием решения понимается селекция имеющегося материала для построения теории. И задание педагогики заключается не в увеличении объема информации, а в качестве показателей ее трансформаций.

На наш взгляд, соединение разного рода знаний происходит по следующей схеме. Человек выступает как искатель, который задается вопросом, как устроен объект с точки зрения определенного профессионального представления, какова позиция педагога, что заставляет его представлять объект именно так, а не иначе. Осуществляется работа по схеме «использование разных смысловых содержаний». Это способствует разворачиванию различных представлений об объекте, которые необходимо рассматривать не по очередности, а в комплексе. Осуществление новых схем деятельности становится уделом не только педагогов, но и всех членов социума. Действия и поступки человека, его мышление утрачивают черты естественности стереотипных актов. Деятельность в современном мире напоминает импровизационные акты.

Выводы. Рациональность в образовании выступает в виде человеко–творческого потенциала, и именно образование демонстрирует на практике эту значимость. Становление европейского образования формировалось под влиянием различных моделей рациональности, опираясь на различное понимание разума. Образование в условиях нового понимания разума может выполнить свое предназначение социокультурного потенциала динамичного развития информационного общества только при условии учета трансформиации рациональности.

Список использованных источников

1. Аверинцев С.С. Два рождения европейского рационализма / С.С.Аверинцев // Вопросы философии. – 1989. – № 3. – С. 3 – 13.

2. Гайденко В.П.. Западноевропейская наука в средние века: Общие принципы и учение о движении / В.П.Гайденко, Г.А.Смирнов. – М.: Наука, 1989. – 352 с.

3. Аристотель. Метафизика / Аристотель // Сочинения : В 4–х т. [ред. В. Ф. Асмус]. – М.: Мысль, 1983. – Т. 1. – С. 550 с.

4. Платон. Парменид / Платон // Собрание сочинений : В 4 т. ; [общ. ред. А. Ф. Лосева и А. А. Тахо–Годи; примеч. А. Ф. Лосева и А. А. Тахо–Годи; пер. с древнегреч.]. – М.: Мысль, 1993. – Т. 2. – С. 346–412.

5. Аристотель. Большая этика / Аристотель // Сочинения : В 4–х т. [пер. с древнегр. / общ. ред. А. И. Доватура]. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 375–644.

6. Аристотель. Никомахова этика / Аристотель // Сочинения : В 4–х т. [пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура]. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 53–294.

7. Бекон Ф. О достоинствах и приумножении наук / Ф.Бекон // Сочинения. В 2–х тт. – изд–е 2–е, исправл. и доп. – М.: «Мысль», 1977. – Т.1. – С. 81–524.

8. Webster Ch. The Great Instauration: Science, medicine and reform 1626 – 1660 / Ch. Webster. – London : Duckworth, 1975. – 630 p.

9. Локк Д. О воспитании разума / Дж.Локк // Педагогические сочинения. – М.: Государственное учебно–педагогическое издательство, 1939. – С. 225–285.

10. Локк Д. Опыт о человеческом разуме / Дж.Локк // Избранные философские произведения. В 2 т.; [ред., сост., предисл. И. С. Нарский]. – М. : Изд – во Соцэкгиз, 1960. – Т. 1. – С. 57–599.

11. Коменский Я.А. Мир чувственных вещей в картинках или изображение и наименование всех важнейших предметов в мире и действий в жизни / Ян Амос Коменский. – Изд. 2. – М.: Государственное учебно–педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1957. – 351 с.

12. Песталоцци И.Г. Лебединая песня / Песталоцци И.Г. // Избранные педагогические сочинения: В 2–х т. – М.: Педагогика, 1981. – Т. 2. – С. 268–400.

13. Руссо Ж.–Ж. Письма о морали / Ж.–Ж. Руссо // Педагогические сочинения : В 2–х т. – М.: «Педагогика», 1981. – Т.2. – С. 103–133.

14. Хюбнер К. Истина мифа / К.Хюбнер; [пер. с нем. И.Касавина]. – М.: Республика, 1996. – 448 с.

15. Башляр Г. Новый рационализм / Гастон Башляр; [пер. с фр. предисл. и общ. ред. А. Ф. Зотова]. – М.: Прогресс, 1987. – 376 с.

16. Витгенштейн Л. Философские исследования / Людвиг Витгенштейн; [пер. с нем. С. А. Крылова] // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика : Сборник. – М.: Прогресс, 1985. – С. 79–128.

17. Луман Н. Общество как социальная система / Н.Луман; [пер. с нем. А. Антоновский]. – М.: Издательство «Логос», 2004. – 232 с.

18. Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeiner Theorie / N. Luhmann. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994.– 675 s.

Dolska, O.O. Socio–culture's potential of transformations of rationality in Education

The problem of rationality in education rises in the article. An author examines her in culture–hystory development and marks its transformation character. Deviations from the cogitative norm set by rules become the source of development of thought on the whole. In transition from one paradigm of education to other exactly thought of personality which includes the awareness of new methods of life, practical workers, is instrumental in creation of terms for forming of a new thought of other personalities.

Key words: *transformation, education, rationality, reason, thought, intellectual revolution.*

УДК 1.001.8:510.21

Кузьменко В.В.

Філософсько-етодологічний аналіз принципів математичної дидактики в умовах вищої технічної школи

З філософської позиції розглянуті дидактичні принципи математичних дисциплін в умовах вищої технічної школи. Відбір і структуризація змісту освіти, вибір методів навчання регламентується системою дидактичних принципів. Виділені найбільш суттєві принципи математичної дидактики у вищій технічній школі, зокрема, – принцип професійної спрямованості.

Ключові слова: *дидактичні принципи, математична дидактика, спрямованість навчання, зміст освіти, професійна підготовка.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Кузьменко В.В.

Философско-етодологический анализ принципов математической дидактики в условиях высшей технической школы

С философской позиции рассмотрены дидактические принципы математических дисциплин в условиях высшей технической школы. Отбор и структурирование содержания образования, выбор методов обучения регламентируется системой дидактических принципов. Выделены наиболее существенные принципы математической дидактики в высшей технической школе, в частности, – принцип профессиональной направленности.

Ключевые слова: *дидактические принципы, математическая дидактика, направленность обучения, содержание образования, профессиональная подготовка.*

Актуальность философской рефлексии принципов математической дидактики в высшей технической школе обусловлена, во–первых, ведущим положением математики, как среди фундаментальных, так и среди прикладных технических наук; во–вторых, сложностью усвоения сту-

дентами математического знания. Вторая указанная проблема связана, во–первых, с многоступенчатым характером математических абстракций, во–вторых, с построением математических объектов как элементов некоторой семиотической системы.

Общие проблемы математической дидактики напрямую или косвенно рассматривались непосредственно представителями математического сообщества. В этом ряду первым стоит имя величайшего математика XX столетия А. Н. Колмогорова, создавшего стройную систему школьного обучения математике, включающую в себя теоретико–множественные построения. Ряд понятий в разработанной им целостной дидактической системе обоснован при использовании построений теории множеств.

Некоторые отечественные математики и философы косвенно, в рамках собственных исследований, рассматривали проблемы математической дидактики. Назовём лишь наиболее доступные труды ряда авторов, учитывая, что представленная библиография может быть в значительной степени расширена. Рассматривая в философском контексте структуру и методы построения математического знания, проблемы математической дидактики затрагивали: Н.Виленкин, Ю.Шрейдер [3], И.Горелов [5], А.Драгалин [6], Ю.Манин [10], М.Мостепаненко [12], В.Никифоровский [13], В.Никифоровский, Л.Фрейман [14], Д.Пойа [17], Г.Рузавин [18], К.Рыбников [19] и др. В трудах указанных выше авторов нами интерпретирован ряд принципов и подходов к общей математической дидактике:

- Принцип доступности: необходимость учета закономерностей рассудочного развития обучаемого и осуществления дидактического процесса в соответствии с уровнем его индивидуального развития.

- Принцип наглядности: создание усваиваемых в дидактических процессах математических моделей при работе с математическими объектами.

- Принцип вариативности: изменение алгоритма решения задачи для интенсификации самостоятельных действий обучаемых.

В своих работах: Г.Альтшуллер [1], Ю.Колягин [8.], А.Матюшкин [11], Д.Пойа [16] и др. уделили значительное внимание принципу научности – логической строгости математического знания, транслируемого в дидактических процессах. Авторы обращают внимание на вырабатываемые в математическом сообществе идеалы и нормы логической строгости построения математического знания. При решении математических задач и составлении их алгоритмов выработанные в математическом сообществе идеалы и нормы должны быть преломлены к условиям дидактического процесса.

Представленные выше примеры можно множить, обратившись к ряду прекраснейших учебников высшей математики, теории вероятностей, дискретной математики, созданных в 60–80 годах прошлого столетия. Но указанные авторы не рассматривали непосредственно принципов математической дидактики, необходимых именно в условиях высшей технической школы. Поэтому, по праву данное направление является целью нашей статьи.

Цель данной статьи – на основе естественнонаучных и философско–методологических установок, детерминирующих особенности построения математического знания, исследовать принципы математической дидактики в высшей технической школе.

Объект исследования данной статьи – естественнонаучные и философско–методологические установки, детерминирующие основания математических проблем и особенности построения математического знания, которое транслируется в дидактическом процессе.

Предметом исследования являются принципы математической дидактики в высшей технической школе.

Определив объект и предмет исследования, отметим важнейшие особенности математического знания, конституируемого трансцендентальным «Я», отражающиеся, начиная с античности, с Академии Платона в структуре математического рассуждения. Эти особенности детерминируют идеалы и нормы логической строгости математического рассуждения на каждом этапе развития математики и в то же время, являются не всегда имеющими решение дидактическими проблемами. В истории дидактики – теории обучения существует ряд проблем, которые обусловлены особенностями нашего рассудка.

Невозможно дать однозначное определение всем математическим понятиям. В математике – абстрактной системе описания естествознания и технических построений – одно понятие определяется через другое, другое через третье и т. д. В толковом словаре какого либо языка – русского, английского и других – смысл одних слов определяется через смысл иных. Возникает замкнутый круг. Избавиться от него возможно, но лишь оставив некоторые слова без объяснения. По мысли автора, в дидактическом контексте некоторые математические понятия должны оставаться без определения. Они могут быть усвоены интуитивно. В дидактическом отношении интуитивно усваиваемые понятия являются первичными. Характерным признаком первичности понятия в системе обучения математике надлежит считать не время и способ его возникновения в структуре математического знания, а дидактическую необходимость формирования знаний о нём.

Говоря о высоком уровне абстрактности математических построений, что является сложнейшей и нерешённой дидактической проблемой, необходимо отметить тот аспект, что математика, как область научного знания, имеет множество предметов исследования, а соответственно, и множество семантических систем, которые отличаются синтаксически. Выдвинутые в качестве возможного единого предмета исследования, начиная с Академии Платона, числа и геометрические построения на плоскости, в Новое время – пространственные геометрические построения, множества, наконец, коммуникативные отношения, становились лишь дескрипциями. Вопросы о том, что представляют собой математические предметы и объекты – число, точка – как образующая геометрических построений, бесконечно малая величина, бесконечность и др., обсуждаются, начиная с античности, и до настоящего времени не имеют однозначного решения. С XVII столетия уточняется трактовка понятий дифференциала, функции и других математических объектов, с XIX столетия – сущность множества. Постоянное выявление в ходе познавательной деятельности новых свойств математических абстракций отражается и в структуре математического рассуждения, что проявилось в абстрактных формализованных системах XX столетия, которые относятся к трём фундаментальным математическим направлениям: формализму, интуитивизму, конструктивизму. Кроме того, математика, как правило, независима от денотата.

Математические понятия – феномены мышления. По И. Канту, феномены, к числу которых относятся и математические объекты – конституируемые трансцендентальным «Я». Кроме того, большинство определений математических объектов – это описания их построения.

Говоря о дидактической проблеме – формировании математического рассуждения у обучаемых, невозможно не учесть тот фактор, что математическое знание, с позиции формалистической математической концепции, является семиотической системой. При изучении математики, структура математических объектов и их связи не всегда выступают за семиотическим построением, выраженным в буквенно–цифровой и графической форме, а также синтаксисом знаково–символических систем. Даже при наличии развитого фиксированного алфавита, использование знаково–символических систем и правил обращения с ним, оперирования и перевода процесса описания в различные знаковые системы математики объективно может привести к формализму в овладении математическим знанием. Его преодоление в усвоении содержания математических объектов представляет серьезную и далеко нерешенную проблему в математической дидактике в целом и в высшей технической школе, в частности.

Рассматривая с философско–методологической позиции принципы математической дидактики в высшей технической школе, автор считает необходимым пояснить, что дидактикой (от греческого *didaktik s* – поучающий, относящийся к обучению) называется общая теория обучения. Это особая область знания, которая представляет собой симбиоз философской антропологии, теории познания, преломленной к проблемам обучения, педагогики и психологии. Предметом исследования дидактики являются цели, содержание, общие закономерности и принципы обучения. Именно принципы обучения детерминируют цели, содержание и закономерности обучения, как педагогическую проблему. Непосредственно принципы обучения раскрываются через философско–антропологические и теоретико–познавательные установки, преломленные к педагогической проблематике. Философско–антропологические установки указывают возможности решения проблем, связанных с особенностями рассудка обучаемого, теоретико–познавательные установки раскрывают проблемы построения знания, транслируемого в дидактических процессах.

Раскрывая структуру основоположений дидактики, подчёркнём, что в статье анализируются именно теоретико–познавательные установки, детерминирующие особенности построения математического знания, транслируемого в дидактических процессах.

Дидактика имеет категории, которые составляют её каркас. Она, безусловно, пользуется и категориями общей педагогики – «воспитание», «ученик», «учитель». Собственно дидактическими категориями следует признать «образование», «учебный процесс». К понятиям дидактики относятся «обучение» и его составные части – «учение», «преподавание».

Отметим, что взаимосвязь образования с обучением следует рассматривать как соотношение цели и её средства: образование – это цель, обучение – средство её достижения. Обучение же в свою очередь имеет две стороны: учение и преподавание. Учение – это и деятельность, и процесс по усвоению обучающимся содержания образования – части общечеловеческой культуры. Оно, на первых этапах, осуществляется

непосредственно – под руководством обучающего, впоследствии опосредованно – в качестве самообразования. Преподавание – это планомерное руководство учебной деятельностью: определение содержания учения, его объема, а также форм и методов, последовательности, темпов; создание наилучших условий для усвоения содержания образования; контроль качества усвоенного. Процесс учения и преподавания рассматривается как единый процесс взаимодействия обучаемого и обучающего.

В европейской культуре термин «дидактика» введен в научный обиход немецким педагогом В.Ратке (1571–1635), который назвал свой труд «Краткий отчёт из дидактики». Чешский педагог Я.Коменский, в фундаментальном произведении «Великая дидактика» определил дидактику как «... всеобщее искусство учить всех всему...» [9,с.338]. Впервые дидактика представлена Я.Коменским как функциональная антропология – дисциплина, включающая в себя философский и психологический аспекты анализа рассудочной деятельности обучаемого.

Выявляя для читателя общие представления о дидактике и её философской составляющей, ярко раскрытой во второй половине XIX столетия в трудах К.Ушинского, Н.Пирогова, а впоследствии и других отечественных философов и педагогов, автор особо подчёркивает, что каждая учебная дисциплина имеет свои характерные особенности, свои закономерности, требует своих особых организационных форм и методов обучения. Этими вопросами занимаются частные дидактики, которые не сводимы к методикам преподавания. Методика преподавания – это лишь один из уровней дидактической теории.

Анализируя теоретико–познавательные установки, детерминирующие особенности построения математического знания, транслируемого в дидактических процессах, выделим общие принципы математической дидактики, интерпретированные нами в работах математиков, философов педагогов, рассмотренных в начале данной статьи:

- Принцип научности – логической строгости математического знания, транслируемого в дидактических процессах.
- Принцип наглядности: создание усваиваемых в дидактических процессах математических моделей при работе с математическими объектами.
- Принцип вариативности: изменение алгоритма решения задачи для интенсификации самостоятельных действий обучаемых.
- Принцип доступности: необходимость учета закономерностей рассудочного развития обучаемого и осуществления дидактического процесса в соответствии с уровнем его индивидуального развития.

Анализируя принципы математической дидактики применительно к высшей школе, невозможно не отметить то обстоятельство, что уже изначально, с момента своего рождения, отечественное высшее образование, в отличие от многих европейских университетов, появившихся в средние века под эгидой церкви, было ориентировано на связь с естественными науками [15,с.46]. Это определило в дальнейшем его фундаментальный и исследовательский характер. Постепенно в высшей школе формировалось сочетание фундаментальности и прикладной направленности обучения.

В соответствии с целями и задачами обучения математическая дидактика высшей школы имеет и свои собственные принципы, дополняющие принципы общей математической дидактики. В этой связи особое значение приобретает принцип научности, но, кроме того, допо-

лнительно появляется принцип системности, из него вытекающий. Математический инструментарий, представленный в дидактических процессах, предназначен, в частности, для описания целостных систем, функционирующих в реальном мире. Он, «... позволяет исследовать их структуру и динамику, статику и интегральные характеристики. Глубокие взаимосвязи, выражающиеся в математической модели целого, описываются функциональным анализом и теорией автоматов, алгеброй и теорией случайных процессов, статистическими и вероятностными методами» [2,с.28]. Математические понятия, теоремы, алгоритмы и т.п., будучи математическими объектами дидактического процесса, должны приобрести свойства и характеристики целостности.

Более сложную смысловую нагрузку несёт принцип системности, вытекающий из принципа научности. Функционирование сложных, по своей сути, объектов в природе, технике, в социальных топологиях обуславливает необходимость формирования в ходе дидактических процессов системного мышления обучаемых. Учитывая объём статьи, отметим лишь, что развивающему обучению при изучении математики в высшей школе посвящена работа Б. В. Гнеденко «Математическое образование в вузах», в которой он писал: «В значительной степени сейчас лекции используют для того, чтобы систематически сообщать основной материал программы... Я придерживаюсь иной точки зрения и считаю, что лекция... предназначена в первую очередь для того, чтобы облегчить студенту понимание основных идей дисциплины, развернуть перед ним связи одной науки с... актуальными проблемами наших дней, вселить в его сознание уверенность в собственных силах, а также привить интерес к дальнейшему познанию как уже открытого, так и неизвестного... Встреча с лектором для студента должна состоять... в создании широкой и глубокой научной концепции, в выяснении места данной науки в системе научных знаний и ее возможностей в прогрессе человеческого знания, в ее связях с практикой» [4,с.129–130].

Б.Гнеденко писал не только о том, чтобы дополнить лекции новым содержанием, но также о необходимости формировать в ходе дидактических процеессов такие качества личности обучаемого, как уверенность в собственных силах и интерес к дальнейшему самостоятельному исследованию, которые, говоря современным языком, являются компетенциями. Говоря же о системности и научности знаний, формируемых у обучаемого, следует выделить тот аспект, подчёркнутый Б.В.Гнеденко, что целостности – глобальные структуры, как референты математических объектов при помощи знаково–символических систем – заменителей объектов реального мира, могут быть описаны как локальные модальности.

Математическая дидактика высшей технической школы по необходимости требует дополнительных принципов, поскольку сопряжена с общими целями и задачами подготовки инженера, которые отличны от целей и задач обучения в классическом университете. Цель обучения математике в техническом высшем учебном заведении состоит в том, чтобы обучающийся получил фундаментальную математическую подготовку в соответствии с целями его будущей профессиональной деятельности: во–первых, овладел культурой математического рассуждения, правилами построения математических объектов, операциями над математическими объектами; во–вторых – навыками математического моделирования в

области профессиональной деятельности. Отметим, что навыки математического моделирования следует рассматривать как навыки применения математических знаний на практике. Значит, обучение математике в высшей технической школе должно быть направлено на достижение обеих выше указанных составляющих общей цели в их единстве. Таким образом, понятие фундаментально математической подготовки в высшей технической школе, по отношению к классическому университету, расширяется. Оно включает не только фундаментальную математическую подготовку в её классическом понимании – овладение математическим рассуждением, правилами построения математических объектов, операции над математическими объектами, но и навыки применения знаний на практике. Интерпретируя Б.Гнеденко, можно с уверенностью утверждать, что от качества математической подготовки в значительной степени зависит уровень компетентности будущего инженера.

Уточним, что понятие фундаментальной математической подготовки в технических вузах означает, во–первых, совокупность методологических, системообразующих для математики знаний, во–вторых – знания математики, как учебной дисциплины, являются базовыми – «сквозными» для инженерных специальностей, т.е. используются при изучении ряда других дисциплин. Это и определяет фундаментальный характер математической подготовки инженера. С точки зрения подготовки конкретного субъекта, в это понятие следует вкладывать и качественную характеристику, подразумевая, что студент действительно получает системообразующие математические знания, умения и навыки. Таким образом, математическая дидактика в высшей технической школе по необходимости дополняется принципом профессиональной направленности.

Говоря о принципе профессиональной направленности обучения математике, автор особо отмечает то обстоятельство, математика не является профилирующей дисциплиной для большинства специальностей технических вузов. Студенты младших курсов, не располагающие в достаточном объёме знаниями профильных предметов, которые позволяют убедительно показать связь математики с будущей профессией, воспринимают её лишь как абстрактную дисциплину, которая не влияет на уровень инженерной компетентности. Содержание же обучения математике недостаточно раскрывает её роль в инженерной деятельности, а потому является одной из основных причин отсутствия личностного смысла ее изучения, тогда как недостаточная востребованность математики в специальных дисциплинах – лишь сопутствующая причина. Таким образом, возможность наполнения учебно–познавательной деятельности студента личностным смыслом и повышения качества фундаментальной математической подготовки состоит в том, чтобы придать содержанию обучения профессиональную направленность.

Профессиональная направленность обучения предполагает уже на первом курсе погружение студента в контекст будущей профессиональной деятельности. Во–первых, это означает включение в содержание обучения профессионально значимых знаний, показывающих связь математических понятий, теорем, методов с будущей профессией и через неё наполняющих изучение математики личностным смыслом. Во–вторых, профессиональная направленность обучения математике подразумевает

учебно–познавательную деятельность студента, моделирующую математический аспект его будущей профессии.

Подчеркнем, что профессионально направленное обучение математике обеспечивает один из структурных основных элементов содержания обучения – опыт осуществления эмоционально–ценностных отношений в форме личностных ориентаций студента. Потому, по нашему мнению, улучшает фундаментальную математическую подготовку. Именно профессионально направленное обучение соответствует и второй составляющей цели обучения математике – формированию навыков математического моделирования в области будущей профессиональной деятельности.

Автор особо подчёркивает, что поиск оптимального соотношения фундаментальности и профессиональной направленности обучения математике представляется непростой научно–методической задачей. Принцип профессиональной направленности обучения математике является, на сегодняшний день, одним из самых мало разработанных дидактических принципов.

Список использованных источников

1. Альтшуллер Г.С. Творчество как точная наука (теория решения изобретательских задач) / Г.С.Альтшуллер. – М.: Сов. радио, 1979. – 184 с.

2. Архангельский С.И. Лекции по теории обучения в высшей школе / С.И.Архангельский. – М.: Высшая школа, 1984. – 384 с.

3. Виленкин Н.Я. Понятия математики и объекты науки / Н.Я.Виленкин, Ю.А.Шрейдер // Вопросы философии. – М.: № 2, 1974. – С.96–104.

4. Гнеденко Б.В. Математическое образование в вузах / Б.В.Гнеденко. – М.: Высшая школа, 1981. – 248 с.

5. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации / И.Н.Горелов. – М.: Наука, 1980. – 256 с.

6. Драгалин А.Г. Математический интуиционизм. Введение в теорию доказательств / А.Г.Драгалин. – М.: Наука, 1979. – 310 с.

8. Колягин Ю.М. Задачи в обучении математике: Ч.2. Обучение математике через задачи и обучение решению задач / Ю.М.Колягин. – М.: Просвещение, 1977. – 144 с.

9. Коменский Я.А. Великая дидактика / Я.А.Коменский. – Собр. Соч.: В 2–х т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1982. – 428 с.

10. Манин Ю.А. Доказуемое и недоказуемое / Ю.А.Манин. – М.: Наука, 1979. – 220 с.

11. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / А.М.Матюшкин. – М.: Педагогика, 1972. – 208с.

12. Мостепаненко М.В. Мысленный эксперимент и проблема формирования теоретического знания / М.В.Мостепаненко // Вопросы философии. – №2. – 1973. – С.165–171.

13. Никифоровский В.А. Путь к интегралу / В.А.Никифоровский. – М.: Наука, 1985. – 272 с.

14. Никифоровский В.А. Рождение новой математики / В.А.Никифоровский, Л.С.Фрейман. – М.: Наука, 1976. – 274с.

15. Высшая инженерная школа России. Путь в мировое сообщество / [С.А.Подлесный, Ю.С.Перфильев, М.Т.Решетников, В.К.Балтян]. – Томск: Водолей, 2005. – 324 с.

16. Пойа Д. Как решать задачу / Д. Пойа. – Львов: Квантор, 1991. – 214с.

17. Пойа Д. Математика и правдоподобные рассуждения / Д. Пойа. – М.: Наука, 1975. – 464с.

18. Рузавин Г.И. О природе математического знания / Г.И.Рузавин. – М.: Мысль, 1968. – 325 с.

19. Рыбников К.А. Введение в методологию математики / К.А.Рыбников. – М.: Изд–во МГУ, 1979. – 384 с.

Kuzmenko, V.V. Philosophical–methodological analysis of principles of mathematical didactics in the conditions of the higher technical school

In clause, from a philosophical position the principles of construction of mathematical disciplines in conditions of maximum technical school are considered. The contents of education, methods of training is regulated by system of principles of construction of educational disciplines. In present clause the most essential principles of construction of mathematical disciplines, in particular, – principle of a professional orientation are allocated.

Key words: *principles of construction of mathematical disciplines, orientation of training, contents of education, professional training.*

УДК 1:37(477)

Ашиток Н.І.

Мовна картина світу з позиції освітніх викликів сучасності

Роль педагога в сучасній освіті набуває особливого значення. Його надзавданням є сприяти формуванню у свідомості дітей та молоді світоглядних переконань, що слугували б для них основою у самостійному житті. Мовна картина у цьому процесі має особливе значення, адже сприяє успішному становленню молоді.

Ключові слова: *мовна картина світу світоглядні переконання молоді, світогляд.*

Сучасність вимагає революційних освітніх змін у контексті цивілізаційних перетворень: системних (технологічних, екологічних, інформаційних); людських (у контексті системності навколишнього світу, що зростає відповідно до дії «законів адекватності» в адекватну системність внутрішнього світу людини) тощо [див. про це: 4,с.329]. Тільки радикальні освітні новації сприятимуть переходу людства до стану тотального некласичного людського буття. Потреба у таких змінах зумовлюється тим, що потенціал стихійної утилітарно–прагматичної саморегульованої моделі розвитку людства поступово вичерпується, а на зміну їй повинна прийти модель керованої соціоприродної еволюції (ноосфери за В.І.Вернадським), що передбачає об'єднання зусиль усього людства в ім'я збереження життя на Землі. Така ситуація не може не позначатись на освітньо–виховному процесі.

Підвищення ролі соціального середовища сприяє зміні співвідношення між спадковими та набутими механізмами регуляції поведінки людини в бік останніх, а отже створюються передумови для зростання виховних можливостей освітнього середовища. Проте завищені, побудовані на самовпевненості уявлення про можливості «переробки природи» поширюються не лише на світ людини, а й на неї саму. Виникають ідеї про «переробку людини», причому методами не лише виховання, а й втручання в її спадковість та вторгнення в життєдіяльність мозку. Крім того те, що впроваджується у життя – глобальна інформаційна мережа, інтеграційні освітні новації, що відбуваються згідно Болонської декларації для європейської освіти та ін. – сприймаються неоднозначно. Вторгнення в український простір іншомовної інформації (передусім англомовної і російської), заміна надбань вітчизняної педагогічної школи новаціями, що нагадують метеликів–одноденок, комерціалізація освітніх установ, вимога від них рентабельності створюють передумови освітньої кризи, при якій актуальним постає питання: «Як навчити і виховати у наш час не найманого робітника та слугу для тих, хто належить до «золотого» мільярда,

а гідного громадянина України, конкурентноздатного фахівця, людину, яка естафетою передасть прийдешнім поколінням духовні надбання свого народу»? Без позитивної відповіді та це питання існує ризик побачити у майбутньому нащадка–космополіта, людину–безбатченка, особу без моралі, адже «спрямованість освіти на прикладні знання, комерціалізація освіти можуть призвести до її аморалізації, «втрати серця», тобто справжніх цінностей, які скеровують нашу поведінку як громадян, службовців, фермерів, робітників, бізнесменів, інтелігентів і політиків» [4,с.333]. А між тим, важливо, щоб, інтегруючись до світового освітнього простору, українська освіта уникнула негативних тенденцій, які спостерігаються у сфері освіти і спровоковані глобалізмом та впливом неконтрольованого технологічного розвитку. Аналізуючи причини недоліків глобалізму, Дж. Сорос, наприклад, зазначає, що «за умов швидких змін, коли традиції втратили свій вплив і з усіх боків людям щось пропонують, обмінні цінності цілком можуть посісти місце цінностей істинних» [4]. Саме до істинних цінностей належить мовна картина світу, становлення якої відбувалося одночасно зі становленням людини як такої. Збереження цього світу є основою збереження людського в людині, її етнічної та соціальної унікальності, адже, як відзначав Фабій Квінтіліан: «Qualis homo, talis ejus est oratio» (мова безпосереднім чином пов'язана з вираженням особистісних якостей людини).

Мабуть, саме тому, що збереження мовної картини світу сприймається як цивілізаційний виклик, актуальний для сьогодення, чимало науковців досліджують різноманітні її аспекти: репрезентацію понять у мовній картині світу (Р.Анісімова, Н.Архіпова, М.Бобунова, Л.Бутакова, Н.Вєтрова, С.Воркачов, Л.Газізова, О.Гофман, О.Дудко, В.Жданова), денотатів (С.Альджафаїр, Т.Бунчук.), мовну репрезентацію концептуального світу (В.Жайворонок, О.Кубрякова.), відображення мовними засобами картини світу (Н.Абієва), своєрідність авторської мовної картини світу у творах поетів і письменників (К.Андрєєва, О.Григор'єва, А.Дуров, С.Карпенко), специфічність мовної картини світу у свідомості носіїв різних мов, культур (Л.Антропова, Ж.Байрамукова, Ф.Білозерова, Ж.Варбот, Т.Вендіна, Б.–Х.Дашієва, С.Димитрова, Х.А.Джахангірі., О.Дубкова, С.Кепещук), відмінність мовних картин світу в оригіналі і перекладі (Т.Баєва, Л.Бойко, С.Болдирєва, Л.Грішаєва), категоризацію світу у різних лексикографічних працях (Л.Бабенко), мовну картину і метафору (Л.Балашова, С.Бітокова, О.Булгакова, І.Родіонова, Г.Скляревська, В.Грідасов, А.Залізняк; А.Шмельов), мовну картину світу у творах різних жанрів – казках, билинах, прислів'ях, загадках (І.Зайдман, М.Бобунова; Т.Бочина, З.Волоцька; О.Гронська), системність мовної картини світу (В.Белянін) та ін. Цей перелік можна продовжити (лише у картотеці авторки список праць дослідників мовної картини світу перевищує 600 джерел). Показово, що, як наголошує В.Сиров, «термін «картина світу» досить міцно увійшов до сучасного вітчизняного філософського і наукового словника. Вживання звичним і може навіть затертим» [8,с.17].

Одним з найменш досліджених є напрям освітньо–філософського осмислення мовної картини світу (цим займались О.Жарська, Р. Золотарьова, І.Курлова, С.Мишланова, В.Михайленко, Ю.Ковалюк). Саме у цьому напрямі мовна картина світу вивчається у даній статті, у якій відзначається актуальність такого осмислення на фоні розгляду деяких теорій.

Потреба у докладному огляді праць, предметом вивчення яких є мовна картина світу, знімається, позаяк існують роботи, що з різним ступенем охоплення репрезентують здобутки науковців–дослідників (філософів, мовознавців, психолінгвістів та ін.) у цій сфері. До таких належать праці С.Воркачова, Л.Готовкіної, А.Залізняк, Н.Кушиної та І.Малинівської, В.Піщальникової, А.Руднєва, М.Шигарєвої та ін. [2;3;5;6;7;9]. Зупинимося коротко лише на фрагментах найбільш видатних теорій, які, на наш погляд, дотичні до аналізу освітніх проблем з філософських позицій.

Феномен, позначений терміном «мовна картина світу», та явища, пов'язані з ним, вивчались філософами та мовознавцями з часів Аристотеля, проте цей феномен як поняття усвідомлений значно пізніше.

Поняття «мовна картина світу» бере початок від ідей Вільгельма фон Гумбольдта і неогумбольтіанців (Л.Вайсгербер та ін.) про внутрішню форму мови, з одного боку, та ідей американської етнолінгвістики, зокрема гіпотези лінгвістичної відносності Сепіра–Уорфа, – з іншої.

Німецький вчений Лео Вайсгербер (1899–1985) вперше впровадив поняття «мовна картина світу». Визнаючи заслуги Л.Вайсбергера як засновника теорії, сучасні науковці все ж не згідні з його ідеєю, за якою влада мови над людиною неподоланна, і вважають, що, хоча мовна картина світу накладає серйозний відбиток до особистість, дія її сили не є абсолютною. Поширенню теорії Лео Вайсбергера сприяла так звана гіпотеза «Лінгвістичної відносності Сепіра–Уорфа». Ця гіпотеза сформувалася під впливом праць засновників етнолінгвістики – американського антрополога Франца Боаса (1858–1942), погляди якого сформувались під впливом лінгвістичних переконань Вільгельма фон Гумбольдта, який вважав: у мові втілюються культурні уявлення спільнот людей, що користуються цією мовою. Тези Ф.Боаса щодо класифікаційної функції мови ґрунтувались на тривіальному, на перший погляд, уявленні: число граматичних показників у конкретній мові відносно невелике, число слів значно більше, але також кінцеве, число ж явищ, позначених мовними одиницями, нескінченне. Отже, мова використовується для позначення класів явищ, а не кожного з них. Класифікацію цих явищ кожна мова здійснює своєрідно. У класифікаціях мова звужує універсальний концептуальний простір, вибираючи з нього ті компоненти, які у межах певної культури визнаються суттєвими. Учень Ф.Боаса Едуард Сепір (1884–1939) та учень останнього Бенджамін Лі Уорф (1897–1941), відштовхуючись від поглядів видатного антрополога, сформулювали гіпотезу про лінгвістичну відносність, що є проявом релятивізму у мовознавстві, позаяк через суб'єктивно–ідеалістичну позицію вчення абсолютизується відносність людських знань, заперечуються моменти істинного у них, і на цій підставі заперечується об'єктивна істина та пізнаваність світу. У теорії йдеться й про те, що процеси сприйняття і мислення людини зумовлені етноспецифічними особливостями мови. Згідно з гіпотезою, існуючі у свідомості людей системи понять, а, отже, й суттєві особливості їх мислення, визначаються мовою, носіями якої вони є.

Бенджаміна Лі Уорфа належить вважати засновником досліджень ролі мовної метафори у концептуалізації дійсності. Вчений продемонстрував, як переносне значення може впливати на функціонування слова. Б.Уорф, який працював у страховій компанії і мав освіту інженера–хіміка, звернув увагу на те, що люди недооцінюють пожежонебезпечність пустих цистерн, незважаючи на можливу наявність у них парів бензину. Причину поведінки людей Б.Уорф пов'язував з назвою цих цистерн – *empty gasoline drums* «пусті цистерни [з–під] бензину». Англійське слова *empty* (до речі, як і

його російський та український еквіваленти: рос. *пустой,* укр. *пустий*) як напис на цистерні припускає не лише наявність значення «відсутність вмісту, для зберігання якого ця ємкість призначена», а й переносного – «незначне; неважливе; те, що не має серйозних наслідків» (*пусті обіцянки, пусті погрози*). Саме це переносне значення, на думку науковця, є основою того, що ситуація з пустими цистернами сприймається носіями як безпечна. Безперечно, напис міг вплинути на поведінку людей згаданим чином, проте лише у тому випадку, коли у їхньому комунікативному досвіді не було б випадків його вживання як імператива про небезпеку Слід брати до уваги: якщо б певна спільнота людей домовилась позначати словом *пустий* пожежу, то всі, як один, почувши його, вискакували б на вулицю, рятуючись. Це дійсно так, і в історії фіксуються випадки, коли первісно нейтрально забарвлені слова набували загрозливого значення. Наприклад, слово *концтабір* первісно мало значення «пункт, у якому зібрано, сконцентровано людей для їх відправлення в інше місце», проте у наш час, хіба що з відповідною метою, пересильний пункт так не назвуть. Найбільш відомими послідовниками Бенджаміна Лі Уорфа у сфері дослідження метафори є Дж.Лакофф і М.Джонсон, які, починаючи з 1980–х років, довели: мовні метафори відіграють важливу роль не тільки у поезії, вони структурують наше буденне сприйняття і мислення.

Сучасні науковці тлумачать принцип лінгвістичної відносності передусім як гіпотезу, що потребує перевірки. Щодо вивчення мовної метафори це означає дослідження цього явища з позицій культурної зумовленості і залежності від біопсихологічних якостей людини. Дж.Лакофф, З.Кьовечеш та інші науковці дослідили, наприклад, що у багатьох мовах – не споріднених, типологічно не подібних – емоції представлені у контексті «тіло як вмістилище емоцій». При цьому для різних культур може бути властива внутрішньомовна варіативність, пов'язана з тим, яка частина тіла (або все тіло разом) «відповідає» за дану емоції, у вигляді якої субстанції (твердої, рідинної або газоподібної) описуються почуття. Злість і гнів у багатьох мовах, у тому числі в російській та українській, метафорично пов'язують з високою температурою рідини – *закипів від злості, гніву, ненависті.* Вмістищем цих почуттів є груди, серце (пор. *защемило у серці, грудях; злість переповнила груди, гнів клекоче у грудях*). У японській мові (К.Мацуки) гнів міститься не в грудях, а у тій частині тіла, що позначається як *hara* «брюшна порожнина, нутро»: розсердитися у японській мові позначається *hara ga tatsu* «нутро піднімається». Чи доцільно знати педагогу такі відмінності? Мабуть, так, адже такі знання потрібні для будь–якого вчителя іноземної мови. Без цих знань викладання не можливе, адже, засвоюючи чужу мову, людина повинна одночасно засвоювати новий світ. З іншомовним словом учень ніби транспонує в свою свідомість, у свій світ поняття з іншої культури.

Вивченням мовної картини світу займалось багато дослідників, серед яких можна відзначити Ю.Апресяна, А.Вежбицьку, А.Залізняк, І.Левонтіну та ін. Сучасні уявлення про мовну картину світу виклав Юрій Дереникович Апресян (народ. 1930) та його прибічники [1]. Коротко їх можна викласти так. кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття та організації світу, а репрезентовані у мові значення складаються в певну єдину систему поглядів, яка нав'язується як обов'язкова всім носіям мови і є мовною картиною спільноти; властивий мові погляд на світ частково універсальний, частково національно специфічний, так що носії різних мов можуть бачити світ дещо по–різному, через призму своїх мов;

мовна картина світу «наївна» в тому сенсі, що в багатьох суттєвих деталях відрізняється від наукової картини світу, проте наївні уявлення зовсім не примітивні, вони у багатьох випадках не менш складні і цікаві, ніж наукові, позаяк здатні служити надійним провідником у світ цієї мовної картини; у наївній картині світу можна виділити наївну геометрію, наївну фізику тощо, а з їх аналізу можна формувати уявлення про основи існування певної культури, спільноти, що дає можливість зрозуміти їх краще [7].

Безперечно, «вивчення мовної картини світу уявляється важливим для багатьох наук (лінгвістики, філософії, соціології, психології, менеджменту, культурології, етики, етнографії, історії та ін.). Ці знання дають можливість вивчити людину глибше, зрозуміти невідомі ще принципи її діяльності, відкрити дорогу до нових ще незвіданих горизонтів розуміння людської свідомості і буття» [7]. Результати досліджень мають не лише наукову, а й прикладну цінність – вони можуть використовуватися в навчально–виховній діяльності, адже формування в освітньому середовищі мовної картини світу означає формування єдиної відображеної у мові системи поглядів, яка нав'язується як обов'язкова всім носіям мови, це та точка опори, що служить основою для соціалізації особистості на порозі її активної участі у спільноті. Чи спрямовувалась освітня діяльність на формування мовної картини світу у попередні епохи? Безперечно, так, проте у наш час цей напрям освітньої діяльності став особливо актуальним, адже радикальні зміни в соціальному житті, пов'язані з його демократизацією та переходом до ринкових відносин і глобальних зрушень, потребують змін у змісті та формах виховання, умови якого ускладнюються кризовими явищами в країні, суспільстві, світі. У ринковому. глобалізмі відсутні людина та її самоцінність, йому не притаманний гуманізм, він ґрунтується на економічній доцільності та прагматизмі [4,с.331]. Навчальні заклади сприяють формуванню не унікальних особистостей, що володіють фундаментальними знаннями, а пересічних фахівців з прагматичними запитами – знайти роботу і мати хороший заробіток. «Рівень прибутків, – слушно зауважує О.П. Кивлюк, – почав визначати успішність людини в житті» [4,с.332].

Освітня криза тісно пов'язана з посиленням прагматизму у навчанні (сучасна молодь часто розмірковує: якщо знання не сприяють покращенню соціального статусу, не допомагають у пошуку роботи, то навіщо вони?), а деколи й з деформаціями морального характеру (якщо у суспільстві процвітають особи, що не дотримуються правил моралі, то чому ми повинні їх дотримуватися?). Між тим не хлібом єдиним жива людина, інакше було б все одно, який прапор майорить на Верховною радою та яким словом позначають нашу країну. Роль педагога в сучасній освіті набуває особливого значення – його надзавданням є сприяти формуванню у свідомості дітей та молоді світоглядних переконань, що слугували б їм основою у самостійному житті. Репрезентована у мові картина світу має особливе значення, і тому. «у освіта, яка стає нормою для XXI століття, повинна забезпечити формування в молоді цілісної картини світу, здатності до адекватної орієнтації в різних життєвих ситуаціях, у тому числі в ситуації невизначеності» [13,с.157].

Список використаних джерел

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды / Юрій Апресян. – Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – 767 с.

2. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании/ С.Г.Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.

3. Готовкіна Л. Мовна картина світу: психолінгвістичний аспект / Лілія Готовкіна // Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу «Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав–Хмельницький. – №15. – 2008. – С. 72–74.

4. Кивлюк О.П. Проблеми трансформації змісту та технологій навчання під впливом інформаційної революції / Ольга Кивлюк // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 28. – С.329–334.

5. Кушина Н.І. Фольклорна картина світу [Електронний ресурс] / Н.І.Кушина, І.І.Малиновська. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Philologia/24513. doc.htm.

6. Пищальникова В.А. Содержание понятия картина мира в современной лингвистике [Електронний ресурс] / В.А.Пищальникова. – Режим доступу: http://elib.altstu.ru/elib/books/Files/1998–01/13/pap_13.html.

7. Руднев А. Языковая картина мира [Електронний ресурс] / Андрей Руднев. – Режим доступу: http://socupr.blogspot.com/2009/11/blog–post_5074.html

8. Сыров В.Н. Значение «Картины мира» в современной науке и философии / В.Н.Сыров // Картина мира: модели, метода, концепты. Материалы Всероссийской междисциплинарной школы молодьгх ученых «Картина мира: язык, философия, наука». – 1–3 ноября 2001. – Томск: Издание ТГУ, 2002. – С.17–22.

9. Шигарєва М.О. Роль мовної картини світу у соціальному пізнанні (історико–філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец.: 09.00.05 – «Історія філософії» / Марина Шигарєва. – Дніпропетровськ, 1996. – 16 с.

10. Ярошенко А.О. Потенціал і ефективність освітньо–інформаційної політики / Алла Ярошенко. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 256 с.

Ашиток Н.И. Языковая картина мира позиции образовательных вызовов современности

Роль педагога в современном образовании приобретает особое значение. Его сверхзадачей является способствовать формированию в сознании детей и молодежи мировоззренческих убеждений, которые служили бы основой в самостоятельной жизни. Языковая картина в этом процессе имеет особенное значение, ведь она способствует успешному становлению молодежи.

Ключевые слова: *языковая картина мира, мировоззренческие убеждения молодежи, мировоззрение.*

Ashitok, N. I. Linguistic picture of the world from position of educational problems of contemporaneity

The role of teacher in modern education takes on the special significance. His supertask is instrumental in forming in consciousness of children and young people of world view persuasions which would serve as basis in independent life. A linguistic picture in this process has the special value, in fact instrumental in the successful becoming of young people.

Key words: *the linguistic picture of the world, young people of world view persuasions, world view.*

УДК 373 +376.2

Покась В.П.

Загальноосвітні школи-нтернати як навчально-иховні заклади нового типу: особливості становлення та розвитку

Аналізуються проблеми становлення та розвитку загальноосвітніх шкіл–інтернатів як особливих закладів для навчання та виховання дітей з особливими потребами.

Ключові слова: *освіта, людина, діти з особливими потребами, інтернатна освіта, виховання, культура.*

Загальноосвітні школи–інтернати як навчально–виховні заклади нового типу створені в Радянському Союзі у 1956 р. Започаткування цих шкіл відкрило нову сторінку в історії розвитку народної освіти в системі суспільного виховання, як найбільш ефективної форми підготовки підростаючого покоління до активної участі у будівництві нового суспільства. На з'їзді наголошувалося: «потрібно поставити справу виховання дітей незмірно краще і досконаліше, бо ми повинні формувати не кастовий пласт аристократії, глибоко ворожий народові, а будівників нового суспільства, людей високої душі і високих ідеалів, самовідданого служіння своєму народові, який іде в авангарді всього прогресивного людства.

У таких школах повинні бути просторі світлі класи, гарні спальні, впорядковані їдальні, дбайливо обладнані центри для будь–якого роду позакласних занять, які б забезпечували всі умови для всебічного фізичного і духовного розвитку молодого громадянина...

Важко переоцінити величезне значення цієї системи виховання. На цю справу не треба шкодувати коштів і зусиль, бо вони окупляться сторицею»[1,с.17].

У червні 1956 року ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР своєю постановою зобов'язали Міністерство освіти України, виконкоми обласних Київської і Севастопольської міських Рад депутатів трудящих відкрити в республіці з 1 вересня 1956 року перші 50 загальноосвітніх шкіл–інтернатів.

Подальша організація та невпинний розвиток шкіл–інтернатів припадає на роки шостої п'ятирічки (1956–1960 рр.).

На виконання постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 15 вересня 1956 року «Про організацію шкіл–інтернатів»та «Про заходи, пов'язані з організацією шкіл–інтернатів»ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР прийняла постанову від 20 жовтня 1956 року «Про заходи по дальшому розвитку мережі шкіл–інтернатів в Українській РСР», в яких встановлюється кількість вихованців у школах–інтернатах України до 1960 року – не менше 200 тис. чоловік, затверджується план розподілу контингентів вихованців між областями на 1956–1960 роки (див. табл. 2.4). Також визначається

порядок прийому учнів до шкіл–інтернатів, де зазначалось, що «в першу чергу приймаються діти одиноких матерів, інвалідів війни та праці, сироти та діти, для виховання яких відсутні необхідні умови в сім'ї» [2,с.3].

До кінця 1956 року здійснювалось виготовлення технічної документації на будівництво перших 60 шкіл–інтернатів, розроблялись типові проекти цих шкіл на 210, 300, 450, 600 учнівських місць та приміщень до них.

На роботу до шкіл–інтернатів направлялись досвідчені керівники, кращі вчителі загальноосвітніх масових шкіл, вихователі дитячих будинків, які мали відповідну освіту та достатній стаж педагогічної роботи.

При інститутах удосконалення вчителів організовувались і проводились курси підготовки вихователів шкіл–інтернатів. Міністерство освіти рекомендувало: «враховуючи дальше розширення мережі цих шкіл, на ці курси слід посилати вчителів, яких передбачається використати в новоутворених школах–інтернатах.

На курсах, поряд з ознайомленням з найважливішими питаннями змісту і організації виховної роботи з дітьми, повинен бути детально проаналізований нагромаджений досвід роботи в школах–інтернатах і рекомендовані заходи щодо її поліпшення» [3,с.18].

З метою надання школам–інтернатам практичної допомоги в навчально–виховній роботі та вивчення і узагальнення досвіду діяльності цих шкіл наказами Міністерства освіти України № 90/77 від 4 березня 1957 року та № 109 від 15 березня 1957 року до всіх шкіл–інтернатів були прикріплені університети та педагогічні інститути.

Для видання у 1957 році збірника «З досвіду роботи шкіл–інтернатів»та методичного посібника «На допомогу вихователям, завучам і директорам з питань навчально–виховної роботи»доручено окремим кафедрам університетів та педагогічних інститутів опрацювати розгорнуті проекти тем, обраних для вивчення та узагальнення досвіду роботи цих шкіл [4,с.11].

Педагогічні колективи Харківських шкіл–інтернатів №1 і №4, Запорізької №1, Київської №1, Миколаївської №1, Єнакіївської та інших шкіл, незважаючи на ряд труднощів організаційного періоду, домоглися певних успіхів у навчально–виховній роботі.

Разом з тим, виникало багато проблем в організації шкіл–інтернатів. Окремі обласні відділи народної освіти та директори шкіл, маючи численну кількість заяв батьків про зарахування їхніх дітей до шкіл–інтернатів, усе ж не зуміли забезпечити своєчасне і повне укомплектування цих шкіл учнями. Особливо великий недобір учнів мав місце у Ворошиловградській, Сталінській, Херсонській областях.

У низці шкіл–інтернатів не було забезпечено першочерговий прийом дітей–сиріт, дітей одиноких матерів.

Не всі школи–інтернати мали відповідні штати педагогічних працівників.

Станом на 1 березня 1957 року в школах–інтернатах з 1326 вчителів і вихователів працювало 53 чоловік, які не мали навіть середньої освіти. В Артемівській школі–інтернаті з 14 вихователів 4 не мали середньої освіти. У Львівській школі–інтернаті Херсонської області, працювало лише 6 вихователів замість 14. У Тульчинській школі–інтернаті Вінницької області, протягом трьох місяців замінено 10 вихователів [5,с.12–15].

Навчально–матеріальна база ряду шкіл–інтернатів забезпечувалась недостатньо і тому мінімум практичних і лабораторних робіт, передбачених програмами, не виконувався.

Із загального числа 44 шкіл–інтернатів, де працювали сьомі класи, не мали фізичних кабінетів 4 школи, хімічних – 17, біологічних – 16. У 17 школах не було створено майстерень по металу, а в 9 школах – по дереву.

Не в усіх школах–інтернатах була відповідна матеріальна база для фізичного виховання учнів. Спортивні зали або кімнати для фізкультури мали 40 шкіл–інтернатів, а спортивні майданчики – лише 25 шкіл [6,с.4].

Для подолання цих труднощів уряд України вживав ряд заходів. Постановою Ради Міністрів УРСР від 15 червня 1957 року № 615 було затверджено Положення про школи–інтернати Міністерства освіти УРСР. У цьому положенні було визначено структуру інтернатних закладів, окреслено питання організації навчально–виховного та лікувально–реабілітаційного процесу, управління, фінансово–господарської діяльності цих закладів, контролю за їх роботою.

Наступною постановою уряду від 23 липня 1957 року № 819 «Про дальше розширення мережі шкіл–інтернатів в Українській РСР»було затверджено перелік 18 шкіл–інтернатів, які відкривались до початку 1957/58 навчального року. Виділялись додатково кошти на їх будівництво та матеріально–технічне оснащення.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 9 серпня 1957 року № 892 «Про додаткові заходи, пов'язані з організацією роботи шкіл–інтернатів»Міністерству освіти надано право вносити, в разі необхідності, окремі зміни в асигнуванні на утримання дітей, адміністративного, навчально–допоміжного та обслуговуючого персоналу, а також встановлено тривалість відпустки вихователям шкіл–інтернатів.

Уряд України у Постанові від 31 січня 1959 року № 131 «Про заходи щодо розширення мережі шкіл–інтернатів в Українській РСР у 1959 році»відзначав, «що більшість облвиконкомів не виконали встановленого на 1958 рік плану розширення мережі шкіл–інтернатів, внаслідок чого в республіці станом на 1 січня 1959 року школами–інтернатами охоплено лише 23,6 тис. вихованців замість 30 тис. за планом» [7,с.4]. Особливо незадовільно виконувався план охоплення дітей школами–інтернатами в Житомирській, Кіровоградській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській областях.

Виконкоми Дрогобицької, Кримської, Луганської, Одеської, Харківської областей і м. Києва не забезпечили школи–інтернати необхідними приміщеннями, через що в 1958 році не провели набір до перших класів.

У Житомирській, Кіровоградській, Харківській областях у 1957 та 1958 роках не було збудовано жодного гуртожитку для шкіл–інтернатів. Низка облвиконкомів і на початку 1959 року не виділили необхідних асигнувань на будівництво навчальних корпусів, гуртожитків та підсобних приміщень для шкіл–інтернатів, що поставило під загрозу виконання плану на 1959 рік з розширення мережі шкіл–інтернатів.

Ураховуючи велике державне значення дальшого розвитку мережі шкіл–інтернатів і значне збільшення контингенту вихованців цих шкіл відповідно до народногосподарського плану на 1959 рік, Рада Міністрів постановила:

«1. Зобов'язати виконкоми обласних Київської та Севастопольської міських рад депутатів трудящих і раднаргоспи:

а) взяти під особливий контроль будівництво навчальних корпусів і гуртожитків шкіл–інтернатів, як найважливіше і першочергове будівництво;

б) скласти і затвердити графік будівництва і введення в дію шкіл–інтернатів і протягом першого кварталу 1959 року розгорнути роботу на всіх об'єктах;

2. Виділити в 1959 році на будівництво та обладнання гуртожитків для шкіл–інтернатів капіталовкладення в розмірі 565,59 млн. крб. і ввести в дію 314,35 тис. кв. м жилої площі.

3. Зобов'язати Держплан УРСР виділити Міністерству освіти УРСР на 1959 рік для обладнання навчальних корпусів і гуртожитків шкіл–інтернатів меблями на суму 40 млн. крб.

4. Зобов'язати Держплан УРСР у плані матеріально–технічного забезпечення на 1959 рік передбачити виділення Міністерству освіти УРСР для обладнання шкіл–інтернатів матеріалів, обладнання та устаткування відповідно до встановлених норм.

5. Зобов'язати Міністерство освіти УРСР забезпечити своєчасне укомплектування шкіл–інтернатів кваліфікованими керівниками і педагогічними кадрами» [8,с.4–6].

На виконання постанови Міністерство освіти України взяло під свій контроль будівництво та забезпечення новостворених шкіл–інтернатів. До 1 березня 1959 року було розроблено нове Положення про школи–інтернати УРСР відповідно до завдань перебудови системи народної освіти, яке затверджено колегією міністерства. До кінця навчального року переглянуто і зміцнено педагогічні та керівні кадри шкіл–інтернатів за рахунок найбільш досвідчених учителів і керівників масових шкіл. Протягом липня–серпня 1959 року організовано курси для їх перепідготовки. У серпні 1959 року проведено республіканські педагогічні читання з питань навчально–виховної роботи в школах–інтернатах.

Виконання рішень уряду щодо розширення мережі та зміцнення матеріально–технічної бази шкіл–інтернатів закріпив Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», в якому утверджувалася організація шкіл–інтернатів за типом восьмирічних або середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням, а також вважалося за потрібне забезпечити повне охоплення дітей та підлітків з вадами фізичного та психічного розвитку школами–інтернатами і поліпшення їхньої професійної підготовки.

Серйозним поштовхом до подальшого розвитку шкіл–інтернатів стали рішення XXI з'їзду КПРС, який визнав за доцільне значно розширити мережу шкіл–інтернатів, покликаних розв'язати на більш високому рівні завдання підготовки всебічно розвинутих громадян нашої держави.

У постанові уряду «Про заходи по розвитку шкіл–інтернатів у 1959–1965 рр.», яка вийшла на виконання рішень з'їзду, було сказано: «В школі–інтернаті повинні бути створені найбільш сприятливі умови для всебічної середньої загальної і політехнічної освіти учнів, поєднання навчання з суспільно корисною працею, виховання у школярів високих

моральних якостей, забезпечення доброго фізичного розвитку і підготовки до практичної діяльності в різних галузях народного господарства» [9,с.3].

У постанові також відзначалося, що «школи–інтернати за короткий строк свого існування дістали широке визнання трудящих нашої країни і показали на практиці, що вони є найбільш вдалою формою виховання і навчання дітей Прагнення батьків віддати своїх дітей в ці школи зростає. Тим часом число шкіл–інтернатів зростає повільно, існуюча мережа цих шкіл не задовольняє потреб населення, а в ряді місць плани будівництва шкіл–інтернатів не виконуються» [9,с.4].

Поряд з цим було визнано за потрібне довести кількість учнів у школах–інтернатах на кінець семирічки в 1965 році до 2,5 млн. чоловік. Встановлено контингенти вихованців у школах–інтернатах по роках і по союзних республіках. Планувалося у цілому по країні кількість учнів у школах–інтернатах збільшити в 14 разів порівняно з 1958 роком.

Держплан України передбачив у плані на 1959–1965 роки капітальні вкладення на будівництво шкіл–інтернатів в обсягах, що забезпечували розміщення цього контингенту учнів. Також було включено до переліку показників планів розвитку народного господарства на ці роки введення в дію учнівських місць у навчальних корпусах і місць у гуртожитках шкіл–інтернатів.

Облвиконкоми та Міністерство освіти України розробили і затвердили заходи щодо розвитку шкіл–інтернатів у 1959–1965 роках, які передбачили спорудження навчальних, житлових і підсобних будинків для шкіл–інтернатів, пристосування з цією метою наявних придатних приміщень і звільнених адміністративних будинків, а також будівництво в сільській місцевості квартир для педагогічних працівників.

Урядом республіки було схвалено ініціативу передових колгоспів, які здійснювали будівництво шкіл–інтернатів за рахунок власних коштів, та рекомендовано облвиконкомам всемірно підтримувати та поширювати цей цінний досвід.

На виконання постанови колгоспи Хмельницької області першими в Україні розгорнули будівництво на власні кошти міжколгоспних шкіл–інтернатів у кожному районі. Активну участь у будівництві навчальних закладів нового типу брали учні старших класів, батьки та громадськість.

Міністерство освіти України розробило і подало до Ради Міністрів пропозиції щодо підготовки педагогічних працівників для шкіл–інтернатів. З 1 вересня 1959 року передбачалося розширення факультетів, які готують учителів–вихователів різних спеціальностей (іноземна мова, математика, біологія, історія, географія). Особливу увагу було звернено на докорінне поліпшення навчальної роботи в школах–інтернатах, трудового, естетичного та фізичного виховання, на поєднання навчання з продуктивною працею. У зв'язку з цим проведено ряд республіканських «Педагогічних читань»та підготовлено до видання масовим тиражем підручники, методичні посібники, монографії з досвіду роботи шкіл–інтернатів. За участю інших міністерств було внесено часткові зміни до чинних положень та інструкцій про норми забезпечення шкіл–інтернатів одягом, взуттям, м'яким інвентарем, про типові штати шкіл–інтернатів, про порядок та розміри оплати батьків за утримання дітей та ін. Радіо та преса систематично висвітлювали досвід роботи шкіл–інтернатів з питань здійснення політехнічного навчання і трудового виховання, організації

позакласної виховної роботи, літнього відпочинку вихованців, роботи з батьками тощо. Уже до початку 1959/60 навчального року відділи народної освіти Закарпатської, Луганської, Миколаївської, Тернопільської, Чернівецької областей провели значну роботу щодо розгортання мережі шкіл–інтернатів.

Проте в цих питаннях мали місце істотні недоліки. Так, річний план будівництва навчальних корпусів шкіл–інтернатів станом на 1 вересня 1959 року по Станіславській області було виконано лише на 31,2 %, по Одеській області – на 39 %, по Житомирській області – на 39,3 %.

У Черкаській області план будівництва гуртожитків для шкіл–інтернатів за сім місяців було виконано лише на 12,8 %. Невиконання плану капіталовкладень привело до того, що річний план з контингенту учнів у школах–інтернатах Черкаської області виконано лише на 54,7 %. Подібний стан справ був у Волинській, Одеській, Кримській областях та м. Києві [10,с.11].

Рада Міністрів УРСР 2 вересня 1959 року прийняла Постанову № 1353 «Про затвердження титульного списку шкіл–інтернатів, які організуються в 1959/60 навчальному році в Українській РСР», якою зобов'язала виконкоми Волинської, Київської, Кримської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Черкаської обласних Рад народних депутатів трудящих вжити додаткових заходів і забезпечити повне виконання плану 1959 року з контингенту вихованців у школах–інтернатах.

Цією постановою внесено до народногосподарського плану окремих областей і м. Києва часткові зміни з контингентів вихованців у школах–інтернатах на 1959 рік, а Міністерство фінансів УРСР зобов'язано було внести відповідні зміни до бюджетів областей та м. Києва.

Згідно із затвердженим списком в Україні в 1959/60 навчальному році створюється 155 шкіл–інтернатів з контингентом 42600 чоловік. Будувалися в основному типові навчальні корпуси та гуртожитки на 210, 240, 360, 420, 450, 600 учнівських місць. Школи–інтернати розміщувалися також у пристосованих будівлях.

Колегія Міністерства освіти УРСР, яка відбулася у січні 1960 року, відзначила, що план будівництва навчальних корпусів шкіл–інтернатів за 1959 рік виконано на 97 %, гуртожитків – на 90,4 % до річного плану [11,с.13].

Суттєво був недовиконаний план будівництва навчальних корпусів і, зокрема, особливо гуртожитків для шкіл–інтернатів у Житомирській, Кіровоградській, Полтавській, Черкаській областях. У цих областях за рахунок нового будівництва не було введено в дію жодного гуртожитку.

У Хмельницькій, Волинській, Кримській, Запорізькій, Луганській областях широко розгорнулося будівництво колгоспних і міжколгоспних шкіл–інтернатів.

За планом 1960 року значно збільшився обсяг асигнувань на будівництво шкіл–інтернатів. Вже у першому кварталі було виконано капітальних робіт майже на 200 млн. карбованців [11,с.14].

Поряд з цим виникали проблеми зі створенням належної навчально–матеріальної бази у новоорганізованих школах–інтернатах.

Так, у Бакаївській школі–інтернаті Черкаської області не було відкрито навчальних кабінетів, а в Козачанській та Чигиринській школах–інтернатах навчальні кабінети розміщувались у невеликих кімнатах

по 10–25 кв. м. У Станіславській № 2 та Перегінській школах–інтернатах Станіславської області, в Андрієво–Іванівській школі–інтернаті Одеської області не було створено навчальних майстерень. У Херсонській № 1 та Цурюпинській школах–інтернатах Херсонської області було обладнано лише по одній навчальній майстерні.

У ряді областей незадовільно вирішувалося питання матеріального забезпечення шкіл–інтернатів. У Дніпропетровській області з потрібного інвентарю та обладнання на визначену суму 9889,7 тисячі крб. на 15 серпня 1960 року було завезено тільки на 1776, 4 тисячі крб.

З бази постачання до шкіл–інтернатів було завезено лише тридцять відсотків потрібного м'якого інвентарю. У Кіровоградській області станом на 15 серпня 1960 року до шкіл–інтернатів ще не було завезено парт, які мали бути виготовлені місцевою промисловістю. Також не вистачало понад 300 ліжок, 190 матраців, 900 простирадл та ін. Наявні навчальні кабінети не були забезпечені всіма потрібними навчальними посібниками і приладами [12,с.22].

У багатьох областях та м. Києві не належним чином вирішувалося питання добору та розстановки керівних та педагогічних кадрів. Так, у школі–інтернаті № 3 м. Києва вісім учителів та вихователів не мали вищої освіти, з 76 учителів і вихователів, призначених до школи № 8, тільки 25 чоловік підібрано з числа осіб, які працювали в загальноосвітніх школах. У школі–інтернаті № 1 протягом 1959/60 навчального року замінено 25 учителів і вихователів, а в IV–А класі цієї школи за чотири роки (з I по IV кл.) було змінено 12 вихователів [13,с.7–8].

У зв'язку з цим Міністерство освіти України розробило і затвердило план підготовки та забезпечення шкіл–інтернатів педагогічними кадрами, зокрема вчителями праці та виробничого навчання, на 1960–1965 рр., а також план підготовки та перепідготовки вихователів. Визначено тематику і проведено курсові заходи для інспекторів обласних відділів народної освіти, які відповідають за роботу шкіл–інтернатів, а також для директорів та завучів шкіл–інтернатів, організованих у 1960 році.

Міністерство освіти України на засіданні колегії, яке відбулося в липні 1960 року, підбило підсумки будівництва об'єктів освіти за 6 місяців поточного року, де зазначалося, що річний план будівництва навчальних корпусів шкіл–інтернатів було виконано на 50,3 %, гуртожитків – на 40 %. Дуже незадовільно будувалися школи–інтернати у Вінницькій області, де річний план виконано за півріччя на 36 % та гуртожитків – на 41,5 %, в Закарпатській області відповідно на 32,6 % і 44 %, Кіровоградській області – на 35 % і 33 %, в Черкаській області – на 41 % і 38 % річного плану [14,с.13–14].

На колегії 30 січня 1961 року було підбито підсумки будівництва шкіл–інтернатів за 1960 рік. Наголошувалося, що план цього будівництва виконано по навчальних корпусах – на 94,7 %, гуртожитків – на 90,7 %. Введено гуртожитків для шкіл–інтернатів на 263,5 тисяч квадратних метрів. Річний план будівництва навчальних корпусів шкіл–інтернатів за обсягом капіталовкладень у Закарпатській області виконано на 64 %, Чернігівській області – на 79,7 % та Черкаській області – на 87 %; щодо гуртожитків для шкіл–інтернатів у Волинській області – на 80,4 %, Хмельницькій області – на 67,1 % [15,с.17–18].

До початку 1961/62 навчального року було відкрито 25 санаторних шкіл–інтернатів для дітей з малими та затихаючими формами туберкульозу на 5500 учнівських місць. Усі вони були повністю укомплектовані педагогічними та медичними працівниками.

Це були перші санаторні школи–інтернати певного профілю в Україні. Мережа їх почала розширюватись лише з 1967 року шляхом перепрофілювання шкіл–інтернатів загального типу.

За державним планом у 1961 році збудовано і введено в дію навчальних корпусів на 61 тисячу учнівських місць, гуртожитків для шкіл–інтернатів на 218 тисяч квадратних метрів житлової площі.

План будівництва шкіл–інтернатів у Закарпатській, Львівській, Полтавській, Сумській, Харківській, Херсонській виконано лише на 83–93 %. По республіці річний план будівництва навчальних корпусів виконано на 94%, а з введення в дію на 80 %, з гуртожитків для шкіл–інтернатів відповідно на 92 і 81 % [16,с.2].

Незважаючи на те, що школи–інтернати підлягали введенню в дію у III кварталі, тобто до початку 1961/62 навчального року, лише 40 % цих об'єктів було прийнято в експлуатацію до 1 вересня 1961 року, а в Закарпатській, Одеській, Сумській і Херсонській областях до початку навчання не було введено в дію жодної школи–інтернату. Крім того, низка шкіл–інтернатів у Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Кіровоградській, Львівській, Чернігівській областях та м. Києві було введено в дію з недоробками та низькою якістю виконаних робіт [16,с.3].

На той час в Україні функціонувало 477 шкіл–інтернатів з контингентом 168,8 тисячі учнів [17,с.186–201].

У травні 1962 року відбулася республіканська нарада директорів шкіл–інтернатів, керівників органів народної освіти за участю керівників уряду України. Учасники наради звернули увагу присутніх на те, що органи народної освіти досягли певних успіхів у створенні необхідних умов для ритмічної роботи шкіл–інтернатів, проте в організації навчального процесу і виховної роботи були й істотні недоліки: багато вихованців не встигали з ряду предметів, якість знань учнів не відповідала вимогам. Враховуючи пропозиції і побажання учасників наради, Міністерство освіти спільно з науковцями випустили спеціальний збірник матеріалів на допомогу педагогічним працівникам шкіл–інтернатів.

Для узагальнення і популяризації передового педагогічного досвіду вчителів, вихователів, працівників органів народної освіти в Україні почали систематично проводити читання і науково–практичні конференції, де широко обговорювалися питання навчання і виховання дітей в умовах шкіл–інтернатів.

Такі конференції, наради, семінари та читання відігравали велику роль у поліпшенні керівництва навчально–виховним процесом шкіл–інтернатів [18,с.278].

Ряд заходів розроблялось Міністерством освіти УРСР для поліпшення роботи загальноосвітніх шкіл–інтернатів. До 1 вересня 1962 року було забезпечено виконання народногосподарського плану з контингентів учнів. Завершувалося створення для кожної школи–інтернату необхідної навчально–матеріальної бази та навчально–підсобних господарств. Усі школи–інтернати укомплектовано відповідними керівними та педагогічними кадрами.

Також було опрацьовано й подано на затвердження Положення про школи–інтернати, про дитяче самоврядування в школі, про навчально–виробничі майстерні, про навчально–підсобне господарство школи–інтернату, правила внутрішнього розпорядку. Видано інструктивно–методичні листи з питань організації навчально–виховного процесу.

У вересні 1962 року Рада Міністрів УРСР затвердила нові типові штати шкіл–інтернатів, поширила на навчально–підсобні господарства цих шкіл типові штати підсобних сільських господарств дитячих будинків, надала право Міністерству освіти передбачити в кошторисах шкіл–інтернатів асигнування на оплату за підміну вихователів у період їхніх відпусток, у вихідні і святкові дні, а також встановила з підвищенням на 20 % ставки заробітної плати звільненим старшим вихователям.

У грудні 1962 року Міністерством освіти було підсумовано виконання народногосподарського плану за рік щодо введення в експлуатацію нових шкіл–інтернатів. Відзначалось, що у більшості областей, зокрема у Вінницькій, Запорізькій, Київській, Миколаївській, Одеській, Чернівецькій, план з контингентів учнів було виконано своєчасно.

Проте окремі відділи народної освіти незадовільно вели роботу з будівництва приміщень для шкіл–інтернатів, пустили на самоплив питання прийому дітей до цих шкіл, внаслідок чого не забезпечили виконання народногосподарського плану. Значне недовиконання було у Дніпропетровській, Донецькій, Кримській, Луганській, Львівській, Сумській, Хмельницькій областях та м. Києві.

У ряді випадків допускався значний відсів учнів із шкіл–інтернатів, а відділи народної освіти не вживали належних заходів щодо запобігання відсіву та поповнення класів учнями замість тих, які вибули. Окремі класи існували з неповною кількістю, в той час, як інші класи були перевантажені. Так, у Миронівській школі–інтернаті Донецької області навчалося лише 324 учні замість 370 учнів. У Верхнянській школі–інтернаті Луганської області в II класі навчалося тільки 8 учнів, в Ольхівській школі–інтернаті цієї ж області в I класі – 13 учнів, II класу не було, а в III класі – 31 учень [19].

У зв'язку з таким становищем Рада Міністрів УРСР дозволила ввести в дію у середині навчального року новозбудовані школи–інтернати. Збільшила на 1962 рік контингент учнів у школах–інтернатах Закарпатської області на 250 чоловік і Хмельницької області на 240 чоловік, зменшивши цей контингент у Дніпропетровській області на 130 чоловік та у м. Києві на 360 чоловік [19,с.2,11–12].

У липні 1963 року в Міністерстві освіти УРСР було розроблено та затверджено організаційні заходи щодо розвитку мережі шкіл–інтернатів усіх типів на період 1964–1970 рр., якими передбачалося будівництво шкіл–інтернатів переважно у сільській місцевості, розширення мережі санаторних шкіл–інтернатів, охоплення навчанням дітей, які перехворіли на поліомієліт, туберкульоз, та дітей з вадами фізичного та розумового розвитку.

У цей же час було затверджено Положення про навчально–підсобне господарство школи–інтернату та Інструкцію про санітарні правила утримання загальноосвітніх шкіл і навчальних приміщень шкіл–інтернатів.

На початок 1963/64 навчального року кількість шкіл–інтернатів загального типу у республіці зростає з 529 до 537, а їхній контингент збільшується з 204,2 тисячі до 212,5 тисячі учнів [20,с.2].

Удосконалюється мережа шкіл–інтернатів за рахунок зменшення кількості середніх шкіл–інтернатів, зростає кількість восьмирічних шкіл (на 84), що створює сприятливі умови для охоплення суспільним вихованням дітей шкільного віку.

Щоб надати конкретну допомогу школам–інтернатам і залучити широку громадськість до виконання взятих зобов'язань щодо своєчасної підготовки шкіл до нового навчального року, в ряді областей це питання обговорювалося на виконкомах і сесіях місцевих Рад депутатів трудящих.

Вагому роботу щодо зміцнення матеріальної бази провели школи–інтернати та відділи народної освіти Кіровоградської, Хмельницької, Сумської областей. Наприклад, у Хмельницькій області для шкіл–інтернатів добудовано 14 класних кімнат, введено в дію навчальний корпус Ізяславської школи–інтернату для дітей з наслідками поліомієліту та церебральним паралічем, гуртожиток у Берездівській школі–інтернаті. Добудовані приміщення гуртожитків Базарської та Корнинської шкіл–інтернатів Житомирської області, завершено будівництво теплиці у Бучанській та овочесховища у Васильківській школах–інтернатах Київської області. У багатьох школах–інтернатах було проведено капітальний ремонт. Так, у Сімферопольській школі–інтернаті № 3 закінчено ремонт їдальні, а в Керченській № 2 – добудовано їдальню на 150 посадочних місць. У Кіровоградській області станом на 20 липня 1964 року було повністю відремонтовано і підготовлено до початку навчання всі школи–інтернати. Також завершено ремонт навчальних і спеціальних корпусів у школах–інтернатах Донецької області.

У цьому навчальному році школи–інтернати України мали 2018 навчальних кабінетів та 1242 навчальні майстерні. Навчальні кабінети поповнювалися наочними посібниками, зокрема за рахунок виготовлених силами учнів. Лише за літній період учнями Мелітопольської школи–інтернату № 2 Запорізької області виготовлено 20 приладів і діючих моделей з фізики, 19 муляжів, 5 рельєфних карт та 200 різних таблиць [21,с.16].

На той час у школах–інтернатах працювало 20,9 тисячі вчителів і вихователів, з яких 71,3 відсотка мали вищу і незакінчену вищу освіту. На початок навчального року педагогічні колективи шкіл–інтернатів значно поповнилися молодими фахівцями, які закінчили педагогічні училища, інститути та університети.

В усіх областях України проводилася робота щодо підвищення професійної кваліфікації педагогічних працівників шкіл–інтернатів (курси, кущові методичні об'єднання, педагогічні читання, семінари і практикуми на базі опорних шкіл та ін.).

Разом з тим у ході підготовки шкіл–інтернатів до нового 1964/65 навчального року у ряді областей виникало багато проблем та мали місце серйозні недоліки. Так, Вінницький, Кіровоградський, Черкаський обласні сільські та Дніпропетровський, Запорізький, Миколаївський промислові відділи народної освіти безпідставно скоротили контингенти учнів шкіл–інтернатів, передбачені народногосподарським планом.

Закарпатський, Запорізький, Миколаївський промислові обласні відділи народної освіти та Київський міський відділ народної освіти не виконали постанови уряду щодо відкриття шкіл–інтернатів для дітей, які перенесли поліомієліт.

Окремі облвно не виконали плани прийому учнів до перших класів. Так, у школах–інтернатах Запорізького промислового облвно станом на 20 липня 1964 року до перших класів прийнято лише 69,8 відсотка потрібної кількості дітей, а в окремих школах області – ще менше (в Молочанській – 23,3%, Запорізькій №9 та Терпінівській – 17%). У цій області також незадовільно використовувалися бюджетні асигнування на капітальний ремонт. За перше півріччя 1964 року кошти використані лише на 30%.

Не краще використовувалися і державні капіталовкладення у будівництво шкіл–інтернатів Кіровоградської, Кримської, Луганської та Черкаської областей, де за перше півріччя 1964 року план виконано лише на 29–47 %.

У більшості шкіл–інтернатів Запорізької та Херсонської областей виявилися занедбаними спортивні та географічні майданчики, а в деяких школах їх не було зовсім. У такому ж стані знаходилися і навчально–дослідні ділянки.

До початку нового 1964/65 навчального року школи–інтернати недостатньо були забезпечені підручниками. Частина шкіл–інтернатів Львівської та Херсонської областей була зовсім не забезпечена зошитами.

Деякі обласні відділи народної освіти не приділяли належної уваги добору і розстановці педагогічних кадрів та укомплектуванню шкіл–інтернатів фахівцями з вищою освітою і відповідним педагогічним досвідом. Так, із 352 педагогічних працівників шкіл–інтернатів Запорізької області 154 чоловіки не мали вищої освіти, 116 осіб мали середню педагогічну та загальну середню освіту, а заочно навчалося лише 37 працівників.

Частина шкіл–інтернатів на 1 вересня 1964 року була не повністю укомплектована педагогічними кадрами.

Питання підготовки до нового 1964/65 навчального року розглядалося на засіданні колегії Міністерства освіти України 31 липня 1964 року, де було прийнято ухвалу, в якій зазначалося:

«Обласним відділам народної освіти:

- забезпечити безумовне виконання народногосподарського плану по контингентах учнів шкіл–інтернатів, головним чином за рахунок збільшення контингентів учнів I–VIII класів;
- визначити школи–інтернати, в яких у 1964/65 навчальному році будуть працювати IX класи і укомплектувати їх лише за рахунок учнів, що залишились без опіки батьків і виявили успіхи та старанність у навчанні, батьки яких знаходяться у довготривалих відрядженнях у зарубіжних країнах або у віддалених районах СРСР;
- залучити до участі в серпневих нарадах всіх педагогічних працівників шкіл–інтернатів; організувати на базі кращих шкіл–інтернатів (опорних) роботу секцій вихователів; провести нараду директорів, завучів та старших вихователів шкіл–інтернатів;
- до 1 жовтня ц. р. вивчити питання удосконалення мережі шкіл–інтернатів та подати пропозиції Міністерству освіти»[21,с.17–18].

На початок 1964/65 навчального року в 544 школах–інтернатах України навчалося 220,2 тисячі чоловік – на 7,7 тисячі більше проти минулого року.

На виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1964 року № 635 «Про перетворення виховних колоній для неповнолітніх у спеціальні школи і спеціальні професійно–технічні училища»і для поліпшення роботи з виправлення важковиховуваних та перевиховання підлітків, які вчинили правопорушення, Рада Міністрів УРСР прийняла 2 листопада 1964 року постанову № 1115, якою зобов'язала протягом січня 1965 року:

«Перетворити виховні колонії для неповнолітніх Міністерства охорони громадського порядку УРСР у спеціальні школи Міністерства освіти УРСР і спеціальні професійно–технічні училища Головного управління професійно–технічної освіти при Раді Міністрів УРСР [22,с.12]».

На початку 1965 року було реорганізовано 5 дитячих виховних колоній у Бережанську Тернопільської області, Макіївську Донецької області, Стрийську, Городоцьку Львівської області, Якушинецьку Вінницької області спеціальні загальноосвітні школи для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, та 3 дитячі виховні колонії у Таганчанське Черкаської області, Копичинське Тернопільської області і Львівське спеціальні училища для підлітків, які потребують особливих умов виховання, із загальним контингентом 1500 і 1000 вихованців відповідно.

Системних змін зазнала мережа загальноосвітніх шкіл–інтернатів України у період 1966–1981 рр. Кількість шкіл–інтернатів загального типу зменшилося з 544 у 1965 році до 351 у 1981 році, а дітей у них – відповідно з 212 тисяч до 111 тисяч.

Разом з тим 111 шкіл–інтернатів взагалі припинило свою роботу, зазнали перепрофілювання в інші навчально–виховні заклади, були укрупнені або закриті. Кількість дітей в інтернатних закладах зменшилася майже на 115 тисяч. Причиною такого стану стала, насамперед, втрата інтересу до них з боку органів державного управління і, як наслідок, ослаблення науково–методичного, кадрового, фінансового, матеріально–технічного забезпечення, суспільної підтримки.

Та все ж в Україні цей процес мав більш поміркований характер. Природна бережливість, турбота про дітей, доброта підказали й допомогли віднайти новий, як на ті часи, й до того ж життєво необхідний напрямок розвитку цих закладів.

Для поліпшення умов навчання і лікування дітей шкільного віку, які хворі на ревматизм, сколіоз, перехворіли на поліомієліт та з порушеннями опорно–рухового апарату, а також нервовохворих дітей, починаючи з 1967 р., відкриваються загальноосвітні санаторні школи–інтернати.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 23.08.67 № 560 регламентуються умови відкриття й функціонування санаторних шкіл–інтернатів, медичного обслуговування, харчування в них дітей.

Процес відкриття санаторних закладів проліг через розпочате у 1968–1969 роках перепрофілювання частини загальноосвітніх шкіл–інтернатів у санаторні, що забезпечувало поєднання навчання і виховання дітей та підлітків з їхнім тривалим оздоровленням, лікуванням та реабілітацією в умовах охоронно–лікувального режиму.

У 1970/71 навчальному році в Україні функціонувало 442 загальноосвітні школи–інтернати з контингентом 169,3 тисячі дітей. З них у 56

загальноосвітніх санаторних школах–інтернатах навчалося 12,6 тисячі дітей.

У 70–80–ті роки на базі шкіл–інтернатів загального типу були створені 24 санаторні школи–інтернати для дітей із захворюваннями органів дихання, травлення та серцево–судинної системи.

Нині в Україні діє 7 типів санаторних шкіл–інтернатів для дітей: із захворюванням органів дихання, травлення, серцево–судинної системи, психоневрологічними захворюваннями хворих на сколіоз, цукровий діабет, з малими і стихаючими формами туберкульозу. Всього 64 школи–інтернати (16,3 тис.чол.). У загальній кількості загальноосвітніх шкіл–інтернатів – 297 з контингентом 85,9 тис. чол., вони становлять відповідно 21,4 і 19 відсотків.

Актуальною у всі часи була турбота про долю дітей–сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Для того, щоб поліпшити утримання і виховання цієї категорії дітей, Постановою Ради Міністрів УРСР від 2.XI.1972 № 507 «Про організацію шкіл–інтернатів для дітей–сиріт у Донецькій і Хмельницькій областях»було передбачено з 1 січня 1973 року створити в порядку експерименту середні школи–інтернати для дітей–сиріт з контингентом відповідно 400 і 340 учнів з дошкільними відділеннями для дітей, які мають родинні зв'язки з учнями названих шкіл. Такі заклади були відкриті на базі Макіївської школи–інтернату № 3 Донецької області та Вовковинецької школи–інтернату Хмельницької області,

Цією постановою визначені норми витрат на харчування, в тому числі на період літнього оздоровчого періоду, святкові і канікулярні дні; штати адміністративного, навчально–допоміжного, обслуговуючого і медичного персоналу, норми забезпечення цієї категорії дітей одягом, взуттям і м'яким інвентарем, ряд інших питань для забезпечення життєдіяльності інтернатних закладів.

Після завершення підготовчого експериментального періоду щодо функціонування закладів нового типу для дітей–сиріт, визначення їх доцільності і необхідності, з метою дальшого удосконалення суспільного виховання таких дітей, підготовки їх до життя і праці, створення найсприятливіших умов для всебічного розвитку і здобуття ними середньої освіти видано постанову Ради Міністрів УРСР від 12.01.1978 р. №26 «Про організацію загальноосвітніх шкіл–інтернатів для дітей–сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування, та про поліпшення матеріального забезпечення цих дітей у школах–інтернатах і дитячих будинках» [22,с.12].

Постановою доведені завдання стосовно створення в областях названих закладів шляхом реорганізації і реконструкції діючих приміщень шкіл–інтернатів, добудов, нового будівництва; передбачено вирішення ряду інших питань, які забезпечать їх нормальне функціонування.

У 70–80–ті роки дитячі будинки реорганізовуються у школи–інтернати для дітей–сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з дошкільними відділеннями, створюються дитячі будинки сімейного типу, спеціальні школи, загальноосвітні школи соціальної реабілітації. На кінець 1980 р. в Україні функціонувала 31 школа–інтернат для дітей–сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування з контингентом 8,5 тис. вихованців.

Уже в 1987 році кількість таких навчально–виховних закладів була доведена до 34 з кількістю учнів у них 9,3 тис. чол.

Для підтримки родинних зв'язків між братами і сестрами шкільного і дошкільного віку у загальноосвітніх школах–інтернатах для дітей–сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, створювалися дошкільні відділення на 30–40 дітей; у кожному з них утримувалося до 500 дітей різного віку.

Список використаних джерел

1. Стенографический отчет. XX съезд КПСС. – М.: Госполитиздат, 1956. – 112 с.

2. Про виконання постанови ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР від 20 жовтня 1956 року «Про заходи по дальшому розвитку шкіл–інтернатів в Українській РСР «Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1956. – № 24.

3. Про організацію і проведення курсів підвищення кваліфікації учителів: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1957. – № 10.

4. Про прикріплення університетів УРСР до шкіл–інтернатів: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1957. – № 5.

5. Про роботу шкіл–інтернатів: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1957. – № 11.

6. Про стан і заходи до поліпшення патронуванння дітей, роботи дитячих будинків та спеціальних шкіл–інтернатів: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1958. – № 2.

7. План додаткового відкриття шкіл–інтернатів на 1959/60 н. р.: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР: – 1959. – № 2.

8. Про виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 31.01.59 р. № 131: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1959. – № 5.

9. Про заходи щодо розвитку шкіл–інтернатів у 1959–1965 рр.: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1959. – № 13.

10. Про недоліки у підготовці шкіл–інтернатів УРСР до 1959/60 навчального року: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1959. – № 17.

11. Про підсумки будівництва об'єктів освіти за 1959 р. і заходи щодо виконання плану будівництва: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1960. – №6.

12. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1960. – № 17. – 24 с.

13. Про роботу шкіл–інтернатів м. Києва: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1960. – № 13.

14. Про стан ідейно–політичного виховання учнів у школах–інтернатах: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1964. – № 14.

15. Про підсумки будівництва шкіл, шкіл–інтернатів і дитячих садків за 1960 рік та заходи щодо виконання плану цього будівництва в 1961 році: Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1961. – № 4.

16. Про підсумки будівництва шкіл, шкіл–інтернатів, дошкільних установ та педагогічних інститутів за 1961 рік і заходи щодо виконання плану цього будівництва в 1962 році: Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1962. – № 5.

17. Українська РСР в цифрах. – К.: Вид–во ЦСУ УРСР, 1962. – С.186–201.

18. Кобзар Б. Педагогічні проблеми розвитку шкіл–інтернатів і шкіл подовженого дня. – К.: Рад. школа, 1968. – 295 с.

19. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР від 3 грудня 1962 року «Про стан виконання народногосподарського плану по школах–інтернатах»: Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1963. – № 1.

20. Про затвердження заходів Міністерства освіти УРСР на виконання рішень червневого Пленуму ЦК КПРС та липневого Пленуму ЦК КПУ: Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1963. – № 16.

21. Про хід підготовки шкіл–інтернатів УРСР до нового 1964/65 навчального року: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1964. – № 15–16.

22. Про стан виконання народногосподарського плану по народній освіті в 1964 році: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1965. – № 2.

Покась В.П. Общеобразовательные школы–интернаты как учебно–воспитательные заведения нового типа: особенности становлення и развития

Анализируются проблемы становлення и развития общеобразовательных школ–интернатов как особых учреждений для обучения и воспитания детей с особыми потребностями.

Ключевые слова: *образование, человек, дети с особыми потрібностями, интернатное образование, воспитание, культура.*

Pokas, V.P. General education boarding schools as a new type of education and upbringing institutions: distinctive features of their formation and development

Analyses of problems of formation and development of the general education boarding schools as special institutions for education and upbringing of children with special needs.

Key words: *education, a person, children with special needs, boarding school education, upbringing, culture.*

УДК 1: [37.013.73 + 37. 033]

Новіцька Т.В.

Курс «Концепції сучасного природознавства» як один із способів формування нового типу світогляду сучасної особистості

Аналізується стан сучасних наукових досліджень та їх влив на суспільство. Підкреслюється визначальна роль освіти в процесі становлення світогляду сучасної особистості. Дається філософський аналіз курсу «Концепції сучасного природознавства», основною метою якого є формування цілісного мислення студентів, як одного з способів подолання антропоцентризму.

Ключові слова: *світогляд, освіта, наука, антропоцентризм, «концепції сучасного природознавства», мислення.*

В усіх розвинених країнах світу усвідомлено, що майбутнє країн та народів обумовлене якістю системи освіти. При явній вичерпності природних ресурсів єдиним практично невичерпним ресурсом є інтелект людини. Відтворювання людини інтелектуальної та гуманної, відповідальної перед суспільством та майбутнім – це основна функція сучасної освіти. Курс «Концепції сучасного природознавства» виступає містком між сучасною освітою та технократичною наукою. Його основною метою є сформувати світогляд сучасної особистості в світі, де наука ставить перед собою завдання задоволення людських потреб.

Проблематика курсу «Концепції сучасного природознавства» представлена в роботах таких дослідників як: А.Горелов [4], Т.Грушевицька, С.Матюхин [6], В.Михайловский [7], А.Садохин [13], К.Фроленко [6], О.Хромов [14].

Метою даної роботи є аналіз курс «Концепції сучасного природознавства», як складової освітнього процесу, що покликаний змінити погляди студентів на стан сучасної науки та її вплив на суспільство.

За тисячі років свого існування фізично людина майже не змінилася. Людина з'явилася на світ, як частина природи, і тому її існування повністю залежить від неї.

Людство не змінювало себе, воно змінювало все навколо себе. З давніх часів люди усвідомлювали свою залежність від природних сил, розуміли свою беззахисність перед її стихіями і тому ставились до них з повагою. Але природа наділила людину допитливим розумом, дала можливість аналізувати, порівнювати та робити висновки. І чим більше людина

отримувала знань про природу, її закони та механізми, тим могутнішою вона себе уявляла. Базуючись на отриманих знаннях та досвіді, людина–володар, людина, яка є завершенням еволюції світобудови (принцип антропоцентризму), будувала техногенне суспільство, техноцивілізацію не усвідомлюючи до кінця усіх наслідків від власних експериментів. Людина сучасності (людина – центр Всесвіту) –нераціональний та егоцентричний користувач здатна організовувати весь навколишній світ у предметну сферу власного саморозвитку, власного самовдосконалення, здатна освоювати всю природу [5].

Стрімкий розвиток сучасної науки ставить перед людством все нові й нові запитання, відповіді на які шокують. Здавалося б розвиток нано–, біо– та геотехнологій є явним показником людського розвитку. Та чи можемо ми в «гонитві за прогресом», передбачити наслідки людської еволюції?

На сьогоднішній день однією з найпопулярніших тем обговорюваних в наукових колах є запуск Великого адронного коллайдеру. Великий адронний коллайдер – прискорювач протонів, кільцева конструкція протяжністю 27 км споруджена на 100–метровій глибині, побудований на території Швейцарії і Франції, за своєю унікальністю не має аналогів у світі. У Великому адронному колайдері вперше успішно здійснено зіткнення протонів, що рухалися зі швидкістю, наближеною до швидкості світла. Учені CERN (Європейська організація ядерних досліджень) вважають, що експеримент дозволить в мініатюрі відтворити «Великий вибух», який 13,7 мільярдів років тому поклав початок розширенню Всесвіту [2].

Крім цього, фахівці розраховують одержати нові дані про процеси перетворення матерії в енергію, а також сподіваються, що експеримент допоможе розгадати загадки антиматерії і взаємозв`язку простору і часу. Майже в усіх статтях, які присвячені даній тематиці, порушується питання загрози знищення людства. Так, Комітетом з оцінки небезпеки експериментів в CERN було подано скаргу до комітету ООН з прав людини з вимогами не допустити запуск коллайдера та цим самим зберегти життя на Землі [1].

Та якщо про загрози роботи коллайдера питання тільки порушується, то від випаровування в атмосферу хімічних речовин вже маємо наслідки, –утворення «озонових дір». Вчені всього світу наприкінці 1980–х років шукали пояснення утворення «озонових дір» над Антарктидою та дійшли висновку, що широке застосування в промисловості групи сполук фтору – «фреонів», а саме їх випаровування в стратосферу призвело до руйнування озонового шару. Ослаблення озонового шару усилює потік сонячної радіації на землю і викликає у людей зростання числа ракових утворень шкіри. Також від підвищеного рівня випромінювання страждають рослини і тварини.

Такі перспективи лякають. І виникає запитання: «Хіба має право науковий експеримент ставити під загрозу існування усього живого на землі?».

Так, Г.Йонас в своїй роботі «Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації» зазначає, що з одного боку не можна поставити на карту те, що тобі не належить, але з іншого боку, майже неможливо уникнути ситуації, коли діяльність однієї людини не зачіпає долю інших, а отже, те, що ставиться на карту як особисте, стає всезагальним [3].

За Йонасом, прагнення ліпшого життя не виправдовує тотальної ставки: «Проте це застереження – а саме, що лише захист від найбільшого зла, а не досягнення найбільшого блага, може бути тією обставиною, яка виправдовує те, що тотальною ставкою стають чужі інтереси в їхніх же інтересах – дає можливість уникнути великих ризиків технології. Адже технологія застосовується не задля порятунку існуючого чи уникнення нестерпного, а задля постійного поліпшення вже досягнутого, тобто задля прогресу, який з усією марнославністю спрямований на досягнення земного раю» [3]. На думку автора, кожна людина–науковець «зобов'язана приборкати свою могутність, аби ця могутність не обернулася для людини лихом» [3].

Природознавча наука набула антропоцентричного характеру, одним із способів подолання якого може стати формування нового типу світогляду сучасної особистості засобами сучасної освіти.

О.Хромова в своїй статті «Ноосферна освіта як парадигма формування людини XXI століття» пише: «Місцем народження цілком нових способів буття, нових стратегій існування в світі, орієнтацій в суспільстві і самому собі завжди була освіта. Разом з тим, сучасна вища освіта є невід'ємною складовою сучасного суспільства і тому завжди і не в останню чергу відчуває на собі вплив всіх як позитивних, так і, насамперед, негативних явищ, що відбуваються в ньому. Тому сьогодні у всьому світі ведеться інтенсивний пошук нової моделі освіти третього тисячоліття, яка б була здатна задовольнити потреби теперішніх та майбутніх поколінь людства, що поставило за мету своє виживання та збереження довкілля» [14].

Багато освітян і науковців переймаються цією проблемою, створюються нові курси, дисципліни, серед яких є курс «Концепції сучасного природознавства».

В Україні цей курс лише починає впроваджуватися в навчальні програми ВНЗ та в сусідніх країнах, Росії, є обов'язковим для вивчення бакалаврами різних спеціальностей вже протягом багатьох років. Спробуємо проаналізувати на кого розраховано вивчення даної дисципліни, які питання порушуються в курсі «Концепції сучасного природознавства» та хто викладає даний предмет.

Для прикладу візьмемо програму курсу «Концепції сучасного природознавства» Санкт–Петербурзького державного університету. Дана дисципліна викладається на другому курсі, обсягом 32 години для студентів спеціальностей: соціальна антропологія, прикладна інформатика, економіка праці [11]. Як бачимо, дисципліна призначена як для гуманітарних так і для технічних напрямків підготовки студентів. Даний предмет закріплений для викладання на кафедрі загальної фізики. Укладач програми А.Бармасов [11].

Програма складається з чотирьох розділів.

1 Розділ. Історія природознавства. В даному розділі автор пропонує розглянути зв'язок природничонаукової та гуманітарної культури; пояснити, що таке природознавство; з'ясувати питання єднання між природою і людиною як її частиною.

2 Розділ. Фізичний погляд на світ. Даний розділ налічує 12 підрозділів і є фундаментальною складовою програми.

3 Розділ. Життя. Проблеми біологічного розвитку. Еволюція природи. Розділ в свою чергу складається з двох підрозділів: *Походження життя. Термодинаміка біосфери* та *Людина і суспільство.* Автор пропонує з'ясувати

місце людини в біосфері; фізіологічні основи психіки і соціальної поведінки; вплив на роботу вищої нервової діяльності зовнішніх чинників (магнітні бурі, сонячні спалахи, космічні цикли); взаємодію суспільства і місця існування; антропогенний тиск на природу, природні обмеження на ресурси біосфери; екологічну криза і можливість її уникнення [11].

В останньому четвертому розділі «*Еволюційна концепція природознавства*» пропонується приділити увагу сучасному стану природознавства.

Отже, аналізуючи дану програму дійшли висновку, що 90% матеріалу присвячено фізиці та її властивостям, електростатиці, магнетизму, моделям атомів, радіоактивності та іншому. Переглядаючи програму, не спостерігаємо порушення питань стосовно небезпеки фізичних експериментів. Автор програми не вказує мету викладання даного курсу, але з огляду напрямів підготовки студентів, на яких розрахована дана дисципліна, виникає питання: «Чи необхідно стільки теоретичного матеріалу з фізики в курсі «Концепції сучасного природознавства»?».

Дещо схожа програма курсу розроблена викладачами Московського державного інституту радіотехніки, електроніки і автоматики. Курс розрахований на студентів спеціальності «економіка і управління». Дисципліна складається з 36 годин лекцій та з такої ж кількості годин практичних занять. В лекціях автори пропонують висвітлити фізичні концепції природознавства, природничонаукові концепції розвитку процесів в природі, природничонаукові основи технологій та енергетики [10]. Предмет викладається представниками кафедри загальної фізики.

Принципово іншою є програма представників кафедри філософії і культурології Санкт–Петербургського державного університету аерокосмічного приладобудування. Запропонована програма курсу «Концепції сучасного природознавства» на наш погляд є найдосконалішою серед проаналізованих програм. Основна мета курсу – «максимально використовуючи результати саморефлексії наукового знання і філософський огляд наукового знання, формувати у студентів цілісну систему поглядів на світ, з одного боку, і критично–творчий спосіб мислення, з іншого.

Завдання курсу – враховуючи міждисциплінарний характер курсу, проаналізувати онтологічні, гносеологічні, методологічні основи сучасного природознавства. Розглянути основні парадигми природничонаукового пізнання, їх зміну в еволюції науки, проблему ефективності науково–дослідної діяльності на основі використання адекватних методологічних засобів» [9]. Розглянемо запропоновану програму даної дисципліни більш детально:

Перший розділ програми «*Матеріальне і духовне освоєння світу. Культура. Наука. Природознавство*». В цьому розділі розкриваються питання, що стосуються взаємозв'язків між природознавством, наукою та культурою. Приділяється увага історії природознавства та методам природничонаукового пізнання. Матеріали даного розділу допоможуть майбутньому фахівцю з'ясувати місце природознавства в системі наук та його роль для людства.

Вже з назви другого розділі: «*Природознавство в XX – початку XX1 століття. Актуальні проблеми фізики, космології, хімії, біології*» можна зробити висновок, що він присвячений сучасному природознавству. Даний розділ є провідним, в програмі курсу, для формуванні світоглядної позиції студента оскільки саме в ньому будуть розкриватися питання проблем та небезпек сучасних експериментальних досліджень та їх наслідків.

Одним з основних питань третього розділу «*Світ як система*» є питання взаємодії людина і суспільства як предмету природничонаукового пізнання. Розгляд цієї взаємодії дасть змогу молодому спеціалісту визначити роль людини на сучасному етапі розвитку людства та сформувати свою думку з цього приводу.

Проаналізована вище програма вирізняється з поміж інших програм курсу елементами наукового аналізу. Розділи збалансовані, програма не обтяжена теоретичними питаннями науки як такої, порушується питання сучасних процесів, що відбуваються в наукових галузях, їх вплив і взаємодію з природою і людиною.

Схожою є програма «Концепції сучасного природознавства» Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Програма розроблена доцентом кафедри філософії Шкепу М.О. На наш погляд, курс «Концепції сучасного природознавства» може сприяти формуванню нового типу світогляду майбутньому спеціалісту; він призначений для студентів спеціальностей «соціальна робота. Автор вищезазначеної програми визначає мету та необхідність вивчення даного курсу: «Необхідність курсу «Сучасні концепції природознавства» обумовлена як місцем природознавства в логіці історії становлення загальних та всезагальних методів пізнання і, відповідно, оволодіння ними сучасним спеціалістом в галузі гуманітарних дисциплін, так і актуалізацією такого оволодіння об'єктивним процесом інтеграції наук та специфікою свідомого втілення його логіки в спосіб розв'язання суперечностей сучасного виробництва (методологічних, соціальних, екологічних тощо). Курс належить одночасно до філософських та природничих дисциплін і сам виступає своєрідною інтеграцією знань про сучасну картину світу. Він побудований з урахуванням базових курсів: «історія філософії», «філософія», «вища математика», «інформатика» та інше.

Мета дисципліни: сформувати цілісне теоретичне розуміння своєрідності сучасної картини Всесвіту; особливостей взаємовідношення та взаємопереходу природничих і філософських форм та методів пізнання; теоретичного розуміння взаємовідношення логіки наукового пізнання в контексті особливості інформаційних технологій та сучасного науково–технічного визначення історії» [8].

Отже, питання, хто повинен стати слухачем даного курсу залишається відкритим. Аналізуючи вищезазначене, дійшли висновку, що курс викладається в основному для студентів гуманітарних спеціальностей, але як було з'ясовано з контексту поданого матеріалу існують виключення. Курс також розрахований на студентів–інформатиків [11] та математиків [12].

Виходячи з того, що основною метою курсу «Концепції сучасного природознавства» є сформувати новий тип світогляду у молоді, пояснити небезпеки «експериментів над природою», які можуть загрожувати існуванню усього живого на землі, виховати відповідальність за свої вчинки перед майбутнім даний курс може бути апробований для студентів усіх напрямів підготовки.

Розходяться думки науковців і з приводу того, хто все ж таки повинен викладати цей курс. Так, С.Матюхин в своїй статті зазначає, що даний курс повинен викладати спеціаліст з природничих наук, причому володіючи не лише знаннями в своїй сфері знань, а й в інших сферах природознавства. Також автор наголошує на необхідності рефлексивного підходу до

природознавчих наук [6]. Нажаль, з опрацьованого матеріалу видно, що найчастіше фахівці природничонаукового знання, концентрують увагу всього курсу на основних природничих науках. Заглиблюються у теорії конкретної дисципліни: фізики, біології, хімії, забуваючи про необхідність формування світоглядних позицій студентів та уявлення про перспективи розвитку природничих наук.

Разом з тим, слід наголосити на недоліки філософського викладання курсу «Концепції сучасного природознавства». Часто буває так, що викладачі–філософи не дуже добре володіючи природничонауковим матеріалом, будують курс на основі історичного екскурсу, що тим самим дублює будову вже існуючих філософських курсів.

Все ж таки, які б не виникали суперечності при викладанні курсу «Концепції сучасного природознавства», він є незамінною складовою навчального процесу. Дисципліна виступає посередником між сьогоденною освітою та наукою. Сучасна наука характеризується значною диференціацією знання, яке призводить до розгалуження вже існуючих дисциплін і виникнення нових. Отож, питання міждисциплінарних зв'язків не можуть оминути сучасну освіту, адже вона покликана змінити погляд особистості на сучасну картину світу. Освіта не може залишатись осторонь наукових досліджень і їх наслідків, саме вона повинна виступити в ролі посередника між науковими досягненнями і їх руйнівними наслідками, оскільки наукові досягнення не повинні нести загрози людству.

Список використаних джерел

1. В ООН поскаржилися на андронний коллайдер [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство Ukranews.– Режим доступу: http://ukranews.com/uk/news/technics/2009/11/04/5260 .

2. Великий адронний коллайдер запустили: кінця світу не сталося [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. – Режим доступу: http://www.unian.net/ukr/news/news–272042.html.

3. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас ; [Пер. з нім.]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

4. Горелов А.А. Концепции современного естествознания: [Учебное пособие] / А.А. Горелов. – М.: Центр, 1997. – 208с.

5. Людина і природа [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://i–kar–100.narod.ru/uroku/pochatkovi/luduna_i_pruroda.html.

6. Матюхин С. Концепции современного естествознания (Методика учебного курса) / С. Матюхин, К. Фроленко // Высшее образование в России. – 2000. – №5. – С. 55–59.

7. Михайловский В.Н. Концепции современного естествознания: [Курс лекций для вузов] / В.Н. Михайловский. – СПб.: Знание, 2004. – 288 с.

8. Навчальна програма дисципліни «Концепції сучасного природознавства» для напрямків підготовки спеціальностей: «соціальна робота» Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» [Електронний ресурс] / [уклад. Шкепу М.О.]. – Режим доступу: politology.kpi.ua/all/file/programms/prog10.doc.

9. Программа дисциплины «Концепции современного естествознания» Санкт–Петербургского государственного университета аэрокосмического приборостроения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: ttp://hf–guap.ru/philosophic/Naturwissenschaft.html.

10. Программа курса «Концепции современного естествознания» для студентов факультета экономики и управления Московского государственного института радиотехники, электроники и автоматики (Технический университет) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://window.edu.ru/window_catalog/files/r47039/mirea044.pdf.

11. Программа курса лекций «Концепции современного естествознания» для студентов факультета социологии Санкт–Петербургского государственного университета [Электронный ресурс] / [сост. Бармасов А.В.]. – Режим доступа: www.niif.spbu.ru/departments/chem–ph/.../Programs/SESoci1P.doc.

12. Программа курса лекций «Концепции современного естествознания» для студентов специальности «математика» Новосибирского государственного университета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://biologii.net/index.php?option=com_content&task=view&id=94&Itemid=33.

13. Садохин А.П. Концепции современного естествознания : [учебник для студентов вузов, обучающихся по гуманитарным специальностям и специальностям экономики и управления]. – [2–е изд., перераб. и доп.] / А.П. Садохин. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2006. – 447 с.

14. Хромов О.І. Ноосферна освіта як парадигма формування людини XXI століття [Електронний ресурс] / О.І. Хромов // Ноосфера і цивілізація. – 2010. – № 8–9(11). – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Niz/2010_11/chromova.htm.

Новицкая Т.В. Курс «Концепции современного естествознания» как один из способов формирования нового типа мировоззрения современной личности

Анализируется состояние современных научных исследований и их влияние на общество. Подчеркивается определяющая роль образования в процессе становления мировоззрения современной личности. Дается философский анализ курса «Концепции современного естествознания», основной целью которого является формирование целостного мышления студентов, как одного из способов преодоления антропоцентризма.

Ключевые слова: *мировоззрение, образование, наука, антропоцентризм, «концепции современного естествознания», мышления.*

Novitska, T.V. The course «Concepts of modern natural science» as a way of forming a new type of modern personality world view

The state of modern scientific research and its impact on society is analysed. It is also emphasized the defining role of education in modern personality outlook. An analysis of the philosophical course «Concepts of Modern Natural Science» is given, the aim of which is to build students' holistic thinking as a means of overcoming anthropocentrism.

Key words: *worldview, scientific, education, anthropocentrism, «Concepts of Modern Natural Science», thinking.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.1(477)

Котигоренко В.О.

Про наукові підходи і методи етнополітичних досліджень

Представлено авторську версію системного викладу основних наукових підходів і методів, що застосовуються при дослідженні етнополітики

Ключові слова: *етнополітика, наукова парадигма, системний підхід, синергетика, антропологія, етнологія, біхевіоризм, цивілізація, порівняльний підхід, кількісні методи*

Дослідження етнополітики в Україні з використанням категоріально–понятійних та інших теоретичних і методологічних напрацювань вітчизняних і зарубіжних наукових шкіл дозволяє віднести такі дослідження до *«нормальної науки»*. «Нормальною» називають науку, дослідницька практика якої базується на *«парадигмах» (наукових парадигмах – англ. Scientific paradigm)*. Виділені курсивом і «лапками» терміни належать відомому американському філософу і історику науки Т. Куну. Після опублікування у 1962 році та перевидання з доповненнями у 1969 році його книги «Структура наукових революцій» [1] вони утвердилися спершу в західному, а потім і в східному інтелектуальних дискурсах. Зміст першого терміна пояснений вище. Другим терміном Т. Кун означив «всю сукупність переконань, цінностей, технічних засобів і т.д., дотримання яких характерне для членів певної наукової спільноти», а також «конкретні рішення головоломок, які, в разі їх використання в якості моделей або прийомів, можуть заміняти експліцитні правила як основу для вирішення ще не розгаданих головоломок нормальної науки».

Відтоді *«парадигмами»* називають теорії, концепції, поняття, методи та інші пізнавальні конструкти, що їх ті чи ті наукові спільноти (школи) застосовують упродовж певного часу як визнані в їх середовищі інструменти постановки і розв'язання дослідницьких завдань. Відповідно, і критерії якості та ефективності дослідницької роботи мають сенс лише тоді, коли відповідають стандартам певної парадигми. Зміна парадигм є ознакою наукової революції. В галузі етнополітичних досліджень, у тому

числі вітчизняних, такої революції досі не сталося. Натомість відбувається процес, який можна назвати еволюцією, дифузією і/або синтезом, інтеграцією і водночас конкуренцією парадигм.

У цьому процесі, учасниками якого є багато відомих дослідницьких організацій і науковців з країн євроатлантичного простору, Росії та інших держав, що суверенізувалися у процесі та після розпаду СРСР, все активнішу роль відіграють українські вчені. Науковими центрами, довкола яких формуються вітчизняні школи етнополітичних досліджень, стали, зокрема, установи Національної академії наук України – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди, Інститут соціології, Інститут історії України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, а також Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Академія державного управління при Президентові України, Інститут законодавства Верховної Ради України, інші дослідницькі і вищі навчальні заклади столиці, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Львова, Одеси, Харкова, Ужгорода, Сімферополя та інших міст України.

Про тенденції, специфіку формування та евристичний потенціал теорій і тезаурусу етнополітичного дискурсу йшлося у статті «Лексика науки як засіб осягнення етнополітичної практики», опублікованій у Вип. 42 (№ 12) та Вип. 43 (№ 13) наукового вісника «Гілея». Цей текст є версією систематизації основних наукових підходів і методів дослідження етнополітики.

Терміном *«дослідницький підхід»*, зазвичай, означують вивчення якогось об'єкта (явища, процесу) з позиції та з дотриманням певної системи наукових теоретичних, концептуальних і методологічних напрацювань як парадигм. *«Методами»* називають один із сегментів парадигми, а саме – теоретично осмислені і логічно обґрунтовані способи пізнавальної діяльності, використання яких дозволяє здобути якесь достовірне знання про об'єкт, що вивчається. Власне дослідницькі прийоми, операції та процедури, в тому числі ті, що забезпечують реалізацію метода, означують терміном *«методика»*.

При вивченні української етнополітики застосовують різні дослідницькі підходи, методи і методики. Кожен науковець обирає ті з них, які узгоджуються з його прихильністю до певної парадигми, відповідають об'єктові, предметові, завданням дослідження, а також специфіці джерел, які містять необхідну для вивчення й осмислення інформацію. Тож наукове етнополітичне знання здобувається на засадах парадигмального плюралізму. Частину виявів цієї множинності було розглянуто у попередньому параграфі. Про інші – далі. Але спершу застереження: парадигмальний плюралізм дослідницьких підходів не означає відсутності в цих підходах схожих, а в певних випадках і спільних теоретико–методологічних основ.

Одну з таких основ утворюють намагання більшості або й усіх наукових шкіл вивчати етнополітику як систему (від давньогрець. *σύστημα* – поєднання) – цілісність, утворену множиною її елементів –

частин. Хоча й у цьому разі різні школи розробляють і реалізують різні версії системного підходу .

Терміном *«системний підхід»* (англ. *systems approach*) означують комплекс принципів (правил) і методів, за допомогою яких об'єкт дослідження вивчається і описується як сукупність взаємопов'язаних елементів (складників). Системний підхід застосовують і розробляють в рамках різних загальнонаукових теорій і концепцій, а також окремих наукових галузей і дисциплін. Історія його становлення добре описана: від стародавніх, зокрема, давньогрецьких філософських концепцій до гносеологічних розробок «нового часу» (І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шелінг, Г. Гегель, К. Маркс та ін.) і відтоді до сучасності [2;3].

Формування сучасних парадигм системного підходу пов'язують з розробленням загальної теорії систем на початку – у першій половині XX століття: в Росії – А. Богдановим, на Заході – вченим австрійського походження Л. Берталанфі. Витоки поширених нині версій системного підходу в суспільних науках, зокрема соціології і політичних дослідженнях, простежують у М. Вебера, Е. Дюркгейма, П. Сорокіна. Більшість цих версій набули концептуальної цілісності у другій половині 1950–1970–х роках. На Заході – це структуралізм (Т. Парсонс, К. Леві–Строс), структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Р. Мертон), теорія структурації (Е. Гіденс), теорія самореферентних систем (Н. Луман), структуралістський конструктивізм (П. Бурдьє), синергетика (І. Пригожин, І. Стенгерс), світ–системний аналіз (І. Валерстайн, А. Франк). У ті ж роки в Радянському Союзі теорію систем розробляли В. Афанасьєв. В. Глушков, Е. Юдін та ін.

Коли упала так звана «залізна завіса» відбулося зближення розроблених науковцями країн Заходу і Сходу парадигм системного підходу до вивчення суспільства. У процесі цього зближення помітно розширився категоріально–понятійний апарат досліджень, зокрема, за рахунок використання термінології, що її застосовував у своїх роботах бельгійський і американський фізик російського походження І. Пригожин. З його дослідженнями в галузі термодинаміки пов'язане становлення синергетики – міждисциплінарної науки, предметом якої є системи, що самоорганізуються (англ. *synergetics* – термін, утворений від давньогрець. *συν* – приставка в значенні спільності і *ἔργον* – діяльність; запроваджений в інтелектуальний дискурс відомим американським дизайнером, архітектором і винахідником Р. Бакмінстером).

Допустимість і межі застосування науково–природничої синергетичної парадигми в дослідженнях суспільних систем є предметом наукових і білянаукових дискусій. Тим не менш низка висновків і понять відповідної галузі знання дедалі ширше застосовується в суспільствознавстві, набуваючи певної універсальності.

В етнополітичних дослідженнях системний підхід синтезує такі параметри і терміни його різних версій:

1. Світ є системою цивілізаційно споріднених і цивілізаційно несхожих суспільств, що мають відмінні «культурні коди».

2. Кожне суспільство є соціальною саморганізованою і самовідтворюваною відкритою системою – сукупністю людей, їх груп, соціальних інститутів, явищ, процесів та інших структурних елементів, що виконують певні функції, об'єднані відносинами та взаємозв'язками, регуляторами яких є певні усталені норми і цінності, що утворюють культуру.

3. Етнополітика є підсистемою суспільства, що взаємодіє з іншими його підсистемами (економічною, соціально–класовою, професіональною, поселенською, політичною, духовною, управлінською та іншими).

4. Етнополітична підсистема суспільства є структурованим утворенням, кількість і якісні характеристики системних складників якого пов'язані з просторовою та історично–часовою специфікою кожного такого утворення; цими складниками можуть бути підсистеми етнокультурна, етномовна, етнодемографічна, етнорелігійна, етнорегіональна та інші, функціонування яких тією чи іншою мірою включає політичні умови і/або чинники.

4. Елементи суспільства як системи і його підсистем виконують функції соціальної адаптації (раціональної організації і розподілу ресурсів), цілепокладання, комунікації (обміну інформацією), інтеграції, узгодження власних цілей і цінностей зі спільними цілями і цінностями суспільства.

5. Суспільство і його підсистеми, з етнополітичною включно, іманентно тяжіють до стабільності (порядку) у відносинах їх елементів; стабільність (порядок) є станом динамічної рівноваги, сталості і впорядкованості системи (підсистеми), що уможливлює ефективну реалізацію її функцій в ситуаціях суперечливого впливу на неї конструктивних і деструктивних внутрішніх і зовнішніх чинників, зберігаючи при цьому властиву системі (підсистемі) структуру та якісні параметри.

6. Взаємодія елементів системи (підсистеми), яка під дією певних внутрішніх або зовнішніх щодо неї чинників виведена зі стану рівноваги (стабільності, порядку), набуває стихійності і хаотичності (на означення такої суспільної ситуації політичні науки традиційно використовують термін «криза»). Наступна самоорганізація системи (підсистеми), її перехід від стану незрівноваженості (кризи) до нового стану стабільності пов'язана з проходженням нею особливих точок «біфуркації» (від лат. *bifurcus* – роздвоєний), в яких як випадкове коливання – «флуктуація» (від лат. *fluctuatio* – коливання) викликає еволюцію системи (підсистеми), імовірні напрями якої (еволюції) можна прогнозувати і моделювати, але неможливо передбачити. Так само можна моделювати, але неможливо передбачити властивості системи після її стабілізації.

7. У стані системної нестабільності, незрівноваженості втрачається детерміністський, лінійний характер причинно–наслідкових зв'язків. «Поблизу біфуркацій основну роль відграють флуктуації або випадкові елементи, тоді як в інтервалах між біфуркаціями домінують детерміністські аспекти... закони флуктуацій і кореляцій в умовах зрівноваженості... носять універсальний характер. При перетині кордону, що відділяє зрівноважену область від незрівноваженої, вони втрачають універсальність...»[4,с.235,241].

8. В етнополітичній (під)системі суспільства коливання (флуктуації), а також пов'язані з ними етнополітичні кризи (незрівноваженості системи), стани з непередбачуваними альтернативами кризової динаміки (точки біфуркацій) і післякризової самоорганізації (стабілізації, зрівноваженості, порядку) можуть виникати:

а) у зв'язку з прогнозованою або неочікуваною поведінкою суспільних суб'єктів – політичних лідерів, партій, органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських утворень, міжнародних офіційних і неурядових інституцій, соціальних груп і навіть окремих осіб, передовсім

тих, що прагнуть реалізації політичними засобами якихось пов'язаних з етнічністю інтересів, а також

б) під впливом поступової або швидкої й неочікуваної зміни ситуації – соціально–економічної, екологічної, політичної, демографічної, культурної, релігійної, соціально–психологічної, зовнішньополітичної та ін.

Відповідні сфери, де відбуваються такі зміни, також можуть досліджуватися як відкриті самоорганізовані (під)системи суспільства. Всі вони взаємодіють між собою, в тому числі з етнополітичною (під)системою. Зміни в якійсь одній з них здатні суттєво вплинути на стан іншої. Така системна єдність суспільства і взаємозалежність його структурних елементів зумовлює необхідність застосування і евристичну спроможність філософських теорій пізнання, загальнонаукової і міждисциплінарної методології, а також методології окремих наук при вивченні будь–якої суспільної сфери (підсистеми). Цей епістемологічний імператив повною мірою поширюється і на дослідження етнополітики. В таких дослідженнях використовують методи *аналізу і синтезу, індукції і дедукції, діалектики, аналогії, абстрагування, класифікації (типологізації), моделювання* та ін.

Коли зв'язкам суб'єктів етнополітики властива усталеність і стабільність, моделювання різних варіантів етнополітичної динаміки за результатами наукового прогнозування тих чи тих коливань (флуктуацій, змін) і їх наслідків може мати високий ступінь імовірності. В разі незрівноваженості (кризи) етнополітичних відносин моделювання імовірних векторів їх динаміки після проходження точки біфуркації передбачити надзвичайно складно або й неможливо. В обох випадках постає питання про прогнозування і моделювання етнополітичних ризиків та їх можливих наслідків (від пізньолат. *risicare* – обгинати виступ та грець. *πολιτική* – мистецтво управління державою).

Під *етнополітичним ризиком* розуміють вибір суспільним суб'єктом – носієм певних етнічних інтересів – лінії поведінки і сама його поведінка в ситуації, коли відсутня визначеність щодо наслідків впливу цієї поведінки на політичні умови і чинники реалізації таких інтересів. Відмова від будь–яких дій також є формою поведінки. Її зміст становлять пасивне споглядання й бездіяльність. Останні є виявом ризику як вибору між двома альтернативами: перша – скористатися шансом на успіх у досягненні мети, друга – відмовитися від використання цього шансу через непевність досягнення бажаного результату й імовірні несприятливі, негативні наслідки ризикованих дій, зокрема, для підтримання стабільності внутрісистемних і міжсистемних відносин або їх стабілізації, якщо такі відносини розбалансувалися, втратили зрівноваженість. Ризик може бути осмисленим або спонтанним – мимовільним, спровокованим зовнішнім впливом, зумовленим психічними, емоційними та іншими особистісними і соціальними суб'єктивними чинниками.

Звідси актуальність застосування *антропологічного та біхевіористського підходів* при вивченні причин і мотивів індивідуальної та групової етнополітичної поведінки людей.

Перший синтезує напрацювання наукових галузей, що отримали спільну назву «антропологія» (буквально – «вивчення людини», від давньогрець. *ἄνθρωπος* – людина і *λόγος* – слово). Для етнополітичних досліджень передовсім актуальні підходи соціальної або культурної

антропології (ці наукові галузі в деяких країнах означують також терміном «етнологія»), що вивчають людину і групи людей як творців і носіїв певної матеріальної, духовної, поведінкової та іншої культури, їх походження, розселення, відносини та ін.

Біхевіористський підхід (буквально: *поведінковий*, від англ. *behaviour*, амер. *behavior* – поведінка) в етнополітичні та інші суспільствознавчі дослідження увійшов як адаптована до об'єкта і предмета цих досліджень версія підходів одного з провідних напрямів американської (США) соціальної психології, підходи якого широко поширилися у 1930–1950–х роках. «Класичний» біхевіоризм (Дж. Б. Уотсон, Б.Ф, Скіннер) ґрунтується на постулаті про вирішальну роль впливу на поведінку людини умов її життєдіяльності – як тих, що склалися об'єктивно, так і тих, що цілеспрямовано формуються з метою спонукати людину до певної поведінки. Необіхевіоризм (К. Холл, Е. Толмен), зберігаючи вірність цьому постулатові, звертає увагу на «внутрішній світ» індивіда, вивчає цей світ як феномен, що великою мірою визначає відмінності в поведінці людей навіть у випадках однакового впливу на них ззовні.

Ідеї і термінологія біхевіоризму примножують інструментарій етнополітичних досліджень. Використання цього інструментарію може дати плідні результати при вивченні багатьох актуальних проблем, серед них: етнополітична поведінка українських селян і їх нащадків (зокрема, під час і після «розкуркулювання» та Голодомору), діячів української культури і науки (приміром, у зв'язку з подіями відомими як «розстріляне відродження», «боротьба з космополітизмом», «хрущовська відлига» і «шестидесятники», розпад СРСР і суверенізація України), представників правлячого класу (колишня «партноменклатура», сучасні політики, що формувалися в різних, у тому числі зумовлених регіональною специфікою соціальних, культурних та мовних середовищах), громадян російської, кримськотатарської та інших національностей в ситуаціях реальних і позірних «етностатусних» змін в українському соціумі та ін.

Біхевіористський підхід, по суті, є однією з багатьох актуальних версій *соціально–психологічного підходу* в суспільствознавчих дослідженнях. Поміж цих версій – когнітивна. Концепт *когнітивного підходу* (від лат. *cognitio* – пізнання, вивчення, осмислення) сформувався в США у 1950 – 1960–х роках як альтернатива біхевіоризму. В ньому виокремилися кілька напрямів. Один з них – когнітивна антропологія – визначив суть когнітивного підходу в етнополітичних дослідженнях. Вона полягає в постулюванні того, що мотивація поведінки людей визначається не самою реальністю, а її суб'єктивною інтерпретацією; чинники навколишнього світу суттєво впливають на поведінку людини тільки після їх «когніції» – після того, як людина сприйме і осмислить ці чинники через призму властивих їх знань, вірувань, цінностей – всього що утворює культуру. Культура існує в умах індивідів як індивідуалізована (персоналізована) модель спільної культури соціальної групи, до якої ці індивіди належать.

Для етнополітичних досліджень актуальним є а) врахування впливу і виявів етнокультурного компонента в тих когнітивних, пізнавальних конструктах, через які індивід сприймає й оцінює навколишній світ, своє місце в цьому світі, а також місце і поведінку інших і б) з'ясування того, як загальна культура індивіда впливає на його політичну поведінку з приводу тих чи тих виявів етнічного аспекту суспільних відносин.

Когнітивний підхід може бути корисним передовсім при вивчені суб'єктивного чинника етнополітичної поведінки, її уявлених, у тому числі позірних і реальних мотивів. Серед таких мотивів – особливості етнічної психології. В цьому контексті важливим є аналіз культурного підґрунтя, на якому базується світосприйняття суб'єктів етнополітичної взаємодії. Життєвий досвід і дослідницька практика показують, зокрема, що культурна близькість таких суб'єктів зумовлює подібність оцінок ними ситуації і одне одного, а також особливостей поведінки в однаковій або схожій ситуації; така поведінка має значний потенціал порозуміння. Суттєві ж культурні, в тому числі етнопсихологічні відмінності, особливо у випадках, коли в однієї сторони відсутні знання про іншу сторону, а уявлення про неї неадекватні, часом негативно стереотипізовані, такі відмінності ускладнюють етнополітичну взаємодію.

Етнічні цінності, соціокультурні та інші норми, інституціоналізовані як традиції, правила поведінки і т.п., вивчають також у параметрах підходу, названого *«ціннісно–нормативним»*. Змістовно і структурно він пов'язаний з парадигмально близькими *культурологічним та цивілізаційним підходами*.

Цивілізаційний підхід (від лат. *civilis* – цивільний, громадянський) має багато варіантів, часто дуже відмінних через відмінності тлумачення терміна і поняття «цивілізація». Останніми роками в науковому дискурсі найбільшого поширення набуло розуміння цивілізації як особливої системи економічних, політичних, соціальних і культурних відносин, де культурна специфіка є системоутворюючою.

В етнополітичних дослідженнях цивілізаційну парадигму нерідко застосовують у парі з *формаційною* (від лат. *formatio* – утворення, формування). Термін «формація» в суспільствознавчу (соціогуманітарну) лексику ввів К. Маркс у складі словосполучення «суспільно–економічна формація» в сенсі історично сформованого типу суспільства, основу якого становить певний спосіб виробництва матеріальних благ. Терміном «цивілізація» в марксистській науковій традиції від початку означували один із структурних компонентів формації – матеріальну і духовну культуру суспільства як цілісність[5,с.765–766;6,с.7–15].

Зважаючи на виокремлені К. Марксом способи виробництва як такі, що детермінували всі інші сторони соціального буття і свідомості, російська (потім – радянська) марксистська традиція накреслила відповідну послідовність суспільно–економічних формацій як щаблів історичного прогресу: первіснообщинний лад, рабовласницький, феодальний, капіталістичний та комуністичний. Позначений Марксом так званий «азіатський спосіб виробництва», який випадав із цієї схеми, відносився до винятків або дискусійних проблем.

З формаційною періодизацією суспільного процесу, зокрема, легко узгоджувалося і було прийняте марксизмом обґрунтування європейською наукою послідовності стадій історичного розвитку етнічних спільнот: рід, плем'я, народність, нація. Так, завершення процесу становлення націй марксизм пов'язував з розвитком капіталістичних виробничих відносин і детермінованих ними політичної надбудови та форм суспільної свідомості.

«Формаційний підхід» до дослідження етнонаціональних відносин взасадничив розгляд соціально–економічних чинників і протиріч як основного джерела і першопричини національних рухів та інших етно-

політичних феноменів, у тому числі етнічних конфліктів. Політичні, релігійні, культурні та інші спонуки й складові динаміки відносин в етнонаціональній сфері, за формаційною парадигмою, вважалися і вважаються похідними.

Подібний редукціонізм надто перебільшує соціально–економічні впливи на етнонаціональні процеси. Такі впливи насправді можуть бути значними і, за певних умов, навіть відігравати провідну роль. Не випадково їх дослідженням переймаються не лише соціологи–марксисти [7,с.7–15]. Проте етнонаціональне життя є явищем набагато більш багатовимірним і багатофакторним. У різних регіонах і за різних часів його детермінанти можуть бути зовсім різними і часто дуже далекими від власне соціальних і економічних аспектів етнічності та пов'язаної з нею суспільної поведінки.

Вади формаційного аналізу стали спонукою пошуку нової дослідницької парадигми. За текстом однієї зі статей Малої енциклопедії етнодержавознавства, замінити або доповнити формаційний підхід має «цивілізаційний принцип», «... який дає можливість аналізувати всі явища і тенденції не з позицій абстрактної ідеологічно–пропагандистської періодизації історії людства (відома марксистсько–ленінська «п'ятичленка»), а з позицій об'єктивної і конкретної її періодизації: доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне, технотронне та інформаційне суспільство» [8, с. 458]. Таке тлумачення «цивілізаційного принципу» багато в чому споріднене з «формаційним підходом», повторює його «плюси» і «мінуси».

По–перше, «постіндустріальне», «технотронне» та «інформаційне» суспільство є близькими і певною мірою синонімічними поняттями і термінами, що їх застосовують як характеристики однієї і тієї ж стадії розвитку людства. По–друге, в основу побудови наведеної «цивілізаційної драбини» покладені технологічні фактори – розподіл і зміст праці та рівень розвитку техніки виробництва. А це – технологічний редукціонізм, він так само, як і соціально–економічний редукціонізм, обмежений і тому обмежує можливості пізнання цивілізацій і їх культурних, в тому числі етнічних особливостей. По–третє, обидва різновиди редукціонізму споріднює абсолютизація поступальності, лінійності історичного процесу, що проявляється в означенні кожної наступної стадії розвитку людства (наприклад, формації чи цивілізації, форм етносоціальної організації – рід, плем'я, народність, нація) як вищої за попередню. По–четверте, запропонований цивілізаційний принцип (назвемо його точніше – техноцивілізаційний – за головною відмітною ознакою), так само, як і формаційний підхід, є теоретичним умовиводом на ґрунті вивчення власне європейського історичного досвіду. І так само в його основу закладена очевидно помилкова ідея універсальності, неминучості повторення усім людством відповідних історії Європи етапів і властивостей суспільного (цивілізаційного) розвитку, в тому числі у його етнонаціональних проявах. Теза про єдиний цивілізаційний поступ людства, принаймні у контексті особливостей його культурної диференціації і динаміки, є доволі сумнівною, незважаючи на те, що Захід поширив майже на весь сучасний світ свої форми економічної і політичної організації. Реальна цивілізаційна палітра планети є багатобарвною і далека одноманітності.

Останніми роками у пострадянському суспільствознавстві відбулося суттєве переосмислення категорії «цивілізація» і її співвідношення з категорією «суспільно–економічна формація». Розуміння цивілізації

як структурного компонента формації багатьма дослідниками визнане хибним. Одне з сучасних визначень цивілізації тлумачить її як «цілісну суспільну систему, яка саморозвивається і включає в себе всі соціальні і несоціальні компоненти історичного процесу, всю сукупність створених людиною матеріальних і духовних об'єктів».

Суголосна вищенаведеній інша дефініція характеризує цивілізацію як зумовлений природними та об'єктивно–історичними умовами рівень розвитку людського суб'єктивізму, який проявляється у способі життя індивідів, у способі їх спілкування з природою і собі подібними. У цих контекстах парадигмальний сенс категорії «цивілізація» розуміється як історико–антропологічний (такий, що випливає з природи індивіда), соціокультурний (як сукупність духовних і моральних засобів взаємодії людини з навколишнім світом), соціологічний та історичний (у розумінні культурно–історичного типу організації суспільства). Співвідношення ж феноменів цивілізації і формації розглядається як співвідношення цілого та його частини. Але не в тому сенсі, що цивілізацію утворюють певні формаційні типи, а в тому, що вона – цивілізація, крім формаційних, включає безліч інших елементів, їх окремих граней та зв'язків між ними. Цивілізація в такому розумінні невіддільна від середовища її існування і системи матеріальних та культурних цінностей або ж культури у найбільш загальному змісті відповідного поняття [9,с.7–11;10,с.82–93].

Аналіз найбільш поширених сучасних концептів цивілізації і цивілізаційного підходу показує їх тяглість від доби середньовіччя. Прямими предтечами цих концептів стали філософські теорії, що сформувалися наприкінці XIX – початку XX століття. Найбільшою мірою вони пов'язані з іменами Н. Данилевського, К. Леонтьєва, О. Шпенглєра. У їхніх працях цивілізації розглядаються як окремі культурні світи, що циклічно розвиваються, взаємодіють між собою, щось запозичують одне в одного (передовсім в частині засобів і технологій матеріального виробництва) і при цьому зберігають та розвивають власну ціннісну та іншу духовно–культурну самобутність. Дещо інакше і водночас подібно параметри суспільного процесу описував М. Вебер. Цивілізаційною складовою цього процесу, за М. Вебером, є технологічно–виробнича динаміка. Останній властива стадіальність і спадкоємність, її здобутки легко передаються від народу до народу. Іншими є властивості соціальної і культурної історії людства. Така історія у кожного народу є унікальною і її специфіка не узалежнена від стадій цивілізаційного розвитку (в матеріально–технічному, виробничо–технологічному сенсі).

Основні філософсько–історичні теорії цивілізаційного розвитку людства, результати рефлексії їх авторів з приводу тенденцій і специфіки цього розвитку, в тому числі зв'язку цивілізації і етнічності, доволі повно представлені в книгах українських науковців С. Кримського і Ю. Павленка[11;12]. У спільній монографії вони також виклали власну концепцію місця українського народу і регіонів України в світовому цивілізаційному просторі. У 2005 та 2010 роках вийшли друком книги з викладом погляду істориків на розвиток протоцивілізацій та цивілізацій, які існували на території сучасної України від античних часів до доби незалежності [13;14].

Серед цивілізаційних версій, які суттєво оновили пізнавальний інструментарій соціогуманітарних досліджень, виділяють концепцію британського історика А. Тойнбі. Серед складових цієї концепції – висновок, за яким стадіальний розвиток людства зовсім не означає його універсальності. А. Тойнбі показує, зокрема, що стадію феодалізму, наприклад, пройшла не тільки Європа. Але «феодальні системи Західної Європи, Візантійської імперії і мусульманських Єгипту, Туреччини, Індостану, не кажучи вже про феодалізм в Японії, повинні розглядатись як зовсім різні інституції» [15,с.30].

А. Тойнбі проаналізував етапи, властивості і особливості ґенези, росту, надлому та розпаду 21 цивілізації. Лише шість–сім з них існують у сучасному світі. Але навряд чи їх стане менше в оглядовій перспективі.

Спираючись на методологію цивілізаційного аналізу А. Тойнбі, відомий американський соціолог С. Гатінгтон висунув геополітичну гіпотезу про зіткнення цивілізацій як один з актуальних чинників можливого майбутнього людства. Цивілізація, за визначенням С. Гантінгтона, є найвищим культурним утворенням і рівнем культурної самобутності, яке об'єднує людей. Люди різних цивілізацій по–різному бачать відносини між Богом і людьми, індивідом і групою, громадянином і державою. батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідносну значущість прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності й ієрархічності. Такі відмінності складалися століттями, вони не зникнуть у досяжному майбутньому. І хоча їх наявність не обов'язково передбачає конфлікт, а конфлікт не обов'язково означає насильство, найбільші значимі конфлікти глобальної політики будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій [16,с.11–16].

С. Гантінгтон наводить результати 100 порівняльних досліджень про цінності, прийняті у різних суспільствах. Дослідження показали, що цінності, які найбільш важливі на Заході, є найменш важливими в загальносвітовому масштабі. Ідеї індивідуалізму, лібералізму, конституціоналізму, прав людини, рівності, свободи, влада закону, демократія, вільний ринок, відокремлення церкви від держави мають слабкий резонанс в ісламській, конфуціанській, японській, індійській, буддійській або православній культурах (цивілізаціях) [16,с.23–24].

Перелічені європейсько–цивілізаційні ідеї, як відомо, разом з відповідними культурно–етнічними цінностями були важливими чинниками консолідації європейських націй і продовжують впливати на їхнє життя. Так само ідеї і цінності неєвропейських цивілізацій визначають становлення і розвиток націй відповідної цивілізаційної ідентичності. Не випадково А. Тойнбі наголошував, що нація є складником одиниці більшого масштабу – тобто частиною цивілізації – і містить в собі відмітні риси останньої.

С. Гантінгтон слідом за У. Уоллесом писав, що східна межа західного християнства 1500 року перетинає територію України і відокремлює її більш католицький Захід від православного Сходу[16,с.11]. І досі вже об'єднана єдиним державним кордоном Україна залишається міжцивілізаційним пограниччям. Вона, за визначенням М. Михальченка, – лімітроф для Росії і Європи, проміжний простір між західною і російсько–євразійською цивілізаціями; при цьому Європа (натівська) вважає східні кордони України лінією розламу між Європою та Росією (Росія з тюркськими анклавами і є окремою російсько–євразійською цивілізацією), а Росія розглядає західні кордони України як лінію розламу між НАТО та СНДівським простором – зоною своїх особливих інтересів[17,с.341].

Зауважимо і про давніші за ХУІ ст. початки «двох Україн» одного народу. Центр однієї з них містився на північному і середньому Подніпров'ї, центр іншої – з кінця ХІІ ст. почав формуватися в межах Галицько–Волинської держави. Стосовно пізніших часів можна говорити і про початки «третьої України», пов'язані з освоєнням степових територій Сходу і Півдня, а також «четвертої» – у Криму. Там осередки Античної, Візантійсько–Східнохристиянської і Західно–християнської цивілізацій у ХУ – ХУІІІ ст. поглинула цивілізація Мусульманська. Проте в її межах у ті ж часи продовжували існувати чисельно великі осередки цивілізації Візантійсько–Східнохристиянської – переважно, етнічно руської (протоукраїнської); після «підкорення Криму» Російською імперією Мусульманський цивілізаційний простір півострова звузився на користь російської складової Східнохристиянського світу; у 1944 році «іслам депортували» з Криму; він повертається туди з кінця 1980–х.

В межах сучасних українських кордонів кримські татари були і знову стають найчисельнішим носієм ісламської цивілізації її впливів на етнополітичний розвиток українського соціуму. Спроби радянсько–комуністичної влади «викорінити» їх з історичної батьківщини, винищити їхню культурну спадщину зазнали краху. Кримські татари повертаються, відроджують своє національне життя, попри об'єктивні й суб'єктивні труднощі та перешкоди, що стоять цьому на заваді.

Уявлення про цивілізаційну структуру українського соціуму не будуть повними, якщо нехтувати наслідками радянсько–комуністичної політики формування так званої «нової історичної спільності людей – радянського народу». В його межах допускалася етнокультурна різноманітність. Водночас режим забезпечував умови для домінантності російської мови і культури, а також формування способу життя, що іменувався соціалістичним.

Той гігантський соціальний експеримент не був безуспішним. Пошлемося на висновки В. Козлова – автора загалом глибокої, хоча й не позбавленої ідеологічних деформацій змісту, книги про етнодемографічну ситуацію в СРСР. У 1982 році він писав, що за радянських часів при проведенні переписів населення стала виникати проблема не тільки складності уточнення особою своєї «етнічної належності», «вибору однієї певної національності з того або іншого переліку національностей»; ця проблема, «*полягає в зменшенні самої потреби у такому виборі*. Таке становище склалося в результаті... витіснення етнічної самосвідомості як такої почуттям належності до більш широкої спільноти людей – радянського народу» [18,с.298].

Як і в інших радянських республіках, в Україні, особливо на її Сході та Півдні, поряд з етнічною і національною, релігійною, цивілізаційною ідентичностями, а подекуди і на їхньому місці, у частини людей сформувалась ідентичність радянська – деетнізована, з російсько–культурним забарвленням. Ця ідентичність була в деяких проявах «децивілізованою», якщо її співвідносити з особливостями цивілізацій, виокремлюваних Тойнбі і Гантінгтоном. Водночас своїм суспільним змістом вона була частково зорієнтованою на європейські політичні, в тому числі громадянські цінності, хоча й деформовані їх російсько–марксистською інтерпретацією.

Однак уніфікуючий вплив новостворюваної радянської ідентичності не зміг здолати культурної, цивілізаційної багатоманітності поліетнічного

українського соціуму. Його етноцивілізаційна структура зберегла свою плюралістичність. Спільною особливістю її основних складників – західного, слов'яно–православного (євразійського?), ісламського (тюркського) і, можливо, деяких інших – є їхня пограничність, окраїнність, а також синкретизм, тобто включення в певне цивілізаційне поле невластивих йому чужорідних елементів і трансформація цього поля під їхнім впливом.

Цивілізаційні реалії не можуть ігноруватись, коли вивчається етнополітичне минуле, сучасне і майбутнє України. Серед ефективних інструментів такого вивчення – *діалектичний метод*. Особливо продуктивне його застосування в дослідженнях етнічних протиріч і конфліктів. Цей метод якнайкраще відповідає феноменологічній природі означених явищ етнополітичної взаємодії. Так, конфлікт є особливим виявом і формою існування феномена, означуваного терміном «суспільне протиріччя», Змістовне наповнення цього терміна визначає суть наукової категорії, яка належить до фундаментальних характеристик діалектичного метода пізнання. Застосування діалектичного метода у поєднанні з іншими підходами, у тому числі напрацьованими в рамках соціальної конфліктології, може бути плідним при вивченні імовірності української етнополітичної динаміки в напрямах, які, за С. Гантінгтоном, є вірогідним «завтра» всього людства. Це:

– посилення цивілізаційної самосвідомості і внутрішніх суперечностей з приводу цивілізаційної самоідентифікації;

– зростаючий вплив на суспільний розвиток культурного поділу між західним християнством, православ'ям та ісламом;

– більша частота, тривалість і запеклість конфліктів між окремими етнічними групами різних цивілізацій порівняно з конфліктами між групами, які належать до однієї цивілізації;

– розчленування держави через конфлікти народів (етносів) різної цивілізаційної ідентичності і цивілізаційних орієнтацій.

Серед пізнавальних конструктів високого рівня загальності – *порівняльний підхід*. Найбільш продуктивним є його застосування у двох взаємопов'язаних аспектах: горизонтальному (просторовому) і вертикальному (в історичному часі). Горизонтальний аспект є синхроністичним. Він передбачає з'ясування повторюваного і унікального в рівночасному розвиткові відмінних етнічних феноменів, у тому числі етнічних груп і їх поведінки, зокрема, у контекстах їх впливів одна на одну. Вертикальний аспект – діахронний, він дозволяє простежити генетичні зв'язки певних явищ, дослідити їхні витоки, етапи, чинники і поступальність розвитку в історичному часі.

Отримані на засадах порівняльного підходу відомості мають не тільки самостійну значущість. Вони також утворюють інформаційний масив, необхідний для наступного його опрацювання методами *типологізації (класифікації)* досліджуваних явищ. Такий масив важливий також для вивчення етнополітики у параметрах *інституційного підходу*. Його суттю є вивчення етнополітичних процесів як двох типів інституцій: перший – пов'язані з етнічністю усталені поведінкові традиції, норми і цінності, другий – ті ж поведінкові регулятори, але в аспекті їх закріплення (інституціалізації) у вигляді законів та інших офіційних актів, організацій і установ і т.п.

Хай які підходи використовуються в дослідженнях етнополітики, в усіх випадках науковці не вивчають етнополітичні реалії і їх образи в людській свідомості як такі. Ці реалії і образи вивчаються на основі відомостей про них. Такі відомості отримують шляхом вивчення речових, зображальних та вербальних (в сенсі словесних – усних і писемних), статистичних джерел, у процесі проведення та аналізу результатів масових, експертних і фокус–групових опитувань, в ході спостереження етнополітичних ситуацій і процесів, здійснюваного дослідником – безпосереднім учасником, сучасником цих ситуацій і процесів. В останньому випадку застосовуються прийоми, що їх американські дослідники Дж. Мангейм і Р. Річ визначають як «операціоналізація» (збирання даних про обстежуване явище) та «інструменталізація» (уточнення дій, які треба зробити під час спостереження) [19,с.73].

Серед текстів, особливо важливих для етнополітичних досліджень, – нормативно–правові акти, програми, статути та інші офіційні документи, що представляють відкриті позиції суб'єктів етнополітики, включно з тими, які не тільки прямо, а й опосередковано включені у відповідні відносини. До цих суб'єктів належать, зокрема, органи державної влади і місцевого самоврядування, політичні партії, неурядові організації (в тому числі національно–культурні товариства), їх посадові особи тощо. Повідомлення газет, радіо, телебачення, Інтернет–ресурсів про етнополітичні події містять інформацію, яка чи найчастіше використовується дослідниками. Такі повідомлення можуть мати як офіційне походження (з боку самих суб'єктів етнополітики), так і власне мас–медійне або інше – від сторони, що безпосередньо не включена у процеси, про які інформує.

Тому отримання максимально достовірного наукового знання вимагає від дослідника: а) неупередженого вивчення усієї доступної і потрібної інформації про досліджуване явище, б) з'ясування міри вірогідності, репрезентативності і повноти інформації, яку містять джерела, що використовуються, в) залучення джерел в обсязі, необхідному для отримання наукових фактів у сукупності, що забезпечує максимально можливу достовірність здобутого знання про реальні факти.

Реальні етнополітичні факти – це процеси, явища і події, що мали місце насправді, а також уявлення про них їх безпосередніх учасників і свідків. Такі реальні етнополітичні факти в термінології історичної науки називають «фактами–подіями», «історичним фактами», «фактами історії». В разі дотримання методологічних принципів наукового пошуку та опрацювання репрезентативної щодо реальних фактів інформації, яку містять так звані «факти–джерела», здобуваються «наукові факти» або ж «факти–знання» про події (явища), що насправді мали місце – про «історичні факти»: у випадку етнополітичних досліджень такими є реальні етнополітичні факти [20,с.76–89;21,с.73–75;22,с.45–71;23,с.185–222;24,с.61–90].

Відомості про реальні факти містяться в джерелах, що різняться походженням, способами накопичення і збереження (кодування) інформації, а значить, і способами отримання цих відомостей з джерел та їх наступного опрацювання для формування наукового знання.

Керуючись підходами, напрацьованими історичною наукою, джерела інформації про етнополітику можна умовно поділити на два великі класи: одиничні і масові. «Класовою» ознакою перших є присутня в них унікальна інформація про досліджувані реальні факти. «Класовими» ознаками

других є повторюваність, порівняльна (відносна) типовість та однорідність інформації, що піддається статистичній обробці – ці відмітні ознаки масових джерел виокремлені й описані відомим українським джерелознавцем М. Варшавчиком [25,с.49–51]. Подібні підходи утверджуються і в західній науковій літературі, де цей клас інформаційних носіїв називають «серійними» (англ. *serial*) джерелами.

Інформація масових (серійних) джерел дозволяє з'ясувати за допомогою кількісних (переважно, математико–статистичних) методів [26;27] властиві реальним суспільним явищам однотипні, подібні і/або спільні ознаки і тенденції (тренди, закономірності). Так долаються вади підходу, названого «ілюстративним», коли за докази або аргументи беруться довільно взяті приклади. Натомість уможливлюється виявлення сталих і повторюваних зв'язків та ознак в розвиткові реальних етнонаціональних процесів і явищ. Як масові (серійні) джерела вивчаються, зокрема, статистика (демографічна, етнодемографічна, економічна, електоральна та інша, що містить відомості про кількісні параметри якісних ознак відповідних суспільних ситуацій і процесів), документи. що мають стандартну форму (картки особового обліку, анкети, первинні матеріали переписів населення і т.п.) або не мають такої, але завдяки тому, що відображають типові ситуації і характеристики можуть бути приведені до єдиного формуляру (протоколи засідань державних і громадських інституцій, листи і звернення до офіційних та інших установ, матеріали преси та ін.) [28,с.47–53].

Відмітною особливістю роботи з масовими джерелами є можливість їх несуцільного, вибіркового аналізу. Він здійснюється у випадках, коли необхідні для характеристики досліджуваного об'єкта типові, повторювані ознаки можна з'ясувати вивченням не всієї генеральної сукупності джерел, а їх частини. Здобута таким способом інформація обов'язково має бути репрезентативною для всього джерельного масиву. Це вимагає дотримання певних вимог і правил здійснення вибірки. Відповідні способи розроблені статистичною наукою (метод основного масиву, вибірка випадкова, вибірка типова, монографічний метод та ін.). Їх використання важливе також для з'ясування репрезентативності джерел у випадках так званих «природних вибірок», коли відома або збереглася тільки частина джерел з відомостями про досліджуване явище.

При обробці текстових джерел як масових (як такі вивчаються, зазвичай, періодичні пресові видання, інтернет–ресурси) застосовують метод *контент–аналізу* (від англ. *contents* – зміст, вміст). Він передбачає а) виділення в текстах досліджуваної періодики багатократно повторюваних якісних ознак, серед яких тематика, жанри, лексика, смисли і т.п., б) з'ясування кількісних показників такої повторюваності, в) обрахування математико–статистичними методами числових параметрів з'ясованої повторюваності (по суті – тенденцій інформаційного простору), г) якісно–змістовна інтерпретація отриманих результатів. Залежно від мети і завдань контент–аналізу першість може надаватися виокремленню в тексті характерних для нього понять і термінів як символів–інформантів для наступного з'ясування кількісних показників їх повторюваності. За іншою методикою в текстових джерелах вимірюються площі, які упродовж певного періоду відводяться на шпальтах видання для оприлюднення певних тем, ідей і смислів, а відтак з'ясовуються числові параметри обсягів і частоти подачі матеріалів відповідного змісту. Подібним чином можуть

вивчатися і змістовні особливості мовлення на радіо та телебаченні. В такому разі за одиницю кількісного вимірювання обирають або певні вербальні конструкти (символи–інформанти), або обсяги ефірного часу, що відводиться для поширення певних відомостей і смислів. Контент–аналіз дозволяє виявити, зокрема, політичні (в тому числі етнополітичні), ідеологічні, ціннісні та інші пріоритети і переваги, характерні для тих чи інших мас–медіа і їх власників – приватних осіб, політичних і громадських організацій, органів державної влади, самоврядування та ін.

При роботі з текстами дедалі частіше використовують *дискурс–аналіз* (від лат. *diskurs* – роздум) – сукупність методик і технік інтерпретації текстів і висловлювань як виявів певної мовної поведінки у конкретних суспільно–політичних, культурно–історичних, територіальних та інших умовах. Один з прикладів ефективного застосування цих методик до вивчення особливостей дискурсу української національної ідеї в регіональній пресі країни представлений на сторінках книги «Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне», а також описаний у монографії Л. Нагорної [29;30,с.193–239]. Ці видання привертають увагу ґрунтовністю проведеної дослідницької роботи. Водночас вони спонукають до роздумів з приводу параметрів коректності інтерпретацій результатів дискурс–аналізу. Результати, про які йдеться, цілком коректні, коли інтерпретуються в контекстах спільного і відмінного у змістовній наповненості регіональних пресових видань. Вони коректні і в аспекті з'ясування векторів впливу текстів, що публікуються, на формування особливостей регіональної і національної ідентичності населення територій, де аналізована преса поширюється. Однак виникають сумніви щодо коректності інтерпретації цих текстів як відображення специфіки самої ідентичності населення і його уявлень про національний ідеал. «... Газетні шпальти, – слушно акцентує Л. Нагорна, – надто специфічна трибуна для виявлення, а тим більше для аналізу суспільних настроїв. Аналітикам доводиться рахуватися з безліччю чинників, які впливають на умонастрої дописувачів і форму викладу їхніх думок у тій чи іншій газеті» [30,с.205–206]. Практика функціонування вітчизняних медіа дає багато свідчень тому, що серед «безлічі чинників», які впливають на пресовий контент, визначальними є позиція і політика редакції (редактора), часто пов'язана з позицією власників видань. Тож, вірогідніше, не «Русский блок» для пропаганди своїх ідей обрав газету «2000» [30,с.219], а редакція (редактор) цієї газети надав «Русскому блоку» площі для пропаганди ідей, що збігаються з позицією редакції (редактора) і власника видання.

Серед методів роботи з текстами – кейс–стаді (від англ. *case* – випадок, пласка скринька для носіння паперів і *study* – вивчення. дослідження). Він полягає в дослідженні конкретних етнополітичних ситуацій (випадків) на основі поглибленого аналізу документа, що містить певні відомості про ці ситуації (випадки). Такий аналіз має концентруватися а) на змістові відповідного тексту, б) перевірці достовірності представленої у ньому відкритої інформації, в) передбачати з'ясування умов створення документа, інтересів і спонукальних мотивів автора – як тих, що прямо відображають його ідеологічну та іншу позицію і цілі (навмисна або відкрита інформація), так і тих, які він хотів би приховати (латентна інформація). Кейс–стаді допомагає краще зрозуміти специфіку певної етнополітичної ситуації на прикладі її конкретного епізоду.

Плідні можливості для вивчення тенденцій етнополітичної динаміки мають порівняльно прості у застосуванні методи описової статистики. Серед них – методи групування, які забезпечують поділ вихідної сукупності даних на групи за спільністю ознак у відповідності до завдань дослідження. Згруповані дані оформляються у вигляді таблиць і графіків. Побудовані за розробленими математичною статистикою правилами такі таблиці і графіки забезпечують аналіз структури і типів досліджуваних об'єктів, встановлення наявності зв'язків між ними і їх ознаками, а також тенденцій динаміки останніх. Вивчення такої динаміки у часі здійснюється на основі динамічного групування – подання статистичних даних як динамічних рядів, які дозволяють порівняти стан досліджуваного явища чи його окремих ознак (характеристик, властивостей) на певні моменти часу (приміром, коли з'ясовується етнічна структура населення станом на дати проведення переписів населення) або за періоди (рік, п'ять, десять років і т.п.).

Таблиці також формують інформаційну базу для обрахування узагальнюючих кількісних характеристик об'єкта дослідження або якогось його сегмента. Такими характеристиками можуть бути середні значення ознак, що вивчаються: наприклад, середньорічний темп збільшення або зменшення чисельності осіб певної національності упродовж певного тривалого періоду в країні загалом і/або в якомусь її регіоні.

Здобуття максимально повного і достовірного наукового знання про етнополітику не означає тотожності отриманих результатів з істиною, під якою, зазвичай, розуміють відповідність знання реаліям. Будь–який здобуток наукового пошуку є суб'єктивованим через суб'єктивну складову природи використовуваних джерел як таких носіїв інформації, що за своїм змістом не можуть охоплювати всієї багатоманітності властивостей і зв'язків реальної дійсності, є її абстрагованим відображенням, створюються людьми, а отже – пов'язані з особистісними баченням, вибором і таке ін. [31,с.40–42;32,с.43]. Дослідження завжди суб'єктивоване парадигмами, теоретичними конструктами, методом і методиками, які розробляє і/або використовує науковець, його світоглядом, освітою і досвідом, зовнішніми впливами і багатьма іншими. Серед них, зокрема, – стереотипи в науці, які більшою або меншою мірою впливають на «психічний стан дослідника, коли він робить висновки, які не є результатом його власних досліджень, а які збігаються з продиктованими загальноприйнятими оцінками» [33,с.8]. Але й вільні від таких впливів висновки навряд чи можна вважати істинними. Власне, й сама істинність може і не вважатися обов'язковим критерієм або ознакою науковості будь–якого дослідження і його результатів. Тим більше, що критерії істинності зазнають змін з плином історичного часу [34,с.28–31]. Однак ці застереження жодним чином не увільняють науковців від обов'язку робити все можливе, щоб результати їх роботи давали якнайповніше знання про досліджувані явища і процеси та імовірні тенденції їх динаміки, сприяли оптимізації етнополітичних практик і суспільних відносин в цілому.

Список використаних джерел

1. Кун Т.С. Структура научных революций / Пер. с англ. И.З. Налетова //C:/WINDOWS/Temp/Rar$EX70.781/kunts01/index.htm

2. Згуровский М.З., Панкратова М.Д. Системный анализ. Проблемы, методология, приложения. – К.: Наукова думка, 2005. – 745 с.
3. Сурмин Ю.П.. Теория систем и системный анализ. – К.: МАУП, 2003. – 363 с.
4. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986.
5. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1993.
6. Социальное познание: принципы, формы, функции. – К.: Наукова думка, 1993.
7. Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: Структура и принципы исследования. – К.: Наукова думка, 1993.
8. Мала енциклопедія етнодержавознавство / Відповід. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: Ґенеза, Довіра, 1996.
9. Черняк Е.Б. Цивилиография: Наука о цивилизации. – М.: Международные отношения, 1996.
10. Бойченко І.В. Нелінійна соціальна філософія: цивілізація як монада історії // Філософські студії Київського університету. – Вип. 1. – К., 1995.
11. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – 2–е изд. – К.: Феникс, 2004. – 760 с.;
12. Кримський С.Б., Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с.
13. Горєлов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с.
14. Рафальський О.О. Україна як цивілізаційний феномен. – К.: Бланк–Прес, 2010. – 256 с.
15. Тойнбі А.Дж. Постижение истории / Пер. с англ. – М.: Прогресс, Культура, 1996.
16. Гантігтон С. Зіткнення цивілізацій ? // Філософ. і соціолог. думка. – 1996. – № 1 – 2.
17. Михальченко М. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАН Украины, 2001.
18. Козлов В.И. Национальности в СССР: Этнодемографический обзор. – 2–е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1982.
19. Мангейм Дж., Рич Р. Политология: методы исследования / Пер. с англ. – М.: Весь мир, 1997.
20. Варшавчик М.А. Вопросы логики исторического исследования и исторический источник // Вопросы истории. – 1968. – №10.
21. Варшавчик М.А. Факт // Джерелознавство історії України. Довідник. Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1998.
22. Барг М.А. Исторический факт: структура, форма, содержание // История СССР. – 1976. – №6.
23. Ракитов А.И. Историческое познание: Системно–гносеологический подход. – М.: Политиздат, 1982.
24. Левенець Ю.А. Теоретико–методологічні засади української суспільно–політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилос, 2001.
25. Варшавчик М. Класифікація джерел // Джерелознавство історії України...
26. Славко Т.И. Математико–статистические методы в исторических исследованиях. – М.: Наука, 1981. – 159 с.

27. Количественные методы в исторических исследованиях. Учебное пособие. Под ред. И.Д. Ковальченко.– М.: Высшая школа, 1984. – 384 с.
28. Котигоренко В. Кліометрія – «вимірювання історії» // Спеціальні галузі історичної науки / Київський університет мені Тараса Шевченка. – К., 1999.
29. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. – К.: Світогляд, 2005. – 186 с.
30. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008.
31. Варшавчик М. Джерело історичне // Джерелознавство історії України...
32. Котигоренко В. Достовірність джерела // Там само.
33. Варшавчик М. Шлях історика // Спеціальні галузі історичної науки...
34. Кезин А.В. Научность: эталоны, идеалы, критерии. Критический анализ методологического редукционизма и плюрализма. – М.: Изд–во МГУ, 1985.

Котигоренко В.А. О научных подходах и методах этнополитических исследований

Представлена авторская версия системного изложения основных научных подходов и методов, используемых при изучении этнополитики.

Ключевые слова: *этнополитика, научная парадигма, системный подход, синергетика, антропология, етнология, бихевиоризм, цивилизация, сравнительный подход, количественные методы*

Kotygorenko, V. O. On scientific approaches and methods of ethnopolitical research

The work presents the author's version of system account of the main approaches and methods applied in ethnopolitical research.

Key words: *ethnopolitics, scientific paradigm, systems approach, synergetics, anthropology, ethnology, behaviorism, civilization, comparative approach, quantitative methods.*

УДК 321

Сергєєв В.С.

Транснаціональні політичні мережі як продукт глобального громадянського суспільства

Розкривається сутність транснаціональних політичних мереж як продукту глобального громадянського суспільства, визначаються їх основні передумови створення та особливості функціонування.

Ключові слова: *громадянське суспільство, громадські організації, політичні мережі.*

Актуалізація проблематики транснаціональних політичних мереж відбулася у другій половині XX ст., коли стало очевидно, що громадянське суспільство має раніше незатребуваний потенціал налагодження діалогу між державами та володіє інструментарієм впливу на міжнародні відносини. В 1960–х рр. набули значної популярності міжнародні організації, метою яких стало здійснення громадянської миротворчої місії в гарячих точках планети. Це був час загострення протиріч між двома світовими системами (соціалістичною та капіталістичною). Громадянське суспільство всіляко намагалося «деполітизувати» міжнародні відносини, вивести гуманітарні проблеми та питання прав людини за межі політичної боротьби світових лідерів. По суті, йдеться про формування глобального громадянського суспільства. Останнє український політолог Валерій Бебик пропонує розглядати як планетарну сукупність усіх громадян світу, їх вільних об'єднань і асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що перебувають за межами новостворюваної глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно–національних політичних структур), її директивного регулювання і регламентації, що гарантуються й охороняються політичними структурами глобального світу [1,с.145]. У такому глобалізованому громадянському суспільстві на перший план виходять саме неформальні структури, які виступають провідними акторами міжнародних політичних процесів і які останнім часом перетворилися на транснаціональні політичні мережі.

Світова теорія та практика вивчення цієї тематики активно розвивається (П. Віріліо, Т. Еріксен, М. Кастельс, А. Нолке, Т. Рісс–Каппен, В. Рейніке, Х. Рейнгольд, А. Тоффлер, Ф. Уебстер та інші), але якщо в світі вже замислюються про наслідки, визначають тенденції та прогнозують перспективи, то в Україні переважно доводиться наводити аргументи на захист існування та визнання транснаціональних мереж вироблення політики як особливих соціальних утворень (В. Бебик, О. Голобуцький, Н. Костенко, Л. Скокова, В. Щербина та інші).

Мета статті. Розкрити сутність транснаціональних політичних мереж як продукту глобального громадянського суспільства.

Основна частина. Підхід до транснаціональних політичних мереж орієнтований на адаптацію аналітичних інструментів політичної науки до транснаціональної версії підходу політичних мереж. Даний підхід дозволяє враховувати як транснаціоналізацію внутрішніх політичних мереж, так і зростаючу роль мережних структур у міжнародній політиці. Згодом транснаціональні політичні мережі стали привабливим вибором з метою компенсації невдач у вирішенні суспільних проблем за часів глобалізації або навіть для можливості кращого способу формування політичного курсу в майбутньому.

Так, В. Рейніке вважає, що міжурядові мережі, транснаціональні суспільно–політичні об'єднання й міжнародні організації є найважливішими елементами «глобальних суспільних політичних мереж», які розглядаються як ефективний засіб вирішення проблем економічної глобалізації [9,p.215–228]. Основну ідею концепції політичних мереж – співробітництво деяких суспільних і приватних корпоративних акторів у період формування політичного курсу і його застосування на галузевому рівні – він переносить на глобальний рівень, вважаючи, що це призведе до легітимної й ефективної політики [9,p.89].

У рамках Перспективного проекту ООН «Глобальна суспільна політика» група В. Рейніке [8] визначила дуже широкий діапазон цих мереж, що включає деякі принципи управління мережами. Проте, на думку Андре Нолке, транснаціональні політичні мережі набагато менш значимі, ніж це вважає група В. Рейніке, оскільки вони відіграють роль лише за певних дуже обмежених емпіричних умов [7,p.277].

Під час визначення транснаціональних політичних мереж намагаються поєднати елементи джерел незалежної школи в рамках організаційної соціології Дж. Бенсона [3] та концепцію транснаціоналізму Т. Рісс–Каппена [10]. Транснаціональні політичні мережі визначаються як група громадських і/або приватних організацій, де, принаймні, одна організація не діє від імені національного уряду або міжурядового об'єднання. Ці організації зв'язані зі значним рівнем взаємодій (принаймні частково) через національні кордони й беруть участь у розробці політичного курсу і його здійснення за допомогою обміну ресурсами.

Важливою передумовою появи транснаціональних політичних мереж стала «інформаційна революція»: з'явилися нові інформаційні технології, розширилися можливості мережі Інтернету, виникли незалежні інформаційні комунікації, відбулося масове залучення до цього процесу громадянського суспільства. Варто зазначити, що взаємозв'язок між виникненням транснаціональних політичних мереж та появою широкодоступного Інтернету і сучасних комунікаційних систем є визначальним, оскільки відкрив перед глобальним громадянським суспільством необмежені ресурси для діяльності [2].

Типовими ресурсами обміну в транснаціональних політичних мережах є фінанси, інформація, легітимність та інші пропозиції стосовно участі політичного проектування. Актори в рамках транснаціональних політичних мереж включають всі види громадських і приватних організацій, включаючи групи інтересів, субнаціональні уряди, державні органи й міжнародні секретаріати. Мережі, як правило, поєднуються стосовно певного кола завдань, але можуть варіювати у своїх схильностях протягом різних фаз політичного процесу.

Актори в рамках мереж у різному ступені залежать від ресурсів, які контролюють інші актори. Наприклад, Європейська комісія дозволяє групі інтересів брати участь у політичному проектуванні або розподілі фондів під час здійснення курсу, у той час як група інтересів забезпечує цю трансурядову інстанцію інформацією й легітимністю. Незважаючи на те, що група інтересів може великою мірою покладатися на Комісію для політичного впливу, остання може вибирати серед деякої кількості конкуруючих інтересів, але врешті–решт це залежить від аналітичної й політичної підтримки.

Класичні дослідження груп інтересів у внутрішній політиці свідчать, що не всі соціальні інтереси однаково добре організовані й сильні, тому однорідні інтереси набагато легше організувати, ніж різнорідні. Те ж саме справедливо і щодо транснаціональних політичних мереж: набагато легше сформувати потужну асоціацію інтересів, здатну мобілізувати ресурси й впливати на політику транснаціонального рівня, якщо ця асоціація ґрунтується на відносно обмеженій кількості однорідних інтересів, ніж на великій кількості різнорідних інтересів.

Таким чином, сектор бізнесу, у якому переважають великі транснаціональні компанії, тяжіє більшою мірою до транснаціонального типу репрезентації інтересів, ніж сектор, де переважають маленькі й середні компанії з декількох країн. Інші соціальні інтереси, будучи навіть більш різнорідними та розпливчастими, такі як споживачі або жінки, також зіштовхуються зі значними обмеженнями на транснаціональному рівні. Транснаціональні політичні мережі відрізняють скоріше сектори з потужними транснаціональними групами інтересів, ніж сектори зі слабкими транснаціональними групами або переважно національними групами.

Цей висновок ґрунтується на твердженні Тед Лоуві, що «політичні принципи визначають політику» [6,p.300]. Під час перерозподілу фондів фінансові наслідки є очевидними й переможців та переможених легко визначити, і лише потім міжурядове прийняття рішень візьме гору. Національні уряди (і парламенти) неохоче відмовляються від своєї домінуючої ролі в перерозподільних витратах.

З іншого боку, транснаціональна тенденція в розподільчій політиці підтримується необхідністю розвивати відносини обміну між джерелом фінансування (наприклад, Європейська комісія або Світовий банк) і одержувачем фондів (наприклад, піднаціональний уряд або торговельна фірма). Тут останній забезпечує першого легітимністю й інформацією відносно ефективного розміщення фондів.

Сильна взаємозалежність між територіальними об'єднаннями для вирішення функціональних проблем (наприклад, погіршення навколишнього середовища або нестабільність фінансових ринків) може сприяти збільшенню значимості транснаціональних політичних мереж. У такій спосіб субдержавні актори одержують стимули для поповнення резервів при вирішенні міжнародних проблем.

Теоретики, що працюють в галузі дослідження розвитку й перетворення часто сперечаються про те, що навряд чи можливо застосувати західні концепції політичної науки поза країн західної демократії [11]. Та ж думка поширюється і на концепцію політичних мереж. Взявши як відправну точку концепцію Х. Елзенханса про суспільства, що прагнуть до ренти [5,s.143–151], можна стверджувати, що політичні процеси у країнах Третього світу навряд чи відповідають зразкам обміну резервами між організаціями в політичних мережах. Усередині суспільств, що прагнуть

до ренти, сектор бізнесу найменше концентрується на одержанні доходів за допомогою ринкової конкуренції, а поповнює свої резерви, в основному, у формі доходів з нерухомості й капіталу за допомогою адміністративних заходів.

Оскільки більшість соціальних груп підтримує відносини клієнтурного типу зі структурами державного апарата, то перспектива розвитку багатих на ресурси й незалежних від держави громадянських суспільств є неясною. Центральні політичні рушійні сили суспільств, що прагнуть до ренти, є домінуючим державним класом; вони суперничають між секторами, які навряд чи приймають форму межорганізаційного резервного обміну між формально організованими групами інтересів, які заміщуються, по суті, моделями непотизму й кумівства. Таким чином, можна дійти висновку, що високий ступінь прагнення до ренти завдає шкоди значимості транснаціональних політичних мереж.

Обмінні процеси в транснаціональних політичних мережах втілені в національні й міжнародні інститути. До того ж, інститути визначають, чи стають вони взагалі центральними стосовно політичних процесів. За визначенням значимість політичних мереж виникає в ситуаціях, коли взаємні резервні залежності й розосередження політичних можливостей акторів усвідомлюються як існуючі, проте вони не можуть сприйматися як дещо належне.

Одним з вирішальних факторів тут є ступінь дроблення інститутів державного апарату. В унітарній або централізованій державі менш імовірно, що субнаціональні уряди або окремі міністерства будуть вести свою власну «зовнішню політику», ніж у федеральній або роздробленій державі з набагато більш розосередженими резервами. Подібним же чином групи інтересів, що діють у транснаціональному масштабі, мають більш утруднений доступ до держав з високим ступенем централізації, ніж до роздроблених держав. Це положення однаково справедливе як стосовно розходжень між федеральною й унітарною державами (тобто різним ступенем вертикального дроблення), так і стосовно різного ступеня централізації під час прийняття рішень на національному рівні усередині відомства замість поділу прийняття рішень між декількома міністерствами, парламентом і т.д. (горизонтальне дроблення).

Якщо на рівні держави групи інтересів дуже тісно співробітничають із державою, особливо в корпоратистських структурах, то на транснаціональному рівні вони зазнають значних труднощів у здійсненні своїх цілей й, внаслідок цього, продовжують використовувати національний шлях для репрезентації національних інтересів [12,s.177].

За Т. Рісс–Каппеном, одна із ключових причин різноманітного впливу транснаціональних акторів залежить від різного ступеня міжнародного інституціоналізму в сфері політики. Отже, легітимність рішень транснаціонального актора може бути посилена через звернення до загальноприйнятих міжнародних норм [10,p.29–32]. Тут варто додати, що не тільки структурна роль міжнародних норм, але також орган міжнародного секретаріату може підтримувати розвиток транснаціональної політичної мережі.

Американський учений Майкл Голдман [4], розмірковуючи про зростання ролі транснаціональних політичних мереж на прикладі Світового банку, який активно сприяв появі програм підтримки громадянського суспільства, що поширюють неоліберальну ідеологію і створення громадянського суспільства у всесвітньому масштабі, дійшов висновку, що

громадянські мережі є певним посередником, буфером між корумпованими, бюрократичним державам та інституціям вільного ринку країн, що розвиваються. На прикладі приватизації систем водопостачання в різних частинах світу видно, що Світовий банк спричинив появу нових мереж у глобальному вимірі.

Однією з найбільш поширених, найбільш ефективних транснаціональних мереж є мережі, які включають велику кількість акторів та інституцій, що мають широку ступінь довіри та впливу і значні переваги. Такі мережі найчастіше включають посадовців або урядовців, представників великих корпорацій, недержавних організацій, промислових фірм, медіа–холдингів, агентств ООН та Світового банку, національні та міжнародні наукові ради і навіть окремих осіб.

За спостереженнями М. Голдмана, Світовий банк, починаючи з 1960–х рр., сприяв створенню транснаціональних політичних мереж на основі тренінгових програм, до яких стали залучатися різноманітні актори, іноді дуже впливові (на рівні глав держав), які отримали матеріальні, інформаційні, культурні основи для розвитку мереж.

Специфічною відмінністю транснаціональних політичних мереж від традиційних міжнародних неурядових організацій є відсутність єдиного управляючого органу та множинність центрів прийняття рішень. У той же час єдність транснаціональних політичних мереж забезпечується ідеологічними конструктами та спільною конкретною метою. Усередині осередків мережі можуть співіснувати найрізноманітніші способи управління: ієрархічні (як в армії або церкві), демократичні, аморфні (як у родині, де всі знають свої обов'язки й добровільно їх виконують), комбіновані тощо.

Звичним для мереж є створення тимчасових співтовариств для вирішення конкретного завдання й самоліквідуються після його виконання. У результаті відносини в організації пронизуються множиною складних зв'язків. Учасник організації може в одному випадку бути керівником своїх керівників у якійсь іншій справі або рівноправним з ними в третьому питанні. Невеликі первинні осередки нерідко спеціалізуються на виконанні якогось завдання, наприклад, пошуку інформації, аналізі, забезпеченні безпеки, зв'язку та ін. Мережні громади можуть бути центрами виробництва й джерелами матеріальних ресурсів.

Мережні структури можуть широко користуватися легальними методами роботи й традиційними громадськими інститутами, аж до використання парламентських методів боротьби. Проте, це не означає, що вони не можуть комбінувати відкриту та закриту діяльність.

Мережа, що складається з великої кількості дрібних взаємопроникних груп та неурядових організацій, навіть легальних і нелегальних партій, являє собою дуже складну мішень для спецслужб. Держава, проти інтересів якої діють транснаціональні політичні мережі, часто не в змозі оцінити ступінь загрози, а також сфери діяльності груп, які постійно виникають чи розпадаються. Відстежити взаємозв'язки, фінансові потоки, ієрархію, актив тощо є вкрай важкою справою. Особливо, якщо в країні існують елементи правової державності та свобода ЗМІ. Будь–які спроби обмежити діяльність транснаціональних політичних мереж висвітлюються в ЗМІ як удар по громадянським свободам.

Висновок. Під транснаціональними політичними мережами варто розуміти міжнародні неформальні мережі громадянської дії (сукупність інституалізованих неурядових організацій, спільнот та неформальних ініціатив), у яких відсутні внутрішні ієрархічні відносини, наявна кооперація ресурсів та, певною мірою, спільна ідеологізована мета.

Список використаних джерел

1. Бебик В. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент / В. Бебик // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 140–147.
2. Демченко О. Мобільна мобілізація. Мобільні технології у громадській діяльності / О. Демченко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.civicua.org/library/view.html?topic=1176297.
3. Benson, J.K. The Interorganizational Network as a Political Economy / J.K. Benson // Administrative Science Quarterly. – 1975. – Vol. 25, № 2. – P. 229–249.
4. Goldman, M. Privatizing Water, Neoliberalizing Environmentalism? The Power of Transnational Policy Networks / M. Goldman // Policy Studies. – 2005. – Vol. 27, № 3. – P.146–154.
5. Elsenhans, H. Der periphere Staat: Zum Stand der entwicklungstheoretischen Diskussion / H. Elsenhans // Dritte Welt–Forschung: Entwicklungstheorie und Entwicklungspolitik / F. Nuscheler (ed). – Opladen: Westdeutscher Verlag, 1985. – S. 135–156.
6. Lowi, T.J. Four Systems of Policy, Politics and Choice / T.J. Lowi // Public Administration Review. – 1972. – Vol. 35, № 4. – P. 298–310.
7. Nolke, A. The Relevance of Transnational Policy Networks: Some Examples from the European Commission and the Bretton Woods Institutions / A. Nolke // JIRD. – 2003. – Vol. 6, № 3. – P. 276–298.
8. Reinicke, W.H. Critical Choices: The United Nations, Networks and the Future of Global Governance / W.H. Reinicke, F.M. Deng, J.M. Witte, Th. Benner, B. Whitaker, J. Gershman. – Ottawa: International Development Research Centre, 2000. – 200 p.
9. Reinicke, W.H. Global Public Policy: Governing without Government? / W.H. Reinicke. – Washington: Brookings Institution Press, 1998. – 280 p.
10. Risse–Kappen, Th. Bringing Transnational Relations Back In: Introduction / Th. Risse–Kappen // Bringing Transnational Relations Back In: Non–State Actors, Domestic Structures and International Institutions / Th. Risse–Kappen (ed). – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – P.3–36.
11. Schlichte, K. Der Staat und einige seiner Zeitgenossen: Zur Zukunft des Regierens in der 'Dritten Welt' / K. Schlichte, B. Wilke // Zeitschrift f r internationale Beziehungen. – 2000. – Bd. 7, № 2. – S. 359–384.
12. Streeck, W. Industrielle Beziehungen in einer internationalisierten Wirtschaft / W. Streeck // Politik der Globalisierung / U. Beck (ed). – Frankfurt a/M.: Suhrkamp, 1998. – S. 169–202.

Сергеев В.С. Транснациональные политические сети как продукт глобального гражданского общества

Раскрывается сущность транснациональных политических сетей как продукта глобального гражданского общества, определяются их основные предпосылки создания и особенности функционирования.

Ключевые слова: *гражданское общество, общественные организации, политические сети.*

Sergeev, V.S. Transnational political networks as a product of a global civil society

The essence of transnational political networks as product of a global civil society is revealed, their basic preconditions of creation and feature of functioning are defined.

Key words: *civil society, public organizations, political networks.*

УДК 316.65+659

Гуляєв О.В.

Спін-операції як специфічна форма інформаційного впливу в сучасному політичному процесі

Розкриваються сутність і технологічні особливості планування та реалізації спін–операцій у сучасному політичному процесі.

Ключові слова: *інформаційна війна, інформаційний вплив, спін–технології, оперативна мета, стратегія спін–операції.*

Сьогодні сучасний політичний процес важко уявити без активного впливу спін–технологій, які з'явилися на початку 1990–х років і зарекомендували себе як дієвий інструмент формування масової політичної (і не лише) свідомості за допомогою прийомів «правильної» подачі новинних матеріалів у засобах масової комунікації. Цілеспрямоване застосування спін–технологій неможливе без планування спеціальних інформаційних операцій у боротьбі за громадську думку і в пропаганді.

Серед фахівців, що досліджували застосування спін–прийомів в інформаційних операціях, можна назвати таких зарубіжних фахівців, як Б. Джексон, Ф. Ессер, Ф. Зейтель, Г. Куртц, С. Медвік, К. Рейнеманн, П. Річардс, Д. Уоттс, Д. Фан, Б. Флетчер, і вітчизняних авторів, як С.М. Бухарін, А.С. Миронов, Д.В. Ольшанський, Г.Г. Почепцов, Г.В. Пушкарьова, В.Є. Рева, В.В. Циганов.

Мета статті – розкрити сутність і технологічні особливості планування та реалізації спін–операцій у сучасному політичному процесі.

Спін–операція є специфічною формою інформаційних операцій, які є частиною більшого за логічним обсягом поняття інформаційних війн. Під останнім розуміється будь–яка дія із: використання, руйнування, перекручування ворожої інформації та її функцій (1); захисту власної інформації проти подібних дій (2); використання власних інформаційних функцій (3). Встановлюються такі основні цілі будь–якої інформаційної війни: контроль інформаційного простору з тим, щоб використовувати його, захищаючи при цьому власні військові інформаційні функції від ворожих дій (контрінформація); здійснення контролю за інформацією для ведення інформаційних атак на ворога; підвищення загальної ефективності збройних сил за допомогою необмеженого використання військових інформаційних функцій. У «Об'єднаній доктрині інформаційних операцій» (затвердженої в жовтні 1998 р. Міністерством оборони США) інформаційна війна визначається через поняття «інформаційні операції». У цьому документі зокрема зазначається, що інформаційна війна – це «комплексний вплив (сукупність інформаційних операцій) на систему державного й військового керування конфронтуючої сторони, на

її військово–політичне керівництво, що вже в мирний час приводило б до прийняття сприятливих для сторони–ініціатора інформаційного впливу рішень, а в ході конфлікту повністю паралізувало б функціонування інфраструктури керування супротивника», а інформаційна операція – це «дії, що вживаються з метою утруднити збирання, обробку, передачу й зберігання інформації інформаційними системами супротивника під час захисту власної інформації й інформаційних систем» [6].

Як елемент інформаційної війни інформаційна операція є комплексом широкомасштабних інформаційних заходів, що здійснюються суб'єктом інформаційного впливу та/або його союзниками за єдиним задумом для вирішення певних стратегічних або тактико–оперативних завдань.

Інформаційні операції можуть бути наступальними та оборонними. У контексті діяльності терористичних груп М. Заніні та Ш.Дж.А. Едвардс виокремлюють три широких типи наступальних інформаційних операцій [3,с.50]: по–перше, вплив на громадську думку та допомога у пропагандистській діяльності; по–друге, напади на віртуальні цілі з метою їх зруйнування; по–третє, заподіяння фізичної шкоди. У принципі подібні типи справедливі і для будь–яких суб'єктів інформаційного впливу. Оборонні інформаційні операції спрямовані на нейтралізацію наступальних інформаційних операцій ворога (та його союзників) шляхом поліпшення захисту власної інфраструктури.

Інформаційні операції як елемент інформаційної війни останнім часом почали використовувати в боротьбі за громадську думку та пропаганді. Поширення власної інформації та висвітлення своїх дій у засобах масової інформації є важливими компонентами стратегії суб'єктів інформаційного впливу. Вдосконалюючи техніку свого медіа–менеджменту, суб'єкти інформаційного впливу почали використовувати сучасні прийоми «спіну». Тому цілком виправданим є називати інформаційні операції, що використовують спін–прийми в боротьбі за громадську думку та пропаганді, спін–операціями.

Спін–технології, які застосовуються у випадках, коли ситуація настільки погана, що потребується термінове «лікування», в новітніх теоріях PR розглядаються як стрижень, основа всього сучасного політичного впливу. Відомий американський фахівець у галузі політичного PR Говард Куртц прямо писав, що «Білий дім має дуже великий досвід у сфері спін–операцій», і розшифровував це таким чином: «пресу спокушують і залякують», щоб все рівно «добитися свого – висвітлення діяльності адміністрації в потрібному ракурсі» [7,p.xii]. Подібні методи керування інформацією простежують від Ф.Д. Рузвельта, який на своїй першій прес–конференції в 1933 р. заявив, що не хоче, щоб його цитували, проте готовий надавати «допоміжну» інформацію. Тобто це може розглядатися як пряме керування пресою. Ці прийоми він активно застосував під час ранкових радіоефірів за чашкою кави. Великі можливості щодо керування інформацією надали прямі телетрансляції прес–конференцій. Першим з американських президентів, що взяв участь у прямих телевізійних прес–конференціях, був Джон Кеннеді. Саме тоді були вперше відпрацьовані деякі стратегії впливу. Так, наприклад, метою трансляцій прес–конференцій було визнане наступне: «інформувати й вражати публіку більше, ніж преса». А це теж одна зі стратегій безпосереднього виходу на населення, обминаючи журналістів, які часто виступають у ролі фільтрів події. Це

була пряма комунікація, яку не міг зіпсувати жоден журналіст або його редактор.

Спін–операції ґрунтуються на прийомах спін (від англ. *spin* – 1) кружляння, вертіння, і навіть обертання у фігурному катанні; 2) прясти, сучити, скручувати, плести (павутину); 3) плести небилиці (жарг.)). Як наукова категорія спін тлумачиться як інформаційне «перекручування» подій, їх презентація в більш вигідному світлі або просто як «розкручування» людини або події [4,с.447].

Спін–операції реалізуються по каналах масової комунікації, здебільшого через висвітлення подій у новинах, тому часто спін–технології пов'язують з менеджментом новин. Суб'єкт інформаційного впливу, так би мовити, «розкручує» інформацію, подає її в сприятливому вигляді, тобто він керує інформацією. Можна сказати й по–іншому: він виправляє висвітлення події в мас–медіа. Користуючись класифікацією спін–технологій Д. Уоттс [8], можна стверджувати, що в першому випадку йдеться про технології «перед–спін» (підготовка очікувань аудиторії перед самою подією) або «після–спін» (наведення блиску на подію, яка вже відбулася), а в другому – про технології «торнадо–спін» (відволікання уваги, різкого переведення суспільного інтересу в зовсім іншу сферу, далеку від події, що відбулася), «криза–контроль» (менеджмент подій, що виходять з–під контролю, і встановлення особливого контролю за їх висвітленням, а також використання «подієвих криз» для розкручування потрібних тем), «мінімізація збитку» (менеджмент тих подій та/або їх висвітлення, які вже не контролюються, з метою запобігання й мінімізації негативного впливу).

Ключовим складником у понятті «спін–операція» є слово «операція» (від лат. *operatio* – дія), значення якого в даному контексті визначається як низка дій, пов'язаних з вирішенням яких–небудь завдань, досягненням певної мети. Зазвичай, в інформаційному протиборстві досягається багато цілей, пов'язаних із проведенням рекламної кампанії, пабліситі, взаємодією з громадськістю, висвітленням у засобах масової комунікації відповідних подій під певним (потрібним для суб'єкта інформаційного впливу) кутом зору.

Мета в контексті проведення спін–операції (далі – оперативна мета) виконує декілька функцій. По–перше, вона є чинником, що координує діяльність суб'єкта інформаційного впливу. По–друге, вона визначає критерії прийняття рішень і оцінки результатів інформаційної кампанії. По–третє, вона повинна бути ефективним інструментом комунікацій, що зв'язують стратегічні й тактико–оперативні рішення.

Базис оперативних цілей задається в просторі цінностей, притаманних для окремих людей та їх спільнот. Система цінностей об'єкта інформаційного впливу визначає його цільову функцію й накладає обмеження на множину параметрів і змінних у процесі його діяльності. Простір цінностей утворюють цивілізації, кожна з яких відповідає певному рівню, ступеню суспільної еволюції, матеріальної й духовної культури. Для кожної системи цінностей притаманні свої критерії успіху, щастя, благополуччя тощо.

Мета інформаційного протиборства полягає в мінімізації впливу шкідливого або розвитку корисного об'єкта. Математично вона виражається в збільшенні критерію ефективності. Незнання або нечіткість критерію ефективності є наслідком недостатньо чіткого розуміння мети операції

або процесу її протікання. Це незнання може позбавити сенсу проведення спін–операції. Ступінь відповідності протікання спін–операції поставленій меті характеризується досягнутим значенням критерію ефективності.

Процес планування й прийняття рішень під час організації спін–операції починається з аналізу ситуації – зовнішніх і внутрішніх умов і обстановки, у якій операція буде протікати. За результатом ситуаційного аналізу спін–операції має бути сформульований критерій ефективності досягнення мети даної операції.

Чинники, що впливають на успіх спін–операції, класифікують на контрольовані (керовані) і неконтрольовані [2,с.42–45]. У ході спін–операції реалізуються лише контрольовані чинники, а неконтрольовані чинники можуть лише враховуватися, брати до уваги, проте будувати на них стратегію операції неможна.

Контрольовані чинники – це впливи на об'єкт, що здійснюються суб'єктом інформаційного керування. Ці впливи формуються на основі правил і процедур, установлюваних суб'єктом керування. До них відносяться процедури прогнозування, планування, розподілу ресурсів і стимулювання об'єкта. Сукупність цих процедур називають механізмом функціонування організаційної системи, що поєднує суб'єкт і об'єкт інформаційного впливу. Відсутність такого механізму функціонування трансформує контрольовані чинники в неконтрольовані, а в найгіршому випадку вони можуть опинитися під контролем конкурента. До контрольованих чинників відносяться ресурси, які є в наявності у суб'єкта спін–операції. Ними можна управляти з різним ступенем ефективності. Суб'єкти інформаційного впливу можуть утворити коаліцію й об'єднати свої ресурси. Коаліції можуть утворюватися на основі загальних інтересів. У цьому випадку між учасниками коаліції існує компроміс і відсутні конфлікт і конкуренція. Такі коаліції називають коаліціями інтересів.

Неконтрольовані чинники – це впливи на об'єкт, що не залежать від суб'єкта інформаційного керування. До них відносяться зміни, пов'язані з науково–технічним прогресом, невизначеності різної природи, випадкові перешкоди та інше. Відсутність контролю часто пов'язана з браком відомостей і тому є відносною.

Принципово важливим питання для спін–операції є розробка її стратегії, де під останньою розуміють послідовність заходів, спрямованих на досягнення поставленої мети [1,с.134]. Стратегія спін–операції повинна враховувати цілі й завдання суб'єкта інформаційного впливу, характеристики як об'єктів операції, так і її суб'єктів – зацікавлених осіб і агентів впливу. Головне в стратегії спін–операції – наявність ідеї, завдяки якій досягається тріумф в інформаційній війні.

Можна запропонувати такі основні етапи процесу розробки стратегії спін–операції.

1. Формування розмаїття заходів, необхідних для досягнення цілей операції.

2. Побудова графу (дерева або мережі) заходів у їх взаємозв'язку, послідовності й тривалості [5,с.17]. Кожний захід позначається на графі дугою, орієнтовану за напрямком виконання проекту. Вузли графа відповідають закінченню одного заходу й початку нового.

3. Оцінювання заходів з метою визначення потрібних ресурсів.

4. Складання часового графіку проведення спін–операції. Він наочно відбиває послідовність заходів та їх взаємозв'язок, а також час і витрати, потрібні для реалізації кожного заходу.

Загальна схема реалізації спін–операції передбачає такий ланцюжок завдань:

1. підготовка масових очікувань потрібної події;
2. проведення самої політичної або навколополітичної події;
3. висвітлення даної події засобами масової комунікації (спочатку в електронних ЗМІ, в т.ч. Інтернеті, а потім у газетах);
4. організація коментарів щодо події, що відбулася;
5. організація згадувань даної події в списку однорідних, аналогічних подій (створення своєрідного «подієвого рейтингу»);
6. організація посилань на потрібну подію як підтвердження певної тенденції.

Усе, що відбувається після самої події, створюється й здійснюється за допомогою так званих сурогатних говорунів (surrogate speakers), ерзац–спікерів – аналітиків, експертів, політологів, що замінюють офіційних осіб, але реалізовують стратегію спін–операції. Як зазначає відомий російський фахівець Дмитро Ольшанський, усе це відноситься до так званого продовження життя події за допомогою спеціально сконструйованого циклу проходження новин: кожна, як позитивна, так і негативна, подія має певний термін життя в масовій свідомості. Якщо його не підживлювати новими повідомленнями або «резонансними явищами», то через 7–10 днів вона повністю «вивітриться» зі свідомості. Російський фахівець також нагадує, що сучасне цивілізоване суспільство прагне сприймати позитивні й негативні події в співвідношенні 1:7, тобто на одне позитивне повідомлення приходиться сім негативних (катастрофи, нещастя, кримінальні епізоди). «Це серйозно ускладнює завдання, – продовжує Дмитро Ольшанський. – Адже це означає, що ефективний з погляду поширення потрібної інформації PR–проект *(тобто по суті спін–операція – О.Г.)* не може ґрунтуватися на позитивній інформації – її просто необхідно доповнювати негативною інформацією. Можна по–різному оцінювати таку необхідність, вона може подобатися або не подобатися, але так побудована масова свідомість, і не зважати на це PR–мену неможна» [4,с.449].

Висновок. Спін–операція є специфічним різновидом інформаційних операцій, які реалізуються в боротьбі за громадську думку та пропаганді по каналах масової комунікації, здебільшого через висвітлення подій у новинах. Суб'єкт інформаційного впливу під час проведення спін–операції, так би мовити, «розкручує» інформацію, подає її в сприятливому вигляді або виправляє висвітлення події в мас–медіа. У першому випадку здебільшого застосовуються технології «перед–спін» та «після–спін», а в другому – технології «торнадо–спін», «криза–контроль», «мінімізація збитку».

Спін–операція спрямована на досягнення оперативної мети, пов'язаної із проведенням рекламної кампанії, пабліситі, взаємодією з громадськістю, висвітленням у засобах масової комунікації відповідних подій під певним (потрібним для суб'єкта інформаційного впливу) кутом зору. У ході спін–операції реалізуються лише контрольовані суб'єктом інформаційного впливу чинники, а неконтрольовані ним чинники можуть

лише враховуватися, брати до уваги, проте будувати на них стратегію операції неможна.

Список використаних джерел

1. Бухарин, С.Н. Информационное противоборство / С.Н. Бухарин, А.Г. Глушков, И.Д. Ермолаев. – М.: Полиори, 2004. – Кн. 2. Теоретические основы. – 276 с.
2. Бухарин, С.Н. Методы и технологии информационных войн / С.Н. Бухарин, В.В. Цыганов. – М.: Академический Проект, 2007. – 382 с.
3. Заніні, М.. Терористичні мережі в інформаційну епоху / М. Заніні, Ш.Дж.А. Едвардс // Мережі і мережні війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій / За ред. Дж. Арквілли, Д. Ронфельдта; пер. з англ. – К.: Вид. дім «Києво–Могилянська акад.», 2005. – С. 38–66.
4. Ольшанский, Д.В. Политический PR [Текст] / Д.В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
5. Поспелов, Г.С. Проблемы программно–целевого планирования / Г.С. Поспелов, В.Л. Зен, В.М. Солодов, В.В. Шифрановский, А.И. Эрлих. – М.: Наука, 1980. – 278 с.
6. Joint Doctrine for Information Operations // Chairman of the Joint Chiefs of Staff. Joint Pub 3–13. – Washington, D.C.: US Government Printing Office, 1998. – October 9.
7. Kurtz, H. Spin Cycle. How the White House and the Media Manipulate the News [Text] / H. Kurtz. – N.Y.: Plenum, 1998. – 326 p.
8. Watts, D. Political Communication Today [Text] / D. Watts. – Manchester: Academia, 1997. – 496 p.

Гуляев О.В. Спин–операции как специфическая форма информационного влияния в современном политическом процессе

Раскрывается сущность и технологические особенности планирования и реализации спин–операций в современном политическом процессе.

Ключевые слова: *информационная война, информационное влияние, спин–технологии, оперативная цель, стратегия спин–операции.*

Guljaev, O.V. Spin operations as the specific form of information influence in modern political process

The essence and technological features of planning and realization of spin operations in modern political process are revealed.

Key words: *the information war, the information influence, the spin technologies, the operative purpose, the strategy of a spin operation.*

УДК 32:17.02

Мазуренко С.А.

Особливості вирішення проблеми взаємодії моралі та політики в теорії дискурсивної етики

Лінгвістичний, а потім і комунікативний поворот у філософії XX століття спричинив зміну парадигми і, зокрема, перехід до дослідження політики обговорення, що ґрунтується на консенсусі, досягнутому у відкритому громадському дискурсі. Дискурс розглядається як процедура обґрунтування універсальних моральних норм, які можуть бути політично значущими .

Ключові слова: *комунікативна філософія, дискурс, дискурсивна етика, інтерсуб'єктивність, консенсус, відповідальність, ідеальна комунікативна спільнота, універсалізм, громадськість.*

Проблема формування громадянського суспільства, рівно як і поява нових соціальних рухів, що матиме наслідком демократизацію та лібералізацію політичної системи, лежить нині у площині дискурсивної теорії розв'язання проблеми співвідношення між етикою та політикою, яка (дискурсивна теорія) була розроблена представниками комунікативної філософії. Така концепція комунікативної демократизації політики є подальшим розвитком ідеї оприлюдненості та відкритості політики як важливої умови поєднання останньої із мораллю. Саме тому розгляд основних положень комунікативної філософії та аналіз моделі політичного дискурсу міг би допомогти з'ясувати роль, яку відіграють моральні норми для політики і політиків, а також можливості та обмеженість дискурсу при легітимації політики під час аргументованого громадського обговорення фундаментальних моральних норм, які претендують на універсалізм тепер уже не лише в межах однієї окремої спільноти, а в загальнолюдському масштабі.

Комунікативна філософія загалом і дискурсивна етика зокрема торкаються, окрім власне філософської, етичної проблематики, ще й наступних трьох власне політичних проблемних комплексів. Перший стосується легітимаційного аспекту моралі щодо політичної системи. Це питання про те, якою мірою загалом сфера політики потребує легітимації і наскільки остання має бути саме морально–етичною легітимацією. Другий комплекс проблем пов'язаний з питанням, у який спосіб політик у прийнятті конкретних політичних рішень може й мусить керуватися морально–етичними приписами і яким чином це може здійснюватися. Тут ідеться про орієнтаційну функцію моралі щодо інституціонального

етосу політики, який приписує певне бачення обов'язку політика. І, нарешті, третій комплекс проблем стосується регулятивної функції моралі в контексті розв'язання політичних конфліктів. Ці проблемні комплекси будуть коротко (зважаючи на обмежений обсяг статті) проаналізовані нижче.

Серед зарубіжних дослідників аналізом питань, що стосуються комунікативної філософії та відповідальності, займалися К.–О.Апель, М.Вебер, Ю.Габермас, В.Гьосле, О.Гьоффе, Г.Йонас, Б.Г.Капустін, Н.Луман, Е.Макінтайр, Б.В.Марков, Р.Рорті, Б.Сутор, Ч.Тейлор. Серед українських дослідників – Т.В.Аболіна, Н.В.Буруковська, М.Гордієнко, В.І.Гур, А.М.Єрмоленко, О.О.Кисельова, В.А.Малахов, Є.І.Мулярчук, А.Є. Фінько, С.Шеремета, Т.В.Щириця. Однак досі нез'ясованими залишаються питання прийнятності розробленої у межах комунікативної філософії моделі громадського дискурсу (в тому числі й політичного) для практичного здійснення політики. Тому ця стаття має на меті насамперед:

1) розглянути основні особливості комунікативної філософії як парадигмального зрушення при переході від філософії свідомості до філософії інтерсуб'єктивності;

2) проаналізувати феномени комунікації, дискурсу, стратегічної та комунікативної раціональності;

3) дослідити політичний аспект дискурсивної етики і зробити висновки про можливості та межі застосування дискурсу для моральної легітимації політики.

Комунікативний поворот у західноєвропейській, насамперед західнонімецькій, філософській думці 60–90–х років XX століття є, мабуть, найголовнішим висновком внутрішньої логіки розвитку академічної філософії, ознакою глибинних зрушень у повоєнному суспільному житті кожної людини й цілого суспільства, а також наслідком лінгвістично–герменевтично–прагматичного повороту, інспірованого М.Гайдеггером та Г.Г.Гадамером – з одного боку, а також пізнім Л.Вітгенштайном – з іншого.

Зміна парадигми у новітній німецькій філософії, що її в загальних рисах Ю.Габермас означив як відмову від виднокола класичної філософії свідомості на користь повсякденного спілкування – домівки інтерсуб'єктивності та життєвого світу людини – свідчить про зміну самих засад філософії (перехід від монологічного, зосередженого на суб'єкті розуму до розуму комунікативного, який за своєю суттю є інтерсуб'єктивністю ненасильницького волеутворення). Таким чином, як засадничі постулюються не суб'єктивні, а інтерсуб'єктивні, мовно–комунікативні структури. Це і отримало назву повороту думки від філософії свідомості до філософії комунікації. Тут ідеться про відмову від теоретико–пізнавального (або ж методологічного) соліпсизму Нового часу та заміну його поняттями «порозуміння», «згоди» та «спілкування». Передумови методологічного соліпсизму, які наголошують на тому, що кожен мислить осібно й кожен окремо несе відповідальність за дії, в яких він бере участь, є, по суті, помилковими, як вважають представники комунікативної філософії: «Кожен, природно, може, як ми це й спостерігаємо, думати «усамітнено та вільно» (В.Гумбольдт). Але навіть коли хтось так чинить, то він у своєму мисленні завжди претендує на інтерсуб'єктивну обов'язковість, цінність своїх роздумів, причому це стосується не лише їхньої істини, але й їхнього смислу. Адже, згідно з принципом, саме смисл

має бути таким, щоби ним як мовно артикульованим смислом можна було поділитися з іншими» [4,с.47].

Таким чином, визнання інтерсуб'єктивності за один з найважливіших вимірів і самого життя сьогодення, і сучасної філософії зробило це поняття однією з найважливіших сполучних ланок різних, зовні навіть протилежних філософських спрямувань – від прагматизму Ч.Пірса, філософії мови пізнього Л.Вітгенштайна та феноменології Е.Гуссерля до діалогічної філософії Ф.Ебнера та М.Бубера, екзистенціалізму М.Гайдеггера та К.Ясперса або ж герменевтики Х.Г.Гадамера: «Вона [етика дискурсу. – С.М.] приєднується до традиції, яка йде ще від Канта, намагаючись за допомогою засобів мовного аналізу довести, що позиція позапартійного, незаангажованого обговорення морально–практичних питань... взагалі випливає з неминуче прагматичних передумов аргументації» [19,с.7]. Представники дискурсивної етики продовжують традицію Д.Юма – І.Канта, які стверджували, що належне не може бути виведене з буття, а етичні норми – з емпіричних фактів. Тому дискурсивна етика є деонтологічною (тобто етикою обов'язку, переконання). Водночас дискурсивна етика є також і телеологічною етикою (нині – етикою відповідальності). Адже згода стосується також і тих наслідків (і побічних наслідків), які можуть виникнути із застосування загальнозначущої норми. Проблематика комунікативної філософії перебуває на межі багатьох дисциплін – теорії дії і теорії рішень, лінгвістики і філософії мовлення, економічної теорії і філософії права, політології і соціології, культурології та екології.

Комунікація – універсальне надбання людства й універсальна реальність суспільного існування. Справжня комунікація існує для всіх без винятку. Жодна суспільно значуща справа неможлива поза її колективним – комунікативним, опосередкованим публічним обговоренням – визнанням, тобто поза легітимацією. Демократично організована спільнота мусить досягти єдності – консенсусу – через дискурс. Дискурс є практикою комунікативних взаємин для досягнення суспільної узгодженості та соціальної згоди. Дискурс щодо норм і цінностей співіснування є найвищою інстанцією суспільного життя. Щоб бути універсальною – загальнозначущою – комунікація має бути також аргументованою, раціонально обґрунтованою, самосвідомою. Відтак, одне з головних завдань комунікативної філософії – «дослідження універсальної прагматики, тобто аналіз глибинних умов можливості мовно–комунікативного спілкування, виявлення загальних норм, що складають підвалини комунікативних практик і виникають у мовленнєвих взаємодіях людей» [14,с.7].

К.–О.Апель обґрунтовує сучасне припущення про «апріорі комунікації», що з необхідністю супроводжує будь–який конечний людський досвід – як взаємин, так і ставлення до оточуючого світу. Кожен комунікативний акт людини (а поза комунікацією людина не існує свідомо) вже – a priori, ще до реального здійснення – передбачає власне комунікативність. Тобто людина завжди націлена на взаєморозуміння, взаємовідкритість щодо інших («комунікативної спільноти»), на рівного собі відповідача або ж можливих (сьогодні, вчора, завтра) відповідачів. Є суперечливим будь–яке обмеження комунікації, тобто заперечення її засадничої універсальності. Адже «апріорі комунікації» означає також

не що інше, як апріорно існуючу норму моралі – вже, до будь–яких конкретних взаємин, наявну повагу до того, з ким я маю спілкуватися.

Однак на заваді здійснення відкритої комунікації стоїть інструментальна (стратегічна) раціональність – наслідок ціннісної нейтральності науки. Чарльз Тейлор називає це «однією із хвороб сучасності», маючи на увазі інструментальне мислення та інструментальне ставлення до світу: «Під інструментальним мисленням я маю на увазі різновид раціональності, який ми залучаємо, коли обчислюємо найекономічніші засоби для досягнення певної мети. <...> ...інституції й структури індустріально–технологічного суспільства суворо обмежують наш вибір... вони змушують суспільства так само, як і окремих людей, надавати ваги інструментальному мисленню, чого б ми ніколи не зробили при серйозному етичному розгляді...» [16,с.6–7].

Проте головні ідеї щодо специфіки раціональності сучасного суспільства були висунуті німецьким соціологом Максом Вебером ще на початку XX ст. У своїй праці «Господарство та суспільство» він досліджує структуру раціональності, її «матеріальну» та «формальну» складові. «Формальна раціональність», яка, на думку М.Вебера, стає домінуючою в сучасному суспільстві, – це абстрактний, технічний розум: байдужий до соціальних цінностей, позбавлений будь–якої суб'єктивності та випадковості, він прагне опанувати все суспільство. Це «інструментальний розум». Концепція «формальної раціональності» М.Вебера, його вчення про «інструментальний розум» глибоко вплинули на подальшу філософську та соціологічну думку, трансформувалися у такі поняття, як «технічна раціональність», «інструментальна раціональність». Своєрідною противагою «інструментальній раціональності» стає «комунікативна раціональність».

Завдяки тому, що комунікація, порозуміння (як засадничі поняття комунікативної філософії) передбачають суб'єкт–суб'єктний зв'язок та визнання в людині суверенної особистості, комунікативна філософія сутнісно збігається у засадничих питаннях з етикою як цариною міжособистісних людських взаємин. Саме через те вона (за Ю.Габермасом) і дістає назву «комунікативна етика». За межами філософії концепція К.–О.Апеля є знаною як «трансцендентальна комунікативна етика».

Ідучи за І.Кантом, комунікативна етика намагається відкрити, на противагу редукції людських дій до їхніх технічних та стратегічних вимірів, їхній власне етичний бік. Тоді як цілераціональна дія має однозначний сенс, заданий мотивом чи метою, тобто є монологічною, комунікативна дія обов'язково неоднозначна, вона потребує взаєморозуміння хоча б двох її учасників, здійснення діалогу між ними.

Різниця між консенсуально–комунікативною та стратегічною раціональністю полягає в наступному: хоча обидві форми раціональності і є формами взаємодії та комунікації між людьми як суб'єктами дій та вчинків, однак лише комунікативно–консенсуальній раціональності передують правила чи норми, що мають апріорний характер на відміну від враховуваних інтересів окремої людини; стратегічна ж раціональність ґрунтується виключно на застосуванні інструментально–технічної раціональності у взаєминах між людьми. І тому «вона не може бути (принаймні самостійно) достатнім підґрунтям для етики» [4,с.65]. У той час як у стратегічній дії один впливає на іншого емпірично, погрожуючи застосуванням санкцій або малюючи перспективи винагороди, для того

щоб змусити його до такого бажаного спілкування, в комунікативній дії один пропонує іншому раціональні мотиви долучення до нього в силу поєднувального ілокутивного ефекту, яким володіє запрошення до мовленнєвого акту: «Замість того щоб приписувати всім інших певну максиму як обов'язкову, яку я хотів би зробити всезагальним законом, я повинен запропонувати свою максиму всім іншим для дискурсивної перевірки її претензії на універсальність» (Т.МакКарті) [Цит. за: 20,с.107]. Ю.Габермас, наприклад, виступає проти перетворення міжособистісного спілкування на об'єкт управління чи на товар, а також проти маніпулювання думками та поведінкою людей через засоби масової комунікації. Адже, наполягає дослідник, коли суспільні комунікативні структури перебувають під владою засобів масової інформації і поглинаються ними, то це неминуче призводить до формування фрагментарної та некритичної повсякденної свідомості, домінування «спотвореної комунікації».

Саме засоби масової комунікації сприяють поступовому перетворенню «культурно–критичної публічності» на «культурно–споживчу», формуванню у суспільстві «покірливого конформізму». Утілене в засобах масової комунікації «спотворене», «несправжнє», «монологічне» спілкування (у формі повідомлень реклами, розважальних програм) позбавляє людину можливості, та й необхідності справжнього, діалогічного спілкування, яке дає змогу людині мислити, ставити запитання, стверджувати свою точку зору.

Процеси взаєморозуміння націлені на досягнення згоди, яка залежить від раціонально мотивованого схвалення змісту того чи іншого висловлювання. Згоду неможливо нав'язати іншій стороні, до неї не можна зобов'язати суперника, маніпулюючи ним: те, що явно здійснюється шляхом зовнішнього впливу, не можна вважати згодою: «... за допомогою брехні він (пропонент) ніколи не зможе переконати опонента, а хіба тільки вмовити його прийняти щось як істину» [20,с.142].

Особлива роль «дискурсу» у відновленні «вільної від панування комунікації» (тобто комунікації, вільної від панування стратегічної раціональності) зумовлює необхідність його всебічного визначення. Перш за все, Ю.Габермас підкреслює, що «ми можемо розрізняти щонайменше дві форми комунікації (чи «мови»): комунікативну дію (взаємодію), з одного боку, та дискурс – з іншого. В межах першої наївно, некритично припускаються значення та сенси з метою обміну інформацією (необхідним для дій досвідом); в межах дискурсу стають темою проблематичні претензії на значення і жодного обміну інформацією не відбувається» [17,с.85]. Дискурс, таким чином, слугує обґрунтуванням проблематичних претензій на значення з боку думок і норм.

Суб'єкти дискурсу повинні оволодіти «комунікативною компетенцією», або «універсальною прагматикою» як передумовою самої можливості встановлення взаєморозуміння за допомогою застосування універсалій, що констатують ситуацію діалогу. Саме ці універсалії надають кожному охочому можливість взяти участь у дискурсі.

Ідеальні умови комунікації (і дискурсу зокрема) як форми комунікації, за Ю.Габермасом, такі: кожний, здатний до мови та діяльності, суб'єкт може брати участь у дискурсі, проблематизувати будь–яке твердження, виступати в дискурсі з будь–яким твердженням, висловлювати свої погляди. Ніхто з тих, хто бере участь у дискурсі, не повинен зазнавати (як внутрішніх, так і зовнішніх) перешкод (у вигляді зумовленого

відносинами панування примусу) при використанні своїх, вищезазначених прав [Див.:9,с.54–55].

Дискурс слугує обґрунтуванням проблематичних претензій на значення думок і норм саме тому, що «вибір, що стосується тривіальних чи слабких переваг, не вимагає обґрунтування...» [19,с.11]. Постконвенційне роз'єднання моралі та моральності (звичаєвості) означає, що «основні моральні погляди не перекриваються більше самоочевидностями культури, достовірностями життєвого світу взагалі» [18,с.278]. Ю.Габермас також зазначав: «... легітимуюче очікування включає, поряд з іншим, припущення, що тільки ті норми (чи загальні принципи) в очах діючого суб'єкта є справедливими, які, на його думку, витримали б обговорення у невимушеній та необмеженій дискусії» [17,с.88].

Дискурс означає певну здатність вільної громадськості обговорювати – рефлектувати, реконструювати, критикувати передумови соціального буття. Він відкриває можливість необмеженої комунікації, дискусії, в ході якої досягається консенсус. Це не просто діалог, а форма колективної рефлексії і реконструкція проблематичних припущень, які виявляються, обговорюються і таким чином приймаються чи відхиляються в процесі аргументованої діяльності.

В.Кульман виокремив чотири основні норми для учасників дискурсу: аргументувати раціонально, прагнути розумного консенсусу (якщо вони серйозно зацікавлені у досягненні згоди щодо значущих питань), дбати про розумну згоду з іншими людьми (якщо стикаються їхні інтереси) та намагатися зробити внесок утвердження таких відносин, які наближають реалізацію ідеальної комунікативної спільноти [Див.: 8,с.73–74]. А спрощену формулу імперативу комунікативної етики, котра певною мірою узагальнює згадані вище норми, запропонував А.Піпер: «Чини так, як нібито ти є член ідеальної комунікативної спільноти» [8,с.74].

З одного боку, потреба в універсальній етиці, тобто етиці, що зобов'язує все людство, ще не була настільки переконливою, як у нашу добу єдиної планетарної цивілізації, породженої технологічними наслідками науки. З іншого ж боку, філософське завдання раціонального обґрунтування всезагальної етики ще ніколи не було настільки важким, як у добу науки, і притому саме тому, що наука ще й завдає шкоди (сцієнтистською ідеєю нормативно нейтральної, або вільної від цінностей «об'єктивності») ідеї інтерсуб'єктивної значущості: «... Вебер вважав, що в царині граничних ціннісних переваг заново підтверджується правда античного політеїзму; кожен індивід, згідно з Вебером, мусить тут, в ситуації відповідальних рішень, обрати свого бога» [1]. Та сама наука, яка сьогодні вимагає раціонально обґрунтованої етики відповідальності, водночас є нездатною до обґрунтування такої етики відповідальності, оскільки вона, як ціннісно–нейтральна наука, передусім спирається на поняття раціональності, нейтральне щодо цінностей.

Відповідно до філософських принципів західної системи доповнювальності врешті–решт, лише взяті на самоті рішення сумління окремих осіб самі по собі можуть претендувати на моральну обов'язковість. Згідно з цією комплементарною системою, публічні сфери життя – сфера політики, права та науки – мають регулюватися виключно ціннісно–нейтральною раціональністю науки і техніки, згідно з якою наміри та цінності мають ухвалюватися за рішенням демократичної більшості.

Відповідно й мораль, так само як і релігія, має бути виключно приватною справою.

Однак парадокс полягає в тому, що впровадження системи моральної відповідальності за наслідки колективної діяльності людини як завдання сучасної етики є неможливим у межах взаємодоповнювальних засад комплементарної системи. Більше того, принципово заперечується можливість отримати інтерсуб'єктивно значущі результати в ході дискурсу.

Згідно з системною теорією Нікласа Лумана, політична система як самореферентна, тобто така, що орієнтується на власні смислові коди (влада/відсутність влади), у своїй легітимації спирається на саму себе, а тому не вимагає ще якоїсь морально–етичної легітимації: «... соціальні інтеграції, що ґрунтуються на цінностях та нормах (що корелюється і з авторитетом держави), фундаментально замінюються системними інтеграціями, тобто латентними функціями ціннісно–нейтральних і ненормативних структур. <...> Цьому відповідає твердження, що системні дії унепотрібнюють матеріально–ціннісні уявлення про легітимацію, що внаслідок цього ціннісно–нейтральна ефективність державного апарату чи системи господарства вже самі по собі здатні до самолегітимації. У цьому розумінні морально–етична легітимація держави постає як непотрібна» [8,с.146]. Як показав Н.Луман, процес системної диференціації суспільства є незворотним, і кожна з підсистем керується власними кодами (сфера моралі – кодами добро/зло, добре/погане; сфера економіки – прибутки/збитки тощо).

Для підтвердження своєї дискурсивної теорії моралі Ю.Габермас, у свою чергу, залучає розроблену Лоренцом Кольбергом теорію розвитку моральної свідомості [Див.: 18,с.183–186], згідно з якою розвиток моральної здатності судження здійснюється на основі інваріантної (незмінної, універсальної) для різних культур моделі. Не дивно, що Ю.Габермас вбачає у цих психологічних дослідженнях розвитку моральної свідомості дуже сильний аргумент проти релятивізму, який наполягає на тому, що в різних культурах приймаються різні моральні норми: «Універсалістською, – пише Ю.Габермас, – врешті–решт називаємо ми етику, котра стверджує, що цей (або подібний) моральний принцип виражає не лише інтуїції певної культури або епохи, а є загальнозначущим» [8,с.131]. Під етноетикою ж у межах дискурсивної етики мають на увазі «те, що Гегель на противагу формально–універсальній моральності Канта називав «субстанціальною моральністю» «народного духу». <...> ... визначена Гегелем протилежність етнічно зорієнтованої етики, з одного боку, та формальної, універсалістськи зорієнтованої філософії моралі – з іншого...» [3,с.355–356].

Захисниками етноетики та релятивізму моральних норм окремих культур для представників комунікативної філософії виступають комунітаристи: «Цю позицію – Макінтайра і Рорті, – на мою думку, можна визначити як позицію абсолютизованої етноетики, якщо орієнтацію на етнічну традицію ототожнювати з належністю до окремої культурної традиції взагалі» [Там само, с.358]. І далі: «Комунітаристи... відновлюють тезу про пріоритет моральності певної спільноти з її усталеними цінностями блага (добра)...» [3,с.361–362].

Можливість раціонального обґрунтування універсальних моральних норм представники комунікативної філософії передбачають і для політичної сфери. Громадський дискурс постає як гарантія моральної орієнтації

у прийнятті політичних рішень і консенсусного врегулювання соціально–політичних конфліктів. Ця теорія, яка перевагу у політиці надає власне дискурсивним практикам, прагне подолати обмеженість підходу до визначення політики як позаморальної сфери, що у багатьох випадках на практиці має наслідком тріумф аморальності політичних діячів.

Тут проблема етики та політики безпосередньо корелюється з проблемами легітимації політичного панування, яке здійснюється на основі постконвенційної моралі у «процедурному демократичному процесі, що надає легітимність і праву, й політичній владі та її політиці» [7,с.27]. В контексті дискурсивної теорії підхід, який обґрунтовує легітимацію політичних інститутів на основі раціонально–легального чинника, тобто засновується на рівні їх функціональності, визнається недостатнім, адже політична сфера – це сфера реалізації певного інтересу окремих суспільних груп, із чим пов'язана проблема застосування окремим групами владного ресурсу у відповідності із їх етосом (тобто груповою мораллю).

На роль нової політичної арени висувається відкритість, в площині якої відбувається дискурсивне зіткнення та боротьба інтересів адміністративної (а, по суті, – політичної) й комунікативної влади. Провідна ідея відкритості виявляється в тому, що за допомогою медіуму публічного обговорення здійснюється публічний контроль і легітимація системи політичного панування, а також консенсуально улагоджуються конфліктні ситуації в суспільстві. Оскільки смисловим ядром принципу парламентської демократії є досягнення консенсусу в процесі публічних дебатів, а в дискурсивній етиці це стає нормативним масштабом розв'язання усього спектру суспільно–політичних і правових проблем, то її цілком слушно називають етикою демократії. Більше того, виявлення етичного джерела походження правових норм дозволило К.–О.Апелю наголошувати на етичному сенсі правової держави.

Демократичне формування громадської думки і прийняття політичних рішень в дискурсивній моделі реалізується на теоретичних засадах етики ідеальної комунікативної ситуації в перспективі ідеальної комунікативної спільноти. Інститут публічного дискурсу, закладений на таких передумовах ідеальної комунікації, як свобода думок, рівність шансів в їх висловленні, намагання бути зрозумілим та ін., в площині якого легітимуються усі інші соціальні інститути, править за метаінститут, тобто інститут інститутів. У практиці відкритого універсального громадського дискурсу передбачається подолати прірву між мораллю і політикою.

Однак сфера публічності дедалі більше й більше підпорядковується владним структурам, які втрачають свою прозорість і під приводом необхідності діловитості вже не критикуються з боку громадськості. Можливості публічного контролю з боку преси згортаються до рівня забезпечення інформаційної політики держави. Організація реального публічного обговорення в політичних партіях виключається, оскільки перетворюється на інструмент влади партійної бюрократії. Отже, громадськість підпорядковується контролю з боку влади, сама постає частиною цієї влади, і не в останню чергу тому, що людям внаслідок панування інструментального розуму бракує ціннісних орієнтацій для публічної критики. Відтак громадськість втрачає своє ліберальне значення, тобто втрачає здатність бути легітимуючою і контролюючою інстанцією, спричиняючи проблеми легітимації сучасного суспільства.

Тому проблема полягає в тому, щоб відродити громадськість як інстанцію, що легітимує й контролює панування, відродити відмінність і рівновагу між державою і громадянським суспільством, а відтак і раціональний контроль над структурами панування: «Йдеться про раціоналізацію соціальної та політичної влади, але вже про комунікативну раціоналізацію, тобто інституціоналізацію універсального громадського дискурсу. У цьому плані обнадійливим є виникнення нових громадських рухів як важливого чинника подальшої демократизації і комунікативної раціоналізації політики та утворення демократичного горизонту прийняття рішень професійними політиками» [8,с.166].

Окрім суб'єктів відповідальності в сенсі чистої етики дискурсу, з одного боку, та в сенсі правової відповідальності – з іншого, є ще й третій тип відповідальних за свої дії окремих та колективних суб'єктів: і саме цей, третій тип (відповідальних за свої дії окремих та колективних суб'єктів) може стати сьогодні найважливішим. Маються на увазі суб'єкти стратегічних дій та вчинків, котрих можна схарактеризувати як представників інтересів господарства та політики: «Дуже важливо, з точки зору комунікативної етики відповідальності, не ототожнювати цей третій тип суб'єктів відповідальності (як відносно «моральний») з типом морально безвідповідальних, егоїстичних представників [певних] інтересів. <...> Для того, щоб комунікативна організація відповідальності взагалі мала шанс (а прагнення до цього і є, власне, вимогою етики відповідальності), необхідно принциповим чином визначати і стратегічно–раціональні запоруки існування партикулярних систем (індивіда, сім'ї, групи, об'єднання, держави) як форм людської відповідальності, що відрізняється від простого егоїзму» [4,с.56]. Моральні вимоги із зовнішніх осудів повинні стати конкретними рекомендаціями, що визначають формування результатів, вони вбудовані у дискурс і діють всередині нього, сприяють таким рішенням, які є не тільки інструментальними, а й етичними.

Проблема морально–етичної легітимації політики щільно пов'язана також із питанням, у який спосіб політик у прийнятті конкретних політичних рішень може й мусить керуватися морально–етичними приписами. Питання про те, що є спільного між етикою і політикою, потребує з'ясування того, чи має бути для політичної дії одна й та сама етика, як і для будь–якої іншої дії, чи це має бути якась спеціальна політична етика, або, точніше, етос, який забезпечує моральнісні орієнтації саме в царині політичного. Недостатніми є і концепція «моральнісного», і концепція «ціннісно–нейтрального» політика.

Ця проблема конкретизується в суперечності двох морально–етичних орієнтацій, які М.Вебер охарактеризував як суперечність між деонтологічною «етикою переконання» та телеологічною «етикою відповідальності». Надто велику ціну доводиться платити за політику, яка спирається на принципи етики переконання, не враховуючи її наслідків. Водночас ці наслідки й справді можуть бути занадто серйозними, аби їх можна було б довірити лише політикам з їхнім партикулярним інтересом та партикулярним інституціональним етичним кодексом, чи етосом, який у політичному розуміння завжди є упередженим: «Фактично Вебер на новий лад, а саме стосовно політичної діяльності, сформулював проблему співвідношення між етосом і мораллю, моральністю (Sittlichkeit) та мораллю (Moralit t), чи етикою блага та етикою переконання, суперечність між

якими було тематизовано Гегелем у критиці кантівської деонтологічної етики. Цю суперечність Гегель знімає таким чином, що держава є втіленням не лише розуму, а й всезагального блага» [8,с.158].

Насильство – це гранична форма стратегічної дії, де інший суб'єкт (у політичному розумінні – це інша партія, держава, група держав тощо) розглядається як об'єкт. За ненасильницькою парадигмою політичний супротивник, з яким стикаються інтереси, розглядається не як об'єкт панування, розпорядження чи використання, на який має здійснюватися вплив у вигляді нав'язування своїх переконань опонентові, перекрученої інформації, ідеологічного маніпулювання тощо, тим більше не як ворог, який має бути знищений та принижений, а як рівноправний партнер з дискурсу, з яким треба домовитись, досягти порозуміння. І навіть щодо влади, яка порушує закони і є несправедливою, визнаються лише мирні засоби боротьби (мирна непокора тощо) і заперечуються будь–які насильницькі (революційні, терористичні) засоби: «Негативно це виявляється в свободі від усіх інституціональних і культурних примусів, котрі могли б перешкодити учасникам комунікативного процесу аргументативно обговорювати суспільні норми. Позитивно це виявляється в тому, що слід створити такі культурні та інституціональні умови, щоб суб'єкти без перешкод могли б вводити в комунікацію свою обґрунтовану позицію та інтерес» [9,с.57]. Це потребує, в свою чергу, з одного боку, певного розвитку суспільства, його інституцій, які б забезпечували егалітарну можливість доступу до соціальної інформації та культурних традицій, які необхідні, щоб мати можливість аргументативно стверджувати власні моральні переконання в колі учасників комунікації, однак вона потребує, з другого боку, досягнення певної міри розвитку індивіда, його соціального визнання, поваги й самоповаги, які необхідні, щоб публічно представляти та стверджувати свої власні моральні інтенції.

Політик має виходити, з одного боку, з ідеальної комунікативної спільноти, а з іншого – із своєї належності до реальної спільноти, що становить конкретну життєву форму, засадничену певним життєвим світом, етнічними або національними традиціями, звичаям, партійними кодексами тощо: «Отже, завдання подолання суперечності між етикою переконання і етикою відповідальності, висунуте ще Вебером, залишається вкрай актуальним і сьогодні» [8,с.162].

Політик, з одного боку, має чинити згідно із своїми принципами, що спираються, зокрема в західному світі, на християнські цінності, засновані не на актуальній, а на універсальній взаємності, до яких належить вимога «не протистояти злу насиллям», з іншого боку, він вписаний в ті реальні життєві структури, які має захищати, в тому числі, у політичні структури, які спираються на насилля, більше того – в разі необхідності потребують навіть застосування збройної сили для збереження своєї безпеки: «Незважаючи на те, що відповідальний політик зобов'язаний зберігати і захищати довірену йому реальність, це аж ніяк не означає, що він звільняється від обов'язку керуватися ідеальною основною нормою розв'язання конфлікту на основі аргументативного досягнення консенсусу» [9,с.66].

Представники комунікативної теорії намагаються подолати монологічний сенс поняття відповідальності в політиці, патерналістське «врахування інтересів», що своїм корінням вростає в етос піклування (батьки – діти). Рішення тут приймають за учасників, що спричинює від-

повідальність одних і залежність і невідповідальність інших: «... йдеться про чинники, які ще не відповідають історичному щаблю принципової рівноправності та солідарності відповідальних одного за одного суб'єктів, а містять у собі ще щось від патерналістської чи також матерналістської незрілості» [2,с.410–411]. Тому комунікативна філософія дискутує з Гансом Йонасом, який, з її точки зору, і репрезентує цю патерналістську настанову, адже Г.Йонас зазначав: «У тому, чим переймається політичний суб'єкт, є щось подібне до цілковитої залежності дитини. <...> ... [політик] переконаний у тому, що в даний момент він краще знає, що є найкраще для «всіх», або він найкраще може втілити існуюче розуміння цього» [10,с.161].

За браком раціонального обґрунтування моральних норм (у відкритому дискурсі), які могли б стати основою легітимації політичної системи, таку функцію перебирає на себе ідеологія, або квазірелігія (чи, якщо скористатись визначенням Е.Фогеліна, політична релігія): «Розглядаючи комунікацію як духовний процес, Габермас протиставляє її ідеології, яку він кваліфікує не тільки як ілюзорну, але й як спотворену форму інтеграції» [13,с.331].

Однак самим практичним дискурсом неможливо створити відповідні умови для регулярної участі в ньому усіх опонентів. Тут бракує: інституцій, потрібних для дискурсивного висловлення з певної теми; процесів відповідної соціалізації, спрямованих на підготовку людей до участі в дискусії; самого бажання такої участі. Цілком очевидно (в тому числі і для Ю.Габермаса), що дана модель дискурсу є абсолютно чужою світові політичного: «... повсякденна, існуюча комунікація... насправді відхиляється від моделі чистої комунікативної дії» [20,с.89].

Характеристики ж ідеальної мовленнєвої ситуації є такими, що ні про який справжній плюралізм її учасників не може бути й мови. Як моральні і тільки моральні істоти (адже від усіх інших їхніх ознак – економічних, психологічних, етнічних, вікових – комунікативісти ретельно абстрагувались) вони є цілком ідентичними: «Їм просто нема про що і нема пощо говорити, адже вони – не різні люди, а всього лишень те ж кантівське «я», тиражоване до «всіх» «ідеальної мовленнєвої ситуації»« [11,с.37].

До того ж, Ю.Габермас пише, що навіть той, хто є послідовним у своїй відмові від дискусії, не може вийти з повсякденної комунікативної практики; він залишається під владою її передумов, а останні, в свою чергу, принаймні почасти тотожні передумовам аргументованої дискусії взагалі: «... неможливість усунення тих всезагальних передумов, яким завжди уже підпорядкована наша повсякденна комунікативна практика і які ми не можемо «вибирати»« [18,с.195]. Неможливість позбавитися мереж комунікації якраз і означає, що вона не є втіленням ідеї вільного від примусу дискурсу: «Ні в якому разі ми не можемо бажати, щоб спільне життя людей розглядати як змагання, або конкуренцію» (Цит. за: 21,с.109). Проти граничного обґрунтування філософії та етики, що і намагаються здійснити комунікативісти, виступають сьогодні і постмодернізм (Ж.–Ф. Ліотар, Ж.Дерріда), і неопрагматизм в США (Р.Рорті), і ціннісний консерватизм у Німеччині (Г.Люббе, Г.Рормозер), і представник системної теорії Н.Луман: «... французькі опоненти Габермаса почасти мали рацію, вказуючи, що комунікація не може утримуватися сама по собі і вимагає силової підтримки» [13,с.349].

Деякі етики виокремлюють серед особливостей комунікативної філософії змішування лінгвістичної та етичної проблематики, нездатність розрізняти етично значущі мовленнєві акти, з одного боку, а з іншого – власне «етичні інститути», які жодним чином не зводяться до перших і не можуть бути зрозумілими поза контекстом. Хоча у випадку Ю.Габермаса точніше говорити не про змішування лінгвістичної та етичної проблематики, а про забування другої заради першої: «У результаті етика стає суто академічною вправою, що повністю відсторонюється від центрального питання, розгляд якого робить її етикою, – «що я повинен робити?». <...> Моральну теорію, яка не розуміє, що якщо моральні норми здатні зобов'язувати лише своєю логічною строгістю, то вони не є моральними нормами, можна назвати «непереконливою». ...проекція такої моральної теорії на політику не дає «корисної моделі для політичної демократії [Курсив авт. – С.М.]» [11,с.39].

Ця модель дискурсу парадоксальна, адже незрозуміло, де і за рахунок яких ресурсів такий дискурс є можливим. Адже «публічна сфера» (арена цього дискурсу) вже «пронизана адміністративною та соціальною владою і підпорядкована ЗМІ»: «... той, хто керує дискурсом, вже посідає певну асиметричну позицію щодо усіх інших учасників дискурсу. Проте ця асиметрія і спрямована на те, щоб забезпечувати дотримання правил і процедур дискурсу, відтак і гарантувати рівні права його учасників. Важливим є також і те, що міститься за порушенням симетрії загалом, якою є тенденція суспільного розвитку» [8,с.211].

Окрім закидів на адресу комунікативної філософії та дискурсивної етики щодо їх формалізму, існує ще й закид з приводу начебто утопічності ідеї вільного від панування суспільства. Проте комунікативна етика, як стверджують її представники, містить у собі, радше, не конкретну утопію, емпіричну реалізацію якої можна уявити й описати або очікувати як майбутній суспільний стан, а ціннісно–нормативні настанови ідеальної комунікації, емпірична реалізація яких у конкретному суспільстві потребує наявності вже достатніх історичних умов: «... ідеальна комунікативна спільнота як регулятивна ідея ніколи не може бути зреалізована в просторі й часі, а тому не може бути помислена як факт» [6,с.381]. Нагадаємо, що «регулятивна ідея» практичного розуму, за Кантом, – це нормативні принципи, які слугують людським діям у сенсі зобов'язання та настанови для довгострокової, поступово наближуваної реалізації ідеалу і сприяють «виразному розумінню того, що коли щось переживає становлення, воно ніяк не може повністю відповідати ідеалові» [4,с.51–52].

Політичний дискурс, навіть якщо він намагається відповідати таким етичним вимогам, як взаємне визнання, чесність тощо, все ж таки залишається стратегічно орієнтованою на успіх боротьбою соціальних структурованих сил за більшість і в ім'я здійснення цих цілей: «Врешті–решт, політичний дискурс завжди перебуває також і під тиском часу. Уже тому він не може проводитися «без тиску» до згоди всіх, і тому знову може постати питання, чи можна застосовувати до нього ці ідеальні уявлення. Можна також уявити ситуації, в яких відтягування прийняття рішення, «нескінченні дискусії» можуть мати політично фатальні наслідки» [15]. Політика має також бути виправдана мораллю з огляду на свою специфіку: політика завжди керується категоріями інтересу і влади, а мораль, пам'ятаючи про це, повинна окреслити можливості стримування і контролю політики.

Для теорії дискурсивної етики притаманна, як вважає Б.Капустін, так звана «втрата політичного» [Див.: 12,с.179–244], яка стала наслідком запозичення основних понять, за допомогою яких розглядається та оцінюється політика, зі сфери, що мислиться як неполітична (тобто зі сфери моральної свідомості). Що ж стосується політики як обговорення, то, як виявляється, у ній відсутній відчутний вплив громадськості: «деліберативна політика» взаємодіє з іншою політикою – політикою, яка здійснюється автономними бюрократичними структурами і в привілейований спосіб впливає на громадськість (а не навпаки).

Як випливає із усього вищезазначеного, дискурсивна етика при своєму політичному застосуванні наражається на серйозні обмеження. Оскільки дискурси мають просторово–часові межі та розгортаються в контекстах суспільного життя, а характери учасників дискусії можуть спонукатися також іншими мотивами, ніж єдино припустимий мотив спільного пошуку істини; оскільки доводиться впорядковувати чергування тем та доповідей, регламентувати початок, завершення та поновлення дискусії, забезпечувати релевантні вимоги та оцінювати компетенції, остільки виникає потреба в інституційних заходах, здатних настільки нейтралізувати неминучі обмеження (а також зовнішні і внутрішні впливи, яких можна уникнути), що ідеалізовані умови, котрі завжди уже передбачаються учасниками дискусії, можна буде дотримати хоча б наближено.

Поєднання моралі й політики можливе лише тоді, коли буде подолано редукцію етичної раціональності до стратегічної, досягнення компромісу між конкурентами поступиться місцем дискурсивно–консенсуальному засобу врегулювання конфліктів, враховуючи, однак, припустимість стратегічної раціональності при вирішенні питань поточної політики, що мають здебільшого технічний, а не світоглядний і ціннісний характер. Оригінальний шлях до подолання незалежності політики та моралі полягає саме у відкритому універсальному громадському дискурсі, який і перебирає на себе функцію моральної легітимації. У цьому контексті універсальний громадський дискурс, що спирається на ідеальну комунікацію як регулятивний принцип, тобто на таку процедуру його здійснення, яка гарантується рівноправними (симетричними) відносинами в комунікації, є не лише політичною, а й морально–етичною категорією.

Список використаних джерел

1. Апель К.–О. Априори коммуникативного сообщества. К проблеме рационального обоснования этики в век науки. Парадоксы проблемной ситуации / Карл–Отто Апель [Електронний ресурс] // Апель К.–О. Трансформация философии // Режим доступу : http://society.polbu.ru/appel_philotransform/ch27_all.html.

2. Апель К.–О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / Карл–Отто Апель [Текст] // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: Підручник. – К. : Лібра, 1999. – С. 395 – 412.

3. Апель К.–О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність? / Карл–Отто Апель [Текст] // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: Підручник. – К. : Лібра, 1999. – С. 355 – 371.

4. Апель К.–О. Обґрунтування етики відповідальності як етики збереження буття реальної комунікативної спільноти й поступової реалізації в ній ідеальної комунікативної спільноти / Карл–Отто Апель [Текст] // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. Навч. посібник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів / Міжнародний фонд «Відродження» – К. : Либідь, 1996. – (Програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні»). – С.46–67.

5. Апель К.–О. Ситуація людини як етична проблема / Карл–Отто Апель [Текст] // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: Підручник. – К. : Лібра, 1999. – С.231–254.

6. Апель К.–О. Спрямування англо–американського «комунітаризму» у світлі дискурсивної етики / Карл–Отто Апель [Текст] // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична етика: Підручник. – К. : Лібра, 1999. – С.372–394.

7. Буруковська Н.В. Теорія суспільства крізь призму комунікативної етики (Ю.Габермас, К.–О.Апель) [Електронний ресурс] / Н.В.Буруковська // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – Число 1 (14). – С.26–31 // Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vaau/2009_1/Text/09bnvpke.pdf.

8. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: Підручник [Текст] / Анатолій Миколайович Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 487 с.

9. Єрмоленко А.М. Універсальний громадський дискурс як морально–етична метаінституція легітимації політичного ладу [Текст] / А.М.Єрмоленко // Етика і політика: проблеми взаємозв'язку / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К. : Стилос. – С. 37–82.

10. Йонас Г. **Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації** [Текст] / Ганс Йонас : Анатолій Єрмоленко (пер.), Володимир Єрмоленко (пер.). – К. : Лібра, 2001. – 400с.

11. Капустин Б.Г. Критика политического морализма (мораль – политика – политическая мораль) [Текст] / Б.Г.Капустин // Вопросы философии. – 2001. – №2. – С. 35–56.

12. Капустин Б. Моральный выбор в политике : Учебное пособие [Текст] / Б.Г.Капустин. – М. : КДУ : Изд–во МГУ, 2004. – 496с.

13. Марков Б.В. Мораль и разум [Текст] / Б.В.Марков // Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб. : «Наука», 2000. – С.287–377.

14. Ситниченко Л.А. **Першоджерела комунікативної філософії**: Навч. посібник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів [Текст] / Людмила Анатоліївна Ситниченко / Міжнародний фонд «Відродження» – К. : Либідь, 1996. – 176с. – (Програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні»).

15. Сутор Б. Малая политическая этика [Електронний ресурс] / Бернхард Сутор. – Режим доступу : // Режим доступу : www.krotov.info/lib_sec/18_s/sut/or.htm.

16. Тейлор Ч. Етика автентичності [Текст] / Чарльз Тейлор. – К. : Дух і літера, 2002. – 128 с.

17. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації [Текст] / Юрген Хабермас // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії: Навч. посібник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. Закладів. – К. : Либідь, 1996. – С.84–90.

18. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Юрген Хабермас // Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб. : «Наука», 2000. – С.173–286.

19. Хабермас Ю. О прагматическом, этическом и моральном употреблении практического разума [Текст] / Юрген Хабермас // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. – М. : АО «КАМІ» ; Издательский центр ACADEMIA. – С.7–31.

20. Хабермас Ю. Этика дискурса: Замечания к программе обоснования [Текст] / Юрген Хабермас // Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб. : «Наука», 2000. – С.67–172.

21. Шеремета С. Політика та етика: суть співвідношення [Електронний ресурс] / С.Шеремета // Вісник СевДТУ. Вип.91: Політологія: Зб. наук. пр. – Севастополь: Вид–во СевНТУ, 2008. – С.161–165. // Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vsntu/2008_2009/91–SevNTU/91–34.pdf.

Мазуренко С.А. Особенности функционирования морали в политике: дискурсивно–этический подход

Лингвистический, а потом и коммуникативный поворот в философии XX века повлек смену парадигмы и, в частности, переход к исследованию политики обсуждения, которая основывается на консенсусе, достигнутом в открытом общественном дискурсе. Дискурс рассматривается как процедура обоснования универсальных моральных норм, которые могут быть политически значимыми.

Ключевые слова: *коммуникативная философия, дискурс, дискурсивная этика, интерсубъективность, консенсус, ответственность, идеальное коммуникативное сообщество, универсализм, общественность.*

Mazurenko, S.A. The peculiarities of the functioning of morality in politics: discourse–ethical approach

Linguistic, and then communicative turn in the philosophy of the twentieth century led to a paradigm change, and in particular to the transition to researching policy of discussion based on consensus reached in an open public discourse. Discourse is the procedure for grounding the universal moral norms, which may be politically significant.

Key words: *communicative philosophy, discourse, discourse ethics, intersubjectivity, consensus, accountability, ideal communicative community, universalism, public.*

УДК 324

Курняк О.А.

Політична культура як соціокультурний феномен: поняття та структура

Аналізується природа та сутність політичної культури як соціокультурного феномена. Зроблено висновок, що політична культура здійснює вплив на форми організації державної влади, будову її інститутів, дозволяє ефективно регулювати відносини між державою і громадянським суспільством, забезпечує соціальний консенсус.

Ключові слова: *особистість, культура, політика, освіта, виховання, політична культура.*

Одним з факторів, який може безпосередньо сприяти або перешкоджати демократичному політичному розвитку, виступає політична культура. Без її ґрунтовного аналізу неможливе пізнання політичного життя будь–якого суспільства. Без її формування про демократичний розвиток суспільства не може бути й мови. Пізнання політичної культури як соціокультурного феномену дозволяє глибше зрозуміти сутність політичної системи, визначити її характер, специфічні особливості та дослідити шляхи розвитку.

Деякі дослідники називають політичну культуру матрицею політичного процесу, тому що вона пронизує діяльність усіх структур політичної системи, виступає системоутворюючим елементом політичної сфери, від політичної культури безпосередньо залежить стабільність політичних режимів.

Вперше термін «політична культура» використовував у XVII столітті німецький просвітник І. Гердер (1744—1803). Щоправда, він не вкладав нинішнього змісту в цей термін і навіть не припускав, що концепція політичної культури так сильно вплине на політичну науку й практику. Але за двісті років у сучасній політичній науці так і не з'явилося загальноприйнятого розуміння політичної культури. Можна виділити дві основні концепції цього явища політичного життя. Першу розробив Габріель Алмонд у 1956 році у статті «Порівняльні політичні дослідження», де політичну культуру окреслено як визначений зразок орієнтирів на політичні дії, який відбиває особливості кожної політичної системи. Таке американське розуміння цього феномена (яке ґрунтується в основному на принципі «петтернів» — зразків поведінки) пізніше було розвинуто у класичній політологічній праці Г. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура».

У кінцевому варіанті політична культура означала політичну систему, втілену в знаннях, почуттях, оцінках та інтенціях населення. Цю концепцію пізніше тією чи іншою мірою підтримали у своїх роботах

С. Хантінгтон, А. Браун, Д. Елазар та інші. Навіть у 90–х роках дослідники часто вдавалися тільки до такого розуміння політичної культури: «це термін, що відноситься до таких диспозиційних орієнтацій, які настільки поширені серед членів політичної системи, що можуть бути використані для характеристики даної системи як такої. Політична культура складається зі ставлень, вірувань і почуттів, а також знання й інформації про політичні об'єкти» [1,с.32]. Отже, маємо розуміння політичної культури як певного ментального, духовного феномена, цілком відокремленого від наслідків ставлень, вірувань і почуттів.

Але друга концепція включає в розуміння політичної культури ще й діяльнісний аспект, тобто зразки політичної поведінки (відповідно до набутого знання, системи оцінок тощо). Наприклад, У. Розенбаум розуміє під політичною культурою концептуальне поєднання почуттів, думок і поведінки. Так само на думку Е. Баталова, явище політичної культури — це система історично сформованих стійких установок, переконань, уявлень, моделей поведінки, які виявляються в безпосередній діяльності суб'єктів політичного процесу та забезпечують відтворення політичного життя суспільства на основі наступництва. Це західне бачення, знову ж таки, бере за основу так звані «зразки поведінки», нібито виключаючи індивідуальний моральнісний аспект. Тобто дослідники виходять з того, що кожна людина живе в суспільстві, проходить етапи соціалізації і, тому має оперувати у своїй діяльності вже готовими алгоритмами та правилами. Однак, що важливо й прийнятно у другій концепції політичної культури, індивід не обов'язково повинен діяти за вивченими правилами — він зазнає впливу інших чинників (знання, релігії, керівництва тощо), тому його політична поведінка часто є певною мірою автономною й непрогнозованою. На підтвердження цієї тези можна навести приклад з української практики. Так, під час парламентських виборів 1998 року було помічено (й артикульовано Інститутом політики) цікаву тенденцію: у загальноукраїнському пропорційному окрузі населення голосувало за одним принципом, враховуючи питання ідеології, особистої прихильності, харизматичності (тому більшість здобули ліві партії); а в одномандатних округах люди голосували з прагматичних мотивів, обираючи діяльних людей, які могли б реально змінити умови життя в конкретній місцевості (відповідно, проходили центристи, бізнесмени). Надалі ця тенденція тільки закріпилася, засвідчивши, що політична поведінка часто лише опосередковано корелюється з політичними орієнтирами.

Наша думка – більш коректною є друга концепція політичної культури, оскільки політична дія є невід'ємним елементом кожного судження, вірування чи ставлення. При цьому можна поглянути на політичну культуру як на ще загальніше явище, яке об'єднує в собі ідеології, правила, мораль, архетипи, традиції, політичну поведінку, фінансові зв'язки, закони тощо. Слідом за Мішелем Фуко, можна навіть припустити, що «політична культура», як і влада, присутня в будь–якому феномені нашого життя, впливаючи (безпосередньо чи опосередковано) на наші дії, думки чи інтенції.

Отже, враховуючи той вплив, який політична культура здійснює на політичну систему, стає зрозумілим необхідність дослідження трансформації політичної культури як складової загального процесу трансформації суспільства. Особливо актуальною ця проблема є для України, де одночасно проходять процеси розбудови держави та консолідації нації.

А що ж до структури політичної культури, то також немає її однозначного розуміння. У. Розенбаум запропонував виокремлювати так звані «компоненти ядра», тобто ті елементи, які відіграють фундаментальну роль у формуванні політичної культури нації. Ці компоненти він розбив на три основні групи: 1) орієнтація щодо урядових структур — ставлення суб'єкта до політичного режиму, основних урядових органів, його символів, офіційних осіб і норм; 2) політичні ідентифікації, тобто причетність індивіда до «політичних одиниць» — нації, держави, міста; політична довіра і «правила гри» (уявлення індивіда про те, за якими правилами він має діяти); 3) політична орієнтація щодо власної політичної діяльності чи «політична компетентність» і «політична ефективність» (відчуття можливості вплинути на політичний процес).

Зрозуміло, що в цій класифікації електоральна культура виявляється розпорошеною по всіх трьох розділах — у ставленні до партій, кандидатів, виборчих комісій, виборчого законодавства, у самоідентифікації себе як прихильника тієї чи тієї партії, політичної сили, у реалізації свого права на голос.

Але є й інше бачення структури політичної культури. У її рамках дослідники часто виділяють лише два складники: когнітивні орієнтації та афективні орієнтації людей. До когнітивних орієнтацій віднесемо знання про політичну сферу й поінформованість про політичні події. Когнітивний складник політичної культури людини формується як на пасивній основі (у процесі соціалізації), так і на активній (коли людина самостійно, свідомо й цілеспрямовано цікавиться політичним життям). Рівень поінформованості громадян може розглядатися як один із показників ефективності діяльності державних органів, що соціалізують, а також як передумова свідомої активної громадянської позиції.

За цим баченням афективні орієнтації конструюються на основі почуттів і емоцій, викликаних різними політичними об'єктами. Люди, як правило, оцінюють те, що відбувається в політиці, із суб'єктивної точки зору (за шкалою «добре — погано для мене особисто»), і на основі цих оцінок формується ставлення до політичної події. Афективний складник політичної культури в сучасному суспільстві, очевидно, часто може займати домінантне становище, тим більше, коли говоримо про культуру електоральну, так звані біфуркації якої відбуваються під час виборчих кампаній, інформаційних сплесків, агітаційної кампанії.

Тобто, можна вважати, що рівень афективних орієнтацій в електоральній культурі у декілька разів перевищує рівень когнітивних, що спричинено загальною атмосферою виборів. Через це неадекватне сприйняття виборчої реальності, викривленої засобами масової інформації, породжує велику кількість політичних міфів та «зручної» інформації (саме так і можна пояснити чутки, міфи, а також дію «чорного PR», фальшивих листівок), у якій зацікавлені не тільки політики, а й самі громадяни (це підтверджує «всенародна» любов до виявів масової культури, до таблоїдних видань, це вічне «хліба й видовищ» тощо). Однак ці процеси є багаторівневими, і не можна однозначно судити про рівень домінування масового й елітарного, не можна проектувати вплив таких міфів, бо сильною протидією їм може стати лідерська харизма або й методи антикризового менеджменту. Так, поширення фальшивих листів від Віктора Ющенка протягом лютого–квітня 2003 року фактично не впливало на його рейтинг як кандидата на пост Президента.

Серед визначальних особливостей у яких здійснюється формування масової політичної свідомості на постсоціалістичному просторі, слід визначити наступні:

– ідейно–політична трансформація в сучасній Україні, зміни настроїв і політичних симпатій громадян проходять під впливом погіршення життєвого рівня більшості громадян;

– формування масової політичної свідомості громадян нашої молодої держави відбувається в умовах глибокої соціально–економічної кризи, що охопила Україну, катастрофічного спаду виробництва;

– розширення сфери «тіньової економіки», загострення проблеми зайнятості і зростання безробіття негативно впливають на соціальний клімат і політичні настрої людей, посилюють ностальгію за недавнім минулим;

– на настрої населення боляче вплинуло знецінення вкладів на ще радянських ощадних книжках. А ще – в умовах майнового розшарування виникло і нині набуло широких масштабів озлоблення і недовір'я у взаємовідносинах між людьми;

– цей процес відбувається у визначальний для України перехідний період – від тоталітаризму, до утвердження своєї державності і демократії, незалежності, входження, як самостійний суб'єкт, до європейського, світового співтовариства;

– в Україні нечувано знизився рівень життя;

– в Україні фактично не сформувався так званий «середній клас», який власне на собі має понести весь тягар реальної капіталізації України та формування сталих ринкових поглядів і переконань в «критичній масі» населення України;

– в Україні до цих пір не має глибоко продуманої гуманітарної політики. У перехідний період, який нині переживає Україна, за таких деструкцій така чітка політика вкрай необхідна.

В Україні у процесі становлення демократії відбувається формування демократичної політичної культури – значного оновлення зазнають цінності, орієнтації, навички, моделі політичної поведінки, методи і прийоми політичної діяльності. Доведено, що політична культура пострадянської України залишається перехідною політичною культурою, яка характеризується соціальною пасивністю, амбівалентністю ціннісних орієнтацій, відчуженням широких мас від політики, високим ступенем недовіри населення до державних інститутів. Відсутній консенсус відносно фундаментальних цінностей, цілей та ідеалів суспільства породжує високу конфліктність і соціальну напруженість, які зумовлюють політичну нестабільність в суспільстві.

Відносно повільне становлення демократичної політичної культури на інституціональному рівні пов'язане з незмінністю політичної еліти. Небажання і неспроможність представників цієї еліти включитися у механізм взаємодії, налаштованість на конфліктні форми обстоювання власних політичних інтересів, а не досягнення політичного компромісу, роблять процес переходу до демократичного політичного режиму й, відповідно, демократичної політичної культури суперечливим і непослідовним.

Проблема політичної культури досліджувалась в працях науковців колишнього СРСР. Робилось це в основному в завуальованій формі, як через критику «буржуазних» концепцій, так і через створення власних підходів (в рамках марксистської методології). Серед праць, які мали значний вплив на наукове розкриття змісту поняття «політична культура» в колишньому Радянському Союзі, у першу чергу можна назвати праці Н. М. Кейзерова, Ф. М. Бурлацького та О. А. Галкіна, Е. Я. Баталова, В. А. Житенєва та інших. У роботах цих авторів визначається предметна область дослідження, даються основні методологічні орієнтири вивчення цієї проблеми, виділяється зміст поняття «політична культура», соціальні функції цього явища, фактори його формування.

Політичну культуру на різних соціальних рівнях: суспільства в цілому, його класів, соціальних груп, прошарків і особи досліджували і російські вчені А. І. Дженусов, К. С. Гаджієв, М. Х. Фарукшин, М. М. Камалов та інші.

Серед сучасних українських дослідників, які займаються як загальнотеоретичними проблемами політичної культури, так і аналізом стану політичної культури українського суспільства та перспективами її розвитку, слід відзначити праці В. М. Бебика, Є. К. Бистрицького, В. А. Ребкала, А. В. Лагутіна, М. М. Логунової, Л. П. Нагорної, В. С. Лісового, О. М. Рудакевича, П. П. Шляхтуна та інших. Окремий напрямок вивчення політичної культури в контексті впливу на її розвиток ЗМІ започаткований у роботах О. Д. Пономаріва, В. В. Різуна, А. А.Чічановського, В. І. Шкляра.

Взагалі політична культура, особливо в процесі трансформації, є дуже ефемерним і нечітко відокремлюваним предметом дослідження. Не можна вважати її конкретним явищем, бо в результаті ми отримаємо софістичний парадокс: Україна не може стати демократичною, бо в ній погана політична культура, а політична культура в державі погана, бо відсутня демократія. Саме тому поняття політичної культури й не входить у виборчі законодавства. І, нарешті, не до кінця можна покладатися на світові розробки теорії політичної культури, оскільки їхньою основою стали зовсім інші суспільства.

Однак українські дослідники, а їхні погляди важливі для нас у зв'язку з нашим орієнтиром саме на вітчизняну політичну культуру, також звертаються до західної класифікації, хоча й виокремлюють деякі інші аспекти. Так, Василь Лісовий, говорячи про політичну культуру, зводить її до таких складників: 1) політична свідомість — уявлення, погляди, ідеї про суспільство та державу; 2) політична поведінка — поведінка, пов'язана з використанням влади або з намаганням вплинути на державу; 3) політичні інститути — очевидно, їх вплив на попередні два елементи (наприклад, законодавство сильно коректує і свідомість, і поведінку) [5,с.117].

Посткомуністичні трансформації у Центрально–Східній Європі і колишньому Радянському Союзі знову привернули увагу дослідників до проблем трансформації політичних режимів. Цим питаннями почали займатися вчені нових незалежних держав. Особливістю цих досліджень є намагання показати відмінності трансформації комуністичних режимів від попередніх аналогів в історії.

Також після проголошення незалежності України значно розширилися дослідження проблеми демократичного політичного режиму. Українські вчені Є. І. Головаха, А. Г. Слюсаренко, В. М. Якушик та інші роблять спроби дослідити стан українського суспільства щодо цієї проблеми.

І все ж, незважаючи на велику кількість праць з проблем політичної культури та політичних режимів, демократична трансформація політичної

культури як складова загального трансформаційного процесу залишається недостатньо дослідженою.

У сучасних політичних теоріях існують різні підходи до інтерпретації і дослідження феномену політичної культури. Суттєві розходження в поглядах на одне й те ж явище пояснюються його складністю і недостатнім вивченням. Більшість підходів можна звести до трьох груп, головна відмінність між якими полягає у розумінні того, яке коло явищ охоплює політична культура у сфері політичного життя суспільства, соціальних груп, особи.

Традиційний підхід, пов`язаний з першими дослідженнями політичної культури, обмежує об`єкт дослідження виключно суб`єктивними компонентами – сукупністю політичних установок стосовно певної політичної системи. Ширший підхід – комплексний – включає до політичної культури поряд з політичною свідомістю і особливості політичної поведінки людей. Третій підхід, у якому політична культура розглядається як суб`єктивно–об`єктивний феномен, додає до політичної свідомості і політичної поведінки ще й характер і способи функціонування політичних інститутів і системи в цілому, тим самим виводячи політичну культуру у сферу об`єктивних феноменів політичного життя.

Дане питання нами розглядатиметься переважно у відповідності з третім підходом, за яким політична культура розглядається як сукупність стійких форм політичної свідомості та поведінки, а також характеру і способів функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи.

Слід згадати класичну класифікацію типів політичної культури, виведену ще Алмондом і Вербою розглядаючи структуру політичної культури. Саме вона панує в науковому середовищі, і хоча з часом було виокремлено додаткові типи культури, усе ж основоположними вважають три таких «чистих» типи політичної культури: патріархальна, підданська й активістська.

Відомо, що патріархальна політична культура зорієнтована на локальні цінності (цінності клану, племені, роду) і може виявлятися у формі місцевого патріотизму, поваги до сім'ї, сюди ж можна віднести явище корупції та появу політичної «клановості», що є актуальним і для України. У цій культурі індивіди та спільноти є закритими для впливу ззовні, вони рідко виконують активні політичні ролі (наприклад, виборця), поєднують політику з отриманням власного політичного зиску (як на найвищих ланках влади, так і звичайні громадяни, які голосують за гроші). Алмонд і Верба вважали, що патріархальний тип політичної культури є характерним для молодих незалежних держав, у яких політична культура є сукупністю місцевих субкультур.

Підданський тип політичної культури передбачає, що індивід, громадянин є пасивним і віддаленим від політичної системи й рішень. Він орієнтується на традиційне сприйняття реальності, хоч і є політично свідомим (тобто розбирається в ідеологіях, партіях, лідерах). Цей тип культури з'являється в тоталітарних країнах, де громадяни підкорюються владі, очікуючи від неї різноманітних благ (пенсій, гарантій тощо), але водночас і побоюються її.

Активістська культура («учасницька») вже своєю назвою свідчить про те, що громадяни беруть активну участь у політичних рішеннях. Вони прагнуть раціонально впливати на владу, спрямовувати її діяльність за

допомогою законних засобів впливу, до яких можна віднести громадянську непокору, вибори, плебісцити.

Такі ідеальні типи в чистому вигляді не зустрічаються в жодній країні світу, і саме міра їх поєднання відрізняє одну країну від іншої. Звичайно, ми не можемо визначити відсоткове співвідношення того чи іншого виду в загальній політичній культурі країни, однак можна хоча б приблизно говорити про домінування одного якогось типу. При цьому конкретна «суміш», характерна для демократичних країн Заходу, була названа дослідниками культурою громадянськості, рисою якої є раціонально–активна поведінка громадян. Її зміст можна охарактеризувати в таких твердженнях: загалом позитивна оцінка діяльності уряду, високий рівень інтересу в діяльності уряду, почуття гордості за політичні інститути країни, бажання обговорювати питання політики, відкритий і лояльний прояв опозиційних настроїв, участь у політичних кампаніях, розвинуте почуття політичного обов'язку, віра в необхідність демократії для розвитку країни і т.д. Водночас, як писали самі Алмонд і Верба, в ідеальній культурі громадянськості активність і залучення індивідів має врівноважуватися певною часткою пасивності й неучасті.

Але українська політична культура, вочевидь, характеризується зовсім іншим набором тверджень, на чому вже не раз наголошували дослідники. Зокрема, зазначимо, що більш звичними для нашої країни є ситуації, коли громадяни досить негативно оцінюють уряд і політиків (рівень недовіри зазвичай перебільшує рівень довіри); громадяни втомилися від політики і надають перевагу іншим темам для розмови (що не раз використовувалося для позиціонування нових ЗМІ, наприклад «Київської газети»); відсутня масова гордість за політичні інститути країни; відсутня обізнаність у політичних процесах у країні та за кордоном; існує досить об'єктивний острах щодо вияву опозиційних настроїв; небажання брати участь у політичних кампаніях (хоча абсентеїзм відсутній); слабке почуття обов'язку та скептичне ставлення до демократичного устрою. Таким чином, перефразовуючи Алмонда і Вербу, можна сказати, що українська політична культура врівноважує пасивність і відстороненість певною часткою активності, традиційності (щодо голосування) та участі. Значну роль у такій ситуації відіграло і формування специфічної електоральної культури, або політичної культури виборів.

Місце політичної культури у політичному житті суспільства розкриває аналіз її функцій. Політична культура пронизує всю сукупність відношень, які складаються між учасниками політичного процесу, здійснює вплив на форми організації державної влади, будову її інститутів, дозволяє ефективно регулювати відносини між державою і громадянським суспільством, забезпечує соціальний консенсус.

Список використаних джерел

1. Lawrence C. Mayer, John H. Burnett, Suzanne Ogden. Comparative Politics. Nations and Theories in a Changing World. — New Jersey, 1993. – 352 c.

2. В.В. Петренко. Мова і політика // Політологічний вісник. – 2000. – № 6. – С. 117–123.

3. В.В. Петренко. Особливості функціонування політичної мови як засобу маніпулятивного впливу // Політологічний вісник. – 2002. – № 11. – С. 66–72.

4. Карнаух А. Формування політичної культури молоді на сучасному етапі // Людина і політика. – 2004. – №5. – С.134 – 139.

5. Лісовий В. Культура — ідеологія — політика. — К.: Видавництво імені Олени Теліги. – 1997. – 352 с.

6. Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. – Львів: ЦПД. – 2008. – 308 с.

Курняк О.А. Политичекая культура как социокультурный феномен: понятия и структура

Анализируется природа и сущность политической культуры как соціокультурного феномена. Сделан взвод о том, чтополитическая культура оказывает влияние на формы организации государственной власти, строение ее институтов, позволяет эффективно регулировать отношения между государством и гражданським обществом, обеспечивает гражданський консенсус.

Ключевые слова: *личность, культура, політика, образование, воспитание, политическая культура.*

Kurnyak, O.A. Political culture as a social and cultural phenomenon: notions and structure

Analyses of the nature and essence of a political culture as the social and culture phenomenon. It is inferred that the political culture has an impact on the forms of organisation of the state power and creation of its institutions, and allows for an efficient regulation of relations between the state and the civic public providing for a social consensus.

Key words: *a personality, culture, policy, education, upbringing, a political culture.*

УДК 323.2

Остапенко М.А.

Суб'єкти політичної комунікації в інформаційному суспільстві

Окреслюються контури аналізу комунікативної сфери суспільства як передумови та середовища реалізації політичної комунікації, її учасників, політичного плюралізму в інформаційному суспільстві, використовуючи теорію інформаційного суспільства, політичної комунікації та їх прикладні аспекти.

Ключові слова: *політична комунікація, соціальна спільнота, віртуальні спільноти, інформаційне суспільство.*

У публічній сфері сучасного світу, якою є політика, комунікація багато в чому визначає характер і зміст політичних процесів. Більше того, самі відносини влади та впливу ґрунтуються на комунікації різних рівнів: між індивідами, індивідами та соціальними групами, між ними та державою, між державами. Політична комунікація у сучасних демократичних політичних системах, що декларують принцип народного суверенітету, виборність органів влади та місцевого самоврядування, прозорість державної влади та її взаємодію з громадянським суспільством, колегіальність прийняття важливих політичних рішень тощо, виходить на провідні позиції.

Різні аспекти політичної комунікації досліджують такі науковці як Г. Шиллер, А.Джулер, Б.Дрюніані, Д.Еванс, М.Бенні, А.Грей, Д.Блек, А. Кемпбел, М.Дефльор, В.Евеланд, М.Фіоріна, Ф.Гогул, Р.Холберт, М.Кастельс, Ж.Коттре, Е.Тоффлер та ін. Серед російських авторів – Н. Морозова, Є.Пашенцев, О.Феофанов, В.Пугачов, Г.Грачов, Ф.Ільясов, А. Лебедєв–Любимов, М.Піскунова, Г.Смолян, Ю.Чаплигін та ін.

Аналізу різних аспектів політичної комунікації та її ціннісного виміру в контексті політичного процесу, а також формуванню політичної картини світу та чинників, що на нього впливають, приділено увагу вітчизняними науковцями, зокрема В.Бебиком, Ю.Бондарем, Є.Макаренко, О.Токовенком, Ю. Сурміним та ін.

Плюралізм у широкому розумінні – це така категорія, яка пов'язується зі свободою вибору можливостей як у галузі економіки, так і в галузі соціального життя, політичної та ідеологічної сферах, а також свободою у сфері спілкування. Умови його реалізації – плюралізм думок, повага до іншої думки, врахування інтересів і поглядів опонента; відсутність монополії на остаточну кінцеву, вищу істину, нав'язування своїх думок і поглядів іншим – у сучасному суспільстві доповнюється ще однією, а саме наявністю сфери політичної комунікації, яка в епоху розвитку інформаційного суспільства постає не лише як важливий спосіб реалізації політичного плюралізму, а й джерело формування нових варіантів його прояву.

У зв'язку з цим *метою даної статті* є аналіз комунікативної сфери суспільства як умови та середовища існування і реалізації політичної комунікації, її учасників, політичного плюралізму в інформаційному суспільстві, використовуючи теорію інформаційного суспільства, політичної комунікації та прикладні аспекти її розвитку.

На сьогоднішній день відбувається процес віртуалізації політики. Нова політика компенсує дефіцит реальних ресурсів і вчинків розмаїттям образів. Боротьба за політичну владу в сучасних умовах –. це змагання віртуальних образів – політичних іміджів, які створюють рейтинги і іміджмейкери, прес–секретарі, PR–технологи і електронні ЗМІ, рекрутовані на час політичних кампаній, а не боротьба партійних організацій і не конкуренція програм, дій.

Україна також поступово включається до процесу віртуалізації політики. Про це свідчать цифри. Наприклад, в Інтернеті налічується 279 сайтів на вітчизняну політичну тематику. Їх розподіл є таким: 55% – сайти новин, сайти ЗМІ, інформагентства, он–лайнові ЗМІ; 23% – сайти політичних партій і організацій, які виробляють достатньо вузький спектр новин; 14% – інформаційні сайти і форуми – вузькоспеціалізовані ресурси; 8% – особисті сайти політиків, які крім ускладнень з фінансуванням та дуже вузького спектру висвітлюваних питань, дуже часто мають проблеми з наповненням – наявний хронічний дефіцит матеріалів. 70% політичних сайтів мають київське регіональне розташування; інші регіони займають від 5% до 1% [3].

Сучасна політична картина світу багато в чому визначається не самими політичними процесами та явищами, а інформацією про них, точніше, інтерпретацією цієї інформації учасниками комунікації. При цьому вихідна інформація може бути не стільки фактичною, скільки штучно створеною моделлю події чи процесу, що складається з образів та символів, уявлень про них, а не з реальних подій та фактів. Значна роль інтерпретації у процесі політичної комунікації обумовлена загальною соціокультурною ситуацією, яка склалася в сучасному світі: формування постіндустріального інформаційного суспільства, глобалізація економічних, соціальних, політичних, культурних процесів тощо.

На думку завідувача кафедри інформаційних досліджень Королівського університету в Белфасті, директора Центра інформаційного менеджменту У.Мартіна, під інформаційним суспільством розуміється «розвинене індустріальне суспільство», визначальними характеристиками якого є п'ять основних критеріїв. Технологічний: ключовий фактор – інформаційна технологія, що широко застосовується на виробництві, в установах й у побуті. Соціальний: інформація виступає як важливий стимулятор зміни якості життя, формується й затверджується «інформаційна свідомість» при широкому доступі до інформації. Економічний: інформація становить ключовий фактор економіки як ресурс, послуг, товару, джерела доданої вартості й зайнятості. Політичний: воля інформації, яка веде до політичного процесу, що відрізняється зростаючою участю й консенсусом між різними класами й соціальними верствами населення. Культурний: визнання культурної цінності інформації, сприяння утвердженню інформаційних цінностей в інтересах розвитку окремого індивіда й суспільства в цілому [11,с.14–15].

Як справедливо зазначає вітчизняний науковець І. Воронов: «...Якщо індустріальне суспільство – це взаємодія людини і машини, то постіндустріальне суспільство засноване на «грі між людьми», в якій на тлі машинних технологій зростає технологія інтелекту, заснована на інформації. Постіндустріальне суспільство є також комунікативним суспільством, де соціальною одиницею виступає радше окрема спільнота, аніж індивід, і метою стає досягнення «соціального рішення», що відрізняється від простої суми індивідуальних рішень...» [2,с.147]. Можна розширити означену думку, доповнюючи її тим, що в сучасних умовах комп'ютерно–опосередкованої політичної комунікації з'являються нові актори – віртуальні спільноти, які об'єднуються навколо загальних інтересів або цінностей і, на думку О.Дубаса, – іншого вітчизняного дослідника – «...є найновітнішими різновидами соціальних груп, адже механізми управління ними схожі з подібними механізмами, які застосовуються для управління традиційними соціальними групами» [4,с.297].

Соціологічна наука досить ретельно досліджує поняття соціальних груп, класифікує їх, визначає функції. Також вже більше десяти років у межах соціології, психології, соціальної філософії ведуться активні наукові розвідки щодо сутності і особливостей віртуальних спільнот. За цей час утворилося певне концептуальне поле, в якому формуються основні теоретичні підходи до цієї та інших пов'язаних нею проблем. Віртуальні спільноти сучасними дослідниками вивчаються переважно як феномен нової культури, що формується на засадах використання Інтернету; з точки зору специфіки психологічних рис учасників таких спільнот; з огляду на те, яку роль вони можуть відігравати у житті суспільства взагалі.

Для політичної науки ця проблематика може бути цікавою тим, що з'являється нова форма демократії – електронна демократія, яка потребує та на сьогоднішній день отримує певне наукове пояснення. У нашому випадку, зважаючи на те, що у центрі ідеї політичного плюралізму знаходиться організована група (оскільки плюралістична теорія демократії обґрунтовує ідею про те, що індивіди можуть швидше передати свої вимоги і побажання уряду через групову активність), то більш ретельніше слід зупинитися на особливостях віртуальних спільнот як учасників сучасного суспільно–політичного життя.

Термін он–лайнове або віртуальне співтовариство виник у процесі розвитку Інтернету і означає новий тип співтовариства, що функціонує в електронному просторі та представляє об'єднання користувачів мережі в групи з загальними інтересами для роботи в електронному просторі, використовуючи при цьому Інтернет–технології.

Віртуальна спільнота в цілому зберігає усі істотні ознаки традиційної соціальної групи, за тим важливим винятком, що тут спільною для групи людей територією є віртуальний простір, безпосередньо виявлений через інтерфейси.

Науковці виділяють два принципово різних трактування віртуальної спільноти. Прихильники першої вважають, що така спільнота – це всі, хто використовує Інтернет для спілкування. Ці люди не вступають у міжперсональну взаємодію, але засвоюють загальний дискурс, стають носіями спільної віртуальної культури. Тому вони й об'єднані у «спільноту».

З іншої точки зору, віртуальна спільнота – це локальна мережа реально взаємодіючих в Інтернеті людей, що використовують для цього той чи інший спільний для всієї групи засіб спілкування. Вони об'єднані за принципом більш–менш постійних контактів внаслідок спільного для них інтересу. Таке розуміння віртуальної спільноти за змістом співпадає з

класичним визначенням соціальної мережі, згідно з яким мережа є певним набором акторів та їх відносин [9].

Особливостями віртуальних спільнот є те, що вони побудовані на принципах децентралізованої ієрархії і часткового лідерства, широкої спеціалізації її членів і стимулювання особистих, неформальних відносин між ними. Г.Рейнгольд до характеристик подібних спільнот вводить фактор спільності інтересів і взаємної турботи один за одного членів спільноти. Особливістю віртуальної спільноти можна назвати і постійний обмін інформацією, думками, почуттями, тобто триваючу дискусію. Важливим у цьому є підтримка подібного обміну, що будується на бажанні спілкуватися. В.Щербина зазначає, що описові дослідження інтернет–комунікацій констатують наявність специфічних особливостей мови, соціальної ієрархії, індикаторів соціального статусу і соціальних норм, що, власне, й дозволяє говорити про віртуальні спільноти як про особливу соціальну субкультуру, що виникає на наших очах [9].

С.Кудрявцева, В.Колос пропонують наступну класифікацію віртуальних спільнот: постійні (проблемно–орієнтовані) – віртуальні лабораторії, дискусійні групи, співтовариства, що підтримують розвиток інформаційних просторів; динамічні, з періодично змінюваним складом – освітні співтовариства, співтовариства зі спеціальними інтересами; тимчасові – проектні групи, що з'являються і розчиняються в міру виникнення і виконання проектних завдань [6].

Віртуальні спільноти виявляють свою активність не лишу в процесі обміну інформацією у мережі Інтернет. Існує такий прояв мережної взаємодії у позакомп'ютерному просторі як флешмоб (flash mob – миттєва юрба) – несподівана поява людей у заздалегідь обумовленому місці в обумовлений час, організовна шляхом передачі сценарію спільних дій через мобільні телефони та спеціалізований інтернет–сайт. При цьому, як правило, учасники виконують заздалегідь домовлені дії і швидко розходяться. Ідею флешмобу, як вважають науковці, запропонував вже згадуваний нами Г.Рейнгольд, «...креативник і дослідник мережевої культури. У книзі «Розумна юрба: наступна соціальна революція» він пов'язує це явище з новою можливістю «групи людей організувати пряму колективну дію, яку вони були не здатні здійснити раніше, до появи Інтернету та мобільного телефону» [9]. Прикладами такого впливу є, зокрема, дії антиглобалістів, які координують спільні акції протесту через Інтернет та мобільну телефонію. На думку Г.Рейнгольда, флешмоб – провісник розвитку «розумної юрби», яка спроможеться на організовані дії без участі попередньо організованих структур, діятиме лише на засадах усвідомлення необхідності спільної дії усіма індивідами, з яких вона складається.

Більш звичним та менш радикальним явищем сприймаються комунікативні спільноти, що виникають власне у Мережі – так звані «network community» – мережні спільноти. Вони включають представників різних груп за інтересами – як традиційних (вчених, лікарів, літераторів, туристів, домогосподарок), так і нових, появу яких викликав розвиток кіберкомунікативних мереж.

Одним із видів комунікативних спільнот є соціальні мережі – соціальні структури, які утворені індивідами або організаціями. Вони відображають різні зв'язки між ними через різноманітні соціальні взаємовідносини, починаючи з випадкових знайомств і закінчуючи тісними родинними зв'язками. Вперше термін було запропоновано в 1954 році Дж. А. Барнесом.

Аналіз соціальних мереж (має відношення до теорії мереж) перетворився на основний метод досліджень в сучасній соціології, антропології, географії, соціальній психології, інформатиці та дослідженні організацій, а також поширену тему для досліджень та дискусій. Дослідження в декількох академічних сферах показали, що соціальні мережі діють на багатьох рівнях, починаючи від родин, і закінчуючи цілими націями, та відіграють важливу роль в тому, як розв'язуються проблеми, працюють організації, та досягають успіху на шляху до власних цілей індивіди [1;9].

В умовах глобальної інформаційної ери, комунікації за допомогою електронних ресурсів актуальності набувають явища інформаційної культури (культури існування і поведінки в інформаційному суспільстві), електронної культури (вища форма розвитку культури і людської цивілізації, ключовою характеристикою якої є можливість обміну людськими думками на великих відстанях за допомогою електронних засобів комунікації), мережевого етикету, що потребують наукових пояснень. Важливість цієї проблематики підкріплюється тим, що, наприклад, 75% жителів США, країн Скандинавії (за прогнозами на 2010 рік – 88%), 60–70% у Німеччині є користувачами Інтернету. Трохи менший цей відсоток у Південній Європі. У східноєвропейських країнах у середньому частка користувачів коливається в межах 14% від загального населення [8, с.160]. В Україні мережа Інтернету протягом 2000–2008 років щорічно розширюється в середньому на 40% [9,с.330]. Так, у 2006 році споживачів Інтернет–ресурсу в Україні нараховувалось 4,5 млн., у 2008 – 9,6 млн. осіб, проте переважна частина користувачів сконцентрована у Києві та семи найбільших містах України. На думку Т.Фрідмена у майбутньому доступ до Інтернету буде зараховано до основних прав людини. На жаль, Україна ще надто далека від подібної ідеї. Але, як справедливо зазначає Ю.Шайгородський «...без руху в цьому напрямі наша країна безнадійно відстане від глобального світу...» [7,с.129].

У підсумку хотілося б зробити наголос на наступному. У сучасному суспільстві політичний діалог відбувається між владою та громадянським суспільством як у ході безпосередньої взаємодії органів державної влади з тими чи іншими громадськими утвореннями через необмежений комунікативний простір, який є характерним для сучасного інформаційного суспільства, так і створюється завдяки величезним можливостям впливу засобів масової інформації. Виникнення, становлення і розвиток інститутів громадянського суспільства, як традиційних, так і новітніх, стає реальною основою для комунікації й суспільного діалогу. Саме громадянське суспільство, переборюючи обмеженість інструментального, «знеціненого підходу» до політичної сфери, забезпечує «конкретну участь» індивідів у процесі самоорганізації й самоврядування суспільства. Відзначаючи важливість самого процесу політичної комунікації, її характеру і умов, слід наголосити на тому, що завдяки обміну інформацією досягається консенсус держави і громадянського суспільства, більш ефективно узгоджуються інтереси людей і досягається компроміс, актуальність чого для українських реалій, на нашу думку, не потребує додаткових пояснень.

Список використаних джерел

1. Віртуальні співтовариства / Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. – Режим доступу до статті: http://uk.wikipedia.org/wiki/Віртуальні_співтовариства

2. Воронов І. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи українського суспільства : Монографія / І.Воронов. –. К.: Генеза, 2007. – 400с. С.147.

3. Голобуцький О, Шевчук О. Електронний уряд. Частина четверта: Електронний уряд і цифрова демократія / О.Голобуцький, О.Шевчук. – Режим доступу до статті: http://golob.narod.ru/egovchet.html

4. Дубас О. Політична комунікація у глобальному інформаційному суспільстві: надбання і виклики / О.Дубас // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Інтас», 2007. – Вип. 30. – С. 297–303

5. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М.Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / [Под ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – С. 494 – 505.

6. Кудрявцева С.П., Колос В.В. Міжнародна інформація. [Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів]. 2–е видання. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2008. – 400 с. – Режим доступу: http://pulib.if.ua/part/9996

7. Наука. Влада. Політика. / Ін–т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса НАН України; редкол.: М.І. Михальченко (голова) та ін. – К. : Знання України, 2008. – 240 с.

8. Стилі життя: панорама змін / За ред. М.О.Шульги. – К.: інститут соціології НАН України, 2008. – 416с.

9. Шайгородський Ю.Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу: Монографія / Ю.Ж. Шайгородський. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.

10. Щербина В. Соціальні риси мережних спільнот // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С.139–149. – Режим доступу до статті http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=37&c=701

11. Martin W.J. The Information Society / W.J. Martin. – London, 1988. – 334 p.

Остапенко М.А. Субъекты политической коммуникации в информационном обществе

Очерчиваются контуры анализа коммуникативной сферы общества как условия и среды реализации политической коммуникации, её участников, политического плюрализма в информационном обществе, опираясь на теорию информационного общества, политической коммуникации и их прикладних аспектов.

Ключевые слова: *политическая коммуникация, социальная общность, виртуальная общность, информационное общество.*

Ostapenko, M.F. Subjects of political communication in informative society

In the article the contours of analysis of communicative sphere of society as terms and environments of realization of political communication, its participants, political pluralism, are outlined in informative society, using the theory of informative society, political communication, and them the applied aspects.

Key words: *political communication, social association, virtual associations, informative society.*

УДК 32 – 027.21(073)

Панасюк Л.В.

Диглосія: до аналізу категорії білінгвізму

Розглядаються особливості формування категорії білінгвізму, пропонується аналіз сучасних підходів до розуміння феномену двомовності/багатомовності, явища диглосії.

Ключові слова: *мова, білінгвізм, диглосія.*

Досліджуючи явище двомовності/багатомовності англійська дослідниця С. Ромейн нарахувала в межах Європи 25 офіційно одномовних країн та 11 багатомовних [1,с.23]. Незважаючи на перевагу в межах України одного етносу (українців), що дозволяло б говорити про її мононаціональність та одномовність, мовна ситуація в державі не така позитивна – суспільство не є одномовним. Особливості етномовного розвитку України, непевність мовної політики, невизначеність і нерозробленість категоріального апарату, відсутність чіткого уявлення про феномен двомовності, його особливості, якісні та кількісні характеристики потребують аналізу феномену білінгвізму, зокрема явища диглосії.

Поняття і термін *диглосія* (від грець. *δι* – дво– і *γλωσσα* – мова; буквально – «*двомовність*») в 1959 р. увів у науковий обіг американський дослідник Чарльз Фергюсон, що розглядав диглосію як існування пліч–о–пліч на всій території певної спільноти двох різновидів мови, кожен з яких виконує певну роль [2,с.130].

Дж. Поль визначав диглосію як один з типів двомовності – вертикальний білінгвізм, однак щодо діалектів однієї мови, а не різних мов [3,с.84].

На думку Д. Фішмана, диглосія існує не тільки в багатомовних суспільствах, котрі офіційно визнають декілька мов, але й в суспільствах, котрі є багатомовними в сенсі, використання окремих діалектів, регістрів або функціонально диференційованих мовних різновидів будь–якого роду [4,с.360].

Незважаючи на активні дослідження феномену диглосії західними науковцями (за останні 40 років після Фергюсонівської статті світ побачив понад 3 тис. друкованих праць з даної проблематики [5,с.13]), вітчизняні дослідники лише починають роботу у цій царині, зокрема Є. Борінштейн та А. Кавалеров приєднуються до західного розуміння диглосії як одночасного існування в суспільстві двох мов або двох форм однієї мови [6,с.75].

Природні мови принципово неоднорідні, зазначає А. Загнітко, вони існують у багатьох різновидах, формування й функціонування яких визначаються соціальною (та, додамо – політичною) диференційованістю суспільства і розмаїттям його комунікативних потреб. У деяких з цих різновидів є власні носії (територіальні діалекти та ін.), інші різновиди виступають додатковим засобом спілкування.

Подібне володіння різними підсистемами тієї самої національної мови й використання їх залежно від ситуації або сфери спілкування називається

внутрішньомовною диглосією. Диглосія може позначати і володіння різними мовами, тоді термін вживається без означення «*внутрішньомовна*» [7,с.187].

На функціональний розподіл мови (на відміну від двомовності) чи підсистем однієї мови звертає увагу низка українських дослідників (Л. Антошкіна, Г. Красовська, П. Сигеда, О. Сухомлинов) [8,с.122], продовжуючи західну традицію розмежування сфер використання мов чи підсистем однієї мови. За Ч. Фергюсоном та Д. Фішманом сучасні західні дослідники К. Бейкер та С. Джонс пропонують наступні сфери щодо використання мов за диглосії: домінуюча мова, – якщо йдеться про багатомовне суспільство, або літературна форма національної мови (в одномовних суспільствах), – обіймає освітню, бізнесову, релігійну сфери та мас–медіа. Натомість, міноритарна мова (інші мови, які не мають статусу офіційних чи державних, інші мовні підсистеми – діалект, просторіччя, жаргон) обіймає побутову, родинну, соціально–культурну (для даної спільноти) царини та сферу листування (як міжособистісну, так і з державними органами) [9,с.118].

Варто звернути увагу на відсутність політичної сфери (частково до неї входить сфера мас–медіа), адже, домінування однієї мови (використання діалектів має свою специфіку) у згаданих сферах визначається саме політичним домінуванням в державі певної спільноти!

Важливою умовою за диглосії є та обставина, що мовці роблять свідомий вибір між різними комунікативними засобами і використовують той з них, котрий найкраще може забезпечити успіх комунікації. З цього випливає, що двомовність не обов'язково супроводжується диглосією – хоч і рідко, але мови білінгва можуть ніяк не розподілятись у зв'язку з комунікативною ситуацією. Кодовий репертуар одномовного індивіда може бути надзвичайно обмеженим, і в різних комунікативних ситуаціях він (цей індивід) використовуватиме одну й ту ж саму мовну підсистему. У цьому випадку можна говорити про його *моноглосніть*, або інакше – *монолінгвізм*.

Населення буває двомовним або багатомовним, а функції мов чітко розмежовані, за такої ситуації маємо на увазі *білінгвізм з диглосією*.

В ситуаціях білінгвізму без диглосії видно значно чіткіше, ніж перед цим, що білінгвізм по суті є рисою індивідуальної мовної вправності, тоді як диглосія є рисою суспільно обумовленого розподілу (призначення) певних функцій за різними мовами й варіантами.

Білінгвізм без диглосії виникає тоді, коли дві мови вживаються поперемінно без суспільно вироблених засад розмежування їхніх функцій. Найхарактернішим проявом білінгвізму без диглосії є дуже розповсюджене поперемінне вживання обох мов в одному комунікативному акті, якщо припустити, що всі мовці однаковою мірою розуміють обидві мови. Найяскравіше це виявляється в радіо– й телепередачах, коли кореспонденти (чи ведучі) ставлять запитання українською, а співрозмовники, що їм відповідають, використовують мову російську. Той факт, що значно рідше можна спостерігати ситуацію протилежну, або українську відповідь на запитання, поставлене російською (це роблять люди прості, що розмовляють говіркою, і свідома українська інтелігенція), свідчить про дуже широке заволодіння російською мовою щоденною (повсякденною) комунікативною сферою. При близькій спорідненості мовних систем, яка існує між українською і російською мовами, це призводить до прискореної появи «суржику» і створює переконання, що співрозмовники мають

справу з однією мовою в різних стилістичних різновидах (варіантах) [8,с.123–127].

На відміну від «нормальної» мови, зазначає Л. Масенко, суржик не становить стабільної системи. Навіть найменш підвладний змінам граматичний кістяк мови в суржику розхитаний і плинний. А вже фонетичні варіанти слів настільки різняться в індивідуальних проявах, що лишається проблематичною сама можливість встановлення чітких фонетичних характеристик цієї субмови.

У цілому говорити про певні регулярні явища стосовно суржику не доводиться, оскільки плинність належить до головних його типологічних рис. Це перехідний різновид мовлення, в якому руйнується система первинної, вже засвоєної мови, а місце порожніх ланок заповнюють елементи новозасвоюваної мови.

Загалом нівеляція діалектів і звуження їх соціальної бази внаслідок поширення загальнонаціонального мовного стандарту є звичайним явищем сучасного урбанізованого світу, але цей процес має відбуватися в межах однієї мови. Тоді зміщення центра ваги з територіальних діалектів, що відігравали важливу роль бази літературної мови в минулі епохи, на соціальні діалекти різних груп міського населення не порушує розвитку загальнонаціональної мови, а навпаки, стимулює його, активізуючи взаємодію різних форм її побутування [10,с.29].

Розглядаючи мовну поведінку індивіда в білінгвальному середовищі можна відразу відзначити невідворотність процесів змішування (міксування) кодів репертуару мовця в межах навіть одного висловлювання, коли у білінгва наявні кілька лексичних одиниць для позначення одного явища.

Цей механізм діє і в умовах змішаного білінгвізму, коли існує одна семантична база, і в умовах координованого, коли діють вже дві семантичні бази. В результаті першого процесу саме й формується вислів однією з мов, але з виявами інтерференції.

Згадуване явище, зауважує В. Демченко, безпосередньо пов'язане з термінами бікультуризму, коли дитина іммігрантів (або мігрантів із села до міста) опиняється перед небезпекою стати спадкоємцем не двох культур (що має також негативні наслідки), а однієї – змішаної, нової культури.

Інтерференція наявна внаслідок зовнішніх впливів на внутрішню структуру споріднених мов через схожість рис матеріальної субстанції. Отже, близькоспорідненість мов – компонентів білінгвізму – і є найнебезпечнішим явищем у цьому плані [11,с.42].

Е. Хауген відзначав, що більшість явищ інтерференції, особливо такого типу, як запозичення, пов'язані з факторами позамовного характеру – політичними та соціальними, що призводять до панівного становища однієї мови щодо іншої. З іншої сторони, сама форма запозичень визначається тим, як співвідношення (ранжування, престижність) між двома мовними системами сприймаються двомовцями [12].

Загалом інтерференція належить до звичайних явищ розвитку переважної більшості мов, особливо у порубіжних областях, де інтенсивність міжмовних контактів посилюється. Проте, коли стосунки двох мов нерівноправні, коли одна з них загарбує простір іншої, поглинаючи її, однобічна інтерференція переростає у змішування двох мов, що відбувається в усному спілкування носіїв мови, яка витісняється. Руйнація її системи пронизує всі мовні рівні – і фонетику, і лексику, і граматику, але, оскільки вплив поглинаючої мови здійснюється передусім через усні форми побутування мови, найсильнішого розкладу зазнають норми вимови [10,с.26].

Розглядаючи вітчизняне суспільство в історичному контексті, можна констатувати наявність російсько–української двомовності, що серед українців проявлялася саме як диглосія. Серед російськомовного населення України ця тенденція почала розповсюджуватися з початком незалежності, коли в офіційній сфері, наприклад в закладах освіти, особа змушенена використовувати державну мову, а в позааудиторний час спілкується рідною – російською.

Підсумовуючи, видається доречним для чіткішої диференціації понять запропонувати білінгвізм розглядати як співіснування двох мов, а диглосію як функціонування діалектів або двох форм однієї мови у певних сферах в межах одного соціуму/держави.

Список використаних джерел

1. Romaine S. Bilingualism / Suzanne Romaine. – 2nd edition. – Oxford: Blackwell Publishers, 1995. – 384 p.

2. Diglossia // The linguistics encyclopedia / edited by Kirsten Malmkjær. – London and New York: Routledge, 1995. – P.13–31.

3. Societal bilingualism // The linguistics encyclopedia / edited by Kirsten Malmkjær. – London and New York: Routledge, 1995. – P.84–85.

4. Fishman J.A. Bilingualism with and without diglossia; Diglossia with and without bilingualism / J.A. Fishman. // Sociolinguistics: the essential readings / Christina Bratt Paulston, G. Richard Tucker. – Oxford: Wiley–Blackwell, 2003. – P.359–366.

5. Porter S.E. Introduction: Diglossia and other topics in new testament linguistics / S.E. Porter. // Diglossia and other topics in New Testament linguistics / by Stanley E. Porter. – Sheffield: Sheffield Acad. Press, 2000. – P.13–16.

6. Борінштейн Є.Р., Кавалеров А.А. Особистість: її мовні ціннісні орієнтації: Монографія / Є.Р. Борінштейн, А.А. Кавалеров. – Одеса: Астропринт, 2001. – 168 с.

7. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія / А.П. Загнітко. – Вид. 2–ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ «Юго–Восток, Лтд», 2007. – 219 с.

8. Антошкіна Л.І., Красовська Г.М., Сигеда П.І., Сухомлинов О.М. Соціолінгвістика: Навчальний посібник / Л.І. Антошкіна, Г.М. Красовська, П.І. Сигеда, О.М. Сухомлинов. – Донецьк: ТОВ «Юго–Восток, Лтд», 2007. – 355 с.

9. Diglossia // Encyclopedia of bilingualism and bilingual education / Colin Baker, Sylvia Prys Jones. – Clevedon: Multilingual Matters, 1998. – P.117–121.

10. Масенко Л.Т. Мова і політика / Л.Т. Масенко. – К.: Соняшник, 1999. – 100 с.

11. Демченко В. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України: Монографія / В. Демченко. – Херсон: АЙЛАНТ, 2001. – 210 с.

12. Хауген Э. Языковой контакт [Електронний ресурс] / Э. Хауген // Новое в лингвистике. – Вып. 6. – М., 1972. – С. 61–80. – Режим доступу: http: // www.philology.ru/linguistics1/haugen–72.htm

Панасюк Л.В. Диглоссия: к анализу категории билингвизма

Рассматриваются особенности формирования категории билингвизма, предлагается анализ современных подходов к пониманию двуязычия/многоязычия, феномена диглоссии.

Ключевые слова: *язык, билингвизм, диглоссия*

Panasiuk, L.V. Definition of bilingualism: diglossia

The author of the article analyses the phenomenon bilingualism, the functioning of the two languages or variety language in country and society. The author pay attention to historical and modern point of research of the phenomena of diglossia.

Key words: *language, bilingualism, diglossia.*

УДК 327

Шепєлєв М.А.

Глобалізація та сек'юритизація: сутність та основні виклики глобальної безпеки

Розглядаються особливості впливу глобалізації на стан міжнародної безпеки, її трансформація в глобальну безпеку, а також розкриваються основні підходи до розуміння глобальної безпеки.

Ключові слова: *глобальна безпека, глобалізація, неореалізм, глобалізм, регіоналізм, конструктивізм.*

В сучасних умовах у багатьох відношеннях державна безпека стала похідною від міжнародної безпеки. Раніше внутрішньо стабільна держава була достатньо впевнена у тому, що вона зможе забезпечити свою безпеку від зовнішніх загроз, а сьогодні міжнародна сфера може в принципі зламати будь–яку внутрішньо стабільну державу, навіть зовсім не агресивну. І навпаки, гарантії міжнародної безпеки можуть стати міцним фактором підтримання внутрішньої безпеки держави. Отже, поступово міжнародна безпека як стан не–війни у відносинах між державами трансформується у внутрішню безпеку людства, яка полягає у здатності світового співтовариства своєчасно здійснювати назрілі переміни в усіх сферах життя. Виходячи з цих передумов, метою даної статті є розкрити особливості впливу глобалізації на стан міжнародної безпеки, її трансформацію в глобальну безпеку, а також охарактеризувати основні підходи до розуміння глобальної безпеки.

Усе більше впливовим «архітектором» нового порядку денного міжнародної безпеки стає глобалізація. З одного боку, глобалізація сприяє прискореному розвитку продуктивних сил, науково–технічному прогресу, усе більше інтенсивному спілкуванню держав і народів, а через це – створенню людством ресурсної бази й інтелектуального потенціалу для забезпечення міжнародної безпеки на якісно новому рівні. Зацікавленість переважної більшості націй у підключенні до економічної й технологічної глобалізації стабілізує світовий простір безпеки, більш–менш масштабне порушення якої може привести до руйнування взаємозалежної структури світового господарства. Це дає багатьом дослідникам підстави стверджувати, що, хоча й у недостатній мірі, але зростає спільний мирний дивіденд від зниження рівня конфронтації у світі.

В той же час стихійність багатьох процесів глобалізації загострює цілий ряд традиційних проблем міжнародної безпеки, породжують нові ризики й виклики. Різко підвищується роль зовнішніх факторів у розвитку держав, поглиблюється однобічна залежність одних від інших та від стихійних процесів у глобальному середовищі. Глобалізація у всіх іпостасях означає проникнення транснаціональних потоків через націо-

нальні кордони за згодою «приймаючої» сторони або без такого. Це може розглядатися як «втручання» у винятково суверенну сферу внутрішньої політики. У сфері безпеки зростає заклопотаність держав не тільки зовнішньою політикою інших країн, але і їхнім внутрішнім станом – у тій мірі, у якій він впливає на їх власну безпеку й безпеку світового співтовариства. Рада Безпеки ООН багаторазово приймала рішення, які санкціонували міжнародне збройне втручання без згоди об'єкта операції або уведення миротворчих сил за згодою приймаючого уряду. І хоча два випадки втручання в обхід РБ ООН (Косово й Ірак) призвели до серйозних конфліктних ситуацій, вони не скасовують новий феномен консенсусу щодо включення внутрішньополітичних ситуацій в окремих країнах у певних випадках у набір загроз миру й міжнародній безпеці та розв'язання їх шляхом втручання у внутрішні справи.

У світовій економіці також вузька група провідних постіндустріальних держав грає в основному роль суб'єктів глобалізації, а величезна більшість інших є її об'єктами, що збільшує нерівномірність соціально–економічного розвитку світу. Розшарування світової економіки на «зони росту» і «зони стагнації», наростаюча нерівномірність розвитку різних країн і регіонів сприяють збільшенню нестійкості світового економічного росту, нагромадженню кризового потенціалу в міжнародній фінансовій і торгово–економічній системі. Так само, як епідемія вдаряє насамперед по ослабленим людям, найслабкіші члени світового співтовариства несуть більший збиток від зростання негативних наслідків глобалізації, ніж країни, захищені своєю фінансово–економічною міццю. Розрив між ареалами розвитку й стагнації формує потенціал політичного насильства, що вражає його зсередини (внутрішні збройні конфлікти) і вихлюпується в різних формах зовні як неприйняття нової парадигми світової взаємодії (поширення зброї масового знищення, підтримка тероризму).

Глобальна безпека має загальний і всеосяжний характер. Загальність означає, що глобальна безпека забезпечується узгодженими зусиллями всіх членів світового співтовариства. Всеосяжний характер безпеки пов'язаний з тим, що її досягнення можливо лише за умов урахування всіх кризогенних факторів світового розвитку й вживання заходів, що сприяють підтримці стабільності всіх систем життєзабезпечення сучасної цивілізації.

Важливими напрямками зміцнення глобальної безпеки є: роззброєння й контроль над озброєннями; захист навколишнього середовища, сприяння економічному й соціальному прогресу країн, що розвиваються; ефективна демографічна політика, боротьба з міжнародним тероризмом і незаконним обігом наркотиків; запобігання й урегулювання етнополітичних конфліктів; збереження культурного різноманіття в сучасному світі; забезпечення дотримання прав людини; освоєння космосу й раціональне використання багатств Світового океану тощо. Забезпечення глобальної безпеки нерозривно пов'язане з ослабленням тиску глобальних проблем на світове співтовариство.

Поняття глобальної безпеки ще досить рідко вживається у порівнянні з поняттям міжнародної безпеки . За визначенням В.М. Купіна, «глобальна безпека – це такий стан захищеності життєво важливих інтересів світового співтовариства й земної цивілізації в цілому від глобальних викликів, загроз і небезпек в економічній, екологічній, військовій, геополітичній, соціокультурній, інформаційній, духовно–моральній та інших сферах

життя, що дозволяє зберігати й відтворювати соціобіологічне середовище перебування людства» [1].

Більш правильніше буде визначити глобальну безпеку як стан світової системи, коли створюються умови, необхідні для її сталого функціонування, для існування і розвитку людської цивілізації, забезпечується захист від небезпек всесвітнього масштабу, що загрожують існуванню людського роду або здатні призвести до різкого погіршення умов життєдіяльності на планеті. До таких загроз насамперед відносять глобальні проблеми сучасності.

Глобальні проблеми сучасності – це такі проблеми планетарного масштабу, які стосуються життєво важливих інтересів усього людства, вони виступають як об'єктивний фактор розвитку сучасної цивілізації, здобувають надзвичайно гострий характер і загрожують не тільки позитивному розвитку людства, але й самому існуванню цивілізації, якщо не будуть знайдені конструктивні шляхи їх вирішення, вони також вимагають для свого розв'язання спільних зусиль всіх держав і народів, усього світового співтовариства.

Серед негативних наслідків глобалізації, насамперед в її політико–управлінському вимірі, що створюють загрози глобальній безпеці, виділяються наступні:

– збільшення розриву у рівнях економічного і соціального розвитку між багатими та бідними країнами;

– поглиблення соціального розколу в суспільствах різних держав, що супроводжується збільшенням частки населення, яка знаходиться за порогом бідності, а також ростом безробіття, злиденності, безпритульності дітей і підлітків (більш 100 мільйонів в усьому світі), що є живлячим середовищем для розвитку злочинності;

– новий цивілізаційний розкол – на тих, хто має високий рівень професіоналізму, і тих, хто відповідних знань і навичок не має, що є наслідком розшарування населення планети на тих, хто володіє новими технологіями, і тих, хто ними не володіє;

– негативні наслідки для навколишнього середовища, які ведуть до глобальної екологічної кризи;

– ускладнення проблеми зайнятості у розвинених країнах у зв'язку з перенесенням ТНК своїх виробництв у країни, що розвиваються;

– соціальні проблеми, пов'язані з припливом робочої сили з країн, що розвиваються, у розвинені;

– ослаблення економічних функцій національних держав і скорочення національної автономії у макросфері під тиском процесів транснаціоналізації виробництва і збуту продукції;

– посилення вразливості національних економік внаслідок підвищення ступеня їх відкритості і росту їх взаємозалежності, зокрема, «втечі» капіталів и «втечі мозків»;

– зростаюча невизначеність попиту – по мірі того, як все більша частка у сукупному внутрішньому попиті приходиться на попит з боку зовнішніх споживачів і зовнішніх ринків, який швидко і непередбачувано (з точки зору внутрішнього виробника) змінюється;

– зростаюча конкуренція між економічними лідерами з приводу розміщення виробництва на відносно вільних сегментах світового ринку, який втягує у себе менш розвинені країни;

– розшарування, що збільшується усередині держав між тими сегментами національної економіки, які встигли пристосуватися до мондіалізації, і теми, які не змогли;

– зниження можливості національних еліт контролювати національні економіки, а також сфери політики и культури, викликане зміщенням центру прийняття рішень з національного на наднаціональний рівень, що призводить до послаблення ступеня впливу на прийняття рішень загальнодержавного масштабу для громадян і груп інтересів;

– зниження здатності еліт, що транс націоналізуються, контролювати національні електорати, інтересам яких все частіше суперечать рішення, що приймаються на наднаціональному рівні;

– порушення у багатьох країнах норм політичного і суспільного життя, посилення плебісцитарної політики;

– зростання конфліктних процесів, викликаних поширенням цінностей ліберальної демократії, внаслідок чого нині у світі нараховується 23 мільйони біженців або людей, чиї умови життя нагадують положення біженців;

– використання злочинними співтовариствами у своїх інтересах процесів інтеграції світової економіки та інформаційно–телекомунікаційної революції, формування світової системи тіньової економіки, яка неоподаткується податками у офшорних зонах;

– зростання інформаційного (особливо комп'ютерного) тероризму, що обумовлено транспарентністю інформаційно–телекомунікаційного простору;

– тісний зв'язок держслужбовців з вузьким колом національних олігархів та представниками міжнародних фінансових організацій і ТНК, що сприяє росту корупції;

– процес дифузного проникнення елементів злочинності у нормальний соціальний організм, що веде до криміналізації суспільства, яка виражається, зокрема, у легалізації і легітимізації злочинної діяльності, коли законослухняному громадянину стає важко відділити злочинне від соціально схвалюємого, специфічно кримінальне від повсякденно звичайного – у багатьох ЗМІ детально описуються нетрадиційні ї види, які нібито не підлягають покаранню за чинним кримінальним законодавством і приносять найбільш високі і стабільні прибутки;

– зростання маніпулятивного впливу ЗМІ, руйнівно діючого на національні культури і традиційні цінності, зокрема, рекламування у ЗМІ тих форм девіантної поведінки, які традиційно вважалися неприйнятними, що створює враження природності, неминучості і навіть деякої прогресивності того, що відбувається, – це породжує терпляче ставлення суспільства до різного роду соціальної та фізіологічної патології;

– проблема важкопрогнозованого «помноження» помилок у процесі високошвидкісної трансляції інформації та її тиражування;

– неготовність країн пристосуватися до політичних та ідеологічних аспектів мондіалізації, таких, як нові вимоги до освіти, посилення позицій громадянського суспільства і т.д.

«Створилася ситуація, що несе в собі великий кризовий потенціал і одночасно мало пристосована до запобігання й урегулювання глобальних проблем безпеки на колективній основі», – відзначає І.С. Іванов [2]. Звідси спроби реалізувати модель глобальної безпеки на однополярній основі, активізація яких спостерігалася.під впливом подій 11 вересня 2001

р., що стали приводом для однобічних превентивних дій з боку єдиної наддержави.

Головним пріоритетом глобальної безпеки за такого підходу є безпека світового центру, збереження, зміцнення й розширення його планетарного контролю. Головним викликом цій системі безпеки є спорадичні спроби периферії атакувати центр. Яскравим прикладом цього служать події 11 вересня 2001 р. Усама бен Ладен став символічною фігурою, що втілює в собі тіньові й агресивні аспекти периферії у цивілізаційному, культурному й геополітичному смислах.

Специфіка глобального розуміння безпеки визначається тим, що сучасне глобальне суспільство прагне ототожнювати могутність з контролем над мережами. Могутність витікає із можливості створювати міжнародні мережі (торгівельні шляхи, канали передачі інформації), використовувати їх, вилучати з них прибуток. При цьому могутністю володіє той, хто займає стратегічне положення в міжнародній мережі або в сукупності міжнародних мереж і володіє талантом максимально використовувати свої переваги. Якщо політична і військова потужність дозволяє нав'язувати свою волю, погрожувати та наносити удари, то потужність, яку дає контроль над міжнародними мережами, дозволяє здійснювати тиск, схиляти на свій бік, проникати в тил супротивника. На відміну від військово–політичної моці, геоекономічна міць дозволяє добиватися рішення більш м'якими засобами. В нових умовах могутність означає спроможність встановити або підтримати порядок

Спостерігається намагання перетворити глобальну мережу й появу нових міжнародних акторів у знаряддя центру для впливу на периферію, з виключенням або максимальним обмеженням можливості зворотного процесу. Звідси ідея підтримки «керованого хаосу» на периферії й мережний принцип глобального контролю, що жорстко встановлюється тільки над стратегічно важливими «терміналами», навколо яких будуть бушувати слабокеровані місцеві стихії за умови, що вони не зможуть всерйоз ушкодити самій глобальній мережі. У свою чергу, проміжна зона між центром і периферією повинна поступово інтегруватися в центр через процеси глобалізації й вестернізації. При цьому не виключена й навіть бажана фрагментація цих великих геополітичних утворень і їхній поділ на різнорідні території, з яких розвинені анклави прискорено інтегруються в центр, слаборозвинені «падають» у периферію.

«Процес десуверенізації національних держав і появи нових недержавних акторів має проходити за алгоритмом поступової передачі владних повноважень наднаціональним утворенням, контрольованим центром, або прямо самому центру. При цьому буде відбуватися «хаотизація», «дефрагментація», іноді «етнізація» національних одиниць. Основною проблемою тут буде збереження контролю з боку центру або лояльних йому регіональних менеджерів над видами озброєнь і технологіями, здатними заподіяти глобальну шкоду всій світовій системі» [3].

Після повалення режиму С. Хусейна деякі експерти стверджували, що з перемогою США в Іраку остаточно затвердилася однополярна модель світу, що Вашингтон буде фактично одноосібно правити світом і визначати способи вирішення проблем, що виникають перед світовим співтовариством, лише для «антуражу» залучаючи інші країни або дозволяючи їм діяти самостійно в тих випадках, коли це не зачіпає американські інтереси.

Значною мірою ця політика знаходилася в руслі неореалістичних концепцій міжнародних відносин та політики безпеки. На початку XXI ст. вихідними посилками неореалістичних досліджень стали ідеї:

– про посилення тенденції до підвищення рівня легімітизації дій, спрямованих проти міжнародного тероризму;

– про відродження у зв'язку з загрозою міжнародного тероризму союзницьких відносин великих світових держав і зниженні напруженості у взаєминах США, з одного боку, і Росії, Китаю й інших країн, з іншої;

– про посилення ролі держави й національної політики щодо зміцнення національних кордонів і територій, а також заходів із забезпечення національної безпеки, розширення сфери компетенції держави в здійсненні контролю за різними видами діяльності;

– про перспективу зниження впливу з боку світового співтовариства до проблеми прав людини;

– про можливі моделі поведінки США як єдиної наддержави, що визначає вектори світової політики в рамках власної стратегії керування ризиками безпеки.

Три ключові проблеми є пріоритетними для сучасних неореалістичних досліджень безпеки:

– проблема поширення зброї масового знищення і загрози її застосування транснаціональними терористичними організаціями;

– проблема зростання ризиків застосування збройних сил і військових методів рішення проблеми забезпечення безпеки від будь–якого виду загроз, включаючи загрозу міжнародного тероризму;

– проблема конфлікту цивілізацій, лінії якого визначаються основними паттернами диференціації культур, насамперед, розходженнями західної й ісламської цивілізацій.

Глобалістські концепції безпеки відрізняє висування як вихідного положення тези про детериторіалізацію світової політики. Глобалистські концепції містять положення про тенденцію зростання впливу мережних структур, які здійснюють певний тиск і вплив на державу. Оцінюючи характер зв'язку глобалізації й безпеки, прихильники глобалізму обґрунтовують тезу про посилення під впливом глобалізації тенденції до ускладнення проблеми безпеки в сучасному світі, що супроводжується одночасно ослабленням ролі держави в забезпеченні безпеки й скороченням механізмів ефективного контролю й реалізації відповідних стратегій. У цьому зв'язку глобалісти висувають тезу про більшу ефективність політичних стратегій, які передбачають співробітництво держав у сфері безпеки, особливо на регіональному рівні.

Предметне поле глобалістських досліджень ризиків безпеки міжнародних відносин становлять наступні пріоритетні проблеми:

– проблема економічної безпеки, нестабільності ліберального міжнародного економічного порядку й загрози кризового розвитку світової системи;

– загроза економічної безпеки й стабільності ліберального міжнародного економічного порядку з боку транснаціональної організованої злочинності, пов'язаної, зокрема, з відмиванням грошей, контрабандою наркотиків, зброї, незаконною імміграцією й іншими видами злочинів, а також проблема зв'язку терористичних і мафіозних мережних структур;

– проблема нестійкості ліберального міжнародного порядку , пов'язаної з загрозою кібервійн і залежністю існуючих систем безпеки від інформаційних технологій.

Регіоналістські концепції безпеки будуються на двох постулатах: 1) ідеї про зниження протистояння наддержав і нову якість сучасної світової політики, пов'язану зі зміною структури політичних інтересів і втратою зацікавленості більшої частини країн світу в боротьбі за глобальне панування; і 2) характеристиці світосистеми періоду після холодної війни як системи з перевагою національного інтересу в забезпеченні динамічного розвитку власної держави, що сприяє формуванню позиції неучасті держав у військових кампаніях і стратегічному протиборстві в зонах конфлікту.

Б. Бузан підкреслює значимість розгляду регіональної безпеки як ключового компоненту глобальної безпеки й стабільності. Так, він пропонує враховувати, з одного боку, транснаціональний характер методів «Аль Каїди» і глобальні якісні характеристики її організаційної структури, а з іншого боку – необхідність розгляду діяльності даної терористичної мережі як такої, що пов'язана з динамікою регіональної безпеки на Близькому Сході, детермінованою процесом функціонування однополярної глобальної структури міжнародних відносин.

«Хоча Аль–Каїда й демонструє себе як детериторіалізований, транснаціональний гравець на світовій арені, ні за своєю природою, ні за своїми діями, ні за мотивами цих дій, дана організація не може розглядатися поза її зв'язком як з регіональними структурами безпеки, так і із процесами, що відбуваються на глобальному рівні, що у свою чергу, є невід'ємною рисою регіонального аналізу», – відзначає Б. Бузан, і резюмує:. «Поки не буде вирішена проблема Близького Сходу, не переглянута політика США й та роль, яку ця наддержава грає в динаміці регіональної безпеки, джерела, що живлять Аль–Каїду, залишаться недоторканими» [4,p.298–299].

Конструктивістський підхід полягає в орієнтації на вивчення динаміки соціально–політичної взаємодії й процесів конструювання значеннєвих значень, загальних для інтерсуб'єктивного розуміння процесів, пов'язаних із взаємодією.

Пріоритетними темами для конструктивізму виступають:

– можливі ефекти акцій міжнародного тероризму і їх вплив на розвиток міжнародного співтовариства: а) зміцнення світового співтовариства завдяки появі зони спільного нтересу ряду держав у забезпеченні безпеки, б) ослаблення міжнародного співтовариства у зв'язку зі зниженням ролі, зміною функцій і структури держави, а також появою нових розбіжностей між державами, в) зміна співтовариства за рахунок привнесення одних норм у якості пріоритетних і відтискуванням інших на периферію інтересів у структурі взаємодії.

– цивілізаційні аспекти глобальної проблеми міжнародного тероризму, зокрема, виявлення мотивів насильства, пов'язаного з релігійним тероризмом.

У конструктивізмі сформувалося два основних напрями. Плюралізм представлений прихильниками моделі дисаггрегованого міжнародного співтовариства, у структуру якого входять різноманітні стійкі солідаризовані регіональні міжнародні співтовариства на кшталт ЄС, які утворять більше глибоке, плюралістичне у своїй основі, глобальне міжнародне співтовариство. Прихильників солідаризму відрізняє уявлення про сильне

міжнародне співтовариство, об'єднане спільністю норм, правил і інститутів, що регулюють відносини між членами глобального суспільства.

Тенденції світового розвитку останніх десятиліть свідчать про значне розширення дискурсу безпеки, включення в його сферу багатьох проблем, які у минулому не розглядались як такі або не існували взагалі. Ці зрушення навіть сприяли появі такого поняття, як сек'юритизація. Під нею розуміється «дискурсивний процес, за допомогою якого в політичному співтоваристві конструюється міжсуб'єктивне розуміння й відношення до чогось як екзистенціальної загрозі цінному референтному об'єкту; процес, що дозволяє закликати до невідкладних і виняткових заходів, спрямованих на те, щоб упоратися із цією погрозою» [5,p.491]. Теорія сек'юритизації, являючи собою новий напрямок досліджень в сфері безпеки, трактує безпеку як дискурсивну практику, спрямовану на модифікацію ієрархії політичних пріоритетів. Якщо якась проблема сек'юритизується (включається в орбіту дискурсу безпеки), то це означає, що їй приписується найвищий пріоритет, статус екзистенціальної загрози, що вимагає надзвичайних заходів протидії [6].

Список використаних джерел

1. Купин В.Н. Геополитические императивы глобальной безопасности: социально–філософский аналіз: Дис. ... д–ра филос. наук : 09.00.11. / В.Н. Купин – СПб., 2004.

2. Международная безопасность в эпоху глобализации / И.С. Иванов // Россия в глобальной политике. – 2003, Январь – Март. – № 1.

3. Дугин А. Глобальная безопасность: Деконструкция, позиции, мифы /А. Дугин // Завтра. – 10.03.2010. – №10 (851); Однако. – 15.02.2010. – № 5 (21).

4. Buzan B. Implications for the Study of International Relations /B. Buzan // Global Responses to Terrorism / Mary Buckley and Rick Fawn Eds. L.; N.Y.: Routledge, 2004.

5. Buzan B., Wever O. Regions and Powers: The Structure of International Security /B. Buzan – Cambridge: Cambridge University Press, 2003:

6. Buzan B., Wever O., De Wilde J.. Security: a New Framework for Analysis. /B. Buzan, O. Wever. – Boulder, London: Lynnie Rienner, 1998.

Шепелев М.А. Глобализация и секьюритизация: сущность и основные вызовы глобальной безопасности

Рассматриваются особенности влияния глобализации на состояние международной безопасности, ее трансформация в глобальную безопасность, а также раскрываются основные подходы к пониманию глобальной безопасности.

Ключевые слова: *глобальная безопасность, глобализация, неореализм, глобализм, регионализм, конструктивизм.*

Shepelev, M.A. Globalization and securitization: essence and basic calls of global safety

The features of the impact of globalization on the state of international security, its transformation into a global security are considered, as well as the basic approaches to the understanding of global security are revealed.

Key words: *global security, globalization, neo–realism, globalism, regionalism, constructivism.*

УДК 1:316.4

Дзьобань О.П.

Інформаційні аспекти безпеки: до проблеми визначення місця й ролі у соціальних процесах

Розглядаються деякі аспекти місця й ролі інформаційних аспектів безпеки у соціумі. Показано, що впровадження інформаційних і телекомунікаційних технологій у глобальних масштабах ставить проблему інформаційної безпеки на якісно новий рівень.

Ключові слова: *інформація, безпека, суспільство, інформаційна безпека.*

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростаючою роллю інформаційної сфери, що є сукупністю інформаційних ресурсів, інформаційної інфраструктури, системи формування, розповсюдження й використання інформації, а також системи регулювання виникаючих при цьому суспільних відносин. У даний час найважливіші інтереси людини, суспільства, держави значною мірою визначаються станом оточуючої їх інформаційної сфери.

Результати аналізу останніх досліджень і публікацій свідчать, що глобальна інформатизація суспільства, стрімкий розвиток інформаційної техніки й нових інформаційних технологій, збільшення потреб суспільства в різноманітних інформаційних послугах, формування в останні десятиліття національних і глобальних інформаційно–телекомунікаційних систем привело до появи нового виду економіки – інформаційної [1–4]. Разом з тим, місце й роль інформаційних аспектів безпеки особистості, суспільства й держави і до сьогодні залишаються чітко невизначеними. Частково ліквідувати цю прогалину й покликана дана стаття.

Інформаційна економіка включає наступні основні компоненти: виробництво засобів інформаційної техніки, включаючи засоби зв'язку і передачі даних; виробництво інформаційних продуктів і інформаційних ресурсів; надання інформаційних послуг користувачам. Інформаційна економіка впливає практично на всі сторони суспільного розвитку. Розвиток інформаційної економіки і місце тих або інших країн у новому глобальному інформаційному просторі набувають вирішального значення в геополітиці розвинених країн. Саме тому розвитку інформаційної економіки як стратегічно важливому напряму соціально–економічного розвитку суспільства сьогодні приділяється першорядна увага в таких країнах, як США, Японія, ФРН, Франція, Велика Британія. Загальновідомо, що успіхи, що спостерігаються останніми роками, в розвитку економічної могутності цих країн досягнуті завдяки їх все більш рішучій орієнтації на

розвиток інформаційної економіки. У таких умовах національну безпеку держави в принципі не можна забезпечити без розвиненої інформаційної економіки.

У даний час взаємозв'язок різних країн є таким, що люди практично всіх країн потребують знань, культури, мистецтва і науки, що знаходиться за кордоном. Але якщо це так, то повинні бути цивілізовані правила обміну в цих сферах, які підсилюватимуть, а не обмежуватимуть подальші інновації. Створити такі правила, а також інформаційну етику, яка лежить в їх основі – це виключно важке для вирішення завдання. В той же час очевидно, що ці проблеми мають тільки одну тенденцію – ставати все більш важливими.

Відзначимо, що створення планетарного інформаційного простору за допомогою глобальних комп'ютерних мереж може мати серйозні наслідки для національної безпеки. Інформаційний простір не має державних кордонів, не має таких інститутів захисту державних інтересів, якими є прикордонна й митна служби, поки що відсутні способи і засоби контролю цінності і важливості інформаційних ресурсів, що «перевозяться» через кордон. Поки що державний кордон є практично прозорим для інформаційних ресурсів.

Впровадження інформаційних і телекомунікаційних технологій, оснащення ними державних структур ставить проблему інформаційної безпеки на абсолютно новий, пріоритетний рівень.

Особливо важливою ця проблема стає у зв'язку з використанням глобальних інформаційних мереж в держструктурах. Так, загальнодоступність мережі Інтернет, її відкритість, наявність величезного числа програмних засобів, розроблених в різних країнах світової спільноти, можуть представляти небезпеку для економічної безпеки країни і національної безпеки в цілому. Зокрема, несанкціонований доступ через глобальну інформаційну мережу в бази даних державних структур з метою їх руйнування, цілеспрямованого спотворення або використання інформації в злочинних цілях може завдати серйозного збитку державі. Особливо гостро проблеми розробки методів захисту власних інформаційних ресурсів у відкритих мережах встають перед країнами, які технологічно відстають у сфері інформаційних і телекомунікаційних технологій від США або Західної Європи. До таких країн, на жаль, відноситься й Україна.

Тому, з одного боку, слід строго стежити за тим, щоб інформація, що становить державну таємницю, не розміщувалася в Інтернет і на робочих місцях користувачів, які працюють із закритою інформацією, а з іншого – аргументовано відносити інформацію до категорії закритої, не включаючи в цю категорію велику кількість документів, що формуються відкритими комерційними структурами, ЗМІ і т.п. Кожна держава повинна мати методи захисту своїх життєво важливих інтересів; певна частина знань, наявних у тій або іншій державі, буде завжди закрита для доступу, якщо ці знання пов'язані з питаннями безпеки держави.

Нагальною проблемою в даному контексті є проблема соціальної безпеки, яка була й залишається однією з найважливіших. Вона пов'язана із захистом інтересів країни і народу в соціальній сфері, розвитком соціальної структури і відносин у суспільстві, системи життєзабезпечення і соціалізації людей, способу життя відповідно до потреб прогресу нинішніх і майбутніх поколінь.

Сучасні інформаційні технології дозволили різко підвищити ефективність засобів інформаційного впливу на психіку людей і суспільну свідомість, створити нові форми прихованого маніпулювання індивідуальною, груповою і масовою свідомістю. Як головна мета інформаційного впливу виступає людина, різного роду соціальні утворення та інститути. Докорінна деформація соціальної сфери за допомогою інформаційних засобів полягає в провокації крайнього соціального розшарування населення шляхом порушення прав при розподілі благ і послуг; розкладанні інститутів, призначених для всебічного розвитку особистості; розпалюванні національно–етнічної ворожнечі і т.д.; що показує істотний вплив інформаційних процесів на соціальну безпеку. Багато результатів подібної інформаційної агресії в соціальній сфері вже є досить відчутними в даний час в Україні.

Особливо слід зазначити величезні можливості інформаційного впливу на особистість засобів масової інформації. По суті сьогодні ЗМІ – практично єдина структура, через яку населення щодня, щогодини одержує інформацію про процеси в регіоні, країні, світі, за допомогою якої населенню буквально нав'язують різні ідеологічні установки. Тому, особливо важливими є якість і достовірність інформації, що транслюється через ЗМІ. В даний час ЗМІ можуть виступити і як сила, що стабілізує обстановку в суспільстві, і стати детонатором соціального вибуху. Таким чином, соціальна безпека країни не може бути забезпечена без інформаційної безпеки.

Отже, проблема національної безпеки має яскраво виражений інформаційний аспект. Усі складові інформаційної безпеки є невід'ємними і системотворчими в інших видах безпеки. Можна констатувати, що інформаційна безпека пронизує всю решту видів безпеки і її забезпечення є пріоритетним завданням. На сучасному етапі розвитку суспільства без забезпечення інформаційної безпеки практично неможливо забезпечити ніякий інший вид безпеки і національну безпеку країни в цілому.

Безпека є сукупністю умов і чинників, що забезпечують нормальне функціонування і розвиток будь–якої системи. Інформаційна безпека виступає як заперечення (і подолання) інформаційної небезпеки, що виявляється в будь–яких масштабах. Небезпеки і загрози інформаційній безпеці визначають зміст діяльності з її забезпечення. Забезпечення інформаційної безпеки є не тільки захист від небезпек і загроз в інфосфері суспільства, але й припускає такий позитивний розвиток інформаційної реальності, який не породжував би негативних ефектів процесу інформатизації. Об'єктами забезпечення інформаційної безпеки в системі національної безпеки є особистість, суспільство й держава і їх інтереси в інфосфері. Основним же суб'єктом забезпечення інформаційної безпеки є держава [5].

Оскільки небезпека, що породжується процесом інформатизації, обумовлена розвитком цього процесу в моделі нестійкого розвитку суспільства, то інформаційна безпека повною мірою може бути забезпечена лише при переході до стійкого розвитку суспільства. Необхідною умовою забезпечення інформаційної безпеки, зокрема, і національної безпеки в цілому є перехід до стійкого розвитку суспільства ноосферної орієнтації.

Можна виділити декілька сторін забезпечення інформаційної безпеки в рамках переходу до стійкого розвитку. По–перше, природною основою забезпечення будь–якого виду безпеки, і інформаційної зокрема, є

збереження біосфери. По–друге, розвиток процесу інформатизації, контрольований за допомогою методів інформаційної безпеки, як і розвиток інших процесів в суспільстві повинен бути направлений на перехід до стійкого розвитку і формування ноосфери. На початку XXI в. забезпечення безпеки держави, суспільства й особистості, всієї людської культури залежить не тільки від окремо взятого об'єкта й суб'єкта безпеки, але й від етапу переходу до стійкого розвитку всього людства. По–третє, в рамках стійкого розвитку процес інформатизації зазнає трансформації, внаслідок чого його розвиток стане безпечним для людини, суспільства і держави. По–четверте, в забезпеченні інформаційної безпеки акцент зміщується із захисту на застережливі і випереджаючі механізми і чинники діяльності. Якщо в моделі нестійкого розвитку система безпеки має справу з реальними загрозами і їх несприятливими наслідками, то в новій моделі розвитку система безпеки направлена на запобігання реальним загрозам. По–п'яте, забезпечення інформаційної безпеки на рівні держави повинне сприяти і забезпеченню глобальної інформаційної безпеки.

В даний час проблеми інформаційної безпеки сучасного суспільства, досліджуються, в основному, в аспекті ведення інформаційних і інформаційно–психологічних воєн, захисту інформації й інформаційного шпигунства, а також в аспекті боротьби з правопорушниками, що використовують новітні інформаційні технології і засоби зв'язку. Уявляється, що це коло проблем далеко не вичерпує всієї сфери забезпечення інформаційної безпеки сучасного суспільства і за його межами залишається багато вельми актуальних і гострих проблем. Причину такої недостатньої широти обхвату проблем інформаційної безпеки суспільства вбачається у відсутності в даний час у соціологічній і політологічній літературі адекватного системного підходу, що базується на поглибленому розумінні як самого феномена інформації, так і людини й суспільства як інформаційних систем.

Основними підсистемами суспільства як складної інформаційної системи є дві його підсистеми, одна з яких (базисна) забезпечує зберігання і передачу новим поколінням накопиченого конкретним соціумом і перевіреного часом базисного фонду його інформації – науково–теоретичної (Н), інженерно–технічної (Т), морально–ідеологічної (І) та культурно–мистецької (К), всю сукупність якої можна позначити абревіатурою НТІК. Ця, історично відібрана і перевірена досвідом і часом, інформація, складає інформаційно–культурне ядро суспільства, зі зруйнуванням якого може зникнути як історичний феномен і саме суспільство. Роль цього культурно–інформаційного ядра можна порівняти з роллю ДНК в життєдіяльності живої клітини.

Основні функції базисної інформаційної підсистеми суспільства – збереження й передача новим поколінням інформаційно–культурної спадщини конкретного суспільства. Емпірично функції цієї підсистеми в конкретному суспільстві виконує перш за все система освіти й виховання нових поколінь. У здоровому стані суспільства ця підсистема повинна бути достатньо неподатливою й консервативною.

Другою основною інформаційною підсистемою суспільства, що розвивається на базі першої, є підсистема, що забезпечує отримання й виробництво нової і поточної інформації у всіх її видах (НТІК) – науково–теоретичної, інженерно–технічної, ідеологічної та культурно–мистецької. Основні функції цієї динамічної інформаційної підсистеми суспільства –

виробництво нової і обробка поточної (тобто віддзеркалюючої зміни середовища в режимі реального часу) інформації й доведення її до відома відповідних органів і членів суспільства (всіх, деяких або вузького кола).

У здоровому стані суспільства ця підсистема повинна бути достатньо гнучкою, оперативною і творчою. Вона повинна користуватися певною свободою, і разом з тим, не повинна підміняти собою інформаційно–культурний базис суспільства або роз'їдати його. Перевірені часом досягнення цієї підсистеми поступово включаються в інформаційно–культурне ядро соціуму, внаслідок чого відбувається його історичне збагачення і розвиток. Проте, будь–яке форсування цього процесу загрожує проникненням в інформаційно–культурне ядро суспільства шкідливих «мутацій».

Емпірично функції цієї підсистеми в конкретному суспільстві виконує система його наукових і інженерно–технічних інститутів, система видавництв і редакцій ЗМІ, система аналізу і критики поточної і нової інформації, система вироблення нових технологій і інновацій на її основі, система поточної культурно–мистецької творчості і т.д. Саме бурхливим розвитком цієї інформаційної підсистеми (і зростанням її ролі), сучасні соціуми відрізняються від середньовічних і стародавніх, у яких (за деяким винятком Стародавньої Греції) панувала перша (консервативна базисна) інформаційна підсистема. Динамічна інформаційна підсистема суспільства здобуває і проводить нову інформацію. У цьому сенсі вона є справжньою інформаційною індустрією, що включає всі ті ж самі галузі, що і «нормальна», «речовинно–енергетична» індустрія, що панувала в «доінформаційному» суспільстві.

Очевидно, що суспільство, що не має в своєму розпорядженні вільного або незалежного доступу до даних технічних засобів виробництва первинної інформації, або не матиме доступу до неї зовсім, або вимушено платитиме за неї ту ціну, яку призначать йому її володарі–виробники. Крім того, суспільство–покупець, не маючи можливості перевірити ще раз потрібну їм інформацію, вимушене буде покладатися на добру волю її продавців–виробників.

Так, зокрема, у сфері збору первинної соціально–політичної інформації сьогодні в світі налічується понад 160 телеграфних і інформаційних агентств (близько 30 держав не мають своїх агентств). Проте, основну масу первинної інформації на міжнародний ринок поставляє сьогодні «велика четвірка» – британське агентство Рейтер, американські Ассошейтед Прес і Юнайтед Прес Інтернешнл і французьке Франс Прес. Якщо підрахувати загальний обсяг інформації про міжнародне життя, опубліковане за місяць, наприклад, тією або іншою азіатською або африканською газетою, то на частку «великої четвірки» припадає до 90% публікованих там новин, а інші 10% – на долю власних джерел. Для малопотужних агентств молодих держав Азії й Африки західна інформаційна монополія обертається подвійним злом – вони витрачають основну частину свого мізерного бюджету на абонування інформації того або іншого західного агентства, позбавляючись при цьому можливості розвивати своє власне виробництво інформації. При цьому «велика четвірка» часто навіть безкоштовно надає інформацію своїм дописувачам з країн, що розвиваються, зміцнюючи тим самим їх інформаційну залежність [6]. Приблизно так само (якщо не гірше) йде справа і із збором первинної і поточної інформації і в решті сфер – науковій, технічній, культурно–мистецькій тощо.

Первинна інформація, подібно до сировини в речовинно–енергетичному виробництві, сама по собі має ще незначну цінність. Набагато більшу цінність мають вторинні інформаційні продукти, вироблювані на основі використання первинної інформації.

Вторинна інформація, на відміну від первинної, не може виходити чисто технічними прийомами, оскільки процеси аналізу, осмислення і винаходу нового в даний час не є механізованими й вимагають неодмінної участі освічених і талановитих фахівців (вчених, інженерів, аналітиків, ідеологів, письменників, художників і т.д.). У системі інформаційного виробництва – це творча ланка і творча галузь, в якій живий інтелект відіграє поки що набагато більшу роль, аніж навіть найсучасніші технічні засоби.

Проте, саме виробництво відповідних фахівців і відбір серед них найбільш здатних і творчих осіб вимагає в сучасних умовах гігантських матеріальних вкладень, що направляються в «людський капітал», так що і тут економічно слаборозвинені суспільства вимушені бути інформаційно залежними від розвиненіших.

На закінчення сформулюємо стисло наші основні положення й висновки.

Сьогодні, на жаль, проблеми інформаційної безпеки сучасного суспільства досліджуються з недостатньою широтою обхвату всіх актуальних проблем у цій сфері. Причина цього вбачається у відсутності в даний час у соціологічній і політологічній літературі адекватного системного підходу, що базується на поглибленому розумінні як самих феноменів інформації, інформаційного насильства, так і людини й суспільства як інформаційних систем.

Країни світу знаходяться в дуже сильній залежності від декількох найбільш розвинених країн, які, у свою чергу, відчувають свою сильну інформаційну залежність від США, без використання інформаційної техніки і інформаційних продуктів яких більшість країн сьогодні не можуть ані нормально функціонувати, ані нормально розвиватися як соціальні інформаційні системи. Тому достатньо забезпеченою свою інформаційну безпеку сьогодні можуть вважати тільки США. Рівень інформаційної безпеки решти країн, включаючи й найбільш розвинені, в даний час є мало не на порядок нижчим.

Подолання ситуації, що склалася, може полягати сьогодні тільки в розвитку національних інформаційних виробництв (як у інформаційно–технічній, «жорсткій», так і у власне інформаційній, «м'якій», його складових), з метою забезпечення достатньої конкуренції монополіям і олігополіям США на світовому інформаційному ринку. Як паліативні заходи можуть використовуватися методи державного регулювання міжнародних інформаційних обмінів з метою обмеження негативного впливу деяких видів американської інформаційної продукції на внутрішню інформаційну безпеку країн–споживачів цієї продукції.

Список використаних джерел

1. Гончар М. С. Математичні основи інформаційної економіки: монографія / Гончар М. С. – К.: Інститут теоретичної фізики, 2007. – 464 с.

2. Методи, моделі і інформаційні технології в управлінні економічними системами різних рівнів ієрархії: монографія / Бакаєв О. О., Бажан Л. І., Кайдан Л. І., Кравченко Т. Г., Кулик В. В. / О. О. Бакаєв (ред.). – К.: Логос, 2008. – 127 с.

3. Новітні інформаційні технології і системи в економіці (до Дня науки): матеріали наук.–практ. конф. (20 травня 2009 року) / Державна податкова адміністрація України; Національна академія держ. податкової служби України. Кафедра інформаційних систем і технологій. – Ірпінь, 2009. – 120 с.

4. Саєнко В. Г. Інформаційне забезпечення промислового підприємства на шляху стійкого розвитку економіки: монографія / Саєнко В. Г., Демидова І. А. – Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2009. – 372 с.

5. Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія / Дзьобань О. П. – Х.: Майдан, 2007. – 284 с.

6. Михальченко И. А. Информационные войны и конфликты идеологий в условиях современных геополитических изменений [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mihalchenkol.narod.ru/html/disser.html. – Загл. с экрана.

Дзебань А.П. Информационные аспекты безопасности: к проблеме определения места и роли в социальных процессах

Рассматриваются некоторые аспекты места и роли информационных аспектов безопасности в социуме. Показано, что внедрение информационных и телекоммуникационных технологий в глобальных масштабах ставит проблему информационной безопасности на качественно новый уровень.

Ключевые слова: *информация, безопасность, общество, информационная безопасность.*

Dzeban, O.P. Informative aspects of safety: to the problem of place and role in social processes

Some aspects of place and role of informative aspects of safety in society are examined. It is rotined that introduction of informations and telecommunications technologies in global scales puts the problem of informative safety on a high–quality new level.

Key words: *information, safety, society, informative safety.*

УДК 165.65 : 124.3

Андрущенко Т.В.

Параметри «нового світу»: критико-аналітичний аналіз світових футурологічних прогнозів

Аналізуються основні футурологічні моделі розвитку світової цивілізації, представлені такими науковцями, як Р.Арон, Д.Белл, Б.Гаврилишин, О.Тоффлер та ін.

Ключові слова: *людина, суспільство, цивілізація, прогрес, цінності, культура.*

Подолання ціннісного розколу цивілізації – реальна перспектива її стабільного розвитку. Цю перспективу прогнозують більшість футурологічних моделей, створених відомими авторами в другій половині XX століття. Щоправда, є й такі серед них, які реанімують ідею «кінця світу», «зіткнення цивілізацій», «великого ядерного вибуху», «екологічного колапсу» тощо. Зупинимось на їх аналізі більш детально.

Як відомо, філософія не дає однозначної відповіді на питання ролі історії у прогнозуванні соціальних явищ. Відомий соціолог Р.Арон наголошував, що зміст, який філософ надає історії, визначає структуру її становлення, але врешті не визначає майбутнього. Він зазначав, що майбутнє неможливо знати напевно з тієї самої причини, з якої неможливо домогтися потрібного пояснення, коли відбувається причинний аналіз минулого [1,с.267]. Постає питання, що *таке футурологія і яка її роль у формуванні параметрів світу?*

Футуризм (від лат. *futurum* – майбутнє) – один з головних напрямів авангардного мистецтва. Часом його започаткування вважається 1909 р., коли італійський поет Філіппо Томазо Марінетті опублікував у газеті «Фігаро» перший маніфест «Футуризм». Представники цього напрямку вважали себе «оповісниками майбутнього» і заявили про наміри на оновлення не лише художньої культури, а й всього людства шляхом повалення всього старого, віджилого (таким вони вважали класичне мистецтво) [2,с.86]. Головним завданням мистецтва вони вважали вираження космічної енергії і найбільше зусиль під впливом наукових відкриттів у фізиці доклали для знищення традиційних понять про простір і час. Художники намагалися фарбами схопити і виразити постійних рух, перетворення об'єктів, для чого використовували динамічні композиції з гострих кутів, зигзагів, еліпсів, спіралей. Фактично це явилося початком спрямованості людства в майбутнє – футурології.

Термін футурологія (від лат. *futurum* – майбутнє і *logos* – учення) увів 1943 року в науковий обіг німецький соціолог О.Флейтгейм. Він мав на меті створити нову науку, своєрідну «філософію майбутнього»,

орієнтовану на науково–теоретичну розвідку з тим, щоб протиставити її утопії. Вчений розглядав футурологію як науку, вільну від будь–яких ідеологічних і соціально–утопічних доктрин, як галузь суспільствознавства, завданням якої є розробка концепцій майбутнього людства, перспектив розвитку соціальних процесів [3].

Це було виправдане, бо першими спробами осмислення суспільного розвитку були так звані утопії, починаючи з утопій Платона, Томаса Мора, Томмазо Кампанелли і закінчуючи утопіями К.Маркса, В.Леніна та їх послідовників. У середині XX ст. лавина футурологічної літератури призвела до буму прогнозів [4,с.15].

У 60–70–х рр. виник справжній «футурологічний бум». Економісти, філософи, соціологи починають активно прогнозувати майбутнє. Виникає низка урядових і позаурядових організацій, які займаються моделюванням і прогнозуванням майбутнього. Однією з перших таких міжнародних організацій був «Римський клуб». 1974 року було утворено «Всесвітню федерацію досліджень майбутнього». Виникають наукові центри під егідою ООН, ЮНЕСКО. Над створенням моделей і прогнозів майбутнього працюють наукові центри при університетах, міжнародних концернах, банках. Учені намагаються осмислити економічні, екологічні, енергетичні, демографічні та інші проблеми, які постали перед людством на глобальному і регіональному рівнях [5,с.416]. Відбувається швидкий **розвиток футурології як науки**.

У той же час якщо футурологія акцентує увагу на тому, що може відбутися в найближчій чи віддаленій перспективі, глобалістика ставить питання про дослідження майбутнього як визначення можливих і вірогідних подій та тенденцій загальносвітового розвитку, в ній відсутній елемент обов'язковості.

Згодом термін футурологія був витиснений поняттями «прогностикою», «дослідження майбутнього». Футурологія була визнана науково–популярним напрямом, що втратив актуальність. У сучасній науковій літературі є поширеним уявлення про тотожність футурології і прогнозування. Проте глобальне прогнозування суспільного розвитку зіткнулося з необхідністю вирішення проблеми встановлення меж розвитку, опису переходу на новий рівень, аналізу процесів глобалізації, що мають глибоку соціально–філософську основу. У сучасному суспільстві прогнозування майбутнього глобального людства невід'ємне від обґрунтування світоглядних інтерпретацій явищ і процесів сучасності, віддзеркалення оптимістичних і песимістичних образів майбутнього, ідеалів і ціннісних перспектив. Теоретико–методологічні основи прогнозування в даний час не володіють необхідним для цього науково–філософським потенціалом, через свою вузькодисциплінарну практичну спрямованість, слабких зв'язків з філософськими теоріями, соціологічними концепціями розвитку людини і суспільства. Тоді як сучасна футурологічна думка, направлена в рівній мірі на образи бажаного і очікуваного майбутнього, в побудові і обговоренні прогнозів і проектів майбутнього суспільства спирається на міждисциплінарні дослідження і узагальнюючі соціально–філософські роботи [6,с.8].

Досить умовно можна виокремити два основні напрями сучасної футурології — індустріальний і конвергентний. Прихильники теорії конвергенції намагалися спрогнозувати процеси суспільного розвитку, виходячи з існування двох протилежних систем. У межах індустріального

напряму футурологічний характер мають різноманітні теорії так званого постсуспільства. За підрахунками Белла протягом 60–70–х рр. з'явилось близько двадцяти визначень майбутнього суспільства з префіксом «пост». Основним методологічним принципом усіх цих теорій є технологічний детермінізм, тобто твердження, що розвиток техніки визначає розвиток суспільства незалежно від його соціально–економічної структури. Роль науки, техніки, технології в розвитку суспільства гіперболізується [5,с.418].

Футурологічний напрям почав розглядатися як засіб підведення теоретичної бази під практику прогнозування. Відтоді й донині простежується періодизація футуроорієнтованих прогностичних підходів, яка включає три основні етапи: 1) 1960–і – середина 1970–х років; 2) кінець 1970–х – початок 1980–х років; 3) від 1990–х років [7].

Основною особливістю футурологічних концепцій 1960–х – середини 1970–х років стало ототожнення футурології з науковим прогнозуванням і оформлення її як спеціального наукового напряму в працях «Комісії 2000 року» при Американській академії мистецтв і наук під головуванням Д.Белла, а також у доповідях Римського клубу.

У наукових підходах того періоду відбилося усвідомлення людством катастрофічності сучасної цивілізації, зокрема руйнівного впливу на людину техногенного суспільства та небезпеки ядерної війни. Знаковим для тогочасних досліджень є відображення стану фрустрації (краху всіх надій і віри в майбутнє, страху перед майбутнім). Вчені виявили, що в умовах динамічної модернізації традиційні суспільства руйнуються, що у світі відбуваються зміни, які випереджають свідомість, і людині все важче стає адаптуватися до змін. Характерна в цьому контексті праця американського вченого Е.Тоффлера «Футурошок». У ній всебічно змальовано стрес та дезорієнтацію людини внаслідок великої кількості змін за короткий відрізок історії. Оцінюючи цю книгу, російський філософ П.Гуревич зауважує: «Створивши надмогутню техніку, людина змінила ритм і течію свого життя. І тут справді з'ясувалося, що найголовніша біда – зовсім не дефіцит сировини для виробництва, не руйнація екологічного середовища. Наукова думка прагне відвести ці катастрофи. Кошмар в іншому: психологічні ресурси людини не безмежні. Справа не в тому, що виникає озонова діра чи виснажується нафтова свердловина. І навіть не в тому, що, засинаючи в одній країні, ви можете проснутися зовсім в іншій . Скоріш за все може не витримати людська психіка» [8,с.9].

До особливостей футурологічних концепцій кінця 70–х – початку 80–х років можна віднести зосередження дослідницьких зусиль переважно на екологічних проблемах, розробці концепцій та моделей, які відбивають злам світової цивілізації – перехід людства від епохи Модерну до Постмодерну. У той же час було розроблено концепції «нового світового порядку» (Г.Кіссінджер) та постіндустріального суспільства (Е.Тоффлер, З.Бжезинський, Д.Белл, А.Турен).

Доповідь Б.Гаврилишина й досі лишається актуальною. Характеризуючи найвірогідніший сценарій розвитку СРСР, вчений, зокрема, зазначав: «Можливими наслідками спроби зберегти існуючий стан були б зростаючі невдоволення, ворожість і дисидентство, а потім спалахи насильства, що підсилювалися б окремими подіями, які вели б до розпаду Радянського Союзу. В результаті більшість нинішніх союзних республік стали б незалежними державами. Вони прагнули б зберегти свою незалежність протягом кількох десятиліть. Зазнавши радощів і гіркоти такої незалежності, вони, можливо, добровільно створили б більші об'єднання, подібні до Сполучених Штатів Європи або Середньої Азії, водночас відповідно зберігаючи свою культурну самостійність – як у сучасному Європейському Економічному Співтоваристві. Російська республіка також знайшла б своє місце у такій наднаціональній будові, де вона посіла б місце сильного партнера, але лише партнера» [9,с.54–55].

Починаючи з 1990–х років, для футурологічних концепцій стає характерною яскраво виражена філософсько–історична і соціально–політична орієнтація глобального характеру. Серед таких підходів особливо виділяються ідея «кінця історії» Ф.Фукуями, в якій обґрунтовується настання історичного затишшя в майбутньому внаслідок переваги ліберальної демократії на всьому геополітичному просторі, а також ідея «зіткнення цивілізацій» С.Хантінгтона, яка стверджує, що після руйнації двополюсного світу на людство чекає «реванш Бога», тобто загострення суперечностей і вірогідне зіткнення цивілізацій, які консолідуються довкола традиційних релігій.

В цілому ж для кінця XX ст. характерна велика кількість різноманітних футурологічних концепцій, більшість з яких не є оптимістичними, але попри загрозливість цих прогнозів, ставлення людства не змінилося радикально. І справа не в тому, що людство не має достатньо технічних засобів для розв'язання своїх проблем. Вже в 70–х роках минулого століття воно ці засоби мало і могло достатньо швидко розвинути систему необхідних заходів. Трагізм або, якщо говорити відсторонено, трагікомізм ситуації полягає у тому, що після появи в 1972 році наукових доказів про серйозне неблагополуччя, людство в цілому їм не повірило і змарнувало понад 30 років в дискусіях про їхню достовірність чи недостовірність, аж поки не перейшло за передбачену науковцями часову межу.

Прогностика майбутнього стає наукою, предметом якої є дослідження закономірностей і способів прогнозування. По мірі того, як соціальні суб'єкти пізнають механізми соціального розвитку, закономірно посилюється їхнє втручання в ці процеси, спроба їх планувати, спрямовувати в потрібному напрямі. Прогнозні періоди охоплюють прогнози–попередження, короткотермінові прогнози (до 5 років), середньо термінові (до 30 років) та більш тривалі. Точність прогнозу залежить від реалізації умов, покладених в основу його обґрунтування. Але жоден прогноз не дає можливості уникнути майбутнього [1,с.268]

*Першою спробою науково обґрунтованого футурологічного прогнозу вважаються доповіді Римського клубу***.** В 1968 році, за ініціативою Аурелiо Печчеї — видатного італійського економіста, бізнесмена і громадського діяча, був створений Римський клуб — міжнародна організація вчених, що мала на меті привернути увагу державних керівників, вчених, громадськості до глобальних проблем, які загострювалися у світі. Ця невелика організація (100 осіб), яка не мала навіть власного бюджету, здобула авторитет і міжнародне визнання, здійснюючи активний вплив на світову громадську думку. Найбільші наукові центри світу взяли участь у дослідженні й підготовці знаменитих доповідей Римському клубу, керівники багатьох держав світу підтримують контакти з Клубом, конференції Клубу проводяться в багатьох столицях світу. Римський клуб здійснював пошуки надійного інструментарію вивчення глобальних проблем, оскільки рання футурологія 50–60–х років мала примітивну дослідницьку методологію,

зокрема недосконалі методи екстраполяції та історичної аналогії, на основі яких і відбувалось усвідомлення майбутнього.

На початку 70–х років американським кібернетиком Дж.Форрестером — відомим спеціалістом з теорії та моделювання складних динамічних (соціальних) систем, були створені економіко–математичні моделі глобального розвитку світу «Світ–1» і «Світ–2». Вони імітували світовий розвиток з допомогою декількох глобальних категорій — населення, капіталовкладення, використання невідновлюваних ресурсів, забруднення середовища, виробництво продовольства. Першу глобальну модель світового розвитку (системного опису демографії, світового виробництва і вичерпування природних ресурсів) запропонував Дж.Форестер (США, 1971). Вона ґрунтується на спрощеній екстраполяції п'яти факторів: зростання народонаселення, індустріалізації, забруднення навколишнього середовища, виробництво продуктів харчування, видобутку природних ресурсів.

Вихід у світ книги Дж.Форестера «Світова динаміка» збігся з початком роботи Римського клубу, що об'єднав адвокатів, бізнесменів, представників гуманітарної інтелігенції, заінтересованих у дослідженні проблеми глобального розвитку. У 1972 р. у межах Римського клубу групою вчених під керівництвом американського вченого Д.Медоуза на основі системного методу здійснено спробу прогнозування глобального розвитку, побудови комп'ютерної моделі системи «людина–суспільство–природа». Доповідь була заснована на прогнозуванні таких змінних: населення, капіталовкладення, природні ресурси, продовольство, динаміка забруднення довкілля у часовому інтервалі у 200 років – від 1900 до 2100 р. Результати склали перший звіт Римському клубу «Межі росту». Робота Медоузів справила враження бомби, яка несподівано вибухнула. Адже отримані графіки демонструють різке спадання чисельності народонаселення і це корелює зі зростанням забруднення довкілля. Орієнтовний час колапсу – 2050 рік.

Автори моделі виходили з концепції, що межі світу мають фізичну природу, відображаються в його скінченності, характеризуються як зовнішні. Головний висновок полягав у тому, що при збереженні нинішніх темпів розвитку ресурси землі вичерпаються протягом одного століття. Для попередження цього вони запропонували концепцію «глобальної рівноваги», тобто контрольованого балансу сил (ідея «нульового зростання»).

Основний висновок, якого дійшла група такий: за сучасних темпів економічного і демографічного розвитку реальністю XXI століття стане вичерпання природних ресурсів та масова загибель людей, забруднення навколишнього середовища тощо. Щоб не допустити цього, слід вжити заходів щодо обмеження зростання чисельності населення і подальшого розвитку економіки у світовому масштабі. За роки свого існування (з 1968р.) члени Римського клубу виконали понад 15 фундаментальних досліджень перспектив розвитку сучасної цивілізації [11,с.165].

У 1974 р. М.Месаровичем та Є.Пестелем було підготовлено доповідь Римського клубу «Людство у роздоріжжі. Стратегія виживання» (друга доповідь Римського клубу). В ній була сформульована ідея «органічного зростання», згідно з якою кожен регіон світу має виконувати свою особливу функцію. Світ розглядається як система взаємодіючих регіонів, що відрізняються один від одного рівнем економічного розвитку, культурними цінностями, способом життя. Тому світові, на думку авторів, загрожує не стільки глобальна небезпека, скільки регіональні катастрофи.

І вихід із становища не в зупиненні економічного зростання на певному критично допустимому рівні, а в розвиткові усіх структур, але тільки у формі «органічного зростання». З середини 70–х років Римський клуб майже щорічно проводить конференції і публікує доповіді з проблем глобального моделювання.

Головною ознакою суспільства другої половини XX ст. вважався притаманний йому «кризовий синдром», який має стати стимулом переходу до світової системи, що буде знаходитись у стані «органічного зростання». У цьому стані система розвиватиметься як єдиний організм, де кожна частина відіграватиме свою виключну роль і користуватиметься тією часткою загальних благ, які відповідають даній ролі та забезпечують подальший розвиток цієї частини на користь цілого. Було зроблено висновок, що світ з простої сукупності незалежних частин перетворюється на всесвітню систему, тобто на зібрання функціонально взаємозалежних частин.

Концепція «гуманістичного соціалізму». У 1976 р. Я.Тінберген та А.Долман підготували доповідь під назвою «Перегляд міжнародного порядку» (третя доповідь Римського клубу), в якій головною метою визнавалася необхідність забезпечення гідності та добробуту людей. На погляд авторів доповіді, політичні зміни планетарного масштабу вимагають створення глобальних власних структур – «світова державна скарбниця», «всесвітня адміністрація з продовольства». Мондіалістична за своїм характером, ця концепція фактично висувала ідеї створення глобальних політичних інститутів. Нова ідеальна соціальна організація людства отримала назву «гуманістичний соціалізм», який мав забезпечити рівні можливості для всіх країн і людей відповідно до універсальних гуманістичних цінностей.

Наступна концепція «нового гуманізму». У 1977 р. доповідь Е.Ласло «Цілі для людства» як головну мету проголошувала встановлення загальносвітової солідарності. На відміну від зовнішніх меж, вирішальними для визначення напрямів розвитку світової цивілізації вважались межі внутрішні, тобто політичні, культурні, психологічні межі в життєдіяльності людей та суспільства, що знаходить відображення у поганому політичному керівництві, безвідповідальності у політичній діяльності (суб'єктивний чинник). Необхідною передумовою виживання та прогресу людства мають стати спільні ідеали, цінності й цілі, яким треба підкорити індивідуальні інтереси окремих країн та народів [11,с.8]. Доповідь вказувала на необхідність перебудови свідомості і запровадження норм поведінки людей і норм державної політики відповідно до «нових стандартів гуманізму». Також було сформульовано цілі світового розвитку, зокрема: припинення гонки озброєнь, відмова від конфліктів, війн та насильства, вирішення продовольчої проблеми в глобальному масштабі, глобальний контроль за використанням енергетичних та сировинних ресурсів, технологіями і природокористуванням, глобальний розвиток, спрямований на підвищення якості життя, соціальну справедливість у розподілі матеріальних та духовних благ. Програма нового гуманізму передбачала людську революцію, інтеграцію людей світу і формування нової спільноти – глобального етносу.

У тому ж році відомий американський економіст В.Леонтьев та інші експерти ООН розробили сценарії демографічного, економічного та екологічного розвитку на 1980, 1990 та 2000 рр. Головний висновок – необ-

хідність скорочення розриву у рівнях економічного розвитку промислових центрів світу та країн, що розвиваються.

Концепція «Дороговкази в майбутнє». У десятій доповіді Римського клубу, підготовленій Б.Гаврилишиним в 1980 р., зроблено висновок, що подальший розвиток світової цивілізації пов'язаний з конвергенцією суспільних систем. Він запропонував модель майбутнього світового порядку, засновану на співіснуванні різних культур, релігій, способів життя, колегіальному керівництві та демократії [9].

У 1980 р. О.Джіаріні у доповіді «Діалог про братерство і добробут» висловив думку, що досягнення нового стану багатства і процвітання має бути заснований на еколого–економічних цінностях життя [3].

Аналізуючи діяльність Римського клубу, його творець і лідер Аурелio Печчеі, сформулював «Основні цілі людства», які виклав у своїй книзі «Людські якості» [12,с.42]. Печчеі пропонує шість стартових цілей, які пов'язані з «зовнішніми межами» планети (біофізичні можливості); «внутрішніми межами» самої людини (вони також обмежені); культурною спадщиною народів (запобігати уніфікації); формуванням світового співтовариства; охороною навколишнього середовища (в тому числі й демографічна проблема) й реорганізацією виробничої системи. В цілому діяльність Римського клубу хоча й не призвела до вирішальних судьбу людства радикальних перетворень, але підштовхнула масову та наукову свідомість принаймні замислитися над подальшим існуванням.

Так, до середини XX століття у концепціях майбутнього переважав оптимізм і глибока віра в науково – технічний прогрес, вже з 20–х років у прогнозах майбутнього постає картина кризи та занепаду цивілізації (Р.Дарендорф, О.Тофлер, Л.Лимфорд та ін.). Однак важливе те, що представники багатьох філософських теорій схожі в єдиному і головному: сучасна людина повинна зрозуміти свою природу і змінити ставлення до світу [10,с.166].

«Буму прогнозів» 60–70–х років сприяло формування нових філософських, економічних і соціологічних концепцій суспільного розвитку, набору понять, категорій, соціальних норм, інших теоретичних передумов, необхідних для конструювання моделей майбутнього. Вирішальне значення щодо цього мали теорії «індустріалізму», «постіндустріалізму», згодом і концепції «інформаційного суспільства». На зміну оптимістичним теоріям майбутнього поступово приходить хвиля соціального песимізму. Перша «антиіндустріальна хвиля» була пов'язана із зростаючою тривогою світової громадськості у зв'язку з прогресуючим забрудненням навколишнього середовища. Її аналіз становить предмет самостійного теоретичного аналізу, запланований нами на майбутнє.

Список використаних джерел

1. Мартинов А.Ю. Історична соціологія (циклічна парадигма). Монографія / А.Ю.Мартинов. – Сер. Відкрита дослідницька концепція. – Вип. 3. – К.: УАІД Рада, 2004.

2. Мельник М.Т. Футуризм у моді XX століття / М.Т.Мельник // Вісн. Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – К.: Міленіум, 2009.

3. Коппель Е.А. Глобалістика як нова інтегральна наука про сучасний світ [Електроний документ] / Е.А.Коппель. – Режим доступу: helen–koppel.narod.ru/030.htm

4. Біляцький С.Д. Життя людей у XXI столітті / С.Д.Біляцький, Н.В.Ярова // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2007. – № 5 (34).

5. Корнійчук Л.Я. Історія економічних учень: Підручник / Л.Я.Корнійчук, Н.О.Татаренко, А.М.Поручник та ін.; [за ред. Л.Я.Корнійчук, Н.О.Татаренко]. – К.: КНЕУ, 1999.

6. Дондокова Б. Б. Социально–философские основания футурологического знания: дис... канд. филос. наук: 09.00.11 – социальная философия / Б.Б.Дондокова. – Чита. – 2009.

7. Свідзинський А. В. Виклики XXI століття: бути чи не бути людству / А. В. Свідзинський // [Електронний документ]. – Режим доступу: dsl.sf.ukrtel.net/biblio/index.php?a_id=1&r_id=7&...

8. Тоффлер Э. Шок будущого / Є. Тоффлер: Пер. с англ. – М.: ООО АСТ, 2002. – С. 9

9. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє / [Пер. з англ. Л.Л.Лещенко]. – К.: Основи, 1993.

10. Філософія: Навч.–метод. посіб. / [Л.В.Афанасьєва, В.В.Букреєв, Л.С.Воробйова, Л.Ф.Глинська та ін.]. – К.: Акцент, 2003.

11. Малицкий Б.А. Римский клуб: формирование нового понимания глобальных проблем / Б.А.Малицкий, В.Я.Артемова – К., 1992.

12. Печчеи А. Человеческие качества / А.Печчеи. – М.: Прогресс, 1985.

Андрущенко Т.В. Параметры «нового мира»: критико–аналитический анализ мировых футурологических прогнозов

Анализируются основные футурологические модели развития мировой цивилизации, представленные такими учеными как Р.Арон, Д.Белл, Б.Гаврилишин, ОТоффлер и др.

Ключевые слова: *человек, общество, цивилизация, прогресс, ценности, культура.*

Adruschenko, T.V. Parameters of the 'new world': criticism and analytical analyses of the world futurology prognoses

Analysed are the main futurological models of the world civilisation development presented by such scientists as R. Aron, D. Bell, B. Gavrilishin, O. Toffler and others.

Key words: *an individual, a society, a civilisation, a progress, values, culture.*

УДК 323.272:94 (4)

Бобіна О.В.

Теорія революції другої половини XIX ст.: анархістський варіант П. Прудона, М. Штірнера, М. Бакуніна, П. Кропоткіна

Революція як соціальне явище актуальна і в XXI ст. Зрозуміти революцію можна і за допомогою історії. Анархістський варіант теорії революції сер. XIX ст. – основа майбутніх впливових теорій.

Ключові слова: *революція, теорія, історія, XIX ст., П. Прудон, М.Штірнер, М. Бакунін, П. Кропоткін.*

Західна теоретична думка почала осмислення феномену революції в її класичному вияві з XVII – XVIII ст. За чотириста років до західних інтелектуалів долучились представники всіх країн що пережили революції. Об'єднаними зусиллями створено великий масив знань. Дискусії не припиняються до сьогодні [1]. На цей час існує кілька теорій революцій: від класичних теорій класичних революцій до сучасних теоретичних рефлексій щодо «кольорових», «квіткових», постмодернізаційних революцій.

Перша ґрунтовна небуржуазна рефлексія революції належить тим політикам і діячам, які будуть згодом віднесені до анархістів. Наступна, ґрунтовна марксистська рефлексія революції склалась в боротьбі з ідеями П. Прудона (1809–1865), И. Шмідта (М. Штирнер, 1806–1856), М. Бакуніна (1814–1876), П. Кропоткіна (1842–1922). Більше того, саме анархісти першими спробували реалізувати свою теорію, втілити її в життя, і першими розчарувались в її дієвості. Марксистам довелось чекати свого часу до 1917–1918 рр.

Небуржуазна теорія (швидше рефлексія) революції з'являється у працях П'єра–Жозефа Прудона (Proudhon Pierre–Joseph)»Що таке власність? Або дослідження про принцип права і влади» (1840 р. автору 31 рік), «Система економічних протиріч, або філософія злиденності» (1846), «Загальна ідея революції в XIX ст.» (1851), «Соціальна революція в світлі державного перевороту 2 грудня» (1852). Ідеї П. Прудона щодо революції не вкладаються в звичайне розуміння поняття теорії, але він і не був на відміну від К. Маркса, з яким його ще донедавна порівнювали, «чистим» теоретиком. Базовим постулатом прудонівського розуміння революції, який згодом підтримали і марксисти стало гасло «Власність – це крадіжка. Це набат 1793! Це гасло революції!» Критика власності П. Прудоном в 1840 р. була настільки нищівною, що майбутні опоненти зауважили «Прудон не тільки пише про інтереси пролетаріату: він сам

пролетарій, ouvrier. Його твори – науковий маніфест французького пролетаріату» [2,с.45].

Наступним кроком стало проголошення свободи, в розумінні відсутності влади. Досягти відсутності політичної влади потрібно не через звичайну, буржуазну революцію, а через т. зв. «суверенність волі» кожного індивіда. Такий індивід стає носієм виконавчої влади. Для П. Прудона, початку 40–х, не політична складова суспільного життя є головною, а економічна. Політика несумісна з свободою. Тільки економічні реформи зроблять народ суверенним і свободним. Час революцій на думку П. Прудона закінчився, і французький робітник виступає проти неї. Але в умовах революції 1848 р. П. Прудон стає депутатом Національних зборів і вимушений визнати революцію. Завдання революції – замінити політичний порядок економічним. Економічний порядок має ліквідувати існуючий буржуазний лад. Ідея соціальної революції для П. Прудона зводилась до заперечення закону, уряду, державної влади. Всі ці елементи соціального життя має замінити лад заснований на індивідуальній свідомості, волі, порядку. Порядок замість влади. За П. Прудоном владу можна завоювати, отримати, захопити. Для цього і існує звичайна революція. Порядок можна сформувати. Тому замість революції – розвиток індивіда і федералізм, як ідея самоуправління. Федералізм П. Прудона має змінити централізовану державу, що базується на власності, на об'єднання самоврядних, автономних громад. Шлях до цього не через революцію, а через зміни. Але якщо і революція, і в цьому суть прудонівського погляду на даний політичний процес, то лише для знищення державної централізованої влади [3,с.40–45]

Паралельно з ідеями П. Прудона і його послідовників, з'являються ідеї Йогана Шмідта (Макса Штирнера). Перша його відома стаття «Неправдивий принцип нашого виховання або гуманізм і реалізм» (1842). Згодом, в 1845 р., з'являється основна робота «Єдиний і його власність» (Stirner Max, Einrige und sein Eigenlum, автору 39 років). В «Короткому оксфордському політичному словнику», ця праця українською перекладена як «Я і його набуток» [4,с.752]. М. Штірнер, належачи до гуртка младогегельянців, пробує за допомогою філософії обґрунтувати свою концепцію свободи людини. Особистість, на думку М. Штирнера, має звільнитись від всіх обмежень і повинна стати егоїстом з однією думкою: «Немає нічого вищого ніж Я». В цьому сенсі революція ніяк не допомагає особистості. Адже на думку автора, революція (в тому числі не буржуазна) лише змінює існуючі умови, змінює соціальні статуси, змінює державу і суспільство, а не відміняє їх. Революція створює нові умови. Ось чому замість революції, мають відбутись зміни в людині, яка здійснить бунт проти існуючих мов. Примітним явищем ідей М. Штирнера стає поява «бунту», що відрізняє його від П. Прудона, і що, згодом, стане невід'ємною рисою теорій М. Бакуніна і П. Кропоткіна.

Для М. Штирнера ідеал переустрою сер. XIX ст. – не народна держава, яка є результатом революції і проти якої так само потрібно вести боротьбу, а суспільство особистостей для яких найвищим законом стане їхнє приватне право.

Таким чином П. Прудон і М. Штирнер в сер. 40–х рр. сформулювали ідею революції не як ідею соціального визволення, а як ідею визволення людського «Я», як звільнення особистості від політичного. Наступний етап розвитку анархізму відзначається гострою боротьбою з марксизмом,

спробою втілення теоретичних постулатів в реальне життя і розвитком теорії М. Бакуніним і П. Кропоткіним. Закінчує цей етап і починає новий, діяльність Ж. Сореля (1847–1922), як теоретика анархо–синдикалізму.

Теорія революції М. Бакуніна (Bakunin Mikhail)сформувалась під впливом революції 1848р., виступів 70–х рр., теорії попередників, власної практичної боротьби, запеклих суперечок з комуністами і К. Марксом. Свої ідеї відносно революції М. Бакунін викладає в працях «Народна справа. Романов, Пугачов, або Пестель?» (1862, автору 48 років, і власний досвід участі в революції), проект програми «Міжнародного таємного товариства визволення людства» (1864), «Принципи інтернаціонального революційного товариства» (1866), «Державність і анархія» (1874). На відміну від мирно–трансформаційного розуміння революції П. Прудоном і М. Штирнером, для М. Бакуніна, революція – це повна, найбільш радикальна зміна існуючого ладу, одночасно філософська, політична, економічна і соціальна революція [3,с.120] М. Бакунін «розводить», розділяє соціальну і політичну революцію виразніше ніж його попередники. Головний, виразний закид в бік політичної революції, це збереження держави, хай і народної. На думку М. Бакуніна, соціальна революція може початись в будь–який час, і в будь–якій країні. Для цього лише потрібне бажання рішучої групи революціонерів. Останні готують бунт. Бунт необхідна частина революційного процесу. В наступних міркуваннях відомого анархіста є певне протиріччя. Адже він обмовляється, що здатність до революції і до бунту мають не всі. По–перше, здатність до революції мають ті народи, які знаходяться в важких економічних умовах, знають що таке матеріальні злидні й біди. Тільки такі народи зберігають революційний дух і здатні здійснити соціальну революцію. Народи які знаходяться в кращих умовах втрачають революційний дух. М. Бакунін на відмінну від Г. Гегеля і К. Маркса поділив народи на такі, що здатні здійснити соціальну революцію і такі, що нездатні цього зробити.

Для М. Бакуніна тільки селяни головна сила соціальної революції, адже тільки селянин не сприймає будь–яку владу. В Росії природнім союзником селян в революції є злодії – розбійники, можливо це ті, для яких сучасні історики придумали назву «соціальні розбійники». «Розбійник в Росії, – писав М. Бакунін, – дійсний і єдиний революціонер, революціонер без фраз, без книжної риторики, революціонер непримиренний, невтомний, нескоримий насправді, революціонер народно–громадовий, а не становий» [3,с.125]. Крім розбійників підтримати революцію має вільне козацтво, святі і несвяті бродяги, богомоли, втікачі, злодії – крадії. Тільки коли обидва бунти розбійничий і селянський зливаються народжується народна революція. Слід визнати, що події 1917–1920 рр. в колишній Російській імперії, на певному етапі, почали розгортатись саме за сценарієм М. Бакуніна, а не за теоретичними засадами більшовиків. Зрозуміло, що М. Бакунін, вимушений був визнати, за робітниками Європи провідну роль в революціях своїх країн. Але скажімо для Італії й Іспанії не вистачить робітників, тому селянам має допомогти енергійна, абсолютно декласована, позбавлена всякого майбутнього молодь.

Анархізм М. Бакуніна підтримав традиційно–негативне ставлення до діяльності масових політичних партій. Народ – інстинктивний революціонер завжди готовий до революції, саме тому, революція стихійна і може початись будь–коли. У зв'язку з цим, особливі пролетарські партії непотрібні. Їхню роль мають відіграти таємні організації активних енергійних

індивідів. Прихильники цих ідей уникали навіть самого поняття партія. У М. Штирнера – «союз егоїстів», у М. Бакуніна – «асоціація», або «альянс».

Таким чином до 70–х років XIX ст. більш–менш сформувався анархістський погляд на революцію. А саме: 1) революція має бути не політична, а соціальна, звичайно, краще без революції, з сильною егоїстичною особистістю перетворити, переробити суспільство; 2) завдання соціальної революції – ліквідація приватної власності, держави, права, політичне як субстанція має звестись до мінімуму, до рівня самоврядних, федеративних (в європейському розуміння) громад; 3) революцію має здійснити не партія, як вияв політичного, а весь народ, як стихійний інстинктивний революціонер; 4)тому революція – це стихія, а викликати цю революцію мають численні бунти організовані активною меншістю.

Анархісти, на відміну від марксистів, першими спробували втілити свої теоретичні постулати в реалії політичного життя Європи 70–х рр.. XIX ст. Так бакуністи очолили вересневий 1870 р., виступ в м. Ліон (Франція); прудоністи входили до Центрального комітету Національної гвардії в березні 1871 р., а згодом до Ради Комуни; літні кантональні повстання 1873 р. в Іспанії, виступи 1874 і 1877 рр. в Італії очолили бакуністи. Підсумок цієї діяльності сформулював М. Бакунін: «в масах відсутня революційна думка, надія, пристрасть, а коли вони відсутні можна робити що завгодно, а користі не буде жодної [3,с.139].

Черговий крок в розвитку анархістської теорії революції робить П. Кропоткін (Kropotkin Peter). В тридцять років він у Швейцарії, вперше зустрічається з бакуністами. На його думку: « ...це був час, коли примирення між майбутнім соціалістичним ладом, який вже малюють робітники, і існуючим, буржуазним бути не може. Перший має знищити другий: ... Зростала ідея великої соціальної революції.» [5,с.247,252]. П. Кропотткін приходить до «своєї» теорії революції пізно. В основі його поглядів на революцію лежить власний досвід політичної боротьби в Росії, політична і наукова діяльність в Європі, ґрунтовне дослідження французької революції 1788–1799 рр., теоретичні постулати попередників.

Перші елементи кропоткінської теорії революції з'являються в проекті програми гуртка «чайківців» «Чи повинні ми розглядати ідеал майбутнього ладу» (листопад 1873 р., автору 31 рік): «я ставив за мету селянські повстання, захоплення землі і всієї власності» [5,с.274]. Згодом він змінює свої ідеї [5,с.279–280]. Активна політична діяльність П. Кропоткіна в Росії обмежилась лише двома роками. В березні 1876 р. він був заарештований, а згодом тікає з під арешту за кордон. З цього часу російський досвід збагачується європейським. В 1881–1884 рр. з'являються статті в газеті «La Revolte»: «Бунтівний дух», «Необхідність революції», «Прелюдія революції», «Майбутня революція». Згодом частина статей об'єднується в збірники «Промови бунтівника, «Хліб і воля», «Анархія. Анархістська робота в часи революції», «Анархія і її місце в соціальній революції». Етапною, для розуміння кропоткінських ідей, стали роботи «Велика Революція» (1893), «Держава і її роль в історії» (1904), «Записки революціонера» (1902), «Революція в Росії» (1906).

Суть революції П. Кропоткін з'ясовує через вирішення методологічного філософського питання співвідношення в житті суспільства еволюції і революції. Так само, як К. Маркс до П. Кропоткіна з'ясовує роль насилля в історії. На думку князя–анархіста, в умовах загострення соціальних протиріч є два шляхи розвитку: або реформа, або революція.

Якщо влада неспроможна, нездатна на реформи країна вступає на революційний шлях. У зв'язку з цим, реформи для революціонера – компроміс з минулим. Тільки революція може забезпечити прогрес. Саме тому, для П. Кропоткіна – революція, час пришвидшеного розвитку – різкий стрибок вверх лінії еволюційного розвитку. Розв'язавши таким чином головне методологічне питання, П. Кропоткін, на відмінну від бакуністів заявляє про необхідність відповідних умов виникнення революції: «відчуття невдоволення існуючим, відчуття безвиході, неможливість змін звичним шляхом, готовність іти на ризик. В революції має бути потреба [3,с.206]. Важлива особливість та, що М. Бакунін вважав причиною революції злидні і відчай народних мас, а П. Кропоткін стверджує, що «... відчай штовхає на бунт, ... надія на перемогу – здійснює революцію» [3,с.201]. Цей постулат сильний своїм психологізмом і суб'єктивним розумінням причин дійсно революції. Якщо марксизм робить наголос на об'єктивних обставинах і причинах революції, то анархізм П. Кропоткіна на психічній (ментальній) причині революції. Але це вже не індивідуальна психологія, не бажання революції сильної особистості М. Бакуніна, а масова, соціальна психологія. Це та психологія соціальних груп і класів про яку в 80–ті рр. XIX ст. почали писати Г. Тард і Г. Лебон, і яка згодом вилились в потужню наукову течію представлену роботами Є. Канетті, Х. Ортеги і Гасета, К. Юнга, В. Райха, С. Московічі та ін.

Рушійною силою революції виступає весь народ, але перш за все робітники і селяни. Більше того, селяни зроблять свою революцію, а пролетаріат в місті – свою. Об'єднання цих двох потоків приведе до соціальної революції. Підкреслення ролі селянства – відголосок російського досвіду і розуміння майбутньої революції в Росії. І якщо для європейських революціонерів вага селянства зменшується, то для китайських, в'єтнамських, латиноамериканських ідеологів революції, саме селянство стане соціальною основою революції. Як і для М. Бакуніна, для П. Кропоткіна важливим залишається бунт. Але на відмінну від бакунінського бунту, кропоткінський бунт передує революції, він її провісник. Меншість має організувати бунт у відповідних умовах. Бунти пробуджують сміливість народу, формують звичку соціальної активності, люди перестають лякатись поліції, війська, кавалерії.

В революційній теорії П. Кропоткіна важлива роль відводиться партії. Революційна (анархістська) партія повинна поєднати і пов'язати між собою невдоволенні елементи і окремі регіони країни, проводити ідеологічну роботу. Зрозуміло, що ця теза входить в протиріччя класичними ідеями попередників. Але такими стали вимоги реального політичного життя в Європі в др. пол. XIX ст. Та важливе застереження про неможливість підпорядкування анархістської організації окремим особистостям зберігається. Згодом, ті, хто не хотів вступати до лав партії анархістів, ставали терористами–одинаками.

Черговим кроком у розвитку теорії, стала спроба відійти від постановки лише руйнівних цілей перед революцією. П. Кропоткін формулює «творчі» завдання: проголосити комуністичні основи суспільного життя. Сам перехід до комунізму буде здійснено протягом трьох–чотирьох років без будь якої революційної диктатури і затяжного перехідного періоду. Згодом, анархізм князя П. Кропоткіна назвали анархо–комунізмом.

Таким чином, до кінця XIX ст. сформувались основні постулати анархістської теорії (рефлексії) революції. Вона формувалась з 40–х рр. XIX

ст., доповнювалась новими ідеями, які відображали реалії європейського політичного життя. Майбутній розвиток цих ідей пов'язаний з досвідом російських революцій (1905–1907, 1917–1920), анархістів–терористів, анархо–синдикалізму Ж. Сореля і латиноамериканського анархізму. Найбільшими інтелектуальним критиком і політичним опонентом анархізму виступив марксизм. Адже саме анархісти і марксисти (в радикальній версії) діяли серед одних і тих соціальних груп і мали однакові стратегічні цілі: ліквідацію приватної власності, прихід до влади пригноблених класів, проголошення комунізму.

Список використаних джерел

1. Завалько Г.А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. – М.: Ком Книга, 2005. – 320 с.; Новопашин Ю.С. Антикоммунистические революции конца XX века//Вопросы истории. – 2007. – №6. – С.17–34; Никифоров А.А. Революция как объект теоретического осмысления: достижения и дилеммы субдисциплины//ПОЛИС – 2007. – №5. – С.92–104; Лейн Д. Оранжевая революция: «народна революция» или революционный переворот// ПОЛИС – 2011. – №2. – С.17–37; Пастухов В.Б. Украинская революция и русская контрреволюция//ПОЛИС. – 2010. –№5. – С.7–16.

2. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе. / Институт марксизма–ленинизма при ЦККПСС. – М.: Издательство политической литературы, 1962. – Т.2.

3. Канев С.Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). – М.: Мысль, 1987. – 328 с.

4. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.: За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид–во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с.

5. Кропоткин П.А. Записки революционера. – М.: Мысль, 1966. – 504 с.

Бобина О.В. Теория революции второй половины XIX в.: анархистский вариант П. Прудона, М. Штирнера, М. Бакунина, П. Кропоткина

Революция как социальное явление актуальна и в XXI в. Понять революции можно с помощью истории. Анархистский вариант теории революции середины XIX в. стал основной будущих теорий.

Ключевые слова: *революция, теория, история, XIX в., П. Прудон, М.Штирнер, М. Бакунин, П. Кропоткин.*

Bobina, O.V. The Theory of revolution of the second half of XIX century: the anarchist's variant of Proudhon P.–J., Stirner M., Bakunin M., Kropotkin P.

The revolution as a social aspect is also actual in XXI century. To understand revolutions is possible with the help of history. The anarchist's variant of the theory of revolution of the middle of XIX century became the basis of future theories.

Key words: *revolution, theory, history, XIX century, Proudhon P.–J., Stirner M., Bakunin M., Kropotkin P.*

УДК 332.135+303.725 (292.4/5):330.161 (477) Ірхін О.А.

Пострадянський простір в геостратегії великих держав: механізми інтеграції в контексті національних інтересів України

Розкривається геостратегічні підходи великих держав щодо пострадянського простору, а також зовнішні та внутрішні умови інтеграційного проекту, який би відповідав геополітичним інтересам України.

Ключові слова: *геостратегія, інтеграція, Україна, Росія, пострадянський простір.*

Періоди становлення нових систем міжнародних відносин, як правило, характеризуються підвищеною мінливістю і наявністю значної кількості змінних, які формують квазістабільну ситуацію.

Сучасна перехідна епоха від біполярної системи міжнародних відносин до нової, супроводжується складними і суперечливими процесами співпраці і конкуренції нових і вже існуючих регіональних держав, і єдиної наддержави. Історичний досвід показує, що така перехідна епоха може продовжитися два – три десятиліття.

Сполучені Штати Америки, не дивлячись на глобальну економічну кризу, продовжують виступати модератором ідеї глобалізації. Носіями таких імперативів є, як правило, держави, що оперують морською стратегією, ресурсною базою яких є глобальна морська торгівля. Вони перманентно потребують розширення ринку збуту для відтворення своєї економічної системи. Проте історичний досвід показує, що союз морської держави і морської торгівлі розвивається тривалий час, проте, врешті–решт, принцип свободи торгівлі і конкуренції, який розкриває замкнуті системи некапіталістичного світу, або слабкіші економіки капіталістичної системи, руйнує і сам суб'єкт носій цієї стратегії, виснажуючи його ресурси.

Інший сучасний тренд світового порядку – це регіоналізація, а, по суті, реалізація логіки сфер впливу.

У системі міжнародних відносин, що формується, пострадянський простір одночасно залучений до двох протилежних тенденцій, а конкуренція інтеграційних проектів свідчить про участь еліт, як в глобалізації, так і в регіоналізації, що є наслідком дій політичної еліти держав колишнього СРСР, що намагається зберегти своє привілейоване положення, формуючи багатовекторний і багаторівневий зовнішньополітичний курс.

На території пострадянського простору конкурують інтеграційні проекти декількох геополітичних суб'єктів: Росії, США, ЄС (Німеччини і Польщі) і Китаю. Певний тиск на Центральну Азію надає Іран, проте він

ослаблений тим, що зайнятий вирішенням своїх внутрішніх і зовнішніх проблем.

Проблемам розвитку чинників, що впливають на формування нової системи міжнародних відносин, присвячені наукові праці наступних українських дослідників: Б.М. Гончара, Б.І. Гуменюка, Є.Є. Камінського, Ю.М. Пахомова, Ю. В. Павленка, С.В. Юрченка [1], та їх російських колег: Т.В. Бордачева, Б.Ю. Кагарлицького, С.О. Караганова, В.Б. Кувалдіна, Ф.О. Лук'янова, В.О. Никонова, А.С. Панаріна, А.І. Уткіна, В.Л. Цимбурського [2] та інших.

У західному експертному і науковому співтоваристві дану сферу політичної та історичної науки досліджують: З. Бжезінський, Б. Бюзан, Т.Грем, М.Дойл, Д. Дрезнер, К. Кайзер, Р.Каплан, Ч. Капхен, П. Кенеді, Р.Кеохейн, Г. Кіссінджер, М. Коннеллі, А. Коен, Р. Люндстад, Дж. Най, Ч.Мейер, О. Рар, Е.Тоффлер, Дж. Фрідман, С. Хантінгтон, [3] та інші.

Метою даного дослідження є визначення загальних геостратегічних підходів Великих держав відносно євразійського простору.

Завдання статті полягає у виявленні зовнішніх і внутрішніх умов реінтеграції пострадянського простору, відповідних геополітичним інтересам України.

2009 рік став поворотним в даному аспекті. Росія, Білорусь і Казахстан приступили до форсованого формування Митного союзу. При цьому активізація інтеграційного процесу швидше пов'язана із зовнішніми чинниками тиску. Європейський союз висунув Програму східного партнерства, а китайська активність в освоєнні Центральної Азії наблизилася до загрозливих масштабів для еліт, даного регіону.

При цьому, якщо ЄС проводить м'яку і гнучку політику відносно східних сусідів, то Китай буквально ставить центральноазіатські еліти перед вибором: або політичне домінування Москви, або етнічна і економічна «китаїзация» регіону. Останній вибір загрожує існуванню самим елітарним колам середньоазіатського суспільства.

На дедуктивному рівні аналізу геостратегії великих держав щодо пострадянського простору можна зробити наступній висновок – кожен з геополітичних суб'єктів в розширенні свого простору впливу використовує сильні (природні переваги) проти слабких сторін свого конкурента. Європейський союз пропонує технології і гранти в області «м'якої» (інформаційний і культурний вплив) і «жорсткої» (енергетичні і економічні проекти) сили, США, головним чином в області «soft power» та військово–політичної співпраці, Росія в сфері енергетики і відновленні виробничих зв'язків СРСР, Китай – використовує чинник етнічного переселення (у п'яти республіках Середньої Азії проживає менше 60 млн. чоловік), і економічний тиск практично за всією шкалою ринкового попиту та пропозиції.

Вашингтон на пострадянському просторі дотримується концепції геополітичного плюралізму (множинності), підтримуючи такий стан Росії, яка повинна бути досить сильною, щоб забезпечити стабільність в своїй зоні відповідальності, яка хоча публічно не визнається, але достатньо слабкою, щоб не бути здатною до експансії і остаточного затвердження на даному просторі.

З цією метою, протягом останніх десяті років формувалася «дуга демократії» від країн Балтії до Північного Кавказу, яка входила в ширший пояс держав монополярної Євразії від країн Східної Європи (Польща,

Румунія, Болгарія), через кольорові режими пострадянського простору до Афпаку (Афганістан, Пакистан). Дана дуга Вашингтона була призначена контролювати розвиток Західної Європи, Росії, Туреччини, Ірану, Китаю і Індії. Проте, в даний час проект однополярного світу зазнає значної трансформації унаслідок імперського перенапруження США, глобальної економічної кризи і кризи управління, коли система різнопланових, видалених в географічному аспекті проблем не можуть бути вирішені виключно з одного геополітичного центру.

На практичному рівні відхід від монополярного світу був здійснений в серпні 2008 року, в той же самий час, не дивлячись на ослаблення позицій США і відносного, але не абсолютного посилення інших центрів могутності, концепція збереження геополітичного плюралізму на пострадянському просторі не була знята з порядку денного Білого дому.

Глобальна економічна криза в цілому ослабляє позиції Заходу і дає історичний шанс для реінтеграції пострадянського простору, проте, цей шанс не відповідає сучасному становищу Росії як інтеграційному центру – він може бути упущений. Це, перш за все, пов'язано з тим, що, як і російська еліта, так і населення не бажають нести тягар модернізації в існуючій системі соціальних координат, без якої неможливий процес інтеграції.

Україна, Білорусь, Росія і Казахстан складають інтеграційне ядро пострадянського простору. При цьому історичний досвід показує, що інтеграція і кластерізація регіонального економічного і військово–політичного блоку Євразії можливо як в умовах напівпериферії економіки (модель Російської імперії), так і при зміні цього стану на користь формування самодостатньої економічної моделі (СРСР).

Аналіз геополітичної ситуації, що склалася, і відповідна методологія дозволяє зробити висновок про те, що в даний час Росія формує свою інтеграційну активність, виходячи із зовнішнього тиску на навколоросійський простір. Причому російська еліта не розкриває і не вербалізує свого інтеграційного проекту унаслідок низького рівня зовнішньої і внутрішньої суб`єктності (підконтрольність ресурсів) своєї держави, а керується логікою «малих справ».

Проте, російська еліта також показує, що вона не може і не має бажання виходити з положення напівпериферії відносно Заходу, оскільки цей статус забезпечує їй надвисокий рівень споживання. В рамках такої моделі взаємодії Росія як суб'єкт інтеграції може сформувати і здійснити інтеграційний проект, який буде украй уразливий під впливом зовнішніх чинників. Причому в режимі сучасного функціонування пострадянських економік утворюється «нерентабельна частина населення», яка з погляду західного капіталізму стає збитковою. Такий соціальний егоїзм для не компрадорської еліти має об'єктивні тимчасові обмеження у вигляді великого географічного простору і зовнішнього демографічного тиску з півдня.

Сучасні західні геостратегічні підходи до Євразійського простору можна звести на теоретичному рівні до наступних імперативів.

По–перше, щодо Євразії США і Західна Європа традиційно проводять політику, що перешкоджає виникненню держави або союзу держав, здатних кинути виклик Заходу.

По–друге, Росія займає центральне положення на Євразійському просторі. Заміщення цієї позиції будь–якою іншою формою контролю не змінює можливостей геополітичної експансії, яка обмежується украй незручними виходами до морських комунікацій. Поєднання просторових

ресурсів центральної Євразії і її південно–східних околиць з виходом в океанічний простір в багато разів збільшує військово–політичний і економічний потенціал центральної Євразії, отже, стратегія Заходу повинна запобігати розвитку подій за таким сценарієм. В історичному плані дана геополітична логіка протягом XX століття підтверджувалася, принаймні, три рази в 1904, 1918 і 1941 рр., коли США за часів глибокої слабкості Росії впливали на Японію, не дозволяючи приєднати ресурси Сибіру, Далекого Сходу з можливостями виходу в Тихий океан.

По–третє, між континентальним (головним чином Німеччина) і морським Заходом (США і Велика Британія) існують різні підходи по реалізацію двох вище перелічених цілей. Континентальний Захід географічно розташований ближче до пострадянського простору і зацікавлений в більшому порозі стабільності, що припускає наявність соціально–економічної і військово–політичної системи, з якою з меншими витратами можна співіснувати. Історичний досвід також свідчить про те, що Німеччина є системним постачальником технологій для модернізації, інвестуючи в реальний сектор економіки.

В той же час, США, а раніше Велика Британія інвестували в торгівлю і фінансові операції, які приносили значну утрату соціальним системам, як царській Росії, так і колишнім радянським республікам, вимиваючи ресурси і руйнуючи не конкурентоздатні (не сировинні) виробництва. Традиційно і США і Велика Британія, що оперують морською стратегією, включали механізми подвійного стримування, не даючи з'єднати ресурси континентальної Європи і внутрішньої Євразії, формуючи при цьому проміжні простори між ними. При реалізації такої стратегії допустимий рівень хаосу, унаслідок географічної віддаленості, більш високий, ніж в стратегії континентальної Європи.

Пострадянський простір є майданчиком конкуренції по контролю над добуванням і напрямами експорту вуглеводневих ресурсів. Росія прагне зберегти свою монополію в рамках активної експансії і працює над створенням нових трубопровідних проектів не тільки на захід, але і на схід. США створили коридор можливостей, через реалізацію проекту «Баку–Джейхан», а також прагнуть отримати системний вихід до Каспійських ресурсів, через Афпак до Індійського океану. Проте остання перспектива уявляється сумнівною. В той же час, американський підхід не припускає повного заміщення російського експорту вуглеводнів, а створює додаткові можливості, які в подальшому можуть бути використані у сфері геополітичного і геоекономічного «обміну».

Китай прагне законсервувати для своєї економіки центральноазіатські ресурси, пропонуючи натомість конкурентоздатні товари і продукцію практично за всією шкалою ринкового попиту.

Європейський підхід полягає в створенні і підтримці системи стабільних енергетичних постачань. У цій площині російські і європейські інтереси співпадають більшою мірою, ніж російсько–американські або російсько–китайські.

Таким чином, європейсько–американські суперечності на сучасному етапі можуть бути представлені таким чином.

По–перше, основні країни ЄС показали, що вони не готові підтримувати всі ініціативи Вашингтона (Ірак, позиції по Ірану, війна в Грузії тощо).

По–друге, Німеччина і Франція підтвердили свою зацікавленість в налагодженні тісніших відносин з Росією, перш за все, в енергетичній

сфері, по суті, визнаючи російську сферу впливу в ближньому зарубіжжі. Така позиція заснована на прихованому і відкритому опорі спробам реалізації моделі однополярного світу.

По–третє, США зацікавлені в ослабленні ЄС як єдиного економічного, а в майбутньому і політичного центру. З цією метою вони якийсь час виступали модератором ідей розширення Європи за рахунок України і Туреччини. Проте, розуміння еліт головних країн ЄС неможливості подальшого розширення, зробила маловірогідним притирання американської і європейської позицій. У результаті Україна опинилася в ситуації, коли її керівництво заявляє про стратегічну мету вступити в ЄС, тоді як сторона реципієнт не готова до задоволення українських прагнень. Така позиція Німеччини і Франції є природною і пов'язана з тим, що ЄС після останнього розширення став більш децентралізованим суб'єктом міжнародних відносин.

По–четверте, в західній частині пострадянського простору активно конкурують три геополітичні сили: Росія, ЄС і США. Проте не важко уявити, що даний простір є дуже маленьким для трибічної конкуренції. Німеччина і Росія мають природні переваги для витіснення американських інтересів – вони ближче розташовані до конкурентного простору і мають в своєму розпорядженні історичний досвід по розподілу сфер впливу в даному регіоні. Сам по собі процес витіснення американських інтересів також буде пов'язаний з активною фазою підвищення рівня конкуренції. Проте в цьому плані для трьох сторін стоятиме питання, до якого моменту (простір і ступінь контролю над ним) допускати відновлення російських військово–політичних і енергетичних позицій, німецької економічної активності і американських військово–політичних і інформаційно–гуманітарних чинників присутності.

Крім того, з урахуванням активності Китаю в центральноазіатському регіоні Росія, США і Німеччина будуть розробляти, і реалізувати свої відповіді. У цьому контексті перед США і ЄС стоятиме дилема між китайським і російським домінуванням над колишніми радянськими республіками. При цьому сама еліта колишніх радянських республік Середньої Азії, керуючись інстинктом самозбереження, швидше зробить вибір на користь Москви.

Для західної цивілізації новим чинником розвитку геополітичних сил в Євразії за останні 300 років є безпрецедентне економічне і військово–політичне зростання Китаю. Враховуючи цей факт, США і ЄС швидше зроблять вибір на користь сильної Росії на противагу ще сильнішого Китаю. При такому виборі досягається модель взаємного стримування осьового і околичного простору Євразії, концептуально оформленого в 40–х. рр. XX століття Н. Спікменом [4] і доктринального апробованого в 70–і рр. Г. Кіссінджером, яка була складовою американської зовнішньополітичної стратегії після встановлення постійних зв'язків Вашингтона і Пекіна. Американська стратегія привела до того, що СРСР, по суті, був вимушений протистояти геополітичним і геоекономічним ресурсам Заходу і Китаю одночасно.

У таких умовах розвитку геополітичної ситуації, на макрорегіональному рівні відбувається, по суті, примушення Росії до повернення собі імперського статусу (статусу Великого простору). Найчіткіше ця ситуація виявилася в подіях в Киргизії в червні 2010 року. Проте, Росія, розуміючи свою уразливість і вірогідність подальшого втягування її контингенту в

конфлікт в Афганістані, намагається уникнути помилкової наступальної і ресурсонезабезпеченої політики.

При цьому, період формування нової моделі міжнародної системи і глобальна економічна криза сприятимуть умовам при яких збільшитися потенціал конфлікту в глобальному масштабі. У цьому контексті в поточному десятилітті зростатиме роль «малих країн».

Світова економічна криза, по суті, є також кризою керованості, коли виявилися обмежені можливості управляти з одного геополітичного центру різноплановими кризами і вирішувати географічно видалені проблеми. Криза однополярної керованості приведе до розробки і спроб реалізації альтернативних глобальних і регіональних проектів устрою світу, за якими стоятимуть центри геополітичної сили. Вже зараз разом з наявними – американським, європейським і східно–азійським, виходить з тіні ісламський проект. Російський проект на даний момент не вербалізується, але це не означає, що він відсутній.

Геополітичні інтереси України, виходячи з приведеної моделі розвитку міжнародних відносин, припускають підвищення своєї ролі і, отже, суб`єктності в майбутній регіональній політиці. Цей варіант розвитку подій, можливо, досягнутий при розвитку східного вектора, проте у випадку якщо ініціатива виходитиме від української політичної еліти. Упущення тимчасового чинника може привести до того, що українська держава буде поставлена перед фактом поглинання на менш вигідних економічних і соціально–політичних умовах. Найбільш оптимальною моделлю інтеграції Росії і України була б форма, зіставна в сучасних умовах з дуалістичною імперією минулого, коли б українські інтереси були б в рівній мірі враховані з російськими в новій формі інтеграції.

Україні і Росії, як інтеграційним центрам на основі історичного досвіду і нових технологічних досягнень в галузі освоєнь просторів необхідно сформувати інтеграційний проект, в якому були б зацікавлені об'єкти і суб'єкти інтеграції. При цьому ідеальна модель не припускає розподілу інтересів еліт і суспільств і включає дві складові – інструментально–прагматичну і ціннісно–смислову.

Першою умовою даного проекту є відмова від подвійної залежності російською і українською економічних систем і вихід їх з положення напівпериферії і периферії відповідно: відхід від експортної залежності виключно в енергетичній і сировинній сферах і від'єднання від світового фінансового центру. Ця умова в даний час розділяє пострадянські еліти і суспільства. Перші отримують максимальні прибутки, а умови сировинної спеціалізації були основою інтеграції економічних систем пострадянських держав в світову економіку. Основна ж частина населення зіткнулася при цьому з колосальною деградацією соціально–економічної системи і відмовою еліти від основних соціальних зобов'язань держави. Дедуктивним результатом такого сценарію стало катастрофічне падіння народжуваності і тривалості життя.

Така залежність пострадянських економік робить практично неможливою інтеграцію, обнуляючи суб`єктність інтеграційного центру. У цій парадигмі інтеграція може бути тільки контрольованою ззовні, що робить проект виключно уразливим. У даному контексті інтеграція пострадянського простору проходитиме виключно, як зовнішній контрольований проект і у будь–який момент може бути обнульований, як цінами на сировину на світових ринках, так і фінансовими маніпуляціями. Зовнішнім

індикатором підтримки контрольованих інтеграційних процесів на пострадянському просторі є ціна за барель нафти, яка повинна складати 68–70 доларів [5]. Саме така вартість створює автономні умови модернізації російської армії і виконання соціальних і бюджетних зобов'язань держави. У разі зміни світової кон'юнктури цін на сировину інтеграційні процеси і активну зовнішню політику буде нічим оплачувати.

Перша умова припускає створення, через модернізацію економічної моделі, здатної забезпечити виживання в конкурентній боротьбі, технологічні умови, які будуть сформовані в найближчі декілька років при спробах виходу зі світової економічної кризи. Історичний досвід економічної депресії 30 – х рр. XX століття показує, що СРСР в цей час сформував автократичну модель свого простору, яка була максимально захищена від зовнішнього деструктивного економічного і військово–політичного впливу. Під час депресії понад 100 тис. американських робітників стояли в черзі в радянському представництві «Армторг» для отримання роботи в СРСР [6,с.95].

Таким чином, сучасна Росія, як інтеграційний центр повинен стати привабливими, в соціальному аспекті державою, перш за все, для пострадянських суспільств.

Неминучим в такому сценарії є проведення найбільш дорогого у вартісному аспекті процесу інноваційної і індустріальної модернізації.

У разі збереження положення напівпериферії модернізації потребуватиме енергетичний сектор. Цей варіант дешевший, проте, він не дає тривалих і системних перспектив, залишаючи Російську Федерацію в якості контрольованого геополітичного центру з низьким рівнем суб`єктності.

Другим, елементом довготривалої і успішної інтеграції є створення військово–політичного блоку, завдання якого полягало б в забезпеченні захисту соціально–економічному проекту. Дана організація могла б бути розгорнена в розширеному форматі ОДКБ.

Третьою умовою є висунення конкурентоздатної ідеї в площині сенсів, яка б аргументувала для зовнішніх центрів сили, необхідність існування інтеграційного проекту, але основне завдання її полягало у формуванні наднаціональної ідентичності усередині імперського Великого простору. Світоутворююча ідея повинна в сутнісному плані підходити під місцеві інтереси, сполучаючи їх із загальноімперськими, тобто екзістенціально пояснювати майбутнє об'єкту і суб'єкта інтеграції. Для України це об'єднання національного і російського загальноімперського проектів.

Четверте, необхідною складовою інтеграційного проекту Великого євразійського простору є впровадження механізмів по контролю над матеріальним споживанням еліти. Росія та Україна є по суті своїй бідні країни. Їх соціально – економічна система не в змозі задовольняти одночасно надспоживання олігархічних кіл, забезпечувати соціальні зобов'язання, розвивати конкурентоздатний ВПК і армію і інвестувати в економічний і технологічний комплекси. Причому таке положення відносної бідності Росії та України в порівнянні із Заходом відтворювалося в історичній ретроспективі, як в положенні напівпериферії, так і в короткий період радянського автократичного проекту. Проте останній, за рахунок обмеженості споживання еліти, забезпечував більш рівномірний розподіл економічних благ по всій вертикалі соціального споживання, інвестиції в ВПК, армію і науково–технологічний сектор. В даний час в елітарних

колах пострадянського простору, за винятком Білорусі, вважається, що оплачувати сучасну армію, ВПК, робити крупні соціальні і технологічні інвестиції дуже дорого – дешевше підтримувати надспоживання олігархів.

Україна в цивілізаційному аспекті є розділеною державою. Збереження її територіальної цілісності можливе в рамках незалежної держави при слабкій централізації або при входженні в інтеграційний імперський проект, який заморожуватиме різні суперечності в рамках загальноімперської системи. При сучасній економічній і політичній моделі розвитку пострадянського простору перед українською елітою, за винятком вузької перспективи сумісних рішень, стоїть дилема вибору. Як для російської, так і для еліти інших пострадянських республік центром політичної і економічної легітимності є Захід зі всією умовністю останнього терміну. Перед українськими лідерами стоїть питання про сумнівність інтеграції в проекти, очолювані Росією, еліта якої, разом з українською має одне і те ж джерело політичної і фінансово–економічної легітимності. У цьому сенсі будь–які інтеграційні проекти на пострадянському просторі будуть контрольовані Заходом, еліти якого будуть не зацікавлені в переході при інтеграції до нової якості Великого євразійського простору.

У розширеному вигляді українські геополітичні інтереси в умовах формування нової системи міжнародних відносин, обтяжених глобальною економічною кризою, можуть бути представлені у вигляді наступної моделі.

По–перше, в умовах зростання конфлікттогенності, більш відвертої боротьби за енергетичні ресурси і ринки між великими державами, а також технологій «експорту нестабільності», які дають фінансово–економічні дивіденди центру глобальної доларової економіки, Україна повинна проводити зважену політику, направлену на запобігання втягуванню її в регіональний або великий конфлікт.

По–друге, в умовах мінливості системи міжнародних відносин Україна повинна проводити курс по збереженню своєї територіальної цілісності. У 2009 році прозахідна політична еліта України зіткнулася з румунськими територіальними претензіями і поступилася їм.

По–третє, українська політична еліта, що ідентифікує себе з не компрадорськими інтересами, повинна проводити політику, направлену на формування спільного автократичного ринку на пострадянському просторі, який дозволить понизити соціальні витрати глобальної економічної кризи, провести модернізацію державної системи, зробить технологічні інвестиції в економічний сектор виправданими, дозволить зберегти культурну, релігійну самобутність українського етносу.

Реалізація моделі вище перерахованих національних інтересів можлива при реалізації східного вектора зовнішньої політики Києва.

Список використаних джерел

1.Юрченко С.В. Основные тенденции развития системы международных отношений и проблема актуализации общественного воздействия на внешнюю политику государств / С.В. Юрченко //Чорноморська безпека. – № 4 (10). – 2008 – С.3–5.

2.Цымбурский В. Л. Геополитика для «евразийской Атлантиды»/ Цымбурский В. Л. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iicas.org/articles/library/libr_rus_27_5_00_1.htm.

3.Huntigton. S. Who Are We? The Challenges to America's National Identity/ Samuel P. Huntington – New York.: «Simon & Schuster», 2004 – 428 p.
4.Spykman N.J. The Geography of the peace / Spykman N.J. – Harcourt, Brace, 1944. – 66 p.
5.Дуткевич П. Переосмысление российского «государства развития / П. Дуткевич // Россия в глобальной политике. – 2009. – № 5. – С. 73–88.
6.Уткин А.И. Как пережить экономический кризис. Уроки Великой депрессии / Уткин А.И. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 320 с.

Ирхин А.А. Постсоветское пространство в геостратегии великих держав: механизмы интеграции в контексте национальных интересов Украины
Раскрывается отдельные принципы геостратегии великих держав в отношении постсоветского пространства, а также внешние и внутренние условия интеграционного проекта, который отвечал бы геополитическим интересам Украины.
Ключевые слова: *геостратегия, Украина, Россия, постсоветское пространство.*

Irhin, O.A. Post soviet space in the geostrategy of great powers: integration mechanism and national interests of Ukraine
The author of the article analyses outside and domestic conditions of integration project at the post soviet space, which will be required Ukraine geopolitical interests.
Key words: *integration, Ukraine, Russia, post soviet space.*

УДК 321.01:342.2 **Алєксєєнко І.Г.**

Реформування форми державного правління в сучасній Україні як відображення взаємодії політичних інститутів

Розглядаються перебіг та результати реформування форми правління в Україні. Наведені наслідки реформи для окремих політичних інститутів. Досліджені причини реформування на основі аналізу інтересів опозиційних та провладних політичних сил.

Ключові слова: *політична реформа, баланс повноважень, опозиція, парламентсько–президентська республіка, президентсько–парламентська республіка.*

Проблема дослідження трансформації форми державного правління в сучасних перехідних країнах набуває значної актуальності для розвитку політичної науки. З одного боку удосконалення уявлення про політичний контекст встановлення та функціонування форми правління є важливим кроком вперед у розвитку політичної теорії. З іншого боку наближення до розуміння причин зміни форми правління в сучасних умовах відкриває перспективи для прикладного прогнозування та аналізу політичного розвитку.

Реформа республіканської форми правління в умовах незалежної України вийшла за рамки суто правового процесу. Функціонування форми правління в умовах колишнього СРСР мало суто номінальний характер і було майже суцільно детерміновано політичними чинниками. Певні зміни у підходах до форми правління у вітчизняному політикумі відбулися в період демократичних перетворень. Проте, увага законодавця до проблематики форми правління в умовах інтенсивного державотворення дійшла лише в середині 1990–х років з ухваленням нової Конституції. Створення президентсько–парламентської системи стало основою для поступового формування національного політичного спектру, набуття досвіду взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади.

Серед останніх публікацій, на які спирається автор, домінують роботи вітчизняних дослідників. Зокрема, Л.Л. Бунецьким [1] здійснено аналіз проблем реформування інституційної системи політичних відносин та влади в Україні, досліджуються особливості сучасних реформаційних процесів політичних відносин в Україні, резервів їх подальшого розвитку. В.В. Лемак [2] обґрунтовує, що на кожному з етапів розвитку громадянського суспільства ідеї правової держави відбивають відповідний рівень культури та реальну правову дійсність у конкретній країні та у світі в цілому, а також доводить, що обов'язковою умовою поглиблення демо-

кратичних засад в управлінні державою є створення надійного механізму стримувань і противаг між законодавчою та виконавчою гілками влади та неухильне дотримання владними структурами Конституції України. У дисертації, автором якої є Г. В.Іваненко [3], досліджено феномен постсоціалістичного суспільства та держави. Ним також з'ясовано природу постсоціалістичної правової системи, висвітлено питання стосовно правової реформи, її напрямів, суб'єкта та об'єкта правової реформи. Особливо бажалось відзначити, що до чинників істотної актуалізації проблематики реформування форми правління в сучасній Україні відносяться: взаємодія політичних сил, зміни правлячої команди та еліт, вплив Європейського досвіду. Це, в першу чергу, підтверджується, що в результаті досить бурхливого політичного процесу було прийнято ряд змін до Конституції. Також, деякі аналітики, зокрема, Р. Скрипін [4], стверджують, що введення парламентсько–президентської форми правління зумовлене необхідністю побудувати державні структури, відповідні європейським стандартам. Отже, відповідь на питання, які чинники зовнішньої та внутрішньої детермінації є основними у формуванні форми державного правління в сучасній Україні, є проблемою даної статті.

Метою статті є дослідження реформування форми державного правління в сучасній Україні як частини політичного процесу.

Мотивації зміни форми правління в сучасній Україні виявляють інтерес з точки зору мотивації впливу на цей процес окремих політичних інститутів. Цей вплив стає очевидним через конюктурність змін, які пропонували внести до проекту нової Конституції 2004–го року. Загальновідомо, що зміни до Конституції передбачали зокрема, що вибори до парламенту проходитимуть виключно на пропорційній основі і виборці голосуватимуть тільки за ту або іншу політичну партію, а норма про формування половини парламенту на мажоритарній основі, коли виборці голосують за того або іншого кандидата в своєму окрузі, що існувала раніше, не буде діяти. «Відповідно до змін, повноваження парламенту і місцевих рад будуть чинними 5 років замість 4» – вказує український аналітик О. Толкачов. Перші зміни форми правління в сучасній Україні відбувалися під гаслом збільшення повноважень парламенту. Разом з тим, така зміна була продиктована політичною ситуацією зміни еліт, в якій політичні сили, які прийшли до влади в часи Леоніда Кучми, хотіли стабілізувати своє становище та забезпечити свої інтереси. Після свого обрання 2006 року Верховна Рада протягом місяця повинна була сформувати коаліцію депутатських фракцій, до якої повинна була увійти більшість депутатів (понад 225). Протягом 2 місяців з дня обрання Верховної Ради коаліція повинна була сформувати уряд, запропонувавши «президентові кандидатури прем'єр–міністра і міністрів, після чого Президент офіційно внесе до парламенту подання на кандидатури прем'єра, міністра оборони і міністра закордонних справ. Парламент за поданням прем'єр–міністра також призначає інших членів Кабміну, голову Антимонопольного комітету, голову Державного комітету з телебачення і радіомовлення, голову Фонду державного майна» – вказує О.Толкачов. Перехід частини повноважень до Верховної Ради позначився на послабленні повноважень Президента і на виникненні нового самостійного політичного суб'єкта – Прем'єр–міністра. Відповідальність голови уряду перед парламентською більшістю зробила посаду прем'єр–міністра більш значимою. Як стверджує О. Толкачов, «раніше парламент надавав згоду на призначення

Президентом прем'єр–міністра, голови Антимонопольного комітету України, голови Держкомтелерадіо, голови Фонду державного майна, решту членів Кабміну Президент призначав самостійно» [5].

Зміна балансу повноважень між Президентом та Парламентом дала змогу стверджувати, що форма правління в сучасній Україні в 2004–2005–му роках перетворювалася на парламентсько–президентську. Цей статус форми правління був закріплений у 2006–му та 2007–му роках на парламентських виборах. Разом з тим, за президентом залишився контроль за силовими відомствами, що мало особливе значення в умовах перехідного суспільства і було своєрідним запобіжним засобом в умовах політичної нестабільності та розбудови національної державності.

Відповідно до змін до Конституції [6], Президент отримав право достроково припиняти повноваження парламенту, якщо останній протягом місяця після свого обрання не сформує коаліцію або протягом двох місяців не сформує персональний склад Кабміну. Парламент став призначати і звільняти за поданням Президента голову Служби безпеки України, а також надавати згоду на призначення і звільнення Президентом Генерального прокурора. Ця правова ситуація, проте, дає змогу В. Небоженку вважати, що Україна повертається до президентської форми правління [8].

Разом з тим, контроль парламенту над силовими відомствами посилився і, як засвідчили політичні події, процеси призначення голів силових відомств стали предметом інтенсивних політичних перемовин та змагань. Раніше Президент самостійно призначав і звільняв голову СБУ, а Генпрокурора призначав з відома законодавчого органу, але міг звільнити й самостійно.

Реформа Конституції, яка окреслила риси парламентсько–президентської форми правління, не стала повноцінною перемогою законодавчої влади над виконавчою, скоріше вона стала компромісом політичних сил в межах ситуативного консенсусу з приводу кожної посади та інституту. Таке становище проілюстровано режимом фракційної дисципліни та законодавчої ініціативи. Згідно з новою редакцією Конституції [6,с.17], депутат українського парламенту, обраний від політичної партії, зобов'язаний увійти до депутатської фракції цієї партії і не може з неї вийти, оскільки інакше його депутатські повноваження буде припинено. Відповідно до реформи 2004 року, Конституційний суд може достроково позбавити депутата його повноважень в разі, якщо протягом 20 днів депутат не виконає норму законодавства, яка забороняє суміщати депутатський мандат з державною службою, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (окрім викладацької, наукової або творчої) [6,с.12]. «Згідно із змінами до Конституції, право законодавчої ініціативи в Раді і надалі будуть мати Президент, депутати Ради і Кабмін, а Національний банк позбавлено такого права» – вважає О. Толкачов [5].

Ситуативний баланс між політичними силами, які перебували при владі та в опозиції був закріплений у режимі припинення повноважень Кабінету Міністрів та вступу на посаду Президента. Також баланс сил був затверджений в режимі вотування законопроектів.

Нова редакція Конституції також передбачає, що в разі дострокового припинення повноважень Президента виконання його обов'язків на період до вступу на пост нового Президента покладається на голову Ради, тоді як раніше покладалося на прем'єр–міністра. Крім того, згідно із. змінами,

Кабмін складає повноваження перед новообраним парламентом, тоді як раніше Кабмін складав повноваження перед новообраним Президентом. Згідно О. Толкачова, «у новій редакції Конституції також уточнено положення про обнародування законів, які були ветовані Президентом і це вето було подолано Радою: якщо Президент протягом 10 днів після цього не підписав закон, він обнародується невідкладно головою парламенту за його підписом»[5].

Спроба обмежити політичну суб'єктність президента шляхом звуження його виконавчих повноважень засвідчила прагнення політичних сил забезпечити своє стабільне існування в період між виборами президента. Разом з тим, політичний розвиток країни між 2005–м та 2010–м роками засвідчив, що політична воля Президента втілювалася в життя діями парламентської більшості, а роль Кабінету Міністрів, закріплена в Конституції, призводила до постійних конфліктів між Президентом та урядом.

Критичну масу протиріч між інститутами в межах форми правління збільшувала також можливість апеляцій та контрапеляцій до судових органів. Згідно з новою редакцією Конституції [6,с.18], Президент може зупинити дію актів Кабміну, які він вважає неконституційними, і звернутися до Конституційного Суду з проханням визначити їх відповідність Конституції (до цього Президент мав право просто скасувати акти Кабміну). Після набуття чинності змінами до Конституції право створювати, реорганізовувати і ліквідовувати міністерства та інші центральні органи виконавчої влади перейшло від Президента до Кабміну. В розділі про прокуратуру в новій редакції Конституції, згідно О. Толкачова, додано положення, згідно з яким на прокуратуру покладається нагляд за дотриманням прав і свобод людини і дотриманням законів в цій сфері. Таким чином, реформування форми правління сучасної України мало політико–ситуативний характер і перебувало під тиском політичної доцільності. Тому різновид парламентсько–президентської форми правління став результатом компромісу кількох політичних сил, які представляли двох ключових політичних конкурентів. Зміни до Конституції були прийняті Верховною Радою в період президентських виборів 8 грудня 2004 року в результаті компромісу між прихильниками 2 кандидатів в Президенти – Віктора Ющенка і Віктора Януковича. Результатом компромісу, згідно О. Толкачова, стало голосування відразу за два закони – за зміни до Конституції і за зміни в закон про вибори Президента, що дозволило врегулювати завершення президентських виборів. Розвиток держави та прагнення провідних політичних сил в період реформування форми правління стали свідченням розбіжностей між цими двома полюсами. Як наслідок, інтереси держави повною мірою не стали основою для концептуального забезпечення реформи. Відтак, в Україні обрання президентської, парламентської або змішаної форми правління саме по собі не впливає на якість демократії. «Реальне народовладдя може бути забезпечене активним і сильним громадянським суспільством, а також відповідальними засобами масової інформації» – стверджує О. Толкачов [5].

Системний аналіз розвитку трансформаційного суспільства свідчить про необхідність тривалих консультацій та експертної оцінки напрямку трансформації форми правління. Щоб з'ясувати, яка форма правління – президентська, парламентська або змішана – потрібна державі, необхідно виходити з тих системних організаційних завдань, які постають перед

державою на кожному історичному етапі. Деякі українські політологи вважають (як наприклад, О. Воробьова) [7], що форма правління має перебувати у функціональній залежності від системних завдань розвитку державності. Така думка обґрунтовується тим, що для одномоментних змін необхідні серйозні повноваження. Ця теза обґрунтовувалася в країні починаючи з 1992–1993 років, починаючи з часів прем'єрства Леоніда Кучми. З тих часів президентська форма правління стає певною максимальною метою для кожного з кандидатів у Президенті України. Якщо в країні необхідно за короткий час провести масштабну перебудову, здійснити системні зміни, розбудувати незалежність на руїнах попередньої імперії або подолати глибоку кризу, то вочевидь перед державою постають великі організаційні цілі. Для їх досягнення держава має бути сильною. На думку О. Толкачова, «за короткий час вона має здійснити організаційний вплив на економічну, політичну, правову і соціальну системи. Дії держави мають бути злагодженими, стрімкими, несуперечливими» Логіка відстоювання президентської форми правління в українському політикумі ґрунтується на пріоритетах молодої української демократії. Разом з тим, ця точка зору не витримує критики в умовах можливих зловживань та наявності прикладів авторизації президентської влади на теренах СНД. Для вирішення масштабних організаційних завдань за умови збереження демократії найліпше підходить президентська або змішана республіканська форма правління з сильним президентом. «Єдиний центр влади, не обтяжений бюрократичними процедурами й численними центрами впливу – згідно О.Толкачова – зможе оперативно зустрічати виклики, що постають перед державою, а також забезпечить ефективність держави в критичних умовах». Аргументація на користь президентської форми правління в сучасних умовах може підтримуватися з допомогою вирішення стратегічних завдань, одним з яких є досягнення вагомих економічних результатів в короткий історичний період. Ця теза підтверджується історичним досвідом. В умовах хаосу й стагнації економічне диво проявляли саме ті країни, де на чолі організаційних процесів стояв єдиний центр ухвалення рішень. Прикладом може слугувати повоєнна Німеччина і Японія, досвід Сінгапуру, Південної Кореї, Тайваню і, звісно, Сполучених Штатів Америки часів «Нового курсу» Рузвельта та подальшого поширення свого впливу на цілий світ. Реформування форми правління в сучасній Україні перебувало під впливом іноземних моделей. Зокрема, постійно діючим чинником реформування форми правління є європейська модель парламентської форми правління, яка переважає у більшості країн Європейського Союзу. Разом з тим, така форма правління передбачає наявність високого рівня політичної культури населення та відповідальність політичних еліт. Зовсім інша ситуація в країнах, де державність, економічні та політичні системи вже склались і успішно діють упродовж десятиліть, а то й навіть століть. «У таких країнах головне не розбудова «з нуля» й стрімкі фундаментальні реформи, а підтримка того гармонійного порядку речей, який є. Важливо захистити систему від ситуативного, спонтанного і суб'єктивного впливу. У більшості таких країн перевага віддана парламентським формам правління, які тривалими й бюрократизованими процедурами захищають систему від різких змін» – зауважує український аналітик [5].

Таким чином, аналіз ситуації реформування форми правління сучасної України дає підстави стверджувати, що серед імпульсів реформи

переважають не правові, а політичні чинники, серед яких основними є доцільність, політична ангажованість та завдання окремих політичних сил, наслідки ситуативних консенсусів. Система прийняття рішень в сучасній Україні є далекою від досконалої, проте це є рисою специфічної національної форми правління, яка випробовується в умовах політичної конкуренції та апробації демократичних шляхів та підходів до політичного макроуправління.

Підсумовуючі вищевикладене можна зазначити, що процес реформування форми державного правління в сучасній Україні проходив в декілька етапів. Першим був етап інституалізації форми правління та творення основних інститутів. В цей період основну роль у встановленні законодавчих та політичних норм, які регулювали сутність форми правління відігравала законодавча влада. Другим етапом стало закріплення функціональних ролей гілок влади, яке проходило у конфліктній взаємодії інституту президента та інституту парламенту і результатом цього процесу стало закріплення президентсько–парламентської моделі форми правління. Третім етапом стало тривале функціонування президентсько–орієнтованої форми правління та поступове визрівання в межах цієї системи нового суб'єкту політико–правових відносин – уряду. Четвертим етапом стало реформування системи форми правління на основі розширення кола політичних гравців та збільшення кількості політичних альтернатив. Цей процес став основою для набуття парламентського вектору трансформацією форми державного правління.

Відносна демократизація, яка мала місце в Україні з 2005–го по 2009–й роки позначилася на збільшенні ролі законодавчої влади та уряду. З 2010–го року відбувається зворотній процес послаблення ролі законодавчої влади та самостійної ролі уряду. Зміцнення позицій президентства в системі форми державного правління свідчить про перевагу внутрішніх чинників в процесі реформування форми правління.

Реформування форми правління в сучасній Україні стало наслідком боротьби політичних сил за результативне й ефективне (в інтересах цих сил) прийняття політичних рішень. Отже, основним чинником реформування форми державного правління в сучасній Україні є взаємодія провладних та опозиційних політичних сил з метою контролю над виконавчою владою. Перспективним напрямком дослідження проблематики, порушеної в даній статті є вивчення реформування форми державного правління в країнах СНД.

Список використаних джерел

1. Бунецький Л.Л. Деякі проблеми реформування інституційних основ системи політичних відносин та влади в державах транзитного характеру / Л.Л. Бунецький // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №95. – С. 172–176.

2. Лемак В.В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми: Автореф. дис... д–ра юрид. наук: 12.00.01 / В.В. Лемак; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2003. – 40 с.

3. Іваненко Г.В. Конституційна модель правової держави: шляхи її удосконалення і реалізації: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.13 / Г.В. Іваненко; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2002. – 18 с.

4. Скрипін Р. Якої форми правління потребує Україна?/Р. Скрипін. Режим доступу:http://www.radiosvoboda.org/content/article/1507686.html

5. Толкачов О. Вибори президента чи форми правління? /О.Толкачов Режим доступу:http://www.radiosvoboda.org/content/article/1879626.html

6. Конституція України. – Х.: «Фоліо», 2006. – 48 с.

7. Воробйова О. Пошук ефективної форми державного правління в умовах сучасного розвитку України /О.Воробйова Режим доступу: http://www.viche.info/journal/870/

8. Небоженко В.Україна повертається до президентської форми правління /В. Небоженко Режим доступу:http://gazeta.ua/index.php?id=333950

Алексеенко И.Г. Реформирование формы государственного правления в современной Украине как отображение взаимодействия политических институтов

Рассматриваются ход и результаты реформирования формы правления в Украине. Приведены последствия реформы для отдельных политических институтов. Исследованы причины реформирования на основе анализа интересов оппозиционных и провластных политических сил.

Ключевые слова: *политическая реформа, баланс полномочий, оппозиция, парламентско–президенстская республика, президентско–праламентская республіка.*

Alekseenko, I.G. Reformation of form of state rule in modern Ukraine as a reflection of co–operation of political institutes

The article examines motion and results of reformation of form of rule in Ukraine. Resulted consequences of reform for separate political institutes. Investigational reasons of reformation on the basis of analysis of interests oppositional and pro–power political forces.

Key words: *political reform, balance of plenary powers, opposition, parlamentary–prezident republic, prezident–parlamentary republic.*

УДК 329.1

Федорченко В.М.

Політична ідеологія як об'єкт дослідження політичної науки в Україні

На основі аналізу проблемного поля в дослідженні політичних ідеологій узагальнюються дослідницькі підходи за критерієм виміру політичних ідеологій, який залежить, в першу чергу від того на яких складових робиться наголос при визначенні їх сутності. Розкриваються параметри, за якими предметні області дослідження політичних ідеологій актуалізуються для політичної науки в Україні.

Ключові слова: *політичні ідеології, соціально–політичні доктрини, цінності, інтереси.*

Зважаючи на різні підходи до аналізу політичної ідеології, які склалися в світовій політичній науці, досить складно визначити основні параметри, за якими цей аналіз має проводитись. Обсяг питань, щодо яких необхідно визначитись при дослідженні тієї чи іншої сукупності ідей, цінностей, норм, символів, яка претендує на роль ідеології, різниться в залежності від наукових позицій автора та від конкретних завдань, які стоять перед дослідником. Зрозуміло, що сам феномен політичної ідеології настільки складний та багатомірний, що уніфікувати усі принципи та критерії його дослідження видається майже неможливим. Особливо зважаючи на те, що, як правило значна частина науковців прагнуть оцінити, чи то визначити основні характеристики політичної ідеології і як феномену суспільно–політичного життя взагалі і, водночас аналізують змістовну частину окремої ідеологічної течії. Вважаємо за доцільне визначитись з основними параметрами дослідження феномену політичної ідеології, які врешті допоможуть адекватно характеризувати і їх змістовну частину та спробуємо звернути увагу на застосування деяких підходів до аналізу та визначення характерних рис та особливостей політичних ідеологій як феномену політичного життя сучасного суспільства.

В тому числі зробимо спробу виокремити відповідні особливості соціально–політичних доктрин, вироблених в межах традиційних політичних ідеологій, застосувавши до них окремі параметри дослідження, які, на нашу думку вимагають особливої уваги українських політологів. Наскільки вони придатні для ефективного виконання функцій в політичному житті сучасного українського суспільства, яких адаптивних заходів вони вимагають для їх застосування на вітчизняних теренах та яких підходів, в першу чергу, вимагає дослідження їх використання у політичному просторі України.

Основні підходи до вивчення політичних ідеологій ми виокремимо за рівнем, чи виміром в дослідженні політичних ідеологій, який залежить, в першу чергу. від того на яких складових робиться наголос при визначенні їх сутності та, відповідно, ролі, які вони виконують в суспільно–політичному житті суспільства. Застосування такого критерію, на нашу думку, дає можливість, хоча й дещо спрощено, узагальнити існуючі підходи в політичній науці, скоротивши кількість з урахуванням всієї багатоманітності методів дослідження, використовуваних ними. З іншого боку, виокремлення саме таких підходів дасть можливість ширше розкрити особливості політичної ідеології як інструменту легітимації політичної влади, з виокремленням інтересів суб'єктів політики, які ця ідеологія репрезентує.

Найбільш, з нашої точки зору поширений в Європі підхід звертає увагу на певну ієрархію цінностей, яку містить політична ідеологія, розкриває конфлікт цінностей, оцінює реальність та прагматизм пропонованого нею ідеалу. Інший підхід спрямований на з'ясування того, наскільки дана ідеологія раціонально побудованою системою, зверненою до розуми, використовуючи відповідні аргументи, чи навпаки зорієнтована на ірраціональні фактори мотивації політичної поведінки – інстинкти, почуття, стереотипи. Третій підхід можна виокремити як такий, що розглядає політичні ідеології як продукт певного суспільного середовища, з'ясовуючи її зорієнтованість на відповідні соціальні верстви.

Традиційно політичну ідеологію визначають як один із структурних елементів політичної свідомості, поряд з політичною психологією, та вказують на те що це одна з форм ідеології взагалі. І якщо ідеологія це «сукупність ідей, і поглядів, які відображають у теоретичній більш чи менш систематизованій формі відношення людей до навколишньої дійсності та один до одного і служать закріплення або зміні, розвитку суспільних відносин»[5.с.229], то визначаючи поняття політичної ідеології вказують на те, що вона є «система ідей і поглядів які виражають інтереси суспільних класів стосовно політики, здійснення влади»[6,с.483].

З одного боку виникає питання, наскільки ідеологія, в тому числі і політична ідеологія, в реальності відокремлена від політичної психології, якщо під політичною психологією мається на увазі «сукупність почуттів, настроїв, емоцій, волі, думок, особливих рис характеру індивідів і соціальних спільностей стосовно політичної системи та їхнього місця в ній»[6,с.481], наскільки коректно відносно суспільних реалій, на теоретичному рівні розводити ці поняття і до якої міри. З другого боку, чи є системність сутнісною характеристикою ідеологій чи політичних ідеологій.

Щодо другого питання, то вважаємо, що системність не є сутнісною, а лише однією з характеристик окремих політичних ідеологій, адже досягається шляхом «логічного упорядкування ідей, міра такого раціонального упорядкування у різних ідеологій різна»[2,с.55]. Тому вважаємо коректним зауваження В. Лісового щодо визначення ідеології О.Лемберга, яке він наводить в книзі «Ідеологія і суспільство» і зазначає, що: «Вислів «система ідей» є занадто сильним: в історії і сучасності ми, як правило маємо справу не стільки з «системою ідей», скільки з деякою сукупністю або конгломератом уявлень, поглядів, символів і навіть ритуалів»[2,с.55].

Системність, як характерна (але не сутнісна) риса, більш притаманна сучасним, найбільш розробленим політичним ідеологіям адже останні

покликані не тільки відображати «ставлення людей до навколишнього світу та один до одного», але й виконуючи функцію артикуляції групових інтересів мають гуртувати людей за для проведення конкретних політичних дій. Як мінімум до підтримки чи не підтримки певних політичних сил в суспільстві, які уособлюють дану політичну ідеологію. Дане завдання є абсолютно прагматичним і достатньо конкретним, адже стосується можливості отримання чи здійснення політичної влади. Інакше кажучи політичні ідеології сучасності є абсолютно практичним і затребуваним елементом суспільно–політичного життя, без якого стає неможливим управління суспільними справами на основі публічної влади. Останнє є потужним стимулом для «логічного упорядкування ідей» ідеологами, а саме раціонального обґрунтування того чому, хто і для чого має отримати владу, що це дасть суспільній групі до якої звернена ідеологія, і яким чином цінності, традиції уявлення і забобони даної групи чи груп вплетені в усю сукупність теоретичних викладок.

Варто додати, що переконання ідеологів та провідників конкретних ідеологій часто дійсно достатньо структуровані та, все ж вони не вичерпують всієї ідеології, адже важливою складовою їх є ідеї та переконання широких верств людей, які вже не носять навіть приблизно структурованого характеру, хоча саме вони і роблять політичні ідеології таким значущим елементом суспільно–політичного життя.

Після зміни парадигми легітимації влади через створення та розгортання принципу народного суверенітету відбулася демократизація політичного життя загалом. На політичну арену у якості суб'єкта вийшли широкі маси, від уподобань яких, в сучасному світі залежить і владарювання певних суспільних груп чи еліт і легітимація самої влади. А від так завдання «ідея має оволодіти масами» призвела до потреби і проблеми примітивізації струнких філософсько–політичних конструктів, які лежать в їх основі, задля сприйняття їх масовою свідомістю. Така багаторівневість існування ідеологій з тенденцією до спрощення робить проблемною стрункість та системність ідеологій і дає можливість говорити що остання, за своєю природою може виступати лише у більш менш систематизованій формі.

Щодо взаємозв'язку політичної ідеології та політичної психології, то питання полягає в тому, що аналізуючи змістовну частину ідеологічного доробку у тій частині, яка містить за висловом Дж.Сарторі сукупність ідей, тобто не ціннісних висловів, а висловів що претендують на істинність, дослідники часто випускаючи з уваги природу самої ідеології, використовують методи, які застосовуються для аналізу суто наукових, теоретичних конструктів. Часто залишаються поза увагою ідеали, серцевиною яких є «ціннісні ідеї та переконання, пов'язані з цінностями:... переконання чи, інакше вірування є важливою ознакою ідеології»[2,с.56]. Аналіз цієї частини має з'ясовувати і мотиваційну складову, яка безпосередньо випливає з аналізу політичної психології, адже не тільки, а часто і не стільки раціональні елементи навіть сучасних політичних ідеологій є факторами політичної діяльності та настроїв мас чи окремих груп. Ці складові ідеологій формують у людини суб'єктивне відношення до дійсності, яке забезпечує особливий характер її існування в публічній сфері влади. Зрозуміло, що ціннісні елементи ідеологій досліджуються і етикою і філософією і політичною наукою, але жорстке відмежування аналізу політичної ідеології від аналізу політичної психології, яке йде

від марксистської традиції економічного редукціонізму, унеможливлює повноцінне дослідження самої ідеології.

Абстрагуючись від реалій суспільного життя, на теоретичному рівні розмежування політичної психології та політичної ідеології виглядає доречним, тоді як на практиці вони існують в безпосередній взаємодії чи то єдності і комплексний їх аналіз може бути більш продуктивним і коректним. Тому, при дослідженні політичних ідеологій варто застосовувати різнорівневий аналіз, який дозволяє розкрити ціннісний, епістемологічний та соціологічний виміри та з'ясувати чинники поширення чи, навпаки тієї чи іншої ідеології в певному середовищі, здатність їх до повноцінного функціонування як суспільно–політичного феномену. В свою чергу це дозволяє з'ясувати функції та складники політичних ідеологій.

Один з зазначених вище підходів вимагає розкриття причин виникнення та функціонування основних ідей, цінностей, поглядів та міфів політичних ідеологій через з'ясування соціально–економічних умов існування класів чи суспільних верств в яких вони зароджувалися чи для яких створювалися, дає можливість «прив'язати» ту чи іншу сукупність поглядів до «земної основи», до реальних економічних, соціальних, політичних інтересів, що є актуальним саме при дослідженні соціально–політичних доктрин. В більш менш традиційному варіанті, марксистська методологія дослідження політичної ідеології як хибної свідомості, на нашу думку, залишається доречною при аналізі саме соціально–політичних доктрин, які є сутнісними, і до речі достатньо структурованими складовими елементами політичних ідеологій.

Особливо зважаючи на те, що соціально–політична доктрина є не стільки певною концепцією, яка є вираженням цілісного розуміння об'єкта пізнання, але й керівництвом до дії, програмою діяльності політичних сил, що відстоюють інтереси певних соціальних груп, класів. Деякі автори, саме через такий характер соціально–політичних доктрин називають і самі політичні ідеології різновидом корпоративної свідомості яка відображає суто групову точку зору на хід політичного і соціального розвитку та відображає схильність до духовного експансіонізму. Відомо, що акцент на вивченні соціально–політичної складової політичних ідеологій, як продукту певного середовища, робився від початку саме марксизмом.

Вважаємо, що особливо актуальним для політичної науки в Україні є аналіз західноєвропейських соціально–політичних доктрин. Якщо зважати на так званий «навздогінний» характер суспільних процесів в Україні, які Європа пройшла саме в часи виникнення та розвитку традиційних політичних ідеологій то варто звернути увагу й на можливість, а подекуди й необхідність використання класового підходу до аналізу залучених з заходу соціально–політичних доктрин, а особливо їх поширення в українському суспільстві, та спробам одержавлення деяких з них в Україні. Одержавлення не в сенсі радянської традиції, коли держава ідеологічно «покривала суспільство», а в сенсі вироблення поглядів на розвиток та мету діяльності держави, якими мають керуватися державні органи.

Таке залучення соціально–політичних доктрин, вироблених у межах традиційних ідеологій в Україні вже відбувається не перший рік, що простежується і в теоретичній та практичній діяльності політичних партій, громадських об'єднань а також і державних інститутів. Зважаючи на відому дискусію, яка відбулася в кінці двадцятого сторіччя щодо «критики мета–дискурсів» у філософії деконструктивізму та заперечення крайніх

висновків цієї філософії Ю.Габермасом, все ж вважаємо, що традиційні політичні ідеології, які відіграли свою суттєву унормовуючу роль в становленні права, держави та громадянського суспільства в Європі, політичної та економічної нормально діючої системи, в Україні ще мають справити свій позитивний вплив на формування суспільного порядку в цілому. Загально відомими є по–суті досягнення реалізації саме соціал–демократичних та ліберальних доктрин в становленні у західних країнах сталої демократії, «суспільства загального благополуччя», соціальної держави, що гарантували високий рівень життя та соціальний захист, консервативний прорив 80–х років, який заклав підґрунтя економічного процвітання цих держав на десятиліття.

Звичайно, традиційне суспільство відрізнялося від сучасного українського, та ще більше від сучасного західного відсутністю такої складної соціальної будови та розвинутого комунікативного простору тощо. Саме в традиційному та частково індустріальному суспільстві «Політичні ідеології XIX століття ще обіцяли глобальну орієнтацію в середині надзвичайно складного суспільства...»[1,с.91]. Структуроване, а швидше деструктуроване українське суспільство, навряд чи зможе послуговуватись, особливо раціонально глобально–орієнтаційними можливостями традиційних ідеологій. Та все ж їх поширення має свій сенс. А саме тому запропонований підхід до аналізу соціально–політичних доктрин, не зважаючи на його повністю неподоланий класовий фундаменталізм, для нас залишається корисним. А саме те, що критика ідеології зсередини, шляхом показу її суперечностей є безсилою, натомість має показувати інтересам яких класів (груп) вона служить, чиє панування та економічні переваги вона захищає. В свою чергу такий аналіз дає можливість зрозуміти «яким чином ідеї та ідеології зумовлені тим середовищем, в якому вони виникають»[2,с.62]. А для України – хто, з якою метою і в чиїх інтересах ці ідеї та ідеології залучає в політичне життя країни, наскільки відповідний чи ні, українським реаліям пропонується нам ідеал суспільного розвитку, легітимації яких владних політичних рішень він має слугувати.

Також важливим є питання, чому суспільна свідомість в Україні майже не реагує на раціонально побудовані теоретичні конструкти цих соціально–політичних доктрин, наче не «помічає» їх та все ж послуговується, принаймні ситуативно, західними політичними цінностями, що містятьсь в них.

Особливо актуалізується даний підхід тепер, коли метою діяльності різноманітних політичних суб'єктів публічно проголошується захист та реалізація загальнолюдських цінностей. Серед політичних діячів та науковців достатньо поширеною є тема, що політичні ідеології з їх вадами, такими як прив'язаність до світорозуміння та інтересів певних класів чи окремих спільнот можна подолати протиставивши їм загальнолюдські цінності, тобто етику. Але ця загальнолюдськість в ціннісних орієнтаціях і принципах різноманітних об'єднань і організацій часто використовується заради досягнення індивідуальних та групових інтересів. Аналізуючи з допомогою такого підходу саме соціально–політичні доктрини ми маємо можливість простежувати чому і як певні погляди, ідеї та вірування можуть ставати керівництвом до дії, програмою діяльності політичних сил, що виокремлюють та підвищують інтереси певних соціальних груп, класів, змушуючи свідомо чи несвідомо інші суспільні верстви «працювати» на них.

Актуальною для дослідження політичною наукою постає й проблема чому і як змінюються соціально–політичні доктрини, що призводить до трансформації політичних ідеологій як в часі так і в політико–географічному просторі, а відповідно вимагають аналізу й відповідні підходи, з їх відмінностями у методах, які дають часто протилежні пояснення.

Щодо соціально–політичних доктрин, які вироблені консерватизмом, лібералізмом та соціал–демократизмом, безумовно необхідно звертати увагу на те, на скільки вони відкриті до діалогу, обміну цінностями, точніше наскільки їх цінності допускають визнання цінностей інших доктрин, які ігноруються, а від так, як змінюються чи можуть змінюватися їх теоретичні конструкти, які містять погляди, що претендують на визнання істинними, наскільки націленість на певну суспільну ситуацію допускає можливість існування незмінних цінностей, чи їх спрямованість на дію суперечить чи не заперечує можливість дії носіїв інших доктрин. Використання такого підходу, окрім конструктивного аналізу еволюції самих ідеологій, уможливлює з'ясування їх адаптивних особливостей, в тому числі і пристосування до сучасних умов нашого суспільства.

Пов'язане з вищезгаданим питанням й наступне: наскільки взаємне проникнення цінностей окремих соціально–політичних доктрин, в процесі їх еволюції та постійного діалогу, здатне нівелювати соціально–класову апологетику, орієнтацію не на загальний, а на частковий, груповий інтерес. Відома вада ідеологій така як тенденційність, яка в решті решт виливається в різні форми фундаменталізму в ідеологічному дискурсі частково подолана в західних суспільствах. Принаймні таке прагнення декларується як програмне, при розробці програм розвитку суспільства та діяльності держав та партій. В основі подолання лежали різні методологічні підходи, аж до заперечення потреби чи можливості існування ідеологій як феномену сучасного суспільного життя взагалі.

Сам дискурс, в тому числі, уможливив становлення принципів ідеологічної терпимості в суспільстві та політики консенсусу в західних країнах, що в теорії демократії, в обґрунтуванні сучасних принципів владарювання, вилилося в створення теорії консолідованої демократії як певного етапу розвитку демократичного процесу. Наскільки можливий такий дискурс в політичному просторі України, чи є взагалі на нього запит, це питання залишається актуальним для політичної науки в Україні.

Врешті решт незаперечним є факт певної конвергенції соціально–політичних доктрин. Поступові, але достатньо постійні зсуви соціал–демократичної соціально–політичної доктрини, вправо, в бік лібералізму, розгалуження самої доктрини, еволюція класичного лібералізму в більшості своїх різновидів у бік соціального лібералізму, змішення консервативних соціально–політичних доктрин в ідеологічну сферу традиційного панування лібералізму і навіть соціал–демократизму, в питаннях соціального захисту та перегляду традиційно консервативного розуміння принципу справедливості, відбувалося під впливом суспільних в цілому і політичних змін зокрема. Обмін програмними настановами та, відповідно ціннісними засадами створив інші політико–ідеологічні реалії в західному світі. Основи цієї конвергенції можна знайти в еволюції соціально–класової структури сучасного західного суспільства, політичних суб'єктів, комунікативної складової політичної системи тощо, як об'єктивної бази такого процесу. З точки зору змістовного аналізу соціально–політичних доктрин, які проходять процес конвергенції, то останній уможливлюється

тим, що кожна доктрина поєднує в собі достатньо загальні цінності та ідеї. Це пов'язано з відображенням не безпосередніх відносин між людьми чи певними соціальними групами, а з оцінкою більш масштабних речей, які в першу чергу відображають політичні, світоглядні настанови: справедливим суспільним ладом, правильними законами, народним благом, відповідальним урядуванням тощо.

Питання в тому, наскільки глибоким взагалі може бути цей процес, чи може він вплинути на створення нової метаідеології чи навпаки приведе до знецінення ідеології як виразника і захисника інтересів певних соціальних верств чи класів. Науковцям в Україні варто з'ясувати питання, а чи можливий такий процес в українському політичному просторі, чи може він бути повноцінно усвідомленим та дійсно відображати суспільні реалії? Чи присутні натепер рушійні сили такої конвергенції і чи є загалом запит на такі процеси? Адже сучасні соціально–політичні доктрини, які постали як результат цього процесу на заході вже залучені і в політичну практику і в теоретичні дослідження в Україні.

Список використаних джерел

1. Габермас Ю. Демократия, разум, нравственность. – М. 1995.
2. Лісовий В. Культура–ідеологія–політика. – К., 1997.
3. Малинова О. Концепт идеологии в современных политических исследованиях. // Политическая наука. – 2003. – № 4. – С. 8–31.
4. Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху Модерна // Полис. – 1992. – № 1–2. – С. 130–142.
5. Философская энциклопедия: В 5т. / Гл .ред. Ф. В. Константинов. – М.,1962. – Т.2.
6. Шляхтун П.П. Політологія. – К.: Либідь, 2002.

Федорченко В.Н. Политическая идеология как объект исследования политической науки в Украине

На основе анализа проблемного поля в исследовании политических идеологий обобщаются научные подходы за критерием измерения политических идеологий, зависящего, в первую очередь от того на каких составляющих делается акцент при определении их сущности. Раскрываются параметры, в соответствии с которыми предметные области исследования политических идеологий актуализируются для политической науки в Украине.

Ключевые слова: *политические идеологии, социально–политические доктрины, ценности, интересы.*

Fedorchenko, V.M. Political ideology as the object of political science in Ukraine

The article explores the research of problem field in of political ideologies. In the article are investigated a scientific approaches behind the criterion of the political ideologies depending measurement. This paper will try to analyse of the parameters of subject of political ideologies domains research for a study political scie

Key words: *political ideologies, socio–political doctrines, values, interests.*

УДК [323.39:35.07] (477) **Воронова Т.В.**

Проблематика сучасної української еліти

Розглядається проблематика сучасної української політичної еліти. Аналізується суперечливість, значна та й активна роль даного суспільного феномену.

Ключові слова: *еліта, управлінська еліта, політична еліта, держава.*

В еліту входять люди, які довели своїми діями уміння ставити суспільне вище особистого та володіють високими моральними і інтелектуальними якостями. Протягом всієї історії людства пробивала собі дорогу тенденція розширення можливості увійти в еліту найобдарованішим особистостям. Роль еліти особливо зростає в перехідні періоди розвитку суспільств, що стосується й України на її нинішньому етапі. Метою даної статті є розгляд феномену сучасної української політичної еліти. У своєму дослідженні автор спирався на праці Р.Міхельса, В.Парето, Дж.Берхнема, С.Дорлінтона, Й.Шумпетера та інших представників політичної науки.

Слід відзначити, що в сучасній Україні є ще одна передумова: наявність грошей та влади. Людям в суспільстві живеться краще тоді, коли влада формується з професійної, законослухняної та патріотично налаштованої еліти. Еліта в Україні ділиться на ту, що «керує», і на ту яка «гідна керувати», але її не допускають до влади. Так буде до того часу, поки не стануть законослухняними уряд, депутати і громадяни.

Розпочався процес творення громадянського суспільства, його норми і принципи повинна формувати наша політична та управлінська еліта спільно з усіма громадянами держави. Не варто сподіватися, що Америка чи Євросоюз побудують нам демократичну державу. Це справа нашого народу, нашої еліти. Саме вони повинні подбати, щоб наші діти й онуки були державницьким народом [1].

Більша частина сучасної української політичної та управлінської еліти серйозно переймається лише особистим збагаченням. «Верхи» до певної міри консервують наше суспільство, стримують інноваційні процеси. Адже інновації творить науково–освітянська еліта, яка в Україні не в пошані і ледь виживає.

У нас з інтелігенцією ніхто не рахується.

В Україні громадяни живуть своїми інтересами, управлінська і політична еліта – своїми! Виникає питання: «Хто кого і для кого обирає?»

У парламенті відстоювання депутатами громадських інтересів не завжди адекватне їхнім передвиборчим гаслам. Приблизно так поступають і політичні партії – середовище формування політичної еліти [3,с.87].

Критики на адресу уряду і депутатів багато. Громадяни їх обирали і вони повинні перед ними звітувати за виконання обіцяного. Проте у нас в

державі не вироблено механізмів відповідальності політичної еліти перед суспільством і це найбільше шкодить розвитку України. Ніхто ні за що не відповідає і ні про що не звітує перед народом.

Негативними якостями нашої еліти є набуття нею формальних ознак елітності: наукові ступені і звання, купівля «благородних» титулів, демонстративна релігійність, отримання політиками церковних нагород...

Це має бути, але за заслугами, а не купівлею чи тиском на відповідні структури.

Реформи, що здійснюються правлячою елітою, пов'язані з великими втратами. Від наслідків такого реформування постраждала більшість населення, виграв лише «верхній шар» суспільства.

Характерною рисою сучасної української еліти є не тільки ідеологічні розбіжності між різними її фракціями, але й наявність істотних регіональних розходжень, а це шкодить консолідації суспільства, вирішенню завдань державотворення.

Щодо опозиційної еліти, то вона має таке ж коріння, як і еліта владна. Вона поки що нічого нового, ще не запропонувала. Одні гасла та галасливе протистояння [5,с.278].

Не можна сказати, що еліти у нас зовсім немає. Вона є, але її якісні характеристики не відповідають високим потребам державотворення. Еліта і народ в сучасній Україні варті одне одного – ніхто не кращий і ніхто не гірший.

Формування еліти – дуже відповідальна справа. На вирішення її повинні працювати школи, ВУЗи. Еліта радянської України була сформована планово–командною системою на засадних принципах партійності, ідей марксизму–ленінізму, домінування Москви у всіх питаннях, починаючи від політики і закінчуючи мовою. Еліта України того періоду не виконувала більшості функцій як національної еліти, окремі дисиденти не могли скласти інтелектуальне ядро нації, яке б виконувало творчу функцію, хоча й слугували для багатьох духовним взірцем. В результаті такого своєрідного «відбору», який відбувся, головно, за критеріями вірнопідданства Москві, протягом багатьох років, десятиліть радянської влади еліту України складала дуже строката когорта людей, яку умовно можна поділити за принципом «негатив–позитив» (для долі, розвою українського народу) [4,с.77].

Негатив складали:

а) відверті пристосуванці як пересічного, так і вище середнього розумового рівня;

б) переважна частина компартійної еліти, відверті і приховані високопоставлені функціонери;

в) малокваліфіковані спеціалісти різних галузей які посіли різні ключові посади, зокрема, шляхом «телефонного права»;

г) вчителі і викладачі, агітатори, пропагандисти і т.і., які не володіли правдивою інформацією з історії України.

Активний «позитив» складали:

д) видатні діячі національної культури, зокрема, письменники, співаки, художні народні колективи, лідери шкіл народно–прикладного мистецтва, відомі спортсмени;

є) наукова інтелігенція, зокрема, технічна і академічна;

ж) діячі правозахисного руху.

Пасивний «позитив» складала:

з) велика когорта працівників розумової праці, керівників різних рівнів, військових, які були жертвами своєрідної «заборони на професії» і мусили в силу свого фаху і посади (журналіст, офіцер, директор заводу тощо) вступити до лав КПУ і цим були обмежені в своїх діях;

і) окремі високопоставлені діячі партії та уряду, які зробили відповідну кар'єру все ж залишилися в тій чи іншій мірі національне свідомими патріотами не втратили адаптаційної здатності і орієнтованості на пріоритети власного народу, загальнолюдські цінності.

Зрозуміло, що такий склад еліти радянської України не був повноцінним і тому не міг виконати покладені на нього функції. Про впорядковану, системну підготовку національної української еліти (елітарні національні школи, ВУЗи і т.і.) не було й мови.

Елітою автоматично не стають навіть ті, хто зосереджує в своїх руках велику владу. Влада дає владу, але не елітарність.

Еліта є результатом саморозвитку соціальних груп, розумом і сумлінням нації.

Народжується елітарна особистість в муках праці, маючи для цього ще й «іскру Божу». Визначні вчені, політики, митці, письменники не могли б з'явитися там, де не було науки, політики, мистецтва.

Критерії відбору еліти теж мають існувати, інакше вона може набути кастової замкнутості та консерватизму.

На прийняття рішень сучасною правлячою елітою України найбільший вплив мають:

Фінансово–промислові групи (олігархи),

США (в особі їх керівництва і бізнес–структур),

Росія (в особі її керівництва і бізнес–структур),

Силові структури і політичні партії,

Представники наукової творчої інтелігенції,

Нажаль наукова і творча інтелігенція аж на останньому місці [10,с.56].

У політичній системі сюди належать керівники держави, міністерств та державних комітетів, члени парламенту, керівники обласних та районних адміністрацій, представники районних, міських та обласних рад народних депутатів.

До управлінської еліти в економічній сфері належать насамперед керівники підприємств, фірм, компаній, акціонерних товариств, а також керівники відповідних міністерств та комітетів. Це також політична еліта.

До управлінської еліти в культурній сфері належать ректори ВНЗ, директори технікумів, коледжів, шкіл, ліцеїв, гімназій, ПТУ, завідувачі дошкільних та позашкільних навчальних закладів, керівники міського, районного та обласного департаментів освіти і культури, керівники відповідних міністерств, голова і члени парламентського комітету з освіти і науки, президенти Академій наук та інші.

Якщо керівник має стратегічний план, знає, як організувати діяльність людей задля досягнення стратегічних цілей (залежно від посади визначається і масштаб керівництва), має спеціальні здібності для керівної діяльності, а також достатній рівень моральних якостей (що базуються на повазі до людини та природи) і здоров'я, він є представником справжньої еліти. На жаль, сьогодні більша частина управлінської еліти є такою за посадою, а не за сутнісними характеристиками, тобто це псевдо–елі-

та. Очевидно, якщо включити механізм зворотного зв'язку в системі управління через оцінювання результатів діяльності таких керівників та взаємовідносин у колективі, процес очищення від псевдо еліти почне здійснюватися закономірно.

Особливістю управлінської еліти в Україні є її відчуженість від інтересів людей, яким вона повинна служити і які делегували їй право управляти своєю діяльністю. Ціла низка інших ментальних особливостей наших співвітчизників серйозно ускладнює організацію управління в нашій країні. Така ситуація потребує особливої уваги не лише до формування якостей керівних кадрів, а й створення теорії управління і формування нової управлінської культури в організаціях. Остання повинна базуватися на механізмі жорстко–демократичного менеджменту, здатного крок за кроком виштовхнути «авось, небось, как–нибудь», а також правовий нігілізм, прагнення легко заробити гроші, розмитість цільових установок і відповідну цій розмитості цілей безвідповідальність. Саме безвідповідальність, коли керівники (особливо державних структур) не відповідають за результати своєї діяльності, суттєво гальмують висування найбільш гідних представників ціннісної еліти на керівні посади [5,с.155].

Труднощі в організації управління діяльністю вітчизняних працівників призводять у наш час до необхідності формувати культуру цільового управління в усіх без винятку організаціях, а також (що надзвичайно важливо) в закладах освіти всіх ступенів, починаючи від дошкільних.

Зміст культури цільового управління будь–якої організації зводиться до наявності у кожній з них місії та стратегічних цілей (виражених конкретними показниками, завдяки яким можна відстежити рівень досягнення цілей), забезпечених відповідними засобами після проведення SWOT–аналізу. Однак особливе місце в такій культурі посідає сам механізм управління за цілями та результатами. Цей механізм базується на реалізації квадри основоположних принципів системного управління персоналом (цілеспрямування; зворотний зв'язок за результатами діяльності; цілеспрямована мотивація робітників; адекватність працівника посаді, яку він обіймає) на основі моніторингового кваліметричного оцінювання результатів праці, ділових та особистісних якостей робітників. Кваліметрична систематична оцінка (моніторинг) по суті й становить стовбур жорстко–демократичного управління (у формуванні жорсткої оцінки брали участь самі оцінювані), який дає змогу через реалізацію зворотного зв'язку «вимивати» представників псевдоеліти всередині організації. Така зовнішня оцінка, наприклад, з боку представників населення під час референдумів, надасть можливість реалізовувати масштабний зворотній зв'язок на певній території [2].

Список використаних джерел

1. Малахов В. Интеллигенция и элита: становление в современной Украине // Політична думка. – 2004. – №3..

2. Пахарев А. Політична еліта. Формальне? Справжнє? // Віче. – 2004. – № 11. – С. 15–16.

3. Покальчук О. Політична еліта сучасної України і регіональний вимір // Психологічні перспективи. – 2003. – Вип. 4. – С. 54–59.

4. Фесенко В.В. ПолитическаяэлитаУкраины: противоречияформирования и развития // Полис – 1995. – № 6. – С. 87–94.

5. Шульга М.О. Особливості процесу зміни правлячих еліт у період системної трансформації суспільства // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / За ред. М.О. Шульги. – К., 1999. – 356 с.

6. Шульга М., Потєхін О., Бойко Н., Парехонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України. – К., 2006. – 361 с.

Воронова Т.В. Проблематика современной украинской элиты

Рассматривается проблема современной украинской политической элиты. Анализируется спорность, значительная и активная роль данного общественного феномена.

Ключевые слова: *элита, управленческая элита, политическая элита, государство.*

Voronova, T.V. Problems of the modern Ukrainian elite

The issue of modern Ukrainian political elite is considered. Debatable, considerable and active role of this public phenomenon is analysed.

Key words: *elite, managerial elite, political elite, state.*

УДК 324(477)

Ніколаєнко Н.О.

Адміністративний ресурс: підходи до розуміння, основні парадигми

Розглядаються основні парадигми адміністративного ресурсу, зокрема аналізується основні визначення даного явища. Зроблено висновок, що порядок який базується на незаперечності волі можновладців, слабо співвідноситься з ідеями демократії, декларованими діючою конституцією та законодавством.

Ключові слова: *виборча кампанія, політичні технології, адміністративний ресурс, влада, зловживання владою, виборчий процес.*

Особливо актуальним залишається вивчення такого недемократичного явища сучасного політичного життя, як адміністративний ресурс. Виборча практика в Україні засвідчує його помітний вплив на проведення виборчих кампаній. Даний феномен, нерідко зводять до незаконних технологій влади під час виборів, а саме фальсифікації результатів та вплив на свідомий вибір громадян Між тим, адміністративний ресурс включає в себе широкий набір легальних, напівлегальних і незаконних методів, що використовуються на всіх стадіях виборчого процесу. Повністю виключити його вплив на електорат у сучасних умовах неможливо. Навіть у найбільш розвинутих демократіях світу діюча влада володіє конкретними додатковими можливостями на виборах порівняно з опозицією. Водночас слід зазначити, що висвітлення цієї проблеми має переважно публіцистичний характер.

Наразі відсутні комплексні дослідження такого невід'ємного елементу демократичного виборчого процесу, як ресурси виборчої кампанії. Науковців, які сьогодні активно займаються проблемами використання політичних технологій під час виборчих кампаній, а саме адмінресурсу, не так вже й багато. Так, під час написання статті автор спирався на дослідження таких фахівців як А.Чуклінов С.Л. Грабовська, Л.С. Скочиляс,, Д.Жиренко, які досліджують питання політологічно-правового роз'яснення адміністративного ресурсу; використовував роботи таких вітчизняних дослідників як О.Шумляка, А.Татарина, , І.Жданова які займаються аналізом виборчих кампаній в Україні та у розвинутих країнах світу в цілому та адмінресурсом зокрема.

Мета статті полягає у визначенні парадигми поняття «адміністративний ресурс». та характеристиці понятійного апарату даного терміну.

Реалізація вищезазначеної мети потребує вирішення таких завдань: визначити конкретні точки зору на дану дефініцію, визначити основні підходи до формулювання поняття.

Використання адміністративного ресурсу є однією з передвиборчих технологій, які використовуються суб'єктами політики для досягнення поставлених цілей. Як тільки вживається поняття «адміністративний ресурс» в першу чергу спливає стійке, закріплене роками, негативне уявлення про це явище. Причому обов'язково пов'язане з виборами чи виборчим процесом. І дійсно, наукові суперечки та роздуми про роль адміністративного ресурсу в політичному житті країни ведуться здебільшого в зв'язку з минулими або наміченими виборами.

Проаналізувавши семантику даного словосполучення потрібно зазначити, що ніякого негативного змісту воно не несе та й не обов'язково пов'язане тільки з виборами. Семантику словосполучення «адміністративний ресурс» складають значення двох слів: «адміністративний» і «ресурс».

В слові адмініструвати ніяких негативних змістів не закладено: буквально значення дієслова – управляти, керувати (наприклад, комп'ютерне, ділове адміністрування). Ресурсами потрібно назвати джерела, засоби, можливості, а також ресурс – це засіб, до якого можна вдатися у випадку необхідності, тобто те, що використовується для досягнення чого-небудь, будь-якого результату.

Таким чином, поняття «адміністративний ресурс» можливо синонімічно поняттю «управлінський ресурс», тобто засіб рішення і досягнення управлінських цілей і завдань.

Якщо виходити з такого поняття, то, очевидно, що адміністративний ресурс перш за все використовується в системі управління, а вже потім у різних його проявах присутній і в інших сферах життєдіяльності людини.

Якщо говорити узагальнено, то під адміністративним ресурсом мається на увазі досить широкий набір легальних, напівлегальних і явно незаконних методів, що застосовуються на всіх стадіях виборчої кампанії та державного управління.

Звичайно, що адмінресурс не є явищем, притаманним лише Україні. Тією чи іншою мірою він використовується в усіх країнах, адже будь-яка влада прагне зберегти та продовжити свої повноваження. Ряд політологів відстоюють позицію про те, що коли в демократично розвинутих країнах адміністративний ресурс тлумачиться як форма зловживання владою (і, відповідно, усі проблеми вирішуються в межах чинного законодавства), то в українських умовах – це певна форма реалізації влади. Значною мірою така ситуація зумовлена трансформаційними процесами, які проходять в Україні; особливостями менталітету громадян, що проживає на посткомуністичному просторі; амбівалентністю політичної культури та відсутністю традицій вільного волевиявлення громадян; нерозвиненістю інститутів громадянського суспільства тощо.

Взагалі, адміністративний ресурс можна розглядати в широкому та вузькому значенні. У широкому значенні під адміністративним ресурсом розуміють здатність органів державної влади здійснювати законний чи незаконний вплив на політичний процес, щоб досягнути особистих чи групових цілей.

Однак найповніше адміністративний ресурс виявляється під час виборів. Тому адміністративний ресурс переважно трактують у вузькому значенні як явище, що стосується дій влади під час виборчого процесу.

Зокрема, адміністративний ресурс розглядають як один з ресурсів виборчої кампанії і під ним розуміють комплекс додаткових ресурсів, якими володіє кандидат, що при владі чи якого вона підтримує [9,с.50].

Згідно з іншим підходом адміністративний ресурс – це сукупність адміністративних важелів, які можуть бути використані на користь тієї чи іншої політичної сили з метою забезпечення бажаного результату на виборах [3]. Бажаного результату можна досягати і за допомогою незаконних методів та порушуючи законодавство.

Під адміністративним ресурсом також розуміють нелегітимний вплив на підготовку, проведення та підведення підсумків виборів з метою підтримки певного кандидата, політичної партії чи іншої політичної групи [1,с.8]. Ще одним підходом є тлумачення, за яким адміністративний ресурс – це політологічний термін, що вживається для пояснення використання органами державної влади та місцевого самоуправління або кандидатами в народні депутати, які є державними службовцями, своїх повноважень задля досягнення політичних або корпоративних цілей шляхом порушення норм чинного законодавства [2].

Вважають також, що адміністративний ресурс – це спроможність тієї чи іншої партії в такий спосіб побудувати вертикаль своїх структур, щоб забезпечити їй чіткість і злагодженість у роботі, вплив на громадську думку та відповідальність представників партії, які обіймають владні посади, перед партійцями та виборцями .Адміністративний ресурс – це всі представники обласних, районних, міських адміністрацій, яких використовують для виконання того чи іншого завдання [6].

Тому якісна характеристика адміністративного ресурсу в цьому випадку буде залежати від того, які саме завдання треба розв'язати.

Правове визначення адміністративного ресурсу представлено у пункті 22 статті 71 «Обмеження щодо ведення передвиборної агітації» та статті 117 «Відповідальність за порушення законодавства України про вибори депутатів» Закону України «Про вибори народних депутатів України».А саме в пункті 22 статті 71 цього закону йдеться про те що кандидатам у депутати, які займають посади, у тому числі за сумісництвом, в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування, у правоохоронних органах чи судах, на державних, комунальних підприємствах, у закладах, установах, організаціях, військових частинах (формуваннях), забороняється залучати для передвиборної агітації або використовувати для будь-якої роботи, пов'язаної з проведенням передвиборної агітації, підлеглих їм осіб за місцем роботи чи інших осіб, що перебувають у службовій залежності чи адміністративному підпорядкуванні від них (у робочий час), службовий транспорт, зв'язок, устаткування, приміщення, інші об'єкти та ресурси за місцем роботи, а також використовувати службові чи виробничі наради, збори колективу для проведення передвиборної агітації [7, с. 265].

Досить поширеним є і такий підхід, що трактує адміністративний ресурс, як евфемізм, який вигадали для того, щоб незаконні дії назвати нейтральними науковими словами. Адміністративний ресурс – це фальсифікація виборів виконавчою владою [6] та розуміють під адміністративним ресурсом безкарне порушення закону, правових норм у ході виборів[11].

Таким чином, існує безліч парадигм визначення адміністративного ресурсу, так наприклад,українські політологи В.Климчук, Б.Кухта розглядають адмінресурс лише в контексті характеристики партійно-державної номенклатури.

В політології існують різноманітні методологічні підходи до визначення адміністративного ресурсу. Так наприклад ,російський дослідник А.Чуклінов виділяє два методологічних підходи до розуміння адміністративного ресурсу, а саме формально-юридичний та політологічний. Стосовно формально-юридичного підходу, то А.Чуклінов зазначає, що оскільки реалізація адміністративного ресурсу є фактичною монопольної можливістю державних органів і посадових осіб, ця категорія цілком може бути кваліфікована як посадовий злочин [12,с.14]. Так в Кримінальному Кодексі України, а саме в статті 364 та 365 така категорія як неправомірне застосування адміністративного ресурсу цілком може бути кваліфікована як посадовий злочин.

Однак юридична парадигма таїть у собі одну небезпеку: поняття адміністративного ресурсу тут настільки «невловимо», що в більшості випадків майже неможливо залучити посадову особу до кримінальної відповідальності. Адже словосполучення «зловживання владою» широке за значенням і не являє собою конкретний перелік дій які вчинила дана особа.

За А.Чукліновим визначення адміністративного ресурсу в юридичному сенсі повинно виходити з таких постулатів:

• адміністративний ресурс, так чи інакше, пов'язаний з протиправною діяльністю посадових осіб чи державних органів;

• протиправний характер адміністративного ресурсу виражений, швидше, приховано, ніж явно, оскільки його корислива сутність важко визначна з точки зору кримінального чи адміністративного законодавства;

• проблематичність визначення адміністративного ресурсу як зловживання посадовими повноваженнями зовсім не означає відсутності в ході його реалізації порушення правових норм, якщо звернути увагу на норми-принципи, то їх порушення в рамках адміністративного ресурсу є очевидним;

• розгляд адміністративного ресурсу виключно як кримінально-або адміністративно-правової категорії здатне привести до заперечення можливості протистояння цьому явищу, тому даний шлях автором визнається тупиковим [12].

Якщо ж все-таки спробувати визначити парадигму адміністративного ресурсу з точки зору формально-юридичної, то вона, на думку автора, може виглядати наступним чином. Адміністративний ресурс - це реалізація особою, яка перебуває на державній службі, своїх повноважень з метою, на які ці повноваження не спрямовані,або застосування даною особою не входять до його компетенції методів з метою надання не передбачених законом переваг або обмежень та суттєвий вплив в силу своїх повноважень на хід виборчого процесу.

Отже, не має значення який використовується підхід до аналізу адміністративного ресурсу, перш за все, слід не випускати з уваги те, що зафіксовано в найменуванні самої категорії: йдеться мова про один з ресурсів політичної влади. Однак, на відміну від ресурсів традиційних (матеріального, організаційного, людського, інтелектуального та інших), ситуація з адміністративним ресурсом досить непроста.

Справа в тому, що, визнаючи в якості основної функції держави функцію управління, тобто адміністрування, автоматично визнання природності даного виду ресурсу, його зрозумілості як законодавством,так і багатовіковими традиціями можливо потрібно розглядати в контексті державного управління.

У даному випадку цілком доречне запитання: чи не є поняття адміністративного ресурсу синонімом такої категорії, як «система повноважень»? Причому, мова йде не про якусь постмодерністську парадигму, а про типову категоріальну невизначеність.

Між тим, на думку автора заміна однієї парадигми на іншу абсолютно неприпустима. Говорячи про систему повноважень, слід розглядати тільки той їх обсяг, який передбачений відповідними нормативно-правовими актами без урахування сумнівних нюансів, що виникають у процесі державного адміністрування. Вводячи ж в обіг категорію «адміністративний ресурс», потрібно мати на увазі можливість використання тими чи іншими владними суб'єктами різного роду переваг, які неминуче існують у будь-якого носія влади.

Саме ці переваги здатні виступити в ролі каталізатора політичних процесів в області взаємодії посадових осіб та владних структур з різними сферами в державі. Якщо оперувати принципами управлінської етики, то оцінка використання службових переваг, безумовно, повинна оцінюватися як негативне явище. Якщо ж мислити ідеями практичної ефективності державного адміністрування, то тут реалізація адміністративного ресурсу може представлятися досить виправданою. Адже не секрет, що в умовах нестабільних політичних систем саме добре налагоджений виконавчий механізм може виконати роль стабілізуючого фактора, нехай і не завжди «чистого» з точки зору етики [12,с.17].

Таким чином, неоднозначність адміністративного ресурсу, його джерел та двоякість з правової точки дає можливість «виправдати» адміністративний ресурс. В даному випадку на думку автора, потрібно замислитись, що, конституційний принцип рівноправності грубо порушується при застосуванні адміністративного ресурсу. А це вірний крок на шляху заперечення і цілого ряду інших принципів: рівності всіх перед законом, рівності прав на гідний рівень життя, рівності на захист своїх прав, нарешті.

Саме тому автор виступає категорично проти визнання адміністративного ресурсу в якості закономірного управлінського засобу і схильні трактувати його як деструктивне політичне явище.

Таким чином, парадигма адміністративного ресурсу в політологічному розрізі повинно виходити з таких постулатів:

• адміністративний ресурс є одним з ресурсів, якими володіє апарат державної влади і ніякий інший;

• адміністративний ресурс породжується використанням посадовими особами і державними органами переваг свого владного статусу;

• адміністративний ресурс є способом тиску на об'єктів політичного процесу під час прийняття ними конкретних рішень;

• адміністративний ресурс не може бути автоматично включений до системи посадових повноважень структурних ланок державного апарату;

• адміністративний ресурс суперечить цілому ряду конституційних принципів організації влади.

Підсумкове визначення адміністративного ресурсу в рамках даного підходу видається в таким, що – це специфічний спосіб державного управління, що є різновидом порушення конституційного принципу рівноправності шляхом надання не передбачених законом переваг для одних суб'єктів і (або) обмежень для інших.

Отже, підсумовуючи вище викладене,потрібно зазначити,що складність аналізу адміністративного ресурсу викликана багатогранністю цього феномена, різноманіттям підходів до його визначення. Адміністративний ресурс, з одного боку, будучи елементом державного управлінського механізму, цікавить теоретиків політичної науки. Але, з іншого боку, це явище займає і правознавців, так як справедливо вважається, що використання адміністративного ресурсу пов'язане з порушенням посадовими особами норм законодавства або правил професійної етики з метою впливу як на виборчий процес в цілому, так і на прийняття політичних рішень його учасниками.

Яким чином не аналізувати адміністративний ресурс, перш за все слід не випускати з виду, що йдеться мова про один з ресурсів державно- владних інститутів. Проте звертає на себе увагу його відмінність від ресурсів традиційних – матеріального, організаційного, людського, інтелектуального та інших, що служать для забезпечення влади легальною конструктивною силою. І аналізуючи все це виникає питання: чи не є поняття адміністративного ресурсу синонімом такої категорії, як «система посадових повноважень»?

І на це слід дати негативну відповідь: змішання цих категорій, заміна однієї з них на іншу абсолютно неприпустима. Говорячи про систему повноважень, слід розглядати тільки той їх обсяг, який передбачений відповідними нормативно-правовими актами. Вводячи ж в обіг категорію «адміністративний ресурс», спочатку припускається можливість використання тими чи іншими владними суб'єктами різного роду переваг, які неминуче існують у будь-якого носія влади.

Якщо оперувати принципами управлінської етики, то нецільове використання службових переваг, безумовно, має оцінюватися як негативне явище. Однак з точки зору практичної ефективності державного управління реалізація адміністративного ресурсу може видаватися цілком виправданою.

Але, міркуючи так, потрібно зауважити те, що порядок який базується на незаперечності волі можновладців, слабо співвідноситься з ідеями демократії, декларованими діючою конституцією та законодавством.

Визнаючи практичну користь адміністративного ресурсу, в черговий раз маємо ризик стати на шлях виправдання будь-яких державних коштів, що сприяють досягненню вельми сумнівних цілей.

Список використаних джерел

1. Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації / С.Л. Грабовська, Л.С. Скочиляс та ін. – Львів: Центр політичних досліджень ЛНУ ім.І.Франка. – 2005. – 160 с.

2. Баликов С. Передвиборна арифметика в Україні: з адмінресурсом два на два завжди п'ять./С.Баликов– URL: http://www.ukipr.kiev.ua/ukrainian/epicenter/14/006. html

3. Дуда А. Адміністративний ресурс як фактор політичної боротьби на парламентських виборах 2002 року./А.Дуда–URL: http://www.spa.org.ua/vis/1/3.html

4. Жданов І. Вибори – 2002:Соло для адміністративного ресурсу/ І.Жданов // Дзеркало тижня. –2001. – № 50.

5. Жданов І. Що день прийдешній нам готує? / І.Жданов// Дзеркало тижня. – 2004. –№14.

6. Жиренко Д. Що таке адміністративний ресурс?/Д.Жиренко.// День. – 2001. –№141.
7. Закон України «Про вибори народних депутатів України» //Відомості Верховної Ради. – 2001–. № 51-52.
8. Кримінальний кодекс України. –К., парламентське видавництво
9. Малкин Е., Сучков Е. Основы избирательных технологий./Е.Малкин, Е.Сучков – М.: «Русская панорама», 2003.
10.Татарин А. Стратегія і тактика основних кандидатів на посаду Президента України / А.Татарин //Віче –.2010. –№ 8.
11. Хмара С. Опозиційний рух не захлиснувся – він іде на вибори /С.Хмара// Україна Молода. –2001. – 6 листопада.
12.Чуклинов А.Е. Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции:специализированный учебный курс / А.Чуклинов – Саратов: 2004 г.
13.Шумляк О. Правове регулювання діяльності органів державного реєстру виборців / О.Шумляк // Віче. –2010. – № 12.

Николаенко Н.А. Административный ресурс: подходы к пониманию, основные парадигмы

Рассматриваются основные парадигмы административного ресурса, в частности, анализируется основные определения данного явления. Сделан вывод о том,что порядок, который базируется на непререкаемости воли чиновников, слабо соотносится с идеями демократии, декларированными действующей конституцией и законодательством.

Ключевые слова: *избирательная кампания, политические технологии, административный ресурс, власть, злоупотребление властью, избирательный процесс.*

Nikolayenko, N.O. Administrative resources: approaches to understanding and basic paradigms

Consideration of the basic paradigms of the administrative resources, in particular, analyses of the main notions of this phenomenon. It is inferred that an order based upon the authoritative character of the willpower of the authorities can hardly relate to the ideas of democracy declared in the working Constitution and the current legislation.

Key words: *an election campaign, political technologies, the administrative resource, the power, abuse of power, an electoral process.*

УДК 130.32

Івченко О.Г.

Основні форми вираження партійної позиції людини

Аналізуються основні форми вираження партійної позиції людини. Зроблено висновок, що необхідно розрізняти масову, стихійну і свідому, ініціативну громадянську активність, яка в у демократичному суспільстві детермінує вираження і реалізацію партійної позиції людини.

Ключові слова: *громадянське суспільство, демократія, громадянська активність, партійна позиція.*

Закон України «Про політичні партії в Україні» досить чітко і комплексно регулює всі аспекти діяльності політичних партій в Україні [1]. У ньому визначено, що політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, мета якого сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян. Серед визначальних настанов і обмежень діяльності політичних партій в Україні – такі:

– політичні партії провадять свою діяльність відповідно до Конституції України, законів України та згідно партійного статуту, прийнятого у визначеному законом порядку;

– політичні партії в Україні мають тільки *всеукраїнський* статус;

– політичні партії рівні перед законом.

У контексті нашої теми нас більше цікавить *особисто-людський вимір* політичних партій, в якому варто виокремити наступні аспекти:

– ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії;

– належність чи неналежність до політичної партії не є підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг і переваг;

– обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно Конституцією та законами України;

– членом політичної партії може бути тільки громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах;

– громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії;

– членство в політичній партії є фіксованим. Обов'язковою умовою є наявність заяви громадянина України, поданої до статутного органу політичної партії, про бажання стати членом цієї партії. Форма фіксації членства визначається статутом політичної партії [2,с.48-51].

Об'єднання громадян мають право на добровільних засадах засновувати спілки (союзи, асоціації тощо) або вступати в них, утворювати блоки та коаліції, укладати між собою угоди про співробітництво і взаємодопомогу.

Вплив політичних партій, об'єднань, блоків на становлення громадянського суспільства не є безособовим – цей вплив реалізується в політичній поведінці і громадянській активності їх членів, прихильників або супротивників. Ця громадянська активність може здійснюватися у різних формах – від участі у виборах і референдумах, членства у загальнонаціональних політичних партіях і громадських об'єднаннях до діяльності у різноманітних місцевих громадських структурах – житлових товариствах, батьківських комітетах, клубах за інтересами тощо.

Таким чином, рівень громадянської активності визначає і силу реального впливу політичних партій на процеси, що перебігають в суспільно-політичному середовищі. *Громадянська активність фактично детермінує вираження, реалізацію партійної позиції громадянина.*

Не можна сказати, що рівень громадянської активності населення України на даному етапі є задовільним. Навпаки – з кожними черговими і позачерговими виборами в органи влади він дедалі зменшується.

В.Барков, Т.Розова, О.Піщуліна виокремлюють три групи основних причин, які зумовлюють низький рівень громадянської активності в сучасній Україні:

а) соціально-психологічні стереотипи, притаманні значній частині населення, зокрема патерналістські орієнтації, пасивність і безпорадність у нових суспільних умовах, рудименти «зрівнялівки» на тлі наростання агресивно-споживацьких настроїв;

б) втрата громадянами довіри до влади та можливості впливу на неї і як наслідок – недовіра до самої держави, обрання ними індивідуальних шляхів виживання, а отже, байдужість до громадських справ;

в) недосконалість інститутів, які є каналами для виявлення громадянської активності населення – політичних партій, профспілок та громадських організацій, практична відсутність в Україні доступних для більшості населення незалежних ЗМІ [3].

Унаслідок всього цього більшість населення не вважає виявом громадської активності навіть і *участь у виборах* – практично єдину загальнодоступну і загальнообов'язкову його форму. Цьому сприяли і зростання зневіри в легітимності виборчого процесу в Україні, і втома від частих перевиборів та від не завжди гідної конструктивної поведінки обранців, яку часто демонструють засоби масової інформації.

Проте необхідно погодитись із Г. Алтинбековою, яка зазначає, що не можна політичну участь зводити тільки до участі у виборах і державному управлінні. Це поняття є значно ширшим, і визначається як залучення членів суспільства до наявних політичних відносин і до структури влади [4]. Авторка стверджує, що об'єктивні характеристики політичної діяльності і суб'єктивне сприйняття політики людиною, її розуміння власної ролі у ній є підставою для виокремлення наступних типів участі:

1) реакція (позитивна чи негативна) на імпульси, які надходять від політичної системи, від її інститутів чи їх представників, яка не пов'язана з необхідністю високої активності людини; епізодична участь у політиці;

2) діяльність, яка пов'язана із делегуванням повноважень: участь у виборах (місцевого чи державного рівнів), референдумах тощо;

3) участь у діяльності політичних і неполітичних громадських організацій: партій, груп тиску, профспілок, молодіжних політичних об'єднань тощо;

4) виконання політичних функцій у межах державних інститутів;

5) професійна, керівна політико-ідеологічна діяльність;

6) участь у позаінституціональних політичних рухах і акціях, які спрямовані на докорінну перебудову наявної політичної системи [4].

Тож спробуємо сформувати власну класифікацію форм вираження партійної позиції громадянина. Участь у виборах будемо вважати першою із форм у цій класифікації.

Іншою вагомою формою вираження партійної позиції громадянина є *участь у громадських слуханнях*, яка уможливлює вплив представників інших (недержавних) політичних сил на прийняття державноуправлінських рішень.

У статті 13 Закону «Про місцеве самоврядування» визначено, що громадські слухання є правом територіальної громади «зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення»; це фактично механізм прямого спілкування громадськості з представниками органів місцевого самоврядування та можливість громадян висловити свою думку щодо питань місцевого значення [5]. Але крім членів територіальної громади, учасниками громадських слухань можуть виступати представники різноманітних партійних і громадських об'єднань, представники компаній, підприємств, спеціалісти національних та галузевих науково-дослідних установ та організацій; а також і представники органів державної влади.

Як демонструє досвід більш зрілих демократій, громадські слухання постають необхідною складовою соціального діалогу влади та громадськості – вони покликані сприяти налагодженню механізмів взаємодії держави та громадянського суспільства, визначенню пріоритетів та перспектив цієї взаємодії для взаємної користі. Адже втілення на практиці процедури вироблення рішень «знизу вгору» є однією з визначальних характеристик демократичної політичної системи. Громадські слухання є максимально ефективними, коли висловлюються точки зору усіх зацікавлених осіб, і коли обговорення відбувається у ситуації взаємної довіри [6;7].

Третьою формою вираження партійної позиції громадян є участь у *проведенні експертної оцінки* з важливих для суспільства питань і за необхідності надання консультативної експертної інформації щодо цих питань органам державної влади.

Як зазначають автори «Політологічного енциклопедичного словника» (2004), що в умовах сучасної демократичної держави підготовка політичного рішення тільки самим суб'єктом влади практично неможлива, оскільки головною вимогою до рішення є його максимальна адекватність суспільно-політичній дійсності [8,с.576-577]. Ця адекватність забезпечується не тільки компетентністю та інформованістю суб'єктів влади, знанням громадської думки, але й ступенем участі представників найрізноманітніших політичних сил. В інтересах держави є створення умов для ефективної діяльності дорадчо-консультативних органів при органах влади різних рівнів. Так, можна запропонувати формалізувати взаємодію

між дорадчими органами і державними органами, створити правові норми, які б регулювали їхні відносини. Можна також визначити коло рішень органів державної влади, які мають проходити обов'язкову громадську експертизу ще до їх ухвалення.

Особливою формою участі громадянина в такій експертизі може бути вираження його позиції під час роботи в *неурядових аналітичних («мозкових») центрах* (англ. think tanks) – так називаються недержавні науково-дослідницькі організації, які, як правило, зосереджують свої зусилля в галузі гуманітарних наук – політики, економіки, соціології, права тощо. Такі «аналітичні центри» реалізують оригінальні дослідження та освітні програми, спрямовані на навчання та здійснення впливу на політиків і осіб, які формують громадську думку з широкого кола економічних, соціальних, політичних, екологічних питань та проблем безпеки.

Вплив аналітичних центрів на становлення громадянського суспільства здійснюється через такі можливості:

– популяризація напрацьованої експертної інформації через власний друкований орган і видання книжок;

– контактування з іншими подібними структурами у формі публічних заходів («круглих столів», конференцій тощо);

– представник центру, як правило, входить у якийсь дорадчий орган при держструктурі.

Крім того, різноманітні дорадчі та експертні об'єднання можуть виступати *інструментом громадського контролю* – і це ми вважаємо четвертою формою вираження позиції громадянина. Громадський контроль – один з видів соціального контролю, який здійснюється об'єднаннями громадян та самими громадянами. Він є важливою формою реалізації демократії і способом залучення населення до управління суспільством та державою. Суб'єктами громадського контролю є громадські об'єднання і політичні партії, професійні спілки, молодіжні та інші громадські організації, органи самоорганізації населення, трудові колективи, збори громадян за місцем проживання, а також окремі громадяни [9,с.149-150].

Якщо ж узагальнити, то всі названі форми вираження політичної позиції громадянина зводяться до однієї комплексної функції – через ці форми громадянин долучається до *формування громадської думки*, а за посередництвом цього різноманітні політичні сили (партії, їх об'єднання, блоки) чинять реальний вплив на розвиток громадянського суспільства в країні.

Як вказує М.Дзюба, громадська думка – це колективне судження людей, у якому ставлення до подій і явищ виявляється у формі схвалення, осуду або вимоги. Вона формується в процесі руху інформації в суспільстві, відображає людське буття, суспільну практику людей і виступає як регулятор діяльності. Створюється громадська думка під впливом буденної свідомості, емпіричних знань, а також науки, мистецтва, політики, джерел масової комунікації. Зрозуміло, що громадська думка є важливим засобом вираження ідей і помислів окремих громадян та їх об'єднань, а тому реальним інструментом формування громадянського суспільства [10].

Крім виділених форм вираження партійної позиції людини (або групи), важливо підкреслити, що вплив політичних сил на суспільно-політичне становище в країні детермінується характеристиками громадянської активності, яку виявляють мешканці. Адже, на нашу думку, необхідно

розрізняти *масову, стихійну* і *свідому, ініціативну* громадянську активність. Перша визначається не стільки потребою виразити свої інтереси і бажанням позитивно вплинути на майбутнє Батьківщини, скільки пасивним дотриманням встановлених норм і правил громадянського співжиття: треба піти на вибори і проголосувати – людина так і робить (часто при цьому визначаючись із самою кандидатурою обранця вже в кабінці для голосування). На жаль, більшість сучасних виявів громадянської активності українців носить саме такий характер. Натомість тільки свідоме, ініціативне вираження громадянської активності, що супроводжується прийняттям на себе одноосібної відповідальності за свої дії, може призводити до якісно відчутних процесів у розвитку громадянського суспільства, а може й державної підсистеми.

Вплив різноманітних політичних течій на становлення громадянського суспільства опосередковується виконанням ними їх головної функції – адже політичні партії, рухи, коаліції мають виступати *провідниками певної політичної ідеології*. Відповідно до цієї своєї функції, вони повинні інформувати населення про свою програму чи соціально-політичні можливості. Цією інформацією та активними діями вони мають стимулювати вільну електоральну поведінку, раціональний вибір, мобілізувати своїх прихильників в бажаному напрямку задля досягнення певних політико-ідеологічних цілей, задоволення партійних інтересів. За допомогою цього громадянин, який має більш-менш стійке раціональне уявлення про те, яким він хоче бачити майбутній устрій суспільства, співвідносить свої цінності та інтереси з проголошеними в програмі партії цілями, і робить вибір на користь тієї політичної сили, цілі якої релевантні його власним соціально-політичним пріоритетам.

Існує точка зору, що вплив партійної позиції на електоральний вибір українських громадян (а отже, і на становлення громадянського суспільства) незначний, оскільки лише 35 % з них вважає, що в українському політикумі є рухи, коаліції, партії, близькі їм за програмовими цілями та ідеологічними поглядами (згідно з опитуванням, проведеним 11 – 23 грудня 2003 року соціологічною службою Національного інституту стратегічних досліджень) [11]. Проте західні та російські психологи в цьому питанні не такі одностайні. Перші вважають: для того, щоби спрогнозувати результати голосування, слід виявити партійну самоідентифікацію виборця та встановити її інтенсивність. Російські ж дослідники жорстко критикують ідею використання концепції партійної ідентифікації стосовно дослідження поведінки виборця на теренах пострадянських країн, оскільки тут, через відомі обставини, не могло скластися «електоральних традицій» [12,с.193], не могла розвиватися політична і електоральна культура.

Українська дослідниця даної проблематики Г.Циганенко [13], в цілому позитивно оцінюючи вище наведені аргументи, вважає справедливим і інше твердження, згідно якого «особливістю самоідентифікаційних стратегій» сучасних українців (а й росіян), є ідентифікація не з певною політико-ідеологічною течією, «а з ціннісними і світоглядними орієнтаціями особи», що репрезентує цю течію [12,с.194]. На нашу думку, варто погодитись із цим поглядом, що партійна позиція сучасного українського громадянина і вектор його політичної активності зорієнтований переважно на актора електорального змагання – тобто лідера, який «уособлює» ту чи іншу політичну силу. Хоча при цьому більшість респондентів усе ж

проголошують залежність своєї партійної позиції та електоральної поведінки передовсім від ідеологічних уподобань, від інтересів і цінностей, проголошуваних конкретною політичною партією.

Разом із тим, сила впливу політичної партії на розвиток громадянського суспільства визначається не формальною кількістю її членів. Адже можливі різні варіації, пов'язані із *ступенем реального ототожнення громадянина з ідеологією партії*:

– громадянин А реально підтримує ідеологію партії, відчуває її як власні переконання і формально входить до ланок цієї партії;

– громадянин Б лише формально є членом політичної партії, але не поділяє проголошуваних нею цінностей і керується здебільшого ситуативною економічною користю або соціальними перевагами, які наразі дає йому це членство;

– громадянин В повністю підтримує партійну ідеологію, але формально не входить до ланок політичної партії, не маючи таким чином повноважень реально впливати на реальні процеси становлення громадянського суспільства.

З іншого боку, партійна позиція людини може бути непостійною, ситуативною. Ситуативна партійна позиція пов'язана з тимчасовим ототожнення громадянина з певною політичною силою – у контексті тільки актуальних політичних умов. Така позиція дуже сильно реагує на маніпулятивні впливи професійних політичних акторів, на активні пропагандистські дії, що особливо посилюються перед виборами. Разом із тим, вона не створює фундаменту для *постійного* впливу політичної партії на процеси розвитку громадянського суспільства.

Натомість постійна політична позиція людини скоріше пов'язана з набутим нею політичним досвідом, з певними усталеними переконаннями і пріоритетами. Вона не так швидко змінюється, як ситуативна, забезпечує внесок в реальний вплив політичної сили на перебіг суспільно-політичних процесів: зокрема, створює підґрунтя для супротиву маніпулятивним впливам державної влади, засобів масової інформації тощо.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про політичні партії в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23..

2. Громадські об'єднання в Україні: навч. посіб. / за ред. В.М. Бесчастного. – К.: Знання, 2007. – 415 с.

3. Барков В. Специфікація громадянського суспільства в Україні / В.Барков, Т.Розова, О.Піщуліна // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/2004_html/008.htm#a.1

4. Алтынбекова Г. Гендерное измерение политического участия: новые концепции и подходы / Г.Алтынбекова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://giacgender.narod.ru/n6m1.htm.

5. Закон України «Про місцеве самоврядування», зі змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=280%2F97-%E2%F0.

6. Пущенко П. Громадські слухання по-чернігівські. Частина Перша / П.Пущенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://maidanua.org/special/vis/?p=634.

7. Рекомендации по проведению общественных слушаний / В.Т.Семяшкина, Ю.А.Паутов, Л.А.Пунегова, Е.Е.Осипова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.forest.ru/rus/bulletin/28/7.html.

8. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

9. Державне управління: навч. посіб. / А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко; За ред. А.Ф. Мельник. – К.: Знання-Прес, 2003. – 343 с.

10. Дзюба М.Т. Роль засобів масової інформації в формуванні громадської думки / М.Т.Дзюба // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2008. – № 1(1). – С.77-90.

11. Прес-реліз за результатами загальнонаціонального опитування «Політичні партії України», проведеного з 11 по 23 грудня 2003 року соціологічною службою Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua.

12. Попова О.В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / О.В.Попова. – СПб.: 2002. – 258 с.

13. Циганенко Г. Партійна ідентифікація та електоральна поведінка / Г.Циганенко // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С.61-69.

Ивченко А.Г. Основные формы выражения партийной позиции человека

Анализируются основные формы выражения партийной позиции человека. Сделан вывод о том, что необходимо различать массовую, стихийную и сознательную, инициативную гражданскую активность, которая в демократическом обществе детерминирует выражение и реализацию партийной позиции человека.

Ключевые слова: *гражданское общество, демократия, гражданская активность, партийная позиція.*

Ivchenko, O.G. Basic forms of expression of a personal party position

Analysed are basic forms of expression of a party position by a person. It is inferred that there is a need in development of a mass, spontaneous and conscious, and initiative civic engagement which determines expression and realisation of a party position of an individual in a democratic society.

Key words: *a civil society, democracy, civic engagement, a party position.*

УДК [323.232:35.075.31](477) Гороховський Д.І.

Фактори формування іміджу «губернатора»

Шляхом порівняння сутнісних характеристик іміджу «губернатора» з характеристиками іміджу політика визначаються його особливості: різноманітністю цілей формування, орієнтація на велику кількість цільових груп, можливість нейтральної валентності відносин та низької інтенсивності зв'язку з цільовими групами. Визначаються та описуються значимі для іміджу «губернатора» фактори: символічне навантаження його лідерства, персональні характеристики, спосіб рекрутування на посаду, спосіб взаємодії з місцевими елітами.

Ключові слова: *«губернатор», імідж, цільова група, спосіб рекрутування на посаду.*

Голова обласної державної адміністрації, за тих умов, що склалися в сфері регіонального самоуправління в Україні, сприймається масовою свідомістю як «голова області», як «перша особа» місцевої політики і, в деяких випадках, як уособлення регіону. Єдиним можливим конкурентом «губернатору» може вважатися голова обласної ради. Підставою для цього є те, що «губернатор» призначається вищим керівництвом країни, а голова обласної ради – обирається депутатами, які були обрані населенням області. Відтак Голова обласної ради має більшу регіональну легітимність і має певні підстави претендувати на звання центральної постаті в місцевій політиці. Проте розподіл повноважень та можливостей приводить до того, що на практиці лише в рідкісних випадках, окремим персоналіям, які займали посаду голови обласної ради, вдавалося вибороти і закріпити за собою цей статус. В Дніпропетровській області подібне вдалося, фактично, лише Павлу Лазаренко.

Безсумнівним є те, що діяльність «першої особи» в регіоні, «центру» його політики, впливає на імідж регіону в цілому. Подібний статус, що його «губернатор» отримує, фактично, мимо своєї волі зобов'язує його турбуватися і про те, як його дії відіб'ються на іміджі регіону. В сучасних умовах питання іміджу регіону отримує дедалі більшу значимість. Це обумовлено зростаючою конкуренцією країн та регіонів за такі ресурси як «робочі руки», інвестиції, транспортні потоки, туристи та ін., а також тим, що умовах «інформаційного суспільства» уявлення людей про усі процеси в значній мірі формуються засобами масової комунікації. «В зв'язку з розвитком інформаційних відносин, поруч з абсолютними факторами об'єктивної реальності, все більше значення отримує інформаційний простір, існуючий довкола регіону» [5,с.143]. Відтак імідж регіону починає

відігравати набагато більш важливу роль, перетворюючись на один з основних ресурсів, який визначає перспективи розвитку кожного з регіонів.

Слід зауважити, що дослідження іміджу «губернатора» є достатньо рідкісними в працях українських дослідників. Фактично можна говорити лише про окремі посилання на імідж «губернатора» в роботах присвячених іншій проблематиці, наприклад, іміджу регіону, як це можна побачити в роботах Л.М. Хижняка [6], чи Т. Нагорняка [2]. За умови такої нечисленності досліджень з вказаної проблематики не дивним видається той факт, що на такий елемент чи аспект іміджу регіону як постать «губернатора», поки що ніхто з числа українських вчених уваги не звертав. Нерозуміння регіональними елітами необхідності створення позитивного іміджу для регіональної влади, серед якої чільне місце посідає «губернатор», недостатнє володіння державним апаратом відповідними технологіями іміджування являє собою суттєву загрозу стабільності, консолідації та розвитку регіонів і суспільства в цілому. Це робить наше дослідження актуальним, як з теоретичної, так і з практичної точки зору. В умовах сучасних викликів інформаційного суспільства, що формується, позитивний імідж політичної влади може стати одним з суттєвих нематеріальних ресурсів регіонального управління здатних посилити реальні дії влади, зміцнити довіру населення до неї, тим самим мобілізувати громадян для співучасті в управлінні і справити вплив на ситуацію в регіональній спільноті.

Тому важливим завданням, що стоїть перед дослідниками політики стає визначення чинників розбудови іміджу регіону, зокрема і такого чиннику як імідж «губернатора». Тому метою даної статті буде визначення особливостей і факторів розвитку іміджу голови обласної державної адміністрації. Подібна мета зумовлює досягнення наступних цілей: 1) визначити особливості іміджу «губернатора» шляхом порівняння його сутнісних характеристик з характеристиками іміджу політика; 2) визначити значимі для іміджу «губернатора» фактори; 3) надати характеристику основним значимим факторам.

Поняття імідж в політичних науках має велику кількість різноманітних визначень. Одним з прикладів може бути наступне – «імідж як емоційно зафарбований психічний образ – уявлення, що має характер стереотипу, наділяє об'єкт шляхом асоціацій додатковими цінностями (соціальними, психологічними, естетичними і т.д.), які не обов'язково мають підстави в реальних якостях самого об'єкта, але володіють соціальною значимістю для тих, хто сприймає такий образ» [7,с.85]. Подібне визначення можна застосовувати і для досліджень іміджу «губернатора», проте слід відзначити, що цей тип іміджу має свої особливості. У більшості досліджень присвячених політичній іміджології говориться про імідж політика який має значення в контексті виборчих процесів. Звідси і цілком специфічний підхід до визначення та дослідження даного явища. Чим відрізняється імідж «губернатора» від іміджу політика? Перше, що слід відзначити – відрізняються як цілі, так і методи їх побудови.

Імідж політика формується в першу чергу задля перемоги на виборах і орієнтований на здобуття максимальної підтримки виборців. Для «губернаторів», в українських умовах, підтримка виборців не належить до основних завдань формування іміджу. Це імідж службовця, бюрократа. Цілі його більш різноманітні – це і просування іміджу регіону, якщо відбувається персональна ідентифікація регіону та «губернатора», це і забезпечення довіри та підтримки зі сторони регіональної спільноти. Дуже важливим є також те, що для «губернатора» притаманна орієнтація на

більшу кількість цільових груп з різноманітними потребами та запитами. До них можна віднести мешканців регіону, представників бізнесу – можливих інвесторів до регіональної економіки та ін. Сукупність цільових груп, на яких може справити вплив імідж «губернатора» можна умовно поділяти на дві групи: зовнішні та внутрішні. До числа зовнішніх в цьому випадку належать: органи і представники центральної влади; центральний апарат всеукраїнських політичних партій; представники міжнародних організацій (фінансових інституцій тощо); можливі інвестори; «зовнішні» по відношенню до регіону ЗМІ (міжнародні, загальнонаціональні), хоча їх важливість обумовлена в першу чергу тим, що самі по собі вони є каналом комунікації, який може сприяти поширенню позитивного враження про регіон, вирішенню завдань по іміджбілдінгу. До числа внутрішніх належать: місцевий бізнес; мешканці регіону.

Для відносин в рамках зв'язки політик – виборець характерна висока увага до валентності відносин, яка має бути позитивною. Щодо «губернатора», то йому достатньо нейтрального відношення зі сторони, наприклад, центрального апарату всеукраїнських політичних партій.

Політик орієнтується на високу інтенсивність зв'язку, оскільки це може забезпечити його перемогу над конкурентом. У «губернатора» немає конкурентів в боротьбі за прихильність місцевого бізнесу та мешканців регіону, тому йому достатньо мінімального рівня інтенсивності. Хоча стосовно зовнішніх цільових груп, то тут він змагається за увагу з головами іншими регіонів.

Ще однієї відмінністю є різне ставлення до постійності зв'язку. Політик орієнтується на певну дату виборів, тоді як «губернатор» такої дати немає і змушений постійно докладати зусиль по вибудовуванню свого іміджу і зацікавлений в максимальній постійності зв'язку, що виникає між ним та представниками цільових груп. Це накладає свій важливий відбиток і на формування іміджу – «губернатор» не може давати таку кількість обіцянок як політик, оскільки його неодмінно запитають про їх виконання.

Що стосується функцій, які виконують іміджі політика та «губернатора», то тут можна спостерігати значну подібність. Наприклад Г. Почепцов [4,с.47 – 48] виокремив три функції іміджу:

1) ідентифікації (імідж – це стереотип, тому його можна миттєво співвіднести з конкретною особою, адже він задає уже апробовані шляхи ідентифікації. Об'єкт стає таким, що легко упізнається);

2) ідеалізації: імідж намагається бажане видати за дійсне, причому в обох випадках виконує ще й третю функцію –

3) протиставлення, оскільки будується системно, виходячи з уже існуючих іміджів (будь–яка характеристика стає яскравішою у порівнянні з протилежною).

Ці три функції є важливими і для іміджу «губернатора», хоча функція протиставлення є менш важливою, оскільки важче знайти протилежні характеристики. Втім значимим є фактор часу. Для особи, яка щойно призначена на посаду голови обласної державної адміністрації припустимим і цілком доречним є протиставлення характеристикам свого попередника. Такими характеристика можуть бути, наприклад, місцевий – столичний, господарник – політик, самостійний – ставленик, промисловик – чиновник, сильна рука – ліберал і так далі. В той же час тривале перебування на посаді позбавляє «губернатора» можливості будувати свій імідж з використанням протиставлення своєму попереднику і єдиним варіантом стає протиставлення «губернаторам» інших регіонів. Проте таке протиставлення є малоефективним в силу обмеженості ідентифікації іміджу «губернатора» територією певної області.

Щодо структури іміджу, то тут можна виокремити наступні складові:

1) соціальні характеристики, тобто статус лідера, пов'язаний не тільки з його офіційною позицією, а й з походженням, статками тощо; зв'язки лідера з соціальними групами, чиї інтереси він репрезентує та чиєю підтримкою користується;

2) символічне навантаження: лідери стають символами певних ідеологій, певного політичного напрямку;

3) персональні характеристики лідера (фізичні, психофізіологічні особливості, характер, тип особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень тощо) [1, с.118].

Стосовно цих складових, то найбільш важливим може бути символічне навантаження. Якщо лідеру вдається перетворитись на символ регіонального патріотизму то в підсумку вдається створити міцний імідж, який легко ідентифікується громадянами.

Безумовно дуже важливе значення для формування іміджу голови обласної державної адміністрації мають його персональні характеристики. Тобто його зовнішній вигляд, стиль поведінки, спосіб прийняття рішень, інтелектуальний рівень, воля, вміння публічних виступів, біографія, темперамент, бажання, інтереси, переконання, прагнення, взагалі – індивідуальні та професійні риси. Також для іміджу «губернатора» важливими є результати його роботи. Для цього в його іміджі, як в ідейно–сенсовому проекті, в інтегрованому вигляді повинні міститись, і очікування та сподівання народу, і самопрезентація влади, здатної їх реалізувати. Він обумовлений такими сукупними факторами, як суб'єктивне сприйняття масовою свідомістю символічних конструкцій, які презентуються владою, в яких суспільство вбачає значимі для себе цілі і цінності; а також виконання владою своїх обіцянок на практиці.

Це передбачає, по–перше, вивчення і усвідомлення владою інтересів регіональної спільноти; по–друге, представлення їх у вигляді єдиного ідейно–сенсового проекту; по–третє, прийняття і виконання на цій основі реальних політичних рішень і програм; по–четверте, формування у населення наміру діяти в в їх руслі, беручи участь, разом з владою в реалізації генерального проекту. Засобами є соціологічні опитування, інформування, переконання і рекламування, різноманітні PR–кампанії, а методами — привабливі для населення програми здійснення наміченого. Ці фактори можна віднести до суб'єктивних, тоді як більш важливими в рамках даної публікації є фактори та характеристиками об'єктивні, які випливають з структурних умов діяльності «губернатора».

Визначаючи характеристики та фактори діяльності «губернатора» даного типу не можна оминути увагою спосіб отримання ним своїх повноважень. Наприклад, для Дніпропетровської області часів президентства Віктора Ющенко традиційними були закиди в «нашесті» «губернаторів–варягів», в якості яких розглядалися Юрій Єхануров та Віктор Бондар. Призначення «губернатора» на посаду центральним органами влади провокує проблеми у відносинах та взаємодії «перших осіб» регіонів з регіональними елітними спільнотами, які відбиваються на іміджі як «губернатора», так і регіону в цілому . «Проблема «першої особи» залишається найбільш значущою для регіональних еліт, починаючи з їх зародження в радянські часи» [3]. Саме по собі призначення на посаду не вкорінених в регіоні «варягів» болюче сприймається регіональною спільнотою. До того ж це можна вважати «ударом» по іміджу регіональних еліт

і регіону в цілому. Призначення «губернатора» не з числа представників регіону свідчить про слабкість місцевих еліт, їх неспроможність відстояти свої позиції перед центром, а відтак і про вторинність регіону, якого переводять з суб'єктів політики в статус об'єкта.

Призначення «губернатора» містить в собі ще один фактор ризику для іміджу регіону. Надісланий центром «варяг» може успіху чи невдачі у справі вкорінення в регіоні – знаходження спільної мови з місцевими елітами. Варіантами розвитку подій може бути налагодження компромісу, пряма конфронтація та прихована конфронтація. Відмінність між прямою та прихованою конфронтацією, це відмінність між прямим протистоянням, яке виливається у вотуми недовіри зі сторони обласної ради, відсутність співпраці, інформаційне протистояння, та опосередкованими зусиллями по дискредитації «губернатора» в очах як регіональної спільноти, так і осіб відповідальних за його призначення.

Конфронтація будь–якого з типів є шкідливою для іміджу «губернатора» і в більшості випадків – регіону. Відкрита конфронтація веде до дестабілізації ситуації і додає до іміджу «першої особи» такі риси як відчуженість, невміння йти на компроміси, знаходити спільну мову, налагоджувати співпрацю, залучати союзників, формувати партнерські відносини. В рідкісних випадках пряма конфронтація може піти на користь іміджу регіону, оскільки може продемонструвати злагодженість регіональної еліти, її дієвість та рішучість, яка проявилася, зокрема, у протистоянні «чужинцеві».

Прихована конфронтація веде до дискредитації «губернатора» і нав'язування йому іміджу «неприємного сюрпризу», «парашутиста», який спущений зверху, побоюється лише свого керівництва і думає лише над тим, як задовольнити його забаганки, «временщика», який «сидить на чемоданах», і прагне швидше повернутися в столицю чи на свою малу батьківщину.

Найбільш прийнятним варіантом розвитку подій є знаходження компромісу та налагодження партнерських відносин. «Губернатори» є політичними фігурами і неодмінно потрапляють в центр автономних політичних систем і процесів на регіональному рівні. Тому потрапляння на цю позицію конфліктної фігури є вкрай несприятливим варіантом. Проте і компроміс з місцевими елітами не означає остаточно вирішення усіх проблем. Перед «губернаторами» постає складне завдання не просто примирити місцеві еліти зі своєю появою, але й виступити для них фактором інтеграції, об'єднати їх. Тобто другим фактором ризику для іміджу «губернатора» виступає його здатність створити цілісну місцеву еліту, об'єднати її довкола себе. Сам компроміс «губернатора»–«варяга» з місцевими елітами може вилитись або в нейтралітет, або в союзницькі відносини. Подібне ж завдання постане і перед «губернатором» – вихідцем з регіону. Можливо для нього завдання інтеграції регіональних еліт може бути навіть більш складним, адже як представник цього регіону він вже має певні тривкі, усталені зв'язки з певними місцевими елітними групами. Це допоможе йому у входженні в місцевий політикум, проте може відштовхнути від нього решту груп, які побачать в цьому посилення позицій своїх конкурентів.

Проблема в тому, що «губернатори», які приходять в регіон через процедуру наділення повноваженнями виявляються позбавленими самостійного політичного капіталу, який вони могли б отримати, якби потрапляли на свої посади через вибори. В Україні свого часу було знайдено два шляхи вирішення цієї проблеми. Згідно з першим, «першою

особою» в області призначали того, хто став головою обласної ради. Згідно з другим, новопризначений голова ОДА ініціював, або просто використовував слушну нагоду, перевибори когось з депутатів обласної ради для того, щоб отримати відповідний мандат і заручитись підтримкою мешканців області. Не маючи такого мандату, напряму отриманого від виборців «губернатори» є менш захищеними і більш залежними від місцевих еліт. Без їх підтримки «губернаторам» важко зайняти потужні позиції в регіоні і виступити інтегральною фігурою для місцевих еліт.

На сьогоднішній день можна говорити про три види політичного капіталу, яким «губернатори» можуть володіти і використати для зміцнення своїх позицій в регіоні. Перший тип капіталу вони отримують від центральних органів влади – Президента та уряду. З ним «губернатори» пов'язані не тільки призначенням на посаду але й тією довірою та підтримкою яку вони можуть чи не можуть отримувати в процесі своєї діяльності. Якщо персона голови ОДА була предметом компромісу між різними групами впливу на рівні центральної влади і з його призначенням швидше миряться ніж підтримують, то тоді цей тип капіталу може бути достатньо слабким. Другий тип капіталу пов'язаний з впровадженням пропорційного принципу виборів депутатів, а тепер вже й мерів, до органів місцевого самоврядування. Відтак місцеві еліти зазнали достатньо суттєвої структурації за ознакою партійної належності. Тому партійність «губернатора» може надати йому достатньо суттєвий політичний капітал, звісно в залежності від електоральних симпатій кожного з регіонів.

Таким чином партійність голови ОДА може бути фактором як посилення його позицій, так і послаблення. Відмінним від партійного капіталу є елітний, який «губернатор» отримує в тому випадку, якщо є представником місцевих потужних елітних груп і сприймається як їх представник. Звісно, що найбільш оптимальним варіантом розвитку подій є наявність у «губернатора» усіх трьох типів політичного капіталу, зважаючи на те, що жоден з них не є таким, що виключає можливість наявності іншого.

В будь–якому випадку «губернатори» потрапляють в центр автономних політичних систем на регіональному рівні, тому на їх імідж впливає також низка структурних факторів притаманних самій системі. До їх числа можна віднести: виборчу формулу, електоральну лояльність населення області, наявність чи відсутність потужної опозиції, наявність політичного діалогу між інститутами влади, партіями та інститутами місцевого самоврядування, розвиненість «третього сектору» та його активність в політиці.

Іміджу «губернатора» відрізняється різноманітністю цілей його формування і орієнтацією на велику кількість цільових груп з різноманітними потребами та запитами. Імідж «губернатора» не вимагає обов'язкової позитивної валентності відносин та високої інтенсивності зв'язку з усіма цільовими групами. Проте підвищеними є його вимоги до постійності зв'язку, оскільки «губернатор» не має певної конкретної дати яка має бути вирішальною в рамках його зв'язку з цільовими групами, тому є зацікавленість в максимальній постійності зв'язку.

Значимим для іміджу «губернатора» є символічне навантаження його лідерства, персональні характеристики. Окрім цих факторів, які слід віднести до суб'єктивних, важливими є об'єктивні, які випливають з структурних умов діяльності «губернатора». До них можна віднести спосіб рекрутування на посаду, знаходження спільної мови з місцевими елітами, здатність «губернатора» створити цілісну місцеву еліту, об'єднати

її довкола себе. З цією метою можуть бути використані три типи капіталів – владний, партійний, елітний.

Список використаних джерел

1. Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков / Под. ред. Е.В. Егоровой–Гантман.– М. : Об–во «Знание» России, 1994. – 365 с.

2. Нагорняк Т. Бренди країн світу. Імідж українських регіонів у контексті розбудови бренда «Україна» [електронний ресурс] / Т. Нагорняк // Режим доступу до статті: http://www.social–science.com.ua

3. Подвинцев О.Б. Губернаторы–»варяги» и региональные политические элиты в современной России: условия и тенденции взаимодействия [електронний ресурс] / О.Б. Подвинцев // Режим доступу до статті: http://www.democracy.ru

4. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Георгий Почепцов.– М.: «Рефл–бук», К.: «Ваклер», 2000. – 352 с.

5. Таранова Ю. В. Специфика формирования имиджа региона в условиях информационного общества / Ю. В. Таранова // Средства массовой информации в современном мире. Молодые исследователи: Материалы VII межвузовской научно–практической конференции студентов и аспирантов (28 февраля – 1 марта 2008 года) / Под ред. Л. П. Громовой; сост. О. А. Никитина. – СПб. 2008. – С. 143 – 145.

6. Хижняк Л.М. Конструювання іміджу регіону як шлях виходу з соціально–економічної кризи [електронний ресурс] / Хижняк Л.М. // Соціальні технології – 2009. – № 42. – Режим доступу: http://www.m–economy.ru/art.php3?artid=23236#ftn1

7. Шашлов М.Н. Политический имидж как актуальный предмет исследования / М.Н. Шашлов // Актуальные проблемы политологии: Сборник научных работ студентов и аспирантов Российского университета дружбы народов. – М. : МАКС Пресс, 2001. – С. 84–92.

Гороховский Д.И. Факторы формирования имиджа «губернатора»

Путем сравнения сущностных характеристик имиджа «губернатора» с характеристиками имиджа политика определяются его особенности: разнообразие целей формирования, ориентация на большое количество целевых групп, возможность нейтральной валентности отношений и низкой интенсивности связи с целевыми группами. Определяются и описываются значимые для имиджа «губернатора» факторы: символическая нагрузка его лидерства, персональные характеристики, способ рекрутирования на должность, способ взаимодействия с местными элитами.

Ключевые слова: *«губернатор», имидж, целевая группа, способ рекрутирования на должность.*

Gorokhovskiy, D.I. Factors forming the image of «governor»

By comparison the essential characteristics of the image of «Governor» with the characteristics of the image of politics is defined by its features: a variety of purposes formation, the orientation of the large number of target groups, the possibility of neutral valence and low–intensity relations with target groups. Identifies and describes important for the image of «Governor» factors: the symbolic value of his leadership, personal characteristics, method of recruitment to the post, a way to interact with the local elites.

Key words: *«Governor», image, target group, method of recruitment for the position.*

УДК 004.738.5:070

Федорчук Л.П.

Вплив «народної журналістики» на розвиток традиційних ЗМІ

Визначено вплив «народної журналістики», представленої переважно авторами блогів, на професійну журналістику. Блогосфера розглядається як один з видів ресурсу Інтернету. Визначено основні особливості її функціонування. Автор доводить, що блоги не є засобами масової інформації, але вже впливають на розвиток українських традиційних та Інтернет–ЗМІ.

Ключові слова: *блог, відеоблог, блогосфера, Інтернет, концепція Web 2, «народна журналістика» («громадянська»), контент, засоби масової інформації, засоби масової комунікації, традиційні ЗМІ.*

В останнє десятиліття, коли світ заговорив про цифрову революцію, про панування Інтернету, популярність нових медіа, в експертному середовищі лунають заяви про можливу кризу традиційних ЗМІ. Споживач все частіше обирає ноутбук або мобільний телефон, аби дізнатися те, що його цікавить саме в цей момент. З іншого боку, Інтернет породив появу активних аудиторій – користувачів, які не лише добре знаються на техніці, але й перебрали на себе функцію творців змісту. Такі активні аудиторії, виконуючи частину творчих і мінімум соціальних функцій журналістів, з легкістю знаходять своїх споживачів у мережі Інтернет.

У XX ст. створювати і розповсюджувати новини могли практично лише журналісти. Сьогодні світові ЗМІ втратили монопольне становище: в Інтернет ринулись мільйони людей, котрі публікують статті, фотографії, аудіозаписи і відеоролики. Завдяки стрімкому розвитку технологій практично кожен бажаючий тепер може публічно «самовиражатися», розміщуючи свої матеріали в Інтернеті.

Таким чином, пасивний ще кілька років тому споживач медіапродукту став активним його творцем. Дослідники цього процесу вже запропонували називати сучасного користувача просьюмером (від анг. *producer* – виробник і *consumer* – споживач). При цьому такі активні споживачі цікавляться і довіряють все більше інформації від такого ж блогера, як самі, аніж від акули пера.

Блогосфера – не ЗМІ.

Перш ніж визначити зони взаємодії і реальність впливу блогосфери або «народної журналістики» на існуючі ЗМІ, варто з'ясувати природу цього інтернет–ресурсу.

Інтернет – це простір різних видів соціальної комунікації. Автори московського посібника «Інтернет–ЗМІ: Теорія і практика» поділяють всі ресурси в Інтернеті на три види: засоби спілкування (пошта, соціальні мережі, ICQ), комерційні операції і інформаційні ресурси. ЗМІ – це ресурси саме останньої групи. При цьому для чіткого розмежування ЗМІ в мережі і блогів зазначимо, для для Інтернет–ЗМІ обов'язковими є всі основні ознаки масової комунікації як такої. Тобто це *регулярна* інформація про життя *соціуму*, продукована *професіоналом*. Аудиторія ЗМІ *численна*, анонімна. Щодо медіаефектів, то вони насамперед *пізнавальні, ціннісні*. Правда, у Інтернет–ЗМІ є три родові ознаки, що відрізняють їх від традиційних ЗМІ – це гіпертекст (або глибина змісту – система гіперпосилань, що поглиблюють і доповнюють інформацію основного тексту), конвергентний контент (представлений на різних медіаплатформах) і інтерактивність (взаємодія з користувачем).

Учасник блогосфери або дописувач соціальної мережі не є автором медіапродукту, що має зазначені вище характеристики. Це не професіонал переважно (хоча чимало журналістів сьогодні мають власні блоги), його повідомлення не є регулярними (і відповідно очікуваними аудиторією), зміст цих повідомлень не є в більшості суспільнозначимим (це переважно суб'єктивні записи на зразок щоденникових) і різної тематики, а споживач його продукту не є масовим.

Отже, блогосфера – це не ЗМІ. Хоча це твердження в науці не є безапеляційним. Відомий дослідник інтернет–журналістики Марк Дезе (Mark Deuze), наприклад, дає більш широке трактування медійного поля Інтернету. Він зараховує до професійної журналістики такі інтернет–ресурси:

- mainstream news sites – сайти, що розповсюджують новини, наприклад,CNN, BBC;
- index and category sites – сайти, що індексують і класифікують інформацію, наприклад Yahoo!;
- meta and comment sites – метамедійні сайти, що місять в собі суто журналістські експертні ресурси;
- share and discussion sites – сайти, що існують для обміну інформацією і дискусій, до яких належать і блоги.

Зазначимо, що американські дослідники значно ширшого змісту надають і поняттю «народної журналістики», але про це далі.

Відокремивши блогосферу від ЗМІ, в тому числі і інтернет–ЗМІ, ми розуміємо її як частину іншої концепції комунікації в Інтернеті. Це Web 2.0 – концепція і технологія, що успішно функціонує в мережі Інтернет. Йдеться про сукупність контенту, що створюється споживачами – user generated content. На сьогодні всесвітньо відомими проектами Web 2.0 є Myspace, YouTube, Livejournal, iTunes, Wikipedia, сервіси Google, Yahoo та ін.

Портрет світової блогосфери

Найчастіше блог – це запис власних думок чи спостережень. Найближче цей спосіб самовираження споріднений, а можливо і став

логічним продовженням, щоденникових записів. Блоги переважно функціонують у двох варіантах – текстовому і відео. Перший є записом з або без статичної ілюстрації. Відеоблог – це ролик, що створений за певними технічними параметрами. Існують також фотоблоги, музичні (музичні файли) і блогкастинги (контент викладається у вигляді MP3–файлів).

За версією газети «Вашингтон профайл» (англ. *Washington Profile*), першим блогом вважають сторінку Тіма Бернса–Лі, де він, починаючи з 1992 року, публікував новини. Широке використання блогів розпочалося з 1996 року. У серпні 1999 року комп'ютерна компанія «Pyra Labs» із Сан–Франциско відкрила сайт Blogger. Це була перша безкоштовна блогова служба. Згодом Blogger був викуплений компанією Google.

Перші відеоблоги з'явились у 2000 р. – старший дослідник Університету Бергена (Норвегія) Едріан Майлз зробив перший щоденниковий відеозапис для Інтернету. Він же запропонував для таких записів термін «вог» (vog). У 2003 р. Ларс Ріске запустив перший німецький відеоблог The Netshow, що був мережевою версією телешоу. Майже через рік американець Стів Гарфільд, автор книги «Секрети онлайн–відео для побудови вашого бізнесу» запустив свій проект і оголосив 2004–й роком відеоблогу. Того ж 2004–го було відкрито групу відеоблогінгу на порталі Yahoo. За рік число її учасників сягнуло тисячі, а у 2005 р. відбувся перший Vloggercon – конференція відеоблогерів у Нью–Йорку. Вже у 2006 р. на сервіс відеоблогінгу Youtube щодня завантажували понад 65 тисяч відеороликів. Того ж таки року у Сан–Франциско було засновано першу щорічну премію за найкращий відеоблог The Vloggies. А найвідоміший у світі портал OhmyNews влітку 2010 р. зорганізував Всесвітній форум громадянських журналістів (Сеул, 27–30.06.2010).

Вимоги до ролику блогера є і змістові і технічні. Щодо ідеології будь–якого відеоблогу, то вона виражається досить лаконічно – мінімум офіціозу, максимум власного неповторного стилю. А от форма – це максимум 5–6 хвилин відео (змонтованого або записаного одним потоком), відзнятого на цифровий фотоапарат або камеру.

У щорічному звіті Media Survey за 2009 р., що відображає рівень розвитку ринку ЗМІ, були опубліковані результати дослідження світової блогосфери. Виявляється, майже половина американців і канадців, що мають власний блог і постійно оновлюють на ньому інформацію, вважають себе справжніми журналістами. Попереднього року таких було лише третина.

Серед професійних блогерів кожен п'ятий заробляє на існування саме своєю сторінкою. Хоча у 2008 р. цей показник був 16%.

В той час, коли 68% блогерів переглядають повідомлення собі подібних, серед журналістів традиційних медіа лише третина цікавиться мережевою журналістикою. Відповідно половина блогерів переконана, що мережа – повноцінне джерело інформації, а серед професійних журналістів лише кожен п'ятий вважає, що мініблоги містять в собі якийсь інформаційний привід.

Блогерська лихоманка вже досягла і Уанету. За період 2006–2007 рр. українська блогосфера виросла на 66%. І в наступні роки відсоток цей не зменшувався (таб.1).

Таблиця 1
Динаміка росту української блогосфери

	Рік				
Показник	2006	2007	2008	2009	2010
Число блогів, тис.	8	1	2	4	500
	3,5	25,4	00	20	

Найбільше українських блогів розміщено на LiveJournal.com. А найбільший ріст спостерігається на Twitter.com: за друге півріччя 2009 р. число українських акаунтів на ньому зросло у 9 разів і вже перевалило за 5 тисяч. Серед цих акантів 90% – активні, тобто такі, що містять не менше 5 записів і оновлюються хоча би раз за останні 3 місяці.

На кінець 2009 р. в мережі вже було 500 тисяч українських блогів. Це інформаційне середовище, з яким доведеться рахуватись. Сьогодні ще цю тенденцію можна ігнорувати і не помічати, але вже завтра блоги загрожують стати основним каналом комунікації. Нерозуміння законів, за якими живе ця сфера інтернет–товариства, ігнорування їх надбань може мати серйозні наслідки для існуючого медіапростору загалом.

Існуючі і прогнозовані впливи «народної журналістики» на роботу ЗМІ

Власники традиційних медіа відчули насамперед економічні наслідки буму «народної журналістики». Щороку зростає обсяг інтернет–реклами, відповідно знижуються фінансові показники газет, радіо і телебачення. Зрозуміло, що коло творців медіапродукту зростає за рахунок зменшення споживачів. Споживач медіапродукту все більше часу проводить перед монітором, а не екраном чи газетною полосою.

Власне в цій ситуації єдиним виходом було залучити «народну журналістику» до справ професійних. І прикладів тому чимало. У різний спосіб співробітничають з блогерами і CNN, і BBC. При цьому навіть навчають «громадянських журналістів» знімати відеоролики певного формату і заохочують матеріально авторів найкращих, які потрапили до телеефіру. Французька газета Le Monde пропонує читачам заводити блоги на своєму сайті. Німецький журнал Bild доволі дорого купує фото у «народних журналістів».

В Україні подібні приклади теж непоодинокі. Національні канали, які ще три роки тому ні за яких умов не використали б неякісне home video, сьогодні ілюструють інформацію і відео з інтернет–сайтів, і навіть, відзнятим на мобільний телефон. Якість програла оперативності і ексклюзивності інформації.

Найпопулярніші інформаційні сайти сьогодні пропонують своє товариство блогерів і активно співробітничають з найбільш читабельними авторами («Українська правда», «Радіо «Свобода» та ін..). Провідні українські портали I.UA, Meta.ua, Online.ua теж відкрили сервіси блогів.

В мережевій журналістиці редактором є читач, свідок події, той хто знає більше ніж автор. Він доповнює, або редагує його повідомлення.

Читачі контенту і визначають значимість тієї чи іншої новини – відвідуваність сторінки чи поширення інформації в мережі – найкращий тому доказ.

А тепер узагальнимо сказане. Вплив «народної журналістики» на традиційну вже очевидний. Серед позитивних тенденцій визначаємо наступні.

- Розширення поля обговорення. Адже вплинути на автора в соціальній мережі чи будь–якій іншій платформі, що базується на технології Web 2.0 практично неможливо. Таким чином до мінімуму зводиться цензура. Професійний журналіст, залежний від редакційної політики, влади чи засновника ЗМІ, має більше ймовірності бути зацікавленим у певному висвітленні події чи проблеми, аніж рядовий блогер. Досвід висвітлення і обговорення у блогосфері подій російсько–грузинської війни у серпні 2008 р. показав, що на відміну від традиційних російських ЗМІ, у соціальних мережах був наявний весь спектр політичних поглядів і були доступні повідомлення безпосередніх свідків воєнних дій.

- Збагачення інформаційного поля. Адже сьогодні першими іноді повідомляють про подію не традиційні ЗМІ, а саме «народні журналісти» на своїх блогах чи інших сервісах.

Але впливи є і негативні.

- Падає якість розповсюджуваної інформації, адже автор повідомлення на персональному сайті фактично ніякої відповідальності за її точність і об'єктивність не несе. Як правило «народний журналіст», не обізнаний ні ж професійною етикою журналіста, ні з принципами корпоративної відповідальності. У нього немає мотивації перевіряти інформацію чи замислюватись про наслідки розповсюдження дезінформації.

- З юридичної точки зору ні в Росії, ні в Україні блоги не визнаються інтернет–ЗМІ, тобто питання відповідальності за розповсюдження інформації, а вона потенційно може нанести і моральну. І суспільну шкоду, залишається невирішеним.

- «Народна журналістика» позбавлена функцій соціального контролю, що притаманна традиційним ЗМІ. Найчастіше це спосіб самовираження і не більше. Про створення суспільної думки і формування реального впливу на життя соціуму не йдеться.

Тож і виходить, що сьогодні навряд чи будь–який проект Web 2.0 здатен замінити діяльність професійних журналістів. Суспільство потребує точної інформації і професійної аналітики.

В той же час журналістське середовище в Америці має чітко сформоване значно ширше уявлення про «народну, громадянську журналістику». Мова йде не про блогера, це професійний журналіст, який усвідомлює своє нове покликання в контексті розвитку новітніх технологій. Це автор, який професійно пише з позицій «народного» журналіста.

Ед Арноун (Ed Arnone), професор університету Майамі (США), один з піонерів руху народної журналістики в США, чітко окреслив принципи такої журналістики. Вони відображають американську ментальність, але є показовими з точки зору зміни пріоритетів.

1. Думати про людей в першу чергу як про громадян, потім вже як про споживачів «продукту».

2. Формулювати проблему в загальнозрозумілих термінах (не в експертних, не в інституціональних, не в ідеологічних). Роби все можливе,

використовуй все, що маєш, аби дізнатися, як громадяни хочуть обговорити цю ситуацію.

3. Пам»ятати, що важлива і пріоритетна задача служби новин в демократичному суспільстві – допомагати створювати публічний простір. У цьому просторі суспільство могло б покращити своє розуміння найважливіших подій і вирішити, яким шляхом ВОНО хоче рухатись. Це ще один шлях, де журналіст може допомогти суспільству розвиватися, окрім підвищення якості своєї репортерської праці.

4. Презентувати новини, історії з «громадянської» точки зору. Це означає, що має прозвучати ще одне питання: «Що ми разом можемо зробити щодо цього?». Недостатньо питати себе: «Що я можу зробити?» або «Як це вплине на мене?». Так само недостатньо ставити питання: «А що влада, уряд може зробити в цій ситуації?». Треба розбудити глядача, читача і слухача. Питання про колективні зусилля надзвичайно важливі.

Таким чином Ед Арноун декларує зміну способу мислення, підходів журналіста до своєї щоденної роботи. Мета нової журналістики, за його словами, – щоб «наші журналістські звички, рефлекси і практики» стали більш «народними» чи «громадянськими».

Американці усвідомили що спілкування у мережі формує різні – від дрібних до великих – співтовариства і їхню думку не можна не враховувати з одного боку і не стимулювати до публічності з іншого. В Україні таке усвідомлення ролі журналіста ще не прийшло.

Сьогодні найбільше, що дозволяють собі традиційні українські ЗМІ, це використання відео або повідомлення «свідка», який виклав свої матеріали на власній сторінці. Або ж блогосфера використовується як джерело контактів для пошуку очевидців якоїсь події. Третій варіант – відомі журналісти викладають на своїх блогах власне бачення окремих подій чи проблем, нерідко посилаючись на матеріали, що залишились «поза кадром» чи за межами статті.

Сьогодні соціальні мережі і блогосфера не є засобами МАСОВОї комунікації. Це ресурси Інтернету, що виконують насамперед комунікативну і самоідентифікуючу функції. Але їх вплив на традиційні ЗМІ і інтернет–ЗМІ вже очевидний. Якщо журналістика в США, наприклад, за останні три роки якісно змінилась, наблизившись до інтересів і принципів «народної журналістики», то в Україні поки що вплив обмежений. Це або механізм пошуку свідків, або поштовх до ідентифікації першоджерел.

Список використаних джерел

1. Интернет–СМИ: Теория и практика: Учеб. пособие для студентов вузов/ Под ред..М.М.Лукиной. – М.:Аспект Пресс, 2010. – 348 с.

2. Deuze M. The web and its journalisms: Considering the consequences of different types of newsmedia online. New Media & Society. Sage, 2003. P. 211.

3. Шинкаренко О. Відеоблогінг: запекле полювання на глядачів [*Електронний ресурс*]// Телекритика: [сайт] – Режим доступу: http://www.telekritika.ua/internet/2010–11–25/57849. – Назва з екрана.

4. Интернет–журналистика новое будуще СМИ[*Електронний ресурс*]// Poplavoc.ru: информационное интернет–агентство: [сайт] – Режим доступу // http://www.poplavoc.ru/web2/internet–zhurnalistika–novoe–budushchee–smi.html (05.04.2010) – Назва з екрана.

5. Блогосфера Украины[*Електронний ресурс*]// Internetua: [сайт] – Режим доступу: http://internetua.com/blogosfera–ukrain (17.06.2009). – Назва з екрана.

6. Эд Арноун: гражданская журналистика — это не сервисы, а философия [*Електронний ресурс*]// Silamedia: [сайт] – Режим доступу http://silamedia.ru/2010/07/arnone–principles/ – Назва з екрана.

7. Эд Арноун: гражданская журналистика — это не сервисы, а философия [*Електронний ресурс*]// Silamedia: [сайт] – Режим доступу http://silamedia.ru/2010/07/arnone–principles/ – Назва з екрана.

Федорчук Л.П. Влияние «народной журналистики» на развитие традиционных СМИ

Определено влияние «народной журналистики», представленной преимущественно авторами блогов, на профессиональную журналистику. Благосфера рассматривается как идин из видов ресурсов Интернету. Определены основне особенности ее функционирования. Автор доводит, что блоги не являються средствами массовой коммуникации, однако влияют на развитие украинских традиционных и Интернет–СМИ.

Ключевые слова: *блог, видеоблог, благосфера, Интернет, концепция Web 2, «народная журналистика» («гражданская»), конвент, средства массовой информаци, средства массовой коммуникации, традиционные СМИ.*

Fedorchuck, L.P. Impact of «Public Journalism» upon Traditional Mass Media Development

The article defines an impact of «public journalism», mostly represented by blog authors, upon professional journalism. Web blogs are considered as one of types of Internet resource. The article describes its basic function peculiarities. The author proves that blogs have nothing to do with mass media, though already have an impact upon the development of Ukrainian traditional and Internet mass media.

Key words: *blog, video–blog, blog–sphere, Internet, concept of Web 2, «citizen journalism»(«civil»), convention, mass media, traditional media.*

УДК 342.38

Танчук Н.В.

Формування методологічних засад вітчизняних регіональних досліджень

Аналізується методологічні засади, стан та перспективи розробки регіональної політики України, принципи її формування. Зроблено висновок, що саме регіональні еліти забезпечують через реалізацію безпосереднього управління регіональним розвитком формат участі громадян конкретного регіону у загальнонаціональних політичних проектах, в тому числі й у їх інтегральному результаті – державотворенні.

Ключові слова: *держава, регіон, регіональна політика, громадянське суспільство, політична культура.*

Регіональна проблематика в цілому та регіональна політика зокрема є предметом дослідження багатьох наукових дисциплін. Такий міждисциплінарний характер регіональних досліджень цілком пояснює ту обставину, що окремі дисципліни досягли більших успіхів у вивченні регіональних проблем. Зокрема, йдеться про економіку та економічну географію, у межах яких регіоналістика виступає як галузева теорія. Саме цими дисциплінами розвивалися перші регіональні дослідження на початку двадцятого сторіччя на Заході та Росії. За радянських часів подібні дослідження також проводились, але вони були відповіддю на соціальне замовлення імперської політики центру. Тому у цій праці теоретико–методологічні засади дослідження регіональної політики України ми аналізуємо, розпочинаючи з проголошення країною незалежності.

Одним з перших авторів, який взявся за вивчення регіональної проблематики в Україні, був Н.Г. Чумаченко. В своїй роботі «Региональная политика в Украине» (Донецьк, 1993) автор наголошує на необхідності формування нового наукового напрямку, нової наукової дисципліни – регіональної політики, формулює її предмет, принципи та напрямки. Виокремлюючи економічний, соціальний, науково–технічний, екологічний, гуманітарний, національний, навіть зовнішньоекономічний, зовнішньополітичний та оборонний напрямки регіональної політики, дослідник головну увагу приділяє економіці. У другій роботі «Самоврядування та самофінансування регіонів»(Київ, 1994), що вийшла за редакцією Н.Г. Чумаченка, виокремлюються з урахуванням географічних, історичних, економічних, етнографічних та інших факторів дванадцять регіонів України та досліджуються питання їх соціально–економічного розвитку.

Також у 1994 році вийшли у світ роботи Поповкіна В.А., Калитенко А.П., Розинки В.О. «Рівні соціально–економічного розвитку регіонів України» (Київ, 1994) , Ткачука І.Г. «Економічна самостійність регіону»

(Київ, 1994), а також «Регионы Украины: поиск стратегии оптимального развития» за редакцією проф. Голікова А.П. (Харків, 1994). Остання заслуговує на особливу увагу, являючи собою колективний труд фахівців у галузі економічної географії, які наряду з дослідженням структури народного господарства України, розміщення і територіальної організації її виробничих сил, методологічних питань регіональної економічної політики та районування, вивчають комплекс економічних, соціальних та політичних проблем регіонального розвитку.

Саме у 1994–1995 роках питання формування засад регіональної політики набуло державної ваги, що зумовило проведення низки науково–практичних конференцій з відповідної проблематики, в яких брали участь фахівці з економіки, історії, географії, соціології, політології та державного управління. Результати цих конференцій були оприлюднені у наступних збірниках наукових праць: «Адміністративно–територіальний устрій України крізь призму інтересів регіонів та держави» (Харків, 1994), «Соціальні процеси в регіонах України. Регіональне самоврядування: проблеми реалізації владних відносин» (Харків, 1994), «Соціально – економічні проблеми управління розвитком регіону в умовах трансформації економіки» (Львів, 1994), «Региональное развитие Украины: проблемы и перспективы» (Харків, 1995), «Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи» (Київ, 1995), «Проблеми регіональної політики» (Львів, 1995) та інші.

Отже, вже в середині 1990–х років регіональна проблематика була в центрі уваги фахівців різних галузей наукового знання, проте наступні комплексні наукові дослідження з'явились знов–таки переважно з економічної науки. Такими є роботи Симоненка В.К. «Украину возродят регионы» (Київ, 1995) та «Регионы Украины: проблемы развития» (Київ, 1997). В цих роботах розглядаються питання економіко–географічного районування України, регіональної соціально–економічної політики, принципи місцевого самоврядування, плюси та мінуси приватизації, можливості створення в Україні вільних економічних зон, основи формування регіональної інвестиційної політики, проблеми управління великим містом тощо. Слід звернути особливу увагу на здійснений автором при оцінці стану та перспектив регіональної соціально–економічної політики комплексний аналіз економічних та соціально–економічних показників розвитку регіонів України та запропоновану класифікацію регіонів за рівнем економічного розвитку.

Також саме в економічному аспекті політика регіонального розвитку досліджувалась у працях Д.М. Стеченка «Управління регіональним розвитком» (Київ, 2000), «Розміщення продуктивних сил і регіоналістика» (Київ, 2002), де детально розглядаються усі напрямки регіональної політики України, аналізуються існуючі моделі суспільно–економічної макрорегіоналізації України, пропонується авторська модель макрорегіоналізації з детальним аналізом економічних та соціально–економічних показників запропонованих регіонів. Напрями регіональної політики спеціально розглядалися на відповідній конференції у Харкові у 2009 році [Регіональна політика: напрями її реалізації в Україні: міжвуз. наук.–практ. конф., 20 трав. 2009 р., Харків / Ред.: В.С. Пономаренко. – Х., 2009].

Слід особливу увагу звернути на ще одну роботу з економіки В.В. Максимова «Экономический потенциал региона» (Луганськ, 2002), яка базується на глибокому аналізі іноземної соціально–економічної літератури. У даній роботі досліджується світова практика формуван-

ня, функціонування та розвитку регіональної політики багатьох як розвинутих, так і пострадянських країн, а також вітчизняний досвід; формулюються наукові основи розробки концепції соціально–економічного розвитку регіону; виробляються нові підходи та механізми реалізації процесу регулювання регіонального розвитку.

Окрім того існує значна кількість досліджень в галузі економічної науки, які спрямовані на вивчення певних питань регіонального розвитку, зокрема інвестиційної, інноваційної діяльності, вільних економічних зон, технопарків, регіональних ринків тощо. До таких можна віднести дисертаційні дослідження А.В.Барсукова [Барсуков А.В. Регіональна соціальна політика: інформаційне забезпечення її формування та реалізації: Автореф. дис... канд. екон. наук: / НАН України; Інститут регіональних досліджень. – Л., 2006..], М.В.Волосюк [Волосюк М.В. Державна регіональна промислово–інноваційна політика: автореф. дис... канд. екон. наук: / Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України»; Я. Гаврись [Гаврись Я. Регіональна політика ринку праці в умовах трансформаційних змін (на прикладі Польщі та України): Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.09.01 / НАН України; Інститут регіональних досліджень. – Л., 2004. – 22с.], О.М.Лютак [Лютак О.М. Регіональна політика транскордонного співробітництва в умовах реалізації євроінтеграційного курсу України: автореф. дис... канд. екон. наук: / Луцький національний технічний ун–т. – Луцьк, 2008. Г.Ю.Панікара [Панікар Г.Ю. Регіональна економічна політика залучення прямих іноземних інвестицій в країнах СНД: Автореф. дис... канд. екон. наук: / Київський національний ун–т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. Л.С.Поліщук [Поліщук Л.С. Комунітарна регіональна економічна політика в Європейському Союзі: Автореф. дис... канд. екон. наук: / Київський національний ун–т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001..], І.Б.Шевчук [Шевчук І.Б. Регіональна політика формування ринків медичних послуг: автореф. дис... канд. екон. наук: / Полтавський національний технічний ун–т ім. Юрія Кондратюка. – Полтава, 2008. Всі ці роботи значною мірою конкретизують не лише економічну складову регіональної політики, але й сприяють розвитку власне політологічного знання щодо цього об'єкту дослідження.

Регіональний аналіз є також досить популярним у соціологічних працях. Зокрема, вже с початку 1990–х років досліджувались регіональні особливості масової свідомості українців на основі проведення соціологічних досліджень у різних регіонах України. Регіональні розбіжності у суспільній думці з питань ідеологічних уподобань, пріоритетів розвитку України, оцінки ситуації в державі, ставлення до шляху соціально–економічного розвитку, довіри інститутам влади і політичним партіям та інших фіксуються в роботах С. Оксамитної, С. Макеєва, О. Стегнія, Н. Черниш, Я. Грицак, О. Маланчук, М. Белецького, А. Толпиго та інших. Однак комплексне дослідження регіональної проблематики можна зустріти в монографії О. Стегнія, М. Чурилова «Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження» (Київ, 1998). На відміну від попередніх публікацій, у цій роботі аналізуються не лише особливості масової свідомості мешканців різних регіонів, але й їх ставлення до тих чи інших аспектів регіональної політики, можливостей передачі повноважень з центру в регіони в різних галузях, оцінка рівнів відповідальності тих чи інших владних інституцій по конкретним галузям, розуміння категорії «регіон», дослідження рівнів самоідентифікації тощо. В результаті застосування методу стратифікації територіальних спільнот автори монографії виокремили одинадцять

регіонів України, для яких й здійснюється такий багатовимірний аналіз. Завдяки цим роботам у останні роки соціологічні дослідження регіональної проблематики взагалі і регіональної політики держави зокрема стало систематичним і доволі послідовним.

Регіональна політика є також предметом дослідження юридичної науки та державного управління. І першу, і другу вона цікавить в інституціональному аспекті, тобто з точки зору функціонування владних інституцій, які забезпечують регіональну політику. Тут слід пригадати дисертаційні дослідження І.Я. Зайця «Правовий статус області в Україні» (Львів, 1999) та А.Р. Крусян «Взаимодействие местных органов исполнительной власти и органов местного самоуправления в Украине» (Одесса, 1999) , де детально аналізуються взаємовідносини центральних і регіональних владних інтуїцій, повноваження органів місцевої виконавчої влади та самоврядування різних рівнів; монографії за редакцією Н.Р. Нижник «Державне управління в Україні: централізація і децентралізація» (Київ, 1997), де розкриваються особливості організаційно–правового забезпечення оптимального співвідношення централізації і децентралізації в окремих сферах та регіонах; Януковича В.Ф. «Инфраструктура промышленного региона: теория практика, перспективы» (Донецьк, 1999), де поруч з глибоким аналізом економічних проблем розглядаються питання вдосконалення правового забезпечення управління інфраструктурою регіону та інші. Результати досліджень у галузі держави і права, державного управління також оприлюднені на чисельних науково–практичних конференціях з регіональної тематики та надруковані у відповідних збірниках наукових праць. Серед останніх можна пригадати наступні: «Регіональна політика в Україні: стан та перспективи розвитку» (Харків, 2000), «Правові проблеми реформування регіональної влади» (Харків, 2002) тощо.

У сфері теорії державного управління варто згадати такі два спеціальні дисертаційні дослідження, як праці О.В.Збаращука [Збаращук О.В. Державна регіональна політика: механізми забезпечення комплексного і збалансованого соціально–економічного розвитку регіонів: автореф. дис... канд. наук з держ. управління: / Одеський регіональний ін–т держ. управління; Національна академія держ. управління при Президентові України. – О., 2009..] та О.С.Маркова [Марков О.С. Регіональний моніторинг як механізм реалізації державної регіональної політики: автореф. дис... канд. наук з держ. управління:/ Одеський регіональний ін–т держ. управління; Національна академія держ. управління при Президентові України. – О., 2009.].

Регіональна проблематика є предметом дослідження і політичної науки. На відміну від інших дисциплін, яких цікавить вузька предметна галузь аналізу регіональних процесів, політологія прагне охопити та узагальнити усі згадувані аспекти. Її цікавлять і соціально–економічні регіональні розшарування – з точки зору творення суспільної політики, і територіально–просторові – з точки зору ефективності владного впливу, і управлінські з точки зору реалізації влади, і правові – з точки інституціонального дизайну функціонування суспільних та політичних агентів регіональної політики, і соціологічні – з точки зору регіональних вимог та сприйняття актів регіональної політики населенням тощо. До вивчення регіональної проблематики звертаються такі вітчизняні політологи як М. Томенко, В. Фесенко, М. Шаповаленко, Л. Чекаленко–Васильєва, В. Гриньов та інші. На особливу увагу заслуговують дві монографії. Перша – Романюка С.А. «Політика регіонального розвитку: сучасний стан і нові

можливості: регіональні дослідження» (Київ, 2001), де здійснено аналіз державної регіональної політики за роки незалежності України та її впливу на економічне реформування країни у територіальному вимірі. Окрім того, в роботі наводяться основні тенденції щодо регіональної політики в країнах Європи, аналізуються інструменти, які застосовували центральні та місцеві органи влади в політиці регіонального розвитку. Друга монографія В. Гайдука, Т. Кучеренко, М. Михальченка «Україна у регіональному вимірі: проблеми та перспективи» (Донецьк, 2002) являє собою одну з перших спроб в Україні всебічного обґрунтованого підходу до проблематики розвитку регіонів з позицій політичної, економічної, соціальної, національно–культурної глобалістики і регіоналістики. У роботі висвітлена теорія і практика регіоналізації та політико–територіальної організації держави, аналізуються історико–культурні, економічні підвалини регіоналізації та особливості політичної географії України, особливу увагу зосереджено на побудові владних відносин між центром та регіонами, усередині регіону та забезпеченні бюджетної самостійності.

Особливе місце в дослідженні регіональної проблематики займають розробки Інституту Схід–Захід у межах проекту «Розвиток громад і регіонів України» та серії аналогічних досліджень з проблем місцевого та регіонального розвитку. Вони переважно спрямовані на узагальнення світового, перш за все, європейського досвіду здійснення регіональної політики та дослідженні його застосування на теренах сучасної України. Їх результати були оприлюднені у збірниках «Регіональна політика в країнах Європи: Проект «Розвиток територіальних громад і регіонів в Україні» (Київ, 1999), «Державне управління та місцеве самоврядування в Україні: шляхи реформування» (Ужгород, 2000), «Регіональна політика в країнах Європи. Уроки для України» (Київ, 2000), «Агентства регіонального розвитку в Україні: становлення та перспективи» (Київ, 2002) та інші. Особливу увагу слід звернути на дослідження в межах проекту «Розвиток громад і регіонів України» проведені Є. Киш, М. Лендьел , С. Бугай, І. Студенніков.

В середині 2000–х років вітчизняними політологами було здійснено особливо велику роботу по залученню європейського досвіду здійснення регіональної політики. Передусім варто назвати відповідний лексикон [Європейська інтеграція: регіональна політика Європейського Союзу. Короткий лексикон: [посібник] / Волинський держ. ун–т ім. Лесі Українки. Факультет міжнародних відносин / С.В. Федонюк (уклад.), В.І. Галяс (уклад.). – Луцьк : Вежа, 2007. та збірку матеріалів за результатами міжнародного семінару, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень [Регіональна політика ЄС після його розширення: Аналітичні оцінки:Матеріали міжнар. семінару / Національний ін–т стратегічних досліджень (Закарпатський філіал) ; Фонд Конрада Аденауера. Представництво в Україні / О.С. Власюк (ред.кол.). – Ужгород : Ліра, 2004. Цим же інститутом випущено фундаментальне спеціальне дослідження проблеми [Варналій З.С., Бабінова О.О., Бойко–Бойчук О.В., Борщевський В.В., Васильців Т.Г. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: монографія / Національний ін–т стратегічних досліджень / З.С. Варналій (ред.). – К. : НІСД, 2007. Зробив свій суттєвий внесок у аналіз регіональної політики також Український незалежний центр політичних досліджень [Вітер О.М., Дацишин М.Б., Дуда А.В., Конончук С.Г., Кордун О.О. Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку /

Український незалежний центр політичних досліджень / Ю.А. Тищенко (заг. ред.). – К. : УНЦПД, 2006.].

Окремо слід згадати спеціальні дисертаційні дослідження у галузі політології, здійснені у останні п'ять років. Це дослідження А.В.Берези щодо регіональної політики як чинника суспільної стабільності [Береза А.В. Регіональна політика як чинник суспільної стабільності: європейський досвід і Україна: Автореф. дис... канд. політ. наук: / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького – К., 2007], О.В. Кукарцева щодо відносин «центр–регіони» [Кукарцев О.В. Регіональна політика України: відносини «центр–регіони» як фактор забезпечення територіальної цілісності держави: автореф. дис... канд. політичний наук/ Львівський національний ун–т ім. Івана Франка. – Л., 2008.] та Т.С.Стародуб щодо регіональної ідентичності в контексті зовнішньої політики України [Стародуб Т.С. Процеси формування регіональної ідентичності України як чинник її зовнішньої політики в галузі безпеки: Автореф. дис... канд. політ. наук: / Рада національної безпеки і оборони; Національний ін–т проблем міжнародної безпеки – К., 2005.].

Практично в усіх роботах з відповідної проблематики особлива увага приділяється визначенню основного предмету дослідження – регіональної політики, а в цьому зв'язку категорії «регіон» (принаймні, стосовно України). Незважаючи на те, що остання сьогодні широко використовується у науковому і політико–правовому обігу, в Україні не існує єдиної точки зору з приводу визначення категорії «регіон». Найбільш компромісне для політиків та науковців визначення містить один з проектів Концепції державної регіональної політики: «регіон – частина території країни, яка характеризується комплексом властивих їй природно–географічних, економічних та інших ознак. Регіон може збігатися з кордоном адміністративно–територіальної одиниці або об'єднувати території кількох таких одиниць» [1]. Авторам даного визначення вдалось відійти від найбільш суперечливого питання: що є регіоном в Україні – область чи інша територіальна цілісність, яка можливо сьогодні не має адміністративних кордонів, а значить й органів управління. Тобто у визначенні регіону найбільш суперечливим залишається саме політичний аспект, який знаходить своє втілення у політичному представництві центральної влади на рівні адміністративно–територіальної одиниці або у праві політичного самоврядування.

Незважаючи на відміни у підходах авторів до категорії «регіон», регіональну політику частіше за все розуміють як систему заходів, цілей, завдань, відносин органів державної влади та місцевого самоврядування щодо регулювання політичного, економічного, соціального і культурного розвитку регіонів країни. Причому заходи, цілі, завдання та взаємовідносини виокремлюються різні, навіть іноді суперечливі. Їх різноманітність виходить з існування у світовій практиці двох підходів до регіональної політики:

- надання державної допомоги (підтримки) депресивним територіям; інакше так звана «політика вирівнювання», стратегічна мета якої полягає у досягненні регіональної справедливості;

- підтримка і зміцнення економік найрозвиненіших регіонів, стимулювання розвитку регіонів–лідерів, за рахунок яких досягається економічне зростання всієї країни. У такому підході на перше місце ставиться національна конвергенція, тобто зменшення розриву в економічному розвитку з

більш розвинутими країнами за рахунок нерівномірного розвитку регіонів, так званий принцип економічної ефективності.

Ці підходи передбачають різне втручання держави. У першому випадку у відносинах центральних і регіональних органів управління цілком домінує держава, у другому – досить розвинутими вже є місцеві ініціативи. На практиці ці підходи поєднати дуже складно. Вони відображаються, зокрема, у двох протилежних принципах соціальної політики – дотаційному і принципі субсидіарності. Якщо перший принцип передбачає пряму державну допомогу у вигляді виплат, які не підлягають поверненню, то другий спрямований передусім на стимулювання власного розвитку об'єкту допомоги, а пряме втручання держави припускається лише за умови неможливості такого розвитку навіть за державної підтримки. Іншими словами стратегія дотацій відповідає парадигмі патерналістської держави, а стратегія субсидіарності передбачає парадигму партнерських стосунків держави з її «акціонерами» – чи то йдеться про окремих громадян, чи то про цілі регіони. Кожна країна обирає свої пріоритети, які більш відповідають ситуації, що склалась у соціально–економічному і політичному житті в певний час. Безумовно, однак, і нещодавня світова фінансова криза це підтвердила, що стратегія дотацій може мати лише обмежений у часі, короткий термін дії і повинна бути зрозумілою і виправданою для всіх членів суспільства, для всіх регіонів. Адже у державі не може бути паразитів на жодному з рівнів – чи то громадян, чи то регіонів. Якщо громадянин або регіон спроможні заробляти самостійно, надавати їм дотації неприпустимо.

Спочатку регіональна політика розвивалась виключно у межах першого підходу. Дійсно, самі по собі території будь–якої держави не можуть розвиватись динамічно та збалансовано під впливом виключно ринкових механізмів. Отже, на Заході регіональна політика зародилась як один з напрямків державного регулювання ринкової економіки у роки світової економічної кризи 1929–1932 рр. Вона спочатку базувалась на відомих працях Дж. М. Кейнса, який обґрунтовував роль держави як регулятора економічного та соціального життя будь–якої країни. Навіть ті країни, які тривалий час дотримувались «суто ринкового» регіонального розвитку, прийшли до політики вирівнювання. Зокрема, Швейцарія, де в 50–60 роках істотно зросла диференціація в доходах кантональних (регіональних) бюджетів, застосовувала практику надання субсидій за єдиною методикою, яка в кінцевому підсумку привела до значного вирівнювання регіональних розбіжностей, хоча більш заможні кантони безумовно програли економічно [2,с.76–77]. Досить популярними у світовій практиці є заходи зі стимулювання розміщення фірм та компаній у відсталих районах. Зокрема, у Нідерландах широко застосовувались прямі та непрямі заходи такого стимулювання. До прямих заходів належать: зниження податків, надання пільгових позик за здійснення капіталовкладень, збереження низьких цін на земельні ділянки, пільгові тарифи на вантажні перевезення та комунальні послуги. До непрямих заходів належить покращення інфраструктури, стимулювання запровадження нововведень, зростання освітнього та професійного рівня робітників, будова житла, тощо [2,с.86].

Хоча протягом 50–70 років двадцятого сторіччя усі європейські країни наполегливо проводили політику вирівнювання регіональних диспропорцій, поляризація рівнів соціально–економічного розвитку країн та регіонів з року в рік зростала. Так, якщо у 1958 році рівень ВНП на душу населення у найбагатшому районі Західної Європи перевищував аналогічний показник найбіднішого району в 3 рази, то в 1976 році – вже в 6 разів [2,с.91]. Це призвело до того, що в Європейському Союзі в середині 80–х років сформувалось нове розуміння регіональної політики як використання внутрішнього потенціалу регіонів. Його суть в перенесені акцентів з прямого державного регулювання регіонального розвитку на стимулювання формування в районах автономного механізму та в заохоченні приватного підприємництва. Нова регіональна політика, яка отримала назву інноваційної або політики місцевих ініціатив, звертає особливу увагу на виробництво конкурентної продукції, розвиток промислового виробництва і сфери послуг та їх регулярне відновлення. За таких умов місцеві та регіональні ініціативи більше не зазнають впливу «згори», що сприяє виробленню ефективних для регіонального розвитку економічних рішень. Регіони мають самостійно (звичайно в узгодженні з національною стратегією регіональної політики) розробляти програми свого розвитку і вишукувати кошти (ресурси) для їх реалізації. Лише окремі території, які через об'єктивні причини не здатні зробити це власними силами, можуть очікувати на підтримку держави [3,с.26].

Сучасна світова фінансова криза змусила у черговий раз переглянути прямі виплати – від соціальних виплат громадянам до підтримки цілих регіонів – у бік їх жорсткого скорочення. Взагалі, кожна криза – загальносвітова чи внутрішньодержавна – виявляє ті диспропорції регіонального розвитку, які за часів добробуту вдається «згладжувати» за рахунок вторинного розподілу прибутків. Якщо ж перерозподіляти стає все менше, тоді «багаті» регіони і країни схильні ставити питання «руба» – про доцільність існування неприбуткових регіонів і необхідність їх переформатування або здійснення місцевих структурних реформ.

Незважаючи на небагатий досвід української державності, регіональна політика та регіоналістика, яка уособлює собою регіональні дослідження, вже зайняли гідне місце у вітчизняному політичному та науковому просторі. Що стосується регіональних досліджень, то в них на сьогодні найбільших успіхів досягли економісти та економічні географи. Саме їм належить велика кількість робіт з регіональної проблематики. Але ураховуючи багатоаспектність регіональної політики та міждисциплінарність регіональних досліджень їх результати є корисними для інших наукових дисциплін. Окрім того, регіональні дослідження вже багато років проводяться в межах соціології, держави та права, державного управління та політичної науки, яка часто узагальнює досягнення інших наук для побудови власного предметного поля.

Отже, в межах регіональних досліджень підіймаються питання: світового та вітчизняного досвіду регіональної політики, її напрямків, соціально–економічного розвитку регіонів, економіко–географічного районування України, моделей суспільно–економічної макрорегіоналізації України, особливості масової свідомості мешканців різних регіонів та їх ставлення до тих чи інших аспектів регіональної політики, взаємовідносини центральних і регіональних владних інтуїцій, повноваження органів місцевої виконавчої влади та самоврядування різних рівнів, правового забезпечення управління регіоном, теорія і практика регіоналізації та політико–територіальної організації держави тощо.

На цій основі було уточнене визначення регіональної політики як такої, що має на меті таке управління регіональним розвитком, яке забезпечує активну політичну участь громадян країни у державотворенні завдяки сполученню виконання загальнонаціональних та регіональних

політичних завдань. Це можливо через узгодження їх підтримки загальнонаціональних політичних програм, з їх діяльною участю у реалізації політичних проектів розвитку власного регіону, що у кінцевому результаті гарантує розвиток країни в цілому.

Встановлено, що політичний напрям здійснення регіональної політики полягає в уточненні поділу владних повноважень на рівні регіональної компетенції, а також оптимізації функціонування місцевого самоврядування і раціоналізації процесів регіоналізації. Встановлено, що сучасні концепції регіонального розвитку балансують між двома підходами: «політикою вирівнювання» рівня розвитку регіонів, яку здійснює переважно центральна влада, з одного боку, а також політику мобілізації внутрішнього потенціалу регіонів, яку здійснюють переважно регіональні еліти і громадяни регіонів. Оптимальною на цьому фоні постає реалізації моделі регіональної політики, яка включає узгоджені концепції адресного інноваційно–інвестиційного розвитку кожного регіону, коли зусилля регіональних еліт отримують сприяння з боку держави.

Історія світової регіональної політики бере початок у 20–30 роки, а української – у 90 роки минулого сторіччя. Тому Україна має можливість скористатись світовим досвідом, але політична практика не завжди засвідчує вміння «вчитись на чужих помилках». Перші кроки здійснення національної регіональної політики розпочались приблизно в середині 90–х років, але не відразу вона являла собою низку послідовних заходів. Спочатку про неї згадували лише під час виборчих кампаній, використовуючи регіональну ідею виключно в PR–івських цілях.

Тривалий час формувалась нормативна–правова база функціонування суб'єктів регіональної політики, а сама вона набула концептуального визначення лише у 2001 році. Проте затверджена Концепція державної політики, за визнанням багатьох експертів, являє собою не кращій варіант з тих, що були запропоновані. В концепції червоною ниткою проведена ідея «політики вирівнювання», але водночас йдеться про активізацією всього ресурсного потенціалу регіонів як основи підвищення їх конкурентності.

З прийняттям Концепції державної регіональної політики ще не можна поставити крапку в її політико–правовому визначенні. Попереду реформування політичної системи України з цілком ймовірною адміністративно–територіальною реформою, яка остаточно визначить суб'єкти та об'єкти регіональної політики. До того ж на здійснення регіональної політики впливають взаємовідносини центральної та регіональної еліт, серед яких в її реалізації по–справжньому зацікавлені лише другі. Саме регіональні еліти забезпечують через реалізацію безпосереднього управління регіональним розвитком формат участі громадян конкретного регіону у загальнонаціональних політичних проектах, в тому числі й у їх інтегральному результаті – державотворенні. Але регіональні еліти на сьогодні недостатньо консолідовані, на першому плані стоїть боротьба за домінування в загальнонаціональних масштабах, особливо це стосується елітних угрупувань економічно розвинутих регіонів. На тлі конкурентної боротьби між центральними та регіональними елітами, більшість населення діяльність і перших, і других оцінює невисоко, віддаючи перевагу, хоча невелику, регіональним органам влади.

Список використаних джерел

1. Про комісію з розробки Концепції державної регіональної політики України і розпорядження Президента України від 30 вересня 1999 року № 241/99–рп

2. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навчальний посібник. – К.: Вікар, 2002. – 374 с.

3. Бугай С. Стан та перспективи розвитку регіональної політики в Україні (з огляду на досвід зарубіжних країн)// Агентства регіонального розвитку в Україні. Становлення та перспективи / Київ. Центр Ін–ту Схід–Захід. – К.: Вид–во «Міленіум», 2002. – С.25–32

4. Чумаченко Н.Г. Региональная политика в Украине. – Донецк, 1993. – 53с.

5. Самоврядування та самофінансування регіонів: теорія і практика. За ред. Чумаченко Н.Г., – К.: «Наукова думка», 1994.

6. Поповкін В.А., Калитенко А.П., Розинка В.О. Рівні соціально – економічного розвитку регіонів України . – К., 1994. – 77 с.

7. Ткачук І.Г. Економічна самостійність регіону / АН технол. кібернетики України. Ін–т екол. моніторингу. Івано–Франк. техн. ун–т нафти і газу; [Редкол.: Адаменко О.М. (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1994. – 227 с.

8. Лісничий В.В. Друга палата парламенту як засіб здійснення стратегії регіонального розвитку// Регіональна політика в Україні: стан та перспективи розвитку. Матеріали міжнародної науково–практичної конференції 24–25 травня 2000 року. – Харків, 2000. – С. 83–89

9. Бутирська І. Проблеми формування регіональної підприємницької еліти: український варіант// Регіональні та національні еліти: хто формує політику? Матеріали Міжнародної наукової конференції . Чернівці, 6–7 грудня 2001. – Чернівці: Букрек, 2002. – 280 с.

Танчук Н.В. Формирование методологических основ отечественных региональных исследований

Анализируются методологические основы, состояние и перспективы разработки региональной политики Украины, принципы ее формирования. Сделан вывод о том, что как раз региональные элиты обеспечивают через реализацию непосредственного управления региональным развитием формат участия граждан конкретного региона в общенациональных политических проектах, в том числе и в их интегральном результате – государственном строительстве.

Ключевые слова: *государство, регион, региональная политика, гражданское общество, политическая культура.*

Tanchuk, N.V. Formation of methodological foundations for the domestic regional investigations

Analysed are methodological foundations, the situation and prospects for development of the regional policies of Ukraine, as well as principles for its formation. It is inferred that it is regional elites that through realisation of the direct government of the regional development provide for the format of participation of the citizens of a concrete region in the all national political projects, including their integral result, that is state formation.

Key words: *a state, a region, regional policies, a civic society, a political culture.*

УДК 324:329.055.2

Максимець Б.В.

Результати участі національно-демократичних партій в місцевих виборах на Івано–Франківщині

Визначено особливості місцевих виборів 2010 року, які стосуються, передусім, національно–демократичних сил. На основі кластерного аналізу охарактеризовані результати місцевої виборчої кампанії для національно–демократичних партій на Івано–Франківщині.

Ключові слова: *національно–демократичні партії, місцеві вибори–2010, особливості місцевих виборів, кластерний аналіз.*

Місцеві вибори 2010 року стали справжнім випробовуванням для політичних партій національно–демократичного спрямування як по Україні в цілому, так і на Прикарпатті зокрема. Загалом на даний час в Україні діє близько 180 політичних партій, певну частину з яких можна віднести до національно–демократичного спектру. На 27 вересня 2010 року в Івано–Франківській області було зареєстровано 140 політичних партій [32]. З них як національно–демократичні, проаналізувавши їхні програмні цілі, можна ідентифікувати такі політичні партії: НРУ, ДПУ, КУН, УРП»Собор», РХП, ПРП, ХДС, Партію захисників Вітчизни, УНП, НРУ за єдність, «Нашу Україну», «Україну Соборну», Українську партію (УП), Європейську партію України (ЄПУ), УРП Лук'яненка, «Самоврядну українську державу», «Українську платформу», «За Україну». Більшість із цих партій взяли участь в місцевих виборах, висунувши своїх кандидатів до обласної ради, районних, міських, селищних, сільських рад, на посади міських, селищних, сільських голів.

Проблема, яка досліджується в статті, знайшла своє часткове висвітлення в останніх публікаціях таких авторів, як І. Дебенко [4], А. Микитин [6], О. Процюк [17], А. Сова [30], Ю. Тишкун [34]. Вони визначають деякі особливості місцевих виборів, аналізують їх підсумки в Івано–Франківській області зокрема, так і в цілому по Україні. Проте, їхні публікації, як правило, носять загальний характер .Тому автор ставить перед собою завдання, по–перше, звернути увагу на особливості місцевих виборів 2010 року, які стосуються, передусім, участі в них національно–демократичних сил; по–друге, використовуючи кластерний аналіз, охарактеризувати результати місцевої виборчої кампанії для партій національно–демократичного спрямування на Івано–Франківщині, зокрема в обласну раду, міські ради міст обласного підпорядкування, районні ради, міські ради міст районного значення, адже саме в Івано–Франківській області ці партії мають порівняно з іншими регіонами досить розгалужені структури та функціонують особливо динамічно. Кластерний аналіз

передбачає об'єднання об'єктів за певним формальним критерієм подібності в групи (кластери). В даній статті ми будемо об'єднувати в групи райони, міста обласного підпорядкування та міста районного значення за відсотками голосів виборців, поданих за національно–демократичні партії, а також за кількістю мандатів, здобутих ними у відповідних радах.

Місцеві вибори 2010 року мали певні особливості, що проявлялися також на Прикарпатті й мали безпосереднє відношення до націонал–демократів. По–перше, вони проходили за новим виборчим законом від 30 серпня 2010 року, який передбачав змішану виборчу систему та закріпив за політичними партіями фактично виключне право висувати кандидатів в депутати обласних, районних, міських рад, на посади міських голів, окрім кандидатів в депутати селищних, сільських рад, на посади селищних, сільських голів, що сприяло перетворенню політичних партій в основний канал політичної участі громадян в місцевій виборчій кампанії.

По–друге, закон про місцеві вибори не дозволив консолідувати національно–демократичні партії та їхній електорат, оскільки ним заборонялося створювати виборчі блоки. Це призвело до того, що в місцевих виборах, зокрема на Івано–Франківщині , брало участь більше десятка партій цього спрямування. В підсумку голоси, віддані за них, були розпорошені, що мало особливо негативні наслідки при встановленні результатів голосування в багатомандатному виборчому окрузі, в якому більшість з цих партій не змогла подолати трьохвідсотковий бар'єр, а отже, голоси, подані за них, були розподілені передусім на користь крайньоправої партії ВО «Свобода» та прагматичних партій ВО «Батьківщина» і «Фронт змін».

По–третє, багато політичних партій, в тому числі національно–демократичних, не змогли належним чином підготуватися до виборів, оскільки до 30 серпня 2010 року не було до кінця зрозумілим, чи зможуть взяти участь у них місцеві організації партій, які були зареєстровані менш ніж за рік до початку виборчої кампанії. Окрім того, сама виборча кампанія була доволі короткою.

По–четверте, місцеві вибори–2010 були паралельною виборчою кампанією, адже політичним силам необхідно було узгоджувати виборчі кампанії обласного, районних, міських масштабів. Не всім національно–демократичним партіям вдалося це зробити. Проте вперше в новітній історії України не потрібно було водночас проводити парламентську виборчу кампанію. Останнє зумовило те, що на ці вибори була звернута особлива увага в нашій державі.

По–п'яте, політичними силами не було продемонстровано нічого нового у виборчій стратегії й тактиці. Використовувалися старі виборчі технології. З іншого боку, ці вибори проходили на фоні гострої політичної конкуренції, особливо це стосується партій національно–демократичного спрямування на Прикарпатті.

По–шосте, останні місцеві вибори стали продовженням президентської виборчої кампанії 2009–2010 років та репетицією майбутніх парламентських виборів.

По–сьоме, місцеві вибори–2010 засвідчили складання нової конфігурації партійної системи в Україні, формування її регіональних особливостей. Останнє яскраво демонструють результати виборів на Івано–Франківщині.

Вибори депутатів Івано–Франківської обласної ради відбувалися за змішаною системою, яка передбачала обрання однієї половини її складу в багатомандатному виборчому окрузі за пропорційною, іншої – в одномандатних виборчих округах за мажоритарною системою. У зв'язку з цим

склалися певні особливості електоральної географії в багатомандатному виборчому окрузі та в одномандатних виборчих округах, які стосуються також національно–демократичних партій. Тому кластерний аналіз можна окремо застосувати для характеристики результатів голосування за кандидатів в депутати від цих партій на рівні багатомандатного виборчого округу та одномандатних виборчих округів.

В багатомандатному виборчому окрузі за основу утворення кластерів, ми поклали кількість голосів виборців у відсотках від загальної кількості тих, які взяли участь в голосуванні, відданих за національно–демократичні партії, що подолали трьохвідсотковий бар'єр до Івано–Франківської обласної ради, – а це «Наша Україна», НРУ, УНП, УП. За цим критерієм можна виокремити чотири кластери – групи з чотирнадцяти районів та п'яти міст обласного підпорядкування Івано–Франківщини, в яких склалися споріднені результати голосування за національно–демократичні сили в багатомандатному виборчому окрузі.

До першого кластеру входять ті райони та міста обласного підпорядкування, де за вище вказані партії національно–демократичного спрямування проголосувало понад 30% виборців, які взяли участь в голосуванні. До цієї групи належать місто обласного підпорядкування Калуш (44,16% голосів), Калуський (40,45%) та Рогатинський (31,15%) райони. Другий кластер від 20 до 30% голосів виборців утворюють Верховинський (20,59%), Долинський (20,27%), Рожнятівський (24,67%) райони та місто обласного підпорядкування Яремче (25,05%). До третього кластеру входять ті адміністративно–територіальні одиниці, в яких підтримка національно–демократичних партій була на рівні 15 – 20%: Богородчанський (17,25%), Галицький (16,37%), Городенківський (19,43%), Косівський (16,27%), Тисменицький (18,23%), Тлумацький (16,37%) райони та місто обласного підпорядкування Болехів (17,87%). Четвертий кластер, де національно–демократичні сили, що пройшли до обласної ради, одержали разом менш ніж 15% голосів виборців, складають Коломийський (7,85%), Надвірнянський (14,61%), Снятинський (11,03%) райони та міста обласного підпорядкування Івано–Франківськ (11,99%) й Коломия (11,47%) [22].

Що цікаво, перше місце в багатомандатному виборчому окрузі за результатами виборів обласної ради національно–демократичні партії посіли лише в містах Калуш (УП) та Яремче («Наша Україна»), Калуському районі (УП). В місті Івано–Франківську, Богородчанському, Надвірнянському, Рогатинському, Рожнятівському районах на першому місці за електоральними вподобаннями перебуває ВО «Свобода», Галицькому, Коломийському, Снятинському, Тисменицькому районах – ВО»Батьківщина», Городенківському, Долинському, Тлумацькому районах та місті Болехові – «Фронт змін», Верховинському, Косівському районах та місті Коломиї – Партія регіонів. В цілому списки кандидатів в депутати до Івано–Франківської обласної ради від національно–демократичних сил в багатомандатному виборчому окрузі підтримало 23,36 % виборців, які взяли участь в голосуванні, а саме за «Нашу Україну» проголосувало 7,59% виборців, УНП – 4,15%, УП– 3,68%, НРУ – 3,49%, КУН – 1,10%, «За Україну» – 0,93%, ЄПУ – 0,89%, УРП»Собор» – 0,80%, ХДС – 0,34%, РХП – 0,33%, «Українську платформу» – 0,06% [22].

Щодо результатів голосування за кандидатів в депутати Івано–Франківської обласної ради від націонал–демократів в одномандатних виборчих округах можна виокремити також чотири кластери. Слід зауважити, що в усіх районах й містах обласного підпорядкування було утворено по три одномандатні виборчі округи в кожному. Отже, перший

кластер складають ті райони та міста обласного підпорядкування, в яких представники національно–демократичних партій здобули перемогу у всіх трьох одномандатних виборчих округах, другий кластер – у двох, третій – в одному, четвертий – в жодному. Так, до першого кластеру входять міста Болехів (від УРП»Собор»–два, УП–один) і Калуш (від УП–три); до другого – Галицький (від «Нашої України»–два), Городенківський (від УРП»Собор»–два), Долинський (від «Нашої України»–два), Калуський (від УП–два), Рогатинський (від УП–один, УНП–один) райони та місто Яремче (від «Нашої України»–два); до третього – Богородчанський («Наша Україна»), Верховинський (УНП), Рожнятівський (УП), Снятинський («За Україну»), Тлумацький («Наша Україна») райони; до четвертого – Коломийський, Косівський, Надвірнянський, Тисменицький райони та міста Івано–Франківськ й Коломия [22].

Порівнюючи кластери, які в нас утворилися за результатами виборів Івано–Франківської обласної ради в багатомандатному та одномандатних виборчих округах в порядку зменшення електоральної підтримки національно–демократичних сил, варто зауважити, що місто Калуш входить до першого кластеру в обох випадках, до другого – Долинський район та місто Яремче, до третього – Богородчанський і Тлумацький райони, до четвертого – Коломийський, Надвірнянський райони, міста Івано–Франківськ й Коломия. Щодо інших адміністративно–територіальних одиниць, то вони належать до різних кластерів, які склалися на основі голосування за національно–демократичні партії в багатомандатному та одномандатних округах. Проте різниця складає як правило лише один кластер. Винятком є хіба що місто Болехів, який входить відповідно до третього і першого кластерів.

В загальному зі 114 мандатів Івано–Франківської обласної ради партії національно–демократичного спрямування здобули 40 мандатів або 34,2% в межах ради, з них – «Наша Україна» – 15(13,2%), УП– 12(9,6%), УНП – 5(4,4%), УРП»Собор» – 4(3,5%), НРУ – 3(2,6%), «За Україну» –1(0,9%). Інші мандати розділилися між ВО»Свобода» – 18(14,9%), ВО»Батьківщина» – 16(14%), «Фронтом змін» – 13(11,4%), Партією регіонів – 11(9,6%), Народною партією – 9(7,9%), «Відродженням» – 5(4,4%) та «УДАРом Віталія Кличка» – 2(1,8%) [22].

Результати виборів депутатів районних, міських рад міст обласного підпорядкування і районного значення дають нам підстави виділити дещо інші кластери, в межах яких склалися свої особливості щодо голосування за висуванців національно–демократичних партій. Для зручності здійснимо кластерний аналіз загалом по цих радах, взявши за основу кількість мандатів, здобутих разом всіма національно–демократичними силами в багатомандатному та одномандатних виборчих округах. За цим критерієм можна утворити шість кластерів–груп з чотирнадцяти районів, п'яти міст обласного підпорядкування та десяти міст районного значення. Відразу зауважимо, що в районних та міських радах своїх представників мають значно більше національно–демократичних партій, ніж в обласній раді: «Наша Україна», УНП, НРУ, УП, УРП»Собор», КУН, «За Україну», ЄПУ.

До першого кластеру входять міста обласного підпорядкування Болехів, Калуш, Яремче, Калуський, Рогатинський райони, місто районного значення Рогатин, де національно–демократичні сили одержали у відповідних радах понад 50% мандатів. Так, в Болехівській міській раді вони мають 27 із 44 мандатів або 61,35% (УРП»Собор»–18(40,91%), «Наша Україна»–7(15,90%), УНП–1(2,27%), НРУ–1(2,27%))[18,с.4].

В Калуській міській раді – 39 із 50 або 78% (УП–32(64%), НРУ–5(10%), «Наша Україна»–2(4%))[5,с.2–3]. В Яремчанській міській раді – 19 із 36 або 52,76% («Наша Україна»–16(44,44%), КУН–2(5,55%), УНП–1(2,77%))[8]. В Калуській районній раді – 31 із 56 або 55,36% (УП–15(26,78), «Наша Україна»–10(17,86%), УНП–4(7,14%),КУН–2(3,57%)) [19,с.2–3]. В Рогатинській районній раді – 47 із 90 або 52,22% («Наша Україна»–21(23,33%), УНП–13(14,44%), УП–7(7,78%), НРУ–6(6,67%)) [20,с.1–2]. В Рогатинській міській раді – 22 із 36 або 61,11% («Наша Україна»–9(25,05), УП –6(16,67%), НРУ–4(11,11%), УНП–3(8,33%)) [25,с.3].

Другий кластер складають Городенківський, Долинський, Рожнятівський райони, міста районного значення Долина й Косів, в яких партії національно–демократичного спектру отримали 41–50% мандатів. Так, в Городенківській районній раді їх частка складає 31 із 66 мандатів або 46,96% («Наша Україна»–26(39,39%), КУН–4(6,06%), УНП–1(1,51%))[9,с.2]. В Долинській районній раді –26 із 62 або 41,93% («Наша Україна»–13(20,97), УНП–5(8,06%), ЄПУ–5(8,06%), НРУ–2(3,23%), УП–1(1,61%)) [15,с.2–3]. В Рожнятівській районній раді – 28 із 62 або 45,17% («Наша Україна»–14(22,58%), УНП–7(11,30%), КУН–3(4,84%),НРУ–2(3,23%), УП–1(1,61%), ЄПУ–1(1,61%))[7;№53,с.1;№54,с.1]. В Долинській міській раді – 15 із 36 або 41,67% (УП–6(16,67%), НРУ–4(11,11%), УНП–3(8,33%), ЄПУ–2(5,55%))[14,с.10]. В Косівській міській раді – 14 із 32 або 43,73% (КУН–4(12,5%), НРУ–3(9,37%), УНП–3(9,37%), «Наша Україна»–2(6,25%), УП–1(3,12%), ЄПУ–1(3,12%))[16;№45,с.2;№46,с.5].

До третього кластеру належать Надвірнянський, Тисменицький райони та місто районного значення Городенка, в яких партії національно–демократичного спрямування мають у відповідних радах 31–40% мандатів. В Надвірнянській районній раді вони отримали 25 із 62 мандатів або 40,32% («Наша Україна»–10(16,13%), УНП–4(6,45%), КУН–4(6,45%), НРУ–3(4,84%), ЄПУ–1(1,61%))[23,с.4]. У Тисменицькій районній раді – 28 із 88 або 31,82% («Наша Україна»–14(15,91%), НРУ–7(7,95%), УНП–5(5,68%), УРП»Собор»–1(1,14%), «За Україну»–1(1,14%)) [13,с.2]. В Городенківській міській раді – 12 із 30 або 31,75% («Наша Україна»–9(23,81%), УНП–3(7,94%))[3.с.2].

Четвертий кластер складають місто обласного підпорядкування Коломия, Богородчанський, Верховинський райони, міста районного значення Галич, Надвірна, Снятин, Тисмениця і Тлумач, в яких національно–демократичні партії здобули у відповідних радах 21 – 30% мандатів. Так, в Коломийській міській раді на них припадає 11 із 50 мандатів або 22,0% (УНП–8(16%), «Наша Україна»–1(2%), НРУ–1(2%), УП–1(2%)) [2,с.4–5]. В Богородчанській районній раді – 18 із 64 або 28,12% («Наша Україна»–11(17,19%), «За Україну»–3(4,69%), НРУ–2(3,12%), УРП»Собор»–1(1,56%), ЄПУ–1(1,56%))[21,с.2–3]. У Верховинській районній раді – 12 із 44 або 27,26% («Наша Україна»–6(13,63%), УНП–3(6,82%), НРУ–2(4,54%), УП–1(2,27%))[12,с.2]. В Галицькій міській раді – 7 із 30 або 23,33% («Наша Україна»–6(20,0%), НРУ–1(3,33%))[28,с.7]. В Надвірнянській міській раді – 8 із 38 або 21,05% («Наша Україна»–5(13,16%), НРУ–1()2,63%), УНП–1(2,63%), ХДС–1(2,63%))[24,с.5]. В Снятинській міській раді – 10 із 36 або 27,77% (УРП»Собор»–4(011,11%), «Наша Україна»–3(3,33%), КУН–2(5,55%), НРУ–1(2,78%))[26,с.4]. В Тисменицькій міській раді – 8 із 34 або 23,52% (НРУ–4(11,76%), «Наша Україна»–4(11,76%))[27.с.9]. В Тлумацькій міській раді – 8 із 30 або 26,66% (НРУ–4(13,33%), «Наша Україна»–4(13,33%)) [11,с.2].

До п'ятого кластеру відносяться Тлумацький район та місто районного значення Бурштин, де національно–демократичні сили одержали у відповідних радах 11 – 20% мандатів. Так, в Тлумацькій районній раді вони мають 14 із 68 або 20,58% мандатів («Наша Україна»–8(11,76%), НРУ–4(5,88%), УНП–1(1,47%), ЄПУ–1(1,47%))[31,с.3]. В Бурштинській міській раді – 6 із 30 або 20,0%(НРУ–3(10%), УРП»Собор»–2(6,67%), «Наша Україна»–1(3,33%)) [28,с.5].

Шостий кластер утворюють місто обласного підпорядкування Івано–Франківськ та Коломийський район, де національно–демократичні партії одержали до десяти відсотків мандатів у відповідних радах. Так, в Івано–Франківській міській раді у них 3 із 60 або 4,99% мандатів («Наша Україна»–2(3,33%), УРП»Собор»–1(1,66%))[10,с.4]. В Коломийській міській раді – 10 зі 100 або 10% («За Україну»–5(5%), «Наша Україна»–4(4%), УНП–1(1%))[1.с.5].

Кластерний аналіз результатів участі національно–демократичних сил у виборах міських та районних рад області продемонстрував, що представництво у всіх цих радах має лише одна національно–демократична партія – «Наша Україна», яка з 1506 мандатів у цих радах здобула 240. Інші партії національно–демократичного спрямування не можуть похвалитися таким успіхом і мають значно менше мандатів та й до того ж не в усіх радах: УНП – 77, НРУ– 74, УП – 72, УРП»Собор» – 27, КУН – 23, «За Україну» – 18, ЄПУ – 12. Якщо порівнювати з кількістю мандатів в районних та міських радах, здобутих партіями , які не належать до національно–демократичного спектру, то ВО»Батьківщина» їх має 254, ВО»Свобода» – 221, «Фронт змін» – 206, Партія регіонів – 105, Народна партія – 72, «Відродження» – 54, «УДАР Віталія Кличка» – 30. Таким чином, бачимо, що в загальній статистиці, з усіх національно–демократичних партій найпристойніший результат – в «Нашої України», яка посідає за кількістю мандатів друге місце. Такий відносний успіх «Нашої України» можна пояснити здебільшого не як результат її системної роботи в міських і районних радах попереднього скликання, а тим, що спрацював партійний бренд, позитивний образ якого ще не до кінця зруйнований в очах виборців. Слід відзначити також локальні успіхи Української партії в місті Калуші, Калуському та Рогатинському районах, а також УРП»Собор» в місті Болехові. В даному випадку найбільшу роль відіграв вплив особистісного чинника –міських голів відповідно Калуша І. Насалика й Болехова З. Макоти.

Отже, провівши кластерний аналіз результатів участі партій національно–демократичного спрямування в місцевих виборах на Івано–Франківщині, ми одержали дещо різні кластери за підсумками виборів обласної ради та міських й районних рад. Аналіз показав, що в разі існування єдиної потужної національно–демократичної партії, вона могла б претендувати на перемогу в межах Івано–Франківщини. Не всі партії національно–демократичного спрямування, які брали участь в місцевій виборчій кампанії, вибороли хоча б один мандат у вище зазначених радах (наприклад, «Українська платформа»). З них найкращий результат показала «Наша Україна», яка залишається в області найсильнішою партією національно–демократичного напряму. Для інших національно–демократичних сил результати місцевих виборів виявилися набагато гіршими, не зважаючи навіть на здобуте представництво в органах місцевого самоврядування. Окрім того, підсумки виборів продемонстрували, що на

рівні Івано–Франківщини, не кажучи вже про всю Україну, національно–демократичним партіям загрожує маргіналізація, і в майбутньому вони зможуть претендувати хіба що на регіональний статус.

Список використаних джерел

1. Вибори–2010. Результати виборів Коломийської районної ради // Вільний голос. – 2010. – № 87. – 5 листопада. – С. 5.
2. Вибори–2010. Протоколи Коломийської міської виборчої комісії про результати виборів // Вільний голос. – 2010. – № 88. – 9 листопада. – С. 4 –5.
3. Вибори в Городенці // Край. Городенківська газета. – 2010. – № 46. – 12 листопада. – С.2.
4. Дебенко І. Ковток «Свободи» для Анушкевичуса: ковтне чи захлинеться? [Електронний ресурс] / І. Дебенко. – Режим доступу: http://www.gk–press.if.ua/node/3909
5. Калушани зробили свій вибір // Дзвони Підгір'я. – 2010. – № 44. – 5 листопада. – С. 2 – 3.
6. Микитин А. Вибори до Івано–Франківської міськради: «розбір польотів» [Електронний ресурс] / А. Микитин. – Режим доступу: http://www.ostro.–org/articles/article–134005/
7. Народне волевиявлення // Новини Підгір'я. – 2010. – №53. – 5 листопада. – С. 1. – № 54. – 12 листопада. – С. 1.
8. «Наша Україна» виграла вибори у Яремчі [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ifcity.in.ua/news/nasha_ukrajina_vigrala_vibori_–u_jaremchi/–2010–11–06–3633
9. Новий склад районної ради // Край. Городенківська газета. – 2010. – № 46. – 12 листопада. – С. 2.
10. Офіційні результати виборів мера Івано–франківська та депутатів Івано–Франківської міської ради // Івано–Франківський оглядач. – 2010. –№ 38. – 11 листопада. – С. 4.
11. Підсумки виборів до Тлумацької міської ради // Злагода. – 2010. –№ 48. – 12 листопада. – С. 2.
12. Повідомлення про результати виборів депутатів Верховинської районної ради // Верховинські вісті. – 2010. – № 46. – 12 листопада. – С. 2.
13. Повідомлення про результати виборів депутатів Тисменицької районної ради // Вперед. – 2010. – № 46. – 12 листопада. – С. 2.
14. Повідомлення про результати виборів Долинського міського голови і депутатів Долинської міської ради // Добра Справа. – 2010. – № 46. – 12 листопада. – С. 10.
15. Повідомлення про результати виборів Долинської районної ради // Добра Справа. – 2010. – № 46. – 12 листопада. – С. 2–3.
16. Повідомляємо результати виборів до Косівської міської ради // Гуцульський край. – 2010. – № 45. – 12 листопада. – С. 2. – № 46. – 19 листопада. – С. 5.
17. Процюк О. Національна домінанта. Депутати опозиційних партій взяли під свій контроль Івано–Франківську обласну раду / О. Процюк // Галичина. – 2010. – Число 177. – 27 листопада . – С. 1.
18. Результати виборів депутатів Болехівської міської ради за партійними списками та одномандатних виборчих округах // Ратуша. – 2010. – № 44. – 12 листопада. – 2010. – С. 4.
19. Результати виборів депутатів Калуської районної ради // Вісті Калущини. – 2010. – № 47. – 12 листопада. – С. 2 – 3.
20. Результати виборів депутатів Рогатинської районної ради // Голос Опілля. Спецвипуск. – 2010. – № 47. – 7 листопада. – С. 1 – 2.

21. Результати виборів до Богородчанської районної ради // Слово народу. – 2010. – № 45. – 13 листопада. – С. 2 – 3.
22. Результати виборів до Івано–Франківської обласної ради 31 жовтня 2010 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://wapedia.mobi/uk/Івано–Франківська обласна рада
23. Результати виборів на Надвірнянщині // Народна воля. – 2010. – № 106 – 107. – 12 листопада. – С. 4.
24. Результати виборів Надвірнянського міського голови і депутатів надвірнянської міської ради // Народна воля. – 2010. – № 106. – 107. – 12 листопада. – С. 5.
25. Результати виборів Рогатинського міського голови і депутатів Рогатинської міської ради // Голос Опілля. – 2010. – № 48. – 13 листопада.–С. 3.
26. Результати виборів Снятинського міського голови і депутатів Снятинської міської ради // Голос Покуття.–2010.–№ 46.–12–18 листопада.– С.4.
27. Результати виборів Тисменицького міського голови і депутатів Тисменицької міської ради // Вперед. – 2010. – № 46. – 12 листопада. – С.9.
28. Результати голосування 31 жовтня 2010 року в Галицькому районі // Галицьке слово. – 2010. – № 49. – 6 листопада. – С. 5 – 7.
29. Склад депутатів в Косівській районній раді // Гуцульський край. – 2010. – № 46. – 19 листопада. – С. 2 –3.
30. Сова А. Політична картографія Прикарпаття [Електронний ресурс] / А. Сова. – Режим доступу: http://paralleli.if.ua/news/8116.html
31. Список депутатів Тлумацької районної ради, обраних 31 жовтня 2010 року // Злагода. – № 47. – 6 листопада 2010. – С. 3.
32. Список обласних організацій політичних партій Івано–Франківської області [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.if.gov.ua–/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=457
33. Список обраних депутатів до Снятинської районної ради // Голос Покуття. – 2010. – № 46. – 12 – 18 листопада. – С. 3.
34.Тишкун Ю.Наслідки місцевих виборів Електронний ресурс]/ Ю.Тишкун.– Режим доступу: http://novynar.com.ua/analytics/government/141163

Максимец Б.В. Результаты участия национально–демократических партий в местных выборах–2010 на Ивано–Франковщине

Определены особенности местных выборов 2010 года, которые касаются, прежде всего, национально–демократических сил. На основе кластерного анализа охарактеризованы результаты местной избирательной кампании для национально–демократических партий на Ивано–Франковщине.

Ключевые слова: *национально–демократические партии, местные выборы–2010, особенности местных выборов, кластерный анализ.*

Maksimets, B.V. The results of the participation of national–democratic parties in local elections 2010 in Ivano–Frankivsk

Define the features of the local elections of 2010, which relate primarily national–democratic forces. On the basis of cluster analysis results described the local election campaign for the National Democratic Party in the Ivano–Frankivsk.

Key words: *National Democratic Party, local election 2010, features local elections, cluster analysis.*

УДК 327;321.7

Макарук І.В.

Концептуалізація проблематики демократизації в контексті міжнародних відносин

Досліджується сутність концептуалізації процесів демократизації в умовах глобалізації всіх сфер суспільного життя, а також особливості їх сукупного впливу на формування сучасної системи міжнародних відносин.

Ключові слова: *демократія, демократизація, глобалізація, система міжнародних відносин, хвилі демократизації.*

Повсюдне поширення демократії у світі, поза всяким сумнівом, було найважливішим політичним феноменом останніх десятиліть минулого та початку нинішнього століття. Це, відповідно, зробило значний вплив на сучасну систему міжнародних відносин. У цей період такі явища, як військові хунти, особистісні диктатури й однопартійні системи були значною мірою витіснені демократичними урядами. Протягом тривалого часового відрізку минулого сторіччя демократія сприймалася вже не як альтернатива античному полісу чи «старому порядку», а як теоретично універсальна, хоча практично й обмежена певними економічними та культурними межами, форма політичного устрою, яка забезпечує широким прошаркам населення можливість визначати певною мірою (передусім через вибори і референдуми) характер внутрішньої і зовнішньої політики. Але це розуміння демократії досить умовне і не відображає глибокої сутності явища. Так, важко, а за своєю суттю неможливо перелічити навіть найчастіше вживані дефініції цього поняття. І не тільки тому, що в різних суспільних системах демократія інтерпретується неоднаково, але й тому, що більшість держав з часто різними політичними системами визначають себе демократичними. Звідси, скажімо, витікає поява такого терміну, як «суверенна демократія». (Тим часом, з усіх незалежних країн десь третина може називатися класичними демократіями. Але й вони далекі від ідеалу через критичну соціальну диференціацію).

Труднощі в утвердженні єдиних концептуально–ідеологічних підходів до розуміння демократії існують, здається, і через те, що демократія за своєю сутністю – полісубстанційне явище і тому є внутрішньо сумісною з досить широким колом уявлень, а отже й режимів. Хоча в результаті вся різноманітність позицій неминуче зводиться до прагнення вирішити принципові питання, які характеризують природу демократичного устрою. Наприклад, питання про співвідношення інституціональних і ціннісних основ демократії. Ця дискусія тільки на перший погляд може здатися далекою від реальних проблем, оскільки правлячі кола повинні

дати практичне визначення щодо такого питання: розцінювати демократію як інституціональний захід, який припускає застосування механізмів раціонального перерозподілу владних ресурсів між суспільними групами на підставі систематичних виборів, установлення процедур ротації еліт, визначення повноважень і взаємної відповідальності між верхами і низами, або ж її варто вибудовувати як сукупність політичних зв'язків, що втілюють наперед визначені цінності й ідеали (на зразок «справжнього народовладдя»), котрі містять певні пріоритети та обмеження для входження у владні структури й використання влади? Якою є теоретична відповідь – така й практична модель політичної демократії. У відповідності до практичної моделі політичної демократії і будуть формуватися засади, на підставі яких здійснюватиметься вплив на трансформацію системи міжнародних відносин.

Виходячи із такого позиціонування та оцінюючи вражаюче диференційовані тлумачення демократії, слід звернути увагу на дослідження професора Гарвардського університету С. Гантінгтона, який виокремлює два суттєво важливих моменти. По–перше, демократія не обов'язково вирішує проблеми суспільної нерівності, корупції, неефективності, несправедливості й некомпетентного прийняття рішень. По–друге, демократія забезпечує інституціональні умови, котрі дозволяють гарантувати свободу індивіда, захищати його від порушень прав людини.

Слід завважити, що істотний внесок у виявлення співвідношення між ступенем демократичності та рівнем свободи належить Р. Гастилу. У 1978 році він створив дослідницький центр у США – «Фрідом Хаус», який проводить і публікує щорічно компаративістський аналіз інституціональних умов забезпечення і виконання основних прав і свобод людини та громадянина. Методологія і методика аналізу рівня свободи, за Р. Гастилом, досить проста: вона здійснюється на основі двох складових – списку політичних прав у країні та переліку громадянських свобод [1,с.128–130].

Саме прагнення суспільства до політичних прав та громадянських свобод – це той шлях, що стимулює поширення демократичних цінностей, які в свою чергу дають змогу вирішувати певний набір нагальних суспільних проблем. Тому, як вважає С. Гантінгтон, демократія – це не що інше, як засіб проти тиранії, і саме через те вона дає людям шанс вирішувати й інші соціальні проблеми. Це по–перше. По–друге, що є особливо значимим для нашого дослідження, поширення демократії у світі знижує ймовірність війн [2,с.87–88]. Однак, водночас С. Гантінгтон вважає, що спроба подальшого розвитку демократії викликає істотні перешкоди економічного та культурного характеру. Крім того, спрацьовує і діалектична природа історії – будь–який значний рух у якомусь напрямку втрачає, зрештою, свою енергію та породжує протилежну тенденцію.

Виходячи з виявлених закономірностей, С. Гантінгтон робить висновок про початок зворотного руху вже і «третьої хвилі» демократизації, враховуючи, насамперед, соціальне поле діяльності політичних прав людини в сучасних країнах. Так, у 1992 році, вперше за десять років, «Фрідом Хаус» не зміг повідомити про збільшення у світі числа вільних країн. Відповідно до оцінок цієї організації, кількість людей, котрі живуть у «вільних» суспільствах, зросла на 300 мільйонів, а у «невільних» – збільшилося на 531 мільйон. У 42 країнах рівень свободи на той час значно знизився, і лише в 19 – підвищився. Нині тільки 19% населення світу

проживає у «вільних» суспільствах. Це найнижча цифра, починаючи з 1976 року [2,с.90].

С. Гантінгтон навіть намагався охарактеризувати «третю хвилю» демократичного процесу у вигляді військової кампанії, у ході якої «демократичні сили визволяють одну країну за іншою». Але іноді «можна просунутися занадто далеко вперед», ставши мішенню для нападів і контратак. На думку С. Гантінгтона, третя хвиля демократизації досягла саме цієї фази.

Аналогічну точку зору висловлює й Л. Даймонд, аналізуючи соціально–економічну і політичну ситуацію в Латинській Америці. Так, він, зокрема, вважає, що цей регіон «у цілому досяг моменту застою в демократичних перетвореннях, коли відступи врівноважують і навіть перевершують досягнення»[3,с.11].

Відхилення від шляху демократизації постають значнішими й через те, що, за концептом С. Гантінгтона, уявлення людей про найголовніше зло в їхньому житті змінюється зі зміною обставин. Так, у період репресивної диктатури та після її повалення ціннісні пріоритети в суспільстві можуть бути діаметрально протилежними. І, як часом буває, смак свободи, економічний добробут приходять на зміну бажанням про реальну свободу, правову державу тощо. С. Гантінгтон спробував на конкретних історичних прикладах проаналізувати, який режим – демократія чи диктатура – здатна краще вирішити ці завдання. Висновок не є тривіальним. Так, вчений вважає, що як тільки в країні «запанують» свобода і демократія, люди починають до цього ставитися як до чогось само собою зрозумілого, і їхні першочергові турботи переносяться в економічну сферу. А ці проблеми під силу вирішити, скоріше, досвідченим авторитарним лідерам.

Другий висновок, якого дійшов видатний дослідник, стосується питання про максимальні перешкоди на шляху демократії. До них він відносить незаможність населення і нетривалість приходу демократії в ті або інші країни. В узагальненому вигляді можна стверджувати, що не існує універсальних рецептів інституціонального будівництва, але є універсальні, типові помилки, котрих варто уникати. Є багато такого, чому нові демократії можуть навчитися одна в одної, а також у більш розвинених демократій.

Слушно писав ще понад півстоліття тому І.Ільїн: «...демократія не є величина однозначна... Демократія не є просто державною формою, що можна насунути на голову будь–якому народу, – зійде – підійде...» [4,с.343].

Дуже образно висловився Т. Еліот, за яким демократія являє собою щось на кшталт машини і рослини. Причому якщо машина символізує принцип універсальності, що однаково проявляється у всіх країнах, то рослина – принцип унікальності, укоріненої в кожній національній культурі (саме таке сполучення унікальності й універсалізму зустрічається в трансформації сучасного Сходу).

Викликає інтерес у цьому плані й позиція Дж. Брайса, який у своєму класичному дослідженні проблем демократизації дійшов висновку, що «у минулому до демократії вів лише єдиний шлях – прагнення позбутися деяких відчутних утисків». Демократія не була одвічною або основною метою боротьби, до неї зверталися як до засобу досягнення якоїсь іншої цілі, або ж вона діставалася як побічний продукт боротьби [5,с.8–9].

Отже, є всі підстави стверджувати, що у світі немає двох демократій, які б пройшли через боротьбу тих самих сил, що ведуть спір з того ж кола питань і з тими ж інституціональними наслідками. Тому здається малоймовірним, щоб якась демократія з точністю повторила шлях уже відомої демократії. Щоб прийти до демократії, вважає Д. Ростоу, потрібне не копіювання конституційних законів чи парламентської практично вже наявної демократії, а спроможність реально оцінити власні специфічні конфлікти й уміння виробити або запозичити ефективні механізми їх розв'язання. І, зрозуміло, «прихід» демократії не варто тлумачити як щось таке, що здійсниться протягом року. Оскільки становлення демократії припускає появу нових соціальних груп, їх формування і розвиток, то мінімальний термін переходу, за Д. Ростоу, мабуть триває протягом життя цілого покоління. У країнах, що не мали раніше зразків для імітації, перехід до демократії, як правило, відбувається ще повільніше.

Особливо значимим є обґрунтування взаємозалежності між демократією й економічним розвитком національних держав. Так, аналізуючи «третю хвилю» демократизації, західні дослідники приходять до висновку, що майже 2/3 країн, які здійснюють перехід до демократії, мали показники ВВП на душу населення 300 – 1300 доларів (у цінах 1960 року). Твердження Гантінгтона про «відступ демократії» базуються, насамперед, на економічному фундаменті цього політичного феномена. Можна погодитися з тим, що демократизації сприяють певні економічні та культурні умови, зокрема, відносно високий рівень економічного розвитку та переваги цінностей західної культури. За даними «Фрідом хаус», із 75 країн «вільними» названо тільки 5 азійських (Японія, Південна Корея, Монголія, Непал, Бангладеш), усього 2 мусульманські (Бангладеш і Турецька республіка Північного Кіпру) і лише 3 належать не до західної, а східної гілки християнства (Греція, Болгарія, Республіка Кіпр). Окрім країн Балтії, жодна з держав пострадянського простору не кваліфікована як «вільна» [2, с. 88]. Такі оцінювання не слід сприймати однозначно, тому що система міжнародних відносин, у певних, не зовсім стандартних ситуаціях, не може гарантувати безпечне вирішення суперечностей між міжнародними підсистемами різних рівнів.

Аналогічну точку зору щодо взаємозв'язку економіки і демократії висловлюють С. Ліпсет, К.–Р. Сен, Дж. Торрес, які вважають, що шанси для демократії зростають у країн із рівнем економічного розвитку до 2346 доларів ВВП на душу населення, у межах 2346 – 5000 доларів – значно знижуються, а після 5000 відбувається стабілізація між демократією й економікою [1,с.145]. А Р. Даль стверджує, що існує верхня межа (близько 700 – 800 доларів ВВП на душу населення), вище якої шанси поліархії є найліпшими, за нижньою межею – 100 – 200 доларів – шансів для її виникнення практично немає.

Іншого погляду, що заслуговує на увагу і врахування політиками, дотримується Д. Ростоу, вважаючи, зокрема, що відправною точкою демократизації може слугувати лише наявність національної єдності. І тому, за Д. Ростоу, «значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів або якоїсь явної упередженості щодо того, до якої політичної спільноти треба належати. Вимога національної єдності відбиває ситуації, коли в суспільстві наявний латентний розкол або, навпаки, є сильне прагнення до об'єднання кількох спільнот, як, наприклад, у багатьох країнах арабського світу. Демократія – це система правління

тимчасової більшості. Щоб склад правителів і характер політичного курсу могли вільно змінюватися, кордони держави мають бути стійкими, а склад громадян – сталим. За образним зауваженням І. Дженнінгса, «народ не може вирішувати, поки хтось не вирішить, хто є народ» [5,с.6–7].

Національна єдність названа передумовою демократизації в тому сенсі, що вона мусить об'єднати всі стадії процесу. В протилежному випадку вона не має значення для демократичних перетворень. Вона може скластися в доісторичні часи, як у Японії або Швеції; може випереджати фази переходу до демократії на сторіччя, як у Франції, або лише на десятиліття, як у Туреччині. Насправді не має пріоритетного значення в рамках даного концепту те, як досягалася національна єдність. Головна теза полягає в тому, що національна єдність є найголовнішою попередньою умовою переходу до демократії, заперечуючи при цьому необхідність якогось мінімального рівня економічного розвитку і соціальної диференціації. Економічні та соціальні чинники такого роду входять у модель лише опосередковано як можливі підстави національної єдності або ж глибинного конфлікту, і висувати їх в якості «передумов» демократії або її індикаторів – принаймні сумнівно, тому що «лише запеклий економічний детермініст буде пояснювати колоніалізм або релігійні розбіжності винятково економічними причинами» [5,с.8].

Список використаних джерел

1. Сморгунов Л. В. Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии. / Л.В. Сморгунов. – СПб: Изд–во СПб ГУ, 1999. – 128–130 с.

2. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии до консолидации / С. Хантингтон // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – №6. – 87–88 с.

3. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? / Л. Даймонд // Политические исследования. 1999. № 1. – 11 с.

4. Ильин И. А. Наши задачи. / И.А. Ильин. // Статьи 1948–54 гг. – Париж, 1956. – 343 с.

5. Ростоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели. / Д. Ростоу // Полис. – 1996. – № 5. – 5–16 с.

Макарук И.В. Концептуализация проблематики демократизации в контексте международных отношений

Исследуется сущность концептуализации процессов демократизации в условиях глобализации всех сфер общественной жизни, а также особенности их совокупного влияния на формирование современной системы международных отношений.

Ключевые слова: *демократия, демократизация, глобализация, система международных отношений, волны демократизации.*

Makaruk, I.V. Conceptualizing problems of democratization in the context of international relations

The essence of democratic processes in the context of globalization in all spheres of public life, as well as features of their overall impact on the formation of modern international relations.

Key words: *democracy, democratization, globalization, international relations system, the wave of democratization*

УДК 327.51 (061.1ЄС) **Сауляк Т.А.**

Формування європейського безпекового простору в політико-історичному контексті

Розглянуто особливості військово–політичної взаємодії в просторі ЄС. Визначено етапи формування європейської безпекової та оборонної політики. Проаналізовано пріоритети стратегії безпеки ЄС, її обмеження та суперечності.

Ключові слова: *ЄС, ЗЄС, зовнішня політика, безпека, оборона, стратегія європейської безпеки*

Впродовж останнього десятиліття проблема формування європейського простру безпеки посідала важливе місце в політичних дискусіях на наукових дослідженнях. Причому сам формат європейського простору безпеки й досі залишається темою переважно дискусійною, оскільки основні суб'єкти діалогу, включаючи ЄС, НАТО, США, Росію та Україну по–різному тлумачать це поняття та висловлюють різне бачення перспектив безпекових відносин. Оскільки діалог з проблем європейської безпеки ведеться переважно в межах певних міжнародних організацій, проблема здебільшого зводиться до визначення викликів та загроз у певних сферах відповідальності, включаючи ЄС, НАТО та ОБСЄ, а також з'ясування інституціональних форм і засобів реагування на ті чи інші небезпеки.

Автор статті ставив за мету проаналізувати процес становлення та розвитку військово–політичної взаємодії країн ЄС в контексті взаємозв'язку оборонної та безпекової політики ЄС і НАТО. В ході написання роботи використовувалися документальні джерела ЄС [1;5;6;8;9;10;14;15;16;17] та матеріали, які відображають формуванням європейської безпекової та оборонної політики.

В статті використано окремі положення та висновки робіт українських, європейських та американських дослідників, що стосуються оборонного та безпекового співробітництва країн ЄС і взаємин між ЄС, ЗЄС та НАТО.

На різних етапах формування та еволюції Європейського Союзу проблемам безпеки приділялася значна увага. Загальний досвід формування європейських інтеграційних утворень після закінчення другої світової війни свідчить, що чинник довготривалого гарантування безпеки був одним з ключових елементів мотивації до економічного зближення та створення інституцій політичної інтеграції. До останнього часу цей мотиваційний чинник недооцінювався українськими політиками і державними чиновниками при визначенні форм і методів інтеграції України до європейського економічного і політичного простору. Проте аналіз політичних ідей та підходів лідерів країн Західної Європи до формування інтеграційних структур дозволяє стверджувати, що прагнення відвернути

можливість нових війн та конфліктів істотно вплинуло на моделювання багатосторонніх загальнополітичних утворень, військових і політичних союзів. Після другої світової війни Західна Європа почала інтегруватися насамперед заради того, аби унеможливити великі та руйнівні війни, які в XIX – XX ст. зазвичай починалися з франко–німецьких суперечностей та згодом втягували до протистояння інші держави.

З'ясування ієрархії мотивацій, які формували ставлення європейських політиків кінця 1940–х – 1950–х рр. до інтеграційних проектів ускладнюється суперечливістю самих цих уявлень. Ознакою такої суперечливості можна вважати непоодинокі висловлювання політичних діячів, таких як У.Черчілль, Ш. де Голль, А. де Гаспері, П.Ненні та ін. про те, що економічна відбудова повоєнної Європи не обов'язково потребує інтеграції. Така позиція підсилювалася усвідомленням різних станів окремих національних економік, що неоднаково постраждали від воєнних дій та бомбардувань. Окрім цього, в перші повоєнні роки рівень недовіри між політиками окремих держав подекуди залишався достатньо високим. Для того, аби європейські уряди та великі компанії змогли перейти до цільових проектів у сфері економічної інтеграції, потребувалася інтенсивна взаємодія на рівні політичних партій та громадських рухів, пов'язана з відродженням загальноєвропейського громадського руху та створенням Ради Європи (1949 р.). Однак у питаннях, пов'язаних з традиційним воєнно–політичним виміром безпеки суспільна думка була значно більш прихильною до дій і планів західноєвропейських урядів. Невипадково, в Західній Європі спроби створення нових колективних безпекових структур розпочалися невдовзі після закінчення другої світової війни.

17 березня 1948 р. Бельгія, Великобританія, Люксембург, Нідерланди і Франція уклали Брюссельський пакт – Договір про спільну діяльність в економічній, соціальній і культурній галузях та колективну самооборону. Стаття V цього договору, модифікованого в 1954 р., передбачала «колективну самооборону» проти можливого агресора та зобов'язувала країни–учасниці надавати Стороні, що зазнала нападу в Європі, «воєнну підтримку та іншу допомогу, ... а також надавати сприяння її зусиллям» [14].

В 1949 р. багатосторонній діалог з питань безпеки призвів до створення НАТО. Натомість суто європейське безпекове утворення за участю Бельгії, Великобританії, Люксембургу, Нідерландів і Франції, відійшло на другий план, особливо після розширення НАТО за рахунок вступу до нього Греції, Туреччини та ФРН.

Попри посилення ролі НАТО, яка перебрала на себе оборонні та координаційні функції, створений за Брюссельським пактом Західний союз зберіг чинність у якості регіональної військово–політичної організації. За Паризькою угодою 1954 р. це об'єднання, до якого приєдналися ФРН та Італія, дістало назву Західноєвропейський союз (ЗЄС). Завдання ЗЄС були адаптовані до тогочасних потреб країн–членів, а його організаційна структура («Організація Брюссельського договору») з 1950 р. підпорядковувалася НАТО. За ст. IV модифікованого Брюссельського пакту, визнаючи недоречним дублювання європейцями воєнних структур НАТО, у військовому співробітництві Рада Західноєвропейського союзу та його установи мали «покладатися на відповідні інформаційні та консультативні органи НАТО» [14].

В багатосторонніх відносинах західноєвропейських держав наприкінці 1940–х – на початку 1950–х рр. простежувалося декілька важливих тенденцій:

– військова та військово–політична співпраця заклала основи союзницьких відносин між державами Західної Європи, що, відповідно, посилило рівень довіри між країнами–членами;

– військово–політична співпраця та розробка основних політичних принципів створили політичне підґрунтя для розширення економічних зв'язків та ухвалення рішень про секторальну економічну інтеграцію;

– надання масштабної економічної та воєнно–технічної допомоги з боку США, поряд із створенням НАТО в якості постійно діючого оборонного та політичного альянсу, істотно посилили залежність країн Західної Європи від США.

Через перелічені обставини впродовж тривалого часу роль ЗЄС була доволі обмеженою, аж до перегляду Брюссельського пакту в 1984 р. Автономне чи самостійне значення західноєвропейські структури безпеки почали відігравати лише на етапі згортання «холодної війни». При цьому в процесі європейської інтеграції все більшої ваги набувало втілення системи цінностей та пріоритетів, які були зорієнтовані на політичне співробітництво й декларували необхідність забезпечення безпеки всього європейського континенту.

Завершення холодної війни та перетворення Європейських Співтовариств на міжнародну структуру союзного типу призвели до подальших істотних змін у відносинах між країнами Європи. Особливо наочно ці процеси позначилися на відносинах у сфері безпеки. На засіданні Європейської ради в Маастрихті (9–10 грудня 1991 р.) було ухвалено низку рішень щодо спільної зовнішньої політики і політики в галузі безпеки ЄС. У свою чергу держави – члени Західноєвропейського Союзу визначили новий формат відносин цього об'єднання з ЄС і НАТО.

За Маастрихтським (1992 р.), Амстердамським (1997 р.) та Ніццьким (2000 р.) договорами Європейський Союз мав базуватися на трьох «опорах»:

– Європейське співтовариство створило правову основу для формування політики спільного ринку, міжнародної торгівлі, сприяння розвитку, монетарної політики, сільського господарства, рибальства, навколишнього середовища, регіонального розвитку, енергетики і т. п.;

– спільна зовнішня та безпекова політика (СЗПБ, CFSP) визначила інтегрований підхід держав ЄС до відносин з іншими країнами та формування спільного безпекового середовища;

– співпраця в сфері юстиції та внутрішніх справ (СЮВС) передбачала спільні підходи та стандарти цивільного й кримінального права, імміграційної політики, прикордонного контролю, взаємодії органів поліції, боротьби з незаконним обігом наркотиків та злочинністю.

Окрім стосунків з НАТО (проблеми оборони) та СРСР/Росією (зовнішні справи, контроль над озброєннями) більшість рішень у межах ЄС стосувалися переважно внутрішніх аспектів безпеки. Формування європейського безпекового простору тлумачилося як гарантування умов безпечного розвитку держав–членів та дещо меншою мірою стосувалося впорядкування стосунків з країнами, розташованими у довколишніх регіонах та врегулювання конфліктів в просторі поза межами ЄС. Усвідомлення необхідності розвитку власного оборонного комплексу було спричинене зовнішніми обставинами й посилювалося по мірі зростання ролі ЄС у якості глобального міжнародного актора.

Оцінюючи процес військово–політичної взаємодії в просторі ЄС після другої світової війни можна визначити сім етапів, які віддзеркалюють

зародження й формування політики та стратегії ЄС у питаннях міжнародної безпеки. Вони включають:

1) пошук загальних напрямків та форм співпраці (1946–1949 рр.);
2) відхилення наддержавних проектів (1950–1954 рр.);
3) період концептуальної невизначеності (1955–1968 рр.);
4) поступове пожвавлення діалогу з проблем безпеки (1969–1986 рр.);
5) нормативно–правове та інституційне визначення сфери безпекової та оборонної співпраці (1987–1997 рр.);
6) реалізацію та вдосконалення інституційного механізму європейської безпекової та оборонної політики (ЄБОП, 1998 р. – середина 2000–х рр.);
7) адаптацію ЄБОП до реалій багатополярної міжнародної системи (з середини 2000–х рр.)

Істотним поштовхом до формування політики та стратегії ЄС у сфері міжнародної безпеки стали закінчення «холодної війни» та розпад Організації Варшавського договору. Ці чинники сприяли поглибленню регіональної інтеграції в Західній Європі та створили ситуацію, за якої країни Європейського Співтовариства отримали можливість претендувати на роль серйозного політичного центру сили.

До початку 1990–х років суто європейські багатонаціональні збройні сили, формування яких передбачалося в межах ЗЄС, підмінялися механізмами НАТО – євроатлантичної організації, яка перебувала під безсумнівним впливом неєвропейської країни, США, і не відігравали самостійної ролі [13,р.25–38]. Показово, що переосмислення й посилення ролі ЗЄС почалося ще в 1980–х рр., тобто до закінчення «холодної війни». В 1981–1986 рр. з ініціативи німецького та італійського міністрів закордонних справ Г.–Д.Геншера та Е.Коломбо був розроблений та 1986 р. затверджений Єдиний Європейський Акт (ЄЄА). Цей документ юридично зафіксував зовнішньополітичну координацію держав–членів ЄС, яка здійснювалася на базі неформальних домовленостей у формі декларацій Європейської Ради. В Акті містилися певні положення про політичне співробітництво в сфері європейської безпеки: «...Сторони вважають, що більш тісне співробітництво з питань європейської безпеки сприяє єдності Європи в галузі зовнішньої політики. Вони висловлюють готовність узгоджувати свої позиції з політико–економічних аспектів безпеки» [5,р.3–4]. Відтоді європейська безпека стала офіційно вважатися пов'язаною з зовнішньополітичною діяльністю Європейського Співтовариства чи навіть її складовою частиною. Дослідники відзначали, що в частині, яка стосується європейської безпеки, текст ЄЄА містив надто обережні формулювання и посилався тільки на політико–економічні аспекти безпеки, залишаючи сферу оборони в виключній компетенції НАТО [4].

ЄЄА знаменував перший ґрунтовний перегляд комунітарних договорів співтовариства. Згодом, за Маастрихтським договором (1992 р.) та пізнішими базовими угодами (Амстердамським договором, 1997 р., Ніццьким договором 2000 р., що набрав чинності 1 січня 2003 р.) було створено Європейський Союз, який став умовною «парасолькою» над Співтовариствами, однак спочатку без надання йому міжнародної правосуб'єктності. Компетенцію Європейського Співтовариства було поширено на неекономічні сфери відносин, а питання спільної оборони було включено до концепції європейської безпеки. Спочатку Маастрихтський договір поширив зміни в відносинах безпеки лише на дев'ять країн, які одночасно були членами ЄС і ЗЄС, й погодилися перебрати на себе відповідальність у сфері європейської оборони. Однак

попри проголошення концепції європейської оборони, терміни та етапи її реалізації не встановлювалися. Дії європейських лідерів на міжнародній арені вказували на продовження традиційної («національної») лінії поведінки в зовнішній політиці, що стримувало втілення колективного підходу. Про домінування таких настроїв свідчило положення статті J.1 (4) Договору про ЄС: «Держави–члени активно та відкрито підтримують зовнішню та безпекову політику Союзу в дусі лояльності та взаємної солідарності» [1,с.164].

Формалізоване європейськими договорами питання про роль європейських держав у сфері оборони та безпеки поновило давні протиріччя між «європеїстами» та «євроатлантистами». Їх розв'язанню свого часу мала сприяти спільна англо–італійська декларація від 4 жовтня 1991 р., яка підкреслювала роль ЗЄС як «стратегічного моста» між ЄС і НАТО у галузі безпеки та оборони [7,р.32–33]. Водночас передбачалося створити міжнародно–політичні умови для розширення воєнно–політичних можливостей європейських структур поза межами НАТО. Компромісним рішенням стало ухвалення Радою ЗЄС «Петерсберзьких завдань» (19 червня 1992 р.), якими на ЗЄС покладалося проведення місій гуманітарного та рятувального характеру, операцій з підтримки миру та «управління кризами», включно з силовими формами миротворчих заходів. Європейські країни НАТО погодилися надавати ЗЄС необхідні ресурси для відповідних воєнних операцій [15,р.6–7].

Маастрихтский договір та «Петерсберзькі завдання» визначали подвійну асиметрію ЗЄС: у політичному плані ЗЄС був більше пов'язаний з ЄС, а в оперативно–тактичному плані для здійснення своїх військових функцій мав покладатися на НАТО. Принаймні з тих пір вживаний у європейському контексті термін «кооперативна безпека» виражав передусім інституційне регулювання відносин безпеки. Коментуючи ці рішення, американська дослідниця Дж.Нолан визначала цю тенденцію як «кооперативне за ангажування», яке є стратегічною підставою «спроб досягнення цілей скоріше через інституційну згоду, ніж через загрозу матеріального чи фізичного примусу» [11,р.4–5].

В січні 1994 р. на саміті в Брюсселі НАТО схвально поставилося до «Петерсберзьскої місії» ЗЄС та намірів європейських держав розвивати «внутрішньоєвропейську» воєнну складову [8]. НАТО затвердило концепцію Багатонаціональних об'єднаних оперативно–тактичних груп (БООТГ), що забезпечують «окремі, але не відособлені» штаби, які розгортаються та можуть бути задіяні для операцій під керівництвом ЗЄС. У червні 1996 р. на Берлінській зустрічі міністрів закордонних справ країн НАТО було вирішено покласти концепцію БООТГ в основу розвитку Європейської ідентичності в області безпеки та оборони. За цим рішенням ЗЄС уперше отримав формальну можливість безпосереднього політичного контролю та стратегічного управління над силами Альянсу [10].

Підтримка «Петерсберзьких завдань» з боку НАТО стала симптомом часткового перегляду США своєї лідируючої ролі в забезпеченні європейської безпеки. Попри статус глобального гегемона, керівництво США вже тоді відчувало невідповідність можливостей наддержави щодо управління постійно зростаючого кількістю криз та наполягало на необхідності збільшення європейського внеску до НАТО.

Створення своєрідного трикутника ЄС–ЗЄС–НАТО істотно не вплинуло на зміцнення системи безпеки в Європі. Збройний конфлікт у Югославії виявив слабкі сторони багатостороннього реагування. Держави–члени ЄС обмежились обговоренням питання на політичному

рівні й не змогли розпочати спільні дії, здатні забезпечити врегулювання конфлікту. Військові рішення та заходи здійснювалися виключно НАТО, що знову продемонструвало перевагу трансатлантичних механізмів над суто європейськими.

Фактичне посилення ролі НАТО супроводжувалося рішеннями про зміцнення та перебудову безпекових механізмів ЄС. Саміти ЄС у Кельні та Гельсінкі (1999 р.) ухвалили ряд організаційних рішень, включаючи введення посади Верховного представника зі спільної зовнішньої політики і політики безпеки, які одержав колишній генеральний секретар НАТО Х.Солана. Друге рішення інституціонального характеру передбачало створення оборонної структури ЄС – Комітету зі спільної зовнішньої та безпекової політики. Третє рішення торкалося створення Сил швидкого реагування ЄС з метою їх застосування в регіональних конфліктах без залучення або надання допомоги з боку НАТО. При створенні сил швидкого реагування за взірець було взято угруповання збройних сил «Еврокорпус» у складі контингентів Німеччини, Франції, Бельгії, Люксембургу та Іспанії. Зростання уваги до інструментів ЗЄС пояснювалося усвідомленням військової слабкості ЄС при реагуванні на конфлікти в Косово та Боснії–Герцеговині.

23 листопада 1999 р. міністри закордонних справ і оборони 28 європейських країн, що мали різний статус у ЗЄС, ухвалили декларацію, за якою ЄС мав поступово перебрати на себе функції в галузі оборони, попередження та врегулювання локальних криз та встановити прямий зв'язок з воєнними та аналітичними структурами ЗЄС. Першим кроком на цьому шляху стало рішення Великобританії та Франції розпочати проект створення в межах ЄС 50–тисячної мобільної армії, що мала діяти самостійно в тих операціях та регіонах, де не задіяні сили НАТО. На саміті ЄС у Гельсінкі (11–12 грудня 1999 р.) було поставлено питання про перетворення ЗЄС на воєнну складову ЄС та визначено напрямки розвитку в військовій сфері (документ «Стратегічна Мета 2003»). Передбачалося, що країни–члени ЄС матимуть оперативну спроможність розгорнути протягом 60 діб військовий контингент чисельністю 50–60 тисяч осіб та підтримувати його діяльність упродовж року. При цьому було враховано невизначеність офіційних відносин між ЄС та НАТО попри членство більшості країн ЄС в Альянсі. Консультації між ЄС і НАТО завершилися ухваленням Декларації ЄС – НАТО про європейську політику безпеки і оборони (1999 р.), яка декларувала стратегічне партнерство між цими організаціями, та ухваленням документу «Берлін–плюс» (16 грудня 2002 р). Домовленості «Берлін–плюс» виходили з того, що країни – члени обох організацій мають обмежений склад збройних сил та оборонних ресурсів. З метою уникнення дублювання ресурсів було погоджено, що ЄС під час проведення своїх операцій може користуватись ресурсами і засобами НАТО.

Основними елементами домовленостей «Берлін–плюс» стали:

– надання ЄС доступу до систем НАТО, які можуть допомогти планувати операції під керівництвом ЄС;

– доступність сил та засобів НАТО для використання в операціях з врегулювання криз під проводом ЄС;

– комплексне врахування наявних ресурсів для потреб операцій під керівництвом ЄС у системі оборонного планування НАТО;

– угода між НАТО і ЄС щодо обміну інформацією з обмеженим доступом;

– процедури надання, повернення і відкликання ресурсів і засобів НАТО;

– проведення консультацій між НАТО і ЄС [6].

Ухвалені рішення свідчили про певну корекцію світогляду політичного керівництва країн ЄС та поступове посилення намірів розвивати концепцію безпеки, безпосередньо зорієнтовану на європейський політичний простір та втілення колективних інтересів держав ЄС у сфері міжнародної безпеки. Прийняття в грудні 2003 р. «Стратегії європейської безпеки» стало спробою визначення ролі ЄС у сучасному світі. Попри істотну декларативність, цей документ окреслював загальні напрями діяльності ЄС у сферах зовнішньої політики, безпеки та оборони. Показово, що документ повністю уникав визначення меж та змісту поняття «європейського простру», водночас декларуючи небажання створювати в зв'язку з розширенням ЄС нових розподільчих бар'єрів. З боку ЄС висловлювалося прагнення поширити на східних сусідів вигоди від економічної та політичної співпраці та сприяти врегулюванню конфліктів на Балканах, Близькому Сході та Південному Кавказі, який скоро також стане прикордонним регіоном ЄС [16].

У 2004 р. міністри оборони країн–членів ЄС ухвалили черговий позиційний документ – «Стратегічну Мету 2010», що визначав форми та засоби військового реагування в конфліктних ситуаціях. Ключова теза документу полягала в створенні можливостей ЄС розгорнути необхідне угруповання військ з високим рівнем готовності у відповідь на потенційну кризову ситуацію. Підготовка сил та засобів мала базуватися на Концепції бойових тактичних груп. Починаючи з 2007 р., ЄС мав набути спроможності забезпечувати одночасне проведення двох окремих військових операцій.

Проаналізувавши під цим кутом зору «Стратегію європейської безпеки», керівництво ЄС дійшло висновку, що зазначений документ не в повній мірі відповідає новим вимогам і потребує корекції з урахуванням набутого досвіду та змін, які відбулися у сфері безпеки. В 2008 р. Секретаріатом Ради ЄС було підготовлено спеціальний звіт щодо Стратегії – «Забезпечення безпеки у світі, що змінюється». В цьому документі відзначалося, що через 5 років після прийняття Стратегії європейської безпеки і через десятиріччя після започаткування ЄПБО військові можливості ЄС при здійсненні операцій з врегулювання криз залишаються обмеженими. Більшість попередніх військових заходів не досягали бажаного результату, внаслідок чого імідж ЄС як контрибутора міжнародної безпеки погіршився.

Основні причини низької ефективності діяльності ЄС у військовій сфері становили:

– повільні темпи реформування збройних сил, особливо щодо розвитку експедиційних можливостей;

– недостатнє фінансування збройних сил (за 2003 – 2008 рр. базові показники фінансування збройних сил країн–членів ЄС практично не змінилися, близько 3/4 коштів витрачалося на утримання особового складу та забезпечення повсякденної діяльності;

– низький рівень інтеграції країн–членів ЄС у сфері розробки і закупівлі озброєнь та військової техніки.

Було констатовано, що кожна країна продовжує розбудовувати свої збройні сили без урахування загальних союзницьких потреб, що негативно впливає на ефективність використання ресурсів у масштабах ЄС. Таким чином, незважаючи на активні зусилля щодо розвитку ЄПБО, військові

можливості ЄС залишалися недостатніми для виконання всього спектру завдань.

З метою поліпшення виконання програми «Стратегічна Мета 2010» було розроблено «Довгостроковий огляд потреб розвитку європейських оборонних можливостей». Огляд має характер стратегічного документу в сфері ЄПБО, який визначив спрямованість та пріоритети розвитку оборонних планів і програм країн ЄС на період до 2025 р. Положення цього документу уточнюють положення Стратегії європейської безпеки з проблемних питань та підлягають періодичному перегляду. Відповідно до стратегічних висновків, збройні сили країн ЄС повинні бути готовими до проведення експедиційних багатонаціональних операцій з врегулювання криз, а також відповідати таким основним вимогам: сумісності, маневреності та стійкості.

Проект «Стратегічна Мета 2010» висвітлив проблемні зони, які частково були наслідком кон'юнктурного використання самого поняття «європейська безпека». Адже з часу «холодної війни» ситуація в сфері європейської безпеки докорінно змінилася, так само як і змінився характер загроз. Постало принципове питання про співвідношення «європейської безпеки» з «євроатлантичною безпекою», що за часів «холодної війни» вважалися урядовими колами держав ЄС майже за синоніми [3]. В політичному ракурсі постало питання про суть та зміст розходжень в тлумаченні європейської безпеки, якщо дивитися на неї з атлантичної, чи, навпаки, з європейської точки зору. Це питання поставало досить часто, підштовхуючи до з'ясування понять «атлантичний» і «європейський», які часто використовувалися суто умовно [12].

За таких обставин залишалося відкритим питання про доречність вживання в європейському контексті визначення «оборона», в тому числі в якості компонента ЄБОП. Адже під час розробки положень про «спільну оборону» та «спільну оборонну політику» в рамках підготовки Маастрихтського договору представники урядів оперували термінами традиційної оборони, які вказували на територіальний захист ЄС військовими засобами. Петерсберзькі завдання, інкорпоровані до Амстердамського договору (1999), що визначають оборонну складову ЄБОП, не передбачали виконання територіальної оборони ЄС стосувалися операцій з кризового регулювання. В виступах Х.Солани також неодноразово вказувалося на потребу уточнення змістовного навантаження поняття «безпека», а також розробки програми дій у сфері інтеграції військовослужбовців усіх країн–членів ЄС. Вважається, що засоби й структури ЄБОП можуть стати важливим елементом у формуванні структури цивільної оборони та гуманітарної допомоги на європейському й глобальному рівні. На думку низки західних дослідників, тут немає жодної суперечності, оскільки на концептуальному рівні практика ЄБОП засвідчує широкий підхід ЄС до змісту понять «безпека» та «оборона» (Е.Гохляйтнер, М.Варнкен, К.Гертайзер, Дж.Ропер, У.Шюрр).

До набуття чинності Лісабонським договором (1 грудня 2009 р.), складність визначення предмету ЄБОП пов'язувалася з суперечливістю тлумачення природи самого ЄС як міжнародної організації sui generis, в якій відсутнє чітке розмежування інституційних повноважень. Нечіткість цілей ЄС як політичного об'єднання спричиняла дискусії й довкола назви політики у сфері безпеки та оборони. Певні роз'яснення з цього приводу знаходимо в документах ЄС. В опублікованій 2004 р. «Білій книзі» [9] був сформульований європейський «стабілізаційний підхід» до сучасних проблем безпеки й гарантування стабільності розвитку інтегрованої

Європи. Концепція «стабілізаційного підходу» включає три напрямки, що визначають особливості партнерства ЄС з південними, східними та середземноморськими європейськими сусідами. Такі відносини подаються як встановлення зони процвітання й добросусідства, заснованої на цінностях ЄС, та характеризується близькими та мирними відносинами, заснованими на співробітництві. Таким чином, створення зони безпеки із сусідніми з ЄС державами вимагає комплексного підходу, який включає широкий спектр засобів, у тому числі військових.

Стратегія європейської безпеки визначається основними положеннями міжнародного права й, насамперед, Статуту ООН. В якості фундаментальних принципів стратегії вказано на «дієву багатосторонність», що відображає сутність культури безпеки ЄС, і спільну ідеологічну установку на «загальноєвропейський захист», яка раніше означала лише захист західноєвропейських країн [16]. Відповідно, експерти констатували, що «Європа після розпаду СРСР найкраще реалізовує концепцію кооперативної безпеки» [18,s.51].

Сучасна європейська політика безпеки та оборони передбачає поширення зони безпеки навколо ЄС та стабілізацію міжнародної політичної системи [12,p.37]. Звідси випливають найважливіші засоби реагування: «запобіжні заходи» і «дієва багатосторонність». Запобіжні заходи спрямовані на подолання нестабільності та включають швидке розгортання військ, гуманітарну допомогу, поліцейське патрулювання, посилення правопорядку та економічну допомогу.

Підводячи підсумок зазначимо, що за останні 20 років політичні та інституціональні зміни в ЄС створили передумови для нового сприйняття поняття «суто європейського» безпекового простору. Розробка концепції європейської безпеки характеризується комплексним підходом, виявленням якісно нових загроз, й водночас наголошує на визнанні спільних для європейських країн цінностей. Проте, концепція безпеки, якою оперує ЄС, виглядає неповною й недостатньою. Як і на початку 1990–х рр., проблема пошуку оновленої системи безпеки Європи як сукупності країн, у тому числі поза межами ЄС, залишається не вирішеною.

Особливістю формування нової системи відносин у сфері європейської безпеки було її формування переважно на основі євроатлантичних інституцій, що виникли в період «холодної війни» та організаційно зміцнилися в ході декількох фаз просторового розширення 1999, 2003 та 2009 рр., однак без докорінних змін в їх структурі та характері завдань. Еволюція НАТО не передбачала скасування пріоритетних військових та оборонних функцій, проте відбувалася шляхом раціоналізації воєнно–політичних засобів, необхідних для виконання визначених оборонних цілей за нових умов формулювання додаткових, здебільшого політичних, екологічних та миротворчих функцій і нових структур широкої взаємодії з усіма країнами, які висловили прагнення співпрацювати з ЄС та НАТО в якості партнерів.

В євроатлантичному контексті політичні зміни не супроводжувалися істотним переформатуванням існуючих міжнародних організацій та багатосторонніх структур, хоча переважна більшість цих утворень зазнала якісної та подекуди кількісної реорганізації. Одним із винятків можна вважати «злиття» ЗЄС з ЄС, яке має завершитися 2011 р.

В другій половині 1990–х рр. відбулося часткове розмежування функцій та уточнення форм і методів взаємодії між провідними організаціями, до сфери дії яких належать питання безпеки і стабільності на багатьох рівнях. Проявом цієї тенденції стала практична, хоча й не дуже вдала

спроба прикладного розмежування функцій НАТО та ЄС на Балканах: на НАТО прокладалися за суто воєнні (та воєнно–політичні) аспекти субрегіональної безпеки, а на ЄС –поліцейські (гуманітарно–політичні) функції. В подальшому, на початку 2000–х рр. політичне та економічне зміцнення ЄС підштовхувало до формування суто європейського воєнно–політичного потенціалу та дистанціювання останнього від НАТО, в якому зберігалося домінування США. В рамках цієї тенденції відбувався прискорений розвиток СЗБП ЄС попри те, що ЄБОП, як це визначалося установчими документами, мала здійснюється з урахуванням зобов'язань по Вашингтонському договору про створення НАТО.

Важливим кроком в сенсі активізації ЄБОП стала інкорпорація Петерсберзьких завдань ЗЄС в установчий договір ЄС. За час формування ЄБОП значної змістовної зміст понять «безпека» та «оборона» як її складових частин зазнав певної корекції [2]. В Маастрихтських документах положенням про спільну безпекову та оборонну політику надавалося передусім військово–політичного значення. Пізніше зміст цих понять було розширено з урахуванням нетрадиційних та асиметричних загроз (Стратегія європейської безпеки).

Розбудова ЄБОП стала спробою ЄС реалізувати якісно нову, програмуючу форму міжнародної колективної військово–політичної діяльності. В якості політико–воєнного інтеграційного напряму вона все більшою мірою тяжіє, аби вважатися складовою спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Після етапу становлення (кін. 1990–х – поч. 2000–х рр.) й дотепер ЄБОП перебуває в процесі трансформації, головний зміст якої становить узгодження інтересів держав–членів з наднаціональною інституційною природою ЄС та його стратегічними цілями.

Обмеження оцінки ролі ЄС економічним стереотипом стримує розвиток взаємодії та поступу України на шляху європейського критеріального вибору. Використовуючи сприйняття безпекової складової в діяльності ЄС як принципового чинника, владні кола можуть рішуче змінити конфліктне зіткнення інтересів США і РФ у ставленні до України, викликане наголосом на євроатлантичній інтеграції.

Список використаних джерел

1. Договор о Европейском Союзе. Раздел V // Документы Европейского Союза / Под ред. Ю.А.Борко. – Т.2. – М. : Международная издательская группа Право, 1994. – 246 с.

2. Заворітня Г. Етимологія та становлення поняття «спільна політика безпеки» / Г.Заворітня // Вісник Львівського національного університету. Серія міжнародні відносини. – 2003. – Вип. 11.– С. 22–28.

3. Заворітня Г. Становлення Спільної політики безпеки та оборони ЄС: трансатлантичне співробітництво чи суперництво? / Г.Заворітня // Вісник Львівського національного університету. Серія міжнародні відносини. – 2003. – Вип. 10. – С. 26–33.

4. Хухлындина Л.М. ЕС, ЗЕС, НАТО и проблемы европейской безопасности // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – Минск, 1999. – №1. – [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=276&Itemid=50

5. Acte unique europeen // Bulletin des Communautes europeens. – Supplement 2/86. – Art. 30. – 6 p.

6. Berlin Plus agreement. – [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.nato.int/shape/news/2003/shape_eu/se030822a.htm

7. Castagnetti F. The Evolution of the Security Order in Europe: Importance of Multinational Forces / F.Castagnetti / USA WC, Military Studies Program Paper. – 1992. –

[Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.dtic.mil/cgi–bin/GetTRDoc?AD=ADA249430&Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf

8. Declaration of the Heads of State and Government. Ministerial Meeting of the North Atlantic Council / NATO Headquarters. – Brussels, January 1994. – [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.nato.int/docu/comm/49–95/c940111a.htm

9. European Defence – A proposal for a White Paper: Report of an independent Task Force. 2004. – [Електронний документ]. – Режим доступу: www.iss–eu.org/ciiaillot/wp2004.pdf

10. Final Communiqué. Ministerial Meeting of the North Atlantic Council. – Berlin, June 1996. – [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.nato.int/docu/pr/1996/p96–063e.htm

11. Global Enlargement: Cooperation and Security in the 21st Century / Nolan J. (ed.).– Washington DC : The Brookings Institution, 1994. – 224 p.

12. Haines J.–Y. An historical perspective / J.–Y.Haines // EU Security and Defence Policy. The first five years (1999–2004) / Ed. by N.Gnesotto. – Paris : Institute for Security Studies, European Union, 2004. – 294 p.

13. Kempf O. L'otan au XXième siècle / O.Kempf. – Perpignan : Artège Groupe, 2010. – 562 p. (Artège sciences humaines).

14. Modified Brussels Treaty (Text of the Brussels Treaty signed on 17 March 1948 as modified by the Paris Agreements signed on 23 October 1954). – [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.assembly–weu.org/en/documents/sessions_ordinaires/key/brusselstreaty.php

15. Petersberg Declaration. Western European Union. Council of Ministers. – Bohn, June 1992. – 7 p.

16. A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. Brussels. 12 December 2003. – [Електронний документ]. – Режим доступу: http://ue.eu.int/solana/docs/031208ESSITEN.pdf

17. The Treaty of Amsterdam. Amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. – Amsterdam, 2 October 1997. – [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.eurotreaties.com/amsterdamtreaty.pdf

18. Zieba R. Instytucjonalizacja bezpieczenstwa europejskiego / R.Zieba. – Warszawa: Scholar, 2004. – 461 s.

Сауляк Т.А. Формирование европейского пространства безопасности в политико–историческом контексте

Рассмотрены особенности военно–политического взаимодействия в в рамках ЕС. Определены этапы формирования европейской политики безопасности и обороны. Проанализированы приоритеты стратегии безопасности ЕС, ее ограничения и противоречия.

Ключевые слова: *ЕС, ЗЕС, внешняя политика, безопасность, оборона, стратегия европейской безопасности.*

Sauliak, T.A. Formation of the European security space from political and historical points of view

The author considered the features of the politico–military interaction within the EU and envisaged the stages of formation of the European Security and Defence Policy. The analysis of priorities of the European security strategy including its contradictions and limitations comprise an essential element of the study approach.

Key words: *EU, WEU, foreign policy, security, defense, European security strategy*

УДК 327.7

Щолокова Г.В.

Інтеграційні імпульси Європейського Союзу

Вивчаються особливості розвитку ЄС у сучасний період. Розкривається зміст інтеграційних імпульсів ЄС, який розглядається у системному вимірі.

Ключові слова: *Європейський Союз, Лісабонський договір, інтеграційні імпульси ЄС, політична система Євросоюзу, європейська ідентичність.*

Європейський Союз – складне утворення, особливості функціонування якого визначаються цілим комплексом різноманітних чинників, певні з яких мають проінтеграційний, інші – дезінтеграційний характер. Особливої актуальності дослідження цього інтеграційного об'єднання як системи із притаманними лише їй специфічними рисами набуває у сучасний, так званий «Постлісабонський» період розвитку ЄС.

Отже, в рамках наукового дискурсу при аналізі ЄС у системному вимірі увага звертається на наступні аспекти: 1) визначення того, чи взагалі доцільно розглядати дане інтеграційне утворення в якості системи, зокрема політичної [2;3;5;9;10]; при відповіді на це питання дослідники порівнюють Євросоюз та національні політичні системи, перш за все федеративні; 2) (за умов позитивної відповіді на перше питання) вивчення притаманних даній політичній системі характеристик шляхом дослідження інституційної структури та системи права ЄС, процесу прийняття рішень тощо [1;3;4;6;7;10]. Окрему увагу науковці [8] приділяють вивченню феномена європейської ідентичності. Зважаючи на вказане вище, необхідно констатувати, що наукові дослідження європейського інтеграційного процесу розвиваються швидкими темпами, що пов'язано із самою природою даного інтеграційного об'єднання, яке еволюціонує протягом всієї своєї історії. Так, набуття чинності Лісабонським договором (як і сам складний процес його ратифікації) актуалізує недостатньо розроблені напрями наукових досліджень – наприклад, вивчення того, що об'єднує, а що, навпаки, роз'єднує Євросоюз як дійсно унікальне утворення, в рамках якого співіснують різні за своїми показниками (насамперед економічними) країни–учасниці.

Мета даної роботи полягає у визначенні змісту тих чинників, дія яких сприяє подальшому розвитку процесу європейської інтеграції – саме вони розглядаються в якості інтеграційних імпульсів ЄС. При цьому вивчення питання, яке стосується того, чи адекватним буде визначати Європейський Союз як політичну систему, можливо безпосереднім чином співвіднести із розглядом інтеграційних імпульсів ЄС, адже саме поняття «система» передбачає розгляд її елементів як певної інтегрованої сукупності.

Західні дослідники, порівнюючи Євросоюз та федеративну модель територіального устрою держави, прийшли до висновку щодо існування значних відмінностей між ними. На відміну від федерації, влада в рамках ЄС «розсіяна» між його інституціями, а Європейська Комісія, країни–члени та Європейський Парламент виступають в ролі партнерів у законодавчому процесі [10,с.40].

І.Бусигіна та М.Філіппов розглядають критерії, які, на їх думку, дозволяють визначити ЄС в якості політичної системи «нового типу»: 1) наявність розвинутої інституційної системи; 2) у ряді сфер інтеграційні процеси реалізуються шляхом делегування повноважень з національного на загальноєвропейський (наднаціональний) рівень, таким чином «...розподіляючою та регулюючою інстанцією стають органи ЄС, а не держави–члени»; 3) ЄС значною мірою впливає на соціально–економічний та політичний розвиток країн, що входять до його складу; 4) «...між соціально–економічними та політичними процесами в ЄС та його інституційною системою наявні стійкі зворотні зв'язки» [2,с.4].

Отже, можемо констатувати, що існує комплекс ознак, який дозволяє досліджувати ЄС в якості політичної системи, що, як вже підкреслювалося вище, має проінтеграційний характер. Розглянемо детальніше ЄС у вказаному аспекті шляхом аналізу особливостей його інституційної структури, процесу прийняття рішень, феномена загальноєвропейської ідентичності як ідейного підґрунтя європейського інтеграційного процесу тощо.

Політична система ЄС не тотожна будь–якій із існуючих національних політичних систем, що й визначає її унікальність. ЄС презентується як таке утворення, яке є «меншим за державу», проте «більшим за міжнародну організацію». Згідно дослідженню Є.С.Громогласової, політична система ЄС має наступні специфічні характеристики: 1) вона є недобудованою (у порівнянні з традиційними політичними системами); 2) їй притаманна диференціація. Авторка звертає увагу на дану особливість ЄС, адже саме вона, на її думку, є однією із основних ознак, що відрізняє ЄС від політичних систем національних держав. «Диференціація полягає у виникненні всередині ЄС все більшого числа субрегіональних груп, частина з яких йде вперед, інтегруючи все нові сфери відносини, а частина, що складається із країн, які не хочуть чи не можуть наслідувати їх приклад, залишаються позаду». Крім того Є.С.Громогласова підкреслює, що диференціація виражається у неоднорідності правового простору цього інтеграційного об'єднання. Виокремлює дослідниця й інші характеристики політичної системи ЄС. В якості висновку вона зазначає, що дана наднаціональна політична система характеризується такими ознаками як децентралізація, диференціація, асиметрія [3,с.9–12].

Визначаючи сутність інтеграційних імпульсів Євросоюзу, треба підкреслити, що вони не означають централізаційних тенденцій, а навпаки – є децентралізаційними за своєю природою. І це як раз виступає однією із особливостей ЄС, якщо розглядати його як політичну систему: інтеграція заснована на принципах, які мають децентралізаційний характер (йдеться насамперед про принцип субсидіарності). Ще одним підтвердженням тези щодо адекватності співвідношення проінтеграційних та децентралізаційних тенденцій в контексті реалізації на практиці ідеї європейської інтеграції виступає ще одна характеристика ЄС – асиметричність. Так, І.Бусигіна, говорячи про необхідність розмежування двох типів міждержавних об'єднань – із сильним федеральним (наднаціональним) центром

та із слабким, називає Євросоюз унікальним прикладом успішного розвитку другого із вказаних типів, що реалізується у формі «асиметричної інтеграції». При цьому дослідниця підкреслює, що в даному випадку «... створюються «сильні» наднаціональні інститути, проте з обмеженою областю функціонування. В результаті процес інтеграції залишається під контролем держав» [1].

Децентралізація та асиметричність – ключові характеристики європейського інтеграційного процесу, котрі також можуть бути визначені як принципи побудови інституційної структури. Дані принципи влаштовують як країн–учасниць даного інтеграційного утворення, так і всіх суб'єктів ЄС як політичної системи. Тобто такий механізм є працюючим, тому, виходячи з цього, можна констатувати, що самі принципи побудови ЄС як інтеграційного об'єднання є адекватними тим реаліям, в яких він знаходиться, а отже – сприяють поглибленню (у визначених сферах та з урахуванням інтересів всіх учасників) процесу європейської інтеграції.

Сучасний Євросоюз поступово наближається до «переговорної сітьової моделі». Дослідники визначають «політичну сіть» як «...арену, на якій зустрічаються та домовляються між собою інтеграційні інститути, національні уряди, представники різних груп інтересів». Проте при цьому зазначається, що дана модель проявляє себе нерівномірно, а в якості конкуруючої моделі щодо адекватного опису сучасного політичного устрою ЄС виступає багаторівнева система управління [5,с.19]. У цих двох моделях увага акцентується на різних підходах до розуміння сутності ключових принципів політичного управління, проте обидві вони відповідають «логіці асиметричної інтеграції», хоча механізми її реалізації аналізуються різні.

Російський дослідник М.Л.Ентін вивчає чинники згуртованості країн–членів ЄС: «Визначальними чинниками незворотності інтеграційного проекту стали сформований ними особливий, ні на що не схожий правовий порядок, якісно нова політична культура спільного ухвалення рішень та їх реалізації, спільне управління суверенітетом». Так, стосовно останньої із вказаних тез, науковець звертає увагу на специфічну особливість, притаманну саме Євросоюзу. Йдеться про те, що коли його країни–учасниці поступаються частиною свого суверенітету наднаціональним інституціям, то це лише слугує їх власним інтересам: «Вони поступаються часткою суверенітету, а натомість отримують десятки часток, якими діляться з ними партнери з інтеграційного об'єднання». Тобто мова ведеться про спільне управління їх суверенітетами, що допомагає у вирішенні завдань, що стоять як перед Євросоюзом в цілому, так і перед окремими країнами, що входять до його складу [7].

Отже, поняття суверенітету «в контексті ЄС» має свої особливості, що обумовлено насамперед співіснуванням національного (для якого поняття суверенітету є визначальним) та наднаціонального рівнів управління. «...традиційна концепція суверенітету як деякої остаточної (абсолютної) влади над певною територією та її ресурсами не може бути використана стосовно цієї політичної системи», – зазначає вітчизняна дослідниця М.А.Шульга. Зміст цього твердження конкретизується на прикладі того, що вкладається у поняття «територія» (як ознаки суверенітету) у рамках ЄС: «...територія дії Економічного та монетарного союзу (зона євро) менша від сукупної території країн–членів. ЄС передбачає тому гнучкі територіальні об'єднання усередині себе...» [6,с.344–345].

Проблему співвідношення та конструктивної взаємодії наднаціонального та національного рівнів в рамках європейського інтеграційного процесу доцільно проаналізувати ще на двох прикладах – процес прийняття рішень та інституційна структура.

Процес прийняття рішень в ЄС став майже «візиткою» цього інтеграційного об'єднання та викликає усталені асоціації – цей механізм є складним та деталізованим. Ще одна його особливість – він базується на принципі пошуку компромісу. Саме ця його характеристика й виступає, на думку багатьох дослідників, запорукою успішного функціонування ЄС та одним із ключових проінтеграційних чинників.

Російський дослідник В.М.Зуєв, детально вивчаючи механізм прийняття рішень в ЄС та розглядаючи його як універсальний інструмент примирення інтересів, акцентує увагу, з одного боку, на унікальності даного механізму, а з іншого – підкреслює його першочергову значимість в контексті досягнення балансу між інтересами «великих» та «малих» держав–учасниць. При цьому науковець виокремлює (серед інших) таку характеристику аналізованого механізму як гнучкість: «У відповідності до обставин, які змінилися, змінюються й особливості використання механізму» [4,с.22].

При дослідженні особливостей інституційної структури ЄС з точки зору визначення проінтеграційних чинників його функціонування, перспективним у науковому відношенні видається дослідження проблеми «дефіциту демократії» в ЄС. Взагалі ідея демократії – визначальна для функціонування Євросоюзу. На підтвердження цього можна навести багато аргументів. ЄС – об'єднання демократій. Перший із Копенгагенських критеріїв (поряд з іншими критеріями вступу – економічним та «членським») є політичним та пов'язаний із необхідністю країни–претендента реалізовувати на практиці ідеї демократії та верховенства права. Також вважається, що дане інтеграційне утворення має не географічні, а політичні кордони, які визначаються насамперед першочерговою пріоритетністю названих ідей. Сутність проблеми «демократичного дефіциту» ЄС пояснюється великою кількістю різноманітних чинників. Наведемо приклад: лише один із його органів (Європарламент) обирається безпосередньо населенням. Зрозуміло, що подібні чинники не можуть бути визначені в якості проінтеграційних. Проте показовим є те, що дана проблематика розглядається в рамках ЄС як одна із першочергових. Так, стосовно обраного прикладу варто зазначити наступне: протягом еволюції Євросоюзу як політичної системи роль Європейського Парламенту постійно зростає. Підкреслимо: у Лісабонському договорі процедура спільного ухвалення рішень (саме в рамках цієї процедури Європарламент має широкі законодавчі повноваження) визначається в якості звичайної (основної) у законодавчому процесі.

С.Мікоссі, акцентуючи увагу на тому, що для ЄС притаманним є процес адаптації до зовнішніх та внутрішніх умов розвитку, що, відповідно, знаходить своє вираження в постійному коригуванні інституційного балансу, прийшов до висновку: ЄС продовжує продукувати нові рішення (які пов'язані із підвищенням його демократичної легітимності) для багаторівневих політичних структур, що варто розглядати в контексті майбутнього демократії у світі, де проживають різні спільноти, які при цьому є взаємопов'язаними [9,с.14–15].

Необхідно зазначити, що європейська ідентичність виступає однією із ключових тем при аналізі про– та дезінтеграційних чинників розвитку ЄС. Пошук загальноєвропейської ідентичності – невід'ємна частка порядку денного цього інтеграційного об'єднання у будь–який період його розвитку. Так, неприйняття Конституції та проблеми, пов'язані із ратифікацією Лісабонського договору, перспективи подальшого розширення ЄС (в даному випадку йдеться перш за все про прагнення Туреччини стати членом цього інтеграційного утворення) виступають в якості важливих чинників, що безпосереднім чином визначають проблемне поле формування європейської ідентичності на сучасному етапі. Як зазначає М.Л.Ентін, «Європейський Союз в реальності вже давно перетворився на надпотужне цілісне утворення... А ось до самоідентифікації йому ще далеко» [7].

В рамках ЄС значні зусилля спрямовуються на формування спільного для всіх європейців відчуття належності до єдиного простору (так, 2008 рік було проголошено Європейським роком міжкультурного діалогу), проте дані соціологічних опитувань свідчать про те, що переважаюча більшість жителів ЄС ідентифікують себе перш за все із власною країною. Також вважається, що очевидною ознакою браку загальноєвропейської ідентичності виступає низька явка на вибори до Європейського Парламенту [8].

На нашу думку, проблеми, пов'язані із формуванням європейської ідентичності, виступають чутливим індикатором того, що є дійсно важливим в рамках аналізу тенденцій, які мають проінтеграційний або, навпаки, дезінтеграційний характер. Так, дослідники виокремлюють наступні передумови становлення європейської ідентичності, які пов'язані із трьома напрямами: 1) політика (йдеться насамперед про підвищення демократичної легітимності ЄС); 2) освіта та культура (мова ведеться про посилення «європейської складової» у визначених сферах (історія), акцентування уваги на вивченні мов тощо); 3) соціальна та економічна згуртованість [8].

Завершуючи дослідження особливостей інтеграційних імпульсів ЄС, доцільним видається звернення до розгляду феноменів євроскептицизму та єврооптимізму, які, незважаючи на те, що є протилежними за своїм характером тенденціями у розвитку європейського інтеграційного процесу, все ж таки найчастіше розглядаються у спільних рамках, що є дуже показовим: «ЄС очами єврооптимістів» та «ЄС очима європесимістів» різні, проте не є взаємовиключаючими – завжди існують спільні «точки дотику», можливість компромісу ніколи не зникає – і в цьому одна із найсильніших сторін ЄС.

В якості висновків треба зазначити наступне. Вище були розглянуті деякі виміри сучасного розвитку Євросоюзу, причому такий аналіз був проведений з метою визначення змісту інтеграційних імпульсів ЄС, які можуть бути наступними за своїм характером – політичні (верховенство ідеї демократії); правові (ЄС як спільний правовий простір); економічні (забезпечення високих економічних показників та соціальних стандартів незалежно від місця проживання); інституційні (інституції так званого «Брюссельського» рівня та особливості їх функціонування у порівнянні із інституційними системами країн–членів); процедурні (складний та деталізований механізм прийняття рішень в рамках ЄС як об'єднання різних, за багатьма параметрами, країн); культурні (політична та правова культури; становлення загальноєвропейської ідентичності). Всі перераховані інтеграційні імпульси Євросоюзу можливо визначити в якості

«внутрішніх». Крім того, можливим є виокремлення й «зовнішніх» інтеграційних імпульсів: мова йде зокрема про спільну зовнішню та безпекову політику, яка наразі перебуває у стадії становлення. Таким чином, необхідно констатувати, що інтеграційні імпульси ЄС є різноманітними за своєю природою, проте в цілому об'єднані єдиним контекстом, сутність якого можливо визначити через поняття компромісу. У лозунгу ЄС «Єдність у різноманітті» закладена формула його успішності: прагнення до інтеграції (починаючи з економічної й шляхом її подальшого поширення на інші сфери) із врахуванням особливостей та устремлінь країн–учасниць, що відображено у таких концепціях як «Європа різних швидкостей», «Європа a la carte», «Європа концентричних кіл», «Європа регіонів», концепція багаторівневого управління, концепція політичних сітей тощо.

Європейський інтеграційний процес зразка початку другого десятиріччя XXI ст. у порівнянні з 50–х рр. XX ст. розвивається із іншою швидкістю, під впливом цілком нових чинників, у іншому складі, орієнтуючись на оновлені, адекватні вимогам часу цілі. Наразі, після набуття чинності Лісабонським договором, Євросоюз вчиться працювати за новими правилами, спрямованим на забезпечення успішного функціонування ЄС–27 у відповідності до сучасних реалій (йдеться як про внутрішні, так і про зовнішні чинники). Процес ратифікації Лісабонського договору, незважаючи на його складний та тривалий характер, знову підтвердив прагнення та можливість країн–учасниць працювати разом заради успішного розвитку, що, власне, й є найкращим свідченням того, що сутність функціонування ЄС визначається насамперед інтеграційними імпульсами.

Список використаних джерел

1. Бусыгина И. Ассиметричная интеграция в Евросоюзе / И. Бусыгина. [Електронний ресурс] // Международные процессы. – Том 5. – Номер 3 (15). – Сентябрь–декабрь 2007. – Режим доступу: http://www.intertrends.ru/fifteen/002.htm

2. Бусыгина И., Филиппов М. Политическая система Европейского Союза: какие изменения вносит Европейский договор? / И. Бусыгина, М. Филиппов [Електронний ресурс] // Аналитические записки. – 2009. – № 2 (42). – Режим доступу: http://www.mgimo.ru/files/117797/az–42.pdf

3. Громогласова Е.С. Теория и практика политического управления в Европейском союзе / Е.С. Громогласова. – М: ИМЭМО РАН, 2009. – 116 с.

4. Зуев В.Н. Механизм принятия решений в ЕС – универсальный инструмент примирения интересов / В.Н. Зуев // Вестник международных организаций. – 2008. – № 3 (18). – С. 12 – 23.

5. Стрежнева М. Управление без... правительства. Кое–что о традициях руководства Европейским Союзом / М.Стрежнева // Европа. Журнал Европейского Союза. – 2003. – № 1 (24). – С. 18 – 19.

6. Шульга М.А. Наднаціональність та «проблема суверенітету» в Європейському Союзі / М.А. Шульга // Політологічний вісник. – 2009. – № 41. – С. 340 – 350.

7. Энтин М.Л. Европейский Союз как один из ведущих международных игроков / М.Л.Энтин [Електронний ресурс] // Вся Европа.ru. – 2009. – № 6 (34). – Режим доступу: http://www.alleuropa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1157

8. European values and identity /EurActiv [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.euractiv.com/en/culture/european–values–identity/article–154441

9. Micossi S. Democracy in the European Union / S. Micossi; CEPS Working Document № 286. February 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ceps.eu/

10. The Ever–Changing Union. An Introduction to the History, Institutions and Decision–making Processes of the European Union / Ch. Egenhofer, S. Kurpas and L. van Schaik; Centre for European Policy Studies (CEPS). – Brussels, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ceps.eu/

Щелокова А.В. Интеграционные импульсы Европейского Союза

Изучаются особенности развития ЕС в современный период. Раскрывается содержание интеграционных импульсов ЕС, который рассматривается в системном измерении.

Ключевые слова: *Европейский Союз, Лиссабонский договор, интеграционные импульсы ЕС, политическая система Евросоюза, европейская идентичность.*

Shcholokova, G.V. Integration impetuses of the European Union

The peculiarities of EU development in the current period are scrutinized. It is disclosed the matter of integration impetuses of the EU which is considered in the system dimension.

Key words: *the European Union, Treaty of Lisbon, integration impetuses of the EU, EU's political system, European identity.*

УДК 329.63 (470)

Васильчук Є.О.

Особливості утворення політико-ідеологічних домінант у радянсько-російській панк-субкультурі та їх співвіднесення з ідеологічними комплексами радикальних політичних організацій Росії

Концептуалізовано теоретичну модель політичної ідеологізації радянсько–російської панк–субкультури та її взаємодії з радикальними політичними організаціями в Росії у період 1980-х – першої половини 1990–х рр.

Ключові слова: *панк–субкультура, політичний радикалізм, ідеологізація.*

Проблема молодіжної субкультури як соціального феномена є відносно новою темою для наукового аналізу. У сучасній науці вивчення молодіжних субкультурних утворень як соціальних феноменів має міждисциплінарний характер і перебуває на перетині філософських, соціологічних, політичних, культурологічних та психологічних наук.

Для підготовки цієї статті значну цінність становлять дослідження О. Аксютіної [1], Є. Гречкіної [4], С. Карпіленя [6], С. Левікової [7], М. Соколова [9] та інших науковців, які розкривають причини та механізми виникнення молодіжних субкультур, особливості їх становлення та маніфестації. Серед українських дослідників значущими є наукові дослідження П. Артьомова [2] та С. Сороки [10], присвячені різним аспектам становлення молодіжних субкультур та неформальних об'єднань молоді.

Мета статті. Проблема молодіжної субкультури має певну ступінь розробки і дослідження в науковій літературі, але автор статті прагнув вибудувати теоретичну модель політико–ідеологічної взаємодії панк–субкультури та радикальних політичних організацій в Росії. Відсутність цілісних досліджень з цієї проблематики свідчить про наукову значущість та актуальність теми пропонованої статті.

Панк–субкультура, що утворилася в СРСР в 1980–і рр., є складним і багатовимірним явищем, обумовленим особливостями соціокультурної та суспільно–політичної ситуації, що склалася на той час в країні, і є своєрідною реакцією, формою несприйняття і викликом існуючому суспільному ладу.

Рок–рух, панк–субкультура невіддільні від політичних процесів, що відбувалися в радянському суспільстві у другій половині 1980–х рр.

У моменти пікових ситуацій суспільного розвитку ідеологія панк–субкультури доповнювала, підсилювала, а в окремих ситуаціях, і сприяла радикалізації ідеологічних комплексів політичних об'єднань, партій і рухів. Тому вивчення ідеологічних орієнтирів панк–субкультури є можливим лише в контексті дослідження особливостей суспільно–політичної ситуації, що склалася в період розпаду СРСР і створення нових незалежних держав. Рок–рух в цілому, і панк–субкультура зокрема, відіграли в цих процесах не останню роль, сприяючи дискредитації існуючого суспільного ладу, переводячи мову гасел існуючої політичної опозиції в поетико–музичну площину, тим самим розставляючи, підсилюючи і артикулюючи окремі ідеологічні акценти, сприяючи їх кращому відкладанню та засвоєнню в масовій свідомості, свідомо абсурдизуючи базові постулати радянської ідеологічної ортодоксії і виступаючи засобом активізації та мобілізації мас, особливо молоді, в різних політичних сценаріях.

Демонстративна антигромадська та кризова спрямованість панк–субкультури, що квінтесенціально проявляється в різних формах девіантної поведінки, ігнорування усталених у суспільстві морально–етичних імперативів, проявах в окремих випадках елементів революціонаризму, бунтарства та непокори принципам співіснування, що склалися в суспільстві, сприяли її поступовій політизації та інкорпорації в радикальні політичні організації, відводячи суб'єктам панк–субкультури роль рупорів партійної пропаганди та мобілізації молоді, сприяючи розвитку молодіжних сегментів радикальних політичних рухів.

Співвіднесенню та взаємодії радикальних політизованих співтовариств і суб'єктів панк–субкультури сприяли, на думку автора, спільні принципи маніфестації в суспільному житті, що проявляються в принциповому та свідомому бажанні вийти за рамки усталених суспільних відносин, агресії проти споживацького та обивательського типів життя, ерзац–героїчного ставлення до життя своїх представників. З часом ці принципи набули форм ідеологічних конструктів, що ґрунтуються, в першу чергу, на загальних етичних та естетичних мотивах.

Посилення домінування політико–ідеологічного навантаження в панк–субкультурі та її зближення з радикальними політичними рухами обумовлені лібералізацією суспільно–політичного життя в країні, що потягнуло за собою сплеск партійного будівництва та сегментації новоутвореного політичного спектру, духовною кризою, стрімким майновим розшаруванням і маргіналізацією значної частини населення, що стимулювали, з одного боку, зростання протестних настроїв, що з часом набули форм радикальних політико–ідеологічних поглядів і створили живильне середовище для появи та розвитку їх виразників – радикальних політичних і політизованих співтовариств, а з іншого боку – зумовили перехід частини молоді до контркультурних форм самовираження як прояву протесту проти специфічних суспільних відносин, що почали складатися. Іншими словами, відбулося зрощування контркультурної неформальної течії, у якій основний акцент робився на музичну і стилістичну субкультури, зі специфічними суспільно–політичними рухами.

Таким чином, складний і суперечливий характер соціальних трансформацій в Росії, що відбувалися наприкінці 1980–х – на початку 1990–х рр., створив реальні передумови для політико–ідеологічної взаємодії та взаємовпливу панк–субкультури та радикальних політичних і політизованих співтовариств.

З часом ці дифузорні процеси обернулися тим, що об'єднання політичних радикалів стали трансформуватися в особливі політизовані субкультури зі своєю внутрішньою етикою, естетикою, логікою та принципами взаємовідносин, що виокремлювали їх на фоні інших субкультур, що стали вже традиційними. З іншого боку, представники панк–субкультури ставали об'єктами рекрутування та поповнення лав радикальних політичних рухів, при цьому характерними особливостями їхньої участі були організаційна нестійкість і недисциплінованість, схильність до спорадичної участі в житті обраного політичного руху, нерозуміння та внутрішнє несприйняття сутності політичної боротьби, декларованої керівниками цих організацій. Це, у свою чергу, обумовлювало постійне варіювання чисельності активу радикальних політичних рухів і прямо відбивалося на їх життєздатності та можливості активного позиціонування у суспільно–політичному житті Росії.

Досить чітко ці процеси простежуються на прикладі взаємодії Націонал–більшовицької партії (НБП) і російських панк–гуртів. Спершу НБП замислювалася як гурток різнопланових андеграундних художників–авангардистів, а тому протягом 1993 – 1996 рр. діяла не як політична організація, а як спільнота людей з андеграундними поглядами на політику, економіку та мистецтво, чия діяльність, як правило, зводилася до проведення контркультурних культурно–мистецьких заходів. Із загостренням суспільно–політичної ситуації в Росії та проявом волюнтаристського бажання керівництва НБП влитися в політичне життя країни, її діяльність поступово набула яскраво вираженого політизованого характеру, що виявилося у проведенні акцій, радикальних за формою та політичних за змістом. Така зміна курсу та радикальні політичні ідеї, що транслювалися лідерами НБП Е. Лимоновим та О. Дугіним, прямо відбилися на творчості панк–гуртів, що приєдналися до НБП: «Гражданская Оборона», «Родина», «Инструкция по выживанию», «Красные Звезды», «Северное Сияние» та інших, які відкинувши свою колишню антирадянську та антикомуністичну спрямованість, переходять на позиції радикального опору єльцинському режиму. У їхній творчості починає яскраво проступати апологія радянського ладу та оспівування його ідеологічних постулатів. Співучасть у діяльності НБП цих гуртів дозволило рекрутувати до НБП значну кількість активістів. Кульмінацією цих процесів став ініційований лідером гурту «Гражданская Оборона» Є. Лєтовим контркультурний проект «Русский прорыв», результатом реалізації якого стало проведення у Росії та країнах ближнього зарубіжжя серії концертів з піснями яскраво опозиційного прорадянського змісту.

З посиленням політичної складової та зменшенням ролі культурно-естетичного чинника у діяльності НБП, насадження внутрішньоорганізаційної дисципліни всередині НБП, що зводилася до примушування своїх активістів до участі в політичних заходах, поширенню партійної преси і т.д., почалося поступове згасання інтересу з боку представників панк–колективів до політики як форми вираження і трансляції своїх ідей і розчарування в ній як напрямку реалізації молодіжного бунтарства, що спричинило перенесення акцентів їх творчості у релігійно–метафізичну та глибинно–психологічну площини. Наприклад, лідер гурту «Красные Звезды» В. Селіванов мотивував свою участь у діяльності НБП таким чином: «Моя участь у НБП – це наслідок суто юнацького захоплення політичною романтикою. Але я ніякий не політик і ніколи політиком

не був. Це романтизм, для мене Лимонов – це була романтика [5]... ми з Лимоновим розійшлися в думках, тому що він хотів, щоб я газету розповсюджував, а я був на це просто не здатний... Я був готовий підтримувати партію своїми піснями, багато з яких стали неофіційними партійними гімнами» [3]. Аналогічної думки дотримувалися й інші представники музичних панк–колективів. Остаточний розрив з НБП став наслідком деідеологізації їх творчості [8,с.3].

Стратегії політико–ідеологічної взаємодії радянсько–російської панк–субкультури та російських радикальних політичних організацій мають досить специфічний характер. У цьому процесі автором простежується часова політико–ідеологічна силова лінія «ідеологізація – гіперідеологізація – деідеологізація», індикатором основних складових якої є специфіка і напрямки творчості музичних панк–колективів.

Як подальші напрями дослідження перспективними автор вважає розкриття питань, пов'язаних із співвідношенням субкультури та контркультури в радянсько–російській панк–ідеології та особливостями політичної ідеологізації панк–субкультури на матеріалах творчості музично–поетичних панк–колективів.

Список використаних джерел

1.Аксютина О. А. Власть и контркультура в 1980–е – 90–е годы. Панк как этика и эстетика противостояния / Ольга Аксютина // Культура и власть в условиях коммуникационной революции XX века : форум нем. и рос. исследователей: [материалы]. – М. : АИРО–XX, 2002. – С. 303 – 334.

2.Артьомов П. М. Субкультура футбольних хуліганів : фактори формування та особливості прояву на пострадянському просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / П. М. Артьомов. – Харків, 2009. – 23 с.

3.Владимир Селиванов: «Красные Звёзды» – это русская готика // – Режим доступа : http://music.km.ru/article.asp?id=c983fe8914444b168425116809b1f52c.

4.Гречкина Е. Н. Молодежный политический экстремизм в условиях трансформирующейся российской действительности : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Е. Н. Гречкина. – Ставрополь, 2006. – 26 с.

5.Дмитриев И. Апология кайфа. Интервью с «гламурным панком», лидером группы «Четыре» (экс–»Красные Звёзды») Владимиром Селивановым / И. Дмитриев // Евразия. Информационно–аналитический портал. – Режим доступа : http://evrazia.org/print.php?id=306.

6.Карпиленя С. С. Молодежная субкультура как способ социализации молодежи в условиях модернизации российского общества : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. соц. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / С. С. Карпиленя. – Ростов–на–Дону, 2009. – 35 с.

7.Левикова С. И. Феномен молодежной субкультуры (социально–философский аспект) : автореф. дисс. на соискание науч. степени доктора филос. наук: спец. 09.00.11. «Социальная философия» / С. И. Левикова. – М., 2002. – 34 с.

8.Обыкновенное предательство. Интервью с лидером НБП // Лимонка. – 1996. – № 35.

9.Соколов М. М. Стратегия политической контркультуры в русском радикально–националистическом движении / М. М. Соколов // Рубеж : альманах социальных исследований. – 2001. – № 16 – 17. – С. 128 – 139.

10.Сорока С. В. Суспільно–політична діяльність неформальних об'єднань молоді України у 1953 – 1991 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / С. В. Сорока. – Миколаїв, 2006. – 19 с.

Васильчук Е.О. Особенности образования политико–идеологических доминант в советско–российской панк–субкультуре и ее соотнесение с идеологическими комплексами радикальных политических организаций России

Концептуализирована теоретическая модель политической идеологизации советско–российской панк–субкультуры и ее взаимодействия с радикальными политическими организациями России в период 1980–х – 1990–х гг.

Ключевые слова: *панк–субкультура, политический радикализм, идеологизация.*

Vasil'chuk, Y.O. Features of the formation of political and ideological dominants in the Soviet–Russian punk–subculture and its correlation with the ideological complexes of radical political organizations in Russia

Conceptualized the theoretical model of political indoctrination of Soviet–Russian punk–subculture and its interaction with the radical political organizations in Russia in the period 1980 – 1990.

Key words: *punk–subculture, political radicalism, ideological.*

УДК 327.33

Ґеник М.А.

Польсько-українське примирення у політичній діяльності Костянтина Зеленка

Важливий внесок у досягнення польсько–українського примирення належить українському політику і публіцисту Костянтину Зеленку. Він був прихильником спільності геополітичних інтересів народів Балто–Чорноморського регіону, концепції прометеїзму та співробітництва України і Польщі.

Ключові слова: *Костянтин Зеленко, польсько–українські відносини, прометеїзм, Польсько–Українське товариство.*

Польсько–українське примирення становить основний зміст двосторонніх відносин другої половини XX ст. Започаткування цього процесу відбулося в еміграції методом народної дипломатії. Важливий внесок у досягненні польсько–українського примирення належить українському журналістові, громадському і політичному діячеві Костянтину Зеленку (1923–2009).

Наукові дослідження польсько–українського зближення перебувають на початковій стадії і спеціальних публікацій, присвячених політичній діяльності К.Зеленка немає. М.Лесів опублікував кореспонденцію з К.Зеленком [1,с.230–249]. Джерельну базу становлять також численні публікації К.Зеленка в еміграційній та вітчизняній періодиці [2;3]. Метою публікації є розкриття основних напрямків політичної діяльності К.Зеленка, спрямованої на досягнення польсько–українського примирення.

Костянтин Зеленко народився 1923 р. на Холмщині у Замойському повіті. Під час Другої світової війни Холмщина стала територією неоголошеної польсько–української війни і його батько загинув від рук поляків. К.Зеленко емігрував на Захід, осів у Великій Британії, після Другої світової війни служив офіцером Головної квартири Другої канадської бригадної групи в Західній Німеччині. Пізніше працював членом Королівського Інституту Об'єднаних Збройних сил для оборонних студій у Лондоні [4], обирався головою Союзу українських письменників і журналістів. Найбільші його заслуги для міжнаціонального примирення пов'язані з діяльністю в Польсько–Українському товаристві (ПУТ) у Лондоні. Ідея Польсько–Українських товариств була висунута у 1950–х роках К.Грабиком. 7 квітня 1951 р. у Нью–Йорку на зборах Об'єднання Прихильників Визвольної Боротьби України К.Грабик виступив за досягнення польсько–українського порозуміння.

У цій промові К.Грабик вперше висунув пропозицію створення Польсько–українських товариств, завданням яких були б систематичні,

організовані і планові зусилля щодо зближення суспільств на еміграції, розробка концепції польсько–української співпраці та передача її як заповіту для обох країн у майбутньому. «Нехай би в цьому Товаристві опинилися всі поляки і українці, які розуміють важливість цієї проблеми. Нехай би подали собі в ньому руки, нехай би між собою розмовляли, дискутували не про кордони і устрої, не про взаємні обвинувачення, а про майбутнє. Про польсько–українське майбутнє, про майбутнє наших народів, про те, що їх об'єднує, а не що ділить чи ділило. (...) Нехай би систематично за одним столом засідали вчорашні вороги, щоб поговорити про спільну долю і спільні обов'язки щодо спільних провин і гріхів минулого» [5].

Зміни у міжнародних відносинах та структурні зрушення у середовищі обох еміграцій зробили можливими реалізацію ідеї ПУТ наприкінці 1960–х років. Активізації польсько–українського зближення сприяло заснування ПУТ у місцях скупчення обох еміграцій, насамперед у Лондоні (14 січня 1967 р.), Парижі (червень 1976 р.) і Мюнхені (19 травня 1977 р.). Створення першого з них, ПУТ у Лондоні, у значній мірі було інспіровано польським еміграційним урядом і мало на меті зближення обох народів шляхом взаєморозуміння і співпраці. Пресовому органові товариства, який виходив двома мовами, дали назву «Biuletyn Towarzystwa Polsko–Ukraińskiego», яка у певному сенсі нав'язувала до традицій міжвоєнного «Biuletynu Polsko–Ukraińskiego» В.Бончковського. До найактивніших членів Товариства належали К.Трембіцький, К.Зеленко, Т.Комарніцький, Ю.Вятр і С.Й.Папроцький. ПУТ в Лондоні мало двох співголів, які представляли польську і українську сторону. З українського боку товариство очолював К.Зеленко.

Один із найактивніших діячів ПУТ в Парижі В.Желенський у листі до Є.Гєдройця писав, що його глибоко вразив приклад двох керівників Польсько–Українського товариства у Лондоні А.Гермашевського і К.Зеленка. Під час війни українці вбили на Волині батька і двох братів А.Гермашевського, а в К.Зеленка на Холмщині від рук поляків загинув батько. Незважаючи на це, А.Гермашевський і К.Зеленко були відданими ідеї польсько–українського примирення. «Ці дві трагедії, які не відвернули цих обох синів від посвяти себе зближенню між нашими народами, є особливо промовисті...» [6].

К.Зеленко виступав із численними статтями стосовно проблем польсько–українських відносин в еміграційній пресі. Він вважав необхідним подолання деяких легенд і стереотипів у двосторонніх відносинах. «Це нам допоможе у пошуках правильних розв'язань на майбутнє та остереже нас перед надмірним оптимізмом в оцінці явищ і подій, які відбуваються». Зокрема, це стосувалося оцінки союзу Пілсудський–Петлюра та причин його невдачі.

Ю.Мацкевич в книзі «Lewa wolna» та К.Збишевський у рецензії стверджували, що Ю.Пілсудський зробив помилку, не підтримавши походу А.Денікіна проти більшовиків. К.Зеленко дав обширну відповідь на сторінках «Tygodnia Polski», стверджуючи, що Ю.Мацкевич «дав понестися швидше сумнівним упередженням, замість триматися історичних фактів». Основний аргумент К.Зеленка полягав у тому, що Ю.Пілсудський не міг підтримувати А.Денікіна, який виступав під гаслами повернення Російської імперії та ліквідації національних держав, які виникли на її

уламках. Метою Ю.Пілсудського було не тільки відірвання України, але шляхом ослаблення Росії підтримка інших національних держав, які виникали на уламках імперії. У цьому полягала далекозорість концепції Ю.Пілсудського, випереджаючої великі деколонізаційні процеси британців, французів і голландців принаймні на тридцять років. З точки зору військової стратегії Ю.Пілсудський старався випередити більшовиків, які готувалися до нападу на Польщу, та розпочав у відповідний момент превентивну війну.

Політична стратегія Ю.Пілсудського опиралася на відповідній оцінці намірів Росії. К.Зеленко визначив її словами із статті М.Уздовського (Uzdowski M. W kwestii naszych granic wschodnich // Droga.– nr 3.– 1 III 1922): «Ставлення наше до великої Росії – сьогоднішньої чи завтрашньої, демократичної чи монархістської, федеративної чи централізованої – мусить бути одним і тим самим. Завжди мусимо пам'ятати, що велика Росія – це заперечення нашої незалежності». На підтвердження цього К.Зеленко навів цитату із споминів великого князя Олександра Михайловича, виданих у 1933 р., який підкреслював спадкоємність політики російських царів у політиці Третього Інтернаціоналу.

Вина у невдачі походу Ю.Пілсудського лежить, на думку К.Зеленка також на українському народові, який не зреагував достатньо енергійно на таку велику оказію, його керівники наробили багато помилок і замість зосередити зусилля на зміцненні власної держави, український народ дав себе переконати демагогам і вів громадянську війну. К.Зеленко підкреслював значення польсько–української співпраці. Обидва народи після росіян є найбільшими народами Східної Європи і одночасно єдиними народами, які можуть кинути виклик росіянам у масштабі, що матиме великі політичні наслідки. Одночасно ці народи мають найдовшу традицію протидії централістичним намірам Москви. Одночасно Україна і Польща для Москви є найбільш вразливими точками величезної імперії. К.Зеленко погоджувався, що Ю.Пілсудський переоцінював можливості, силу і політичну дозрілість свого народу. Але відсутність підтримки не означає помилковості самої концепції [7;8,с.3].

Радіо Вільна Європа у 1968 р. провело анкету стосовно оцінки національної політики II Речіпосполитої та можливих альтернатив. З–поміж 8 отриманих відповідей 3 були від української еміграції. Зокрема, голова Союзу українських письменників і журналістів та голова ПУТ у Лондоні К.Зеленко такою альтернативою вважав політичну і культурну автономію. 13 травня 1968 р. тема національної політики Польської держави стала предметом обговорення Радіо Вільна Європа, в якому взяли участь Ян Новак, Збігнев Стипулковський, Адам Цьолкош, Павел Заремба, Адам Прагєр та Костянтин Зеленко [9].

У травні 1974 р. в ефірі польської редакції Радіо Вільна Європа було проведено дискусію Ю.Лободовського і К.Зеленка стосовно проблем двосторонніх відносин. Український публіцист заявив, що два народи «є вперше в нашій довгій історії природними союзниками, яких нічого вже не ділить і не повинно ділити. Загрожують нам тепер ті самі небезпеки, розділяємо дуже подібну долю, маємо лише одного й того самого ворога, немає сьогодні справді нічого, що нас могло б антагонізувати, якщо йдеться про теперішнє і майбутнє». Основним завданням вважав створення передумов для міжнаціонального примирення. «Йдеться про

те, щоб створити духові, психологічні й політичні підстави для укладення майбутніх добросусідських стосунків, базованих на взаємному довір'ї та зрозумінні й відчутті сучасної збіжности й однозгідности польських і українських національних інтересів».

К.Зеленко звертав увагу на необхідність суспільної підтримки процесу міжнаціонального примирення. «Мусимо вже нині зробити особливе зусилля для поширення території польсько–українського діялогу, дискусій, зустрічей і імпрез – на молодь, на цілу поступову частину наших суспільностей з особливою увагою до ділянок культури, літератури, публіцистики і політики. Лише такий наполегливий і ясно зформульований підхід може підготовити грунт для зсинхронізування наших національних і спільних визвольних зусиль». Польсько–українське порозуміння К.Зеленко вважав необхідною передумовою геополітичних і демократичних змін у Східній Європі.

У ході дискусії К.Зеленка підтримав Ю.Лободовський, який, зокрема, зазначив: «Роз'єднує нас дуже багато, але єднає обопільна мета: не допустити, щоб нас усіх поглинуло російсько–радянське багно. (...) Польсько–українське замирення, саме з думкою про цю головну ціль, було б стомилевим кроком на спільній дорозі. І до цього повинна змагати незалежна політична думка, польська й українська» [10,с.91–97]. Слід згадати, що К.Зеленко надзвичайно високо оцінював заслуги Ю.Лободовського для польсько–українського примирення [11].

Ця дискусія знайшла значний відгук. Зокрема у листі одного з читачів В.Витвицького, опублікованому у «Сучасності», стверджувалося, що польсько–українська співпраця та інших сусідніх народів – це необхідність і єдина дорога до самозбереження. Якнайширше усвідомлення цього є найважливішим завданням. Першим кроком на шляху польсько–українського порозуміння він розглядав зняття з плеч тягару історичного минулого та рецидивів давніх упереджень. Методами для цього мали служити нав'язання і пожвавлення культурно–суспільних контактів, особливо за участю молодого покоління, звернення уваги преси на проблеми сусідів, уникнення тематики, яка стоїть на перешкоді двосторонньому зближенню. До таких анахронізмів, які українці повинні залишити, він відносив «Не пора «. В.Витвицький заявляв, що преса повинна уникати проблем кордону і не публікувати «вигадок тих одиниць, які дужим розмахом пера закреслюють межі України на пару сот кілометрів поза нашу етнографічну територію». До методів співпраці він зараховував проведення спільних протестаційних акцій, які мають привести до сталих близьких відносин [12;13,с.3–4;14].

У квітні 1976 р. К.Зеленко як голова Польсько–Українського товариства у Лондоні здійснив поїздку до Канади і мав зустрічі та виступи перед представниками обох еміграцій. Зокрема, на зустрічі у Торонто він зупинився на аналізі деяких стереотипів і упереджень у свідомості обох народів. На його думку, поляки, повторюючи гасло «Za naszą i waszą wolność», готові боротися за свободу далеких від них народів і не схильні підтримувати незалежницьких прагнень українців. Упередження українців полягали у переконаності у загарбницькому характері поляків та схильності до аристократичності.

К.Зеленко стверджував необхідність польсько–українського порозуміння для спільної боротьби за незалежність. Він вважав, що статус УРСР

і ПНР є близьким, незважаючи на певні ознаки польської незалежності, і наводив вдалий афоризм С.Є.Леца про те, що «свобода невільника міряється довжиною ланцюга». «Тривале і незалежне державне існування нашим народам може гарантувати тільки тісна співпраця і дружба. Тільки тоді Україна і Польща зможуть бути дійсно суверенними, якщо створять сусідський союз, який переродиться у силу, здатну протистояти завжди імперіалістичній Росії». Виступ К.Зеленка було позитивно оцінено представниками польської і української еміграції і дехто, зокрема, Ю.Дубилко, виразив надію на створення Польсько–Українського товариства у Торонто [15;16].

Під впливом виступу К.Зеленка появилася серія статей у польській та українській пресі. Проаналізувавши хід польсько–української дискусії після 1945 р., Мирослав Малецький вважав помилкою факт, що кожна зі сторін намагалася оправдувати помилки минулого з точки зору своєї рації. «Суб'єктивне наставлення авторів не вияснювало, а деколи і затемнювало правдивий перебіг подій. Односторонність насвітлення викликала репліку, і знову репліку на репліку. Очевидно така метода діялогу, якщо не віддалила, то напевно нас не зблизила». Початок справжнього польсько–українського, заснованого на нових методах, М.Малецький пов'язував з публікаціями «Kultury» і «Сучасності».

Зразком для польсько–українського примирення М.Малецький пропонував нормалізацію відносин Франції з Німеччиною. Паростки порозуміння він вбачав також у культурній співпраці між УРСР і ПНР. «Все це, може навіть проти інтенцій «старшого брата» доводить до розрядження упереджень та кращого зрозуміння духових вартостей обох народів». Одночасно М.Малецький зазначав, що домовленість і спільні дії поневолених народів становлять найбільшу загрозу для СРСР.

Польсько–українське порозуміння М.Малецький пропонував розпочинати зі спільних акцій на еміграції. «Спільні наші виступи – будьмо реалістами – не можуть виграти виборів, не можуть змінити курсу їх політики, але вони можуть стати підставою сили (з організованими групами дуже рахуються на Заході), котра в деяких ситуаціях рішить або принаймні вплине на корисне для нас рішення». Перешкодою для порозуміння він вважав також догматизм, доктринерство і неспроможність подолати обтяжень минулого у свідомості частини еміграційних політиків, для котрих час зупинився на 1945 р. Український публіцист висловлював впевненість у важливості і невідворотності двостороннього примирення. «Ми переконані, що порозуміння і співпраця наших народів – це конечність і політична мудрість; це «присуд» історії. Навіть у сьогоднішньому світі суперпотуг ніхто не зможе переочити інтересів народів з великим економічним потенціялом, які разом нараховують понад 80 мільйонів населення» [15;16;17,с.31–33].

Значну увагу К.Зеленко звертав на необхідність актуалізації українського питання на міжнародній арені та боротьби українських дисидентів. На його переконання, радянський режим усвідомлював небезпеку з боку українського дисидентського руху і тому він зазнавав найжорстокіших переслідувань. Згідно з даними українського політв'язня Михайла Масютка, українці, які складали 17,6 % населення СРСР, становили 60–70 % в'язнів таборів, відповідно росіяни близько 10 %.

У цей період в Україні відбулося чотири закритих процеси таємних українських організацій: Об'єднаної партії визволення України (Івано–Франківськ, 4–10 березня 1959 р.), Українського робітничо–селянського союзу (Львів, 16–20 травня 1961 р.), Українського національного комітету (Львів, 16–23 грудня 1961 р.), Українського національного фронту (1967, 1968 рр.). Усі вони ставили своєю метою здобуття незалежності України. Крім кількісного параметру, український дисидентський рух переважав російське дисидентство ідеологічно. І.Дзюба підкреслював, що російські нонконформісти не цікавляться національними проблемами і не підтримують вимог, що висуваються не–російськими народами, за винятком кримських татарів. К.Зеленко зазначав, що «програма українського руху є більш виразна, вимоги українців значно ясніше окреслені, а мета їхніх зусиль набагато чіткіше визначена. Коли російський протестний рух концентрується навколо суспільно–політичних постулатів «правопорядку», «демократизації», «свободи творчості», українці виступають з більш позитивною програмою національних та індивідуальних прав і національного самовизначення» [18;19,с.99–111].

На думку К.Зеленка, показником справжніх намірів росіян щодо народів Східної Європи є не антикомунізм, а їхнє ставлення до імперіалізму. Він відзначав прояви визнання деякими російськими дисидентами права неросійських народів на незалежність. Зокрема, А.І.Солженіцин вважав неможливим утримування насильством у межах СРСР будь–якої окраїнної нації та закликав до ліквідації російського імперіалізму. А.Д.Сахаров у виступі 14 квітня 1974 р. вимагав «припинення радянського кураторства над Східною Європою і відмови від примусового затримування в рамках СРСР національних республік». Редактор «Континента» Владімір Максімов у «Trybunie» виступав прихильником самовизначення народів СРСР. «(...) всі народи, які входять до складу Радянського Союзу, повинні отримати повне право самовизначення, відірвання і незалежного державного існування (...) Це рішення повинно належати виключно до них самих без жодного тиску з боку Росії і при цілковитому виключенні російського патронату над процесом самовизначення» [15;20,с.15;21].

Важливим етапом інституціоналізації польсько–українського діалогу стали наукові конференції, які були започатковані наприкінці 1970–х років. А.Білинський відзначав, що за науковим характером конференції у Гамільтоні крилася політика польсько–українського зближення [22;23,с.4–6]. К.Зеленко брав участь у II польсько–українській науковій конференції 6–7 жовтня 1980 р. у Мюнхені та мав виступ про пошуки шляхів польсько–української співпраці у майбутньому. Про рівень цього форуму свідчить привітання папи Іоанна Павла II, який надіслав «запевнення підтримки їхніх шляжетних прагнень до зближення обох братніх народів і до зміцнення співпраці» [24,с.135–137].

Естафета польсько–українського примирення з кінця 1970–х рр. поступово стала переходити до опозиційних середовищ. У 1990 р. редакція «Пертурбанцій» видала збірник статей «Stosunki polsko–ukraińskie 1917–1947. Od tragedii do współpracy», який підготував до друку Т.Кузьо. Метою збірника було заперечення міфів та стереотипів у свідомості поляків щодо українців. Ідеєю цього видання було висунення на перший план не проблем конфронтації, а спроб співпраці у 1919–1920 і 1945–1947 рр. Збірник присвячувався п'яті всіх українців і поляків, які прагнули до

порозуміння і співпраці. У книзі було вміщено також статтю К.Зеленка про міжнаціональні відносини в ІІ Речіпосполитій [25,с.45–76].

Довголітня діяльність Польсько–Українських товариств і К.Зеленка сприяли покращенню атмосфери двосторонніх відносин та досягненню міжнаціонального примирення.

Список використаних джерел

1. Лесів М. Костянтин Зеленко (1923–2009) – у світлі його листування // Український альманах 2010. – Warszawa, 2010. – С. 230–249.

2. Зеленко К. Трагедія дивізії «Галичина» // Віче. – 1994. – № 1. – С.108–119.

3. Зеленко К. Трагедія дивізії «Галичина» // Віче. – 1994. – № 2. – С.137–147.

4. Зеленко К. Трагедія дивізії «Галичина» // http://vijsko.milua.org/Galizien.htm

5. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.– Dział Rękopisów.– Sygn. 16319. – K. 79, 80, 88. Hrabyk K. Problem polsko–ukraiński w świetle dzisiejszej rzeczywistości.

6. Les Archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP). – Wł. Żeleński. – List Wł.Żeleńskiego do J.Giedroycia. – Paryż, 20.03. 1980.

7. AILP.– Les coupures de presse (CP). – 1969. – Vol.1.

8. Zełenko K. Jak powstają legendy // Tydzień Polski. – 24 V 1969.

9. Archiwum Akt Nowych.– Komitet ds. Radia i Telewizji. – Sygn. 22. – K. 34–36. Dyskusja okrągłego stołu na temat polityki narodowościowej państwa polskiego w okresie międzywojennym (Sprawa stosunków polsko–ukraińskich). Wolna Europa, 13 V 1968 r.

10. Зеленко К., Лободовський Ю. До питання українсько–польських взаємин // Сучасність. – 1974. – № 6 (162). – С. 91–97.

11. Lisiewicz P. Ludożercy gotują Giertycha // http://wiadomosci.wp.pl/kat,1342,title,Ludozercy–gotuja–Giertycha,wid,6402736,wiadomosc_prasa.html?ticaid=1b848

12. AILP. – CP. – 1974. – Vol.2.

13. Witwickij W. Odnośnie obopólnych stosunków polsko–ukraińskich // Przegląd prasy ukraińskiej za miesiąc wrzesień w opracowaniu p.Antoniego Hermaszewskiego. – Londyn: MSZ. – Nr. 207. – 2 X 1974.

14. Витвицький В. До питання польсько–українських взаємин // Сучасність. – № 9 (165). – IX 1974.

15. AILP. – CP. – 1976.

16. Hermaszewski A. Dwugłos o spotkaniu w Kanadzie // Tydzień Polski (Londyn). – № 39. – 25 IX 1976.

17. Малецький М. Рефлексії з нагоди польсько–української зустрічі в Торонті // Українське Життя. – № 9–10. – С. 31–33.

18. AILP. – CP.– 1970.

19. Zełenko K. Ferment na Ukrainie // Lewy Nurt. Zbiór rozpraw i artykułów pod redakcją dr. Józefa żmigrodzkiego.– Zeszyt 3.– Lato 1970. – Londyn: CK PPS w Londynie, 1970. – S. 97–112.

20. Zełenko K. Rosyjscy dysydenci a Ukraina // Trybuna (Londyn). – № 22 (78). – II 1976.

21. Тима П. Данило Шумук: «Я був той комуніст, що сидів в тюрмі, а не той, що саджав до неї інших» // http://nslowo.free.ngo.pl/z_istoriji_kultury/ja_buw_toj_komunist_szczo_sydiw.htm

22. AILP. – CP. – 1978.

23. Білинський А. На маргінесі польсько–української конференції в Гамільтоні // Українське Життя. – № 13. – 1 VII 1978.

24. Гвать І. Зустріч польських та українських учених у Мюнхені // Сучасність. – 1981. – № 2 (242). – С. 135–137.

25. Archiwum prywatne J.Targalskiego w Warszawie. Zełenko Konstanty. Stosunki polsko–ukraińskie w Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 // Stosunki polsko–ukraińskie 1917–1947. Od tragedii do współpracy. – B.m.: Wydawnictwo «Perturbancji»; Wydawnictwo Organizacji «Solidarność Walcząca», 1990.

Геньк Н.А. Польско–украинское примирение в политической деятельности Константина Зеленко

Большой вклад в достижение польско–украинского примирения принадлежит украинскому политику и публицисту Константину Зеленко. Он был сторонником общности геополитических интересов народов Балто–Черноморского региона, концепции прометеизма и сотрудничества Украины и Польши.

Ключевые слова: *Константин Зеленко, польско–украинские отношения, прометеизм, Польско–Украинское Общество.*

Genyk, M.A. Polish–Ukrainian Reconciliation in political Activity of Kostiantyn Zelenko

Ukrainian politician and publicist Kostiantyn Zelenko made a great contribution in the achievement of Polish–Ukrainian reconciliation. He was a supporter of community of geopolitical interests of Baltic–Black Sea region's nations, prometheism conception and cooperation between Poland and Ukraine.

Key words: *Kostiantyn Zelenko, Polish–Ukrainian relations, prometheizm, Polish–Ukrainian Society.*

УДК 321

Ключник Р.М., Кривошеїн В.В.

Політична криза в період П'ятої республіки у Франції: спроба кризового моделювання

Розглянуто основні чинники виникнення та розвитку політичної кризи у Франції. Подано прогноз щодо подальшого розвитку П'ятої республіки.

Ключові слова: *П'ята республіка, політична криза, професійний союз, пенсійна реформа, страйк.*

Актуальність дослідження кризових явищ у політичному житті сучасної Франції зумовлена насамперед провідним значенням цієї країни серед країн Європи та світу. Протягом багатьох століть Франція була однією з найрозвиненіших держав світу не лише у політичній і військовій, а і в економічній та культурній сферах. Сучасна Франція входить до складу «великої сімки», є членом ЄС та НАТО, а також четвертою ядерною державою, а відтак вважається одним з найвпливовіших міжнародних акторів. Отже, дослідження внутрішньополітичних процесів у цій країні вкрай важливе для розуміння динаміки розвитку загальнополітичної обстановки в Європі та світі.

Метою цієї статті є розкриття природи сучасної політичної кризи у Франції, визначення і характеристика її основних чинників, а також окреслення перспектив її вирішення.

Даній проблематиці присвячена значна кількість публікацій, серед яких варто відзначити роботи С. Барберус, В. Рибакова, В. Виноградова, К. Привалова та інших фахівців.

Франція є однією з найстаріших республік у Європі після Сан–Марино та Швейцарії. Перша Французька республіка була проголошена у 1792 р. і проіснувала менше 12 років. Період Другої республіки приходить на хвилі буржуазних революції, що охопили Європу, але був ще коротшим, оскільки тривав лише 4 роки – до 1852 р. Революційні події та введення загального виборчого права (лише для чоловіків) сприяли активізації громадського та політичного життя в державі. Обрана Конституційна Асамблея закріпила за громадянами ряд важливих політичних прав – зокрема, було скасовано смертну кару за політичні злочини, проголошено свободу громадських зібрань тощо.

У вересні 1870 р. відбувається наступна революція і чергове повернення Республіки. Форму правління було закріплено конституційними законами 1875 р., а в 1884 р. у законодавстві з'являється формула, за якою республіканська форма правління не може бути предметом перегляду. Цей етап характеризується виникненням політичних партій, стрімким

поширенням профспілкового руху, посиленням ролі преси. Негативами цього періоду є дестабілізація всередині парламенту, деструктуризація політичних партій, поширення марксистських ідей тощо. Третя республіка проіснувала до 1940 р. і була ліквідована нацистами.

На зміну цьому етапу приходить Четверта республіка (1946–1958). Ряд факторів зумовили нестабільність цього періоду і, в кінцевому результаті, призвели до послаблення державної влади та виникнення необхідності проведення значних змін. Для того, щоб ці зміни закріпити, приймається Конституція П'ятої республіки (4 жовтня 1958 р.), яка спрямована на посилення державної влади, зокрема її виконавчої гілки. Проект Конституції виносився на референдум і був підтриманий 79,2% громадян, які взяли участь у голосуванні [1,с.59].

Конституція П'ятої республіки приймалася у складній суспільно–політичній ситуації. Політична нестабільність, загострення соціальної обстановки, викликане війною в Алжирі, зумовили падіння Четвертої республіки і припинення дії Конституції 1946 р. Нова Конституція 1958 р., яка діє й сьогодні, встановила ширші повноваження Президента, який обирається всенародно терміном на п'ять років (до 2000 р. – на сім років), призначає Прем'єр–міністра, має право розпуску нижньої палати Парламенту – Національних Зборів. При цьому Парламент має право оголосити вотум недовіри уряду [2,с.422]. Отже, Основний закон передбачає республіканську форму правління змішаного характеру, оскільки в ній спостерігаються риси президентської (голова держави обирається народом та призначає уряд) і парламентської республіки (уряд несе відповідальність перед нижньою палатою парламенту). Таким чином, уряд може ефективно працювати лише спираючись на більшість у нижній палаті парламенту, а отже Францію можна вважати президентсько–парламентською республікою.

Сучасні кризові явища у суспільно–політичному житті Франції мають складну природу і давню історію. Однією з їх передумов можна вважати давні революційні традиції цієї країни: за відносно короткий час у Франції відбулися чотири революції: у 1789, 1830, 1848 та 1870 рр. Крім того, із революцією часто порівнюють масові антиурядові виступи населення 1968 р. У принципі, схильність до революцій є однією з рис національного характеру французів, оскільки за той самий період у сусідніх країнах (Німеччині, Великій Британії, Іспанії) відбулося значно менше масових виступів.

До факторів загострення політичної ситуації можна віднести діяльність профспілок. У державі сформувалася так звана конфліктна модель соціального партнерства, що проявляється, зокрема, у широких правах професійних спілок, значній частці робітників, охоплених профспілковим рухом, та широкому використанні страйків, які часто набувають загальнонаціонального масштабу. Крім того, профспілковий рух у Франції є значно мірою політизованим. Останнім часом зв'язки профспілок з політичними партіями ослабли, але не зникли.

Іншим чинником нестабільності є етнічний склад населення країни. У французькому політичному лексиконі не існує поняття «національність» у його пострадянському розумінні. Слово «nationalit » означає не етнічну належність, а громадянство, а термін «nation» фактично ототожнюється з державою. При цьому значна кількість французів є вихідцями з інших країн, найчастіше з колишніх колоній, а відтак належать до інших культурних,

етнічних, релігійних спільнот. Іммігранти зосереджуються в основному у великих містах – Парижі, Ліоні, Марселі – та створюють гетто, самоізолюючись від більшості населення країни. Більшість іммігрантів виконують некваліфіковану працю за низьку плату, яка не відповідає життєвим стандартам розвиненої країни. При цьому у Франції постійно проживає значна кількість іноземців та нелегальних мігрантів. Концентруючись у великих містах, слабко інтегруючись у французьке суспільство, іммігранти та іноземці становлять небезпеку для громадського порядку, час від часу організовуючи зіткнення з поліцією.

Історія П'ятої республіки виявилася насиченою соціальними, політичними і економічними кризами, які іноді становили серйозну небезпеку самому існуванню політичного режиму. Травневі події 1968 р. призвели до втрати довіри до Президента Ш. де Голля, і він був змушений достроково піти у відставку. З цього часу страйки і акції громадянської непокори стали звичним явищем для Франції. За останні два десятиліття кризові явища тричі досягали піку: у 1995, 2005 та 2010 рр.

У травні 1995 р. Президентом Французької Республіки став Жак Ширак. Очолюваний ним Союз на підтримку Республіки позиціонував себе як права політична сила, але Ширак переміг на виборах під соціальними гаслами, пообіцявши виборцям подолання соціального розшарування між бідними та багатими. Президент поставив перед урядом задачу скоротити безробіття і забезпечити випускників вузів першим робочим місцем, що є досить складним в умовах ринкової економіки.

Нова влада заявила про наміри ліквідувати дефіцит фонду соціального страхування, який виник внаслідок скорочення податкових надходжень, що, в свою чергу, було зумовлено зростанням безробіття та скороченням частки працездатного населення. У цих умовах міністр фінансів А. Мадлен виступив з пропозицією скасувати низку привілеїв для держслужбовців, а у проекті бюджету на 1996 р. не було передбачено чергового підвищення зарплат працівникам недержавного сектору. Генеральний директор Національного управління залізниць заявив про реструктуризацію свого відомства та план фінансового оздоровлення, мотивуючи це необхідністю зменшити дефіцит бюджету служби. У відповідь залізничники провели загальнонаціональний страйк 25 жовтня 1995 р.

26 жовтня 1995 р. Президент Франції виступив із промовою, в якій заявив про недооцінку його командою фінансово–економічного положення країни і визначив в якості пріоритету уряду боротьбу з дефіцитом бюджету. Прем'єр–міністр А. Жюппе за дорученням голови держави розробив план оздоровлення економіки, який був представлений Національним зборам 15 листопада 1995 р. Цей план містив корінну реформу системи соціального страхування, її оздоровлення і ліквідацію дефіциту, підпорядкування її парламентському контролю, оподаткування пенсій і соціальних виплат, що перевищують певний рівень. Паралельно передбачалося вжити заходів щодо стимулювання споживання, зайнятості, створення робочих місць для молоді. Окремо передбачалося встановлення жорсткого контролю за системою охорони здоров'я, а саме за витратами на госпіталізацію, кількістю виписаних ліків та плати, яку отримують приватні лікарі. Окремим пунктом було прописано скасування деяких привілеїв для службовців громадського сектору, особливо спеціальних пенсійних режимів. Саме цей крок і призвів до масового невдоволення,

оскільки пільги входили до складу так званих «завойованих прав», які були здобуті французами під час революцій та профспілкової боротьби.

Рушійними силами загальнонаціонального страйку виступили держслужбовці та студенти. У містах Франції протягом першої половини грудня 1995 р. майже не працювали навчальні заклади та громадський транспорт, але масових заворушень вдалося уникнути. 95% працюючих не підтримали страйк, здебільшого це були працівники приватного сектору, які не бажали втратити роботу [3,с.54]. При цьому паризька організація правлячої партії намагалася організувати акції протесту проти страйкарів, залучивши до участі в них людей, позбавлених можливості користуватися громадським транспортом, проте населення, попри незручності, не підтримало цю ідею.

21 грудня 1995 р. прем'єр–міністр організував тристоронню зустріч за участю представників уряду, профспілок та бізнесменів, на якій було вироблено основні принципи виходу з кризи. А. Жюппе був змушений відмовитися від скасування спеціальних пенсійних режимів, підтвердити недоторканість громадських служб, а Ж. Ширак, у свою чергу, оголосив 1996 рік роком соціального діалогу. Таким чином, політична криза 1995 р. у Франції була вирішена мирним шляхом і з максимальним урахуванням інтересів обох сторін, що забезпечило країні відносну стабільність протягом наступних років. Підбиваючи підсумки грудневої кризи, В. Виноградов пише, що трудящим вдалося відстояти свої вимоги, хоча навряд чи можна говорити про їх повну перемогу. Ситуація у сфері соціального захисту залишилася «замороженою» [4,с.13]. Проте, на думку французької дослідниці С. Барберус, ця криза у будь–якому випадку поклала кінець тривалому періоду «соціального мовчання», який час від часу переривався соціальними протестами, загальмувала реформу соціального забезпечення, а також перешкодила послабленню профспілок у їх відносинах з роботодавцями [5,p.53].

Нова криза виникла восени 2005 р. і мала іншу природу: цього разу вирішальну роль у дестабілізації обстановки відіграв етнічний чинник, про який ми згадували вище. 27 жовтня 2005 р. двоє підлітків африканського походження загинули у трансформаторній підстанції у передмісті Парижу, переховуючись від поліцейських, які їх переслідували. Наступного дня почалися масові заворушення у передмістях столиці: заколотники підпалювали автомобілі, вибивали шибки в адміністративних будівлях, атакували поліцейських. 4 листопада прем'єр–міністр Домінік де Вільпен вперше спробував здійснити кроки щодо мирного розв'язання кризи: він прийняв у своїй резиденції родичів загиблих підлітків, а також пообіцяв провести детальне розслідування цієї справи. Проте ці дії не зупинили масового безладу: цього ж дня у центрі Парижу було спалено кілька авто, а наступного дня подібні акції відбулися у Бордо, Марселі, Тулузі, Нанті. 8 листопада Президент оголосив надзвичайний стан та дозволив ввести комендантську годину в районах, охоплених заворушеннями [6,с.7]. Одночасно з цим до придушення безпорядків було залучено армію.

11 листопада 2005 р. безпорядки вийшли за межі Франції: у Салоніках (Греція) анархісти провели вуличні акції на підтримку французьких заколотників, які закінчилися зіткненнями з поліцією. У самій Франції розпочалися масові арешти організаторів заворушень, що призвело до стабілізації обстановки. До 20 листопада 2005 р. вогнища погромів у передмістях Парижу та інших міст були повністю ліквідовані.

Події жовтня–листопада 2005 р. у Франції можна вважати політичною кризою: в цей час проявилися глибокі протиріччя у французькому суспільстві, а уряд виявився неспроможним їх вирішити і вжити оперативних заходів щодо відновлення порядку, внаслідок чого громадянам і державі було завдано значних збитків. А головним наслідком цих подій стало падіння довіри до Президента й одночасне зростання авторитету міністра внутрішніх справ Ніколя Саркозі, який взяв під особистий контроль боротьбу із заколотниками і відкинув будь–яку можливість вести переговори з ними, охарактеризувавши заворушення як «хуліганократію» [7,с.45]. Представник правого флангу французького політикуму, Саркозі виступив з консервативною програмою і зміг використати свої успіхи у боротьбі з кризою для перемоги на президентських виборах 2007 р.

Незважаючи на ці досягнення, ця політична криза й досі не вирішена: восени 2007 р. погроми і сутички з поліцією у передмістях великих міст Франції повторилися, але на цей час поліція діяла більш оперативно, і порушників порядку вдалося вчасно нейтралізувати. Станом на сьогодні протиріччя на етнічному ґрунті активно не проявляються, поступившись місцем іншим проблемам, про які йтиметься нижче. Але це означає, що конфлікт перебуває у «замороженому» стані і може в будь–який момент вибухнути з новою силою.

Передумови до чергового загострення кризових явищ у Франції склалися у березні 2010 р., коли на виборах до місцевих органів влади перемогу одержала опозиційна коаліція «Лівий союз», до складу якого входять Соціалістична партія, об'єднання «Європа–екологія» та Лівий фронт, які в сумі отримали 54,3 % голосів виборців. Правлячий Союз за народний рух, очолюваний Президентом Н. Саркозі, переміг лише у регіоні Ельзас. При цьому значні успіхи продемонстрував ультраправий Національний фронт, очолюваний Жан–Марі Ле Пеном, отримавши близько 11 % голосів виборців [8,с.7]. Таким чином, поряд з падінням авторитету чинної влади спостерігаємо поляризацію політичних уподобань французів: ліві та праві сили відбирають голоси у центристів. Можна із впевненістю стверджувати, що це в деякій мірі стало наслідком тривалих конфліктів у суспільстві, про які йшлося вище.

На 2010 р. уряд запланував проведення пенсійної реформи: передбачалося підвищення пенсійного віку з 60 до 62 років. На думку експертів, такий крок допоможе збільшити розмір виплат для пенсіонерів та зменшити дефіцит державного бюджету Франції. В умовах збільшення частки пенсіонерів у населенні країни та зменшення частки працюючих збільшення пенсійного віку є найбільш розповсюдженим варіантом вирішення проблеми. Проте французькі профспілки заявили про неприйнятність такого рішення для трудящих, а вже наприкінці травня 2010 р. було організовано перші страйки на знак протесту проти пенсійної реформи. Слід додати, що проти реформи виступили не лише громадяни передпенсійного віку, а й студенти, для яких збільшення пенсійного віку збільшує конкуренцію на ринку праці та зменшує кількість вакансій, а отже і шанси працевлаштування за фахом.

Варто відзначити, що середній пенсійний вік для країн ЄС становить 65 років. Проте віднедавна прийнято рішення про його підвищення до 67, з тим, щоби загальний трудовий стаж складав не менше 41 року (досі було 40). Зокрема, вже з 2012 року такі норми будуть чинні для Німеччини.

Франція зустріла ініціативи Н. Саркозі стосовно підвищення пенсійного віку до 62 років масовими страйками. При цьому демографічна статистика у Франції не така вже і песимістична: до 2050 р. на одного пенсіонера буде припадати 1,2 активного трудового населення, тоді як у 1960 р. таке співвідношення складало 4:1.

На початку жовтня 2010 р. у Франції розпочався загальнонаціональний страйк, який за своїми масштабами й наслідками перевищив аналогічні події 1995 р. Припинили роботу транспортні підприємства (у тому числі аеропорти,залізниця і столичний метрополітен), нафтопереробні заводи, заклади освіти і культури, комунальні служби. Найбільш серйозні наслідки мав страйк працівників 11 з 12 французьких НПЗ, що призвів до нестачі пального в країні. На вулиці французьких міст вийшли 3,5 млн чоловік, які вимагали від Президента відмовитися від проведення реформи [9,с.42]. У Парижі та Ліоні учасники акцій протесту порушували громадський порядок: підпалювали автомобілі, розбивали вітрини крамниць, чим завдали значної шкоди громадянам, які не брали участі у страйку. Відтак, деякі французи, що спочатку були солідарні з учасниками акцій, відмовилися надалі їх підтримувати, оскільки втратили свої гроші та час через незадовільну роботу транспорту та інших галузей господарства.

У ході загальнонаціональної акції протесту, яка відбулася 19 жовтня 2010 р., на вулиці Франції вийшли майже 3,5 мільйона осіб. 21 жовтня цього ж року профспілки Франції ухвалили рішення провести загальнонаціональні акції протесту 28 жовтня та 6 листопада. На міжпрофспілкових зборах брали участь шість найбільших професійних об'єднань Франції – CFDT, CGT, CFTC, CFE–CGC, Unsa і FSU. За інформацією французьких ЗМІ, в масових акціях взяли участь майже 70 % французів.

За підрахунками міністерства економіки, збитки від страйків складали від 200 до 400 млн євро на день, проте експерти стверджують, що зиск від реформи набагато перевищить втрати від акцій протесту [9, с. 44]. На думку Президента, цей крок є найбільш прийнятним для трудящих та пенсіонерів. «Ця реформа необхідна, і ми проведемо її», – заявив Н. Саркозі під час інтерв'ю телеканалу France–2 [9,с.42].

27 жовтня 2010 р. Національні збори проголосували за законопроект пенсійної реформи. 2 листопада депутати від опозиційної Соціалістичної партії направили до Конституційної ради запит про розгляд законопроекту щодо його відповідності Конституції. 9 листопада Конституційна рада ухвалила текст без змін, а вже наступного дня його підписав Президент [10,с.7]. Таким чином, до 2018 р. мінімальний пенсійний вік буде підвищено до 62 років. У відповідь на підписання закону Президентом профспілки провели ще кілька масових страйків і демонстрацій у великих містах, які вже не мали такого резонансу.

Наразі політична ситуація у Франції відносно стабілізувалася, але залишається напруженою, оскільки чинна влада (як Президент, так і Парламент) втратили легітимність, свідченням чого є вкрай низький рівень довіри до інститутів влади: у жовтні 2010 р. лише 29% французів підтримували дії Н. Саркозі. Перед чинним Президентом постала проблема поєднати неоліберальні реформи із збереженням власної популярності з метою перемоги на виборах 2012 р. З цією метою 13–15 листопада 2010 р. було проведено кардинальну реформу уряду: кількість міністерств було зменшено з 37 до 31. Так, міністерства промисловості та фінансів були об'єднані з міністерством економіки, а міністерство з питань імміграції

було включене до складу міністерства внутрішніх справ із одночасним розширенням повноважень останнього. При цьому посаду Прем'єр–міністра було збережено за Франсуа Фійоном, одним із провідних діячів правлячого Союзу за народний рух, який перебуває на цій посаді з 2007 р. Більшість міністрів у новому складі уряду відомі як давні політичні союзники Н. Саркозі. На думку експертів, Президент прагне використати адміністративний ресурс за умов падіння довіри народу, що продемонстрували місцеві вибори [11,с.6].

Політична криза у Франції має багатовимірну природу і викликана множиною чинників, що призводять до перманентної нестабільності у суспільстві, яка має тенденцію до періодичного загострення. Серед основних чинників нестабільності можна виділити діяльність профспілок, які тісно співробітничають з лівими партіями, та маргінальних спільнот, що складаються з етнічних меншин та ультралівих політичних утворень. Можна стверджувати, що у Франції на початку XXI століття склався своєрідний «трикутник ворожнечі», учасниками якого є уряд і роботодавці з одного боку, профспілки та опозиція з другого та маргінальні елементи з третього. Протиріччя між урядом і профспілками носять характер класової боротьби, а маргінали не сприймають Францію як батьківщину, і водночас вбачають у етнічних французах, які об'єднані у профспілки і відстоюють свої права, головних конкурентів на ринку праці.

Найбільш імовірно, що наступним випробуванням для французької політичної системи стануть президентські вибори 2012 року. Якщо контроль над органами центральної влади отримають ліві політичні сили, то це стане передумовою вирішення конфлікту між владою і профспілками. Можна навіть припустити, що новий Президент піде на популістський крок і скасує пенсійну реформу. Тим більше, що прецеденти зниження пенсійного віку вже були: у свій час президент Франсуа Міттеран змінив вік виходу на пенсію з 65 до 60 років. Ще одним наслідком перемоги опозиції стане унеможливлення конфлікту між центром та регіонами, що саме назріває через отримання соціалістами контролю над органами місцевого самоврядування.

Таким чином, можна зробити висновок, що міцність політичного режиму, давні демократичні традиції та висока політична культура громадян країни будуть сприяти стабільності розвитку політичної системи, незважаючи на перманентні кризові явища, що вірують на теренах Французької республіки.

Список використаних джерел

1.Євгеньєва, А. Франція – країна «раціоналізованого» парламентаризму [Текст] / А. Євгеньєва // Часопис Парламент. – 2002. – № 4. – С. 59–68.

2.Конституция Французской Республики [Текст] // Конституции стран мира: В 3 т. / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – Т. 3. – М.: НОРМА, 2001. – С. 411–432.

3.Рыбаков, В. Французская лихорадка (к итогам социального кризиса конца 1995 г.) [Текст] / В. Рыбаков // Международная экономика и международные отношения. – 1996. – № 6. – С. 51–59.

4.Виноградов, В.А. Социальный взрыв во Франции в 1995 г. и его уроки [Текст] / В.А. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1998. – № 4. – С. 3–13.

5.Barberousse, S. Le movement de decembre et l'Etat face a face [Text] / S. Berberousse // Homme et societe. – 1996. – № 121–122. – P. 51–53.

6.Григорьев, Е. Франция вернулась в алжирскую войну [Текст] / Е. Григорьев, А. Терехов // Независимая газета. – 2005. – 11 нояб.

7.Привалов, К. Хулиганократия [Текст] / К. Привалов, С. Сухова // Итоги. – 2007. – 3 декаб. – С. 44–45.

8.Цилюрик, Д. Региональный триумф французских социалистов [Текст] / Д. Цилюрик // Независимая газета. – 2010. – 23 марта.

9. Лавров, В. Дни Парижской коммуны [Текст] / В. Лавров // Корреспондент. – 2010. – № 41 (429). – С. 42–45.

10. Президент Франции подписал законопроект о пенсионной реформе [Текст] // Независимая газета. – 2010. – 11 нояб.

11. Ханцевич О. У Франции новое старое правительство [Текст] / О. Ханцевич // Независимая газета. – 2010. – 15 нояб.

Ключник Р.М., Кривошеин В.В. Политический кризи в период Пятой республики во Франции: попытка кризисного моделирования

Рассматриваются основные факторы возникновения и развития политического кризиса во Франции. Представлен прогноз дальнейшего развития Пятой республики.

Ключевые слова: *Пятая республика, политический кризис, профессиональный союз, пенсионная реформа, забастовка.*

Klyutchnik, R.M., Kryvoshein, V.V. Political crisis during the Fifth Republic in France: an attempt of crisis model

The main factors of the emergence and development of the political crisis in France are considered. The prognosis of the further development of the Fifth Republic is given.

Key words: *Fifth Republic, political crisis, trade union, pension reform, strike action.*

УДК 327 (460) «2004»

Федорова К.О.

Аналіз змін зовнішньополітичного курсу Іспанії в 2004 році

Проведено комплексний аналіз змісту, закономірностей, тенденцій, особливостей зовнішньополітичних та геостратегічних пріоритетів Іспанії стосовно світових сил і регіональних особливостей Іберійського півострову. Акцентовано увагу на оновленні в 2004 році базових інтересів і міжнародних пріоритетів. Підкреслено роль зміни влади іспанського уряду в 2004 році. Різнобічно обґрунтовані принципові відмінності уряду консерваторів та уряду соціалістів.

Ключові слова: *європейська та атлантична політика, консервативний та соціалістичний уряд, стратегічний курс.*

Актуальність теми наукового дослідження зумовлена необхідністю визначення зовнішньополітичних інтересів Іспанії на сучасному етапі історичного розвитку. Аналізуючи геостратегічний та геополітичний виміри зовнішньої політики нового соціалістичного уряду Іспанії, що прийшов до влади в 2004 р. необхідно узагальнити та виокремити головні домінанти подальшого міжнародного розвитку держави. Для Іспанії важливість дослідження атлантичного чинника обумовлюється вирішенням дилеми: закріпитися у фарватері американської зовнішньої політики, чи приєднатися до табору прихильників багатополюсного світу. Іспанія – держава, що є водночас європейською і атлантичною; країною, що пережила військову диктатуру і тепер у своєму несамовитому прагненні демократії та лібералізації – є королівством. Такі неповторні історичні трансформації роблять Іспанію безмежно цікавою для пізнання і аналізу.

При теоретичному опрацюванні зазначеної проблематики використовувалися напрями політологічних досліджень, розроблені такими авторами: Р.М. Арталем Мартінесом, Х. М. Аснаром, З.Бжезинським, О. Відалем, А. Герра Гонсалесом, Т. Ернандеса, І. О. Де Алессандром, В. Кальдероною, Х. Лалагуною, Х. А. Ліврагою, Ф. Масом, Х. Ортега–і–Гассетом, П. Дж. Раміресом, Ф.Ратцелем, Х. Л. Родрігесом Сапатеро, І. Санчесом–Куенка, А. Тайлардатом, Дж. Туселлем, Р.Челленом та ін. Серед російських наукових джерел та публікації можна виокремити таких авторів: Авілова А. В., Буторина О. В., Волкова Г. І., Данилевич І.В., Дементьєв О. В., Дубінін Ю. В., Ільїн М. В., Орлов О. А., Пожарська С.П., Хенкін С.М., Черкасова К. Г., Шестопал А. В. та ін. Проте, на думку автора, існує істотний брак політологічної аналітики іспанських зовнішньополітичних тенденцій в українських джерелах.

Серед останніх досліджень і публікацій щодо даної проблематики можна виокремити таких авторів: Х. М. Аснар, Х. Л. Родрігес Сапатеро, Дж. Шерр, О. Орлов, М. Соколов, С. Хенкін, К. Черкасова та П. Яковлев.

Головним завданням та метою наукового дослідження є здійснення комплексного аналізу нових тенденції в зовнішній політиці Іспанії та зміни міжнародних позицій королівства у 2004 р. у зв'язку із зміною влади в країні.

Головну роль у зміні зовнішньополітичних пріоритетів Іспанії була зміна влади: від консерваторів – до соціалістів в 2004 р..

Прем'єр–міністром Іспанії з травня 1996 по квітень 2004 рр. був Хосе Марія Аснар від Народної Партії. Політичний курс Аснара називають «новим консерватизмом», на відміну від консерватизму Франсиско Франко. Економічний спад, що став очевидним в 1992 р., за влади соціалістів, став вже неприпустимим в 1993 р., коли невпинно зростало безробіття і скоротилося виробництво. Соціалісти втрачали минулий авторитет. Цілком очікувано, на виборах 1996 р. перемогу одержала Народна партія, а соціалісти ІСРП (Іспанська соціалістична робітнича партія) отримали друге місце. Х. М. Аснар став Прем'єр–міністром Іспанії, змінивши на цій посаді соціаліста Феліпе Гонсалеса Маркеса і сформувавши уряд консерваторів.

У передвиборчій програмі Хосе Марії Аснара, кандидата від Народної партії Іспанії, фігурували такі основні пункти, які він згодом втілив у життя:

– забезпечення економічної стабільності;
– модернізація індустрії Іспанії;
– реформа системи оподаткування;
– створення професійної оплачуваної армії за контрактом;
– скорочення державного адміністративного апарату;
– боротьба з корупцією;
– боротьба із тероризмом та баскським сепаратизмом.

Ключовими міжнародними позиціями Х. М. Аснара, як Прем'єр–міністра були: Аснар був одним з перших європейських політиків, що виступив на підтримку політики Росії, направленою на боротьбу із сепаратизмом та тероризмом на території Чечні. Також, Іспанія досі не визнала незалежність Косова і Метохії. Цілком очікувано від держави, яка розподілена на 17 провінцій, виражати підтримку соборності інших держав, коли виникають сепаратистські настрої серед їх автономії, районів чи країв. На відміну від України та ще 150 держав світу, Х. М. Аснар офіційно не визнавав і не визнає досі державу Палестина. Відповідно, Іспанія не має з Палестиною дипломатичних зносин, лише генеральну делегацію, у складі делегації від Європейського Союзу[7].

Критика Куби, як комуністичної держави, яка досі застосовує репресії з політичним підтекстом та має нелюдські умови ув'язнених за ґратами. Включення США Куби до списку держав, що покривають та спонсорують міжнародний тероризм нарівні з Іраном та Суданом, ще більше спонукало Народну партію до відверто негативного ставлення до Куби.

На противагу цьому, Х. М. Аснар має тісні та розгалужені зв'язки із **Ізраїлем**[9]. В червні 2010 р. Х. М. Аснар очолив міжнародну неурядову організацію «Ініціатива друзів Ізраїля»[8], разом із провідними європейськими та світовими політичними лідерами Алехандро Толедо (колишній президент Перу), Марсело Пера (філософ і колишній президент іта-

лійського Сенату), Вацлав Гавел (колишній президент Чехії), Фіамма Ніренштейн (італійська письменниця і політичний діяч) та інші[9].

Належить відмітити, що 14–15 вересня 2010 р. Х. М. Аснар прибув з візитом до США, де офіційно закликав приєднатися до Ініціативи. До того ж, Аснар різко розкритикував політику адміністрації Президента США Барака Обами, назвавши нинішню позицію Америки розтратою досягнень попереднього уряду. Тим не менш, з огляду на те, що уряд Б. Обами виставляє Ізраїлю певні умови, на яких США готові надавати допомогу, коли всі попередні президенти підтримували державу безкорисно, висловлювання Х. М. Аснара вбачаються більш ніж справедливими.

Головною метою новоутвореної організації виступають: боротьба із делегітимізацією держави Ізраїль в своїх та інших державах; публічна демонстрація солідарності з ізраїльською стороною, як із тисячолітнім народом, який законно і виправдано прагне мирно жити на своїй національній батьківщині; підтримка Ізраїлю в усіх сферах загрози, в тому числі на кордонах, які є бар'єром проти терористів та ворогів.

Не можна **оминути питання Ірану** в цьому контексті. З одного боку, головною метою організації «Ініціатива друзів Ізраїля» є збереження і підтримка релігійної, моральної і культурної іудео–християнської спадщини, як запоруки ліберального і демократичного західного суспільства в державі Ізраїль. Проте, існує і другорядна мета – Іран та вираження його претензій на статус регіонального гегемона. Величезною загрозою для всього світу постає іранське ядерне озброєння, яке неможливо контролювати.

4 березня 2003 р. іспанський парламент проголосував за підтримку США з питання проведення військової операції в Іраку більшістю в 163 голоси з 350 можливих. Х. М. Аснар з самого початку конфлікту в Іраку дотримувався різкої позиції США, по відношенню до режиму Саддама Хусейна. Аснар виражав свою підтримку Сполученим Штатам з самого початку конфлікту, як і Прем'єр–міністр Великобританії Тоні Блер.

Слід підкреслити, що останнім часом Іспанію виводили з відносного дипломатичного штилю, в якому вона знаходилася на той час, такі міжнародні події:

– реальна підтримка Іспанією Америки, а не поглядів ЄС, зокрема щодо іракської проблеми. Приєднання Іспанії до Антитерористичної коаліції, яка була утворена восени 2001 р. задля допомоги США у боротьбі проти тероризму. Коаліція могла б бути більш дієвою, якби не американська домінанта. Суттєвим було б створити симетричну структуру обміну інформації та ефективну координацію діяльності розвідувальних служб США та ЄС;

– допомога США в боротьбі Іспанії з терористичною групою ЕТА (баск. ETA, Euskadi Ta Askatasuna – «Країна басків і свобода») після подій 11 вересня 2001 в Нью–Йорку і Вашингтоні, задля відвернення можливої терористичної загрози на території Іспанії;

– дипломатична діяльність Іспанії на Близькому Сході: невизнання Держави Палестина, підтримка Ізраїлю, як єдиної демократичної країни на Близькому Сході, напружені відносини з Іраном через його ядерне озброєння, втручання в Ірак, проти волі іспанців, які виходили на мітинги[1].

– союз Хосе Марії Аснара с Джорджем Бушем і Тоні Блером виштовхав на узбіччя традиційно домінуючу французько–німецкую вісь впливу. Аснар вважав, що політика Німеччини і особливо Франції не відповідає

іспанським інтересам і перешкоджає посиленню ролі Іспанії в Європі і світі. Сусідніх близьких іспанцям держав, така дружба підбадьорила – зокрема Португалію та Італію, які завжди відчували себе ущемленими під великими та могутніми Францією та Німеччиною. Тому на той час це надавало Іспанії впевненості у своїх діях[3].

Така бурхлива міжнародна діяльність напередодні іспанської передвиборчій кампанії викликала різку реакцію невдоволення. Незвиклий до активних змін народ, ще не оговтався після диктатури і ізоляціоністського життя, тож не підтримував міжнародні позиції Аснара. Якщо в січні 2003 р. 61% населення виступили проти участі Іспанії у військовій операції проти Іраку, то в березні того ж року, це були вже 92%. До того ж, 86% з них вважали , що ці дії взагалі ніяким позитивним чином не вплинуть на боротьбу із міжнародним тероризмом[2,с.25].

Проте, важливо нагадати, за яких обставин правоцентричний уряд втратив владу в 2004 р. Ключовими стратегічними помилками Аснара були:

– По–перше, Х. М. Аснар був вірним прибічником боротьби адміністрації Президента США Буша з тероризмом і членом сил антитерористичної коаліції, які вторглися до Іраку. Для розколу коаліції, в якій Іспанія грала важливу роль, терористам необхідно було добитися зміни іспанського уряду. І вони добилися цього без великих зусиль, за допомогою одного, але страшного теракту, що забрав життя понад 200 чоловік (ще понад 1000 були поранені). Теракт проти пасажирських поїздів в Мадриді 11 березня 2004р., як раз перед виборами, які були намічені на 14 березня 2004 р. – свого роду «американське іспанське 11 вересня 2001 р.». Цей теракт назвали найстрашнішим терактом за всю історію Європи, і він був покликаний показати іспанцям, що їх чекає, якщо вони не змусять свій уряд відмовитися від участі в антитерористичній коаліції і вивести свої війська з Іраку. Іспанці негайно здалися і привели до влади уряд соціалістів під керівництвом Хосе Луїса Сапатеро, що обіцяв вивести війська з Іраку;

– По–друге, Аснар поспішив звинуватити баскських сепаратистів в організації цього теракту не дивлячись на брак доказів, які б підтверджували цю точку зору. Коли стало ясно, що теракт 11 березня 2004 р. був справою рук не басків, а терористів Аль–Каїди, іспанці виразили недовіру Аснару. Певною мірою через його неспроможність захистити народ. До того ж через його емоційні гарячні звинувачення та невиправдану критику «своїх» іспанських басків, коли справжня вина була на тих, кого він сам зробив своїм ворогом, зблизившись із США і направивши війська до Іраку проти волі народу.

Враховуючи вищезазначені обставини, на виборах 14 березня 2004 р. більшу довіру отримали соціалісти. Х. М. Аснара на посту Прем'єр–міністра змінив лідер ІСРП Хосе Луїс Родрігес Сапатеро. Під час XV з'їзду Народної партії в жовтні 2004 р. новим головою партії був вибраний Маріано Рахой, який очолив опозицію соціалістам, що прийшли до влади.

Отже, Хосе–Марія Аснар став головою уряду Іспанії після двох термінів правління соціаліста Філіпа Гонсалеса, при якому атмосферу ентузіазму, властиву диктаторським для поста режимам, порушувала фінансова криза. Аснар обіцяв центристсько–консервативне правління і виконав своє слово. У роки правління Народної партії (1996–2004 рр.) були проведені процеси проти корупційних інстанцій і окремих осіб,

винних в незаконних фінансових операціях. І, в цілому, Іспанія стала відповідати європейським нормам. Після драматичних подій 11 вересня 2001 р., війни і проблем, пов'язаних з відновленням Іраку, Іспанія стала грати активнішу роль в міжнародній політиці, ніж та, до якої іспанці звикли.

Перемогу на виборах 2004 р. отримала ІСРП, за цю партію проголосувало 42,6% населення або 10,9 млн. іспанців. Порівняно із виборами 2000 р. Народна партія втратила лише 600 тис. голосів. Проте, соціалісти отримали 164 місця у конгресі депутатів, у нижній палаті Кортесів. Народна партія отримала 148 місць, її підтримало 37,6% населення – 9,5 млн. іспанців[2,с.29].

Перші стратегічні кроки Хосе Луїса Родрігеса Сапатеро на посаді Прем'єр–міністра Іспанії були чітко соціальної спрямованості:

– проект бюджету на 2005 р. передбачав 50,2% витрат на соціальні потреби;

– вперше в історії Іспанії 16 міністерських місць були рівно розподілені між чоловіками та жінками, до того ж першим заступником Х. Л. Сапатеро стала жінка Маріа Тереса Фернандес де ла Вега, а міністром оборони Карме Чакон;

– підтвердив свій намір вивести війська з Іраку вже влітку, як він і обіцяв під час передвиборної кампанії, до речі ще до вищезгаданих терактів. Іспанський військовий контингент в Іраку налічував 1300 військовослужбовців (з них загинули 11 осіб). Контингент входив в бригаду «Плюс ультра» разом з військами Гондурасу, Сальвадору і Нікарагуа. Остаточне рішення про виведення військ було прийняте конгресом 13 травня 2004 р.. Іспанські війська були виведені з Іраку протягом 15 днів[6,с.176;2,с.136];

– проблема ЕТА. В цій галузі Х. Л. Сапатеро зробив швидкі та успішні кроки. В жовтні 2004 р. іспанські спецслужби діючи разом із французькими заарештували на півдні Франції голову організації разом із двадцятьма його спільниками та конфіскували арсенали із зброєю. Після цього протягом 2004–2006 рр. ще було кілька вибухів на території Іспанії, проте людських жертв вже не було[2,с.40];

– реформа провінцій. Уряд консерваторів завжди різко відмовляв 17 автономіям у будь яких реформуваннях або поправкам до Конституції 1978 р.. Х. Л. Сапатеро вирішив надати провінціям, і здебільшого Країні Басків та Каталонії, бажані для них повноваження в такому обсязі, щоб це не суперечило збереженню державної соборності;

– в економічній модернізації держави Х. Л. Сапатеро здебільшого продовжував здобутки Аснара, лише вводячи поточні корективи (до початку фінансової кризи 2008 р.);

– проблема нелегальних мігрантів для Іспанії гостріша за всі інші країни Європи. За 2003р. обсяг нелегалів 594 тис. осіб, і це рекорд в Європі. Це є чинником, який все більше поглиблює поліетнічну та поліконфесійну проблему в Іспанії. Х. Л. Сапатеро в 2005 р. видав Закон про проживаючих осіб в Іспанії без права громадянства, згідно якого частина нелегальних мігрантів, яка довго проживає в Іспанії і не мала правопорушень – змогла легалізуватися і отримати кращі умови проживання. Це стимулювало людей реєструватися і сплачувати податки державі. До того ж, нелегальні мігранти позбавлялися права на страйки[4];

– легалізація одностатевих шлюбів та лобіювання змін до Конституції, щодо рівного права престолонаслідування між чоловіками та жінками;

– створення ініціативи «Альянс цивілізацій» в 2005 р. на 59 Генеральній Асамблеї ООН. Головною метою ініціативи поставлена активізація міжнародних дій проти екстремізму за допомогою налагодження міжнаціонального, міжкультурного і міжрелігійного діалогу і взаємодії. Альянс надає особливої уваги на зменшення напруги між західним і ісламським світами та врегулюванню Ізраїльсько–Палестинського конфлікту.

Ключові міжнародні позиції Х. Л. Сапатеро, як представника ІСРП на посаді Премєр–міністра Іспанії:

– військово–політичні. Сапатеро залишив іспанський військовий контингент на Гаїті(110 громадянських гвардійців) та у Афганістані (1040 військовослужбовців). Принциповою відмінністю від іракської кампанії була відповідність міжнародним правовим нормам, та прагнення допомоги тим народам, які перебувають у кризі;

– зміна вектору зовнішньої політики від США на Європу. На відміну від моделі зовнішньої політики консервативної партії Аснара, яка характеризувалася пріоритетом трансатлантичних стосунків, Х. Л. Сапатеро надав пріоритету у відносинах із ЄС та Франції і Німеччини. Вже в вересні 2004 р. лідер Іспанії зустрівся із президентом Франції Жаком Шираком та канцлером Німеччини Герхардом Шрьодером. Протягом цієї зустрічі він наголосив на тому, що обидві країни є для Мадриду найважливішими союзниками. Сапатеро заявив про необхідність спільних дій на міжнародній арені по створенню єдиної та сильної Європи та створення вісі Берлін–Париж–Мадрид;

– відносини з Марокко. Ця країна є традиційно першою, до якої наносять візит голови урядів після перемоги на виборах. Тут розташовані життєво важливі інтереси Іспанії, Сеута та Мелілья [2,с.42,128]. В 2002 р. під час правління Х. М. Аснара відносини загострилися через конфлікт на нейтральному острові Перехіль в Гібралтарському проливі. Тоді за допомогою США конфлікт був розв'язаний. Наразі Сапатеро наголосив на необхідності повернутися до глобальної і збалансованої політики у відношенні Марокко, назвавши його першою привілейованою зоною. Але разом з тим, взяти під контроль імміграцію і демографічний тиск, використовуване Марокко, на іспанські міста, розташовані на африканській території, використовуючи митницю, як інструмент тиску і створення проблем. Поки що, Х. Л. Сапатеро протягом візиту до Марокко наголошував на регіональному рівні вирішення проблеми, не виносячи це на глобальний рівень, залучаючи ООН[2,с.129];

– латиноамериканський напрям. Уряд Аснара розривався між дружбою із Північною Америкою та холодними відносинами із Південною. Сапатеро в свою чергу, налагоджує відносини із країнами Центральної та Південної Америки, зокрема в питаннях прав людини, боротьбою із бідністю і соціальною допомогою. Прем'єр–міністр Іспанії виступає за інтереси Латинської Америки у ЄС, зокрема по економічним зв'язкам між ЄС та МЕРКОСУР (Mercado Com n del Sur – спільний ринок країн Південної Америки). Згодом, головуючи в ЄС в 2010 р., Сапатеро влаштував Саміт ЄС–Латинська Америка та ще декілька стратегічно важливих для цього регіону форумів. На них розглядалися питання економіки, фінансів, захисту прав людини та покращення товарообігу між МЕРКОСУР та ЄС;

– кубинське питання. Аналізуючи вищезгадану позицію Х. М. Аснара, то Х. Л. Сапатеро має таке саме різко негативне відношення до Куби. Все це відноситься з глобальних викликів та загроз, тож виходить за рамки

регіональних вподобань. як до країни, що не поважає прав людини і прикриває міжнародний тероризм. Народна партія подала правлячим соціалістам доклад, про те що там знаходиться осередок ЕТА та колумбійських терористів. Але наразі через брак однозначних доказів діло не можна просувати далі. Згодом, коли Сапатеро в 2010 р. головував в ЄС він намагався вибудувати діалог із Кубою, скориставшись тим, що він зможе це зробити не одноосібно, а через ЄС. Головною метою він ставив допомогу постраждалим від репресії, не зациклюючись на критиці режима Р. Кастро;

– палестино–ізраїльський конфлікт. Х. Л. Сапатеро не має таких яскравих вподобань у цьому конфлікті, як Аснар, тому наголошує на тому, що ця криза повинна врегулюватися, дотримуючись міжнародного права та прав людини. Іспанський лідер виступає за мирне співіснування двох суверенних держав, і за пропозицією сирійського президента Башара Асада, готовий виступити посередником у врегулюванні цієї кризи. Як і Аснар, Сапатеро вважає стратегічно важливим якнайскоріше допомогти вирішити цей конфлікт, через історичні зв'язки іспанців із арабами та допомогти Ізраїлю, як молодій демократичній державі із найдавнішим народом.

Керуючись вищевикладеним, автор робить акцент на істотній зміні зовнішньополітичної стратегії Іспанії та принципів поведінки країни на міжнародній арені.

Головними змінами, проаналізованими в даній роботі є:

– зміна тяжіння від США до ЄС. Різкий відхід від проамериканської політики в стратегічних питаннія; перехід від атлантизму до европолітики; кардинальний поворот від фобії французько–німецьких відносин, до заяви цих двох країн, як основних партнерів і друзів Іспанії; успішне головування в Х. Л. Сапатеро в ЄС у першій половині 2010 р.;

– зміна військово–політичної позиції, щодо Іраку. Негайне виведення 1300 військового контингенту з гарячої точки стало великим кроком. Головним фактором стала помста Аль–Каїди, що спричинила теракт 11 березня 2004 р. Це по новому позиціонувало Іспанію на міжнародній арені, як миролюбну і справедливу державу;

– взято під контроль терористичну баскську організацію ЕТА. Протягом перших місяців свого правління Сапатеро ліквідував ватажка угрупування;

– більш поміркованою стала позиція уряду щодо Близькосхідного конфлікту. Об'єктивне відношення до обох суб'єктів конфлікту

– було проведено реформування соціального сектору, виділення більших коштів з бюджету на потреби народу, нелегалів, гомосексуалів, мігрантів;

– було пом'якшено діалог із Марокко, особливо після останніх суперечок навколо острова Перехіль. Налагоджено діалог по митним питанням.

Деякі позиції залишилися незмінними, якими і були при головуванні в уряді Іспанії Народної партії: зокрема, позиція до Куби, до Латинської Америки, продовжуються економічні модернізації започатковані Х. М. Аснаром. Марокко традиційно залишається на своєму преференційному рівні відносин з Іспанією.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі спонукають до визначення стратегії Х. Л. Сапатеро, щодо боротьби проти світової фінансової кризи, яка суттєво зачепила Іспанію. І питання фінансової допомоги від ЄС, які вже отримали Ісландія, Греція та Ірландія залишається відкритим для уряду соціалістів. Очевидно, що Іспанія потребує капіталовкладень та грошових позик, проте аналітики спираються на думку, що якщо вже і Іспанія не зможе здолати кризу самостійно – то євро просто перестане бути твердою, стабільною і впливовою валютою в світі.

До того ж хотілося б зробити акцент на сучасних викликах та загрозах, з якими Іспанії, як і іншим країнам доводиться стикатися. Цікаве місце іспанського посередництва у Ізраїльсько–Палестинському конфлікті та наскільки корисною зможе стати там Іспанія.

Список використаних джерел

1. Антитеррористическая коалиция: доверие прежде всего. Михаил Соколовский //Зеркало недели № 38 (362) 2001
2. Испания в начале XXI века: учеб. пособие/отв. ред. С.М. Хенкин.–М.: МГИМО(У)МИД России, 2006.–168 с. с. 25 с. 29
3. Испания: Предупреждение. Но про что? Джеймс Шерр// Зеркало недели № 11 (486) 2004
4. Нелегальная иммиграция в Испанию и борьба с ней. Слижева О. В Белорусский журнал международного права и международных отношений 2004 г. – № 2
5. Орлов А. А. Проблема терроризма в Испании: ЭТА – «ударный отряд» баскського национализма.–М.: «Русская панорама», 2009. –192с.
6. Политическая история Испании XX века: Волкова Г. И., Дементьев А. В. – М.: Высш. шк.., 2005.–191с.
7. http://ec.europa.eu/delegations/westbank/about_us/delegation_role/index_en.htm
8. http://www.friendsofisraelinitiative.org
9. http://www.zman.com/news/2010/06/19/77106.html

Федорова Е.О. Анализ смены внешнеполитического курса Испании в 2004 году

Проведен комплексный анализ содержания, закономерностей, тенденций, особенностей внешнеполитических и геостратегических приоритетов Испании, относительно мировых сил и региональных особенностей Иберийского полуострова. Акцентировано внимание на обновлении в 2004 г. базовых интересов и международных приоритетов. Подчеркнута роль смены власти испанского правительства в 2004 г. Разносторонне обоснованы принципиальные различия правительства консерваторов и правительства социалистов.

Ключевые слова: *европейская и атлантическая политика, консервативное и социалистическое правительство, стратегический курс.*

Fedorova, K.O. The analysis of the foreign–policy change in Spain in 2004

The complex analysis of content, tendencies, features of foreign–policy and geostrategic priorities was conducted, in order to world's powers and regional features of the Iberic island. It was accented on upgrading the basic interests and international priorities. It was drawn up the role of changing powers in the government of Spain in 2004. Versatily proved the principle distinctions between the government of conservators and socialistic.

Key words: *the European and Atlantic policy, conservative and socialistic governments, strategic course.*

УДК 327.54(73)

Худолій А.О.

Дихотомія зовнішньої політики США

Розглянуто зовнішньополітичні аспекти діяльності адміністрацій колишніх президентів США – Д. Ейзенхауера та Дж. Кеннеді, зокрема у зв'язку з ситуацією у Гватемалі та на Кубі. Показано дію традиційної для офіційного Вашингтона політики подвійних стандартів.

Ключові слова: *США, зовнішня політика, Гватемала, Куба, таємні операції, ЦРУ, свобода, війна.*

З огляду на провідну роль США у процесах глобалізації та геополітичної конкуренції, актуалізується проблема дослідження низки чинників, що впливають на зовнішню політику суперпотуги. Серед них малодослідженим залишається феномен кореляції політичного курсу президентських адміністрацій, їхніх офіційних заяв з таємною діяльністю ЦРУ.

Метою даної статті є вивчення зв'язку між зовнішньою політикою американських президентів, їхньої риторикою і таємними операціями розвідувального управління.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

– розглянути випадки таємних операцій ЦРУ, санкціонованих президентами Д. Ейзенхауером і Дж. Кеннеді;

– показати імперативи зовнішньополітичного курсу зазначених американських президентів.

США суттєво впливають на політику багатьох країн світу. Важливим аспектом політичної діяльності американських лідерів є їхня офіційна риторика. Логічно виникає запитання про те, наскільки вона збігається з їхніми практичними діями на міжнародній арені. Не останню роль у втіленні задумів американських політиків відіграє Центральне розвідувальне управління. Місія ЦРУ в зовнішній політиці Америки багатофункціональна. По–перше, Управління відповідає за збір розвідувальних даних; по–друге, його фахівці дають аналіз ситуації та відповідні рекомендації; по–третє, вони надають інформацію очільникам держави і політикам; передусім президентові США, потім – Раді національної безпеки, Державному департаменту і Департаменту оборони.

Ми робимо спробу висвітлити деякі аспекти зв'язку між зовнішньою політикою американських президентів і таємною діяльністю ЦРУ.

Про діяльність цього відомства написано чимало, однак важливим для розуміння зовнішньої політики Америки є кореляція операцій, здійснених ЦРУ, і політики, проголошеної президентом США. Цю проблематику досліджували у своїх працях такі західні автори, як, зокрема Р. Годсон [8], Г. Тул [15], С. Нот [11], У. Блум [2;3], К. Ендрю [1]. Годсон, Тул і Нот зосереджували увагу на діяльності контррозвідки і таємних операціях в різні періоди розвитку США, починаючи з XVIII століття по сьогодні. При

цьому акцентувалося на історичних аспектах розвідувальної діяльності. С. Нот стверджує, що таємні операції почалися не з початком «холодної війни», а з «батьків–засновників». Важливим, на нашу думку, є те, що автор підтверджує нашу гіпотезу про те, що від президента США залежить проведення таємних операцій. На основі численного фактичного матеріалу Нот показує гегемоністський характер політики американських президентів. А У. Блум докладно дослідив тісне співробітництво Пентагону з ЦРУ, починаючи з 1940 і до кінця 1990–х років, проте не розкрив особливості такої співпраці президентів і цього Управління.

К. Ендрю розглянув аспекти таємної діяльності ЦРУ і зосередився на інформаційних аспектах зазначеної організації, яка надавала розвідувальні дані президентським адміністраціям. Здійснене дослідження дає підстави для висновку про те, що з–поміж усіх президентів, починаючи від Дж. Вашингтона і закінчуючи Дж. Бушем–ст., тільки четверо очільників держави – Дж. Вашингтон, Д. Ейзенхауер, Дж. Кеннеді та Дж. Буш брали до уваги розвідувальні дані [1,с.537].

Дослідник стверджує, що на початковому етапі формування американської демократії адміністрація президентів ігнорувала інформацію, здобуту ЦРУ. Деяким президентам не вистачало розуміння необхідності використовувати розвідувальні дані, іншим – обмеженість досвіду, ще іншим – байдужість тощо. Так, Вудро Вільсон керував створенням першої професійної служби розвідки в історії США, проте мало приділяв їй уваги. Натомість, він докладав значних зусиль для втілення плану відкритої дипломатії, вважаючи, що збір розвідувальних даних в такому випадку буде марнуванням часу. Досвід Ф.Д. Рузвельта на посаді помічника секретаря служби морської розвідки упродовж каденції президента Вільсона став йому в нагоді, коли він обійняв посаду президента Сполучених Штатів.

Діяльність розвідувального управління цілком залежала від президента. А погляди американських президентів і їхнє ставлення до діяльності цієї структури були досить неоднозначні. Л. Джонсон і Р. Ніксон, наприклад, були переконані, що ЦРУ планувало змови проти них [див. докл. 1,с.309,350]. Дж. Картер виявляв глибоку антипатію до розвідувального управління, а Дж. Буш–ст., на противагу іншим президентам, користувався повагою керівників ЦРУ з огляду на його попередню роботу на посаді директора відомства. До того ж, він не тільки покладався на звіти Управління, а й зважав на особисту думку його очільника у кризових ситуаціях [див. докл. 1,с.426,505]. Автор наводить приклади, які свідчать про суттєвий вплив особистості президента на діяльність розвідувального управління.

На разі траплялися помилки, проте значною мірою вони були спричинені хибними уявленнями президента або його оточення про ту чи іншу ситуацію та їхнім втручанням в операцію, підготовлену ЦРУ. Захоплення Північної Кореї здивувало адміністрацію Г. Трумена, яка не могла навіть припустити, що СРСР розглядатиме Корею як місце зіткнення ідеологій. Невдачі розвідки у передбаченні важливих моментів протистояння, Тет Офенсів (В'єтнам) або війни Йом Кіпур безпосередньо пов'язані з впертою відмовою президента та його радників зважати на розвідувальні дані, що суперечили їхній точці зору.

Питання про зовнішньополітичну діяльність американських президентів за підтримки розвідувального управління залишається мало

дослідженим. Про такі речі воліють мовчати. Наш підхід полягає в тому, що президенти США, втілюючи в життя зовнішню політику, широко використовували потенціал і можливості ЦРУ, проводячи таємні операції там, де відкрито не могли досягти успіху. Управління виконувало накази президентів, незважаючи на те, що деякі з них були неетичні та протизаконні. Розвідувальне управління США відігравало важливу роль у втіленні політики американських президентів за кордоном.

Операції під прикриттям давали можливість ощадливо й успішно вести «холодну війну» проти СРСР. Такі операції мали перевагу, оскільки вони давали змогу США чинити опір поширенню комунізму.

Адміністрація Ейзенхауера вперше задіяла такі операції в Ірані. Наприкінці другої світової війни Радянський Союз погрожував приєднати іранський Азербайджан до радянської території. Проте, під американськими тиском і обіцянкою поступок щодо нафти, СРСР погодився. Американці після того підтримували іранську автономію.

У 1951 році союзник заходу – монарх Ірану, шах Мохаммед Реза Пехлеві був змушений, під тиском іранського парламенту, призначити прем'єр–міністром Мохаммеда Мосадега, свого суперника. Обійнявши посаду, прем'єр міністр намагався прискорити процес націоналізації нафтової індустрії країни. У відповідь уряд Великої Британії припинив технічну підтримку галузі і запровадив блокаду проти Ірану на транспортування нафти з країни. За підтримки Вашингтона, Лондон організував та провів шпигунську операцію [12,с.107]. І хоча іранського прем'єр–міністра гостро критикувала західна преса, його політична діяльність привернула увагу Лондона і Вашингтона. Директор ЦРУ Ален Даллес вважав його симпатиком комунізму і боявся того, що СРСР уведе війська до Ірану для його підтримки. Тому ЦРУ працювало разом з британською розвідкою щоб скинути його. Застосовуючи різні тактики та жорсткі заходи, вони здійснили прошахський військовий переворот проти прем'єр–міністра.

ЦРУ активно діяло і в Латинській Америці. Зокрема, розпочало дії проти Якобо Арбенца, який був обраний президентом Гватемали в 1959 році. Після виборів, він ініціював програму земельної реформи. Компанія, якою володіли американські бізнесмени, «Юнайтед Фрут Компані», була однією з найбільших роботодавців і землевласників у Гватемалі. Вона опротестувала компенсацію за експропрійовані землі. Арбенц активно співпрацював з гватемальськими комуністами з метою заволодіти землями в центральноамериканській республіці. Ейзенхауер був налаштований на те, щоб не дозволити комуністам захопити західну півкулю. У 1959 році помер його держсекретар Джон Фостер Даллес, відомий антикомуніст. Проте вже тільки зараз відомо, що Ейзенхауер підтримував крайнощі Даллеса, оскільки вони грали у відому давню гру – «хороший коп (Айк)» і «поганий коп (Даллес) «. І їхня гра вдалась.

У Гондурасі США допомагали проамериканському полковникові з Гватемали – Карлосу Кастілло Армасу. 18 червня 1954 року армійські підрозділи розпочали захоплення країни. ЦРУ організувало радіотрансляцію, в якій перебільшило кількість сил захоплення і, таким чином підбурило гватемальців проти президента. Після того як армія виступила проти президента, Арбенц подав у відставку і втік спочатку в Мексику, а потім – до Чехословаччини. Армаз захопив владу, в той час як Ейзенхауер і Даллес вихваляли відновлення консервативного правління «лояльних громадян Гватемали « [16,с.90].

Ці ситуативні успіхи додали Управлінню впевненості і стали поширеною практикою в період «холодної війни».

Окрім Гватемали і Гондурасу, Центральне розвідувальне управління проводило спеціальні операції під прикриттям проти Куби, значна кількість яких припала на каденцію Дж. Кеннеді. Президент не раз демонстрував свою відданість боротися проти комунізму до переможного кінця. Куба була негативним прикладом для інших та ще й в безпосередній близькості до США. Патріотична й агресивна риторика Кеннеді є переконливим підтвердженням тези про те, що американські президенти своєрідно трактували демократію і свободу, якщо політика інших країн не збігалася з планами Сполучених Штатів: «Нехай кожен народ знає, «– сказав Кеннеді у своїй інавгураційній промові, – «бажає він нам добра чи зла, що ми заплатимо будь–яку ціну і понесемо будь–який тягар, здолаємо будь–які перешкоди, підтримаємо друзів, виступимо проти ворога щоб дати змогу вижити і досягти успіху свободі «[13,с.258–260]. Цією заявою він ствердив, що було поставлено на карту в «холодній війні» і що він мав наміри боротися за ці ідеали до кінця. Це був найбільш відвертий вияв американського духу в світі аж до моменту, коли Дж. В. Буш оголосив у своїй інавгураційній промові, що метою США стане закінчення тиранії у світі. Відповідаючи на виклики, Кеннеді закликав до нового духу патріотизму, який змусить американців думати про те, що вони можуть зробити для своєї країни, аніж про те, що країна може зробити для них. Він застосував стратегію Черчілля, яка полягала в озброєнні заради миру, (пізніше використану Рейганом у його фразі «мир через силу»), стверджуючи, що «тільки коли ми маємо достатньо зброї, ми можемо бути переконані, що її ніколи не буде застосовано. « Тим самим він відкинув доказ того, що зброя сама по собі не може бути причиною війни [13,с.258–260].

У 60–х роках серед американських політиків була поширена думка про те, що ЦРУ може все. Директор цієї структури міг сказати президентові США, що, у випадку неприємностей, Управління може втрутитися і виправити становище. Такий стереотип бере свій початок з Другої світової війни, по закінченні якої США контролювали ситуацію у світі, активно впливаючи на перебіг подій (згадаймо «План Маршалла», Грецію тощо). І якщо зовнішньополітичну проблему не вдавалося вирішити мирним шляхом, то застосовувалися таємні операції, в яких ключову роль відігравало ЦРУ.

Управління доклало максимум зусиль до таємної війни проти Куби. Бомбардування і повітряні атаки острова з літаків, що злітали з території Сполучених Штатів, почалися в жовтні 1959 року. На початку 1960–го було здійснено кілька авіа нальотів, в яких брали участь американські пілоти, троє з яких загинуло а двоє було захоплено в полон. Державний департамент визнав, що один літак злетів з території США, Флориди, проте стверджував, що це було проти волі американського уряду [6,с.7–8].

У березні французьке торгове судно, що розвантажувало товари з Бельгії, вибухнуло в Гавані, внаслідок чого загинуло 75 людей і було травмовано 200. Куба звинуватила США в саботажі, проте американський уряд визнав, що операцію було проведено з метою перешкодити транспортуванню.

Провокації тривали до квітня, коли напруження досягло апогею і закінчилися вторгненням (спланованим і здійсненим ЦРУ) на Кубу в затоці Кочинос [22,с.9]. Історія агресивної кампанії проти Куби бере свій

початок з каденції Ейзенхауера, який 17 березня 1960 року затвердив програму шпигунських операцій проти нового кубинського уряду Фіделя Кастро. Найважчим завданням плану для ЦРУ було підготувати більше 1000 кубинських емігрантів, рішуче налаштованих скинути революційний режим Кастро. На військовій базі в Гватемалі добровольці проходили спеціальний вишкіл, готуючись до висадки. Тоді президент США Дж. Ф. Кеннеді дав згоду ЦРУ на проведення операції [12,с.155;21,с.189–217].

15 квітня 1961 року вісім американських бомбардувальників Б–26, вилетівши з Нікарагуа, зруйнували майже половину повітряних сил Куби. Двома днями потому, армія добровольців висадилась в затоці Свиней. Та операція провалилася, а 149 контрреволюціонерів, тренованих інструкторами ЦРУ, було вбиті, решту захопили в полон. За планом передбачалося, що світ не дізнається про розміри операції, однак журналісти змусили президента провести прес–конференцію 12 квітня, на якій Кеннеді заявив, що «це ні яких умов не була інтервенція Американських збройних сил на Кубу» [20]. Трьома днями потому, коли історія стала відома громадськості, президент вирішив, що кубинським контрреволюціонерам доведеться самим закінчувати операцію, без додаткового американського прикриття.

План передбачав успіх, залежно від дії інших. ЦРУ не мало наміру невеликими силами добровольців скинути уряд Кастро: це мало спровокувати загальне повстання. Однак популярність Ф. Кастро була недооцінена. І, нарешті, суттєвим недоліком цього задуму була мовчазна згода з президентом фахівців, які утрималися від критики провального плану. Це були члени об'єднаних штабів і їхній головуючий – генерал Ліман Лемнітзер [9,с.12–40].

Президент сприйняв поразку болісно. 20 квітня 1961 року він виголосив промову, в якій говорив з каяттям про нещодавню поразку маленької групи бійців за свободу на Кубі, проте не взяв на себе відповідальності за їхню долю. «Це була боротьба, – сказав він, – кубинських патріотів проти кубинського диктатора» [14]. На прес–конференції наступного дня президент визнав відповідальність Вашингтона за операцію, однак не розкрив деталей участі США [5]. На разі Кеннеді не обмежився лише словами: згодом він звільнив директора ЦРУ Алена Даллеса і директора планів ЦРУ Річарда Бісселла, переклавши на них провину за провал [12,с.156].

Адміністрація Кеннеді була роздратована поразкою і незабаром розпочала низку менших за розмірами атак проти Куби. Упродовж 1960–х років карибський острів зазнав численних морських і повітряних нападів найманців, яких, час від часу, супроводжували інструктори ЦРУ. Найманці руйнували нафтопереробні заводи, хімічні заводи, залізничні мости, поля цукрової тростини, склади, вербували шпигунів, організовуючи вбивства. Всі ці таємні операції були спрямовані на те, щоб підірвати кубинську економіку, спричинити невдоволення серед населення, посіяти паніку. Таємна війна ЦРУ проти Куби включала піратські напади на кубинські риболовецькі і торгові судна, бомбардування радянських човнів у доках Куби, обстріли радянської військової частини (12 військових було поранено), обстріли готелів і театрів [10, passim]. ЦРУ створило штаб операцій в Маямі, що було своєрідною державою в місті і яке нікому не підпорядковувалося. Ця організація нараховувала сотні працівників, які керували багатьма кубинськими агентами, витрачаючи на таємні операції понад 50 млн. доларів на рік. Їм підпорядковувалися ЗМІ штату Флорида; Підготовка операцій трималася в секреті (за винятком, коли Управління

хотіло щось опублікувати) [4,с.49]. Рейди командос на Кубу супроводжувалися торговим ембарго, яке триває й нині, що завдає непоправної шкоди кубинській економіці і позначається на рівні життя громадян.

30 листопада 1961 року президент розпочав широкомасштабну таємну операцію проти Куби під назвою Монгуз (з бюджетом приблизно у 50 мільйонів доларів). Вона передбачала саботаж, підбурювання до повстання, політичне і фізичне переслідування, і навіть спроби вбивств. Цю операцію президент доручив одному з найбільш довірених виконавців – генералові Роберту Кеннеді. У січні 1962 року були проведені військові тренування в басейні Карибського моря під кодовою назвою ОРТСАК (ім'я Кастро у зворотному порядку), щоб продемонструвати неухильність політики США діяти проти Кастро [12,с.157]. Упродовж лише 1961–1963 років було здійснено вісім посягань на життя Ф. Кастро.

Ембарго не було порушено навіть у критичній ситуації, коли Кубою пронісся ураган в жовтні 1963 року, і «Каса Куба», громадська організація Нью Йорку, зібрала значну кількість одягу для постраждалих, проте уряд відмовився надати дозвіл, посилаючись на те, що «така дія буде суперечити національним інтересам» [7,с.278].

Короткий період президентства Кеннеді цікавий тим, що це був час, коли напруження «холодної війни» досягло свого найнебезпечнішого моменту, а під час кубинської кризи могло легко перерости в ядерну війну. Куба, як виявилося пізніше, було темою суперечок між радянським експансіонізмом і агресивним опором такій політиці з боку адміністрації Кеннеді. Спроби скинути уряд Кастро, змови тощо, зрештою, виявилися такими небезпечними і дестабілізуючими, що Ліндон Джонсон та президенти, які прийшли йому на зміну, вирішили: краще буде провадити політику ігнорування й ізоляції Кастро в надії на те, що режим зазнає краху через свою неефективність [18,с.45].

Агресія Сполучених Штатів проти Куби була складовою широкомасштабної кампанії, спрямованої на боротьбу з комунізмом, підтримку свободи по всьому світі і на зміцнення позицій Америки. Після Другої світової війни, під гаслами про поширення демократії у світі, уряд США виділив більше 200 млн. доларів на озброєння, підготовку та підтримку 2,3 млн. військових і спеціальних підрозділів у восьмидесяти країнах світу. Серед реципієнтів були військові режими, автократії тощо. Список поповнили Туреччина, Чад, Пакистан, Марокко, Гондурас, Індонезія, Перу, Колумбія, Сальвадор, Гаїті, Куба (за часів Батисти), Нікарагуа (за часів Сомоси), Іран (за часів шаха), Філіппіни (Маркоса), Португалія (Салазара).

Заявляючи про підтримку свободи, уряд Сполучених Штатів здійснює гегемоністську політику втручання у внутрішні справи інших країн світу. За останні 50 років демократично обрані, реформістські уряди в Гватемалі, Гаяні, Домініканській республіці, Бразилії, Чилі, Уругваї, Індонезії (за часів Сукарно), Греції Аргентині, Болівії, Гаїті тощо були скинуті військовими за фінансової підтримки ЦРУ.

Розвідувальне управління брало участь в операціях прикриття або «війнах низької інтенсивності» проти революційних урядів Куби, Анголи, Мозамбіку, Ефіопії, Португалії, Нікарагуа, Камбоджі, Західної Сахари. Таємні операції були спрямовані проти реформістських урядів Єгипту, Лівану, Перу, Ірану, Сирії, Заїру, Ямайки, Південного Ємену, островів Фіджі і т.д. [17].

Президенти Ейзенхауер і Кеннеді, незважаючи на заяви про демократію та свободу, підтримували контрреволюційні зусилля ЦРУ. Свою діяльність вони підтверджували енергійною антикомуністичною риторикою.

Перспектива подальших досліджень вбачається у вивченні поведінкових стереотипів та їхньої ролі в зовнішньополітичній діяльності американських президентів.

Список використаних джерел

1. Andrew Christopher. For the President's Eyes Only: Secret Intelligence and the American Presidency From Washington to Bush / Christopher Andrew. – New York: Harper Collins Publisher, 1995. – 660 p.

2. Blum William. Killing Hope: US Military and CIA Intervention Since World War II / William Blum. – Monroe, Maine: Common Courage Press, 2003. – 470 p.

3. Blum William. Killing Hope. U.S. Military and CIA Interventions Since World War II / William Blum. – Part I. – 2003. – 260 p.

4. Branch Tailor. The Kennedy Vendetta: How the CIA Waged a Silent War Against Cuba / Branch Tailor and George Crile // Harper's Magazine. – New York, August 1975. – P. 49–63.

5. «Defeat Is an Orphan,» President John F. Kennedy's Press Conference about the Bay of Pigs, April 21, 1961 / Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy, 1961–1963 // the American Presidency Project, University of California, Santa Barbara, www.presidency.ucsb.edu.

6. Facts on File. Cuba, the U.S. and Russia, 1960–63. – N.Y.: Facts on File Inc., 1964. – 138 p.

7. Gerassi J. The Great Fear in Latin America / John Gerassi. – N.Y.: Collier Books, 1965. – 478 p.

8. Godson Roy. Dirty Tricks or Trump Cards: U.S. Covert Action and Counterintelligence / Roy Godson. – Washington: Brassey's, 1995. – 337 p.

9. Higgins Trumbull. The Perfect Failure: Kennedy, Eisenhower, and the CIA at the Bay of Pigs. / Trumbull Higgins. – New York: W.W. Norton and Company, 1989. – 224 p.

10. Hinckle Warren.The Fish is Red: The story of the Secret War Against Castro / Warren Hincle and William W. Turner. – New York: Harper & Row, 1981. – 373 p.

11. Knott's Stephen F. Secret and Sanctioned: Covert Operations and the American Presidency / Stephen F. Knott's. – New York: Oxford University Press, 1996. – 272 p.

12. Langston Thomas. The Cold War Presidency: a documentary history / Langston Thomas. – Washington, D.C.: CQ Press, 2007. – 506 p.

13. Leaming Barbara. Jack Kennedy: The Education of a Statesman / Barbara Leaming. – New York: W.W. Norton & Co., 2006. – 509 p.

14. «More Difficult Than War,» President John F. Kennedy's Speech before the American Society of Newspaper Editors in Washington, D.C., April 20, 1961 / Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy, 1961–1963 // the American Presidency Project, University of California, Santa Barbara, www.presidency.ucsb.edu.

15. O'Toole's G.J.A. Honorable Treachery: A History of U.S. Intelligence, Espionage, and Covert Action from the American Revolution to the CIA / G.J.A. O'Toole's. – New York: Atlantic Monthly Press, 1991. – 591 p.

16. Pach Christopher. The Presidency of Dwight D. Eisenhower / Christopher Pach and Elmo Richardson. – Lawrence: Kansas University Press, 1991. – 350 p.

17. Parenti M. Against Empire / Michael Parenti. – Режим доступу до джерела: http://killinghope.org/bblum6/parenti.htm

18. Pierson James. Camelot and the Cultural Revolution / James Pierson. – New York: Encounter Book, 2007. – 253 p.

19. Rainwater Janette. From FDR to Bush: an Annotated Chronology of the United States: 1932–1992 / The Central Intelligence Agency, May 16, 1948 / Janette Rainwater. – Режим доступу до джерела: http://www.mail–archive.com/ctrl@listserv.aol.com/msg31130.html.

20. «The President's News Conference,» April 12, 1961 / Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy, 1961–1963 // the American Presidency Project, University of California, Santa Barbara, www.presidency,ucsb.edu.

21. White Mark. Against the president: dissent and decision–making in the White House: a historical perspective / Mark White. – Chicago: Ivan R. Dee, 2007. – 323 p.

22. Wise D. Colby of CIA – CIA of Colby / David Wise // New York Magazine, 1 July 1973. – 24 p.

Худолий А.А. Дихотомия внешней политики США

Рассмотрены внешнеполитические аспекты деятельности администраций бывших президентов США – Д. Ейзенхауера и Дж. Кеннеди, в частности в связи с ситуацией в Гватемале и на Кубе. Показано действие традиционной для официального Вашингтона политики двойных стандартов.

Ключевые слова: *США, внешняя политика, Гватемала, Куба, тайные операции, ЦРУ, свобода, война.*

Khudoliy, A.O. Dichotomy of the USA Foreign Policy

Main aspects of foreign policy of the former American presidents D. Eisenhower and J. Kennedy are described. Their political activity was connected with Guatemala and Cuba. Policy of double standards typical for official Washington was illustrated.

Key words: *the USA, foreign policy, Guatemala, Cuba, conflict, secret operations, CIA, freedom, war.*

УДК 930+94

Сухіашвілі Д.

Роль Європейського Союзу у процесі врегулювання російсько-грузинського конфлікту

Висвітлюється роль ЄС у процесі врегулювання російсько–грузинського конфлікту. Зроблено висновок, що Європа і США продовжать свою активність у напрямку перспективного виведення російських військ з Грузії, оскільки і ЄС, і Вашингтон зацікавлені у «чистоті» грузинських територій і, на цьому етапі, не меншою мірою – у торзі з Росією на цей рахунок.

Ключові слова: *ЄС, Грузія, деокупація, територія.*

У 90–х роках XX ст. на території Грузії утворилися конфліктні вогнища. Конфлікт знову з'явився на початку XXI столітті і приніс нове кровопролиття. Нового характеру проблема набрала у серпні 2008 р., перерісла у війну між Грузією та Росією. Від початку російсько–грузинського збройного конфлікту Європейській Союз (ЄС), у якому головувала Франція протягом другого півріччя 2008 р., доклав значних дипломатичних зусиль для його якнайшвидшого врегулювання.

Необхідно відзначити, що дана проблематика, в цілому, залишається недостатньо розробленою у вітчизняній і зарубіжній політичній науці. Однак деякі праці вже з'явились в наукової печаті. Це роботи Р.Асмус «Маленька війна, яка потрясла світ», А.Циганок «Росія на Південному Кавказі», але вони не дуже об'єктивно відображають дану проблему [1].

Стороні підписали план перемир'я запропонований ЄС, ініціативу взяла на себе головуюча в ЄС Франція. Домовленості домігся у Тбілісі французький міністр закордонних справ Б.Кушнер, який пізніше відвідав Москву і мав перемови з російським президентом Д.Медвєдєвим. 12 серпня 2008 р. до миротворчого процесу залучився також президент Франції Н.Саркозі, який запропонував шість пунктів плану з мирного врегулювання згідно якого, кожна із сторін зобов'язалася:

– не вдаватися до застосування сили;
– остаточно припинити всі воєнні дії;
– забезпечити вільний доступ гуманітарної допомоги;
– повернути збройні сили Грузії в місця постійної дислокації;
– повернути збройні сили РФ на лінію, що передувала початку бойових дій, а до створення міжнародних механізмів, прийняття російськими миротворцями додаткових заходів безпеки;
– розпочати міжнародне обговорення питання майбутнього статусу Південної Осетії й Абхазії, а також шляхів забезпечення їхньої безпеки [2].

У попередньому плані був пункт про міжнародне обговорення майбутнього статусу невизнаних республік, проте, за вимозі Грузії, він був дещо змінений. Ця угода отримала назву «план Саркозі», в Росії її назвали «план Медведєва–Саркозі». Всі перемовини фактично проводилися за посередництва французької сторони.

26 серпня 2008 р. Росія визнала незалежності Абхазії та Південної Осетії, відповідний Указ видав Президент Д.Медведєв. Водночас російські війська залишалися на території Грузії. Росія ігнорує план Саркозі і де–факто не виконує. 8 вересня Н.Саркозі був змушений знову приїхати до Москви, яка ігнорувала підписану угоду і своїми діями фактично творила нову реальність. Нові умови проголошували: «Через тиждень будуть зняті блокпости між Сенакі і Поті. Через місяць – повне виведення російських військ з грузинської території поза Південною Осетією і Абхазією». 1 жовтня 2008 р. в зоні конфлікту було розміщені 200 спостерігачів ЄС. 15 жовтня 2008 р. у Женеві почали міжнародні дискусії з приводу Південній Осетії і Абхазії. Французький президент ще раз заявив, що ЄС засуджує одностороннє визнання незалежності Південної Осетії і Абхазії. «Не Росії вирішувати, якими повинні бути межі Грузії» [2] – сказав президент Франції.

В інтерв'ю «The Financial Times» генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер назвав «неприйнятною» цю угоду між керівництвом Європейського Союзу і Росії, бо переглянута угода передбачає дуже великі поступки Росії. Зокрема, генсек НАТО виступив проти присутності російських військ в Абхазії і Південній Осетії – таким чином було прямо порушено попередню угоду президента Н.Саркозі з шести пунктів, яка передбачала повернення до статус–кво, що мав місце до початку конфлікту [3].

Наприкінці серпня 2008 р. в ЄС було проведено позачерговий саміт щодо дій Росії в Грузії та визнання Росією незалежності Абхазії і Південної Осетії. Напередодні саміту держави–члени ЄС фактично розділилися на два табори у своїй позиції стосовно Росії. Більшість європейських держав (Франція, Італія, Іспанія, Фінляндія, Австрія, Болгарія, Словенія, Греція, Кіпр) не підтримали застосування суворих санкцій до РФ. Суворішої позиції від ЄС щодо Росії вимагали Польща, країни Балтії та Великобританія.

На позачерговому саміті було прийнято резолюцію, в якій засуджуються дії Росії щодо Грузії. Таким чином, країни ЄС відзначили непропорційне застосування сили Росією; засудили визнання Росією незалежності Південної Осетії та Абхазії і закликали інші країни не визнавати їх незалежності; підтвердили, що конфлікт має вирішитися мирним шляхом та з умовою збереження територіальної цілісності Грузії; визнали необхідність активної присутності ЄС у конфліктній зоні та висловили готовність надіслати місію спостерігачів; зазначили необхідність посилення регіонального співробітництва зі східними сусідами ЄС, зокрема Україною, та посиленого розвитку ініціатив регіональної співпраці, таких як «Чорноморська синергія» та «Східне партнерство»; підкреслили важливість продовження політики диверсифікації джерел та шляхів постачання енергоресурсів [4,с.83–84].

В спеціальному звіті ЄС, що був представлений у вересні 2008 р., вказувалося, що, хоча ЄС не є офіційною стороною в існуючих мирних механізмах врегулювання конфлікту в Південній Осетії і Абхазії, ряд

пов'язаних з конфліктом цілей було включено до Плану дій ЄПС з метою підтримки намірів ЄС сприяти у врегулюванні внутрішніх конфліктів у Грузії [5]. Одне із найбільш нагальних завдань протягом 2008 р. було відновити мінімальний рівень довіри між сторонами з метою запобігання нових спалахів бойових дій і створити сприятливі умови для відновлення мирних переговорів.

З 1 жовтня 2008 р. була розгорнута автономна цивільна місія спостерігачів ЄС (200 осіб, 22 з 27 країн ЄС) у районах Грузії, що межують з Абхазією і Південною Осетією. Основною метою місії було сприяння стабілізації ситуації в Грузії.

5 листопада 2008 р. Європейська Комісія надала на розгляд Європейської Ради «Повідомлення щодо відносин ЄС з Росією», де зазначаються наступні фактори, що викликають занепокоєння:

1) порушення територіальної цілісності Грузії через застосування сили;

2) одностороннє визнання Росією Абхазії і Південної Осетії;

3) артикуляція Росією принципів, включно із відродженням «зон впливу».

Реакцією ЄС на плани Росії розгорнути свою військову присутність в Абхазії та Південної Осетії була Декларація Ради ЄС від 6 лютого 2009 р. ЄС засудив такі плани РФ та підкреслив, що це буде порушенням не лише принципів територіальної цілісності Грузії, але й попередніх міжнародних домовленостей щодо припинення вогню та виведення військ.

5 жовтня 2008 р. розпочато Женевський процес з питань безпеки і стабільності на Кавказі в якому брали участь: РФ, Грузія, США, ЄС, ООН, ОБСЄ, Південна Осетія, Абхазія. Через процедурні ускладнення перший раунд переговорів не був результативним. На першу із запланованих сесій не було запрошено представників Абхазії і Південної Осетії, через що російська делегація відмовилася прийняти в ній участь. У другій розширеній сесії мали брати участь усі зацікавлені сторони – представники ОБСЄ, ООН, ЄС, Грузії, Росії, Південної Осетії, Абхазії і США. Але на цей раз грузинська делегація відмовилася брати в ній участь.

18–19 листопада 2008 р. проходив другий раунд переговорів. На думку представника ЄС в Грузії – французького дипломата П.Мореля найголовнішими досягненнями другого раунду стали:

1) сам факт зустрічі вперше з серпня 2008 р.;

2) обраний формат задовольняє усіх суб'єктів переговорів (РФ, Грузія, Південне Осетія, Абхазія, США, ЄС, ООН, ОБСЄ);

3) домовленість про проведення 3–го раунду переговорів до кінця 2008 р.

18–19 грудня 2008 р. відбувся третій раунд переговорів, де було обговорено два питання:

1) умови присутності спостерігачів в Абхазії та Південній Осетії;

2) проблема повернення біженців до республік [5].

17–18 лютого 2009 р. у Женеві пройшов четвертий раунд переговорів з безпеки та стабільності на Кавказі за участю представників ЄС, РФ, Грузії, Південної Осетії, Абхазії та США. Результатом раунду стало досягнення домовленості про механізми з врегулювання ситуації на Кавказі. Також було домовлено, що в механізмах із запобігання інцидентів на Кавказі будуть брати участь представники всіх місцевих структур, що відповідають за правопорядок і безпеку та міжнародні організації.

18 травня 2009 р. стартував п'ятий раунд женевських переговорів. Генсек ООН Пан Гі Мун представив Раді Безпеки ООН доповідь щодо ситуації у Кавказькому регіоні. Зауважимо, що 16 травня 2009р. абхазька делегація відмовилася від участі в переговорах, оскільки не отримала текст доповіді генсека ООН від 15 травня. Пізніше засідання залишила делегація Південної Осетії і пояснила свої дії відсутністю абхазької сторони. Крім того, російська делегація в ході консультацій щодо ситуації в Закавказзі взяла паузу, про що заявив Глава МЗС РФ С.Лавров.

У відповідь Державний департамент США висловив стурбованість рішенням Росії вийти з женевських консультацій. Зокрема в заяві дипломатичного відомства зазначається, що той факт, що Росія, Південна Осетія і Абхазія вийшли з переговорів ще до їх повноцінного початку, говорить про спільний їх намір зірвати переговори. В заяві МЗС Грузії зазначається: «Спроба Російської Федерації зірвати обговорення найважливіших питань перешкодили проведенню п'ятого раунду женевських переговорів. На сьогоднішній день зрозуміло, що Росія намагається перетворити Женевські мирні переговори в інструмент шантажу міжнародного співтовариства. Цього разу Росія вдається до погроз відмови від женевських переговорів і використовує це як важіль тиску на поточні процеси в ООН» [5]. Відбулося тринадцять раундів Женевських переговорів і на останні переговори була зроблена заява заступника міністра закордонних справ Російської Федерації Г.Карасіна про виведення російських військ з Переві і дійсно процес почався через декілька днів. Але це дуже мало. Росія продовжує ігнорування план Саркозі повернути збройні сили РФ на лінію, що передувала початку бойових дій і де–факто не виконує [5].

Досить значний внесок у врегулювання грузинсько–російського конфлікту був зроблений міжнародною Комісією під егідою ЄС, що була започаткована у грудні 2008 року. Дану Комісію очолював швейцарський дипломат, екс–представник ООН в Грузії Х.Тальявіні, до складі були експерти, військові спеціалісти, юристи, історики. 30 вересня 2009 р. Комісія опублікувала доповідь про результати розслідування війни між Грузією та Росією у 2008 р. Комісія прийшла до висновку, що напад Грузії на Цхинвалі «був не ізольованим епізодом, а кульмінацією зростання напруженості протягом місяців або навіть років озброєних зіткнень і ситуації, що постійно погіршувалася» [6]. Експерти вважають, що за подібний розвиток подій відповідальність несуть всі сторони конфлікту. Разом з тим, як вважає Тальявін [6], Росія припустилась «значної кількості порушень міжнародного права». Зокрема, російська сторона несе відповідальність за непропорційне використання сили під час конфлікту.

Х.Тальявіні також зазначила, що визнання Росією незалежності Абхазії і Південної Осетії не відповідає принципам міжнародного права і є «порушенням територіальної цілісності і суверенітету Грузії» [6]. Комісія вважає, що всі сторони конфлікту несуть відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права.

Парламентська асамблея Ради Європи 29 вересня 2009 р. ухвалила резолюцію «Війна між Грузією і Росією: рік потому», яка, засуджує дії Росії. У документі висловлено заклопотаність напругою, що зберігається, і провокаціями біля кордонів Південної Осетії і Абхазії.

«Золотий тижнем грузинської дипломатії» назвали спостерігачі в Тбілісі зовнішньополітичну активність Грузії на Лісабонському саміті і виступ президента Грузії перед депутатами Європарламенту де він озву-

чив «односторонню ініціативу» – ніколи не використовувати силу для відновлення територіальної цілісності та суверенітету своєї країни [7].

Глави держав та урядів, які брали участь у засіданні саміту НАТО в Лісабоні ухвалили комюніке, в якій три пункти відносяться до Грузії:

– стабільність та успішна політична і економічні реформи в Грузії і України мають важливе значення для євроатлантичної безпеки. Ми будемо продовжувати і розвивати партнерські відносини з цими країнами з урахуванням євроатлантичної орієнтації або прагнення кожної з країн.

– у 2008 р. на Бухарестському саміті ми домовилися, що Грузія стане членом НАТО, і ми підтверджуємо всі елементи цього рішення, а також наступними рішеннями. Ми будемо зміцнювати політичний діалог та практичне співробітництво з Грузією, у тому числі через НАТО–Грузія Комісії та щорічної національної програми. Ми настійно рекомендуємо і активно підтримувати подальше здійснення Грузії всіх необхідних реформ, особливо демократичних, виборчої та судової реформ, а також безпеки і реформи оборонного сектора, з метою просування своїх євроатлантичних прагнень. Ми вітаємо відкриття Офісу зв'язку НАТО в Грузії, які допоможуть у максимально нашу допомогу та підтримку реформ в країні зусиль. Ми вітаємо Грузії важливий внесок в операції НАТО, зокрема в МССБ. Ми підтверджуємо нашу незмінну підтримку територіальної цілісності і суверенітету Грузії в межах її міжнародно визнаних кордонів. Ми закликаємо всіх учасників переговорів у Женеві, щоб грати конструктивну роль, а також продовжувати роботу в тісному співробітництві з ОБСЄ, ООН і ЄС продовжувати мирне врегулювання конфлікту в міжнародно–визнаною території Грузії. Ми продовжуємо закликати Росію скасувати визнання Південної Осетії і Абхазії районах Грузії в якості незалежних держав.

– співробітництво Росія–НАТО має стратегічне значення, про що свідчить сьогоднішнє засідання Ради Росія–НАТО (РРН) на рівні глав держав та урядів у Лісабоні. У світлі спільних інтересів безпеки, ми маємо намір будувати тривалого і всеосяжного миру, разом з Росією, в євроатлантичному просторі. Ми повинні розділити відповідальність у вгору на спільні виклики, спільно визначили. Ми хочемо бачити справжнє стратегічне партнерство між Росією і НАТО, і ми будемо діяти відповідним чином, з розрахунком на взаємність з боку Росії. Ми знову зобов'язуємося мети, принципи та зобов'язання, які лежать в основі СРН. На цій міцній основі, ми закликаємо Росію виконати свої зобов'язання відносно Грузії, за посередництва Європейського Союзу 12 серпня і 8 вересня 2008 року. У минулому році, співпраця НАТО і Росії є прогрес і дають свої вагомі результати...

Євросоюз розповсюдив заяву, в якій підтвердив, що території Грузії окуповані, і що в Абхазію і Південну Осетію необхідно допустити міжнародних спостерігачів.

Про окупацію Грузії Росією та етнічним чисткам йдеться і в резолюції Парламентської Асамблеї (ПА) НАТО. У ній також міститься заклик до Росії «викоренити наслідки етнічного чищення» і забезпечити безпечне і гідне повернення всіх вимушено переміщених осіб до своїх домівок [8]. Крім того, ПА НАТО закликала Москву забезпечити допуск місії спостерігачів Євросоюзу на всю територію Грузії, включаючи Абхазію і Південну Осетію.

Європа і США продовжать свою активність у напрямку перспективного виведення російських військ з Грузії, оскільки і ЄС, і Вашингтон зацікавлені у «чистоті» грузинських територій і, на цьому етапі, не меншою мірою – у торзі з Росією на цей рахунок.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що ЄС грає важливу роль у процесі врегулювання російсько–грузинського конфлікту. За посередництва представників ЄС відбулися дипломатичні переговори між Грузією та Росією. Дипломати ЄС взяли активну участь у проведенні зустрічей на найвищому рівні. Основна позиція ЄС полягає в тому, щоб розглядати Південну Осетію та Абхазію невід'ємними частинами суверенної території Грузії. Також політика ЄС спрямована на не підтримку визнання самопроголошених республік. Зусилля міжнародної спільноти змусив Росію почати процес деокупації.

Список використаних джерел

1. Асмус Р. Маленькая война, которая потрясла мир. – М., 2010; Цыганок А. Россия на Южном Кавказе. – М., 2010 та ін.

2. План Медведева – Саркози/ Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/План_Медведева_—_Саркози

3. Russia claims victory in Nato's Georgia climbdown. Financial Times–2008 / Режим доступу: ft.com/home/uk

4. Асмус Р. Маленькая война, которая потрясла мир. – М., 2010.

5. Application of Ministry of Foreign Affairs of Georgia of the first round of Geneva talks / Режим доступу: http://mfa.gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=30&info_id=11182

6. Independent International Fact–Finding Mission on the Conflict in Georgia / Режим доступу: http://www.ceiig.ch/

7. Application of Ministry of Foreign Affairs of Georgia of the fifth round of Geneva talks talks / Режим доступу: http://mfa.gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=30&info_id=11183

8. Lisbon Summit Declaration / Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_68828.htm

Сухиашвили Д. Роль Европейского Союза в процессе урегулирования российско–грузинського конфликта

Освещается роль Европейского Союза в процессе урегулирования российско–грузинського конфликта. Сделан взвод о том, что Европа и США продолжат свою активность в направлении перспективного вывода российских войск из Грузии, поскольку и ЕС, и Вашингтон заинтересованы в «чистоте» грузинских территорий и, на этом этапе, не в меншей мере – в торге с Россией за этот счет.

Ключевые слова: *ЕС, Грузия, деоккупация, территория.*

Sukhiashvili, D. The role of the European Union in the process of regulation of the conflict between Russia and Georgia

Illuminated is the role of the EU in the process of regulation of the conflict between Russia and Georgia. It is inferred that Europe and the USE will continue their actions directed toward the prospective withdrawal of the Russian troops from Georgia as far as both the EU and Washington are interested in a 'clean' Georgian territory and as much in trading with Russia on this account at the present stage.

Key words: *the EU, Georgia, deoccupation, a territory.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Кривошея І.І.

Рецензія на монографію: *Катажина Єндращик. Стратегічне українсько–польське партнерство. Польща в політиці незалежної України. – Познань: Познанське видавництво, 2010. – 426 с.*

(Katarzyna Jędraszczyk. Strategiczne partnerstwo ukraińsko–polskie. Polska w polityce niepodległej Ukrainy. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. – 426 s.)

Сьогодення міжнародних відносин у Європі кінця XX – початку XXI століття вимагає ґрунтовного аналізу та осмислення, адже події 80–90–х років кардинально змінили геополітичну ситуацію на континенті. Руйнація системи «соціалістичного братерства», яка базувалася на домінуванні Радянського Союзу, а також його розпад стали «викликом/ризиком» для країн, що входили в орбіту СРСР. Демократична атмосфера, яка запанувала в регіоні, водночас викликала з минулого питання, що тривалий час або замовчувалися, або ігнорувалися.

Конструювання нових міждержавних стосунків у Центрально–Східній Європі відбувається в умовах, коли регіон став своєрідною шахівницею, на якій розгорнулася боротьба за сфери впливу між США, Європейським Союзом та Росією. У цій партії, яка ще триває, важливу, а можливо, і надважливу роль, відіграють Україна і Польща, адже «*український і польський народи поставлені Творцем поряд саме для створення культури майбутнього; культури, яка об'єднує класику Латинського Заходу з традиціями Православного Сходу; культури чітких структур і технологічного порядку організації життя з культурою широкого спектра почуттів і емоцій. Дві багатющих ментальності, два взаємодоповнюючі способи мислення українського і польського народів у центрі Європи – це унікальний арсенал цінного історичного і генетичного досвіду, багатюще джерело нових ідей і можливостей*» [1, с.4]. Окрім того, в нашій країні добре пам'ятають, що саме Польща першою визнала Україну незалежною державою.

Минуле і сьогодення українсько–польських стосунків у широкому тематично–хронологічному розумінні стало предметом досліджень науковців як в Україні, так і в Польщі. За останні двадцять років з'явилося багато монографій та статей, у яких висвітлено та проаналізовано стан і розвиток українсько–польських взаємин у різних царинах і під різним кутом – економіки, історії, культури, політології.

Рецензована праця є результатом багаторічної, копіткої, складної роботи як з науковим доробком попередників, так і з матеріалами періодичних видань і доступними офіційними документами, що вперше стали предметом наукового аналізу. Якщо говорити про структуру книги, то вона загалом є прийнятною.

Відкриває монографію «Вступ», у якому логічного обґрунтовано необхідність вивчення досліджуваної проблематики, а також здійснено докладний та критичний аналіз здобутків передусім польської та української історичних шкіл у висвітленні українсько–польських взаємин кінця XX – початку XXI ст. Тут же авторка заявляє, що її дослідження «*розширює уявлення про те, що відбувається в політиці і для чого так відбувається*» (s.14). Саме це твердження, на нашу думку, можна вважати головним принципом, яким керувалася К. Єндращик, аналізуючи українсько–польські стосунки в різних галузях.

Перший розділ монографії «Закордонна політика України – головні проблеми», який присвячено системі зовнішньої політики України, складається з чотирьох підрозділів. Аналізуючи місце і роль політичних інституцій України в зовнішній політиці, авторка виокремлює наявність кількох центрів (Президент (1.1.2). Верховна Рада (1.1.3), Кабінет Міністрів (1.1.4), Міністерство закордонних справ (1.1.5), які на практиці не завжди координували свої дії.

Окремий підрозділ присвячено висвітленню ролі груп впливу (кланів) у формуванні й реалізації закордонної політики України (1.2). Абсолютно слушною є думка, що в Україні впродовж досліджуваного періоду відбувалася неодноразова «ротація» груп впливу, які визначали зовнішньополітичний курс держави, а на зміну пострадянській номенклатурі прийшли клани (донецький, дніпропетровський, київський, харківський), які згодом створили політичні «бізнес–проекти» – політичні партії та встановили контроль над інформаційним українським простором.

Катажина Єндращик стверджує, що балансування українського зовнішньополітичного курсу в 1991 – 2004 рр. між Сходом (Росія та СНД) та Заходом (США та Європейський Союз), тобто позаблоковість, нейтральність і багатовекторність, значною мірою вплинули на те, що впродовж тривалого періоду Україна не мала чітко визначених пріоритетів на міжнародній арені (1.3).

Важливе місце в роботі займають пояснення, що таке «стратегічне партнерство» і яке місце воно займає в закордонній політиці України (1.4).

Польська дослідниця поділила українську зовнішню політику щодо Польщі на два періоди: 1) 1991 – 1995 рр.; 2) 1996 – 2004 рр. Виходячи з цього, вона кожному з періодів присвятила розділ.

Історію українсько–польських взаємин у 1991 – 1995 рр., на які припадає становлення української зовнішньої політики загалом і стосовно Польщі зокрема, висвітлено у другому розділі. Зазначимо, що до розділу вміщено матеріал, що хронологічно охоплює період 1991 – 1994 рр. У цей час Міністерство закордонних справ лише набувало досвіду у справі репрезентації інтересів України на міжнародній арені. Саме тому дипломатичні кроки перших років визначаються дуалізмом, який, щоправда, остаточно не зникає, але набуває іншого характеру. З одного боку, це прагнення українського керівництва здійснювати самостійну політику, з претензіями на роль регіонального лідера, а з іншого – небажання відмовитися від «спадщини» Радянського Союзу (2.1–3). Така суперечність в окремі моменти призводила до охолодження українсько–польських стосунків, коли виникла «справа майора Анатолія Лисенка», активізувалися польсько–російські контакти у справі побудови газопроводу Ямал – Франкфурт та все чіткішими стали обриси входження Польщі до НАТО, щодо якого Київ тривалий час не мав чіткої позиції (2.4). Попри

це дослідниця вважає, що «*Україна, не маючи в ті часи реальних можливостей вступити в ЄС і НАТО, за допомогою Польщі прагнула наблизитися до єврейських стандартів і одночасно дистанціюватися від Росії*» (s. 139).

Стратегічному партнерству України і Польщі та становленню політики добросусідства, яке припадає на 1994 – 2004 рр., присвячено третій розділ. Перші паростки цієї політики спостерігаємо ще у 1994 р., коли Україна відмовилася від ядерних озброєнь, долучилася до програм НАТО «Партнерство заради миру» й було підписано умови про партнерство з Європейським Союзом (3.1–2). У березні 1994 р. наші країни нарешті прийшли до того, що «*практична реалізація ідеї щасливого польсько–українського партнерства буде внеском в створенні ефективної загальноєвропейської системи безпеки*» (s. 149).

Політична криза 2000–2001 років у нашій державі стала рубежем у розвитку українсько–польських стосунків, що була спричинена, зокрема, «справою Георгія Гонгадзе» та розгортанням акції «Україна без Кучми», показала, на думку авторки, неготовність українського керівництва йти тим шляхом, яким уже успішно рухалася Польща, ставши у 1999 р. членом НАТО й активізувавши свої зусилля щодо вступу до структур Європейського Союзу. Разом із ситуацією навколо цвинтаря Орлят у Львові, визнанням УПА та дискусією про події на Волині у 1943 р. це призвело до того, що стратегічне партнерство між Україною та Польщею практично було втрачене і трансформувалося в політику добросусідства (3.3–4). Доволі показовою є оцінка подій навколо цвинтаря Орлят, яку висловила відома українська поетеса Ліна Костенко у своєму першому прозовому творі: «*Все дискутують, хто за що боровся і за чию землю поліг. «Орлята польські» були молодесенькі, і вони боролися, як вони розуміли, за свій Львів. Наші теж були молодесенькі, і вони теж боролися за свій Львів. Мертві мертвих вже не ненавидять, а живі все конфронтуються, шукаючи взаємно прийнятних формулювань. То поки політики сперечалися, узгоджували позиції, – львівські студенти пішли на цвинтар, стали на коліна і помолилися за всіх загиблих, і за своїх, і за їхніх...*» [2, с.214].

Четвертий розділ монографії «Стратегічне українсько–польське партнерство на практиці» містить кілька блоків, які висвітлюють проблемні питання в розвитку двосторонніх відносин. Перш за все увагу дослідниці привернули найболючіші для поляків питання, пов'язані з історичною пам'яттю: конфлікт навколо Львівського цвинтаря Орлят (4.1) та ситуація навколо подій на Волині у 1943 р. (4.2). Детально показавши сутність проблем, авторка в той же час звернула увагу на позицію не лише державних інституцій чи істориків–фахівців, а й окремих політичних партій чи політиків на шляхи їх вирішення. Акцентуючи увагу на цвинтарі Орлят чи Волині 1943 р., вона недостатньо уваги приділила операції «Вісла», згадки про яку в тексті епізодичні.

Чотири інші підрозділи цього розділу присвячено аналізу економічної складової, а саме: проблемам енергетичної безпеки обох країн (нафтопровід Одеса – Броди (4.3) та другої вітки газопроводу Ямал – Західна Європа (4.4), розвитку українсько–польської транскордонної співпраці (єврорегіон «Буг» (4.5.1) та єврорегіон Карпатський (4.5.2.), а також непростій ситуації навколо приватизації «Гути Ченстоховської» та участі в ній українських бізнесменів (4.6).

Зацікавлення в читачів викличуть і матеріали, вміщені у додатках: календар українсько–польських стосунків у 1991 – 2004 рр. та Анкета «Політичні партії і українсько–польські стосунки».

Значущість монографії про українсько–польське партнерство полягає, по–перше, в тому, що авторка висвітлила та проаналізувала розвиток міждержавних стосунків з 1991 по 2004 рр., а отже, їх ґенеза від 2005 року ще вимагає осмислення та опрацювання, а по–друге, рецензована праця показала, що проблематика не є вичерпаною і залишає майбутні перспективи. Адже «*аналіз проблем стратегічного партнерства дезавуює міф про ключову роль Польщі для майбутнього України і приводить водночас до висновку, те завжди бачимо речі такими, якими вони є насправді*» (s. 372).

Таким чином, дослідження Катажини Єндращик справляє позитивне враження і є корисним здобутком сучасної історичної науки, що стане у пригоді науковцям і політикам як у Польщі, так і в Україні.

Список використаних джерел

1. Голибард Є. Українсько–польське єднання – вимога часу // Освіта. – 2004. – 31 березня – 7 квітня.

2. Костенко Л. Записки українського самашедшего. – К.: А–БА–БА–ГА–ЛА–МА–ГА, 2011. – 416 с.

Кривошея И.И. Рецензия на монографию: *Катажина Єндращик. Стратегічне українсько–польське партнерство. Польща в політиці незалежної України. – Познань: Познанське видавництво, 2010. – 426 с.*

Kryvosheya, I.I. Review of the monograph: *Katazhyna Yendraschyk. Strategic Ukrainian–Poland partnership. Poland in the policies of the independent Ukraine. – Poznan: Poznan Publishers, 2010. – 426 p.*

Лиман І.І., Барабаш Ю.В.

Рецензія на підручник: *Довжук І.В. Нова історія України (середина XVII – початок XX ст.): Підручник / Довжук І.В. – Луганськ: вид–во СНУ ім. В.Даля, 2010. – 732 с.*

За нинішніх умов розвитку історичних знань не вщухає інтерес істориків–науковців до вітчизняної історії середини XVII – початку XX ст. І це цілком природно, оскільки виявлення нових історичних джерел сприяє репрезентації низки невідомих фактів з нової історії України, що й спонукає до зростання фундаментальних оригінальних праць, зокрема появи підручника доктора історичних наук, професора, члена–кореспондента Української академії історичних наук Довжука Ігора Володимировича **«Нова історія України (середина XVII – початок XX ст.)**.

Безумовно, актуальність цього навчально–наукового доробку беззаперечна. «Мета наукової роботи – не лише донести до читача певні факти, але й всебічно висвітлити історичні події та діяльність визначних особистостей того часу, що може стати уроком на майбутнє» – зазначає автор підручника.

У світлі появи нових поглядів на Українську національну революцію XVII ст. автор об'єктивно характеризує динаміку причинно–наслідкових подій того періоду, відводячи для цього у своєму підручнику майже чверть його обсягу, що свідчить про авторське бачення в аспекті висвітлення доволі актуального для сьогодення питання. До того ж, І.В.Довжук цілком слушно аргументує основні причини поразки революції (с. 187–188).

Цінним у рецензованій праці є те, що автор разом з підходом усебічного загального висвітлення історичної ретроспективи зазначеного хронологічного проміжку часу використав підходи характеристики історичної регіоналістики. Підтвердженням цьому є розділ 2 «Лівобережна Україна наприкінці XVII – у XVIII ст.» та розділ 3 «Правобережні й Західноукраїнські землі в другій половині XVII – XVIII ст.». Наступні розділи також присвячені висвітленню закономірностей історичного процесу на теренах України. Отже, у своєму підручнику автор вдало поєднав зображення соціально–економічної історії, регіоналістики та виокремив фактаж про персоналії. На тлі такого висвітлення вагомим матеріалом є зображення військових дій, суспільно–політичних рухів у певний досліджуваний період.

На нашу думку, слушним є те, що у 4–му розділі «Економічний розвиток України наприкінці XVII – у XVIII ст.» автор доводить, що розвиток національної економіки у вказаний хронологічний проміжок часу супроводжувався низкою процесів, зокрема відсутності державності на Правобережжі та згортання автономії на Лівобережжі. Негативними аспектами було включення українських земель до складу іноземних держав. Але на цьому фоні І.В.Довжук об'єктивно показав суттєві зрушення в аграрному секторі та якісні й кількісні зміни в промисловості, торгівлі й фінансах.

Багатими на нові статистичні показники є 5, 6 та 7–й розділи, присвячені економічному та суспільно–політичному розвитку України у XIX ст. Надано фактаж про участь українського козацького війська у війні з Наполеоном, показано діяльність громадських організацій та становище Західноукраїнських земель під владою Австрійської імперії.

Але особливого схвалення, на нашу думку, заслуговує розділ 8 «Економічний розвиток України у 60–90–х рр. XIX ст.», в якому автор аргументовано, спираючись на низку статистичних показників, вдається до аналізу розвитку сільського господарства в Україні в цілому та детально окреслює процес розвитку промисловості, особливо на Півдні. Відомо, що темпи розвитку індустріалізації у XIX ст. були значно повільнішими в Російській імперії та в Україні, аніж у країнах Західної Європи. Але автор обґрунтовує власну думку стосовно розвитку капіталістичних (ринкових) відносин у промисловості після 1861 р. (с. 554) та стверджує, що в деяких галузях промисловий переворот в Україні починався ще до скасування кріпацтва, вказуючи його географію – міста Харків, Луцьк, Одеса, Чернігів (с. 555). Тут же автор посилює унікальність свого доробку фундаментальним матеріалом з історії розвитку промислового Донбасу, приділяючи особливу увагу промисловим гігантам того часу, використовуючи фактаж про відомих іноземних підприємців, які діяли у вугільній промисловості, металургії та машинобудуванні в Донецькому басейні, зокрема Дж. Юзу (с. 565–567) та німецькому промисловцю Густаву Гартману (с.577–579) та ін. Вказаний матеріал має особливу вагу, оскільки в ньому відображено низку доступно викладених даних щодо промислового розвитку на краєзнавчому рівні з цілком детальним відображенням історичної картини щодо іноземних інвестицій в українську промисловість, а також питання експорту та імпорту продукції, виробленої в нашій державі.

В останньому розділі рецензованого підручника «Україна на початку XX ст.» автор разом із висвітленням соціально–економічного розвитку держави у зазначений період охарактеризував суспільно–політичний і національний рухи. Показано участь українців у першій російській революції 1905–1907 рр. та період розвитку держави до Першої світової війни.

Викладений матеріал подано доступною мовою для широкого загалу читачів, оскільки супроводжується інформаційним матеріалом не лише про відомі персоналії, а й про окремі прізвища державних діячів, офіцерів та матросів Чорноморського Флоту, що рідко зустрічається в подібного роду працях.

У цілому зазначимо, що масштабність історичного пласту матеріалу є логічно впорядкованим та композиційно довершеним, оскільки хронологія основних подій, наведених наприкінці підручника, є концентратом усього викладеного матеріалу. Видання буде корисним для фахівців будь–якого рівня. У той же час його глибинність та об'єктивність свідчить про появу високоякісного наукового доробку з історії України середини XVII – початку XX ст., тож, найбільшу цінність він матиме для студентів саме історичних факультетів, викладачів та вчителів, а також аспірантів.

Лиман И.И. Барабаш Ю.В. Рецензия на учебник: *Довжук І.В. Нова історія України (середина XVII – початок XX ст.): Підручник / Довжук І.В. – Луганськ: вид–во СНУ ім. В.Даля, 2010. – 732 с.*

Liman I.I., Barabash Yu.V. Review of the manual: *I.V. Dovzhuk. New history of Ukraine (the middle of XVII–th – the beginning of XX–th century): Manual / Dovzhuk I.V. – Lugansk: EUNU named after V.Dahl, 2010. – 732 p.*

НАШІ АВТОРИ

Акопян Валерій Григорович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, академік Української академії наук, доцент Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Александрова Олена Станіславівна – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії Запорізького національного університету.

Алєксєєнко Ігор Григорович – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного, трудового та господарського права юридичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Андрущенко Тетяна Вікторівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України, докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Ашиток Надія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Барабаш Юлія Василівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ)

Березовський Олег Миколайович – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бобіна Олег Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування імені С.О. Макарова (м. Миколаїв).

Богданова Наталія Григорівна – кандидат філософських наук, доцент Української інженерно–педагогічної академії (м.Слов'янськ, Донецька область).

Бодров Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Бойченко Михайло Іванович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бойченко Олександр Іванович – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бойчук Микола Андрійович – кандидат філософських наук, здобувач Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Буяшенко Вікторія Василівна – кандидат філософських наук, доцент, декан факультету соціального управління Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (м. Київ)

Васильчук Євген Олегович – кандидат політичних наук, головний спеціаліст Черкаської міської ради.

Воронова Тетяна Володимирівна – викладач кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гай-Нижник Павло Павлович – доктор історичних наук, академік Української академії наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

Геник Микола Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано–Франківськ).

Гриньова Наталія Володимирівна – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології Харковської національної академії міського господарства.

Гороховський Денис Ілліч – здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гуляєв Олег Володимирович – здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Дахненко Марина Валеріївна – аспірантка кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського Національного університету імена Тараса Шевченка.

Дзвінчук Дмитро Іванович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри державного управління Івано–Франківського національного технічного університету нафти і газу

Дзьобань Олександр Петрович – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Харків).

Діанова Наталія Миколаївна – кандидат історичних, доцент кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Добролюбська Юлія Андріївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри всесвітньої історії Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса).

Дольська Ольга Олексіївна – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Ємельяненко Євгенія Олегівна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Запорізького національного технічного університету.

Жадько Віктор Олексійович – доктор філософських наук, завідувач кафедри журналістики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Завідняк Богдан Теодорович – доктор філософії (PhD), викладач кафедри філософії Українського католицького університету (м. Львів).

Іванова Ольга Сергіївна – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь).

Івченко Олексій Григорович – кандидат економічних наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Ірхін Олександр Анатолійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь).

Калиновський Юрій Юрійович – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Харків).

Кивлюк Ольга Петрівна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, доцент Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Ключник Руслан Максимович – магістрант кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Котигоренко Віктор Олексійович – доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Кривошеїн Віталій Володимирович – доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, науковий директор Польського культурно-освітнього центру, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, учений секретар Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань».

Кузьменко В'ячеслав Віталійович – доктор філософських наук, доцент, професор Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).

Кузюк Оксана Миколаївна – аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Курняк Олег Анатолійович – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Лаврут Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри виховання і розвитку особистості Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Лиман Ігор Ігорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Бердянського державного університету.

Литвин Інна – **Романа Петрівна** – аспірантка кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Мазак Андрій Вальдемарович – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри державного управління Івано–Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Мазуренко Сніжана Анатоліївна – аспірантка кафедри політичних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Макарук Ігор Васильович – кандидат політичних наук, доцент кафедри конституційного і міжнародного права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Івано-Франківськ).

Максимець Богдан Володимирович – аспірант кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Максимович Ольга Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Макушина Ганна Ігорівна – викладач кафедри філософії, аспірантка кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського.

Малка Алла Вікторівна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Марченко Олена Вікторівна – кандидат педагогічних наук, докторант кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Мірошник Родіон Валерійович – пошукач Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Михайлюк Олександр Володимирович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).

Муха-Шаєк Єва – доктор економічних наук, професор, проректор з науково-дидактичної роботи Академії готельного бізнесу та громадського харчування у м. Познань (Польща).

Ніколаєнко Наталія Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського.

Ніколенко Ксенія Вікторівна – аспірантка кафедри філософських наук Донецького національного університету економіки і торгівлі імені М. Туган–Барановського.

Новіцька Таміла Валентинівна – аспірантка кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Окорокова Віра Вікторівна – старший викладач кафедри всесвітньої історії Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса).

Оніпко Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

Остапенко Марина Анатоліївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Павлова Тетяна Сергіївна – кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Панасенко Олександр Вікторович – здобувач Інституту вищої освіти Академії педагогічних наук України.

Панасюк Леонід Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних дисциплін і правознавства Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка.

Панасюк Роман Петрович – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченко.

Панич Олексій Олегович – доктор філософських наук, професор кафедри філософії і релігієзнавства Державного університету інформатики і штучного інтелекту (м. Донецьк).

Покась Віталій Петрович – кандидат педагогічних наук, професор, директор Інституту природничо-наукової освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Поліщук Юрий Миколайович – кандидат історичних наук, доцент,старший науковий співробітник Інституту політичних та етносоціальних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

Полуянов Валерий Петрович – доктор хімічних наук, професор Бєлгородського державного технологічного університету імені В.Г. Шухова (Російська Федерація).

Рекрут Валерій Пилипович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Вінницького кооперативного інституту.

Романцова Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.

Савченко Григорій Петрович – кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савченко Сергій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).

Сарнацький Олександр Петрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету.

Сауляк Тарас Анатолійович – здобувач відділу трансатлантичних досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Свінціцька Олена Іванівна – аспірантка кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Сегеда Сергій Павлович – кандидат філологічних наук, доцент, полковник, докторант кафедри воєнної історії Національного університету оборони України (м Київ).

Семенчук Оксана Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Сергєєв В'ячеслав Сергійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сіроченко Ганна Вікторівна – здобувач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Стародубець Галина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Стасюк Геннадій Євстахієвич – кандидат філософських наук, доцент кафедри державного управління Івано–Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Сухіашвілі Давід – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Танчук Наталія Василівна – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Федорова Катерина Олегівна – студентка факультету міжнародних відносин Київського гуманітарного інституту.

Федорчук Людмила Петровна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри телебачення і радіомовлення Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Федорченко Володимир Миколайович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Худолій Анатолій Олексійович – кандидат філологічних наук, доцент, викладач факультету політико-інформаційного менеджменту Національного університету «Острозька Академія» (м. Острог, Рівненська обл.).

Цендра Надія Михайлівна – аспірантка Інституту історії України НАН України.

Чайка Ірина Юріївна – кандидат філософських наук, докторант кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ).

Шаповалова Ірина Василівна – кандидат філософських наук, доцент Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв).

Шендрикова Сніжана Павлівна – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України історичного факультету Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь).

ШепєлєвМаксиміліан Альбертович – доктор політичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шерепо Наталя Юріївна – аспірантка кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Щолокова Ганна Володимирівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шпак Віктор Іванович – доктор філософії в галузі економіки, професор кафедри журналістики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Гай–Нижник П.П. Солідаризм як соціально–політична концепція: нарис історії розвитку в Європі та Україні 5

Макушина Г.І. Європейський компонент політичної та правової культури еліти Гетьманщини XVIII ст. 25

Поліщук Ю.М. Боротьба російського царизму з «паразитичною» торгівлею євреїв на Правобережній Україні в кінці XVIII – XIX ст. (політико–правовий аспект) 35

Савченко С.В. Православна Церква і сектантство Російської імперії XIX – початкуXX ст. у сучасній баптистській апологетиці 50

Сарнацький О.П. Ставлення адміністрації Південно–Західного краю Російської імперії щодо українських політичних партій Наддніпрянщини наприкінці XIX – початку XX ст. 59

Семенчук О.О. Священицька родина Крижановських серед духовної еліти XIX–початку XX ст. 69

Діанова Н.М. Проповідницька діяльність херсонських архієпископів у другій половині XIX ст. 86

Бодров Ю.І. Повітове місто Умань XIX ст. у вимірах економічної та демографічної статистики 82

Михайлюк О.В. Селянське повстанство і «соціальний бандитизм» (1917 – початок 1920–х рр.) 89

Панасюк Р.П. Український національний союз після перемоги Директорії УНР (1918–1919) 102

Савченко Г.П. Продовольче постачання 34–го армійського корпусу в період його українізації (липень – листопад 1917 р.) 110

Лаврут О.О. Стажування студентів вищих навчальних закладів в УСРР періоду 20–х років XX ст. 120

Оніпко Т.В. Вплив держави на хлібозаготівельну діяльність вітчизняної споживчої кооперації в 1928 р. 130

Рекрут В. П. Поширення зловживань в системі споживчої кооперації УСРР на початку 30–х років XX ст.: причини і наслідки 139

Кузюк О.М. Кінофікація УРСР в 1930-ті роки 150

Сегеда С.П. Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни 156

Шендрикова С.П. Кримськотатарський державний драматичний театр у місті Сімферополі в 20–40–і роки XX ст. 163

Стародубець Г.М. Специфіка підбору та підготовки партійних кадрів у західних областях України в 1944–1945 рр. 169

Мірошник Р.В. Веб–портал Українського інституту національної пам'яті як інтернет–ресурс історії України 177

Цендра Н.М. Роль релігійно–церковного чинника в політичній діяльності вищих органів влади (1991–1996 рр.) 185

Шпак В.І. Функціонування громадських організацій у видавничій сфері (1990–2010 рр.) 193

Романцова Н.І. Історія грецьких сіл Приазов'я у дослідженнях сучасних українських учених 203

Березовський О.М. Українська соціал–демократична робітнича партія у працях дослідників 1917–1920–х років 210

Сіроченко Г.В. Історіографія політичних репресій 20–30–х років XX ст. на території України крізь призму історичних праць радянського періоду (1920–1991 рр.) 219

Дахненко М.В. Історіографія створення та бойової діяльності партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (1941 –1943 рр.) 225

Малка А.В. Українсько–польське переселення: джерела 233

Іванова О.С. Амфори IV – VII ст. з комплексів некрополя в балці Алмалик–дере (Мангуп) 237

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Бойченко М.І. Системне конструювання соціальної реальності як умова можливості майбутнього 246

Добролюбська Ю.А. Типологія філософії історії в світлі системного підходу 254

Бойчук М.А. Співвідношення свободи і рівності як проблема демократії (філософський аспект) 262

Ємельяненко Є.О. Антропологічний вимір феномену мислення в історії філософської думки 268

Кивлюк О.П. Інформатизація та інформаційна цивілізація: соціально–філософський аспект 279

Полуянов В.П. Розумна творча діяльність і вдосконалення людини 286

Шерепо Н.Ю. Феномен мережевого простору: філософське визначення (частина друга) 293

Муха–Шаєк Є. Розуміння суспільства як цілісної системи з точки зору соціальної філософії 302

Чайка І.Ю. Проблема інформації в кібернетичній парадигмі: соціально–філософський аналіз 310

Богданова Н.Г. Поняття культури життєтворчості особистості 316

Буяшенко В.В. Соціальне піклування: тенденції розвитку та особливості функціонування 321

Гриньова Н.В. Мистецтво і таємнознавство: точки дотику 330

Шаповалова І.В. Роль гуманітарної політики держави в процесах новітнього морального творення суспільства 340

Ніколенко К.В. Соціокультурне перетворення сучасного суспільства в контексті креативності 344

Александрова О.С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні 350

Калиновський Ю.Ю.Національна ідея як віддзеркалення розвитку правосвідомості українського суспільства 358

Максимович О.В. Ідейно–теоретичні передумови конституювання парадигми українського модернізму 365

Акопян В.Г. Сучасні соціально–філософські та політичні концепції екобезпечного розвитку 372

Бойченко О.І. Всезагальна любов (цзяньай) як основоположний принцип державотворення в філософії моїзму 381

Окорокова В.В. Своєрідність античної утопії та її місце в ґенезі утопічної думки західноєвропейського суспільства 388

Павлова Т.С. Логіка права у філософії Гегеля 396

Завідняк Б.Т. Трансцендентна реальність і концепція «метоpіос» у Філона Олександрійського 404

Панич О.О. Джон Стюарт Мілл про денотативну функцію мови 413

Литвин І.П. Формування концепції «соціального характеру» у філософії Еріха Фромма 424

Свінціцька О.І. Експресивно–комунікативні особливості сучасного мас–медійного дискурсу у контексті естетики Б.Кроче 429

Панасенко О.В. Релігійна освіта у секуляризованому суспільстві (на прикладі православ'я в Україні) 442

Марченко О.В. Трансформація освітнього простору в історико–філософській ретроспективі 449

Жадько В.О. Освітянські аспекти філософії серця в педагогічній діяльності Василя Сухомлинського 458

Дзвінчук Д.І., Мазак А.В.,Стасюк Г.Є. Освітня складова соціогуманітарної політики держави 465

Дольська О.О. Соціокультурний потенціал трансформацій раціональності в освіті 469

Кузьменко В.В. Філософсько–методологічний аналіз принципів математичної дидактики в умовах вищої технічної школи 487

Ашиток Н.І. Мовна картина світу з позиції освітніх викликів сучасності 496

Покась В.П. Загальноосвітні школи–інтернати як навчально–виховні заклади нового типу: особливості становлення та розвитку 502

Новіцька Т.В. Курс «Концепції сучасного природознавства» як один із способів формування нового типу світогляду сучасної особистості 517

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Котигоренко В.О. Про наукові підходи і методи етнополітичних досліджень 524

Сергєєв В.С. Транснаціональні політичні мережі як продукт глобального громадянського суспільства 542

Гуляєв О.В. Спін–операції як специфічна форма інформаційного впливу в сучасному політичному процесі 548

Мазуренко С.А. Особливості вирішення проблеми взаємодії моралі та політики в теорії дискурсивної етики 554

Курняк О.А. Політична культура як соціокультурний феномен: поняття та структура 569

Остапенко М.А. Суб'єкти політичної комунікації в інформаційному суспільстві 577

Панасюк Л.В. Диглосія: до аналізу категорії білінгвізму 583

Шепєлєв М.А. Глобалізація та сек'юритизація: сутність та основні виклики глобальної безпеки 587

Дзьобань О.П. Інформаційні аспекти безпеки: до проблеми визначення місця й ролі у соціальних процесах 595

Андрущенко Т.В. Параметри «нового світу»: критико–аналітичний аналіз світових футурологічних прогнозів 602

Бобіна О.В. Теорія революції другої половини XIX ст.: анархістський варіант П.Прудона, М. Штірнера, М. Бакуніна, П. Кропоткіна 610

Ірхін О.А. Пострадянський простір в геостратегії великих держав: механізми інтеграції в контексті національних інтересів України 616

Алєксєєнко І.Г. Реформування форми державного правління в сучасній Україні як відображення взаємодії політичних інститутів 625

Федорченко В.М. Політична ідеологія як об'єкт дослідження політичної науки в Україні 632

Воронова Т.В.Проблематика сучасної української еліти 639

Ніколаєнко Н.О. Адміністративний ресурс: підходи до розуміння, основні парадигми 644

Івченко О.Г. Основні форми вираження партійної позиції людини 651

Гороховський Д.І. Фактори формування іміджу «губернатора» 658

Федорчук Л.П. Вплив «народної журналістики» на розвиток традиційних ЗМІ 665

Танчук Н.В.Формування методологічних засад вітчизняних регіональних досліджень 672

Максимець Б.В. Результати участі національно–демократичних партій в місцевих виборах на Івано–Франківщині 682

Макарук І.В. Концептуалізація проблематики демократизації в контексті міжнародних відносин 690

Сауляк Т.А. Формування європейського безпекового простору в політико–історичному контексті 695

Щолокова Г.В. Інтеграційні імпульси Європейського Союзу 706

Васильчук Є.О. Особливості утворення політико–ідеологічних домінант у радянсько–російській панк–субкультурі та їх співвіднесення з ідеологічними комплексами радикальних політичних організацій Росії 713

Ґеник М.А. Польсько–українське примирення у політичній діяльності Костянтина Зеленка 718

Ключник Р.М., Кривошеїн В.В. Політична криза в період П'ятої республіки у Франції: спроба кризового моделювання..... 726

Федорова К.О. Аналіз змін зовнішньополітичного курсу Іспанії в 2004 році..... 734

Худолій А.О. Дихотомія зовнішньої політики США..... 742

Сухіашвілі Д. Роль Європейського Союзу у процесі врегулювання російсько–грузинського конфлікту 750

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Кривошея І.І. Рецензія на монографію: Катажина Єндращик. Стратегічне українсько–польське партнерство. Польща в політиці незалежної України. – Познань: Познанське видавництво, 2010. – 426 с..... 756

Лиман І.І., Барабаш Ю.В. Рецензія на підручник: Довжук І.В. Нова історія України (середина XVII – початок XX ст.): Підручник / Довжук І.В. – Луганськ: вид–во СНУ ім. В.Даля, 2010. – 732 с..... 760

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Гай–Ныжнык П.П. Солидаризм как социально–политическая концепция: очерк истории развития в Европе и Украине 5

Макушина А.И. Европейский компонент политической и правовой культуры элиты Гетманщины XVIII в. 25

Полищук Ю.Н. Борьба российского царизма с «паразитической» торговлей евреев на Правобережной Украине в конце XVIII–XIX ст. (политико–правовой аспект)..... 35

Савченко С.В. Православная Церковь и сектантство Российской империи XIX – начала XX вв. в современной баптистской апологетике 50

Сарнацкий А.П. Отношение администрации Юго–Западного края Российской империи к украинским политическим партиям Приднепровья в конце XIX – начале XX вв. 59

Семенчук О.А. Священническая семья Крижановских среди духовной элиты XIX – начала XX века..... 69

Дианова Н.Н. Проповедническая деятельность Херсонских архиепископов во второй половине XIX в..... 76

Бодров Ю.И. Уездный город Умань XIX ст. в измерениях экономической и демографической статистики..... 82

Михайлюк А.В. Крестьянское повстанчество и «социальный бандитизм» (1917 – начало 1920–х гг.) 89

Панасюк Р.П. Деятельность Украинского национального союза после победы Директории УНР (1918–1919)..... 102

Савченко Г.П. Продовольственное обеспечение 34–го армейского корпуса в период его украинизации (июль – ноябрь 1917 г.)..... 110

Лаврут О.А. Стажировка студентов высших учебных заведений в УССР периода 20–х годов XX в. 120

Онипко Т.В. Влияние государства на хлебозаготовительную деятельность отечественной потребительской кооперации в 1928 г..... 130

Рекрут В.Ф. Распространение злоупотреблений в системе потребительской кооперации УССР в начале 30–х годов XX ст.: причины и последствия 139

Кузюк О.Н. Кинофикация УССР в 1930 –е годы 150

Сегеда С.П. Советская военная пресса на территории Украины в годы Второй мировой войны 156

Шендрикова С.П. Крымскотатарский государственный драматический театр в городе Симферополе в 20–40–е годы XX ст..... 163

Стародубец Г.Н. Специфика подбора и подготовки партийных кадров в западных областях Украины в 1944–1945 гг. 169

Мирошник Р.В. Веб–портал Украинского института национальной памяти как интернет–ресурс истории Украины..... 177

Цендра, Н.М. Роль религиозно–церковного фактора в политической деятельности высших органов власти (1991–1996 гг.) 185

Шпак В.І. Функціонування громадських організацій у видавничій сфері (1990–2010 рр.)..... 195

Романцова Н.И. История греческих сел Приазовья в исследованиях современных украинских учених 203
Березовский О.Н. Украинская социал–демократическая рабочая партия в работах исследователей 1917–1920–х годов 210
Сироченко А.В. Историография политических репрессий 20–30–х годов XX столетия на территории Украины через призму исторических трудов советского периода (1991–2009 гг.) 219
Дахненко М.В. Освещение в научной литературе боевых рейдов партизанского соединения под командованием Сидора Ковпака (1941–1943 рр.) 225
Малка А.В.Украинско–польское переселение: документы 233
Иванова О.С. Амфоры IV – VII вв. из комплексов некрополя в балке Алмалык–дере (Мангуп) 237

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Бойченко М.И. Системное конструирование социальной реальности как условие возможности будущого 246
Добролюбская Ю.А. Типология философии истории в свете системного подхода 254
Бойчук Н.А. Соотношение свободы и равенства как проблема демократии (философский аспект) 262
Емельяненко Е.О. Антропологическое измерение феномена мышления в истории философской мысли 268
Кивлюк О.П. Информатизация и информационная цивилизация: социально–философский аспект 279
Полуянов В.П. Разумная творческая деятельность и совершенствование человека 286
Шерепо Н.Ю. Феномен сетевого пространства: философское определение (часть вторая) 293
Муха–Шаек Е. Понимание общества как целостной системы с точки зрения социальной философии 302
Чайка И.Ю. Проблема информации в кибернетической парадигме: социально–философский анализ 310
Богданова Н.Г. Понятие культуры жизнетворчества личности 316
Буяшенко В.В. Социальная забота: тенденции развития и особенности функционирования 321
Гринева Н.В. Искусство и тайнознание: точки соприкосновения 330
Шаповалова И.В. Роль гуманитарной политики государства в процессах новейшего морального созидания общества 340
Николенко К.В. Социокультурное преобразование современного общества в контексте креативности 344
Александрова Е.С. Средний класс как фактор обеспечения стабильности в современной Украине 350
Калиновский Ю.Ю. Национальная идея как отображение развития правосознания украинского общества 358
Максимович О.В. Идейно–теоретические предпосылки конституирования парадигмы украинского модернизма 365
Акопян В.Г. Современные социально–философские и политические концепции экобезопасного развития 372
Бойченко А.И. Всеобщая любовь (цзяньай) как основополагающий принцип создания государства в философии моизма 381

Окорокова В.В. Своеобразие античной утопии и её место в генезисе утопической мысли западноевропейского общества 388
Павлова Т.С. Логика права в философии Гегеля 396
Завидняк Б.Т. Трансцендентная реальность и концепция «меториос» у Филона Александрийского 404
Панич А.О. Джон Стюарта Милль о денотативной функции языка 413
Литвин И.П. Формирование концепции «социального характера» в философии Эриха Фромма 424
Свинцицкая Е.И. Экспрессивно–коммуникативные особенности современного масс–медийного дискурса в контексте эстетики Б. Кроче 429
Панасенко А.В. Религиозное образование в секуляризованном обществе (на примере православия в Украине) 442
Марченко Е.В. Трансформация образовательного пространства в историко–философской ретроспективе 449
Жадько В.А. Образовательные аспекты философии сердца в педагогической деятельности Василия Сухомлинского 458
Дзвинчук Д.И., Мазак А.В., Стасюк Г.Е. Образовательная составляющая социогуманитарной политики государства 465
Дольская О.А. Социокультурный потенциал трансформацій рациональности в образовании 469
Кузьменко В.В. Философско–методологический анализ принципов математической дидактики в условиях высшей технической школы 487
Ашиток Н.И. Языковая картина мира позиции образовательных вызовов современности 496
Покась В.П. Общеобразовательные школы–интернаты как учебно–воспитательные заведения нового типа: особенности становлення и развития 502
Новицкая Т.В. Курс «Концепции современного естествознания» как один из способов формирования нового типа мировоззрения современной личности .. 517

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Котигоренко В.А. О научных подходах и методах этнополитических исследований 524
Сергеев В.С. Транснациональные политические сети как продукт глобального гражданского общества 542
Гуляев О.В. Спин–операции как специфическая форма информационного влияния в современном политическом процессе 548
Мазуренко С.А. Особенности функционирования морали в политике: дискурсивно–этический подход 554
Курняк О.А. Политичекая культура как социокультурный феномен: понятия и структура 569
Остапенко М.А. Субъекты политической коммуникации в информационном обществе 577
Панасюк Л.В. Диглоссия: к анализу категории билингвизма 583
Шепелев М.А. Глобализация и секьюритизация: сущность и основные вызовы глобальной безопасности 587
Дзебань А.П. Информационные аспекты безопасности: к проблеме определения места и роли в социальных процессах 595
Андрущенко Т.В. Параметры «нового мира»: критико–аналитический анализ мировых футурологических прогнозов 602

Бобина О.В. Теория революции второй половины XIX в.: анархистский вариант П. Прудона, М. Штирнера, М. Бакунина, П. Кропоткина 610
Ирхин А.А. Постсоветское пространство в геостратегии великих держав: механизмы интеграции в контексте национальных интересов Украины 616
Алексеенко И.Г. Реформирование формы государственного правления в современной Украине как отображение взаимодействия политических институтов 625
Федорченко В.Н. Политическая идеология как объект исследования политической науки в Украине 632
Воронова Т.В. Проблематика современной украинской элиты 639
Николаенко Н.А. Административный ресурс: подходы к пониманию, основные парадигмы 644
Ивченко А.Г. Основные формы выражения партийной позиции человека 651
Гороховский Д.И. Факторы формирования имиджа «губернатора»..... 658
Федорчук Л.П. Влияние «народной журналистики» на развитие традиционных СМИ 665
Танчук Н.В. Формирование методологических основ отечественных региональных исследований..... 672
Максимец Б.В. Результаты участия национально–демократических партий в местных выборах–2010 на Ивано–Франковщине..... 682
Макарук И.В. Концептуализация проблематики демократизации в контексте международных отношений..... 690
Сауляк Т.А. Формирование европейского пространства безопасности в политико–историческом контексте 695
Щелокова А.В. Интеграционные импульсы Европейского Союза 706
Васильчук Е.О. Особенности образования политико–идеологических доминант в советско–российской панк–субкультуре и ее соотнесение с идеологическими комплексами радикальных политических организаций России..... 713
Генык Н.А. Польско–украинское примирение в политической деятельности Константина Зеленко 718
Ключник Р.М., Кривошеин В.В. Политический кризи в период Пятой республики во Франции: попытка кризисного моделирования 726
Федорова Е.О. Анализ смены внешнеполитического курса Испании в 2004 году 734
Худолий А.А. Дихотомия внешней политики США..... 742
Сухиашвили Д. Роль Европейского Союза в процессе урегулирования российско–грузинського конфликта..... 750

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Кривошея И.И. Рецензия на монографию: Катажина Єндращик. Стратегічне українсько–польське партнерство. Польща в політиці незалежної України. – Познань: Познанське видавництво, 2010. – 426 с. 756
Лиман И.И. Барабаш Ю.В. Рецензия на учебник: Довжук І.В. Нова історія України (середина XVII – початок XX ст.): Підручник / Довжук І.В. – Луганськ: вид–во СНУ ім. В.Даля, 2010. – 732 с. 760

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Hai–Nyzhnyk, P.P. Solidarizm as socio–political conception: an essay of history of development is in Europe and Ukraine..... 5
Makushina, A.I. European component in the political and legal culture of Hetman State's elite in XVIII century 25
Polischuk, Yu.M. Fight of the Russian tsarist regime against «parasitic» Jewish trade in the Right Bank Ukraine in the late 18th – 19th century (political and legal aspects) 35
Savchenko, S.V. The Orthodox Church and the sectarianism of the Russian Empire XIXth – the beginning of XXth centuries in the modern Baptist Apologetics 50
Sarnatskiy, A.P. Attitude of administration of South–Western region of the Russian empire towards Ukrainian political parties of Naddniprianschina at the end of the XIX – beginning of the XX centuries 59
Semenchuk, O.O. Kryzhanovskyis' priest family among XIX – the beginning of XX century clerical elite..... 69
Dianova, N.M. Sermonlike activity of the Kherson archbishops in the second half of 19 centuries..... 76
Bodrov, Yu.I. The District town of Uman of 19–th century in the dimentions of economic and demographic statistics 82
Mykhailuk, O.V. Peasant rebellious movements and «social banditry» (1917 – the beginning of 1920th) 89
Panasuk, R.P. Activity of the Ukrainian national union is after victory of Directory UNR (1918–1919) 102
Savchenko, G.P. Provisioning of the 34th corps during its Ukrainization (July – November 1917)..... 110
Lavrut, O.A. Length of service on the plant of students in 20 years XX cent..... 120
Onipko, T.V. The state influence on the grain procurement activity of domestic consumer cooperatives in 1928..... 130
Rekrut, V.P. Spreading of abuse in the system of consumers' cooperatives of the Ukrainian SSR in the early of 30's of the XX century: causes and effects 139
Kuzuk, O.M. Cinemafication of the USSR in the 1930s 150
Segeda, S.P. Soviet military press on the territory of Ukraine during the Second World War 156
Shendrikova, S.P. Crimean tatars` state drama theatre in Simferopol in the 20–40th years of XX th century..... 163
Starodubets, G.M. The specific of selection and training of party personnel on the territory of western regions of Ukraine in 1944 – 1945 years 169
Miroshnyk, R.V. Web–portal of Ukrainian Institute of National Memory as Internet–recourse of history of Ukraine 177
Tsendra, N.M. The role of religious factor in political activity of the executive powers (1991–1996) 185

Shpak, V.I. Functioning of public organizations in the sphere of publish (1990–2010) 195
Romantsova, N.I. History of the Azov Greek villages, in the research carried, out by contemporary Ukrainian scientists 203
Berezovsky, O.M. The Ukrainian Social Democratic working–class party in works of researchers of 1917–1920th years 210
Sirochenko, G.V. Historiography of political repressions in the 20–30–th XX century in Ukraine through prism of historical works in soviet period (1991–2009 years).. 219
Dakhnenko, M.V. Interpretation of partisan band under command of Sydor Kovpak in the scientific literature of battle raids (1941–1943) 225
Malka, A.V. Ukrainian–Polish resettlement: original sourcer 233
Ivanova, O.S. Amphorae of the IV – VII centuries from complexes of necropolis in a beam Almalyk–dere (Mangup) 237

PHILOSOPHIC SCIENCES

Boychenko, M.I. System constructing of social reality as condition of possibility of the future 246
Dobrolyubska, J.A. The typology of philosophy of history in the light of system approach 254
Boychuk, M.A. Freedom and equality correlation as the problem of democracy (philosophic aspect) 262
Yemelyanenko, E.O. The anthropological measuring of the phenomenon of thought in history of philosophical idea 268
Kyvluk, O.P. Informatisation and an informative civilisation: social and philosophic aspect 279
Poluyanov, V.P. Intelligent creative activity and improvement of human 286
Sherepo, N.Y. The network space phenomenon: the philosophical definition (part two) 293
Mucha–Szajek, E. Understanding of society as a whole system from the point of view of the social philosophy 302
Chayka, I.Yu. Problem of information in a cybernetic paradigm: socially–philosophical analysis 310
Bogdanova, N.G. The notion of culture in the creative life of a person 316
Buyashenko, V.V. Social Care: Trends and features of the functioning 321
Grinjova, N.V. Art and cryptoknowledge: the touch point 330
Shapovalova, I.V. The role of humanitarian politics of the state in the processes of modern moral of the society 340
Nikolenko, K.V. The social–cultural transformation modern society at the context of creativity 344
Aleksandrova, O.S. Middle class as the factor of ensuring the stability in modern Ukraine 350
Kalinovski, J.J. National idea as reflection of development of legal consciencess of Ukrainian society 358
Maksymovych, O.V. The ideological and theoretical premises of constituting of Ukrainian modernism paradigm 365
Akopyan, V.G. Contemporary social philosophic and political concepts of the environmentally safe development 372

Boychenko, O.I. Overlapping love (tszyan'ay) as fundamental principle of creation of the state in philosophy of moism 381
Okorokova,V.V. Originality of an antique utopia and its place in genesis of utopian thought of the West European society 388
Pavlova, T.S. Logic of right is in philosophy of Hegel 396
Zavidniak, B.T. Notion of transcendental and conception of «methorios» in Philo of Alexandria 404
Panych, O.O. John Stuart Mill on denotative function of language 413
Lytvyn, I.P. The formation of the concept of «social character» in philosophy of Erich Fromm 424
Svintsitska, H.I. Expressive and communicative features of modern mass–media discourse in the context of the B. Croce aesthetics 429
Panasenko, O.V. Religious education in the secularized society (the case of Orthodox in Ukraine) 442
Marchenko, O.V. Transformation of the educational space in the historical–philosophical retrospect 449
Zhadko, V.I. Educational aspects of the heart philosophy in the pedagogical activity of Vasyl Sukhomlynsky 458
Dzvinchuk, D.I., Mazak A.V., Stasjuk, G.Y. Educational constituent of sociogumanitarnoy policy of the state 465
Dolska, O.O. Socio–culture's potential of transformations of rationality in Education 469
Kuzmenko, V.V. Philosophical–methodological analysis of principles of mathematical didactics in the conditions of the higher technical school 487
Ashitok, N.I. Linguistic picture of the world from position of educational problems of contemporaneity 496
Pokas, V.P. General education boarding schools as a new type of education and upbringing institutions: distinctive features of their formation and development 502
Novitska, T.V. The course «Concepts of modern natural science» as a way of forming a new type of modern personality world view 517

POLITICAL SCIENCES

Kotygorenko, V. O. On scientific approaches and methods of ethnopolitical research 524
Sergeev, V.S. Transnational political networks as a product of a global civil society 542
Guljaev, O.V. Spin operations as the specific form of information influence in modern political process 548
Mazurenko, S.A. The peculiarities of the functioning of morality in politics: discourse–ethical approach 554
Kurnyak, O.A. Political culture as a social and cultural phenomenon: notions and structure 569
Ostapenko, M.F. Subjects of political communication in informative society 577
Panasiuk, L.V. Definition of bilingualism: diglossia 583
Shepelev, M.A. Globalization and securitization: essence and basic calls of global safety 587

Dzeban, O.P. Informative aspects of safety: to the problem of place and role in social processes 595
Adruschenko, T.V. Parameters of the 'new world': criticism and analytical analyses of the world futurology prognoses 602
Bobina, O.V. The Theory of revolution of the second half of XIX century: the anarchist's variant of Proudhon P.–J., Stirner M., Bakunin M., Kropotkin P. 610
Irhin, O.A. Post soviet space in the geostrategy of great powers: integration mechanism and national interests of Ukraine 616
Alekseenko, I.G. Reformation of form of state rule in modern Ukraine as a reflection of co–operation of political institutes 625
Fedorchenko, V.M. Political ideology as the object of political science in Ukraine.... 632
Voronova, T.V. Problems of the modern Ukrainian elite 639
Nikolayenko, N.O. Administrative resources: approaches to understanding and basic paradigms 644
Ivchenko, O.G. Basic forms of expression of a personal party position 651
Gorokhovskiy, D.I. Factors forming the image of «governor» 658
Fedorchuck, L.P. Impact of «Public Journalism» upon Traditional Mass Media Development 665
Tanchuk, N.V. Formation of methodological foundations for the domestic regional investigations 672
Maksimets, B.V. The results of the participation of national–democratic parties in local elections 2010 in Ivano–Frankivsk 682
Makaruk, I.V. Conceptualizing problems of democratization in the context of international relations 690
Sauliak, T.A. Formation of the European security space from political and historical points of view 695
Shcholokova, G.V. Integration impetuses of the European Union 706
Vasil'chuk, Y.O. Features of the formation of political and ideological dominants in the Soviet–Russian punk–subculture and its correlation with the ideological complexes of radical political organizations in Russia 713
Genyk, M.A. Polish–Ukrainian Reconciliation In Political Activity of Kostiantyn Zelenko 718
Klyutchnik, R.M., Kryvoshein, V.V. Political crisis during the Fifth Republic in France: an attempt of crisis model 726
Fedorova, K.O. The analysis of the foreign–policy change in Spain in 2004 734
Khudoliy, A.O. Dichotomy of the USA Foreign Policy 742
Sukhiashvili, D. The role of the European Union in the process of regulation of the conflict between Russia and Georgia 750

SCIENCE LIFE

Kryvosheya, I.I. Review of the monograph: Katazhyna Yendraschyk. Strategic Ukrainian–Poland partnership. Poland in the policies of the independent Ukraine. – Poznan: Poznan Publishers, 2010. – 426 p. 756
Liman I.I., Barabash Yu.V. Review of the manual: I.V. Dovzhuk. New history of Ukraine (the middle of XVII–th – the beginning of XX–th century): Manual / Dovzhuk I.V. – Lugansk: EUNU named after V.Dahl, 2010. – 732 p. 760

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея: науковий вісник»

1. *Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх* ***відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті*** *(див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.// «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7;8).*

   Наукові статті повинни містити такі необхідні елементи:
   - *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
   - *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
   - *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
   - *виклад основного матеріалу* дослідження *з повним обґрунтуванням* отриманих наукових результатів;
   - *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Стаття подається українською або іншими мовами у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
   - прізвище, ініціали автора;
   - назву статті;
   - текст анотації (до 50 слів);
   - перелік ключових слів.

   Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів **«У статті ...»** або **«Стаття присвячена ...»**.
5. ***Вимоги для оформлення тексту:*** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Кількість сторінок для статті не повинна перевищувати 0,5 друкованого аркуша (12 сторінок комп'ютерного тексту). Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «», тире – це коротке тире: «–». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію *«Недруковані знаки»*.

Розташування структурних елементів статті

УДК **Прізвище І.Б.**

Назва статті

Анотація українською з переліком ключових слів

Текст статті

Список використаних джерел

ПІБ, назва статті, *анотація* російською з переліком *ключових слів*
ПІБ, назва статті, *анотація* англійською з переліком *ключових слів*

6. Перелік джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Список використаних джерел** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word *«Формат – Список – Нумерований»*.
7. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7 – номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. Згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається *ім'я*, а потім *прізвище* вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.
8. Стаття обов'язково супроводжується ***авторською довідкою*** із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
9. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
10. У разі передруку посилання на «Гілея: науковий вісник» ***обов'язкове***.
11. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: .....*03142, м. Київ, вул. Семашка , 13 оф. УАН*
Телефони: .....(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65
Сайт:.....WWW.GILEYA.ORG.UA
E-mail: .....gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
Випуск 44

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея: научный вестник»
Выпуск 44

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
44-th edition

Співзасновники:
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф-редактор – Андрущенко В.П.
Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.: 57,32
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 27.02.2011 р.

Ціна договірна